

EGYETEMES PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPÍTOTTÁK :

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTAV.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADÉMIA CLASSICA PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK :

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

HUSZONKILENCZEDIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1905.

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1905-ben:*

Alexics György	Kégl Sándor
Balogh Miklós	Kiss Imre
Bán János	Kertész János
Baros Gyula	Kropf Lajos
Becker Fülöp Ágost	Kubicsek Albert
Binder Jenő	Lám Frigyes
Bleyer Jakab	Loósz István
Concha Győző	Losonczi Lajos
Császár Ernő	Lukinich Imre
Csengeri János	Major Károly
Czeizel János	Miklós Ferencz
Darkó Jenő	Mixich Lajos
Dittrich Vilmos	Morvay Győző
Dombi Márk	Némethy Géza
Endrei Gerzson	Osztern Salamon
Erdős József	Otrok Mihály
Finály Gábor	Pap Ferencz
Förster Aurél	Pauler Ákos
Gagyhy Dénes	Pecz Vilmos
Gagyi Jenő	Petz Gedeon
Gálos Rezső	Pfeifer János
Gedeon Alajos	Pröhle Vilmos
Gerecs Szal. Ferencz	Pruzsinszky János
Geréb József	Reményi Ede
Gombocz Zoltán	Sarudy György
Gulyás Pál	Schmidt Henrik
Gyöngyösy László	Schmidt József
Gyulai Ágost	Sebestyén Károly
Hajnal Márton	Siegescu József
Haraszi Gyula	Simai Ödön
Harmos Sándor	Szabó Ferencz
Hegedüs István	Szabó Károly
Heinrich Gusztáv	Székely István
Hellebrant Árpád	Szigetvári Iván
Heller Bernát	Szilágyi Sándor
Hornyánszky Gyula	Téri József
Incze Béni	P. Thewrewk Emil
Janitschek Béla	Váczy János
Kallós Ede	Vári Rezső
Kaposi József	Vértesy Dezső
Karl Lajos	Vértesy Jenő
Katona Lajos	Viszota Gyula
Kausch Mihály	

TARTALOM.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Balogh Miklós</i> , Egy fableau története	124
<i>Baros Gyula</i> , Desseffy József gr. az igeragozásról	36
<i>Császár Elemér</i> , A nyelvújítás 1815-ben	92
— — <i>Toldy Ferencz</i>	825
<i>Erdős József</i> , Az újszövetségi kánon görög szövegéről	265, 453
<i>Förster, Aurelius</i> , De coniecturis a Geyza Keczero de Lipócz ad Euripidem factis	42
<i>Gedeon Alajos</i> , Anzengruber Lajos drámái	676, 765
<i>Gerecs Szal. Ferencz</i> , A primær középfokeképözről a görögben	89
<i>Gyöngyösy László</i> , Adatok Arany János életéhez	483
<i>Hajnal Márton</i> , Karnarutié és a Zrinyiász	111, 200, 279
<i>Haraszi Gyula</i> , Csokonai százados ünnepén	353
<i>Heller Bernát</i> , Barát-kádenciák	842
<i>Hornyánszky Gyula</i> , A görög művelődéstörténetről	777, 855
— — A görög vallás kezdeteiről	383, 645
— — Δράματα ἀνδραγεία καὶ γυναικεία	106
<i>Kallós Ede</i> , Az alexandriai Archilochos-kiadás könyvbeosztása	753
<i>Karl Lajos</i> , Aristoteles gondolatai a zenéről	834
<i>Katona Lajos</i> , Petrarca, Kisfaludy Sándor és Kazinczy	672
<i>Loósz Istrán</i> , Kemény Zsigmond «Özvegy és leánya» című regényének forrásához	212
<i>Némethy Géza</i> , Javitások Tibullus szövegében	441
— — Propertius ifjúsága	185
<i>Osztern Salamon</i> , A «Litteræ Bellerophontis» és sémi párhuzamai	226
— — Szül és Sümül	852
<i>Ponori Theureuk Emil</i> , József főherczeg †	641
<i>Keményi Ede</i> , Az antik szobrászat tárgyköre	701
<i>Sebestyén Károly</i> , Shakespeare Athéni Timonja	391, 467, 657
<i>Szegescu József</i> , Csokonai V. Mihály «Békaegérharcza»-nak latin és oláh fordítása	363

	Lap
Váczy János, Egykorú ítélet Csokonairól — — — — —	362 ✓
— — Rimay János — — — — —	737
Vári Rezső, A classica philologia rendszere — — — — —	1, 369
Vértesy, Desiderius, Analecta quaedam ad glossarium mediæ et infimæ latinitatis regni Hungariæ — — — — —	31
Vértesy Dezső, Naçr-eddin hodsa egyik tréfája s egy újjörög költemény	296

II. Hazai irodalom.

Alexander Bernát, Shakspere, <i>Gyulai Ágost</i> — — — — —	875
Arany, Toldi estéje, magy. Lehr Albert, <i>Pfeifer János</i> — — — — —	145
Balassa József, Magyar Hangtan, <i>Schmidt Henrik</i> — — — — —	328
Bayer József, Egy magyar Esther-dráma, <i>Viszota Gyula</i> — — — — —	416
Berze Nagy János, A hevesmegyei nyelvjárás, <i>Dombi Márk</i> — — — — —	510 ✓
Deželić, V., Maksimilijan Vrhovac, <i>Hajnal Márton</i> — — — — —	878
Ferenczi Zoltán, Deák élete, <i>Concha Győző</i> — — — — —	495
Ferenczi Zoltán, báró Eötvös József, <i>Pap Ferencz</i> — — — — —	135
Gagyhy Dénes, A Rákóczi-kor elbeszélő költészete, <i>Janitschek Béla</i> — — — — —	248
Gellius, A., Attikai éjszakák, <i>Bán János</i> — — — — —	866
Goldziher Ignác, A buddhismus hatása az iszlámra, <i>Osztern Salamon</i>	51
Haraszti Gyula, A renaissance francia színiköltészete és a színszerűség, <i>Morvay Győző</i> — — — — —	240
Hegedüs István, Bacchylides költeményei, <i>Sarudy György</i> — — — — —	44
Hevesi Jenő, Lucanus Pharsaliája, <i>Simai Ödön</i> — — — — —	718
Huszár Vilmos, Portugálok, <i>Becker Fülöp Ágost</i> — — — — —	398
Kelemen Béla, Ányos Pál, <i>Gagyhy Dénes</i> — — — — —	805
Kelemen Béla, Magyar és német kéziszótár, <i>U. az</i> — — — — —	242 ✓
Magyar regényírók, <i>Császár Elemér</i> — — — — —	334
Magyar irodalomtörténeti értekezések, <i>U. az</i> — — — — —	714
Mixich Lajos, Földi János, <i>U. az</i> — — — — —	807
Némethy, Geyza, Albii Tibulli carmina, <i>Hegedüs Istrán</i> — — — — —	796
Pecz Vilmos, Ókori Lexicon, <i>Schmidt József</i> — — — — —	230, 302
A. Persii Flacci satiræ editit Geyza Némethy, <i>Pruzsinszky János</i> — — — — —	502
Pintér Jenő, A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai, <i>Ja- nitschek Béla</i> — — — — —	247
*Riedl Frigyes, Arany János. cs. — — — — —	350
Sandean-Bürner, La Seiglière kisasszony, <i>Binder Jenő</i> — — — — —	802
Simonyi Zsigmond, A magyar nyelv (II. kiad.), <i>Dombi Márk</i> — — — — —	711 ✓

* A csillaggal megjelölt művek a *Vegyesek* rovatában vannak ismertetve.

	Lap
Szabó László, Jókai élete és művei, <i>Császár Ernő</i>	715
Gróf Széchényi István munkái II. sorozat I. kötet, <i>Császár Elemér</i> ...	140
Szigetvári Iván, Az irodalomtörténet elméletéről, <i>Otrok Mihály</i> ...	413
Szilágyi Sándor, Szemelvények Priskos rhetor töredékeiből, <i>Kertész János</i>	417
Szinnyei Ferencz dr., Bacsányi János, <i>Janitschek Béla</i>	709
Szvacsek Rezső, Erdődi Pálffy Albert, <i>Simai Ödön</i>	54
Thúry József, A közép-ázsiai török irodalom, <i>Pröhle Vilmos</i>	509
Vadnay Károly, Irodalmi emlékek, <i>Kiss Imre</i>	864
P. Vergilius Maro eclogái, ford. Vietórisz Miklós, <i>Reményi Ede</i>	499
Vértesy Dezső, Theokritos költeményei, <i>Csenyéri János</i>	405

III. Külföldi irodalom.

*Achelis, Th., Abriss der vergleichenden Religionswissenschaft, <i>Losonczy Lajos</i>	80
Arany-Lemberger, Toldi, <i>Téri József</i>	813
Baumgartner, A., Die französische Literatur, <i>Gulyás Pál</i>	723
Blochet, Études sur l'ésoterisme, <i>Kégl Sándor</i>	67
Boissier, G., Tacite, <i>Incze Béni</i>	61
Browne, E. G., Part II. of the Lubábu'l Albáb of Muhammad 'Awfi, <i>Kégl Sándor</i>	69
Brunetière, Histoire de la littérature française classique I., <i>Szigetvári Iván</i>	515
Canfield, D. F., Corneille and Racine in England, <i>Gulyás Pál</i>	883
Christensen, Omar Khajjám's Rubáiaját, <i>Kégl Sándor</i>	68
Cumont, F., The mysteries of Mithra, <i>Kropf Lajos</i>	70
Daussen, P., Erinnerungen an Indien, <i>Kégl Sándor</i>	721
Diels, H. et W. Schubart, Didymi de Demosthene commenta, <i>Vári Rezső</i>	420
Drerup, E., Homer, <i>Hornyánszky Gyula</i>	343
Fiammazzo, A., Enciclopedia dantesca, <i>Kaposi József</i>	722
Gardthausen, V., Sammlungen und Cataloge griechischer Handschriften, <i>Vári Rezső</i>	720
Henry, V., Les littératures de l'Inde, <i>Kégl Sándor</i>	886
Hertel, J., Ueber das Tantrákhyaika, <i>U. az</i>	811
Hoepffner, E., Eustache Deschamps, <i>Kubicsek Albert</i>	424
Holtzinger-Amelung-Scheffer, Moderner Cicerone I—III., <i>Findly Gábor</i>	337
Huelsen, Ch., Das Forum Romanum, <i>U. az</i>	337
Huelsen, Ch., Die Ausgrabungen auf dem Forum Romanum, <i>U. az</i>	337
Mills, J. E., The Secret of Petrarch, <i>Hegedüs István</i>	149
Müller, A., Aesthetischer Kommentar zu den Tragödien des Sophokles, <i>Losonczy Lajos</i>	254
Petersen, E., Comitium Rostra, Grab des Romulus, <i>Findly Gábor</i>	337

	Lap
Sanctis, Cipolla-Frati, Inventario dei codici . . . di Torino, <i>Vári Rezső</i>	881
Solmsen, Inscriptiones Græcæ ad illustrandas dialectos selectæ, <i>U. az</i>	161
Springer-Michaelis, Handbuch der Kunstgeschichte I., <i>Lány Nándor</i>	157
Steffens, F., Lateinische Paläographie, <i>Vári Rezső</i> — — — — —	59
Szinnyei, F., Unkarilaisen kirjallisuuden historia, <i>Dittrich Vilmos</i> .	513
The Pahlavi version of Yasna IX., <i>Schmidt József</i> — — — — —	809
Vaglieri, D., Gli scavi recenti nel Foro Romano, <i>Findly Gábor</i> —	337
Volkelt, J., System der Aesthetik, <i>Pauler Ákos</i> — — — — —	251
Vörösmarty-Gärtner, Csongor und Tünde, <i>Tóti József</i> — — — — —	813
Wecklein, N., Studien zur Ilias, <i>Endrei Gerzson</i> — — — — —	888
Witkowski, G., Das deutsche Drama des XIX. Jahrhunderts, <i>Heinrich</i> <i>Gusztáv</i> — — — — —	248
Zacher, A., Rom als Kunststätte, <i>Findly Gábor</i> — — — — —	337
Λαζαρίδης, Γ., Ἀρχαῖα ἀναγνώσματα, <i>Pecz Vilmos</i> — — — — —	57

IV. Philologiai programmértekezések.

Bihari Péter, Quintilianus, <i>Székely István</i> — — — — —	891
Both Antal, A görög hymnusokról, <i>Szabó Ferencz</i> — — — — —	729
Dombi Márk dr., Rákóczi Ferencz a költészetben, <i>Major Károly</i> — —	71
Fürst Aladár dr., Vörösmarty M. és Székesfehérvár, <i>U. az</i> — — —	347
Grosz, Julius, Sizilien im Altertum und in der Gegenwart, <i>Lány Nándor</i>	893
Gyárfás J. Tihamér, Brassói-e vagy brassai? <i>Major Károly</i> — — —	518
Herberger Béla, A regény, <i>U. az</i> — — — — —	814
Kaleta Máté, A határozók különböző osztályozása, <i>U. az</i> — — —	890
Kapossy Endre dr., Művészi viszonyok a görögöknél, <i>Lány Nándor</i>	891
Miklós Ferencz, Praxiteles, <i>U. az</i> — — — — —	893
Nagy Sándor, Seneca erkölcsi levelei, <i>Incze Béni</i> — — — — —	815
Pap Ferencz, Pétőfi egyéniségének fejlődése, <i>Major Károly</i> — — —	163
Pfeifer János, Buda halála és a Nibelunglied, <i>U. az</i> — — — — —	518
Saskó Sámuel, Haller János «Példabeszédek» című művének nyelve. <i>Kausch Mihály</i> — — — — —	729
Suhajda Lajos, A régi Róma, <i>Findly Gábor</i> — — — — —	816
Szabó Ignác dr., Bánkban mint férj, <i>Major Károly</i> — — — — —	727
Szigeti Gyula dr., A magyar történet görög kútfőiből, Chalcondylas, <i>Daró Jenő</i> — — — — —	346
Szilveszter Ferencz dr., Faludi Ferencz lyrai költészete, <i>Major Károly</i>	72
Varjú János, Szellemi művelődésünk utolsó kétszáz éve, <i>U. az</i> — —	73

V. Budapesti Philologiai Társaság.

	Lap
A Társaság XXX. közgyűlése 1905. jan. 14-én	165
I. Elnöki beszéd, <i>Heinrich Gusztáv</i>	165
II. Titkári jelentés, <i>Némethy Géza</i>	172
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	174
IV. Jegyzőkönyv a közgyűlést megelőző választmányi ülésről	178
V. Jegyzőkönyv a közgyűlésről	179
Felolvasó és választmányi ülések	75, 256, 348, 433, 520, 819, 894
A Társaság tagjai 1904-ben	910

VI. Vegyesek.

A classica philologia köre, <i>G. J.</i>	437
Adalékok Temesvári János deák életéhez, <i>Lukinich Imre</i>	902
A Debreczeni grammatika bírálói, <i>Mixich Lajos</i>	184
Áldoztak-e halat a régiek? <i>Vértesy Dezső</i> és <i>V. R.</i>	900
A magyar philologiai irodalom 1904-ben, <i>Hellebrant Árpád</i>	529
A mai görögségről, <i>P. V.</i>	436
A módosított alapszabályok	87
Antik szoborművek árai, <i>l.</i>	76
A Pán-mythoshoz, <i>Gálos Rezső</i>	897
Br. Apor Péter Syntagma mortuorum-jához, <i>Lukinich Imre</i>	736
A philologia halottai 1904-ben	261
A portugál irodalomtörténetről, <i>Heinrich Gusztáv</i>	528
Arany János Ágnes asszonyáról, <i>Petz Gedeon</i>	894
Arany János vígjátéka, <i>Gyöngyösy László</i>	822
A római elégia eredetének kérdéséhez, <i>Némethy Géza</i>	521
A román szó írása a magyar nyelvészetben, <i>Alexics György</i>	258
Az I. nemzetközi archæologiai kongresszus	433
Az Ilias arab fordítása	351
Az irodalomtörténet fogalmának magyar meghatározásához, <i>Harmos Sándor</i>	438
Ányos Pál utolsó verse, <i>cs.</i>	896
Barcsay verse Báróczy neve alatt, <i>Baros Gyula</i>	731
Bossuet emlékezete, <i>Szabó Károly</i>	733
Bürger és Kästner epigrammái hazai emlékalbumban, <i>Lám Frigyes</i>	730
Daënu és még valami, <i>Schmidt József</i>	80
Dictionarium Valachico-Latinum-Hungaricum, <i>Siegescu József</i>	77
Dictys Cretensishez, <i>H. Gy.</i>	257

	Lap
Fán termő madarak, <i>K. I.</i> — — — — —	438
Félreértés a Shakespeare-fordításban, <i>V. J.</i> — — — — —	351
Haller Jánosnak születési éve, <i>Lukinich Imre</i> — — — — —	523
Helyreigazítások, <i>Szigetvári Iván</i> — — — — —	527
Hibaigazítás — — — — — 82, 263, 351, 822,	904
Himfy és Liza, <i>h. 820, Kátoma Lajos</i> — — — — —	903
Horvát István redivivus, <i>cs. 183, Miklós Ferencz 260, cs.</i> — — — —	261
Kazinczy Ferencz: Keresztes Bálint Kedveséhez Tornai Margithoz a szent Földről cz. költeménye, <i>Czeizel János</i> — — — — —	735
Két szálló ige, <i>K. I.</i> — — — — —	349
Középkori latin szavak, <i>Zalai János</i> — — — — —	822
Külföldi könyvszet — — — — — 85, 263, 823,	904
Megjegyzések Kertész János bírálatára, <i>Szilágyi Sándor</i> — — — —	526
Megjegyzések Morvay Győző úr bírálatára, <i>Haraszi Gyula</i> — — —	439
Megjegyzések Vári Rezsőnek «A classica-philologia rendszere» című közleményére, <i>Pecz Vilmos</i> — — — — —	181
Még egyszer Balassa József «Magyar Fonétika» című könyvéről, <i>Schmült Henrik</i> — — — — —	524
Nyelvmívelő társaság Franciaországban, <i>Sz. I.</i> — — — — —	440
Ókori Lexicon — — — — —	263
Oláh bírálat az Egyetemes Irodalomtörténet oláh részéről, <i>Gagyi Jenő</i>	434
Philologiai program-értekezések 1903 04 — — — — —	84
Szász Károly †, <i>Gyulai Ágost</i> — — — — —	817
Szeget szeggel, <i>h.</i> — — — — —	821
Szilasi Mórícz †, <i>Gombocz Zoltán</i> — — — — —	521
Taine szobra szülőföldjén, <i>Sz. I.</i> — — — — —	903
Titus Andronicus — — — — —	351
Újabb külföldi kritika Némethy Persius-kiadásáról — — — — —	349

A CLASSICA-PHILOLOGIA RENDSZERE.*)

Midőn 11 évvel ezelőtt «A classica-philologia módszeresítése» czímen Közlönyünkben megjelent értekezésemben a classica-philologia mibenlétéről elmélkedtem s tudományágainak vázlatos rendszerét iparkodtam adni, még nem rendelkeztem az irodalomnak azon kiterjedtebb ismeretével, mely bármely probléma tudományos megoldásánál elengedhetetlen föltétel. Későbbi évek tanulmányai alapján arra a gondolatra jutottam, hogy a classica-philologia rendszeréről csak úgy elmélkedhetem, ha az eddigi nagy philologusoktól teremtett alapot el nem hagyom s egyúttal a kutatás folyamán mintául is tartom őket, a nélkül azonban, hogy iurarem in verba magistrorum. Épen azért, hogy az olvasó elméletemet elfogulatlanul elbirálhassa, legyen szabad, mielőtt elméletemet eléadnám, elődeimnek elméleteit is főbb vonásaikban közölni.

I.

A classica-philologia rendszeréről alkotott elméletek.

A classica-philologia rendszeréről alkotott elméletek sorát *Wolf Frigyes Ágost*,***) a híres német philologus (1759—1824). nyitja meg.

Nézete szerint a klasszikus ókor összes maradványai három-féle természetűek: 1. *írott művek*, melyekhez a korábban ugyancsak szájról-szájra járó, de későbbben mégis följegyzett énekek is tartoznak, — 2. *művészi emlékek*, melyek alá a képírás és műalkotás, tehát a művészet, illetőleg a technika termékei sorolandók, s 3. *a vegyes természetű maradványok*, a melyekben iro-

*) Részlet szerzőnek egy nagyobb munkájából.

**) Darstellung der Alterthumswissenschaft. (A Museum der Alterthumswissenschaft I. kötete [Berlin 1807.] 1-145. l.-n.)

6. 10. 11.

dalomnak és köznapi technikának, úgyszólván egyformán van része; ez utóbbiakhoz tartozik a legtöbb felirattal ellátott kő. E maradványok hármias osztályát már most kétféle nézőpontból tekintve tehetjük tanulmányok tárgyává, egyrészt t. i. *mult állapotok emlékei s tanúsítványai* gyanánt tekinthetjük, másrészt *aesthetikai* nézőpontból. Lévéen már most e maradványok *tárgyai* (Objekte) tanulmányainknak, nyilván szükséges, hogy *eszközei* is legyenek, melyeknek segítségével megismerhetjük; ezek az eszközök alkotják a philologia *εργασιον*-át, vagyis oly disciplinák sorát, melyek alkalmazása nélkül az írott műveket nem tehetjük vizsgálat tárgyává. E disciplinák: a *bölcsészeti grammatika* (mely a nyelv általános törvényeit a gondolkodás törvényéből magyarázza ki), a *két nyelv különös grammatikája* (mely a görög és latin nyelv elméletét az időről-időre változó nyelvhasználat figyelembe vételével adja), a *hermeneutika, kritika és stilisztika*. Ezek segítségével ismerjük meg azokat a doctrinákat, melyek «megnyitják nekünk a régi világ templomait.» Ezek ismét anyagukat a maradványok fentebb jelzett hármias osztálya mindegyikéből veszik. A természetes sorrend követése parancsolja, hogy a doctrinák közül mindenekelőtt a *régi földismé*-t emeljük ki, mert mi sem szükségesebb, mint legelőször a régi népek történelmének színterével ismerkedni meg; e régi földisme aztán két főrésze oszlik: a mondai földrajzra és égrajzra, s a történelmi idők föld-, táj- és helyrajzára. Második doctrina ill. disciplina a *régiek politikai és nemzet-története*, melynek szükséges mellékága a régi időtan s a történelmi kritika. Harmadik disciplina Wolf rendszerében a görögök és rómaiak intézményeinek és állapotainak az ismerete, a *régiségek*, az antiquitások; ezek t. i. azt tárgyazzák, a mi már kifejlett és megtörtént, míg a történelem csak azt, a mi tovább fejlődik és történik. Mellejök negyedik disciplinának a *mythologia* sorakozik, melynek kiépítésére szükségessé válik egyéb keleti és még vad népek mondáinak és hagyományainak a görög népével való philosophikus összehasonlítása. Közvetlenül rája következhetik a *tudományos felvilágosodás történelmének* a disciplinája, mely két részre szakad, az irodalom külső történetére s a régiek műveltségének belső történetére. Amaz a görögök és rómaiak írásműveiről s ezek szerzőjéről tájékoztat kimerítően, emez az irodalom keletkezését, növekedését, virágzását és hanyatlását fejti ki részint az előadó művészetek, részint mindamaz ismeretek és tudományok terén, melyeket görögök és

rómaiak műveltek. Vagvis ez utóbbi részt illetőleg annyi ágát vehetjük fel, a hányféle faja volt a régiek művészetének és tudományának, tehát költészet és történeti előadás történelmét, retorika, philosophia, mathemathika stb. történelmét. Ez öt disciplinát a tudományágak azon sorához, mely a művészi emlékeket teszi tanulmány tárgyává, áthidalja az, melynél voltaképen maradványok szemléletéről nem lehet szó, t. i. az *utánzó művészetek* (zene, rhapsodika, orchestika, színművészet) disciplinája. A disciplinák második sorozata viszont az, mely a képírás, műalkotás és köznapi technika termékeivel foglalkozik, de nem ama haszon szempontjából, melyeket a fentebbi, reális természetű disciplináknak nyújtanak, hanem hogy magukra vonatkozólag és magukban tétessenek tanulmány tárgyává. El célra szükséges mindenekelőtt, hogy ösmerjük a ránk maradt művészi emlékek készletét, vagyis jegyzékbe foglaltassanak a szobrászati, graphikus, faragványos és architektónikus maradványok, ezt tehát a *művészet és technika archaeológiájába bevezető* disciplinának fogjuk nevezhetni. Találunk azután a disciplinák eme sorozatában analogont is Wolf szerint a grammatika, kritika és hermeneutika disciplináihoz és pedig az archæologikus művészettanának (Kunstlehre) disciplinájában, mely összefüggő alakban elméletileg és gyakorlatilag vitatja az elveket és technikai szabályokat, melyeknek szemmeltartásával dolgoztak az ókor művészei, s a melyeken ennél fogva a stilus és munka különbözőségét, korábbi és későbbi korszakot s valódiságuk kérdését kell megállapítani. Ez a disciplina maga után vonja a *művészet történetének* rendszeres tárgyalását, de az *építő művészet* archæológiáját is, mely természetesen magában kell hogy foglalja az e művészet terén található felsorolását. Hátra maradnak végre a maradványok harmadik osztálya tanulmányozásából következő disciplinák, azaz a *numismatika és epigraphika*. Ekként élénk tárul tudományunk egész mezeje minden részével; de hogy lényegbe vágó dolgokat idegen kezek ne végezzenek, *tudományunk* viszontagságainak *történeti áttekintését* s vele egyetemes philologiai és régiségtani *könyvismét* is kell nyújtani.

Ez lényegében Wolf Frigyes Ágost rendszere, melyet alapvonalaiban már 1785-ben Encyclopædia philologica cz. hallei egyetemi előadásában ismertetett, idővel kidolgozott s végre 1807-ben nyomtatásban közölt is; egyetemi előadásai alapján egyes tanítványai időnek előtte bocsátották közre rendszere főbb voná-

sait.*) E rendszer először méri ki a classica-philologia terjedelmét, s először iparkodik határozott elvek szerint csoportosítani részeit s megállapítani összefüggéseket, mindazonáltal épen nem mondható tökéletesnek. Kivált *Boeckh* Encyclopædiájában éles kritika tárgyává tette. Kétségbe vonta t. i., vajjon tényleg a classica-philológiának tudományágai-e, a melyeket Wolf disciplináinak minősített, s e disciplinákban a fogalom bizonyos egysége megnyilvánul-e? Így joggal hangsúlyozza, hogy a historiai kritika s az u. n. «külső» irodalomtörténet nem lehetnek önálló disciplinák: amaz t. i. «a kritikával esik össze nagyjában», külső irodalomtörténet meg egy semmitmondó kifejezés. A földrajznak tárgya a görög és római föld, ezt le kell írunk úgy, a hogy meggyőződésünk szerint a régieknek szemök elé tárult: a mit a régiek róla tartottak, nyilván a tudományok története rovatába tartozik; aztán az égrajznak miféle szerepe van itt: az ég a régiek szereplésének nem történeti színtere. Az eléadó művészetek története csupán a nyelvben kifejezést nyert æsthetikai formák története, következőleg irodalomtörténet. Végre a disciplinák sorrendje sem helyes, a stilisztika disciplinájának mindjárt a grammatika után van helye, a mennyiben emennek voltaképen csak kibővítése.

Boeckh nézete szerint tudományosabb alpra építette *Ast Frigyes**)* a maga rendszerét. *Ast elméleti és gyakorlati philológiát* különböztet meg. A különbség ugy származik, ha mi az ókort először magában tekintjük összes nyilvánulásaival, azután meg kérdés tárgyává teszszük, mi jelentősége van reánk nézve, minő értéke korunk műveltségére? Az elméleti philologia ehhez képest a következő ágakra oszlik: 1. *a görögök és rómaiak politikai törté-*

*) Megemlítendők: *Fülleborn*, Encyclopædia philologica seu primæ lineæ isagoges in antiquarum litterarum studia (Vratislaviæ 1798; 2. kiad. J. S. Kaulfuss-tól u. o. 1805.), és *J. E. Koch*, Encyclopædie aller philologischen Wissenschaften (Berlin 1793.); halála után kiadták egyetemi előadásai alapján *I. D. Gürtler* F. A. Wolf's Vorlesungen über die Encyclopædie der Alterthumswissenschaft (Lipscse 1831.), *S. M. Stockmann* Encyclopædie der Philologie nach F. A. Wolf's Vorlesungen (1798/9.) herausgegeben (Lipscse 1831; 2. kiad. A. Westermanntól, u. o. 1845.); — *Darst. der Alterthumswissenschaft-ját* újból kiadta *S. F. W. Hoffmann* (Lipscse 1833.).

***) Grundriss der Philologie [Landsbut 1808.] és Grundlinien der Grammatik, Hermeneutik und Kritik [u. o. 1808.].

nelmére; ez kapcsolatos legyen földrajzukkal; 2. *a régiségek ismeretére*; ide a hadi régiségek is tartoznak; 3. *az ókor költészeti sphaerájára*; ez magában foglalja a) az egész nép ösköltészetét, tehát *mythologiájukat*, b) az ókornak realis alkotásokban kifejezésre jutó költészetét, tehát *szobrászatát, festészetét, építő művészetét*, c) «minden költészet költészetét» vagyis *költészettanukat*; 4. *az ókor tudományos és bölcsészeti sphaeráját* kapcsolatosan az irodalomtörténettel. Viszont a gyakorlati philologia magában foglalja 1. *az ú. n. szabad művészetek és tudományok* (ú. m. költészettan, retorika, történelem és bölcsészet) disciplináját; 2. a hermeneutikával és kritikával kapcsolatos *grammatika* tudományágát.

Ez a rendszer azonban épen nem áll tudományos alapon; ellene t. i. még fokozottabb mértékben tehetőek meg azok az ellenvetések, melyeket a mestere iránt bizonyos tekintetben elfogult *Boeckh* tett *Wolf* rendszere ellen. Itt is vannak tudományágak, melyek a philológiának nem lehetnek disciplinái, s tudományok, melyekben a fogalomnak nem nyilvánul meg bizonyos egysége. Nevezetesen az ú. n. szabad művészetek és tudományok disciplinaja *Ast*nál semmi egyéb, mint a görögök és rómaiak költészetének, szónoklatának, történeti irodalmának és bölcsészetének az ismertetése, de mit tárgyazzon akkor az elméleti philológiához tartozó 4.) disciplina? Ép úgy megfejtethetlen, hogy ezen kívül mi feladata lehet még a 3.) disciplina c) ágának? Továbbá egységes disciplina-e az, mely egyrészt a nyelvet tekinti kutatása tárgyának, másrészt az írott művek valódisága kérdését is, s mindezt különféle úton-módon vizsgálja?! Végre valamely tudomány gyakorlati értékének a megállapítása — ha szükséges is — semmi esetre sem teszi az illető tudomány szerves részét, s még kevésbé vonhatja maga után egyes disciplinákban történő kidolgozását. *Ast* rendszere tehát felette tökéletlen, minek bizonyítékát szolgáltatja az a tény is, hogy *Encyclopædiája* egész terjedelmében csak ezen szakaszokat öleli fel: I. A philologia fogalma. (14—24 l.) II. A philologia kutatási köre (25—34. l.) III. A magasabb philologia kétféle elemének (?) tárgyalása (35—532. l.) ebben az ú. n. szabad művészetek és tudományok állását mutatja be a görögöknél és rómaiaknál. IV. A philologia története a könyvnyomtatás koráig (532—591. l.). Egy második kötetben aztán csak a grammatika, hermeneutika és kritika alapvonalait tárgyalja.

A főbb elméletek között időrendben ezek után *Bernhardy*

Gottfried elmélete következik.*) Bernhardy szerint a philologia «architektonikáját» következésképpen szerkeszthetjük meg. Külömbiséget kell tenni a philologia *alkotórészei* (Elemente), *organona*, *reális tudományai* és *függelékes tudományai* (Beiwerke) között. A philologia alkotórészei a *kritika* és a *hermeneutika*; ezek ugyan nem tapasztalati úton fejlődő tudományok, de a philologia egész anyagának áttekintése céljából nélkülözhetetlenek. A philologia organona a *grammatika*, mely nem mint amazok, formális (= alaki, külsőleges) elveket gyakorlati alkalmazásban fejteget, hanem gazdag formális (= alakba öntött) anyagot a legszélesebb alapon tárgyal. A philologia reális tudományai a) *az irodalomtörténet*, b) *földrajz*, c) *történelem és régiségek*, d) *mythologia*. Végre a philologia függelékes tudományai a) *a régiek művészetének tárgyalása* (benne helyet kap a numismatika és epigraphia is) s b) *a philologia irodalmának története*.

E rendszer ellen is nyomós ellenvetésekkel és komoly érvekkel lehet harcolni. Szemmellátható ugyan szerzője törekvése, a Wolf részéről úgyszólván egyenlő értékűeknek minősített s bizonyos tekintetben egyszerűen csak egymás mellé rendelt disciplinák között céljukat és tartalmukat illetőleg különbségeket állapítani meg, de nincs megokolva rendszerében, miért függelékes tudomány a philologia története mellett a régiek művészetének tárgyalása s ezzel szemben mért reális tudományok pld. a történelem vagy a mythologia? Nemkülömben érthetetlen, hogy mi köze van az epigraphiának a művészethez; ha pedig kritika és hermeneutika a philologia alkotórészeit teszik, úgy pld. már a theologia erősen philologikus jellegűnek volna mondható.

Míg Bernhardy ekként — bár kevés sikerrel — Wolf rendszerén igyekezett javítani, *Matthiae Ágost****) Ast hibás rendszere szemmeltartásával kísérletet meg új rendszert teremteni. Ő is különbséget tesz *elméleti* és *gyakorlati* rész között. *Hermeneutika* és *kritika* a gyakorlati rész, de egyúttal a philologia célját teszik úgy, hogy philologia alatt nem is kell mást érteni, mint azt a tudományt, mely a görögök és rómaiak *írott* munkái magyarázását és helyesbitését öleli fel, míg az elméleti rész egyfelől a *nyelvtudo-*

*) Grundlinien zur Encyclopädie der Philologie [Halle 1832.].

**) Über den Begriff, Zweck und Umfang der Philologie [Altenburg 1831.]. — Encyclopädie und Methodologie der Philologie [Lipese 1835.].

mány, másfelől a *régiségtudomány*, mely ismét magában foglalja *a)* a földrajzot s történelmet, *b)* régiségeket és *c)* a műemlékeket. Nyelv- és régiségtudomány ehhez képest számára csak eszközök.

Matthiae e rendszere azonban, melyet különben bölcséletileg meg sem okolt, nem csak hiányos, hanem alkalmas arra, hogy zavart idézzon elő az egyes disciplinák fogalmi meghatározásában is. Mert hermeneutika és kritika nyilván inkább minősíthető eszközöknek, melyekkel a régiségtudománynak megnyitjuk sajátos világát, semmint megfordítva. Ha pedig azt vizsgáljuk, hogy a philológiának mi a gyakorlati oldala, kétségkívül azt fogjuk nézni, minő viszonylat létesült közte és a mindennapi élet reális követeléselei között? Akkor pedig világos, hogy hermeneutika és kritika a philologia gyakorlati részét nem tehetik.

Átgondoltabb valamivel és szélesebb alapon épült fel *Haase Frigyes**) elmélete. Nézete szerint azok az állapotok és életföltételek, melyeket a philológiának első sorban kell számba vennie, az embernek szabad cselekedeteihez való különféle viszonyukban háromféle természetűek, ú. m. *történelmenkívüliek*, *történelemelőttiek* és *történelmie*k. Történelmenküli életföltételek a régi történet színtereinek földrajzi és éghajlati viszonyai. A philologia első disciplinájának tehát *a régiek földrajzának* kell lenni. Hozzá közvetlenül a történelemelőtti életföltételek csatlakoznak, melyek az embernek szabad és öntudatos fejlődése körén kívül esnek; ezt öleli fel tárgyában a *mythologia* és *istentisztelet*. A történelmi életföltételeken végre azokat az állapotokat kell érteni, melyeket az emberek tevőlegesen fejlesztenek, midőn öntudatuk szabadsága nő. Ezeket ismertetni szintén bizonyos disciplinák vannak hivatva, melyek között bevezető szerepe van a *történelem*nek; ez chronologiai meghatározások kíséretében az egyetemes fejlődés menetét mutatja meg, mely egyetemes fejlődés kerületén belül az állapotok három körét állapíthatjuk meg, ú. m. *a)* az erkölcsiség területét, mely az *állam-és magánrégiségeknek* teszi tárgyát, *b)* a művészet mezejét, melynek részei *α) az előadó művészet*, vagyis a nyelv (ez a grammatika, poétika s metrika, és rhetorika disciplináira oszlik), *β) az utánzó*

*) *F. Salgo* (= F. Haase) *Vergangenheit und Zukunft der Philologie in ihrem Verhältnis zur Bildung des deutschen Volkes* [Lipsee 1835.] és saját neve alatt: *Philologie* felírású cikkében [az Ersch- és Gruber-féle *Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* III. sectiójának 23. kötete (1847.) 374—421. l.-n].

művészet (ennek részei a gymnastika, zene és mimika) s $\gammaképző művészet (melynek fajtái építészet, szobrászat és festészet), *c*) a tudomány mezejét, melyet a *művelődéstörténelem* ága dolgoz fel. Mindeme részei a philológiának voltaképpen már megoldják főfeladatát, csak hogy föltételezik, hogy a szükségelt ókori tanusítványok meglegyenek. Éppen azért, hogy a föltétel is meg legyen adva. szükség van *eszközöket nyújtó* disciplinák (instrumentale Disciplinen) sorozatára is, melyeknek hármias céljuk van, ú. m. 1. az ókorból ránk jutott ú. n. tanusítványok, documentumok egész sokaságát áttekinthető repertoriumokban előadni; ezt az *irodalomtörténet* disciplinája fogja végezni karöltve az *epigraphikával*, a mi az irodalmat illeti, — a *museographia* kapcsolatosan a *numismatikával*, a mi a művészetek és mesterségek termékeit illeti, — s a *könyvészet*, a mi az újabb segédforrásokat illeti; 2. az említett documentumok megértéséhez a legelőször alkalmazandó eszközöket szolgáltatni; ezt ismét a következő disciplinák végzik: *a*) a *lexikographia*, *b*) gyakorlati jellegű *grammatika*, *c*) tárgyi *encyclopaediák* és tárgyi *lexikonok*; 3. céljuk, a disciplinák eme második faja révén szerzett ismeretet a disciplinák első faja által előadott anyagra alkalmazni, s ezzel a philologia feladatát (mely abban áll, megismerésünk tárgyává tenni az ókornak történelmi úton nyilvánult szellemét) megoldani. Lehetővé teszik ezt nekünk a *palaeographiával* kapcsolatos *alsóbbrendű kritika*, *hermeneutika* s «a szó voltaképi értelmében vett» (*magasabbrendű*) kritika disciplinái. Az ekként nyert *mellékdisciplinák* körét célszerű kiegészíteni a *philologia történetével* és *encyclopaediájával*.$

E rendszer is, melylyel a philologia terjedelmét bővíteni igyekezett szerzője, s melyben egyébképpen helyesen különbséget tesz főfeladatok és másodrendű feladatok között, nem talált különösebb helyeslésre. Nevezetesen már *Bernhardy* megjegyezte,*) hogy az irodalomtörténetet egyszerűen az irodalmi művek repertoriumára lefokozni még sem szabad, a rendszer az archæológiának a museographiához való viszonyát éppen nem tisztázza, s a lexicographia és gyakorlati jellegű grammatika oly felötlő módon nem választhatók külön a nyelv jelenségeit vitató egyik fődisciplinától. Az is nyilvánvaló, hogy tárgyi encyclopædiák és tárgyi lexikonok szerkesztésével még nem épül fel önálló értékkel bíró tudományág,

*) Philologus II. (1847.) 377. l.

mert vele csak gyakorlati szükségleteket elégitünk ki. Főhibája pedig Haase rendszerének nézetünk szerint az, hogy a philologiai kutatás főproblémáit nyilván a történelem módszerének és vezérelvének igazítása mellett kívánja megoldani.

Tagadhatatlan azonban, hogy Haase elmélete már a *Boeckh Ágost* fogalmi meghatározásának figyelembe vételével készült. Miként t. i. Wolf rendszerét, úgy alapvonásaiban Boeckhét is egyetemi előadásai alapján ismertetni kezdték tanítványai,*) míg kellőképpen kifejtve és megokolva csak a halála után megjelent hirneves kézi könyvében található.***) Ebben a classica-philologia disciplináinak

*) Így *R. H. Klausen* Boeckh életrajzában az S. Fr. W. Hoffmann-tól szerkesztett *Lebensbilder berühmter Humanisten* cz. mű (Lipese 1837.) 31. és k. l.-in, — *K. F. Else* *Über Philologie als System* (Dessau 1845.) cz. munkájában, és *H. Reichardt* (19. l-on j.-ben) id. művében. Utóbbi különben annyiban tér el Boeckhtől, hogy *tárgyi* (= emlékek ismerete) és *alanyi* rész (= hermeneutika és kritika)-t vesz fel az ókor isméje (*Alterthumskunde*) mellett, mely az irodalom-, művészet-, vallástörténelem s régiségek disciplináit foglalja magában. Ez utóbbiak összefüggésökben alkotnák és juttatnák kifejezésre a népelet történelmét. De idevonom még nem kisebb embernek mint *Ritschl Frigyesnek* *Über die neueste Entwicklung der Philologie* cz. értekezését (Lipese 1833. = Opusc. V. [Lipese 1879.] 1—18. l.). Szerinte a disciplinák vagy *ideálisak* vagy *reálisak*. Amott négy eszme nézőpontja mellett kutatunk: 1. a *jó* (politikai tört. és régiségek), 2. a *szent* (vallás, mythologia, istentisztelet), 3. a *szép* (művészetek és archæologia) és 4. az *igaz* (tudomány, irodalom) eszmei nézőpontja mellett. Reális disciplinák aztán kritika, hermeneutika és grammatika. De a ki az Opusc. V. kötete kiadójának Wachsmuthnak e szavait olvassa: Übrigens bedarf es kaum der Bemerkung, dass Ritschl diesen Aufsatz nicht ohne manigfache Zusätze zum Abdruck gebracht haben würde: denn er giebt ja, rasch in zwei Tagen niedergeschrieben etc., helyeselni fogja, hogy jegyzetbe szorítottam R. elméletét.

**) 52—72. l. E tárgyban tett korábbi megjegyzéseire a 64. l-on hivatkozik, mondván: «Meine hiermit dargelegte Ansicht habe ich in Schriften bisher nur gelegentlich kurz erörtert, nämlich in den lateinischen Reden vom Jahre 1822 [«De antiquitatis studio» Opusc. I. 100—110. l.] und 1826 [«De philosophiæ et historiæ cum ceteris disciplinis coniunctione», u. o. 138—146. l.], in der Vorrede zur Logistenabhandlung vom Jahre 1827 [Opusc. VII. 262—328. l.], in der Vorrede zum *Corpus Inscriptionum* 1828. (S. VII.), in der lat. Rede vom Jahre 1830 [«De litterarum et artium cognatione» Opusc. I. 174—184. l.], und in der Rede zur Eröffnung der 11. Vers. deutscher Philologen zu Berlin, 1850 [Op. II. 183—199. l.]. Egyebekben rendszerét főbb vonásaiban világos áttekintéssel *Mar. Hoffmann* is adja August Böckh [a nevet így írja!] cz. (Lipeseben 1901-ben megjelent) életrajza 147—152. l.-in.

rendszerbe foglalását hatalmas lépéssel vitte előre. Köszönhető ez kivált annak, hogy ő helyes kiinduló pontot választott, szabatosan körül iparkodott írni t. i. a philologia fogalmát és célját. Az egyszer szabatosan körülírt fogalomból azután le törekedett vezetni az egyes disciplinák fogalmi körét és kimutatni egymás közt való kapcsolatukat. Rendszere lényegét a következőkben adhatjuk:

A philologia fogalmából*) szükségképen két főrészt származtatható, az egyik az *alaki* (formális), a másik az *anyagi* (materiális). Amaz alaki, mert a philologia alakját mutatja be, tevékenységéről ad képet; emez anyagi, mert a tudománytól alakba öntött egész anyagot öleli fel. Ha már most ezeket a főrészeket ismét magából a fogalomból való származtatással tovább taglaljuk, megtaláljuk a fogalom egész tartalmát, csakhogy részekben jut kifejezésre. Az alaki főrészt a megértés elméletét teszi tárgyává, az anyagi főrészt viszont az alaki tevékenység révén bekövetkezett megnyilatkozását a megnyilvánultnak. A mi a megértést illeti, az egyrészt kizárólagos, másrészt viszonylagos, azaz minden jelenséget egyfelől magában állva, másfelől másokhoz való viszonyában kell megértenünk. A jelenségek kizárólagos (absolut) megértése a *hermeneutikának* teszi tárgyát, viszonylagos (relativ) megértésök a *kritikának*. Másfelől a hány félesége van a megnyilvánultnak, annyifélék a philologia tárgyai, s következőleg a második főrészt alosztályai is. A megnyilvánultnak területi köre az egész értelmi életre és cselekvésre terjed ki, a philologia tehát minden népnél annak egész értelmi fejlődését van hivatva tárgyezni. A megnyilvánultnak anyaga így az ókor philológiájában az ókornak egyetemleges történeti képe. Mindenesetre az anyagi főrészt általános szemléletnek kell bevezetnie, mely a classica-philológiánál nem állhat másban, mint az ókori világról alkotott eszme kifejtésében, miből ismét a két nemzet jelleme rajzolódásának kell folynia. Ez teszi az *általános részt*, vagyis az ókornak általában való ösmertetését. Feladata azonban oly eszményi, hogy tökéletesen sohasem oldható meg, az ókor ismertetése végett tehát az általános részből egy *különös résznek* is kell előállnia; mindkettőnek azonban módszerbeli és könyveszeti függeléke van; utóbbinak keretében a philologia egyetemes *története* kap majd helyet. Mivel már most minden, a mi általános-

*) Tudniillik B. szerint a philologia a. m.: «Die Erkenntnis des Erkannten».

nak nevezhető, folytonosan érintkezik a különössel, voltaképen szabatosan az anyagi főrésznek két szakaszát egymástól elhatárolni nem lehet. Ez természetesen a szakaszok alosztályaira is vonatkozik, csak az a kérdés, az alosztályok megkülönböztetésében mi legyen az elv? Nyilván annyiféle alosztálynak kell kialakulni, a hányféle nagy különítélességek állapíthatók meg a classikus népek életében és működésében. Az elvet tehát az ethikának kell szolgáltatnia, annak az ethikának, mely miként a platói államban, viszonyok teremője. Nézve már most a népek működését ill. cselekvését, azt látjuk, hogy az gyakorlati és elméleti irányban nyilvánul. A gyakorlati irányban nyilvánuló cselekvés emberek közösségét tételezi fel; az emberek közösségének egyik fajtája pedig az állam, s folyománya a nyilvános élet, másik fajtája a család, melynek cselekvése a magán életnek alkotja tartalmát. Az államban a tárgyi, a családban az alanyi nézőpontok kerekednek felül. Hasonlóképen a régi népeknek elméleti téren nyilatkozó, cselekvése is kétféle; egyrészt alanyi, midőn vallásos érzelemből eredő homályos képzetekből egészen az értelem tiszta erejéig fejlődik, s tárgyi, midőn a vallásban, mint istentiszteletben s a belőle fejlődött művészetben alanyi életének külső világot teremt. *Az ókorról szerzett ismeretek* (Alterthumskunde) különös része tehát négy alosztályra (Hauptstücke) oszlik, melyek szólnak 1. *az állami, azaz nyilvános életről*, 2. *a családi, vagyis magán-életről*, 3. *A művészetről és a vallásnak külsőleg való megnyilvánulásáról*, 4. *a tudományról és a vallás tanáról, vagyis a bensőleg meggyőződés gyanánt nyilatkozó vallásról*. Ebben a keretben aztán minden disciplina, melyet a régiségtudomány részei gyanánt ösmer tapasztalatunk, helyet foglal. Az állami élet föltételezi az államnak tér- és időbeli terjedtség tekintetében is az ismeretét, tehát a *politikai földrajzot* és a *politikai történelmet*; amannak bevezetéseül a *mennyiségtani és physikai földrajz* szolgál, emennek az *időtan*. Mindama nyilvánulásokból, melyeknek foglalatja alkotja egy nép életét az államban, az első alosztályba csak azok tartoznak, melyek az alkotmányt érintik, tehát a *politikai régiségek*; a többi a fennmaradó három alosztály tartalmát teszi. Nevezetesen az egész második alosztály a *magán-régiségeket* tartalmazza, a harmadik azonban a *vallásrégiségeket* s azonfelül a *művészetek* egész történetét, a mennyiben az nem a *technológiában* (iparművészetben) nyilatkozik, mert ez a második alosztály körének teszi egyik tárgyát; hanem a *képző művészetek*,

a zene s minden utánzó művészet; részét teszi még az *aesthetika* is, a mennyiben philologiai jellegű. Az *előadó művészeteket* azonban, mivel kifolyásuknak az egész irodalom tekinthető, legjobb a negyedik alosztály keretébe utalni. *Érmek* mint képeknek ábrázolásai, *építészet* a harmadik alosztályba tartoznak. A negyedik alosztálynak tartalmát a *mythologia*, mint östudomány, a *bölcsélet*, mint kifejlett tudomány, s a *többi tudományos disciplina*, mint a bölcsélet megannyi ágai teszik. Ez azonban csak a tudománynak tárgyalása anyagi oldaláról tekintve; alakját tárgyalják az *irodalomtörténet* és *nyelvtörténet*, és pedig amaz rhetorikus, emez grammatikus alakját. A disciplinák ezen elrendezésének megvan az az előnye, hogy a nemzetek életét érzéki életműködésektől kezdve fokozatosan egészen szellemök termelésének legmagasabb fokáig mutatja be.

El nem vitatható, hogy még ez a rendszer is kifogások alá esik. «A kifogások között legnyomósabb az, hogy istentisztelet és a külsőleg megnyilvánuló vallás a mythológiától vagyis a bensőleg megnyilatkozó vallástól külön van választva, s amaz a művészet nézőpontjának, emez a tudományénak van alárendelve. Azt sem tudjuk helyeselni, hogy a nyelv, mely az emberi szellem nyilvánulati sorában a legkorábbi és legeredetibb, a disciplinák sorozatának a legvégére, tudomány és irodalom után kerül, melyeknek pedig egy művésziesen kifejlett nyelv szükségképi föltételök.»*) *Herme-neutika* és *kritika* végre nem disciplinák, mert tárgyük nincsen, lévén csak a logika elveinek alkalmazásai.

Boeckh rendszere után a figyelemreméltóbb elméletek között időrendben a *Hertz Márton***) elmélete következik. Fejtegetései inkább vázlagszerűek, s azért nekünk nincs is szükségünk bővebben ösmertetni azokat, mint a hogyan azt az alábbiakban teszszük.

Philologia szerinte annyi, mint alapos megértése az emberi nem művelődési és szellemi életének a maga történeti kifejlődésében, másrészt az események egymásra következésének ösmertetése. A fogalom illetén meghatározásából kifolyólag már most az emberiség történeti fejlődésében két nagy korszakot lehet megkülöm-

*) *Bursian* Geschichte der class. Philologie in Deutschland (München und Leipzig 1883.) 705. l.

**) Zur Encyclopädie der Philologie. [A Commentationes Mommsenianæ (Berlin 1877.) 507—517. l.-in.]

böztetni; egyet, melyet *kereszténységelőtti* s egyet, melyet *keresztény* fejlődés korszakának nevezhetünk. Ehhez képest van *antik* és *modern* philologia. Az antik philológiát feloszthatjuk *keleti* és *classikus* philológiára. Ennek a classikus philológiának tudománymezői már most következőképpen csoportosíthatók, illetőleg *alapvetések*, *módszerek*, *tartalmuk* és *végeredményök* után a következőképpen elrendezve tehetők vizsgálatunk tárgyává.

I. **Alapvetés.** *A) Fogalom és osztályozás:* A philologia encyclopædiája. *B) A philologia forrásainak ismerete és történelme.* 1. *Írások isméréje* kapcsolatosan a kézirat-, könyv- és könyvtárismével. 2. *Emlékek isméréje*, kapcsolatosan az archæologiai topographiával, epigraphikával és numismatikával, s museographiával. *C) Eddigi fejlődés:* Philologia történelme 1. *antik philologia* s végső hajtásai, 2. *modern philologia*. II. **Módszer és technika** (eszközadó rész). *A) A magyarázás művészete* (Hermeneutika). *B) Kritika*. III. **A tartalom** (anyagi rész). *A) Külső történelem* 1. *A történelem tényezői* *a)* Az idő: chronologia *b)* a tér: geographia, chorographia és topographia *c)* a szereplők: népek és egyének α) physikai életmódjukra való tekintettel: ethnologia és anthropologia, β) társadalmi életmódjukra való tekintettel: statisztika. 2. *A történelem tényei*, kutatás és leírás. *B) Belső történelem* (culturális és szellemi élet) 1. *A művelődés előzetes feltétele*, a közlőképesség, a nyelv: grammatika *a)* Statisztika α) a nyelvjárások β) a szókincs *b)* Hangtan *c)* Szóképzéstan *d)* Szóhajlítóstan *e)* Szófüzéstán 2. *A művelődési sphaerák* *a)* *A gyakorlati cultursphaera:* az erkölcsi alapon nyugvó állapotok (a «régiségek») α) Az állam (s az állami istentisztelet) $\alpha\alpha$) önnönmagában tekintve: Állami (és ú. n. istentiszteleti) régiségek $\beta\beta$) más államokkal való kapcsolatában $\alpha\alpha\alpha$) békés viszonyban: Szövet-ségi és népjog $\beta\beta\beta$) ellenséges viszonyban: Hadi régiségek β) A család $\alpha\alpha$) az egyes család és tagjai: Magánrégiségek $\beta\beta$) a család és tagjai a társadalomhoz való viszonyukban $\alpha\alpha\alpha$) társas nyilvánulásában: Társadalmi érintkezés és társadalmi szövetkezetek $\beta\beta\beta$) üzleti nyilvánulásában: Kereskedelem, életpályák és ipar, iparos szövetkezetek: metrologia. *b)* *Az elméleti cultursphaera* 1. A hit: A vallás 2. A tudomány *a)* Philosophia: Dialektika, ethika és alkalmazott ethika (jog- és államtudomány), természet-, művészet- és vallásbölc-sészet (physika, æsthetika, theologia) *b)* Philologia (nyelvészet, régiség- és történettudomány) I. I. *C) I. c)* Tiszta és alkalmazott matematika (astronomia és astrologia); tiszta és alkalmazott termé-

szettudomány (orvostudomány) 3. A művészet. *A*) Történelme *a*) a műszai művészeteknek α) szépművészetek (irodalomtörténet) $\alpha\alpha\alpha$) költészet $\beta\beta\beta$) próza β) zene *b*) a képző művészeteknek α) Építészet β) Szobrászat γ) Festészet *c*) az elegyes művészeteknek α) Gymnastika β) Rhapsodika γ) Kar- δ) Táncz- ϵ) Színművészet kapcsolatosan a mimikával és pantomimikával *B*) Technikája *a*) a műszai művészeteknek α) a szépművészeteknek $\alpha\alpha\alpha$) a költészetnek $\alpha\alpha$) Poétika $\beta\beta$) Metrika $\beta\beta\beta$) a prózának $\alpha\alpha$) Stilisztika $\beta\beta$) Rhetorika β) a zenének $\alpha\alpha\alpha$) Rhythmika $\beta\beta\beta$) Harmonika $\gamma\gamma$) Szerkezettan *b*) a képzőművészeteknek *c*) az elegyes művészeteknek.

IV. Végeredmény: Összefoglaló bemutatása és jellemzése *A*) a görögségnek *B*) a római világnak, az őket egymástól elválasztó, valamint az *C*) antik-classikussá összekötő mozzanatok összeségében s viszonyukban 1. az antik-classikus előtti s 2. a classikus utáni (keresztény) korhoz.

Mint empirikus rendszer ez a rendszer a legtökéletesebb, de valamennyi rendszer között legkevésbé is van kidolgozva, részében kellőképpen meg nem okolva. Mert legalább is bizonyos megokolását várjuk annak, miért a numismatikával párhuzamos tudomány a philologia történelme pld., s mennyiben alkotja a philologia *fundamentális* részét? Nemkülömben megokolásra érdemes, hogy a régiségek miért «belső történelem», miért «belső történelem» a nyelv? Végre vázolandó, miért van szükség arra, hogy pld. a «Társadalmi érintkezés és társadalmi szövetkezetek» kutatása külön disciplina rangjára emelkedjék?

*Usener Hermann**) az eddig alkotott elméletek megtámadhatóságát abból a föltételből származtatta, hogy hibás fogalmi meghatározásból indultak ki előzői. Mivel meggyőződése szerint a philologia az a művészet (!), mely az írott szót megállapítja és grammatikai tudása segítségével magyarázza, az a véleménye, hogy minden philológiának illető nemzete körén belül (míg legfontosabb feladata lészen a hagyomány története vagyis *források ismerete, grammatika és metrika*) kötelessége földeríteni 1. a külső életföltételeket, tehát *földleírást* és külső *míveltség történetét*, 2. a népéletnek állapotokban gyökereket vert erőit, tehát a *nyelven* kívül ennek gondolatkörét, hozzávéve a *vallást*, s a *család*, a *társadalom* és *állam* erkölcsi *életrendjét* s 3. a mozgató, egyéni erők hatását egy-

*) Philologie und Geschichtswissenschaft (Bonn 1882).

részt a cselekvés terén — tehát a *politikai történelmet* — másrészt a szellemi alkotás terén, azaz a *képző, költő és íróművészet történelmét* s emellett a *formáiról szóló tant*, végre a *tudományokat* fogja vizsgálata tárgyává tenni. Ekként el fog a philologia jutni odáig, hogy kísérletet tesz nemzete történelmi életét a maga egészében, a különböző tényezőknek össze- és egymásra való működését, szemlelhetővé tenni.*) — E rendszernek hibája nem csupán az, hogy hiányos és egyoldalúan felállított fogalmi meghatározásból indulva ki legfontosabb feladatok gyanánt megállapít olyanokat, melyek csakis a philologusnak azok, a bölcselő szemében ellenben másodrendűek, — hanem meglehetősen heterogén disciplinákat, minők pld. nyelv- és régiségtudomány, egymás mellett egy közös nézőpont alá rendel.

A fogalom megállapításában Boeckhhöz tért vissza *Urlichs Lajos***) s azt módosítva, a következő elméletet állította fel a classica-philologia terjedelmét és részeit illetőleg. Ha áttekintjük a classica-philologia körébe utalt disciplinák egész területét, akkor terjedelmét nézve *fő- és mellékdisciplinákat*, tartalmát nézve *kizárólagosan megvegyesen philológiai szakokat* különböztethetni meg. A philologia feladata a megértés, legtulajdonabb birodalma a kritikától elválaszthatatlan hermeneutika, a tudománynak e sava-borsa az alkalmazott logika egy neme; a bölcsészettudomány magával a gondolkodással foglalkozik, a mennyiségtan maga állapítja meg magának anyagát, a philologia lel magának anyagot, melyet kritikailag és hermeneutikailag tárgyal. Ez az anyag többé-kevésbé vagy elvont vagy összevont, philosophico-philológiai vagy philologico-historiai, a philologia ennél fogva vagy a megnyilvánultnak a megnyilatkozása, a hogyan Boeckh felette szorosán határozza meg, a tudat birtokává válnak t. i., vagy a tudat birtokává nem vált állapotok megnyilatkozása; a tudat birtokává váltak a gondolkozó,

*) E tekintetben Usener vállain áll *Louis Haret* «Éloquence et Philologie» (Páris 1885.) cz. munkájában. A 18. l.-on t. i. ezt írja: «La méthode de recherche de l'histoire, c'est la philologie... Dans l'enseignement, la philologie se distingue de l'histoire. Une leçon est philologique ou historique selon que la méthode de recherche y est apparente ou ne l'est pas, car elle peut n'être pas apparente».

**) Grundlegung und Geschichte der klass. Alterthumswissenschaft (az Iw. v. Müller-féle Handbuch der klass. Alterthumswiss. I. kötete [2. kiad. München 1892.] 1—32. l.-n).

költő és alakító egyedekben működnek, kik a tömegből kiválnak — a tudat birtokává nem lettek ellenben népek és államok csoportjai egyediségében jutatták kifejezésre működésüket. Ha a megfelelő mellékdisciplinákat hozzászámítjuk, akkor a philologia terjedelme körülbelül következőképpen határozható meg. *A) Tiszta* = kizárólagos] *philologia*. Ide tartozik a *kritika* és a *hermeneutika*. Hozzá bevezetésül szolgálnak *a) a philologia története b) palaeographia és kézírattan c) nyelvtan d) epigraphia e) metrika*. *B) Történelmi philologia a) Régiek története b) chronographia és topographia c) régiségek α) időtan, β) mérték és súlytan γ) éremtan*. *C) Bölcsészeti ill. aesthetikai philologia a) mythologia b) bölcsészet c) irodalomtörténet, d) archaeologia*. E rendszer már jóvalta tökéletesebb, csak hogy megjegyzendő, hogy kritika és hermeneutika nem tudományágak s voltaképpen elválaszthatatlanok a történelmi philologia és bölcsészeti philologia ágaitól. Azonkívül chronographia és topographia a philologia számára nem fődisciplinák, s az archaeológiának inkább a mythologia után van helye, mint az irodalomtörténet után. ¹⁾

Kevésbé megnevezve részeit iparkodik *Mar Bonnet* ²⁾ tájékoztatni a philologia terjedelméről. Erre vonatkozólag következőképen elmelkedik. ³⁾ A tudományok tárgyuk szerint természetszerűen két ágra szakadnak, a *természettudományok* és az *erkölcsi tudományok* ágára; ez utóbbiak magukban foglalják mindazt, a mi a világban az ember cselekvésétől függ, az előbbieket a többit mind a *mennyiségtan* kivételével, mely úgyszólván maga teremti magának tárgyát és csak eszközül szolgál a valóság megismerésére, s a *bölcsészettudomány* kivételével, melyet akár az épület koronázásának tekinthetni, mérhetetlen kupolájának, mely az egészet betetőzi és befejezi, akár ideiglenes alkotványnak, mely hivatva van előbb-

¹⁾ Urlichs rendszere szemmeltartásával füzte a disciplinákat koszorúba *Inama* *Vigilio* a *Filologia classica greca e latina* cz. kis compendium (Milano 1894.) szerzője. De rendszere az önálló bölcsészeti gondolkodásnak egészen híján való. Földrajz nála pld. «disciplina sostanziale»!

²⁾ *La philologie classique. Six conférences sur l'objet et la méthode des études supérieures relatives à l'antiquité grecque et romaine.* [Páris 1892.]

³⁾ Elméletének csak továbbfejlesztése a *Proehde Oszkáré* a *Neue Jahrbücher f. Philol.* 1894. évf.-a 1—13. l.-n. Kivonatát adja *Cserépf. József* az Erdélyi Múzeum 1894. évf.-a 571—575. l.-in.

utóbb helyet adni a tudomány palotája egy új szárnyának. A mi az erkölcsi tudományokat illeti, ezek egyfelől a történelem: leg-tágabb jelentésében, mondhatni, mindannak az ösmerete, a mit az emberi szellem létrehozott, mindannak, a mit az ember tevékenysége napjainkig véghezvitt, s megfigyelése annak, a mi szemünk előtt az emberek között még végbemegy; másfelől meg egy hibásan meghatározott s még hibásabban elkeresztelt tudomány, — történelem bölcelete, ethika, sociologia, — mely megkülönböztetni iparkodik azokat a valószínű törvényeket, melyek alapján az ember cselekedetei a természetnek és magának ellenére végbemennek, s melyek értelmében következmény gyanánt váltják egymást a társadalom viszontagságai. Kevésbbé két megkülönböztetett tudomány-nyal van itt tehát dolgunk, mint egy és ugyanannak a tudomány-nak két nézőpont mellett való szemléletéről; ez az egyik nézőpont mellett csak hiú tudásvágy és meddő polymathia marad addig, a míg nem törekszik fejlődni a másik nézőpont mellett, s tapasztalati alapra szert nem tenni, melyeknek híjában nagyon is hosszú ideig kénytelen volt bölceleti vagy vallási almozásoknak engedni át a tért. Hogy könnyebben érthessük a dolgot, hasonlattal élünk: az első nézőpont mellett szemlélt tudomány a második nézőpont mellett szemlélt tudomány-nyal oly viszonyban áll, mint a régi, tisztán leíró természetrajz napjaink biológiai tudományával. Abban a hiedelemben, hogy a történelem tökéletesen ezen új nézőpont mellett szemlélt tudományban jegecedik ki, bizonyos szakmái a történelemnek már odáig fejlődtek, hogy tudományágakká alakultak, melyek nem elégedvén meg különleges feladataik-megoldásával, kezdik kutatni a törvényeket, melyek irányították; így támadt a nyelvek történetének vizsgálata mellett a nyelvészet, így még — jóllehet sokkalta kevésbbé haladt még előre — a vallástörténet oldalán a vallástudomány. — Már most a közönségesen történelemnek nevezett tudomány, vagyis az a *történelem*, melyet lényegében úgy fogunk fel, mint a múlt eseményeinek tanulmányozását (*étude des faits du passé*), *két nagy szakaszra oszlik*, melyek egymást keresztezik: *a korszakokat néző chronologikus szakaszra, és arra, melynél a kutatás az ember tevékenységének egyes mezőire terjed ki, azaz politikai történetre, vallástörténetre, műtörténetre, irodalomtörténetre, nyelv, tudományok, művelődés, intézmények, kereskedelem és ipar történetére.* Mindegyike ezen alosztályoknak ismét egyes szakaszokra osztható a nemzetek szerint, melyeknek történelmét tanulmány

tárgyává tesszük. Hozzá kell azonban csatolni különböző ismeretekből összetett tudományoknak bizonyos számát, melyeket a történelem segédtudományainak neveztek el, úgy mint a *féltantant*, a *palaeographiát*, az *éremtant*. Már most mindazok a tanulmányok, a melyek a classikus ókorra vonatkoznak, összességükben a classica-philologia nevezet alatt foglalhatók össze, ez a tudomány tehát csak alkalmazott és nem tiszta tudomány. Vagyis Bonnet szerint a classica-philologia annyi mint a classikus ókor eseményeinek tanulmányozása; ez kétféleképpen megy vegbe, egyrészt chronologikus nézőponttal (= *chronologiai történelem*), másrészt *ethikus nézőponttal*. Ez utóbbi mellett a következő disciplinák származnak: 1. *Politikai történelem* 2. *Vallástörténelem* (= *mythologia*) 3. *Műtörténelem* 4. *Nyelvtörténelem* 5. *Irodalomtörténet* 6. *Tudományok története* 7. *Mívelődéstörténelem* 8. *Régiségek* 9. *Kereskedelmémtörténet* 10. *Ipartörténelem*. E fődisciplinákhoz azután ú. n. mellékdisciplinák járulnak, minők *epigraphika*, *palaeographia* és *numismatika*. A *philologia története* már nem philologia, mert csak részét teszi a tudományok egyetemes történetének, de a mellektudományok (melyek közt helyet foglal *hermeneutika* és *kritika* is) sem philologia, mert az alkalmazott philologiai tudományoknak újraalkalmazásai; ha nem tekintünk a numismatikára, chronológiára és metrologiára, e közös név alatt foglalhatjuk össze: *szövegek tanulmánya*, mely közös célját teszi a fentebb a philologia disciplináinak nevezett tudományágaknak.

E rendszer hibái, hogy csak a «történelmet» engedi chronologiai nézőpont mellett tárgyalni, holott például az irodalmat is lehet, hogy nem fejti ki, mi mindent kell érteni mívelődéstörténelem alatt, s hogy a hermeneutikát és kritikát a philologia céljának tekinti.

E külföldi rendszerek mellett még a teljesség kedvéért két hazai érdekű kísérletet kell ismertetnünk.

Az egyik a *Telfy Iváné**) Telfy a classica-philologia rendszeréről alkotott elméletét a következőképen fejtette ki: Mivel a classica-philologia a classikus hajdankor szellemét kutatja, viágos, hogy mindama mozzanatokat kell előadnia, melyekben e szellem nyilvánulásait felismerhetjük, és pedig oly rendben, mely leginkább megegyez a természetszerűséggel. E tekintetben első helyen áll a

*) A classica-philologia encyclopædiája (Pest 1864.).

nyelv, mert általa nyilatkozik legelőször az ember szelleme. Következéleg mindenekelőtt ismernünk kell a görögök és rómaiak nyelvét s így a classica-philologia részei 1. a *görög*, 2. a *latin nyelvtan*. De a nyelv adományával élő ember, mihelyt öntudatára ébred, kutatni kezdi a maga körül létező dolgokat, lételők okait és czélját, mi őt saját eredetének s rendeltetésének vizsgálatára vezeti. A classica-philologia főadata tehát eléadni, 3. hogy miképen gondolkodtak a classicus népek a legrégebb korban «nem sokára keletkezésök után» az istenről, a lélekről és világról. Mindezt pedig előadja a *hitregtan* (mythologia), mely a népnek mintegy kiskorúságát tünteti elé. Világos, hogy ezen hitregés nézetek szerint kellett az isteni tiszteletnek is minden részleteivel s tartozékaival alakulnia. Azért a mythologia után természetszerűleg következnek 4. az *istentiszteleti régiségek* (antiquitates sacræ). Kétségtelen pedig, hogy a vallással sokszerű benső viszonyban állnak a nép erkölcei és szokásai, melyek hű képét adják a népéletnek. Ennélfogva a classica-philológiának tárgyalnia kell mindjárt a *magánrégiségeket* is, melyek által «tökéletes életképet» akarunk nyerni a hajdani görögökről és rómaiakról. De a classicus népek nem zárkóztak a magánélet korlátai közé, hanem jó korán államban élő társadalommá egyesültek; azért a természetszerűség rendje úgy hozza magával, hogy egyúttal az *állami régiségek* tárgyalása is következék. Mivel pedig ezek a politikai történet eredményei, s a nélkül kellőleg föl nem foghatók, világos, hogy az állami régiségeket a *politikai történelemmel* kapcsolatban kell eléadni. Mivel pedig a népek csak akkor, midőn álladalommá egyesültek, kezdenek szellemi kiskorúságukból kibontakozni, s a nép szellemének haladásáról irodalmukkal és művészetökkel tanúságot adni 5. a *görög és római irodalom történetét* s 6. a classicus kor képzőművészetének állapotát vagyis műrégiségeit kell ismertetnünk. De ezekhez szükséges, hogy képesek legyünk az irodalmi művek nyelvét helyesen fölfogni, fejtegetni, magyarázni, a szöveg helyes voltát megítélni, a mindennemű régi emlék valóságát és korát megállapítani s a csonkakat vagy megromlottakat helyreállítani. Ennélfogva a classica-philologia lényeges alkotórésze 7. a *magyarozattan* (hermeneutica) és 8. az *ülészet* vagy *bírálatattan* (critica). De mivel a classicus kor letűnte után sem enyésztek el művei, hanem folyvást foglalkoztatták az elméket, azért a classica-philologia encyclopædiájának a főadata 9. áttekintést nyújtani ama törekvésekről is, melyeknek kapcsán a classica-

philologia a legújabb korig előrehaladt, vagyis a *classica-philologia-nak újabbkori (!) történelméről*.

Bármily helyes alaptól indul is ki Télfy, fejtegetése folyamán az alapot szem elől tévesztette. Mert ha nagyjában aláírjuk azt, hogy a *classica-philologia* a *classicus* ókor szellemét kutatja (bár a meghatározás nem valami szabatos) s ennek mindama mozzanatokot kell előadnia, melyekben a szellem nyilvánulásait fölismerhetjük, kérdés tárgya marad, hogy pld. «egy szöveg helyes voltát megítélni» annyi-e, mint egy oly «mozzanatot» előadni, melyben a *classicus* ókor szelleme nyilvánulását ösmerhetjük fel?! Télfy rendszerének tehát sarkalatos hibája, hogy *disciplinák* sorozatát állítja fel, melyek jobbra csak egymásból vannak levezetve. Viszont érdemének tudhatni be, hogy rendszerében csak a *classica-philologia-nak újabbkori történelméről* beszél, jelezni akarván vele, hogy a *classica-philologia* története görögöknél és rómaiaknál más *disciplina* keretébe tartozik.

Viszont a *disciplinákat* adottaknak tétélezve fel s csak csoportosítva ezeket és elrendezve szerkesztette meg a maga rendszerét *Pecz Vilmos*.*) Nézete szerint ennek a tudománynak anyaga leg-egyszerűbben négy főcsoportra, ú. m. *nyelvi, irodalmi, régiségi és történeti* csoportra osztható. A *nyelvi* csoportnál első sorban említendő a szorosabb értelemben vett *nyelvtan* tárgyai, nevezetesen a görög és latin nyelv tájnyelveit ismertető *dialectologia*, a hangbeli állapotokat feltüntetető *phonetika*, a szavaknak mondatban való szerepükből kifolyó alakulásaival foglalkodó *morphologia*, és a szavaknak gondolatok kifejezése céljából való csoportosulásait tárgyzó *syntaxis*. Ezekhez járulnak a görög és latin nyelv szókincsének tana, a *lexicographia*, a görög és latin szónoklás remekműveinek szabályait megállapító *rhetorika* és a *classicus* nyelvek írásának művészetére oktató *stilisztika*, az írásjegyek (?) tana, a *palaeographia* és ezzel kapcsolatban a *kézirattan* s a görög és római *könyvészet*, a szövegek magyarázásának és megállapításának tanai, a *hermeneutika* és *kritika*, a feliratok tudományát tárgyzó *epigraphika* és a költeményeknek a szóhangokban mutatkozó bizonyos időbeli rend szülte alakjait kutató *rhythmika* és *metriká*. — Az

*) A *classica-philologia* egyetemeinken és *gymnasiumainkon* (a kolozsvári m. kir. Ferencz József-tudományegyetemen 1895. máj. 29-én tartott dékáni beszéd [23. lapon]).

irodalmi csoport magában foglalja a görögök és rómaiak *irodalmának történetét*, valamint az egyes *írók* nyelvi és tárgyi *magyarázatát*. — A régiségek (antiquitates) csoportjába tartoznak egy részt az intézmények disciplinái, nevezetesen az *állami, jogi, hadi, magán, vallási* és *színházi* régiségek, melyek közül szoros kapcsolatban áll a vallási régiségekkel az ezeknek alapját képező s a görögök és rómaiak hitét visszatükröztető *mythologia*, és benső összefüggésben vannak a színházi régiségekkel az ének, zene és táncz *műzsai művészetei*. Másrészt ide tartozik az építészet, festészet és ipar emlékeivel foglalkozó tudomány, az *archaeologia*, melynek kiegészítő része gyanánt tekinthető az érmek tana, a *numismatika*. — A történeti csoport tudományait alkotják a görögök és rómaiak politikai és művelődési *története* és *geographiája*, továbbá az időszámítás tana, a *chronologia* és a mértékek és súlyok disciplinája, a *metrologia*. — Ehhez a négy főcsoporthoz járulnak Pecz szerint bevezető tanokként a *classica-philologia encyclopaediája*, mely a classica-philologia imént felsorolt számos disciplinái csoportosításának, az egyes disciplinák rövid ismertetését adja, továbbá a *classica-philologia története*, mely a classica-philologiai tudomány felődésének leírásában és kiváló művelői működésének ismertetésében sok fontos methodikai tanulságokat szolgáltat.

E rendszerre még azokat a hibákat olvashatni rá, melyeket Boeckh a Wolf rendszerére olvasott. Pecz is t. i. «a disciplinákat úgy a hogy tényleg adva vannak, koszorúba fűzte kényelmesnek tetsző elrendezéssel.» Így történt, hogy aztán a metrologia a történeti csoportba került, nem tudni miért, s új disciplina származott, az írók nyelvi és tárgyi magyarázata, mi nem egyéb, mint az alkalmazott hermeneutika egy neme. Az is megfoghatatlan, hogy a görög és római könyvészet miért kerül a nyelvi csoportba, holott hasonló joggal a többi csoportok valamelyikében is (talán az irodalmiban leginkább) állhatna. Viszont elismerésre méltó a törekvés, hogy iparkodott rendszerében minden az idők folyamán keletkezett disciplinának helyet kijelölni.

Ime! a classica-philologia tudományágainak rendszerét nem könnyű szerrel szerkeszthetni meg. Meggyőződésünk azért az, hogy helyes csak az a rendszer, mely a tudományágakat a fogalomból vezeti le s e célra a fogalmat is tüzetes vizsgálatnak veti alá. Erre vonatkozólag a következő fejezetben teszünk kísérletet.

A NYELVÚJÍTÁS 1815-BEN.

Arra a mozgalmas esztendőre, melyet Kazinczy 1814—15-ben átélt,*) sokkal nyugalmasabb, csendesebb idők következtek, a mint Kazinczynak 1815-ből való levelezése bizonyítja.**) Hosszú, másfél hónapos bécsi útja után megpihent, és most, hogy kielégítette vágyait régi barátai után és találkozott irodalmi ellenfeleivel, hogy fogadta otthonában a legkiválóbb magyar ifjút, Wesselényit, nem volt, a mi külső életében változást hozott volna. Majd megjelent munkáinak a kilencz kötetes gyűjteményéből az utolsó: úgy látszott, hogy a termékeny, fáradságos esztendőt békésebb váltja föl.

E remény hiú volt. Kazinczy azt gondolta, hogy e kilencz kötettel betetőzi a nyelvújítás nagy épületét, s ha valaki az alapot, a nyelvújítás elméleti fogalmazását, nem találta elég biztosnak, azt majd megbékíti a tető, az elméletnek gyakorlati igazolása. Várja a közönségnek, már t. i. az ő közönségének ítéletét. A kik elméletéhez, és így szívéhez is legközelebb állottak, azoknak véleményében nem is csalódik, Kölcsey és Szemere mindent jónak találnak, a mit a mester ír, de a kik már nem olyan föltétlen követői, azok válogatnak, ki Ossiant, ki Yorickot tartja a legsikerültebbnek, de olyan barátja is akad, a ki épen ezeket hirdeti «sietős kézzel dolgozott»-nak vagy kárbaveszettnek a reájuk fordított igyekezetet. Kazinczy nem tiltakozik, megengedi, hogy mindenki saját, egyéni izlésére hallgasson, de szavaiból kiérzik a csalódás kesernyés hangulata, a melyet azonban mérsékel egy kissé az, hogy e bíráló szavak csak gyakorlatára vonatkoznak, s maga Kazinczy is elismerte, hogy a praxisban vétkezhetik itt-ott, ha a theoriája kitűnő is. Annál jobban fáj neki, ha Gyarmathy és Szentgyörgyi a műfordítások kifejezéseit és szavait rostálva elméletén is rést akarnak ütni, vagy ha Dessewffy csak a mérsékelt újítás jogát vitatva nem követi őt a szélsőségekbe. Különösen Szentgyörgyire neheztel. Tudta róla, hogy nem föltétlen barátja a nyelvújításnak, sőt lelke mélyében ellensége, de azt hitte, hogy a Dayka és Bárótzai életrajzokkal megtérítette, s most elhült, látva eretnekségét. Annyira kiforgatta valójából Szentgyörgyi makacssága, hogy izgatottságában majd hadat izent régi barátjának, burkoltan bár, de bolondnak nevezvén, s

*) L. Közlönyünk múlt évi folyamát 206—214. l.

**) Kazinczy Ferencz Levelezése, közléteszi Dr. Váczy János. XIII. kötet, Budapest, a M. Tud. Akadémia kiadása. 1903. XXXVI+603. Megjegyezzük, hogy az 58. l.-on közölt, 1815. aug. 13.-ról keltezett levél csak tévedésből kerülhetett a kötetbe, mert ezt Szemere írta Kölcseynek.

ha Szentgyörgyi vérmérséklete nem lett volna nyugodtabb, természete engedékenyebb, ha finom kézzel el nem simítja barátja arczáról a haragos redőket, talán örökre elválasztotta volna őket a nyelvújítás.

De a fájdalmaikra nemsokára balzsamot nyújtott Szemere és Kölcsey Felelete a Mondolatra s az a három vitairat, melyet az orthologusok a nyelvújítás ellen intéztek. Az előbbi mű, a Felelet, a mely 1814-ben készült, de Kazinczy kezébe csak 1815 szeptemberében került, a Kazinczy ellen intézett durva támadást akarta visszaverni, Kazinczy szemében nem sikertelenül. Kazinczy nem annyira a védelemnek örült, mint inkább annak, hogy az ő táborának két leghívebb harciosa olyan szenvedélylyel kelt pártjára. Még nagyobb diadalérzettel töltötte el az orthologus tábor három támadása, Beregszászié (*Dissertatio Philologica*), Zsomboryé (*Egy két észre-vétel a magyar nyelv mostani állapotjáról*, Erdélyi Museum III. füzet) és Siposé (*Ó és új magyar*). Itt van, a mit ő mindig várt; most már nem magánbeszélgetésekben ócsárolják nagy művét, a nyelvújítást, hanem írásban, tudományos alapon. Egészen fölvillanyozták ezen iratok, minden egyéb munkáját félretéve hozzá kezd megczáfolásukhoz. Egy pillanatig sem kételkedik a siker felől, az ellenfelet olyan gyöngének tartja, hogy játszva fogja őket leverni, a tudományuk pedig — semmi, elveik, a melyekre nézeteiket alapították — nincsenek, s még azt sem értik, miről folyik a vitatkozás. Egymásra gyűlnek a teleírt lapok, de mikor már majdnem készen van, félreteszi, és más alapon, más hangnemből újra megkezd, hogy ismét abbahagyja. Éppen ezért, a lázas sietség ellenére is, csak évek mulva látnak napvilágot válaszai.

Nem akarjuk megbontani az időrendet, nem szólunk e csak későbbben kialakult és megjelent elméleti fejtegetéseiről, s csak annyit jegyzünk meg, hogy Kazinczynak ezen czáfolatai éppen nem igazolták azt a várakozást, a melyet írójuk hozzájuk fűzött. Kazinczy, a mint a Levelezés ezen kötete bizonyítja, bármennyit beszél az orthologusok nézeteinek tarthatatlanságáról, támadásuk alaptalanságáról — pedig igen sokat beszél róluk — egy-két esetet kivéve, s akkor is majd mindig eredménytelenül,* az ellenfél állításainak positiv czáfolásába nem bocsátkozott, az érvek ellen érveket nem állított, a bizonyítás alaptalanságát ki nem mutatta. Csupa általános, üres szólam, a mivel ellenük küzd: Beregszászi meg sem álmodja, mi történik a nyelvvél; tud ugyan zsidóul, szanszkritul és arabsul, de magyarul nem; nem

* P. o. Beregszászival szemben azt vitatta, hogy a fosztóképzőszavak (*fajtulán, esztelen*) nem az alapszóból (*faj, ész*), hanem az ellátottságot jelentő melléknévi párjukból (*fajas, eszes*) erednek; hogy a *kor-t* és *ér-et* önállóan is használták stb.

más, mint bagoly, a kinek disszertációját végig sem tudja olvasni, minden rend nélkül össze-vissza beszél (2945. és 2999. számú levél). Így ír Kazinczy Beregszásziról, a kiről pedig az újabb tudomány elismeri, hogy „képzett nyelvtudós, a ki legalább a szóképzés grammatikai rendszabásait behatóan és éles elmével fejtegeti, ha kiinduláspontja. nyelvünknek a keleti nyelvekkel való rokonsága, elhibázott is.*) Szakasztott ezekkel a vádakkal illeti Zsomboryt is, az meg rosszat és rosszul beszél, sok haszontalanságot, egyik pontja nem folyik a másikból; a hol részletesebben kellene beszélni, ott szokik egyet, a hol szólni kellene, ott ontja a szót stb. (3051. l.). Minden levelében leszólja ellenfeleit, folyton tudatlanságot vet szemükre, de hogy miben áll a tudatlanságuk, mért helytelenek, a mit a nyelvújítás ellen föl- említenek, azt nem tudja megmondani.

Nem, mert Kazinczynek legkiméletlenebb vádját, melylyel ellenfeleit illeti, egészen jogosan lehet visszafordítani ellene: Kazinczy nem tudta, melyek a vita ütköző pontjai, milyen kérdéseket kell tisztázni, hogy a vitában dönteni lehessen, nem ismerte föl az egész mozgalom elvi alapját. Kazinczynek az lett volna a föladata, hogy igazolja a következő két tételt: a nyelvújítás szükséges, és a nyelvújításnak az a módja helyes, a melyet ő követ. Ezt azonban nem tette. Az első tételt, a melyet pedig igen könnyű lett volna bizonyítani, mert igaz volt, csak annyival támogatja, hogy a római költők is újítottak; ez, valljuk meg, igazolásnak igen kevés és épen nem döntő érv, a második tétel pedig eszébe se ötlött, védelmére nem is gondolt, és ha meg is kísérelti, igyekezetét siker nem koronázta volna, mert a mai elfogulatlan kritika, a mennyire méltányolja Kazinczyt, hogy a nyelvújítás eszméjét fölvetette és lankadatlan buzgalommal diadalra juttatta, ép annyira megrója eszközeiért, a mértéktelen szócsonkításokért, a törvénytelen szoalkotásokért és a torzszülött, mondva csinált gyökérszavakért. Ebben a pontban Kazinczy elvesztette volna a küzdelmet, ha nyelvtani ismeretei Révaiéval vetekedtek volna is.

Igen jellemző példákat idézhetünk e kötetből is, milyen helytelen utakon járt Kazinczy a nyelv bővítésében, még ha a leghelyesebb utat választotta is, a tájszók általánosítását. Egy szatmári író kéziratában olvassa e szót: *balkánj*. Megtetszik a hangzása és mivel azt sejtí, hogy a jelentése: *iuga montium*, rögtön beleszővi ebben a jelentésében Ossiánjába, pedig valójában *lapos, nedves helyet* jelent, mely esőzések idején tóvá dagad! Hasonlóképen járt a kúdaszerű, *lapos koporsót* jelentő *sélye* szóval, melyet Szemerénél talált. Kazinczy, nem mondja meg, mi jogon, a latin sellá-val hozza kapcsolatba, s a kedvéért

*) A Levelezés jelen kötetében XXIII—XXIV. lap.

két l-lel írja és a végső e-t pedig elvágja, azután minden aggodalom nélkül elhatározza, hogy ez nála *trónt* fog jelenteni! Szemere, a hí tanítvány, ebben is követi mesterét; ő meg visszaemlékezik Baróti Szabó Szótárában egy *nebelg* igére, kikövetkeztet belőle egy *nebel* főnevet s Kazinczytól csak azt kérdi, vajjon milyen fogalom jelzésére foglalják le az újszülött szót. Szerencsére Kazinczy megfeledezett a szóról, különben megtermett volna a harmadik csodaszörny: ugyanis Szemere szerint a tájszó valami olyanformát fest, mint *enyelg*, pedig jelentése egészen más, *együgyűsködik*. De ne csodáljuk azt sem, hogy az ilyen-fajta neologizálástól visszaborzadt mindenki, a kinek ép nyelvérzéke vagy grammatikai tudománya volt. s nem akartak Kazinczy nyomába lépni. Hogyan is fogadhatták volna el szavait, mikor az ujonnan alkotott szóktól nem azt követelte, hogy helyesen legyenek alkotva és azokból a tövekből, melyekhez a jelentésük csatolja, hanem hogy szép legyen a hangzásuk — ezért találja jónak a *mezengyét* s ezért veti el a *szeszélyt**) — és a régi nyelv meg a nyelvjárások szavait a legönkényesebben foglalta le a régi vagy új képzetek és fogalmak számára.

De még jobban sértette Kazinczy a nyelv szellemét azzal a móddal, a hogyan a magyar nyelv frázis kincsét, kifejezési módjait, szólásformáit bővíteni akarta. Két tökéletesen téves elvből indult ki: azt hirdette, hogy «a' Szép-Iró szabad hatalmu Ura 's Törvény szabója a' Nyelvnek, míg a' Grammaticus csak őrije, rabja» (3126. sz. l.), és abban a hitben élt, hogy a magyar nyelv nem elég gazdag, nem elég bő még szólásmódokban sem. A legnagyobb merészséggel alkalmazza a gyakorlatban a gallicismusokat és germanismusokat, de még bámulatosabb merészséggel próbálja eljárását elméletileg igazolni. Az 1816. év febr. 11-én Helmezy Mihálynak küldött leveléhez csatolja a Messiása elé irandó előszót. s ebben szabatosan formulázza a már több ízben hangoztatott elvét. Itt megy talán legmesszebbre a veszedelmes úton, kimondja, hogyha idegen nyelvből, mondjuk, francziából fordít, akkor ne csak úgy ír, hanem úgy is *kell* írnia, mint egy magyarul jól tudó, de azért beszédjébe önkéntelenül, de öntudatosan is gallicismusokat vegyítő franczia ember szólna, vagy mint egy olyan magyar, a ki

*) Hogy ez az állítólagos szép hangzás mennyire alaptalan kritérium, s ha függ valamitől, csak a szó jelentésétől függhet, azt igen csatánók példákkal bizonyítja Simonyi (Magyar Nyelv II. k. 56. l.). De igen csatánók éppen ez a Kazinczytól dicsért mezengve (ecloga), melyről azt hiszem, minden mai olvasója azt találja, hogy éppen nem szép. Pedig itt a modern ember is téved: a vele majdnem azonosan hangzó kelengye a hozzáfűződő kedves képzetek miatt szépnek tetszik.

hosszú időt töltvén Párisban, nyelvét francziával keveri. Hogy minden olvasó megérthesse, arra nincs semmi szüksége. És szándékos vakmerőségével ezt az elvét épen olyan munkára alkalmazza (Marmontel szívképző regéi), mely tartalmának könnyűsége miatt méltán követelhetné meg, hogy minden olvasója megértse! És miért hajlandó, sőt köteles az író nyelvünk természetét fölláldozni? Csak azért, hogy a szem hozzá szokván az idegen kecskekhez, bővíthesse velük a hazai nyelvet. Itt a tétel bizonyítására megalégszik Kazinczy egy hasonlattal, pusztán ezzel az egy hasonlattal motiválván a nyelvünk természete ellen intézett legsúlyosabb támadást. E ponton Kazinczy merészsége már a könnyelműség határán jár. A mint — írja — megbotránkoztatna bennünket, ha a színpadon Hamlet, Klárka (Egmont) stb. nem a maguk nemzetének és korának, hanem mai magyar viseletben jelennének meg, akként az idegen művek magyar fordításában nem szabad az írónak úgy szólani, mint rendszeren beszélünk. S valamint a néző esetleg talál a szereplők öltözetén olyat, a mit a maga öltözetének szépítésére használ, úgy vagyunk mi is az idegen nyelvvél. Nem szükséges már mondanunk, hogy Kazinczy okoskodásának semmi alapja sincs, már azért sem, mert hasonlattal még akkor sem lehet bizonyítani, ha a megegyezés a hasonló és hasonlított között teljes is, hát még ha annyira sántít, mint Kazinczyé. Még arra sem hivatkozom, hogy a hasonlat értelmében, ha csak az illusiót szét nem akarjuk tépni, egyáltalában nem volna szabad színdarabot fordítani, s magának Shakespeare-nak vagy Goethe-nek sem lett volna szabad drámáját jambusokban írni, Kazinczy végső következtetésének megdöntésére nem kell egyebet tenni, mint prózai valóra váltani, a mit ő költői képben az idegen kecskek elsajátításáról mondott: mit szólna a közönség ahhoz, ha a magyar leányok a francia nők példája szerint pruszlijukra hatalmas Watteau-szalagot aggatnának, vagy a magyar ifjak a rokokó udvaroncok nyomán atillájukhoz rózsaszínű térdharisnyát és csattos kivágott czipót öltenének? Triviális ugyan ez a czáfolás, de igaz.

Ezt az elméletét nem is támogathatta alapos okokkal, mivel gyökerében volt elhibázva. Kazinczy, mivel nem ismerte föl a gyakorlatot az elmélettől elkülönítő határvonalat, azt gondolta, hogy a stilisztikai érzéktől elválaszthatatlan a nyelvtudományban való jártaság, és így a szépítő egyszersmind a nyelv törvényeinek is avatott ismerője és hivatott magyarázója. E kettőt egészen összezavarta, és mivel a szépet hirdette mindenben vezető elvül, s nem a nyelvtani helyességet, az egész nyelvújítást pusztán mint æsthetikai szempontból megítélendő folyamatot tekintette, a nyelvészeti felével nem törődött. Ez a magyarázata annak az érdekes, de könnyen megfejtethető jelenségnek, hogy az ő pártján épen az írók voltak, míg az ellenfél első

harcvonalában a nyelvtudósok küzdöttek. Természetes következménye volt az erők ilyen megoszlásának, hogy míg Kazinczy és híu követői vagy épen meg sem kísérlék a nyelvújítást *tudományos* alapon védeni, vagy ha hozzá kezdenek, a helytelen kiinduló pont következtélen meghiusul minden igyekezetük, addig az orthologusok szóvivői nyelv-érzékükre vagy nyelvtudományi ismereteikre támaszkodva, komolyan, a tárgyra vonatkozó érvekkel harcolnak. Csak egy pillantást kell vetnünk az 1815. évben síkra szálló írók leveleibe, hogy kiténjék a két tábor közötti nagy egyenlőtlenség. Szentmiklóssy és Vályi Nagy Ferencz meg se szólaltak, a leghevesebb nyelvújítók egyikéről, Helmecezyről, mint a nyelvújítás tudós védelmezőjéről, szó sem lehet, Szemere az egész esztendő alatt egy nagy Lexicon tervével volt elfoglalva, s mást sem tett, mint gyűjtötte és gyártotta az új szavakat, elméletileg nem szólt bele a harczba, úgyszintén Kölcsey sem, a ki az előbbi (1814.) esztendőben segített Szemerének a Feleletet a Mondolatra megszerkeszteni. Még ők ketten, Kazinczy legkészebb tanítványai, sem voltak elméletileg képzett nyelvtudósok, a mint a Felelet is mutatta, mely elejétől-végig szatira. s az ellenfél durva támadását nem okokkal, hanem gorombasággal akarták megdönteni. A mit Kölcsey ebben az esztendőben Kazinczynak a nyelvre vonatkozólag írt, igen kevés és tele olyan súlyos botlásokkal, hogy a megkomolyodott Kölcsey ugyancsak megbánhatta később. Hogy a nyelvújítás forrásai közül épen a legtisztábbakról (a régi- és tájnyelvről) semmit sem tud, az még megbocsátható, de hogy a magyar nyelvet nyugatinak hirdeti, s azt tanítja, hogy hozzá legközelebb a német áll, mert mindegyik — még pedig a latin papok hatása alatt — a deák nyelv mintájára inversiósz nyelvvé lett, a melynek syntaxisa mindeztideig nincs és nem is lesz (2937. sz. l.), az már menthetetlen tévedés. Jövendölése sem vált be, épúgy, mint a másik «jövendölöm, hogy a mi nyelvünk ugyan poetai fog lenni, s prózánk aesthetikai kellemekkel fog ragyogni, de verselő nyelvünk nem annyira, s igen nagy poetáink nehezen lesznek valaha». (3016. sz. l.)

Velük szemben állott az orthologusoknak szervezetlen, de jóval nagyobb számú csapata, a melynek zászlóvivői nem voltak olyan általános műveltségűek, mint Kazinczy, és mint írók még a két fiatal alvezérrel, Szemerével és Kölcseyvel, sem mérközhettek, de a mi nyelvtudományi fölfogásukat illeti, derekasan megállták helyüket. Nem a főntebb említett rendszeres tudományos művekre czélozok első sorban, hanem azokra az odavetett, baráti levelekben megjelenő rövid jegyzésekre, melyek a Levelezés jelen kötetében olvashatók, s nem is a túlzó orthologus tudósok, hanem a neologismushoz hajló, de jó nyelv-érzékű műkedvelők tollából. Olvassuk csak a laikus, orvos doktor,

Szentgyörgyi levelet (2998. sz. l.). Néhol csak pusztá szóval, máshol azonban igen komoly okokkal támogatva nézetét száll síkra a mértéktelen szócsonkítás és az idegen nyelvekből átültetett kifejezések ellen. Majd mikor Kazinczy a latin nyelv példájára hivatkozva, mely a görögötől vett kölcsön ékességet, védi az utóbbiakat, Szentgyörgyi helyes érzékkel figyelmezteti, hogy «a' Deák, mikor megszorult, nem Vandalus vagy Géta szomszédjához, hanem az Aszszony Anyja a' Görög házához folyamodott költsönért, vagy ingyen fejébe». Dessewffy József gróf is, a ki hasonlóképen nem ellensége, hanem barátja volt a nyelvújításnak, bölcs mérsékletet tanusítván, igen okos érveket említ a nyelvújítás és Kazinczy túlzásai ellen. Mint igazi nagyúr, Kazinczy érzékenységét a legkevésbé sem sértve, szinte művészi «politesse»-szel mutat reá a magyarnak egyik ősi tulajdonságára, a conservatismusra, ebből fejti meg, hogy egyfelől nehezen szerez az ujonnan alakított szó polgárjogot — akár csak a bevándorolt idegen polgár — másfelől a magyar szivesebben fogadja a régi nyelvből följújtottat, jogos, de nem használt tulajdonát (3107. sz. l.). Az a levél pedig, melyben a harmadik, de már határozott ellenfél, Teleki László gróf fejti ki nézeteit a nyelvújításról (3105. sz. l.), ép olyan komoly, megszivelésre méltó mozzanat volt a nyelvújítási harc derekán, mint volt pár évvel később, fiának, Teleki József grófnak, 1816-ban Marczibányi jutalmat nyert munkája. Míg Szentgyörgyi és Dessewffy inkább csak jó érzékükre bízták magukat, addig Teleki harcba viszi a tudomány fegyvereit is. Levele nyílt és határozott állásfoglalás a nyelv bővítése mellett, de ép oly határozottan és biztosan állapítja meg azokat a korlátokat, a melyeket a nyelv szelleme és természete az újító elé emel. Végig tekint a nyelvújítás minden eszközén, a szóalkotások módjain, csak úgy mint az idegen szólamok meghonosításán, sorra veszi Kazinczy összeit, és igazi komoly tudományos képzettségre valló okoskodással dönti meg azt a merész állítást, hogy a szépítő és a nyelvnek és azt a másik merész tanítást, hogy minden munkának más-más a stílusa. A stílus különféleségét csak a különböző műfajokra korlátozza, s a prózai és költői dictio eltérő voltát megengedvén, tiltakozik a költői kifejezéseknek a prózába való becsempészése ellen. A folyton *szép-séget* hangoztató Kazinczy elé odaállítja tilalomként a *nyelvtani helyességet*: a nyelvet csak úgy szabad szépíteni, hogy a nyelv természete, mint ő mondja, géniusza, ne szenvedjen. Az egész kilencz lapnyi levél olyan logikus, kiindulópontja, menete, tételei és bizonyításai mind olyan helyesek, hogy most, száz évvel írása után, minden sorát elfogadhatja orthologus és neologus egyaránt. Bármilyen nagy haladást tett a nyelvtudomány, megállapításaiból nem faragott le semmit, ellenkezőleg, mintha csak egy mai elfogulatlan tudós

véleményét hallanók, olyan közkézen forgó, általánosan ismert igazságoknak tetszenek.

Ezekkel a véleményekkel kellett Kazinczynak szembeszállni, még pedig segítő társainak főntebb vázolt tulajdonságai miatt egészen egymagában. Említettük, hogy védelme nem sikerülhetett. Hogy a legsúlyosabb támadásra, Teleki gróf levelére, mit felelt, eddigelé nem tudjuk, e kötetben nincs meg még a felelet, de kétségtelen, hogy nem érezte magát legyőzöttnek. Annyira el volt fogódva teoriájának igazságában — azt hirdette, olyan igaz, mint a kétszer kettő — hogy a más nézetűek érvei hatástalanul pattantak le önérzettel vértezett meléről. Többször ismétli büszke megvetéssel, hogy az orthologusok azért ellenzik az ő reformjait, mert nem értenek a nyelvhez, tanulni meg restellnek, és csak azért nem térítheti őket meg, mert nem tudják tanításait észszel fölérni. Sőt csodálkozik azon, hogy perbe mernek vele szállani. Ellenvéleményt egyáltalán nem tűr, s azon is haragra lobban, ha valamelyik párthive védelmébe veszi egyik-másik ellenfelét mint *embert* (Döbrentei és Szemere Zsomboryt). A tíz parancsolat első tiltó pontját, ne legyenek idegen isteneid, igen széles kerületben alkalmazza: a neologismusok közül is csak azokat veszi szívesen, a melyet a leghívebb törzskara gyárt, és ezeket is csak akkor, ha az ő szellemében, a tőle jelölt úton készültek. Olvassuk, hogy nem kell neki a Pereszlényi alkotta *mezengye*, noha a külső alakja tetszik neki, csak azért, mert Pereszlényi alkotta, s Ungvárnémeti Tóth László neologismusaitól is idegenkedik, mert a lelkes ifjú, egyik legfanatikusabb bámulója, Révait követve, inkább a régiességek föltámasztásával neologizál.

Tévedne és Kazinczy jellemét egészen hibásan fogná föl az, a ki a jóhizeműséget a legkisebb mértékben is kétségbe vonná. Kazinczy tényleg meg volt győződve arról, a mit hirdetett. Ennek a dogmatismusba tévedő elfogultságnak oka első sorban abban a souverain megvetésben keresendő, melylyel Kazinczy a szép kedvéért a nyelvtani helyességet lenézte, és ennek folytán, a mint főntebb iparkodtam kimutatni, úgy okoskodott, hogy a ki tud szépen írni, az mindenesetre tudja, miért ír így. Hogy pedig ő szépen ír, azt érezte, s megerősítette meggyőződésében még az a nagy hatás, melyet műfordításai az olvasóközönségre tettek. Nem akarjuk ismételni azt az unos-untig hangoztatott és bizonyított véleményt, hogy Kazinczy prózai fordításai nem felelnek meg a műfordítás követelményeinek, nem ezen van a hangsúly, hanem az általános tetszésen. Azt érezte minden neologus, hogy Kazinczy prózája magasan fölötte áll kortársaiénak, s még az orthologus-tábor elfogulatlanabb hívei is elismerték, hogy Kazinczy stílusa minden idegenszerűségre ellenére művészi. A kilencz kötet ugyan merész

ujításaival már nagyobb visszatetszést keltett, de a hatása csak később vált észrevehetővé, úgy hogy 1815-ben még Kazinczy joggal tekintette magát annak az írónak, a kit a közönség legnagyobb része a legkiválóbb prózaírónak tart, és büszkén figyelmeztethette barátait, hasonlítsák össze, milyen volt a magyar nyelv fölléptekor és milyenné fejlődött az ő «nem épen kis tekintetű fáradozásai után és által». (3024. sz. 1.)

De nem szabad figyelmen kívül hagyni ezen jelenség magyarázatánál azt a tekintélyt sem, a melyben Kazinczy személyes ismerősei előtt állott, azt a szinte bűvös varázst, melyet reájuk tett. Nem tudjuk oklevéli hitelességgel bizonyítani, de erősen hiszszük, hogy Kazinczynak szép, meggyőző dictiója és ragyogó dialecticája volt, a melylyel meghódolásra késztetett mindenkit, olyankor is, ha nem neki, hanem ellenfelének volt igaza. Csak egy adatot találunk ez évi levelezésében erre vonatkozólag, de talán ez az egy is döntő bizonyíték állításunk mellett. Egy alkalommal Schediusszal folytatott vitát, megkérdezte véleményét a Dayka és Báróti életrajzról, azaz nyelvújítási tevékenységéről. Schedius azzal érvelt Kazinczy ellen, hogy ő a keleti eredetű nyelvünket a nyugati nyelvek virágaival akarja díszíteni, a mi nem történhetik meg a nélkül, hogy nyelvünk szelleme ne szenvedjen. Kazinczy észrevevén ennek a lényegileg igaz czáfolásnak frázisszerűségét, rögtön megtámadta: ugyan miben keresi a magyar nyelv orientális musát, a szók hangzásában, a szók flexióiban, a szók összeforrasztásában, a frázisokban, a lév festésekben és képekben (2954. sz. 1.)? A kérdéseknek ez az özöne megzavarta Schediust, az a biztosság és gúny, melylyel Kazinczy reá rontott, megfélemlítette; elhallgatott, noha éppen Kazinczy kérdéseiből meríthetett volna érveket véleménye támogatására. Ilyen és ehhez hasonló diadalmakban gyakran volt része Kazinczynak, mert még legképzettebb ismerőseinek sem állott rendelkezésre olyan nyelvbőség és szókészség, mint neki, és sokszor láthatta, mint omolnak össze az ő csapásai alatt az ellenfél erősségei. A könnyű és gyakori győzelmek, az egyéniségének ereje által előidézett varázs és a nyomában járó tekintély volt szerintünk másik oka Kazinczy elfogultságának: azt hitte, mindig neki van igaza, s nem kutatta, vajjon elvei igazságának, vagy fegyverei éles voltának köszöni-e a diadalt.

Ha elfogadjuk e magyarázatot, ha e színeket fölhasználjuk Kazinczy jellemrajzához, akkor megértjük és tudjuk menteni kiméletlenségeit ellenségeivel és barátaival szemben, erőszakoskodását és zsarnoki hajlamait a nyelv ügyében: úgy érezhette magát, mint Kolumbus, a ki az ígért ország felé vezeti hajóját, s közvetlenül a cél előtt, mikor ő már látja a messzeségben kékeltő partot, épen

azok sürgetik követelve a vitorlák bevonását, a kiknek számára föl akarja fődözni az új utat. Mennyi lelki gyötrődést viselt el Kazinczy szive is e látszólag nyugodt esztendő alatt, azt csak az sejtí, a ki e leveleken keresztül megpróbál beletekinteni a nyelvújítás vezérének lelkébe.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

ANALECTA QUÆDAM AD GLOSSARIUM MEDIÆ ET INFIMÆ LATINITATIS REGNI HUNGARIÆ.

Symbolæ, quas ad supplementum *G. M. I. L. H.* enumeraturus sum, cum e *Dictionario* illo Latino *Francisci Páriz Pápai*,¹⁾ tum e libro Belæ regis notarii: *Anonymi*²⁾ desumptæ erunt. Plures illinc, aliquanto, minorem numerum hinc adferam. Opera, quæ nominavi, uti res ipsa postulat, in fontibus Glossarii utraque commemorantur. Quæ autem e *Dictionario*, supra dicto allaturus sum, haud e vocabulis in ordine alphabetico positís, sed e *Praefationibus* illis antecedentibus (quarum alteram «Ad Lectorem» ipse Fr. Páriz Pápai, alteram autem, quæ incipit his verbis: «Typographus Lectori salutem» editor operis fecit), atque e *Mantissa*³⁾ in fine operis posita («De Latinitate Hungarica») item ex *Observationibus orthogr. grammaticae*⁴⁾ illi adiunctis (De recta Hungarice loquendi et dicendi ratione) hausta erunt. Nihil aliud, nisi res eius generis hic invenies, quas Glossario addendas præcepta ipsa, quæ a conditore operis observata esse p. XXIX. (§. 2.) declarantur, postulaverunt. Eas scilicet, quæ in *Dictionario*, auctore H. Finály composito (in *Thesauró* igitur classicæ Latinitatis) aut omnino desiderentur, aut saltem sensus earum ab hoc nostro maxime abhorreat. Quam ob rem etiam vocabula quædam res grammaticas designantia in parenthesisibus ponenda, at non tamen ommittenda putavi.

Quæ ex opere Fr. Páriz Pápai desumpsi, hæc sunt:

ad calcem operis, dicitur pro locutione: in fine operis. In Man-

¹⁾ *Dictionarium Latino Hungaricum* — a Francisco Páriz Pápai. Tyrnaviæ. Anno MDCCLXII. (Hanc enim editionem ego habeo.)

²⁾ Editione hac utebar: «A magyar Honfoglalás Kútfői. A m. tud. Akadémia megbízásából szerk. Pauler Gy. és Szilágyi S. 1900. (V. Hazai kútfők. I. Béla király névtelen jegyzőjének műve.)» pp. 392—463.

³⁾ In editione supra nominata pp. 1052—1055.

⁴⁾ *Ibid.* pp. 1056—1068.

tissa: «Placuit hic ad calcem operis apponere aliquot hoc modo corruptæ Latinitatis exempla»;

(*affixum* -i; rem grammaticam designans, quam hodie illo «suffixo» nomine afficimus. In Observ. «...partim ex vocibus, ...partim ex affixis», Etiam infra: «nomina cum affixis juncta»);

(*apiculus* -i; qui dicitur hodie «vessző»; signum quo syllabas longas esse demonstramus, supra literas posito, ut etiam P. Papai l. s. d.: «apiculo, seu accentu superne posito». Nomen signi, quod P. P. usurpat. forma explicat (: apiculô); quæ enim inter nomen «apex» et signum supra descriptum cognatio sit, res ipsa docet;

apocopus 3, haud minus grammatico sensu dicitur, ad designandas voces per «apocopen» truncatas. Ibid. «in vocibus apocopis pariter adhibetur apostrophus»);

apponere animum et manum ad aliquid, ut locutionem iam barbaram adferam. Verbum quidem inest G. M. I. L. H., cuius autem nec sensus his verbis explicatus: «valamibe helyezni valamit», neque constructionis exemplum e libro S. Kézai sumptum (: «in quibus... apponebat») facit, ut constructio illa supra dicta omissa nos fugiat. Cum sit earum rerum neutera idonea, quæ huius modi locutionem nobis explicet: (in Præf.) «qui ad Lexica scribendum animum et manum apposuit»;

combinatim (sensu: «összekapcsolva»), G. M. I. L. H. habet verbum eiusdem radicis, non secus ac compluria substantiva et adiectiva, adverbium autem illud omnino desideratur. P. P. in Observ. dicit quædam «de litteris combinatim sumptis» quæ «litteris simpliciter usurpatis» adversariæ essent.

(*consona* -ae, gramm. ad efferendum «mássalhangzó». Ibid. «j enim consona est». Desideratur in Gl. quamquam eius usus pro substantivo haud class. Latinitatis est.)

idioma; sensus, quem profert Gl. («tulajdonság») tantummodo generaliter dici potest; quam habeat propriam vim vocabulum etiam Dictionarium H. Finály magis illustrat («a kifejezés mód sajátása»); hic autem, non secus ac aliis quoque locis haud alius est sensus vocabuli, quam illa *lingua*, cuius vim omnem habet. In Præf. «...nisi... de propria in Hungaricum idioma conversione essem sollicitus». Eodem sensu invenitur iam in opere illo inclito ab J. Sajnovics (primum a. 1770) edito, quod inscribitur: Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse. «Imo etiam in libro Anonymi legitur: (fol. 1. b) «per ydioma alienigenarum Hungarii... vocantur»;

in theatrum producere ut aliam adferam locutionem, quæ habet sensum: «piaczra vinni, a nyilvánosság elé vinni». Vocabulum «theatrum» pro illo *foro* usurpari etiam Gl. admonet, deest autem locutio,

qua utitur P. P. vocabula artis medicæ a se principe Hungarica forma prolata superbe in Præf. commemorans: «Ars Medica, quam Hungarice loquentem in theatrum produxi»;

laterifer, in sensu græc. *πλευθοφόρου* = qui fert laterem ad ædes struendas. Ibid. (cum laboriosum Lexicon componentis scriptoris officium, cum illo lateres ferentis servi non minus laborioso ac difficili comparatur) dicitur: «talis ego *Ἀγρόπιος* (sic!) *πλευθοφόρος*, Aegyptius laterifer ab annis quindecim et amplius exstiti»;

(*monosyllabicus* [sensu «egyszótagos») quod adiectivum compositum usurpatur in Obs.: «Voces originariæ apud Hungaros maximam partem sunt Monosyllabicæ»);

myrothecium; e verbis myrrha et thecium > theca, compositum; cuius vocabuli sensu metaphorico utitur scriptor, ita ut idem valeat cum illo «dictionario», vel magis — cum sit et ille metaphorice usurpatus — «thesauro». In Præf.: «donec hoc Myrothecium, et Elegantiarum Latini sermonis per optimos Autores sparsarum coagulum fieret»;

numeratae horae, quæ locutio in sensu «szükre szabott, kimért idő» dicitur. Ibid.: «raro insuper vacuus mihi obtigit ab interventoribus dies, qui numeratas horas meas sibi potius vindicatas esse vellent»;

(*orthographia* [ortographia apud P.] cuius hic hodiernus sensus non minus recentioris ætatis est, cum sit class. in usu architectonica locutio, quam ob rem et hoc vocabulum Gl.-o addendum est. Typographus dicit: «ad normam inventæ a se [sic! haud recte!] orthographiæ»);

radicalis 2; quod adiectivum Gl. continet, at sensu haud idoneo, qui hic usurpetur. Idem enim valet cum illo adi. «originarius 3». In Obs. «Sic in *tanit*, litteræ originariæ seu radicales sunt *tan*»;

respective; adiectivum habet Gl. at sensus tamen ne illius quidem huc referri potest, adverbium vero omnino desideratur. Cuius sensus illi «absolute» adversarius dicitur («viszonyítva») E. g. ibid. leguntur: «Verba infinitiva juncta cum verbis necessitatis, absolute posita desinunt in *ni*, sed *respective* cum Affixis junguntur. Ut: *meg kell lenni*, debet fieri: at *meg kell enned*»;

revidere, quod verbum Gl. sensu «felügyelni» commemorat, desideratur autem illud «átvizgálni»; quo sensu Gl. tantum substantivum *revisio* continet. Ibid. dicitur de «vocabulis revisis»;

respublica literaria, quæ locutio mirum in modum convenit cum illa nostra hodierna et locutione et ratione. In Præf.: «erga Rempublicam Literariam cui me a teneris devovi, pietas»;

specimen; alium habere sensum, et non illum class. sermonis,

constat; at tamen deest in Gl. E. g. «Historiæ Ecclesiasticæ specimen» typographus commemorat;

thema; item desideratur in Gl., quamquam recentioris est ætatis hic sensus: «(in Præf.) placuit quibusdam, ut Themata Vocum ordine suo collocarem;

ipsum etiam *typographus* vocabulum omnino desideratur in Gl. Quot autem opera habemus, in quibus *Typographus lectori salutem dicat*, uti etiam in Diction. P. P.!

* * *

Quæ adhuc pauca allaturus sum, e libro Anonymi desumam, cuius qua editione usus sim, supra invenies:

annales chronici; (cronici Anon.) quæ coniunctio adiectivi ch. non enumeratur in Gl. Anon. c. 7. (fol. 4. a): «sicut in annalibus continentur cronicis»;

castrum terreum (= «földvár») nec hoc, nec illo sub nomine invenitur. Anon. c. 17 (fol. 9. b): «Et in eodem loco castrum construxit terreum»;

vocabuli *contradictio-nis* desideratur hic sensus: «ellenállás». Anon. c. 8. (fol. 4. b): «sine aliqua contradictione usque ad civitatem Kyeñ transierunt»;

dolabrum-i (= bárd) item desideratur, cum sit class. huius formæ: *dolabra*. Anon. c. 42. (fol. 17. b): «quidam dicant... portam auream Constantinopolis Botondium cum dolabro suo incidisse»;

fons; pro *fluvio* dici haud dubium est; etiam in class. Latinitate habet vim *aquæ* (uti et nos Hungari dicimus: «nagy vizek»); cap. 11. (fol. 6. b): «Dicebant... quod... ibi confluerent nobilissimi fontes, quorum nomina hæc essent, ut supra diximus: Danubius, Tyscia... «Quæ cum ita sint, conversio qua vir summus, Carolus Szabó utitur, hoc loco haud accurata dici potest; dicitur enim ab eo: «igen nevezetes források folynak egybe»;

fossata pro: *fossa*. E. g. — ut unum e multis proferam — c. 21. (fol. 10. b): «fecit fossatam magnam».

Duas sum allaturus constructiones, quarum forma ab Hungaris usurpata ad G. M. I. L. H. attinet:

gaudeo de aliqua re (eodem modo apud substantivum: *gaudium de aliqua re*); fol. 1. a. (in carmine illo sex versuum): «gaudeat de muneris sui litteratoris»; et (fol. 9. b) c. 18: «Et de reversione Borsu factum est gaudium magnum»;

atque: *indigeo in aliqua re*, qua locutione Hungaricam illam: «megszorúl vlmiben» conversam esse, manifestum est. In c. 20. (fol. 10. a): «et in multis indiget»;

laqueo suspendere (= felakasztani); locutionem: «suspendere per gulam» continet Gl., hæc autem, quam nominavi, deest. In c. 13. (fol. 7. b): «Quem milites . . . laqueo suspenderunt in eodem loco»; *pacem roborare* (= a békét megerősíteni); c. 16. (fol. 9. a): «Et tunc roborata pace . . . »;

pallium sensu: «biborpalást» habet Gl., quod autem haud satis est; ubi enim de vestimentis Hungarorum maiorum agitur, nostrum illud: «kaczagány» significat. In c. 11. (fol. 6. a): «cum pellibus et palliis non numeratis»;

praeavus pro: *proavo*; deest. Sæpe invenitur; e. g. c. 12. (fol. 7. a): «magnus Keanus preavus»;

presento; substantivum: *presenta* inest Gl., verbum autem consideratur, cum haberent utraque eandam vim. Quæ cum ita sint Carolus Szabó haud accurate convertit cap. 11. (fol. 6. b) sententiam: «Galiciæ dux . . . diversa munera ad usum Almi ducis presentavit» his verbis: «Álmos vezér használatára különféle ajándékokat mutata bé». Verbum enim eandam vim habet ibi, quam hodie usurpamus, illius: «*presentelni*» Et in aliis locis, e. g. c. 16. (fol. 9. a): *dona . . . presentaverunt*;

status iuramenti, in sensu: «esküpont». E. g. c. 6. (fol. 4. a): «primus status iuramenti sic fuit»;

subintrare; sensus, quem Gl. continet (qui vero, cum esset class. veræ Latinitatis, haud necessarius erat, qui commemoraretur) loco huic accomodari nullo pacto potest. Illud enim Anonymi (c. 13, fol. 7. b): «Tunc dux Almus et sui castrum Hung. subintrantes» nullo modo per Hungaricum: «titkon bejövén» convertendum est; ut Gl. docet. Verbum hic omnino sensum «bevonulni» habet.

Ut veniam ad ultimum:

tugurium non solum casam, sed etiam tentorium significat, quæ igitur sensus mutatio Gl. interseranda erat. E. g. c. 17. (fol. 9. a.): «Dux Arpad et omnes sui primates . . . labore postposito, factis tuguriis requiei locum sibi elegerunt».

Hæc fere ad G. M. I. L. H. hoc tempore addenda et corrigenda habui.

(Makó.)

DESIDERIUS VÉRTESY.

DESSEWFFY JÓZSEF GR. AZ IGERAGOZÁSRÓL.

— Adatok a műkedvelő nyelvészkedés történetéhez. —

Az alábbi sorok — nagyrészt idézetek — egy eddig kevésbé alkalmazott szempontból óhajtják megvilágítani Dessewffy nyelvűvelő munkásságát. E szemponthoz hiven D.-nek csupán azon megjegyzéseit fogják előadni, melyekben e sokoldalú írónak az igeragozásra vonatkozó nézete nyer kifejezést. A különböző személyekhez írt levelekben található megjegyzések nem ölelik ugyan fel az egész igeragozást, mégis feljogosítanak arra (vagy legalább alapul szolgálnak), hogy következtetést vonjunk belőlük írónknak tárgyunkat illető felfogására.

A vitát Kazinczynak egy bíráló észrevétele indította meg. Mikor ugyanis Dessewffy elküldötte neki Schillerből fordított egyik ódáját, Kazinczy az ódában előforduló *adol* és *lankadol* szókra a következőket jegyezte meg: «*Adol* és *lankadol* peccat in leges gramm., quia secunda persona est adsz et lankadsz, si secunda esset lankadol et *adol*, tertia foret adik et lankadik.»¹⁾ Mire Dessewffy 1815. ápr. 3-án így felel:²⁾ «*Lankadol*, *adol* bizonyosan kedvesebb a fülnek, mint *adsz*; valamint teremtész, jobban hangzik, mint *teremtsz*; de száz helyet tudnék felhordani legrégibb íróinktól, a hol meg van az a forma in *ol*, etiam in verbis in tertia persona praesentis in ik desinentibus. Többet mondok: laborat-dolgozik, tu laboras — nem mondhatom: te dolgozz, mert az azt teszi: tu labores, dolgoz pedig: laborat; hanem úgy kell mondanom: te dolgozol. A közbeszédben is országszerte változtatva majd így, majd amugy vegyesen halljuk: *adusz*, vagy *ádsz*, vagy *adsz*, vagy *adol*. Quo plures formæ temporum in verbis: eo pulchrior, eo magis poetica lingua.»

Következő levelében³⁾ már visszavonja a *dolgozik* igével való érvelést.

Ez a levél különösen érdekes a nyelvről való felfogását tekintve, azért talán nem lesz fölösleges, ha egy nagyobb részt idézünk belőle: «Hihető — írja D. — hogy már gyakrabban, de különösen a minap nagy balgatagságot írtam neked, a midőn annak bizonyítására, hogy *lankadol*, csekély ítéletem szerént, nincsen rosszul mondva, a *dolgozik* igét hoztam fel. Ez a példa inkább a grammatikusok vélekedését

¹⁾ Kaz. Dess.-hez, 1815. márcz. 30. (V. ö. Dess. munkái, Kaz. Gábor kiadása, I. 362. l.)

²⁾ L. u. o. I. 370. l.

³⁾ Dess. Kaz.-hoz, 1815. ápr. 24. i. h. I. 378. l.

erősíteni, de én még sem lehetek az ő értelmében, noha rossz példát hordtam fel; mert *telik* p. o. a jelenlévőnek második személyében *telsz* vagy *tellesz*,¹⁾ én legalább sehol sem hallottam: *tellel* pedig *-ik*-be végződik; az is bizonyos, hogy országszerte mondják: mit *mondasz*, vagy mit mondol. Ugyan ne engedjük megfosztani nyelvünket az illendő szabadságtól; *verba valent usu*, és ha grammatikus uraimék egy részről nagy ellenségei némely új szavainknak a régiséghez való ragaszkodás miatt, engedjék meg más részről, hogy mások is a régi egyvelges szokáshoz tarthassák magokat és csak ott szorítsák meg ezt a gyönyörű magyar nyelvet, a hol teljességgel annak természete megkívánja. Én azt gondolom, hogy némely grammatikusunk akadozna, ha azt kérdené az ember tőle, hogy élesen s világosan megkülönböztetett és megválasztott ideákkal határozza meg, hogy micsonda az a *valamely nyelv külön természete a beszédformáknak minden ágazataira nézve*; több kell erre a napkeleti nyelvekkel való ismeretségnél.»²⁾

Az idézett sorokból három tanulság vonható ki. Először, hogy D. nem ismerte el a szabálytalan képzésű népies alakoknak az irodalomban való jogosulatlanságát; másodsor, hogy nem volt tudomása arról a szabályról, mely szerint az *l*- végű *-ikes* igék — a nyelv szokás alapján — a folyamatos jelen második személyében joggal vesznek fel *-sz* ragot a szabályos *-l* helyett; végre harmadsor, hogy ő minden áron függetleníteni akarta magát a nyelvtantól, melynek utasításait okkal és ok nélkül kerülte, sőt gúnyolta.

Kazinczy okt. 30-án felelt Dessewffy levelére, s felelete így hangzik: «*Telek, telsz* — és így méltán *tel*, nem pedig *telik*. A *tellel* nem commendálhatnám, hogy éljünk mindenütt: ezzel meg kell csalnunk az olvasót. Egyébiránt én is azt hiszem, hogy a philologia nem mathesis, a hol a figuráknak be kell zárniok magokat; nem philosophia, a hol a kategoriai parancsoknak vaktában kell engedelmeskedni.» E felfogásra elég annyit megjegyezni, hogy a *telik* ige *ikes* alakjában meg van már Molnár Albertnél és Pázmánynál³⁾ is, s hogy a folyamatos jelen első személyében mégis *-k* a rag, azt valószínűleg a nép öntudatlan nyelvészkedő hajlamának kell tulajdonítanunk. A nép ugyanis a szabályos *-m* ragban a tárgyias igealak állandó jelét látván, egy csomó igében *-k*-val helyettesítette.

A Kazinczy és Dessewffy közt folyó vitát Döbrentei szítja egy

¹⁾ A *telik*-re nézve v. ö. még Dess. Döbr.-hez, 1816. okt. 28. és 1817. június. I. Ferenczy: Dess. Lev. III. 57. l.

²⁾ Itt említi, hogy a grammatikus legyen philosophus is; továbbá, hogy a Debr. Gramm. = nevetséges munka.

³⁾ L. Kresznerics stb.

levelével,*) melyben figyelmezteti Dessewffyt, hogy: «az *-ik*-be nem végződő igéink imperativusai s coniunctivus imperfectumai nem vesznek fel *-él* syllabát. Így *jelenek*, az említett helyeken *jelenj* lesz s nem *jelenjél*.**) E szerint nem jó a *menjél*, közelgessél, siessél, hímezzél, tükrezzél, pirosítsál, pergeljél, *gerjesszél*. Mind ezek a jelenvaló idő harmadik személyében nem végződnek *ik*-ben, azért így kell nekik lenni: menj, közelgess, hímezz stb., különben pedig a kedves hangzat is megkívánja, hogy az *ál*, *él* sokszor egymás után elé ne forduljon». Dessewffy válasza 1816. febr. 3-ról ez: «Sokat utaztam hazámban. Országszerte mondják, hol *gerjessz*, hol *gerjesszél*, és pedig nemcsak a pór nép, hanem a jól neveltek is. Már Kazinczy is felakada ezen a grammatikai botláson, a melyet én azonban a folyó beszédben sem nézhetek annak.» Levele többi részében idézi Quintilianus mondását, hogy t. i. *grammaticae et latine loqui non semper idem est*; felhozza Homéert is, a ki ugyanazon mű keretén belül hol egy, hol más táj-szólás szerint írt s fölveti a kérdést: «miért ne kövessük ősedős apánkat, kinek úgysis hiába akarnók követni fellengését?» Örvendünk kellene -- úgymond -- hogy ugyanazon fogalom kifejezésére több alakkal rendelkezünk. A nyelvtani szabályokat felesleges nyűgnek tartja, mert csak akadályozzák a nyelv szépülését. Elve, hogy egy szabad nemzet nyelvének féken ugyan, de könnyen járó féken kell indulni. «Tíz magyar dáma szép füleitől kérék tanácsot -- írja -- vallanak meg, mi hangzik nekik kellőbben: mit *mondasz?* mit *mondasz?* vagy mit *mondol?* és mind a tíz leginkább kedvellette az utolsó ejtést.» Azután figyelmeztet, hogy ha meg akarjuk kedveltetni nyelvünket az idegenekkel is, ne hitessük el magunk felől, hogy mi azt tartjuk egymásról, hogy nem tudunk magyarul. — Dessewffy állításának félszége világos. Nem szükséges bővebben indokolni, hogy a dialektikus alakok bevitelle az irodalomba -- a mellett, hogy nagyon sok zavart okozna -- épenséggel nem könnyítené a nyelv megtanulását az idegenre nézve.

Az említett *lankad* ige vitás alakjaira még többször visszatért Dessewffy; így 1816. márcz. 28-án Döbrenteihez írott levelében ismét ezzel a kérdéssel foglalkozik. Úgy látszik, nagyon érdekelte a dolog, mert itt már egész csomó negatív bizonyítékkal áll elő. A mi azt illeti, hogy szabad-e mondani *lankadol*-t *lankadsz* helyett, annak el-

*) 1816. jan. 18. V. ö. Kazinczy Gábor: Dess. Levelei, II. k.

**) De a LXXX. zsoltságban:

Ki ülsz a Kérubimokon
Jelenjél meg világosan.

döntésére a következőket kellene eldönteni Dessewffy szerint: «1. Meg kellene mutatni, hogy az emberi elmének eredeti elrendeltetése, önkénti harmoniás szabása szerint van lankadsz; a lankadol pedig csupán kény szerint való változtatása.» Ő úgy érzi, hogy a lankadol harmoniásabb.

2. Azt kellene megmutatni, hogy minden magyar fülnek a lankadsz «kelletősebb», mint a lankadol.

3. Hogy úgy kellene «beszélni» eltellel jó reményekkel, nem pedig eltellesz; holott az elsőt sehol se mondják, noha a harmadik «ejtésben» eltelik, -ikben végződik.

4. Végtére, a mi legfőbb, azt kellene megmutatni, «hogy a régi görögök jó izlés és minden harmonia nélkül való emberek voltak, mivel gyakran ugyanazon egy ejtésnek kijelentésére több különböző ejtésű formáik valának», mely formáknak bősége is segítette és szépítette nyelvüket.

Ide tartozik még egy — Kazinczyhoz írt leveléből vett — idézet:*) «nem mind regula az, a mit a grammatikusok annak mondanak. Úgy-e mondják mind: szaporodjál, mind: szaporodj, ámbár szaporodik a jelenlévő időnek harmadik ejtése az egyesben? Miért nem mondhatnám tehát lankadsz vagy lankadol, noha így ejtem: lankad, a jelenlévő időnek harmadik személyét az egyesben? Vegyétek észre kedves barátim, te is, szintúgy mint Döbrentei, hogy én nem mondom, hogy lankadsz — rossz, hanem csak azt mondom, hogy lankadol is szokásban van; hogy a nyelvszokást bajos regulázni; hogy lankadol jobban hangzik, mint lankadsz és hogy végre nyer vele a nyelv, ha több külömb-külobmbféle hajlása vannak ugyanazon egy ejtésnek kijelentésére».

Egy másik alkalommal a lankadol alaknak a lankadsz melletti jogos voltára felhossa, hogy a csilapodik (így!) ige második személyének szabályos csilapodjál (!) alakja mellett előfordul ez is: csillapodj. — A mondi és mondik alakokról elismeri, hogy «parasztos és tiszaháti», de a lankadol nem az;**) mert bár igen tiszteli Kazinczyt és Döbrenteit, de mégsem tarthatja «símább fülűeknek», mint azt a sok «rózsajkú, bájos hangú... magyarul gyönyörűen beszélő, nagyrangú magyar dámaikat», kiknek tanácsát e kérdésben kikérte. Az alakok sokasága egyik forrása nyelvünk bővülésének (l. Döbrenteihez 1820. jun. 22.), főlöseges és joggatlan dolog tehát a grammatikusok erőszakoskodása; annól is inkább, mert a rendestől való ezen eltérések megvoltak már

*) L. Kaz.-hoz, 1816. ápr. 23. V. ö. Döbr.-hez 1817. június. — Ferenczy, Dess. Lev. III. 57. l.

**) Dess. Kaz.-hoz, 1817. márcz. 17.

akkor is, mikor a nyelvet még legfeljebb csak természetes korlátok akadályozták fejlődésében.¹⁾

Rezetához írt levelében (1819. okt. 15.) ismét fölmerül az igealakok kérdése. Itt már idegen példákra is hivatkozik, hogy felfogása helyességét bizonyítsa. A levél minket érdeklő része Verseghy dicséretével kezdődik. «Jeles elméjű és tudományú» férfinak nevezi, a ki bizonyosan jobb izlésű, mint akár Miklósi, akár Kardos²⁾ és azért, mondja méltatlankodva Dessewffy, hogy a napkeletiséget nem viszi minden határon túl a magyar nyelvre nézve, úgy mint Révai vagy Beregszászi, nem kellett volna a símább fülű és szájú tudóst annyira piszkolni. Azután rátér az euphonia elvének az etymológiával szemben való védelmére. Dessewffy szerint valahányszor e két elv összeütközik, okvetetlenül az etymológiát kell feláldozni a «bájos» euphoniának. A nevetségesen haladó származtatási okoskodásoknál természetesebbeknek találja az euphonia szabályait, de még ha tiszták és világosak is a szóelemzések, szivesebben követi a fül és száj kellemetességét, mint a durvaságot a hangra nézve. Elismeri, hogy olykor a kemény hang is bájos lehet (a maga helyén), de állandóan ragaszkodni az etymológiához: nem helyes. «Ideje volna már egyszer azt a rozsdás gondolkozást lerázni magunkról... hogy p. o. istentelenség valamely igét kétféleképen hajtogatni, ha szokásban van is mind a kétforma hajtogatás. Mondhatom, p. o. szintűgy *megesue* belé, mint *megesnék* belé. Révai követőinek mélysége olykor üresség... Lucretius és Plautus úgy írtak és szólottak: *laudariet*, Paterculus így: *laudari*. Cicero pedig mind így, mind amúgy, a mint a beszéd helyes folyamatja stb. megkivánta: *steterunt* vagy — *ere*; kétforma egyenlő hajtogatás: *Musai* vagy *Musae* szintűgy, de azért él az elhelt rómaiak nyelve és annak örökös remekjei. Akármit beszéljen Herder: sem *meg* nem vész, sem *el* nem vész valamely nyelv, mert bő és többszörös hajtogatású. Nem a származtatók, nem a grammatikások, hanem a nagyelméjű, nagy-tudományú és felleng érzésű írók adnak valamely nyelvnek bélyeget. *A nyelv az értelem s elme olyan eszköze, melyet maga magának csinál az elme és az értelem.*»

Mint látjuk, Dessewffy szerint a nyelv öntudatos alkotás,³⁾ mely

1) Dess. Döbr.-hez, 1817. decz. 2: «A grammatikusoknak kell magukat a nem nemtelen nyelvszokáshoz szabni reguláikkal, mivel előbb volt a nyelv, hogysem a regulák; nem pedig a nyelvnek a grammatikusokhoz». Ebben a levelében írja, hogy a *szedel* is jól van mondva, nemcsak a *szedesz* (így!) v. *szedsz*; valamint: *kedveskedek* éppen oly ismert forma, mint: *kedveskedem*. V. ö. Figyelő, XV. 147. l.

2) Révai álnevei. V. ö. Bánóczy: Révai élete. Bpest. 1878. 298. l.

3) A thesis-elmélet visszhangja.

korlátokat nem igen tür; de mégis vannak elvek, melyek fejlesztését irányítják s a melyekhez a fejlődés folyamán öntudatlanul is alkalmazkodik. Ez irányelvek közt — szerinte — fokozati különbség van, melynek szem előtt tartása rendkívül fontos. Legfőbb elv az euphonia, melynek a világosság kivételével minden alárendelendő. Az alakok bősege a nyelv gazdagságának jele; a látszólag helytelen képzéseket kiirtani — különösen ha szépen hangzanak — balgaság. Az analogiaszülte népies alakok használata — Dessewffy véleménye szerint — szintén jogos, sőt egykor talán alapja lesz a fogalomárnyalatok határozottabb megjelölésének.¹⁾

Ez állásponttal szemben a mai felfogás szerint, a nyelv fejlődésében igenis van szerepe a thesisnek, de csak bizonyos korlátok között. E korlátokat a nyelv törvényei szabják meg, melyek kizárják az erőszakosságot. Az euphonia elvének jogosultsága tény, de csak annyiban, a mennyiben a nyelv természete megengedi. Legfőbb elv azonban nem a jóhangzat, hanem az etymologia, mely az alakok alkotó részeinek világosabb feltüntetésével a nyelv szellemébe való bepillantást inkább lehetővé teszi. A mi az analogia útján előálló igealakok jövő szerepét illeti,²⁾ az nagyon finom észrevétel Dessewffy részéről, de bár megfigyelése újabb megerősítést is nyert: a kétféle alaknak szótani jelentőség nem tulajdonítható.³⁾ A példák közül, melyeket Dessewffy felhozott, a *telik* igére már megtettük észrevételeinket. A *lan-kulol, mondol, szedel* alakokról hihető, hogy a népnél meg voltak s vannak, de gyér előfordulásuk semmiképen sem teszi jogossá irodalmi használatukat. Az idézett *gyarapodj, gyarapodjál, szaporodj, szaporodjál* felszólító módbeli alakok közül az utóbbiak a helyesek; megjegyzendő azonban, hogy az ikes igék kétféle ragozása ma már nem esik olyan szigorú bírálat alá s a hol a nyelvszokás túri, még a látszólag helytelen alakok is megtarthatók.

(Sajókaza.)

BAROS GYULA.

¹⁾ «Gondolkozzak egykor talán azt fogja tenni: erlaube, dass ich denke, ez pedig, hogy gondolkozzam: dass ich etwas denke — a nélkül, hogy szükség legyen hozzá tenni: valamit.» (V. ö. Ferenczy, Dess. Levelei, III. 24. l.)

²⁾ I. a *gondolkozzam* és *gondolkozzak* közti különbséget a fentebbi jegyzetben.

³⁾ «A transitivum és intransitivum közti különbség nem szótani, hanem mondattani különbség, s az ige jelentése akár tárgyesettel, akár a nélkül használjuk, ugyanaz marad s így a kétféle szóalakra szükség nincs.» V. ö. Simonyi: Magyar nyelv. II. 240. l.

DE CONIECTURIS A GEYZA KECZERO DE LIPÓCZ AD EURIPIDEM FACTIS.

Epistula critica ad Geyzam Keczerum de Lipócz.

Aurelius Förster Geyzæ Keczero S. — Velim mihi ignoscas, vir doctissime, quod, cum nullus inter nos usus intercedat, hasce tibi litteras inscribere audeo. Est enim hæc virorum doctorum consuetudo, ut, si quo libello vehementius commoveantur, epistula ea, quæ animum pungant, effundant. Qua de causa et mihi te appellare liceat, qui commentatione tua, quam nuper (a. 1904. m. Nov.) in his annalibus de nonnullis *Euripidis Baccharum* locis edideras, non modo commotus, sed etiam timore quodam percussus sum; ferox enim homo et crudelis videris esse peracutoque uti scalpello critico, quod ne in eos quoque convertas, qui oracula tua percipere non possint, vehementer metuo. Quorum numero et me adscribendum esse profiteor, qui nullam «emendationum» tuarum probare possim.

Quid enim e. g. in v. 8. reprehendi potest nisi vocula $\tau\epsilon$, quam iam pridem eiecit Barnesius; quem tu adnotationem criticam perperam intellegens *Δίου τε* legisse dicis codicumque pravam lectionem pro coniectura habes viri docti, itemque v. 235 ubi non Badham sed libri *εὐοσμὸν κόμην* præbent. Lepidum sane criticum, qui ne compendia quidem adnotationis noverit! Simile quid tibi accidit in observationibus ad vv. 847—848 et 1331—1332, ubi Musgravium et Weckleinium vituperas neque vides numeris versibus adscriptis mutatum non mutandum ordinem designari. Sed revertamur eo, unde digressi sumus. Versu octavo *Δίου* in *Διὸς* mutandum esse censes, quod et Latino sermone «fulmen Jovis» non «fulmen Diale» (rectius Joviale) dicatur. Hæc quidem tibi iusta immutandi causa videtur! At sine ullo labore e lexicis, quæ omnium in manibus sunt, ediscere poteris sæpe apud poetas tragicos, imprimis Aeschylum et Euripidem, *Δῖον* dici id, quod ad Jovem pertineret. (Aesch. Prom. v. 619 *βοῦλευμα μὲν τὸ Δῖον* — 654 *τὸ Δῖον ὄμμα*. — Eur. Jon. v. 200 *Δίω παιδί* — et in ipsa de qua agimus fabula v. 245 *Δίους γάμου* — v. 598 *φλόγα Δίου βροντᾶς* — Alc. 5 *Δίου πυρός*, de fulmine!) Metrum autem interpolatione tua corruptum non sanabitur eo, quod *τύφοντα* pro *τυφόμενα* scribis neque exempla affers quibus hunc verbi *τύφειν* usum intransitivum probes. Pari temeritate vv. 46—47 interpolasti; nam ut constructionem a te commendatam «*οὐδεμίαν μυσίαν ἔχων τινός*» — ubi vero, vir doctissime, *τινός* non est gen. pretii — in contextum introduceres, acerbissime hos versus tractasti eoque auda-

ciæ processisti, ut verbo ἀπωθεῖ in duas partes scisso priorem (ἀπω-) priori, posteriorem (-θεῖ) posteriori adiungeres versui; nisi forte bacchium in ultimo trimetri iambici pede admittis. Quibus locis multisque aliis apparet te artis metricæ penitus imperitum ad emendandos versus adgressum esse. Omitto quæ in canticis peccavisti, sed, quod ne trimetri quidem tragici leges notæ tibi sunt, silentio prætermitti non potest. Ex undeviginti enim versibus iambicis coniecturis tuis depravatis decem (qui sunt vv. 8. 45. 46. 270. 334. 768. 1031. 1063. 1312. 1363) gravissimis laborant metricis vitiis.

Quam incredibile sis levitate in corruptelis statuendis uno insuper exemplo illustrare liceat. Vv. 333—334

καὶ μὴ γὰρ ἔστιν ὁ θεὸς οὗτος, ὡς σὺ φήεις,
παρὰ σοὶ λεγέσθω καὶ καταψεύδου καλῶς

ita corrigendos esse censes:

καὶ μὴ γὰρ ἔστιν οὗτος, ὡς σὺ φήεις, θεός.
σαντὸν πᾶρα λέγε καὶ καταψεύδου καλῶς

Quorum priorem a Weckleinio sumpsisti mutuam neque huius rei mentionem facis, etsi accentu perperam addito (in vocabulo ἔστιν) alieni viri coniectura tua non facta est. In posteriori autem versu reprehendis formam verbi λεγέσθω quæ una cum καταψεύδου stare non possit; «Cadmus avus scilicet hæc eodem cum viro verba faciebat.» Tu igitur negas ita tecum loqui posse, ut de tertia persona aliquid enuntietur!

Cuius quidem generis sunt et ceteræ observationes tuæ, quas hoc loco longius pertractare nolo; nullus enim ineptiarum fructus capi potest. Tamen unam, quam proposuisti, coniecturam confutatione dignam existimo; putas enim vv. 1032—1033:

ἦ πὶ τοῖς ἐμοῖς
χαίρεις κακῶς πρᾶσσοισι δεσπότηις, γύναι;

pro τοῖς ἐμοῖς . . . πρᾶσσοισι δεσπότηις scribendum esse τῷ ἐμῷ . . . πρᾶσσοισι δεσπότηι cum de uno Pentheo agatur. Sed conferas velim v. Herc. Fur. 277:

ἡμῶν δ' ἔκατι δεσπότηις θυμούμενοι
πάθητε μηδέν.

ubi δεσπότηις de rege Lyco dicitur. (Alia huius loquendi usus exempla collegit Bruhn: Sophocles edd. Schneidewin-Nauck t. VIII, § 3. III.)

Satis id, quod erat propositum, demonstrasse videor nihilque te moror amplius, nisi quod quæro ex te, quam tandem dementia

captus Latino sermone vilissimum opusculum conficere ausus sis (si quidem Latine loquitur, qui «sine ut» [a nélkül, hogy], «iuxta se» [egy más mellett], «versus falsificati tenentur» [a verseket hamisítottaknak tartják], «per illos illustrabitur», «tragœdia, quod inscribitur» et permulta huiusmodi alia dicat); quo factum est, ut ludibrio nostræ litteræ gentibus exteris essent, quam ob rem easdem illas, quas acerbissime tractasti, Bacchas iratas habeto. Vale.

(Budapest.)

AURELIUS FÖRSTER.

HAZAI IRODALOM.

Bacchylides költeményei. (Görögül és magyarul.) Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Hegedüs István*. Budapest. Franklin-Társulat. 1903. 216 l. Ára 2 K 60 f.

Hegedüsnek, hazai philológiánk fáradhatatlan munkásának, Bacchylides-kiadása a következő beosztást mutatja: a 7—40. lapig van a bevezetés; 40—52-ig a versmértékek schemái; innen a 181-ig a magyar és görög szöveg; 182—210-ig a jegyzetek; 210—216-ig a kritikai függelék.

Az előszóból megtudjuk, hogy fordításához, mostani formájában, Blass II. kiadását vette alapul, s a görög metrumot hangsúlyos ütemekkel kombinálta. A kiadást P. Thewrewk Emil kedvező bírálata alapján határozta el a class. phil. bizottság.

A Bevezetésben 1. alatt Bacchylides költeményeinek fölfedezését méltatja. 1896-ban talált rájuk a British Museum papyrusai közt Kenyon. A 17' hosszú papyruson 45 columnában 14 epinikios és 6 dithyrambos szövege olvasható. A győzelmi dalok tisztába hozzák e műfaj jelentőségét, t. i. hogy alkalmi darab; alkalmul szolgál a költőnek, hogy valami előkelő ember győzelme esetén hódoljon a kiváltságos rendnek, a nemességnek, hirdesse dicsőségüket az ünneplő közönség előtt s forgalomba hozza köztük a nemzeti mondákat. A dithyrambos igazi tragikus dal, kised tragœdia, de nem csupán Dionysos életéből veszi a tárgyát, hanem más hitregei hősöktől is, pl. Herakles, Theseus stb.-től. A 6 dithyrambosból csak egyetlen darab, az Jo című függ össze Dionysos mythosával, a mennyiben a Herától üldözött Jótól ered Semele, Dionysos anyja.

2. alatt B. életét és műveit vázolja. B. életét 507—430 közé teszi. E szerint 15 évvel volt fiatalabb Pindarosnál s majdnem 50-nel nagybátyjánál, Simonidesnél. Érinti a Pindarossal való vetélkedés meg a száműzetés legendáját; Pindaros II. ol. ódáját öntudatosan

utánozta, következőleg elismeréssel volt Pindaros költői munkássága iránt; a száműzetés pedig, melyet Plutarchos de exilio p. 605-re alapítottak, legfőleg *önkéntes száműzetés* lehetett: 468-ban még Keosról üdvözli Hieront; de Hieron halála, 467, után nem találunk adatot arra, hogy Keoson még megfordult volna; jobbára a Peloponnesoson tartózkodott. Hivatalos száműzetésről azonban szó sem lehet, mert Athénnel, Keos urával, mindvégig a leggyöngédebb kötelékek fűzték össze: különös kedvvel dolgozza föl t. i. Keos és Athén közös hitregéit, a Theseus mythosokat.

B. műveiből Kenyon fölfedezéséig csak töredékeket ismertünk *hymnusokból, paianokból, prosodionokból, hyporchemákból*, végül *szerelemi és bordalokból*. E töredékek igazolták ugyan azt a körülményt, hogy B. tényleg művelte a lirának ezen fajait, de hogy micsoda kiválósága révén emelkedett a 10 kanonikus lírikus közé, megérteni nem lehetett. A töredékek mégis nevezetes szolgálatot tettek Kenyonnak a kézirat meghatározásánál; két rég ismert töredéket t. i. újra megtalált a papyruson; így bizonyult Bacchylidésének a felfedezett szöveg.

Ez a kis adat kimaradt Hegedűsnél a bevezetésből. Általán teljes, világos képet nemcsak B.-ről, de Hegedűsnek B.-re vonatkozó felfogásáról is csak úgy alkothatunk, ha a Bevezetésen kívül elolvassuk régebb értekezéseit (Bacchylides ujonnan fölfedezett költeményei; A Bacchylides irodalomhoz. E. Phil. Közl. 1898. évf.) és legalább még Blass kiadásának Præfatióját, a mire egyenesen számít is Hegedűs az Előszóban.

A töredékekből ismeretes öt műfajhoz járult most Kenyon fölfedezésével két újabb, t. i. az epinikios és dithyrambos. A 14 győzelmi dal 905 sor; a 6 dithyrambos 356; a töredékek 121; van tehát Bacchylidestől összesen 1382 sorunk. Volt pedig körülbelül 7000 sor, minden műfajból mintegy 1000.

A Bevezetés 3. címében, *Pindaros és Bacchylides*, összehasonlítja Hegedűs a két lírikust; kiindulván abból, hogy B. helyenként föltűnően utánozza Pindarost (V. 31. megegyezik Pind. IV. isthm. 1. s köv. soraival), B.-ből is ki tud mutatni olyan képeket (pl. a Békéről szóló töredék, a 4. sz. paian; a költőnek összehasonlítása a sassal, V, 16. s köv.; Herakles hírnevének festésére szolgáló kép IX, 41. s köv.), melyek neki jobban sikerültek, mint Pindarosnak (IV. isthm. 41. s köv.). De nemcsak részleteket lehet egymással szembeállítani; egész költeményeket is alkottak mindketten u. a. tárgyról: az aiginai Pytheas birokversenyét énekelte meg Pindaros az V. nemei ódában s B. a XIII. győzelmi énekben s «egységesebb szerkezetet, a situációnak megfelelőbb hangot, a meseszövevényben a szemlélhetőség nagyobb mértékét» találja B.-nél, mint Pindarosnál.

Hasonló tárgya van még Pindaros I. olympiai ódájának és B. 4. győzelmi énekének: Hieron híres paripájának, Pherenikosnak, futására vonatkozik ez 476-ban. Különösen ezeken szemlélteti Hegedűs a két lírikusnak különböző elbánását a hitregékkel: Pindaros kifakad a regének ama részlete ellen, mintha Tantalos lakomáján Demeter beleharapott volna Pelops vállába s a hiányt Klotho pótolta volna elefántcsonttal, mert istenekről csak szépet szabad föltenni! B. u. e. tárgy kapcsán Herakles találkozását mondja el Meleagrosszal az alvilágban, s ha a mythos lazábban kapcsolódik is Pherenikos diadalához, megindító az édes anyjától halálba kergetett ifjúnak szomorú története – éppen a diadal napján; másrészt vigasztalás, részvét a beteg Hieronnak Meleagros szenvedése.

Mily élénk érzéke volt B.-nek a tragikus tárgyak iránt, a XVI. költemény is igazolja: a Meleagrostól feleségül kért Daianeira, hogy visszaszerezze férje szerelmét, halálra égeti a Nessos ingével. Ezt a tárgyat dolgozta föl Sophokles is a «Trachisi Nők»-ben.

A III. győzelmi énekben Kroisos regéjét mondja el a győztes Hieronnak. Fennmaradt vázaképek igazolják (Welcker, Alt. Denkm. III, 33. tábla; Baumeister, Denkmäler, p. 796. s köv.), hogy B. az apotheosis ősi-ion dogmáját (v. ö. Iphigenia, Ganymedes égberagadtatásával) népies alapon fejlesztette hatásosabbá. Herodotosnál (I, 86-ban) már nem a delphi istent, hanem Solont emlegeti Kroisos a máglyán.

De egy töredékben maga B. tesz tanuságot arról, hogy tudatosan merített a népköltészetből. Így kezdi az Idasról szóló dithyrambost:

«Spártának a nagy piacznán
Lakedaimoni szőke leányok
Dallák e regét szüzi karban»,

Ez hát az az eljárás, a mi őt Pindarostól föltűnően megkülönbözteti. Költői egyéniségéhez tartozik még az élénk színezés (90 új jelzöt számlált össze nála Piccolomini).

Mindezeket megtaláljuk Hegedűs fejtegetésében is, hol szakgattott, hol áradozó mondatokban, de nem elég logikus elrendezésben. Úgy értem ezt, hogy a nagy közönségnek, melyre Hegedűs első sorban van tekintettel, egyszerűbb nyelven kellene talán írni. S ha már elmaradt a szójegyzék, meg a szöveg *kézirati hűségében*, épen a nagyközönségre való tekintetből talán czélszerű lett volna ezeket a Kroisosmondára vonatkozó vázaképeket s másokat is reproducálni (pl. a bolognai váza, Euphronios-féle serleg, François-váza a Theseus-mondához); de hát ennek talán elvi akadályai vannak, az eddig megjelent kiadványokból következtetve, a melyek illustratio-nélküliek.

B. verseléséről szól a Bevezetés 4. pontja. Egy pár szóval el lehet mondani, mi a különbség Boeckh periodusrendszere és Blass kolonrendszere közt: Boeckh két vagy több kolont egy nagy rhythmikai egészbe — periodosba — foglal; Blass, felhagyván a soroknak periodosokba való összefoglalásával, önálló verssoroknak ismeri el a kolonokat. Hegedűs mondja, Christre, Pindaros kiadójára, továbbá Schröderre, Blass bírálójára, hivatkozva, hogy B. költeményeinek fölfedezése óta eldöntöttek kell tekinteni, hogy Pindaros is, B. is csak kétféle ütemet használt, a bacchiust (*κατὰ βακχεῖον*) ³/₄, illetve ⁶/₈ méretben (∪ — — bacchius; ∞ ∪ — creticus; — ∪ ∞ paian) és az enhopliust (*κατ' ἐνόπλιον εἶδος*), mely dactylus és epitritus (— ∪ — ∪) összetételén alapszik.

Blass mind a két ütemfajt a dactylicus hexameterből vezeti le, melyet a sormetszet két arányos részre oszt; ez arányos részek a hexameter kolonjai (— ∪ ∪ — ∪ ∪ — || ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ || ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪ — ∪ ∪).

Ha a 2. kolont így tagolom: ∪ | — ∪ ∪ — ∪ ∪ — | ∪ ∪, kapom a versus enhopliust; ha pedig a dactylus második, illetve harmadik szótagját is megnyujtom, származik a bacchius sor typusa: ∪ | — ∪ ∪ — ∪ ∪ — | ∪. Bacchiusokban van írva a költemények ²/₅, enhopliuszokban ³/₅-e. Utóbbi ütemfaj tehát az uralkodó B.-nél ép úgy, mint Pindarosnál (L. Hartung, Die griech. Lyriker, I. köt. LVIII.).

A bacchiusok ⁶/₈-os mérete már most, a miben Hegedűs teljesen egyetért Blass-szal, így mutat a versekre alkalmazva. A II. dicsőének epodosa:

«καλεῖ δὲ Μοῦσ' αὐθιγενῆς
 γλυκεῖαν ἀλκῶν καναγάν,
 γεραίρουσ' ἐπινικίους
 Πανθεΐδα φίλον υἱόν.»

Mértékre szedve:

∪ — ∪ —, — ∪ ∪ —
 ∪ — ∪ —, — ∪ ∪ —
 ∪ — — ∪, ∪ — ∪ —
 ∪ — — ∪, ∪ — —

Diiambus, choriambus, antispastus lábakat észlelünk tehát, mind ⁶/₈ méretben; más darabokban meg paiánt, ionicust, epitritust stb. állapíthatunk meg.

A dactylus és epitritus összetételénél annyiban tér el Hegedűs Blasstól, hogy nem a kétszer ³/₈-os, tehát ⁶/₈-os epitritust (— ∪, — ∞), hanem a ⁴/₈-os dactylust veszi uralkodónak, részint mivel a körmen-

tekhez, a karok felvonulásához alkalmasabb a lassúbb ütem, részint, mivel a magyar dactylus csakugyan ⁴ s-os, nem ³ s-os, mint a német.

Elmélete igazolásául hivatkozik Hegedűs a Kisázsziában. Trallisban fölfedezett *Seikilos* feliratnak és Euripides Oresteséből felmaradt kardaltörödékek hangjegyeire.

Fordítja ezután a dactylo-epitritusokat négyes trochæusokban vagy három ütemű alexandrinusokban.

Abbeli örömében, hogy a görög kolonokat összefüggésbe tudta hozni az ütemekkel, világosabban szólva, hogy az időmértékes sorokat egyúttal hangsúlyosakká tette, Hegedűs elragadtatással kiált fel: «szárnyaimat érzem nőni, melyek a régi műforma körébe ragadnak»; másutt meg: «... az állványokat leszedve, magát az épületet igyekszem bemutatni».

Megbocsátható ez a lelkes önbátorítás Pindarosnak kilátásba helyezett teljes fordítása előtt, — de még sem hagyható szó nélkül. Csengeri Catullus-fordításának II. kiadásában, mely pedig két évvel előbb jelent meg B.-nél, tudatosan egyezteteti az időmértékes verselést a hangsúlyossal; pl. idézhetem a 63. sz. Attis-darabot, galliambusban írva, ◡ ◡ — — uralkodó lábbal:

«Iramodva | vitte Attist, a sikon se- | bes hajó...»

Így ütemezhető az alkaiosinak két első sora is:

Romlásnak | indult | hajdan erős | magyar!
Nem látod | Árpád | vére miként | fajul?

A többi meg:

Nem látod | a bosszús | egeknek
Ostorait | nyomorult | hazádon?

Az ellenkezőre is találunk példát, hogy t. i. a hangsúlyos vers időmértékesnek is beválik. Kempf idézi Ilias-fordítása előszavában Arany Toldi szerelméből a következő sorokat:

«... s bosszús vala Toldi
Hogy boszuját rajtok nem tudta kioltni:
Mégis elirtózott szeme ily látványtól,
Csunya bitón függő szép ifju leánytól...»*)

*) Hogy Arany, a ki choriambikus lejtést vett észre a magyar nép ütemes versformáiban, életének második felében a Zrinyi sorba tudatosan vitt bele időmértéket, az közismert dolog, s ha mégis bizonyítani akarnók, Kempf helyett több joggal lehetne Lehr Albertre hivatkozni, a ki a Toldi-kommentárban nem egy pár sort, hanem egész tömegét idézi a soroknak, s Arany eljárását részletesen jellemzi és bírálja. *Szerk.*

A hexameter, feltördeelve, lírai sorokat is alkot s ilyenkor a rímet is fölveheti (l. Petőfinek Etelka dalai némelyikét).

Nem gondolnám, hogy Hegedűs ne tudná, a mit én tudok, hogy Blass kolonelmélete voltaképp csak feltámasztása Bergk okoskodásának, a ki a Linos-dallal igazolta, hogy a hexametert megelőző vallásos költészet versformája az a rövid, — ∪ ∪ vagy ∪ ∪ — sor volt, mely a sor elejétől a metszetig, vagy a metszettől a sor végéig tart (l. e kérdést érintve Gör. Anthológiám 252. lapján); de bizonyára nem tartotta szükségesnek a nagy közönséget ilyen történelmi kitérésekkel fárasztani. Suum cuique! Hegedűs jó dolgot művelt, mikor visszatért az idegen versformák megmagyarosításában a történelmi hagyományokhoz, de új dolgot nem fedezett föl. Még a dochmiusnak zenei értékelését is megtaláljuk épen úgy, mint Hegedűsnél a 32. lapon (∪₃ — | — ∪₃ | —), Hartungnak 50 év előtti munkájában «Die griech. Lyriker» V. köt. «Geschichte der Rhythmenschöpfung».

A Bevezetés 5. pontjában nyújtja Hegedűs az Irodalmi tájékoztatót; hét kiadásról (két angol, egy olasz, egy francia, három német), négy fordításról (két francia, egy német, egy olasz) ad számot. A magyar B. szövege és értelmezése tehát megbízható alapon készült. Ezenkívül 22 értekezést említ még forrásokul az 1896—98. időből. Néminemű magyartalanság (lettek eltemetve, a 37. lapon; imáját | töltsd, töltsd te be 90. l.), tautológiák (alá leszállva 140. l.; alá lemerül 142.), erőltetett hangzórövidítések (Kleió, ő Végzet, Apolló, hánykodék, böggő, polyás) és szócsonkítások [epod, dithyramb, anapaesz-tel (!)], tulajdonnevek tőalakban, a nominativus helyett (Telchinek, e h. Telkhisek; kuretek, e h. Kuresek) olyan szépséghiták, melyek minden, sok nyelvet beszélő ember stílusán kiütnek.

Még a fordítást kell megbeszélnem, különösen azért, hogy kiderüljön Hegedűs következő kijelentésének értelme: «Fordításom a költemények elé böcsátott *hűsz* versformát *híven* követi» (29. l.). A mi a versformát illeti, a hűsz költeményből *egy*et se találtam olyat, mely a szótágok száma és időmértéke tekintetében teljesen megfelelne a görög eredetinek. A hűséget másképp érti Hegedűs, t. i. a rhythmusra; Hegedűs fordítása ép úgy megzenésíthető, mint a görög versek, még pedig egy részük, a bacchiusok (II, IV, VI, XVI—XX. költemények) ³ s, dipodiákban ⁶ s ütemben, más részük, az enhoplusok (I, III, V, VII—XV. költemény) ⁴ s ütemben. Így érti Hegedűs az alaki hűséget, mert minden igyekezete arra irányul, hogy a művelt magyarságnak élvezhető fordítást nyújtson; ezért olvashatók verssorai három és négy szótágos *hangsúlyos* ütemekben is; erre törekszik még a külsőségekben is (baloldalon, tehát első helyen adja a magyar szöveget s jobbról az idegent; az előző kiadásokban balról a görög, illetve latin szó-

veg va; — a magyar szöveg verseit egy irányból kezdi; a görögben egyik kolon kijebb, a másik bejebb esik). Ezért hagyta el, mint már jeleztem, a görög szöveg kézirati beosztását, B. szójegyzékét; szinte nem egyébrét szorult a legszűkebb körre (hat oldal) a szövegkritika. mert Hegedűs nem a szövegre vonatkozó *tanulmányát*, hanem tanulmánya *eredményét* bocsátja a közönség elé.

A tartalmat illetőleg, a verstechnika sokféle követelményétől szorongatva, hol többet, hol kevesebbet mond az eredeti szövegnél: henye szók (pl. XIII, 3. ellenv. XV, 1. versszak), sőt egész sorok (XVII, 13. 77. XVIII, 51—52.) ép úgy előfordulnak, mint kihagyások és változtatások (pl. V, 197—8.). Egyszer-egyszer nagyon is szabadon fordít (pl. III, 7. szakaszt; X, 1—10. sorát; XIV, 1. versszakát; az egész XVII. darabot); de általában könnyen olvasható, színes, hangulatos, helyenként emelkedett a fordítás; különösen sikerült V, 5. versszak; X, 2. ellenv.; XI, 2. záróv.; XIII, 5. ellenv.; XV, 3. ellenversszak.

Nem részletezek tovább, még csak a verselésre vonatkozólag jegyzem meg, hogy a bacchiosokat már 1898-ban úgy fordította Hegedűs, mint 1902-ben, mert a XVII. és XVIII. darabok fordítása a nevezett évekről rhythmus tekintetében nem változott (l. B. újonnan fölfedezett költeményei, E. Phil. K. 1898. évf.). Hegedűs verselési elméletének megértésére álljon itt egy-egy mutatvány, mind a két rhythmusnemből.

³ s bacchiosokban van írva pl. a II. ének epodosa, ilyen beosztással:

o — o —, — o o —	«A Múzsza, ki ott született,
o — o —, — o o —	Fölvívj' a csen- gő fuvolát
o —, — o, o —, o —	Dicsóítani a Panthidas
—, — o, o —, —	Fíának di- adalmát.»

⁴ s enhopliosokban pl. az V. ének 26. s köv. sorai:

— — o o, — o o —, —	«A végtelen ür- nek ölében
— o —, — — o —	Szárnya libben messziről,
— — o o, — o o —, ∩	A mint a szelek tova szállnak,
— o o, — o o —, ∩	Látni miként tova száll a
— o —, — — o —	Végtelenség árjain.»

Még a sajtóhibákat említem föl, melyek bizony fölös számmal vannak. A feltűnőbbeket kijegyzem:

10. l. alulról a 2. sorból «vézte meg» után kimaradt: magát; 15. l. az utolsó sorban *isth. 41* elől kimaradt: IV.; 21. l. ajkim e h. *ajkin*; 37. l. Carnima e h. Carmina; 50. l. a 16. sor metrumából

elmaradt egy hosszú szótág előlről; 54. l. *Damon*, az erre vonatkozó jegyzetben (182. l.) *Damnon*. 55. l. *EHINIKOI* e h. *EPIINIKOI*; u. o. *ΠΤΚΤΗ ΙΣΘΜΙΑ*, e h. *Πύκτη Ἴσθμία*; 79. l. 82. vs. [= verssor] *χειρῶν*, e h. *χειρῶν*; 87. l. *Δάχωνι*, e h. *Λάχωνι*; 45. l. Phleiasi Antomedesnek e h. phleiasi Antomedesnek (v. ö. 90. l.). 90. l. *Pliust*, e h. *Phliust*; 99. l. Willainowitz, e h. *Wilamowitz*. 101. l. 48. vs. *ἀνδρώπων*, e h. *ἀνδρώπων*; 103. l. 56. vs. *χοήτινα*, e h. *χοήτινα*; u. o. 15. vs. *ἱλέω*, e h. *ἱλέω*; 107. l. 78. vs. *ὑπερφιάλοι*, e h. *ὑπερφιάλοι*; 111. l. 114. vs. *ἵπποτρούφον*, e h. *ἵπποτρόφον*. 113. l. 46. vs. *οἶαν*, e h. *οἶαν*; 115. l. 82. vs. *ᾠς*, e h. *ᾠς*; 117. l. 91. vs. *χαίτας*, e h. *χαίτας*; 121. l. 165. vs. *φοινίζεῖν*, e h. *φοινίζεῖν*. 123. l. 178. vs. *ἀκαμάτα*, e h. *ἀκαμάτα*; u. o. 193. vs. *ροαῖς*, e h. *ροιαῖς*; 131. l. 3. vs. *ἀγνόν*, e h. *ἀγνόν*. 141. l. 66. vs. *ἀναξιβρόντας*, e h. *ἀναξιβρόντας*; 143. l. 93. vs. *ἡθέων*, e h. *ἡθέων*; 145. l. 119. vs. *φαρά*, e h. *παρά*; u. o. 121. vs. *στρηνταγέταν*, e h. *στραταγέταν*; 147. l. 24. vs. *Κρεμμυῶνος*, e h. *Κρεμμυῶνος*; u. o. 28. vs. *σφῦσαν*, e h. *σφῦραν*; 154. l. válaszsza, e h. *választja*; 155. l. 3. vs. *κέλαδῃσαν*, e h. *κελάδῃσαν*; u. o. 11. vs. *Ἄρχος*, e h. *Ἰρχος*. 179. l. alulról a 3. sorban: *ἐνχοροῖσιν*, e h. *ἐνχοροῖσιν*; 185. l. 1. sor és törlendő; u. o. 16. sor: *ἐν*, e h. *ἴμ*; 190. l. 12. jegyzet 1. sorából az «a második Archemoros» a következő sor «gyermekét» szava után illesztendő; 192. l. Tirynthosé, e h. *Tiryntsé*; u. o. 18. sor: Artemist, e h. *Herát* (l. a költemény 52. sorát); 194. l. isthmiai, e h. *isthmosi*; 200. l. 20. jegyz. sorja, e h. *sarja*; u. o. 114. jegyz.: Hyginusnak, e h. *Hyginusnál*; 201. l. olvasott, e h. *olvasok*; 203. l. 2. sor alulról: Isis, e h. *Isist*; 207. l. 21. jegyz. boiokai, e h. *boioteiai*.

Bizonyosra veszem, hogy a majdan megjelenő II. kiadásban már nem szerepelnek ezek a sajtóhibák. Addig is a legnagyobb érdeklődéssel várjuk a kilátásba helyezett Pindarost.

(Pápa)

SARUDY GYÖRGY.

Goldziher Ignác: A buddhizmus hatása az iszlámra. (M. T. Akadémia kiadása, 1903.) Előadások Körösi Csoma Sándor emlékeztérére. II. szám. Felolvasatott a M. Tud. Akadémia 1903. márczius 30-iki Körösi Csoma-ünnepén.

Az iszlámot eklektikus megalapítója, Muhammed, synkretistikusnak alkotta meg. A mint mindjárt keletkezésében konkrét vallástörténeti jelenség, úgy egész továbbfejlődése folyamán is a hódításai révén látókörébe helyezkedett állami és vallási elméletekből s intézményeikből táplálkozik. Sajátos alkalmazkodó természetének mindvégig való megtartása közben a *párszi tanokkal* való érintkezéséből megmagyarázható jelenségeit Goldziher az 1901-iki első internationalis össze-

hasonlító vallástörténeti congressuson mutatta ki gyönyörűen *Islamisme et Parsisme* című kísérletében (Actes du I-er Congrès international d'Histoire des Religions megjelent első kötetében. Páris 1901.). Akadémianknak 1903-iki Csoma-ünnepére pedig a kiváló hazánkfia, *Duka Tivadar* dr. alapítványa által a Közép-Ázsia művelődéstörténete köréből megindított s a gróf *Kuun Géza* beható tanulmánya (Ismereteink Tibetről) által megkezdett tanulmányosorozatban az iszlámnak világhírű s nagyérdemű ismerője az iszlám hagyományaiban a buddhismus tanainak az iszlámra gyakorolt hatását kereste fel. A lamaizmus (tibeti buddhismus) ismeretének úttörő, hős magyar bajnokát alkalmoszerűbb tanulmányokkal nem is tisztelhetette volna meg élő legnagyobb magyar orientalistánk!

Az iszlám történetéről való ismereteink Goldziher e munkájában egy mindeddig nagyobbára figyelmen kívül hagyott oldalról nyernek lényeges kiegészítést, s tanulmánya nemcsak az iszlám, hanem a buddhismus történéskének figyelmét is lekötve tartja.

Az India és Arábia között az iszlámot megelőző időkben (a gáhi-lijjában) fennállott s az irodalmi hagyományoknak szókincséből is kimutatható elég élénk kereskedelmi érintkezést az ind szellemnek, a buddhista világnézetnek az iszlámba való többé-kevésbé intensiv beszivárgása követi. Az érintkezés, mely a mohammedán világ irodalmi hagyományaiban az iszlámnak III-ik századától fogva nyomon követhető, az első időkben a buddhismus *külső mozzanataival* való megismerkedésre szorítkozik. A buddhista szerzetesekre, a *sámánságra* való szórványos célzások (*al-sumanijje*), a mohammedán perzsáktól az arabs szókincsbe jutott *but* szó (bálvány jelölésére) az iszlám hiveinek a buddhizmussal rendszerint együttjáró Buddha-szobrokról, illetőleg e szerzetesekről való *személyes érintkezésre* is rámutató tudomására vall. Közben a samanizmusnak mélyebbrelható ismeretére is ráakadunk. A buddhista rendszer metaphysikájának és ethikájának hatása érthette az iszlámnak azon legrégebbi philosophusait, kik a theodiceában olykor-olykor a *lélekvandorlás* tanának alapjára helyezkednek, így támasztván meg az isteni igazságszolgáltatást a buddhismus *karmájával*. De az India talaján fakadt eszméknek az iszlám tágabb köreibe s szellemének mélyébe hatoló útjául az Indiából származó s a pehlevi irodalom által Perzsián át közvetített *népies elbeszélő irodalom* is szolgálhatott. Ennek illusztrálásául G. egy rendkívül figyelemreméltó tényre mutat, midőn az *ind fatalizmusnak* az iszlám eredeti fatalizmusával való *elvegyülését* bizonyítja, melynek közvetítő csatornája az *Ezeregyjé* vala. A mohammedán *kaár* (decretum divinum) az *Ezeregyjé*nek mohammedán keretbe helyezett meséiben az *emberek homlokára van írva* (mukaddar 'alá-dsabin va-dsará); miként az ind költők szerint Brahma

az ember sorsát még anyja méhében írja homlokára. De az indiai eredetű gondolatoknak az iszlám területére hatoló *indirekt* áramlása közben az iszlámot idővel a *buddhista világnézetre* visszavezetendő olyan hatások érik, hol a tudatos *átrévelt irodalmi átszivárgás* magyarázza meg. Muhammedán gondolkodók, különösen a muhammedán Ázsiának művelődéstörténeti szempontból legfontosabb korszakában, az *abbassida chalifák* korában, rendelik magukat alá ind eszméknek. Azon korszakban, melyben Közép-Ázsia góczpontjában, Bagdadban, Ázsia egész gondolatvilágának áramlatai keresztezik egymást. Az iszlám ekkor metropolisa által közel van a buddhismus nyugati határaihoz; nagyon közel jut a buddhismusnak közvetlenebb szemléletéhez. A buddhismus hatásának mély nyomai nyilvánulnak is. Goldziher bebizonyítja, hogy e korszakban a *zindik* név alá foglalt idegen eszmekörökből táplálkozó muszlim alattvalókhoz éppen a sumanijje vallói, tehát muhammedán buddhisták is tartoztak, hogy a híres zindik-inquisitio így az iszlám területén, úgy látszik, nem kevés hivat számlált buddhismus elnyomására is kiterjeszkedett. A buddhismus iránti irodalmi érdeklődés is e zindiktől indulhatott ki, és Goldziher «nem tarthatja véletlen találkozásnak», ha olyan munkák, mint a *Bilauhar va-Budászif*, vagyis a Buddha-legendát tárgyáló Barlaam és Josaphát arabs kiadása és a *Kitáb el-Bud* (Buddha könyve) éppen zindikéssel vádolt emberektől származnak. Ama congenialitás tehát, mely a zindik-körben ápolt tanok és a buddhista elvek között mutatkozik, a buddhismus tanaiban való, irodalmi úton szerzett jártasságra vezetendő vissza. A zindik askéta quietismusa, az életfelfogásuk középpontján álló *zuhd*, vagyis a világról való lemondás, az élet akarásának elfojtása, nyilván a zindikség buddhista forrásaira mutat csak épen úgy, mint egy *Szúlih b. 'Abd al-Kuddásznak*, egy *'Abu-l-'Alá-l-Ma'arrinak* az iszlám közszellemével annyira ellenkező pessimistico-asketikus elvei, melyek majd a világ kerülését, majd pedig a *nem-lét örömeit* hangoztatják; épen úgy mint egy *'Abu-l-'Aláhijjának* egy koldus mezében járó királyi eredetű ember ideálja, mely nyilván csak maga Gotama-Buddha lehet.

A buddhismus hatása azonban az iszlám egy nagyon jelentékeny *intézményének* kialakulásában is nyilvánul. Az orthodox iszlám elcsontosodott dogmatismusának merevségére, ritualismusának túlhajtására természetes visszahatásként egy érzelmi intuitio szabadabb lendülettel lüktető vallásának kellett következnie. Az óriási mérveket öltött *szúfiság* (dervisek) mystikus, pantheista rajongását nemcsak a gnosis és az ujplatonismus hatásai érik, hanem asketikus világnézete pantheista vázának felépítésében Kelet-Ázsia felől a buddhismusnak is része van. Szúfi-tanok buddhista tételeket fedeznek.

A buddhistának a lét megsemmisülésében megtalált summum bonum-a, a *Nirvāna* a szúfi szemlélődés *fanā*-jának, *maho*-jának (egyéni megsemmisülés) felel meg. Ez a faná-fogalom pedig a Nirvānának nem a lét teljes megsemmisülésével, hanem a Nirvānának a látszólagos létezéssel (a maya-val) ellentétben a lét *valódi realitásának helyreállításával magyarázott* jelentésébe kapcsolódik. «A szúfi, mondja Goldziher, nem a semmiségbe, hanem a mindenségbe, a végtelen istenségbe merül.» A szúfinak a *pantheista absorptióra* való törekvése által előálló állapotjának terminusa *el-isztihlak* «törekvés a semmisülés felé», nyilván a Nirvāna hű fordítása. A buddhista tökéletességi fokozatoknak tetejébe helyezett *Thetaotó*-nak a szúfiságban a *kāmil* (jelentésük: tökéletes ember); a buddhista elméletben a végső célhoz vivő «nyolcz részből álló útnak» a fanā tökéletességének elérésére szükségelt *tarika* (út) és statiói, a szúfik önnevelésének *szulúk*-ja (utazás) az *ahl el-tarika*, *ahl al-szulúk*, *al-szilikūna* (utazók) néven való elneveztetésük; a szúfi meditációnak, a *murákaba*-nak teljesen a buddhista *samadhi* felelnek meg. A lelki concentratio, a *szamayāna* magas fokait elért emberek csudatevő képességének, a muhammedán veliknek az elemek fölötti uralma. A középkorszai *keleti* szúfiság egyik központi főalakjához, a *Sejch Ibráhím ibn Edhem* személyéhez fűződő legendáknak a Buddha élettörténetére emlékeztető fővonásai is csak a buddhizmus eklatáns hatására mutatnak stb.

Mindmeggannyi közös vonás, közös terminus, melyek nem az analog genuin kibontakozásból, hanem a tudatos átvétel közegeiből fakadtak. Végül Goldziher még a buddhizmusnak a muhammedán világ tájékain feltalálható residuumait mutatja be, újabb bizonyítékait adván ezzel annak, hogy az új hagyományok a régieknek rendszeresen örökébe lépnek. Az egész tanulmány nemcsak az iszlám történetének, hanem az összehasonlító vallástörténetnek rendkívül becses terméke, mely tudásunkat nagy lépéssel vitte előre.

(Jászberény.)

OSZTERN SALAMON.

Szvacsek Rezső: Erdődi Pálffy Albert. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest 1904. VIII+194 l.

A jeles publicistát, a korfestő novelláival és regényeivel egyaránt számottevő költőt mutatja be élete folyásában, különböző irányú működésében a fent idézett könyv. Hozzánk közel eső írókról pártatlan ítéletet mondani nem könnyű dolog s inkább a jövő feladata. Alig néhány éve, hogy Pálffy meghalt, utolsó regényét — *A régi Magyarország utolsó éveiben* — 1894-ben írta, mégis majdnem szüksége van arra a beható ismertetésre, hogy ne mondjam felelevenítésre, melyet

róla Szvacek ad, hisz mint politikus már a történeté; költői alkotásai pedig már megjelenésük idejében nagyobb tehetségű regényírók műveitől elhomályosítva, később az irodalom modernebb irányú termékei mellett nagyobb hatást nem érhetvén el, ma csak kevesek előtt ismeretesek.

1820-ban született Gyulán. A theológiát Szatmáron, a jogot Nagyváradon elvégezvén, a negyvenes évek elején került Pestre, a mikor az Athenæum s vele együtt az utolsó írói gárda is feloszlott. A magára maradt fiatal írói nemzedék az Életképek, a Regélő és a Divatlap köré csoportosult. Társaságukba Pálffy is belekerült s előkelő, finom modora, biztos tudáson alapuló műveltsége, szellemes társalgása csakhamar megszerezte neki Csengery, Csernátonyi, nemkülönben Petőfi és Jókai barátságát. Egészen otthonosan érezte magát e körben, mely irodalmi, társadalmi és politikai tekintetben a francia eszmék hive volt, melyeknek szeretetét ő már a vidékről magával hozta. Első beszélei a francia-romantikusoknak hatása alatt is állanak, valamint regényei is. Hogy a szabadságharc idejében oly nagy szerepet játszott, mint hirlapíró, ezt jórészt Csengerynek köszönheti; az ő figyelmeztetésére mélyedt el politikai és közjogi tanulmányokba, az ő vezetése alatt fejlődött ki villogó hirlapírói stílusa. A harcot előkészítő munkában, a márcziusi eseményekben, főrésze volt. Demokrata és radikális elvekkel küzdött a táblabíró-politika maradisága ellen, de leghevesebb izgatásai között sem tévesztette el az egyedüli helyes irányt, melyet a centralisták vallottak magukénak, mely a parlamentti rendszeren felépített önálló nemzeti politikában csúcsosodott ki. A nemzet jogos követeléseinek fegyverrel való kicsikarását is helyesnek tartotta akkor, midőn az uralkodóház mereven visszautasított minden reformtörekvést. Politikai hitvallása a változott helyzettel megváltozott. A Hon és Magyar sajtó rovataiban, majd saját Esti lapjában a kiegyezés mellett foglalt állást, s minden cikkével abban az irányban igyekezett hatni, hogy nemzetében a jogos visszatörlés indulatát elfojtsa. Bölcs és békülékeny szellem hatja át minden cikkét; loyális modora, tárgyilagosságra törekvése megőrizte a szenvedélyes hangtól. Nagybecsűek a közös ügyekre vonatkozó fejtegetései. Hirlapírói működésének politikai érdemein kívül nagy irodalmi értéke is van: magyarrá, elevenné, könnyűvé tette az írásmódot, kiküszöbölte a szónoki dagályt, mely előtte elárasztotta irodalmunkat; s azáltal, hogy a hosszú lélegzetű periodikusok helyett egyszerű, világos, a tárgy és hangulat különbségeihez mért mondatokat használt, a mai hirlapi stílust teremtette meg. Az eszméinek szolgáltatásban álló gúny elevensége tette aztán egyénivé ezt a stílust, mely nála már teljesen európai szint öltött.

Nem kevésbé hasznos munkásságot fejtett ki a szépirodalom,

a novella- és regényírás terén. Már 1847-ben két kötetre ment novelláinak száma, s azóta is hosszú életének végéig szakadatlanul írt. Bennük inkább szellemes és mulatságos író, mint nagy költő; mesealkotás, kidolgozás, elbeszélés tekintetében csak a későbbiek sikerültek. Hiányzik belőlük a reflexió, meglepő, erős gondolat, a lélekrajz s indulatok festése. A *Nyolczvan éves férj hátrahagyott levele*, és *Egy báróné* címűek valnak ki, mint legjobbak. Regénye is kevés van írónknak, mely meséjének művészi compositiójával emelkednék ki. Ezeket is éles megfigyelő képesség, eleven stílus jellemzi inkább, mint igazi írói képzelet, élő alakok s tények elemzése. Innen van, hogy érdeklődésünk nagyobb, mint gyönyörűségünk az olvasásuknál. Az igaz, hogy Pálffy nem is egyének jellemzésében, a lelki élet bonyolódott útjainak fürkészésében kereste a hatást, hanem a szövevényes cselekményben, főleg a társadalmi és politikai viszonyok élénk, kifejező feltüntetésében. Regényeiben a saját korának egy-egy jellemzőbb képét, jelenetét állítja élénk költött személyekkel, regényei tehát inkább regényes korrajzok, korképek. Tehetsége három utolsó regényében érvényesül legteljesebben; ezek: *Egy mérnök regénye*, *Anyja és grófnő* és a már említett *A régi Magyarország utolsó éveiben*. Nem modern regények ezek se, kiéleltett pszichológiai problémák nincsenek bennük, jellemeiknek rajza is felületes, de meséjüknek érdekes társadalmi háttérrel ad és ezt találóan festi is, mint pl. a legutolsóban az új Magyarország alakulását, Metternich kormányzati rendszerét. Abban az évben, 1897-ben, mikor ép ezen regényét tüntette ki az Akadémia a Péczely-díjjal, meghalt.

Ez van elmondva és gondos részletezéssel kiszélesítve Szvacsek szép kiállítású könyvében, melynek különös jelessége az írói milieunek, hová Pálffy tartozott, a forradalmat közvetlenül megelőzőt nagy irodalmi és politikai átalakulásoknak és a 48-as, meg 67-es idők publicistai életének bő ismertetése. A francia romantikusoknak meg Kuthynak és Jósikának hatását, Jókaihoz való viszonyát, Petőfivel való barátságának rajzát szívesen láttuk volna épp ily bőven kifejtve, nemcsak megérintve. Egy-egy novellájának és regényének ügyes taglalása; könnyű, élvezetes stílusa se feledtetik velünk a gyakori ismétléseket, melyekbe — azt hiszem — anyagának helytelen beosztása miatt esik. Publicistai működését életével együtt kellett volna tárgyalnia, mint-hogy ennek lefolyásában döntő változásokat idézett elő, s ha már nem akarta szépirodalmi munkásságát életrajzába beleszőni, legalább együtt tárgyalhatta volna novelláit, regényeit és elbeszéléseit, annál inkább, mert ezek tárgyban, hangban, kidolgozásban, sőt költői értékben is nagyrészt megegyeznek. Nagyban emelte volna e könyv értékét a Pálffy összes műveit feltüntető lajstrom, ideértve kisebb hir-

lapi cikkeit is; de hiányai mellett is becses tanulmány, élvezetes olvasmány, nemcsak az irodalomtörténet kutatóinak, hanem kedvelőinek is.

(Budapest.)

SIMAI ÖDÖN.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Ἱακαθιμεϊκὰ ἀναγνώσματα εἰς τὴν ἑλληνικὴν, λατινικὴν καὶ μυχρὸν εἰς τὴν ἰνδοικὴν γραμματικὴν ὑπὸ Γεωργίου Νατζιδάκι. Βιβλιοθήκη Μαρασιῆ. Ἐν Ἀθήναις τόμοις II. Δ. Σακελλαρίου. Βιβλιοπωλεῖον Καρόλου Ηπέξ. Τόμος Α'. 1902. Τόμος Β'. 1904.

A fent jelzett két vaskos (608 és 688 lapot kitevő) kötetben Chacizidákisz, az athéni egyetemen az indogermán összehasonlító és görög nyelvészet tanára, közzétette a görög, latin és óindus grammatikáról tartott előadásait. Az óindus grammatikáról szóló rész (mint a czímbe is jelzi) csekély terjedelmű, de a latin is erősen háttérbe szorúl a göröggel szemben, úgy hogy az egésznek körülbelül három negyedrésze a görög nyelvtant tárgyalja. Föltehető azonban, hogy Chacizidákisz munkájának még folytatása is lesz, mert az előttünk fekvő két kötet csak az óindus, latin és legfőképen ógörög hangtannal foglalkozik, s így benne az ógörög hangtan legterjedelmesebb tárgyalását bírjuk. De ez a munka nemcsak terjedelmére, hanem értékére nézve is első helyen áll, mert Chacizidákisz nemcsak első rendű európai híru nyelvész, hanem a legrégeb időkől mai napig élő, kimoríthetetlen gazdagságú görög nyelv legkiválóbb ismerője is, és épen ez a kettős előny ad különös jelentőséget munkájának és teszi nagyon kívánatossi, hogy folytatása is legyen, illetőleg, hogy Chacizidákisz be is fejezze a görög grammatikának a jelen két kötetben megkezdett hatalmas épületét.

Fő érdeme ennek a munkának minden más hasonló tárgyú munkával szemben abban áll, hogy szerző nem állapodik meg az ógörög nyelv hangtani jelenségeinél, hanem tovább kíséri azokat fejlődésükben le egészen napjainkig, egybeveti és magyarázza az ókori hangtaui állapotokat a maiakkal, s így szabadulva az újabb görög nyelvről hallani nem akaró tudós egyoldalúságától, a görög nyelv hatalmas fejlődéséhez mért nagy látókor ítéletre képesítőbb világításában mutatja be a nyelvtényeket, és teszi munkáját a *történeti görög hangtan* alapvető munkájává. Különösen érdekes és tanulságos az a rész, melyben szerző majdnem kétszáz lapon át (első kötet, 284—461. l.) az *ógörög nyelv*

kiejtését tárgyazza (*περὶ τῆς προφορᾶς τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης*), és örömmel látom, hogy e tekintetben való nézetem, melynek már régebben kifejezést adtam (Az újjörög nyelv, Erdélyi Múzeum, 1893.; l. különben Újjörög nyelvtanom 36--40. lapjait is), úgyszólván teljesen azonos a Chacziadákiéval. Az eredmény, melyhez szerző az ógörög nyelv kiejtésének kérdésében jut, negatív; t. i. kimutatja, hogy eléje annyifele és oly nagy akadályok gördülnek, hogy megoldásának reményéről le kell mondanunk. Az erasmusi kiejtésnek, mely minden nemzetnél másféle, tudományos becsét nem tulajdonít, illetőleg nem tartja azt az ógörög kiejtéssel azonosnak, másrészt azonban beismeri, hogy az élő nyelveknél szükségképen mutatkozó változásoknál fogva a mai görög nyelv kiejtése is különbözik a régitől. És nem csekély bátorság kellett ahhoz, hogy szerző görög létére ezt az utóbbi tételt leplezetlenül hangoztassa, mert a mai görögök a kiejtés kérdésében csodálatosan elfogultak. Első rendű nemzeti dogmának állítják oda azt, hogy a görög nyelv kiejtése nem változott, hogy a mai görög nyelv kiejtése azonos a régivel, s hogy következésképen a régi írókat is a mai kiejtéssel kell olvasni. Ehhez a nézethez való szívós ragaszkodásukat az a balhiedelmük magyarázza, hogy éppen a kiejtés változatlansága egyik legnyilvánvalóbb bizonyítéka annak, hogy ők a régi görögök valódi ivadécai. Mintha bizony nem változnék minden, a mi él, és ha pl. gyermek-, ifjú- és aggkorunkban változásokon megyünk is keresztül, azért nem volna mégis igaz, hogy gyermek-, ifjú- és aggkorunkban egyaránt mindig egy és ugyanazon személy maradunk! Annyira megy e tekintetben az elfogultság a mai görögöknél, hogy azt a honfitársat, ki a kiejtés kérdésében nem az általános nézetet vallja, rossz hazafinak, hazaárulónak tekintik. Egy ízben pl., mikor görögországi tanulmányútam idejében Chacziadáki egyetemi előadásait látogattam, a hallgatók zajosan tüntettek az ó- és újjörög kiejtés különbségét magyarázó tanáruk ellen. Ennek az általános nemzeti felfogásnak legkiválóbb szószólója Papadimitrakópulosz, kinek terjedelmes (752 lapra terjedő) munkájával (*Βύσανος τῶν περὶ τῆς ἑλληνικῆς προφορᾶς Ἑρασμικῶν ἀποδείξεις. Ἐν Ἀθήναις, 1889*) Chacziadáki behatóan foglalkozik (az el-ő kötet 300—322. lapjain). De had iktasam ide fordításban szerző munkájának azt a részét (első kötet, 296—297. l.), melyben egybefoglalja a kiejtés kérdésére vonatkozó nézeteit: «Habár beismerjük, hogy valójában a mi kiejtésünk nem az igazi, a régi, mégis hangsúlyoznunk kell, hogy semmiképen sem változtathatjuk meg a régiek olvasásának nálunk századok óta használatban levő módját, mivel tudatában lévén történetünk és nyelvünk egységének, semmiképen se tartjuk jogosnak, hogy a régi írók különböző kiejtése által elvágjuk és elkülönítsük az új nyelvet a régitől s ily módon

nehezen hozzáférhetőkké s úgyszólván ránk nézve idegenszerűekké tegyük a régiek nagybecsű szellemi kincseit. A nyugatiak pedig, ha meggyőződnek egyrészt arról, hogy senki se állapíthatja meg tudományosan a helyes és valódi (rég) kiejtést, és hogy az erasmusi kiejtés helyessége szót se érdemel, másrészt arról, hogy a hellen nép még él és hogy mégis csak tevékenységet fejt ki a művelődés érdekében, a mennyire neki azt történeti viszontagságai és körülményei megengedik, ha, mondom, ezekről meggyőződnek, akkor lehetséges, hogy valamikor megváltoztatják a náluk szokásos kiejtést» (jegyzetben: «Én csak egy lényeges okot látok a mi kiejtésünknek a nyugati tanintézetekbe való behozatala ellen, azt a nehézséget t. i., mely az új kiejtésből mindenesetre elő fog állani a szavak orthographiáját illetőleg. Ha pedig valaki szemügyre veszi, hogy az élet praktikus szükségletei mindinkább megkövetelik mindenütt Nyugaton a classikus tanulmányok megszorítását a gymnasiumokban, beláthatja, hogy nagyon is kétséges, ha vajjon csakugyan kívánatos-e bárminemű újítás, mely nehézségeket okoz a classikus nyelvek tanulmányozásában). Arról meg vagyok győződve, hogy nemzetünk annak sikere» (t. i. az újjörög kiejtés Európában való elfogadása) «tekiütetésben sokkal többet tehetne általában véve tudományosságának és nyelvének művelése és fejlesztése, állami rendezettsége és a művelődésben való haladása által, semmint az ógörög nyelv kiejtéséről szóló számtalan elhibázott értekezés és könyv segítségével».

Ezek a szavak mindenkit meggyőzhetnek arról, hogy szerző a kiejtés kérdésében görög létére is tárgyilagosan tud ítélni.

A két kötet a Maraszlíz nevű gazdag görög anyagi támogatásával létesített és róla elnevezett irodalmi vállalat (*βιβλιοθήκη Μαρσιλίζης*) sorozatában jelent meg, melynek feladata kiváló eredeti vagy görögre lefordított külföldi tudományos munkák közzététele. Ebben a vállalatban jelent meg Krumbacher byzantiumi irodalomtörténete is görög fordításban.

(Budapest.)

PECZ VILMOS.

Dr. Franz Steffens Lateinische Paläographie. Hundert Tafeln in Lichtdruck mit gegenüberstehender Transcription nebst Erläuterungen und einer systematischen Darstellung der Entwicklung der lateinischen Schrift. Freiburg (Schweiz), Universitäts-Buchhandlung (B. Veith) 1903. Fol. 3 (eddig megjelent 2) füzet. Egy-egy füzet előfizetési ára 12 M.

Ismeretes, hogy kivált az újabb időkben fokozott érdeklődéssel kísérik a classikus ókor írott emlékeit. Csak nem régen a könyvtárosok st.-galleni nemzetközi conferentiáján panaszolkodtak ez emlékeknek

lassú, de biztos pusztulása miatt, rámutattak különösen a corrosio által okozott károkra s hangoztatták a legrégebb és legnevezetesebb codexek lefotografáltatásának a szükségességét. A mi régebben csak kivételes jelenség volt — t. i. egy egész kéziratnak hű palæographikus reproductiója (utalok Foggini Vergiliusára [1741], a Spalletti-féle Anakreon facsimilére [1781], Tischendorf Codex Sinaiticus-ára [1846]) — az a múlt évszáz utolsó tizedeiben mind gyakoribb jelenséggé lett. A németalföldi *G. N. du Rieunek*, majd halála után *Scato de Vriesnek* szerkesztése alatt megindult a *Codices gr. et latini photographice depicti* cz. sorozat (eddig 8 kötet) Leydában, melyben egyebek közt Tacitus 2 híres *Mediceusa* s *Terentius Ambrosianusa* jelentek meg. 1899-ben a vatikáni könyvtár kezdte a 3225. sz. Vergilius-codex-szel facsimile-kben közreadni nevezetesebb kincseit a párisinak mintájára, mely tudós kézirat-conservatora *Omont* szerkesztésében még 1882-ben megindította a *Facsimilés des mss. grecs du XV. et XVI. siècle* cz. sorozatot. Magyarország sem maradt egészen hátra e téren: a Thewrewktől kiadott *Festi cod. Farnesianus*, a Fejérpatakytól közzétett *Anonymus Belæ regis notarius facsimilés* kiadásai a m. tud. Akadémiának, a Rómában 1903-ban 15 táblán (11 l. szöveg kíséretében) megjelent ifj. Vitéz János-féle *pontificale reproductiója* Fraknói Vilmosnak hirdeti az áldozatkészességét.

A palæographikus tanulmányoknak ez a föllendülése meglátszik abban, hogy az utóbbi időben sűrűbben jelennek meg az oktatás szolgálatában álló facsimilés művek is. *Wessely* *Schrifttafeln zur älteren lat. Paläographie*, *A. Chroust* *Monumenta palæographica* cz. nagyszabású, de nehezen előrehaladó vállalata, *Chatelain* *Uncialis scriptura codicum latinorum novis exemplis illustrata*, *Arudtnak* már 3 kiadást ért [30] *Schrifttafeln zur Erlernung der lat. Paläographie* cz. publicatiói után még mindig megjelenhetett a Steffensé, a (svájcz-) freiburgi egyetemen a paläographia és diplomatica tanáráé, mely az eddigi ilyen irányú specimenes kézikönyveket nem egy tekintetben felülmúlja.

És pedig felülmúlja nézetem szerint abban, hogy először iparkodik adni bő és teljes átnézetet a legrégebbi kortól a XVIII. évszázig, s így nemcsak a kezdő palæographus, hanem a kezdő diplomaticus szükségleteit is kielégíti. Valósággal latin írástörténetet ad: a forum Romanumbeli archaikus inscriptio betűalakjaitól a XVIII. évszázabeli oklevelekig lépésről lépésre kísérhetjük a latin írásnak gazdag változatait. A diplomatikus rész talán túlteng, a codexek reprodukálásánál egyházi írók részesülnek különös figyelemben, de ez természetesen a mű érdemét nem szállítja le, csak érdekességét fokozza le kissé, s azt is csak a classikus-philologus szemében. Komolyabb be-

számítás alá esik a chronologiai nézőpontnak merev szemmel tartása, vagyis, hogy nem kapjuk az egyes írásfajokat együttesen, hanem a publicatio pl. a meroving-írásról átugrik a 27. táblán a fél cursívára, a 28. táblán újra az uncialera, a 30. táblán ismét a meroving-írásá. Ez azt eredményezi, hogy a tanuló elméjében nem tud kialakulni egy-egy írásfajnak characterisztikus jellege. A jellemző jegyekre egyébként sem mutat rá mindig szabatosan a szerző. Hogy csak egy példát említsek, a karoling minuscula viszonyát az ú. n. nemzeti írástípusokhoz nem tudja kidomborítani s az olvasóra bizza, hogy a maga következtetéseit levonja.

A mennyire Közönyünkben a külföldi irodalom rovatának terjedelme megengedi, rámutattunk e palæographikus publicatio előnyeire és hátrányaira. Végeredményben mindazáltal oly kiadásnak kell minősíteni, mely a hasonló kiadások közt leginkább célhoz vezet.

(Budapest.)

VÁRI REZSŐ.

Gaston Boissier: Tacite. Paris (Hachette et Cie). 1903. S-r. IV és 343 l. Ára 3,50 fr.

Az ősz tudósnak e munkája a Tacitusra vonatkozó rengeteg irodalomban is kiváló helyet foglal el és határozott nyereségnek tekinthető. Nem foglalkozik életrajzi vagy más bizonytalan adatok felderítésével, kétes és vitás kérdések eldöntésével, hanem előnkbe állítja az író és műveit, magyarázza lélektanilag, æsthetikailag; nem adatokat sorol fel, melyek a római irodalommal foglalkozók előtt amúgy is ismeretesek, hanem az író lelkébe, művei szellemébe igyekszik behatolni, egyéniségét keresi műveiben.

Az első fejezet azzal a kérdéssel foglalkozik, hogyan lett Tacitus történetíróvá? Élete külső körülményeinek, hivatali pályafutásának vonzó és mindvégig érdekkeltő rajza e rész, mely addig kíséri Tacitusunkat, míg a Historiæ közreadásával belép a nagy történetírók közé. Érdekesen fejtegeti tanulmányait s ezekből ezek alapján igyekszik a feltett kérdésre feleletet adni. Kora ízlésének és szokásainak megfelelően Tacitus is első sorban rhetorikával foglalkozott. Fontos ez a momentum azért, mert ifjú tanulmányaiiban sehol semmi nyomát nem találjuk, hogy hol, mikor és kitől tanulta a bölcsészetet, jogtudományt, mely utóbbi pedig az akkori idők főiskolai tantárgyai között a rhetorikával egyenlő fontosságú. Ha tehát a szónoklatot oly alaposan tanulmányozta, mi az oka, hogy nem lett ügyvéd, holott az ügyvédi pálya nagyon kedves és nagyon jövedelmező volt. E kérdésre a Beszélgetés a szónokokról cz. rhetorikai munkája adja meg a feleletet, mely igazában véve egy önmagával tépelődő ifjú lélek vallomásait tartalmazza. Tacitus jól látja, hogy a szónoklat anyagi, sőt erkölcsi tekintetben is kielé-

gítheti egyeseknek ambícióját, gazdaggá, tekintélyessé, befolyásossá tehet. De azt is látja, hogy a szónok nem érvényesülhet úgy, nem szerezhethet olyan dicsőséget, mint régen. Másutt kellene a szónoknak nagygyá lennie: a köztéren, népgyűléseken, törvényjavaslatok, köz- és magánperek, nevezetes jogi esetek tárgyalásánál, Isten szabad ege alatt, hol minden korlát és akadály nélkül, bátran, szabadon beszélhet nagy és nevezetes tárgyakról. Most? Semmi ilyenre nincs alkalom, a szónoklat szűk korlátok közé szorul, szobában a 100 férfiből álló testület előtt, vagy a senatusban a császár jelenlétében tárgyaltnak a legfontosabb ügyek; itt nincs alkalom arra, hogy igazi babérok arasson a szónok. Valami egyébvel kell tehát az embernek foglalkoznia, a mi mégis kielégítheti, és ez a történelem. Különösen érezhette ezt Domitianus alatt, midőn a zsarnok és kegyetlen császári uralom csak a bűnnek, elvetemültségnek kedvezett, a feljelentők árulkodása minden rokoni, baráti bizalmaságnak, szabad véleménynyilvánításnak útját vágta; az igazságok kiderítésének vágya anuál élénkebb lehetett Tacitus lelkében, minél inkább tapasztalta az elnyomatás keserveit. Erre pedig a legjobb eszköz a történet kutatása, a melyről jogosan lehet mondani, hogy az emberiség lelkiismerete *«La conscience de l'humanité»*. Ime, itt a felelet a czimben feltett kérdésre, mely kérdés ifjúkori tanulmányainak, pályafutásának s legelső irodalmi működésének vizsgálatánál önkénytelen támad lelkünkben. Ebben a fejezetben különösen érdekesek és figyelemre méltók a dialogusra s ezzel kapcsolatban a rhetorikára s a bölcsészetre vonatkozó fejtegetések, a Tacitus korának jellemzése.

Hivatali pályájának rajzát azon szavakkal végzi szerzőnk, hogy Tacitust úgy kell képzelnünk, mint a császárság pártfogoltját. *Nous devons donc nous figurer Tacite, à ses debuts, comme un protégé de l'Empire et il est naturel, qu'il fût alors très partisan du régime impérial* (34. l.). Ha a protégált szónak oly rossz értelme nem volna nálunk; ha Tacitus nem vallotta volna legelső művétől kezdve mindig ugyanazon politikai elveket; ha ő maga nem mondaná, hogy a császárok mégis bizonyos mérsékletet tanusítanak a tisztviselők kiválasztásában, a mennyiben a jókat és a valóban érdemeseket nevezik ki; ha érdemetlen lett volna valami tekintetben azokra a hivatali fokozatokra: talán elfogadhatnók Boissier állítását. Neki, mint római lovagnak, könnyű volt a hivatali rangfokozaton végig haladni, különösen oly császárok alatt, mint Vespasianus és Titus, kikben meg volt a jók iránti tisztelet s az állam érdekeit nézván, se zsarnokság, se kegyetlenség vádja nem érheti őket. Bizonyos hogy ők is tekintettel lehettek a jelöltek anyagi helyzetére, de ez szükséges volt, mert a hivatalok a császárkorban a nagy jövedelmek mellett is sok mindenféle kiadással jártak. Azután meg Tacitus pályafutásában 88-tól 96-ig

8 évi szünet van, a mi azt mutatja, hogy — legalább Domitianusnak — egyáltalában nem volt pártfogoltja.

A második fejezet Tacitus történelmi felfogását ismerteti. Milyenek kell lennie a történetírónak? Cicero felfogása szerint a történetírók *narratores rerum non ornatores*, a történetírás pedig *opus oratorium maxime* (De. leg. 1, 2.). E felfogásnak az a magyarázata, hogy abban az időben a szónoki forma volt az irodalmi forma. A retorika teremtette meg és fejlesztette a tökéletességnek azon fokára a nyelvet. Értethető tehát, ha az irodalmi formákat is ő adta. E felfogástól merőben eltér Tacitus, a mit legjobban Augustus korára vonatkozó történetírókról mondott bírálata bizonyít. E bírálatok meggyőznek minket arról, hogy az a kitüntetés, melyben a köztársaságnak komoly, férfias tulajdonságokkal teljes, a közügyekben jártas, minden szónoki műfogás nélkül való történetíróit részesíti és az a szigorúság a császárkori történetírók iránt, a kik, hogy a raffinált irodalmi társaságok tetszését megnyerjék, nagyon sokat áldoztak a *compositio* és a nyelv kicsinosításának, s oly korban élvén, midőn az igazságot felderíteni nehéz, kimondani káros volt, azt néha figyelmen kívül is hagyták: teljesen megérdemelt, igazságos vala. Tacitusnak az a célja, hogy egyszerű, sulyos, őszinte legyen, érdekességét éppen azért az adatok biztosságából meríti, s kevesebbet ügyel az alak szépségére, mint az alap szilárdságára (67. l.). Fejtegeti azután Tacitus őszinteségét s foglalkozik azokkal a forrásokkal, melyekből a művének adatait vette, megemlékezik egyebek közt Nissen állításáról is. Azt hiszi, hogy ez az álláspont ma már teljesen tarthatatlan; lehetetlen azt mondanunk Tacitusról, hogy az előző történetírók valamelyikét egyenesen és egyszerűen kivonatolta volna. Felemlíti Tacitus féltékenységét a különböző adatok elbírálásánál, tárgyalja s magyarázza a műveiben levő ellenmondásokat. A legszebb részek egyike az, a mely Tacitust mint művészt rajzolja. Valóban az volt ő, egyike a császárkor legrealisabb festőinek, a mint hogy Verescsagint méltán nevezték a béke egyik leghatásosabb apostolának. Boissier itt a retorika rovására írja s kifogásolja, iskolás modornak nevezi, hogy a szónoki beszédek közlésében az iskolai gyakorlatok emlékének hatása alatt úgy jár el Tacitus, hogy ha valamely kérdéstről szóló vitát akar előadni, csak két szónokot léptet fel. *Il aime à instituer des débats contradictoires, à mettre aux prises deux opinions contraires, représentées par deux personnes différens, qui les développent tour à tour*, stb. Azt hiszem azonban, hogy ez az állítás kissé túloz, s inkább azt lehetne mondanunk, hogy az összes beszédek megnevezni nem lévén módjában, vagy pedig valamenyit közölni nem tartván sem helyesnek, sem szükségesnek. megelégszik azzal, hogy bemutatja a két ellentétes álláspont egy-egy jelesebb szónokának, talán éppen képviselőjének

beszédét; azért látszik, mintha ő egyenesen arra törekednék, hogy vitát rendezen.

A következő, 3. fejezet czíme Tacitus ítélete a császárokról. Előre bocsátja, hogy a mult század közepén s azóta újabban ismételen kétségbe vonták Tacitus megbizhatóságát, pedig egykorú írók, különösen Plinius műveiből ki lehet mutatni, hogy kortársai kedvezően fogadták történelmi műveit, a mit bizonyára nem tettek volna, ha adatai az igazsággal ellenkeznének. Előadása és ítélete nagyjában megegyezik a nagy többség felfogásával. Az utána következő írók, Suetonius, Dio Cassius stb. igazat adnak neki, a miből az következik, hogy minden tekintetben azt a véleményt adta elő, a mely korában általános volt, tehát a közvéleménynek kifejezője. Érdekes szakasz az, a mely Tacitus pessimismusával foglalkozik. Azokat a különbségeket, melyek történetírói felfogásában mutatkoznak, sok esetben az ő pessimismusának szokták tulajdonítani. A rómaiak általában hajlandók voltak erre a tulajdonságra; ők általában szigorúaknak akartak látszani egész a ridegségig, komolyaknak a szomorúságig, nem örülnek az életnek, nem bíznak a történetben, kevésbé bíznak az emberekben. Természetes tehát, hogy Tacitus, a ki egyike a legtökéletesebb rómaiaknak, hajlamainál és természeténél fogva pessimista volt. Azok a jelek, melyeknek kora ifjúságában tanuja volt, nem voltak alkalmasak arra, hogy ellenkező érzelmeket ébreszsenek benne. 14 hónap alatt négy császárt látott egymás után következni, látta a Capitolium égését, Róma ostromát, a barbárok felkelését a határokon s a birodalmat közel a végveszedelemhez. Nem lehet tehát feltűnő, ha ezek a dolgok szomorú hatással voltak lelkére. Ez a felfogás már a dialogusban mutatkozik, s ily lelki állapotban kezdett nagy történelmi művei megírásához. A kor és az események nem voltak alkalmasak arra, hogy kibékítsék őt az emberiséggel, mert kevés kor van, a mely ennél gyászosabb volna. Pessimista tehát, azonban a pessimismus nem mindig van kárára a történetírónak. Tacitusnak pedig épen azt a nagy szolgálatot teszi, hogy nem engedi, hogy a látszat elkapja, hanem megmutatja neki a dolgokat, a mint vannak. Ennek köszönheti ő a világosságot, s ez nagy érdem akkor, mikor a nevek többé nem felelnek meg a dolgoknak, sem a dolgok a neveknek. Ezen sötétségben Tacitus világosan látott. Látta, hogy Itália virágzó állapota ma-holnap oda van, midőn oly városok, mint Tarentum és Actium, elpusztulnak. Látta, hogy a hadseregben minő fegyelmetlenség kapott lábra az utóbbi időben, az Augustus halálakor kitört lázadás alkalmával, s hogy igazuk van azoknak, a kik azt mondják, hogy a római hadseregben csak az jó, a mi nem római. A polgári társadalmat, annak bajait épen úgy látta. Ez a pessimismus viszi őt arra, hogy a dolgokat némelykor

rosszabbaknak látja, mint a milyenek a valóságban. Ebben a tekintetben a pessimismus kárára volt. Azonban ő maga is érzi, hogy néha igen sötét, némelykor maga is kétségbe esik a színek sötétségétől s megpróbálja kijavítani, derűsebbé tenni előadását. Ezért mondja pl. Neroról, hogy az a kor még sem volt erényekben egészen terméketlen és szegény, és hogy régen sem volt minden jobban, mint most, az újkor is sok példáját mutatja az erénynek és tehetségnek, a mi méltó arra, hogy mintaképül szolgáljon. A továbbiakban kimutatja Boissier, hogy Tacitus életkörülményei minő befolyással voltak a császárokról mondott ítéletére. A család nemessége új keletű lévén, nem tehetette elfogulttá a nemesség iránt. A nevelés, a melyben részesült, egészen görög, de azért nem ölheti ki, nem fojthatja el hazafias érzését. Ezen nemes hazaszeretetnek szép példája Cerialis beszéde, a *Historiæ* 4. k. 74. fejezetében. Fejtegeti azután Tacitus vallásos nézeteit, a rabszolgaságról, a keresztyénekről és a zsidókról való felfogását. Ez utóbbit igazolni igyekszik azzal, hogy a zsidók Rómában a legnyomorultabb, mindenre képes és alkalmas néposztály voltak. A férfiak eimentek a forumra lármázni azoknak az érdekében, a kik őket megfizették, a nők pedig házról-házra járva szerencsemondással és kuruzslással töltötték idejüket, míg a gyermekeket már korán betanították, hogy kell alamizsnát kérni. Lakásuk a Tiberisen túl volt, abban a városnegyedben, a hol Tacitus *Ab excessu D. A. XV. 44.* szerint minden istentelen és piszkos dolog összefolyt.

A negyedik fejezet Tacitus politikai nézeteit adja elő. Abból a kérdésből indul ki, vajjon Tacitus politikai tekintetben is kora nézeteit fejezi-e ki, s vajjon önmaga republicanus és a császárság ellenzője azért lett-e, mert kora olyan volt. A császárság korában tényleg volt ellenzék Rómában, de ez az ellenzék megelégedett a békétlenkedéssel s azon túl nem ment; olyan párt, a mely kormányra törekedett volna, egyáltalában nem volt. Még azok az összeesküvések is, melyekről tudomásunk van, az a nagy arányú mozgalom, a mely Caligula halála után egyszerre elkapta a senatust s elkezdett tanácskozni, hogy visszaállítsa-e a köztársaságot, vagy pedig ne, és később a Nero alatt támadt összeesküvés is mind inkább elszigetelt jelenség. Pedig hogy voltak a császárkornak ellenségei, azt nagyon jól tudjuk a nemesség magatartásából, melyre nézve a császárság nem egyszerű kormányváltozást jelentett, hanem jövedelmeiknek, politikai és társadalmi befolyásuknak tetemes megapadását, kisebbedését. S hogy voltak elégtelenek, mutatja a sok feljelentő árulkodó besugó, a kik valósággal előzőnlötték Rómát. Mindamellett arra a következtetésre kell jutnunk, hogy számbavehető republicanus törekvések nem voltak, s így Tacitus se nyerhetett korától ilyeneket. Nem is volt tehát ő a szó valódi

értelmében vett republicanus soha. Felhasználja Boissier azt a többektől hangoztatott véleményt, hogy Agricolát tulajdonképen oly célzattal írta Tacitus, hogy kimutassa, mennyire juthat nehéz körülmények között is oly férfiú, a ki, mint Agricola, bölcs mérsékletet tud kifejteni élete minden pillanatában, minden működési körben, a hová a császár rendeli. Ugyanez a nézete a *Historiæ*-ben s az évkönyvekben is, hogy t. i. legjobb kormányforma a császárság. A körülményekhez alkalmazkodni, becsülni a meglevő kormányformát, és még ha sajnáljuk is a multat, megnyugodni a jelenben; ez volt az ő első művének, a *Dialogus*-nak is *conclusiója*. Ez a felfogása nem változott és ez mutatkozik utolsó műveiben is. Az egyetlen különbség az, hogy idővel komorabb lett. A megpróbáltatások, melyeken átment, az emberismeret, tapasztalatok kevésbé bizalmassá és szomorubbá tették. Mindezekből világosan kitűnik, hogy semmi oka se volt Tacitusnak se születésében, se jellemében, se környezetében, se mindenekfelett műveiben, a mi őt szükségképpen ellenségévé tenné azoknak a császároknak, kiknek történetét megírja s megakadályozná őt abban, hogy róluk csak az igazságot lássa és mondja. Megtartja tehát ígérését, *sine ira et studio*. Egyetlen kifogást lehet emelni, hogy t. i. a császárokról rajzolt kép helyes, de nem teljes. Az egyik oldal árnyékban marad s ezt ő nem világítja meg eléggé, míg a modern történetírók éppen ezt szeretnék szívesebben kiemelni. Ezért van különbség a felfogásban, az ítéletben Tacitus és a modern történetkutatók között, mivel ők egyáltalában nem helyezkednek arra a nézőpontra, a melyen Tacitus állott. Nem szabad egy perczre sem felednünk, hogy a régi történetírás első sorban erkölcsi iskola, az erkölcsiség tanítója és a történetírók inkább moralisták, mint politikusok, a mit az újkoriakról egyáltalában nem mondhatunk. A régi történetírás kevésbé változatos, kevésbé széles és gazdag, mint a miénk, de jobban megmutatja azt, a mit láttatni akar, a mi tanulmányainak fő tárgya, tudniillik az embert és szenvedélyeit hibáival és jelességeivel, azon jelenetek megragadó szépségénél fogva, melyeket leír, annál a gondnál fogva, melyet az egyszerűségre, összhangra, a szép arányokra, az alak tökéletességére fordít, azon szerepnél fogva, mely neki az erkölcsiségben jut: méltán tekinthető a nevelés egyik igen fontos eszközének.

Fejtegetéseit azzal végzi Boissier, hogy ime tehát Tacitus, mint a császárok kegyeltje, híve volt a császárságnak kezdettől fogva, mert neki köszönhette politikai *carrièrejét*, neki köszönhette emelkedését s a legmagasabb rangba jutását, s ezen véleménye nem változott akkor sem, midőn 45 éves korában a történetírára adta magát. Ítélete e szerint nemhogy ellenségesen elfogult volna a császárokkal szemben, hanem inkább részrehajló lehetne, azzal pedig senki sem vádolhatja. El kell

tehát hinnünk, hogy neki teljesen igaza van azokban a dolgokban, melyeket előad.

Mindez abban az egyszerű, vonzó előadásban, azon a tiszta átlátszó s minden keresettségől ment bájos nyelven, mely a 80 évet meghaladott Boissiert jellemzi, valóban élvezetessé teszi a könyvet, mely nemcsak a szakértnak, hanem a művelt közönségnek is kellemes olvasmányul szolgálhat. Három kisebb tanulmány csatlakozik a műhöz, a római hírlapirodalomról, a római retorikai iskolákról s Martialisról; mindhárom régebbi keletű, de függeléknek nagyon jó volt s nagyban hozzájárul ahhoz, hogy felfogásunk a császárság koráról minél teljesebb lehessen.

(Kolozsvár.)

INCZE BÉNI.

Bloch: *Études sur l'ésoterisme musulman*. Páris 1903. Különlenyomat a *Journal Asiatique*-ből. 101 l.

A szúfizmusnak, mely oly nagy befolyást gyakorolt az iszlámot valló népek lelki életére, elég terjedelmes irodalma van nyugaton. Már az első orientalisták kénytelenek voltak vele foglalkozni, mert sok perzsa, török és arab költemény megértéséhez ez adta meg nekik a kulcsot. Különösen a perzsa irodalomnak költői szépségeiben gazdag remekei egy *Háfiz*, *Ferided-Din 'Atfár*, *Dseláleddin Rúmi költeményei* vonták magukra az európai tudósok figyelmét. Ezekből állították aztán össze legtöbbször a szufi tan elméletét.

A szúfizmust tárgyaló, sokszor igen terjedelmes arab-perzsa tudományos műveket, melyek jobbára csak kéziratban vannak meg, alig használta fel valaki. *Bloch*, ki egyformán jártas a parszi és a mohammedán vallástudomány terén, jelen művében ezekből meríti adatait. Nagy szorgalommal kutatta át a szúfizmusról szóló, a párisi nemzeti könyvtárban összegyűjtött arab-perzsa kéziratokat. Bőven ad belőlök mutatóványokat eredeti szövegben és francia fordításban. Előtanulmányként bocsátotta közre munkáját, mely először a *Journal Asiatique* hasábjain látott napvilágot. Az egész szufi irodalom felhasználása mellett *Ghazali* sokszor kiadott híres vallástudományi művét, az *Ihja 'ulum ed-Dín*-t és *Mohji ed-Dín Ibn el 'Arabi*-nak még kiadatlan nagy munkáját, *El-futuhát el Mekkijet*-t veszi alapul. Sehol annyira ki nem tűnik az árja és a sémi gondolkozásmód közti óriási különbség, úgy mond *Bloch*, mint a szúfizmusról szóló perzsa iratok és *Mohji ed-Dín* nehézkes scholastikus arab művének olvasása alkalmával.

Kutatásainak egyik főeredménye annak kimutatása, hogy mennyit egyszerűsítettek a perzsa szúfik az arab szufi doctrinán.

Az istenes emberek szufi ranglétráját, mely élesen megkülönbözteti az egyes fokozatokat, behatóan tárgyalja. Fölfelé haladóan egyre

fogy a szúfi szentek száma, minél magasabb valamely rangfokozat, annál kevesebb egyént számlál. Közönséges szent (*váli*) például van vagy 4000. Ezek közül 300 a választott. A hét, vagy mások szerint 40 *abdál* és a világot fenntartó négy oszlopszent (*ártád*) meg a három *Nakib* egészítik ki a szúfi hierarchiát, melynek feje a csaknem isteni hatalommal fölruházott Sark (*kuṭb*) más néven «Nagy segítség» a szentek pecsétje. Ez egy olyan ember, ki a látható és láthatatlan világot, a *Kósmos*-t kormányozza. Közvetlenül részesül Alláh kegyelben, közte és az istenség közt nincs más közvetítő.

Egy perzsa író, *Naszír ed-Dín Dsa'fer* szerint a «Világ sarka» még Alláh-nak is előírja, hogy mit tegyen. «Alláh azt parancsolja angyalainak, a mit a «Legfőbb Sark» neki mond (*ce allāh ta'ālā firisteh-rā kār fermūdeh bāsed bequfteh-i kuṭb-i medār*). Ez bizony alig egy hajszálnyira van attól, hogy a legszentebb szúfit magával az istenséggel egyenlővé tegye!

Az említett mystikus író, úgy mond *Blochet*: *n'a pas craint pour son compte d'aller plus loin que Mansour ibn el Halladj et que Bayèzid i Bistami et d'affirmer que le Pôle suprême, qui en définitive n'est qu'un homme, commande à l'Etre Unique* (62. l.).

Sok érdekes adatot olvashatni *Blochet* könyvében, mely igazán gazdagítja a szúfizmussal foglalkozó európai tudományos irodalmat.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

**Christensen Artur: Omar Khajjám's Rubáiját, en litterær-
historisk Undersøgelse. Kopenhága 1903. 152 l.**

Annyit írtak már össze 'Omer *Khejjám*-ról, hogy szinte lehetlennék látszik első tekintetre, hogy valaki valami újat, meglepőt mondhasson egy ilyen jól ismert irodalmi nagyságról. Hiszen alig van perzsa költő, kit annyiszor lefordítottak, annyit magyaráztak volna mint őt. Mégis az előttünk fekvő értekezés szerzője nem járt a szélesre taposott úton.

Azzal kezdi, hogy 'Omer *Khejjám* életrajzát megtisztítja a mondaszerű anekdotáktól. Így *Browne* és *Ross* kutatásaira támaszkodva, megczáfolja 'Omer *Khejjám*-nak a híres vezirrel, *Nizám el Mulkkal* és a hirhedett *Haszan Szahbah*hal kötött szövetkezésének legendáját.

Jól felhasználva az 'Omer *Khejjám*-irodalmat, különösen *Zsu-kovszkij* egyik tanulmányát, arra a következtetésre jut, hogy a tudós csillagász költőnek tulajdonított négysoros versek nagy sokaságából talán csak 14-re nézve áll fenn a szerzőség némi valószínűséggel. Ez a körülmény azonban, siet hozzátenni, nem kisebbíti a négysoros versgyűjtemény æsthetikai és művelődéstörténeti becsét.

A fiatal dán orientalista merész állítása még bebizonyításra szorul, bár egyes érvei tagadhatatlanul eléggé nyomósaknak látszanak. Érdekesen szól az értekezés második fejezetében a perzsa népjellemről és az irániak szellemi életéről. *Christensentől*, kinek ez az első doctoratusi értekezésnek szánt munkája, még sokat várhat a perzsa irodalomtörténeti kutatás.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Browne E. G.: Part II. of the Lubábu'l Albáb of Muhammad 'Awfi. Ed. in the original persian, with preface, indices and variants. Persian Historical Texts vol. II. London-Lejda 1903. 472—78. l.

Igen megnehezíti a perzsa irodalom tanulmányozását az a körülmény, hogy a legszükségesebb forrásművek kiadatlanul hevernek a nagyobb európai és keleti könyvtárak kéziratgyűjteményeiben. Az európai kutató kénytelen a nehezebben hozzáférhető kéziratok helyett, jobb nem létében, a többnyire igen gyarló indiai és perzsi könyvmatokkal segíteni úgy a hogy magán. Ezen akar változtatni *Browne Édvárd*, kinek már eddig is sokat köszönhet az újperzsa philologia, a *Persian Historical Texts* vállalatának megindításával. Egyelőre az irodalomtörténet forrásait akarja kritikai kiadásokban közelebbsíteni. A későbbi kötetek a vallástudományra is ki fognak terjeszkedni. Így például már sajtó alatt van *Nicholson* kiadásában a nagy perzsa szúfi költő *Ferided-Dín Attár* híres munkája, a *Tezkeret-ul evlija*, mely a szúfizmus történetére nézve elsőrendű kútfő számba megy. Már első kötete «a perzsa történelmi szövegek»-nek, mely *Dauletsah* általánosan ismert irodalomtörténeti művének kritikai kiadását adta *Dawlatsháh Tadhkiratu'sh Shu'ará* (London, Lejda 1901) magára vonta a perzsa irodalom iránt érdeklődők figyelmét.

Még inkább érdemes erre a második kötet, mely 'Aufi könyvének, a *Lubábu'l Albábnak* második részét tartalmazza. Ez a mű egyike a legkritikább perzsa könyveknek. Európában és Keleten csak két kézirat is ismeretes. Főleg régisége miatt becses 'Aufi munkája, mert vagy kétszáz évvel megelőzte *Dauletsah* előbb említett irodalomtörténeti művét. Olyan időben íródott ez, mikor még a perzsa költészet legismertebb alakjának, az 1291-ben elhalt *Sza'din*ak, a Gulisztán írójának hírneve még nem volt megalapítva.

'Aufi mintegy 169 költőnek műveiből ad több-kevésbé terjedelmes szemelvényeket. Mint irodalomtörténeti mű, különösen ha életrajzi adatokat keresünk benne, nem mondható kielégítőnek. Még a perzsa *Tezkereh*-ek szörnyen sovány biographiai adatai után itélve sem üti meg a mértéket. Csalódva teszi le ezért a könyvet az, a ki az egyes irodalmi nagyságokról megbízható adatokat keres benne. Mert 'Aufi

rendszerint alig mond el valamit az illetőről; dagályos szóvirágai közt szinte elvész a gyér életrajzi adat-féle. Ezt maga a kiadó *Browne* is siet megjegyezni a perzsa szöveghez írt angol előszavában (12. l.).

Mint anthologia azonban igen becses, mert sok kevésbé ismert költő verseiből őrzött meg egyes darabokat az utókor számára. A könyv nyomdai kiállítása Dauletsah művéhez hasonlóan, mintaszerűen szép. Az igazán keletiesen formált arab betűk még a keletiek izlésének is megfelelnek. Sajtóhiba aránylag igen kevés akad benne.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

The mysteries of Mithra by **Franz Cumont**, translated by Thomas J. McCormack with a frontispiece, map and fifty cut and illustrations. Chicago 1903.

A régi Mithras-cultus iránti érdeklődés rohamosan tért hódít. Cumont, ghenti egyetemi tanár kis munkája eredetileg 1900-ban jelent meg francia nyelven, azóta megjelent belőle egy második kiadás, egy német fordítás, és ime most még egy amerikai kiadás is, úgy hogy módjukban áll most már még azoknak is tanulmányozni a mithraismus történetét, kik nem vehetik meg ugyanazon szerzőnek nagyszabású munkáját: *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra* (Bruxelles, H. Lamertin).

A munkácskához egy földabrosz van csatolva, melyen föl vannak tüntetve mindazon helyek, hol mithraeumok léteznek és megkülönböztető jelzéssel, a hol kétségtől valószínű mithrasi eredetű régiségeket fedeztek föl. E mappából láthatjuk, hogy a régi Pannonia, Noricum és Dalmatia területei igen gazdagok ilyenemű emlékekben, kevésbbé gazdagok Moesia-Inferior és Thracia, Moesia-Superiorban pedig csak két hely van megjelölve.

Cumont tanár persze jól ismeri hazai leleteinket, részben Király Pál munkája (*A sarmizegethusai mithraeum*) nyomán, részint különböző hazai tudósaink dolgozataiból, melyek osztrák és más külföldi folyóiratokban jelentek meg.

A fordítás ellen nincs kifogásunk, kivévén talán az, hogy fordító nem tudja elpalástolni amerikai voltát, ki szeret számokkal kérkedni. Nagy meglepéssel hirdeti egy jegyzetben, hogy az eredeti francia kiadásban csak 22 ábra van; a jelen kiadásban ellenben több mint kétszer annyi. Ezekből azonban, úgy látszik, csak egy eredeti, t. i. az, mely a bostoni Museum of Fine Arts gyűjteményének egyik darabját ábrázolja. Reméljük, hogy Cumont tanár kis munkája nem-sokára magyarul is meg fog jelenni.

(London)

KROPF LAJOS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK

1903/1904.

1. Dombi Márk dr.: Rákóczi Ferencz a költészetben. (Bajai kath. főgymn. 3—38. l.) — Az országos ünnepélyek alkalmából, az adatok gondos felhasználásával készült tanulmány Rákóczi egyéniségét rajzolja meg, és pedig első felében a szabadságért küzdő Rákóczit, második részében a szatnári béke utáni hangulatot. Az első időszak ugyanis gazdag eseményeivel folytonos hullámmásban tartotta a nemzet kedélyvilágát, s így természetesen az események középpontja, a szabadságharcz eszményi hőse, a vezérlő fejedelem, a nép gazdag képzeletében is sokkal határozottabban domborodik ki. S csakugyan értekezünk is itt mintha nagyobb hévvel és fokozott lendülettel szólna, különben ismert nyomokon haladva, (a kor legavatottabb kutatóját, Tnaly Kálmánt követvén) a mivel azonban korántsem akarjuk azt mondani, hogy az önálló vélemény-nyilvánítástól teljesen elzárkózunk. Így pl. az 1703-ból való Rákóczi Ferencz énekét nem Rákóczi művének tartja, mint Tnaly hiszi, hanem valamely ismeretlen szerző alkotásának, még pedig azon az alapon, hogy a költeményben nyilatkozó különben mélyen vallásos, de alapjában prot. színezet merőben ellentmond a hitéhez mindig híven ragaszkodó fejedelem felfogásának és tiszteletének, melylyel a kath. papság iránt mindenkor viseltetett. EVEL azonban nézetünk szerint a kérdés nem tekinthető eldöntöttnek; aztán nem is az említett szempont a lényeges, hanem igenis, hogy híven tükrözi az idők hangulatát.

A Rákócziról szóló költeményeket egyébiránt két csoportba osztja szerzőnk, s első sorba helyezi azokat, melyek közvetlenül méltatják a fejedelem egyéniségét, a másodikba pedig olyanokat, melyek közvetve érintik személyét. (Ének Esztergom megvételéről, Rákóczi fölkelése, Rákóczi Ferencz éneke, stb.) Rövid, de jellemző vonásokkal festi meg a rohamosan változó viszonyokat, melyek közé illeszti az idők politikai izgalmáiból táplálkozó költeményeket. (Rákóczi-nóta, melyet aránylag a legrészletesebben tárgyal, 10-12. l., Rákóczi kesergője, Rákóczi Ferencz búcsúdala.) A korszak második feléből, melyben a száműzés folytán vigasztalan lemondás a költészet alaphangulata, több darabot ismertet. Így a bujdosó Rákóczi imáját, melynek szerzője D. szerint gyaníthatólag (?) maga Rákóczi, a Bujdosó Rákóczit, mely az ódai szárnyalás és elegiai busongásnál fogva egyike a legkiválóbb alkotásoknak, a Sok búkat árasztok kezdetű, 1726-ból való dalt. A bujdosó Rákóczi énekét. stb. A szatnári béke utáni korból, melyben a politikai és közviszonyok már nem voltak alkalmasak a Rákóczi-cultus erősítésére, alig ismerünk valamely tárgyunkra tartozó költeményt. Csak a II. József halála után támadt erős nemzeti visszahatás szelleme mer ismét szabadabban érezni és gondolkozni. E korból s az utóbbi időkből olvasuk értekezésünkben Vitkovics II. Rákócziról írott szomorújátékának, Kőlcsey több idevágó darabjának, Vörösmarty költeményeinek (Rákóczi Bercsényinél Lengyelországban, Egy öreg rabszolga keserve Pompejus sirja fölött) főlemlítését. Majd Petőfi, Arany, Tompa epikumait, melyek

mindannyian az önzetlen nagy hazafinak nemes vonásait állítják szemünk elé. Végül e helyen foglalkozik szerzőnk Szigligeti II. Rákóczi Ferencz fogsága cz. 5 felvonásos történeti drámájával, melynek, mint tudjuk, az a nagy hibája, hogy éppen nem drámai alkotás, hanem történeti képek összehalmozása benső élet és erősebb szervi összefüggés nélkül. Szóval, mint I. is helyesen mondja, a rajzolt jellem távolról sem felel meg történeti tudásunknak és a lélektannak. Az újabb keletű s legújabb Rákóczi költeményeket alkalmi, ünnepi jellegük miatt mellőzi, a miben pedig nem értünk vele egyet. A kép teljességéhez tartoznék ugyanis a legújabb Rákóczi-irodalomnak bár rövid méltatása is, melynek költői becsét az alkalmiság, ha csakugyan az igazi ihlet bensőségének alkalmisága szüli azt, nem csökkentti, főleg akkor, midőn, mint értekezőnk is hangsúlyozza, a korábbi cosmopolita iránynyal szemben napjainkban a hazafias, nemzeti szellem már újra elfoglalja költészetünkben az őt megillető helyet, s a nemzet felfogásában Rákóczi alakja ismét eszményyé válik. Mindemelett dicséretes munkát végzett D., kinek minden során meglátszik, hogy megleget szeretettel csüng tárgyán.

(Gyöngyös.)

MAJOR KÁROLY.

2. Szilveszter Ferencz dr.: Faludi Ferencz lyrai költészete. (Marosvásárhelyi kath. főgymn. 3—123. l.)—A nemzetietlen kor nagyszorgalmú írójával, Faludival, részben működésének egészében, részben pedig munkásságának egyik-másik ágával bőven és kimerítően foglalkoztak irodalomtörténetíróink. Maga az értekező is 16 ily munkáról számol be, melyeket átolvasott és felhasználott. De talán éppen e körülmény miatt nehéz is volt a helyzete, a mennyiben valami eredetit is akarván mondani, alig mondhatott, s forrásaitól törekedvén szabadulni, lépten-nyomon azokat szólaltatta meg. Erre vezethető vissza pl. mindjárt mintegy azon alaphibája, hogy egy iskolai Értesítőbe keltetésénél többet ölelt fel s olyan részleteket, melyek, mert másutt megolvashatók, bizvást elhagyhatók lettek volna. Mert mi szükség volt a Faludi költeményeinek szövegkritikájáról beszélni oly nagy terjedelemben? (92—123. l.) Alighanem azért, mert Négyesy L. jeles Faludi-kiadása — egészen helyén — tüzetesen foglalkozik e kérdéssel. Meg kell jegyeznünk ugyanis, hogy a műben egység van a legkevesebb; inkább mozaikszerű összeállítás az, mely érdekes változatosságot, tarkaságot tár szemünk elé, de mint rész mégis megmarad a maga különváltságában és nem olvad, mint kellene egységes egészszé. Pl. mindjárt az értekezés bevezető része, hol a kort egykorú írókból (Zrinyi, Apor, Mikes stb.) vett idézetekkel jellemzi, melyek magukban igen helyesen kiválasztottak, de egymás mellé állításuk kevésbé szerves, s főként erőltetve illeszkedik azokba, mint keretbe. Faludi képe, kihívja a szerkezet lazasága elleni híralatunkat. E szerkezeti fogyatkozásnak pedig csak a szerző írói modora az oka. Egymás mellett és egymás után idézi forrásait, sokszor lapokon át, mi miatt előadása szakadozott és széthulló, melybe egységét önteni a maga önálló véleményének kifejezésével nem akar. Annnyira, hogy e tekintetben csak egyszer tér el szokásától. Akkor, midőn Császár Elemérrel szemben, a kinek pedig csak imént megjelent monographiáját elválhatatlanul követi, (v. ö. 79. 80. 81. 85. 86. 90. lap. stb.) s gondolatait legfeljebb körülírja, külön véle-

ményt formál. Császár t. i. Faludit pár szintelen és költőietlen verse alapján nem tartja igazi költőnek; Szilveszter ellenben költői természetet lát benne, ha nem is igazi költő, idézvéen állításának erősítésére a természettel foglalkozó költeményeit. De evvel meg lényegében alig mond többet, mint amaz, hiszen *költő és költői természet* fogalmak épen nem fedik egymást. Talán jelentősebb, a mivel Faludi költeményeinek csekély számát magyarázza, hogy t. i. a nemzetietlen kor sorvasztó hatása és szerzetesi állása miatt írt aránylag kevés költeménye (20. l.), s azon föltevése, hogy lehetett Faludinak több vallásos éneke, melyek elvesztek, s melyekben bensőbb vallási ihlet és lendület nyilatkozhatott meg, mint a meglevőkben. Viszont az a feltevése sem állhat meg, mit Illyefalvitól elfogad: hogy Faludi alkalmi költeményeit előbb latinul írta meg s úgy fordította volna le utóbb magyarra. Mivel lehet ezt megokolni? Talán mert sokat fordított prózából, s e hajlam oly erős szenvedélylé fokozódott benne, hogy akkor is fordítónak szerette magát képzelni; mikor valamennyire eredeti is lehetett volna? Mert ez utóbbi sajátságból minden bizonynyal a legkevesebb van Faludiban, annyira, hogy szinte alaptalan nála eredetiségről beszélni. És ha mégis megkísérli szerzőnk némi eredetiséget megállapítani annál a különben nagy tevékenységű írónknál, kiről Beóthy joggal állítja, hogy *idegen eszmék tolmácsa*, e buzgóságát dicsérnünk lehet, de fúradozásának meddőségét csak sajnálnunk kell. Faludi munkái nagy részben fordítások, átdolgozások, nemcsak a prózaiak, hanem a költemények is. Így eclogáira K. is kimondja, hogy azok több-kevesebb változtatással Vergilius hasonfajtájú költeményeinek utánzatai vagy reá való reminiscenciák.

Végül még csak pár szót. Altalában az egész munka kezdő író benyomását teszi az olvasóra. Efféle sűrűn előforduló, mintegy állandósult szövegek, mint: De hát lássuk Faludi egyéniségét életével kapcsolatban közelebről (II.), vagy: egyéniségének kidomborítására ugyancsak Bacsányit szólaltatom meg; érdemesnek tartom idejegyezni Rájnis Józsefnek Apuleius Tükrében megjelent szavait(!); avagy másutt: Mikor ezt a felosztást megengedtem magamnak, (hozzá még magyarul is!) eljárásomban az a czél vezetett, hogy a Faludi lyráját minél világosabban állítsam az olvasó elé (10. l.) stb. mind erre vallanak.

(Gyöngyös.)

MAJOR KÁROLY.

3. Varjú János: Szellemi művelődésünk utolsó kétszáz éve. (1700—1900. Váci kath. főgymn. 5-109. l.) — Terjedelmes tanulmány, mely a következő címeket foglalja magában: I. Irodalmi és közéleti viszonyaink, az utolsó kétszáz esztendőben (8—18.). II. Népi és felsőbb iskolai oktatásunk legújabb története (18—55.). III. Széchenyi István gr. föllépése közéletünkben s hatása Budapest fejlődésére és a közművelődésre (55—74.). IV. Építő és képzőművészetünk fejlődésének rövid története (75—98.). V. Zene és színészetünk rövid áttekintése. (98—107.). Új e szakaszokban, melyek művelődésünk egy-egy nyilatkozási formáját méltatják, a dolog természeténél fogva alig van, a mivel azonban nem akarjuk azt mondani, hogy Varjú adatai közlésében átlépné az ú. n. irodalmi tisztesség határait, sőt jelezniük kell, hogy nagy területet járva be — 19 forrásmunkát használt fel — lelkiismeret-

retesen és belátással válogatta ki az anyaghalmazból a czéljára szükséges elemeket, s már evvel magában jó szolgálatot tett az új középiskolai tanterv követelésének, mely az irodalmi tanítás keretében megfelelő helyet biztosít a művelődési viszonyok méltatásának, és magának az ifjúságnak, mely ily összeállításnak mind ez ideig hiányával volt. Az egyes szakaszok terjedelme is arányos és áttekinthető szerkezetű, s tömör is, a mennyiben csak a legszükségesebb tudnivalók közlésére szorítkozik. Így az említett I. szakaszban szól irodalmunk újjászületéséről, a m. nyelvtudomány megalakulásáról; kiemeli politikai-, köz- és társadalmi életünk kiváló alakjait, irodalmunk kitünő-égeit. A közoktatás fejlődését, a tanítási rendszerek bírálatát adván, erős hangot is használ, annak a feltékenykedésnek jellemzésere, melylyel az állam és egyház egymás működését kísérik. Kath. pap létére, bár rendszerint megőrizi objektivitását, az iskolák államosításában nagy veszedelmet lát, mert az a dekalholisatiót s végeredményében a valálatalanságot és erkölcstelenséget idézi elő (28. l.). Egyébiránt más tekintetben is érdekes s önálló nézeteket hirtet még szerzőnk művének ezen, aránylag legterjedelmesebb szakaszában. Elismeréssel adózik Wlassicsnak, a kinek legfőbb érdeméül tekinti, hogy szakított a német kulturát utánzó tantervekkel, s az irodalmi és történelmi studiumokat tette az új tanterv főgerendájává (47. l.). A Széchenyiről szóló fejezet a nagy reformerről a kézikönyvek nyomán közli az adatokat, de tárgyalásában történeti érzekre vall az a gondosság, melylyel Pest politikai és irodalmi középponttá emelkedéséről szólván, igen vonzóan mutatja be annak multját (58—62. l.). Ugyancsak itt ismerteti részletesen a művelődési tényezőket (Akadémia, Múzeum, közművelődési egyesületek stb.), de azért összeállítása még sem mondható teljesnek: nem lett volna szabad hallgatnia a m. hirlapírásról, mint a kultúra fejlődésének egyik jelentékeny tényezőjéről. De talán nehéz is ily dolgokban teljességre jutni, ha még az nem is volt czélja az írának. Bő tájékozottsággal szól továbbá a képzőművészetekről, többször hallatva azt az épen nem hizelő véleményét, a mi különben a közvélemény visszhangja gyanánt is vehető, melylyel a fővárosi félig-meddig vagy sehogy sem sikerült szobrokat méltatja. Még legsikerültebbnek és művészileg kifogástalannak tartja Fadrusz Erzsébet-szobrát. Festőink sorában Varjú méltatásában is Munkácsy jut első helyre — a kiről azonban teljes bámulata ellenére sem hallgathatja el, hogy a Honfoglalás képén hiányzik az inventio merészsége, és általában a m. művészetre joggal állítja, hogy annak aranykora még hátra van. Tárgyaló részének utolsó fejezetében végül a zene és színdészt fejlődését mutatja be s az előbbiről megemlíti, hogy a német zene óriási hatása folytán, szintén csak lassan fejlődhetett, csak legutóbb kezd művészi színvonalra emelkedni.

A mondottakkal jóformán ki is merítettem észrevételeimet, s még csak azt kívánom megjegyezni, hogy az egész munkát vallásos szellem lengi át, mely azonban nem megy át elfogultságba ott sem, hol a pl. a protestánsokról készséggel elismeri, hogy tanítási módszereük jótékony hatással volt oktatásügyünk fejlődésére, mert az ő szervezetükből sarjadt ki utóbb a valódi népiskola (39. l.). Ezzel az elfogulatlan tárgyilagossággal, valamint azzal, a nemzeti kultúránk iránt táplált igaz lelkesedéssel, mely lendületet előadásából nemes

hévvel árad ki, bizonyára közel jár a célhoz, mit maga elé tűzött, s a mit a m. ifjúsághoz intézett végszavában hangsúlyoz szerzőnk, hogy nemzeti öntudatunkat, faji önérzetünket fokozza és emelje.

(Gyöngyös.)

MAJOR KÁROLY.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1904. évi decz. hó 20-án fölolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Némethy Géza*: Javítások Tibullus elegiáihoz.

2. *Simai Ödön*: A mohácsi vész a magyar költészetben.

A fölolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnökléte alatt jelen voltak: Hegedüs István alelnök, Némethy Géza főtítkár, Hornyánszky Gyula, Láng Nándor, Maywald József, Négyesy László, Pruzsinszky János, Vári Rezső, Zlinszky Aladár vál. tagok és Császár Elemér mint jegyző. Távollétüket kimentették Cserhalmi Samu pénztáros és Katona Lajos vál. tag.

1. A bevételek összege január 1-től 10976·34 K, s a kiadásoké 10858·87 K, a pénzkészlet 117·47 K. Az alapítványok összege 4058 K, ebből 3949·55 K. értékpapirokban, 108·46 K postatakarékpénztárban. Tartozás a Franklin-Társulatnak 5419·04 K.

2. Új r. tagok 1905-től: László Mihály dr. országgyűlési képviselő Budapest (aj. Császár), Barcsa János dr. debreczeni kollégiumi tanár (Cserhalmi), Bogdány Ferencz gyöngyösi állami főgymn. tanár (Szölgyény Ferencz), Majthényi Géza sátoraljaujhelyi főgymn. tanár (Kovács Endre igazgató), Lengyel Miklós dési főgymn. tanár (Lukinich Imre), Gerecs Szaléz kőszegi főgymn. tanár (Császár); új rendkívüli tag 1905-től Molnár Árpád budapesti tanárjelölt (Maywald).

3. Utolsó vál. ülésünk óta meghalt tagjaink közül Horváth István, rendkívüli tag 1903. óta. A választmány részvétellel értesül a szomorú hírről.

4. Katona Lajos, az E. Philologiai Közlöny volt szerkesztője, megköszöni a választmánynak a nov. 9-i ülésén nyilvánított elismerését. A választmány megbizza a főtítkárt, hogy a titkári jelentés kapcsán tegyen indítványt a közgyűlésnek, hogy a közgyűlés is nyilvánítsa a maga részéről elismerését Katona szerkesztői érdemeiért.

5. A második titkár jelenti, hogy a pozsonyi Toldy-kör meghívta társaságunkat f. évi decz. 18-án, főnnállásának 30 éves fordulójára rendezett ünnepélyre. A választmány utólagos jóváhagyásának reményében fölkérte Markusovszky Sámuel pozsonyi ág. ev. lyceumi igazgatót, r. tagot, hogy társaságunkat az ünnepélyen képviselje, s Markusovszky igazgató készséggel vállalta el a megbízást.

6. Maywald József előterjeszti a kijelölő bizottság javaslatát, melyhez a választmány egyhangúlag hozzájárul.

7. A pénztárvizsgáló bizottság tagjai lettek: Négyesy László, Bermüller Ferencz, Zlinszky Aladár.

8. A választmány az 1905-i közgyűlés napját jan. 14-re, szombatra tűzte ki.

9. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ér.

— Antik szoborművek árai. A műtárgyaknak Olasz- és Görögországból való kivitelét tiltó törvények miatt aránylag ritkán kerülnek e két országon kívül fekvő múzeumok és magángyűjtemények abba a helyzetbe, hogy antik szoborműveket vehessenek. Ilyen ritka alkalom kínálkozott a múlt év májusában; a mikor a brüsszeli híres *Somzée*-féle *gyűjteményt* árverezték. A művészetek minden korára kiterjedő gyűjteménynek legértékesebb darabjait a görög és római művészet emlékei tették, a melyek Furtwängler tudományos katalógusa (*Monuments d'art antique de la collection Somzée*) alapján ismeretesebbek az archæologusok előtt. Az árverésen elért árak bizonyos kulcsot szolgáltatnak annak megítélésére, hogy mily horribilis (egyre növekvő) értéket képviselnek mai viszonyaink között Róma, Nápoly, Athén, Páris, London, Berlin, Bécs, München s más városok múzeumai, melyek az antik művészet elsőrangú műveit százával őrzik. A legnagyobb árt, 360,000 frankot, a brüsszeli múzeum fizette *L. Sept. Severus* császárnak egy 2.15 m. magas bronzszobráért, melyet az ú. n. Barberini-féle Faun márványszobrával (jelenleg a müncheni Glyptothek birtokában) együtt találtak a XVII. században. Egy apró (8.5 cm. magas), *lovast* ábrázoló bronzszobrocskáért, mely az V. századbeli attikai iskola valamely művésztől származik, 8000 frankot adtak. A nevezetesebb márványművek a következő árakon keltek el: *Sisakos ifjú* kolosszális (2.31 m.) szobra, talán Mikon szobrász (V. század első fele) munkája: 65,000 fr. Pheidias chryselephantin *Athena-Parthenos*ának pentelei márványból faragott kicsinyített másolata (torso): 6500 fr. *Athenának* szobra (Praxiteles iskolájának stílusában): 9500 fr. *Ifjú satyr*nak a Villa Ludovisiból származó töredékes szobra: 7500 fr. Az alexandrinus korszak egy *Aphrodité*-jének torsoja (73 cm.) 10,000 fr. Silanion *Korinna* költőnőt ábrázoló szobrának tévesen Uraniává kiegészített másolata: 20,000 fr. *Eros*, talán *Lysippos* egyik bronzának másolata: 7000 fr. Ülő *nympha*, a Kr. u. II. századból: 12,000 fr. *Párducson ülő satyr*nak thasosi márványból faragott szobra: 11,500 fr. Görög költő arcképe: 5500 fr. Az Akropolison lelt *archaikus* (Peisistratos korabeli) női szobrok stílusát föltűntető (30 cm.-es) *női fej*: 15,000 fr. stb. Nem olvastunk semmi hírt arról, vajjon Szépművészeti Múzeumunk részt vett-e vagy sem ezen az árverésen. Ritka szép alkalom volt, hogy néhány értékes antik szoborműnek birtokába jussunk s pótoljuk mult idők mulasztásait. Avagy a jövőben is csak gipszöntvények után ismerje meg a magyar közönség az antik plasztikát? l.

— Dictionarium Valachico-Latinum-Hungaricum. Az egyetemi könyvtár kéziratostályában van a legrégebb oláh szótár. Keletkezési idejét Haşdeu és Densuşian irodalomtörténetírók a XVII-ik század második felére teszik. A kézirat címe a következő:

DICTIONARIUM ValachICO-LatINum.

Terjedelme 167 old. 8-r. Az utolsó szó a Zngrëviturë-Pictura. Az írás az utolsó oldalakon már egészen elmosódott és alig olvasható.

A hivatalos jegyzék e szótárt Dictionarium Valachico-Latinum-Hungaricumnak nevezi. Úgy látszik, hogy a ki e jegyzéket készítette, a szótárnak csak első két oldalát nézte meg, a hol a latin jelentés mellett egy későbbi író a magyar értelmet is hozzáírta. E szótár, a néhány magyar szóból következtetve, magyar ember birtokában volt, a ki e kétnyelvű szótárból háromnyelvű szótárt akart készíteni. Tervét nem valósíthatta meg, két okból: vagy belefáradt a munkába, vagy megfelelő forrás hiányában nem tudta a szótár magyar részét tovább folytatni.

Hogy ez a magyar író sok nehézséggel küzdött, arról meggyőződünk, ha az első két oldalt, a melyen a magyar jelentés is megvan, leírjuk. Már az első oldalakon találkozunk oly szavakkal, a melyeknek jelentését nem tudván, a magyar jelentést egyszerűen elhagyta.

A szótár első két oldala a következő (a hol a magyar szó hiányzik, kérdőjelet tesztek):

Első oldal.

Abat. Festino. Ab. siet.
 Abat. Diverto. elfordítom.
 Abësh (a latin jelentés is hiányzik). ?
 Abia. Vix. Alig.
 Abo. Admirantis particula. ?
 Abure. Vapor. Gőz-pára.
 Aburëdz. Vaporo. efflo. ?
 Abuschilë. Infantium incestus quadrupes. ?
 Acë. Filum. czérna.
 Acitz. exito. Fölköltöm.
 Aciczat. excitatus. fölköltés.
 Acip, obdormio elaluszom.

Második oldal.

Acsa. Illa | Az.
 Acsaia. Illa }
 Acsër. expecto. elvarom.
 Acseratul expectatio. elvaras.
 Acsinca, quinta, ötödik.
 Adaug, augeo, öregbödöm.
 Adoa orë. Secundâ vice. Másodszer.

Adorm. Obdormio el aluszom.
 Afarè, foris, foras, extra, odà ki.
 Aflu, Invenio, megis talállok.
 Afum, Fumo. Füstölök.
 Afund, Profunde, milien.
 Agern. Tego. Be fődöm.
 Ager, agilis, gyors, könnyü.
 Aj, Allium, Foghagyma.
 Ajjedz, Allio condio. Meg hagymaszom.
 Ajjt, Allio conditus, Fog hagymával foz.
 Ajjmintre, Aliter secus, máskepp, masmodon.

A szótár csak Magyarországon készülhetett. Ezt bizonyítja a magyarból átvett sok szó, a mit a szótárban találunk. Mutatóul jelzek csak néhányat (a zárójelben levő szó mutatja, hogy a oláh szónak a magyarban melyik felel meg):

Alan (ellen) contra.
 Alensig (ellenség) Inimicitia.
 Alenish (ellenség) Inimicus.
 Aldemash (áldomás) Donum.
 Alduiesk (áldani) benedico.
 Alduitè (áldott) benedictus.
 Alduituré (áldás) benedictio.
 Bábè (bába) obstetrix.
 Bacsè (bácsi értelemben) Frater major natu.
 Bènuiesk (bánni) Doleo.
 Beratésch (barát) Amicus.
 Bèt (bot) Baculus.
 Biruesk (bírní) Possideo. Vinco.
 Birish (béres) Mercinarius.
 Bikè (bika) taurus.

A szavakból a keletkezési helyet közelebről is meghatározhatjuk. Pl.:

Alóczel. fermentum, fermentulum.
 Tatajshe. Uxor Fratris.
 Tiz. ejusdem nominis.
 Abaschilé. Infantium incestus quadrupes

és sok más olyan szó van, a melyet csak Délmagyarországban használnak, így keletkezési helyét Dél-Magyarországba kell tennünk. Ebből nem következik, hogy ennek a helynek Lugosnak kell lenni, a mint azt Haşdeu írta. Lugost nem tehetjük keletkezési helyéül már azért sem, mivel e szótárt valószínűleg katolikus ember írta. Ezt egy külső érveléssel és néhány szóval tudom bebizonyítani. Először a czíme fölé keresztet rajzolt a szótáríró. Ez olyan szokás, a mely még mai nap is szokásban van a katolikus egyházban; a keleti egyházban soha sem divatozott és most sincs divatban. A ki a keresztet rajzolta, föltétlenül katolikus és pe-

dig római katolikus volt; mivel az oláhok a katolikus egyház kebelebe csak 1700-ban tértek vissza: a szótár tudvalevőleg az 1700. év előtt készült.

A peccatum originale-t Pecatul neszkutuluj-nak nevezi. Az oláh nyelvben pedig úgy most, mint régebben a peccatum originale-t pecatul strámoşesc-nek nevezik. (Dr. Barba: Istorioare biblice. Caransebeş. 1895.) A pecatul neszkutuluj latinus kifejezés és ennél fogva katolikus emberre vall.

Ezt bizonyítja még a Christineskume Christianus fio kifejezés is.

Lugoson nem írhatták már azért sem, mivel Lugoson a XVII. században virágzó reformált oláh egyház volt, a mely egyház papja ép a XVII. század végén 1648-ban egy reformált kátét adott ki oláh nyelven. E katekizmust «deák és magyar nyelvből oláh nyelvre fordítot. Fogarasi Istvan Lugosi mar az igazságot rész szerint megismet(?) oláh magyar Ecclesiának lelki Pásztora 1648. esztendőben». (Egyetlen példány a marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárában.) Ajánlva van Barcsai Ákos lugosi és karánsabesi bánnak s Szörény vármegyei alispánnak. Az ajánlásból kitetszik, hogy Lugoson és Karánsebesen volt magyar ref. iskola és hogy Fogarasi Szt. Dávid zsolttárait is lefordította oláhra s Barcsai segítségével szándékozott kinyomatni.

E szótárt írhatta egy olyan katolikus pap, a kinek célja volt a oláhokat a katolikus egyháznak megnyerni s a ki tudott jól oláhul és *latinul is*. E pap valószínűleg jezsuita volt, mivel a jezsuiták a XVII. században tervbe vették a románok rekatholizálását (I. Katolikus Szemle 1902, VII., VIII., IX. füzet, Fraknoi, Egy jezsuita-diplomata hazánkban című értekezését).

E szótárnak két nagyfontosságú érdeme van: 1. hogy latin betűkkel van írva; 2. sok olyan szót tartalmaz, a melyet a mai nyelv már nem használ, sőt még a nyelvelmékekben sem találunk.

A latin betűk fontosságát azért emelem ki, mivel tudjuk, hogy egészen 1860-ig az oláh irodalomban általánosan a cyrill betűket használták. A latin betűk behozatalára magyar emberek törekedtek, és így ez a törekvés a magyar hatás szempontjából nagyon érdekes.

A Fogarasi-féle katekizmustól egészen 1810-ig az oláh helyesírás történetében a magyar betűkkel való helyesírásmód egész külön kis irodalmat alkot. A míg az oláhok és különösen az oláh papok a latin betűket tűzre kárhoztatták, addig Magyarországon kimutatták az oláhul tudó magyarok, hogy az oláh nyelv valódi öltözeté nem a szláv cyrill betű, hanem a latin, a melylyel most általánosan élnek.

A budapesti egyetemi könyvtár birtokában levő szótár tehát az oláh nyelvészet egyik legbecesebb maradványa úgy nyelvészeti, mint művelődéstörténelmi szempontból.

Összegezve most az eredményeket kimondhatjuk: 1. A Dictionarium Valachico-Latino-Hungaricum nem lehet igazi elnevezése, mivel a hungaricum rész csak 2-3 oldalra terjed. Így tehát a valódi neve Dictionarium Valachico-Latinum. 2. Írója valamely római katolikus pap, talán

jezsuita. 3. Készült Délmagyarországban. 4. Keletkezési ideje a XVII. század második fele.

(Budapest.)

SIEGESCU JÓZSEF.

— Vallástudományi kézikönyv. (*Abriss der vergleichenden Religionswissenschaft* von Prof. Dr. Th. Achelis. Verlag Göschen. Leipzig 1904.) A «Sammlung Göschen» mindannyiunk előtt előnyösen ismert vállalat. A classica-philologia művelői bizonyára nálunk is szorgalmasan forgatják az e vállalatban megjelent görög és római irodalomtörténetet, régiségtant, történetet, mythológiát, indogermán nyelvtudományt, görög és latin nyelvtant, stb. Mindannyi röviden, velősen és mégis kimerítően, tudományosan összefoglalja a classica-philologia említett disciplináit. Ez évben jelent meg a fentnevezett kötete, a mely látszólag csakis a theologusokat érdekeli; pedig rendkívül sokat tanulhat belőle a philologus is. Különösen Homeros és Vergilius magyarázatában szolgál kitűnő segédeszközül. Szépen fejtegeti a lélek és az istenség fogalmának, a túlvilági életre vonatkozó nézetek, a kultusz (ima, fogadalom és áldozat) stb. fejlődését.

(Pozsony.)

LOSONCZI LAJOS.

— Daēnu és még valami. Fiók K. az EPhK 28. k. 9. f.-ében megjelent s az ő u. n. hangtörvényét bonczoló részletes bírálatomra a 10. f.-ben *Daēnu* cz. alatt rövidke ellenbírálatot közöl, melyben nagyúri leereszkedéssel reflektál — ellenvetésemre? nem! — egy 13 soros jegyzetemenek egyetlen egy odavetett és félreérthetetlenül problematikusknak jelzett etymonjára. Ez az etymon: av. *daēnu* > *tehén*. F. szerint i. *dhēnu* > *tehén*, av. *daēnu* > *tinó*. — Ime a részletek: F. azon állítása, hogy én az av. *daēnu* és magy. *tehén* összetartozását «tanítom», félreértés vagy ferdítés. Jegyzetemben ezt mondom: «*Ha* a *tehén* bizonyosan árja területről való, akkor csak *olyanféle* alakból származhatott, mint av. *daēnu* (**tején*, *tehén*, mint *fejér*, *fehér*?) . . . A szókezdő mássalhangzók egymáshoz való viszonyán *nem* töröm a fejemet; *ez az érdekelték dolga*». Hogy valaki ily skeptikus reflexiót és a probléma megoldásában való közreműködés ily kerek megtagadását «tanítás»-nak deklarálja, ahhoz igen kicsi adag kell az olvasni-tudásból. *Daēnu* > *tehén* számomra csak *phonetikai* probléma s ezt jelenti: av. *aē* > magy. *ejé phonetikailag* egészen megnyugtató lépés, melylyel szemben i. *dh* > magy. *teh* groteszk bakugrás. Az a követelés tehát, hogy az av. *aē* > *ejé* megfelelésre példát idézzek, a priori non sens — annál inkább, mert én *Munkácsi* «*Árja és kaukázusi elemek*» cz. műve I. kötetének bírálatában (EPhK. 28. k. 691. l.) már *több mint egy év előtt utaltam az av. daēnu > tinó lehetőségére!* képzelhetni, milyen flegmával nézem ma F. buzgalmát, melylyel édes magamnak bizonyítgatja, hogy de bizony av. *daēnu* > *tinó!* — De ne legyünk nagyon szigoruak: mondjuk, nem volt tudomása a dologról! Hát arról van-e tudomása, micsoda rettentő erőpróbája a fantáziának az a föltevés, hogy a *tehén* ind kölcsönzés, a *tinó* meg *iráni*?! Tudja-e azt, hogy az av. *daēnu* > *tinó* nem az egyetlen lehetőség? hogy szóba jöhet a neo-iráni dialektusok (pehlevi, osszét, újpersa)

mellett az i. *dhēnuš*, és főleg az árja **dhainuš* (= i. *dhēnūs* = av. *daē-nuš*) vagy **dhinūs* (ef. i. *dhinōti*; basis: *dhēi*, honnan *dhāyati* > *tej?*)? Nem kellett volna-e az érdekelteknek már rég komolyan megvizsgálniok, hogy a *tehén*, *tinó*, *tej* szavak nem az *ős-árja* periódusban vándoroltak-e *finn-ugor* területre? Mind ezt persze szótárakkal és eszmécskékkel elintézni nem lehet, ehhez kinosan «módszeres nyelvyomozás» szükséges, melyet F. hiába «kísér mosolylyal». — A *tinó* tehát nekem nem kell, de viszont azt sem engedhetem, hogy valaki a nyelv- és művelődéstörténeti, valamint phonetikai bizonyítékok nélkül csak úgy egyszerűen elkösse.

Hanem most paulo majora! Következik a *dhēnu* > *tehén* ügye. Mindenek előtt megállapítom, hogy az i. *dh* > magy. *teh* megfelelésre ez az egyetlen egy példa van; ez tehát olyasmi a linguistikában, mint a *causa sui* a metaphysikában — így aztán nem lesz nehéz q-ból x-t csinálni. Mintha a jövő könyvében olvasna F., mikor így szól: «Tény, hogy a media aspiratából *tenuis* + *h* (nem media!) hangfejlődés szemet szúr és csodálkozást kelt...» Helyes! csodálkozást, sőt elképedést és megbotránkozást is, még pedig minden meginterpellált szakértőben, nem csupán abban, «ki az i. aspiraták természetét az av. vagy lat. és gör. betűk (!) után ítéli meg». Ez rám nem vonatkozhatik, mert én már diák-koromban jutottam rá arra a gallimathiasra, hogy az avesztában aspiraták vannak, vagy hogy hangok és hangtörvények vizsgálatánál betűkről beszéljek. — Azt, hogy az ind medialis aspiraták két jeggyel való transcriptiójuk ellenére *egységes* hangok, azt mindenki tudja, a ki forte fortuna phonetikai ismeretekre tett szert; hogy azonban F. nem tartozik ezek közé, azt minden szakértő rögtön be fogja látni. — De halljuk tovább: «Megismerés végett nem utalom Sch.-t a prätisākhyákhoz; de ha iránistának hiszi magát, akkor már a tudomány elemi fokán is tudnia kellene azt, a mit Whitney Ind. Gram. 37. §-a e betűkről mond.» — Az iránisták tudós felülbírálójának megint hihetetlen malheurje van, az t. i. hogy *Wh.* az *idézett helyen egyáltalán nem kardoskodik a media + h mellett, sőt...*: «Die tönenden Aspiraten werden gewöhnlich aufgefasst u. beschrieben, als ob sie in ähnlicher Weise entstünden [nämlich, wie die tonlosen], mit einem vernehmbaren *h*-Laut nach dem Durchbruch des Media-Verschlusses. *Aber bei Annahme dieser Erklärung erheben sich unüberwindliche theoretische Schwierigkeiten*, u. einige der besten Lautphysiologen (wie A. J. Ellis) leugnen, dass die neuindische Sprache so beschaffen sei, u. *bestimmen das auf die Media folgende Element vielmehr als ein «glottales Brummen» («glottal buzz»)*, oder als eine *emphatische Aussprache des Beginnes des folgenden Lautes*. Die Frage bietet grosse Schwierigkeiten, u. die Ansichten der besten Autoritäten sind darüber noch sehr abweichend». — Eláll az ember szemé-szája! Mi ez?! Agraphia, vagy egyszerűen amathia?! — Hogy F. «a prätisākhyákhoz nem utal», az bölcs óvatosságra vall; legbölcsebb lett volna persze meg sem muikkanni. A dolog ugyanis úgy áll, hogy a pr. bölcseségének ma már igen kevés ember hajlandó felülni (mint felült F. a gunával és vrddhivel etc.; ezek azok a «kifejezések», melyek ellen «támadásom kicsúcsosodik». — Ugyan, ugyan! tréfa ez? Ezek a tiszte-

letre méltó antiquitások továbbá a mellett, hogy non tantum habent speciem, quam religionem) fatális ellenmondásban vannak egymással. Némelyek (l. *Wackernagel*, Ac. Gr. I, § 99 et s qq.) a *media* + *h* mellett vannak, mások (*Whitney*, ibidem) a *media* + *hangzatos spirans* mellett (*dh* pl. ezek szerint: *dz*!). — Ezután — finis coronat opus! — F. így folytatja: «tovább is fentartom azon nézetemet, hogy a *tehén* csakis a szkr. *dhēnu* átvétele lehet anaptyxis útján és ez az anaptyxis (mondjuk *így* Sch. kedvéért) [oh, oh!] kizárólag a magyar hangsúly hatása alatt jött létre». Azt hiszi F., hogy az anaptyxis szalmaszál, a melybe fúladozó szabad-űszók kapaszkodhatnak?! Mit jelent ez az utolsó enuntinatio? Azt, hogy az *anaptyxis nem függ a hangsúlytól, de függ a magyar hangsúlytól*. — Micsoda humor!

A végeredmény ez: *Dhēnu* > *tehén* marad, mint volt, «borzalmas képtelenség». Ezt a szerencsétlen ötletkét a fonetika brutálisan tönkreteszi; ezt csak az a vak nem látja, a ki *látni nem akar*. Appellálok ezennel a magyar tudós világ forumához, s jaj legyen szegény fejemnek, ha verdictje nem ez lesz: «Si quis opprobriis dignum latraverit, missus abibit».*) (Budapest.)

SCHMIDT JÓZSEF.

— Abból az alkalomból, hogy az Ókori Lexicon utolsó füzeté füzeté megjelent, s így a két hatalmas kötetből álló mű teljesen elkészült, a szerkesztőjének, *Pecz Vilmos* egyetemi tanárnak, tiszteletére decz. 14-én bankettet rendeztek a Lexicon munkatársai. Az ünnepi vacsorán, melyen az ünnepelton és rokonain kívül a munkatársak nagy része, s a Philologiai Társaság több tagja is részt vett, számos fölköszöntőben méltatták *Pecz Vilmos* érdemeit, nyolcz esztendei fáradhatatlan munkásságát, lan-kadatlan buzgalmát, azt a tervszerűséget és pontosságot, melynek eredménye ez a külföldi hasonló munkákkal sikeresen versenyző alkotás. Az ő czéltudatos törekvéseinek köszönhetjük első sorban ezt az alapvető kézikönyvet, mely a magyar classica-philologusok közös munkájának mindég dicsősége marad.

— Hibaigazítás. A múlt évfolyam 10. füzetében a tagok névsorában *Weszely Ödön* dr. tévedésből szabadkai tanítóképzési tanárnak van jelezve, holott nevezett Budapesten székesfővárosi főreáliskolai tanár.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt munkák legközelebb ismertetésre kerülnek. A mely munkák alakja nincs megjelölve, azok 8-adrétűek.)

**Aischylos* tragédiái, ford. *Csengeri János*. Budapest, M. T. Akadémia, 1903. XXIII+397 l.

**Arany János*, Toldi estéje, magyarázta *Lehr Albert*. Budapest, Franklin-Társulat, 1905. 339 l. Ára 3.60 K.

**Borrmann*, Die Baukunst des Altertums u. des Islam im Mittelalter. Leipzig (Seemann), 1904.

*) A vitát ezennel az EPhK. lapjain befejeztnek tekintjük. *Szerk.*

**Diels-Schubart*, Didymi de Demosthene Commenta cum Anonymi in Aristocrateam lexico. Leipzig (Teubner), 1904.

*Egy magyar *Eszther-Dráma*, bevezetéssel *Bayer Józseftől*, Budapest, M. T. Akadémia. 1904. 29 l. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XIX. k. 1. sz.) 60 f.

Császár Elemér, dr., A deákiskola. Budapest, Ráth Mór. 1905. 48 l. (Magyar irodalomtörténeti értekezések 2.) 1 K.

Décsi Lajos, dr., A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatairól. Budapest, Ráth Mór, 1904. 23 l. (Magyar irodalomtörténeti értekezések 1.) 1 K.

Décsi Lajos, dr., Mikes fordításairól. Budapest, Ráth Mór. 1905. 20 l. (Magyar irodalomtörténeti értekezések 3.) 1 K.

**Ferencai Zoltán*, Deák élete. Három kötet. Budapest, M. Tud. Akadémia, 1904. I. kötet XV+463, II. k. XII+433, III. k. XI+445.

**Havaszi Gyula*. A renaissance francia színiköltészete és a szín-szerűség. Budapest, M. T. Akadémia, 1904. 62 l. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből, XIX. k. 2. sz.) 1 20 K.

**Katona Lajos*. A Teleki-codex legendái. Budapest, M. T. Akadémia, 1904. 80 l. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XVIII. k. 10. sz.) 160 K.

Kégl Sándor, Szenáji és a perzsa vallásos költészet. Budapest, M. T. Akadémia, 1904. 175 l. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XVIII. k. 9. sz.) 3 K.

**Noack*, Homerische Paläste. Leipzig (Teubner), 1903.

**Solmsen*, Inscriptiones Græcæ ad illustrandas dialectos selectæ. Leipzig (Teubner), 1903.

**Springer-Michaelis*, Handbuch der Kunstgeschichte I. Das Altertum⁷. Leipzig (Seemann), 1904.

**Szabó László*, Jókai élete és művei. Budapest, Budapesti Hírlap nyrságvállalat. 1904. 367 l. 4 K.

*Gróf *Széchenyi István* Munkái. II. sorozat, sajtó alá rendezi *Szily Kálmán*. I. kötet, Hitel, Világ. Budapest, M. T. Akadémia, 1904. XXIII+I.VII+243+378 l. Ára 10 K.

**Thúry József*, A közép-ázsiai török irodalom. Budapest, M. T. Akadémia, 1904. 77 l. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XIX. k. 3. sz.) 150 K.

**Thúry József*, Török nyelvemlékek a XIV. század végéig. Budapest, M. T. Akadémia, 1903. 52 l. (Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XVIII. k. 7. sz.) 1 K.

**Theokritos*, ford. *Vértesy D.* Budapest, 1904.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK 1903 04.

I. Classica-philologia.

- Barcza József*: L. Annæus Seneca erkölcsi levelei. (Kisujszállási ev. ref. főgymn. 3—53. l.)
- Bihari Ferencz*: Quintilianus erkölcsi ideálja. (Munkácsi áll. főgymnasium 5—13. l.)
- Both Antal*: A görög hymnusokról. (Balassagyarmati áll. főgymnasium 3—35. l.)
- Gross Gy.*: Sizilien im Altertum u. in der Gegenwart. (Brassói ág. ev. főgymn., 1—15 l.)
- Jánó Béla*: A hely-, idő- és cselekvényegység Aeschylus tragœdiáiban. (Szászvárosi ev. ref. főgymnasium 26—57. l.)
- Kapossy Endre*: Művészi viszonyok a görögöknél. (Székesfehérvári cziszt, r. főgymn. 3—20. l.)
- Miklós Ferencz*: Praxiteles. (Bpesti IV. ker. közs. főreálisk., 17—33. l.)
- Nagy Sándor*: Seneca erkölcsi levelei. (Szászvárosi ev. ref. főgymn. 3—16. l.)
- Német Károly*: Menæchmus, (Kecskeméti kegy. t. r. főgymnasium 17—34. l.)
- Suhajda Lajos*: A régi Róma. (Selmeczbányai ág. ev. főgymn., 3—38. l.)
- Szigeti Gyula*: A magyar történet görög kútfoiból. (Szentesi áll. főgymn., 3—9. l.)
- Osztern Salamon*: Horatius és Lucilius. (Jászberényi áll. főgymnasium 5—23. l.)
- Vértessy Dezső*: Sävitrí. (A Mahablhárataból. Makói áll. főgymnasium 3—22. l.)

II. Magyar nyelv és irodalom.

- Császár Elemér*: Verseggy társadalmi regényei. (Budapesti László Mihály dr.-féle főgymnasium 21—41. l.)
- Dombi Márk*: II. Rákóczi Ferencz a költészetben. (Bajai cziszt. rendű főgymn. 3—38. l.)
- Dortsák Gyula*: Jókai Mór. (Ungvári áll. alreáliskola 3—9. l.)
- Fürst Aladár*: Vörösmarty Mihály és Székesfehérvár. (Székesfehérvári főreálisk. 3—14. l.)
- Gyárfás I. Tihamér*: Brassói-e vagy Brassai? (Brassói kath. főgymnasium 3—30. l.)
- Hánusz István*: Állatregék hazai történetünkben és népmondáinkban. (Kecskeméti áll. főreáliskola 3—19. l.)
- Koczogh András*: Jókai halálára. (Soproni Læhne-féle főgymnasium 3—6. lap.)
- Kulcsár Ede*: Jókai Mór emlékezete. (Debreczeni ev. ref. főgymnasium I—VII. l.)
- Lakatos József*: Jókai Mór. (Kisszebeni kegy. tan. rendi algymnasium 1—14. l.)
- Muzsi János*: Jókai Mórról. (Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymnasium 3—12. l.)
- Pálfi Márton*: Jókai Mór. (Kolozsvári unit. főgymnasium 20—24. l.)
- Pap Ferencz*: Petőfi egyéniségének fejlődése 1846-tól 1849-ig. (Budapesti I. ker. áll. főgymnasium 3—24. l.)

Perényi József: Dugonics András «Tudákosság»-a. (Sátoraljaúj helyi kegy. t. r. főgymnasium 3—31. l.)

Pfeifer János: Buda halála és a Nibelungenlied. (Pozsonyi ág. h. ev. főgymn. 12—25. l.)

Saskó Sámuel: Haller János Példabeszédek című művének nyelve. (Szarvasi ág. h. ev. főgymn. 5—88. l.)

Susster Oszkár: Jókai Mór. (Zalaegerszegi állami főgymnasium 3—12. l.)

Szabó Imácz: Bánk mint férj. (Kecskeméti kegy. t. r. főgymnasium 2—15. l.)

Szilveszter Ferencz: Faludi egyénisége. (Marosvásárhelyi kath. főgymnasium 5—123. l.)

Veres Samu: Jókai Mór. (Rimaszombati egyes. prot. főgymnasium 21—26. l.)

— — Jókai. (Szegszárdi áll. főgymnasium 3—5. l.)

III. Modern philologia.

Herberger Béla: A regényről általában. (Csíksomlyói kath. főgymnasium 5—66. l.)

Kaleta Máté: A határozók különböző osztályozása s ezen osztályozások bírálatos ismertetése. (Nyitrai kath. főgymnasium 3—18. l.)

Réthei Frikkel Marián: A nyelvészet. (Pápai kath. főgymnasium 3—37. l.)

Vértesy Sándor: Hallermundi Platen Ágost gróf mint drámaíró. (Miskolczi ev. ref. főgymnasium 3—69. l.)

(Győr.)

Közli: KARL LAJOS.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

Classica-philologia.*

Beloch, Julius, Griechische Geschichte. III. Die griech. Weltherrschaft. Strassburg (Trübner), 1904. (1. Abteil: 759 l., 2. Abteil: 576 l.) 9 + 10,50 M.

Blass, Fr., Die Interpolationen in der Odyssee. Eine Untersuchung. Halle (Niemeyer), 1904. (306 l.) 8 M.

Blinkenberg, Ch., Archäologische Studien. Leipzig (Harrassowitz), 1904. (VII, 128 l., 44 képpel, 4 táblával.) 6 M.

Βρασιλιανός, Μιλτ., Τα κατὰ τὸν Θηλοῦσα ἱστορικὰ καὶ πολιτικὰ μυθογραφία. 2 rész (272 és 224 l. n. 8-r.). Athén (Leoni), 1904.

Brugmann, K., Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Auf Grund des fünfbändigen «Grundrisses d. vergleich. Gram. d. indogerm. Sprachen von K. Brugmann u. B. Delbrück» verfasst. Strassburg (Trübner), 1904. (XXVIII, 777 l. n. 8-r.) 4 M.

Bruns, Ivo, Vorträge und Aufsätze. München (Beck), 1905. (XX, 480 l.) 12 K.

Buck, C. D., A grammar of Oscan and Umbrian; with a collection

*) A hol a könyv alakját nem jeleztük, 8-r. értendő.

of inscriptions and a glossary. Boston (Ginn), 1904. (XVII, 352 l., 3 facs., 1 térkép.)

Corpus poetarum latinorum a se aliisque denuo recognitorum et brevi lectionum varietate instructorum, ed. P. Postgate. Fasc. 4. (= II. kötet 197—430. lapjai.) Calpurnius Siculus, Silius Italicus, Columellæ liber X, Statius. London (G. Bell), 9 sh.

Crönert, G., Memoria Græca Herculaneensis cum titulorum Aegypti papyrorum codicum denique testimoniis. Leipzig (Teubner), 1904. (X. 318 l.) 12 M.

Detschiff, D., De tragœdiarum Græcarum conformatione scanica ac dramatica. Göttingen (Vandenhoeck), 1904. (155 l.) 3 M 20.

Devrient, H., Das Kind auf d. antiken Bühne. I. Griechenland. Weimar (Progr. d. Gymn.), 1904. (20 l. 4-r.)

Diels, H.—Schubart, W., Didymos Kommentar zu Demosthenes (Papyrus 9780) nebst Wörterbuch zu Demosthenes Aristokratea (Papyrus 5008). Berliner Klassikertexte hrsg. von d. Generalverwaltg d. Museen zu Berlin. Heft 1., 2 fénynyom. táblával. Berlin (Weidmann), 1904. (LXI, 95 l. 4-r.) 9 M.

Diels-Schubart, Didymi de Demosthene Commenta cum Anonymi in Aristokratea lexico. Leipzig (Teubner), 1904. (VIII, 56 l.) 1 M. 20.

Dümmler, H., Aristotelische Metaphysik. Auf Grund der Ousia-Lehre entwicklungsgeschichtlich dargestellt. Kempten (Kösel), 1904. (103 l.) 2 M 40.

Drerup, E., Aeschinis quæ feruntur Epistolæ. Leipzig (Dieterich), 1904. (76 l.) 2 M 40.

Foucart, P., Le culte de Dionysos en Attique. Paris (Klincksieck), 1904. (204 l. 4-r.) 8 fr.

Gauckler, P., La mosaïque antique. Különnyomat a Dictionnaire des Antiquités-ból. Paris (Hachette), 1904. (44 l. 4-r.)

Grenfell, B. P.—Hunt A. G., The Oxyrhynchus Papyri. Part IV. edited with translations and notes. London (Egypt Exploration Fund), 1904. (XII, 306 l. 4-r. 8 táblával.)

Hiller v. Gaertringen—P. Wilski, Stadtgeschichte von Thera. [A Thera-ról szóló nagy mű III. kötete.] Berlin (Reimer), 1904. (15 tábla, 259 kép, 2 terv; XII, 292 l. 4-r.) 40 M.

Hopf, L., Die Heilgötter u. Heilstätten des Altertums. Eine arch-medizin. Studie. Tübingen (Pietzker), 1904. (68 l.) 2 M 40.

Horn, Ferd., Platonstudien. Neue Folge: Kratylus, Parmenides, Theätetos, Sophist, Staatsmann. Wien (Hölder), 1904. (X, 416 l. n. 8-r.) 8 M 40.

Humann, C., Magnesia am Mäander. Berichte über die Ergebnisse der Ausgrabungen d. Jahre 1891—93. Die Bauwerke bearb. von J. Kohle. Die Bildwerke, von C. Watzinger. Berlin (Reimer), 1904. (VII+228 l. 4-r. 231 képpel és 14 táblával.) Kötve 35 M.

Hülssen, Chr., Das Forum Romanum. Seine Geschichte u. seine Denkmäler. Rom (Loescher), 1904. (VII, 219 l., 3 terv-, 109 képpel.) 4 M.

Jacoby, F., Das Marmor-Parium. Hrsg. u. erklärt. Berlin (Weidmann), 1904. (XVIII, 210 l.) 7 M.

Janke, A., Auf Alexanders des Grossen Pfaden. Eine Reise durch Kleinasien. Berlin (Weidmann), 1904. (VIII+186 l. 20 képpel és 6 tervel.) 7 M.

Klein, W., Geschichte der griechischen Kunst. I. Band. Die griechische Kunst bis Myron. Leipzig (Veit & Co), 1904. (473 l.) 13 M.

Kornemann, E., Die neue Livius-Epitome aus Oxyrhynchus. Text u. Untersuchgen. Leipzig (Dieterich), 1904. (IX, 131 l.) 6 M.

Libani opera. Rec. Rich. Foerster. Vol. II. oratt. XII—XXV. Leipzig (Teubner), 1904. (VI, 572 l.) 12 M.

- Lucilii C.*, Carminum reliquiæ. Recensuit, enarravit Frid. Marx. Vol. I. Prolegomena, testimonia, fasti Luciliani, carminum reliquiæ, indices. Leipzig. (Teubner), 1904. (CXXXVI, 169 l.) 8 M.
- Lübeck, K.*, Adoniskult u. Christentum auf Malta. Eine Beleuchtg moderner Geschichtsbaumeisterei. Fulda (Aktiendruckerei), 1904. (1381.) 2 M.
- Meister, R.*, Dorer u. Achæer. 1. rész (100 l.). Leipzig (Teubner), 1904. 3.60 M.
- Nohl, H.*, Sokrates u. die Ethik. Tübingen (Mohr), 1904. (VII, 89 l.) 1 M 50.
- Olcott, G. N.*, Thesaurus linguæ latinæ epigraphicæ. Vol. I. fasc. 1. Roma (Löscher), 1904.
- Pater, W.*, Plato und der Platonismus. Vorlesungen. Aus dem Englischen von H. Hecht. Jena (Diederichs), 1904. (XII, 340 l.) 6 M.
- Schultz, W.*, Das Farbenempfindungssystem der Hellenen. Leipzig (J. A. Barth), 1904. (VII, 227 l.) Képekkel és 3 színes táblával. 10 M.
- Schulz, Th.*, Leben des Kaisers Hadrian. Quellenanalysen u. histor. Untersuchgen. Leipzig (Teubner), 1904. (V, 142 l.) 4 M.
- Schulze, Wilh.*, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Berlin (Weidmann), 1904. (647 l.) 40 M.
- Studniczka, F.*, Tropæum Traiani. Ein Beitrag zur Kunstgesch. d. Kaiserzeit. 86 képpel. Leipzig (Teubner), 1904. (X, 152 l. lex. 8-r.) 8 M.
- Thiersch, H.*, Zwei antike Grabanlagen bei Alexandria. Berlin (Reimer), 1904. (18 l. 10 kép., 6 táblával.) 30 M.
- Weil, H.*, Euripide, Oreste. Texte grec. Recension nouv. avec un commentaire critique et explic. et une notice. 3. kiad. Paris (Hachette), 1904. (673—805. l.) 2 fr. 50.
- Wiegand, Th.*—*H. Schrader*, Priene. Ergebnisse d. Ausgrabungen u. Untersuchungen in den Jahren 1895—98. Unter Mitwirkg von G. Kummer, W. Wilberg, H. Winnefeld, R. Zahn. Berlin (Reimer), 1904. (IV+492 l. 4-r. 614 képpel, 1 terrajzzal, 22 táblával.) Kötve 50 M.
- Wiegand, Th.*—*U. v. Wilamowitz-Moellendorff*, Ein Gesetz von Samos über die Beschaffung von Brotkorn aus öffentl. Mitteln. Berlin (G. Reimer), 1904. (15 l. 1 tábla.) 60 fillér.
- Wissowa, G.*, Gesammelte Abhandlgen zur röm. Religions- u. Stadtgeschichte. [Ergänzsbd zu des Verfassers «Religion u. Kultus d. Römer».] München (Beck), 1904. (VIII, 329 l.) 8 M.
- Zielinski, Th.*, Das Clauselgesetz in Ciceros Reden. Grundzüge einer orator. Rhythmik. Leipzig (Dieterich), 1904. (VIII, 253 l. 1 tábla.) 8 M 40.
- Zimmermann, M. G.*, Sizilien. 1. Die Griechenstädte u. die Städte der Elymer. (Berühmte Kunststätten No 24.) Leipzig (Seemann), 1904. (126 l. 102 képpel.) 3 M.

A MÓDOSÍTOTT ALAPSZABÁLYOK.

A jan. 14-i közgyűlésen a választmány indítványt tesz az eddigi alapszabályok egynéhány pontjának megváltoztatására és két új paragrafusnak alkotására. Hogy a társaság tagjai előre is tudomást szerezhessenek a változtatásokról, melyeket az alapszabályok módosítására küldött bizottság megállapított és a választmány elfogadott, közöljük azokat a pontokat, melyeknek módosítása tervbe van véve, párhuzamosan az eddigi fogalmazással.

Eddigi fogalmazás.

2. A társaság érintkező pontja akar lenni a magyar állam területén lakó philologusoknak; azon van,

Módosított szöveg.

2. A társaság érintkező pontja akar lenni a magyar állam területén lakó philologusoknak; azon van

hogy a szigorú philologiai módszert művelje, ismertesse és terjeszsze; egyrészt a klasszikus ókort illető tanulmányokkal foglalkozik, másrészt a magyar s esetleg más nyelvet és irodalmat törekszik működése körébe vonni.

8. *Rendkívüli tag* csak egyetemi hallgató lehet.

24. Minden ügyet, mely nem a közgyűlés tárgya, a társaság választmánya intéz el. A választmány tagjai: *a)* az elnök; *b)* az alelnök; *c)* az első titkár; *d)* a másodtitkár; *e)* a pénztárnok; *f)* a szerkesztők; *g)* 20 budapesti és 20 vidéki választmányi tag; *h)* a társaság tiszteleti tagjai.

26. Az elnököt és alelnököt, a titkárokat és a pénztárnokot a közgyűlés választja 3—3 évi megbízással. A szerkesztőket a M. T. Akadémia classica-philologiai bizottságával egyetértőleg a választmány választja titkos szavazással 3—3 évre. A választmányi tagokat a közgyűlés választja egy évi megbízással. A volt tagok újra választhatók.

28. A *titkárok* intézik az irodai ügyeket, ők vezetik a jegyzőkönyveket és nyilvántartják a tagok számát. A fontosabb irományokat az elnökkel együtt, a kevésbé fontosakat maguk állítják ki. Az első titkár a rendes közgyűlésen jelentést tesz a társaság évi működéséről.

30. A *szerkesztők* a társaság folyóiratát, az Egyetemes Philologiai Közönyt, saját felelősségük mellett szerkesztik, de a választmány határozatainak eleget tenni tartoznak.

hogy a szigorú philologiai módszert művelje, ismertesse és terjeszsze; egyrészt a klasszikus ókort illető tanulmányokkal foglalkozik, másrészt a magyar és más nyelvet és irodalmat törekszik működése körébe vonni.

8. *Rendkívüli tag* csak egyetemi és más főiskolai hallgató lehet.

A 21. és 22. §.-ok közé egy új, 22. §. toldatik (s innen kezdve a 32.-ig minden §. sorszáma egygyel nagyobb lesz):

22. §. A közgyűlés jegyzőkönyvének hitelesítésére két tag küldetik ki.

25. Minden ügyet, mely nem a közgyűlés tárgya, a társaság választmánya intéz el. A választmány tagjai: *a)* az elnök; *b)* az alelnök; *c)* az első titkár; *d)* a másodtitkár; *e)* a pénztárnok; *f)* a szerkesztők, illetőleg szerkesztő; *g)* 30 budapesti és 30 vidéki választmányi tag; *h)* a társaság tiszteleti tagjai.

27. Az elnököt és alelnököt, a titkárokat és a pénztárnokot a közgyűlés választja 3—3 évi megbízással. A szerkesztőket a választmány választja titkos szavazással 3—3 évre, és a választás a M. Tud. Akadémia I. osztályának bejelentendő. A választmányi tagokat a közgyűlés választja egy évi megbízással. A volt tagok újra választhatók.

29. A *titkárok* intézik az irodai ügyeket, ők vezetik a közgyűlési és választmányi jegyzőkönyveket, melyek hitelesítendőek, és nyilvántartják a tagok számát. A fontosabb irományokat az elnökkel együtt, a kevésbé fontosakat maguk állítják ki. Az első titkár a rendes közgyűlésen jelentést tesz a társaság évi működéséről.

31. A *szerkesztők*, illetőleg *szerkesztő*, a társaság folyóiratát, az Egyetemes Philologiai Közönyt, saját felelősségük mellett szerkesztik, de a választmány határozatainak eleget tenni tartoznak.

Az eddigi 32. és 33. §.-ok közé egy új, 34. §. toldatik (s innen kezdve a §. sorszáma kettővel nagyobb lesz):

34. §. A választmányi ülés jegyzőkönyvét a legközelebbi választmányi ülés hitelesíti.

A PRIMAER KÖZÉPFOKKÉPZŐRŐL A GÖRÖGBEN.

A fokozás vagy másként *comparatio* nem egyéb, mint az összehasonlítás, szembeállítás fogalmának formális kifejezése, s mint ilyen a melléknév tartalmának relativ érvényességét jelzi. A fokozás tehát mindig azért történik, hogy azt a valamit (tárgyat vagy elvont dolgot) egy vagy több ugyanolyan tulajdonsággal bíró dologgal szembeállítsuk, vele összehasonlítsuk vagy más szóval, hogy két vagy több tulajdonság közt valami viszonyt fejezzünk ki. Az idg. nyelveknek eme viszony kifejezésére meghatározott jelek vannak, az ú. n. *comparativ formansok* (képzők)*). Némely nyelvekben azonban másként jelzik a több tulajdonság közt fenálló viszonyt. A héber nyelv pl. ezen gondolatot: «ez a könyv a legjobb» így fejezi ki: «ez a könyvek könyve». «Ez a könyv jobb, mint a másik», héber nyelven így hangzik: «ez a könyv jó a másikhöz viszonyítva».

Ha az idg. nyelvek képzős viszonylását egybevetjük a héber nyelvben feltüntetett összehasonlító móddal, ez utóbbi bizonyos eredetiség, régiség hatásával van reánk, s nem lehetetlen, hogy a nyelvek első, ősrégi stadiumában a fokozás helyett ilyféle szerkezetet használtak. Az idg. nyelvben azonban már régóta voltak ily formansok, melyeknek eredete hamis abstrakción alapszik. Valamint a képzett szók általában *compositio* útján jöttek létre, úgy hogy bizonyos szócsoport, mely szintaktikailag egységet alkotott, lassanként alakilag is egybeolvadt, úgy viszont az emberi természetben rejlő sajátság az is, hogy egyes beszédalakokat analysál s sokszor a nélkül, hogy helyesen felismerné azok tartalmát, lelkében részekre bontja. Ha azután az emberi lélek ezen munkája közben

*) Brugmann a suffixum és infixum szók helyett ujabban ezt a mindkettőt helyettesítő műszót tartja legjellemzetesebbnek. Az *Indog. Forsch.* 14, 1. l. jegyzetében meg is okolja újítását.

több oly alakot talál, melynek nemcsak jelentésében, értelmében, hanem külső alakában is valami közös vonás van, akkor ezen külső közös sajátságának hajlandó tulajdonítani a belső, értelmi meg-egyezőségeit is. Így volt az idg. nyelvben is számos szó, mint pl. helyet, időt jelentő határozószók vagy számnevek stb., melyeknél tulajdonképen a gyökérben rejlett az összehasonlító értelem, de mivel több alak egyforma vagy hasonló végzettel bírt, az utóbbiakat viszonyt kifejező jeleknek vették s mint ilyeneket más szókhoz is alkalmazták. Így keletkezett a különféle comparativ formans már az idg. nyelvben, melyek közül némelyik ebben, másik abban a nyelvben tartotta fenn magát, részint csak az illető nyelv törvényei-nek, részint azonfölül még az analogia hatásának megfelelő változással.

A görög középfokok *-ιον*-formansa, melynek *-i*-hangzója Homerosnál és a dór költőknél mindig rövid, az attikai nyelvjárásban ellenben rendesen hosszú s csak a neutrumban néha rövid, korlátolt számú melléknévnek alkotja középfokát. Némelyiknek tövéhez sértetlenül járul, másikkhoz hangtani változással. De találunk oly középfokokat is, melyeknek nincs is megfelelő alapfokuk, s így ezeknek töve legfeljebb valamely főnévben vagy más névszóban található meg, habár van eset arra is, hogy teljesen kiveszett. Részint Homerosnál, részint a későbbi görög nyelvben a következő *-ιον*-képzős középfokok fordulnak elő :*)

ἡδίων (ἡδ-ός),

ἀλγίων Hom. és költ. (τὸ ἄλγ-ος),

ρίγιον Hom. (τὸ ρίγ-ος),

κερδίων Hom. (τὸ κέρδ-ος),

κῦδίων költ. (τὸ κῦδος és κῦδ-ρός),

γλυκίων Hom. és késői, γλύσσων Xenoph. (γλυκός),

αἰσχίων (τὸ αἰσχ-ος, αἰσχ-ρός),

καλλίων (τὸ κάλλος, καλ-ός),

ἐχθίων (τὸ ἔχθ-ος, ἐχθ-ρός),

φιλίων Hom. és költ. ritka (φίλ-ος),

κακίων (κακ-ός),

βραδίων Hesiod és kés. (βραδ-ός),

βαθίων (?), βάσσων Epicharm. (βαθ-ός),

*) Böven tárgyalják Kühner-Blass, Ausf. Gram. d. griech. Spr.³ I. 555. s k. lk. és G. Meyer, Griech. Gram.³ 487. sk. lk.

βραχίων Gram., βράσων Hom. (βραχ-ύς),
 παχίων Aratos, πάσων Odyss. (παχ-ύς),
 θάττων, θάσων ion, ταχίων Hippokr. és késői (ταχ-ύς),
 ἐλάττων, ἐλάστων ion (ἐλαχ-ύς),
 μάσων Hom. és költ. (μακ-ρός),
 μείζων, μέζων dór és új-ion (μέγ-ας),
 κρείττων, κρείστων Hom., κρέστων dór és új-ion (κρατ-ύς),
 ὀλειζων ó-att. felir., ὀλιζων Hom. és kés. (ὀλίγ-ος),
 πρείγων kret. gortysi tábla (πρεϊγ-ος),
 ῥάων, új-ion ῥήτων, ῥήδιον Theogn. (ῥά-διος),
 βελτίων,
 ἀρείων Hom. és költ.,
 λφών, λωίων Hom.,
 μείων tragik.,
 ἦττων, ἦστων Hom., ἔστων ion,
 ἀμείων,
 χείρων, χειρείων ep. és Theokr., χειρίων Hesych.,
 πλειών, πλέων, πλήων dór, πλειν att., πλεῶν Herod.

E mellékneveken kívül még néhány adverbiumnak is van -ιον-formansa, így μάλλον (μάλα), ἄσων Hom., Herod. és att. költ. (ἄγγι), ἔγγιον Hippokr. és késői (ἐγγ-ύς).

Egy tekintetet vetve ezen középfokokra, azonnal látjuk, hogy itt primær formanssal van dolgunk, vagyis oly formanssal, melynek jellemzetes sajátága, hogy első sorban csakis a tiszta ige-gyökérhez járul s így valójában igei névszokat alkot, melyek csak későbbben, igei jellegük elhomályosodásával nyerték melléknévi színezetüket. A comparativusok verbális használatát különben csak a szkr. nyelvben látjuk világosan, melynek legrégebb korszaka egész fejlődésében tárja elének e folyamatot (v. ö. Delbrück, Grundriss der vergl. Gram. III. 194. § és Syntakt. Forsch. 5, 188. s k. lk., Indog. Forsch. 14, 46. s k.; Whitney, Indische Gram. 467. s k. §-ok). A vedákban és bráhmańákban ugyanis körülbelül 100 ily primær képzést találunk, melynek fele még bizonyos mértékben participiumos jelentésű, bár a formansnak akkor már rég kialakult viszonyt, hasonlítás kifejező értelmét ez legkevesebbé sem befolyásolja. Így √yaj- (áldozni) gyökérből yájyas jobban áldozó, √yudh- (küzdni) yódhias jobban küzdő stb. Igenévi természetüket mi sem mutatja jobban, mint az igei constructio, pl. nábhas (acc.) táriyán (R. V.) és azon körülmény, hogy ige-kötőkkel is előfordulnak. A közép-

fokok más csoportjánál azonban, jóllehet közvetlenül igegyöke-
rekből származnak, a partic. jelentés már elhomályosul, pl. jyáyas
hatalmasabb ($\sqrt{jyá-}$ győzni), préyas kedvesebb ($\sqrt{pri-}$ megörven-
deztetni), mert itt már más formanssal ellátott melléknevekhez
vannak viszonyítva (pl. préyas priya-hoz) s így ezek kategóriájába
tartoznak. Még későbbben már melléknevekből képzetteknek tartot-
ták, s ennek következtében ezen eredetileg primær formansok mellék-
névtövekhez is járultak, pl. tikşñiyas élesebb tikş-nából. Mit mutat
mindez? Azt, hogy a relativ fogalmat kifejező képzés a nyelvfej-
lődés ős stadiumában az absolut fogalmat kifejező alak képzésétől
teljesen függetlenül történt, sőt legtöbb esetben meg is előzte. Innen
magyarázható meg az, hogy egyes comparativusoknak nincsen az
absolut fogalom kifejezésére megfelelő alakjuk, pl. λῶων, βελτίων,
ἀρειών stb., így lesz világossá előttünk az is, hogy miért van néhány
görög comparativusnak is ugyanazon gyökérből megfelelő főneve,
pl. ἀλγιών — ἄλγος, de absolut fogalmat kifejező melléknevek már
nem képződtek.

A primær középfokképző -ῖον-, -ιον-alakján kívül, mely a fel-
sorolt példákban jelentkezik, pl. κἀκ-ῖον Hom. σ. 174., βελτίων att.,
γλύσσον (< γλυκ-ιον). még más alakjával is találkozunk a görög
nyelvben. E szók: ἡδίω (acc. sing. masc. et fem., nom. acc. plur.
neutr.), ἡδίους, βελτίους (nom. acc. plur. masc. et fem.) stb. semmi-
képen sem keletkezhettek $\sqrt{\eta\delta-}\iota\sigma(v)-\alpha$, $\sqrt{\eta\delta\iota\sigma(v)-}\epsilon\varsigma$, $\sqrt{\beta\epsilon\lambda\tau-}\iota\sigma(v)-\alpha\varsigma$ -
ból, hanem csak $\sqrt{\eta\delta-}\iota\sigma(\sigma)-\alpha$, $\sqrt{\eta\delta-}\iota\sigma(\sigma)-\epsilon\varsigma$, $\sqrt{\beta\epsilon\lambda\tau-}\iota\sigma(\sigma)-\alpha\varsigma$ -ből (utóbbi-
nál a plur. nom. analogiájára). Így tehát egy -ῖος- vagy -ῖοςσ-
formanst (v. ö. μέζω < $\sqrt{\mu\epsilon\zeta-}\iota\sigma(\sigma)-\alpha$) is kell feltételeznünk, mely
nemcsak a görög nyelvben van meg,*) hanem minden idg. nyelvben,
sőt egyik-másikban, mint pl. a latinban kizárólag (meliõrem =
meliõsem és nem meliõnem, mivel az *n* nem rotálhat.***) Milyen
viszonyban van az *n*-es képző a sigmással? Mitől származik a for-

*) E rövidebb alakok használatára nézve v. ö. Kühner-Blass Gr. Gram.³ I. 122. §. 10. jegyz. és G. Meyer Gr. Gram.³ 316. §. Általában véve annyit kell megjegyeznünk, hogy Homerosnál és az új-ión dialectusban, valamint a dórban ritkábban fordulnak elő, mint az *n*-es alakok, tehát inkább μείζονες, mint μείζους. Az attikai íróknál ellenben az összevont alakok voltak divatosak.

**) V. ö. Carm. Sal.; Varro L. L. VII. 27; Thewrewk Fest. 359. l.: «R pro S littera sæpe antiqui posuerunt, ut maiosibus, meliosibus... pro maioribus, melioribus...».

mans -t-hangzójában a quantitásbeli ingadozás? Ezen kérdésekre kell előbb kielégítő választ keresnünk, hogy e görög középfokok minden alakulását megmagyarázhassuk.

Az idg. nyelvekben e képzőnek következő alakjaival találkozunk (Brugmann, Grundriss II. 403. s k.): Szanszkrit *-iyāms-*, *-iyas-*, *-yāms-*, *-yas-* (v. ö. préyāms-, gáriyāms-, neutr. gáriyas-, návyas- stb.); avesta *-yah-* (mas-yah-, renj-yah- stb.); görög *-ι(σ)-*, *-ῖ(σ)-*, *-ι(σ)-*, *-ῖ(σ)-*; latin *-iōs-*, *-iōs-* (ma-iōs-, ma-iōs-, mel-iōs- stb., v. ö. még magis, nimis, mulier valószínűleg < √ m_l-ies- = mollior [Sommer]); ir *-iu-* (sin-iu, laig-iu), german *-iz-*, leginkább *-iz-an-*, *-ōz-*, *-ōz-an-* (gót háuhis, sutiza, frödōza); ósláv *-jǫǫ-*, *-ǫǫ-* (bol-jijǫ, nov-ǫ-jis); litván *-ēs-n-i* (sald-ēs-ni).

Visszavezethetők-e ezen formansok egy közös formansra, s ha igen, mily alakja volt az ősi idg. nyelvben? Ez egyike a legnehezebb nyelvészeti problémáknak, mely máig sincsen teljesen, minden kétséget kizárólag tisztázva.*)

A szkr. *-yas-*, latin és görög *-iōs-*, avesta *-yah-* idg. *-iōs-ra* vezethetők vissza (Brugmann, Kurze vergl. Gr. 103. s k. §§, de főleg Grundriss II. 402. l.). E mellett létezett ugyancsak idg. *-ies-* és *-is-*, ez utóbbi csak a gyenge esetekben volt használatos. Csakis így érthetők meg a germ. *-iz-*, lat. *mag-is*, litv. *-ēs-ni* (porosz *muis-ies-on*), továbbá a szkr. és gör. felsőfokok (*-iṣṭha-* és *-ι(σ)-το-*), melyeknek első tagja a primær comparativ formans maradványa. Magának a három alaknak az idg. nyelvben való váltakozását eléggé igazolja az ablauttörvény, a mennyiben *-i-* mint mássalhangzó szerepel, *-e-*, *-o-* és nulla pedig az *e* sor három fokozata. Az ablautbasis tehát *-ies-* volt, melynek eredete valószínűleg hamis abstrakción alapszik.

Az idg. nyelvben ugyanis néhány *-iōs* végű szó többé-kevésbé comparativ értelmű, ilyenek pl. √ medh-iōs, √ me-iōs, √ al-iōs

*) V. ö. Brugmann Grundriss II. 63. §., 135. és 139. §§. ezenkívül Griech. Gr.³ (Müller Handbuch II. köt.) 207. s k. lk., Kurze vergl. Gram. d. idg. Spr. 320. s k. lk.; Zur Geschichte der Nominalsuffixe *-as-*, *-yas-*, *-vas-*, Kuhn Zeitschr. 24, 54—69. l.; Johann Schmidt, Das primäre comparativsuffix K. Z. 26, 377—400; R. Thurneysen, Zur idg. comparativbildung K. Z. 33, 551. s k.; Hirt, Handbuch der gr. Laut- u. Formenlehre 353. §. és Ind. Forsch. 12, 200. s k.; Solmsen K. Z. 29, 83; Collitz Bezenb. Beitr. 10, 65; Danielsson Gram. u. etym. Stud. I, 49; Johansson Bezz. B. 18, 50.

stb. (Brugmann, Grundriss II. 63. és 139. §-ok). Ezekben a comparativ vagy inkább bizonyos szembeállítás kifejező értelem valószínűleg semmi összefüggésben sincs a -io- végzettel, hanem már magában a szó jelentésében rejlik. Talán ide vonhatók az -io- végzetű rendszámok is, v. ö. szkr. *dvitiya*, av. *bitya*, lat. *tertius*. Sommer $\sqrt{\text{alios}}$ -t etymologizálva (Die Komparationsuffixe im Lateinischen, Ind. F. 11, 2. és 3. l.) a -io-t ketté választja, az -i-t a tőhöz tartozónak, az -o-t pedig formansnak tartja, s így öszerinte $\sqrt{\text{ali-o-s}}$ -ban az -o- képző locativushoz járult hasonlóképen, mint pl. $\sqrt{\text{deksiteros}}$ (= gör. *δεξιτερός*, lat. *dexter*) szóban a -tero- képző, mert különben *deks-teros*-ból a latinban *dester* keletkezett volna.*) Támogatja ezen elméletet azon körülmény is, hogy magát az -ero-, -tero- képzőt is *localis* jelentésű adverbiumokból származtatják. Így tehát a különben indifferens -o- képző azáltal adta volna meg e szónak a comparativ értelmet, hogy ezeknek locat. esetéhez járult. De a beszélő ember öntudatában idők folytán elhomályosult e szók igazi etymonja és a -io- végzetben, mint különálló valamiben, keresték a hasonlósági jelentést, melyet így per analogiam más szókra is alkalmaztak. A -ies- pedig, Brugmann szerint, nem egyéb, mint -io-nak -es- formanssal való bővítése (Grundriss II. 125. és 403. lk., Griech. Gr.³ 228. §).

Így tehát kétségkívül már az ősid. nyelvben volt egy -ios-, -ies- comparativ formans, mely a görögben csak az erős esetekben tartotta fenn magát. De honnan az *n* hang az -ion- képzőben? Brugmann e formans keletkezését eleinte egyszerű analogia hatásának tulajdonította (K. Z. 24, 54.). Ő már akkor hangoztatta a felmerült különböző véleményekkel szemben, hogy a -ios-nak régebbinek, eredetibbnek kell lennie, mint -ion-nak. Bizonyítékul felhozza, hogy az európai nyelvekben az -ion- egyedül áll a görögben s ezenkívül is csak a szanszkritban fordul elő; a felsőfokképzők pedig határozottan -ies- mellett tanuskodnak. Nem is keletkezett szerinte az -ion- másként, mint a szanszkritban az -n- képzős part. perfectumok (pl. *vidvâms* analogiájára *prê-yâms*, *kan-î-yâms* stb.,

*) Sommer teoriáját legfeljebb az umber *destram* dönthetné meg, de ez is valószínűleg későbbi eredetű s az ősitál *deksitero*-ból lett (Brugmann, Kurze vergl. Gr. 289. §.). *Explos.* + *spirans*-ból *explos.* előtt tényleg csak a *spirans* maradt meg, pl. lásd Stolz, Lat. Gr.³ 64. §. 2, mind a kettő csak akkor, ha rá magánhangzó következett, v. ö. szkr. *akṣa*, lit. *aszis*, av. *aša-*, lat. *azis* (Brugmann, Kurze vgl. Gr. 296. §.).

a szanszkritban különben is csak az erős esetekben fordul elő -yâms- és -iyâms-), a görögben az *n*-töví neveke analogiájára. Schmidt határozottan ellene volt Brugmann analogia-theóriájának (K. Z. 26, 377.). E kiváló tudós egy -iens- képzőt tartott a primær közép fokformans eredeti alakjának, melynek sing. nominativusából: *ĩöns*, *ĩens*, az ő véleménye szerint hangtörvényileg származott a -*ĩös*-. Heves polemiákra szolgáltatott alkalmat e merész feltevés, melyből Schmidt semmiképen sem akart engedni, melynek tarthatatlanságát azonban eléggé mutatja az is, hogy egyetlen egy számbavehető követőre sem talált. Mert joggal kérdezhethetjük, mily hangtörvény szerint lesz -*ĩöns*-ból -*ĩös*-, hol erre csak egy példa is? Honnan származott az eredeti -iens- formans? Mind ezekre Schmidt nem válaszolt. Nem is maradt adós a felelettel Brugmann s a Grundrissban (II. 402. s k.) keményen érvel ellene. De az analogia hatásáról való véleményét mégis elejtette, s megengedi, hogy már az idg. nyelvben volt a szabályszerű -ies- mellett egy -ien- alak, melyeket vegyesen használtak. Ezen véleményen van Danielsson is említett művében. A görögben azután a -ien- formans vergődött túlsúlyra, a szanszkritban pedig -yân- és -yas- -yâms- szá olvadt össze. A -ien- keletkezése így nyílt kérdés maradt.

Új theoriával lép fel Thurneysen (K. Z. 33, 551.), ki a germán és litván közép fokok hasonlatosságából kiindulva azt állítja, hogy a gót -izan- és a gör. -iov- formansot a litv. *ėsn-i*-vel egy és ugyanazon módon jöttek létre, t. i. úgy, hogy az eredeti -ies- képző -is- alakjában -n- ragozáshoz csatlakozott. Például veszi a görög *ἦδιον*-t, melynek eredeti alakja $\sqrt{\sigma f \bar{a} \delta - \iota \sigma - \text{ov}}$ lett volna s ép úgy, mint a gót *sūt-iz-an* idg. eredetű. Hasonlóképen *ἄσχιον*, *φίλιον*, *βράδιον* stb. is. A szkr. közép fokokra ezt természetesen nem alkalmazhatta s azért itt az *n* keletkezését analogiának tulajdonította. Ezen theoria, különösen a gör. képző jellege miatt, nagy nehézségekbe ütközik. Ha *ἦδιον ἦδ-ισ-ov*-ból keletkezett, akkor *ἦδιον*-ban az -i- hosszúsága teljesen magyarázat nélkül marad, sőt ezen hypothesis az -i- nyújtását teljesen kizárja, mert csak -ios- gyöngülhet -is- szé. Ezenkívül *μέζων*-nak is (dat. vagy loc. $\sqrt{\mu \epsilon \gamma - \text{is} - \text{en} - \text{i}}$ s ebből visszakövetkeztetve a nominativusra) $\sqrt{\mu \epsilon \gamma \iota \sigma \omega \nu}$ -nak kellene lennie. Ezt észre is vette a szerző, midőn szkr. közép fokokra már más megoldást keresett, de észrevette Brugmann is, ki elfogadva Th. fentebbi véleményét, egyszersmind magyarázatát is adja az -i-

quantitásbeli ingadozásának. Wackernagelra támaszkodva (Ver-mischte Beitr. 11.) azt tartja, hogy a görög -ῖος-ban a quantitásbeli ingadozás úgy keletkezett, hogy -ῖος- -i végű melléknévtövekhez járult. Így ῥῆῖω, αἰσχῖω, ἐχθῖω stb. középfokokat √ῥᾱῖ-(ῖ)ο(σ)-, √αἰσχῖ-(ῖ)ο(σ)-, √ἐχθῖ-(ῖ)ο(σ)-ra bontja, melyekben az *i* más ragok előtt is előfordul, pl. ῥῆῖ-τερος, ἔχθῖ-μος stb. -ῖ-(ῖ)ο(σ)-ban pedig a quantitásbeli változás már ős indogermán. Így állván a dolog, a formansok közt keveredés jött létre úgy, hogy egyrészt az -ῖ-ῖος- és -ῖος- képzők *n* ragozáshoz csatlakoztak, pl. καλλῖο(σ)- mellett καλλῖων, másrészt az -ῖος- képző átvette a hosszú -ῖ-t, ἡδῖων az eredeti ἡδῖων helyett (Brugmann, Griech. Gr.³ 208. l.).

Brugmann ezen kisegítő teoriájának elfogadhatósága teljesen attól függ, megengedhető-e azon feltevés, hogy a primær középfokképző *itt* melléknévtövekhez járult. Hirt erre határozottan tagadó választ adott s a megoldást egészen másban keresi (I. F. 12, 200.). Egyik-másik nyelvben, mint specialis nyelvi sajáttság, előfordul ugyan, hogy a -ies- secundær formans jellegével bír, de ez már késői analogképzés, mint pl. szkr. bráhm-iyas, lat. amic-ior; de hogy az ős idg. nyelvben nem fordul elő, abban Hirtnek igazat kell adnunk. Már pedig a gör. -ῖον-, -ῖος- képzőt nem lehet a szkr. -iyâms-, -iyas-tól különválasztani, hanem közös megoldást kell keresnünk. E közös megoldást az ablaut-theoria nagymestere a kétszótagú basisban találja. Ha egyik részen -ῖjos-, másikon -jos- képzőt látunk, Hirt szerint az -ῖ-nek a basishoz kell tartoznia s ez esetben nem tehetünk mást, mint hogy -ῖi-re végződő kétszótagú basisból indulunk ki. Számos példát hoz fel Hirt a Rigvedából, melyeken félreismerhetetlen az -ῖ- és az egyebütt fellépő -ῖ-, -e- közt levő összefüggés. Ilyenek svâdî-yân gör. ἡδῖων, ἀδῖ-σω, lat. suadē-re; yôdhî-yân, ayôdhî és yôdhîsat, lat. iubē-re; védî-yân gör. εἰδῖ-σω, lat. vidē-re stb. De nemcsak az óindben, hanem a görögben is találunk néhány középfokot, melynél világosan megállapítható az -ῖi- basisból való eredet s így az -ῖ-nek a basishoz való tartozósága, v. ö. ἀλγῖω lat. algē-re, ῥιγῖω lat. rigē-re, κωδῖω és κωδῖ-άνειρα, talán γλωκῖω és lat. dulcē-do is.

Hirtnek ezen elemzése sok valószínűséget rejt magában,*) s

*) Megjegyzendő, hogy ezzel szemben Brugmann Kurze vergl. Gr. 389. §. még mindig fentartja véleményét.

ha elfogadjuk, le van győzve ama nehézség, melyet az $-ios-$ képzőben az $-i-$ quantitásbeli ingadozása okoz, mert a gyökérhez tartozó $-i-$ -nak $-i-$ -vé való változása már idg. időtől fogva megvan, v. ö. pl. szkr. $\gamma ji-\varsigma van$ és $\gamma ji-ka$. A $-ion-$ és $\check{i}on-$ formansokban pedig az orrhang keletkezésére eléggé elfogadható megoldást nyerünk, ha Thurneysen teoriáját némileg módosítjuk, és Hirt elméletével meg egyeztetjük. A szkr. $-yāms-$, $-iyāms-$ alakulására nézve az eredetibb $-yas-$, $iyas-$ ból még elfogadható volna Th. véleménye, de semmiképen sem a gör. $\eta\delta\iota\omicron\nu$ és a gót $sūt-izan$ közt felállított parallelismusa; $\eta\delta\iota\omicron\nu$ sohasem volt $\sqrt{\eta\delta\iota\omicron\nu}$. Az n ragozáshoz való csatlakozás különben szerencsés gondolat, s épen nem elvetni való az a feltevés, hogy a primær középfokképző meg az idg. nyelvben orrhangúak ragozásához csatlakozott, de nem a gyenge $-is-$, hanem $-ios-$ alakjában. Így az idg. genetivus $-ios-nos$ lehetett (az elsőbb említett kétszótagú basisoknál $-i-ios-nos$), mely alakot, bár kételkedve, Hirt is jelez (Handbuch der gr. Laut- u. Formenlehre 291. l.), s melyet ha elfogadunk, még a szkr. középfokokra nézve sem szorulunk Th. magyarázatára. Mert visszakövetkeztetve a $-ios-nos$ genetivusból, mely akár analogia, akár hamis etymologia folytán könnyen $-io-nos-szá$ is alakulhatott, létrejöhetett az idg. $-ion-$, $-ien-$ végződés, mely a görög primær középfokokban oly híven fenmaradt.

E szerint a gör. $\eta\delta\iota\omicron\nu$ és $\eta\delta\iota\omega$ idg. $\sqrt{suādi- iōn-}$ és $\sqrt{suādi- ios-}$ ból keletkezett (v. ö. szkr. svādiyān és svādiyās) s hasonlóképen minden kétszótagú basison alapuló középfok, mint pl. a fentemlített $\alpha\lambda\gamma\iota\omicron\nu$, $\rho\iota\gamma\iota\omicron\nu$, $\kappa\omicron\delta\iota\omicron\nu$, $\gamma\lambda\upsilon\kappa\iota\omicron\nu$.

Az egytagú basisból keletkezett középfokoknál a képző $-i-$ hangja a megelőző mássalhangzóval új hangcsoportot alkot: $\tau + j$, $\vartheta + j = ion -\sigma\sigma-$, $-\sigma-$; lesb., thess. $-\sigma\sigma-$; kret., $b\omicron\epsilon\omicron t$, att. $-\tau\tau-$, egyebütt $-\sigma\sigma-$ vagy $-\sigma-$. $k + j$, $\chi + j = -\sigma\sigma-$, att., $b\omicron\epsilon\omicron t$, kret. $-\tau\tau-$. $\delta + j$, $\gamma + j = \zeta$. Hogy a dentalis + spiransból magánhangzók közt a $b\omicron\epsilon\omicron t$, kretai dialectusokban $-\tau\tau-$, míg egyebütt $-\sigma\sigma-$ lesz, annak okát általában abban találják, hogy az átmenet $-\tau\sigma-$ szel történt, mely még az egyes dialectusokban is megvolt s csak itt változott részint regressiv, részint progressiv assimilatióval $-\tau\tau-$, illetve $-\sigma\sigma-$ szé. Így fogta fel már Curtius is. Az att. nyelvjárásban azonban a középfokok kettős $-\tau\tau-$ -je (esetleg $-\sigma\sigma-$, pl. $\beta\acute{\alpha}\sigma\sigma\omicron\nu$) a $k + j$ hangcsoport analogiájára alakult ($\eta\tau\tau\omicron\nu$ stb.), mivel egyebütt csak egyszerű $-\sigma-$ -t találunk. A gutt. + spir.-nál Brugmann kettős spiranst ($-pp-$) vesz fel átmeneti fokozat-

nak.¹⁾ A mondottak igazolására szolgáljanak: κρέσσων = $\sqrt{\kappa\rho\epsilon\tau\omega\nu}$, v. ö. κρατός κρατίστος; ὀλειζών = $\sqrt{\delta\lambda\iota\gamma\omega\nu}$, v. ö. ὀλίγος; ἐλάτων ἐλάσσω, θάπτων θάσσω = $\sqrt{\epsilon\lambda\alpha\gamma\chi\omega\nu}$ és $\sqrt{\theta\alpha\gamma\chi\omega\nu}$.²⁾ v. ö. ἐλάχιστος, szkr. lāgh-iyas, τάχιστος ταχύς; μάσσω = $\sqrt{\mu\alpha\chi\omega\nu}$, v. ö. μακρός, μήκιστος; μέζων = $\sqrt{\mu\epsilon\gamma\omega\nu}$, v. ö. μέγιστος, μέγας, szkr. máh-iyas, lat. mag-is stb.

Vannak oly mellékevek is, melyeknél semmiképen vagy csak kétségesen állapítható meg a két szótagú basisból való eredet, s mégis olyan a középfokuk, mint ezeké. Hogy αἰσχίων, ἐχθίων két szótagú basison alapul-e, kétséges ugyan, de egyes jelenségekből mégis következtethetjük, v. ö. αἰσχίων és gót aiwiski (?); ἐχθίων-t Prellwitz (etȳm. szótárában) ὀχθή-ω-val hozza összefüggésbe, v. ö. hom. ὀχθή-σας A. 517. De φιλίων, καλλίων, κακίων, βραδίων, βραχίων, βαθίων stb. középfokoknál semmi alapot sem találunk arra, hogy kétszótagú basist vegyünk fel. Ha megengedjük is, hogy egyik-másik ezek közül kéttagú basisból eredt, azért általánosságban mégis analogia-hatással vagy hamis abstractióval van dolgunk s erre elég bizonyítékot nyújtanak azon középfokok, melyek -ιον- és -ιον- formanst vegyesen mutatnak, mint παχίων πάσσω, βαθίων πάσσω, γλυκίων γλύσσω, βραχίων βράσσω.³⁾ Ha tehát valamelyik

¹⁾ E hangtani változásokra nézve v. ö. Curtius, Grundzüge d. gr. Etym.³ 617. s k. lk., Hirt, Handbuch der gr. L. u. Form. 242. §., Kühner-Blass Gr. Gr.³ I. 21. §., G. Meyer Gr. Gr.³ 282. §. Grassmann K. Z. 11, 1. sk., Brugmann Gr. Gr.³ 98. s k. lk., Henry, Précis de Gram. comp. du grec et du lat.² 39. §. c. δ.

²⁾ A mint a -v- (-γ-) az -σ- előtt, úgy a k+j stbből keletkezett kettős spirans előtt is megmaradt még a dialectusokban is; ἐλάσσω, ἄσσωνban, úgy látszik, midőn a -v-t még kiejtették, a kettős spiransból alakult -σσ- vagy -ττ- egyszerűsítettett (v. ö. kret. κάρτων), mely hangesoportból -v- pótló nyújtással kiesett, mint pl. $\sqrt{\pi\alpha\nu\tau\omega}\text{-ja} > \sqrt{\pi\alpha\nu\omega}\text{-σα} > \pi\acute{\alpha}\tau\alpha$ is. Innen magyarázható meg az -α- hosszúsága is. V. ö. Brugmann Gr. Gr.³ 58. §. 2. és 81. §. 2. jegyz., Joh. Schmidt K. Z. 25, 156, Bartholomæ Bezz. Beitr. 12, 86. A kettős -σσ- azután ἤσσω stb. analogiájára keletkezett. — Blass (555. l.) és Hirt (Handbuch 353. §. d.) hajlandók feltételezni, hogy az ionban ἐλάσσω, ἄσσων volt.

³⁾ Βράσσων-t némelyek βραδ-ός-ból származtatják (nálunk Soltész-Szinnyi és Elischer szótáraiban is); ez azonban ellenkezik a fenti hangtörvényekkel. Aristarchos csak azért vetette el a βραχ-ός-szal való összefüggést, mivel Hom.-nál ez utóbbi nem fordul elő, de azért ő sem βραδός középfokának, hanem βράσσειν participiumának fogta fel. Ő előtte azonban már a logographusok is βραχύς gyökeréből eredeztették s így újabban is,

kétszótagú basison alapulna, mint $\gamma\lambda\upsilon\kappa\acute{\iota}\omega\upsilon\upsilon$, akkor $\gamma\lambda\acute{\upsilon}\sigma\sigma\omega\upsilon\upsilon$ csakis $\kappa\rho\acute{\epsilon}\sigma\sigma\omega\upsilon\upsilon$ és hasonlók analogiájára keletkezett. Ellenkező esetben $\sqrt{\text{svādī-īon}}$ (svādī-yân, ἡδίων)-ból -ion- képzőt alkottak, mely azután egytagú basishoz is járult, tehát $\varphi\iota\lambda\text{-}\acute{\iota}\omega\upsilon$, $\kappa\alpha\kappa\text{-}\acute{\iota}\omega\upsilon$ stb. S úgy látszik, hogy az -ī-vel bíró formansok kezdtek mindinkább érvényesülni, a mint a szanszkritban is majdnem teljesen kiszorították a -yas-t.*)

Az egyes középfokok képzésénél végbemenő hangváltozások mellett feltűnő némelyeknél a gyökérhangzó változása is, v. ö. $\kappa\rho\alpha\tau\text{-}\acute{\upsilon}\varsigma$ és $\kappa\rho\acute{\epsilon}\sigma\sigma\omega\upsilon\upsilon$, $\delta\lambda\acute{\iota}\gamma\text{-}\omicron\varsigma$ és $\delta\lambda\epsilon\zeta\omega\upsilon\upsilon$. Lehetetlen itt fel nem ismerünk a gyökérablautot, melyről eredetileg az idg. nyelvben az a szabály uralkodott, hogy a középfokban a gyökér erős alakkal (Vollstufengestalt), a felsőfokban ellenben gyenge alakkal (Schwundstufengestalt) bír (v. ö. Brugmann, Grundriss II. 400. l. és Griech. Gr.³ 208. l.). Így természetesen a hangsúly sem volt egyforma, hanem a felsőfok mindig végéles volt, míg a középfok a gyökeret hangsúlyozta. De ez a hangsúlykülömbőség még a szanszkritban is megszűnt, pedig amúgy igen megőrizte az eredeti hangsúlyt. A melléknév positivusa szintén gyenge gyökérből alakult, mint a felsőfok és hangsúlya a képzőn volt. Tehát $\sqrt{\kappa\rho\epsilon\tau\text{-}}$, $\sqrt{\kappa\rho\alpha\tau\text{-}}$ gyökérben a gyökérhangzó különbözete még idg. eredetű. Így volt az ősnelvben $\sqrt{\text{lāgh-īes-}}$, $\sqrt{\text{lāgh-istó-}}$, $\sqrt{\text{lāgh-ú-}}$, v. ö. av. renj-yah-; gör. $\epsilon\lambda\acute{\alpha}\sigma\omega$ $\sqrt{\text{ἐλαγχ-ία}}$ -ból lett $\sqrt{\text{ἐλεγχ-ία}}$ helyett $\sqrt{\text{ἐλαχ-}}$ hatása folytán, ép úgy, mint a szanszkritban lāghīyas a törvényes lām-hīyas helyett. Itt tehát a belső analogia útját állta a középfok szabályos alakulásának úgy, hogy míg máshol a gyökér normalis foka megmaradt (v. ö. $\epsilon\lambda\epsilon\gamma\chi\omicron\rho$, $\epsilon\lambda\acute{\epsilon}\gamma\chi\omega$), addig a középfok már a felsőfokhoz assimilálódott, pedig ennek a gyökérhangzója eredetileg csak sonans η volt. Hogy mily nagy volt az analogia átalakító hatása a gyökérhangzóra, kitűnik a következőkből.

A gör. $\theta\acute{\alpha}\sigma\omega$ $\sqrt{\text{θαγχ-ία}}$ -ból alakult $\sqrt{\text{θεγχ-ία}}$ helyett $\sqrt{\text{ταχ-}}$ hatása alatt, egészen úgy, mint $\epsilon\lambda\acute{\alpha}\sigma\omega\upsilon\upsilon$; hasonlóképen $\acute{\alpha}\sigma\omega\upsilon\upsilon$ adv. is $\sqrt{\text{ἀγχ-ιον}}$ -ból (v. ö. $\acute{\alpha}\gamma\chi\iota$); $\beta\acute{\alpha}\sigma\omega\upsilon\upsilon$ $\beta\alpha\theta\acute{\iota}\omega\upsilon\upsilon$ szintén $\beta\alpha\theta\acute{\upsilon}\varsigma$ miatt lett gyöngye tönvűvé, v. ö. $\beta\acute{\epsilon}\nu\theta\omicron\varsigma$; $\pi\acute{\alpha}\sigma\omega\upsilon\upsilon$ $\sqrt{\text{φείσσω}}$ ($\varphi\acute{\epsilon}\sigma\sigma\omega\upsilon\upsilon$) vagy $\sqrt{\text{φᾶσ-$

v. ö. Kühner-Blass Gr. Gr.³ I. 555. l., G. Meyer Gr. Gr.³ 488. l. és L. Meyer, Handbuch d. griech. Etym. III. 120. l.

*) Csak néhány magánhangzós végű gyökérben maradt meg a -yas-teljes épségben, mint prē-yas- , çrē-yas- , jyá-yas- . Néhány más középfoknál, hol még elfordul, már korán cserélkezik -iyas-szal, így náv-yas és náv-iyas , táv-yas és táv-iyas stb. Whitney Ind. Gr. 168. l.

ων helyett παχύς miatt, γλώσσων √ γλεύσσων helyett (v. ö. γλεῦκος must) γλυκός miatt. Ép így ταχίων, παχίων, βραχίων, βραδίων, melyek valószínűleg későbbi képződmények, mint θάσσω stb. — μέζων híven megőrizte az eredeti gyökérhangzót, sőt még az alap- és felsőfokra is hatással volt (μέγ-ας, μέγ-ιστος, v. ö. lat. mag-nus, szkr. máh-īyas); μάσσω √ μήσσω helyett (v. ö. μῆκος) μακ-ρός hatása alatt képződött, felsőfoka ellenben épen megfordítva μῆκιστος √ μάκιστος helyett (av. masyah- óperzsa maþ-īsta).

Analógia hatásra vezetendők vissza amaz eltérések is, melyek a görög nyelvjáráásokban fordulnak elő az egyes középfokok közt. Az att. μείζων és κρείττων-ban (√ κρέττων helyett = dór és új-ion κρέσσω) az -ει- a hosszú hangzóval bíró θάττων, ἐλάττων analógiájára keletkezett. A viszony körülbelül ez volt $\alpha : \bar{\alpha} = \epsilon : \epsilon\iota$, τᾶχος : θάττων = μέγας : μείζων, melyben az $\epsilon\iota$ hangértéke hosszú zárt $\bar{\epsilon}$. Lehetséges azonban az is, hogy az eredeti diphthongussal bíró ἀμείνων analógiájára alakultak. Hogy μείζων-ban az -ει- nem eredeti, kitűnik abból, hogy egy ó-att. vázán MEZO alakot látunk, v. ö. Kretschmer K. Z. 29, 423. és Meisterhans, Gram. d. att. Inschriften², Berlin 1888, 118. s k. lk., ki szerint az eredeti -ει- diphthongust sohasem jelölték E-vel. Ὀλείζων-ban levő -ει- természetéről már eltérők a vélemények, mivel ó-att. feliratokon OAEZON és OAEIZON, Homerosnál ὀλίζωνες (Σ. 519, az -ι- quantitása eldöntetlen) alakokkal is találkozunk. Lehetséges, hogy az -ει- valódi diphthongus, s akkor a többi alakot analógiával kellene magyaráznunk, de általánosabb az a felfogás, hogy ὀλέζων az eredeti s így ὀλείζων a hasonló μείζων, κρείττων módjára jött létre (v. ö. Brugmann, Griech. Gr.³ I. 209. l., Kühner-Blass Gr. Gr.³ I. 567. l. és G. Meyer, Gr. Gr.³ 489. l.). Ez utóbbi esetben azonban a középfok -ε- vagy -ει- hangzója és az alap- s felsőfok -ι-je közti viszony még magyarázat nélkül marad. Az alexandriai költőknél előforduló ὀλίζων már kétségkívül ὀλίγος hatása alatt jött létre, ha csaknem a hom. alaknak egyszerű átvétele.

κρέσσω és κρείττων-on kívül ugyanazon töből még két alak fordul elő: a dór κάρρων és a kret. κάρτων (καρτόνας gort. t. I, 15.), mindkettő metathesissel a gyenge √ κρατ- gyökérből, √ καρτ-ων > kret. √ κάρττων és dór √ κάρσσω (analógia folytán) > κάρτων és κάρρων (v. ö. Brugmann, Grundriss II. 406. l., Griech. Gr.³ 81. § 6. jegyz., 230. § 1. és I. F. 9, 348. s k., Kühner-Blass, Gr. Gr.³ I. 565. l.). De arra is lehet gondolni, hogy egyiknek vagy másiknak képzése hamis abstractio folytán történt, pl. κάρτ-ων : θάττ-ων, a

mint a kret. $\pi\rho\epsilon\acute{\iota}\omega\nu$ (öregebb, $\pi\rho\epsilon\acute{\iota}\gamma\upsilon\varsigma$, $\pi\rho\epsilon\acute{\iota}\gamma\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$) csakis $-\omega\nu$ végű középfokok hamis felfogásán alapszik, talán épen $\kappa\alpha\rho\tau\text{-}\acute{\omicron}\varsigma$: $\kappa\acute{\alpha}\rho\tau\text{-}\omega\nu = \pi\rho\epsilon\acute{\iota}\gamma\text{-}\acute{\omicron}\varsigma$: $\pi\rho\epsilon\acute{\iota}\gamma\text{-}\omega\nu$; jóllehet az alapfok $\pi\rho\epsilon\acute{\iota}\gamma\text{-}\upsilon\varsigma < \sqrt{\pi\rho\epsilon\iota\sigma\text{-}\gamma\text{-}\acute{\omicron}\varsigma}$, v. ö. att. $\pi\rho\epsilon\sigma\text{-}\beta\text{-}\acute{\omicron}\varsigma$, lat. *pris-cus*, kret. $\pi\rho\epsilon\acute{\iota}\nu$, hom. $\pi\rho\acute{\iota}\nu$, att. $\pi\rho\acute{\iota}\nu$, melyeket Brugmann mind egy $\gamma\upsilon\kappa\epsilon\rho\acute{\epsilon}\rho$ hez tartozóknak vesz (Grundriss II. 406. l., az állítólagos $-\gamma\upsilon-$ formansról l. 261. l.; $\pi\rho\epsilon\acute{\iota}\gamma\upsilon\varsigma$ etymológiájáról, v. ö. még L. Meyer, Handbuch d. gr. Etym. II. 631. l.). Itt tehát az analog képzésnél a képzőnek $-\gamma-$ hangját a tőhöz tartozónak gondolták.

Érdekes képzései vannak $\rho\acute{\alpha}\delta\iota\omicron\varsigma$ -nak, mely az új-ionban $\rho\eta\acute{\iota}\delta\iota\omicron\varsigma$, Theognisnál $\rho\acute{\eta}\eta\delta\iota\omicron\varsigma$ alakban fordul elő, és a melyet, tekintve att. $\rho\acute{\alpha}\omega\nu$, új-ion $\rho\eta\acute{\iota}\omega\nu$ középfokokat, valami $\sqrt{\rho\acute{\alpha}}$ -, $\sqrt{f\rho\acute{\alpha}}$ - (vagy $\sqrt{\rho\acute{\alpha}\tau}$ -) gyökér és $-\iota\delta\iota\omicron\varsigma$ végzet összetételének kell tartanunk (v. ö. $\nu\omicron\mu\varphi\text{-}\iota\delta\iota\omicron\varsigma$). Hogy e gyökér eredetileg milyen volt, nem lehet biztossággal megállapítani. Lehetséges, hogy $\rho\acute{\epsilon}\omega$, $\rho\acute{\epsilon}\upsilon\mu\alpha$ szókkal függ össze (v. ö. Hom. $\rho\acute{\epsilon}\alpha$, $\rho\acute{\epsilon}\iota\alpha$ könnyen, $\alpha\omicron\lambda\ \beta\rho\acute{\alpha}$), melyek a szkr. $\sqrt{s\text{rav-}}$, $\sqrt{s\text{ru-}}$ gyökérrel azonosak. Brugmann, mint már láttuk (Griech. Gr.³ 208. l., v. ö. még Kühner-Blass Gr. Gr.³ I. 568. l. 2. jegyz. és L. Meyer, Handb. d. gr. Etym. IV. 448—9. ll.), $\rho\eta\acute{\iota}\omega\text{-}t$ $\sqrt{\rho\acute{\alpha}\tau\text{-}\iota\omicron\sigma}$ -ra bontja, mely úgy keletkezett volna, hogy a $-\iota\omicron\sigma$ - képző adiectív tőhöz járult. Valószínű azonban, hogy akár van összefüggésben $\rho\acute{\epsilon}\omega$ tövével, akár nincs, kétszótagú, még pedig $-i$ -re végződő basison alapszik s így az új-ion $\rho\eta\acute{\iota}\omega\nu$ lenne az eredetibb, mely att. $\sqrt{\rho\acute{\alpha}\tau\omega\nu}$ -nak felel meg (v. ö. $\rho\acute{\alpha}\tau\acute{\iota}\omega$ és új-ion $\rho\eta\acute{\iota}\acute{\iota}\omega$), itt azonban a két hangzó hamarosan diphthongussá alakult (v. ö. $\acute{\Lambda}\iota\delta\eta\varsigma$ és ion $\acute{\Lambda}\iota\delta\eta\varsigma$). A Theognisnál előforduló $\rho\acute{\eta}\eta\delta\iota\omicron\nu$ (középfok), ha helyes az olvasása, egyszerű analog képzés a helytelenül $\rho\eta\delta$ -nek képzelt tőből.

Különös jelenség nemcsak a görög, hanem általában az idg. nyelvekben az, hogy bizonyos melleknevek, mint «jó, rossz, nagy, kicsiny, sok, kevés» vagy egyáltalában nem, vagy csak ritkán képeznek közép- és felsőfokot. A nyelvtanos úgy segít e hiányon, hogy más comparativusokat vagy superlativusokat csatol hozzájuk, melyek az illető positivus fogalmát kifejezik ugyan, de annak gyökeréhez semminemű vonatkozásban nincsenek, s ezeket rendhagyó fokozásúaknak nevezi. Az ilyen comparativusoknak van ugyan néha megfelelő alapfokuk is a nyelvben, mint pl. $\acute{\alpha}\gamma\alpha\theta\acute{\omicron}\varsigma$ egyik rendhagyó középfokának $\kappa\rho\epsilon\acute{\iota}\tau\omega\nu$ -nak is ($\kappa\rho\alpha\tau\acute{\omicron}\varsigma$), a mi csak azt mutatja, hogy némely comparatív fogalom kifejezésére különféle tövek állanak rendelkezésünkre, sokszor azonban nem találunk neki megfelelő alapfokot.

Hogy a nyelvben ily, alapfok nélkül szükölkö dő comparativusokvan-
nak, annak több oka lehet. Mint már említettük, a comparativ fogal-
mat kifejező képzés eleinte az absolut fogalom képzésétől teljesen
függetlenül történt, t. i. a primær képzéseknél, s így többször nem is
volt szükség megfelelő alapfokra, különösen ha már más rokonjelen-
tésű adiectivum volt a nyelvben. De ha keletkezett is, a minthogy
egyik-másiknál tényleg találunk, a nyelv folytonos változása,
melynélfogva egyes szók más rokonjelentésűek elöl lassanként
visszaszorulnak, ósdiakká válnak, míg végre teljesen eltűnnek a
nyelvhasználatból, könnyen adhatja magyarázatát hiányuknak.
Ehhez vehetünk még egy okot s ez az, hogy nem szükséges minden
comparativ jelentésű szóban eredeti fokozást látnunk, mert meg-
történhetik az is, hogy valamely szó a nélkül, hogy comparativ
képzővel bírna, pusztán külső hasonlatosság miatt is átveheti a
comparativ jelentést, a mire a görögben is találunk példát.

Azon valódi középfokok közül, melyekhez megfelelő alapfok
nincsen, három tartozik ἀγαθός fogalmához, ú. m. βελτίων, ἀρείων
és λωίων. Legnagyobb nehézséget természetesen βελτίων etymoniá-
nak kérdése okoz, melyről általánosságban az a nézet volt elter-
jedve, hogy gyökere egy és ugyanaz a βούλομαι és latin velle igék-
ben jelentkező gyökérrel.*) Ez első látszatra elég plausibilisnek
tetszik, de valójában nagy hangtörvényi nehézségekbe ütközik,
mert ha βούλομαι a lat. velle gyökerével ázonos gyökertű, a mint-
hogy úgy is van, akkor -β- az ősidg. nyelvben -gu-, vagyis labio-
velaris media explosiva volt, melynek a görögben palatalis magán-
hangzó előtt -δ- felel meg, tehát √δελτίων volna βελτίων helyett, a
mint a dór δήλομαι és a lokr. delph. δειλομαι is mutatja (v. ö. még
βάλλω és ark. δέλλω, βάραθρον = δέρεθρον lat. vorare). A kret. δέλτον
(ἀγαθός értelemben Photiusnál) valószínűleg √guel + -to- part.
képző, de ebből még nem következik, hogy βελτίων is ezen gyökér-
hez tartozik, a mint a szkr. var-as ‚kiváló‘ és bret. guell ‚jobb‘
szókból sem az, hogy √felτίων volt eredetileg. Hiába hivatkoznak
a βαοτ βελιόμενος-ra és a thess. βέλλειται-re is, mert ezeknek, mint

*) Így különösen Fick Bezz. B. 6, 212. és Hübschmann, újabb idő-
ben Danielsson, Prellwitz és Neisser. G. Meyer Gr. Gr.³ 266. l. szintén
ezen nézet mellett van. Határozottan ellenzi Osthoff, Griech. u. lat. Wort-
deutungen I. F. 6, 1. s k., hol az egész kérdést behatóan tárgyalja, és
Wackernagel K. Z. 30, 301. s k.

szól nyelvjárási alakoknak, meglehet a maguk jogosultsága (l. Brugmann, Griech. Gr.³ 95. §. 2., lesb. πέσσορες, hom. πίσορες, att. τέταρες; bœot βελφῖν, att. δελφῖν stb.). Kalandos etymologizálásba bocsátkozik Wackernagel idézett helyen, a mennyiben βελτίων és βέλτερος gyökerét ἀμβλύς-szel (tompá, gyenge) hozza összefüggésbe, a mire az att. ἀβέλτερος (ostoba) vezette. Mert ez utóbbit -ος végű melléknévvé rekonstruáljuk, akkor √ἀβλύς-t nyerünk, mely egyenesen ἀμβλύς-re irányítja figyelmünket. Ebből azután, mivel √ἀμβλ-
 tőnek aligha lehetne felfogni, hanem csak ἀ-μβλύς-nek, √μαλύς és √βλ-ός (erős) melléknévekre következtet s ezzel a μάλα, μάλιστα, √μέλλων (lat. melior) szókkal való rokonságra; -τερο- képzővel keletkezett √μέλτερος, mely √βλύς-szel való kiegyenlítődéssel folytán igen könnyen lehetett βέλτερος-szá, βελτίων számára pedig nem marad más hátra, mint hogy későbbi képzés, melynél már √βελτ-
 gyökeret vettek alapul. Nem lehetetlen combinatio, maga Brugmann is elfogadta (Grundriss II. 81. §. 231. l.), de sokkal valószínűbb Osthoff nézete, ki βελτίων-ban a lat. dē-bilis, szkr. bālam és óbolg. bolijī (boljiji¹) szók gyökerét látja.²) A szkr. bālam és lat. dēbilis közti rokonságot már Bopp is észrevette (Glossarium³ 263. b.), de hibázott, midőn valēre-t is idevonta, mit különben Benfey, Pott és mások is megtettek, így Grassmann, K. Z. 12, 123. és eleinte Vaniček, Griech.-lat. etym. Wörterbuch, de később, latin etym. szótárában már átlátja tévedését. Elhibázott e combinatio azért, mivel bālam és dēbilis-ben a -b- hang eredeti idg. -b-, a mint bolijī (nagyobb, kiválóbb) is kétséget kizárólag mutatja. Dēbilis-nek √de-habilis-ből való leszármaztatását, mint Freund, Georges, Heinen és újabban Stowasser szótárakban található (nálunk Finályban is), azért veti el Osthoff, mivel dē, mint tagadó szócska, adiectivumokkal nem képez adiectivum compositumot, hanem csak participiumokkal és főnevekkel, v. ö. dēformātus, dētruncātus stb. és dēpilis, dēsomnis, dēformis stb.³) Ez utóbbiak közé tartozik dēbilis, a dē és √belom főnév összetétele, melynek gyökere a felhozott

¹) Az első -j- hatásáról és értékéről l. Brugmann, Kurze vergl. Gr. 154. §. 3.

²) Osthoff előtt már Ahrens látja az összefüggést βελτίων és bālam közt K. Z. 8, 358. sk.; Bickell K. Z. 14, 426. az óbolg. bolijī-t is idevonja.

³) Dēhonestus O. szerint visszaképzés dē-honestare-ből honestus: honestare szerint.

nyelveken kívül a görögben βέλ-τερος és βελ-τίων-ban jelentkezik. Az értelmi összefüggés «erősebb» és «jobb» közt itt nem okoz nehézséget, mert hiszen csak κρείττων (erősebb, hatalmasabb, kiválóbb, jobb) és a szkr. √jyâ-gyökérből keletkezett jyâ-yân (hatalmasabb, kiválóbb, nagyobb, erősebb, öregebb, l. Böhlingk-Roth, Sanscrit Wörterbuch III. 156.) különböző jelentéseire kell utalnunk. Külömben Wackernagel is az «erős» fogalomból indul ki. Ezek után már csak az a kérdés, hogy mi módon került βελτίων-ba a -τ- hang? Wackernagel teoriája szerint βελτίων későbbi képződmény s így βέλτ-ερος után hamis abstractio folytán keletkezett; ugyanez Osthoff nézete is, ki szerint √βελ- gyökérből előbb lett βέλ-τερος (att. ἀβέλ-τερος is ide való) és csak azután az attikai nyelvjárásra szorítókozó βελ-τ-ίων úgy, hogy az előbbinek képzőjéből a -τ-t egyszerűen a gyökérhez vonták (I. F. 6, 6. l., így fogja fel G. Meyer, Gr. Gr.³ 488. l. és újabban Delbrück is I. F. 14, 46. s k.). Ettől eltérőleg Joh. Schmidt képzőösszetételt lát βελτίων-ban («Ein übersehenes comparativsuffix» K. Z. 19, 381. s k.). Kiindulva ugyanis abból, hogy -ta-, -ra-, -ma- formansok erősítés végett néha összetéve is előfordulnak, pl. af-tu-ma stb., azt a kérdést veti fel, hogy -jans- elé (Schmidt szerint!) is nem járult-e szintén más képző? Felelete igenlő, mivel βελ-τ-ίων-ban s e két latin szóban: diū-t-ius, sec-t-ius, levő -t-t a -ta- felsőfokképző maradványának tartja.

A mi ἀρείων-t illeti, mindenki megegyezik abban, hogy ugyanazon gyökérrel bír, mint ἀρετή és ἀρέσκω. Némelyek szerint (pl. Hirt, Handbuch der gr. Laut- und Formenlehre 356. §. 1. és L. Meyer, Handbuch d. gr. Etym. I. 263. l.) ezek eredeti √ar- basison alapszanak, mint ἄρ-ιστος mutatja, de tekintve a középfok alakját, nem képződhetett közvetlenül a gyökérből, hanem a már ősgörög √ἀρεσ- töből: √ἀρεσ-ιον = ἄρειον (v. ö. √ἀλᾶθεσ-ια = ἀλήθεια, √ἔσ-ιην = εἶην stb. Brugmann, Griech. Gr.³ 15. §. 5.). Kevesebb valószínűséggel bír az a nézet, hogy az -ε- még a basishoz tartozik, mire ἀρε-τή, ἀρέ-σκω, Ἄρης szóból következtetnek (l. Henry, Précis de Gr. comp.³ 92. §. és G. Meyer, Gr. Gr.³ 487. l.), ez esetben az -εi- csak analogia folytán jöhetett létre. λωίων, att. λῶων valószínűleg √σλωf-ίων-ból keletkezett és összefügg a lat. salvus-szal <√saluaos (Brugmann, Gr. Gr.³ 71. §. 2. és Hirt, Handbuch d. gr. L. u. Formenl. 356. §. 1., Solmsen nem tartja valószínűnek, K. Z. 37, 15. l.), v. ö. örmény lav 'jó' (Hübshmann). Curtius szerint λωίων λάω (√λάfω) és ἀπολαύω igékhez tartozik, melyekhez még a lat. lū-erum,

Lav-erna, gót lau-n (= Lohn) szókat is odavonja (Grundzüge der griech. Etym.³ 338. s k. l.). A μικρός-hoz tartozó μείων közép fok etymonja még homályos. Gyökere közvetlenül $\sqrt{\mu\epsilon\iota-}$, $\sqrt{\mu\iota-}$ ($\sqrt{\mu\epsilon\iota-}$ (ϋ)ων), melyhez a lat. mi-nus és talán maga μικρός is tartozik (Brugmann, Grundriss II. 405. l. és Hirt, Handbuch d. gr. L. u. Form. 356. §. 3.). L. Meyer (Handbuch d. gr. Etym. IV. 291. l.) és Curtius (eml. m. 312. s k. l.) idecsatolják a szkr. $\sqrt{mi-}$, $\sqrt{mā}$ gyökeret is. — ἤσσω < $\sqrt{\eta\kappa-}$ ων, tehát egytövű ἦκα adverbiummal. Az ὕιον ἔσσων valószínűleg κρέσσων és hasonlók analogiájára keletkezett.

Nem kell azonban szükségképen mindenütt valódi fokozást feltételeznünk, így különösen ἀμείων, χείρων és πλείων, πλέων közép fokoknál sem.*) ἀμείων-t általában $\sqrt{\alpha\mu\epsilon\nu-}$ ων-ból származtat-ták; így még Brugmannál a Grundrissban és újabban a két Meyer-nél és többeknél. De ellenmond e felfogásnak az óattikai feliratok közt talált ΑΜΕ/ΝΟΚΛΕΣ, s ez világosan mutatja, hogy itt valódi diphthongussal van dolgunk. Azért Brugmann újabban, görög nyelvtanának 3. kiadásában, határozottan $\sqrt{\alpha\mu\epsilon\iota-vo-}$ tövet vesz fel e közép fok alapjául (v. ö. lat. amœ-nus), vagyis közönséges melléknevet, melynek accusativusát, χμεινον-t, egyneműnek tartván θάττων, ἦττων-nal, ahhoz csakhamar megfelelő nominativust is képeztek: ἀμείων, úgy mint θάττων stb. Ugyanily módon vedlett át szerinte χείρων és χέρειον is, melyek eredetileg szintén csak közönséges melléknevek voltak, χέρειον < $\sqrt{\chi\epsilon\rho\epsilon\sigma\phi-}$ ο-, mely χερειό-τερος és χέρηες-ben nyilvánul, χείρων < $\sqrt{\chi\epsilon\rho\sigma\phi-}$ ο-, v. ö. χειρώ és szkr. hrasvās. πλέων-t $\sqrt{\pi\lambda\epsilon\sigma-}$ ον-ra vezeti vissza ép úgy, mint Thurneysen az epikai πλέεσ-t $\sqrt{\pi\lambda\epsilon\sigma-}$ ες-re, K. Z. 33, 355. (v. ö. kret. πλίεσ), melynek gyökere az arkad. πλόσ-ban nyilvánul; így az att. πλείων analogia folytán kapta az -ει- diphtongust.

Brugmannak ezen theoriája mellett azonban χείρων-t valódi fokozás eredményének is lehet tartani, sőt egyes jelenségek inkább e mellett szólnak. χείρων $\sqrt{\chi\epsilon\rho\sigma-}$ üből is keletkezhetett ($\sqrt{\chi\epsilon\rho\sigma-}$ ων), v. ö. szkr. hras-vā- és hras iyāms-, e mellett szól χείρων is (Hesych.) < $\sqrt{\chi\epsilon\rho\sigma-}$ ü(ϋ)ων vagy $\sqrt{\chi\epsilon\rho\sigma\phi-}$ ιον (Brugmann), feltéve, hogy nem

*) Ezekre nézve v. ö. Brugmann Grundriss II. 405. s k. lk. és Gr. Gr.³ 209. s k.; Hirt, Handbuch d. gr. L. u. Form. 295. l., Kühner-Blass, Gr. Gr.³ I. 565. s k., G. Meyer, Gr. Gr.³ 487. s k., Henry Précis de gram.² 161. §., L. Meyer, Handbuch der gr. Etym. I. 233, II. 713, III. 305. l., Curtius eml. m. 188. és 264. lk.

újabb analog képzés; az epikai $\chi\epsilon\rho\epsilon\iota\omega\upsilon\upsilon$ < $\sqrt{\chi\epsilon\rho\epsilon\sigma\text{-}\iota\omega\upsilon\upsilon}$ -ból is lehetett, mint $\acute{\alpha}\rho\epsilon\iota\omega\upsilon$ (Hirt). $\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega\upsilon$ -nak idg. $\sqrt{\text{pl}\acute{\epsilon}}$ - szolgál alapul, mely $\pi\acute{\iota}\mu\pi\lambda\eta\mu\iota$ és a lat. plēnusban is jelentkezik;* $\sqrt{\pi\lambda\eta\iota\omega\upsilon\upsilon}$ (idg. $\sqrt{\text{pl}\acute{\epsilon}}$ -ien-, $\sqrt{\text{pl}\acute{\epsilon}}$ -ies-, v. ö. szkr. prá-yas) > $\pi\lambda\acute{\eta}\omega\upsilon$ > $\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega\upsilon$, mely a felsőfok analogiájára $\pi\lambda\epsilon\iota\omega\upsilon$ alakot is nyert, $\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega\upsilon$ régiségére vall a kret. $\pi\lambda\acute{\iota}\omega\upsilon\alpha$ is (4. gort. t.), mely eddig, úgy látszik, elkerülte a nyelvészek figyelmét, v. ö. kret. $\acute{\iota}\omega\upsilon\upsilon\tau\iota$ = $\acute{\epsilon}\omega\upsilon\sigma\iota$, $\acute{\eta}\beta\acute{\iota}\omega\upsilon\sigma\alpha\upsilon$ = $\sqrt{\acute{\eta}\beta\acute{\epsilon}\omega\upsilon\sigma\alpha\upsilon}$, $\sqrt{\acute{\eta}\beta\acute{\epsilon}\omega\upsilon\sigma\alpha\upsilon}$ stb. Joh. Schmidt határozottan a $\sqrt{\text{pl}\acute{\epsilon}}$ - gyökérből való közvetlen származtatás mellett van (K. Z. 38, 41.) s erősen kikel Thurneysen fentebb említett okoskodása ellen. A hom. $\pi\lambda\acute{\epsilon}\epsilon\varsigma$ szerinte < $\pi\lambda\acute{\epsilon}\epsilon\epsilon\varsigma$ < $\pi\lambda\eta\text{-}(\text{j})\epsilon(\sigma)\epsilon\varsigma$ -ből keletkezett; az ark. $\pi\lambda\acute{\omicron}\varsigma$ pedig hogyan lehetne $\sqrt{\pi\lambda\epsilon\varsigma}$ - tőnek neutruma, mint Th. tartja? $\sqrt{\pi\lambda\epsilon\varsigma}$ - tőhöz, mint Schmidt mondja, csak $\pi\lambda\acute{\eta}\varsigma$ adiectivum tartozhatik, ennek neutruma pedig sohasem lehet $\pi\lambda\acute{\omicron}\varsigma$. Ez utóbbira nézve különben eredeti eszméje van, a mennyiben $\sqrt{\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega\varsigma}$ -ból eredeztetni úgy, hogy ez proklitikussá lett. Schmidt ezen fejtegetését Brugmann egyszerűen csak tudomásul veszi (I. F. 14, 20. l. 2. jegyz.) s $\pi\lambda\acute{\epsilon}\epsilon\varsigma$ -re nézve a fentebbin kívül még a Grundrissben (II. 405. l.) elfoglalt álláspontját is hangoztatja, t. i. hogy $\sqrt{\text{pl}\acute{\epsilon}\iota\varsigma}$ -ből keletkezhetett.**) Az att. nyelvjárásban $\pi\lambda\epsilon\iota\upsilon$ is előfordul, mely, Wackernagel szerint, vissza-képzés $\pi\lambda\epsilon\iota\varsigma$ -ből (= $\pi\lambda\acute{\epsilon}\epsilon\epsilon\varsigma$, l. Brugmannál, Griech. Gr.³ 210. l.), a herodotosi $\pi\lambda\epsilon\upsilon\upsilon$ ellenben $\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega\upsilon$ -nak új-ion alakja, hol tudvalevőleg -εο-, -εου- helyett legtöbbször -ευ- áll.

(Köszög.)

GERECS SZAL. FERENCZ.

ἸΠΑΜΑΤΑ ἈΝΔΡΕΙΑ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ.

Reich Der Mimus I. című munkájában a 383. s köv. lapokon a $\mu\acute{\iota}\muο\iota$ $\acute{\alpha}\nu\delta\rho\epsilon\iotaο\iota$ $\kappa\alpha\iota$ $\gamma\upsilon\upsilon\alpha\iota\kappa\epsilon\iotaο\iota$ -kifejezésről értekezik Sophron költészetével kapcsolatban. Másoknak (Botzon, Kaibel stb.) nézetével szemben azt vitatja, hogy a kérdéses terminológiát, s Sophron

*) A magyar «több» szó is (< $\sqrt{\text{t}\acute{o}\text{b}}$ < $\text{t}\acute{o}\text{b}$) $\sqrt{\text{t}\acute{o}\text{b}}$ - $\sqrt{\text{tel}}$ - gyökérből származott, melyhez «teli», «tele» tartozik. L. Budenz, Magyar-ugor összehasonlító szótár 238. és Szinnyei, Magyar nyelvhasznítás² (jegyzetek) 96. l.

**) Az ark. $\pi\lambda\acute{\omicron}\varsigma$ < $\sqrt{\pi\lambda\acute{\epsilon}\omega\varsigma}$ theoriáját azonban elfogadta Brugmann, l. Kurze vergl. Gr. 389. §.

mimusainak ez alapon való osztályozását nem a költőnek tudós commentatora, Apollodoros, állapította meg először, hanem hogy itt műszó és osztályozás egyaránt annyira a mimus jellegével adott dolog, hogy mindez talán már magától Sophrontól ered. Legfőbb külső bizonyítéka Platon politeiájának az a helye (451 C), a hol Sokrates, a ki a mintaállam férfitörvényeiről, a phylakes-ről, már eléggé intézkedett, a következő szavakkal tér át a nőközönség megbeszélésére: *τάχα δὲ οὕτως ἂν ὁρθῶς ἔχει, μετὰ ἀνδρείον δράμα παντελῶς διαπερανθὲν τὸ γυναικείον αὐτὸ περιβαίνειν* stb. Reich szerint (id. l. 3. jegyz.): «*Δράματα ἀνδρεία und γυναικεία kennen wir nur in Sophrons Mimen, sonst findet sich eine derartige Bezeichnung nirgends in der ganzen Gräcität, ausser bei Plato*». Mindebből tehát szerinte az következik, hogy Platon a nevezett helyen *csakis* Sophront és az ennél szerepelő *μίμοι ἀνδρείοι καὶ γυναικείοι*-féle kifejezést tarthatta szem előtt, miként ezt már Foerster is állította, s hogy ilyformán a sophroni költészetnek osztályozása már az apollodorosit jóval megelőző időben, talán már Sophron óta, ismeretes volt.

Azt hiszem, hogy Reich egész okoskodását megdönti es kérdésünket egészen más útra tereli Aristophanesnek egy helye, melyet ő — csak ép úgy mint a kérdés többi tárgyalói — csodálatosképen nem vett észre. A Thesmophoriazusaiiban Mnesilochos ál-mélkodással látja az asszonyosan felpiperézett Agathont, a tragœdiairót, mire ez a következő szavakkal adja asszonyi külsejének magyarázatát:

148. sor) *ἐγὼ δὲ τὴν ἐσθλὴν ἄμα γνώμη φορῶ.
χρῆ γὰρ ποιητὴν ἄνδρα πρὸς τὰ δράματα
ἄει ποιεῖ, πρὸς ταῦτα τοὺς τρόπους ἔχειν.
αὐτίκα γυναικεῖ ἦν ποιῆ τις δράματα,
μετουσίαν δεῖ τῶν τρόπων τὸ σῶμ' ἔχειν.
— — — — —
ἀνδρεία δ' ἦν ποιῆ τις, ἐν τῷ σώματι
ἐνεσθ' ὑπάρχον τοῦθ'. ἢ δ' οὐ κεκτήμεθα,
μίμησις ἦδη ταῦτα συνθηρέετα:*

Ezen aristophanesi helyből mindenek előtt az következik, hogy a *δράματα ἀνδρεία καὶ γυναικεία*-féle kifejezés nemcsak Sophronnál és Platonnál fordul elő az egész græcításban, a hogy ezt Reich állítja, mert hisz az a 411. v. 410. előadott Thesmophoriazusai szövegében is ott szerepel. S ide bizonyára nem a sophroni

költészet hatásakép jutott; mert ókori hagyomány szerint Platon volt az első, a ki a mimographus munkáit Athénbe vitte (Diog. Laert. III. 18.). És hogyha a kérdéses terminusok Athénben már legalább is az V. századnak végétől kezdve közismeretesek voltak, akkor eszik annak szüksége is, hogy Platonnak fönt idézett helyét a politeiából mindenáron Sophronra kell vonatkoztatnunk. Sőt, a mint ezt Aristophanes I. című munkámban bővebben kifejtetem, erős okunk van azt hinni, hogy a philosophus a *γυναῖσιον δράμα*-kifejezéssel Aristophanesnek Ekklesiazusai című darabjára céloz, a mely tréfásan a nő- és gyermekközösségről szinte ugyanazokat a gondolatokat tárja fel, melyeket Sokrates komolyan fejteget hallgatósága előtt.

Folytatólag felmerül már most az a kérdés, hogy a színdaraboknak ezt az Athénben dívó osztályozását *δράματα ἀνδρῆια καὶ γυναῖκια*-ba hogyan értelmezzük, annak keletkezését miként magyarázzuk. Mindenekelőtt: csakugyan komoly terminusokkal, s nem mókázó kifejezésekkel van-e Aristophanesnél, s utána Platonnál dolgunk? Én az előbbi tartom igaznak, daczára azon tréfás túlzásoknak, melyeket a comediaiíró a fogalmakhoz tűz, s drámai osztályozásunk értelmét és keletkezését a következőkép magyarázom.

A fejlődésnek természetes menetében a *színésznek* jelentősége idővel mindjobban előtérbe nyomult az athéni Dionysos-ünnepéken. Eleintén a költő és színész személye egybeesett a drámai előadásoknál. Állítólag Sophokles volt az első, a ki «*διὰ τὴν ἰδίαν μίτροφωρίαν*» (vita) szakít ezzel a gyakorlattal. Valóbszínű, hogy azok a megnövekedett igények követelték ezt a változást, a melyeket a közönség a színészekkel szemben támasztott. Külömben a színésznek növekvő jelentőségét a legkétségtelenebbül igazolja az agonokban beállott változás. Eleintén csak a karok versenyeztek egymással, s mellettök, velök együtt a choregosok és didaskalosok; később a *színészek versenyt* is megteremtik, a mint ezt a győzelmeket megőrkítő didaskaliák bizonyítják. Az V. század közepétől kezdve a városi Dionysia ünnepén a győztes protagonistes-ek nevei is feljegyeztetnek. *)

*) Először CIA IV. 2, 971-ben, az f-fragmentumban, a mely egyik kiegészítője a CIA II. 971. a. közölt nagy nike-lajstromnak. ἑποικιτήης: a név hiányzik. Bethe inscriptió alapon, e silentio arra a következtetésre jut (Prolegomena zur Geschichte des Theaters im Alterthum, 1896, 22. l.), hogy a városi Dionysiaán adott *comediáknál* színész-verseny nem volt.

Tehát a színész játéka mindjobban figyelem tárgya lett, de-
ezára azon akadályoknak, melyeket az athéni színi technika min-
denkoron az alakításnak individuatiója elé gördített. Ez akadályok
legfőbbike tudvalevőleg abban állott, hogy az athéni drámai elő-
adások a *nőszereplőt* nem ismerték; férfiak játszották itt a női sze-
repeket is. De ámbár az efféle színi alakítás szükségkép schema-
tikus jelleget ölt, e körön belül mégis csak különbséget fog tenni
— az individuatióknak egyszer már felébredt érzéke mellett —
hogy az egyes férfiszínészek mennyire tudnak, a természetnek ado-
mányai vagy alakító képességük révén, azzal a feladattal megbir-
közni, hogy szükség esetén nőt varázsoljanak hallgatóságuk elé.
És a közönség bizonyára súlyt helyezett erre a különbségre. Mert
hogya Aristophanes fönt idézett helyén azt a secessiós jelenko-
runkhoz méltó gondolatot fejtegeti, hogy a külső környezetnek
egész az utolsó ruhadarabig stilszerűen kell alkalmazkodnia a
költői hangulathoz, akkor Aristophanes korának színi közönségéről
azt legalább is feltételezhetjük, hogy a férfi és női alakítások külö-
bözetei iránt érzékkel bírt. Olyan színészek fognak ily körülmények
között előállani, a kik főleg női szerepek betöltésére bírnak majd
készséggel; a minő színész lehetett feltehetően már az az Oiagros
is, kire Aristophanesnek megtisztelő tréfája vonatkozik, hogy mint
vádolt csak azon feltétel mellett szabadul, ha Niobéből (talán
Aischylos Niobéjéből) a legszebb részletet elszavalja (Sphekes 579. s.).
S a közönségen kívül magok a drámaköltők is, a kik a színészekre
a legközvetlenebbül szorulnak rá, ahhoz az első sorban kínálkozó
bírálati módhoz fognak majd folyamodni színészeik megválogatásá-
nál, hogy ezek közül — a darabok főszerepeinek megfelelően —
melyik alkalmas férfi és melyik női alakításra. Mert bár a lexico-

De ennek ellentmond Aristophanes Eirenéjének hypothesisa. E szerint:
ἐνίκησε δὲ τῷ δράματι ὁ ποιητής ἐπὶ ἄρχοντος Ἀλκαίου (422/21), ἐν ᾗ στεί . . .
τὸ δὲ δράμα ὑπεκρίνατο Ἀπολλόδορος, ἐνίκη (a hagyományozott ἠνίκη h.)
Ἑρμῆν ὑποκρίτης (a corrupt λουκρότης h.). Azaz: a protagonista Apollodoros
volt és győzött Hermes szerepében. Így hát az archivumok adataiból a
későbbi korú irodalomtörténetnek még azt is sikerült megállapítania, hogy
a győztes színész minő szerepet töltött be. Fontos körülmény ez fönt a
szövegben adandó fejtegetéseinket illetőleg. — Ha Koehlerrel és másokkal
együtt CIA II. 972-nek mind a két columnáját a *Lenaiá-ünnepre* vonatkoz-
tatjuk, akkor ez által színészversenyt állapíthatunk meg a nevezett alka-
lomra mind a tragœdiáknál, mind a comœdiáknál, legalább is az V. szá-
zad két utolsó évtizedétől kezdve.

graphusok a színészeknek sors útján történő kiutalványozásáról beszélnek — későbbi didaskaliákkal összhangban — a szerepbetöltésnek ez a formája, mely talán maga is a színészvirtuozokért folytatott versengésnek végeredménye volt, nem lehetett abban a régi korban szokásos, a mikor még Sophoklesnek módjában állott, hogy a színészek természetéhez alkalmazkodva írja meg darabjait.*)

Fejtegetéseimből folyó következtetésként a δράματα ἀνδρεια καὶ γυναικεια terminusaira nézve már most ezt tartom a legvalóbb-színűnek. *A színész-ágonnal szoros kapcsolatban szokásos lett Athénban már az V. századtól kezdve azokat a drámákat, a melyekben férfi szerepet töltött be a πρωταγωνιστής, ἀνδρεια-nak, míg azokat, a melyekben női szerep volt a vezető, γυναικεια-nak elnevezni.* A megkülönböztetésnél ez a fontos és nem talán a

*) Vita Sophoclis, p. 128, 30 Westerm.: Φησὶ δὲ... Ἰστρος... καὶ πρὸς τὰς φύσεις αὐτῶν (τ. ἰ. ὑποκριτῶν) γράφει (τὸν Σοφοκλέα) τὰ δράματα. Ide, az önkényes kiválasztásnak eljárás módjához tartozik az is, a mit Aischylos életrajzában olvasunk (p. 6, 2. Schoell): ἐχρήσατο δ' (Αἰσχύλος) ὑποκριτῆ πρῶτῳ μὲν Κλεάνδρῳ, ἔπειτα καὶ τὸν δευτέρου αὐτῷ προσῆψε Μυνησίων τὸν Χαλκιδέα. — Azt hiszem, hogy az athéni színészet történetére vonatkozólag egy érdekes adatot állapíthatunk meg, ha CIAII. 972-t és 973-at egymással összevetjük. Az utóbbi helyen a 341—339. esztendőket illetőleg minden évben három trilogiáról olvasunk. Egy-egy trilogiában ugyanaz a három színész szerepel protagonistesként, a trilogiák külön darabjaiban egymást felváltva, pl. Thessalos, Neoptolemos és Athenodoros; közülök Neoptolemos került ki győzőként (ποηταί: Ἀστυδάμας Ἀχιλλεῖ, ὑπεκρίνετο Θετταλός, Ἀθάμαντι, ὑπεκρίνετο Νεοπτόλεμος, Ἀντιγόνη, ὑπεκρίνετο Ἀθηνόδορος, Εὐάρετος δεύτερος, Τεύκρω, ὑπεκρίνετο Ἀθηνόδορος, Ἀχιλλεῖ, ὑπεκρίνετο Θετταλός... εἰ, ὑπεκρίνετο Νεοπτόλεμος, stb. Végül: ὑποκριτῆς Νεοπτόλεμος ἐνίκη). Evvel ellentétben a 972. felirat, mely a 419—418. esztendőkre vonatkozik, minden trilogiához *csak egy* hypokritest említ. Ebből az következik, hogy míg az V. század végén a tragikus költőnek mind a három darabjában *ugyanaz* a színész játszotta az első szerepet, a mi a költőnek önkényes választásával nagyon harmonizáló eljárás mód, addig viszont már a IV. század közepe táján a költőknek az egyes színészek egyformán kellett megsztozniok trilogiájuk három darabjában, a mi ismét a színészek ama *kisorsolásával* hozható kapcsolatba, melyről a lexicographusok a νεμήσεις ὑποκριτῶν czímszó alatt tesznek említést. Ez a színészkisorsolás és a kisorsoltak között való egyenlő osztozkodás magában véve is rendkívül érdekes adat a végleg kifejlődött demokrátiának történetéhez. A színész egyéniségének érvényesülését ezentúl főleg a régi darabok újra színrehozatala biztosította, melynél színész volt a színrehozó (pl. a CIA II. 973-ból ímént közölt didaskalia-töredék élén ez áll: Παλαιῶ Νεοπτόλεμος Ἰφιγενεία Εὐριπίδου).

darabok czíme; bár a legtöbb esetben a darab jellegét a cím is elárulta. Persze Sophron költészeténél, a hol az előadás, ha mimusai csakugyan előadattak, egészen más természetű lehetett, mint az athéni agon, a *μῦθος ἀνδρείος καὶ γυναικεῖος*-kifejezésnek is egészen más értelme volt, mint az athéni terminológiában. Itt Sophronnál, ha talán nem is azzal a kizárólagossággal, mint ezt állítani szokás, hanem úgy, a hogy ezt nagyjában Sophron követőjénél, Herondasnál tapasztalhatjuk, majd férfiak, majd nők beszélgetései szolgálnak a darabnak tárgyul.*) A kérdéses terminusok tehát egyszerűen *erre* a különbségre vonatkoztak. Oly önkényt kínálkozó elnevezésekről van itt szó, hogy nagyon lehetségesnek kell tartanunk, hogy akár már a költő, illetőleg környezete, akár kiadói és exegetái spontán akadtak reájuk. De tekintve azt az V. században már megállapodott athéni terminológiát, melyet e sorokkal iparkodtam kimutatni, azt az esetet sem tartjuk kizártnak, hogy a sicilai mimusra az athéni drámaköltészet műkifejezéseit átvitel útján utólag alkalmazták.

(Budapest.)

HORNYÁNSZKY GYULA.

KARNARUTIC ÉS A ZRINYIÁSZ.

1566 szept. 4-én esett el Szigetvár, mely előtt hős védői, élükön gr. Zrinyi Miklóssal, dicső halált haltak. Ez az esemény nemcsak a politikai történet szempontjából fontos, hanem termékenyítőleg hatott az irodalomra is: részben a krónikásoknak, történetíróknak szolgált anyagnak, részben pedig kisebb-nagyobb költői alkotásoknak tárgyul. Ez utóbbiak közül a legtekélyesebb gr. Zrinyi Miklósnak, a költőnek, 1651-ben Bécsben megjelent «Obsidio Sigethiana» cz. eposza.

Már Salamon Ferencz «Zrinyi Miklós (a költő) ifjúsága» cz. munkájában megjegyzi, hogy a gyermek két nyelven, magyarul és horvátul, hallá dicsőíteni a Zrinyi nevet. Ma már tudjuk, hogy három nyelven is megénekelték a szigetvári hős halálát: latinul, horvátul és magyarul. Azt kellene hinnünk, hogy a horvátok örökítették meg

*) Herondas *Διδασκαλος*-ában a férfi-*Λαμπροσκοπος*-szal és a gyermek *κόπταλος*-szal együtt szerepel a női *Μητροτίμη*. Sophronnál sincs okunk systematikus különválasztást föltételezni. Pl. *Ἄγγελος*-ában, a mennyit a darab sujet-jéről tudunk, istenek és istennők vegyest szerepelhettek.

először költői alakban ezt a különösen rájuk nézve nevezetes eseményt; hisz náluk, mint egyáltalában a délszláv népeknél, kiknek érzelmi világa jóval intenzívebb, mint az értelmi vagy képzelmi, megszokott dolog, hogy az esemény után rögtön megszületik a dal.¹⁾ Mégis, legalább a kiadás évszámát tekintve, az első költői mű, melynek Szigetvár elesése a tárgya, latin nyelvű: Schesaeus Keresztélynek «De capto Zygetho Historia» cz. költeménye, mely Schesaeusnak «Ruinae Pannoniae libri quatuor etc.» cz. munkájában van meg, mit a szerző a czímbe is jelez ilyenformán: «...addita est historia de bello Pannonico Solymani Imperatoris Turcorum ultimo Julæ et Zygethi expugnationem continens.» A mű Wittenbergában jelent meg, Eder Károly, a mű harmadik kiadója szerint, az első kiadás 1581-ben, de Simai Ödön talált az akadémiai könyvtárban egy 1571-ből való kiadást és ennek alapján a művet össze is hasonlította a Zrinyiászszal.²⁾ A Zrinyiász előtt megjelent többi, Szigetvár elesését tárgyaló munkákról Thury József írt tanulmányt,³⁾ kimutatva, hogy melyikből mit használt fel Zrinyi, a költő. Thury szól e tanulmányban Karnarutié művéről is, közöl is belőle több részletet fordításban és felhívja figyelmünket a Zrinyiászban és Karnarutié művében előforduló rokonvonásokra.⁴⁾ Valamivel részletesebben szól Karnarutié művéről Margalits Ede,⁵⁾ ki Šrepol Milivojnak, a zágrábi Akadémiában 1900. évi december 15-én felolvasott és ugyanazon Akadémia kiadásában 1902-ben megjelent «A szigetvári hős a horvát költészet történetében» («Sigetski junak u povjesti pjesništva hrvatskoga» Rad jugosl Akad. 148 : 81—173. l.) című tanulmányának erre vonatkozó részét lefordítja, ismerteti a mű tartalmát és rámutat néhány a Zrinyiász és Karnarutié műve között levő rokonvonásra. Ezek alapján Margalits arra az eredményre jut, hogy «Karnarutié művének volt némi befolyása a Zrinyiászra, csakhogy, míg ez valóságos műeposz, amaz csak verses krónika.»

1) Gondoljunk a kosovoi vagy rigómezei csatáról szóló dalokra; vagy Gundulić-nak 1626-ban Raguzában megjelent 20 énekes Osman-jára, a melynek tárgya a hotimi ütközet 1621-ben; Osman halála 1622-ben történt.

2) Philologiai Közlemények XXVII. k. 127—145. l.

3) Irodalomtörténeti Közlemények IV: 140.

4) Hogy Thúrynak Karnarutiéra vonatkozó ismeretei többé-kevésbbé hézagosak, annak oka talán az is, hogy ő a Fodróczy-féle, valószínűleg 1661-ből származó hiányos és meglehetősen önkényes II. kiadást használta, nem pedig az 1584-ből való I. vagy a vele teljesen megegyező 1866-iki III. kiadást.

5) Századok XXXVII. 537—544. l.

Foglalkoztak tehát már e tárgygyal általánosságban, de behatóan senki sem iparkodott még megállapítani azt a viszonyt, mely Karnarutic műve és a magyar Zrinyiász között van.¹⁾ Šrepelel egy nyomtatott oldalon (i. m. 98. old.) foglalkozik vele és pedig, mint ő mondja: «Mint hogy nem tudom ezt az összefüggést kutatni (Karnarutic műve és a magyar eredeti között) megkísértem, hogy milyen az a Péter-féle átdolgozásban» azaz abban a horvát nyelvű átdolgozásban, melyet Zrinyi Péter készített bátyja művéből.

De ez az átdolgozás nem teljesen azonos a magyar Zrinyiászszal;²⁾ csak egy esetet említek állításom igazolására: Karnarutic Isten haragjának okául fölemlíti, hogy a magyarok elhagyták az igaz utat, a melyet Jézus nekik mutatott, de ha alávetik magukat a római egyháznak, nem lesz hatalmas a császár német földön. Hasonlóképen találjuk Zrinyi Péternél is I. ének 7. versszakban, hol azt mondja, hogy a magyarok «a római egyháztól nagyon eltértek», míg Miklós mindig csak keresztyénről beszél: «szép keresztyén hitök lábok alá nyomták; a hősök: keresztyén szerelmes hazájukért halnak».³⁾

Azt hiszem tehát, hogy nem végezek fölösleges munkát, ha Karnarutic művét magyarra fordítva igyekezem megállapítani, hogy

¹⁾ Megjegyezzük, hogy mi Thury említett fejtegetéseit elég behatóknak tartjuk. Ha nem is állítja össze teljesen Karnaruticnak Zrinyitől fölhasznált helyeit, az összevetés azért részletes és pontos. Teljes már azért sem lehetett, mert Thury nem szorítkozott Karnaruticra, hanem még öt történeti munkát vont fejtegetései körébe. Szerk.

²⁾ V. ö. Dr Iveković Fr. «Hrvatska Zrinijada prama magjarskoj» Književnik III. köt. 1866. Zagrab -- Dr. Pisarević Sándor: «A magyar és horvát Zrinyiász». Zágráb 1902. Egyáltalában Péter hívebben követi Karnaruticot, mint Miklós. Így Péter a Zr. XII. 71. 2. sorát: «Oh Mahomet hitnek legszebbik virágja» így fordítja: «Vire Mahometa bor i evit zeleni» (Mahomet hitének zöldelő fenyője és virágja), mert föl akarta használni a horvát népköltészetben annyira kedvelt «zöldelő fenyő» appositiot, annál is inkább, mert Karnaruticban is föltalálhatta, a hol Zrinyi van zöldelő fenyőnek nevezve (29.). Ilyen értelemben veendő Margalits Ede állítása: «Karnarutic Zrinyit mondja zöldelő fenyőszálnak, Zrinyi ugyanazt mondja Ferháh bégről» [helyesebben: a Zrinyiászban Ferháh bég Delimánról]. Némkülömben vagyunk Margalits Ede másik állításával: «A Zrinyiász szerint Patacsics siet, mint a vihar s ugyanazt mondja róla Karnarutic is» (Századok XXXVII: 544.). Tényleg pedig úgy áll a dolog, hogy a magyar Zrinyiász V. 52. 2. sorát «Jün együtt haragos Patacsics Péterrel» Péter a horvátban megint nem fordítja híven, hanem Karnarutic nyomán (O Patacić Petar jedan vihar-vetar) Patacić-ról, «kao vjetar»-ról, mint viharról beszél.

³⁾ Iveković nem alaptalanul következtetett e körülményből is arra, hogy Miklós nem volt oly buzgó katolikus, mint Péter. I. m. III. 320.

jölhasználta-e, és ha igen, milyen mértékben és milyen alakban Zrinyi a Karnaruticé művében található anyagot. Fontos ez a kérdés, mert összefügg Zrinyi eredetiségével. Mert igaz ugyan, a mit Arany János mond, hivatkozva a Lusiada hírneves szerzőjére, hogy lehet valaki világhírű költő is, a nélkül, hogy egynél több jóra való inventiójára tudnánk rámutatni, de azért mégis bizonyos jóleső örömmel állapítja meg, hogy Zrinyi a szultán paripájának műértő rajzában már nem követ senkit; ilyen eredeti részek még Arany szerint a szultán méltóságos alakjának leírása, hadi poggyászának felsorolása, minőt hiába keresnénk Zrinyi nyugati elődeinél; vagy a Szulimán előtt pénz szóró hosák stb. Ez az — mondja Arany — a mi egy részét adja Vergilius és Tasso mellett sem halványuló eredetiségének. Pedig hát éppen ezek a helyek azok, hol Zrinyi legkevésbé volt eredeti, hol leghívebben követi Karnaruticót, sőt csakis őt, mert pl. hogy a szultán fekete paripán nyargal, azt semmiféle történetírnél sem találjuk, mert a történelem szerint — mint Hammer kimutatta*) — Szolimán ezt az utat részint öregsége, részint rheumája miatt kocsin tette meg; Istvánffy pedig azt írja, hogy «*albo equo insidens*» ment erre az útjára. De nemcsak e helyeken látszik meg föltűnően Karnaruticé hatása, észrevehető az egész Zrinyiáson is, úgy, hogy különösen a Zrinyiász alapeszméjét, jellemfestését illetőleg nem fogunk Zrinyinek annyi költői inventiót tulajdonítani, mint eddigelé az irodalomtörténet tette. De nem kell külön hangoztatnom, hogy Iveković nézete egészen tarthatatlan, ki a horvát Zrinyiászt gyöngé munkának tartja, nemcsak a gyarló lefordítás miatt, hanem, mert az eredeti sem valami kiváló alkotás. Ép olyan tarthatatlan az a magyarázat is, a melylyel Iveković a Zrinyiász kiváló becsét — a magyarok szemében — meg akarja fejteni, hogy t. i. Zrinyi puszta neve s az a körülmény szerezte ezt a becsülést, hogy «azok idegen dolgokon is tudnak lelkesedni, mi még a magunkén sem».

Áttérve már most tulajdonképeni tárgyamra, szólok röviden Karnaruticóról és művéről, a Zrinyiász alapeszméjéről, jellemfestéséről, ismertetem Karnaruticé művének azon helyeit, melyek a Zrinyiászban is megvannak és végül közölni fogom K. művét magyar fordításban, hogy esetleg más is, ki horvátul nem tud, a két művet összehasonlíthassa és így az én felfogásomat megerősíthesse, vagy esetleges tévedéseimet helyreigazíthassa.

*) Geschichte des osmanischen Reiches 439.

I.

Karnarutić és műve.

Karnarutić életére vonatkozólag keveset tudunk, csak itt-ott elszórva találunk a korabeli irodalomban reá vonatkozólag egy-egy rövidke megjegyzést, mely azonban csak születési helyére és költői tevékenységére vonatkozik. Így egy másik zárai író, Baraković, említi költeményében, mint neves költőt, egy J. B. S. aláírású pap pedig költeményében «Čestitomu Zadru, gradu» Karnarutićról, mint Zára ragyogó csillagáról tesz említést.*) Kétségtelen, hogy Zárában született; főmunkájának címlapján is zárai Karnarutićnak mondja magát. Ezt bizonyítja az egyetlen rávonatkozó életrajz, Appendininek «Notizie storico-critiche sulle antichità storia e letteratura de' Ragusei» cz. munkájában, hol Karnarutićra vonatkozólag ezt olvashatjuk: «Fu nativo di Zara ed a me è noto per un suo poemetto in quattro canti sull'assedio di Sighetto, impresso in Venezia nel 1584, ed altre volte ristampato. Gl' intelligenti mi dicono di trovarvi del buono.» Ugyanezen adatokat találjuk Ljubić Simonnak «Dizionario biografico degli Uomini illustri della Dalmazia, Vienna 1856» munkájában. Ezeket az adatokat, miket Gaj Velimir Karnarutić eposzának (III. kiadás) Bevezetésében említ föl, kiegészítette Šrepel, rámutatva Karnarutić «Piram i Tižba» cz. költeményének (Velence 1586. és 1627-ben) egyik helyére, melyben a költő elmondja, hogy előbb katona volt, majd valami bírói tisztet töltött be.**) Ezzel azonban ki is van merítve, a mit ennek, az akkoriban meglehetősen jóhírű költőnek életére vonatkozólag tudunk.

Hogy jobban megérthessük és méltányolhassuk Karnarutićot, mint költőt, talán nem lesz fölösleges, ha egy-két rövidke megjegyzést teszünk a korabeli horvát irodalomra vonatkozólag. A horvát irodalom a XV. század végén és a XVI. században, midőn a latin és olasz nyelvű költészet és irodalom helyébe nemzeti nyelvű és legtöbbször nemzeti tárgyú költészet és irodalom lép, első virágzási korszakát éli. Spalatóban, Lesina szigetén, Zárában, majd pedig a mindinkább vagyonosodó Raguza köztársaságban művelik a költészetet, mely néhány, mintegy átmeneti irányt képviselő költő: Marulić Márk, Hektorović Péter, Lucić Hannibal stb. után Gundulić Iván költészetében éri el tetőpontját. Gundulić már abszolút értékű művekkel

*) «Svega vrimena prik, Zadre, svitla svića
Gorit će tvojih dik cić Karnarutića.»

**) «To sloxi Bernardin charnarutich
Nigda dunata sin sad prauad gouernich»

(az éposz terén *Osman*, a dráma terén *Dubravka* stb.) tette nevét halhatatlanná. Ilyen korban tehát, mikor nemcsak a délszlávoknál mindig virágzó népköltészet terén támadnak æsthetikailag is igen értékes népdalok, hősköltevények, hanem a műköltészet terén is kiváló alkotások jönnek létre, írja meg Karnarutić az ő Vazetje-jét. Első kiadása 1584-ből való és Velenczében nyomatott.¹⁾ De ha tekintetbe vesszük, hogy a délszlávoknál rendszeren rögtön az esemény után születik meg a dal, nem fogjuk olyan valószínűtlennek tartani, hogy Karnarutić szintén az esemény után néhány évre megírta költeményét, azt javítgatta és csak 1584-ben nyomatta ki. Én legalább nem tartom lehetetlennek, hogy Karnarutić munkája Schesæus munkájával egy időben keletkezhetett, de semmiesetre sem tarthatjuk bebizonyítottnak, a mit Simai Ödön olyan könnyen lehetségesnek tart, hogy t. i. Karnarutić ismerte (esetleg föl is használta) Schesæus munkáját.²⁾ Karnarutićot semmiféle munka nem ösztönözte költeményének megírására; ő — nem tudom, milyen viszonyban állott a Zrinyi-családdal — költeményével urának, a szigetvári hős fiának, Györgynek akart kedveskedni; a Györgynek szóló ajánlatában azt mondja, hogy adósságát akarja vele leróni. Több mint valószínű, hogy Karnarutić részben népdalok alapján, részben szemtanuk vagy olyanok elbeszélése alapján írta meg költeményét, kik az eseményt részleteiben is tüzetesen ismerték. Hogy népdalok keletkeztek Szigetvár elestéről, arról akkor sem volna szabad kételkednünk, ismerve a délszláv népek természetét, ha egy sem maradt volna ránk. De Šrepel is ismertet egyet említett munkájában³⁾, és mindenesetre volt több is olyan, különösen Szigetvár környékén, melyek azonban nem maradtak fenn, minthogy nem váltak az egész nemzet közkincsévé.⁴⁾ Azonkívül szóbeli hagyományra is támaszkodott

¹⁾ Vazetye Sigetta Grada sloxeno po Barni Charnarutichi v Zadranin v In Venetia MDLXXXIV.

²⁾ I. h.

³⁾ Már 1863-ban Kukuljević is közölte a «Niz bisera jugoslavjanskoga» (Délszláv gyöngyfüzér) cz. gyűjteményben «Ban Mikloš Zrinjski u Sigtetu gradu» czímmel.

⁴⁾ Lehetséges, sőt valószínű, hogy ilyen népdalban változott meg a történeti esemény a nép képzeletének befolyása alatt olyan módon, hogy Szolimán nem hal meg természetes halállal, hanem az utolsó küzdelemben Zrinyi kezétől esik el. Ennek a föltevésnek lélektani alapja az a körülmény, hogy a nép mintegy megkívánja, hogy a harczólo felek között a leghíresebb vitézek egymással mérjék össze fegyvereiket, úgy hogy a régi hősmondákban rendszeren két ilyen hősnek párviadala döntötte el a küzdelmet, későbbi hősmondákban pedig szintén a két főhős keresi egymást a harcban és a népköltemény tárgyául tulajdonképen a két ellensé-

Karnarutic; költeményében egy helyen nyíltan meg is vallja, midőn így szól: «Sátorait — úgy mondják — sűrűn egymás mellett ütötték fel.»

ges főbős sorsa szokott szolgálni, mikor természetesen a nép kedvence legyözi az ellenfelét, lett légyen is a valóságban a kimenetel homlokegyenest ellenkező. Mennyivel valóbszínű, hogy épen ez esetben a népkölteményekben az eseménynek olyan variációja is keletkezett, melyben a Sziget alatt meghaló Szolimán Zrinyi kezétől nyeri a halált. (Annál inkább, mert maga Zrinyi is horvát meg olasz krónikákra és török mondákra hivatkozik az Ajánlásban, mikor eljárását, a történelemtől való eltérését, mentegeti. Szerk.) — Nem tartom legalább valószínűnek az eddigi felfogást, hogy Zrinyi, kinek inventiója nem túlságosan gazdag, maga másította volna meg az eseményt; az ő költészete ellentmond az eddigi föltevésnek, mert, ha jól vesszük, Zrinyi költői tehetsége legkevésbé rejlik az inventióban, csakis finoman képzett izlést árul el, midőn a különféle változatból épen a legmegfelelőbbet választja Karnaruticban a történelemhez híven a csár még az ostrom közben, melyet az ő parancsára rendelt el Sokolovic Mehmet: «Beteg lett a csár a sátor előtt állva látva övéinek romlását, rossz kimeneteltől tartva szomorúság fogja el és keserűség szállja meg és a mieinkhez közeledik, az felé közeledve. A szíve rosszul ver, halálos verejték lepi el és a halál hozzásompolyog, hogy lekaszálja. Mikor hozzá jött Sokolovic bég, fekvé találta, a mint haldokolva kinyujtzkodott. — Szolimán szultán csár előtte kiadta lelkét.» — Zrinyit tehát Karnarutic műve semmi esetre sem indíthatta az eseménynek olyan megváltoztatására. — Ezzel kapcsolatban nem hagyhatom szó nélkül Thury nézetét, ki a költő ősenek utolsó tetteire vonatkozólag azt mondja, hogy — mivel nem ismerjük a horvát és olasz krónikát, melyre Zrinyi hivatkozik — be kell érnie azzal, hogy idézi «Karnarutic szavait (46.) illetve felfogását, ki ezt mondja *Zrinyiről*:

. . . . Hirtelen kirohant
 Hogy a szultánt megtámadja
 Ohajtván hozzája jutni és agyon vágni
 A szivét átdöfni és vérét inni».

(Irodt. Közl. IV: 298.).

Thury részben nem értette meg Karnaruticnak idézett helyét, helytelenül fordította és így természetesen e téves fordításra alapított nézet sem lehet helyes. Karnaruticban ugyanis az idézett helyen ez van: «Mindegyikök azon fárad, hogy gyorsan kirohanjon, hogy a törököket üzze, hogy magát a csárra vesse. Az, kit *Juranic Lőrincznek hűtak*, mint mérges darázs ment, előttük víve a dicső császár zászlaját és könyörögve Istenhez az elhunyt csár ellen kívánva hozzá jutni és aztán őt agyon vágni, a szivét kitépni és vérét inni. Mindnyájan ugyanezt a dolgot kívánva kinyitják a kaput. . . .». — Thury megbizhatatlan kiadást használva több helyen is tévesen fordította Karnaruticot.

Mint már előbb említettem, az első 1584. kiadás Zrinyi Györgynek, a hős fiának, a költő nagyatyjának van ajánlva: Tekintetes és nagyságos Zrinyi György úrnak, az én uramnak. A II. kiadást Fodróczy Péter rendezte sajtó alá, elhagyva Tartaljić Péternek Karnaruticót dicsőítő költeményét és hozzányomatva Ghimesi Forgách Ferencz történeti munkáját és Szigetvár rövid helyrajzát. Ez a kiadás nem teljes, a II. részből sok kimaradt és az eredeti nyelvén is változtatott Fodróczy: Karnaruticnak čakavi-ikavi nyelvjárása helyett a II. kiadásban Fodróczynak kaikavi-ekavi nyelvjárását találjuk. A kiadás egyetlen példányának címlapja meg van rongálva, úgy, hogy nem tudjuk pontosan, milyen időből való; Gaj V. szerint valószínűleg 1661-ből.*) 1647-nél korábbi és 1664-nél későbbi időből semmiesetre sem származik, mert a költő Zrinyi Miklósnak már mint bánnak van ajánlva «Illustrissimo et excellentissimo comiti ac domino Nicolao perpetuo a Zrinio Regnorum Dalmatiæ, Croatiae ac Slavoniæ bano etc. etc. domino, domino meo gratiosissimo.» Nem tekintve a belső érveket, melyekből kétségtelenül ki fog tűnni, hogy Zrinyi föl is használta Karnarutic költeményét nagy művének megírásánál, ez a külső körülmény is kétségtelenné teszi, hogy Zrinyi ismerte Karnarutic költeményét. Külömben, mint már Thury említi, a «Mátyás király életéről való elmélkedések»-ben Zrinyi hivatkozik is Karnarutic költeményére, midőn a befejezésben ezt írja: «Ilyen állapottal volt a mi királyunk, ilyen dicsőségben meg is holt, azért az ő neve fog örökké lenni becsülettel és tisztességgel. Az mint Karnarutich az ő horvát poemájában igen gyönyörűségessen írja:

Tko sz postenyem szpravan, na on szune umira
 Vichni mu glasz szlavan: doneszsz dopira
 A Tko sirak szuarsi noszech sze szrametom
 Vasz mu sze' glasz szkarsi, ne szpomenut potom.

és még azután egy kevéssé:

Tak da uech ne umru nigdar nem imena
 Dokle' god rike unru: i teku urimena.**)

*) Margalits Ede a kiadást az 1639. évre teszi. A Horvát történelmi repertorium I. k. 121. lapján Levakovic Rafaélról szólva ugyanis azt mondja: «Két horvát költemény is van tőle: Üdvözlét Zrinyi György mostani bánhoz. 1622. Megvan Karnarutics *Vazetje Sigeta* (Szigetvár elfoglalása) cz. művében, mely 1639-ben jelent meg; továbbá ugyanott egy dicsőítő költemény Karnaruticsra, melyet Levakovic 1629-ben írt». Honnan merítette Margalits ezt az adatot, nem tudom; a *Vazetje* 1639-i kiadásának semmi nyoma nincs.

**) Így található Toldy «Nemzeti Könyvtár»-beli kiadásában (366. l.), de a horvát szöveg Karnarutic I. kiadásában más orthographiával van,

A harmadik kiadást 1866-ban Gaj Lajos rendezte sajtó alá, a lehető leghívebben ragaszkodva az I. kiadáshoz. Ehhez a harmadik kiadáshoz Gaj Velimir értékes Bevezetést írt és a végén egy nagyon hiányos, több helyen hibás szómagyarázattal is ellátta, mert jól tudta, hogy a nélkül a mai horvátok egyáltalában nem értik meg az így is nagy fúradással olvasható Vazetjet. Karnarutic ugyanis drámai rövidséggel beszéli el az eseményt olyan nyelven, melyben többször találkozunk nehezen érthető, sőt érthetetlen szavakkal és homályos mondat szerkezettel. Így a horvát-szerb nyelvtörténeti szótár szerkesztői sem tudják megmagyarázni ezt a szót: *čivelo*, a mely csakis Karnaruticnál és nála is csak egyszer fordul elő, szerintük: *neznana značena, nešto na koňa* (ismeretlen jelentésű, valami a lovon), mert Karnarutic éppen a szultán paripájának leírásában használja. E harmadik, 1866-ból való kiadás egyszersmind utolsó is, pedig a horvát Akadémia «*Stari pisci hrvatski*» sorozatában már a legtöbb régi horvát íróat kiadta, de Karnarutic még nem került sorra.

A Vazetje négy részre (dil) van osztva, nincsen versszakokra tagolva, hanem sor közepén és végén páros rímű alexandrinokban van írva. Teljesen ilyen versformát találunk Zrinyi Péter horvát nyelvű Zrinyiászában. Az alexandrinok meglehetősen szabályszerűek, szabályszerűbbek, mint Zrinyi alexandrinjai. A cselekvény a lehető legegyszerűbb, meglehetősen híven ragaszkodik a történelemhez, kivéve, hogy a szultánt Sarajevón át vezeti Magyarországra, jóllehet, tudvalevő dolog, hogy Belgrádon jött át; Zrinyi harcosságainak száma szerinte nem az eddig elfogadott 2500, vagy Angyal Dávid nézete szerint 3000, hanem csak 2300; a siklósi ütközetbe szerinte Zrinyi ezer gyalogost és 500 lovast küld, míg a Zrinyiász szerint Zrinyi ezer gyalogossal és 800 lovassal vesz részt; a palotai ütközetéről szó sincs benne, de annál

a mely orthographia megegyezik a horvát nyelvű Zrinyiásznak 1660-ban megjelent bécsi kiadásában található orthographiával. Mivel Toldy nem tudott horvátul, bizonyosan nem olvasta a kéziratot helyesen, legalább nem tehető fel, hogy Zrinyi hibásan írt volna horvátul. Helyesen így hangzik a horvátban:

Gdo s poštenjem spravan na ov svit umira
 Viönji mu glas slavan do *nebes* dopira
 A gdo *žitak* svarsí posteni sramotom
 Vaš mu se glas skarši, ni spomenut potom.

«A ki becsületben hal meg e világon, annak nagyon dicső hírneve az egekig hatol, a ki pedig a becsületben töltött életet szégyennel fejezi be, annak oda van egész híre, még szó sem esik róla. Úgy, hogy most már nem hal meg nevünk, míg csak a folyók folynak és az idő múlik.»

tüzetesebben beszéli el a siklói csatát, melynek leírásából Zrinyi néhány vonást a palotai ostrom leírásánál is fölhazsnál. A részletes egybevetést azonban majd a következőkben fogjuk látni.

II.

A Zrinyiász alapeszméje.

Tudjuk, hogy a mohácsi csata csak kezdete volt annak a sok és sokféle bajnak, mely a XVI. században, a magyar történelemnek ebben a legmozgalmasabb korszakában, a nemzetet érte. Hogy milyen állapotok voltak akkor nálunk, ebben a fenekestül fölforgatott országban, arról fogalmat alkothatunk magunknak, ha a kor irodalmi termékeit tanulmányozzuk. A nemzet kesergett, sírt, bűnbocsánatért és szomorú sorsának enyhítéseért könyörgött Istenhez. Meg volt ugyanis mindenki győződve arról, hogy az átkos állapot Isten büntetése, ki már meg-sokalította a nemzet bűneit; csak az Isten haragjának okára vonatkozólag voltak különféle felfogások. Három körülményt lehet megállapítani, mint olyant, mely az akkori felfogás szerint Isten haragjának oka volt. Első a jobbjátság elnyomása. A nemesség megbánta kegyetlen határozatát, melyvel a jobbjátságot megfosztva szabad költözködési jogától, rájuk nézve az országot valóságos börtönné változtatta, ezért Martinuzzi kezdeményezésére a János-párti 1531-diki budai, majd 1536-diki nagyváradi országgyűlésen visszaadják a jobbjátságoknak a szabad költözködés jogát, majd pedig az 1547-diki Ferdinánd-párti országgyűlés határoz ilyen értelemben. Ez a határozat így szól: «Minthogy pedig a mindenható jó Istennek bosszúálló haragja a népek valamely súlyosabb vétke miatt különböző, úgy régibb, mint újabb példákbl igen gyakran világosan kitűnt és úgy látszik, hogy az egykor virágzó Magyarországának néhány év óta semmi sem ártott jobban, mint a jobbjátság elnyomása, kiknek kiáltása folytonosan felszáll az Isten színe elébe: az ország rendei és karai, hogy a mindenség legfőbb teremtetőjének haragját eltávolítsák és az ő jóságát, kegyességét és kegyelmét ennek a sanyargatott országnak a javára kiengeszteljék stb», egyértelműleg elhatározták, hogy az alárendelt, nyomorult jobbjátságoknak szabadságát vissza kell adni. Ebben a határozatban tehát még célzás sincs más okra, pl. a reformációra, bár már érzik a határozaton a reformáció hatása, a mennyiben a karokat és rendeket a reformáció egyik eszméje vezette. A reformáció ugyanis kiküszöbölve mintegy Isten és az emberek között álló szenteket, intensivebbé tette az emberekben azt a gondolatot, hogy Isten előtt mindenki egyforma. Azonban már teljesen a reformációban gyökerezik a másik két felfogás, mely a protestantizmusnak a katolicizmussal való küzdelmében alakult,

fejlődött és erősödött meg és mindkét félnek irataiban kifejezésre jut. Először a bibliafordító istenes vén embernél találjuk az egyiket, még pedig a protestáns felfogást kifejezve. Károlyi ugyanis az 1563-ban írt «Két könyv Magyarország romlásáról és azokról a jelenségekről, melyekből megismerhetjük, hogy az Istennek itéleti közel vagyon» cz. munkában azt írja: «Még szívében is nem jöve a török császárnak, hogy Magyarországot rontassa, ha az Isten nem indítaná az ő szívét és az *Isten nem sugná az ő fülébe*, hogy fölfegyverkezzék; ennek pedig nem egyéb az oka, hanem a *bálvány imádás.*» Ugyanez a protestáns felfogás található több azon korbeli protestáns írónál; különösen Farkas András (Cronica de introductione Scyttharum in Vngariam et Iudeorum de Egypto) és Magyar István fejt ki többé-kevésbé részletesen. A katolikusok nézetét Pázmány fogalmazza meg Magyar István prédikátornak 1602. év elején Sárvárton nyomtatott «Az országokban való sok romlásoknak okairól» cz. munkájára írt feleletében, melyekben számos érvet hoz fel a katolikusok körében mindinkább erősödő és általánosodó felfogás érdekében, hogy Isten haragjának oka tulajdonképen a különféle eretnekségek, a szegények elnyomása stb.

Ugyanez a gondolat húzódik végig a Zrinyiaszon mint alapeszme. Zrinyi bár a katolikus fölfogást juttatja is nagy munkájában érvényre, mégis az eszme részletezésénél egyes gondolatokat a protestáns írók műveiből, különösen Farkas András költeményéből is átvész, a mint már erre Thury fölhívta a figyelmet.*) Míg azonban a Zrinyiasz előtt megjelent magyar művekben a másfél századon át érlelődött eszme csak általánosságban van kifejezve, addig a Zrinyiaszban egy a politikai történet szempontjából eléggé fontos eseménnyel, Szigetvár elestével, összekapcsolva szemlélhetőleg bemutatva találjuk.

Már most folmerül az a kérdés, ha — mint láttuk — az eszmének alapgondolata, sőt egyes részleteiben annak kifejezése nem eredeti a Zrinyiaszban, vajjon Zrinyi volt-e az, ki először hozta kapcsolatba ezt az eszmét a szigeti eseményekkel, vagyis más szóval, ha nincs Zrinyinek költői érdeme az alapeszmének megteremtésében, vajjon van-e és ha van, milyen mértékben abban, hogy az eszmét a szigetvári eseményekre alkalmazta.

Mielőtt e kérdésre megfelelünk, szükséges, hogy vizsgálatunk tárgyává tegyük nemcsak a magyar nyelvű, a Zrinyiasz előtt megjelent hasonló tárgyú munkákat, hanem figyelemmel legyünk arra a hasonló horvát munkára is, Karnaruticéra, mely a horvátoknál a Zrinyiaszunk megjelenése előtt az egyetlen költői mű, melynek Szigetvár elesése a tárgya.

*) Irodalomtörténeti Közlemények, IV. k. 141—148. l.

Karnarutić művét a fölvetett kérdés szempontjából vizsgálva, különösen egy hely ragadja meg figyelmünket, Zrinyinek, a hősnek a 43., 44. és 45. lapon található, az utolsó kirohanás előtt tartott beszéde, melynek eleje majdnem szószerinti fordításban így hangzik: «Hallgassatok most mindnyájan beszédemre! Ez a török hatalom, mely most bennünket ér. bűnhődés gouoszságunkért, mely bennünk és az egész országban van; mert már eltévelyedett és mindenben és mindenféle eretnekeknek engedelmeskedett; mert elhagyva az igazi útát, mit nekik Jézus rendelt, ama rossz útra tértek, mit a bűnösök keresnek. Nem fogadják már házukba az éhes vendégeket, sem a szonjasat, teljesen elhagyták a bójtót és az Istennek tett fogadalmat, a szonjasnak inni nem adnak, a mezíteleneket nem öltöztetik fel, a betegeteket nem ápolják, a mezítlábúakat nem ruházzák; a kik börtönben sinylődnek, azokon senki sem akar segíteni, még csak nem is özvegyek, már is mindenki mellett elsétálgatnak, sőt mindenki kivétel nélkül hitetlenül akarja a szegények vagyonát elharácsolni. Már Istent nem szeretik, a templomokat nem szentelik meg, a barát minden módon leselkedik, hogy barátját elveszítse. A szenteket nem tisztelik, a bűnöket nem gyónják meg, sem az igének nem engedelmeskednek, mit Isten parancsol. Mindenki megveti az ünnepeket és szenteket és nem tudnak többé a szombatról és péntekről. Istennek szolgálait a templomból elűzik, ezért üldöznek bennünket a hitetlenek. Ha ez ország Istenhez meg nem tér, akkor ótalom nélkül marad ajtaja előtt a pogányokkal; de, ha aláveti magát a római egyháznak, nem lesz hatalmas a czár német földön, ezért nincs már táncz a francziáknál, kik a hitelhagyottak egész raját követik, hanem van pestis, éhség és háború. Aztán mi bűnös népség nem akarjuk jóakarattal túrni, mit Isten ránk mért, de ne veszítsük el bizalmunkat, jóllehet, ilyen vendégünk van is, hanem könyörögjünk hozzá, hogy bocsássa meg bűneinket» stb.

Bővebb fejtegetés nélkül is észreveheti mindenki, hogy ezen idézett helyen elég részletesen van kifejtve, hogy miért haragszik Isten a nemzetre, és elég világosan van kifejezve az a gondolat is, hogy Szigetvárnak is ezért kell elesnie. Itt van tehát meg első alakjában a Zrinyiász alapeszméje.

Hogy a Zrinyiász alapeszméjének főbb gondolatai és Karnarutić művének idézett helyén található eszmemenet között levő rokonvonások nem a véletlen művei, hanem hogy Zrinyi előtt az alapeszmén átvonuló gondolatok kifejezésénél tényleg Karnarutić műve lebegett, erre nézve két adatot említek, melyek állításomat hathatósan bizonyítják.

A Zrinyiász I. ének 7. versszakában azt olvassuk, hogy Isten a földre tekintve leginkább a magyarokat vette észben és pedig miért?

«Nem járnak az úton, kit *fia* rendelte», Karnaruticnál: ...«mert elhagyva az igazi utat, mŕt *Jézus* rendelt» stb. A Zrinyiász eredeti kéziratában Zrinyi még hívebben ragaszkodik Karnaruticéhoz: «Nem járnak az úton, mit *Christus* rendelte» és csak később helyettesítette, Pisarević szerint valószínűleg maga a költő, a *Christus* szót *fia* szóval. Igaz ugyan, hogy Zrinyire — mint azt már Thury i. h. kimutatta — Farkas András, Batizi András, Szkhárori Horvát András művei is hatással voltak, de meg kell jegyeznünk, hogy ezek közül egyiknek munkájához sem ragaszkodik Zrinyi oly híven, mint Karnaruticééhez és hogy a bennök kifejezett gondolatok, kivéve azokat, melyeket Zrinyi is felhasznál az I. 13—17. versszakában, általában véve Karnaruticban is foltalálhatók, míg a Zrinyiásznak I. 7., 8., 9., 12. versszakának Karnaruticból vett gondolatai sehol máshol nem találhatók.

Külömben, hogy Zrinyi Miklós szemei előtt az alapeszme kifejezésénél legelső sorban Karnarutic műve lebegett, azt legjobban a Zrinyiásznak horvát átdolgozása bizonyítja. Az «Adrianskoga mora Sirena iliti Obsida Sigetska»-nak 1660. bécsi első kiadásában ugyanis az I. 10. versszaka után egy eredeti versszak következik, melynek minden egyes gondolata Karnaruticnak fönt idézett helyéből van véve. Zrinyi Péter ugyanis a magyar Zrinyiászbán a nemzet bűneit felsoroló helyet így toldja meg:

«Ne vidè szuetnika niti glasza posztu
V-bogih sztanounika niti kroua gosztu
Ni betežnim lika neg szilu i posztu
Ne umidu dà cheka nagla szmartina posztu.*)

Magyar fordításban:

Nem látják se bõjtnek se ünnepnek hírét,
Se szegény, se vendég nem kap tólük szállást
Betegnek nem adnak gyógyszert, erõszakoskodnak a szegényen,
De nem veszik észre, hogy a hirtelen halál ott leselkedik rájuk.

Világosan látszik ebből, hogy Péter jól tudta, melyik forrásból merített bátyja az alapeszmének kifejezésénél, mert csakis így érthető, hogy midõn õ részletesebben akarja fejtegetni Isten haragjának okát, Karnarutic művéhez fordul és a lehető leghívebben átveszi a

*) Így az említett kiadásban, mely azonban nem mindig hû a kéziratához. Hogy épen e versszakot illetõleg van-e eltérés, nem tudom; a kéziratot ugyanis, mely 10122. sz. alatt «Obsidio Sigethana Carmen Heroicum Croaticum auctore et scriptore Comitum Petri a Zrinio olim Croatiae Bano» czímmel a bécsi császári levéltárban van, nem láttam.

benne levő ilyen irányú gondolatokat. Sőt az is lehetséges, hogy Pétert épen az indította ezen eredeti versszak alkotására, hogy a Zrinyiászt Karnarutic művével összehasonlítva, nem találta elégnek bátyja magyarázatát, és ezt a hiányt akarta pótolni az eredeti versszak alkotásával.

Az eddigiekből tehát azt látjuk, hogy a Zrinyiász alapeszméje nemcsak általánosságban, hanem részleteiben is már a Zrinyiász megjelenése előtt a szigetvári eseményekkel kapcsolatban körülbelül olyan alakban volt kifejezve, mint a Zrinyiászban találjuk. Zrinyi nagy költői tehetségének bizonyítékául szolgál, hogy mily remekül illesztette be művének nagyszerű egészébe, mely már teljesen az ő egyéniségének bélyegét viseli magán.

Nem tartozik a tárgyamhoz, hogy a Zrinyiásznak alapeszméjét részletezzem, annak főbb vonásait megállapítsam, még sem tehetem, hogy e helyen is rá ne mutassak annak a felfogásnak helytelen voltára, mely a Zrinyiász alapeszméjébe mindenáron megváltásféle eszmét akar belemagyarázni. Hisz nem volna érthető és a keresztyénségnek, különösen a katholicizmusnak felfogásával legkevésbé volna összeegyeztethető, hogy egy ember, lett légyen is az gr. Zrinyi Miklós, mintegy váltságul akarja magát följánlani egy mintegy másfél századon át bűnökbe süllyedt nemzetért. Ez csakugyan olyan a Zrinyiászbba belemagyarázott dolog, a mely nincs benne. Már 1894-ben csodálkozott Thury,¹⁾ hogyan lehetett a Zrinyiásznak amaz annyira világos helyét félreértetni; én még jobban csodálkozom, hogy — jóllehet, Thury már rámutatott a felfogás helytelenségére — még ma is ilyen értelemben írnak és tanítanak a Zrinyiászról.

(Folyt. köv.)

(Budapest.)

HAJNAL MÁRTON.

EGY FABLEAU TÖRTÉNETE.²⁾

A múlt század utolsó évtizede folyamán jelentős esemény volt az összehasonlító meseirodalom történetében *Bédier* «Les Fabliaux» cz. munkájának megjelenése³⁾ a mely a Benfey-féle iskola tanításával szemben foglal állást. Határozottan tagadja a nyugoti meseanyag keleti eredetét s minden ország, minden nép számára egyaránt megköveteli

¹⁾ I. h. 132. l.

²⁾ *Alfred Pillet*, Das Fableau von den Trois Bossus Ménestrels und verwandte Erzählungen früher u. später Zeit. Halle (Niemeyer) 1901.

³⁾ 2. kiad. 1895.

azokat a jogokat, melyeket amaz iskola Indiára, mint a mesék szülőanyjára ruházott.

A megbeszélendő munka létrejötté sokban Bédier művének köszönhető. A szerző megemlékezik könyvének előszavában arról, hogy a fableau-k, a meseanyagnak ez az igen érdekes csoportja, nem részesültek eddig az őket megillető figyelemben, s a sors különös ironiáját látja abban, hogy «ép az a mű, a mely legtöbbel járult ahhoz, hogy a figyelmet a könnyed műzsa termékeire irányítsa. egyben oly következtetésekhez jutott, a melyek alkalmasak arra, hogy elriaszassák a kutatót» (2. l.). Az orientálisták minden bizonyynyal túlzásba estek — de Bédier hasonlóképen. Pillet úgy vélte, hogy az utolsó szó még nincs kimondva ez ügyben, s egyúttal nem ajánlhatja eléggé egész mese monographiák megírását, mert csak úgy lesz majd áttekinthető az óriási mesebirodalom. Ő maga a «három púpos ménestrel» motivumát választotta, nem csak azért, mivel az rendkívül gazdag változatokban, hanem azért is, mivel Bédier épen erről jelentette ki, hogy a változatok egymáshoz való viszonyát (szóval az eredetét is) megállapítani lehetetlenség. Ki akarja mutatni, hogy a nyugati változatok leszármazottai a keletieknek, nem mintha a francia tudósnak igen sok helyes nézetét kívánná megdönteni, hanem mivel igenis rá kell mutatnia arra, hogy az, talán némileg elbizakodva, igen hajlandó a subjectiv itélésre, s gyakran elfelejti, hogy «az ő logikája, melyet mértékül vesz, nem az egész emberiség logikája» (24. l.). Érdekes azt is tudni, hogy miként jut Bédier ama bámulatos eredményre, mely pedig teoriájának egyik erőssége, hogy 147 fableau közül csak 11-nek mutatható ki a megfelelő keleti mesegyűjteményben. Itt u. i. Bédier a 136 fableau-ha beleszámítja egy-egy motivumnak több képviselőjét is, míg a 11-be mindig csak egyet-egyet. Ez természetesen azonnal lenyomja az aránytalan különbséget. Hogy ő aztán nem ismer többet, azt tényleg nem lehet szemére vetni.

Pillet munkájában két mesemotivumot tárgyal párhuzamosan. a mely két motivum már korán keresztfződött. Az egyik a «három púpos ménestrel» motivuma, a másik a «három rászédett szerelmes»-é. Mindkettőt a keletről származtatja s legrégebb európai változataikat két fableau-ban ismeri föl. Az első motivumot képviseli Duraut fableau-ja: «Des trois bossus ménestrels» (B), a másikat az ismeretlen szerzőjü «Constant du Hamel» (C). A két motivum összekapcsolását szintén mutatja két fableau: az «Estormi» (E) Huou Piaucele-től, és a «Quatre prestres» (Q) Haiseau-tól. A szerző nagy philologiai készültséggel világítja meg az e fableau-k keletkezési helyét, idejét és szerzőségét illető kérdéseket. Megemlíthető, hogy Franciaország északi részén (főleg a Picardie-ban) keletkeztek, de igen nagy fontossággal

bír a tárgyalás további menetére nézve, hogy mind a négy a XIII-ik százból való, és hogy B meg C idősebb, mint E és Q.

Lássuk első sorban a «három púpos ménestrel» motivumának történetét. Durant fableau-ja ezt meséli: Egy gazdag, de igen rút púpos emberhez, a kinek szép felesége van, beállít három púpos ménestrel. A gazda megvendégeli őket, de távozásuknál kijelenti, hogy ne merjenek többé házába visszajönni. A férj is eltávozván, az asszony, kit féltékeny ura a világtól elzárva tart, visszahivatja a ménestreléket és mulattatja magát velük. Ezalatt visszajön a férj s az asszony egy-egy szekrénybe rejtja a három czimborát. Midőn aztán a férj újból való eltávozta után ki akarja őket bocsátani, rémülten látja, hogy megfulladtak. Fölhív egy embert (porteur) s megmutatván neki az egyik ládában fekvő holtat, rábírja, hogy illő jutalomért egy zsákban a vízbe dobja. Midőn az visszatérve bérét követeli, az asszony csodálkozást tettetve azt állítja, hogy a halott visszajött, egyszersmind megmutatja a második holtat. Ez ismétlődik még egyszer. A porteur már dühös, s midőn a harmadik púpost is beledobta a vízbe és visszajövet egy újabb púpossal találkozik, a ki nem más, mint a férj, türelmetlenségképp elveszti. Leüti s őt is utána dobja a másik háromnak.

E mesének változata megvan a «Hét bölcs mester» héber versiójában, a Misdale Sindabar-ban, ahol a 7-ik bölcs 2-ik meséjeként szerepel. Ez a porteur feljöveteléig (a ki itt aethiopiai fekete) lényegében hasonlóan adja elő a történetet. (Megjegyzendő azonban, hogy a férj nem púpos). Az asszony átengedi magát a feketének s aztán még több jutalom ígérete mellett mutat neki egy zsákot, melyben az első púpos fekszik s felszólítja, hogy dobja a vízbe. Az ember ezt megteszi; majd visszajön és a másodikat is, meg a harmadikat is a vízbe dobja. Ez után pedig jön e morál: Ismerd meg az asszony ravaszságát.

Itt a mesének nyilván egy elrontott alakjával van dolgunk. A morál hivatkozik az asszony ravaszságára. Ezalatt pedig csak amaz ügyes csel érthető, melynek segítségével a porteurt rászedi, a ki három zsákot hord ki abban a hiszemben, hogy az egy és ugyanaz a zsák. E nélkül az egész történetnek semmi értelme. Pillel tehát azt következteti, hogy vagy a szerző (a ki rosszul hallotta?) vagy a másoló rontotta el a mesét. De ha tekintetbe vesszük, hogy e mese nincs meg a «Hét bölcs mester» többi keleti változataiban (Sindbau-Syntipas, eudubete), vagyis a héber versio szerzőjének tulajdonítható, akkor föltehető, hogy annak alapos oka, azaz jobb meséje volt, melynek kedvéért megbontotta a compilatio régi rendjét. A mesét abban az alakjában, melyet a Mischle Sindabar feltűntet, aligha interpolálta. De hány lehetőség van arra, hogy egy másoló elrontsa a szöveget!

A meséből nyilván ki van hagyva valami. Mennyi ez a valami? — Pillet igen szellemesen fog hozzá, hogy e problémát megoldja. Először is feltűnő, hogy a férj nem púpos. Ime hiányzik az az első föltétel, a mely szükséges, hogy végén a púposokkal összetéveszthető legyen. Pillet nem számol azzal a körülménnyel, hogy az æthiopiai zsákokat kap és így nem tudhatja, hogy púposokat visz. De azt hiszem fölösleges is, mert az bizonyára meggyőződést szerez magának zsákja tartalma felől, mint pld. Doui novellájából látható. (Érdekes, hogy Pillet Douiról föltételezi a M-S. ismeretét). Végre is akár fölbontja a zsákot, akár nem, a három áldozatnak a férjjel való összetévesztése legalább is igen meg van nehezítve. De nézzük, okoskodik tovább a szerző, okvetetlen-szükséges-é, hogy az a vonás meg lett légyen eredetileg? Meg kell vallani, hogy az a fordulat már bizonyos fejlettségről tesz tanúságot. A mesének oly pointe-ot ad, a mely méltó volna az esprit gaulois-hoz! Innen már csak egy lépés van addig, hogy a francia költőnek, a szellemes trouvère-nek tulajdonítsuk ama csattanós megoldást. A mese, ha vesszük, e momentummal tényleg nem a legalkalmasabb a «Hét bölcs mester» keretében arra a szerepre, melyre szánva van, mert az asszonyi csalfaság, ravaszság ellen irányuló élet elvesztette. Igaz, hogy immár négy ember áldozata az asszony cselének, de a férj vesztének komikuma enyhíti a mesében rejlő tragikumot. A férj nevetséges alakká lett, senki sem szánakozik rajta. (Érdekes a francia költő czéltudatos eljárása, midőn már eleve igyekszik megvonni a férjtől minden rokonszenvet.) A fableau éle már nem az asszony ellen irányul, hanem a férfi ellen. Az ilyen mesének aligha vették hasznát a bölcsek.

Az érvelés tetszetős, szellemes. Pillet tehát arra következtet, hogy a mesének amaz utolsó mozzanata, mely szerint a férj is áldozata lesz az asszony cselének, nem volt, nem lehetett meg a «Hét bölcs mester» meséjében, szóval a nyugoti változatnak hozzátoldása. Arra tehát nem látszik gondolni, hogy ha a mese ez alakjában tényleg elvesz valamit az asszony ellen emelt vád erejéből, a héber szerző igen egyszerűen segíthetett volna magán annak a kényelmetlen mozzanatnak elhagyásával. Szerencsére a többi ok olyan, hogy ez az eset kizártnak tekinthető. Meg aztán a zsidó szerző aligha tett olyan finom distinctiót, mint Pillet.

A Mischle Sindabar meséje tehát egy régibb állapotot őrzött volna meg, ha valamilyik másoló gondatlansága folytán meg nem csonkul. Ennél fogva Pillet másképp gondolja a mese organikus alakját, mint Bédier, a ki bele veszi abba azt a mozzanatot is, hogy a három halotthoz való hasonlatosság folytán még egy újabb egyén is elveszti életét. Bédier külföldben úgy látszik nem is gondolt arra a lehetőségre, melyet Pillet erősít.

A keleti és a nyugati változat két különböző fokon tűnteti föl a folyton fejlődésben levő motívumot. De Pillet a kettő közt szoros összefüggést lát. Hogy a kiterjedt mesecsaládnak, melybe tartoznak, egy és ugyanazon ágát képviselik, mutatja az, hogy mindakettőben három púpos bohóczról van szó (B. ménesterek, M. S. tánczosok). Sok változattól u. i. kitűnik, hogy nem okvetlenül szükséges, hogy hárman, púposak és hivatásos mulatók legyenek. Sőt Pillet szerint igen valószínű, hogy Durant fableauja egyenesen a Mischle Sindabar hatása alatt keletkezett. Ámbár Bédier és hívei az orientalisták egyik tételétől sem idegenkednek annyira, mint attól, hogy nyugateurópai mesékben keleti reminiscenciák volnának kimutathatók, ő meg van arról győződve, hogy a fableau-ban a három czimborának púpos és ménestrel volta keleti intézmény maradványa. A fableau-ban u. i. nincs megokolva három púpos ménestrelnek együtt való megjelenése, a mi pedig nem mindennapi dolog. A Mischle Sindabar felvilágosítással szolgál, mert abból kitűnik, hogy ezek professionisták és egy corporatio tagjai. Előbb csak az egyik kerül az asszonyhoz, de társai kényszerítik arra, hogy velük is tudassa a «jó forrást». Így már érthetni, hogy mikép toppan a fableau-ban egyszerre három púpos ménestrel a házba. Az a körülmény, hogy hivatásos bohóczok csakis keleti mesékben fordulnak elő, biztosítja a keleti változat prioritását és világosan mutatja az európai változatnak leszármazását.

Sajnos, az utat, melyen a Mischle Sindabar előadása Durant-hoz került, csak sejteni lehet. Ha figyelmen kívül hagyjuk azokat a hypothesiseket, amelyek a M. S. történetére vonatkoznak (Comparetti, Cassel), egy ténynyel állunk szemben. E tény az, hogy egy provençal zsidó író (Kalonymos ben Kalonymos) 1316-ban említi. Nincs okunk föltenni, hogy jóval előbb nem ismerték. Ha pedig igaz (a mit Steinschneider nem tart kizártnak), hogy idősebb a Calila és Dimun héber változatainál, akkor épenséggel már 1263 előtt megvolt. Szóval nem merész állítás, ha fölteszszük, hogy a 13-ik században egy francia trouvère megismerkedett a Mischle Sindabar ama bizonyos meséjével. Hiszen ha máskép nem, hát az sincs kizárva hogy egy provençal zsidó élő szóval közölte a trouvèrrel a mese tartalmát! Mindenesetre azonban a zsidó versiót kell közvetítőnek tekinteni a keleti és a nyugati ág között.

Nem lehet tagadni, hogy Pillet okoskodása rendkívül megnyerő. De nem sajnálható eléggé, hogy a «sors különös iróniája folytán» egy positiv adat sem maradt fenn, a mely nagyobb nyomatékot adna Pillet fényes érvelésének. S ha az eddigiek után merjük is állítani, hogy nem a puszta véletlen hozta össze a fableau-t és a Mischle Sindabar elbeszélését, a mint azt Bédier határozottan kimondja (p. 250), szinte

gúnyosan kísértének ugyanannak a tudósnak szavai: «Sur quel sable avons-nous bâti?»

A 13. század folyamán tehát két változatban tűnik fel a «három púpos ménestrel» motivuma. Aztán közel háromszáz évig nem tudunk róla semmit. A XVI. sz.-ban újra előbukkan egy firenzei tudósnak szépirodalmi munkái közt. 1545-ben jelent meg a Lettere di Anton Francesco Doni, Libro primo (Venezia), a mely tartalmaz egy «De' Gobbi» cz. novellát is. (1815-ben kiadta B. Samba, Nouvelle di messer A. F. Doni. No. 1.) Pillet e novellában a keleti és nyugati ágnak érdekes összekapcsolását látja. A férj itt szintén púpos és a végén is úgy jár, mint a fableau-ban. De viszont a három czimbora nem énekes, hanem tánczos, (iocolatori) a porteur nem tudja mit visz, mert zsákban kapja a holtakat (csak a 3-ik zsákot bontja föl). A jutalmat (itt persze csak pénzben) részben előre is kikapja stb. Pillet úgy képzei, hogy Doni, a ki kutatásai közben (1552-ben megj. «Trattati diversi di Sendeban Indiano») okvetetlenül megismerkedett a Mischle Sindabarral (legalább hallás után), s minthogy a provençal költészetben is jártas, bizonyára ismerte a fableau-költészetet is. A dolog tényleg nem is lehetséges máskép, ha acceptáljuk Pillet eddigi okoskodását.

Érdekes változáson megy végbe a mese Straparolánál, a ki szintén a XVI. sz.-ban élt és a «Piacevoli Notti» cz. novella-gyűjtemény szerzője. E gyűjteményben van egy mese (V. éj: 3 elb.) a mely a mi mesemotivumunkat tárgyalja. Láttuk, hogy már a fableau-ban sincs kellőképen megmagyarázva a három púposnak együttes megjelenése. Straparola novellája olykép segít a dolgon, hogy a három púpos t. k. három testvér. Az egyik meggazdagodott, megnősült, a másik kettő pedig fölkeresi. Így az is jobb magyarázatot lel, hogy egy púpos házába vetődnek. Külömben Pillet lényeges egyezéseket lát Straparola novellája és a fableau közt. A porteur nem zsákot kap, hanem a púposokat; a férjet előbb leüti s csak aztán dobja a vízbe, a mi mind fölteszi a fableau előadásának ismeretét s a Doni-tól való függést kizárja. Az azonban nem valószínű, hogy a fableau-t magát ismerte volna. A t. k. mese előzményeinek határozottan népies jellege (egy paraszt-család legidősebb fia elmegy szerencsét próbálni, mert övéi közel vannak az éhenhaláshoz; gazdag feleséghez jut, azt üti veri; két öcscse iránt könyörtelen) arra mutat, hogy Straparola abból a népies hagyományból merített, a mely Durant fableau-jának nyomában megindult.

Straparola meséje, úgy látszik, nagy kedveltségnek örvendett. Nagy az átdolgozások száma. Pillet a következőkben elég bőven tér ki ezekre meg azon változatokra, a melyek Straparola novellájával együtt egyforrasra mennek vissza. Tekintettel van e közben főleg Ruának csak 1898-ban megjelent művére, a mely Straparolával igen bőven foglal-

kozik («Tra antiche fiabe e novelle. I. de. «Piacevoli Notti» di merser Sian Fr. Straparola.)

A XVII századból való az a francia farce, melyet Bédier tévesen Tabarin-nak tulajdonít s a melynek szerzője bizonyos Des. Descombes. A «Rencontres... du baron Gratteland» csak utóbb kerülték Tabarin művei közé. Pillet szerint itt nem Straparola átdolgozásával van dolgunk, csupán a közös forrás bizonyos.

Elég szabad átdolgozásban részesült a Straparola-féle novella Gueulette-nél a 18-ik században (Mille et un Quart-d'heure, contes tartares). A főcselekményben ragaszkodik forrásához (melyet maga nevez meg) de először is keletre teszi át (tehát vissza!), aztán pedig az előzményeket is módosítja. A meggazdagodott testvér itt a fiatalabbik (a 18-ik sz.-ban lendületnek indult meseírási és fordítási hatása alatt!). Elválásuknak oka egy kényes ügy, a melyikbe az egyik sodortatik. A dolog a bíró elé kerül, de a bűnöst nem tudják megállapítani, mivel egyik sem vall, hasonlatosságuk pedig oly nagy, hogy a szemtanúk sem mernek rámutatni a bűnösre. Így megmenekül, de a három testvért száműzik. A milyen kedves ez az epizód, oly izléstelen a befejezés. A három púposat u. i. kihalászsák a vízből, újra életre kelnek s az ügy a kalifa előtt végződik.

Gueulette-re megy vissza az ugyancsak XVIII. sz.-beli «Contes nouveaux et plaisants» változata. Ép úgy a «Histoire des trois Bossus de Besançon» cz. «livre populaire» is. Az ennek nyomában megindult szóbeli hagyomány eredménye a Sébillot által följegyzett bretagnei változat (Contes de la Haute Bretagne. XXI. Les trois Bossus). Nem valószínű, hogy a Roland által (Romania XIII.) közölt 2-ik Vals-i (V?) változat is innen veszi eredetét. Az a körülmény, hogy a férjnek követ kötnék a nyakára, inkább a farcetól való függést teszi valószínűvé Pillet szemében. A farce-ban ugyanis szintén azzal fenyegetőzik Gratland, a ki ott a porteur-t helyettesíti.

Végül említsük meg még Gr. Antonio Cerati verses elbeszélését (Itre Gobbi 1800.) a melyről Rua kimutatja, hogy Gueulette novellájának átdolgozása.

Az igen rövid kivonatok után indulva természetesen nem állapíthattam meg egész pontosan a forrását egy oláh változatnak, mely legutóbb kezeim közé került. Annyit azonban kétségtelenül meg lehetett állapítani, hogy Gueulette-re megy vissza, de nem egyenesen, mert a történet keleten játszik (Damaskusban). A mennyire Bédier kivonatából kivehettem, teljesen egyezik a «Contes nouveaux et plaisants» előadásával, úgy hogy igen valószínűleg ennek átdolgozása, vagy éppen fordítása. Az is fontos, hogy mindkettő versben van írva. Barac János, az oláh költemény szerzője, a XIII sz. elején élt s sokat fordított, főleg keleti

mesegyüteményekből. A minket érdeklő költemény «Ceî trei frați gheboși» cz. alatt eléggé ismert az erdélyi románság közt és a ponyva kedveltebb tárgyai közé tartozik.

A másik motívum, mely az előbbivel kereszteződött, a «három rászédett szerelmes» motívuma, szintén korán lép föl a nyugaton, eredete azonban keleten keresendő. Lényege ez: Egy asszonyt több (három) férfi üldöz szerelmével. Az asszony cselhez folyamodik. A szerelmesek mind belemennek a halóba s midőn már a czélnál vélik magukat, keserűen csalódnak. A mese tehát az asszonyi fufangnak diadalát jelenti, melyet az a férfi otromba érzékisége fölött ül. Igen sok változatban ismeretes, úgy a régi, valamint az újabb irodalomból. E különféle változatokban igen jól lehet követni a motívumoknak fokozatos fejlődését.

Pillet ily módon négy csoportot állapít meg, melyek e motívum egy-egy fejlődési fokát jelölik. I. Az első csoport legrégebb képviselője a Ciego da Ferrara «Mambriano»-jának egyik novellája, melynek előadásával teljesen egyezik a Basile «Pentamerone»-jában található változat. E változatokban egy a vőlegényétől bizonyos időre elválasztott menyasszony van kitéve három lovag kísértésének. Oly módon fog ki rajtuk, hogy látszólag beleegyezik, pénzt és ruhákat kap tőlük, de midőn az egymás után hozzá rendelt lovagok ígéretének beváltását követelik, varázslat segítségével (ajtó betevése, a mely mindig kinyílik, gyertya eloltása, a mely újra meggyul stb.) addig hajszolja őket, míg szégyenszemre eltávoznak. Szem előtt tartandó, hogy itt leányról van szó (nem asszonyról), hogy a szerelmesek nem egy éjjelre hivatnak hozzá, hanem három napon át egymás után, és végül, hogy a büntetés elég enyhe. Külömben, a mint látjuk, a «három rászédett szerelmes» motívuma már ezen alakjában egy másik motívummal, az «elfeledett menyasszony» motívumával contaminálva lép fel. II. E két motívum összekapcsolása még a keleten végbe ment. Mutatja ezt a Somadeva «Kathásaritságarā» (11 sz.) cz. mesegyüteményében olvasható változat, melylyel egyszersmind elérkeztünk a «három rászédett szerelmes» motívumának második fejlődési fokához. Már nem menyasszony, hanem hitves a szereplő nő, a kit férje egy időre elhagy, s a kit ezalatt három szerelmes akar megejteni. Az asszony (Devasmitā) a varázslat helyett radicalisabb eszközökhöz folyamodik, hogy őket megbüntesse. Levetkőzteti őket és homlokukra tüzes vassal jegyet süttet. A férj még teljesen passiv szerepet játszik. E változatokban épenséggel három motívum van egybeolvasztva. A két előbbihez hozzájárul még az is, hogy a hitvestársak egy-egy lotost kapnak, a mely elszárad, ha gazdája hűtlen lesz. Ez a motívum különben semmiféle szerves kapcsolatban nincs a t. k. mesemotívummal. Feltűnteti még a «Gesta Romanorum» változata

(69. fejt.), a hol azonban a lotos helyett fehér ing szerepel. A szerelmeseket itt koplalással bünteti az erényes hitves, míg a hazatérő férj szabadon nem bocsátja őket. E mozzanatoknak két keleti versióban (egy modern tunisi mese és a G. R.-nál idősebb Nechschebi Tuli-Nameh-je beli változat) való feltűnése mutatja, hogy a G. R. változata keleti eredetű.

III. Már jóval előbbre viszi a mese cselekvényét a harmadik csoport. Legérdekesebb képviselője a 9-ik századbeli al G'ahiz arabs írónál található; ez egyuttal a «három rászédett szerelmes» motivumának legrégebb változata. Egy kereskedő elutazása előtt nagyobb összeg pénzt bíz egyik barátjára. Hirtelen meghalván, özvegye, a ki nem tud az említett dologról, a nyomor szélén áll. Ekkor férjének barátja felkeresi, hogy a pénzt átadja, de láttára oly szenvedély fogja el, hogy szerelmet vall neki. Az asszony visszautasítja, ő pedig kijelenti, hogy a pénzt csak azon az áron kaphatja meg. Az asszony az udvarhoz fordul segítségért, de a kamarás, a testőrök feje, a kadi mind ugyan olyan ajánlatokkal sértik meg. A következő furfangot eszeli ki. Csináltat egy szekrényt, melynek három ürege van. Aztán egymás után magához rendeli a három (ill. négy) szerelmezt. Egyik a másikat arra kényszeríti megjelenésével, hogy elrejtőzzék a szekrénybe. Végül a hűtlen barát jelenik meg (előle a harmadik szerelmes is a szekrénybe bujt) és az asszony most a szekrény előtt megesketteti, hogy neki azzal az összeggel tartozik. A dolog már most az uralkodó elé kerül, az asszony odaviteti a szekrényt és a benrekedt «tanuk» kénytelenek bizonyítani követelésének jogosultságát. — A lényeges fejlődési mozzanatok: A szerelmesek bűnhődése egy helyen történik. Egy éjjelre vannak az asszonyhoz rendelve és egymást ijesztik meg. A negyedik szerelmes bizonyos tekintetben a férjet előzi meg (a harmadik szerelmes ő előle rejtőzik el). Néhány keleti verzióban az asszony nem pénzét akarja megmenteni, hanem kedvesét, illetőleg férjét.

Fraenkel, az al G'ahiz első ismertetője, indus eredetet tulajdonít e mesének. E mellett szól az is, hogy megvan Somadeva gyűjteményében is. A szerelmesek a király minisztere, udvari papja és a kadi. A 4-ik a hűtlen barát, a kire az asszony férje, távollétében, a pénzt bízta. A szerelmesek itt is belekerülnek egy-egy ládába, de előbb éktelenül befeketítve. A 4-iket elékteleintve kilöketi az utczára, a hol a kutyák csunyán megkergetik. Ügyesen van e mesében contaminálva a Devasmitá motivummal az al G'ahiz meséjének alapjául szolgáló motivum.

IV. A negyedik csoportban megtaláljuk a «három rászédett szerelmes» motivumának azon fejlődési fokát, melyet a «három púpos ménestrel» motivumával való contaminatiók feltűntetnek. E 4-ik csoport legrégebb európai változata a «Constant du Hamel», a mely vissza-

megy a kathásaritságára elbeszélésére. A három szerelmes a prestre, provast és forestier. Az ismert módon berendelve az asszonyhoz megfűrésztik őket, de ekközben meglepetve a következőnek megjelenése által, kénytelenek azon mód egy hordóba rejtőzni, mely tele van tollal. Így tollasan kergetik ki azután a három érdemes férfiut. Leglényegesebb eltérés a hűtlen barátnek elhagyása. Ezzel elesik a szekrény előtti eskü is. A 4-ik szerelmesnek azt a kötelességét, hogy a 3-ik szerelmezt a rejtekbe kergesse, most a férj veszi át. De e változatban csak ekkor értesül az egész dologról.

Az «Estormi» fableau-bau lép eléünk először a «három púpos ménestrel» motivuma e motivummal contaminálva. A három szerelmes pap, a kiket hasonló külsejök kiválóan alkalmassá tett arra, hogy a három púpos helyét elfoglalják. Az asszony a férjével együtt eszeli ki a tervet. Egymás után magához rendeli őket azon meghagyással, hogy sok pénzt hozzanak magukkal. A férj egyenként megöli őket. Az asszony előhívja a korcsmából a fivérét. Estormi-t és ezt sógora rábírja, hogy az első halottat szállítsa el. Midőn visszajön, elhitei vele, hogy feltámadt stb. A főbb eltérések Durant fableau-jával szemben ezek: Estormi a holtakat elássa, (a porteur vízbe dobja őket), a negyedik áldozat nem lehet a férj, mert a holtakhoz nem hasonlít semmiben, és Estormi őt, mint sógorát, jól ismeri. Helyébe egy negyedik pap lép, a kivel Estormi visszajövet találkozik és a kit egy márga-aknába (martière) dob. Itt csak melleleg jegyzem meg, hogy a «Piros Bugyellárisban» e motivum episodikus alkalmazása úgy hozza magával, hogy Csillag Pál Török Istvánt viszi ki «ördög» gyanánt, a mi példa arra, hogy az összetévesztést bizonyos körülmények is okozhatják, nem okvetetlenül a 4-ik személy hasonlatossága a három elsőhöz. Tény az, hogy a változatok hangsúlyozzák a hasonlatosságot. Hogy azonban e hasonlatosság pusztá névvé zsugorodhatik össze, azt megint egy magyar változat mutatja (Gödényházi népmese), a hol ugyan három «pap» a szerelmes, de az egyik «pápista», a másik «orosz», a harmadik pedig «magyar» pap. Ezek ugyan nem sokban hasonlíthattak egymáshoz.

A mi a két motivum contaminálásának módját illeti, Pillet nem lehet egy véleményen Bédier-vel. Ez utóbbi úgy vélekedik, hogy a contaminatio a három rászedett szerelmes motivumából indult ki, s a szerző, valami új megoldást akarván adni a «Constant du Hamel» féle meséknek, hirtelen emlékezett a «három púpos ménestrel» motivumára és azt igen alkalmasnak találta arra, hogy az előbbihez hozzákapsolja. Pillet ezzel szemben arra utal, hogy a «három púpos ménestrel» motivumának feldolgozásai folyamán mind inkább érthetlenebbé vált ama három púpos ménestrelnek együttes föllépése. Hogyan kerültek össze? Mért jönnek épen abba a bizonyos házba? stb. stb. okvetetlenül

szükségessé vált tehát e motivumnak felfrissítése valamilyen úton-módon. Straparolá-nál találkozunk az egyik móddal: a nép vette szájába és közelítette a meséhez. — A másik lehetőség az, a mit az «Estormi»-ban látunk először. A «három rászedett szerelmes» motivumának nem volt szüksége a felfrissítésre, a «három púpos ménestrel» motivumának nagyon is.

A másik fableau, melyben a két motivum contaminálva lép föl a «Quatre prestres» című. Minden arra mutat, hogy egy teljesebb alaknak összevonása. A tervet a férj eszeli ki. A három pap egy kemenzébe rejtőzik, melynek boltozatát rájuk dönti a férj. A kihordást egy «ribaut» végzi, a ki a holtakat egy márga-aknába dobja. Mintán a 3-ikat is beledobta, tüzet rak, és ott marad, hogy a halott vissza ne térhessen. Elalszik, közben egy idegen pap érkezik a tűzhöz, kit a fölébredő «ribaut» a halottnak vél. Neki rohan és a dulakodásban mindketten beleesnek a márga-aknába.

E és Q olyan egyezéseket mutatnak, a melyekből Pillet azt következteti, hogy E és Q (ill. Q-nak mintája) egy forrásra mennek vissza.

A «Historia septem sapientium» változata sok vonást tartalmaz a két előbbi változathoz. A szerelmesek ugyan lovagok (miles), de ezt a latin compilatio iránya megmagyarázza. A házaspár tettének indító oka a pénzvágy, a férj egymás után öli meg a szerelmeseket, a kihordó az asszony fivére. Ezekben E-hez áll közelebb. — Az első két holt vízbe dobja, a 3-ikat tűzbe. A tűzhöz érkező idegen lovagot lovastól dobja bele. E vonások Q-ra utalnak. Mivel a H. fiatalabb a két fableaunál, szerzője pedig francia volt, Pillet nem tartja kizártnak, hogy magukból e fableau-kból merített.

A contaminált alakok egy másik csoportját alkotják: 1. Die dri münche von kolmære (kfn. költemény 13—14. sz.). 2. Sercambi novellája: De vitio lussurie in prelati (!) (14 sz.). 3. Schumann Nachtbüchlein (1559) 19-ik elbeszélése: Von einem bawren und dreyen pfaffen, auch einem landsknecht. Az asszony férjének elpanaszolja a szerelmesek zaklatását. Haláluk úgy történik, hogy egy vízzel telt kádba ugranak (1 és 3), illetőleg leforráztatnak (2). Holttestüket a folyóba dobja a kihordó.

Pillet szerint az említett két csoport egy-egy közbeeső változaton keresztül menne vissza C-re és B-re, illetőleg azoknak már egy contaminálására.

E változatokon kívül még 11 népies változatot sorol fel a szerző, de ezeknél csak arra szorítkozik, hogy több ilyen változatban közös mozzanatokot konstataíjon. Lemond arról, hogy őket valamilyen rendszerbe foglalja.

A Pillet felsorolta 11 változathoz még egy 12-ik járul. Ez a változat egy ugocsamegyei (gödényházi) népmese, melyet a Nyelvőr III-ik kötetében (369—72. l.) közöl és a melyre Katona Lajos már Heinrich Gusztáv figyelmét is fölbívtá, midőn a «Poncianus historiájá»-t a «Régi magyar könyvtár»-ban kiadta. (R. M. K. 5-ik K. 229. l. 4. jegyzet.) Ez a változat véletlenül azok közé sorolható, a melyeket Pillet kivételesen egy csoportba foglal bizonyos közös sajátság révén. (E változatok: Schumann említett elbeszélése, a Sébillot közölte bretagnei, egy poitou-i, egy vals-i, egy toscaniai és egy umbriai változat). A közös sajátság az, hogy a kihordó, (a magyar változatban huszár, egyik másik idegenben is katona) harmadszor térvén vissza a folyótól, egy lovon (ill. számaron) ülő pappal találkozik, mire így kiált föl: (a magyar változatban:) «Öhöm, tudom má, mér érsz elébb haza, mint én; hát te lovon jársz!» (a francia változat hozzá teszi még: «t'as six jambes, et moi je n'ai que deux»). «A ki akarja, e meséből is kiolvashatja, hogy a magyar huszár mégis csak a legértelmesebb. Mert míg pld. a francia katona lovastól (v. szamarastól) dobja a papot a folyóba, a magyar mese úgy adja elő, hogy «a lovát meg magának vötte vót el, oszt ugy ment haza felé nagy örömmel.» (372. l.) Még azt a közös vonást is feltűnteti a mi népmesénk, hogy a huszárt mindannyiszor megszólítja a «főpap», valahányszor terhével a nagy «koledjóm» előtt elhalad, kérdezvén tőle, hogy mit visz? A felelet a magyar változatban is az, a mi a Pillet által felsorolt néhány idegen változatokban, hogy t. i. papot visz a pokolba.

Az eddigiekből Pillet két dolgot lát tisztán: Mindenek előtt azt, hogy úgy a «három púpos ménestrel» motívuma, valamint a «három rászédett szerelmes»-é is keleti eredetű, más részt azonban azt is, hogy megvolt bennük az a képesség, hogy az idegen talajban tovább fejlődjenek. Épen ezért megvan győződve, hogy a Benfey és Bédier-féle Hieoriákat lehető lesz egymáshoz közelíteni, ha nem csak egy mesemotívumról lesznek kimutatva a fönti tárgyak.

(Brassó.)

BALOGH MIKLÓS.

HAZAI IRODALOM.

Ferencai Zoltán: **Báró Eötvös József.** Budapest, a Magyar Történelmi Társulat kiadása, 1904. 304 l.

A XIX. század magyar irodalma a magyar szellemnek legértékesebb alkotása. Bámulatos, mennyi kiváló egyéniség tűnik fel néhány évtized alatt, hogy meggazdagodik nemzetünknek eszmeköre és érzés-

világa s mennyire megfinomulnak a kifejezés eszközei. Valóságos kincses bánya a reformkorszak irodalma a kutató számára. A lélek-buvár figyelmét érdekes lélektani rejtélyek köthetik le, az irodalom-történetíró láthatja nemzeti életünknek az egész emberiség életével való szoros kapcsolatát, az æsthetikus az ízlés fejlődésének titkaiba pillanthat be.

Mindazáltal a XIX. század magyar irodalma mégsem vonzza kutatóinkat annyira, mint a mennyire megérdemelné. Vajjon a kutatás bonyolultsága riasztja-e vissza gondolkodóinkat, vagy csakugyan korunknak nem volna érzéke a XIX. század nagy törekvései iránt?

A nagy reformkorszak egyik kiváló egyéniségének, báró Eötvös Józsefnek, fejlődését vezeti elénk Ferenczi Zoltán könyve.

A könyv szerzőjének hatalmában vannak a kutatásnak mindazon eszközei, melyek nélkül a reformkorszaknak bonyolult szellemi élete örök talány marad. Megvan benne a mély tisztelet is azok iránt a nagy eszmék iránt, melyekért a XIX. század kiváló szellemei oly nemes hévvel küzdöttek. Épen ez a mély tisztelet vezeti Ferenczit most már másodszer báró Eötvös József egyéniségének tanulmányozásához. Körülbelül húsz éve hosszú cikksorban méltatta Abafi *Figyelőjében* Eötvös báró pályáját s most a nagy írónak életrajzát adja. A szerző nem csinál titkot indító okából; maga mondja, — háláját akarja leróni az iránt a nagy szellem iránt, ki egykor műveivel az idealismus és eszmék tiszteletének felélesztésében oly nagy hatással volt reá.

Ez a nemes indíték kiemeli Ferenczi könyvét azok közül az életrajzok közül, melyeknek szerzői, mint szánalomra méltó robotmunkások adatot adatra halmoznak. Ferenczi könyve különbözik azoktól az életrajzoktól is, melyeket írók egy-egy kedvelt elméletnek — teszem a környezet-elméletnek — bizonyítására, vagy szellemüknek fitogtatására használnak. Ferenczi, mint életrajzíró azt a módot alkalmazza, melylyel a magyar irodalomban Gyulai Pál oly mesterien magyarázott meg kiváló egyéniségeket; a mint az alkalom kívánja, majd a környezetből, majd az irodalomtörténeti kapcsolatokból von következtetést, majd a lélektan és emberismerete alapján bírálja meg az adatokat, majd meg fejlett ízlésével és bölcséleti elveivel igazodik el a bonyolult jelenségekben. Ferenczi nem jellemez oly művészien, nem is oly biztos ítéleteiben, mint Gyulai Vörösmarty életrajzában; munkája azonban mindenképen ízléses s a gyakorlati célznak teljesen megfelel.

Ferenczi mentegeti magát, hogy nem tudott teljes életrajzot adni, mindazáltal könyvéből világos képet alkothatunk magunknak Eötvös báróról, mint államférfiúról, költőről és emberről.

Báró Eötvös József politikai pályáján a merész törekvések váltakoznak a lemondó lélek kételyeivel, minthogy Eötvös báró nem ismerte

nemzetének erőviszonyait oly pontosan, mint akár Széchenyi, akár Deák. Ferenczi kíméletesen mutat rá az ingadozásokra; innét van, hogy az indokolásban néha hiányt érezünk. Helyes dolog, hogy az életrajz nem vet súlyt Lenormand jóslatára, mely valóban nem méltó Eötvös báróhoz, de a szabadságharcz kitörésekor való távozást még nem magyarázza meg az, hogy Eötvös báró nem volt forradalmi természet. Az indokolás gyengességét leginkább érezzük, ha Batthyány grófra, Kemény Zsigmond báróra gondolunk, kik mindig a törvényesség alapján állottak, mégis a nemzettel együtt küzdöttek és szenvedtek.

Élesen világítja meg a szerző Eötvös bárónak a kiegyezés idején való szereplését. Nagyon értékes itt Deáknak s Eötvös bárónak szembeállítására. Deáknak nyugodtsága, határozottsága s biztos ítélő ereje valóban a legtárgyilagosabb ítélet Eötvös báróra nézve, kinek politikájában a közvetetlen benyomások a kelletténél nagyobb szerepet játszottak.

Feltűnő, mért mellőzi az életrajzíró Széchenyinek Eötvös báróra gyakorolt hatását. A két egyéniség nagyon különbözött egymástól lelkialkatukra nézve. Az egyik csodálatos éles tekintettel vizsgálta a nemzetek közgazdasági és szellemi életének kapcsolatát, a másiknak különösen fejlett érzéke volt az emberiség életét mozgó eszmék iránt. Az egyik reformátor volt, a másik filozofus. Mindazáltal lehetetlen, hogy Eötvös báró kivonhatta volna magát Széchenyi hatalmas szellemének hatása alól, mikor Pozsonyban és Pesten az egész ifjuság lelkesedett a harminczas években Széchenyiért s Széchenyi az ifju Eötvös bárót barátságával tüntette ki. Még egyes eszmék között is van rokonság. Vajjon Eötvös báró, a megyei uralomnak szigorú bírása s a központosítás híve nem emlékeztet-e Széchenyire, ki a megyét lenézte, mellőzte s mindig az egységes nemzetet, a szellemi középpontot emlegette? Avagy nincs-e rokonságban Széchenyivel, ki a *Kelet népében* a magyar faj kimivelését az emberiség s a világegyetem szempontjából óhajtja, Eötvös báró, a XIX. század uralkodó eszméinek kutatója, mikor nagy állambölcseleti munkájában a keresztény társadalom diadalát hirdeti?

Ferenczi Eötvös bárót műveiből akarja megérteni; innét van, hogy különös szeretettel foglalkozik Eötvös bárónak költői alkotásaival. E művek tárgyalásánál volt legnagyobb befolyással az életrajz írójára — a mi különben egyik kiválósága — az a nagy tisztelet, melyet már ifjkorában érzett Eötvös báró iránt s mely idővel csak mélyebb és igazabb lett. Leginkább megérzik ez *A karthausi* magyarázatánál.

A karthausiban értékes úti benyomások, a francia romantikus irodalomnak vezető eszméi, egy romantikus ifjunak merész törekvései s keserű csalódásai, egy gondolkodó léleknek igaz kételyei kerültek

egymás mellé. Hogy ez érdekes anyagból mennyire nem tudott Eötvös báró élő alakot teremteni, azt kimutatta Péterfynek mélyre ható tanulmánya. A szerző nem követhette Péterfyt szétszedő munkájában, minthogy a vezető eszmét s Eötvös báró költészetének uralkodó jellemvonásait kereste. Azt hiszem azonban, még ily szempontból sem szabad elfogadnunk mindazt, a mit Gusztáv önmagáról mond. Szegény Gusztáv nagyon rosszul ért a lélekelemzéshez, önzéssel vádolja magát, holott egész életében szeretni akart. Lehet mondani, hogy túlságos érzékeny, hogy szeretetével nem tud okosan bánni, hogy méltatlanokra pazarolta érzéseit, de az önzéstől távol áll. Egyszer, a csábítás jelenetében, látszik önzőnek, de ekkor is társainak hatása alatt vállalja el a jellemével ellentétes szerepet. Lehetséges volna-e, hogy, a ki mindig csak magára gondolt, néhány hónap mulva a kolostor magányában mint a keresztény szeretet apostola az egész emberiség boldogságáért imádkozzék a mindenhatóhoz?

A karthausiban bizonyára inkább eligazodunk, ha Gusztávot, mint környezetének áldozatát fogjuk fel s ha a költő főcélját annak a hazug keresztény társadalomnak rajzában látjuk, mely a hitet kigúnyolta, a szeretetet eldobta s csak vad élvezeteknek élt. Ezzel a költői czállal Eötvös bárónak egész költői pályájában megtalálánk az uralkodó elvet, mely Eötvösnek, a bölcselkedő államférfiúnak világnézetével is összhangban volna.

Ferenci nagyon helyesen emelte ki, hogy Eötvös báró *A falu jegyzőjében* nem pusztán a magyar megyei élet visszaéléseit akarja elénk állítani, hanem összes eszméit hirdeti, melyekért életében küzdött. Innét már csak egy lépést kellene tennünk, hogy *A falu jegyzőjében* ugyanazt a hazug világot lássuk, melyet *A karthausiban* láttunk. A magyar megyei társadalomból is kiveszett az igazság, az ember-szeretet. Az alkotmányos jelszavak mögött a legerkölcstelenebb vad erők érvényesülnek. Ennek a társadalomnak is vannak áldozatai: Tengelyi és Viola.

A hazug keresztény társadalomnak rajzát adja Eötvös báró a *«Magyarország 1514-ben»* című regényében is, csak hogy nagyobb művészettel, mint bármely művében. E regényben a költő ítéletet mond a százados hazugságokról, melyek nemzetünknek egyik legsötétebb korában óriási magasságra halmozódtak fel. E hazugságokat legvilágosabban mutatja az az ellentét, mely a főuri kastélyok fénye s a paraszt viskók nyomora közt áll fenn. A költő ítéletét annak a csatatérnek rajzában láthatjuk, melyen a hímzett ruhát s a rongyos inget a vér egy szípre festette s melyen a kard és kasza széttörve hevernek egymás mellett. A költő azonban nemcsak ítéletet mond, hanem a czeplédi plébánossal együtt a jövőbe veti reménységét, mely-

ben nemcsak a törvényeket, hanem az egyéneket is át fogja hatni az igazi keresztény emberszeretet.

Ily gondolatokkal valóban egységesnek tűnik fel Eötvös bárónak költői pályája s egységesnek tűnik fel egész élete is, hisz Eötvös báró, mint államférfiú is legkiválóbb államtudományi munkájában, melyben a XIX. századnak uralkodó eszméit fejtegeti, költői eszméjéért, a keresztény eszmék megvalósulásáért küzd.

Erre az egységre kevésbé vet ügyet Ferenczi, mindezért azonban dús kárpótlást nyújt, midőn nagy gonddal ismerteti Eötvös báró műveinek eredetét, tartalmát s hatását.

Tisztelettel koll itt meghajolnunk Ferenczinek széles látóköre és lelkiismeretes munkája előtt. Már Petőfi életrajzában úgy tűnik fel Ferenczi, mint a XIX. század irodalmi mozgalmainak kiváló ismerője s mint óvatos kutató, ki minden adatot szigorú bírálat alá von. Báró Eötvös József életrajzában még inkább meggyőződhetünk, hogy kevesen vannak íróink között, kik oly alaposan ismernék a XIX. század magyar irodalmát s oly tisztán látnák e nagy irodalomnak az európai nemzetek szellemi törekvéseivel való kapcsolatát, mint Ferenczi. Báró Eötvös József életrajzában megtaláljuk a fáradhatatlan kutatót is. Ferenczi felkeres minden adatot, minden tanulmányt, mely tárgyára vonatkozik s az adatok csoportosításában talán még több művészetet árul el, mint Petőfi életrajzában. Könyve láncolata az értékes tanulmányoknak. Ezekben a tanulmányokban ép oly kimerítően elemzi a szerző Eötvös bárónak egy-egy művét, mint a mily biztosan rajzolja meg az egyes műveknek hátterét, a hazai és külföldi állami életnek, társadalomnak és irodalomnak viszonyait.

Különösen kell méltányolnunk azt a részt, melyben a *«Magyarország 1514-ben»* című regényről van szó. Nagyon szépen emeli ki itt az életrajz írója a mű jelentőségét s igazságot szolgáltat Eötvös báró történeti regényének, melylyel kritikánk legmostohabban bánt el.

Az államférfiu és költő mellett Ferenczi soha sem feledkezik meg az emberről. Kevésbé tiszta képet kapunk az új Eötvös báró fejlődéséről, annál teljesebb azonban a férfunak rajza, melyben szépen jellemzi az életrajz írója Eötvös bárónak barátjaihoz, tisztátsáihoz, családjához, különösen fiához való viszonyát.

Mindehhez hozzá kell vennünk azt a kiművelt ízlést, melylyel Ferenczi gondolatait és érzéseit kifejezi. Előadása mindig a tárgyhoz illő; világos, egyszerű, mikor magyarázatról van szó, színes, képekben gazdag, mikor az író csodálatát vagy nemes tiszteletét akarja velünk éreztetni.

Joggal mondhatjuk, hogy Ferenczi könyve a magyar irodalomtörténet gazdagodását jelenti. Az a kép, melyet Eötvös báróról fest

Ferencki, nem ejt ugyan bámulatba bennünket merész világítással, meglepő felfogással, — a valóságnak kissé eszményített mása, de mint lelkiismeretes, lelkes és izléses munkának eredménye mindig értékes hatást gyakorol az olvasóra.

(Budapest.)

PAP FERENCZ.

Gróf Széchenyi István munkái. II. sorozat. Sajtó alá rendezi *Szily Kálmán*. I. kötet: Hitel. Világ. Budapest, a M. T. Akadémia kiadása. 1904. XXIII+I.VII+243+378 l. Ára 10 K.

Hatalmas, negyvenöt íves nyolczadrétű kötettel kezdi az Akadémia legújabb vállalatát: Széchenyinek könyvalakban megjelent dolgozatait adja ki sorozatosan. Kettős cél vezette a tudós társaságot: kimutatja kegyeletét nagy alapítója iránt és pótolja az irodalomnak egy régen érzett hiányát. Szerencsére e két cél nem mond egymásnak ellent, megvalósításuk nem követel ellentétes eljárást, így a kiadónak, Szily Kálmánnak, nem volt nehéz dolga: csak arra kellett ügyelnie, hogy a közlés minél hívebb legyen az eredeti, Széchenyi fölügyelete alatt megjelent szöveghez. Hogy a föladatot Szily Kálmán a legnagyobb lelkiismeretességgel oldotta meg, arról mindenki, a ki ismeri az első kiadást, meggyőződhetik az első pillantásra. Széchenyi két első politikai műve, a Hitel és a Világ, nemcsak teljesen híven jelenik meg az első szöveg nyomán, az eredeti helyesírással, sőt a régi orthographia minden sallangjával, hanem a mennyire technikai mesterségek és új betűk öntése nélkül lehetséges, még külsőleg is híven, utánozza az eredeti betű-formáit, különböző szedéssel tünteti föl a könyvnek egyes részeit, egészen úgy, a mint Széchenyi tette. A két mű külön ívezéssel és külön címlappal van nyomva — a kinek tesszik, akár ketté is szedheti — s a kiadó figyelme annyira kiterjedt a legkisebb aprólékosságra is, hogy a címlap is szinte megtéveszti az olvasót: akár csak az első kiadást látná maga előtt. Apróságok ezek a nagy közönség szemében,*) de a ki szereti Széchenyit és kedveli a könyveket, az épen az ilyen aprólékosságokért hálás, ezekből következtet arra a szerető gondra, melylyel az egész készült.

Ha még megemlítjük, hogy a Hitel egy pár helyen az eredeti kéziratból csillag alatt ki van egészítve, elmondtuk a kiadásról magáról mondanivalónkat. Mivel pedig a magyar irodalom első sorban azt

*) Ilyen p. o., hogy a Világ címlapján a szerző neve ép úgy dült majusculákkal van, mint az eredetin, vagy az, hogy az egész mű bevezető címlapján, a modern nyomda divatja szerint, nincs pontozás, a Hitel és Világ külön címlapjain azonban, mert ezek hű másai az eredetieknek van, stb.

kívánja e műtől, hogy hű lenyomata legyen annak, a mit Széchenyi írt, s így e könyvet első sorban, mint *kiadást* tekinti, méltán megilleti az elismerés mind az Akadémiát, mind a kiadót.

Be is végeztük volna ezzel föladatunkat, ha a két mű előtt nem volna római számokkal jelzett öt ívnyi szöveg. Az első másfél ív régi, kedves ismerősünk, Gyulai Pálnak az a szép, művészi stílussal megírt tanulmánya, melyet 1892-ben olvasott föl az Akadémia nagy gyűlésén, méltó bevezetés Széchenyi műveihez. A többi negyedfél ív azonban a maga ósdi stílusával, nehézkes szófűzésével, rég divatját multa különös szavaival, azt a látszatot kelti első pillanatra, hogy valami Széchenyi korabeli panegyrist olvasunk, Széchenyi valamelyik barátjának a 30-as években készült ismertetését, a melyet a kiadó fölfedezett és hogy el ne vesszen, bemutat a közönségnek. Valóban, a régi divat szerint minden lapon egy csomó zárójel, a melyekre semmi szükség sincs, tömérdék dült szedés, néha gombamódra szopora passivumok, egymás alá rendelt határozói-igeneves szerkezetek, s lépten-nyomon új meg új változatos furcsaságok, a melyek ugyan nem a stílus régiességének, hanem fejletlenségének rovására esnek: mondatcomplexus, melynek nincs főmondata (V. l. második bekezdés); állítmány, mely nem egyezik számban az alanyával (XI. l. második bekezdés utolsó mondat); fejezet, mely *ugyans* sel kezdődik, noha épen mert a fejezet kezdő mondatában van, nincs semmi, a mihez magyarázatul fűzné az új gondolatot; különös orthographia (*reactionär*, az aristocratia így választva el: *aristo-cratia*, *fentart*, szükségtelenül használt nagy betűk és idézőjelek).

Ha figyelmesebben olvassuk a tanulmányokat, még jobban megerősödünk csalódásunkban, mert egész szelleme, ítéletei, módszere nem a XX. század, hanem a XIX. század első felének tudományos színvonalát mutatja.

Hiszen olyan elfogultsággal, a milyenben e lapok fogantak, modern tudós már nem ír tudományos értekezést, mert a tudomány ma már ridegen az igazság keresését tűzi ki célul, nem a tömjénezést. Az a rajongó lelkesedés, melylyel e tanulmányok szerzője Széchenyi működését magasztalja, az a buzgalom, melylyel földig le igyekszik rontani minden véleményt, ha hőjét csak egy kissé is *embernek* tartván, emberi gyöngöséget vezet benne észre: abba a korba illik bele, mikor Széchenyi eszméi újak voltak, mikor lábba hozták a közönséget, két olyan táborra osztva az országot, melyik közül az egyik csak dicsérni, a másik csak ócsárolni tudott. Mert nem tulságos elfogultság-e, ha a szerző mindent, a mi a 30-as és 40-es években hazánk társadalmi és gazdasági fejlődése érdekében történt, vagy tervként fölmerült, Széchenyi hatásának akar betudni, ha nem elégszik meg azzal, hogy Széchenyi-

ben a nagy reformert méltányolja, a ki az új eszméket kipattantotta, hanem azt hirdeti, hogy a reformok fölfogására meg nem ért közöniséget ő érlelte meg? Szerinte Széchenyi nem a nemzet értelmiségében szunnyadó, többé-kevésbbé határozatlan vágyakat és törekvéseket szólaltatta meg, hanem mint Locke az emberi lelket, Széchenyi a nemzetét fehér lapnak találta, a melyre ő írt föl mindent. Szinte rémeket lát, s mindenkit, a ki azt meri állítani, hogy a nemzetben megvolt a fogékonyság Széchenyi eszméinek befogadására, hogy, mint ő mondja, «a nemzet Széchenyi föllépésekor megvolt érve a kilátásba vett (magyarság!) nagy reformra», Széchenyi, sőt a magyarság ellenségévé bélyegez. Nem veszi észre, hogy éppen ő alacsonyítja le ily módon Széchenyi kedvéért a nemzetet, s mindazt, a mivel Széchenyit a jogosnál magasabbra emeli, azt a nemzettől veszi el. Széchenyi megmarad a legnagyobb magyarnak mindannyiunk szemében, még ha dicsőségének fényét nem is akarjuk — hiú törekvés — mesterséges, hazug világitással fokozni. Az értekező fölfogásának megdöntésére nem kell a történelemhez és a néplélektanhoz fordulni érvekért, nem szorul bizonyításra, hogy egy egész nemzet gondolkozásmódját egyszerre átalakítani, olyan eszméket elfogadtatni vele, melyek szellemétől egészen idegenek: véges emberi elmétől nem telik. Még a leggeniálisabb ember is korának gyermeke, s csak azt tudja kifejtetni, a minek korában megvan az alapja, a ki korát megelőzi — a mit éppen a nemzetgazdaságtanban csak nagyon kétségesen szabad bárkiről is elmondani — azt a kora nem érti meg. Bármilyen újszerű volt is nálunk a Hitel, Széchenyi nem merítette önmagából, még annyira sem, mint a hogyan Rousseau a Contrat social-t, Kant a Kritik der reinen Vernunft-ot, a melyekkel a szerző a Hitelt párhuzamba állítja.

Már kisebb jelentőségű az a körülmény, hogy Széchenyi ellenfeleiben nem látja meg azt a kiválóságot, a mi tényleg megvolt bennük, és hogy bírálat nélkül suhan el Széchenyi fölfogásának azon gyöngéi fölött, melyeket valóban gyöngéknek bizonyítottak az események. Egyfelől Dessewffy gróf taglalataról p. o. nem említi meg, hogy bármennyire hibáztassuk szerzőjét tendenciájáért, bármilyen óriási is a különbség Széchenyi ideális lelkesedése meg Dessewffy számító józan-sága között, könyvének tartalma igen okos, eszméiben, óvásaiban sok, sőt nagyon sok az igazság, és egyik-másik jóslata, sajnos, be is következett.*) Másfelől Széchenyi túlzott és alaptalan loyaltása a dynastia iránt, rendületlen bizalma az osztrák kormányban, erős hite, hogy

*) Így p. o. mikor azt hirdeti, hogy az ingatlan birtok egy része, ha fölszabadítják, idegen kezekre kerül, s ez nagy ártalmára lesz a nemzetnek.

Ferdinánd alatt arany kor fog derülni hazánkra:*) tulságos optimizmusának nyilvánulásai. Ezekről egyszerűen csak említést tenni olyan kegyelet, melyre Széchenyi nem szorult rá.

Nem csodáljuk ezt az elfogultságot Széchenyivel szemben — hiszen még Kemény tanulmányán is megérzik a *studium* Széchenyi iránt és az *ira* Kossuth ellen — sőt az értekező, mint *ember*, még rokonszenvesebb előttünk e miatt, de mint *tudós*, nagyon megsínyli, hogy a szív szavára hallgatott inkább, s nem az eszére. Minek másnak tudjuk be azt a tökéletes zavart, az ítéletnek teljes hiányát, melylyel Széchenyi nemzetgazdasági fölfogását tekinti. Fölveti a kérdést, utilitarista volt-e Széchenyi vagy nem, s hogy a kérdésre megfelelhessen, Bentham nyomán röviden és világosan adja az utilitarizmus meghatározását: «szabadság, egyenlőség, igazságosság nem célok, hanem eszközök a haszon és jólét megvalósítására . . . ezért az emberi cselekvésnek oda kell irányzottnak lenni, hogy a lehető legnagyobb számú embernek a lehető legnagyobb mennyiség jusson ki a boldogságból» (XXVII. l.), majd megállapítja Széchenyi vezetögondolatát: «mit ér minden politikai okoskodás, *theoria* és *praxis*, a melynek tendenciája nem a lehető legnagyobb résznek jobbléte és szerencséje körül forog» (XXIX. l.). Szinte nem hisz az ember a szemének, mikor e két tétel alapján az értekező arra a meggyőződésre jut, hogy: «*e vélemény-nyilvánításokra csakugyan nehéz ráfogni, hogy az utilitarizmus . . . jellegét viselnék magukon*» (u. o.). Hiszen ezzel az okoskodással egyszerűen azt is bebizonyíthatni, hogy a fehér nem fehér, hanem fekete. A megütkezésünk azonban akkor lesz teljes, ha az előbbi lapra tekintünk vissza, s ott meg azt olvassuk, hogy Széchenyi igen közel áll Bentham tanaihoz! De hát ezek a nemzetgazdaságtani alapfogalmak valóban olyan ködös, alakatlan valamik, mint Hamlet felhői, melyeket Polonius parancsszóra hol tevének, hol menyétnek, hol czethalnak néz? Ezek után nem csodálkozunk, ha a materializmust nem tudja, mint világnézetet, mint filozófiai principiumot tekinteni, hanem babonás borzalommal az erkölcsi és világrrend tagadását látja benne, ha a realizmust, a minek mint nemzetgazdaságtani alapfogalomnak semmi jelentősége nincs, s valójában *æsthetikai műszó*, melyet legföljebb a mindennapi élet vesz kölcsön a *megbízható, igazságnak megfelelő* fogalom jelzésére, szintén beleveszi a nemzetgazdasági fölfogások közé, s Széchenyit az «eszmenyi alapon nyugvó egészséges realizmus» hívének tartja. S mindez a mesterkélty, erőszakolt okoskodás és magyarázat csak azért, hogy Széchenyit megvédje a köznapi értelemben vett materializmus vádjától, olyan

*) V. ö. a Világ (Szily kiadása: 71—77. és 180—131. l.

vádtól, melyet Kemény nagy erővel utasított vissza,¹⁾ s a melyre ma magyar ember, még Széchenyi állítólagos ellenségei sem gondolnak, mert mindannyian nemcsak kegyetlenségnek, hanem képtelenségnek is tartanók Széchenyit rideg önzéssel, nyereszkesedési vágygyal gyanúsítani.

Helytelen a tanulmányok módszere is. Hogy nem ismeri teljesen a Széchenyire vonatkozó, s műveivel kapcsolatos egész anyagot, az a kisebbik baj, nagyobb, hogy nem tudja módszeresen földolgozni. A két tanulmány pusztá analysis, melyet nem követ synthesis. Először szétdarabolja a méltatást két részre, a Hitel és Világ méltatására, pedig ha vannak művek, melyeket egymással kapcsolatban szabad csak tárgyalni, akkor bizonyára a Hitel, Világ és Stádium azok,²⁾ mert mind-egyik közvetlen folytatása az előbbinek, hatása pedig beleolvad amazéba; azután e két nagyobb egészet sok kisebb fejezetre osztja, közöttük olyanra, mely egyszerűen *Folytatás* címet visel, és így nincs semmi joga az önállóságra;³⁾ a fejezetek is apróbb részekre hullanak, s a helyett, hogy Széchenyi tevékenységének változatos irányait egységbe foglalná, hogy megkönnyítené az áttekintést a nagy reformer sokoldalú tervei, gondolatai között, szétbontja Széchenyi működését, elveit, politikai fölfogását, a nemzet fölvirágoztatásán munkálkodó eszméit darabokra töri, s minden kis darabot külön mutat be, az olvasóra bízva, hogy ezeket a színes üvegkoczkákat mozaik-képpé rakja össze, a mit neki magának kellett volna elvégezni. E mellett persze az szóra sem érdemes, hogy gyakran idéz a forrás említése nélkül, hogy egy mondatot kétféleképen idéz magából Széchenyiből (XIX. l. második és XXVI. l. harmadik bekezdés), hogy mint Horatius éneki, gyakran assuitur purpureus pannus, late qui splendeat (Révai, Bólyai Farkas és Frank Ignác említése pusztán azon kapcsolat alapján, hogy irodalmunk világhírű nagyságai), hogy olyan forrásokot idéz, a melyeknek nincs bizonyító erejük (Falk szavaival erősíti azt a közismert tényt, hogy a Hitel hatása nagy volt), sőt tekintélyekre való hivatkozás szenvedélye annyira elragadja, hogy még a «Magyarország nem volt»-ra is — Keményt idézi.

Mégis, bár egymásután szólaltattuk meg bizonyítékainkat a tanulmányok régisége mellett, csalódtunk: szerzőjük Kautz Gyula. Igazán sajnálható, hogy ez a maga szakjában — a melyhez ugyan nem értünk,

¹⁾ Tanulmányok (kiadja Gyulai Pál, 1870.) I. k. 157. l.

²⁾ Arany a *Széchenyi emlékezeté*-ben persze művészi módon egységbe foglalja őket: *Egekbe nyúló hármass pyramid.*

³⁾ Van olyan is, mely pusztán tartalmi reproductio; sőt az egyik (Világ, IV.) egyszerűen idézetek a Világból.

de a közvéleményt tolmácsoljuk — első rangú tudós ilyen egyéniségéhez nem illő föladatra vállalkozott. Őszintén sajnáljuk, hogy kárba veszett az a nagy lelkesedés, az az erős szeretet, mely minden sorából kicsillan.

A kiadás azonban az által nem veszít értékéből. Az Akadémia első sorban Széchenyi műveit akarta újra kiadni, s ezt a föladatát mintaszerűen valósította meg. Csak annak a hiányát érezzük, hogy a mint a kötet végén a kiadó pontosan összeállította Széchenyi neologismusait, akként az elején nincs hasonló pontosságú philológiai bevezetés, mely tájékoztatná az olvasót a két mű keletkezéséről és hatásáról, egyszóval történetéről.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Arany János Toldi estéje. Magyarázta *Lehr Albert*. Budapest, Franklin-Társulat. 1905. 339 l. Ára 3-60 K.

Lehr Albertnek ez a kiadása méltó párja «Toldi» magyarázatának, arra is támaszkodik, s mintegy folytatása, a melyet irodalmunk ép oly örömmel üdvözölhet, mint az első részt. Bő nyelvi és tárgyi magyarázatokkal kíséri a költeményt. A hány szempontból csak tekinthető nagyobb epikai alkotás, mind alkalmazza Lehr Albert; nem magyaráz bele semmit a költeménybe, de eszmei tartalmát is biztos vonásokkal emeli ki.

A «Toldi estéje»-hez írt bevezetésben megemlíti Lehr Albert, hogy Aranynak nem volt eleitől fogva szándéka Toldiról hármaskölteményt írni, s érinti a középső rész keletkezését is. A költő leveleiből összeállítja a mű keletkezésének és kézírata viszontagságának történetét, megismertet a mű fogadtatásával s megrostálja az egykorú ismertetéseket, megczáfolja az ismertetések kifogásait és vádjait.

Egészen új oldalról mutatja be az első dolgozat és az 1854-ben megjelent költemény szövegét. Arany János leveleiből, a költeményhez írt végszavából azt következtettük, hogy keveset változtatott a költemény szövegén s a változás leginkább a Gyulafiak epizódjának bővebb kidolgozásából állott. Maga írja Tompának 1854 novemberében. Lehr Albert összehasonlította az első dolgozat kéziratát (ezt ismerte Petőfi) a később megjelent költemény szövegével s megállapította, hogy Arany János másutt is változtatott, *javított*. A kéziratban a költemény négy énekből áll, a kiadásban megnőtt kettővel, a kézirat II. és III. énekéből csinált kettőt kettőt. Ezt a látszólag csak külső változtatást nem ok nélkül tette Arany. Egy-egy ének szerkezete ellentétben alapul, az első énekben Toldi halálvágýára következik életkedvének váratlan, erővel telt fellobbanása; a második énekben Toldi kedélyének komor, őszi hangulatával ellentétben áll a Gyulafiak hősi harcza; a harmadik

énekben Toldi győzelme és hirtelen eltűnése ellentéte egymásnak, s ezt az ének eleje és befejezése közt végig megtaláljuk mindenütt. Legtragikusabb az V. énekben. S a cselekvénynek ezt a hullámvázát, borúra-derűjét vagy megfordítva, Arany mesteri pszichológiai jellemzése indokolja. A hat énekre való felosztással talán ezt is jobban ki akarta emelni a költő.

Fontos változtatás, a kisebbeken kívül, Toldi jelenete az apródokkal az V. énekben. Az első dolgozatban nincs meg a szt. László legenda és a Toldira mondott gúnydal. E helyett az apródok előre felteszik magukban, hogy az udvarba visszatérő Toldit majd addig bosszantják, míg ott nem hagyja az udvart. S a mint belép a hős, mindjárt meg is kezdik bosszantó csipkedéseiket. Már-már sokallanók Toldi békességes türését, de a költő megnyugtató:

Toldinak e tréfa nem esett inyére,
Mint tüzes ítélet, azt művelte vére.

De mikor az egyik vigyorogva elébe áll s kérdi tőle, miféle ajándékot hozott a királynak, aztán nyomban rá meg is felel, hogy ludat, egyet kanyarít Toldi a menteujjal. Beront a királyhoz, szeméretveti az udvar elkorcsosodását, a régi jó erkölcsök hanyatlását s megátkozza a «gyilkos nyelvű kígyókat, elfajult állatokat». A költeményben egészen más a jelenet. Az apródok úgy mulatnak az előszobában, hogy az egyik dalt mond szt. László királyról (nem fegyverforgatás a mulatságuk), egy másik pedig véletlenül éppen Toldi komikus szerelmi kalandját az özvegy-asszonynyal fújja el. Erre kitör a hahota, másodszor is akarják hallani, de akkor belép a hős maga. Bizonyos fokú tisztelet jeléül elhallgat valamennyi az első pillanatban, s csak mikor már hátat fordít nekik Toldi, suttognak a háta megett; az egyik merészebb s megszólítja: «Atyafi, mit akarsz a lúddal?» A jég meg van törve, felbátorodva kezdik fújni a gúnydalt. Az apródok itt nem előre feltett szándékkal, tervszerűen úzik a bosszantást, hanem megeredt jókedvük mintegy belesodorja őket. Az első dolgozatban sötétebb színekkel festette az apródok éretlen gúnyolódását, itt szelídebb vonásokkal rajzolja, a nélkül azonban, hogy az érthetőség rovására esnék. Mint ellenfelek állnak egymással szemben Toldi és az apródok, nem csoda, ha Toldi vére hamar felzúdul, az apródok kötekedésében is benn rejlik a sértő szándék, bár nem oly tudatos, mint az első dolgozatban.

Toldi és az apródok jelenete szoros kapcsolatban van a mű alapeszméjével, melyet «a cselekvény maga lehell mintegy». Ujabb időben Gyöngyösi László azt írta «Toldi estéjé»-ről, hogy «a trilogia e részének árnyékoldala Lajos viselkedése, a mely sem az eszes, sem a nagy királyra nem vall rá. Toldit elküldi az udvarból s e nagy hőséről azt

se tudja, él-e, meghalt-e? Mikor visszakerül, éppen olyan könnyen fogadja kegyelmébe, mint a milyen könnyen, kihallgatás nélkül halált kiált rája. Pedig itt még Ilosvai sem kötötte meg a kezét, ez teljesen az ő, nem éppen szerencsés leleménye». («Arany J. élete és munkái» 192., 193. l.) Pollák Miksa dr. könyvében, «Arany J. és a biblia» a trilogiának ezt a «nem éppen szerencsés leleményét» úgy magyarázza, hogy Aranynak Lajos király jellemzésében nem annyira a történeti Nagy Lajos, mint inkább a biblia Saul-ja lebegett szeme előtt.*) Egyező vonásokat is sorol fel Lajos és Saul közt. (L. könyvében a «Toldi estéje»-ről írott fejezetet.) Lehr Albert felfejti a cselekvény egyes szálait, kiemeli alapeszméjét, melylyel Arany az Ilosvainál talált rendetlen anyagot szerves egységgé fűzte össze s ezzel megmutatja, hogy Gyöngyösy helytelenül fogta fel a költeményt, Pollák Miksa pedig a költeménynek olyan hibáját magyarázgatja, a mi nincs meg benne. A mű alapeszméje két elvnek az összeütközése: a lovagvilágé, mely a testi kiválóságot teszi első helyre, és az újkori ideálé, mely az ész hatalmát többre becsüli a testi erőnél. «A költemény hőse, mondja Lehr Albert, Toldi, úgy van feltüntetve, mint a régi *lovagságnak* s ezzel a *testi erőnek, személyes vitézségnek* képviselője, ki mint ilyen, az egyéni hős jogán és önérzetével szembe kerül, összeütközésbe jő a királyi udvarral, az államrenddel, mely a kor új szelleme szerint előbbre teszi az *ész* munkáit, többre becsüli a műveltséget, tudományt, a finomabb erkölcsöket, szokásokat a pusztá nyers erőnél. Két erkölcsi elv vagy hatalom küzdelmét mutatja tehát T. E., melyek közül mind-egyiknek van jogosultsága s a réginek és újnak, a multnak és jövőnek e küzdelmében a nagyobb hatalom, a többség, vagy az *állam*, győz a gyengébb hatalom, a kisebbség, az *egyén* fölött.» Toldi összetűzése az apródokkal mutatja leghatározottabban a két elv összeütközését; Toldi jellemének ép az a tragikus vonása, hogy a haladó korról nem tart lépést, mint Lajos király, hanem kerekébe kap, hátha meg tudná állítani. A kerék összetöri.

Mint Arany forrásait Ilosvai krónikájának megfelelő részeit és Vörösmarty költeményét, «Az ősz bajnok»-ot is közli Lehr Albert. Szól végül magyarázó a költemény népiességéről «Toldi»-val összehasonlítva s megmagyarázza, hogy már tárgyánál fogva sem lehet a nép előtt annyira érthető, mint a trilogia első része.

Minden egyes ének után összefoglalja tartalmát, kiemeli a személyek jellemét, egymáshoz való viszonyukat s rámutat, milyen irányban szövi tovább a költő a cselekvény szálait. Utána következnek a nyelvi magyarázatok.

*) Nem szükséges bizonyítanunk, hogy Pollák Miksának ez a párhuzama is olyan keresett és alaptalan, mint igen sok ú. n. egyezése. Szerk.

A nyelvi magyarázatokban Lehr Albert gondosan megválogatott kifejezésekkel és példákkal magyarázza Arany nyelvi sajátságait s általában a magyar nyelvét. Az idézett példák sokoldalú nyelvi és æsthetikai kérdések megbeszélésére adnak alkalmat. Magyarázza a szokatlanabb, de a magyar nyelv sajátos mondat szerkezetét s idegen pl. a latin nyelv hasonló szerkezetére utal. Synonymákat állít össze; az alanyi igeragozás használatát magyarázza határozatlan tárgy mellett stb. Példáit csak úgy veszi a régi nyelvből, mint a XIX. század nagy költőinek nyelvéből s a népéből. Rámutat egyes szavak eltérő használatára a népnyelvben. Általában a nyelv kincsét ismerteti meg. Érdekesekek azok a példái, a melyekben a nép egyszerű fiait szólaltatja meg, kik néha-néha nagy embereinkre is tesznek egy-egy megjegyzést: «Még olyat nem láttam pantallós emberben, a ki úgy megbirkózott volna a borral», mondta Bagoly Pál sz. 1—i szőlősgazda Budenzről (l. I. é. 40. v. magy.).

A nyelvi magyarázatoknál Lehr könyvének kiegészítéséül igen jó szolgálatot tesz Pollák Miksa könyve is, a ki összeállította, mit vehetett át Arany a bibliából, bár Lehr Albert is idéz a bibliából s Sz. Molnár Albert zsoldárfordításából. Így rámutat Pollák arra, hogy Arany e kifejezés eszméjét s némileg a kifejezést is a bibliából vehette: «Sötét szomorúság, mint egy messze felleg, Hírt adott szelével, hogy veszély közelget», mondja a költő Benczéről. I. é. A bibliában is a felhő a közelgő szerencsétlenségnek a képe szokott lenni, pl.: «Íme, mint a felhő, úgy jó s mint a szélvész... jaj nekünk, mert elvesztünk.» Más ilyen példa: «Mint tennapi álom, úgy eltűn a hideg»; a bibliában is az álom a hirtelen elmúlás képe. «Mint az álom, úgy elrepül és úgy eltűnik, mint az éjjeli látás.» VI. é.*) (l. dr. Pollák Miksa: «Arany J. és a biblia» cz. könyvében «Toldi estéje») stb. Mikor így együtt látjuk a sok hasonló kifejezést, néha szinte rajta kapjuk a költőt, hogyan alkot egy kis változtatással a meglevő kifejezésből erővel teltebbet, költőibbet.

A nyelvi magyarázatok közt elég bőven van tárgyi is, a mi szintén hozzájárul a költemény megértéséhez, vagy szemebetűnőbbé teszi egyes helyeit. Így tudjuk meg, hogy a cigányok csak a XV. században jöttek Európába s Aranynak ez a helye: «Nem kímélte tőlük a cigány a vasat» (t. i. Toldi fegyvereitől III. é. 6. v.), afféle anachro-

*) E pontban is szükségtelen idegen hatást keresnünk, annyira közönséges és általános képzet az álomnak és elmúlásnak kapcsolata. Ha mindenáron átvételt akarunk megállapítani, akkor is sokkal inkább gondolhatnánk a classikus eposzírókra, a kiknél lépten-nyomon megtaláljuk ezt a hasonlatot. *Szerk.*

nismus, mint a tengeri morzsolás «Toldi»-ban. Az V. ének magyarázataiban közli Lehr a szt. László legenda latin szövegét «a krónikák-ból», (Dubniczi?) rövid definitióját s magyarázatát is adja a legendának, mint költői műfajnak stb.

A költemény megromlott szövegét két helyen is visszaállítja eredeti tisztaságába. Így a III. ének 11. versszakának ezt a kifejezést: «hogy az ócska vasat bátya?», a Ráth Mór-féle végleges teljes kiadás vájtfulú bölcse sajtóhibának nézvéen, erre javította ki: «hogy az ócska vasad?». Pedig itt a tárgyeset viláért sem hiba. Igaz, hogy ez a szokottabb, «hogy a búza, krumpli, alma?», t. i., hogy kél (jár) a búza? stb. De a másik, tárgyesetes szerkezet is járatos, még pedig nemcsak a régi nyelvben, hanem a mai nép nyelvében is. Csonkaságát így kell kiépíteni: «hogy *adja* (tartja, árulja, vesztegeti) az ócska vasat.» Ha a Ráth Mór-féle szöveg volna a helyes, akkor ugyanaz az atyafi az első sorban tegezné, a rá következőben meg már magázná Benczét, mert így folytatja: «Hátha vásárt ütnénk: sokan vagyunk, látja.»

A másik hely a III. ének 46. versszakának ez a sora: «De a nép sokallja mindezt sorra lesni.» «Itt nincs helyén a «sokallja» ige, mely mint *sajtóhiba* plántálódott tovább Arany újabb kiadásaiban. Az E. D. kéziratában, «Toldi estéje» 1854. és 1859-diki kiadásában még így van: «sokállja». S ez is a helyes. Mert «sokall» = neki sok, kellestinél több; ellenben «sokáll» = neki soká, kellestinél tovább tart.» Megjegyzem, hogy a magyar remekírók kiadásában, melyben Arany munkáit Riedl Frigyes rendezte sajtó alá, a III. ének 11. versszakának hibáztatott sora úgy van, mint Lehr Albert kívánja, «hogy az ócska vasat bátya», a második, a sajtóhiba azonban ott is megvan.

Lehr Albert könyve megérdemli az elismerést, mert szeretettel s gondnal dolgozta ki tárgyát. Egyet szabad talán Lehr Alberttól várunk: magyarázta a «Toldi» trilogia lábát és fejét, magyarázza a derekát is.

(Pozsony.)

PFEIFER JÁNOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Petrarchesca: The Secret of Petrarch, by Edmund J. Mills. London, 1904. VIII, 214 l.

Az arezzói Petrarca-ünnep fénye, melegsége még most is elevenen él emlékezetemben. A Via Guido Monaco zászlóin Arezzo történeti nagy alakjai voltak láthatók. A költő szellemalakját idézték föl

születésének hatszázadik évfordulóján és hogy otthonosabban érezze magát: a történeti emlékek keretébe foglalták a földézett nagyságot. *Italia mia* költője láthatta az egységes Olaszországot a nemzeti érzés uralma alatt. A Laura költője hallhatta a zengzetes olasz dalokat, melyeknek legüdébb forrásait az ő halhatatlan szenvedélye fakasztotta föl. Fölelevenedett az ő óriási munkássága. Szégyenérzet szólalt meg az olasz közoktatásügyi miniszternek, Orlandónak, ajkain, hogy Petrarcanak máig sincs teljes kritikai kiadása. A Petrarca életére vonatkozó kérdések egész sora merült föl újra: Petrarca világnézete, költői iránya, Laura iránti szerelme. Az Arezzóba összegyűlt kongresszus a hirneves Nolhac elnöklete alatt foglalkozott mind e kérdésekkel és mégis elmondhatom, hogy a kongresszus voltaképi eredménye kisebb mértékben elégitett ki, mint magának az ünnepnek nemzeti jellege, nemzeti hatása. Orlando kijelentése, hogy az olasz törvényhozás Petrarca összes műveinek kritikai kiadására évi 8000 lírát szavazott meg és a szobor fölállításáról is megfelelő összeggel gondoskodik, a kongresszus voltaképi törekvésének elébe ment. A valósítás így is lassú, részben egyéni, részben kollektív munka útján történhetik meg. Természetes, hogy Európa és Amerika különböző szellemi tűzhelyeiről hoztak áldozati tüzet a Petrarca emlékére szentelt oltárra. A kongresszus asztalán a könyvek, füzetek halmaza állott, melyek Petrarcáról szóltak. Egy szomszéd szobában Petrarca vatikáni kéziratának facsimile-gyűjteménye volt közszemlére kitéve. A kongresszus lefolyása gyors sietéssel egy nap alatt ért véget, holott az eredeti terv szerint két napot vett volna igénybe.

De hát azért megbecsülhetetlen eredménye volt a Petrarca-ünnepnek. A renaissance szellemi vezérének alakja ismét napirendre hozta az irodalmi megújulás történeti jelentőségének kérdését. És sajátságos! Az egyes századok mindig a magok uralkodó eszmeáramlatának első megindítói gyanánt ünneplik a mult letűnt nagy alakjait. Már Carducci 1874-ben, Petrarca halálának ötszázadik évfordulóján, a nemzeti egység proféta lelkű költőjének fejezte ki, maga is a legnagyobb olasz költő, hódolatát. Orlando pedig, az arezzói ünnep szónoka a szabad gondolat, a modern gondolkodás első képviselője gyanánt magasztalta Petrarcat. A *Revue des deux mondes* egyik legelőkelőbb ízlésű munkatársa. M. T. de Wyzewa, erős hangon kel ki (1904 szept. 15. füzet 458. és köv. l.) ez anachronismus ellen, különösen Segré Petrarca-tanulmányait támadva meg,*) ki a Petrarca Secretumának Szent Ágoston Confessiói-val való egybehasonlítása alapján azt igyekszik kimondani, hogy Petrarca lelke már nem keresztyén, «miután a

*) Studi Petrarcheschi, Firenze.

humanismus hullámai már elsodorták . . . Wyzewa ékes ajakkal hirdeti az ily anachronismus igaztalan voltát, Petrarcat a középkor hívő lelkének tartja és kiemeli, hogy az ily kimagasodó nagyságoknál nem az ellenmondásokat kell keresni, hanem azt kell méltóképp értékelni, mi azok valódi belső lényét alkotja. Ez pedig Petrarcaiban a költő. . . «Mi szükségünk van megtudni azt, hogy a Laura kedvese kereszttyén vagy pogány érzületű, a közép- vagy az újkor gyermeke, hogy megballjuk szívünkben az ő álmainak és kesergő bánatának visszhangját.» Mindazáltal a különböző korok eszmeáramlataiban vannak sajtáságos visszatérések, ismétlődések, mi akaratlan idézi elő az anachronismust.

E sajtáságos anachronismus minden idők szokott anachronismus. Petrarca nagymérvű irodalmi hagyatékában az ő ellentétes lénye oly sokszerű megvilágításban tűnik elénk, hogy az ellenmondásokat a vajudó, az új eszmék szülése közben vajudó korszaktól örökölte, de egyéni életének meghasonlása (elég papi állása, Laura iránti szerelme és házas viszonya közti kibékíthetetlen ellenmondásokra utalnom) még fokozta. Titok ez élet, melyet ő a *Secretum*-ában, a mint a *de contemptu mundi* cz. dialogusát elnevezte, foltárni vél, nem annyira a Szent Ágostonnak tett vallomásaiban, mint inkább az utókorok, melyhez intézett, de félbeszakadt «*epistolá*»-jában csak érint. Titokez élet, melyet azzá két dolog tesz. Egyik Petrarca ifjú korában keletzett és egész életén át mystikus rajongással ápolt szerelme, mely a rejtélyes Laura halála után átszellemült formában mintha újabb életet kezdett és a Trionfók allegorikus képsorozatában is ismét meg-elevenült volna; másik a vallásos világnézet középkori formája és a modern ember szabadsága közti meghasonlás folytonos hullámozása a pogány műveltség emlein táplálkozó lélekben.

Latin költő: ki az *olasz* nemzeti költészet megújulására ad lokést; Orlando gyönyörű kifejezése szerint: «la latinità costituiva la crisalide, che doveva trasformarsi nell' iridata farfalla della lirica italiana» (az ő latinsága alkotta azt a bábót, melynek az olasz lira ragyogó pillangójává kelle átalakulnia); a latin köztársaság hőségnek, Scipiónak, lantosa, ki Rienzit, a néptribunt, lelkes levélben üdvözli és mégis IV. Károlyt hivatgatja leveleiben, hogy a római császárság koronáját tegye fejére; olasz hazafi, ki az idegenek ellen izgat az «Italia mia»-ban, az olasz nép e szózatában, és ugyanő az imperium és pápai hatalom középkori elválhatatlan egységét hirdeti politikai eszménye gyanánt. Ez ellenmondások együtt rejtélylyé teszik életét, melyet Finzi *) a róla írott könyvében külön fejezetben mint lelki anomaliát tárgyal, a Lombroso-féle elmélet híve gyanánt.

*) Giuseppe Finzi: Petrarca. Firenze, 1900.

Én ez alkalommal egy Petrarca élete titkával foglalkozó érdekes munka ismertetésére szorítkozom. E. F. Mills egy díszes munkát szentel Petrarca szellemének. Sajátos egy alkotás, két részre oszlik. Az *első* rész Prose-Studies cím alatt a Laura-kérdést tárgyalja rövidebb és hosszabb fejezetekben (1—83.). A *második* rész egy drámai költemény, mely az első rész kritikai kutatásainak alapján tisztázottnak gondolt szerelmet eleveníti meg és pedig a canzonek, a sonettek és Trionfók motívumainak felhasználásával. Számos költeményt hű és költői fordításban sző a szerző e drámai dialóg keretébe, többnyire Petrarca ajkaira adván e dalokat, sőt három epikus elbeszélést is. Egyik *A király gyűrűje* címe alatt Petrarca egyik levelében (Fracassetti I. 41.) leírt monda Nagy Károly szerelméről neje iránt, kit még halála után is rajongással szeretett és eltemetetlen hagyva, naponta meglátogatott, míg a kölni érsek ájtatos fohászainak, vezekléseinek sikerül a titok nyitjára jutni és a halott királynő nyelve alatt a gyűrűt megtalálva a királyt meggyógyítani. A második szól *Lucretiá*-ról, a harmadik *Orpheus*- és *Euryliké*-ről. E három elbeszélésben mintegy fokouként közeledik egymáshoz, érti meg egymást a két lélek: a Petrarca és Laura lelke. Az első mese jelképezi a Petrarca szenvedélyének kielégíthetetlen voltát, a második a Laura szüzi tisztaságát, a harmadikban a síron túl is élő szerelem képében Petrarca lelki állapota tükröződik vissza Laura halála után.

E dráma három részre szakad: I. *Vaucluse*. II. *Caumont*. III. *Veronában és a Sorgánál*. Az *első* a szerelem keletkezését, rohamos fejlődését három szép canzone fordításának beszövésével adja elő. A vaucluse-i magányos andalgások költői rajza, a Petrarca-életrajzok kritikai eredményének felhasználásával, még jelentéktelen részletek beszövésével is. A *második* a voltaképi dráma. Laurával való párbeszéd, Laura éneke, Laura életmódjának rajza, Laura szemrehányásai, az ostromló szenvedélyvel szemben tanúsított szüzi ellenállása, de azért a szenvedély költői formái iránti folyton fokozódó érdeklődése, az eszményi szerelem arany szálainak szövése képezik e dráma egyes mozzanatait. A *harmadik* részben Laura a szellemvilág köréből száll le az álmodó költőhöz. Csodás változással még ő kérleli a költőt, megjósolja további pályáját: nagy dicsőségét, számos küzdelmét, hosszú életét, az új idő pitymallatát. Azon új időt, melynek előharczosa Petrarca volt. Megjósolja Laura szellemárnya a költő életének utolsó szakát, leánya hű ragaszkodását, az arqua-i csöndes, boldog napokat és megjósolja azt az éjszakát, melyre már nem a föld reggele virad.

«E reggelen

Fehér ruhába látlak én viszont;

Üdvünk' a csillag-tábor zengi majd:

Frigyünkre áldást mondnak angyalok.
 Menyekben sugárfénybe' fürdve meg;
 Mi egyesülve elválhatlanul
 Miként egy Lélek lengenénk körül
 A szeretet szent zsámolya alatt.
 Az éj már elszáll; hosszabb éj közelg,
 Nagy éjnek árnya fog borulni rád
 Én kedvesem, s az arczom' elfödi
 Bucsút nem mondok; jutalmad leszen
 Halhatlan Lélek, örök szerelem.

E költemény formája szokatlan és mondhatom nem szerencsés. A Petrarca-tanulmányok eredményének értékesítése, tehát a philologus gondolkodás, nem egy helyt fölé emelkedik az ihletett költő eredeti koncepcziójának, hanem azért az elbeszélő részletekben is sok költőiség is van, a *vaucuse-i* és *caumont-i* magány leírása megragadó.

De nem annyira e drámai költemény adja meg voltaképi becset az E. F. Mills könyvének, hanem annak első fele: a *prózaí tanulmányok*.

E tanulmányok a Laura-kérdést kívánják tisztázni. Mills Laura hajadon állapota mellett foglal állást. Érvelésének súlyát a Petrarca-féle Vergilius codex bejegyzése hiteles voltának tagadására helyezi.

A Bibliotheca Ambrosiánában őrzött Vergilius codex följegyzése a Laura iránti szerelem történetét adja elő. E följegyzés bizonyító oklevele a De Sade-család azon jogczímének, hogy a Petrarca Laurája a család tagja volt, ki nem más, mint Laura de Noves, Hugo de Sade neje, 11 gyermek anyja. A följegyzésben az első találkozás helyéül megjelölt avignoni Sancta Clara egyházhöz és a Laura holttestét rejtő franciscanus templomhoz a De Sade-család történeti emlékei fűződnek. A Petrarca-életrajzokhoz a Vergilius-codex följegyzését mondhatni kiinduló pontnak, elfogadott ténynek tekintik. Petrarca szerelmének titka egy klerikusnak egy férjes nő iránti rajongásában érthető alakot ölt. Petrarca legutolsó olasz eletrajzírója, Finzi, sem lát más megoldást, mint e tény elfogadását. Igaz, hogy egy igen érdekes és elmés lélektani fejtegetéssel bebizonyítani véli, hogy Petrarca szerelme troubadour-szerelem: a *domna* iránti költői szerelem, az eszményi szerelmet jelképező földi alakot öltött, de mennyei körökbe szállt Laura: az örök szerelem hymnusaiból szőtt rejtélyes alak, a ki életében még tartózkodva fogadta el a költő hódolatát, de halála után újra feltámadott és szelleméletet élt. E szerelem nem gátolta meg a költőt abban, hogy házas viszonyban éljen egy ismeretlen, talán hozzá nem méltó nővel, ettől született gyermekeit adoptálja, sőt Finzi egy pár költeményben egy új szerelem keletkezését is véli fölismerni.

Mills épen azért tér vissza a kiinduló pontra: a Vergilius-codex följegyzését tagadja.

Tagadja pedig szoros kritikai és palæographicai alapon. Kezdi a följegyzés első szavát: *Laurea* és mivel e szó kezdőbetűje ornamentalis L-et mutat, már ez alapon sem tartja valószínűnek, hogy Petrarca ily magánjegyzetben ily díszes kezdőbetűt írhatott volna. Azután a *Laurea*-val szembeállítja, hogy Petrarca *Laurettát* vagy *Laurát*, de nem *Laurea*-t írt volna; a *re compendiosus*-formája a hamisító műve, kit a Petrarca kedvelt allegoriája: *Laura* = *Laurea* indíthatott arra, hogy az *r*-et úgy írja, hogy az *e* is lappangjon a betű *compendiosus* formájában. Ezután sorra veszi a följegyzés főbb betűjét a Nolhac féle facsimile alapján és azoknak Petrarca egyik hiteles kéziratának kézvonásaitól eltérő voltát igyekszik bebizonyítani. Ezután reátér a szövegre és abban is egy hamisító ügyes fogásaira ismer rá. Álljon itt egy pár jellemző részlet.

A följegyzés a *Laura* holtteste elhelyezését így jelöli meg: *in locum fratrum minorum*, ezzel szembeállítja a XI. ecloga következő helyét:

Mors . . . obscuro demersit loco.

Tehát a pásztorkölteményben ismeretlen helyen rejté el a halál a *Laura* testét. Úgy de Mills ez érvelése ép oly kevésbé áll meg, mint egy másik fejezetben, hol a szerelem keletkezésének helyét: az avignoni Sancta Clara templomot kétségbe vonja a III. ecloga következő helyének alapján:

Daphne, ego te solam deserto in littore primum
Aspexi . . .

Nem állhat meg, mert az ecloga stilszerű kivánalma, hogy a szerelem Isten szabad ege alatt keletkezzék és az elhalt kedvest a természet fogadja vissza kebelére.

Fogósabb ellenvetés a följegyzésben előforduló «*Babilone*» kifejezés értelmezése. E szerint Petrarca itt a «világból» való menekvés értelmében értette volna, holott a *Babilon* nála *Avignon*-t jelenti. Mills egyebekben levelet tud idézni Petrarcatól, melyet Gerardo fivéréhez intézett, hol a *Babilon* a *világ* értelmében fordul elő, úgy de a följegyzés történhetett épen Avignonban, mely neki akkor földi tartózkodásának helye volt és így kétértelmű módon Avignont és a világot is jelentheti.

Kisszerű érve a következő helyhez fűződik, *loco, qui saepe sub oculis meis redit*: azt kérdi Mills, mi szüksége van Petrarcanak, hogy a Vergilius-codexbe tégyen bejegyzést, midőn a *Laura* arczképét úgy is magánál hordozta és így mindegyre megnézhetette.

De hát maga Mills nem közli a könyvéhez csatolt számos illusztrációk során Petrarcanak Plinius másolatában talált azt a kedves rajzát, melynek fölírata: *Transalpina solitudo mea jucundissima?*

Ezt Nolliac fedezte föl a Bibliothéque Nationale egyik kéziratában. Ugyanő fedezte föl az Abelard és Heloise levelezését tartalmazó párizsi kéziratban Petrarca titkos jegyzeteit, melyeket Finzi hajlandó Petrarcanak *carnis peccata*-jára vonatkozó töredelmes, sűrű sóhajtások közt tett följegyzéseinek tekinteni. Mindebből látható, hogy Petrarca a középkori és kivált a szerzetesi életben oly elterjedt szokások rabja, mikor ilyen följegyzéseket tesz. És hogy épen az ő kedves Vergiliusát választá ki e célra, az Africa költőjénél könnyen érthető.

Nehezebb megczáfolni Mills következő érvét: Előfordul a följegyzésben, hogy Petrarca Ludovicus-barátjától (= Kempen Lajos, kit Petrarca *Socrates*-nek hív leveleiben) jött *rumor* a Laura haláláról. Hogy egyezik meg ez — kérdi Mills — a X. ecloga következő helyével:

Vidimus his oculis superis Sylvane verendos
Leniter avulsam meliori parte locantes

és tovább:

Vidi equidem.

Tehát Kempen Lajos mint szemtanú látta a Laura holttestét és így nem *rumor*-t közölhetett arról.

Itt ujra feleli Mills a költészet és a történeti följegyzés közti különbséget. A költemény szerkezetéből ép a prózai pontosság rítt volna ki.

De hát ugyan ki és miért is hamisított volna? Mills ép oly könnyű, majdnem frivol feleletet ad e kérdésre, mint a mily sajátos és bosszantó alakban oldja meg azt a kérdést, hogy hátha Laura hajadon lány volt, miért nem vette el Petrarca? Laura női betegségben szenvedett. Fibroma uteri miatt állandóan gyöngékedett. És Mills ugyanekkor Laura eszményi fenkölt lelkét, szüzi tisztaságát, valóságos *devote* jellemét magasztalja! Ily ízléstelenséget nem vártam volna Mills-tól, kinek drámai költeménye költői lélekre vall, ha nem is valódi költőre.

De hát ki volt Laura? Caumont-ban egyszerű viszonyok közt élő családból származó leány volt, ki megérté a költő szerelmét, de ellenállt ép Petrarca helyzetére való tekintettel. Az a kötelék, mely Petrarcat papi állásában az egyházhoz fűzte, Laura vallási nevelésében találja meg a hasonmását. Csodálkozom, hogy a Laura-kérdésnél Petrarca vulgaris szenvedélyére nem gondolnak. Pedig akár ha egy tiszta, fenkölt érzésű nő iránti hódolat az ő szerelme, a troubadour-költészet jellemző szokása, a cour d'amour provençal szabályai szerint e szerelemnek a durvább szenvedély mocskától tisztának kellett lennie;

akár ha egy előkelő férjes nő emelt tilalomfát a szerelemnek: egy tényleges házasság viszony átláthatatlan korláttá emelte e tilalmat. Ha a két véleményt mérlegeljük: lélektani valóságosság szempontjából, a férjes nő iránti viszony érthetőbb.

A mi Caumont-ot illeti, mint Laura születési helyét és a hol meghalt és eltemetett volna, ennek földrajzi helyzetét a két víz: Durance és Sorga közt húzódó Galas domb, a költő által megénekelte *dolce colle* alján jelöli meg. Mills nézeteivel találkozok Wulff, svéd tudósé, ki *Petrarch at Vaucluse* című kedves értekezésében, melyhez nem kevesebb mint 27 fényképet mellékel, szintén e vidékre utal. A vaucluse-i híres vízeséstől délnyugati irányba esik e gyönyörű vidék. Avignon-tól keletre Cavaillon-felé visz a Halottak útja: ez úton tűnt el Laura földi alakja. E vidék halhatatlan emlékét őrzi a *Chiare, fresche e dolci acque* kezdetű ragyogó költemény, melynek minden versszaka a Petrarca fejlődő szerelmének egy-egy állomás-helyét jelöli meg. E versnek egész irodalma van, melyről beható részletességgel és philológiai pontossággal ad számot gazdag commentar kíséretében Attilio Gentile, a triesti községi gymnasium 1904-ik évi értesítőjében, melynek külön lenyomata fekszik előttem. Itt járt-kelt a szép Galatea (kinek neve emlékeztet a Galas hegyre), a költő Laura-ja: ki őt Laurea-tussá tette. A középkori provençal költészet symbolikus nyelve csak arra való volt, hogy a földi szenvedély nyomait elfedje és e nyomok a Laura rejtélyes sírjához vezetnek, innét a földi és égi szerelem csodás egybeolvadásához, mely Petrarcanak utolsó himnuszában, melyet Mariához intéz, szintén kifejezésre jut.

Nézetem az, hogy az *ecloga* tájképei: a pásztor-költészet stilizált tájképei és így a történeti életrajz kérdéseinél komoly bizonyítékul nem szolgálhatnak. Sokkal inkább a latin költői levelek, melyek a Petrarca valóban átélt szenvedélyéről közvetlenebb melegséggel tesznek tanuságot, mint akár a *rime*, akár az *eclogák*. Mills könyve igen tartalmas. A hozzá csatolt 13 illusztráció csak növeli a finom merített papirosra nyomott szöveg értékét. Ez illusztrációk közt van Petrarcanak az az arczképe, mely található *De viris illustribus*-nak Lombardótól készített másolatot tartalmazó codexben. E másolat öt évvel keletkezett Petrarca halála után; tehát ez a leghitelesebb arczkép, melyet a költőről birunk. Mills Petrarca egyik levelének hiteles aláírásával látja el ez arczképet. Laura arczképét is közli a Bibliotheca Laurentianában őrzött eredeti után.

A szép vászonkötés aranyos betűs címlapjával ajándékkönyvek közé sorozza e munkát, melynek olvasása főleveníté bennem a feledhetetlen ünnep drága emlékeit.

(Budapest.)

HEGEDŰS ISTVÁN.

Anton Springer, Handbuch der Kunstgeschichte. I. Das Altertum. 7. Auflage, völlig umgearbeitet von **Adolf Michaelis**. Mit 783 Abbildungen im Text und 9 Farbendrucktafeln. Leipzig (E. A. Seemann), 1904. (VIII, 39+464 l. Lex. 8-r.) 7 M, vászonkötésben 9 M.

A Springer-féle jeles műtörténeti kézikönyvnek első, az ókor művészetéről szóló kötete mindaddig nem állott a következő három, a közép- és újkori művészetet tárgyaló kötetnek magaslatán, míg 5-ik (1898-ban megjelent) kiadásánál annak gyökeres átdolgozását nem bízták *Michaelis*-re, a strassburgi egyetem ismert archaeologusára. Az antik művészet története ugyanis egyrészt Springer tanulmányainak körén kívül esett, másrészt pedig úgy emlékényagának roppant, évről-évre egyre növekvő bőségénél, mint a reá vonatkozó irodalom nagy terjedelménél fogva egész embert követelt. Michaelis a reabízott feladatot oly alaposággal végezte, hogy a Springer-féle munka első kötete, melyet tulajdonképen átdolgozója nevével kellene elnevezni, bizvást mondható a görög-római művésztörténet legjobb kézikönyvének.

A németek az utóbbi években egész sorát adták a hasonló tárgyú kézikönyveknek. A nagy közönség igényeihez mért, ú. n. népszerű munkák a *Lübke-Semrau*-féle *Die Kunst des Altertums* (Stuttgart¹² 1899); az *A. Kuhn*-féle *Allg. Kunstgeschichte* (Einsiedeln, 1891 óta) ide vágó részei, valamint az *Alwin Schultz* nevét viselő *Allg. Kunstgeschichte I.* (Berlin, 1899—1903), melyben az építést és az arch. szobrászatot (igen fölületesen) Sch., a hátralevő részt (igen aránytalanul) E. Baumann dolgozta ki. *G. Ebe* vaskos könyvében: *Abriss d. Kunstgeschichte des Altertums, in synchronistischer vergleichender Darstellung* (Düsseldorf, 1895) sok anyagot hord össze kevés kritikával. Értékes munkák a *M. G. Zimmermann*-é: *Kunstgeschichte des Altertums u. d. Mittelalters bis zum Ende d. roman. Epoche* (Bielefeld² 1900), mely azonban inkább csak az antik plasztika fejlődéséről ad képet s az építészetéről és festészetéről alig tájékoztat; továbbá a *Woermann*-féle *Geschichte d. Kunst aller Zeiten u. Völker I.* kötetének (Leipzig, 1900) a klasszikus művészetre vonatkozó része (180—192. és 220—463. l.), mely a szakirodalom lelkiismeretes fölhasználásával készült. L. von *Sybel*nek műve *Weltgeschichte d. Kunst im Altertum; Grundriss* (Marburg² 1903) már teljességgel nem való laikusok kezébe, hanem egyetemi hallgatók és a tárgygyal némileg ismerős olvasók számára vázolja tartalmas rövideggel az antik művészetnek fejlődését s a szöveg alatt nyújtott bő irodalmi utalásaival megkönnyíti és előkészíti a behatóbb tanulmányozást. A *Sittl*-féle *Archäologie der Kunst* (München, 1895) nem elégítette ki azt a várankozást, melyet a *Müller*-féle *Handbuch der klass. Altertums-Wissenschaft* ezen (VI.)

kötetéhez fűztek; a görög-római művészet történetét tárgyaló része (473—772. l.) kevésbé átnézetes és az emlékek stilsztikai méltatásában nem felel meg a kivánalmaknak; a hozzátartozó Atlas-nak (München 1897) illusztrációi, melyeknek legnagyobb része nem az eredetiek, hanem fotografiák után készült rajz, sem megbízhatók; Sittl könyvének legfőbb érdeme az antik és modern irodalom kimerítő fölforolásában áll.*

Mindezeket úgy alaposág, mint teljesség tekintetében fölülmúlja a Springer-Michaelis-féle könyv. Az írásbeli kútfők adatainak és a ránk jutott emlékeknek kritikai vizsgálatából és egybevetéséből kiindulva, az archæologiai részletkutatás eredményeinek fölhasználásával éles vonásokkal rajzolja meg az egyes művészeteknek iskolák és korszakok szerint való fejlődését, e kereten belül megadja a kiválóbb mesterek jellemzését, csoportosítja a hozzájuk fűzhető alkotásokat; kimutatja a különböző iskoláknak egymásra gyakorolt hatását és az óriási emléktanyag értékesebb részének stilsztikai méltatása alapján meghatározza a mesterük és honuk megjelölése nélkül reánk maradt fontosabb emlékeknek korát, hazáját, iskolai eredetét és egymással való összefüggését. Kellő óvatosságot tanusít azokkal, az újabb archæologiai irodalomban oly gyakori hypothesisekkel szemben, melyek egyes művek korbéli meghatározása és értékelése körül fölmerülnek. Mikor — a mit el nem kerülhetett — vitás kérdésekben kell állást foglalnia, nem polemizál az ellenkező vélemény híveivel, hanem a Literaturnachweisban módot nyújt az olvasónak, hogy a pro- és contra érveket maga mérlegelje. Hogy egy példát említsek a sok közül: az ú. n. Idolinót Myron iskolájába sorolja, de a laphoz egyebek között citálja Lange és Furtwängler műveinek megfelelő helyeit, a hol ezek a szobornak Polykleitos körébe való tartozását vitatják.

Michaelis a legújabb kiadásnál mélyreható változtatást tett az anyag beosztásában és a tárgyalásnak ezt a most alkalmazott módját véglegesnek mondja, melyet a szükséges pótlásoktól eltekintve, többé megbolgatni nem akar. A VI. kiadásnál a könyv derekát tevő hellén művészetnek három főágát külön-külön tárgyalja: építészet, festészet, szobrászat sorrendjében; a római résznél ellenben a történelem fő-korszakainak felelt meg a beosztás és e kereten belül együttesen tár-

*) A külföldi irodalomból megemlíthető még *Collignon* Manuel d'archéologie grecque (Paris, 1881) cz. kis műve, mely középiskolai tanulók és a nagy közönség igényeit tartja szem előtt s részben már erősen elavult; továbbá *Murray*-nek becses kézikönyve: Handbook of Greek archæology (London, 1892).

gyalta a művészet három ágát. Ezt az utóbbi eljárást most kiterjeszti az egész antik művészetre, mert «fől akarja szabadítani a művészet egyes ágait a maguk elkülönítettségéből és arra törekszik, hogy az összművészet fejlődését a történelem általános menetére és az egyes korszakok jellegére való folytonos tekintettel vázolja.» A görög művészet így a következő fejezetekre oszlik (melyeknek bevezetésében röviden vázolja az illető kornak általános politikai és szellemi viszonyait): 1. ægæi (= mykenei művészet), 2. átmenet a hellén művészethez (Dipylon-stíl, a «dór vándorlás»-tól 776-ig), 3. neue Anfänge (az államok alakulásának kora), 4. Peisistratos-, 5. a perzsa háborúk-, 6. Perikles-, 7. a peloponnesosi háború kora, 8. a görög szabadság végső napjai, 10. a monarchia megalapítása, 11. a hellenismus kora. Itálában pedig: 1. Die Frühzeit (præhistorikus művészet), 2. Etrurien u. Latium (etruszk művészet), 3. a római republica-, 4. Augustus kora, 5. Tiberiustól Trajanusig, 6. Hadrianustól Constantinusig. Erre az új beosztásra rámondhatjuk, hogy a mit nyerünk a réven, azt megfizetjük a vámon. Veszendőbe megy a fokenkénti fejlődésnek, az iskolák és stílusok kialakulásának, a nagy mesterektől az utódokra gyakorolt hatásnak az a világos áttekintése, melyet az építészetnek, festészetnek, szobrászatnak külön-külön, meg nem szakított tárgyalásánál nyerünk; viszont azonban az új csoportosításnál plasztikusabb domborodik ki valamely kor művészeti viszonyainak összképe, jobban látjuk át a művészetek párhuzamos fejlődését, egyes ágainak egymással való összefüggését és egymásra gyakorolt hatását. Mindkét beosztásnak előnyei talán olyképen egyesíthetők, hogy az egyes művészetek tárgyalását nagyobb történeti egységeknek megfelelően csak ritkán szakítjuk meg, teszem azt a hellén művészetben három fokot veszünk föl: archaikus kort a perzsa háborúkig, a Virágzásnak, vagy a nagy mestereknek korszakát N. Sándorig, és végül a másodvirágzás korát a hellenismus idejében. Bizonyos, hogy a görög művészet korszakai szoros összefüggésben állanak az ország politikai történetével, ennek fordulópontjai egyszersmind a művészetek fejlődésének is határkövei, a mint az természetes annál a népnél, melynek művészete egészen összeforrott a nép állami, szellemi és erkölcsi életével. Michaelis azonban minduntalan félbeszakítja az egyes művészetek fejlődésének fonalát s a tulajdonképeni hellén művészetet nyolcz szakaszra osztja, úgy hogy sokszor egybetartozó dolgokat kénytelen szétválasztani, s még jelentéktelenebb művészeknek (pl. Bryaxisnak) működését is két korszakban teszi szóvá. Maga is belátja ezen eljárásnak hátrányait, a midőn az előszóban bevallja, hogy egy és más dolog önkényesen elrendezettnek és át nem tekinthetőnek tetszhetik.

A VII. kiadás másik újításáról csak elismeréssel szólhatunk. Ez

a Literaturnachweis, mely 39 petit nyomású lapon, állandó rövidítésekkel citálja a mű egyes lapjaihoz úgy az összefoglaló forrásmunkákat, mint az 1904 július havaig megjelent, a nagyszámú szakfolyóiratokban szétszórt cikkeket, a fontosabb helyeken az antik írók megfelelő helyeit is. Ez a repertorium rendkívül becses szolgálatot tehet szakembernek is, gazdagabb a Sybelénél s igen gyakran Sittlnek utalásait is kiegészíti; teljesnek természetesen nem mondható, ehhez egy embernek ereje csekély, Magam pl. lapozgatás közben nem találtam meg H. Lechatnak pompás kis művét *Le temple grec* (Paris, 1902), Choisy *Hist. de l'architecturejét* (Paris, 1899), a Frazer-féle becses Pausanias-kommentárt, Stuart Jonesnek *Select passagos from ancient writers illustrative of the history of Greek sculpturejét* (London, 1895), mely nem egy helyén többet nyújt az Overbeck-féle *Schriftquelleneknél*. De azért boldogak lehetnénk, ha Budapesten a nagy könyvtárakban a felsorolt műveknek csak felet is megtalálnók.

Ezt a rengeteg irodalmat Michaelis nemcsak citálja, hanem föl is használta. Egy-egy szava, egy-egy mondata hosszú tanulmányoknak eredményét közli velünk s a VII. kiadás számtalan helyén eszközölt javítások és pótlások mind arról tanuskodnak, hogy a szerző az újabb irodalom kutatásait lelkiismeretesen értékesítette. A Polykleitos-féle *Diadumenos* mellé tett *Pythokles* név, Boethos korának pontosabb jelölése, a *Farnesei Bika* leírása, a melosi *Aphrodite* datálása s nagyszámú egyéb változtatás hozható föl ennek igazolására.

A mykenei művészetről szóló fejezet minden más kézi-könyvnél teljesebben tájékoztat az ősgörög művészet e fontos szakának emlékeiről; a phaistosi és knososi ásatások eredményeit szóban és képekben közli velünk. Nagy előnye a könyvnek, hogy az építészetenél nem szorítkozik, mint a társai teszik, a görög templom és egy-két profán épület leírására, hanem földolgozza a hellenistikus korak e téren tapasztalható sokirányú tevékenységét, még pedig oly teljességgel, mint ezt semmiféle más munkánál nem tapasztaljuk. Helyeselnünk kell a hellenistikus és a római művészetnek csak nála található részletességgel történt méltatását, mert bármennyire tartjuk is az V. és IV. századbeli alkotásokat a görög szellem leg-tökéletesebb megnyilatkozásának, kétségtelen, hogy az antik művészetnek a későbbi korok művészetére gyakorolt hatása a másodvirágzás emlékein alapszik. A szobrászat tárgyalásánál is lépten-nyomon tapasztaljuk a legújabb leletek értékesítését: itt kapjuk az antikytherai ifjúnak képét, melyet Svornos érmek és gemmaképek alapján a *Medusa* fejét tartó *Perseus*nak magyaráz (*Journ internat. d'arch. numism.* 1903. VI., ezt nem találtuk az irodalmi kimutatásban), az *Ephesusban* talált *apoxyomenos*t és a *kacsával játszó gyermeket*,

Lysippos Agiasának Delphiben talált márványmásolatát stb. A párizsi nemzeti könyvtárnak utczai énekest ábrázoló bronzszobrocskája (596. ábra) mellett szerettük volna látni az aquincumi múzeumnak rokon típusú és egyenértékű néger rabszolgáját, melyet Éber írt le a Budapest Régiségei VI. kötetében (1899.), ezt azonban, sajnos, nem ismeri Michaelis. A római részben szerepelnek már a Boscorealeban legutóbb fölfedezett falképek, az Ara pacisnak két (külső és belső) rekonstrukciója, az Észak-Afrikában fölkatott, kitűnő karban levő építészeti emlékek, a laalbeki ásátások. Egyszóval Michaelis a legpontosabban számol be a legújabb kutatások minden nevezetesebb eredményéről.

A könyv illusztrációinak száma az új kiadásban 131 szöveggéppel és egy színes táblával gyarapodott; nem is tekintve azt, hogy a régilb kiadásnak számos ábrája szebb képpel cseréltetett ki. A képek legnagyobb része photographiák után készült, éles és tiszta. Csak az athéni akropolis két archaikus női szobra (301. 302. á.) ellen tehetünk kifogást. Könyvünk az illusztrálás tekintetében is magasan áll társai fölött. A színes táblák közül azonban a VI. számú jobb reprodukcióval volna pótlendő, mert ez a N. Sándorról elnevezett sírláda gyönyörű polychromiájának valóságos torzképe; a dór templom színes reprodukciójának egyik főrésztét, a metopék hátterének festését, a szövegben maga Michaelis mondja hibásnak, illő volna tehát ezt is helyesen (l. Ókori Lexikonunk XII. tábláját) színezett táblával kicserélni. Megjegyzendő, hogy Michaelis munkáját szoros kapcsolatra hozta a Wintertől szerkesztett becses képes Atlással (Kunstgeschichte in Bildern. Abteilg I. Das Altertum. Leipzig, 1900), olyformán, hogy a szövegében tárgyalt, de képben nem közölt emlékek mellett szögletes zárójelben hivatkozik a Winter-féle munkában található képre. Azt természetesen nem lehetett elkerülni, hogy a két kiváló archæologus néhány emlékek stilkritikai meghatározásánál és datálásánál egymástól el ne térjen.

Végül csak ismételtük abbeli meggyőződésünket, hogy a Springer-Michaelis-féle kézi könyv ez idő szerint a lealaposabb kalauz, a legjobb bevezető az antik művészet megismeréséhez.

(Budapest.)

LÁNG NÁNDOR.

Inscriptiones Græcæ ad illustrandas dialectos selectæ scholarum in usum edidit Felix Solmsen. Lipsiæ, In ædibus B. G. Teubneri 1903. 8-r. VIII+96 l. (Bibl. scriptorum Græcorum et Romanorum Teubneriana.) Ára 2.40 K.

A múlt század utolsó három évtizede, mint a felfedezéseknek II. kora a cl.-philológiában, talán egyetlen disciplinát sem lendített fel rövid idő alatt annyira, mint az epigraphikát, s nevezetesen a

görög epigraphikát. Midőn 1859-ben a Boeckh-fele nagy Corpus Inscriptionum Græcarum befejezését nyerte, vagy 8000 feliratot ölelt fel. Ma közel 50000-re rüg az ismeretes görög feliratok száma: tömegét hirdetik a berlini akadémiától kiadott Corpus Inscriptionum Atticarum (Kirchhoff, Köhler, Wuenschék kiadásában), s az új nagy corpus, melyet ugyancsak a berlini akadémia indított meg 1890-ben. s mely Kaibel, Lebegue, Dittenberger, Hiller v. Gärtringen, Fraenkel és Paton nagy tudását dicséri, hirdetik az archæologiai folyóiratokban közzétett kiadások.

E nagy tömeget a rokon disciplinák munkásai számára szemelvényesen nem egy munka törekszik közelebb hozni. Szorosan vett epigraphikai szempontból *Roehl* *Imagines inscriptionum Græcarum antiquissimarum*-ában (Berlin 1894), kultuszrégiségi szempontból *de Prott* (Lipcse 1896), intézménytörténeti és jogtudományi szempontból *Daresté-Huussoullier-Reinach* (Páris 1891, 1895), *Hicks* (Oxford 1882), *Dittenberger* (2. kiad. 3 köt. Lipcse 1898 s kk.) és *Michel* (Bruxelles 1896—1900 4 fasc.), nyelvtudományi szempontból *Cauer* *Delectus Inscriptionum Græcarum propter dialectum memorabilium*-ában (2. kiad. Lipcse 1883), *Collitz-Bechtel*-ék még mindig folyó vállalatukban (Göttinga 1884 s kk.) s végre legújabbán *Solmsen* az előttünk fekvő könyvecskében adnak átnézetet.

Ez utóbbi kiadás voltaképen a jóval terjedelmesebb Cauerének — mely elfogyott — akar a helyébe lépni. Nagyjában ugyanazzal a beosztással adja a *Dialecti Achaicae*, *Dialecti Aeolicae*, *Dialecti Doricae meridianae*, *Dialecti Doricae septentrionales* és *Dialecti Ionicae* köbe v. érczbe vésett tanusítványait s elve, mint szerzője mondja (p. III.) «ut eos [t. i. titulos] proponerem, qui ad cognoscendas dialectos et eas quidem, quantum fieri poterat, genuinas, sermone communi nondum inquinatas aut minime imbutas quam maxime idonei essent». Tehát lehetőleg prægnaus documentumokat óhajt adni. Cauer példája után indulva mellőzi az attikai dialektust s a pamphyliainak sovány töredékeit: elve értelmében persze tán a beötot is mellőzhette volna (v. ö. *Hoffmann* *Die griech. Dialekte* I p. V.)!

A mi a szemelvényeket illeti, Solmsen nek gondja nemcsak oda irányult, hogy a szójárast legpregnansabbán visszatükröztető feliratokat közölje (így kapott pl. méltán helyet a 34. szemelvény, mely a lokriszi dialektusnak az éliszihez való viszonyát tisztázza kitűnően), hanem oda is, hogy egyben tartalmilag nevezetes feliratokat vegyen fel gyűjteményébe. Így kerültek bele therai sziklafeliratok (27), a híres gortysi felirat (30; egész terjedelmében közölni tán szükségtelen volt), a konstantinápolyi spirális felirat (16), a budruni felirat (45), a Gell-fele híres ércztábla (39) s a nem kevésbbé híres *Tabula Heracleenses*

(18). Sajnálattal nélkülözünk dodonai feliratot; írástörténeti szempontból sajnáljuk az ipsambuli feliratnak s a korinthoszi boustrophedonos sírkőfeliratnak a hiányozását.

A közlés módja igen pontos, de csak a leglényegesebbekre szorítkozik, ú. m. lelőhely, keletkezés ideje, irodalom, szöveg, apparatusra. Kommentárt adnia — mint sok helyütt Cauet adott — a kiadványnak szűkre szabott terjedelme miatt nem lehetett. A transcriptio a feladata magaslatán álló nyelvtudóst mutatja be. Mint minden szövegnel, itt is a kritikus a maga egyéni ízlése és tudáscomplexumától meghatározott elvei értelmében egyet s mást másként adta; a budroni inscriptionnak pld. az elejét a Roehl-féle Imagines szem előtt tartásával s a legújabb irodalom figyelembevételével így közöltem volna: *Τύδε ὁ [σού]λλο[γος] ἔ[β]ο(υ)λεύσατ[ο] | ὁ Ἀλικαρναῶνων καὶ Σαλαμινιῶνων καὶ Λύγ[θα]μῆς ἐν τῆι ἰερῆι[τ] | ἀγορῆι μηνὸς Ἑ[ρ]μαῶνος πέμπτη ἰσταμένο[υ] [ἔ]πι Λέοντος πρυταν[ε]ύον[το]ς τ[ο]υ θεκυῖω νε[ω]π[ο]λ[ο]υ.*

A kiadás céljának tökéletesen megfelel; bárha csak a latin dialektusokat illetőleg is volna a Teubner-féle Bibliothecának ilyenfajta átnézetes publicatiója.

(Budapest.)

VÁRI REZSŐ.

PHILOLOGIAI PROGRAM-ÉRTEKEZÉSEK

1903/1904.

4. Pap Ferenc: Petőfi egyéniségének fejlődése. (Bpesti I. ker. áll. főgymn. 3—24. l.) — Szerzőnek Petőfiről szóló egyik jeles tanulmányát, mely a múlt évben szintén program-értekezés-képpen jelent meg, volt alkalmam ismertetni, s öröömre szolgál, hogy akkor nyilvánított elismerésemet a jelen értekezéssel szemben sincs okom módosítani, ellenkezőleg csak állíthatom, hogy az csak újabb igazolása annak az elmélyedő vizsgálódásnak, mely P. tanulmányait jellemezni szokta. Petőfi kulomben is, úgy látszik, kedvelt tárgya, melyhez gyakran vissza-visszatér. Ez alkalommal azon tényezők vizsgálatával foglalkozik, melyek P. egyéniségének kifejlésére a 40-es évek második felében elhatározó befolyást gyakoroltak. Ez pedig kiválóan a romantika, vagyis az a korszak, mely a felvilágosodás korának és a classicismusnak viszáhatásaképen már nem teremteni akar, csak megfigyeli azokat a titkos tényezőket, melyek a természetben s az emberiség életében érvényesülnek. Fő jellemvonása ez iránynak a népköltési termékek nagy gond- dal és szeretettel való összegyűjtése és a költészetben az egyéniségnek szabályt nem ismerő korlátlan uralma. Mind oly sajátságok, melyeknek egyik leghivatottabb kifejezője volt Petőfi is a maga romanticismusával, tartalomban és külső formában egyaránt. S mily rövid

idő alatt (1846—49-ig) ment át a nagy változáson, mily rohamosan alakultak ki egyéniségének elemei: a fogékonyság és határozottság. A francia forradalom története volt Petőfi fejlődésére mondhatni döntő hatással, s a különböző tényezők között Pap F. is e hatás lélektani alapon való magyarázatát teszi vizsgálatai középpontjává, a mi fejtegetés-einek becsét annnyival is inkább emeli, mert eddig jóformán csak hallottunk arról a kapcsolatról, mely a legszélsőbb republikánus Petőfi és a fr. forradalom nagy eseményei s alakjai között fennáll, de annál kevesebbet tudunk. A fr. forradalom történetének tanulmánya tiszta világításba helyezi előtte életének célját, tudattá emeli benne annak felismerését, hogy mint minden egyes embernek, neki is szerepe van a haladás, az általános boldogulás előmozdításában. A korábbi ábrándozások és szeszélyes ötletek költője most már az emberiség érdekeivel együtt érző és gondolkodó politikus, ki szigorú gyakorlatiasságánál fogva mindent az elérendő cél szempontjából mérlegel, s a nő szerepét is a férfi mellett a szerint szabja meg, hogy biztató a küzdelemben és balszamír a bukás idején. Az pedig nem hanyatlás — úgymond Pap — Petőfinél, hogy megértette korának uralkodó eszméjét s hogy magasított lélekkel hirdeti az embernek magasabb rendeltetését. Nem hanyatlás, ellenkezőleg — a lélek gazdagodása! (17. l.) Vagyis szerzünk nincs egy nézetten azokkal, kik a költői hivatással meőben ellenkezőnek tartják azt, ha a költő a politikai eszmék, napi kérdések hullámai közé veti magát s a forrongó küzdelem jelszavainak szószólójává szegődik. Hiszen épen ez okból hibáztatja Salamon F., a ki pedig egyébként a legnagyobb méltánnyal szól Petőfiről, ilyenemű költeményeit, melyek szerinte cseppet sem szolgálnak költői dicsőségének emelésére. Kétségkívül nem érdektelen kérdés, s mindig méltó arra, hogy felette eszméket cseréljünk. Sok vonást talál P. egyéniségében, a mi Saint Just-hoz teszi hasonlóvá, habár talán még nagyobb közöttök az ellentét: amaz fázik a modern műveltségtől, P. meg épen azért lelkesedik. Valóságos lázas lélek, ábrándos, rajongó, s ez megmagyarázza a szeszélyes hangulat-változásokat, meg azt a romantikus bizarrságot, melyet legszembeötlőben épen stílja juttat kifejezésre, s a mire nézve igen tanulmányos észrevételeket olvasunk a mindvégig vonzóan megírt szép értekezés befejezésében. Petőfi képei, képzelmenek szertelen megnyilatkozásai gyakran Shakspeare-t, a romantikusok eszményképét, juttatják eszünkbe, s valóban nem egy okunk van arra, hogy a szabadság lánglelkű dalnokát rokon léleknek tekintsük azzal.

Megrajzolva pedig rendkívüli kifejlését s ugyanolyan viszonyok között bekövetkezett megszakadását Petőfi pályájának, egy kérdés felvetésével végzi szerzünk. Haladt volna e P., ha nem leli halálát a szabadságharcban? Vannak sokan, kik P. pályáját tüneményes, kaprázatos fényében, a korai elmulás ellenére, teljesen kialakultnak és befejezettnek tekintik, mely után újabb fejlődés nem lett volna várható, sőt a sors bölcsességének kifürkészhetetlen titkait látják a feltartóztatatlan, mintegy végzetserű elmulásban, mely egyszerűen a költő lelke vágyának is betöltése. Ismét mások költészete továbbfejlésére gondolnak, folytonos emelkedést jósolnak, ha életben marad. Pap is e nézetten van. Hiszi, hogy a nemzeti nagy vérkereszttség fenséges jelenetei átalakító hatással lettek volna lelkiületére és módo-

sították volna egyben-másban világnézetét is, mely így nem teljes és kialakult, mint nagy szellem-rokonaié: a Dante-é, Shakspere-é, Goethe-é stb.

(Gyöngyös.)

MAJOR KÁROLY.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXX. KÖZGYÜLÉSE

1905. január 14-én.

I. Elnöki beszéd.

Tisztelt társaság! Midőn szerencsém van egybegyült tag-társainkat társaságunknak is új esztendeje elején szívesen üdvözölni és egyesületünk életében a 30. évet lezárni, tekintetem önkénytelenül fordul vissza ez utolsó befejezett évre és keresi a philologia terén azokat a mozzanatokat, melyek figyelmünkre kiválóan alkalmasak, esetleg további működésünkre is irányító erejűeknek mutatkoznak.

Van a lefolyt évben ily mozzanat kettő, egy a classica és egy a modern philologia terén.

Az elsőről nem is kellene szólnom, ezt igen jól ismeri mindegyikünk és méltánylása tekintetében nincsen nézeteltérés köztünk. Értem az Ókori Lexicont, mely tíz évi fáradságtalan és buzgó munkásság örvendetes eredményeképpen t-ljesen befejezve fekszik előttünk. A mű érdeméről nem akarok bővebben szólni; ezt megtették már nálamnál hivatottabbak és fogják bizonyára ismételve megtenni még ezentúl is. De legyen szabad a tényhez magához, az Ókori Lexicon tényéhez, néhány futólagos megjegyzést fűznöm.

A nagy munka, számos nehézség leküzdése és számos akadály elhárítása után, egyetemi és középiskolai tanárok vállvetett buzgalmaiból jött létre, még pedig oly alakban, hogy a szerencsés szerkesztő joggal mondhatja a II. kötet előszavában, hogy e mű «a hazai classica-philologia jelenlegi fejlettségének hiteles erőpróbája». Pecz Vilmos barátunk e kijelentéssel kétségtelenül csak classica philologusaink képzettségére céloz, — és ebben is teljesen igaza van. Mert ime, e Lexicon, mely eredetileg csak mint egy német munka szabadabb átdolgozása lebegett az első terve-

zők szeme előtt, teljességgel önálló alkotás lett, mely minden tekintetben a tudomány színvonalán áll, mely, nem is tekintve a Hungaricumok bőséges fölkarolását, tartalom, terjedelem és illusztrálás tekintetében mindenkép fölülmulja külföldi mintáját, mely tehát szaktudás szempontjából tényleg classica-philológiánknak a legnagyobb elismerésreméltó «erőpróbája».

De én ezt a kifejezést még tágabb értelemben szeretném fölfogni és elfogadtatni: a kik ezt a Lexicont így meg tudták csinálni, azok meg tudnak csinálni még egyebet is. Pedig mennyi a tenni való! Eddigelé, ha valamely nagyobb alkotás terve fölmerült, azonnal jelentkezett az a bénító aggodalom is, hogy vajjon lesz-e ember, a ki a tervezett föladat megoldására hivatott és képes? Az ilyen aggodalom ezentúl a classica-philologia terén alap nélkül szükkölködik, mert az Ókori Lexicon kétségtelenné teszi, hogy vannak már a classica-philologia minden ágára és minden tárgyára elegendő számmal alapos képzettségű szakférfiaink, a kikre nagy föladatokat is nyugodt lélekkel bízhatunk.

Ha ez így van, akkor nem szabad a szerencsésen befejezett nagy munkánál megállapodnunk, hanem nyomban hozzá kell fognunk azon egyéb fontos föladatok megoldásához, melyeknek további elodázását most már indokolatlannak, sőt meg nem engedettnek kell tekintenünk. Ha kiszorítottuk a Lükert, most már szorítsuk ki az Ivan Müllert, — ha nem is oly arányokban, mint az előbbi munkánál sikerült. Két dolog kétségtelen: először, hogy e jóval nagyobb és nehezebb föladat megoldására az Ókori Lexiconnál megedzett és begyakorolt erőkkel okvetetlenül képesek vagyunk; és másodsor, hogy ily Classica-philologiai Kézikönyvre sürgösen szükségünk van, első sorban a classica-philologia növényékei számára, a kik nagyobb kedvvel és sikerrel fognak egy magyar szakmunkából készülni, mely szűkebb igényeiket is figyelembe veszi; de tanáraink és szakférfiaink számára is, a kik tudásukat és képzettségöket nem akarják véka alatt tartani, vagy a tudomány körén kívül eső tankönyvekben elfecsérelni.

Az eddig mondottakkal bizonyára számíthatok összes tiszteit hallgatóim helyeslésére; de van ez ügynek egy oly momentum, melylyel rögtön szembe fognak szállni, mint szokás mondani, «szeretetreméltó optimismussal», a mi rideg prózában talvavéoleg annyit tesz, hogy lehetetlent, képtelent javaslok. Értem a költség kérdését. Az Ókori Lexicon csak a magyar kor-

mánynak úgynevezett «nagylelkű támogatásával» jöhetett létre; én bátor vagyok ezt úgy formulálni, hogy a magyar kormány belátta a tervezett műnek hasznos és szükséges voltát és kötelességszerűleg hozzájárult a maga részéről is, hogy a szép tervből szép tény válhassék. A fölvettem Kézikönyvvel nem áll a dolog másképen, és úgy vagyok meggyőződve, hogy a magyar kormány ez újabb nagy vállalattal szemben sem fogja megtagadni az Ókori Lexiconnál fényesen érvényesített bölcs belátását és nemes kötelességtudását.

És itt újra visszatérek az «erőpróbára». Igen, az Ókori Lexicon nemcsak szaktudás tekintetében erőpróba, mely a még nagyobb föladatok megoldását is biztos kilátásba helyezi, — erőpróba az a szükséges anyagi eszközök előteremtése tekintetében is. A kik még visszaemlékeznek arra, hogy mennyi akadályllyal kellett megküzdenünk, mennyi nehézséget kellett eltávolítanunk, míg a Lexicon létrejöhetségét biztosítottuk — azért szólok többes első személyben, mert e fáradozásokból becsülettel vettem ki én is a magam részét, a mit nem főnhéjazásból, hanem büszkeséggel említek, — azok persze aggódva fognak a jövő elé tekinteni, mert most jóval maiora petimus. De nem kételkedem, hogy a Lexicon e merőben anyagi tekintetben is örvendetes erőpróbának fog bizonyulni, és biztosra veszem, hogy most is sikerülni fog elért ernünk, mert helyes, okos és szükséges dolgot akarunk.

De legyen szabad ez összefüggésben egy általánosabb irányú megjegyzést is tennem. Nem mondhatja senki, a legvéresebb szájú obstructionista sem, hogy a magyar kormány konokul elzárkózik a tudomány és művészet jogos igényei vagy követelményei előtt. Ellenkezőleg, el kell ismerni, hogy a kormány mindenütt segít és támogat, a hol segítségét és támogatását igénybe veszik, a meddig és a mennyire ezt eszközei megengedik. És itt van a bökkenő: a kultuszminiszter pénztárczája is csak korlátolt földi alkotás, mely, sajnos, Fortunatus erszényével nem állja ki a versenyt. Ezen az idők folyamában lehetséges lesz javítani, a mint eddig is örömmel tapasztaltuk, hogy a tudományos irodalom és munkásság támogatására szolgáló pénzek évről-évre, ha nem is rohamosan, de, és ez a fődolog, hogy tényleg emelkednek. De az nem elég. Nagy, igen nagy baja egész tudományos irodalmunknak, mely föllendülését rendkívül megnehezíti, jóformán lehetetlenné teszi, a biztos közönség hiánya. Ily biztos közönség csak a középfokú tan-

intézetek lehetnek: ha ezek minden jó magyar tudományos könyvet és folyóiratot, melyeknek száma évente nem is valami nagy, megvennének, akadály nélkül megjelenhetnék minden tudományos mű, melyet szakférjaink képesek és hajlandók volnának megírni. Ma ez, sajnos, nincsen így: számítani csak az említett iskoláknak egy szerény töredékére lehet, mely nagyobb vállalatoknál alig jöhet számításba. Nem az intézeteknek nemtörődomsége vagy rosszakarata e nagy baj forrása, hanem anyagi eszközeik elégtelensége, mely a minden tudomány szak terén emelkedő hazai követelésekkel szemben annál súlyosabb, minél magától értetődőbb, hogy természetesen a külföldi irodalom is nagy mértékben kell hogy igénybe vegye az iskolákat. A cél tehát az volna: oly helyzetbe juttatni középfokú tanintézeteinket, hogy a magyar tudományos irodalom értékes termékeit mindenesetre és kivétel nélkül beszerezhessék. E probléma a legnagyobb mértékben megérdemli, hogy az összes hivatott tényezők komolyan foglalkozzanak vele.

Nemcsak a classica-philologia szenved a mostani állapotok súlya alatt; ép oly vagy még kedvezőtlenebb a helyzete a modern philológiának, természetesen a magyar nyelv és irodalom kivételével, melynek az iskolákon kívül is van közönsége. De kire számítson egy román vagy germán vagy szláv philologiai alkotás, mikor ilyenekkel szemben természetesen még a tehetősebb tanintézetek is rendkívül hűvös magatartást tanúsítanak? Hisz még igazi szükségét pótló, értékes magyar irodalomtörténeti vállalatokat is tudnek említeni, melyek megrekedtek, mert kellő pártolásban nem részesültek — úgy látszik — első sorban a tanintézetek részéről.

És itt eljutottam a már érintett második philologiai mozzanathoz, mely a múlt év eseményei közül a modern philologia terén magára vonhatja figyelmünket. Értem a budapesti egyetemen egy második magyar irodalomtörténeti tanszék föllállítását.

A kik nem irtóznak a rossz élezelettől, már eddig is hangsúlyozták azt a furesaságot, hogy ép most állítják föl ezt a második tanszékot, mikor égy közel három éves tapasztalás szerintök bebizonyította, hogy az első tanszékre sincsen semmi szükség — mert láttuk: a gép vigan tovább járt, mintha e tanszék mindig betöltve lett volna. Ez természetesen csak rossz élcz, melyet eszem ágában sincsen, hogy komolyan czáfolgassak; de kétségtelen, hogy

a kik mélyebben tudnak beletekinteni a dolgokba, e rossz élezből a múltra vonatkozólag nem épen nagyon vig következtetéseket tudnának levonni.

Mások komolyabb kifogással álltak elő: nem vonják kétségbe a tárgynak nagy nemzeti jelentőségét, de oly csekély terjedelműnek találják a magyar irodalom történetét — pl. a francia, német vagy angol irodalommal szemben, — hogy kétségbe kell vonniok az új, persze igen népszerű intézkedés tudomány követele szükséges voltát. Ezekkel az urakkal bajos polemizálni, mert a «nagy» és «kicsiny» igen relativ fogalmak, azt pedig egyáltalában nem vagyok hajlandó bővebben fejtegetni, hogy a magyar irodalom, már olyan a milyen, nekünk magyaroknak mindenkép nagy dolog. Minthogy én voltam egyike azoknak, a kik a második irodalomtörténeti tanszék fölállítását a leglelkesebben sürgették, legyen szabad e kérdésről néhány futólagos megjegyzést tennem.

A magyar irodalomtörténet mai állapota nem mondható minden tekintetben kielégítőnek, a mit a távolabb álló szemléző is rögtön észrevesz, ha összeveti pl. a magyar történelem állapotával. Mindenütt hézag, mindenfelé hiány! Több mint egy félszázada, hogy Toldy Ferencz hozzáfogott egy tudományos magyar irodalomtörténet megírásához, de műve töredék maradt. Ma is ugyanott vagyunk, a hol Toldy volt, mert ma sincsen irodalomtörténetünk, mely a tudomány igényeinek nem hogy megfelelné, de legalább megfelelni akarna. Toldy óta egyetlen egy kísérlet történt e téren, de ez is töredék maradt, mert a közönség nem karolta föl a kérdéses munkát. Azután írt Toldy Ferencz középiskolák számára tankönyvet és ezen tankönyv hatása meglátszik az újabb és legújabb tankönyveinken is. Tehát a dolog lényegében e téren is ott vagyunk, a hol Toldy volt, és ezen az a sok monographia vagy tanulmány vagy kiadás, mely újabban létrejött, nem sokat változtat. De a legfurcsább, hogy még az anyag kiterjedése tekintetében sem haladtuk meg Toldyt: ő Arany Jánosig, illetve körülbelül a hatvanas évekig tárgyalta irodalmunk történetét, és mi e tekintetben is ma is ott vagyunk, a hol Toldy volt. A XIX. század teljességgel mögöttünk van, de még nem akadt magyar ember, a ki e század irodalmát, pontosabban második felének irodalmát tárgyalni akarta, esetleg merte volna. E tény igen sajtószzerű reflexiókra szolgáltatathatna alkalmat, de van eszem,

hogy ezekre ne csábítottam magamat. Távolság van tőlem, hogy általában minden haladást irodalomtörténetírásunk terén tagadjak, hisz ezzel saját munkásságom fölött is pálczát törnék. Kétségtelen, hogy ma többet tudunk, mint tudott Toldy, a kinek valáin természetesen tovább látunk; ismereteink részletesebbek, mélyebben járók, biztosabbak; látkörünk tagabb, aesthetikai műveltségünk is, legalább egyes íróknál, értékesebb. De ez mind részlet, mind többé-kevésbé apróság és, a mi oly feltűnő, igen csekély kivételekkel, mind a Toldy vonta körvonalak kereteiben mozog. A külföld e tekintetben is tanulságos példa.

Vessünk csak egy pillantást legközelebbi szomszédainkra, a németekre. A század még nem érte el utolsó napjait, és már hozzáfogtak irodalmuk beható és sokoldalú tárgyalásához. Legalább egy tuczat, jórészt igen terjedelmes munkájuk tárgyalja a német irodalom fejlődését 1900. december 31-ig, sőt már ezen túl is, köztük tudományos művek, melyek az ezer lapot erősen meghaladják, és nagyszabású, a művelt közönséghez forduló képes irodalomtörténet, mely a mai napig haladt, van német földön eddigelé hat; a Goethe halálától számított irodalomnak tárgyalásai pedig már egész könyvtárt tesznek, a rengeteg monographiáról nem is szólva, melyek a legeslegújabb, még munkásságuk közepében működő írókat is fölkarolják. Nálunk minderről szó sincsen: a mit Toldy nem csinált meg, azt az újabb nemzedékek sem csinálták meg. Szóval ott vagyunk, a hol Toldy volt.

Különösen feltűnő és káros az újabbkori irodalom elhanyagolása. Ezt voltaképen senki sem ismeri becsületesen, senki sem foglalkozik vele komolyan. Az Akadémia és Kisfaludy-társaság első sorban az én sürgetésemmre kiirtak pályázatot, nem az egész anyagra, erre nem mertem gondolni, hanem egyes részletekre: kivántatott a magyar lyra vagy dráma története a XIX. század második felében. E föladatakra vagy épen nem érkezett munka vagy csupán rendkívül értéktelen kísérletek, melyek befejezve sem voltak. A baj annál nagyobb, mert szépirodalmi komoly kritikánk vagy harmincz esztendeje egyáltalában nincsen. Szakfolyóirataink tőlük telhetően megteszik e tekintetben is kötelességöket; de a szépirodalom bűnös módon van a napi sajtóra bízva, mely ezen föladat megoldására nem alkalmas és melyben nálunk rendszeren a pajtáság vagy ellenszenv viszi a nagy szót, sokszor még ezt is igen esekély hivatással és kellő komolyság nélkül. Haladtunk-e

1850 óta és vajon mily irányban? erről a legműveltebbeknek is csak igen homályos sejtelmek lehetnek, — komoly tudásról, igazi belátásról itt szó sem lehet. Csak mellékesen akarok arra utalni, hogy e tény mennyire kedvezőtlen hatású magukra az írókra, a költőkre is, a kik tudás és tájékozottság hiányában, nem érezhetik magukat egy erős nagy láncz eleven szemének, kapkodva hódolnak külföldi, idegen jelszavaknak és, talán három-négy örvendetes kivételt nem tekintve, oly irodalmat produkálnak, mely távol van a nemzeti szellemtől és belső érték tekintetében sem örvendetes. Nem tudom, van-e még művelt nemzet az öt földrészen ilyen állapotban legfontosabb nemzeti kincsét, költészetét és irodalmát illetőleg; én ilyen nemzetet nem ismerek. De még a régibb irodalom tekintetében is igen szomorúan vagyunk, mert az iskolai könyveket és egy pár népszerű tárgyalást nem tekintve, a melyek tudományos szempontból szóba sem jöhetnek, régibb irodalmunk sem részesült eddigelő oly földolgozásban, mely a tudomány igényeinek megfelelően és igazi haladást jelentene Toldyval szemben — termékeinek akadémiái kiadása pedig vagy tiz esztendeje teljesen megakadt.

Ime, tény, hogy nem nagy a mi irodalmunk, de hol vagyunk tudományos tárgyalásában? Helytelenül cselekedtek-e ily viszonyok közt azok, a kik az ország első egyetemén egy második magyar irodalomtörténeti tanszék felállítását sürgették? a kik azt remélik, hogy két szakerő az egyetemi tanszék kedvező anyagi és szellemi helyzetében többet fog alkotni, mint esetleg csak egy? a kik azt óhajtják, hogy a fiatal nemzedék ép ezen rendkívül fontos tárgyban komoly, alapos és minden oldalú képzésben részesüljön, mert a mai tempóban megérheti ez a nemzet a XXI. századot is és még sem lesz irodalomtörténete, sem a XIX., sem a XX., sem az előző századokról. Valóban ideje, hogy komolyan hozzáfogjunk a munkához e téren is, melyen annyi mulasztást kell helyrehozni, annyi hézagot betölteni.

Egy indítványommal végzem töredékes megjegyzéseimet. Bizza meg, illetőleg hatalmazza föl a t. közgyűlés a választmányt, hogy a Classica Philologiai Kézikönyv ügyében alaposan indokolt emlékirattal forduljon a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, kinek egyúttal fejezze ki hálás elismerését a budapesti egyetemen szervezett második magyar irodalomtörténeti tanszék fölállításáért.

Ez indítványommal, újból melegen üdvözölve tisztelt és

kedves tagtársainkat, megnyitom társaságunknak XXX. közgyűlését.

HEINRICH GUSZTÁV.

II. Titkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés!

Jelentésemben mindenek előtt egy kedves kötelességet kell teljesítenem s megemlékezni a Társaság nevében jótévedőinkről. Bevételeinkhez a múlt évben is hozzájárult a M. T. Akadémia 2000 koronás segélye, a melyért, valamint az üléseink céljaira szolgáló terem átengedéseért ezúttal is hálás köszönetünket nyilvánítjuk. Alapítványaink összege, a mely az 1903. év végén 3931 korona volt, 1904 végén 4058 koronára emelkedett. Az így mutatkozó 127 korona többlet abból eredt, hogy nagyérdemű elnökünk, Heinrich Gusztáv úr, valamint buzgó tagtársaink, Czeizel János és Schmidt József urak írói tiszteletdíjait alapítvány gyanánt a Társaságnak ajándékozták.

A Társaság vagyoni helyzetéről a pénztárvizsgáló bizottság fog bő ismertetést adni. Itt csak annyit akarok kiemelni, hogy tagtársaink az elmúlt évben is szép bizonyosságát adták áldozatkészségüknek, mert 840 tag közül csak 81 maradt hátralékban 812 koronával, a mi a hazai hasonló célú társaságok viszonyait jól ismerő pénztárnokunk közlése szerint egyedül áll a maga nemében.

A szellemiekre térve át először is *folyóiratunkról* kell szólnom. A Közlöny a lefolyt évben, épúgy mint tavaly, 58 ívnyi terjedelemben jelent meg, tehát a köteles ívszámnál 8 ívvel adott többet. Megjelent benne 35 értekezés, 33 hazai és 26 külföldi mű, továbbá 17 program-értekezés bírálata. Az értekezések közül 14 tartozik a classica philologia, 15 a magyar, 1 a német, 3 a francia, 1 a keleti nyelvészet körébe, 1 pedig a magyar philologiai irodalom bibliographiáját tartalmazza. A munkatársak száma 74 volt; a múlt évben 67.

Felolvasó ülést összesen hetet tartottunk a következő programmal: február 10-én *Vértesy Jenő*: «Mutatvány az Odyssea fordításából» és *Márffy Oszkár*: «Petronius Cena Trimalchionis»-a; márczius 9-én *Erődi Béla*: «Szádi Busztánja» és *Némethy Géza*: «Parerga Propertiana»; április 13-án *Fiók Károly*: «A Brassó név és egy magyar hangtörvény» és *Kőrös Endre*: «A Kudrun-ének 6. és 7. kalandja»; május 4-én *Hornyánszky Gyula*: «Spencer és a történetírás» és *Dézsi Lajos*: «Irodalomtörténeti tallózások»; október 12-én *Szigetvári Iván*: «Természettudomány és irodalomtörténet»; *Vértesy Dezső*: «Theokritos VII. idylljének fordítása» és *Siegescu József*: «Csokonai Békaegérharcának latin és román fordításáról»; november 9-én *Némethy Géza*: «Tibullus magyarázatához» és *Loósz István*: «Kemény, Özvegy és leánya című regényének forrásához»; december

14-én *Némethy Géza*: «Javítások Tibullus szövegében» és *Simai Ödön*: «A mohácsi vész a magyar költészetben». Örömmel jelenthetem ezúttal is, hogy az az érdeklődés, mely felolvasó üléseink iránt a múlt években mutatkozott, az idén sem lankadt.

Sajnos, a halál ez évben is megriktította sorainkat s öt tagtársunktól fosztott meg. Elhunytak Szabó Iván halasi, Mócs Szaniszló pécsi, Hám Sándor sátoralja-újhelyi, Uhlarik János nagyszombati és Baráth Ferencz budapesti főgymnasiumi tanárok, kiknek halálát a választmány részvétellel vette tudomásul.

Ez érzékeny veszteségekkel szemben, fájdalom, nagyon csekélynek mutatkozik idei gyarapodásunk. Míg ugyanis 1903-ban tagjaink száma 72-vel, az idén már csak 8-czal szaporodott, a mennyiben 1903 végén 832, 1904. végén pedig 840 volt a rendes és rendkívüli tagok, valamint az előfizetők együttes száma. A szomorú eredmény okait kutatva azt látjuk, hogy idáig csak a főváros philologusait sikerült úgyszólván teljes számmal zászlónk alá gyűjtenünk; ellenben a vidéken még mindig nagy a meghódítandók száma. Itt tehát hálás tér nyílnék vidéki választmányi tagjaink buzgóságának, a kiket ezúttal erről a helyről kérek fel arra, hogy a vidéki tanárság körében megindítandó taggyűjtéssel szíveskedjenek Társaságunk céljait előmozdítani.

Sajnálattal kell megemlékezni arról a változásról is, a mely a múlt év végén történt Társaságunk tisztikarában. Közlönyünk eddigi szerkesztője, Katona Lajos, gyengélkedő egészségi állapotára hivatkozva nem volt hajlandó tisztét továbbra is elvállalni s a választmány nem tehetett egyebet, minthogy ezt az elhatározást sajnálattal vegye tudomásul. Volt szerkesztőnk három éven keresztül ismert sokoldalú tudományos képzettségével és fáradhatatlan ügybuzgóságával sikeresen oldott meg oly feladatot, a minőre eddig senki sem vállalkozott: egymaga szerkesztett olyan folyóiratot, a melynek programja a philologia legkülömbözőbb ágaira terjed ki. Hogy ez mit jelent, nem kell bővebben fejtegetnem ily tudós testület előtt, s valóban kedves kötelességnek teszek eleget, a mikor a közgyűlés elé a választmány nevében és megbízásából azt az indítványt terjesztem: fejezze ki köszönetét jegyzőkönyvben Katona Lajosnak, Közlönyünk volt szerkesztőjének, e minőségében kifejtett buzgó és gyümölcsöző tevékenységéért.

Végül még személyes kérdésben kell néhány szót szólanom. A múlt év végén hivatalos cyclusom leteltével magam is azt a kérést intéztem a választmányhoz, hogy az első titkári állásra többé ne jelöljön, s e kérésemet ismétlem most a közgyűlés előtt őszintén feltárva az okot is, a mely e lépésre kényszerít. A tudományal foglalkozó ember, minél inkább halad előre korban, annál keservesebben érzi a

régi mondás igazságát: «Ars longa, vita brevis» s annál jobban kell törekednie arra, hogy erejét a szétforgácsolástól megóvja. Ma már én is úgy érzem, hogy minden időmet, a mi tanári foglalkozásomon kívül fennmarad, tisztán a tudományos kutatásnak kell szentelnem, ha meg akarom valósítani azokat a terveket, a melyeket irodalmi életfeladatomban tekintek. Azt hiszem tehát, nem veheti rossz néven tőlem a Társaság, ha most, mintán szerkesztői működéssel együtt tizenöt esztendő telt el mint tisztviselő a Társaság szolgálatában, felmentésemet kérem az adminisztratív tevékenységtől azzal az ígérettel, hogy a Társaság tudományos céljait a felolvasó asztalnál és Közlönyünk hasábjain ezentúl is legjobb erőmmel kívánom szolgálni.

NÉMETHY GÉZA,
első titkár.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Mélyen tisztelt közgyűlés!

Alulírtak, mint a Budapesti Philologiai Társaság választmányától kiküldött pénztárvizsgáló bizottság tagjai, f. évi januárius hó 6-án délután a pénztáros lakásán megbízásunkat teljesítvén, van szerencsénk eljárásunk eredményéről a következő három számadást bemutatni.

A) alatt mellékelve bemutatjuk a Társaság 1904. évi zárószámadását, szembeállítván a múlt évi előirányzatot az elért eredménynyel. Bevételül előirányoztatott 10,603 K 45 f, az eredmény lett 11,097 K 54 f, vagyis 494 K 09 f-rel kedvezőbb a bevételi eredmény az előirányzatnál. Ez az eredmény az előfizetési pénzeknél, a rendes és rendkívüli tagdíjaknál állott elő; a mi vi-zont annak következménye, hogy tagjaink száma az elmúlt évben is szaporodott néhányval, és hogy tagjaink az elmúlt évben pontosabban szolgáltatták be a tagdíjikat. Kiadásul 10,601 K 98 f volt előirányozva; kiadtunk ellenben 10,925 K 24 f-t, vagyis 323 K 26 f-rel többet, mi a több bevételnek természetes folyománya, tekintve, hogy tartozásaink vannak. A kiadást a bevételből levonva 172 K 30 f pénztári maradvány mutatkozik 1904. végén.

B) alatt csatolva bemutatjuk Társaságunk 1904. évi vagyonmérlegét. Társaságunk összes vagyona sem tesz ki még most sem annyit, mint a Franklin-Társaságnál fennálló nyomdai tartozás. Ugyanis a vagyon értéke 5,738 K 90 f, a tel-her pedig 6,636 K 58 f, s így a hiány 897 K 68 f. A t. közgyűlés megnyugtatósául meg kell azonban jegyeznünk, hogy 1902. végén 1670 K 90 f és 1903. végén 1313 K 26 f volt a vagyon-hiány, tehát a helyzet lassan bár, de fokozatosan javul.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny terjedelme 1903-ban 928 lap: 58 ív volt, a minek nyomdai költsége (a szétküldési költség nélkül) 4919 K 82 f-t tett. Az 1904. évfolyam (89) lap) 56 ívnyi terjedelemmel 4944 K 74 f-be került, vagyis a 2 ívvel kisebb terje-

Melléklet a pénztárvizsgáló bizottságnak 1905. évi január hó 6-án kelt jelentéséhez.

A) A Budapesti Philologiai Társaság 1904. évi zárószámadása.

Idő: 1901 január 1-től december 31-ig. Pénztárkönyv: 361 lap 1 tételtől 463 lap 1183 tételig.

Rovat	Bevétel		Eredmény		Kiadás		Előirányzat		Eredmény		
	kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.	kor.	fill.	
1	Pénzmaradvány 1903 december 31-én	518	45	518	45	1	Az 1902. évi k. -10. és 1903. évi 1-8. fiz.-ét	5,526	82	5,526	82
2	Előfizetés 1904-re	2,290	—	2,339	40	2	Szétkültetési költségek	529	16	529	16
3	Rendes tagdíj 1904-re	4,300	—	4,464	—	3	Czimszalagok irásáért	126	—	126	—
4	Rendkívüli tagdíj 1904-re	440	—	539	80	4	Irói tiszteletdíjak	1,770	—	1,652	—
5	Rendes tagdíjhátralék	575	—	542	—	5	Szerkesztőnek	800	—	800	—
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	70	—	78	60	6	Szolgáknak	50	—	50	—
7	A Közlöny eladásából	40	—	42	44	7	Irodai költségek	540	—	625	75
8	Kamatok	170	—	171	75	8	Egyéb nyomtatványok	160	—	262	59
9	A M. Tud. Akadémia segélye	2 000	—	2 000	—	9	Különféle kiadások	—	—	33	13
10	Különféle bevételek	100	—	109	10	10	Pénztárnoknak	1,000	—	1,027	79
11	Idegen pénzek	100	—	292	—	11	Idegen pénzek	100	—	292	—
	Összesen	10,603	45	11,097	54		Összesen	10,001	98	10,925	24

A pénztárkönyvvel, a tagok számláival és a számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek és helyesnek találtuk. Budapest, 1905. évi január hó 6-án.

Négyesy László.

Zlinszky Aladár.

Vári Rezső.

B) A Budapesti Philologiai Társaság 1904. évi vagyommérlege.

Rovat	V a g y o n	kor.	áll.	Rovat	T e h e r	kor.	áll.
1	Pénzmaradvány 1904 decz. 31-én	172	30	1	Az 1903. évi 9—10. füzetek nyomásáért	1,100	61
2	Alapítvány: 4,100 k. n. é. koronaárjár dék	3,949	55	2	Ezeknek a füzeteknek szétküldéséért	103	50
3	• készpénzben	108	45	3	Az 1904. évi 1—10. füzetek nyomásáért	4,914	74
4	Tagdíjhatárolék 1904 decz. 31-én	812	—	4	Ezeknek a füzeteknek szétküldéséért	468	73
5	A forgó tőke kamata 1904-re	10	—	5	Egyéb nyomtatványokért	16	—
6	A Kézilöny raktári készlete	600	—				
7	Az irodai felszerelés értéke	86	60				
8	Vagyonihiány	897	68				
	Összesen	6,636	58		Összesen	6,636	58

A megvizsgált könyvekkel és számadási okmányokkal mindenben megegyezőnek és helyesnek találtnk.
Budapestben, 1905. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Négyesy László.

Zlinszky Aladár.

Vári Rezső.

C) A Budapesti Philológiai Társaság 1905. évi költségvetése.

Bevétel		Kiadás	
kor.	fill.	kor.	fill.
1	172 30	1	5,410 23
2	2,300 —	2	528 07
3	4,400 —	3	126 —
4	500 —	4	1,700 —
5	500 —	5	800 —
6	70 —	6	1,000 —
7	40 —	7	50 —
8	182 —	8	550 —
9	2,000 —	9	100 —
10	100 —	10	— —
11	200 —	11	200 —
Összesen		Összesen	
10,464 30		10,464 30	

Budapest, 1905. évi január hó 6-án.

A pénztárvizsgáló-bizottság:

Négyesy László.

Zlinszky Aladár.

Vári Rezső.

delmú 1904. évfolyam többbe került, mint az 1903-iki évfolyam; ennek oka az, hogy a példányszám 860-ról 900-ra emeltetett.

A pénztárvizsgáló bizottság ezúttal is nyomatékosan ismétli azt a kívánságát, hogy a szerkesztőség állandóan szem előtt tartsa a választmányának 1903. januárius hó 14-én tartott ülésében hozott ama határozatát, mely szerint a Közlöny terjedelme csak 55 ív lehet, mert a bevételek emelkedésénél mutatkozó eredményt ellensúlyozza az, hogy az irodai költségek, valamint a nyomtatványok költségei is mindig emelkednek s ez az emelkedés a bevételi többlet nagy részét felemészti, úgy hogy a nyomdai tartozás törlesztésére a bevételi többletből csak kevés fordítható. Azért is föltétlenül szükséges, hogy a Közlöny a megállapított 55 ívnyi terjedelemben jelenjen meg.

C) alatt mellékeljük a 1905. évi költségvetést 10464 K 30 f bevételről és ugyanannyi kiadásról. A költségvetés az 1904. évi zárószámadás keretében készülvén, megjegyzésünk arra csupán annyi, hogy a Közlönynek 11 fürete számára irányoztatott elő 5410 K 23 fnyi fedezet.

A bizottság a pénztári ügyvitelt ezúttal is mintaszerű rendben, s az összes naplótételeket okiratokkal igazolva, valamint a társaság tulajdonát tevő értékeket is hiánytalanul találta. Tisztelettel indítványozzuk, hogy buzgó pénztárosunknak, a ki nemcsak számvitelünk rendbentartása körül tanúsít föltétlen pontosságot, hanem a tagdíjak beszédésében is kiváló gondossággal és figyelemmel jár el és a társulat anyagi ügyeinek rendbehozásában igen derék része van, a múlt évre is elismerése kifejezésével adja meg a fölmentést.

Budapesten, 1905. jan. 6.

Dr. NÉGYESY LÁSZLÓ

Dr. ZLINSZKY ALADÁR

Dr. VÁRI REZSŐ

a számvizsgáló bizottság tagjai.

IV. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaság választmányának 1905. januárius 14-én, az évi közgyűlést megelőző üléséről.

Heinrich Gusztáv elnöke alatt jelen voltak: H gedüs István alelnök, Némethy Géza előtitkár, Laing Nándor szerkesztő, Finoczy Ernő, Finály Gábor, Hornyánszky Gyula, Katona Lajos, Kempf József, Négyesy László, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, ifj. Szibonyei József, Vári Rezső, Zlinszky Aladár val. tagok Császárné Elemér második titkár mint jegyző. Cserhalmi Samu pénztáros, Gyulai Ágost, Timár Pál, Váczy János levélben mentették ki távollaradásukat.

1. Négyesy László betérjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését. A választmány a maga részéről tudomásul veszi, a pénztárosnak buzgó működéséért elismerést szavaz és a felmentvényt megadja.

2. Új rendes tagok 1905 től: Karl Lajos dr. győri áll. főreálisk. tanár, Tankó Péter fogarasi polg. isk. tanár, Sinai Ödön dr. budapesti tanár, Kálmán János dr. kolozsvári ev. ref. főgymn. tanár volt rk. tagok (aj. Császárné), Pölskey Kornel bajai ciszt. r. főgymn. tanár (Dombi Márk), Gmoskó Mihály budapesti közp. papnevelői tanulmányi főügyelő, Nagy István budapesti főgymn. tanár (Siegescu József), Lecomte József budapesti Ferencz-József nevelőint. tanár (Katona).

Új rendkívüli tagok 1905-től: Kertész János (Láng), Hajnal Márton (C-ászár), Papp János és Dengl János budapesti tanárjelöltek (Siegesen).

3. Kemény Ferencz reáliskolai igazgató a következő indítványt nyújtotta be a választmányhoz: Az 1904. év május 25—27-ig a német modern-philologusok szövetsége Kölnben tartotta XI. közgyűlését. A kongresszus elhatározta, hogy egy nemzetközi bizottságot alakít, melynek feladata lesz, hogy nemzetközi tudakozó irodáknak tervezetét kidolgozza. Mivel a kongresszus elnöke őt kérte föl arra, hogy e bizottságban Magyarországot képviselje, kéri a választmány fólhatalmazását, hogy a megbízást elfogadhassa, esetleg, hogy helyette más tagot küldjön ki a választmány a bizottságba. A választmány egyhangú határozattal megadja Kemény igazgatónak a kért fólhatalmazást.

4. Egyéb folyó ügyek után az ülés véget ér.

V. Jegyzőkönyv a Budapesti Philologiai Társaságnak 1905. évi január 14-én tartott XXX. rendes közgyűléséről.

Elnökölt: Heinrich Gusztáv.

A jegyzőkönyvet Császár Elemér második titkár vezette.

Jelen voltak Heg dűs István alelnök, Némethy Géza első titkár, Láng Vándor szerkesztő, Alexics György, Bleyer Jakab, Büner Sándor, Cserép József, Dézsi Lajos, Dietrich Vilmos, Fináczy Ernő, Finály Gábor, Gedeon Alajos, Gulyás Pál, Hegedűs Béla, Herald Ferencz, Hittrich Odón, Hornyánszky Gyula, Horváth Gyula, Incze József, Jacoby Károly, Kaiblinger Fülöp, Katona Lajos, Kemény Ferencz, Kempf József, Klimant Jenő, Kovács Géza, Loisch János, Máthé György, Miklós Ferencz, Négyesy László, Pápay József, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Posch Árpád, Prónai Antal, Schmidt Henrik, Schmidt Márton, Siegesen József, Skunzevics Kornél, Székely István, Szigetvári Iván, Szinnyei Ferencz, ifj. Szinnyei József, Vári Rezső, Vértessy Jenő, Vikár Béla, Waldapfel János, Zlinszky Aladár.

1. Az elnök fölolvassa az E. Ph. K. 165. s k. lapjain kiadott beszédét, melyvel a Társaság XXX. közgyűlését megnyitja.

Az elnöki beszédben foglalt indítványt (l. Közlönyünk 171. l-t) a közgyűlés egyhangúlag elfogadta.

2. Az első titkár fölolvassa az E. Ph. K. 172. s k. lapjain közzölt évi jelentését, melyet a közgyűlés tudomásul vesz, s a titkár indítványához képest jegyzőkönyvi köszönetét fejezi ki Katona Lajos volt szerkesztőnek e minőségben kifejtett buzgó és gyümölcsöző tevékenységéért.

A titkári jelentés kapcsán elnök azt indítványozza, hogy a lelépő első titkárnak, a ki nem volt hajlandó tisztségét továbbra is megtartani, szavazzon a közgyűlés jegyzőkönyvi köszönetet azért a buzgó és eredményes működésért, melyet Némethy Géza tizenkét évig miut az E. Ph. K. szerkesztője, azután három évig mint főtítkár a Társaság érdekében kifejtett.

A közgyűlés egyhangúlag megszavazza a jegyzőkönyvi köszönetet.

Hegedűs István hivatkozva a titkári jelentés azon pontjára, hogy a vidék még nincs eléggé megnyerve a Philologiai Társaságnak, azt

indítványozza, hogy a Társaság rendezzen időnként vándorgyűléseket a vidéki szellemi középpontokban, első sorban Kolozsvárott.

A közgyűlés az indítványt elfogadja és átteszi tárgyalás végett a választmányhoz.

3. Négvesy László előterjeszti a pénztárvizsgáló bizottság jelentését a Társaság 1904. évi bevételeiről, kiadásairól és vagyonmérlegéről, továbbá az 1905. évi költségelőirányzatról. (L. az E. Ph. K. 174. s k. lapjain.)

A közgyűlés a jelentést a választmány indítványa alapján elfogadja, Cserhalmi Samu pénztárosnak az elmúlt 1904. évre a fölmentvényt megadja, s buzgó munkásságáért köszönetet szavaz.

Az 1905. évi költségvetést is változatlanul elfogadja a közgyűlés.

4. Az elnök előterjeszti a választmány indítványát az alapszabályok módosítására vonatkozólag. (Magukat az ajánlott változtatásokat olv. az E. Ph. K. 87—88. lapjain.)

A közgyűlés elfogadja az ajánlott módosításokat, de Székely István indítványára avval a megszorítással, hogy az új 25. és 31. §-okból az *«illetőleg szerkesztő»* toldás töröltessék, s ennyiben az eddigi fogalmazás maradjon érvényben.

5. Az elnök a tisztikar és választmány megújítása céljából az Alapszabályok 26. pontjára való hivatkozással elrendeli a szavazást és a szavazatszedő bizottság tagjaiul Császár Elemér, Finály Gábor és Szinnyei Ferencz rendes tagokat küldvén ki, a szavazás tartamára az ülést fölfüggeszti.

6. Az elnök az ülést a szavazás megtörténte után újból megnyitván, Császár Elemér előterjeszti a szavazatszedő bizottság jelentését, a mely szerint a Társaság *tisztikara* a következőképen alakult meg: Elnök: *Heinrich Gusztáv* (48); alelnök: *Ilegedüs István* (47), egy szavazat esett Pecz Vilmosra; első titkár: *Vári Rezső* (45), két szavazat esett Latkóczy Mihályra, egy Katona Lajosra; második titkár: *Bleyer Jakab* (46), egy szavazat esett Skunzevics Kornélra, egy Gedeon Alajosra; pénztáros: *Cserhalmi Samu* (48). A választmány tagjai lettek: a) budapestiek: Bermüller Ferencz (46), Cserép József (48), Finácsy Ernő (48), Finály Gábor (48), Gyulai Agost (46), Hornyánszky Gyula (48), Katona Lajos (46), Kempf József (48), Kuzsinszky Bálint (48), Maywald József (48), Négvesy László (48), Némethy Géza (48), Pecz Vilmos (48), Petz Gedeon (48), Pruzsinszky János (43), Simonyi Zsigmond (48), ifj. Szinnyei József (48), Timár Pál (48), Váczy János (48), Zlinszky Aladár (48); ezenkívül Latkóczy Mihály kapott 8 szavazatot, Dézsi Lajos, Incze József, Szinnyei Ferencz egyet-egyet. — b) vidékiek: Bászél Aurél (48), Binder Jenő (48), Bódiss Jusztin (48), Boros Gábor (44), Burány Gergely (48), Burián János (48), Csengeri János (48), Dóczy Imre (48), Erdélyi Károly (48), Erdélyi Pál (48), Giesswein Sándor (47), Kacskovics Kálmán (48), Kardos Albert (47), Nátafalussy Kornél (48), Pirchala Imre (48), Récesy Viktor (47), Spitkó Lajos (48), Szamosi János (47), Zoltvány Irén (48), Zsoldos Benő (47); ezenkívül Simon József Sándor kapott 5 szavazatot, Madarász Flóris, Werner Adolf, Lukinich Imre, Vertesy Dezső egyet-egyet.

7. A választás eredményeinek kihirdetése után a közgyűlés az elnök éltetésével véget ér.

VEGYESEK.

— Megjegyzések Vári Rezsőnek A classica-philologia rendszere című közleményére. Vári az EPhK. mult havi számában közölt eme cikkében ismerteti és bírálja a classica-philológiának azt a rendszerét is, melyet én adtam «A classica-philologia egyetemienken és gymnasiumainkon» című, a kolozsvári m. kir. Ferencz József-tudományegyetemen 1895. május 29-én tartott dékáni beszédemben. Kifogásait ma már úgy szólva kivétel nélkül magam is helyeslem. Meg kell ugyanis jegyezmem, hogy én azon a rendszeren, melyet 1895-ben röviden papírra vetettem, a nélkül, hogy annak valami különös fontosságot tulajdonítottam volna, azóta már régebben változtattam a classica-philologia encyclopædiájáról szóló egyetemi előadásaim keretében, és pedig éppen azokon a pontokon, a melyeket Vári kifogásol. Különböen erről magának Várinak is bizonyára tudomása van, mert hiszen a múlt tanév végén megmutattam neki azt a tervezetemet, melyet egy classica-philologiai kézikönyv létesítése érdekében a közoktatásügyi minisztériumnak írásban benyújtottam. De természetes, hogy Vári, a mikor rendszeremmel foglalkozott, csakis 1895-iki dékáni beszédemből indulhatott ki, és nem hivatkozhatott sem azóta tartott egyetemi előadásaimra, sem a classica-philologiai kézikönyv fentemlített, írásban való tervezetére. Legyen tehát szabad nekem ezt az alkalmat arra fölhasználni, hogy említett módosított rendszeremet ezennel a lehető legrövidebben ismertessem. *Szerintem a classica-philologia disciplinái a következők és a következő rendszerbe illeszkednek:* I. A classica-philologia bevezető disciplinái: 1. A classica-philologia encyclopædiája. 2. A classica-philologia története. II. A classica philologia fő disciplinái: a) A classica-philologia nyelvi disciplinái: 1. Görög és latin hangtan, szótan (etymologia), syntaxis és dialectologia. 2. Görög és latin lexicographia. 3. Görög és latin stilistika. 4. Görög és latin rhetorika. 5. Görög és latin metrika. b) A classica-philologia irodalmi disciplinái: A görög és római irodalom története. c) A classica-philologia régiségi disciplinái: 1. Görög és római állami és jogi régiségek. 2. Görög és római hadi régiségek. 3. Görög és római magánrégiségek. 4. Görög és római mythologia. 5. Görög és római istentiszteleti régiségek. 6. Görög és római színházi régiségek (táncz). 7. Görög és római zene (ének-zene és hangszer-zene). 8. Görög és római archæologia és numismatika. d) A classica-philologia történeti disciplinái: 1. Ókori keleti népek földrajza és története. 2. Görögök és rómaiak földrajza és története. III. A classica-philologia segéd-disciplinái: 1. Hermeneutika és critica. 2. Görög és latin palæographia és kézirat. 3. Görög és latin epigraphika. 4. Görög és római metrologia. 5. Görög és római chronologia.

Jelenlegi felszólalásomnak fő okát azonban az képezi, hogy Vári említett 1895-iki dékáni beszédemnek csak mellékesebb részével foglalkozik, de legfontosabb pontját hallgatással mellözi, t. i. azt, a hol én a classica-

philologia mibenlétéről, tárgyáról szólva, azt az eddigi felfogástól lényegesen elütő tételt állítom fel, hogy a *classica-philologia* nemcsak az ókori, hanem a közép- és újkori görögségre és latínságra vonatkozó tudományok összege, és ezt a tételt egynéhány lapon át meg is okolom. Hogy ez komoly meggyőződésem, annak 1895 óta sokszor kifejezést adtam tanításban és írásban (legutóbb az Ókori Lexicon második kötetének előszavában). A szakemberek előtt nem lehet ismeretlen, hogy a mióta budapesti egyetemi tanár vagyok, rendszeresen felkarolom a quadriennium tervezetében az újjörög stilistikai és beszédgyakorlatokat, a közép- és újkori görög irodalom történetét és a közép- és újkori görög írók magyarázatát. Én tehát nem tudom megmagyarázni magamnak, miért hallgat Vári erről a felfogásomról? Mert ha valaki a *classica-philologia* rendszerét tárgyalja, akkor mindek előtt a *classica-philologia* mibenlétéről, tárgyáról kell szólnia, és ha azután olyan nézetre akad, mely lényegesen eltér a Wolf Frigyes Ágost óta eddigelé általánosan elfogadottól, akkor neki azzal számolnia kell.

(Budapest.)

PRCZ VILMOS.

— Horvát István *redivivus*. A múlt század nagy ábrándozója újra föltámadt tudományos életünkben — de megsokasodva, s az ő nagy tudománya nélkül. Azt hittük, hogy e száz esztendő alatt a tudomány nemcsak tartalomban bővült, hanem a mi még fontosabb, módszer tekintetében is nagyot haladt, sőt épen erre a haladásra voltunk büszkék. Hitünk korai volt, a múlt árnyai egyre kísértének. Az egyik tudós (?), *Fongrácz Sándor dr.*, rendes foglalkozására nézve ügyvéd, 60 éves könyvet akar írni a *magyar nyelv rendszeréről, történetéről, szótáráról*, vagyis egymaga vállalkozik a magyar nyelvészet egész körének megalkotására. Hogy milyen lesz ez az emberi erőt messze meghaladó munka, azt most nem kutatjuk, csak a 33 lapos mutatvány egy pár csodabogarát akarjuk kihalászni. Nem beszélünk arról, hogy a magyar nyelv szókinését vagy félszáz ugor, török, perzsa, kínai, japáni stb. nyelvből akarja megfejteni (pl. *abor-miri, bhú-mulzs, niüdzsi, ao nágá, hájú* nyelvekből és így tovább) és olyan széles körű szótári (nem nyelvi!) ismeretre hivatkozik, a melynek hallatára még Mezzofanti arcza is szégyenpírba esnék; hogy közel-múlt és jövőmult időkről beszél; hogy fogalma sincs a rag és képző különbségéről (pl. az ősragos névszók a nyelv serdülési korából, a képzős névszók — ragos is, képzős is képzett szót jelent nála — a nyelv férfikorából származnak); hogy Verseghy nyomán az elemezhetetlen tőszavaknak, a melyeket a mai tudomány gyökérszavaknak tart, meg akarja keresztelni a tövét és képzőjét (pl. *var-ga, ök-öl, er-ő, csacs-i* stb.): a legboszantóbb az a teljes tudatlanság, a melylyel az egyes szavak őseredetét vitatja. Arról, hogy őseink sok idegen szót vettek át a fejlettebb kulturájú népektől s hogy volt valamikor egy nyelvújítási mozgalom: halvány sejtelmé sincs, s ősrégi magyar szavaknak tartja sok között a *szalma, eszme, alany, bajnok, hírnök, csapodár, tudat* stb. szavakat, sőt az *erényt* is, melyet a tunguz *erin*-ből (ár, érték) származtat! Mit szólna ehhez az utóbbi egyeztetéshez az erény atyja, az öreg Baróti Szabó Dávid? — A másik tudós régi

ismerősünk, az ujságírói körökben igen jó nevű, a tudományos világ előtt azonban épen nem tekintélyes *Somogyi Ede*, a szumir-magyar tantétel fölfödője és apostola. Az ő legújabb kutatásaira kár volna sok papirost vesztegetni, elég ha a Budapesti Hírlap karácsonyi számában (1904. 356. szám 45—46. l.) közölt nyelvészeti furcsaságok (nomen est omen) közül — ezekről szól az ének — az egyiket kikapjuk és rövidítve ideiktatjuk. A mi *templomunk* az ő legújabb kutatásai szerint nem latin eredetű szó, hanem ural-altáji, töve a végtelent jelentő *tem*, s rokonai a *tenyer*, *temető* és *temérdek* (*Jeszenszky Danó?*), az ural-altájaktól vették át az etruszkok, tőlük a rómaiak s megtoldották a plum képzővel! — A harmadik Horvatiada egy különben ügyes tollal megírt és derék dolgozatban fordul elő, *Miklós Ferencznek* Mikes Törökországi leveleiről szóló értekezésében (Irodalomtörténeti Közlemények 1904. évf. 299—316. l.). Különös ugyan, hogy Miklós az egész kérdés vizsgálatát mellékesnek tartja és megoldhatatlannak, mivel csak subiectiv érvényességű hypothesisokkal lehet rá megfelelni, és mégis maga is egy újabb subiectiv nézetet állít föl, azaz visszatér Szilágyi Sándor hypothesiséhez, a levelek missilis voltát erősíti. Nem célunk a terjedelmesen kifejtett okait így egy pár sorban czáfolgatni, de egy dolgot nem hallgathatunk el. Tény az, hogy Mikes 1748. ápr. 15-én ír arról a békességről, melyet a magyar királyné és a francia király ugyanazon év októberében kötöttek, sőt a békesség pontjai közül is említ egyet. Ez és hasonló időbeli megelőzések természetesen nem egyeztethetők össze a levelek missilis voltával, ezért Miklós itt is, egyébkor is avval magyarázza, hogy Mikes az eseményekből előre következtetett a bekövetkezendő tényekre. Az ilyen okoskodás módszertanilag nem állja ki a bírálatot, de még kevésbé az a másik, a melyről tulajdonképen szólni akarok, az állítólagos néne személyének kiderítése. Miklós Thaly Kálmán azon adatára támaszkodva, hogy egy *Elisabetha Spax* nevű özvegyasszony gyakran szerepelt Rodostóban komaasszonyként, és elfogadva Thalynak azt a hypothesisét, hogy a Pax név talán a Paksy elferdítése, annak a véleményének ad kifejezést, hogy ez a Paksy Erzsébet talán a keresett P. E. betűs néne. Nem beszélve arról, hogy Elisabetha Spaxról azt sem tudjuk, magyar volt-e, s az meg épen valószínűtlen, hogy Konstantinápolyban élt volna, alapvető fontosságú tényeket mellőzött Miklós: 1. a Paksy-család, Nagy Iván szerint (Magyarország családai IX. k. 14—19. l.) bármennyire el is volt terjedve Magyarországon, Erdélyben nem virágzott, pedig a nénet kétségtelenül erdélyinek mondja Mikes; 2. a Paksy-családnak egy, de még a XVII. sz. elején kihalt ága kapott ugyan báróságot, de grófi ága nem volt, a néne pedig ugyancsak Mikes szerint grófnő volt. Mindamellet nem lehetetlen, hogy ez a Spax Erzsébet Mikes néneje volt, de az említettem okok alapján nem valószínű, úgy hogy a ki ezen okok megczáfolása és egyéb pozitív bizonyítékok nélkül pusztán szeszélyes kombinációkra támaszkodva keresi benne Mikes nénjét, az ép oly ábrándos úton jár, mint boldogult Horvát István.

— A Debreczeni Grammatika bírálói. Kazinczy három bírálóról tesz említést: «Mint leve ez a Grammatica, azt a Publicum az előtte álló Bevezetésből tudja: . . . de nem tudja, kik voltak legyen dolgozói. Az Debreczenben nem titok, s minthogy annak tudásához az egész Publicumnak, a mostaninak és a jövődöbelinek jussa vagyon, megnevezem őket a szerént, a mint azt az egyik, sőt az első dolgozótárustól vettem: Domokos Lajos úr volt az; egy nagy tekintetű öreg, Debreczennek sok ideig Fő, Biharnak pedig első rendű Törvény Birája, s két országgyűlésen Követje (meghalt 1803.), s Debreczeni Prédikátor Szikszay György (mh. ugyan azon eszt.) és mostani Superintendens Benedek Mihály urak». (Magyar Régiségek és Ritkaságok, Pest 1808, Utóírási XXIX.) — Földi, a kinek nyelvtana az első díjat nyerte a pályázaton, a Debreczeni Grammatikára tett észrevételeiben (kézirat a Nemz. Muz.-ban Oct. Hung. 344.) quadrumviratusról beszél, de a bírálókat nem nevezi meg. — Váczy János is négy bírálót említ. «Mikor Kazinczy kiszabadult fogságából, gyakorta ellátogatott Debreczenbe, a hol a grammatika főszerkesztőivel, Benedek Mihálylyal, a későbbi superintendenssel, Domokos Lajossal, Hunyadi Szabó Ferenczcel és Szikszay Györggyel éles vitája volt a nyelv művelése kérdésében.» (A Mondolat keletkezéséről, Irod. tört. Közl. I. 267.) De se Földinek, se Váczynek nincs igaza, hanem Kazinczynek, mert a Debreczeni Grammatika bevezetésében (IX. l.) a következőket olvashatjuk: «. . . de meggondolván, melly szükséges dolog legyen a Nemzeti Nyelv gyarapításának zsengejében a fáradságos hazafíui törekedéseket gerjesztetni: felosztottuk a jutalompenzt a Grammatikák Irói között, még pedig a három rendbéli Biráknak részrehajlás nélkül való ítéletek szerént, olly formán, hogy 26 aranyat annak adtunk, kinek Munkája a többekhez képest legarányosabbnak találtatott; a még megmaradt 24 aranyból pedig egyenlő részt vettenek a többi Grammatikák készítői . . .».

MIXICH LAJOS.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *gal jelölt munkák legközelebb ismertetésre kerülnek. A mely munkák alakja nincs megjelölve, azok 8-adrétűek.)

*Berze Nagy János, A hevesmegyei nyelvjárás. Budapest, Athenæum 1905. (Nyelvjárási füzetek 6.) 58 l. Ára 1.50 K.

*Kazinczy Ferencz Levelezése. XIV. kötet. Közzéteszi Dr. Váczy János. Budapest, a M. Tud. Akadémia, 1904. XLI+587 l. Ára 10 K.

*Regényírók, Magyar. Szerkeszti és bevezetéssel ellátja Mikszáth Kálmán. I. sorozat. Budapest, Franklin-Társulat, 1904.

17—18. kötet. Kemény Zsigmond, A rajongók.

35. k. Pálffy Albert, Esztiike kisasszony professzora.

38. k. Vadnai Károly, A kis tündér.

41. k. Csiky Gergely, Az Atlasz-család.

*Riedl Frigyes, Arany János. Harmadik, bővített kiadás. Budapest, Franklin-Társulat, 1904. 351 l. Ára 3 K.

Simonyi Zsigmond, A nyelvtörténeti szótárról. I. Budapest, Athenæum 1905. (Nyelvészeti füzetek 15.) 123 l. Ára 1 K.

*Szigetvári Iván, Az irodalomtörténet elméletéről. Budapest, Kilián, 1905. 215 l. Ára 3 K.

PROPERTIUS IFJUSÁGA.¹⁾

Midőn Propertiusnak, az elegia ifjabb klasszikusának, életrajzát akarjuk összeállítani, még nagyobb nehézségekkel találkozunk, mint Tibullusnál. Nemcsak hiteles és teljes életleírása nem maradt reánk az ókorból, hanem még alkalmilag is alig emlékeznek meg róla kortársai s utódai. A kutató csaknem kizárólag azokra az elejtett nyilatkozatokra van utalva, a melyeket költeményeiben maga tesz magáról, s így nem csoda, ha az a kép, a melyet e kevés adat alapján életviszonyairól alkotni próbálunk, minden fáradságunk ellenére a legnagyobb mértékben hiányos marad.

Teljes nevét ép úgy, mint a Tibullusét, nem ismerjük. Szava-hihető régi forrás bizonyítja, hogy előneve Sextus volt,²⁾ ő maga verseiben nemzetségnevén Propertiusnak nevezi magát, de mellékneve sehol sincs említve, s így nem tudjuk megmondani, hogy a meglehetősen elterjedt Propertius-nemzetség melyik ágához tartozhatott. Születése évét is csak megközelítőleg tudjuk megállapítani. Ovidius ugyanis, a ki az elegiaköltésben buzgó tanítványa volt, verses önéletrajzában, a mely *Keservei* negyedik könyvében olvasható, időrendben sorolja fel a római elegia főbb képviselőit: a műfaj megalapítójának Gallust tünteti föl, Gallus közvetetlen utódának Tibullust, Tibullusénak Propertiust mondja, végül magát mint legifjabbat utolsó helyen említi.³⁾ Körülbelül ugyanez az értelme

¹⁾ Mutatvány *A római elegia* című nagyobb munkámból, mely a M. T. Akadémia könyvkiadó vállalatában fog legközelebb megjelenni.

²⁾ Ezt Donatus említi Vergilius-életrajzában; l. Suet. p. 61. ed. Reifferscheid.

³⁾ Trist. IV. 10, 51—54:

Vergilium vidi tantum nec amara Tibullo
Tempus amicitiae fata dedere meae.
Successor fuit hic tibi, Galle: Propertius illi,
Quartus ab his serie temporis ipse fui.

egy másik nyilatkozatának is, melyet számkivetéséből Augustushoz intézett védőiratában tesz, a hol szerelmi elegiáinak dévaj hangját igazolandó a többi erotikusok példájára hivatkozik s első helyen Tibullust, a másodikon Propertiust említve magát e kettő utódának nevezi.¹⁾ Ebből joggal következtethetjük, hogy Propertius Tibullusnál ifjabb, de Ovidiusnál öregebb volt, s így születési éve Kr. e. 54 és 43 közé esnék.²⁾ De tekintetbe kell vennünk azt is, hogy már első könyvében, melyet 28-ban és 27-ben írt,³⁾ úgy áll előttünk, mint alak és tartalom tekintetében egyaránt kiforrott költői egyéniség, a ki későbbi fejlődése folyamán egyben-másban változik ugyan, de többé nem emelkedik. Ha tehát fel is tesszük, a mire a második és a harmadik könyvben olvasható nyilatkozatai utalnak,⁴⁾ hogy nagyon korán lépett a nyilvánosság elé, még akkor sem hihetjük el, hogy legalább egy-két esztendővel túl ne lett volna a húszon, a mikor az írói tökéletesség oly fokára jutott, a mi a formában annyira szigorú antik költészetben hosszas és fáradságos gyakorlás nélkül nem volt elérhető. Szóval azt kell hinnünk, hogy a Kr. e. 50. vagy 49. évnél később aligha születhetett.

Szülőföldjéről több helyen tesz említést. Az első könyv befejező költeményében, a hol mintegy bemutatja magát az olvasónak, Umbriát nevezi hazájának, és pedig Umbriának nyugati, a már Etruriában fekvő s a polgárháborúk alatt szomorú hírre vergődött Perusia várossal szomszédos részét, a hol a különben hegyes-

1) Trist. II. 463—467:

Nec fuit hoc illi fraudi legiturque Tibullus
 Et placet et iam te principe notus erat.
 Invenies etiam blandi praecepta Properti:
 Destrictus minima nec tamen ille nota est.
 His ego successi . . .

2) Tibullus születési évének valószínű meghatározását l. *Tibullus ifjúsága* című értekezésemnek ide vágó részében e folyóirat 1904. évi folyamának 185. s köv. l.-in.

3) V. ö. *Parerga Propertiana* című értekezésemnek ide vágó részét e folyóirat 1904. évi folyamának 625. s köv. l.-in.

4) II. 1, 73—74: «Mæcenas, nostræ spes invidiosa *iuventae*». Fel-tünőbb, hogy még a III. könyvben is, melyet 22-ben adott ki, így nyilatkozik ugyancsak Mæcenashoz fordulva (III. 9, 57—58.): «Mollis tu *coeptae* fautor cape lora *iuventae* Dexteraque immissis da mihi signa rotis».

völgyes tartomány síksággá laposodik.¹⁾ Szülővárosára is czéloz a negyedik könyv bevezetésében, a hol nagy önérzettel emlegeti, hogy Umbria büszke lehet fiára, a római Callimachusra :

Gőgösen Umbria hadd büszkélkedjék dalaimmal,
 Umbria, mely szülé római Callimachust.
 Mind, a ki látja a völgy öliből égnek meredő várt,
 Hadd tisztelje kövét, mint dalom érdemeli.²⁾

Végre ugyane költemény más helyéből megtudjuk a város nevét is, a mikor egy astrologussal ezt mondatja magáról :

A vén Umbria szült jól ismert háznak ölében
 (Így van-e? Nem szülő földedet említi szám?)
 Ott, hol a völgyre kódös Mévánia harmata hullong
 És hol az Umber tó langyos a nyári napon,
Asisium meredek csúcsán hol emelkedik a fal,
 Mely hogy hírre kapott, szellemed érdeme az.³⁾

1) I. 22, 3—5. és 9—10:

Si Perusina tibi patriæ sunt nota sepulcra,
 Italiæ duris funera temporibus,
 Cum Romana suos egit discordia cives . . .
 Proxima supposito contingens Umbria campo
 Me genuit terris fertilis uberibus.

2) IV. 1, 63—66:

Ut nostris tumefacta superbiat Umbria libris,
 Umbria Romani patria Callimachi,
 Scandentes quisquis cernit da vallibus arces,
 Ingenio muros æstimet ille meo.

A verses idézeteket Csengeri János fordításában (Budapest, Franklin, 1897.) közöljük.

3) IV. 1, 121—126:

Umbria te notis antiqua penatibus edit
 (Mentior an patriæ tangitur ora tuæ?)
 Qua nebulosa cavo rorat Mevania campo
 Et lacus æstivis intepet Umber aquis
 Scandentisque *Asisi* consurgit vertice murus,
 Murus ab ingenio notior ille tuo.

Itt az *Asisi* olvasás a kéziratokban található *asis* helyett Lachmann minden kétséget kizáró emendatiója. Támogatja az is, hogy az ifjabb Plinius megemlékezik valami Passennus Paullus nevű barátjáról, a kit Propertius nemzetségéből származónak (Ep. IX. 22, 1.) és a költő földijének (Ep. VI. 15, 1: *municeps*) nevez; egy régi asisiumi felirat (CIL. XI. 5405.) pedig azt bizonyítja, hogy ez a Passennus Asisiumból való volt.

Itt a költő igen találóan jellemzi a vidéket, a hol bölcsője ringott: a völgy, a melyet említ, nem más, mint az Etruria nyugati és Umbria keleti hegygerincei közt fekvő síkság, melyet a Clitumnus folyó szel át; e folyó mellett épült a régi Mevania, a mai Bevagna város, és valahol a közelében kellett lenni az Umber tónak, a mely azóta eltűnt s talán nem is volt más, mint a Clitumnus kiszélesedése. A völgyből közvetlenül kiemelkedő hegyoldalon állott a régi Asisium s áll a mai Assisi, a melyet költőnk kétségen kívül szülővárosának akar vallani, mikor azt mondja róla, hogy falát az ő szelleme teszi híressé. A jelentéktelen városka tehát két nagy, de egymástól teljesen különböző embert nevezhet büszkén fiának: a pogány szerelem féktelen temperamentumú dalosát, Propertium, és a keresztény aszkétaság jámbor apostolát, szent Ferenczet.

Bár a költő, úgy látszik, korán elszármazott szülőföldéről, később is szeretettel gondolt a kies vidékre, a hol gyermekségét töltötte, s ha megúnta a főváros zaját, vissza-visszatért oda. Említi is egyik költeményében, hogy, mivel kedvese, Cynthia, eltávozott Rómából, ő is vidékre megy, a szép Clitumnus erdős tájékára, hogy vadászattal szórakozzék.¹⁾

Az Asisiumban talált római feliratok azt bizonyítják, hogy a Propertiusok nemzetsége a városban nagyon el volt terjedve s igen tekintélyes társadalmi állást foglalt el. Erre vallanak a költő saját nyilatkozatai is, a ki többször emlegeti ugyan, hogy nem tartozik a nagy ősökkel dicsekvő római arisztokracziához,²⁾ de viszont elég világosan czéloz arra is, hogy családja Umbriának régi és ismert

1) II. 19, 17—18:

*Ipsè ego venabor. Iam nunc me sacra Dianæ
Suscipere et Veneri ponere vota iuvat;*

továbbá 23—26:

*Hæc igitur mihi sit lepores audacia molles
Excipere et stricto figere avem calamo,
Qua formosa suo Clitumnus flumina luco
Integit et niveos abluit unda boves.*

2) II. 24B, 37—38:

*Certus eras eheu, quamvis nec sanguine avito
Nobilis . . . eras;*

továbbá II. 34, 56:

Nullus et antiquo Marte triumphus avi.

nemzetségei közé tartozott.¹⁾ Azt is tudunkra adja, hogy atyja nagy kiterjedésű földbirtokkal rendelkezett²⁾ s így nem lehetetlen, hogy a Propertiusok római lovagok voltak, bár ezt sem ő maga, sem más forrás nem említi. Annyi bizonyos, hogy már születésénél fogva szép vagyon és társadalmi állás várt rá, a mi módot adhatott volna neki arra, hogy a nyilvános pályán magas polczra emelkedjék.

De a családot időközben oly kemény csapások sújtották, a melyek csirájokban fojtották el a nagyratörő reményeket. Atyját kora gyermekségében elvesztette, s a védő nélkül maradt árvát nemsokára ezután vagyonának nagy részétől is megfosztották.³⁾ Szörnyű idők jártak: a római birodalmat polgárháború pusztította, s mikor ez megszűnt, a következményeket Italia szerencsétlen lakosainak kellett viselniök. Octavianus és Antonius 42-ben Kr. e. legyőztek Philippinél Brutust és Cassiust, de ezt a sikert csak úgy tudták elérni, hogy mesés ígéretekkel biztosították maguk számára csapataik hűségét. A háború befejeztével az ígéretek teljesíteni kellett s megadni a katonáknak azt, a mi minden római veteránnak legfőbb vágya volt: a szabad földbirtokot. Már Cæsar is alapított ugyan katonai gyarmatokat, de azokat a provinciákban, főleg Galliában, Afrikában s Görögországban helyezte el, úgy hogy a birodalom szíve, Italia, a földosztástól nem szenvedett. Egészen más volt a helyzet most, a mikor a katonák minden áron hazájukban akartak megtelepedni s a triumvirek még csak nem is gondolhattak arra, hogy e kívánságokkal daczoljanak, mert a féktelen harczosok haragja azonnal ellenök fordult volna. Huszonnyolcz legiót, mintegy 170,000 veteránt kellett egyszerre kielégíteni, a kik 41-ben sáskahad módjára lepték el Italiát s türelmetlenül várták jutalmukat. A földosztás céljára a triumvirek, minden jogot lábball tiporva, tizenennyolcz virágzó italiai város határát jelölték ki s a régi birtokosok ezreit tették egyszerre koldusokká. Octavianus

1) IV. 1, 121:

Umbria te notis antiqua penetibus edit.

2) IV. 1, 129:

Nam tibi cum multi versarent rura iuveni...

3) IV. 1, 127—128:

Ossaque legisti non illa ætate legenda
Patris et in tenues cogeris ipse lares.

veteránjai különösen Perusia vidékét szállották meg nagy számban s így eshetett meg, hogy Propertius is elvesztette az apai vagyón nagyobb részét. Keserűen mondja, hogy szépen művelt földjeit elvette tőle a «szomorú emlékü mérópózna»,¹⁾ a melylyel a veteránok számára elkobzandó telkeket kijelölték, és hogy otthon kevés vagyona maradt meg.²⁾ Mégsem vesztette el mindenét, mint ugyanez alkalommal szegényebb költőtársa, Vergilius: még mindig maradt annyi, a mennyiből anyja a leggondosabb nevelésben részesíthette, s a miből később maga gond nélkül élhetett Rómában.³⁾ De a család régi fénye örökre oda volt s elveszett, úgy látszik, az apai ház is: legalább erre mutat az a hely, a hol a költő külön megemlíti, hogy a férfitogát anyja házában öltötte föl;⁴⁾ mert ezt a családi ünnepet rendes körülmények közt az apai háznál szokták volt megtartani.

Ezzel azonban még nem telt be a szenvedések mértéke, mert épen a földosztás következtében újabb polgárharcz tört ki, az úgynevezett perusiai háború, a mely költőnk szülőföldén pusztított legborzasztóbban. Kitörésének oka a győztesek kölcsönös féltékenysége volt. Marcus Antonius, a triumvir, a keleti tartományokba ment ugyan, de harcziás szellemű felesége, Fulvia, és testvére, Lucius Antonius, a ki a 41. évben a consulságot viselte, Itáliában maradtak és gyanús szemmel ügyeltek Octavianusra. Féltek, hogy nyakukra nő s elhatározták, hogy ideje korán elteszik láb alól. Midőn látták, hogy az Octavianus vezette földosztás mily nagy elkeseredést szül, a kárt szenvedettek védőinek csaptak fel s megkezdték a nyílt ellenségeskedést. De Octavianus bizonyult erősebbnek: Lucius Antoniust Perusia várába szorította, a várost körülzárta s a 40. év elején kiéheztetéssel megadásra kényszerítette.

1) IV. 1, 129—130:

Nam tua cum multi renovarent rura iuveni,
Abstulit excultas pertica tristis opes.

2) II. 34, 55:

Aspice me, cui parva domi fortuna relicta est.

3) A költő II. 24B, 38. ezt mondja magáról: «haud ita dives eras», a miből kitetszik, hogy a vagyoneklobzás után nem volt ugyan dúsgazdagabbé, de mégis jómódú.

4) IV. 1, 132:

Matris et ante deos libera sumpta toga.

Antoniust ugyan triumvir-társára való tekintetből nem bántotta, de annál szörnyűbb boszút állott a szerencsétlen városon: elhatározta, hogy átengedi a vad katonák szabad prédájára, s a mikor a lakosok e tervet elkeseredésökben azzal gátolták meg, hogy városukat földig leégették, Perusia háromszáz leggazdagabb és legelőkelőbb polgárát elfogatta s márczius idusán, Cæsar meggyilkolása napján, valamennyit kivégeztette.

A borzalmakból bőven kijutott a Propertius-családnak is. Költőnk egyik rokona, valószínűleg anyai nagybátyja, Gallus, is fegyvert fogott Octavianus ellen s egy vereség után menekülés közben ismeretlen kezek ölték meg. Holttestét sem tudták megtalálni.¹⁾ Ennek emlékére írta később az első könyv huszonegyedik elegiáját, a melyből s egyéb nyilatkozataiból kitűnik, hogy a háború iszonyatosságai, melyeknek, úgy látszik, közvetlen közelből volt tanúja a tiz éves gyermek, eltörölhetetlen benyomást tettek zsenge lelkére. Az első könyv végszavában, melyet barátjához, Tullushoz, intézett, Perusiát a haza sirjának nevezi s felújítja a hozzá fűződő szomorú emlékeket:

Tudod Perusiát, mely a honnak sirja,
Zord időkben ott szállt Italia sírba,
Hogy polgárt polgárra uszíta viszálya,
S a legtöbb bú, etruszk föld pora! rám szálla:
Te rajtad szórták szét rokonom tetemét
S te szegénynek csontját még el sem temetéd.²⁾

Még a második könyv előszavában is fájdalommal gondol vissza a régi etruszk nemzetség feldúlt tűzhelyeire.³⁾ Azt hisszük,

1) I. 21, 7—10:

Gallum per medios ereptum Cæsaris enses
Effugere ignotas non potuisse manus,
Et quæcunque super dispersa invenerit ossa
Montibus Etruscis, hæc sciat esse mea.

2) I. 22, 3—8:

Si Perusina tibi patriæ sunt nota sepulcra,
Italiæ duris funera temporibus,
Cum Romana suos egit discordia cives,
Sic mihi præcipue pulvis Etrusca dolor:
Tu proiecta mei perpressa es membra propinqui,
Tu nullo miseri contegis ossa solo.

3) II. 1, 29:

Eversosque focos antiquæ gentis Etruscæ.

nem csalódunk, ha innen származtatjuk a háborútól való irtózását, melynek minden lehető alkalommal kifejezést ad, s azt a leplezetlen ellenszenvet, a mit a katonáskodás iránt érzett. Félíg tréfásan mondja ugyan, de nem komoly alap nélkül, Cynthiához intézett egyik versében, hogy nincs miért megházasodnia: úgy sem lenne soha az ő ivadékából katona.¹⁾ Mikor pedig azok ellen fordul, a kik szemére vetették, hogy henye életet él s csak a dalt, a bort és a szerelmet kedveli, egész komolysággal így védi magát:

Ha így élni volna minden szívnek vágya,
És édes mأمornak dőlni ölibe,
Nem volna kegyetlen fegyver s hadi gályá,
Csontunkat se mosná Actium vize,
Róma önmagán vitt gyászos diadalba
Haját meg nem tépné a fiaiért.
Diesérhet ám minket az utókor ajka:
Soha mulatásunk egy istent se sért.²⁾

Az olyan érzékeny lélekre, a minő költeményeinek tanúsága szerint Propertius volt, már a gyermekkorban szerzett keserű tapasztalások is gyakran az egész életre kiható befolyással vannak. De a nyugalom még a földosztás és a perusiai háború után sem állott helyre Italiában: Sextus Pompeius, Octavianus hatalmas ellenfele, Siciliában fészkelte meg magát s Rómát éveken keresztül fenyegette, mikor pedig ő is elbukott, Antonius Kelet roppant hatalmával indult a főváros ellen s így az egész idő, míg a költő gyermekből ifjává serdült, kínos bizonytalanság s örökös aggodalom közt telt el. Azt hisszük, e szomorú viszonyoknak kell tulajdonítanunk, hogy kezdettől fogva irtózva fordult el a nyilvánosság zajá-

1) II. 7, 13—14:

Unde mihi patriis gnatos præbere triumphis?
Nullus de nostro sanguine miles erit.

2) II. 15, 41—49:

Qualem si cuncti cuperent decurrere vitam
Et pressi multo membra iacere mero,
Non ferrum crudele neque esset bellica navis,
Nec nostra Actiacum verteret ossa mare,
Nec totiens propriis circum oppugnata triumphis
Lassa foret crines solvere Roma suos.
Hoc certe merito poterunt laudare minores:
Læserunt nullos pocula nostra deos.

tól s hogy épp úgy, mint idősebb költőtársa, Vergilius, boldogságát a rómaiaknál annyira lenézett «dicstelen magánéletben»¹⁾ kereste.

Nagyon valószínű, hogy özvegy anyja a perusiai háború után mindjárt elköltözött az elpusztult vidékről s Rómába tette át lakását, annál is inkább, mert fia ekkor már olyan korban volt, hogy neveltetésével komolyan kellett foglalkozni. Annyi bizonyos, hogy Propertius azt a sokoldalú és finom műveltséget, melyről könyvei tanúskodnak, az akkori viszonyok között csupán a fővárosban szerezhette meg. Csakis így lehetett azzá a tudós költővé, Catullus és Gallus méltó utódává, a minőnek már első könyvében mutatja magát; csakis itt juthatott a görög és különösen az alexandrin irodalomnak, a szövevényes mythológiának s ezen felül még a klasszikus és a hellenisztikus művészetnek ahhoz az alapos ismeretéhez, melyről versei lépten-nyomon tanúskodnak. Foglalkoznia kellett a filozofiával is, mert, a mint a harmadik könyv ötödik elegiájából kitűnik, érdekelték a természet s az emberi élet nagy problémái és komoly szándéka volt, hogy idősebb korában a költészettel felhagyván egészen a filozofiára adja magát.²⁾ Athénben, a hová a jómódú ifjak a grammatikai és a rhetorikai iskola elvégzése után tanulmányaik betetőzése céljából hosszabb időre szoktak volt menni, nem járt ugyan, de mindig érezte műveltségének ezt a hiányát s már érettebb korában el is határozta, hogy a mulasztottat kipótlandó felkeresi Minerva szent városát s ott egészíti ki filozofiai, irodalmi és művészettörténeti ismereteit.³⁾

¹⁾ Verg. Ge. IV. 564: *ignobile otium*.

²⁾ III. 5, 23—25:

Atque ubi iam venerem gravis interceperit ætas,
Sparsesit et nigras alba senecta comas,
Tum mihi naturæ libeat perdiscere mores;

továbbá 43—46:

Num tribus infernum custodit faucibus antrum
Cerberus et Tityo iugera pauca novem,
An ficta in miseris descendit fabula gentes,
Et timor haud ultra quam rogus esse potest.

³⁾ III. 21, 25—30:

Illic vel studiis animum emendare Platonis
Incipiam aut hortis, docte Epicure, tuis.
Persequar aut studium linguæ, Demosthenis arma,
Librorumque tuos, docte Menandre, sales:
Aut certe tabulæ capient mea lumina pictæ,
Sive ebore exactæ, seu magis ære, manus.

Mikor a férfitogát római szokás szerint tizenhat vagy tizenhét éves korában fölvette, előtte állott a pályaválasztás fontos kérdése. Anyja, úgy látszik, szerette volna, ha nyilvános pályára lép, mert a rómaiak csak ezt tartották jó családból való és tehetséges ifjúhoz méltónak, s mert ez lett volna egyedüli módja annak, hogy a család régi társadalmi állását s gazdagságát visszanyerje. Most már csak az volt hátra, hogy megszerezze a közpályán szükséges szónoki ügyességet s jogi ismereteket s azután megkezdje az ügyvédi működést a forumon, a mi első lépcsője volt a további emelkedésnek. De Propertius erre nem volt hajlandó: már ekkor érezte Apollo ihletését, csak költő akart lenni s irtózva menekült a forum «örült zajától». ¹⁾ Nem is foglalkozott ezóta egyébvel, mint poétai kísérletekkel s irodalmi tanulmányokkal, üres idejében pedig gond nélkül élvezte Róma társadalmi életének örömeit.

Bizonyára írói tehetsége volt az, a mi csakhamar megszerezte neki néhány fiatal arisztokrata barátságát ebben a szerencsés időben, a mikor Octavianus és Mæcenas példájára divatosá lett előkelő körökben az irodalom pártolása. Propertius a gazdag *Tullust* tekintette kezdetben a maga Mæcenasának, a ki valószínűleg unokaöccse volt Lucius Volcatius Tullusnak, a 33. évi consulnak s maga is komolyan készült az államférfíui pályára. ²⁾ Sok kellemes órát tölthetett a költő e kétségen kívül nagy műveltségű ember Tiberisparti pompás villájában, melynek gondosan ápolt parkjából nagyszerű kilátás nyílt a folyóra, ³⁾ s hálából neki ajánlotta első köny-

¹⁾ IV. 1, 131—134:

Mox ubi bulla rudi dimissa est aurea collo,
Matris et ante deos libera sumpta toga,
Tum tibi pauca suo de carmine dictat Apollo
Et vetat insano verba tonare foro.

²⁾ I. 6, 19—22. Tullushoz:

Tu patrum meritis conare anteire secures
Et vetera oblitis iura refer sociis:
Nam tua non ætas unquam cessavit amori,
Semper et armatæ cura fuit patriæ.

³⁾ I. 14, 1—6. Tullushoz:

Tu licet abiectus Tiberina molliter unda
Lesbia Mentoreo vina bibas opere,
Et modo tam celeres mireris currere lintres
Et modo tam tardas funibus ire rates,
Et nemus omne satas ut tendat vertice silvas,
Urgetur quantis Caucasus arboribus.

vét. Még sokkal bizalmasabb viszonyban állott valami *Gallusszal*, a ki szintén nagyon előkelő származású ifju volt ¹⁾ s igen szerette a víg életet. Csapodár volt a szerelemben ²⁾ s a mint az első könyv több helyéből kitűnik, sok vidám kalandjának részesévé tette Propertiust, a kit talán épen ő vezetett be a fővárosi arany ifjuság galáns köreibé. ³⁾

A mi az irodalmi férfiakkal való érintkezését illeti, kezdetben, úgy látszik, csak két kisebb rendű költővel élt bizalmas barátságban: az egyik valami *Ponticus*, ⁴⁾ a ki epikus volt s a thebæi mondakörből merítette tárgyait, ⁵⁾ a másik *Bassus*, ⁶⁾ a ki iambusokat vagyis gúnyos tartalmú költeményeket írt. Utóbb mind a hárman barátságot kötöttek *Ovidiusszal* ⁷⁾ is, a ki mindnyájuknál fiatalabb volt s mesterét tisztelte a négytagú baráti kör vezérsillagában, Propertiusban. Az irodalom nagyságaival csak később, első könyvének megjelenése után, jutott közelebbi érintkezésbe, a mikor Mæcenas figyelme rá irányult.

Hajlamai kezdettől fogva az erotikus költészet felé vonzották. Követendő mintaképek gyanánt Catullus *Lesbia*-dalai, Calvusnak

¹⁾ I. 5, 23. Gallushoz, a kit nem szabad összetéveszteni Cornelius Gallusszal, a költővel:

Nec tibi nobilitas poterit succurrere amanti.

²⁾ I. 13, 5—6:

Dum tibi deceptis augetur fama puellis,
Certus et in nullo quæris amore moram.

³⁾ V. ö. az I. könyv 5., 10. és 13. elegiáját, melyek ehhez a Gallushoz vannak intézve.

⁴⁾ Hozzá van intézve I. 7. és 9.

⁵⁾ I. 7, 1—2:

Dum tibi Cadmeæ dicuntur, Pontice, Thebæ
Armaque fraternæ tristia militiæ;

és I. 9, 9—10:

Quid tibi nunc misero prodest grave dicere carmen
Aut Amphionis mœnia flere lyræ?

⁶⁾ Bassushoz van intézve I. 4.

⁷⁾ Ov. *Trist.* IV. 10, 45—48:

Sæpe suos solitus recitare Propertius ignes
Iure sodaliti, quo mihi iunctus erat.
Ponticus heroo, Bassus quoque clarus iambis
Dulcia convictus membra fuere mei.

Quintiliát sirató elegiái és az ataxi Varrónak Leucadiát dicsőítő szerelmes versei állottak előtte. Igazi mestere azonban mégis csak Gallus volt,¹⁾ a római elegiának akkor már nagynevű megalapítója, a ki megalkotta az új műfaj kereteit, melyeken az utódok nem sokat változtattak. De bizonyára előtte állott Tibullusnak, Gallus legidősebb követőjének biztató példája is, a ki első könyvének legkorábbi verseit 31-nél későbbben semmi esetre sem írhatta,²⁾ s így a Propertius első könyvének legrégebb darabjait legalább három evvel előzte meg. Igaz ugyan, hogy a nyilvánosság elé Tibullus sem lépett hamarabb, mint ifjabb költőtársa, de az akkor szokásos irodalmi felolvasások (*recitatio*) révén, valamint a még ki nem adott verseknek az irodalmi körökben kézről-kézre járó másolataiból már ismerhette költőnk Tibullus munkásságát, s a sikeres példa őt is hasonlóra ösztönözhetette. Mivel saját vallomása szerint már a férfitoga felvétele, tehát tizenhat-tizenhét esztendő kora óta, foglalkozott költői kísérletekkel, de, a mint nagy valószínűséggel kimutatható, közreadott versei közül a legrégebbeket sem költhette előbb, mint huszonegy-huszonkét éves korában,³⁾ bizonyára sok olyat kellett írnia, a mit nyilvánosság elé nem bocsátott. Nem is lehetett ez másképp: mert az a formabeli tökéletesség, melyet már első könyve mutat, hosszas megelőző műgyakorlat nélkül nem volt elérhető.

De költői tehetsége csak akkor bontakozhatott ki teljes pompájában, mikor lelkén egy hatalmas szenvedély vett erőt s a mikor erotikus verseinek tárgyát már nem olvasmányaiból, nem csupán képzeletéből, nem is egyes futólagos viszonyok hamar múló emlékeiből, hanem igaz érzésből s őt szíve mélyeig megrázó szerelmi élményeiből merítette. Az a nő, a ki dalra ihlette s a kinek így saját vallomása szerint egész írói dicsőségét köszönhette,⁴⁾ valódi néven Hostia⁵⁾ volt, de Propertius a kor közönséges szokását

¹⁾ L. II. 34, 85--94.

²⁾ V. ö. *Parerga Tibulliana* című értekezésem ide vágó részeit e folyóirat 1903. évi folyamának 642. és köv. l.-in.

³⁾ V. ö. *Parerga Propertiana* című értekezéseimnek ide vágó részét e folyóirat 1904. évi folyamának 625. és köv. l.-in.

⁴⁾ II. 7, 17--18:

Hinc etenim tantum meruit mea gloria nomen,
Gloria ad hibernos lata Borysthenidas.

⁵⁾ V. ö. Apuleius Apol. 10.

követve álnéven, mint Cynthiát, tette halhatatlanná. Hetæra volt ő is, mint a Tibullus Deliája, de nem oly egyszerű és szerény leány, hanem igazi nagyszabású *courtisane*, ama búbajos Círcék egyike, a kik lábaik előtt látták Róma legelőkelőbb gavallérjait s a kiket elegancia, izlés és szellem dolgában bátran hasonlíthatunk össze a mai Páris félvilágával. Ragyogó szépségű, junói alak volt, a mint a költő mondja :

Arany haj, nyúlánk kéz, az alak főséges,
Járása Juppiter hűgára ütött;¹⁾

hasonló a mesés őskor heroináihoz, méltó arra, hogy Juppiter ölelje, a kinek láttára így tör ki költőnkől a csodálat :

Mért hogy ilyen szépség itt élhet a földön?
S más lányért Juppiter valaha leszállt?²⁾

De mégsem a külső, nem a test szépsége s az öltözködés művészete volt az, a mivel Propertius magához lánczolta :

És a mi elbűvölt, nem ragyogó arca,
Nincs a lilium bár oly tiszta fehér;
Scythia hava kél rajt biborral harcza,
Tiszta tejben úszik a rózsalevél;
Nem a sima nyakra lehullámzó fürtök,
Gyújtó szeme párja, kettős csillagom,
És nem arab selyme az, miért hevülök,
Ilyen semmiségért szívem nem adom.³⁾

Cynthiát az istenek oly dicső tulajdonságokkal ruházták fel, a

1) II. 2, 5—6:

Fulva coma est longæque manus et maxima toto
Corpore et incedit vel Jove digna soror.

2) II. 2, 3—4:

Cur hæc in terris facies humana moratur?
Juppiter, ignoro pristina furta tua.

3) II. 3, 9 16:

Nec me tam facies, quamvis sit candida, cepit
(Lilia non domina sunt magis alba mea:
Ut Mæotica nix minio si certet Hiberno,
Utque rosæ puro lacte natant folia),
Nec de more comæ per levia colla fluentes,
Non oculi, geminæ, sidera nostra, faces;
Nec si qua Arabio lucet bombyce puella,
Non sum de nihilo blandus amator ego.

melyekkel nem érhet fel semmiféle külső szépség: Phœbus adott neki költői tehetséget, Calliope tanította a lantverésre, szavaiba Minerva szellemet, Venus bájít lehelt; ¹⁾ nincs a ki ellenállhatna neki, midőn a vidám lakománál majd kecses tánczával, majd lantja édes hangjaival gyönyörködteti barátait, majd saját költeményeit adja elő, melyekkel a régi görög költőnőt, Corinnát is versenyre hívhatná:

Deli táncza bájol, ha pezsdül a serleg,
S ő egy Ariadne, bacchans tánczvezér,
S mikor æol lanton újjai dalt vernek,
A Múzsák dalával játéka felér;
És mikor versenyez Corinna hírével
És sok másnál többre becsüli magát.²⁾

Szóval Cynthia kiváló szellemű és műveltségű nő volt, a mint a rómaiak mondták, *docta puella*, méltó arra, hogy egy költő Múzsája legyen. Mint a ki maga is foglalkozott költői kísérletekkel, tudta becsülni barátja tehetségét,³⁾ Propertius pedig annyira bizott jó izlésében, hogy őt tette újonnan készült verseinek első bírálójává, a mint saját szavaiból kitűnik:

Olvasni ölében édes a leánynak,
Dicséretét lesve szellemes ajkának.
Ezt érjem el, akkor a világ beszélhet,
Ha lánykám a bíró, biztos az ítélet.⁴⁾

¹⁾ I. 2, 27—30:

Cum tibi præcipue Phœbus sua carmina donet
Aoniamque libens Calliopea lyram,
Unica nec desit iucundis gratia verbis,
Omnia quæque Venus quæque Minerva probant.

²⁾ II. 3, 17—22:

Quantum quod posito formose saltat Iaccho,
Egit ut euhantes dux Ariadna choros,
Et quantum Aeolio cum tentat carmina plectro,
Par Aganippeæ ludere docta lyræ,
Et sua cum antiquæ committit scripta Corinnæ:
Carmina, quæ quivis, non putat æqua suis.

³⁾ II. 26B, 25—26:

Nam mea cum recitat, dicit se odisse beatos:
Carmina tam sancte nulla puella colit.

⁴⁾ II. 13, 11—14:

Me iuuet in gremio doctæ legisse puellæ,
Auribus et puris scripta probasse mea.
Hæc ubi contigerint, populi confusa valet
Fabula: nam domina iudice tutus ero.

Megismerkedésök valószínűleg 28-ban történt.¹⁾ A leány eleinte a hírhedt Suburában lakott s úgy látszik, valamely régebb barátja őrizete alatt állott, mert, hogy a költővel beszélhessen, éjnek idején az emeleti ablakból kötélén ereszkedett le az utcára.²⁾ Az ifjat kezdetben büszkévé tette az a tudat, hogy nem gazdagságával, hanem személyes tulajdonaival nyerte meg a sokaktól körülrajongott, ünnepezt szépség kegyét,³⁾ de olyan nő mellett, a milyen Cynthia volt, nem lehetett tartós és nyugodt boldogságban része. Mert zsarnoki szeszélyeit csakhamar éreznie kellett: Cynthia gyöngéd és erőszakos, szenvedélyes és kapzsi, csapodár és féltékeny volt egy személyben. Olykor úgy tett, mintha egészen a költőé akart volna lenni, de fényűző életmódja miatt⁴⁾ nem lehetett el hosszabb ideig kedvesénél gazdagabb udvarlók nélkül. Sok megalázást kellett miatta Propertiusnak elszenvednie, sokszor szeretne volna lerázni magáról a méltatlan bilincseket, de hiába: az egész viszony folyamán Cynthia bizonyult erősebbnek. Valószínű, hogy öregebb is volt a költőnél, mert ez haragjában olykor gyöngédtelen czélzást tesz arra, hogy ez a nagy szépség nem tarthat már sokáig,⁵⁾ s az erotikus élményeknek a Propertius első és második könyvében olvasható leírásai valóban olyan benyomást tesznek reánk, mintha

1) Erről, valamint az első könyv kiadásának idejéről l. *Farerga Propertiana* című értekezésem ide vágó részét e folyóirat 1904. évi folyamának 625. és köv. l.-in.

2) IV. 7, 15—18. Cynthia szavai a költőhöz, midőn halála után mint álmokép jelenik meg Propertius előtt:

Jamne tibi exciderant vigilacis furta Suburæ
Et mea nocturnis trita fenestra dolis,
Per quam demisso quotiens tibi fune pependi,
Alternata veniens in tua colla manu.

3) II. 20, 25—27:

Nec mihi muneribus nox est ullaempta beatis:
Quidquid eram, hoc animi gratia magna tui.
Cum te tam multi peterent, tu me una petisti.

4) Ez ellen fakad ki I. 2.

5) II. 18, 19—20:

At tu etiam iuvenem odisti me, perfida, cum sis
Ipsa anus haud longa curva futura die.

Továbbá III. 25, 11—12:

At te carlatis artas gravis urgeat annis
Et veniat formæ ruga sinistra tuæ.

mindenütt a szerelem érett művésznője állana egy tapasztalatlan ifjúval szemben s kapcsolná magához a vergődöt azzal a végzetes hatalommal, a melyet az életben éppen az efféle viszonyoknál gyakran van alkalmunk bámulva tapasztalni.

De Propertiust, a mint már említettük, éppen ez a szenvedély tette igazi költővé. Dalba foglalta szerelme üdvét és kínját egyaránt s midőn a viszony körülbelül egy éves volt, már készen állott s 27-ben a nyilvánosság elé került az elegiák első könyve, melylyel írói hírnevét egyszerre megalapította.

(Budapest.)

NÉMETHY GÉZA.

KARNARUTIC ÉS A ZRINYIASZ.

(Második közlemény.)

III.

A Vazetje és a Zrinyiasz.

A következőkben a Vazetjéből és a Zrinyiaszból az egymásnak megfelelő helyeket fogom ismertetni, vagyis azokat, a melyeket az eszmének, a gondolatnak, sőt néha a kifejezés módjának bizonyos fokú megegyezése alapján párhuzamba lehet állítani. Természetes, hogy akadnak ezekben olyan vonások, melyek a tárgy azonosságánál fogva akkor is megegyezőek volnának a két műben, ha Zrinyi Karnarutic művét sohasem olvasta volna is, annál is inkább, mert Zrinyi nemcsak közvetve egyes történelmi forrásokból merített, hanem épúgy mint Karnarutic, közvetlenül is a historiából. Ilyen történelmi ténynek tekinthetjük például, hogy Zrinyi, a hős, állandóan kémekkel vette magát körül, sőt jobbagyai is önként, szívesen teljesítettek neki ilyen szolgálatokat. Ezt a történelmi tényt értékesíti Zrinyi a III. 13. és az V. 12-4. sorában, hasonlóképen Karnarutic is kiemeli Zrinyinek e tulajdonságát, elmondva, hogy Mehmet bég csapatjairól paraszt kémei révén szerez tudomást (I. 80.), a siklói csatából visszatérve éppen vigan vacsoráznak, midőn «egy kém érkezik» (II. 259.), vagy arról, hogy a czár elindult és Sarajevóban rövidke pihenőt tart, szintén kém értesíti Zrinyit (II. 11.). Ezeknek a közös forrásból származó vonásoknak egyezése a mi kérdésünk szempontjából természetesen nem valami fontos. Vannak azután olyan részletek is a Zrinyiaszban, melyekben

olyan felfogás nyilvánul, a milyen nemcsak Karnaruticban, hanem más történelmi forrásban is föltalálható, de a részletes összehasonlítás mégis a mellett szól, hogy az illető rész kidolgozásánál Zrinyi előtt Karnarutic műve lebegett. Például a Zr. I. 49, 50. versszakában elmondott intézkedések a háborút illetőleg Istvánffyánál is megtalálhatók (Regn. Hung. Hist. 285. lapon), Karnaruticnál is (I. 50—60.), de ha figyelmesen egybevetjük a Zr. említett helyét a két forrás megfelelő helyével, be fogjuk látni, hogy nem Istvánffy, hanem Karnarutic nyomán készült.

Vannak végül a Zrinyiászban olyan helyek, melyekről bizonyos joggal állíthatjuk, hogy Karnaruticból vannak véve, a mennyiben egyrészt más forrásokban vagy egyáltalában nem találunk megfelelő helyet, vagy épen ellentétes a felfogásuk, mint a Vazetjében és a Zrinyiászban, másrészt a gondolat részletes kifejtésében legtöbbször még a kifejezéseknek is az egyezése világosan mutatja, hogy a Zrinyiász illető helyének csakis Karnarutic műve lehetett a forrása. Ilyen hely például — mint már a Bevezetésben is említettem — a szultán lovának leírása: Zr. II. 31₂, 32, 33_{1-2, 4}, 34₁₋₃, 35₁₋₃, megfelel Vazetje: I. 63—88 sor.

Ilyen szempontból csoportosítva a Zrinyiász és Karnarutic műve között található egyezéseket, rokonvonásokat, annak a megállapításánál, hogy milyen viszonyban van a Zrinyiász ehhez a forrásához, csakis a harmadik és részben a második szempont alá tartozó rokonvonások fontosak, és ezért csakis ezeket ismertetem és ezek alapján igyekszem a két műnek egymáshoz való viszonyát megállapítani, hogy aztán ezzel kapcsolatban — tekintetbe véve a részben már mások által elért eredményeket — a Zrinyiász költői értékére vonatkozólag néhány megjegyzést tehessek.

Már a Bevezetésben is megemlítettem, hogy Thury József az Irod. Közl. IV. kötetében már rámutatott néhány a Zrinyiász és Karnarutic műve között levő rokonvonásra, hogy tehát az EPHK.-nek amúgy is nagyon igénybe vett lapjait ne ismétlésekkel foglaljam le, a Thurytól fölsímt rokonvonásokra utalva, azokat csak kiegészítem, bár a teljesség szempontjából szükséges volna, hogy tüzetesebben terjeszkedjem ki azokra a helyekre is, annál is inkább, mert néhol némi módosításra szorulnak, különösen a fordítást illetőleg.¹⁾ Az előbb emlí-

¹⁾ Ha Thury fordításában lényegesebb eltérés van az eredeti szövegtől vagy téves a fordítása, azt a rája való hivatkozásnál * -gal jelölöm. hogy az illető hely a következő számban megjelenő fordításonnal összevethető legyen.

tett szempontok szerint kiválogatott párhuzamos helyeket könnyebb áttekinthetés kedvéért énekek sorrendjét követve sorolom fel.¹⁾

Zr. I. 7, 8, 9, 10, 12:—4. ~ Vazetje IV. 115—148. (I. az első közleményben II.).

Zr. I. 49, 50. ~ Vazetje I. 50—60. (I. Thurnál, Irod. Közl. IV. 261.)

Zr. I. 70:—2. Könnyű had és bátor és gyors, mint az árvíz,

Úgy tetszik, kezében mindenik halált visz.

Vazetje I. 195—196. «Mindegyik büszkén gyalogol, fiatal, gyors, mint az agár és kezében hordja az élet fonálának végét, a gyors halált.»

Zr. I. 77: ~ Vazetje I. 237. (I. Thurnál i. h. 263.).

Zr. I. 91: ~ Vazetje I. 128. (I. u. o. 268.).

Zr. I. 93. «Istentül ostorért mert ők hagyattanak». A Vazetje szerint is a török sereg «Isten ostora rajtunk» (IV. 112.).

A Zr. I. 99:—3 szerint sokan egész önként csatlakoznak Szolimán seregéhez:

Mert valaki hallá: haddal megy Szulimán
Keresztényekre és megyen sok muzulmán;
Mindenik sieté haddal császár után.

Hasonlóképen írja Karnarutic is: «És hozzá sereglik mindenki, a ki válogatott vitéz, mind a négy égtáj felől, bár nem küldenek érte.» (I. 281—282.).

Zr. I. 102. ~ Vazetje I. 227—228. (I. Thurnál i. h. 265.).

Zr. II. 24—26. ~ Vazetje I. 157—160, 165. (I. részben u. o. 266, részben a fordítás megfelelő helyén).

Zr. II. 31, 32, 33:—2, 4, 35:—3. ~ Vazetje I. 63—88. (I. u. o. 267.).

Zr. II. 36, 37:—2, 38. ~ Vazetje I. 129—154. (I. u. o. 267.).

Zr. II. 40, 42. ~ Vazetje I. 181—182, II. 31—32, I. 221—224. (I. részben u. o. 268, részben a fordítás megfelelő helyén).

Zr. II. 43. Megyen császár előtt messzi két mérfölddel,
Hosa hatvanhárom pénzt osztanak mind széellel
Minden nyomorultnak, hogy ezek istennél
Szerezzenek szerencsét könyörgésekkel.

A XI. 52. pedig Demirhámrról olvashatjuk:

Hogy istentül szerencsét neki kérjenek,
Sok pénzt talizmánoknak és derviseknek,
Sokat osztá mindenféle szegényeknek.

Hasonlóképen mondja Karnarutic is a szultánról, hogy mielőtt átkelt a Dráván:

¹⁾ A Vazetje megfelelő helyeit sorok szerint idézem, hogy a fordításomban, melyben szintén ez a beosztás van, az illető hely könnyen és biztosan legyen föltalálható.

«Sok könyöradamányt osztogat a szegényeknek és sok hodzájának meghagyja, hogy jámbor kötelességüket teljesítsék.» (III. 7—8.).

Zr. II. 44—45. ~ Vazetje IV. 71—74. (l. Thurnál i. h. 268.).

Zr. II. 60—62. ~ Vazetje I. 21—32.* (l. u. o. 269.).

A Zrinyiászban a szigeti vitézeket találjuk éhfarkasoknak nevezve:

III. 12a. Higyed Szigetvárban éhfarkasok laknak.

Karnarutic pedig a törököket nevezi többször éhfarkasoknak:

«A mieink szüntelenül lövöldöznek ezekre az éhes farkasokra.» (III. 194.).

Zr. III. 40—2, 4, 41. ~ Vazetje II. 79—81, 83—87. (l. Thurnál i. h. 271, részben a fordítás megfelelő helyén).

Ezután következik a siklói csata, mely Karnaruticban sem megokadatulva, sem leírva nincs oly költői módon, mint a Zrinyiászban, de oly bőven van elmondva, hogy a Zrinyiász költője nemcsak a siklói csata leírása alkalmával használ fel belőle egyes vonásokat (l. Thurnál 271* ~ Vazetje II. 102—104.), hanem más alkalommal is (VI. 64, i. h. 713—4.) alkalmaz néhány szebb vonást e leírásból, sőt itt jobban érzik Karnarutic hatása, mint a siklói csata leírásánál, melynek több jelentős része az Aeneis X. éneke nyomán készült. Zrinyi a siklói csatába való indulás előtt beszédet tart övéihez:

III. 43—2. Emlékezzetek meg sok vitézségekről,
Nagy erős próbátokról, szép híretekről.

III. 47a. Az pogány ebektől mi semmit se tartsunk.

Hasonló gondolatokat találunk a Vazetjében Zrinyi beszédében, melyben szintén emlékezteti a vitézeket, hogy nem voltak restek harcz² tettekre és sok bátorságot tanusítottak, a mi nekik ékességük lesz, míg a világ fönnáll (III. 48—50.). Majd buzdítja őket: «A vad kutyákkal harczolva ne féljetek» (III. 144.). Ugyancsak e beszédben van meg az a gondolat is, mit Olaj bég fejez ki:

III. 90:—4. Nem jobb-é tisztességgel halni embernek,
Hogysem szemén élni szégyennel mindennek.

Karnaruticnál: «Jobb küzdeni, vitézül ellenállani, mint szégyen-
teljesen magát megadni; még ha meg kellene is halni.» (III. 69—70.).

Zrinyinek a siklói csatában:

III. 102. Adatik ő neki széles és tágas út.

Karnaruticnál pedig a kirohanás alkalmával Zrinyi:

«Szablyával maga előtt széles utat csinál.» (IV. 204.).

Zr. IV. 13, 21, 22, 23, 27. ~ Vazetje II. 187—195, 203—204, 135—146, 149—152. (I. részben Thúrnyál i. h. 275, részben a ford. megf. helyén).

Zr. IV. 37¹—2, 38, 39, 40. ~ Vazetje II. 243—258. (I. részben Thúrnyál i. h. 275*, részben a fordítás megfelelő helyén).

Zr. IV. 66. Szokolovics Mehmetnek megparancsolá,
Ez legfőbb s kedvesebb vezére vala.

Karnarutic szerint is Szokolovic „... a czárnak legkedvesebbjé volt.» (IV. 75.).

Zr. V. 4. Istvánffynál is, Karnaruticnál is meg van. (III. 43—45.).

Zr. V. 6¹—3, 12. ~ Vazetje III. 62—65, 47—49. (I. Thúrnyál i. h. 277, 278.).

Zr. V. 24³—4. Soha még mireánk nem jutott szégyenség,
Azért rakva hírünkkel föld, tenger és ég.

V. 25³—4. El nem rontja idő cselekedetünket,
Valamíg világ lesz és lát ember eget.

26. Az is minekünk nagy tisztességünkre van,
Hogy maga ellenségünk szultán Szulimán;
Kit mi, ha meggyőzünk, mint reménységünk van,
Világbíró császárt meggyőztünk a harcban.

Hasonlóan kecsegteti Zrinyi a vitézeket:

IX. 77³—4. Soha ti dícséretre méltó híretek
Meg nem hal, míg folynak alá sebes vizek.

78. Míg az nap meg nem áll . . .

.
Élni fog nevetek . . .

Karnaruticnál: «Ti sok bátorságot tanusítottatok mindenfelé, a mi nektek ékességül lesz, míg a világ főnnáll. Sokkal nagyobb dicsőség lesz osztályrészünk, hogy azzal fogunk harcolni, ki az egész világot hatalmában tartja. Olyan tisztesség hírével hagyjuk el e világot, hogy az emberek nem lesznek képesek azt kifejezni, úgy hogy nevünk sohasem fog már meghalni, míg csak a folyók folynak és az idők mulnak. A mi vitéz életünk tündökölni fog ítéletnapjáig.» (III. 49—50, 79—80, 85—88. IV. 157.).

Zr. V. 35. ~ Vazetje III. 109—112. (I. Thúrnyál i. h. 279.).

Zr. V. 63. Ezek mind esküvének szigeti grófnak

.
. . . hogy ő mellőle holtig el nem állnak,
Hanem hívek lesznek neki.

A Vazetjében: «S a többi vitézek és mind a többi nép, kicsinyek és nagyok (t. i. esküsznek) Istennek fogadást téve és Zrinyinek hűséget esküdve, hogy halálukig vele maradnak.» (III. 115—118.).

Zr. V. 64³—4, 67, 68. ~ Vazetje III. 141—143, 132—138, 150—152. (I. Thúrnyál i. h. 281.).

A VI. énekben az Almás vize partján letelepülő törökök rajzá-

ban, különösen a zűrzavar jellemzésében, mely a török táborban a szigetiek támadására keletkezik, néhány vonás emlékeztet a Vazetjének arra a helyére, hol a siklósi törökök hasonló helyzetéről van szó.

VI. 61. Törökök lovakat mind füre ereszték,
Túl is innen magok is mind széllal hevernek.

.....
Nem félnek keresztyének, hogy kijűjjenek.

A Vazetjében: «... sok törököt találtak hajókázva és Siklós várán kívül letelepedve, egyáltalában egy cseppet sem félve. A lovak pedig szabadon voltak eresztve a legelőn.» (II. 102—104, 109.).

Majd mikor a szigetiek rájuk ütnek:

VI. 64. Kiáltás, futkozás táborban nagy esék,
Ki kergeti lovát, ki lovára ugrik,
Ki penig berekben gyalázzal bújik,
Még basa maga is ottan megrettenik.

VI. 714. Ki lovon, ki gyalog berekben szaladnak.

A Vazetjében: «Ennek kihull kezéből a koboz, az elveti hangszerét, ez lóra veti magát, annak kezéből kiszabadul a ló, amaz kardot ránt. Némelyik megsebesülve jajgat és a mocsárba gázol, másik a szőlőhegybe hatol és ott bújkal. Maga Taralija bég is megsebesülve és leverve mintegy tolvaj, elrejtí magát.» (II. 111- -112, 121—124.).

A VII. 14—20. a közeledő török hadsereg leírása különböző forrásokkal (Tasso III. 9, Vergilius IX. 38, Istvánffy 294, Budina 146.) mutat némi rokonságot, néhány vonás Karnaruticban is föltalálható:

«Félős volt nézni, mikor a szél a magasban lengette a zászlókat és a por alóla ég felé kavargott.» (II. 51—52.).

Zr. VII. 143. Iszonyú sűrű por s megy égbe keverve.

161—3. Az seregek fölött magas por csavarog,
Sok erős vörös zászló az széllal lobog.

Zr. VII. 17. ~ Vazetje III. 169—174. (I. Thurynál i. h. 284.).

Zr. VII. 183—4. Akkor egész tábor Allahú kiáltott

Egymás után háromszor . . .

VII. 194. Császár jövéseért vannak nagy örömben.

Karnaruticnál: «Mindezek után rövid ideig kiabáltak egyhangúlag: «Halla, halla, halla.» És ezt azért, mivel a czár jó egészségben van.» (III. 185—186.).

Zr. VII. 19, 20. ~ Vazetje III. 179—184. (I. Thurynál i. h. 284.).

Zr. VIII. 53—4, 111—2, 14. ~ Vazetje III. 229—230, 236, 15—22.

(I. u. o. 287.* és a fordítás megfelelő helyén).

Zr. X. 17. Viz árokja térdig ér az törököknek,
Mert az több vizet előbb kieresztették,
De erre is szalmát és vesszőt vittének,
Hogy könnyebben ostromnak ők mehessenek.

Karnarutić szerint is az árkot előbb kiszárították, azután náddal és ágakkal betemették. (IV. 39—44.).

Még a XV. énekben látszik meg a Vazetje hatása a Zrinyiaszon.

XV. 8. Mivel az tűz miatt itt nem maradhatunk

.
Kimegyünk az várbul és ott megmutassuk,
Kik voltunk éltünkben, most is azok vagyunk.

«Aztán küzdjünk bátran tüztől hevítve és a harcmezőre kivonulva fejezzük be ezt a harcot. Úgy tegyünk, hogy megtudja a világ, hogy csakis élő tűz űz ki bennünket a várból.» (IV. 149—150, 156.).

Hogyan készülődött Zrinyi utolsó utjára:

XV. 13. Egy dolmányt, egy mentét csak választ magának
Az, mely legszebb vala mind közte azoknak,
Ebbe szokta mutatni magát az udvarnak,
Ebbe menyegzőknek és triumfusoknak.

143—4. Egy kócsagtollat is szegeze sisakján,
Száz aranyat kétfelé tett dolmányában.

172—4. Fegyverét azután szögrül leszedeté,
Számptalan sok közül egyet megszerete,
Oldalára eztet vitézül fölktété.

Ez Zrinyinek a Vazetjében mondott utolsó beszédének hatása alatt készült:

«Cserenics Ferencz, hű kamarásom, hozd nekem sideriai atlasz dolmányomat és suriai övemet, mely épen rám illik. A zsebem belsejébe a ezári vitézek kedvéért száz magyar aranyat tégy; ha valaki már mint holtat levetkőztet, hadd húzza ki belőle életének föntartására ezt az arany jutalmat. Hozd el vasból való kerek paizsomat és mindennek befejezéseül hozd ki kardjaimat, ki akarom választani azt, a melyik atyámé volt, mert minden háborúból becsületesen hozott ki. Fekete bársony arany karimájú sisakomat és horvát szokás szerint készült mentémet hozd elő Ferencz, mert ezt viseltem azelőtt is az én menyegzőmön — mondá — és tollat is tűzz reá.» (IV. 161—176.).

IV.

A Zrinyiasz költői értéke.

Láttuk előbb, hogy mennyit és milyen alakban használt föl Zrinyi művének a megírásánál Karnarutić művéből, a Vazetjéből. Föl-

merül tehát az a kérdés, vajjon lehet-e ennek alapján bizonyos következtetést levonni a Zrinyiász költői értékére vonatkozólag, illetőleg feljogosít-e bennünket eddigi fejtegetéseink eredménye a mások tanulmányainak eredményével kapcsolatban arra, hogy a magyar irodalomtörténetnek a Zrinyiászra vonatkozó tanítását — ha nem is megváltoztassuk, legalább — módosítsuk?

Tény az, hogy nem mindig volt a Zrinyiászra vonatkozólag olyan fölfogás, a melyet ma és körülbelül már félszázad óta az összes magyar irodalomtörténetekben találunk. Maga a költő bizonyos főúri leereszkedéssel szól műve értékéről általánosságban véve: «Az, kit írtam, multságért írtam; — írtaam, az mint tudtam, noha némely helyen jobban is tudtam volna, ha több munkámat nem szántam volna vesztegetni. Vagyon fogyatkozás verseimben.» Ez egy költőnek mindenestre elég szerény ítélete a saját alkotásáról, de kora sem igen látott benne szépirodalmilag értékesebb alkotást, hanem a költővel együtt «historiának» tartották, melyet «fabulákkal kevert». ¹⁾ Mint historia pedig nem felelt meg az akkori kor ízlésének, nem is fogadták kedvezően, minek kétségtelenül nem utolsó oka volt az is, hogy a Zrinyiászban igen lényeges «külső» fogyatkozások vannak: a kritikán alóli verselés, hogy nyelve jórészen nem elég magyaros, különösen gyakoriak benne a magyar nyelv természetével sehogy össze nem egyeztethető mondat-szerkezetek és inversiók; azonkívül számos gondolatnak, sőt gyakran egész versszaknak csekély eltéréssel való ismétlődése, különösen a harczii jelenetek leírásában, mi szintén lényegesen hozzájárul ahhoz, hogy olvasás közben a műélvezetre zavarólag hasson; egyes ellenmondások, ²⁾

¹⁾ Érdekes a Zrinyiászra vonatkozólag, a mit Péter a Zrinyiász horvát átdolgozását a horvát nemességnek ajánlva bátyjáról mond; szerinte az «különös igyekezettel és szorgalmatos gondossággal sok krónikából, úgy magyarból, diákból (talán olasz? !), mint latinból kitérő tehetségével sok példával és tanulsággal felékesítve ugyanazt a historiát összeállította és megírta». Ebből szintén világosan látszik, hogy a kortársak nem eposzt láttak a Zrinyiászban, hanem «historiát», mely «sok példával és tanulsággal» van «felékesítve».

²⁾ Ilyen lényegtelenebb eltérés például, hogy a X. 17. szerint a törökök az árkot — Karnarutic nyomán — szalmával és vesszővel töltötték el, a XIII. 77. versszaka szerint pedig Reusner nyomán — az árkot gyapjuval kell kitölteni. Már lényegesebb, hogy a IV. 6. szerint Zrinyiről azt mondja: «Holnap vitéz fejét meglátjuk karófán», mert Istvánffyban azt olvasta «Caput Zrinii . . . perticæ infixum Turcis et aliis spectaculo fuit» (Regn. Hung. Hist. pag. 300.), a XV. énekben pedig tudvalevőleg egészen másképen adja elő Zrinyi esetét. Greksa azt mondja erre vonatkozólag «Zrinyi, hogy ne kelljen őse alakjának fenségét a szigeti

miket az ember könnyen megmagyarázhat magának, ha meggondolja, hogy különböző történelmi forrásokból merített és igen rövid idő alatt — egy tél leforgása alatt — írt művét nem dolgozta át. «Ígassággal mondom, hogy soha meg nem corrigáltam munkámat, mert üdöm nem volt hozzá.»

A XVIII. században nem igen érdeklődtek a Zrinyiász iránt,¹⁾ csak a XIX. században, midőn a nemzeti múlt iránti lelkesedés hatja át összes íróinkat és mindazokat, kik irodalommal foglalkoznak, fordítják ismét figyelmüket a Zrinyiászra, mint a XVII. század, de egyáltalában az egész magyar történelem egyik legnagyobb emberének művére. Ennek a hatása alatt rögtön egész más színben tűnik föl a Zrinyiász, fogyatkozásai előtt szemet húnynak, ha észre vesznek is valamit, azt addig mentegetik, magyarázgatják, míg végre a magyar irodalomtörténet megalapítója kimondja: «Zrinyi mind képzelem és kedélyre, mind művészi alkotásra és előadásra legkitűnőbb költőink egyike.» (Magyar költők élete I : 106.). «Feltalálás és elrendelés tekintetében Zrinyi senki által felül nem mulatik költészetünkben.» Utána alig van irodalomtörténetírónk, ki ne hasonlóképen nyilatkoznék a Zrinyiászról, így Salamon szerint is a Zrinyiász «... a legmagasabb rendű és legemelkedettebb mű magyar nyelven» (Irodalmi Tanulmányok I : 374.). Így lett a magyar kritikusok szemében a relative kétségtelenül igen értékes és szépirodalmilag igen nevezetes mű ugyanolyan mértékben abszolút értékűvé ugyanakkor, mikor a horvát philologusok, köztük Iveković, ki a magyar Zrinyiászt eredetiben is olvasta, a Péter-féle horvát Zrinyiászról azt mondják, hogy «gyöngé mű» (loše djelo). Hasonlóképen nyilatkozik róla Jagić, pedig ezek ítéletüket csakis a Zrinyiász inventiójára, conceptiójára és compositiójára alapítják, mert verselését, költőietlen nyelvét tekintetbe sem vehették. Hogy egyeztessük össze ezeket az ugyanarra a tárgyra vonatkozó homlokegyenest ellentétes ítéleteket?²⁾ Talán mégis van valami abban, hogy sem az egyik, sem

vértanuk apotheosisa alkalmával csökkenteni, már itt jó eleve eleget tesz a historiai igazságnak». Kétségtelenül sajátosságos magyarázat; ha Zrinyi tényleg így dolgozott volna művén, semmiesetre sem lett volna elég egy tél annak megírására.

¹⁾ De Ráday Gedeon már a XVIII. század 60-as éveiben megkezdte a Zrinyiász átdolgozását hexameterekben, s 1788-ban így ír Kazinczynak: «Én ezt a Versszerzőt (Zrinyit) felette nagyra betsülöm és majd minden Poétáinknak eleibe teszem». (1788. jan. 4. Kaz. Lev. I : 158.) Maga Kazinczy is, Ráday fejtegetéseit megszívlevélve, igen korán lelkesedik Zrinyiért. Szerk.

²⁾ A horvát philologusok kicsinylő véleményében kétségtelenül része van a nemzeti elfogultságnak is: Zrinyinek, a kit ők horvátnak tartanak, nem tudják megbocsátani, hogy magyarul írt. Szerk.

a másik részről nem tudták a művet szerzőjétől elvontan tekinteni. hanem illetlenül jobban tekintetbe vették azt, hogy ez a mű gróf Zrinyi Miklós műve? Egy igazán competens kritikusa akadt a Zrinyiásznak Arany személyében, ki tanulmányában, «Zrinyi és Tasso» című akadémiai székfoglalójában egészen tárgyilagosan igyekszik megállapítani, hogy milyen Zrinyinek classikus forrásaihoz való viszonya, de sajnos, tanulmányát csak az I—III. énekre terjedőleg dolgozta ki. Így természetesen nem lehetett Aranynak az egész műről végérvényes fölfogást és ítéletet alkotnia, annál kevésbbé, mert e három énekre vonatkozólag sem terjeszkedett ki az összes forrásokra, miért is már a három énekre vonatkozólag alkotott ítélete is egyoldalú (l. Bevezetés). Ha Arany János az összes források alapján az egész Zrinyiászra kiterjesztette volna tanulmányát, nem hiszem, hogy alkalmat adott volna Széchynek arra, hogy a Zrinyiásztól alkotott ítéletét olyan tekintélyi érveléssel is támogassa, mint a milyen Arany ítélete: «Arany, a szerkezet és jellemzés mestere, csak föltétlen magasztalással beszél az ő művészi tudatosságáról és teremtő erejéről», mondja Széchy (Beöthy, Kép. Irod. I : 373.). Ilyen fölfogással találkozunk összes nagyobb és kisebb irodalomtörténeteinkben, melyekben a legnagyobb magasztalás hangján szólnak a költőnek «teremtő erejéről», «művészi tudatosságáról a szerkezet megalkotásában és kivitelében, valamint önállóságáról az alakok jellemzésében». Úgy hogy pl. Beöthy Zsolt a Zrinyiász méltatását egyenesen így kezdi: «A Zrinyiász a legkitünőbb keresztyén magyar eposz.»

Ezek az említett, jórésben eltérő ítéletek indítottak engem arra, hogy még egyszer behatóan megvizsgáljam, mennyiben helyesek azok az érvek, a melyekkel a magyar kritikusok támogatják ítéletüket és vajjon elfogadhatók-e az ellentétes fölfogást hirdető horvát philológusok állításai?

A mi Zrinyinek inventióját illeti, azt hiszem, ha valaki elolvassa Arany János, Greksa Kázmér, Thury József tanulmányát és ehhez hozzá veszi, a mit a II. és III. részben mondtam, be fogja látni, hogy az a minimumra redukálódik (!? Szerk.); ő is elmondhatná művéről, mit Bethlen Farkas mond történeti munkájáról az előszavában: a köveket és a fát másoktól vette, de az épület szerkezete és formája az övé. Igaz ugyan, hogy egyes tényeket úgy ad elő, hogy az eseménynek költői szempontból való öntudatos megváltoztatását látták és látja Széchy még ma is benne, de e helyeken sem eredeti és öntudatos változtatással van dolgunk, ez csak nagy költők tanulmányán alapuló finoman művelt ízlésnek a bizonyítéka. Széchy szerint: «Nem fél alkotni a történeti tények ellenére sem. Zrinyi, a hős a siklósi harcban ott sem volt, Mehmetet és fiát a költő mégis véle vágatja le.»

Igaz, hogy fő történeti forrásai ezt másképp adják elő, de kétségtelen, hogy abban az időben volt olyan vélemény is, hogy maga Zrinyi is részt vett a siklósi harcban; csakis így érthető, hogy Pethő Gergelynek a Zrinyiász után tíz évvel megjelent Krónikájában szintén úgy találjuk az eseményt leírva, hogy maga Zrinyi Miklós ütött rá a szigeti vitézekkel Mehmet csapataira. Vagy Széchy másik állításáról, hogy Ibrahimot a költő a történelem ellenére fogatja el Zrinyivel Siklósnál, mert Ibrahim akkor az észéki hídat építette, már Thury kimutatta (i. h. 273.), hogy tarthatatlan, mert Ibrahim semmiféle történelmi forrás szerint sem építi az észéki hídat; mégis még a Kép. Irod. II. kiadásában is föntartja Széchy állítását. A mi azt illeti, hogy a költő ösével öleti meg Szulimánt — mi Beöthy szerint szintén a költő öntudatosságának bizonyítéka — erre vonatkozólag már megmondtam, hogy mennyiben tarthatjuk a költő eredeti fölfogásának, a történeti esemény öntudatos megváltoztatásának. Hisz a költő maga mondja: «Zrinyi Miklós kezének tulajdonítottam szultán Szulimán halálát: horvát és olasz kronikábul tanultam; az törökök magok is így beszélnek és vallják.» Ez oly világos, félre nem érthető állítás, hogy igazán csak bizonyos cél érdekében válhatik szükségessé ezt másképp érteni, mint a hogy mondva van. Toldy szerint neki erre a mentegetésre — miért mentegetés? — «csak annyiban volt szüksége, a mennyiben akkor divatozott verses krónikáktól nemzetünk nem költői, hanem történeti valóságot igényelt». (A magyar költészet története.) Ez igaz, és épen ezért nem változtatott Zrinyi önkényesen a történeti eseményen és ha olyan tényről beszél, melyről azt lihetette, hogy nem általánosan ismert, vagy más variációjá ismeretes, akkor még külön szükségesnek találja a forrást megjelölni. Meg lehetünk győződve, hogy Zrinyi, ha hivatkozik Homerosra, Vergiliusra, Istvánffyra, Sambucusra mint forrásokra és pedig nem azért, hogy az akkori kor szokása szerint általában forrásokat jelöljön meg, hanem mert — mint az összehasonlítás folytán kiderült — ezekből tényleg merített, akkor a horvát és olasz krónikákra sem azért hivatkozik Szulimán halálát illetőleg, hogy a kor divatjának eleget tegyen, hanem mert tényleg abból vette ezt az adatát. Ebbe a krónikába pedig a népköltészet révén ismeretes variatio került (I. Bevezetés).

A mi a mű compositióját illeti, mondhatjuk, hogy ezt a különféle helyről vett különféle anyagot elég művésziösen rendezte el, igyekezett egységessé tenni. E tekintetben igen föltűnő az ellentét Zrinyi és a XVI., XVII. század epikusai között. Míg ugyanis azokban még az alakítási hajlam is tökéletesen hiányzik, addig Zrinyi nagy mestereinek példáin okulva, határozottan törekszik költői compositióra és ezt a törekvését az akkori magyar irodalmi viszonyokra tekintve,

fényes siker koronázza, úgy hogy még a XVII., XVIII. század epikusai is e tekintetben messze elmaradnak mögötte. Ezt el kell ismernie mindenkinek: a Zrinyiásznak jeles compositiója van — általánosságban véve. Részleteiben azonban a compositióban is itt-ott fogyatkozást találunk. Nem szólok itt az olyan nagy általánosságban mozgó elmékedésekről, milyen IV. 1—11, IX. 1—4, vagy az ilyen inkább históriás énekbe illő kitételről, mint III. 117.

... Mi volt másodnapra

Azt bizom negyedik rész historiámra,

bár ilyesmi is bizony inkább rovására van a művészi compositiónak, mint hasznára. De már határozottan hiba compositio szempontjából és élénken emlékeztet a históriás énekekre például az, hogy a VI. énekben a törökök első ostromával kapcsolatban leírja Farkasics halálát, bár a két esemény között csak annyi összefüggés van, hogy Istvánffy szerint is: «Eodem die, quo arx obsideri coepta est, P. Farkasitius diuturno morbo obrutus e vivis excessit.»

Mindez, a mit eddig említettem, elég ok lett volna arra, hogy a magyar philologusokat visszatartsa attól, hogy olyan helyre emeljék a Zrinyiászt, hova sem szerzője szerint, sem költői értéke szerint nem illik. Az előbb mondottakhoz hozzá kell még vennünk az úgynevezett «külső» fogyatkozásokat, a melyek elvégre is fogyatkozások, akárhogy igyekszünk is azokat magyarázni. Beöthy szerint: «E külső fogyatkozás volt egyik főoka, hogy a Zrinyiász a maga korában nem aratta azt a sikert, melyet megérdemelt volna, bár más szempontból igaz, hogy a *fejlettebb műérzékre* bizonyos varázst gyakorol e rossz ritmusú előadásnak faragatlan erélye.» Lehetséges, hogy varázst gyakorol, bár kétségtelen, hogy a Zrinyiász olvasói közül alig akadnak sokan, kikre varázst gyakorol, minek oka talán mégis nem tisztán a műérzék fejletlenségében keresendő; de azt hiszem, hogy még ennek ellenére sem lehet a Zrinyiászról, mint valami «*legkiválóbb*»-ről, «*legmagasabb rendű*»-ről, «*legkitűnőbb*»-ről szólni. Hisz mit mondanánk róla, ha tényleg inventiója gazdag, compositiója kifogástalan volna, ha azok helyett a «külső fogyatkozások» helyett hasonló tökéletességekről szólhatnánk?

Tárgyilagos szemmel ítélve sem a magyar, sem a túlzó horvát philologusok ítéletét nem fogadhatjuk el, hanem el kell ismernünk, hogy sokkal közelebb jár az igazsághoz az, ki elismeri a Zrinyiász relativ nagyságát, bár absolut értékét tekintve nem foglalja le számára mintegy az első helyet az irodalomban, hanem belátja, hogy szerzője, bár «kiválóbb» is, mégis «művészi alkotásra és előadásra» nem «legkitűnőbb költőink egyike» és bizony «elrendelés és feltalálás tekintetében» «felülmulatik költészetünkben». A horvát philológiában már

közelednek ehhez a fölfogáshoz, Šrepel szerint a Zrinyiász «nevezetes keresztyén eposz úgy a magyar, mint a horvát irodalomban», nálunk talán sikerül e soraimmal, ha nem is fölfogásomnak érvényt szerezni, legalább is az illetékes szakférfiak figyelmét e kérdésre fölhívni.¹⁾

(Vége köv.)

(Budapest.)

HAJNAL MÁRTON.

KEMÉNY ZSIGMOND «ÖZVEGY ÉS LEÁNYA» CZÍMŰ REGÉNYÉNEK FORRÁSÁHOZ.

Kemény Zsigmond regényeivel foglalkozó irodalomtörténetíróink és æsthetikusaink előtt ismeretes dolog, hogy Kemény *Özveggy és leánya* czímű regényének meséjét, a Mikes fiúk és Tarnóczi Sára szomorú történetét, Szalárdi János *Síralmas magyar krónikájából* (III. könyv, 6. rész) merítette.

Mindamellettt nem lesz talán felesleges a regénynek ezen forráshoz való viszonyát pontosabban körülvonalazni, mert Szalárdi nemcsak az említett részlettel hatott költőnkre, hanem az egész mű történeti fölfogásában is irányította. De ezen kívül még néhány adat azt is igazolja, hogy Kemény Zsigmond műve megírásánál Kemény János, erdélyi fejedelem, *Önéletírását* is figyelembe vette.

Kemény az egyetlen történeti regényírónk, a ki a rajzolt történeti kort a maga természetes és eleven színeivel mutatja be, és egyéneiben, akár történeti személyek, akár költött alakok, a korszakot hiven jellemzi s gondoskodik arról, hogy ott, a hol regényének tárgya nem valami történetileg fontos esemény, legalább a korszak legyen érdekes. Az *Özveggy és leányában* is nem az esemény fontossága, mint inkább a korszak vonzotta a költőt. Bizonyára azért sikerült neki egy jelentéktelen, bár kétségtelenül érdekes és regényes kaland keretében I. Rákóczi György korát udvari, diplomatai, családi és vallási életével együtt hiven visszatükrözni.

¹⁾ Közöltük ezt az érdekes értekezést — a befejező közlemény, a Vazetje fordítása, a következő füzetre marad — bár fölfogásával nem értünk mindenben egyet. Kétségtelenül sok merész állítás van benne, különösen a mi Zrinyi jellemfestő erejét, művészi öntudatosságát és a compositiót illeti, de mindenesetre elég alapot ad, főképen Karnarutić művének lefordítása által, annak eldöntésére: kinek van igaza, a horvát philologusoknak és a velök több tekintetben (a Zrinyiász értéke és hatása) megegyező Bodnár Zsigmondnak, vagy — nem számítva a kétségtelenül, már Thurytól megdöntött megváltási elméletet — a magyar költőknek és irodalomtörténetíróknak. *Szerk.*

Kemény figyelmét Szalárdira valószínűleg Kemény József grófnak egy cikke hívhatta fel, a mely az *Árpádia* cz. zsebkönyvben jelent meg. Itt a *Szentléleki vár emlékérol*¹⁾ szóló értekezésében írja a többi közt: «Ha Scott Walter szerencsésen tudta hazájának hajdani várait érdeklő meséinek bájoló tárgyává tenni, miért ne törekedhessenek magyar költőink is a valódi történetet költői leleményekkel egybekötni? És e'béli munkáikkal a szép literatura mezejét mindannyi virágokkal ékesíteni? Erre méltó tárgyat bőven kaphatnak őseink történetében és hazánk régi omladékaiban.» A következő évfolyamban a *Szentléleki vár további emléke* cím alatt folytatott cikkében²⁾ még hozzát teszi, hogy «méltán kérdezhettem tőlem egy honfi barátom: történt-e régentén a Szentléleki várban olyas valami, a mi egy szerelemmesének (románnak) tárgya lehet? Ezen felszólításnak következtetésül közrebocsátom itt azt, a mit a kori hiteles történetíróink e tárgyban feljegyeztek és régi oklevelek bizonyítanak». Ezután híven közli Szalárdi után a Mikesek nőrablási históriáját és még két idevágó oklevelet, a melyek közül az egyik a Mikes-fiúknak 1639-ben történt megkegyelmezésére vonatkozik, a másik pedig azt igazolja, hogy Tarnóczi Sára, mint Haller Péter hitvese 1654-ben már meghalt. Ezen két oklevélben foglaltakat azonban Kemény Zsigmond nem használta fel regényében. Így tehát a Mikes-pörre vonatkozólag csupán Szalárdi volt a forrása, kinek munkáját Kemény Zsigmond később, 1853-ban, ki is adta az *Újabb nemzeti könyvtárban*, két évvel regénye megjelenése előtt. Ez a körülmény csak elősegítette őt abban, hogy Szalárdit ne csupán a Mikes-fiúk történetére vonatkozólag használja fel, hanem a regény háttérének megrajzolásában, különösen I. Rákóczi Györgynek és környezetének jellemzésénél is.

Általában elmondhatjuk, hogy Kemény Rákóczija sokban elüt a magyar történetírás addig ismert Rákóczijától. Kemény Rákóczi emlékét mintegy megtisztítva mutatja be mindazon mocsoktól, melylyel egypár kartársának elfogultsága (Kemény János, Bethlen János, Eszterházy Miklós) és ellenségeinek gyűlölete elhalmozta. S az újabb levéltári kutatások Kemény felfogásának adtak igazat. Erre vonatkozólag mondja Szilágyi Sándor *I. Rákóczi György* életrajzában egy helyütt, hogy mikor Kemény az *Özvegy és leánya* cz. regényét írta, kevés anyaggal rendelkezett; «s valóban költői divinatio volt, a mint ő e munkáját írta. Mintha ismerte volna az összes rejtett anyagokat. Mindaz, a mi azóta napfényre került Rákóczira vonatkozólag, igazolja

¹⁾ L. *Árpádia*. Honi történetek zsebkönyve. Szerkeszti Kovacsóczy Mihály. Első év. Kassán. 1833. 75. l.

²⁾ *Árpádia*. 1835. évf. 237. l.

őt felfogásában». ¹⁾ A magam részéről azonban Keménynek Rákóczira vonatkozó felfogásában a «költői divinatio» mellett fontos szerepet tulajdonítok Szalárdi krónikájának, ki tudvalevőleg igen rokonszenvesen ír I. Rákóczi Györgyről. Mindössze fősvénységét veti szemére, más-különbösen szeretetreméltó bőbeszédűséggel ismerteti urának minden szokását és kedvtelését.

Egyébként Kemény Zsigmond és Szalárdi felfogásának rokonságát Rákóczira vonatkozólag néhány utalás nyilván fogja mutatni.

A regényben pl. *Mikes Mihály*, a Mikes-fiúk örökké ifjú és elpusztíthatatlan kedélyű agglegény-nagybátyja, ki végigélvezte Bátor Gábor palotájának örömeit, Bethlen Gábor udvarának hideg pompáját, I. Rákóczi György puritán és fősvény háztartásáról természetesen csak megvetéssel beszél. A fejedelmet a legtöbb pört folytatató ügyvédnek mondja, ki még szarvasmarhákat sem állal hizlalni, s a ki a viaszból is ezreket szerez.

Ugyanezek a vonások megvannak Szalárdinál is, ki Rákóczit úgy jellemzi, hogy «mását még közönséges emberek között is alig láthatta, s praefectust vagy udvarbirót is senkinek szorgalmasabbat kívánni nem kellene és minden szabados kereskedésbeli jövedelmeket csak a fiscus számára igyekszik vala fordítani, úgymint mézzel, viaszszal, baromgyüjtéssel valókat». ²⁾

A mily művészi rajzát adja Kemény regényében egy fejedelmi hajtóvadászatnak, épen olyan fontos korrajzul is szolgál az *I. Rákóczi Györgynek és környezetének* a megismeréséhez. Már Mikes Mihály szavaiból megtudjuk, hogy a fejedelem mennyire szereti a hajtóvadászatot. S Kemény regényében alább nagy gondot is fordít arra, hogy Rákóczi vadászszenvedélyét híven rajzolja, a mely elnyomja benne még a politikust és a vallásos embert is. Vadászati pihenője alatt, míg fontos politikai és államügyeket végez, majd meg a bibliából olvastat magának, egy fegyverdurranás elég arra, hogy mindent feledve ismét a vadászatra terelje figyelmét. Ezután következik az a dramatikus élénkséggel megrajzolt vadászkaland, a mely csaknem végzetessé vált a fejedelemre. A fejedelemnek ezen vadászkalandjáról nem emlékezik meg Szalárdi; de mindamelllett kétségtelen, hogy Kemény I. Rákóczi György rajzát, mint szenvedélyes vadászét, a *Siralmas krónika* ezen sorai után alkotta meg: «Az fejedelem . . . szörnyű

¹⁾ Szilágyi Sándor: *I. Rákóczi György*. Magyar történeti életrajzok. 1893. 318. l.

²⁾ Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* kilencz könyvei. Kéziratok után szerkeszti B. Kemény Zsigmond. (Újabb nemzeti könyvtár II. évf.) Pest. 1853. 82. l.

vadász és nyughatatlan serény ember volna, ha mikor valami kiváltképen való okoktól meg nem gátoltatnék, *egy házánál két hétnél tovább egy végben ritkán lakhatik vala*, hanem egyik házából másikhoz szerén szerte járván, valahol vadászásra alkalmas vadász helyek volnának, azokra valóban rátart vala, úgy hogy soha azok mellől vadászatlan el nem mehetne és hogy a szörnyű erdők meghajtására sok helyekben a maga kopói (noha olyak három s négy nagy seregekkel egynehány százan volnának) tizedrészére sem érkeznének; főképen Erdélyben kétszáz, háromszáz parasztságot is s többet is hajtani felvesznek és az erdőket szélben vevén, iszonyú kiáltással úgy űzik, kergetik, hajtják vala a szegény külön-külön vadakat az elejekbe vetett hálóba, maga is puskásival a vadak útját elállván és fákra felhágván, puskája kezében, szekerczéje is, hol öve megett, s hol különben környülette viselvé, lesi, üldözi vala az igen nagy szarvasokat, gimokat... A vadász, jó madarász, ebeken kapó nyúlász embereket nagyon kedvelli vala: jószágiban valahol jó puskást érthet vala, azokat mind csak puskázatja által szolgáltatja vala, kik egy nagy sereggel lévén udvarában, mind egyszínű-forma zöld ruhában járatattanak vala.»¹⁾

Ha a regény nem is köti szorosán magát Rákóczi jellemzésénél a krónika idézett szavaihoz; de a legföltűnőbb vonásokat mégis csak innét kölcsönzi. Így mindjárt nyughatatlan természetének bizonyosságul jegyzi meg Kemény, hogy Rákóczi mennyire szereti vadászterületeit változtatni. A szentléleki vár (regényünk egyik fontos színhelye) közelében lezajlott érdekes vadászat után néhány napra az erdélyi határszélekhez még közelebb eső helyen, Kassai egyik birtokán, akarja folytatni vadászatait; de mivel a Mikesek nórablási ügye megzavarja őt, megváltoztatja útirányát: rendeletet ad székvárosába való hazatérésre.

Egyenruhás udvari vadászairól szintén említést tesz a regény, valamint nem felejt el megjegyezni vadászebeinek nagy számát sem.

Rákóczi alakja mellett azonban a regény második kötetének II—IV. fejezeteiben egész drámai képben elevenedik meg előttünk Rákóczi egész udvara is, a midőn a fejedelem a vadászat alatt egész odaadással politikai, kormányzati és diplomatiái kérdéseket intéz el. Ott látjuk környezetében a «nemesi társaság» két tagját: Kapronczai Györgyvőt és Horváth Ferenczet, itt még csak pályájuk kezdetén álló ifjak, de később Rákóczi fejedelemsége alatt tényleg több-kevesebb szerepet játszottak.

*Horváth Ferencz*ről van Keménynek egy megjegyzése a regényben, a mely nyilvánvalóan mutatja, hogy Kemény János, erdélyi fejedelem *Önéletírását* is felhasználta regénye írásakor. A regény idevágó

¹⁾ Szalárdi. 225—226. l.

részlete így hangzik: «Horváth Ferenczről azt olvastam, hogy a gyarmati csatában sebekkel rakva négykézláb mászott egy bokorba, hol a halottak között feledteték; de négy hóval utóbb piros, egészséges arcczal jött haza, s csak annyi baj érte, hogy felesége már mással volt jegyben.»¹⁾

Kemény fejedelem *Önéletírásában* pedig ugyanezt az epizódot ilyen formában találhatjuk meg: «Magam láttam egy Horváth Ferencz nevű katonát négykézláb mászni a bokorban, néhány lövés esvén rajta; azután néhány hónapokkal meggyógyulva visszajött vala hozzám. Ezalatt elveszett híre levén, felesége már másnál jegyben volt, mikor haza érkezett.»²⁾

Rákóczi vadászkörnyezetében van udvari papja, *Csulai György*, az Erdélyben hatalomra jutott protestantizmus türelmetlenségének megszemélyesítője, ki előtt mindig a leendő püspökség képe lebeg, a melyet sikerült is elnyernie a fejedelem élete vége felé. A regény idejében természetesen még csak vágyainak messze lebegő tárgya volt

Kemény Zsigmond Csulait a fejedelem környezetéből elmaradhatatlan embernek rajzolja, a mi igen természetes is, ha figyelembe vesszük, hogy a fejedelem, Szalárdi szerint, mennyire «istenes ember» volt. «Az isteni tiszteletre rendeltetett egyházbóli közönséges órákat is el nem mulatja; de azokon kívül is reggel ágyából felkelvén s ebéd előtt félórával s vacsora előtt is félórával, estve hálóküszöbén való bemenéskor magánosan is az isteni tiszteletet soha el nem mulatja vala. *Az bibliából pedig rendszerint minden estve két-két caputokat akárminémű gondos dolgai közben is el nem vesztegli vala.*»³⁾ Ezért olvassuk a regényben, hogy a fejedelem a vadászati pihenő közben is a bibliából olvasat föl magának udvari papja által. «Nyissa fel kegyelmed — úgymond — a szent könyvet. Kipihenni, megfrissülni akarok az igék által.»⁴⁾

De Rákóczit nemcsak a vallási ügyek foglalkoztatták, a mikor vadászszzenvedélyének áldozott, hanem bőven akadt dolga iródiákjának is, kinek szintén mindig kéznél kellett lennie. S *Döme diák* megteremtésében, ha nem is történeti alak, alighanem Szalárdi alábbi megjegyzése inspirálhatta a költőt: «Secretariusinak, cancellárián lakó deákinak (kik elég számosan valának gyakrabban) éjjel-nappal annyi munkájok vala és szorgalmaztatások, hogy gyakorta ételeket is alig

1) *Özvegy és leánya* (1855-i kiadás) II. k. 12. l.

2) Kemény János erdélyi fejedelem *Önéletírása*. Kiadta Szalay László. Pest 1866. 322. l.

3) Szalárdi 236. l.

4) *Özvegy és leánya*. II. 49. l.

végezhetnék csendesen; mindennap nem szűnik vala hivatalnokait levelei által tisztókra szorgalmaztatni és hogy levelek mindenütt való majorkodtatások, épületek felől való tudósításokkal szüntelenül jőne, menne, szorgosan megkivánja vala.»¹⁾

Döme diák is ott van a vadászó fejedelem közelében, óriás levéltárczát czepeelve vállal, s hóna alatt néhány bűnvádi pör okmányaival várja minden pillanatban ura rendelkezéseit. S mintha a krónikás szavaira gondolt volna Kemény, a mikor a munkában elcsigázott íródiákokról megjegyzi, hogy «gyakorta ételeket is alig végezhetnék csendesen», mert Döme diákot is úgy jellemzi, hogy sovány, szikár természetével az egyiptomi hét szűk évből való jelenetnek látszott.²⁾

Szalárdi jellemzésének megfelelő szigorú, rendszerető és pontos fejedelem képe³⁾ áll előttünk Kemény rajzában is, ki haragosan tör ki, a midőn egy törvénytelen lövést hall a vadászaton. «Egy hajtóvadászaton sem tudok rendet tartani s veletek hajtsak táborozásokat végre!»⁴⁾

A történeti alakok közül a vadásztársaság soraiban látjuk az öreg *Kornis Zsigmondot*, a fejedelem egyik meghitt tanácsosát, Szalárdi szerint «a becsületes öreg urat», ki iránt Rákóczi hajlott kora miatt a vadászaton is figyelemmel van, mert szigorú rendelkezéseit nem tesszi ki reá.

Regényünk *Kassai Istvánban* nem a nagyészű és ravasz politikust, mint inkább a kapzsi embert mutatja be. A mi keveset megtudunk róla a regényből, azt is valószínűleg Kemény János *Önéletírásából* vette. Erős vonásokkal rajzolt alakjában nincs egyetlen rokonszenves vonás, akár csak az *Önéletírásban*, úgy hogy a regény rajzának eredetijét lehetetlen fel nem ismernünk azon leírásban, melyet az *Önéletírásban* Kassairól olvasunk a 405—410. lapokon. Nemcsak a jellemrajz szelleme ugyanaz, hanem a megjegyzések formája is nagyon hasonló. Pl. «Kassai István az fejedelemnek legintimusabb, hitelesb embere, kinek tanácsán jár vala»,⁵⁾ így szól az *Önéletírás*. «Rákóczi őt jobb kezének tekinté»,⁶⁾ mondja a regény, s be is bizonyítja, a midőn alább a fejedelem a vadászat alatt felmerült fontos politikai kérdésben Kassai után küldet, hogy tanácsát meghallgassa.

Vagy vegyünk más példát. A regény ezen szavait: «Kassai István

¹⁾ Szalárdi. 82. l.

²⁾ *Özvegy és leánya*. II. 15. l.

³⁾ Szalárdi. 82. 83. 236. l.

⁴⁾ *Özvegy és leánya*. II. 16. l.

⁵⁾ Kemény *Önéletírása*. 405. l.

⁶⁾ *Özv. és leánya*. II. 2. l.

az erdélyi főurak által gyűlölt és rettegett sehonnai, ki erszénykötő fiának állítanak, s ki az egész országban legdúsabb és legfukarabb földbirtokossá lön»,¹⁾ a krónika így fejezi ki: «Akkor senki Erdélyben pénzesebb ember nem vala; de ilyen hitetlen fővényységét is experiálta vala az fejedelem. Nem csudálható benne ez sordities, mert születése hozta, lévén egy kassai erszénycsináló embernek gyermeke.»²⁾ Fővényiségének jellemzésére említi a regény, «hogy ne kelljen fényt üznie, csak tanácsosi cím alatt folytatta a korláttnoki hivatalt.»³⁾ Ezt megint csak az *Önéletírás* jegyzi fel róla: «Noha pedig az cancelláriusságnak is tisztit, jüvedelmét birja vala, de mivel az az állapot küljebb terjeszkedést és böcsületes udvar- és asztaltartást kíván vala, azért sine publico titulo viseli vala, hanem csak az tanácsi és ítélőmesteri titulussal él vala.»⁴⁾ Rút jellemének bűnhődéseképen említi a regény, hogy «utoljára is csak a véletlen halál ragadta a felségsértési pör és elítéltetés alól ki.»⁵⁾ Ennek megfelelőleg Pécsi Simon nótáporével kapcsolatban a következő megjegyzést teszi Kemény *Önéletírása*: «Kassai Istvánon is alig ha nem esik vala valami, ha az hadakozás alatt ne haljon meg. Mindkettőben megmutatódik vala amaz mondás: *Asperius nihil est misero, dum surgit in altum.*»⁶⁾

A vadászatban beállott szünetet arra használja a költő, hogy Rákóczi György egész kormánypolitikáját eleven képben tárja fel előttünk. Döme diák fontos államiratokról tesz jelentést a fejedelemnek. Először is a fiskális-direktor előterjesztését ismerteti azon egyénekről, kik néhai Bethlen Gábor fejedelem családjához szítanak és Zolyomi Dávid felkelésével rokonszenveznek.

A gyanús emberek nevei között szerepel *Jármí Ferenczé*, kit a regény igen vagyonos, befolyásos, ravasz és vállalkozó embernek rajzol; de a fejedelem kész őt kimélni, ha megtér és további magaviseletének zálogául összes vagyonát leköti. Kemény *Önéletírásában* róla, mint bizalmas emberéről, többször említést tesz. Egyszer egy lovas-csapatot biz reá a Ferdinánd ellen folytatott harcokban,⁷⁾ Kassa megvívása előtt pedig fontos megbízásokkal küldi őt a fejedelemhez követségbe.⁸⁾ De a Zolyomi-féle fölkelésben való részvételéről nincs szó.

¹⁾ U. itt. II. 1. 1.

²⁾ *Önéletírás.* 405. 406. 407. 1.

³⁾ *Özv. és leánya.* II. 2. 1.

⁴⁾ *Önéletírás.* 406. 1.

⁵⁾ *Özv. és leánya.* II. 2. 1.

⁶⁾ *Önéletírás.* 410. 1.

⁷⁾ Kemény *Önéletírása.* 341. 1.

⁸⁾ U. ott. 348. 351. 1.

Magáról *Kemény János*ról is megemlékezik a regény, kit szintén azon alkalomból hoz szóba Rákóczi írónakja, a midőn a Zolyomi-féle fölkelésben reszes, vagy gyanús egyénekről számol be urának. A költő jól jellemzi őt, a mikor azt mondja róla, hogy ért a fortélyhoz, népszerű a katonaságnál. Fiatal kora és nagyravágyása ellenére is terveiben lassú, de biztos. Óvatos, jobban tud színlelni, mint feledni. De Rákóczi megdönthetetlen okok nélkül nem akar fellépni ellene, mert megválasztását is neki köszönheti. Itt aztán elmondja a költő, hogy az 1631-iki fejedelemválasztó segesvári országgyűlésre Arnot, a szultán követe, két levelet hozott magával. Az egyikben az volt írva, hogy a szultán Rákóczit óhajtja fejedelemnek, a másikban pedig ugyanazon kézírással az volt, hogy a győzhetetlen császár Bethlen Istvánt kívánja fejedelmi sapkával és paláttal fölruházni. A szultán követe a választást Bethlen Gábor özvegyére, Brandenburgi Katalinra bizta, ki ezen jogot Kemény Jánosra ruházta, s Kemény János szavazatát Katalin nevében Rákóczi Györgyre adta; ez döntötte el kedvezően az országgyűlésen Rákóczi sorsát.¹⁾

Csaknem ugyanígy beszél el a segesvári választógyűlés ezen érdekes epizódját Kemény *Önéletírása* is. Külömben beszéljen maga a krónika: «Catherina engemet expediála képében azon országgyűlésre cum plenipotencia... Utánam pedig érkezett a portáról egy követ. Arnot Aliaga nevű, magyarul tudó, kit Catherina hozzám expediált, hogy tőlem venne tanuságot. Ez azért jött vala, hogy az országnak szóló levelek két rendbeliek valának nála; egyikben írva az, hogy Rákóczit választanák, mert az volna akarátja hatalmas császárnak is, másikban az vala, hogy Bethlen Istvánt választanák. Tanusága pedig azon töröknek az, hogy az fejedelem-asszony Catherina az melyiket kívánná, annak részére való levelet praesentálná az országnak, s az másikat megtartaná... Az electionak napján azért elsőben az török követ praesentálá az levelet, azt publice elolvassván; aztán vokskérdés lön, melyben én reám imponálák, hogy első vokсот mondanék... Illendő declaratióval azért, kezemben tartván pecsétí és kézírása alatt való instructióját az fejedelemasszonynak, kimondám voksat, hogy Rákóczi Györgyöt választaná, akarná esmerni fejedelmének. Melyre nézve azután mások is bátorságosban azon vokstra hajlánek és Rákóczi György fejedelemségre inauguráltaték.»²⁾

Ezt az epizódot azért szötte bele a regénybe a költő, hogy megokolja Rákóczi nagylelkűségét Keménnyel szemben: így akarta meg-

1) *Özvegy és leánya*. II. 32. l.

2) Kemény *Önéletírása*. 201—204. lapokról szószerint összeállított kivonat.

halálai közbenjárását fejedelemmé választásánál. Arra vonatkozólag pedig, hogy tényleg nem volt alapos és «megdönthetetlen vádok» Kemény ellen a Zolyomi-féle felkelés támogatásában, befolyásolhatta költőnket Kemény János határozott védekezése is ez ellen az *Önéletírás*ban.¹⁾

Rákóczi vadászati pihenője alatt a fontos államiratok elintézésén kívül szóba került a külpolitika is. Döme diák előterjesztései kapcsán főlemlíti a költő a lengyel dissidensek fejének, *Radzivil* litván hercegnek, levelét Rákóczihoz, melyben ez figyelmezteti a fejedelmet, hogy «László lengyel király vén ember s hogy minden dissidens, minden nem római hitű egyesült a trónra protestans vallású uralkodót akar választani, s közértelemmel a György ő fensége személyében nyugodnak meg. Tartsa tehát a bekövetkező változásokra készen seregeit és számítson a litvai herceg s az egész hatalmas párt segítségére».²⁾

A Rákócziak ezen kedves ábrándja, ha nem is tartozik szorosan a regény meséjéhez, Rákóczi fejedelmi arcképének megrajzolásában szükséges és jellemző vonás, melyet ismét Kemény *Önéletírása* szolgáltatott. Az idevágó részlet így szól: «Litvániai herceg Janusius Radzivilnek érkezének követjei, kik által azon alkalmatossággal tractálja vala azt, hogy László akkori lengyel király nem fogna sokáig élni és hogy az interregnum idejére tennének dispositiókat arra, hogy evangelicus királtk választthatnának. Jár vala elméjük az fejedelmen avagy fiain.»³⁾

Radzivil ezen tervéről egyébként több helyütt beszél Kemény az *Önéletírás*ában, mert ezen ügyben Rákóczi megbízásából neki szintén része volt.⁴⁾

Mellesleg még megjegyzem, hogy Radzivil levelének beleillesztése regényünk idejébe történeti anachronismus. Radzivil levele Kemény *Önéletírása* szerint 1643-ban kelt, regényünk pedig Kemény Zsigmond szerint 1636-ban játszik. Bár ebben is tévedés van, mert a Mikesek leányrablási históriája Szalárdi szerint 1634-ben történt, s a Mikes-fiúk nótapöre 1638-ban került az országgyűlés elé, s kegyelmet 1639-ben nyertek, a mint kitetszik azon oklevélből, melyet erre vonatkozólag gr. Kemény József az *Arpádiában*⁵⁾ közlött. De Kemény regényeiben ilyenféle kronológiai tévedések nem egyszer fordulnak elő.

Csaknem kétségtelen, hogy Radzivil szereplésének rajzában a

1) V. ö. az *Önéletírás* 253—56. l.

2) *Özvegy és leánya*. II. 45. l.

3) *Önéletírás*. 297. l.

4) U. ott. 465., 474., 477. l.

5) *Arpádia*. II. évf. 242—247. l.

költő Kemény *Önéletírását* követte; ezt nemcsak a föntebbi idézet, hanem még néhány rokonhely bizonyítják.

Kemény Zsigmond a regényben Radzivil levelével kapcsolatban pl. megemlíti, hogy «a litván herczeg a fejedelemtől azonfelül Lupuj vajda nagyobbik leánya kezének elnyerésére»¹⁾ is kérte közbenjárását. E politikai házassággal Rákóczi a maga érdekei támogatását remélvén, lépéseket is tett létrehozására. A regény ügyesen szövi össze ezt az ügyet a Mikesek történetével. A fejedelem az ügy elintézésével a Lupujnak kedves Mikes Jánost akarja megbizni. De ekkor történik váratlanul a leányrablás, és a fejedelem kénytelen a Mikes-fiúk elfogatását elrendelni, a mi elől azok Moldvába szöknek. A fejedelem Kapronczai Györgyöt küldi utánuk íródiákja egy bizalmas levelével, a melyből megtudjuk, hogy Rákóczi kész volna megkegyelmezni a Mikes-fiúknak, ha Mikes János rá tudná venni Lupuj vajdát, hogy leányát Radzivil herczeghez adja feleségül. A levéltitok megszegése azonban Kapronczait teszi a litván herczeg házasságára vonatkozó diplomatiiai cselszövények ügynökévé, a ki szerencsésen el is jár az ügyben, s Lupuj leánya csakugyan a litván herczeg nejévé lesz.

Hogy Rákóczinak e házasságszerzésben, a mely lengyelországi politikáját ép úgy hivatva volt támogatni, mint szövetségest szerezni a török ellen, valóban része volt, bizonyítja Kemény *Önéletírása*, a hol olvashatjuk, hogy «Janusius Radzivil az Lupuj vajda leányának neki szerzését kívánván az fejedelemtől. Ezen házasságszerzésben az fejedelem meg is indula»,²⁾ és a házasság is megtörtént, a mint azt Kemény János egy másik feljegyzése bizonyítja, mely szerint Rákóczi őt küldötte Moldvába, a hol — úgymond — «Radzivil Janusius litvániai herczegnek lakodalmában az fejedelem képében én voltam a főkövet».³⁾

A regényben előforduló egyéb czélzások Magyarország és Erdély közállapotaira, a török viszonyokra, Lupuj és Máté oláhországi vajdák politikai cselszövényeire szintén éreztetik Kemény János és Szalárdi krónikáinak együttes hatását; de azt sem zárják ki, hogy ezen részleteknél más forrás is állott az író rendelkezésére.

A főesemény megírásánál, Tarnóczi Sára elrablásának és gyászos következményeinek rajzolásánál azonban Kemény Zsigmond egészen Szalárdi nyomain halad. Lássuk tehát, hogy ezen esemény kialakításánál és az egyes személyek jellemzéseinél mit kölcsönzött a költő a krónikástól.

1) *Özveggy és leánya*. II. 46. l.

2) *Önéletírás*. 297. l.

3) U. ott. 422. l.

*Mikes Zsigmond*ról, a Mikes-fiúk atyjáról, Szalárdi így ír: «Bethlen fejedelemnek több régi szolgálói között vala egy Zabolai Mikes Zsigmond is, ki udvaránál hol vice-lovászmesterségbe, s hol egyéb hivatalokban is szolgálván, Rákóczi fejedelem is vice-lovászmesterségbe vette vala szolgálatját, még magát annyira birhatta vala; de hogy már megnehezedett ember volna, udvartul elbúcsúzván, házához kívánczozott vala.»¹⁾

Kemény a regényben ezen adatokat némi módosítással szintén fölhasználja. Így ott is olvashatjuk, hogy Mikes Zsigmond már Báthori és Bethlen Gábor udvarában szerepet játszott nejével együtt; de itt viselt méltóságairól részletesebben nem szól. Rákóczi fejedelem alatt allovászmester volt, mígnem valami ok miatt kegyvesztetté lett. A krónikás szerint pedig, a mint föntebb láttuk, azért távozott az udvartól, mert «megnehezedett».

Mikes Zsigmond nejéről, Kornis Ágnesről, Szalárdi külön nem emlékezik meg; de annál érdekesebben mutatja be Kemény Zsigmond őt, mint Bethlen udvarának egykori palotahölgyét.

A krónika Mikes Zsigmond négy fiáról tesz említést, kik közül az «öregebbiket» hitbuzgó katolikus ember létére a «bécsi jesuiták kollegiumokban taníttatta vala.»²⁾ Kemény ebből csinálta meg a jezsuita *Mikes Móricz* alakját, kinek olyan fontos szerep jutott a regényben.

A regény szerint az öreg Mikesnek rajta kívül még két fia van. Az egyik *János*, a ki a moldvai vajdánál van, a másik *Kelemen*, a ki otthon gazdálkodik. Ez szereti *Tarnóczi Sárát*, s az öreg Tarnóczi neki is szánja leányát. Halála után azonban a kegyes és képmutató anya, mivel határtalan gyűlölettel viseltetik a katolikus Mikesek iránt, Kelemen eltiltja házától. A Mikes-fiúk nagybátyja, Mihály, erre azt tanácsolja nekik, hogy rabolják el Sárát, a mi meg is történik.

Szalárdi lényegében ugyanígy beszéli el a dolgot, azonban nála Mikes János szereti a leányt, s Kelemen és Mihály segítenek neki a leányrablásban. A másik változtatás pedig az, hogy Mihály a krónikában Kelemen és János testvérbátyjaként szerepel, míg a regény csak mint rokonukat említi. Egyébként ellenőrzésül ideiktatom a krónika idevágó szavait: «Történik azonban, hogy Mikes János, az említett Zsigmondnak egyik fia, ugyan Háromszéken Orbaiban Szentlélekben lakó néhai Tarnóczi Sebestyén hajadon leányát Sárát, hogy szép személy volna, megkedvelené és a leánynak édes anyjátul néhány általa kérettetné is. De a leányasszonynak sem levén kedve hozzá, az anyja sem igézné neki. Azonban ők azt nagyon szégyelvén, s hihető nem is

¹⁾ Szalárdi 97. l.

²⁾ Szalárdi 97. l.

atyjok, anyjok tanácsok nélkül Mikes Mihály bátyjokkal János és Kelemen egyre tanakodván és fegyveresen minden szolgáljokkal felkészülvén, az leányasszony édes anyjának házában való nem létében szentléleki kastélyokra ráütöttek, a hová berohanván, a leányasszonyt nagy sírással, rívással kihúzóván, vonván, hurczolván kastélyukból atyjukhoz, anyjukhoz Zabolára vitték és ott a leánynak, ki éjjel nappal csak sír, rív és jajgat vala, kedve ellen való menyekzői lakodalmat csinálván, erőszakos feleségévé akarják vala tenni Mikes János fiuknak.»¹⁾

Azt a tényt, hogy Kelemen (a krónikában: János) megkérte Sára kezét, de az anya ellenezte e frigyet, a regény is felhasználja; azonban a Mikes-fiúk és Tarnóczi Sára tragikus sorsát Kemény a krónika azon megjegyzésén építi fel, hogy «a leányasszonynak sem lévén kedve hozzá» (t. i. a Mikes Jánossal való házassághoz). Ezért van az, hogy a regényben Sára, ki kezdetben csak az illendőség kedvéért idegenkedik az elszöktetéstől, a midőn megtudja, hogy nem János számára rabolták el, ki titkos szerelme tárgya volt, hanem Kelemen számára, a Mikes-várból mindenáron menekülni akar. Mit sem ér az öreg Mikes és Mikesné, meg Kelemen rábeszélése, kit Sára szivesége és gyermekkori barátságuk tévesztett meg, mert ezt Sára részéről viszonzszerelemnek hitte. De a milyen vonzóvá teszi Sárát titkolt szerelme, épen olyan végzetessé lesz ebből eredt elszánt ellenkezése; míg ha elárulná a fatalis tévedést a testvérek szerelmében, talán megmenekedhetnék ő is, s megőrizhetné szeretteit is a veszedelemtől; így meg romlására lesz a Mikes- és Tarnóczi-háznak egyaránt. Ime a költői inventio mennyi újságot és drámai erőt tud belevinni a mindennapi történetbe!

A leányrablás módozataiban is eltérés van a krónika és a regény előadása között. A krónikabeli három Mikes-fiúnak egész szolgálhad kíséretében tett fegyveres támadása a szentléleki kastélyra Kemény Zsigmondnál egy középkori kalandori mese paródiájának a formájában jelenik meg. A pánczélos, vaskesztyűs és sisakrostélyos lovagot mimelő Mikes Mihály maga mondja a segítségért kiáltozó Náprádinának: «Kegyed őseim legzebb fegyverdarabjait, jelmezeit és talizmánjait teszi élénk hangja által koczára, nem is említve a személyeket, kik azokat a mai éjen hordani szerencsések.»²⁾

Hogy a leányszöktetés az öreg Mikesék tudtával történt, Kemény szintén sejtetni engedi, midőn az öreg Mikes Zsigmond szemrehányást tesz önmagának elnézéséért. Azonban nem tudják azt, hogy Sára

¹⁾ Szalárdi 98. l.

²⁾ *Özvegy és leánya*. U. ott I. 130. l.

Jánost szereti, s minden tiltakozása ellenére rá akarják beszélni Kelemen fiukkal való házasságra, sőt Tarnócziné beleegyezését is mindenáron meg akarják nyerni, ki leánya elrablása idején Szebenben járt,¹⁾ hogy elintézzé házasságát a gazdag, de vén Haller Péterrel.

A dolgok további folyását így beszéli el Szalárdi: «Az leányasszony anyjának hírével esvén a facinus, csak nem hal vala meg keserűségében, ottan azon székbeli vicze-tiszteket maga mellé vivén, hozzájuk sieté, leányát visszaadni kívánja és hogy tisztességében meg ne gyaláznák mind Istenre, fejedelemre, ország törvényére őket tilalmazza vala. De amazok sem anyjának, sem tiszteknék meg sem mutatván, csak csendesíteni akarják vala a keseredett asszonyt: lenue jó reménységben csak, mert hisznek Istenben, hogy a leányasszony is szeretni fogná az ő édes fiokat, s magának is kedve kereső jó fia lenne. Az asszony csakugyan leányát látni, és elvitelre megadni kívánván, s amazok előbbeni válaszokat kettőztetvén, hármaztatván, az özvegy csak keserves nagy siralommal kényszerítettett vala onnan eljöni és a véle Zabolára járt tisztectül a dolognak valóságárfil testimonialis, avagy bizonyáglevelet vivén, mindjárt a fejedelemhez Fehérvárra sieté. A fejedelem, méltóságos hivatalja szerint, a megkeseredett asszony valamint kívánta, mindjárt mind a tiszteknék, mind magoknak Mikeséknék nagy keményen parancsolt vala; megizenvén nékik, hogy valamint ezen szokatlan és haza törvénye ellen való s kereszténységben majd hallatlan gonosz cselekedetben fejedelmi tiszte fogna kívánni, azt el nem fogná semmiképen mulatni. Kiket azonnal közelebb diatára, közönséges országgyűlésre evocaltatván, törvényben hivatlatván a director, s amazok vivén eszekben, hogy dolgoknak nem jó kimenetele lenne, az országgyűlést meg nem várván az moldvai Lupul vajdához, hogy azt tudnák fejedelemnek, nem szintén jó szomszédjának lenni, általmentek és szaladtak vala . . . Kiknek abbeli cselekedetek az országgyűlése alatt az statusok, ország rendei előtt megvilágosodván, noha már azelőtt a leányt ugyan leány fővel kivették volt tőlük és maguk is elfutottak vala; de a director actiójára, keresetire Nótán, azaz fejeknek, minden jószágoknak elvesztésén maradtak vala. Melly ellenek való sententiával, törvény-levéllel fiscus minden elrejtegetett ezüst, arany marháit Mikes Mihálynak s mind a többinek minden javokat olly szorgalmatosan kikereste, és ki is találtatta vala, hogy mindenek itéleti szerint való jószágokat is mindenütt exscindáltatván, kiszakgattatván és másoknak conferálván, donálván, eladatván. Magok nehány esztendőig oda lakván Lupul vajdánál, fejedelem sem sokat gondolt vélek, portát is kiadások felől meg nem tanált, hanem végre

¹⁾ V. ö. «anyjának házánál való nem létében» (Szalárdi 98. l.).

megunván magok odabén való lakásukat, confugiáltak, folyamodtak fejedelem kegyelmességéhez, s úgy nyertek volt gratiát, és azután való szolgálatjokkal promoveáltak volt, mind egyik, s mind másik annakutána. Az leány pedig Haller Péternek, már meghanyatlott idejű, de különben becsületes uri főembernek házasított volt, kinek ugyan boldogtalan vége lett volt; mert micsoda kisirtetből nem tudatik, de maga megmetszván torkát magának, megölte volt magát nyavalyásul Szében városában, ott is residentiája levén urának.¹⁾

Kemény ezt a magában véve érdekes történetet minden fontos mozzanatával együtt átveszi; de még azzal fokozza a bonyodalom érdekességét, hogy a fejedelem vadászás közben épen akkor száll meg Mikes Zsigmond házában, a mikor Sárát akarata ellenére ott rejtgetik. Épen a fejedelem ottléte alatt jelenik meg Tarnócziné az alkirálybírónál, hogy törvényesen követelje vissza leányát, miután már előbb háromszori felszólítására megtagadta az öreg Mikes Zsigmond Sára kiadatását. Míg a krónikában Tarnócziné Fehérvárra siet, hogy bevádolja Mikeseket a fejedelemnél.

Rákóczi a törvénynek szabad folyást enged, mely a nőrablásra ép úgy, mint a honárulásra, jószág- és fejvesztést szab, s a kereset megindítását a legközelebbi országgyűlésre rendeli el. Sára pedig a becsületes, gazdag és öreg Haller Péter neje lesz, a kinek már előbb odaígérte anyja; bár a leányrabláshoz fűződő mendemondákkal szemben a fejedelem kíséretéből több ifjú vállalkozott Tarnóczi Sára erényének megvédésére, «nevét és kezét kötve az ő szeplőtlenységéhez».²⁾

A két Mikes-fiú pedig nagybátyjukkal, Mihálylyal a büntetés elől Moldvába menekültek. Elkobzott vagyonukat a fejedelem Tarnóczi Sárának adja jegyajándéknak, míg a krónika szerint «másoknak conferálván, donálván, eladván».

Rákóczi csak immel-ámmal sürgette a szökevény Mikesek kiadását Lupujnál. Ez a körülmény szintén Szalárdira vezethető vissza; de már azt, hogy az országgyűlés elmarasztaló ítéletét a fejedelem kegyelemre változtatta, Kemény a gyűrűhistóriával teszi regényesebbé. Ugyanis a fejedelem hálából, hogy a vadászon az állruhában itthon rejtőzködő Mikes Móríc, ki mint a jezsuita-rend tagja számúzve van Erdélyből, megmenti életét, egy gyűrűt ajándékoz neki azon ígérettel, hogy bármit kér tőle ennek fejében, megkapja. Mikes Móríc ezen gyűrűvel szerzi meg aztán a fejedelem kegyelmét számúzött testvérei és maga számára Mikes Mihály és Kelemen egyéb szolgálatain kívül, melyeket Rákóczi külpolitikája érdekében Lupuj udvarában tettek.

¹⁾ Szalárdi 98—100. l.

²⁾ *Özvegy és leánya*. II. 182. l.

Tarnóczi Sára sorsát is végigkíséri a krónika. Mint Haller neje megmetszi torkát és úgy hal meg. Kemény csak a motivalásban tér el, mert az öngyilkosság okául, a melyről Szalárdi azt mondja, hogy nem tudatik, micsoda kísértésből történt, Sára végzetes szerelmét Mikes János iránt adja lélektani magyarázatul.

De mindazok a kölcsönvételek, melyeket Kemény a regény hátterének és tulajdonképeni történetének megalkotásához a krónikákból merített, elenyésznek az ő írói eredetisége mellett. Az egész Mikes-pör feldolgozása csak alkalmul szolgált neki, hogy a korszak szellemének megvilágítása céljából a protestantizmust és a katholicizmust szembeállítsa egymással, mintegy hirdelve azt az örök igazságot, hogy a hatalom túlzásai bizonyos bűnöknek lesznek szülőjévé. A protestantizmus fanatizmusára jellemző példák Csulai és Tarnócziné alakja. Ez utóbbiban különösen föltűnő a puritanizmus, képmutatás és kapzsiság csodás vegyülete, a ki minden túlzott jellemvonása ellenére hatalmas alak ősi romboló erejével.

De hagyjuk ezt, a regény æsthetikai méltatása ezúttal nem célunk, mert mindössze Kemény írói eredetiségének megvilágításához kívánt e cikkkecske némi adalékkal szolgálni.

(Szabadka.)

Loósz ISTVÁN.

A «LITTERÆ BELLEROPHONTIS» ÉS SÉMI PÁRHUZAMAI.

Ugyanazon motivumnak a legelszórtaabb elbeszélésekben való fölbukkanása mindenkor különös figyelmünket hívja fel. Nemcsak mint a fajrokonság s a kulturérintkezés adaléka érdekel; hanem leggyakrabban, ellenkezőleg, épen azért is, mert sok esetben semmiféle ethnologiai, avagy történeti feltevésünk megtámasztására sem alkalmas. Az afféle szórványos s keletkezésében is elszigetelt motivum-adalékban a puszta tartalmi rokonság ténye önmagáért is érdekel; mert a mint a reális életnek épen elszigeteltségükben igen gyakran egyforma esélyei is önkénytelenül vonzanak, úgy a költői képzeletnek a való élet tényeit a költőiség keretébe vetítő gerjedelmei is figyelmünkbe vésődnek, a mint azonos motivumokra vezetnek. Egyazon motivumnak ismétlődéseit, melyek mellől a folklóreín kívül más tudományos tekinteteinket elhagyhatjuk, épen a reális életre való tekintet teszi leggyakrabban érthetővé. A való életnek a lehetőségei egyformán végbenemő tényekre s ezeknek egyöntetű költői visszatükröztetésére vezetnek. A költői projectióból a való életbe mindenütt s mindenkor átte-

hető költői elbeszéléseket sugalta pld. azon motívum, mely szerint a valamely neheztelesekből kifolyólag *meggyűlölt egyén tudtán kívül maga közvetíti gyűlöljője boszúérzetének kielégítését, melyet ez valaki másra bíz.* A meggyűlölt egyén némely elbeszélésben *egy neki átadott levélben* maga viszi el pld. halálos ítéletét az ítéletnek az illető levélben megjelölt végrehajtójának, a ki a levélnek mitsem sejtő átadójával rövidesen végez.

Egy ilyen történet a görög mythológiából eléggé ismeretes.¹⁾ A vezeklő Bellerophon Argosba Proitos királyhoz érkezik. Proitos felesége, Anteia (más néven Stheneboia) a szűzies Bellerophont elcsábítja. Bellerophon ellenáll a csábításnak, mire Anteia bevádolja férjénél. Proitos Bellerophont apósához, Iobateshez küldi. Egy levelet ad vele Iobates czímére, melyben «titkos jelekkel» az van megírva, hogy a levél átadóján halálos ítéletet kell végrehajtani. A história további fejleményeit ismerjük.

Ezen, a Phaidra és Hippolytos történetével együtt különben a bibliai József és Putifárné történetére emlékeztető elbeszélés²⁾ a halálnak szánt hős halálos ítéletét tartalmazó levelével ugyancsak az ószövegség egy másik epizódjára emlékeztet: a Dávid király történetéből ismeretes *Urias levelére*:³⁾

«Lőn pedig, hogy mikor az esztendő fordulván, eljött volna az idő, melyben a Királyok hadba szoktak menni . . . történék pedig estvének ideje előtt, mikor felkölt volna Dávid az ágyából és a királyi palota felett a folyosón sétálna: láta egy asszonyt a folyosóról, ki magát mossa vala; és az asszony igen szép tekintetű vala . . . Dávid tudakozódék az asszony felől és monda egy ember: Nemde ez Bethsabé . . . Hitteus Uriás felesége? Akkor követet küldé Dávid és elhozatá őtet, ki béméne őhöz és vétkezék az asszonynyal . . . Az asszony pedig eszébe vévén, hogy méhében fogadott volna, elküldte s megizené Dávidnak ilyen szóval: Nehézkes vagyok! Küldé azért Dávid Joábhhoz ilyen követséggel: Küldd haza hozzám Hitteus Uriást és elküldé Joáb Uriást Dávidhoz. Mikor pedig eljutott volna Uriás ő hozzá . . . Monda azért Dávid Uriásnak: . . . holnap elbocsátlak . . . Ennekutána hivatá őt Dávid és ő vele evék és ivék és megrészegíté őtet . . . Megvirradván pedig levelet írt Dávid Joábnak, melyet Uriástól küldé el. Ilyen módon írta vala pedig a levelet: Állassátok Uriást legelől a keményebb harczon és hátul fussatok el mellőle, hogy megöletessék

¹⁾ I. Ilias Z 155. és k. sk.

²⁾ L. idevonatkozólag Willamowitz-Mœllendorfnak Euripides Hippolytos-fordításához írt bevezetését. Griechische Tragœdien I. k. 99. l.

³⁾ Sámuel próféta első könyve XI. f. 1—17. v.

és meghaljon. Lón . . . hogy mikor ostromlaná Joáb a várost, állatá Uriást arra a helyre, a hol tudja vala, hogy erős vitézek volnának. Kijövé a nép . . . és elhullának a nép közül, Dávid szolgálai közül és Hittens Uriás is meghala . . . Követet bocsáta ezért Joáb és megizené Dávidnak a viadalnak minden rendit . . . (Károlyi Gáspár ford.)

Épen ilyen figyelemre méltó a litterae Bellerophontis egy másik párhuzama az arabs irodalom hagyományaiban, melyben egy hasonló levél históriája két nagy, VI. századbeli arabs költő, Tarafa és Mutalammisz, nevéhez fűződik. A történetet legutóbb Mutalammisz dívánjának kiadása tette hozzáférhetővé,¹⁾ és a dívánnak azon pár sorából, mely e levélre céloz a kiadó által mindenünne összegyűjtött scholionok segítségével rekonstruálható. E pár sor pedig egy eredetileg hosszabb kaszidának (arabs alkalmi költemény) töredékei. A történet az arabs sivatag életnek egy minden vonásában jellemző epizódja, mely méltón helyet foglal az antik világ ethikájának épen idézett sajtáságos példái mellett s az arabs pogánykor (a dsáhilijja) végső szakának szenvedélyességben lüktető világába vezet el bennünket: Híra város lachmida királyához, a kegyetlenségeiről hírhedt Amrhoz, beállít a két arabs vándordalnok. Amr szívesen látja őket. Tarafa, az ifjabbik költő, nyughatatlan csapodárságánál fogva hamar megúnja az udvari életet, s miután költői gúnyolódásainak eddigi ifjú életében máris kipróbált nyilait sem tudja túrtóztatni, a következményekkel nem igen gondolva, a fejedelemre gúnyverset (hidsâ) csinál, melyeket arabs sajátosságukért hadd idézzek: «Volna csak Amr fejedelmünk helyett egy ellős birkánk, mely körülmekegné sátrainkat!» — «Nincs rajta semmi sem, a mi jó; ha csak nem az, hogy gazdag s kiegyenesedvén, hát nyulánk a termete!» — «A sátrak asszonynepe pedig körtánczban kering körül, mondván: Te Maltam pálmatorzsei közül való!» — «A rimek olyan lyukakon át is behatolnak, melyek máskülönbben oly szűkek, hogy tii sem megyen keresztül rajtok!»²⁾ stb.»

Ez a hidsâ (gúnyvers) a király füleihez is utat talál. Amr nagy haragra lobban, boszút liheg, melyet az ártatlan nagybácsinak, Mutalammisznak is kell megsínylenie. Udvarából elküldi őket egy vele baráti viszonyban levő bahreini kormányzójához. Tarafának s Muta-

¹⁾ K. Vollers: Die Gedichte des Mutalammis 1903. Leipzig (Hinrich). A «Beiträge zur Assyrologie und semitischen Sprachwissenschaft» egyik kötete.

²⁾ Vollers id. m. 25—26. és jegyz. (. . . Kála jahgu 'Amran: «malik julafib 'ümmahu vakatinühâ richvü-l-müfâszil 'ajruhu ka-l-marüd.» «Velâ chejra fihi gejra 'anna lahu ginan vann lahu kashan idâ kâma 'ahdhamâ.» «Jazall niszâü-l-hajj ja'küfün hülahu. . .», «Fa'inna-l-kavâfi jattaligüna mavâlîga tadhâjaku 'anhâ 'an tavallağahâ-l-'ibra.»)

lammisznak egy-egy levelet ad át azzal a meghagyással, hogy adják át a kormányzónak. A levél halálos ítéletüket tartalmazta. Útra kelnek. Mutalammisz gondolkodóba esik. A dolog nem tetszik neki, a levél tartalma iránt gyanúja ébred. Mutalammisz feltöri a levelek pecsétjét, de mert a pusztai fiai nem igen értenek az írásnak «titokzatos mesterségéhez», a leveleket egy épen szembejövő keresztényen ifjúnak odaadják elolvasás végett.¹⁾ A levelek tartalma igazolja Mutalammisz gyanújának alaposágát. Rá akarja venni Tarafát, hogy Bahrein helyett vele Szíriába jöjjön. Tarafa visszautasítja az ajánlatot s mivel sem törődve, az írást eldobja magától. A Mutalammisz-díván ebből az egész történetből, melynek a tipikus levélről a *szahífa-történet* (esz-szahífe) a neve s a keleten különben épen oly szállóigét jelző elnevezés, mint akár a Bellerophon vagy az Uriás levele minálunk, ezen, a levél eldobására czélzó verseket tartalmazza:

«Hát eldobtam (az írást) a Káfir-satorna egy sarkába; így bánok el csalárd írásokkal . . .»

«Odadobtam, mire láttam, hogy a víz (az írásról) a tintát a csatorna egyik elágazásába viszi (mossa).»²⁾

Az alávaló gaztett Tarafát csak daczos, dölyfös megvetésre bírja s csak azért is Bahrein fővárosába, Hadarba siet. Itt ő és Mutalammisz a hóhér fiai . . .³⁾

Ez a Szahífa-történetnek rövid foglalatja. A Szahífa-történet motivumát találjuk egy másik nagy arabs költőhöz, a IX. századi El-Farazdakhoz, füződő hagyományban is: Mervân Farazdaknak egy lepecsételt levelet ad át, miközben azt mondja F.-nak: «Add át helytartómnak, azt írom neki benne, hogy szolgáltatson ki neked a levél felmutatása után 300 dinárt . . . s azt írta a helytartójának, hogy száz ostorcsapást mérjen reá» . . .⁴⁾

¹⁾ A comentár szerint i. m. 27. lent: . . .famarra bihi fatan . . . fakála lahu-l-Mutalammisz 'atakra'u-l-kutuba kála na'am stb. A sivatag fiainak az olvasásra való e képtelenségével analog a Bellerophon történetben: πέμπε δὲ μιν . . . πόρην δ' ὃ γε σήματα λυγρά, «titokzatos jelek», melyeket B. nem tud elolvasni; i. h. 168. sor.*

²⁾ U. o. 28. l. a gyűjtemény III. 37. darabja: «fa'alkajtuhâ bithinji min ġanbi kâfirin kadâlika 'aknû kulla kittin mudhallilin.» «Ramajtu bihâ hattâ ra'ajtu midâdhâ jatûf bihâ et-tijâr fi kulli ġadûlin.»

³⁾ I. az epizódnak gyönyörű költői feldolgozását Rückert Sieben Bücher morgenländischer Sagen stb. 1837-iki kiadás 136. l. és Müller, Der Islam I. k. 40. l. (Oncken gyűjtem.)

⁴⁾ L. Agani 197:24. ba'atha ilejhi mervân bikitâbi mahtûmi vakâla tuszilhû 'ilâ 'âmili fakad katabtu 'ilejhi 'an judf' ilejk thalâthata ma'iti dinâran . . . vakataba 'ilâ 'âmilihi 'an jahribahû mai'e szaut . . . l. Vollers i. m. 24. l. jegyzetben jelezve.

A bemutatott párhuzamok talán megtörtént tényeket mondanak el, melyekben a levél dolga is az igaz történet egy része vala. Az is meglehet azonban, hogy valósággal a levélhistoria a hozzáfűződő elbeszélések rút valóságába eredetileg nem is tartozott. A hagyomány egy forgalomban levő motívumot többszörös alkalmazása folyamán más meg más elbeszélésekbe illeszthetett; kedvéért más-más történeteket más-más mederbe terelhetett, a költőket pedig ez a levél-motívum megfelelő élmények fictiójára bírhatta. Akárhogyan áll is a dolog; mint az irodalmi hagyományokban ismétlődő költői mozzanat, a párhuzamokban bemutatott levélhistoria elég tipikus s ez arra mutat, hogy motívumnak veendő. További adalékainak gyűjtése igen kívánatos volna a folklóre és műköltészet hagyományaiiban egyaránt, s azt hiszem, hogy a párhuzamoknak kellő szemmel tartásával bőséges tarlózásra adhatna alkalmat.

(Jászberény.)

OSZTERN SALAMON.

HAZAI IRODALOM.

Ókori Lexikon. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minster megbízásából a M. Tud. Akadémia támogatásával szerkesztette *Pecz Vilmos dr.* II. kötet. M—Zs. Budapest, 1904. Franklin-Társulat. 8-rét. 1260 l. 386 ábrával. Ára 18 K, félbörkötésben 23 K.

Végre valahára van ókori lexikonunk! Szinte hihetetlen, hogy a magyar class. philologiai világ ennyi ideig ellehetett nélküle; szinte hihetetlen, hogy ilyen a legérzékenyebb hiány pótlására szolgáló mű csak hivatalos megbízás útján s a legelső tudományos intézet támogatásával birta a napvilágot meglátni! Ezt a hihetetlen és csüggesztő tényt meg kell mégis említenünk, hogy annál hálásabbak lehessünk azon férfiak iránt, kik a mű tervének megvalósítása körül érdemeket szereztek maguknak. Velük itt kitűzött feladatomhoz képest nem foglalkozhatom (megtette már különben *Hegedüs István* «Ókori Lexikon» cz. cikkében: EPhK. 1897 : 347—51.), csak futólag említhetem meg itt *Heinrich Gusztáv* nevét is, mint a ki a munka kiadását fáradhatatlan buzgalomával egyáltalán lehetővé tette; ellenben hosszabban kell most foglalkoznunk *Pecz Vilmos* szerkesztővel és munkatársaival.

Szerkesztői minőségében *Pecz Vilmos* óriási munkát végzett: kiválogatta a megfelelő szaktereket, megállapította tárgykörüket, a kidolgozás módozatait s a pótolni valókat, ellátta utasításokkal s szétküldötte a feldolgozandó cikkeket, feldolgozta a beérkezett kézirati

anyag molesét a szerkesztési technika, a tárgyi szempont s a stílári követelmények egyidejű szem előtt tartásával — nyolcz álló esztendőn keresztül! Ez az óriási földadat s ennek előttünk fekvő megoldása minden ékosszavú dicséretnél ékebben dicséri szerkesztői hivatottságát, önfeláldozó önzetlenségét s óriási munkabírását — előkelő helyet biztosítva számára a magyar class. philologia koryphæusai között s biztosítva neki az egész magyar class. philologiai közönség jól kiérdemelt háláját.

Munkájában 46 ember támogatta, legnagyobb részt jónevű és elismert szakemberek. Kettőnek (Fináczy Ernő és Szilasi Mór) nevével e kötetben nem találkozunk, így tehát 44 ember munkájának értékeléséről van szó.¹⁾ Mielőtt azonban ebbe belefognék, álláspontomat néhány szóval okvetetlenül körvonalaznom kell.

A tudomány oly óriási léptekkel haladt előre, hogy a munkafelosztás elvének érvényesülnie kellett a Lexikon megírásánál, következőleg érvényesülnie kellene a bírálatban is. A polyhistoria kora elmúlt visszajöhetlenül: omnia non possumus omnes. Komoly ember nem hiheti vagy állíthatja magáról, hogy egyidejűleg egyenlő bizottsággal és alaposzággal tudna megírni, illetve megítélni olyan két cikket, a milyen pl. a Mathematikai geographia és Zeus. Az általános tájékozottságot meg lehet ugyan követelni, de ez nem elégséges ott, a hol lépten-nyomon apró-cseprő részletek elbírálásáról van szó. *Horn* egy helyen azt mondja, hogy míg class. philologustól senki sem kívánná, hogy görög v. római történetet írjon (miért ne? *Szerk.*), addig »der Orientalist muss Mädchen für alles sein». Egy ilyen szabású class. philologusra volna most szükség. Mivel azonban ilyen kvalitásokkal — sajna — nem dicsekedhetem, azért tekintve az Ókori Lexikonhoz fűződő fontos érdekeket s nem tekintve a dolog szokatlan voltát, a következő indítványt teszem: *nyisson az EPhK., mint a class. philologia hivatalos organuma, állandó rovatot azon észrevételek számára, melyek a mű használata közben bármely irányban fölmerülnének,*²⁾ hogy ezek aztán a további új kiadások javára értékesíthetők legyenek. — A munka értékelése közben nem kerestem, minek kellene esetleg még benne meglennie, hanem hogy mi van meg benne s hogy ez milyen. Számoltam azzal a vegyes közönséggel (tanárok, tanárjelöltek, középiskolák felsőbb osztályának tanulói, a művelt nagy közönség), melynek igényeit a Lexikon ki akarja elégíteni. A fölveendő cikkek mennyiségét illetőleg nyilván e közönség várható

¹⁾ Kiegészítésül l. az I. kötet ismertetését az EPhK. XXVI. 801—813. l.-jain.

²⁾ Ezennel megteszszük; l. 263. l. *Szerk.*

és előrelátható szükséglete volt első sorban figyelembe veendő s csak másod sorban a szaktudósé. A szakember a maga szakmájába vágó ismereteket úgysem innen fogja meríteni, annak ott van a maga szakirodalma. Azt tehát, hogy micsoda új *czímszavak*, illetve *czikkek* kellenének még, nem is vizsgáltam, hanem igenis azt, hogy a meglévők a modern tudomány színvonalán állanak-e. Ezt nézetem szerint annál nyugodtabb lelkiismerettel tehettem, mert Lübker Reallexikona a tényleges szükségletek folytonos ellenőrzése közepette érte el 7. kiadását, a mi Lexikonunk directivumát: tehát körülbelül úgyis kellő számban vette már föl a szükséges czímszókat, melyeknek száma Pecznél különben úgyis erősen *szaporodott* (az egész műben 268-czal s azonkívül 699 czímbeli utalással). — Ugyancsak e publikum igényeit kell szem előtt tartani, mikor *egy-egy czikkek terjedelmének határai, a tárgyalás színvonala* s rokon kérdések merülnek föl, különben a többé-kevésbé jogosulatlan kívánságoknak nincs se szeri, se száma. A Mithras cikk pl. egészen kielégítheti a class. philologust, de esetleg nem a tágabb szempontú egyetemes kulturhistorikust vagy az indologust, a ki pl. kívánhatná még az i. Mitráshoz való viszony fejtegetését, etymonját, sőt egy közös árja mythosba való beillesztését s még az isten tudja mit. Fölötte nagy kérdés azonban, hogy az ilyen ex asse szakszerű s a legapróbb részletekre és legtávolabbi vonatkozásokra kiterjedő tárgyalás nem áll-e majd gátlólag az útjában annak, hogy gyümölcsözőleg forgassák a munkát azok, a kiknek első sorban van szánva. Itt különösen nehéz megtalálni a középutat írónak s bírálónak egyaránt. A magam részéről készséggel beismerem, hogy valahányszor a revisio folyamán e részben észrevételt engedtem meg magamnak, ezt sokszor tettem annak a tudatában, hogy hátha most valami túlságosan subjectiv kívánságnak adtam kifejezést. — Nem vizsgáltam továbbá, hogy a citatumok, a szakirodalmi művek kiadásának helye, éve stb. pontosan vannak-e közölve, ha csak ilyen vizsgálatra alapos gyanú nem készített vagy nyilvánvaló nem volt a tévedés vagy a véletlen nem segített stb. Ilyen lélekölő specilegium meggyőződésem szerint maga is több hónapot igényelne, s az eredmény egyáltalán nem érné meg a fáradságot. — Minden egyebet vizsgálat tárgyává tettem s az összes czikkeket tőlem telhető figyelemmel olvastam át — verum operi longo fas est obrepere somnum — úgy hogy ítéleteim a teljes anyagra vannak alapítva s nem netalán ú. n. «stichpróbákra»; egyáltalán igyekeztem mindent ellenőrizni s ezzel mutatni ki, hogy komolyan veszem ezt a komoly munkát, melyből — ha másként nem lehetett — lelkiismeretes revisióval veszem ki a részemet: ez legyen az én xenionom. Vizsgáltam különösen, hogy kik fejtettek ki önálló munkásságot s kik fordították vagy dolgozták át L.-t több-kevesebb

önállósággal, ki mennyit dolgozott s persze, hogy munkája mennyire üti meg a mértéket. — Eszem ágában sincs revisori tisztemben magamnak csalhatatlanságot követelni, sőt tárva-nyitva hagyom az ajtót azon lehetőség előtt, hogy tévedtem. Egyben kérem a cikkírókat egyetemlegesen és külön-külön: nézzék el nekem, ha e revisio folyamán nem emeltem volna ki kellő mértékben érdemeiket s nem részeltettem volna őket a megérdemelt méltánylásban. Egyes hibákat és tévedéseket kimutatni aránylag könnyű, de nehéz egy munka egészéről nyújtani világos és megfelelő képet. Hogy azonban a tudomány és a közönség érdeke vezetett s hogy objectiv iparkodtam lenni, az — reményelem — világosan ki fog tűnni.

A cikkírók munkásságát tárgykörök szerint is át lehetne tekinteni; de mivel némelyek több tárgykört kaptak már a munkaprogramm szerint is és még inkább a tényleges munka folyamán, azért czélszerűbbnek látom abc-rendben venni elő őket; ezt az individualis kezelést, azt hiszem, követeli is az a körülmény, hogy az egyes cikkek nevük kezdőbetűivel vannak ellátva. — Az egyes mozaikdarabokból aztán nem lesz nehéz a különböző tárgyköröknek megfelelő képet is előállítani. — Véleményem tehát az egyes cikkírók munkásságáról a következő:

Becker Fülöp. Néhány (kb. 14) L.-től mindig független, jobbjára eredeti cikkében a latin keresztény irodalommal foglalkozik; cikkei alaposak, színvonalon állnak s jó bibliographiával vannak ellátva, de — főleg az írók munkásságának jellemzése és értékelése tekintetében — kissé szűkszavúak.

Boros Gábor. Rabszolgai módon függ L.-től, szóról-szóra fordít, de annyira, hogy rövid cikkei egészen magyartalanok és élvezhetetlenek. Részint indolentiából, részint mert nyilván tökéletlenül tud németül s részint mert tárgykörét fogyatékosan ismeri, nevetséges és bosszantó bakokat lö s a mit nem bír lefordítani, ott hagyja. Ő az egyedüli, a kinek munkáját semmi elismeréssel sem honorálhatom. Szerencse, hogy aránylag kevés és jelentéktelen munkát kapott. A tömérdek germanismus és stiláris ügyetlenség kimutatására nem igen fogom a teret vesztegetni, inkább csak a félre- v. nem értett passusokról szólok alább, hogy a Lexikon használóját meg ne téveszszék.

Csenyeri János. E kötetben egyetlen cikke van: Propertius, a mely — mint várható volt is — független, minden tekintetben megfelelő s a legjobb irodalomtörténeti cikkek közé sorozható. Egyetlen kifogásom, hogy nincs eléggé kiemelve szerencsétlen *mythologizáló* hajlama, mely genialis alkotásainak élvezetét oly nehézzé teszi.

Cserép József. Több mint kétszáz cikket írt (köztük több mint

30 legkevesebb egy hasábos), tehát egyike azoknak, a kik legtöbbet dolgoztak és igen jól. A cikkek, melyek egynek (Sallustii) kivételével a római állami, jogi és hadi régiségek köréből valók, hébe-hóba I. nyomán haladnak (sohasem ragaszkodnak hozzá s néha a bőbeszédű L. kívánatos és ügyes megrövidítései), az esetek túlnyomó többségében azonban teljesen függetlenek s alapos szaktudással és lelkiismeretességgel készültek. Ítéletem e részét Mommsen, Marquardt és Lange műveivel itt-ott végzett collationálásra, valamint arra a tényre is alapítom, hogy a jogi cikkeket Vécsey Tamás revidálta (Előszó. I. köt. VIII. l.). — Nyugodtan merem állítani, hogy Cs. munkája határozottan jobb L. megfelelő anyagánál s a Lexikon erősségeinek egyike.

Dóczi Imre. Kevés számú (kb. 12) cikkében független L.-től, alaposabb, részletesebb ennél; itt-ott bibliographia is van. (NB. Az I. kötet bírálója szerint azok közé tartozott, a kik «leghívebben alkalmazkodnak L.-hez». Ez most másképen van.) Tárgyköre: görög hadi régiségek.

Erödi Béla. Az ókori keleti népek földrajzából és történetéből való cikkeket dolgozott föl s anyagát jó részt autopsziából, illetve saját műveire támaszkodva tárgyalhatta. Nem mindig önálló (a geographusok közös vonása), de mindig megbízható.

Finály Gábor. Kb. 40 cikk de omni re scibili, de főképen a görög és római műrégiségek és numismatika köréből; a cikkek általában függetlenek és rövidek, de vannak hosszabbak is (Pénzek és súlyok, Pompeji, Sepulcrum, Via s főleg a 40 hasábos Róma), melyek adataiknak modernségével és bőségével s dúsgazdag szakirodalmukkal a Lex. legjobb e nembeli cikkei közé tartoznak; Roma topogr. viszonyait továbbá magatervezte, illetőleg -készítette rajzok világosítják meg. — F. azonkívül már a munka 5. ívétől segédkezett a correcturának ép oly hálátlan és keserves, mint igen fontos robotmunkájában.

Geréb József. Cikkei, melyeknek száma meghaladja a százat, jobbára rövidek, de van hosszabb is elég (pl. Mysteria, Nevelés, Papok Sali, Sibylla, Székér, Tragedia, Vallás, Varázslás); emezekben egészen a maga lábán áll, de önállósága és szaktudása amazokban is megnyilatkozik; L. hosszú lélekzetű cikkeit itt-ott ügyesen kurtította meg. Munkája, mint e téren már kifejtett működése után várható is volt, teljesen megbízható. Itt-ott némi bibliographia nem lett volna fölösleges.

Gyomlay Gyula. Vagy 80 cikkében (köztük 13 legalább egy hasábos) néha L. nyomán halad, majd jobban ragaszkodva (Ptolemæus, Seleucus), majd kevésbé s beszúrásokban mutatva ki szaktudását (Per); legtöbbször mégis önálló, mindenütt megbízható, alapos, modern színvonalon álló felfogásban és bibliographiában egyaránt.

Hegedűs István. Szinte sértésszámba menne, ha a classica philologia régi, kipróbált művelőjének munkáját egy volt tanítványa akarná érdeme szerint hosszasan méltatni; hogy cikkei színvonalon állanak, magától értetődik, s ha a kisebbek szokás szerint L. fonalán haladnak, annál eredetibbek a nagyobbak (pl. Népdal, Sappho, Theocritus, Plato), melyek óriási eruditióval és sokszor nemes pathosszal vannak megírva. A bibliographia dúsgazdag s többek közt a magyar irodalmi vonatkozások részletes felsorolásával is kitűnik.

Hittrich Ödön. Cikkei (vagy 30) néhány (7) történeti tárgyú kivételével a hadi régiségek körébe tartoznak, jobbra rövidek (néha túlságosan is; hosszabbak: Ostrom, Tormenta), függetlenek (olykor ügyes rövidítések), jó források alapján készültek. Bibliographia azonban sehol sincs.

Hornyánszky Gyula. Nem sokat írt, vagy 17 cikket, de ezeket széleskörű tudással írta meg s jó bibliographiával látta el; teljesen önálló, úgy hogy olykor szinte sajnálni kell, hogy L. jó adatait is föl nem használta. Tudását, akribiáját és stiláris ügyességét jobban meg lehetett volna adózatni.

Incze Béni. Nagy buzgalommal és sok utánjárással végzett jókora quantum munkát, melynek orozslánrésze nem igen sarkalhatta tudományos ambícióját (családokat, családtagokat, jobbra apró-cseprő emberkéket ismertetett; képzeljünk pl. 44 darab Valeriuszt egy rakáson!). Hálátlan anyaga egyenesen rászorította, hogy L.-t kövesse, de alaposan átgyúrja, apróbb dolgokat el-elhagyogatva, majd meg hozzá is adva; a bibliographiában is részletesebb s a hazai irodalomról sem feledkezik meg. Elismerésre méltó, derék munkát végzett.

Kempf József. A túlnyomó részben geographiai anyag nagyjában L.-ből van átvéve, de nem pusztá fordítás, hanem közbeszúrt részletekkel jól ki van bővítve; a topographiai meghatározások nagy (néha szinte túlzott) pontosságukkal lépten-nyomon hirdetik, hogy jó térképek segítségével készültek. Alapos, derék munka; a bibliographia is kielégítő.

Király Béla (+). Munkaköre nem csupán gör.-római földrajz volt, mint a programm jelezte, hanem jelentéktelenebb egyének biographiája is (sőt a cikkek többsége ilyen); munkája értelmes fordítás. Különben keveset dolgozott.

Kuzsinszky Bálint. Kb. 75 cikket írt, melyeknek $\frac{2}{3}$ része egészen eredeti s túlnyomó része hungaricum. Ezekről — sajna — csak azt mondhatom, a mit Socrates a «homályos» Heraclitusról: A mit megértettem belőle, az pompás, s arról, a mit nem értettem meg, hiszem, hogy szintén az; de a mű «delosi úszót kíván», azaz — szakértőt. Ehhez még csak azt tehetem hozzá, hogy tudományos apparatusa

rám a legjobb benyomást teszi, s ha az e kötetben levő cikkek ellen sem lehet több kifogást tenni, mint a mennyit az I. kötetben foglaltak ellen Hpl. (Arch. Ért. XXII, 357. s k. l.) tett, akkor e cikkek íróját ezekért az újdonságokért, melyek a Lexikont oly sajátosan individualizálják s melyek — tudtommal — első ízben vannak itt a laikus közönség számára hozzáférhetőbb helyen és neki való módon tárgyalva — csak elismerés, hála és köszönet illeti meg.

Láng Nándor. 56 cikk az archæologia köréből, melyeknek több mint fele nagyobb terjedelmű; külön is megemlítést érdemelnek; Mycenæ, Olympia, Pergamum, Phigalia, Polychromia, Sarcophagus, Szobrászok, Templum, Theatrum, Vasa. A cikkek minden tekintetben a modern archæologia színvonalán vannak s úgy terjedelem, mint minőség tekintetében magasán állanak L. fölött; önállóak, kimerítő bibliographiával vannak ellátva s gazdagon vannak illusztrálva. Az illusztrálás dolga általában egészen L. N. kezében volt, ő válogatta ki az ide vágó rengeteg anyagból a megfelelő instructiv ábrákat (számuk 900-ra rúg) s magyarázta is ezeket. — Hpl. azon kifogását (l. c.), hogy nincs megmondva, honnan valók az ábrák, az e kötet végén található jegyzék tárgyalanná teszi.

Latkóczy Mihály. Mesés quantumot dolgozott: kb. 300 cikket csak e kötetben! S e cikkek általában jó hosszúak: több mint 100 legalább egy hasáb terjedelmű, de vannak ezek közt 10—20 hasábosak is (Musæ, Mythologia, Nymphæ, Odysseus, Orpheus, Pallas, Rhea, Satyri, Theseus), sőt egy (Zeus) 60 hasábos monographia! Tárgyukat tekintve, van köztük néhány történeti, két bölcséleti (Pyrrhon, Xenophanes) és három irodalomtörténeti (Pervigilium, Philostratus, Tibullus), a többi mythologiai. Terjedelmükkel lépést tart minőségük: a bennük elhalmozott roppant anyag alapos tudással és élvezetes nyelven van feldolgozva, folytonos tekintettel az archæologiai emlékekre. — L. M. munkájával a Lexikon igen sokat nyert; hozzá képest L. e nemben valósággal koldússzegénynek nevezhető.

Lipóczy Keczer Géza. Czímszavai (pl. Trajanus, Vespasiani) részben olyanok voltak, hogy módjában lett volna önállóbb munkásságot fejteni ki, de L. K. G. e helyett csaknem szóról-szóra L.-t fordítja (két jelentéktelen cikk: Vettii és Vibullius kivételével), és pedig nem csupán a kisebb cikkeket, hanem a jelentékenyebbeket (Ulpii, Vespasiani, Vitellii) is. E göröcsös ragaszkodásban mindjárt B. G. után következik, de ennél mégis önállóbb, mert egy-egy izolált apróságon meglátszik, hogy egynek-másnak utána nézett. — Fordítása nem mindenütt ment a félreértésektől.

Mangold Lajos. A rövidebb cikkek nála is L. cikkeinek fordításai, illetőleg átdolgozásai, de a nagyobbak (pl. Marius, Mithridates,

Nero, Octavianus, Pompejus, Sergii, Sertorius, Servius Tullius, Sulla, Theodosius, Tiberius), valamint az orientalis historia alakjaival foglalkozó czikkek (Salmanassar, Sargon, Nabopolassar, Nabu kudrussur, Nabu Nahid, Semiramis, Sennacherib) teljesen eredetiek s igazi történetirői vena documentumai; megvan bennük minden, a mit csak kívánhatni, hatalmas, a szakirodalom kiterjedt ismeretén s lelkiismeretes felhasználásán alapuló tudás, nagy jellemző képesség stb. — M. I. a hozzá fűzött várákozásnak teljes mértékben megfelelt.

Maywald József. Kevés (kb. 14) cikkében, melyek többnyire egészen rövidke (hosszabbak, Tela, Temetkezés, Stephanos), egészen önálló, igen alapos és jó forrásokból merített. Kár, hogy csak ilyen keveset dolgozott. Bibliographiát azonban nem nyújt.

Némethy Géza. Jó sok (vagy 63) cikke túlnyomó részben a L.-ben is meglévő adatoknak erősen megrövidített feldolgozása. Eredetisége főleg jelentékenyebb írók (Ovidius, Phædrus, Tacitus) jellemzésében mutatkozik, de úgy e tekintetben, mint általában valósággal fukarkodik a szóval; művek beosztását, tartalmát vagy épen nem, vagy csak épen hogy ismerteti, oly írókat mint a két Plinius, Seneca jóformán alig jellemez — igazi antipodese a bőbeszédű L.-nek. Pedig hogy mire képes, ha egyszer szűkszavúságáról lemond, fényesen illusztrálja pl. a gyönyörűen megírt Vergilius cikk, minden esetre legszebb cikke. Rövidsége törekvése a bibliographiában is jelentkezik: csak kiadókat és fordításokat közöl (teljességre itt sem törekszik), monographiákra nem terjeszkedik ki (csak Symmachus alatt van, ha jól láttam, két ily munka felsorolva), sőt a L.-nél meglévő műveket is elhagyja, úgy hogy eljárása okvetlenül szándékos és tudatos, ha előttem nem is világos. — Anyagát azonban a komoly szakember biztosságával tárgyalja, úgy hogy tárgyi tévedés írmagúl sem akad nála.

Pecz Vilmos. L.-től egészen független, illetőleg túlnyomó részben új cikkei a gör. keresztény irodalomból nyújtanak ízelítőt; sajnálnunk kell, hogy több nincs belőle. Olyan alakoknál, mint Origenes vagy épen Photius, egy kis bőbeszédűség épen nem lett volna baj. Hogy a cikkek minden tekintetben kifogástalanok, magától értetődik.

Petz Gedeon. Néhány a germán philologia körébe vágó rövidebb cikke teljesen független, alapos, színvonalon áll, a szakirodalom (Zeuss, Grimm, Müllenhoff) folytonos tekintetbe vételével és felhasználásával készült s pompás (az egész Lexikonban — sajna — csaknem egyedül kifogástalan) etymonokkal jeleskedik.

Pirchala Imre. Két rövidebb cikke (Sili 7, 8; Statii 7) alapján ítéletet mondani vakmerőség volna; bibliographiája minden esetre hiányos (csak szövegkiadásokat közöl, monographiát egyet sem).

Pozder Károly (+). Általában L. fonalán halad, de épen nem

ragaszkodik hozzá szolgálilag; idézett forrásait olykor fel is használja, de nem elég akribiával (főleg in Indicis et Iranicis), úgy hogy bár jókora apparatussal dolgozott, az elsietésnek és félreértésnek nem egy nyoma van nála; azonkívül sokszor elavult adatokat hoz. Ennek ellenére kétségtelenül feladata magaslatán állott s munkája nagyban és egészben sikerült. Bibliographiája is jó, de itt-ott kiegészítésre szorul.

Pruzsinszky János. A gör. és róm. magánrégiségek köréből való kb. félszáz cikke jobbára rövid; hosszabbak: Mercatura, Nomen. Posta, Publicani, Ruházat, Szakál, Venatio. Csak egészen jelentéktelen dolgokat vesz át L.-ből, egyébként bővebb, szabatosabb, érdekeltőbb; forrásait a szakember alaposágával válogatta ki s dolgozta föl.

Sebestyén Károly. Az apróbb cikkeken a lübkeri ductus félreismerhetetlenül meglátszik, de egy-egy közbeszúrt adat mindig elárulja, hogy szerzőnek van mondani valója. A nagyobb cikkek némi kiábrándulást okoztak nálam s fognak okozni, nem kétlem, másoknál is. S. K. filozofiai munkássága reményekre jogosított, melyek ez úttal nem igen váltak valóra. Nem mintha dolgát nem értené vagy adataiban tévedne, de — az a benyomásom — nem dolgozott elég ambícióval s munkájában nincs meg az *igazi filozofiai színvonal* (a részleteket l. s. vv. Philosophia, Parmenides, Philo, Socrates, Sophisták); e részben a cikkek minden valamire való compendium (Schwegler, Kirchner) alatt maradnak. Ez a kifogás talán váratlanul jó és erősen subiectiv színezetűnek látszik, de: noblesse oblige! — Biographiai adatokat S. K. philologiai érzéketlenséggel mellőz, a citatumokkal nagyon fukarkodik, a bibliographiában az újabb irodalommal nem törődik eleget s igen szeszélyes: említ, elhallgat műveket tetszése szerint. — Minden félreértés kikerülése végett még egyszer ismétlem: a cikkek úgy is jók, a hogyan vannak, de épen S. K. sokkal jobban is meg tudta volna őket írni.

Szabó Iván (+). A gör. róm. színházi régiségek és dráma köréből való anyagot dolgozott föl, egészen függetlenül L.-től s a legjobb források alapján (igen szépek pl. Mimus. Pantomimus, Plautus, Satyrdráma, Sophocles, Terentius s főleg Színjátékok); a cikkek sokkal részletesebbek mint L.-éi, sőt olykor talán túlságosan halmozzák is az aprólékos adatokat (v. ö. pl. Színjátékok, Thymele), különben a legjobbakkal közé tartoznak. A bibliographia is bő és gondos.

Számek György. Kevés (kb. 25) és igen rövid cikket találtam tőle (egyetlen hosszabb: Nuptiæ); általában L. adatait dolgozza föl minden különösebb eredetiség nélkül, de hibátlanul.

Szamosi János. Cikkei, főleg az apróbbak, fordítások, de némi

bővítés, egy-egy új adat sok helyt található s tanúskodik a szerző önálló felfogásáról és szaktudásáról. Két hosszabb czikke van. Az egyik. Ὁμογενική, L.-től egészen független s minden tekintetben megfelelő. A másik, Tullii, bár új dolgokat is hoz, lényegében L. átdolgozása; felfogása persze más: zelotikus híve Ciceronak (l. alább). Ettől eltekintve munkája L.-rel szemben határozott nyereség és haladás; bibliographiája is bővebb.

Szautner Zsigmond (†). Igen kevés (mindössze 8) cikkében L. nyomdokain jár, de apróságokból kitűnik, hogy egyet-mást olvasott hozzá.

Székelly István. Apró geographiai cikkeket kapott, melyeken nem igen mutathatta ki erejét; L.-t követi, de nem szolgálilag: hanem hol változtatva, hol rövidítve átdolgozó módján; munkája pontos és megbízható, bibliographiai adatai bővebbek, modernebbek.

Szigeti Gyula. Irt irodalomtörténeti cikkeket a gör. epos és szaktudomány köréből (köztük egészen újakat, mint: Regény, Taktikusok), azonkívül — a mit a munkaprogramm nem jelez — geogr. cikkeket, és pedig hosszúakat (Samus, Sardinia, Sicilia, Thessalia, Troas), történeti, sőt régiségtani dolgokat is — szépen, nagy körültekintéssel, nagy buzgalommal, elsőrendű források után, L.-től sokszor még a legapróbb részletekben is függetlenül. Munkája azonkívül részletesebb és modernebb is s kétséggel a Lexikon legjavához tartozik.

Schüll Salamon. A rövidebb cikkek L. nyomán készültek s csak apróságokkal árulják el, hogy szakember volt az írójuk. A nagyobb cikkek önállóak, de nagyobb gondal lehetnének megírva; nevezetesen többet lehetett volna gondolni az egyes írók jellemzésével s jobban ki kellett volna domborítani jelentőségüket (l. Plutarchos, Polybius, Xenophon); a bibliographia is lehetne jobb, illetőleg bővebb (a monographiák címei, kiadása helye stb. nem igen vannak közölve). — E jámbor óhajtasoktól eltekintve, munkája megállja a helyét.

Schilling Lajos. A gör. geogr. és historia körébe vágó cikkek kidolgozás tekintetében nem állnak egyenlő színvonalon: némelyek (jobbára az apróbbak) többé-kevésbé szabad fordítások, melyeknek csak részleteiben mutatkoznak az orosz-lánkormők, mások (jobbára a terjedelmesebbek, pl. Peloponnesusi háború, Pericles, Perzsa háborúk, Philippus [II. és IV.] Phocis [Delphi], Pisistratus stb.) minden tekintetben megfelelnek a követelményeknek, a legtúlzóbb igényeket is kielégítik s a legjobbak és legmegbízhatóbbak közé sorolandók.

Schmidt Attila. Jó sok, de apró cikkeket írt (hosszabb: Szelek L. és Pecz V. nyomán. Nem szeret sokat beszélni, de annál megbízhatóbb.

Takács Menyhért. Csak kevés (mindössze: 15) igen rövid és jelentéktelen tárgyú cikk való tőle, általában L. nyomán halad, itt-ott bővítve azt; megbízható.

Tihanyi Mór. Tekintélyes számu (kb. félszáz) cikkeinek túlnyomó többsége egészen új; a L.-rel közösek (vagy 5) terjedelem tekintetében jóval felülmúlják L. cikkeit. A cikkeknek csak mintegy harmadát (16) voltam képes ellenőrizni, de ezek oly pontosak és megbízhatóak, hogy a többiekről is nyugodtan minden jót merek föltételezni. Különösen kiemelem az Orvosok és Természettudományok cz. hosszabb cikkeket. Stílusa gondos és élvezetes, színvonala modern, álláspontja természettudóshoz méltó, közreműködése határozott nyereség.

Tóth Kálmán. Aránylag jelentéktelen alakokról szóló történeti cikkeket kapott, úgy hogy bámulni lehet, mért nem fordított általános szokás szerint L.-ből; e helyett nagy szorgalommal és tudással fölvértvezve jól folyó és szabatos nyelven egészen új dolgokat tud mondani. Kár, hogy többet nem dolgozott.

Váradi Károly. A római magánrégiségek köréből vett jókora számú (38), de igen rövid cikkeiben (egyetlen hosszabb: Vinum) eredetiség mentül kevesebb van, de hiba sincs.

Vári Rezső. Tárgyköre a gör. epos és szaktudományi írók. Czikkei L.-től függetlenek és részletesebbek (köztük több az új, pl. Mythographi, Papyrusgyűjtemények, Parœmiographi), részben (pl. Mathematika, Notæ, Papyri) oly specialis szakismereteket követelnek, hogy competens ítéletet róluk nem mondhatok, bár meg vagyok győződve, hogy ezek is magas színvonalon vannak. A bibliographia jó s a magyar szakirodalomra kellő tekintettel van.

Veress Ignác. Két-három új cikkétől eltekintve erősen függ L.-től, itt-ott rövidít, olykor félreért; földrajzi és történeti cikkei mind rövidek; bibliographia sehol.

Zsoldos Benő. Csaknem kizárólag földrajzi tárgyú cikkei nagyon kevésé önállóak, többé-kevésbbé szabad fordítások, melyekben helylyelközzel egy-egy beszúrt új adat jelentkezik. Egyetlen irodalomtörténeti cikke (Thucydides) kifogástalan ugyan (kiemelendő jó magyar bibliographiája), de szintén híjával van minden különösebb eredetiségnek. (A birálat II., az egyes cikkekhez fűzött észrevételeket tartalmazó része, következik.)

(Budapest.)

SCHMIDT JÓZSEF.

Haraszi Gyula: A renaissance francia színiköltészete és a színszerűség. Budapest, 1904. M. T. Akadémia. 8-r. 62 l. Ára 1-20 K.

Haraszi a címnél egyebet ad, még pedig egy vitairatot Rigal, Brunetièrre és Ebert azon állításával szemben, mely azt hangoztatja,

hogy a XVI. századbéli francia színiköltészet tulajdonképen csak könyvdráma, *spectacle dans un fauteuil*. Vajjon Rigal, Brunetière, illetőleg Ebert érvei, melyek főleg modern szempontból tekintik ezeket a régi drámákat, megezőfolhatják-e azt a történeti tényt, hogy Jodelle, Garnier, Grévin és Jean de la Taille drámái színre kerültek: azt már régen eldöntötte az irodalomtörténeti kritika. Itt csakis arról lehet szó, mit tartott a XVI. század előadhatónak, milyen színszerűséget követelt egyes daraboktól vagy a drámáktól egyáltalában.

Haraszi tömeges összeállításban számol be az egyes darabok előadásáról, mi már magában véve is elég érv azok színszerűsége mellett. Nélkülözzük azonban a darabok dramaturgiai és æsthetikai méltatását, a mely első és legbiztosabb foruma lett volna a színszerűség hatalmasan vitatott kérdésének eldöntésében. Mert kétségtelenül nem az előadáson vagy az elő nem adáson fordul meg a kérdés, hanem a dráma belső szervezete, æconomiaja, cselekvénye és több más æsthetikai szempont dönti el, könyvdrámának kell-e tartanunk valamely színművet.

Hatalmas történeti érv, mely e darabok akkori színszerűsége mellett szól, először az eléggé kifejlődött francia színpad, a mely ebben az időben az angollal együtt híven utánozza olasz eredetijét. De még inkább bizonyítja egy másik fontos körülmény, melyet itt Harasztival párhuzamban ismét föl akarok említeni. Bár ebben az időben, főleg Angliában, voltak ugyan könyvdrámák is — mint Whetstone classikus drámája, sőt Sidney panaszaí Pembroke grófnő híres irodalmi körében épen Shakespeare emelkedése idejében erről tesznek bizonyosságot — mégis az angolok a francia drámától várják a maguk drámájának föllendülését. Az ő kezdeményezésükre jelentek meg Garnier Róbertnek, a Jodellettől megalapított francia classikus dráma fejlesztőjének, tragédiái angolul, még pedig határozottan a színpad számára. Garniernek egyik római drámáját «Marcus Antonius»-t Lady Pembroke fordította le 1590-ben és öt évvel később nyomtatásban ki is adta, a másik két római tragédiát pedig Kyd Tamás fordította. Ez utóbbi esemény annál inkább föltűnő, mivel Kyd a népies színháznak legelőkelőbb színműírója. Ő tehát teljesen bízott Garnier műveinek színszerűségében.

De még tovább is haladhatunk, midőn látjuk, hogy II. Károly király visszatérése után Shakespeare helyett valóban a francia dráma utánzása válik divattá Angliában. Shakespeare után azonban alig találunk követőre és a törzsökös angol Ben Jonsonnak eszéágában sincsen a francziákat követni. Az angol szellem itt fölülmúlta már a francziát és Garnier, Jodelle s mások darabjai, továbbá Lady Pembroke kísérletei és a köréhez tartozó Daniel Samu «Kleopatrá»-ja, Brandon

«Erényes Oktaviá»-ja, ugyancsak Daniel «Philotás»-a könyvdramákká váltak, bár nem tekintették azoknak.

Haraszi hajszálfinomán czáfol rá elleneseinek érveire és a rég eldöntött kérdést újból eldönti, *a mi szintén fontos dolog*, midőn oly tudósok, mint Brunetière, Rigal újra, szükségtelenül fölvetették. Nem csoda, hogy okoskodásuk szűk sikátorba vezette őket.

(Budapest.)

MORVAY GYÖZŐ.

Kelemen Béla: Magyar és német kézi szótár. Tekintettel a két nyelv szólásaira. II. Magyar-német rész. Budapest, Athenæum (1904). 528 l. Ára ?

A kétnyelvű szótárak között Sachs-Villatte német-francia szótára úgy van kitűntetve, mint ebben a nemben legkiválóbb alkotás és a tökéletesség példája. Tagadhatatlan, hogy alig van, talán nincs is párja e munkának az egész világon. Egyrészt teljesség tekintetében, másrészt jelentéstani szempontból. Felőleli mindkét nyelv szóanyagát a legnagyobb mértékben: nemcsak a köznyelv divatjamult. már-már elfelejtett szavait, hanem a dialektusok szokatlanabb kifejezéseit, szólásait és közmondásait is. Ezek mellé számos költői fordulat és képes kifejezés van felvéve, nem ugyan szigorú fordítással, hanem szabadabb formában, ugyanazon gondolatnak írótól való átültetésében. Természetes, hogy rendkívüli fáradságot és időt követelt, míg a szerkesztők ezt a teméntelen anyagot a maga nyersségében összehordották; s nem kevésbé méltánylandó az a munka is, melybe ennek elrendezése, pontos és helyes beosztása belekerült. Sachsék is csak úgy juthattak sikerhez, hogy kettőjük közül egyik — Sachs — a német nyelvnek volt alapos ismerője és buvára, a másik — Villatte — a francziában volt teljesen tájékozott és otthonos. Sőt még ez sem volt elég, hanem rajtuk kívül a munkatársak egész serege járt segítségükre: ki újabb szavakat, ki helyesebb fordítást juttatott kezükhöz, ki meg tanácscsal szolgált az összeállításnál.

Azt hinné az ember, hogy nem is lehet másképp, hogy képtelen egy kéz ily nagy munka elvégzésére; sőt az egész élet rövidnek látezik arra, hogy valaki egymaga lelkiismeretes alapossággal és megbízhatósággal befejezzen.

De, ime, mégis lehet! Példa rá Kelemen Béla. Rövid tíz esztendő alatt olyan hatalmas és becses tárát adta a magyar és német nyelv szókincsének, hogy műve elkerülhetetlen azok számára, a kik egyiknek, vagy másiknak irodalmába mélyebben akarnak behatolni.

Szótáriródmunk állapotainkhoz képest eléggé fejlett, noha igazán teljes szótárunk, mely az egész nyelv anyagát magábfoglalná, — nincs.

Fogarasi János kezdte meg a negyvenes években a magyar-német szótárak sorát. E munkában sok törölmetszett, eredeti, továbbá népies kifejezés van összegyűjtve mindkét nyelv szókincséből; de a nyelvújítás termékeit nagy óvatossággal használja, ámbár az irodalmi divat következtében több szabálytalan alkotású és rosszhangzású szó akadt meg kezén. Őt követte Ballagi Mór, kinek szótára évtizedeken keresztül volt a német nyelvvel foglalkozók mentora. Egy és más tekintetben ma is a legbővebb és legkimerítőbb valamennyi között, különösen a synonymák tekintetében. Csakhogy ő majdnem minden kritika híján, válogatás nélkül használja a nyelvújítás korcsajtásait s így némiképen ártott nyelvünk tisztaságának.

Ujabbán egész csomó magyar-német szótár került ki sajtó alól, melyek azonban, csaknem kivétel nélkül, iskolai használatra vannak szárvva. Ilyenek a Simonyi-Balassa, Hoffmann, Könyve, Tipray, Tipray-Schuber szótára. A legtöbbnek van valamilyen érdeme, fogyatéka azonban mindegyiknek; sőt egyiket-másikat a tanuló is nehezen használhatja hiányos szóanyaga miatt.

A legújabb keletű nagy német szótár a Kelemen Béla kézi szótára. Első része (a német-magyar rész) már ezelőtt néhány évvel megjelent; *) a magyar-német részt most adta ki az Athenæum.

Kiváló nyereségnek tartom irodalmunkra. Különös ügyességgel, erős érzéssel, nagy és alapos tudással van megszerkesztve. Az irodalmi nyelv kifejezései különféle összetételekben és az ismertebb népies szavak egyaránt megtalálhatók benne. Bár teljesség tekintetében nincs akkora méretű, mint Ballagi munkája, viszont nyelvhelyesség szempontjából magasabb színvonalra emelkedik, mert a szerző Fogarasi óvatosságával kezeli anyagát a szógyűjtésnél.

Igen helyesnek tartom azt az eljárást, hogy a műben a költői szólamok (a fordító megnevezésével), népies mondások és példabeszédek egész sora jelentkezik a megfelelő német fordítás kíséretében. Például: Isten áldd meg a magyart stb. (Segn', o Herr, mit frohem Mut reichlich den Magyaren! Steinacker.) Isten segíts királyok Istene! (Hilf Gott der Könige und steh' uns bei! Jekel.) Szorul a kapczája. (Er ist in der Klemme) stb.

Helyesírását illetőleg az egységes német orthographiát követi, bár az első részben az osztrákot használta. Hogy ebből kár ne származzék, a függelékben mellékeli az új orthographiai szabályokat. A magyar helyesírás habozásai miatt, nagyritkán, előfordul egy-egy tévedés.

Ilyen testes műben lehetetlenség elkerülni, hogy valami hiány

*) Ismertetését lásd a Közlöny 1901. évi folyamában 833—836. l. Endrei Ákostól.

be ne csúszszék, egynehány szó ki ne maradjon a legnagyobb elővigyázat mellett is. Az alábbiakban ideiktatom azokat a kifejezéseket, melyeknek a második kiadásban való felhasználása többé-kevésbé kívánatos. A magyar szavaknak német jelentést is adtam; nem tudom, hogy elég sikerrel-e, mert — fájdalom — megfelelő eszköz nem mindig akadt kezemügyébe.

Adatszerzés die Einholung von Daten.

Adóbeszedés (die Steuereinhebung); *adóbeszedő* (der Steuereinnehmer). Egyiket sem mondják így magyarul, hanem: *adószedés*, *adószedő*. Jelentésük egészen azonos.

Adományemelés (der Donäter) nagyon idegenszerűen hangzik; jobb helyette az *adományos*, vagy egyszerűen *donáció*s.

Adtáz (sakramentieren) után fel lehetett volna venni *adta-teremtetté* wettern, fluchen, *adta-teremtetté* sackerment, zum Teufel.

Aggnő («zsupra aggnő») die Greisin.

Aggyruha die Bettwäsche.

Állópénz (készpénz) die Barschaft, das bare Geld.

Állósajt der Stehkäse.

Alség = alvég.

Apamén der Hengst, der Beschälhengst, der Zuchthengst.

Arabló. Inkább *arabsló*-nak mondják.

Aranyfülbevaló, *-karperecz*, *-sújtás* das Goldohrgehänge, das Goldohrgeheng, der Goldarmring, die Goldbörte. (Ha *aranygyűrű*, *aranytű* s több efféle fel van véve, ezeknek sem lehet kimaradniok.)

Aranyidő die goldene Zeit.

Aratókasza die Mähersense.

Áramátvitel die Stromübertragung.

Babértomb das Lorbeerlaub.

Babaruha das Puppenkleid.

Bádogkupa der Blechhumpen.

Bádogkanna die Blechkanne.

Bánatdíj ritkán fordulhat elő a *bánatpénz* jelentésében; én legalább

nem hallottam. Inkább a *fájdalomdíj* fogalmát jelöli.

Bányamunkás der Bergarbeiter, der Grubenarbeiter.

Bányászadal das Bergmannslied.

Barázdapor der Grenzstreit.

Barlangszáda (erdélyi tájszó), *barlangnyílás* die Höhlenmündung.

Barlangbejárat der Höhleneingang.

Baroktázás, *baroktáz* der Barockstil.

Békepipa die Friedenspfeife. (*Békepohár* mellett ez is elfér.)

Betyárkodik sich wie ein hochmütiger Bauernstutzer benehmen, sich lümmelhaft benehmen. (Ballagi.)

Bibliásember der Evangelinmann, der Bibelkundige.

Bikavejű stierstark, stierkräftig, kräftig wie ein Stier.

Bucsúpipa die Abschiedspfeife.

Bokorujró (szoknya) kifejezésére nem ártana kikeresni a megfelelő népies német szólást.

Bundás-nál a *bäuerisch* nem fejezi azt ki, a mit pl. az ujonczkatonának szoktak gúnyosan mondani az öregek.

Bútorgyár die Möbelfabrik.

Cinkanal der Zinnlöffel.

Császármozsa der Kaiserschmarren.

Csatajel (= riadó) der Alarm. («A csatajelt, a csatajelt stb. Pet.)

Csavar kulcs der Schraubenschlüssel.

Cselvágás die Finte.

Cserpor die Lohe.

Csézaskocsis der Kaleschenkutscher.

Csézásló das Kaleschenpferd.

Csodásság = csodás elem.

Dandársegéd (Brigade-Adjutant) eb-

- ben a formában nem használatos; hanem így: *dandár-segéltiszt*.
- Darázsderékú* wespundinnen Leibes.
- Derékszj*-nál nem elég der Leibgürtel; a katonai műszótárban: der *Überschwung*, der *Leibriemen*.
- Diáksíny* der Studentenstreich.
- Döbbenet* = döbbenés. Ritka szó ugyan, de mégis előfordúl (Arany: Tetemre hívás.)
- Duzma* = duzzogó.
- Elhasal* auf den Bauch fallen, misslingen, durchfallen.
- Ellantol* elmenekül.
- Elpetyhüdni* schlaffen, entnerven.
- Elszelel* schnell davon gehen.
- Ermelléki* (bor) Érmelléker (Wein), der Wein aus der Érgegend. (Elég gyakori szó, kár volna kihagyni.)
- Évzárás* der Jahresschluss.
- Évzáró ünnep* das Jahresschlussfest.
- Félemler* der Halbmensch. («Félemlerek» Malonyai.)
- Gyepőlőszár* der Lenkzügel.
- Határpásztor* (= mezőőr) der Feldhüter, der Feldvogt.
- Hatvágás* das Säbelschwingen. (?)
- Honfivér* das Patriotenblut.
- Hóvihar* der Schneesturm.
- Iskolapad* die Schulbank.
- Jegykendő* részére is lehetne megfelelő kifejezést keresni.
- Jelhang* der Feldruf. (Kat. műszó.)
- Jellegzetes*-t (typisch) mondanak inkább, mint *jelleget*, vagy *jellegzőt*.
- Jogforrás* die Rechtsquelle. Most a politikai szótárnak egyik divatos kifejezése.
- Kakastej*-nél (Milchstern, növ.) meg lehetett volna jegyezni, hogy a népies nyelvben a víz kifejezésére is használják. («Kastej» sütött kenyér.)
- Kapargál*, *kapirgál* = kapargat.
- Kapuzábé* kapufélfá.
- Kí főzés* das Auskochen.
- Kí főzőhely* die Auskocherei.
- Kulisszatitok* das Kulissengeheimniss.
- Laskanyujtó* der Nudelwalker.
- Lóutasítás* die Schiessregel (kat. műszó).
- Márványkebel* der Marmorbusen.
- Megindokol* motivieren, die Beweggründe angeben.
- Mestervágás* der Meisterhieb.
- Méterszám* (-ra) meterweise.
- Negyedfű* vierjährig.
- Nőemancipáció* die Frauenemanzipation.
- Nyelhatár* die Sprachgrenze.
- Országháborító* der Landesaufwiegler, der Revolutionär.
- Oróktörvény* das ewige Gesetz.
- Örörmegye* igen ritka lehet; helyette: *örörmegye*.
- Pengőforint* (= ezüstforint) der Silbergulden.
- Picula* das Sechserl (zehn Kreuzer).
- Rabbilincs* die Sklavenfesseln, die Fesseln.
- Rabkoszt* die Sträflingskost.
- Reménycsillag* der Hoffnungstern.
- Sastekintet* der Adlerblick.
- Sátortábor* das Zeltlager.
- Sebforradás* die Vernarbung, die Narbe.
- Segéd munkás* der Hilfsarbeiter.
- Sportélet* das Sportleben.
- Sportlap* die Sportzeitung.
- Sporttelep* der Sportplatz.
- Szereplési viszketeg* die Sucht eine Rolle zu spielen.
- Szultána* die Sultanin. («A szultána árnyékában» stb. Pekár Gy.)
- Tájn nyelv* (= tájszólás) der Dialekt.
- Teherlap* das Lastenstandblatt.
- Testestől-lelkestől* jobban hangzik így: mit Leib und Seele, mint: mit Körper und Seele.
- Tükörtojás* das Spiegelei.
- Utóllási jog* das Nachfolgerrecht.
- Útmester* der Wegmeister.

Vasizom der v. die Eisenmuskel.
Versenyparipa (= versenyló) das
 Rennpferd.
Vészkijárat der Notausgang.
Világverő («Világverő Mátyás sír-
 ján» stb. Jókai)
Vitézi torna das Heldenturnei, das
 Ritterturnier.
Zabi ?

Zabgyermek das unehliche Kind, das
 Findlkind.
Zeneszerszám das Instrument.
Zsíros nemcsak fett, schmierig ér-
 telemben ismeretes, hanem, mint
 p. o. zsíros paraszt, ebben is: *gaz-
 dag.* (Zsíros falat?)
Zsiránytanya die Räuberherberge.

A teljesség azonban a kézi szótáraknál, tudvalevőleg, nemcsak megvalósíthatatlan követelmény, de nem is cél. Ez a pár adat sem azt akarja bizonyítani, hogy Kelemen szótára nem közelíti meg célját, ellenkezőleg. Hogy azonban olvasóink helyes fogalmat alkothassanak Kelemen szótárának gazdagságáról, kiválasztottunk találomra egy szócsaládot (a *pusztát* és származékait) és ideiktatjuk párhuzamosan a teljesnek tartott Ballagi cikkeit és Kelemenét. Könnyű észrevenni, hogy Kelemen cikke nemcsak részletezőbb, de rendszeresebb és áttekinthetőbb is.

Ballagi:

Pusztá, mn. 1. wüft, öde; *pusztádon* —, ganz wüste, ganz entblößt; — *templom*, eine verödete Kirche; — *pince*, ein verlassener Keller; (*ft.*) — homokkő, flötleerer Sandstein; 2. bloß; az — vélemény, das ist bloß eine Meinung; 3. (*a. m.* fölfegyverzetlen) bloß; — kézzel megtámadni vkit, unbewaffnet, mit bloßer Hand Jem. angreifen; —, *fn.* die Wüste; die Rußte, die Heide; (*ttud.*) das Prädium (ein Gut ohne Colonialgründe).
Pusztá-Celina, hn. Wößling (*K.-Kü-
 küllő-m.*).
Pusztá-Csó, hn. Tschobina (*Vas m.*).
Pusztai, mn. von der Rußte od. Wüste her.
Pusztán, ih. 1. verlassen; 2. bloß.
Pusztárávadás, fn. (*b.*) der Preßbau.
Pusztás, mn. heidig, Heiden od. Rußten enthaltend.
Pusztaság, fn. die Wüstenei, die Debe, die Einöde, das Heideland.
Pusztaságos, mn. Pusztaságossan, *ih.* verödet, wüft.
Pusztá-Somorja, hn. Ded- od. Wüft-Sommerein (*Moson m.*).
Pusztítás, fn. das Verheeren, das Zerftören, das Verwüsten; (*mint tárgy*) die Verheerung, die Zerftörung, die Verwüstung.

Kelemen:

pusztá: I. 1) bloß, v. ö. merő; ~ *falak*: die leeren Wände; a ~ *földön* hálai: auf bloßer Erde schlafen; a ~ *gondolat*: der bloße Gedanke; ez ~ *gyanu*: das ist bloßer Argwohn; a ~ *igazság*: die nackte Wahrheit; ~ *kézzel*: unbewaffnet, mit bloßer Hand; a ~ *név*: der bloße Name; ez ~ *rosszakarat*: das ist reine Bosheit; ~ *szemmel*: mit bloßem v. unbewaffnetem Auge; ez ~ *vélemény*: das ist bloß eine Meinung; ez ~ *véletlen*: das ist reiner Zufall; 2) öde, verödet, verlassener; ~ *láz*: das öde r. verödete Haus; ~ *vidékek*: öde Strecken (*t.*) Landes; — **II.** (-át) die Heide, die Wüste, die Rußta.
pusztai csárda: die Heideschenke; ~ *élet*: das Leben auf der Rußta; ~ *jelleg*: der Steppencharakter; ~ *lakó*: der Heidenbewohner; ~ *ló*: das Steppenpferd; ~ *találkozás*: die Begegnung auf der Rußta; ~ *tó*: der Steppensee.
pusztán: 1) bloß, rein, ledialich; ez ~ *gyengeség* nála: das ist bloß Schwäche bei ihm; 2) öde, verlassener.
pusztaság (-ot): die Wüste, das Heideland, die Steppe.
pusztaságos: verödet, wüft.

Pusztítani, *cs.* verheeren, verwüsten, zerstören.

Pusztító, *mn.* verwüstend, zerstörend, verheerend.

Pusztulás, *fn.* die Zerstörung, die Verwüstung; —*Éa menni,* zu Grunde gehen.

Pusztulni, *k.* 1. öde od. wüste werden, zu Grunde gehen: 2. *á. é.* (valahonnan) einen Platz räumen, sich packen; pusztulj! pack dich! pusztulj elölem, geh mir aus den Augen.

pusztít (-ott; -son): 1) verwüsten, zerstören, verheeren; 2) verderben; 3) verzehren.

pusztítás (-t): die Zerstörung, die Verheerung, die Vernichtung.

pusztító: verheerend, zerstörend: (ember) der Zerstörer.

pusztul (-t; -jön): 1) zu grunde v. zugrunde gehen, zerstört werden; ~unk, veszünk, mind oldott kéve széthull nemzetünk (Tompa): des Volkes Kraft zerfällt, gleich dem Garbenbund, das auseinanderfällt (Steinacker); 2) leer, öde v. wüst werden, verfallen; 3) ~j elölem! geh' mir aus den Augen!

pusztulás (-t): die Verwüstung, die Zerstörung, der Untergang, der Verfall, das Verderben.

pusztuló: 1) épület stb.) l. omladozó; 2) dem Untergang v. dem Verfall nahe v. entgegengehend; ~félben van: es ist dem Untergang nahe.

A szótár kiállítása általában csinos, a papiros, nyomás jó és az ára — a mely a könyvön nincs is jelölve — tudtunkkal elég szerény.

(Pozsony.)

GAGYHY DÉNES.

Pintér Jenő: A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai. Művelődéstörténeti értekezések 6. sz. Budapest, 1903. Hornyánszky. 8-r. 48 l.

A XVI. század históriás énekei számos adatban bővelkednek a kor katonai életére vonatkozólag, melyekből megrajzolhatjuk a török, német ellen hadakozó magyar katonának a képét. Pintér Jenő vállalta magára ezt a feladatot. E munka nem jár sok megerőltetéssel, mert csak a művelődéstörténeti vonatkozások összeszedésére és rendezésére szorítkozik, de nem is túlságosan hálás, mert a magyar irodalom ismerői — mások pedig nem igen forgatják Pintér értekezését — úgyis ismerik az eredeti forrásokat, melyekből a szerző merített; magában az egyes adatok csoportosításában pedig újdonság ingere nem rejlik. Az öt fejezetből, a melyre Pintér értekezését osztotta, a három utolsó foglalkozik a tulajdonképeni feladatával. A harmadik a tábori életről szól, a negyedik a várbeli életről s az ötödik a társadalmi viszonyokról. Sajnos, az utolsó, a mely pedig a legérdekesebb lenne, az adatok csekély száma miatt legrövidebb is. A szerző mindenesetre nagy készletséggel látott munkájához, sokat olvasott, ismeri az összes újabban kiadott históriás énekeket, és hogy az eredmény mégis kissé sovány, az is inkább a tárgy természetén, mint a szerző iparkodásán múlott.

(Budapest.)

JANITSCHÉK BÉLA.

Gagyly Dénes: A Rákóczi-kor elbeszélő költészete. Lampel R. Budapest, 1904. 8-r. 98 l.

A kurucz költészet epikáját ismerteti szerző e művében. Bevezetésül a kor történetének a költészettel való kapcsolatát fejtegeti, majd külön fejezetben összefoglalja a kurucz világ történetét s csak ezután tér át a tulajdonképeni tárgyára. Első fejezetében a kesergő énekekről, másodikban a verses regényekről szól, a harmadik a vitézi énekeket ismerteti, a negyedik a krónikákat, az ötödik a balladaszerű kisebb költeményeket tárgyalja. E felosztás kissé önkényes, mert nem látjuk világosan a korlátokat, melyek a különböző műfajokat elválasztják. A vitézi énekeket elkülöníteni a balladaszerű kisebb költeményektől bajos dolog, ha vitézi énekeknek a «korszerű eseményeknek . . . elbeszélését» nevezzük, mivel azok közül is nem egy korszerű eseményt örökít meg, másrészt pedig oly kevés bennök a balladai elem, hogy ez nem szolgálhat a felosztás alapjául. Még egy kifogást! Az első fejezet, a Kesergő énekek című, a szorosabb értelemben vett kurucz-kort megelőző idők panaszos hangulatú énekeit ismerteti, de csak kettőt tárgyal (Papvilág Magyarországon és Czeglédi István halála), a többiről hallgat. Semmiesetre sem ártott volna még néhányat legalább is megemlíteni.

Nem új dolgokat tár elénk e kis munka, nem is a szerző fölfogásának eredeti voltában rejlik a mű érdeme, hanem eleven, tetszetős stílusában. Meglátszik rajta, hogy a szerző élvezettel, lelkesedéssel foglalkozott a kurucz-világgal, és e lelkesedése s a hozzá társuló forma-érzéke alkalmassá tették arra, hogy gondolatait — ha nem is újak — lendületes formában nyilatkoztassa meg. Legelevenebb stílus a Bevezetésben s a történeti részben, már az irodalmi részben, az egyes költemények ismertetésében szárazabbá válik.

(Budapest.)

JANITSCHER BÉLA.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Georg Witkowski: Das deutsche Drama des XIX. Jahrhunderts in seiner Entwicklung dargestellt. Leipzig, 1904. Teubner. IV, 172 l. Kötve 1-25 M.

A művelt nagyközönséghez fordul ez a könyv, de nem hiszem, hogy célzott érhesse, pedig sok tekintetben igen jó könyv. Főgyengéje az anyagnak iszonyú tömege. Mennyi név, mennyi darabczím! Ez a túlságosan főlhalmozott nyers anyag igen megnehezíti az áttekintést és elveszi a térnek tetemes részét a korszak nagy alakjaitól, a kik bohatóbb jellemzést igényelnek. Azután ez a jellemzés sem mindig igazi

jellemzés. Szerzőnk igen bőven szól a főbb írókról: Hebbelről, Ludwigról, Anzengruberről, Hauptmannról stb., de igazi jellemzést, egy-két esetet leszámítva, nem kapunk, hanem rendszerint életrajzi vázlatot a darabok időrendi felsorolásával s többé-kevésbé terjedelmes bírálatával. Ez mind igen szép és rendszerint igen okos, többnyire egészen helyes is, de nem az írók álláspontjának, irányának vagy tehetségének egy-egy jelleme. Végre néha igen abstract a szerző nyelve és stílje, úgy hogy itt-ott nehezen érthető, esetleg nem tudjuk biztosan, hogy vajjon mit is akart voltaképp mondani.

A könyv bevezetésből, három fejezetből és egy befejező cikkből áll. Ime néhány vonás e fejezetek jellemzésére.

A bevezetés (1—6. l.) szól a német drámáról a XVIII. század végén: Lessing, a geniek, Iffland és Kotzebue, Schiller. Ez utóbbiról azt állítja, hogy «Shakespeare technikájával össze akarta egyeztetni a görög dráma nemes fenségét, az antik fatalismussal az erkölcsi szabadság követelményeit», a mi neki nem sikerült, mert nem sikerülhetett. Nem tudom, sikerülhetne-e, de bizonyos, hogy Schiller nem törekedett «ez ellentétes művészeti és világnézeteknek» oly egyszerű összekapcsolására, mint szerzőnk állítja. Azután helyeslőleg folytatja, hogy Schiller csak élete végén törekedett «realistikus stílusra, mely az ember sorsát kizárólag akaratóból származtatja». De hiszen a modern dramaturgia egyik fővivmánya, hogy a művészet tükröztesse vissza a való életet, e való életben pedig tudvalevőleg sorsunk épen nem kizárólag a mi akaratomk műve. E felfogással szerzőnk éles ellentétben van a mai lélektanall és szociológiával is.

Az első fejezet (7—31. l.) tárgyalja a romantikát (a végzet-drámával), Kleist Henriket és Grillparzert. Már Immermann jellemzése nem jellemzés. Szerző három drámáját említi igen mellékes megjegyzésekkel, mire így végzi: «Mint költő legjelesebbet alkotott, Merlin' című mély értelmű drámai mythosában, persze a színpad követelményeinek teljes mellőzésével.» Ebből bajosan fogja valaki sejtetni, hogy ez a Merlin' micsoda és mért mythos és mennyiben mély értelmű. Kleist jellemzése igen jó; de a Guiscard' töredékének rendkívüli magasztalása, mely különben manap valóságos divat, alig indokolt. Igen sikerült a jambikus drámaírók jellemzése és Grillparzer egyes műveinek méltatása. De összefüggő jellemzését nem kapjuk. A nagy osztrák költő darabjai közül szerinte Libussa' «mint symbolikus költemény kell hogy mind nagyobb elismerést arasson, mert kétségtelen, hogy a költészet legmagasabb fóladatai csakis(?) a symbolikusnak körében fekszenek». Ez is oly elmélet, mely homályosságával csak a költők és a közönség félrevezetésére alkalmas. Igen fogyatékos a Raimundról szóló rövidke szakasz.

Legterjedelmesebb a második fejezet, mely az 1830—1885. időszakot tárgyalja (32—105. l.). Főalakjai: Az ifjú Németország, Hebbel, Ludwig, Anzengruber, Wagner Rikárd, Wildenbruch; mellékesen Bauernfeld, Freytag, Halm. Legjobb a Hebbelt és Ludwig Ottót tárgyaló igen terjedelmes fejezet, mely a költőnek igazi jellemzését is adja; elég sikerült az Anzengruberről szóló szakasz is. De milyen furcsa, hogy pl. Laubétól csak egy darabot említ („Die Karlsschüler“), holott drámái annak idején minden német színpadon uralkodtak, sőt „Essex gróf“ című szomorújátéka ma is él még. Az 1870—85-ig terjedő éveket nevezi szerző a XIX. századi német dráma leg-zomorúbb korszakának. Méltán, mert ez évek sem kiváló írók, sem kiváló darabok nem hoztak létre. E szempontból jellemző, hogy a Schiller-díjat, mely három évente a legjobb német drámának jut (az idén Hauptmann színműve „Der arme Heinrich“ kapta!), 1863-ban Hebbel „Nibelung-trilógiája“ kapta, 1866-ban Lindner „Brutus und Collatinus“ című igen gyenge drámája, 1869-ben Geibelnek legalább költői becsű darabja „Sophonisbe“, 1872. és 1875-ben egyáltalában nem volt kiadható, 1878-ban pedig három költőnek (Wilbrandt, Nissen, Anzengruber) adták, de nem egy-egy drámájukért, hanem kiváló tehetségek elismerésül!

A harmadik fejezet (106—154. l.) kitűnően jellemzi a naturalismust és itt szól szerzőnk a külföldi írókról is (Ibsen, Björnson, Tolstoi), a kik a német dráma fejlődésére befolyással voltak. E fejezet, mely a közvetlen jelenhez visz, legtöbb ellenvetésre vagy kifogásra szolgáltat okot, a mi, mai írókról és termékekről lévén szó, épen nem föltűnő. Már a szerző álláspontja is kifogásos, mert voltaképp csak mellékesen æsthetikai. Így pl. elég sajtószzerű, hogy Ibsen darabjainak rövid tárgyalásánál csupán a földolgozott problémát emeli ki, mintha a probléma valami garanciát nyujtana az illető darabnak drámai értékéről; mire mégis azt állítja, hogy Ibsen «az illúzió fokozása, a lelki élet mélyítése és a tökéletesített(?) technika által a jelenkor legjelentősebb drámaírója», a mit én nem hiszek, de a közönség sem hiszi, mert Ibsen darabjai nem tudnak a színpadon gyökeret verni. Szerzőnk kedvelte a legújabb német drámaköltők közül (Sudermann rovására is) Hauptmann, miben igaza lehet, de egyes darabjainak méltatásában folyton a földolgozott problémát hangsúlyozza, pedig probléma és dráma két dolog, melyek nem mindig fedik egymást. Végül a mai drámaírókat sorolja föl iszonyú tömegben, egyes darabjaikhoz többé-kevésbé rövid megjegyzéseket csatolva. Ítélete rendszerint józan, de indokolása sokszor igen abstract vagy homályos. Egyes darabokról kétségtelen, hogy csak hallomásból beszél.

Az utolsó rövid fejezetben statisztikai adatok alapján akarja megállapítani, hogy melyek tehát a legéletrevalóbb darabok. E statisztiz-

tikában összeállítja az utolsó négy évről a legtöbbször előadott darabokat. Így kapja pl. Schiller Tell-drámájáról e számokat: 176, 131, 209, 190, vagy Laube Essexéről ezeket: 25, 16, 13, 26, vagy Nestroy Lumpacivagabundusáról: 62, 85, 155, 91. E számokból magukból bajos következtetéseket vonni, hiszen azt is figyelembe kellene venni, hogy az egyes darabokat hol és egy-egy helyen hányszor adták elő. De ekkor is inkább az egyes színházakra (illetőleg igazgatóikra) és az illető közönségre lehetne, persze nagyon óvatosan következtetni. V. ö. a „Bob herceg” diadalait!

Ismétlem, nem hiszem, hogy e könyv a nagy művelt közönséget kielégítthesse; de a szakférfiak figyelmét nagyon megérdemli; azért ismertettem szakfolyóiratban.

(Budapest.)

HEINRICH GUSZTÁV.

System der Aesthetik von **Johannes Volkelt**, Professor der Philosophie an der Universität zu Leipzig. Erster Band. München, Beck, 1905. 592 l.

A speculativ bölcsészet lehanyatlása óta az æsthetika is átalakult. A metaphysikai, mindent az absolutumra vonatkoztató szempontok helyébe mindinkább a positiv módszer kezdett lépni, a mi e téren a pszichologiai vizsgálódás előtérbe nyomulását jelentette. Némely írónál az æsthetika teljesen csak a lélektan egy fejezetévé vált, sőt hajlammal bírt a biologia nyúlványává alakulni. Az a naiv ismeretelméleti dogmatismus, melylyel ez az álláspont sok írónál fellépett és fellép, a német æsthetikában sohasem tudott oly általánossá válni, mint más népek irodalmában. Ennek okát abban látjuk, hogy Németország filozófiai írói mind Kant hagyományaiban nevelkednek, s ha azoktól később el is szakadnak, megőrzik és követik legalább a criticismus azon tanítását, hogy az æsthetika, mint a filozófia szerves része, kell, hogy megtartsa szoros kapcsolatát az ismeretelméleti kutatás principiumaival.

Ennek a kritikai æsthetikának, mely az újabb psychologismus túlkapásaival szemben az æsthetikában az emberi tudat értékelő funkciójának egy nevezetes megnyilvánulását s így bizonyos normativ elvek uralmát is megpillantja, eddig legteljesebb kidolgozását az előttünk fekvő mű alkotja.

Volkelt munkájának kritikai jellegére vall már azon külső körülmény is, hogy a fejlődéstani szempontokat nem öleli fel. Nem mintha létjogukat és nagy fontosságukat tagadná, de mert kimutatja az első rész ötödik fejezetében, hogy az evolucionának a nyomozása nem szolgálhat az æsthetikai kutatás *kiinduló pontjául*, ép mert az æsthetikai ismerés forrása a közvetlen belső tapasztalat, tehát a *jelen* æsthetikai érzése és conceptiói, s így *ezekből* kell a fejlődés képét megszerkesz-

tenünk és magyaráznunk, nem pedig megfordítva. Methodikai alapvetésében azt is kimutatja, hogy norma nélküli æsthetika önmagának ellenmond, mert az æsthetikai ítélet már érték-ítélet, tehát a tudat bizonyos kiválasztó működésén alapszik. De rámutat arra is, hogy ez nem jelenti bizonyos örök és változatlan normák felállítását, mert hiszen az æsthetika követelményei maguk is fejlődhetnek és fejlődnek.

E módszertani, kritikai alapvetés tekintetében Volkelt munkája páratlanul áll az utóbbi évek irodalmában. Nyomat viseli annak, hogy szerzője sok év alatt megérett filozofiai világnézet alapján áll s ez vezette æsthetikai vizsgálatokra, nem pedig — mint oly gyakran történik — a puszta műélvezet, a miből azután csak ritkán születik mélyebb járatú elmélet. Igaz, hogy bevezetésének némely pontja még tüzetesebb ismeretelméleti vizsgálódást kívánt volna, így pl. a normák elmélete, de lehet, hogy e tekintetben majd a második kötet fogja a hiányokat pótolni.

Azon kettős célnál fogva, melyet művünk követ: hogy egyrészt a lélektani vizsgálódást, másrészt a normatív elveket is érvényesítse az æsthetikában, a módszertani bevezetésen kívül két részre oszlik: az előbbiben az æsthetika leíró, a másikkban normatív alapvetését adja.

Az előbbi nem egyéb, mint az æsthetikai problémák lélektani vizsgálata, melynek főbb tárgyai: az æsthetikai észrebevés, a különböző érzékek æsthetikai értéke, az æsthetikai tárgy érzéki kiegészítése, a jelentés képzetének szerepe, a symbolikus képzetek jelentősége, az érzelem szerepe az æsthetikai magatartásban, a beleézés, associatio, összeolvadás, utánzás mozzanatainak fontossága, az æsthetikai vonatkoztatás és taglalás, az æsthetikai gyönyör és az æsthetikai ítélet. A mélyreható pszichologiai elemzés mintái e fejtegetések, melyeknek különös becsét abban látjuk, hogy szerzőnek nincs valami kedvelt vesszőparipája, melyen kívül azután minden egyebet figyelmen kívül hagyyna, mint ezt ép az utóbbi évek német æsthetikáiban, de máshol is sajnosan tapasztaljuk (gondoljunk Guyau, Séailles, Hirn, Groos, Lipps igen szép, de nagy mértékben egyoldalú munkáira!) hanem szerző mindenütt elfogulatlanul *gyűjti* az æsthetikai tudatmozzanatok sajátosságait, s nem iparkodik azokat mind valami a priori megalkotott keretbe szorítani. Innen van, hogy kevés munkát ismerünk, a mely oly meggyőzően állítja elénk az æsthetikai élet rendkívül bonyolódott voltát. Volkelt munkájának áttanulmányozása után világosan látjuk, hogy nem üres frázis az, mely az ember æsthetikai életét szellemünk legmagasabb rendű nyilvánulatai közé sorolja.

A normatív alapvetés négy æsthetikai normát állapít meg, vagyis négy oly mozzanatot, melynek meg kell valósulnia, hogy æsthetikai szemlélet jöjjön létre. Az első azt kívánja, hogy a tárgy érzellemmel

telt szemléletet támaszson bennünk; e követelmény tárgyilag a forma és a tartalom egységében nyilvánul. Ezzel kapcsolatban azután érdekes vizsgálódást olvasunk a szemléletességről a költészetben, a formalistikus æsthetika tarthatatlanságáról és az élettelen tárgyak æsthetikai jelentőségéről. A második norma azt mondja, hogy az æsthetikai tárgynak emberileg jelentősnek kell lennie. A harmadik követelmény azt fejezi ki, hogy az æsthetikai élvezetben a realitás érzése gyöngülten kell, hogy jelentkezzék, a miből folyólag az akaratnélküli magatartás is jellemző sajátása az æsthetikai élvezetnek. Így magyarázza szerzőnk, hogy a mi érzéki vágyat kelt bármi tekintetben, az nem lehet már tiszta æsthetikai élvezet tárgya. Ezzel a normával függ össze, hogy az æsthetikai szemléletben nem tekintünk a tárgy anyagára, s csak mintegy a felületét, a formáját tekintjük; ezért szorul az ismerési érdeklődés is háttérbe. A harmadik norma a látszatosságot kívánja, hogy t. i. az æsthetikai szemlélet mindig bizonyos illúziókhoz legyen kötve, melyek gyönyörködtetnek bennünket; de azért szerzőnk nem azonosítja a művészetet a játékkal: ez utóbbinál ugyanis a valóság érzése nincs úgy leszállítva, mint az æsthetikai szemléletben. A negyedik norma azt mondja, hogy az æsthetikai szemléletben tudatunk vonatkoztató munkásságának fokozottnak kell lennie, a mi objective úgy fejezhető ki, hogy az æsthetikai tárgynak organikus egységet kell képviselnie. Volkelt munkájának ez a része ép oly gazdag eredeti szempontokban és fejtegetésekben, mint az előbbi: csak megerősíti bennünk azon meggyőződést, hogy az æsthetikai élet sokkal gazdagabb, mint eddig hittük. És ha ennek a tanulságnak a világánál tekintjük a fejlődéstani szempont jelentőségéről mondottakat, önkéntelenül is arra gondolunk, hogy az oly æsthetikus, ki a *mi* æsthetikai életünk beható taglalása nélkül egyszeriben fejlődéstani, esetleg imponáló biológiai kategóriákkal akarja az æsthetika alapproblémáit megoldani, úgy jár el, mint azon mineralogus, a ki mielőtt tisztában volna valamely ásvány mibenlétével, annak genesisére nézve állítana fel elméletet. Erős meggyőződésünk, hogy még sok évnek kell eltelnie, a míg sor kerülhet a nagy fejlődéstani szempontok érvényesítésére, mert csak akkor fogjuk voltaképen tudni, hogy *minek* a fejlődését kell igazában magyaráznunk. Volkelt munkájának egyik érdeme, hogy ez álláspont kiépítéséhez és terjesztéséhez sok értékes adalékokkal szolgál.

(Budapest.)

PAULER ÁKOS.

Dr. Adolf Müller: Aesthetischer Kommentar zu den Tragödien des Sophocles. Paderborn, Ferd. Schöningh. 1904. 8-r. 518 l. Ára 5.60 M.

Néhány év óta a paderborni Schöninghnél sűrű egymásutánban jelennek meg a klasszikusoknak *aesthetikai* kommentárjai. Egyik-másik kommentár talán itt-ott nagyon is bőbeszédű, de azért különösen kezdő philologusoknak rendkívül nagy szolgálatot tehet. Ilyen *aesthetikai* kommentár eddig megjelent Homeros Iliasához Kammerdtől, az Odysseiához Sitzlertől, Horatius lyrai költeményeihez Gebhardtól és Schefflertől. Most Müller Adolf kieli tanár közrebocsátotta a Sophokles összes tragœdiáihoz írt *aesthetikai* kommentárját, amely a vállalatnak talán legjobb kötete.

Könyvével nemcsak az iskolának akar szolgálni, hanem általában a mivelteknek, a kiből még nem vezett ki a klasszikus irodalom iránt való érzék. Müller a Sophoklesre vonatkozó óriás irodalmat, a mennyire hozzáférhetett, kiaknázza, ismeri a reá vonatkozó legújabb műveket is.

A könyv fejezetei a következők: I. Sopokles mint ember és művész. II. Tragœdiáinak anyaga és szerkezete. III. A jellemek. IV. A lyrai részek és a tragœdiák a maguk egészében. V. A tragœdia előadásának elemei az V. században. — Az első rész Sophoklesnek eddig részletes életrajzát és írói működésének beható méltatását adja. Életrajzából újat nem mondhatott, de annál részletesebben jellemzi Sopoklest, az embert és író. Mindenütt a lelkesedés hangján szól róla.

A könyv többi fejezeteinek címéből is észrevehető, hogy a dispositio nem a legszerencsésebb. Jobbnak tartom az Olesó könyvtárból nálunk is ismeretes Collins-féle tárgyalást, a mely Sophokles életrajza után külön-külön szól a költő egyes drámáiról. Müller kénytelen volt itt-ott ismétlésekbe bocsátkozni; pl. ha egy tragœdia jellemeiről szólt, kénytelen volt újra elmondani sokat, a mit már elmondott, mikor a mű meséjét vázolta. De megtette ezt akkor is, mikor elkerülhette volna, pl. a tragikumról általában több helyen is szól. Mindez azonban mitsem von le a könyv értékéből, a Collins-féle mű vele össze sem hasonlítható, hisz Collins alig mond el egyebet, mint a drámák meséjét.

A drámák meséjét adja mindenekelőtt Müller is műve második fejezetében; de bemutatja ezeket a meséket (mythosokat) történelmi fejlődésükben is Homerostól kezdve egészen Sophoklesig, illetőleg Euripidesig. E fejezetben ismerteti a drámák színhelyét, cselekvényét, szerkezetét, megnevezi az egyes drámák tárgyát, alapeszméjét, itt-ott a drámák keletkezésének idejére is kitér. Megemlékszik Sophoklesről

ügy is, mint a megokolás nagymesteréről. El nem hallgatja azonban azt sem, a mikor kifogásolni valót talál, pl. azt, hogy a kar fellépése Elektrában épen nincs megokolva és hogy Elektra ezen szavai: «Kétszer vágj hozzá, ha tudsz» az ókorban sem, ma sem találhatnak tetszésre. Elektrát Aischylos és Euripides hasonló tárgyú műveivel együtt ismerteti.

A jellemelek cz. fejezet kitünő jellemrajzokat ad. A jellemekeket is bemutatja történeti fejlődésükben Homerosztól Sophoklesig. E fejezetben szól a Sophokles-féle tragikumról is. E nehéz kérdést több helyen, de mindenütt csak röviden tárgyalja és mindenütt észrevehető, hogy Volkelt művének (Ästhetik des Tragischen, München, Beck, 1897.) hatása alatt áll. Volkelthez hasonlóan ő is kikapcsolja a tragikum fogalmából a vétséget és ő is vallja, hogy többek között Oidipus és Antigone nem vétségük miatt buknak el, hanem a szerencsétlen körülmények miatt, a melyek közé jutottak. Legalább a költő maga nem gondol vétségükre, mikor szerencsétlenségbe, illetőleg a halálba küldi őket. Antigone tragikumáról befejezőleg így szól: Sie ist wohl schuld an ihrem Tode, aber sie begeht keine Schuld, weder eine sittliche, noch eine tragische. Azért kellett t. i. meghalnia, mert szenvedélyesen daczolt, gúnyosan bánt el Kreonnal; ha a király előtt meghunyászkodott volna, ha nemcsak jogára, igazságára hivatkozott volna, hanem kérlelte is volna, Kreon hihetőleg megkegyelmezett volna neki. De jelleme mindezt lehetetlenné tette. Oidipus tragikus vétségéről e mű Volkelttel egybehangzóan vallja, hogy Oidipus épen nem az öntudatlanul elkövetett bűne vagy szenvedélyessége miatt éri el tragikus sorsát, hanem azon szerencsétlen körülmények folytán, a melyek közé jutott. — Elektra tragikumáról, a mely minden elméletnek ellent mond, meg sem emlékszik. — A jellemekekről szólva különösen kiemeli, hogy nem Aischylos vagy Euripides, hanem első sorban Sophokles volt az, a ki a legmélyebben és legigazabban tudott nőt rajzolni és hogy szerető nőt egyik költőtársa sem tudott annyira jellemezni, mint Sophokles. Azért hatnak reánk annyira az ő nőalakjai, Deianeira alakja Sophokles jellemrajzainak koronája. Említésre méltó még Aias jellemrajza is. Nauck pl. még azt mondja, hogy Aiasban mély érzelem lakozik Tekmessa iránt. Müller Aiasban igazi dór embert lát, durva, visszataszító embert.

A negyedik részben Sophokles tragœdiáinak lyrai részéről szól. Itt tárgyalja a tragœdia keletkezését a satyrdrámából, jellemzi a Sophokles-féle kardalokat, ismerteti a tragœdiák összes kardalainak a tartalmát és versformáit, beszél arról is, hogy a kardalok melyik részét énekelte csakis a karvezető, melyeket az egész kar, szól a kardal hanyatlásának az okairól, szóval itt is megemlékszik minden vi-

tás kérdésről; azután a tragœdiák és általában a görögök zenéjéről szól és nem feledkezik meg a Mendelssohn-féle dallamokról sem, a melyeknek a szépségét elismeri, de úgy van meggyőződve, hogy a tragœdiák æsthetikai hatását tönkre teszik. Az ezen fejezetben olvasható magyarázatai azonban nem fognak mindenben a szakemberek helyeslésével találkozni.

Az utolsó fejezetben a görög színházról és színházi előadásról szól. Ismeretes, hogy e kérdésekre vonatkozólag legújabbán nagy vita indult meg, úgy hogy Wilamowitz szava szerint tulajdonképen semmi biztosat sem tudunk arról, hogy milyen volt a görög színház és hogy hogyan játszották el a görög tragœdiát. Müller ismerteti Dörpfeld, Puchstein és Robert erre vonatkozó kutatásait és ezek alapján szól hozzá e kérdésekhez.

Szóval alig van olyan kérdés, a melyet ez a szép nyelven megírt mű nem fejtegetne s azért Müller kommentárját melegen ajánlhatjuk a tanári és iskolai könyvtárakba való beszerzésre.

(Pozsony.)

LOSONCZI LAJOS.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1905. évi febr. hó 11-én *fölolvasó ülést* tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Sebestyén Károly*: Shakespeare Athéni Timonja.
2. *Latkóczy Mihály*: A mythológiáról és egynémely segédtudományairól.

A fölolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Hegedüs István elnöklése alatt jelen voltak: Vári Rezső első titkár, Császár Elemér és Láng Nándor szerkesztők, Bermüller Ferencz, Cserép József, Gyulai Ágost, Hornyánszky Gyula, Katona Lajos, Némethy Géza, Pecz Vilmos, Pruzsinszky János vál. tagok és Bleyer Jakab mint jegyző.

1. A bevételek összege január 1-től 4432·34 K, s a kiadásoké 3101·11 K, a pénzkészlet 1331·23 K. Tartozás a Franklin-Társulatnak 4329·50 K.

2. Új rendes tagok 1905-től: Schuster Alfréd budapesti III. k. áll. főgymn. tanár (Máthé Gy.), Schuster Alfréd budapesti keresk. ak. tanár (Schmidt H.), Weiss Miksa dr. budapesti középisk. vallástanár (Bleyer); új rendkívüli tag 1905-től Teleki István budapesti tanárjelölt (Hegedüs).

3. Az első titkár előterjeszti Keczer Géza dr. levelét, melyben Láng Nándor szerkesztő tagadó feleletével szemben a választmánytól kéri Förster Aurél «Epistola adversaria» című cikkére beküldött válaszanak a Társaság Közlönyében való közzétételét. A választmány, minthogy a választ a maga részéről sem tartja tartalmánál és formájánál fogva közölhetőnek, a szerkesztő eljárását helyeslőleg tudomásul veszi.

4. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Dictys Cretensishez. Ismeretes dolog, hogy az angol Evans az ő legújabb fényes eredményű knososi ásatásainál, melyeket ha pár év-tizeddel előbb végzett volna, ma talán knososi korról és műveltségről beszélnének a mykenei helyett, roppant nagy számban talált (száritott) cseréptáblácskákat ismeretlen, eddig meg nem fejtett kétféle rendszerű írásjegyekkel.*) Nem tartom érdektelennek evvel a tárggyal kapcsolatban a Dictys nevéhez fűzött, s eredeti görög formájában elveszett munkának latin, Septimius-féle átdolgozásából a bevezetést (prologus) közölni, a mely magyar fordításban ekként hangzik:

«A Krétából, Gnosus városából származó Dictys ugyanazon időben élt, melyben az Atridák és értett a phœniciai nyelvhez és írásjegyekhez, melyeket Cadmus vitt Achaiába. Ez a Dictys fegyvertársa volt Idomeneusnak, Deucalio fiának és a Molustól származó Merionesnek, kik mint vezérek sereggel mentek Ilium ellen és a kik Dictyst azzal bízták meg, hogy a trójai háborúnak évkönyveit (annales belli Troiani; a prologus előtt a fordítónak, Septimiusnak dedicatiója áll, a hol az annales szót az eredeti ephemeris helyettesíti) írja meg. Ennélfogva Dictys a háborúnak egész lefolyásáról kilencz tekerceset írt össze (novem volumina; a 9-es szám Suidas alapján eszközölt emendatio a codexek sex szava helyett) hársfaháncsra (in tilias; a dedicatióban görögösen: libri ex philyra-ról van szó) phœniciai betűkkel; s miután már mint öregedő ember tért vissza Krétába, azt a megbízást adta haldokolva, hogy munkáját vele együtt temessék el. Így hát parancsához híven az említett hársfaháncsokat óndobozba (in stannea arcula) rejtve sírhantja alá temették. De idők multával, Nero uralkodásának 13. esztendejében, Gnosus városában földrengés volt, a mely sok egyében kívül Dictys sírját is annyira szabaddá tette, hogy a dobozt a járó-kelők is észrevehették. Midőn tehát arra menő pásztorok meglátták a dobozt, kincsnek véelve elvitték a sírból, s miután felnyitották, s benne megtalálták az előttük ismeretlen betűkkel teleirt hársfaháncsokat, urukhoz, valami Eupraxishoz (a dedicatióban ad Eupraxidem helyett: ad Praxim áll) vitték, a ki viszont Rutilius Rufusnak, a sziget akkori helytartójának (consularis), adta át az előtte nemkülömben ismeretlen írást. Ez a Rutilius, azt véelve, hogy az írás valami-féle titokzatos dolgot tartalmaz, magával Eupraxis-szal együtt Neróhoz vitte el, a mit Eupraxis neki ajánlott fel. Miután Nero átvette és felismerte, hogy pún munkával van dolga, magához hivatta az effélékhez értő embereket, kik eljövén, mindent megfejtettek. És a hogy Nero megtudta, hogy itt egy régmúlt embernek emlékeiről van szó, a ki Iliumnál volt, parancsot adott, hogy amaz emlékeket görög nyelvre fordítsák le másképen a dedicatio, a mely szerint csak a betűk voltak phœniciaiak, melyeket azután attikaiakkal cseréltek fel: nam oratio Græca fuerat), a

*) V. ö. Evans: Primitive Pictographs and a Præ-Phœnician Script from Crete and the Peloponnese és u. a. Further discoveries of Cretan and Aegean Script. (Journ. of Hell. Stud. 1894. 270. s k. lk. és 1897. 327. s k. lk., továbbá Athenæum 1900. 634. és 793. l.) Szerk.

mi által a trójai háborúnak igazabb elbeszélése mindenki előtt ismertessé lett. Azután Nero Eupraxist megajándékozva és a római polgárjoggal kitüntetve küldte hazájába. Az évkönyveket pedig Dictys neve alatt helyezte görög könyvtárába, a mely évkönyvek egymásutánját az itt következő elbeszélés tárja majd fel.»

Természetesen ez a prologus nem az Evans-féle táblákat, hanem csak a Dictys nevével kapcsolatos regényt illetőleg számíthat figyelemre. *Ugyanis lehetségesnek kell gondolnunk, hogy a sírhagyatéknak romantikus gondolatát — bár a prologusban faháncsokról és nem cserepekről van szó — mégis csak azért találta ki a trójai ephemerisnek görög írója, s csak azért tette meg csinált nevű Dictysét (v. ö. a krétai Dikte-hegy nevével) krétai, knososi származásúnak, mert a knososi romok közül már az ókorban előkerültek itt-ott olyan csodálatos, görög gondolkodás szerint rögtön phoeníciaiaknak ítélt táblák, minőket most Evans talált meg nagy számban.* Igaz, hogy az efféle véletlen vagy a foglalkozásszerűen űzött sírrablással együtt járó archæologiai leletek különböző fajta írásokat illetőleg egyebütt is előfordulhattak az ókorban, talán különösen Egyiptomnak papyrusokat rejtő sírjaiban. S így bizonyára nem is Knososra és a dictysi regénynek írójára visszamenően találjuk azt, hogy a föld alól előkerült írott hagyatéka a görög regényirodalomnak gyakori motivuma. Antonius Diogenes két cyprus-tábláról közli hősének, Diniának élettörténetét, a mely táblák állítólag akkor kerültek napfényre Diniás sírjából, a mikor Nagy Sándor Tyrust elfoglalta; Flaccius Africus meg Kiranides, első trójai királynak sírjában találta meg az ő «præsens libellusát» a hét planétanövényről. De Dictys regényének esetében a közvetlen érzéki impulst a legújabb leletek valószínűvé teszik. A mi meg Nerót illeti, azt a feltevést is megengedhetőnek tartjuk, hogy a császárt a *tényleg Knososban talált tábláknak (ezek írásjegyeinek) mintájára készített hamisítványokkal csapták be.* Mert az efféle csalásnak kísérletével Nero élettörténetében egyébként is találkozunk. A pún származású Cæsellius Bassus sokáig hitette Nerót és vele együtt Róma népét Didónak Carthagóban állítólag kiásott kincseivel (az eset részletes leírása: Tac. Ann. XVI. 1–3; v. ö. Suet. Nero, 31.).

H. Gy.

— A «román» szó írása a magyar nyelvészetben. E folyóirat 1904. évi június-júliusi számában Dr. Siegescu József ilyen című értekezésében megleckéztet engem, hogy az «oláh» nép nevét különféle módon írrom magyarul. Nem akarok szót vesztegetni már cikkének címére: «a román szó írása», mert a ki olvasni és írni tud, csak azt mondhatja, hogy a «román szót» nemcsak «a magyar nyelvészetben», hanem általában is, máskép mint «román»-nak írni lehetetlen. Arra se vetek ügyet, hogy az oláh *i* hangozt így magyarázza: «A tudósok e speciális hang színéről úgy szereztek fogalmat, hogy némileg hasonlították a német *laufen* ige utolsó szótagja kiejtéséhez, a midőn az e-t kihagyva az *f* és *n* között egy rövid nasalis hang hallatszik». Furcsa tudósok, kik úgy szereznek maguknak fogalmat valamely hangról, hogy némileg hasonlítják . . .

etc.! Kérdem azonban: mit szólnak hozzá a germánisták, hogy az *f* és *n* között egy rövid nasalis hang hallatszik? Hol van köztük (sic!) rövid nasalis hang?

Nem akarom felsorolni a czikk írójának tévedéseit, — akad bőven lépten-nyomon; csak kettőt említek, melyek hangos vallomást tesznek az értekezés tudományos értékéről. Azt írja Siegescu, hogy az oláh e kérdésre: mi ő? így felel: «Sunt, is román». A *sunt* képtelen alak az oláh nyelv hangszabályai értelmében s csak az etymologicus írást követők agyában él. A nép nyelvében nincs meg és nem is volt soha; ott csak *-s, is*, vagy *sint* hallható.

Azt tanítja továbbá az értekezés szerzője, hogy a «romin» (vagy mint ő írja: «román») szóban «egy oly nasalis magánhangzóról van szó, a melyet idegenek kiejteni csak nehezen tudnak.»

Három kiváló tanut fogok idézni, hogy az olvasó döntsön: vajjon az oláh *i* «nasalis» magánhangzó-e? Az egyik *Dr. Weigand Gusztár*, a lipcsei egyetemen a román nyelvek tanára: «Gedeckte Kehllaute: *ä* und *i*. Den Laut *i* kann man erzwingen durch folgendes Experiment: Man stecke ein Hölzchen von 2 cm. Länge zwischen die oberen und unteren Schneidezähne, ziehe mit den rechten und linken Zeigefinger die Lippen auseinander, lasse die Zungenspitze in Berührung mit den unteren Zähnen und nun versuche man *u* zu sprechen. Der Laut, der dabei herauskommt, ist *i* (így írva állandóan), wie ich oft durch den Versuch festgestellt habe» («Praktische Grammatik der rumänischen Sprache. Leipzig, 1903. 2. lap.) A másik tanu *Dr. Gartner Tivadar*, az innsbrucki egyetemen a román nyelvek tanára: «*ä* klingt ähnlich wie offenes *ö*; die Lippen werden aber dabei nicht gerundet, oder vorgestülpt, und der Unterkiefer nicht so tief gestellt, sondern der nötige Hohlraum durch Herabdrückung des Zungengrundes und Kehlkopfes erhalten. Daher klingt *ä* dumpfer als offenes *ö*. *i* (így írva állandóan) klingt dem deutschen offenen (kurzen) *ü* etwas ähnlich, es wird aber, wie bei *ä*, die Lippen- und Kiefertätigkeit durch Herabdrückung des Zungengrundes einigermaßen ersetzt; der Klang ist begreiflicherweise dumpfer als der des offenen *ü*, die Dumpfheit fällt auch hier mehr auf als bei *ä*. Beide dumpfen Laute harren noch einer physiologischen und akustischen Untersuchung. Viele Schriftsteller verwenden für den Laut *i* auch *á* und *é*, um ihre etymologischen Anschauungen anzudeuten». («Darstellung der rumänischen Sprache». Halle A. D. S. 1904. 4. és 5. lap.)

A harmadik tanu *Dr. Meyer-Lübke V.*, a bécsi egyetemen a román nyelvek tanára, a ki «Grammatik der Romanischen Sprachen» (Lipscse, 1890. I. 213. lap) ezt tanítja: «*i* (így írva állandóan): *gutturales* geschlossenes *a*».

Azt hiszem, szükségtelen hangsúlyoznom, hogy az oláh *i* nem «nasalis» magánhangzó. Annál kevésbbé igaz az, a mit még czikkében mond Siegescu, hogy: «az *ä* kiejtése némileg hasonlít a magyar zárt *é*-hez is». Mióta nasalis színezetű a magyar zárt *é* hang? Az olvasóra bízom, hogy ítélje most már meg a folyóiratunkban megjelent eme czikk tudományos tartalmát.

Siegescunak ama ajánlatára, hogy a magyar nyelvészetben a jövőben használtassék a «román» (*így írva*) alak, feleletül közlöm Tóth Béla tárcajájának («A Duna partján») következő helyét, a mely a «Pesti Hirlap»-ban jelent meg (1903. 148. szám) Siegescu czikkének fölolvása után: «Ha sajt gyanánt vette meg a szappant, hát egye is meg az oláh, illetőleg a *román* (accent circonflexet kérek az *a* betűre, szedő és javító urak, mert egy magyar középiskolai oktató azt hirdeti, hogy azt a szót így kell írni, megajándékozván helyesírásunkat, az úgyis elég bolondot, egy új és tősgyökeres magyar kakastollal)».

(Budapest.)

ALEXICS GYÖRGY.

Horvát István redivivus czimen az EPhK. mult havi számában cs. két «tudós»-ról emlékezik meg. Az egyik *Pongrácz Sándor dr.*, «a ki 60 éves könyvet akar írni *a magyar nyelv rendszeréről, történetéről, szótáráról*», melyből már meg is jelent egy 33 oldalas mutató, telve csakugyan a legmulatságosabb s legboszantóbb csodabogarakkal. A másik ilyen tudós a híres Somogyi Ede, ki tudvalevőleg az etruszk-magyar rokonság apostolává kente föl önmagát. «Horvát István újra föltámadt tudományos életünkben — de megsokasodva, s az ő nagy tudománya nélkül.» Én volnék a társaságban *a harmadik*. Ehhez a megtisztelő rokonsághoz pedig úgy jutottam, hogy az Irodalomtörténeti Közlemények két legutóbbi számában egy értékezőm jelent meg Mikes Törökországi Leveléről, melyben visszatérve Szilágyi Sándor hypothesiséhez, a levelek missilis voltát erősítem. cs. maga is kijelenti, hogy «ügyes tollal megírt, derék dolgozat», s nem kívánja «terjedelmesen kifejtett okaimat egy pár sorban czáfoltgatni», de azért kised belőle egyet s azt mondja rá, hogy Horvát Istvániada.

Hát a dolog érdemére vonatkozólag nem akarok polemiba bocsátkozni, csak azt jegyzem meg, hogy a mit én a néne személyét illetőleg mondtam, azt mindvégig föltevésnek tekintettem, nem pedig bebizonyított igazságnak. Csak egy lehetőségre akartam rámutatni, s azon nézetemnek adtam kifejezést, hogy *nem lehetetlen* — a mit maga cs. is elismer — hogy az a bizonyos *Elisabetha Spar* a Mikesnek sokat vitatott nénje. Szóról-szóra ezt írtam: «Kutatásaimat ezen irányban még nem fejeztem be, s így *egyelőre csak egy eshetőségre akarok rámutatni, nem pedig a néne személyét megállapítani*. Azt hiszem azonban igen fontos positiv adattal állunk szemben, melynek kiderítése a levelek kérdését egyik vagy másik irányban el fogja dönteni.» Ez azt jelenti, hogy a Nagy Iván adatai engem ki nem elégítenek, hanem keresni fogok még másokat. Ha pedig absolute nem ismertünk eddig egy P. E. nevű nőt, a ki Mikes közelében vagy környezetében élt volna, s most találtunk egyet, akkor ez mindenesetre a kérdés lényegére nézve fontos tény, melyre érdemes is, szükséges is a figyelmet felhívni, mert a néne személye fontos szerepet játszik a Levelék keletkezésének kérdésében. S erre nézve, ha nem is épen kimerítő adatok alapján véleményt nyilvánítani nem *Horvatiada*, mi alatt tudtommal valami

elképzelhetetlen, nevetséges abszurdumot értünk, mint teszem azt, hogy Ádám ősapánk magyar ember volt.

A dolog személyi oldalára vonatkozólag pedig kijelentem, hogy bár mélyen érzem a meg nem érdemelt vágást, elviselem. Elviselem azon meggyőződésben, hogy cs. a sematizálás kedvéért túlzásokra ragadtatta magát, mivel éppen Horvát Istvánról írt, s ezért kevert bele engem is a Pongráczok és Somogyiak társaságába. Azzal azonban nem teszünk szolgálatot hazai tudományos életünknek, ha egy véleményt eleve megbélyegzünk s nevetségessé teszünk. Kinek lesz kedve dolgozni, ha a szeretettel végzett, lelkiismeretes munkának is csak ez a jutalma? A tudományban *higgadt, igazságos és objectiv kritikát* kérünk, mert csak ez biztosíthatja a kutatások helyes eredményét.

(Budapest.)

MIKLÓS FERENCZ.

Miklós Ferencz válaszára csak két megjegyzést teszek. Először: nem az *értekezést* róttam meg, csak a néne *személyéről* alkotott hypothesisét: az előbbiről, a mint ő idézi, azt mondtam, hogy derék, ügyes dolgozat, s így az utolsóelőtti mondat méla akkordjának nincs jogosultsága, mert ez a kijelentés talán elég jutalom a «szeretettel végzett, lelkiismeretes munkáért». Másodsor: hogy kritikám higgadt és igazságos volt-e, annak megítélésére nincs jogom; az a vád azonban, hogy a kritika nem volt *objectiv*, határozottan alaptalan. cs.

— A philologia halottai 1904-ben. A mult esztendőben a következő philologusok haltak meg: Jan. 4-én Heidelbergában *Otto Karlowa*, szül. Bückeburgban 1836. febr. 11-én. Römische Rechtsgeschichte-je (Lip-cse 1885.) egyike a legnevesebb e nemű munkáknak. — Jan. 7-én Rómában *Aurelio Gotti*, szül. Firenzében 1834. márcz. 16-án, olasz műtörténész, Michelangelo életrajzírója. — Jan. 15-én Amsterdamban *Frits August Peypers*, szül. 1855., az orvostudomány történetébe vágó munkáiról nevezetes. — Jan. 20-án Freiburgban (i. Br.) *Herman Eduard v. Holst*, szül. Fellinben 1841. jun. 7-én, freiburgi egyet. tanár, historikus, a «Verfassung und Demokratie der vereinigten Staaten von Amerika» (1878—1891.) szerzője. — Jan. 23-án Prágában *Ferdinand Detter*, szül. 1864., az északi népek régi irodalmának művelője, germanista, svájcz-freiburgi egyetemi tanár. — Jan. 31-én Firenzében *mezőkövesdi Ujfalvy Jenő*, szül. Bécsben 1842. máj. 16-án. Szerkesztette a Revue de philologie et ethnographie 1874—77-i évfolyamait s írt egy művet — francia nyelven — a N. Sándor képmásokról (l. EPhK. 1903:343—8.). — Febr. 2-án Rómában *Antonio Labriola*, az olasz socialismus megalapítója, materialistikus irányú történet-bölcsész. — Febr. 2-án Osnabrückben *Friedrich Runge*, szül. 1855. ápr. 13-án, a «Klöntrups Niederdeutsch-Westfälisches Wörterbuch» kiadója s az «Osnabrücker Geschichtsquellen» szerzője. — Febr. 6-án Baselben *Adolf Socin*, szül. 1859. jan. 27-én, egyes német szójárások feldolgozója, baseli egyet. tanár. — Márcz. 2-án Frankfurtban *Gottlieb Schnapper-Arndt*, szül. 1846. okt. 2-án, Börne-kutató. — Márcz. 5-én Londonban *Murray Stuart*

Sándor, szül. Skótorszáiban 1841-ben; a British Museum görög és római régiségei tárának conservatora volt; nevezetesebb művei a *History of Greek Sculpture* (1880.) s a *Handbook of Greek Archæology* (1892.) voltak. — Ápr. 1-én Lipcsében *Otto v. Böhtlingk*, szül. Pétervárt 1815. jun. 11-én, szanszkritista, R. Roth-tal szerkesztett hét kötetes (Pétervár 1853—75.) nagy szanszkrit szótár szerzője. — Ápr. 16-án Londonban *Samuel Smiles*, szül. Haddingtonban 1816. szept. 23-án, a *Life and labour* (1887; melyet magyarra is lefordítottak) szerzője, ki számos életrajzzal gazdagította az angol irodalmat. — Ápr. 22-én Lembergben *Piotr Chmielowski*, szül. 1848. febr. 19., lengyel irodalomtörténész, leMBERGI egyet. tanár, ki Mickiewicz- és Kraszewski-ről írt irodalomtörténeti munkákat. — Máj. 6-án Rómában *Luigi Chiala*, szül. 1834. jan. 29-én, olasz történész, a *Lettera di Cavour* (6 köt. 1883—1887.) kiadója. — Máj. 8-án Oxfordban *Fr. York-Powell* angol nyelvész és historikus, a *Corpus poeticum boreale* társkiadója. — Máj. 14-én Königsbergben *Eduard Koschwitz*, szül. 1851. okt. 7-én, a tőle alapított *Zeitschrift f. franz. Sprache* kiadója, az ófrancia nyelv és irodalom kitűnő ismerője. — Máj. 6-án Bielefeldben *Claas Hugo Humbert*, szül. 1830. aug. 5-én, Molière-kutató. — Jun. 7-én Wolfenbüttelben *Otto v. Heinemann*, szül. 1824. márcz. 7-én, a wolfenb.-i könyvtár igazgatója, a *Codex diplomaticus Anhaltinus* (Dessau 1867—83, 3 köt.) kiadója. — Jún. 10-én Stuttgartban *Karl Weißbrecht*, szül. 1847. decz. 8-án, két német irodalomtörténet szerzője. — Jún. 19-én Rostockban *Friedr. Wilh. Schirrmacher*, szül. 1824. ápr. 28-án, a rostocki könyvtár igazgatója, historikus, Spanyolország történetének megírója. — Jún. 25-én Frankfurtban *Jordan Vilmos*, szül. Insterburgban 1819. febr. 8-án. Költő volt; a philologusok mint Homeros (Odyssea 1875, Ilias 1881) s Sophokles fordítóját ösmerik. — Júl. 1-én Berlin mellett *Eduard Muret*, a nagyarányú *Encyclopädisches engl.-deutsches Wörterbuch* szerzője. — Aug. 6-án Pavlovskban *Vaszilij Bilbaszov*, szül. 1837, orosz történetíró, Katalin czárnő történetének szerzője. — Aug. 6-án Badenben Bécs mellett *Eduard Hanslick*, szül. 1825. szept. 11-én Prágában, elsőrendű zenekritikus. — Szept. 27-én Lipcsében *Berger Hugó*, szül. 1836. okt. 6-án Geraban; főmunkája a «Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen» című műve (4 köt. Lipse 1887, 1889, 1891, 1893), azonkívül összegyűjtötte Hipparchos (1869) és Eratosthenes (1880) földrajzi töredékeit s írt egy «Mythische Kosmographie der Griechen» (Lipese 1904) című kis művet. — Okt. 11-én Hannoverában *Adalbert v. Hanstein*, szül. 1861, irodalomtörténész, a «Das jüngste Deutschland» szerzője. — Okt. 20-án Zweigenbrückben *Emil Schlagintweit*, szül. 1835. júl. 7-én, orientalista, az öt Schlagintweit-testvér legfiatalabbja. — Nov. 21-én New-Yorkban *Palma di Cesnola Lajos gr.*, szül. Torino mellett 1832. júl. 29-án. Híres 1879-ben németre is lefordított Cyprus, its ancient cities, tombs and temples (London 1877) című műve. — Nov. 13-án Párisban *Wallon Henrik Sándor*, szül. Valenciennesben 1812. decz. 23-án; történetíró volt; szakmánkat a *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité* (3 kötet, Paris, 1848; 2-ik kiadás 1879) című művel gyarapította. — Decz. 10-én Boroszlóban *Jacob Caro*, szül. 1836. febr. 2-án, Lengyelország történeté-

nek a megírója. — Decz. 9-én Péterváron *Pypin Nikolajevics Sándor*, szül. 1833, orosz irodalomtörténész. — Decz. 14-én Bécsben *Szántó Emil*, szül. 1857. nov. 22-én Bécsben, izraelita családból. Mint az arch. tanára a bécsi egyetemen a görög jogi régiségekre vonatkozó több munkát írt.

— Ókori Lexikon. *Javítandók*: A «Herculaneum» cikkben a város pusztulásának éve nem Kr. e., hanem Kr. u. 79. A «Lade» cikkben a tengeri ütközet éve nem 492, hanem 497(?). P. V.

— Hibaigazítás. A Közlöny idei évfolyama 16. l.-n felülről a 9. és 15. sorokban *chorographia* olvasandó «chronographia» helyett.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

Modern philologia.*)

Brenning, E., Geschichte der deutschen Literatur. 2., neubearbeitete Auflage. Lahr, o. J. Schauenburg. 1904. (X, 776 l.) Kötve 8,50 M.

Calvi, E., Bibliografia analitica Petrarchesca 1877—1904 in continuazione a quella del Ferrazzi, Roma 1904. Loescher e Co. (XI, 102 l.) 6 L.

Cerro, E., Roma che ride. Turin, 1903. Roux et Viarengo (392 l.) 4 L.

Creizenach, W., Geschichte des neueren Dramas. 2. und 3. Band. (Renaissance und Reformation. 1. und 2. Teil. Register.) Bearbeitet von Paul Otto. Halle a. S., 1901—1904. Niemeyer. (XIV, 532; XII, 597; 143 l.) 31,60 M.

Czerny, J., Sterne, Hippel u. Jean Paul. Ein Beitrag zur Geschichte des humorist. Romans in Deutschland. Berlin, 1904. A. Duncker. (VII, 86.) 2,20 M.

Darignon, H., Molière et sa vie. Paris, 1904. Fontemoing. (298 l.) 3,50 Fr.

Driesen, O., Der Ursprung des Harlekin. Berlin, 1904. Alex. Duncker. (X, 268 l., 17 képpel.) 5 M.

Eichler, F., Das Nachleben des Hans Sachs vom XVI. bis ins XIX. Jahrh. Leipzig, 1904. Harrassowitz. (IX, 234 l.) 5 M.

Füchhoff, Th., Ein neues Drama v. Shakespeare. Der älteste bisher nicht gewürd. Text von Romeo u. Julia. Halle. M. Niemeyer. (IV, 95 l.) 2,40 M.

Federn, R., Essays zur vergleichenden Literaturgeschichte. München, 1904. G. Müller. (IV, 188 l.) 3 M.

Fischer, K., Goethes Faust. 1. Bd. Die Faustdichtung vor Goethe. 5. Aufl. Heidelberg, 1904. C. Winter. (240 l.) 4 M.

Fischer, K., G. E. Lessing, als Reformator der deutschen Literatur dargestellt. I. rész. Stuttgart, 1904. J. G. Cotta Nachf. (VIII, 261 l.) 4,50 M.

Franke, O., Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker u. Skythen Zentralasiens. Berlin, 1904. G. Reimer in Komm. (Lex. 8-r. 111 l.) 4,50 M.

*) A hol a könyv alakját nem jeleztük, 8-r. értendő.

Gartner, Th., Darstellung der Rumänischen Sprache. Halle, M. Niemeyer. 1904. 4.50 M.

Des Granges, Ch. M., La comédie et les mœurs sous la Restauration et la Monarchie de juillet (1815--1848). Paris, 1904. Fontemoing. (XXIII. 265 l.) 3.50 Fr.

Huch, R., Gottfried Keller. Berlin, 1904. Schuster & Loeffler. 1.50 M.

Holl, Fritz, Das politische und religiöse Tendenzdrama des 16. Jahrhunderts in Frankreich. Erlangen u. Leipzig, 1903. Deichert utóda. (219 l.) 5.50 M.

Hessen, R., Leben Shakespeares. Berlin u. Stuttgart, 1904. Speemann. (XII, 411 l. Képekkel.) 7 M.

Knoegel, W., Voss' Luise u. die Entwicklung der deutschen Idylle bis auf Heinrich Seidel. Frankfurt a/M., 1904. Koenitzer. (45 l.) 1.20 M.

Kettner, G., Lessings Dramen im Lichte ihrer und unserer Zeit. Berlin, 1904. Weidmann. (VII, 511 l.) 9 M.

Lessing, O. E., Grillparzer u. das neue Drama. R. Piper & Co. 1905. (VIII, 175 l.) 4 M.

Leesberg, A., Comparative philology. A comparison between Semitic and American languages with a map and illustrations. Leyden, 1903. Brill. (Fol. VIII, 835 l.) Kötve 20 M.

Briefe von u. an *Lessing*. (In 5 Bd.) Herausg. von Munckel I. u. 3. Bd. Leipzig, 1904. G. J. Gösche. (XI, 429 és VI, 431 S.) 5—5 M.

Litzmann, B., Goethes Faust. Berlin, 1904. Egon Fleischel & Co. (VIII, 400 l.) 6 M.

Petzet, E., Paul Heyse als Dramatiker. Stuttgart, 1904. J. G. Cotta. (103 l.) 1.50 M.

Petersen, J., Schiller und die Bühne. Berlin, 1904. Mayer u. Müller. (497 l.) 8 M.

Settegast, F., Quellenstudien zur galloromanischen Epik. Leipzig, 1904. Harrassowitz. (VII, 395 l.) 9 M.

Schian, M., Der deutsche Roman seit Goethe. Görlitz, 1904. N. Dülfer. (235 l.) 3.50 M.

Sauvière, E., Edgar Poë, sa vie et son œuvre. Paris, 1904. Alcan. (XIII, 732 l.) 10 Fr.

Sell, K., Die Religion unserer Klassiker, Lessing, Herder, Schiller, Goethe. Tübingen, 1904. Mohr. (VI, 274 l.) 2.80 M.

Vogt, F. u. *Koch, M.*, Geschichte der deutschen Literatur. Zweite Auflage. Leipzig und Wien, 1904. Bibliographisches Institut. (Lex. 8-r. X, 355; IX, 599 l.) Kötve 20 M.

Lieder und Sprüche von *Walther v. d. Vogelweide* i. d. besten Uebersetzungen ins neuhochdeutsche hrsg. von Joh. Rickol. Düsseldorf, 1904. Fischer und Franke. (Fol. VIII, 142 l.) 15 M.

Wukadinowic, S., Kleist-Studien. Stuttgart, J. G. Cotta utóda. (VII, 192 l.) 3 M.

AZ ÚJSZÖVETSÉGI KANON GÖRÖG SZÖVEGÉRŐL.

Philologiai és kritikai szempontból a biblia épen úgy tárgya a tudománynak, mint akármely más írott, vésett, vagy nyomtatott elmetermék. Indokolatlan és téves e szerint az a hazánkban közkeletűvé vált nézet, mintha a bibliával való tudományos foglalkozás csakis a theologia művelőit érdekelné, és az ezen réven felmutatott eredmény a többi tudományágakat alig, vagy teljességgel nem érintené. A külföldi tudományos világ régesrégén igazolta az ilyen szűkkeblű fölfogás tarthatatlanságát, s a theológiát, főképen meg a bibliai nyelvészetet, a bölcsészeti és más szaktudományokkal teljesen egyenrangú és egyenjogú tudománynak ismeri el. Lachmann Károly ismert nevű philologus nem volt theologus, mégis elévülhetetlen nyomokat hagyott maga után az újszövetségi kritika terén, viszont Tischendorf bibliai philologiai kutatásainak sikerét még a cambridgei jogi fakultás is honoris causa doktori kitüntetéssel méltányolta. Hiszen a tudomány föladata általában az igazságnak, a valóságnak lelkiismeretes nyomozása és az ezen úton elért vívmányoknak meggyőződésből való szabad, részrehajlatlan megállapítása és védelmezése, a mi ha valahol, akkor épen a bibliai nyelvészet tágas mezején jogosult és szükséges.

Nem kételkedem tehát abban, hogy e jelenlegi szövegtörténelmi közleményem szintén érdeklődésre talál a mi philologusainknál, sőt még általános műveltségi tekintetben is tartalmaz oly adatokat, a melyekről magyar nyelven ezúttal értesülnek először a mi köreink. Értekezem nevezetesen az újszövetségi kánon eredeti görög szövegéről történelmi szempontból.

I. Az írott szöveg.

Az újszövetségi kánon eredeti ős görög szövegét részint az olcsóbb egiptomi papyrusra, részint a költségesebb viasztablákra

πινακίδιον Lk 1⁶³, vagy a még drágább pergamenlapokra μεμβράνηαι 2 Tim 4¹³, tintával μέλαν és hegyezett náddal χάλαμος 2 Ján 12 3 Ján 13 írták.¹⁾

Papyrusra írott újszövetségi szöveg azonban nincs, mivel a negyedik századból fennmaradt legrégebb codexeket már kicserzett állatbőrökből készült pergamenlapokra, a tizedik századbelieket a hetedik században föltalált írótolakkal gyapotból, viszont a tizenharmadik századbelieket lenből, rongyból csinált papirosra másolták le. A kánonírók eredeti kézírásai, autographa, ἀρχέτυπα, ἰδιόχειρα, a több rendbeli ide-oda küldözgetés közben csakhamar nyomtalanul eltűntek,²⁾ úgy hogy még a legrégebb egyházi írók, mint *Ignatius* (meghalt 105—110 táján) és *Justinus* (m. h. 165 táján) sem tudtak hivatkozni az eredeti kézírásokra. Egyébiránt az apostolok nehéz kézimunkájok miatt nem tudták könnyedén forgatni az írónádat és segítségül másolókat alkalmaztak, a kik tollbamondás után írták le az egyes darabokat. Ilyen másoló volt példának okáért *Tertios*, a ki Pál apostol nagy terjedelmű római levelének eredeti szövegét írta R 16²².

A legrégebb codexek nyomán megállapított tény, hogy kánonukat eredetileg unciálisokkal írták és sokszorosították egészen a kilencedik század végéig, a mikor a folyóírás általánossá lételevel a régebb majusculusokat a tulajdonosok díszpéldányokul őrizgették. Térnyeres okáért a másolók a gyakrabban előforduló neveket és szavakat úgy a nominativusban, mint az obliquus casusokban rövidítve írták és az illető nagy betűk fölibe vékony vonalkát húztak ilyenformán: $\overline{\Theta C}$ Θεός, $\overline{\Gamma C}$ Ἰησοῦς, $\overline{K C}$ Κύριος, \overline{HNA} πνεῦμα, \overline{ICA} Ἰσραήλ, \overline{HMC} πνεύματος etc. Az ily módon két [A], három [B], négy [N] egymás mellett elkülönített hasábjába, vagy egészen kivitt sorokba [C] írott és rendesen kiczifrázott kezdőbetűkkel diszitett nagy lapokat aztán összegöngyöltették és többnyire tokokban helyezték el, vagy szállították tovább helyről-helyre.

A napjainkig fennmaradt régebb másolatokat szemügyre véve, úgy találjuk, hogy az apostolok a szavakat elkülönítetlenül, a hang-

1) *Montfaucon*, Palæographia græca. Paris 1708. *Wuttke*, Entstehung der Schrift. Leipzig 1872, a megfelelő ábrák 1873. *Taylor*, The alphabet, an account of the origin and development of letters, London 1883. 2 kötet. A papyruscserjéből (πάπυρος, *Cyperus papyrus* L.) készült papiros gyártására nézve v. ö. *Plinius*, hist. nat. XIII. 21—27.

2) *Mayer*, Utrum autographa biblica hodie exstant. Hamb. 1692.

jelzés és írásjegyek teljes mellőzésével, részekre, szakaszokra és versekre osztás nélkül serie continua írták, és a saját nevüket hitelesítés kedvéért rendszeren beiktatták a címiratokba. A mely iratokból ez a jelzés hiányzik, ott nem a hagyomány, hanem a tudományos kritika dönt az authentia kérdésében.

Az írott szöveg a több rendbeli másolatás közben, idő folyamán sokféle változáson és rongáláson ment keresztül, minek következtében a régi codexek telve vannak egymástól eltérő jelentési szavakkal, variánsokkal. Némelyik másoló ugyanis akár gondatlanságból, akár véletlenül, vagy talán épen szándékosan most hozzátett, majd kihagyott, most felcserélt vagy másképen írt egyes tételeket, minek folytán az értelmezésnél zavarok állottak elő.¹⁾ Nagy kedvvel üzte ezt a foglalkozást a második században a zsidógyűlölő *Marcion* gnostikus tudós, a kit apja, a sinopei püspök, eretnek tévelygések miatt az egyházból kirekesztett. Mivel ő a kánoni könyveknek épen semmi isteni tekintélyt sem tulajdonított, részint dogmatikai okokból, részint merőben egyéni ötlet szerint, derűre-borúra hamisítgatta a kánoni szöveget. Körülbelül 140-től 170-ig gyűjtögette a kánoni kéziratokat, melyek közül az általa legkevésbé zsidóskodó jellegűnek vélt Lukács-féle evangéliomot a saját ízlése szerint helyesbítette, a többi három evangéliomot elvetette, a levelek közül pedig a róla nevezett kánongyűjteménybe az egyedüli apostolul elismert Pálnak tíz levelét sorozta be.²⁾ Akkoriban ez az eljárás igenis rombolólag hatott, s ellensúlyozásul *Irenaeus* (m. h. 202), *Tertullianus* (meghalt 240), meg *Epiphanius* (m. h. 403) igyekeztek tételről-tételre igazolni az eredetinek gondolt szöveget.

Ezen a sok kézből eredő sokféle szövegrongáláson akart segíteni *Origenes* is (m. h. 254), korának legtekintélyesebb egyházi kritikusa, a ki nyelvészeti és logikai alapon kísérlete meg az eredeti szöveg helyreállítását. De, bár tekintettel volt a nyelvtani szabályokra, a mondatszerkesztés törvényeire, a szabatos kifejezések megállapítására: mindamellet az ő szöveggyűjteményében szintén sok hiba maradt, úgy hogy *Hieronimus* (m. h. 420) praef. in Evv. ad Damasum ekként panaszolkodik: Magnus in nostris codicibus error inolevit dum, quod in eadem re alius evangelista plus dixit, in alio quia minus putaverint addiderunt; vel dum eundem sensum

¹⁾ *Osiander*, De originibus varr. lectt. N. T. Tubing. 1739.

²⁾ *Schelling*, De Marcione paul. epp. emendatore. Tubing. 1795.

alius aliter expressit, ille qui unum e quatuor primum legerat ad eius exemplar ceteros quoque existimaverit emendandos: unde accidit ut apud nos mixta sint omnia et in Marco plura Lucæ atque Matthæi, rursus in Matthæo plura Ioannis et Marci . . . inveniuntur.

Az imént általánosságban jelzett szövegváltoztatások idő múltán szaporodtak a miatt, hogy egyik-másik másoló a szövegbeli kifejezés megvilágosítására vagy értelmezésére szánt széljegyzeteket, glossákat beleírta a szövegbe, még pedig vagy úgy, hogy az előző eredeti szavakat is meghagyta, vagy úgy, hogy azokat teljesen mellőzte. Ilyenforma pótlás R 11₆-ban a logikai következetességgel folyó s különben helyes toldalak: εἰ δὲ ἐξ ἔργων, οὐκ ἐστὶ χάρις, ἐπεὶ τὸ ἔργον οὐκ ἐστὶν ἔργον, meg 2 Kor 8₄ végén δέξασθαι ἡμᾶς, viszont Mt 6₁-ben ἐλεημοσύνην mellőzésével írták δικαιοσύνην. Az ilyen önkényes eljárást helyteleníti Hieronymus, mondván: miror, quomodo e latere annotationem nostram nescio quis temerarius scribendam in corpore putaverit, quam nos pro eruditione legentis scripsimus (ad Suniam et Fretelam T. III. Francof. p. 58).

A negyedik században már részint dogmatikai, részint csupán szövegvédelmezési szempontból történt változtatásokra is akadunk. Az előbbi csoportba sorozható a Vulgatából ismeretes és századokon át sok versengésre okul szolgáló póttétel 1 Ján 5₇-ben: ἐν τῷ ὄρανῳ, ὁ πατήρ, ὁ λόγος καὶ τὸ ἄγιον πνεῦμα· καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἓν εἰσι, míg az utóbbiak közé tartozik a Ján 7₃₉-beli οὕτω ἦν πνεῦμα [ἄγιον]-hoz írt ἐπ' αὐτοῖς, viszont a Mk 13₂₂-ből kihagyott οὐδὲ ὁ υἱός, aztán 1 Kor 7₃-ban az ὀφειλή helyett jobb hangzás kedvéért írott ὀφειλομένη εὐνοία.

Eretneki szándékosságból eszközölt szöveghamisításokkal vádolja *Ambrosius* (de fide V. 7) az ariánusokat v. ö. Mk 13₃₂, *Ephraim* meg (hær. 42) a Marcion tanítványait. E vádak nagy része kritikai félreértésen alapult; de már az apostoli iratok egyes szakaszainak a gyülekezetben való nyilvános felolvasása folytán olyan liturgiai pótlások honosodtak meg a szövegben, a melyek napjainkig fennmaradtak és közönségesen úgy ismeretesek, mint eredeti hiteles tételek. Ilyen például Mt 6₁₃-ban a Miatyánk doxológiája ὅτι σὺ ἐστὶν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν, továbbá 1 Kor 11₂₄-ben az úrvacsora szereztetési igéinek bővítése εἶπεν után: λάβετε φάγετε és ὑπὲρ ὁμῶν után κλώμενον.

Gyakoriak voltak az itacismus miatt keletkezett íráshibák, a mennyiben az η, ι, υ, αι, οι, ει hangzókat fölcsereálték; példának okáért Mt 27⁶⁰ καινῶ helyett κενῶ-t, 1 Tim 5²¹ πρόσκλησιν helyett πρόσκλησιν-t írtak; továbbá egyes szavakat értelmetlenül elkülönítették, így Gal 1⁹-ben προσείρηκα μεν-t προσειρήκαμεν helyett, vagy összeírtak, így Fil 1¹-ben συνεπισκόποις-t σὺν ἐπισκόποις helyett. A mint azonban az egyes gyülekezetek egymással közelebbi szervezeti viszonyba léptek és egy-egy tekintélyesebb anyaggyülekezet köré csoportosultak: ezeknek a tagjai közt a kánonszöveg-másolatok is hovatóvább egyöntetűbbek lettek, a mi azt eredményezte, hogy a nyugoti és keleti egyház kézíratai, noha más-más helyi jelleggel, de azonos szöveggel forogtak közkézen. Amazokban túlnyomóan sok volt a magyarázó széljegyzet, emezekben pedig a nyelvtani igazítgatás. Igen; mert a nyugotiak (a latin egyház hívei) félve nyultak az eredeti szöveghez, attól tartván, hogy őket az egyház bármely kritikai műveletért átokkal sújtja, ezért hát ügyvélt javitgatásaitak értelmezésképen a lapok szélére írták; a keletiek ellenben bátorságosabban kezelték az általok különben is jól értett görög szöveget és *Hesychius* egiptomi püspök, valamint tőle függetlenül *Lucianus* antiochiai presbyter a harmadik század végén készítettek is egy-egy újszövetségi görög recensiót, a melyekről azonban Hieronymustól (præfat. in 4 evv. ad Damasum) csakis annyit tudunk, hogy az ő korában ez a két munkát még megvolt: másfelől *Gelasius* római püspök egy tiltványa szerint az is tény, hogy ő püspöksége ezeket a modernizáltaknak gondolt bibliákat egyszerűen kárhoztatta és a hamisított apokryphusok közé sorozta.

A szövegkritikai alapon felmutatható mintegy ötvenezer újszövetségi variáns táblázatos közlésére nem tekintve megjegyezzük, hogy már a keresztyénség első századaiban a legmegbízhatóbb és legtekintélyesebb szövegmásolatoknak azokat tartották, a melyek Egiptomban, főképen Alexandriában és a görögkeleti egyházban maradtak fön. A nyugotiak nem sokat törődtek a görög eredetivel; beérték az Italával, majd a Vulgatával, vagy ha épen olykor-olykor szükségök volt az eredetire: elővették azt a néhány régibb példányt, a mi nálók található volt.

A gyülekezeti közistenítészelet alkalmával való szövegolvást jó ideig megnehezítette egyfelől a pergamenlapok nagy terjedelme, másfelől meg az a körülmény, hogy a szöveget hangzójelölésre, írásjelzésre és helyesírásra való tekintet nélkül másol-

gatták. Ezeket a bajokon alakilag úgy segítettek, hogy a szöveget a kényelmetlen göngyöletek helyett egyes ívlapokból álló füzetekbe, nevezetesen vagy 12 (τρισα, terniones), vagy 16 (τετρασσα, quaterniones), vagy 20 lapos (quinterniones) fogásokra írogatták, s az egész codexet tartalmi szempontból, a mózesi törvénykönyv ἡ πεντάτευχος [nőnemű melléknév] scil. βιβλος πητητη ψαμητη ψαμητη módjára τευχος-nak vagy σωματιον-nak (volumen) nevezték el.

Euthalius alexandriai diakonus 462 táján volt az első, a ki az Actát és a leveleket verssorok szerint στιχηρως, στιχηδόν, κατά στίχος osztotta fel (στιχομετρια), miként már előbb Origenes a LXX-ban az ószövetségi költészeti könyveket. Ezt a módszert nem sokára alkalmazták az evangéliomoknál is, a mi gyakorlatban maradt a nyolczadik századig. *Euthalius* az Actát és a leveleket a szökőév szerint 53 vasárnapra, karácsonyra, áldozó csütörtökre és valószínűleg még a húsvétra s pünköstre való tekintettel 57 főszakaszra osztotta ilyenformán: Actát 16; Jak 1 Pé 2 és 1 Ján 2—2; a többi négy közönséges levelet 1—1; R és 1 Kor 5—5; 2 Kor 4; Gal Ef Fil Kol 2—2; 1 és 2 Thess 1—1; Zsid 3; 1 és 2 Tim Tit Filem 1—1 szakaszra. A még kisebb szakaszocskákat ὑποδιαίρεσις csillaggal jelezte. Az apokalypsist először cæsareai András osztotta fel kommentárjában 24 λόγος-ra és 72 κεφάλαιον-ra. Az 57 főszakasz, περικοπή, ἀνάγνωσμα, ἀνάγνωσις, lectio, a zsidók zsinagógái használatára száut parasáknak felelt meg. Az ünnepek számának szaporodásával azonban, a templomi felolvasásra rendelt hosszabb szakaszokat a zsidó haftarák analogiájára összébbszorították és külön szemelvényekbe ἐκλογάδια, εὐαγγελιάρια, παραπόστολοι foglalták, minden szakasz kezdetét α-vel (ἀρχή) és végét τ-vel (τέλος) jelelvén.

Ezen az egyházi czélra készült *euthaliusi* felosztáson kívül még nevezetes a magyarázási indokból történt fejezetreosztás, a melyet a harmadik században az evangéliomok szövegét illetőleg *Ammonius* eszközölt, majd *Eusebius* javítgatott olyanformán, hogy például az evangéliomokat összesen 1162 (Mt 352, Mk 235, Lk 343 és Ján 232) κεφάλαια-ra osztotta s mindenik könyvnél kitüntette a tartalomjegyzéket, ἐκθεσις-t is.

Már ekkor az alexandriai grammatikusok által használt írásjeleket (τελεία στιχημή, μέση στιχημή, ὅποστιχημή) is használták, de az állítólag (Velenczében) *Manutius* által föltalált mai írásjelzés elsőben a klasszikusok műveinek, majd azután az újszövetségnek ki-

adásában, csakis a könyvnyomtatás feltalálása után kezdett általánossá lenni.¹⁾

Az így létrejött kéziratok közül némelyek, miként az eredeti ős membranák, csupán a görög szöveget tartalmazták (codices puri), másokat pedig közbe vagy szélre írott megjegyzésekkel (scholia) is elláttak (codices mixti), vagy a görögül nem értő hívek kedvéért az illető nép nyelvén való fordítást is most külön hasábbba a görög szöveg mellé, majd a sorok közé írták (ezek codices bilingues, még pedig vagy codd. græco-latini, másként codd. latini-zantes, vagy codd. græco-coptici).

A fejezetekre osztás a tizenharmadik század derekán *Hugó* (a sancto Caro m. h. 1263) biborostól ered, a ki egy általa tervezett latin egyezményes szótár idézési czéljára az egész bibliát inkább terjedelemre, mint tartalmi kapcsolatra való tekintettel felosztotta (capitulatio, ἀνακεφαλαιώσεις) és ennek a munkálatnak a nyomán honosodott meg a görög szövegkiadásokban a tizenötödik század közepén a mai részekre való osztás, a mit a tizenhatodik század folyamán már a *Stephanus* Roberttól 1551-ben megjelent újszövetségi nyomtatott görög szöveg szerint egyetemlegesen elfogadott az egyház.

Az eredeti szöveghez egyáltalában nem tartozó és kritikai szempontból értéktelen későbbi változtatások, illetőleg bővítések a következők: α) a *félíratok*, a melyeket azért írtak az egyes kánoni darabok felibe, hogy a gyűjteményes könyvekben az egyes szerzőktől eredő műveket megkülönböztethessék. Az egyszerű félíratokat azonban lassanként kibővítették, például a B codexbeli κατά Ματθαῖον-t így: εὐαγγέλιον κατὰ Μ., vagy τὸ κατὰ Μ. ἄγιον εὐαγ., vagy ἄρχεται τὸ cet. Pál leveleit pedig kezdetben ilyenformán jelezték: πρὸς Ῥωμαίους, aztán kibővítették így: πρὸς Ῥ. ἐπιστολή, meg πρὸς Ῥ. ἐπ. Παύλου, aztán τοῦ ἁγίου ἀπ. Π. ἐπ. πρὸς Ῥ. Leginkább megtoldották az apokalypsis címét ekképen: ἀποκάλυψις Ἰωάννου, τοῦ θεολόγου καὶ εὐαγγελιστοῦ ἐνδοξοτάτου παρθένου ἡγαπημένου ἐπιστηθίου, ἦν ἐν Πάτρῳ τῇ νήσῳ ἐθεάσατο cet.²⁾ β) az *utóíratok* a szerzőkről, a keltezés idejéről, helyéről és körülményeiről tett jelzések, a melyek bizonytalan hagyomány és indokolatlan magya-

1) *Royall*, De auctoritate et antiquitate interpunctionis in N. T. Reg. 1734.

2) *Salthen*, De inscriptt. epp. paul. Reg. 1741.

rázat folytán keletkeztek s történelmileg értektelenek; így p. o. Márknál: ἐγράφη ῥωμαῖσι ἐν Ῥώμῃ, János apokalypsisénél: ἐγράφη ἐν Πάτρῳ, ὅτε ἀπὸ τῆς ἐν II. ἐξορίας ἐπανῆλθεν. Mindezeket a későbbi keletű toldalékokat az újjabbkori bibliai kritika részint zárójelbe iktatta, részint végképen törölte.¹⁾

Az eddigiekből látható, hogy az újszövetségi kánon eredeti ös kéziratainak elveszése pótolhatatlan veszteség mind az egyházra, mind a tudományra nézve; de vigasztalást nyújt az a körülmény, hogy az eredeti szöveg a kritikai készlet felhasználása és érvényesítése révén a lehetőségig híven helyreállítható. A kritikai segédeszközök (*subsidia critica*) pedig α) a kéziratok. β) a régi keleti és latin nyelvű fordítások, γ) az egyházi atyák és exegeták idézetei.

α) A kritikailag figyelmet érdemlő *kéziratok* száma kerekén ezerre tehető; ezek közül Gebhardt kimutatása szerint a IV- X. századig terjedőleg 114 uncialis, a többi mind minusculus codex. De még a majusculusok közül is csupán a sinai codexben van meg a teljes kánoni szöveg, a többiek többé-kevésbé hiányosak, hézagosak. Leggyakrabban másolták az evangéliomokat, aztán Pál leveleit, kevésbé az Actát és a közönséges leveleket, legkevésbé az apokalypsiszt. Az uncialis codexeket ex usu criticorum a latin alphabeta nagy kezdőbetűivel szokás jelezni olyanformán, hogy a kéziratokat 1. az evangéliomok, 2. Pál levelei, 3. az Acta és közönséges levelek, 4. az apokalypsis osztályába sorozván, voltaképen az abc négy külön szempontból vehető figyelembe. A latin fordításokat a latin abc kis betűivel, viszont a minusculusokat arab számokkal, vagy más külön módon jelzik a kritikusok és az összes codexkészletet is el szokták látni sorszámí jelzéssel.

Azt, hogy valamely codex szövege mely korból való, nem a lemásolás ideje szerint bíráljuk el, a mennyiben igen régi szöveget is másolhattak le későbbi századok folyamán. E tekintetben a döntés előtt mérlegeli a kritika, vajjon a szóban forgó kézirat megfelel-e azoknak az alaki és tartalmi kellékeknek, a melyek a legrégebb keletű codexekben feltalálhatók s csakis az ezekkel való

¹⁾ Hertzog, De subscriptt. epp. paul. Lips. 1703.

pontos összehasonlítás után állapítható meg bármely codex keletkezési ideje és helye is.¹⁾

A legrégebb, legértékesebb és legmegbízhatóbb négy codex **Σ** A, B, C abból a korból maradt fenn, a mikor az euthaliusi fölosztás, közelebbről a sor szerint való írásmód még ismeretlen, vagy legalább kevésbé használatos volt. Kétségtől első helyen emlitendő a negyedik század közepe tájáról fennmaradt

Σ vagy *Sinaiticus*, eredetiben Pétervárott az udvari könyvtárban; fölfedezte a Sinai hegyen levő Katalin zárdában *Tischendorf* Konstantin 1844-ben, előbb egyes ószövetségi töredékeket, melyeket 1846-ban codex Friderico-Augustanus czímen kiadott Lipesében, majd 1859. február 4-én az ószövetség többi részét és az egész újszövetséget, a Barnabás levelével (a melyet azóta ismerünk teljesen, eredeti görög szövegben) és Hermas Pastor-ának első részével együtt (mely utóbbit azelőtt, a Simonides kéziratától eltekintve, általában latin szövegezéssel tárgyalt a tudomány). Az **Σ** codexben a teljes újszövetségi kánon a következő sorrendben van meg: a) evangéliomok, b) Pál levelei, c) Acta, d) közönséges levelek, e) apokalypsis; utánok jó Barnabás levele és a Pastor egy része. A finom pergamenre ékezetek, hehezetek, szószakítás és nagy kezdőbetűk nélkül írott codexet a negyedik század közepe táján négy különböző másoló készítette egyidejűleg olyanformán, hogy a szöveget az ószövetségi költészeti könyvek kivételével négy hasábra osztott lapokra másolták le. Mint B-ből, úgy innen is hiányzik Mk 16_{9kk} és Ef 1₁-ben az ἐν Ἐφέσῳ későbbi betoldás. 1862-ben Pétervárott lehetőleg hű hasonmásban, négy kötetes díszkiadásban sajtó alá rendezte a fölfedező ily czímen: *Bibliorum codex Sinaiticus Petropolitanus. Auspiciis augustissimi imp. Alexandri II. etc.* 1862. N. Test. Sinaiticum etc. 1863. A folyó írású, de szintén az eredeti alak megtartásával nyomtatott kézi kiadást ugyanő Lipesében 1863-ban (LXXXI + 296 lap, nagy 4°), a rendes nyomású kézi kiadást pedig ugyanott 1865-ben tette közzé: V. ö. *Wieseler*, *Theol. Stud. u. Krit.* 1861, IV és 1864, 399 - 438. *Buttmann* *Filep a Zeitschr. für wiss. Theol.* 1864, 1866. *Scrivener*, *A full collation of the cod. Sin. with the received text, to which is prefixed a*

¹⁾ *Mill, Wetstein, Griesbach, Matthaei, Scholz, Lachmann*, főképen *Tischendorf* kritikai kiadásaihoz írt prolegomena.

critical introduction. Cambridge és London 1864. *Tischendorf*, Die Sinaibibel. Leipzig 1871.

A azaz *Alexandrinus*, a melyet Cyrillus Lucaris előbb alexandriai, majd konstantinápolyi pátriárka Alexandriából vitt Konstantinápolyba, aztán 1628-ban I. Károly angol királynak ajándékozván, ezen a réven 1753 óta a londoni brit muzeumban van. Négy ívrét kötetből áll; az első három az ó, a negyedik az újszövetségi kánont tartalmazza Mt 1₁—25₆ Ján 6₅₀—8₅₂ 2 Kor 4₁₃—12₆ híjával. Két hasábos pergamenre uncialisokkal van írva, ékezetek s hehezetek nélkül ily sorrendben: *a*) evangéliumok, *b*) Acta, *c*) közönséges levelek, *d*) Pál levelei, közöttük a Zsid levél 2 Thess és 1 Tim között, *e*) apokalypsis. A mesés hagyomány szerint szövegét a negyedik században egy Thekla nevű egiptomi nemes nő, más monda szerint meg éppen Pál apostol nótanítványa a vértanu Thekla másolta volna le. Kétségtől igen régi és hihetőleg a negyedik század végéről való. A kánon után függelékül benne van római Kelemen első korinthusi levele és második levelének töredéke. Gondos hasonmásban kiadta *Woide*, London 1786, aztán *Spohn*, Lipcse 1788, rendes betűkkel nyomtatva *Cowper*, London, Edinb. Lipcse 1860.

B azaz *Vaticanus*, tartalmazza az ótestamentomot csaknem az egész Genesis, 33 zsoltár és a makkabæusi könyvek kivételével, az újszövetséget pedig Zsid 9₁₄-ig és így 1+2 Tim Tit Filem és Apok nincs meg benne. Háromhasábos negyedretű finom pergamenlapokra van írva szószakítás nélkül itt-ott rövidítéssel. Az elmosódott vonásokat későbbi kéz tintával pótolgatta s a bekezdéseket nagy initialékkal látta el. Ef 1₁-ben az ἐν Ἐφέσῳ szeljegyzet. Keletkezési kora a negyedik századra tehető. Megbízható tudomást idáig nem szerezhetett róla a tudomány. Noha összehasonlítási czélból készült mutatványokat közölt belőle *Bartolucci* vatikáni könyvtárór 1669-ben, majd *Birch* András, Kopenhága 1798, 1800, 1801 és *Bentley* Rikhard 1725, melyeket *Woide* átnézése után *Ford* Henrik adott ki Oxford 1799 és 1843-ban *Tischendorf*; utóbb 1845-ben *Tregelles* és 1855-ben *Dressel* Albert szintén bocsátottak közre belőle szemelvényeket: mindamelltt ez a kiváló becsű codex a maga egészében még ma is ismeretlen kincs. Mikor ugyanis *Mai* Angelo bibornok (m. h. 1854) az egész codex kiadását megkezdte és 1838-ban a prolegomena már ki is volt nyomtatva: a pápai udvar megtiltotta a nyilvánosság elé bocsátást azon az

alapon, hogy a codex egyes tételei a mai Vulgatával nem egyeznek. Végre mégis 1857-ben öt kötetben *Vercellone* kiadásában napvilágot látott B, több ív átjavítgatásával azonban és úgy, hogy még sok hiba maradt benne. A codexszöveget eredeti valóságában igyekezett helyreállítani a Mai-ról nevezett kiadás alapján *Kuener* Ábr. és *Cobet* C. G. Leyden 1860, míg aztán 1867-ben megjelent Tischendorf révén a *Novum Testamentum Vaticanum, post Angeli Maii aliorumque imperfectos labores etc.*, a mihez járul *Appendix N. T. Vaticani* 1869, *responsa ad calumnias romanas* 1870. Most 1904-ben Hoepli kiadó hirdetett rá előfizetést jussu Pii pp. X.

C vagy codex *Ephraemi Syri*, a párisi könyvtárban; ez codex palimpsestus, a melynek a tizenkettedik századból való felső írása Efrém syr egyházi atyának görögre fordított asketikus iratait, az alsó pedig az ó és újszövetségi kánon hezagos görög szövegét tartalmazza. A 209 lapból álló codex 62 lapján olvashatók: Jób könyve, Példabeszédek, Prédikátor, Énekek éneke, Salamon bölcsesége és Sirach könyve töredékei, melyeket hasonmásban kiadott Tischendorf (Lipcese 1845); a többi lapokon van az újszövetségi kánon mintegy kétharmadának szövege azon sorrendben, mint *A*-ban. A másoló az írásjelek közül csak a pontot használta, későbbi kéz már keresztvonást és hehezeteket is toldott a szövegbe. Semmi nyoma sem levén itt az euthaliusi felosztásnak: azt következtetjük, hogy a kézirat az ötödik század első feleiben készült és pedig Egiptomban. Díszkiadásban közzétette Tischendorf (Lipcese 1843).

Kapcsolatban említem meg a hatodik századból való *Z* jegyű codex rescriptust, a mely 32 lapnyi terjedelmen Máté evangéliomának részleteit tartalmazza. Felfedezte és 64 rézlapra vésve kiadta *Barret* János (Evang. secundum Matth. ex cod. reser. in Bibl. Collegii SSæ Trinit. juxta Dublin etc. Dublin 1801). A régi írást olvashatóbbá tette *Tregelles* 1853.

Szintén fontosak a görög-latin codexek, noha már abból az időből valók, a mikor a stichometria általános volt. Hazájuk nyugaton keresendő, mert keleten nem volt szükség a latin fordításra. Ilyen codices græco-latini a következők:

D azaz *Cantabrigiensis*, melyet 1581-ben Béza Tódor ajánlódokozott a cambridgei egyetem könyvtárának; nevezik *codex Bezae* nek is. Egyik oldalon olvasható a görög szöveg, a másikon a latin, de nem a hieronymusi fordítás. Tartalmazza az evangélio-

mokat és az Actát, az utóbbit hiányosan. Díszes lenyomatban kiadta *Kipling* Tamás (Cambridge 1793, 2 kötet ívrét); újabb kiadásban közrebocsátotta *Scrivener*. Beza codex Cantabrigiensis 1581, with notes. London 1867. Kora a hatodik század közepére tehető.

D vagy *Claromontanus* (Lachmannál Δ), szintén Béza tulajdona volt, ő kapta ajándékucl Clermontból (en Beauvaisis); jelenleg a párisi könyvtárban (Regius). Pál leveleit tartalmazza, és pedig bal oldalon van a görög szöveg, jobb oldalon a latin fordítás. R 1₁₋₇ hiányzik belőle; Zsid a Filem után olvasható. Használta Béza, Walton, Mill, teljesen kiadta Tischendorf (Lipese 1852).

E vagy *Laudianus*, tartalmazza az Actát 26₂₉—28₂₆ kivételével; Laud Vilmos canterburyi érsek ajándékozta a tizenhetedik század közepén az oxfordi Bodlejan-fele könyvtárnak. Minden lapja kéthasábos, de rendes szokás ellenére baloldalon van a latin fordítás és jobboldalon a görög szöveg; egy-egy sorban csak egy, két, ritkán három szó van írva. Gondos lenyomatban, de csak 120 példányban közzétette *Hearne* Tamás (Oxford 1715). Ujjonnan kiadta Tischendorf (Monum. sacra. Nova collectio 1870); szerinte a hatodik század végéről való.

E vagy *Sangermanensis*, az egykori st.-germaini apátság tulajdona volt, most Pétervárott van, a hova a francia forradalom alatt került. Ez voltaképen a clermonti codex kilenczedik századbeli másolata és hézagosan tartalmazza Pál leveleit.

E vagy *Basileensis* az evangéliomok szövegével, de a Lukácséból öt lap elveszett, a mit későbbi kéz apróbb betűkkel pótolta. A nyolczadik század közepéről való; Konstantinápolyból került Baselbe a tizenötödik század közepén.

F azaz *Augiensis*, Pál levelei görög szöveggel és hieronymusi fordítással. A helvétiai Augia maior (Reichenau) benedekrendi zárdából jutott előbb (1718) Bentley Rikárd, majd (1787) a cambridgei Trinity-College birtokába. R 1₁—3₁₈ hiányzik belőle és Zsid csak latinul van meg benne. Ez az iroscot eredetű kézirat a kilenczedik század végéről való s a görög szövege nagyon hasonlít a Börner-féle codexbelihez. Kiadta *Scrivener* (Cambridge 1859).

F szintén az evangéliomokat tartalmazó codex *Borceli*, a kilenczedik századból; *F*^a pedig az evangéliomokat, Actát és Pál leveleit közlő codex *Coislinianus* Parisiensis, a hetedik század végéről. Mindkettő hiányos töredék.

G jegyű codexünk három van, úgymint az evangéliomokhoz codex *Andreæ Seidelii* a brit múzeumban a tizedik századból; az Actához egy töredék 2₄₅—3₈ a hetedik századból és Pál leveleihez a codex *Boernerianus* bibl. Reg. Dresdensis. A latin fordítás az Itala szerint van közölve benne. Hiányoznak belőle a következő részletek: R 1_{1—5} 2_{16—25} 1 Kor 3_{8—16} 6_{7—14} Kol 2_{1—8} Filem 21—25. A kilenczedik század végéről való, kiadta Matthæi (Meissen 1791).

H az evangéliomokhoz codex A. Seidelii, most Hamburgban, tizedik századbéli töredék, kiadta Tregelles 1850 és Tischendorf 1854. *H* az Actához codex Mutinensis, kilenczedik századbéli töredékekkel. *H* a Pál leveleihez cod. Coislinianus tizennégy lap; Coislin metzi püspök könyvei közül került Párisba, innen meg két lap Pétervárra. 1 Kor Gal 1 Tim Tit és Zsid hatodik századbéli töredékeit tartalmazza.

I codex rescriptus, 28 lap, hét régi codex maradványa, három az ötödik, kettő a hatodik, kettő a hetedik századból, evangéliomi, Actabeli, 1 Kor és Tit töredékeivel. Kiadta Tischendorf (Monum. sacr. nova collectio 1855 vol. I.). *I*^b Ján. 13. és 16. fejezeteiről szóló codex rescriptus az ötödik század kezdetéről.

K vagy *Cyprus*, mivel Cyprus szigetéről került a párisi könyvtárba 1637-ben; tartalmazza a négy evangéliomot, készült a kilenczedik század folyamán. *K* a közönséges és Pál leveleihez cod. *Mosquensis*, az Athos-hegyi zárdából való a kilenczedik századból. Leírta Matthæi (Riga 1782), a kinél ez codex *g*.

L az evangéliomokhoz, Párisban, némileg hézagos, hasonlít cod. B-hez, a nyolczadik századból való. Használta Stephanus Róbert az 1550. kiadásánál. *L* az Actához és levelekhez a kilenczedik századból, az augustinusok római kolostorában. Act 8₁₀—Zsid 13₁₀.

M codex Imp. Paris. a kilenczedik század végéről evangéliomi szövegeket és szintén *M* Pál leveleit tartalmazza; az utóbbi két töredék, melyek egyike Hamburgban (cod. Uffenbachianus két lap Zsid 1₁—4₃ 12₂₀—13₂₅), másika (1+2 Kor) Londonban van. V. ö. Tischendorf, Anecdota sacra et profana 1853 p. 174—189.

N azaz *Cottonianus* a hatodik századból, bíborszínű pergamenre, ezüstös és részben aranyozott betűkkel írott s evangéliomi részleteket tartalmazó tizenkét lap; belőle négy lap a brit múzeumban (régebben cod. *J* evv. volt a neve), két lap Bécsben (azelőtt

volt cod. *N*) és hat lap a vatikáni könyvtárban (előbb cod. *I* evv.) van elhelyezve. Szintén *N* a pétervári könyvtárban levő, kilenczedik századbéli két lap; egyikén Gal 5₁₂—6₄, a másikon Zsid 5₈—6₁₀ olvasható.

O és *O^{a-f}* jegyű codexnek nevez Tischendorf a 6—9. századból ránk maradt hét kisebb terjedelmű töredéket Ján és Lk evangélioma részleteiről, melyeket Anecdota és Monumenta című gyűjteményében adott ki.

P és *Q* közös nevű codex *Guelferbytanus* (braunschweigi codex), palimpsestus az ötödik és hatodik századból; az előbbi három lapon Ján, 40 lapon synoptikus evangéliomi töredékeket, az utóbbi Ján és Lk evangélioma részleteit tartalmazza. Egy másik *P* codex az Acta, a levelek és az apokalypsis kilenczedik századbéli és egy *Q* az ötödik századból 1 Kor néhány fragmentumát tartotta fenn.

R codex palimpsestus, a nitriai sivatagon (Egiptomban) levő kopt zárdából került 1838 és 1847-ben a brit muzeumba. Ennek felső szövege Severus antiochiai püspök syr fordítású iratait, az alsó pedig 45 lapon Lk evangélioma részleteit tartalmazza a hatodik századból.

S a négy evangéliomot tartalmazza; a vatikáni könyvtár tulajdona. Készült anno 949.

T azaz *Borgianus*, a Propaganda könyvtárában az ötödik századból. Ján 6. 7. 8. fejezetének görög szövegét tartalmazza, oldalt olvasható felsőegiptomi sahidi fordítással. Kiadta Georgi (Róma 1789). Még vannak *T^{b c d}* töredékek is az evangéliomokról a hatodik századból.

U azaz *Venetus Marcianus*, régebben *Nanianus* a négy evangéliomhoz, a kilenczedik vagy tizedik századból.

V azaz *Mosquensis* az evangéliomokhoz a kilenczedik századból; Ján 7₃₉-tól kezdve későbbi másoló apróbb betűs írásával.

W^{a b c-o} evangéliomi töredékek a nyolczadik és kilenczedik századból.

X Münchenben, evangéliomi töredékekről, nagyobbára Chrysostomus magyarázataival kísérve a kilenczedik vagy tizedik századból.

Y azaz *Barberinus* Rómában, Ján 16₃—19₄₁ töredékeivel. V. ö. Tischendorf, Monum. sacr. 1846. p. 37—50.

Z codex palimpsestus Dublinensis collegii SSæ Trinitatis; már fentebb említettem.

Ezekon kívül Tischendorf Monumentájában mint nova collectio (1860) több unciális codextörédék van közölve, így Γ Oxfordban, Δ St-Gallenben, Θ^a Lipsésben Mt 12—15, Θ^{b c d} Pétervárott, Ξ Zante (Zacynthus) szigetéről került a brit külföldi bibliatársaság londoni könyvtárába, II Pétervárott, a melyek azonban, valamint a később korú minusculusok szövegtörténelmi szempontból nem nagy fontosságúak.

(Debreczen.)

(Vége köv.)

ERDŐS JÓZSEF.

KARNARUTIC ÉS A ZRINYIÁSZ.

(Vége.)

V.

A «Vezetje» magyar fordítása.¹⁾

Szigetvár ostroma

írta (összeállította)

zárai KARNARUTIC BERNÁT.

Velenczében 1584.

Tekintetes és nagyságos Zrínyi György úrnak, az én uramnak.

Nagyságos uram György, jóllehet Zrínyi Miklósnak, a megboldogult úrnak, kegyelmed atyjának, dicső és halhatatlan hírneve ragyog és ragyogni fog itéletnapjáig mindennemű írás nélkül is nemzedékről nemzedékre szállva ő kegyelmének dicsőségével, mindazonáltal régi költők nyomát követve, kik énekükkel hirdették egykor a világnak kiváló emberek vitézségét, elhatároztam, hogy adósságomat ezzel a bár szerény költeménnyel rovom le és hirdetem a világnak, hogy mennyire tetszik ugyanannak az úrnak, kegyelmed atyjának, kiváló vitézsége, különösen, a mit Szigetvár veszedelmekor tanusított; és följánlva neked ezt az én kis munkámat uraságodnak tisztességére és becsületére, kérlek téged, kegyeskedjél elfogadni e csekély ajándékat tőlem, a te szolgálódtól, ki azt neked tiszta szívvel ajándékozza, szenteli és készséggel följánlja.

A te alázatos szolgád
zárai Karnarutic Bernárd.

¹⁾ Fordításunkban az az elv vezetett, hogy a mennyire a magyar nyelv sérelme nélkül lehet, híven ragaszkodjunk az eredetinek ne csak értelméhez és szavaihoz, hanem kifejezésmódjához és szórendjéhez is.

I. RÉSZ.

(1—4.) Most énekelni fogok a horvát uraknak és vezéreknek valamint a török vitézeknek arról a küzdelméről, mely Szigetvárnál esett meg, hova minden időben került török rab. (4—8.) Ezt akarta az a csár, Szolimán szultán, ki — előrehaladott korú és szerencsés pogány — miután a czári trónra jutott, sok tartományt és országot lába alá hajtott. (8—12.) Gazelát feldúlja, a mamelukokat legvözi és elevezve Babelig egész Egyiptomot megszerzi. Hatalmával ostromolja a híres Belgrádot, azután, minthogy szeretné Rudát, (12—16.) bátor harcban a magyarokat szétveri; Budin vára kezébe adja magát, miután Lajost, ki fiatal király volt, megölte. Szabljáját epéje mindinkább tovább űzi, őt magát pedig gonoszsága Bécsen keresztül egészen a németekig kényszeríti. Akkora hatalma volt neki. (16—20) De mivel Szigetből, jóllehet kis vár volt, (egészen) a gyermekekig mindenki rabló lett, pontonkint és pillanatonkint fosztogatva a török vidékeket, és a törököknek, a hol csak érhetőek voltak, mindenféle bajt szerezve: (20—24.) történt, hogy ebben a Szigetben Zrinyi Miklós lett vezér, hatalmas úr és vitéz, előkelő származású és bátor kezű, becsületes nevű és tüzes katona, (24—28.) ki horvát bán volt és a horvátok óltalma, teljesen vitézi éleire szentelve magát, a törökökkel harcot vívott, máskor meg mint portyázó harács után járva, a török vidékeket kirabolva, csodálatos dolgot vitt végbe. (28—32.) A bégek is, mert ha bárhol is Dunán fölül is, alól is jól ismerik, ha velük összekerül; mert ha bárhol is ért valakit és vele harcba bocsájtkozott, élve nem menekült előle, ott nyomban végzett vele. (32—36.) Adhatott volna észszerűen szép, jó és értékes haditervet a császár hadának a csár hatalma ellen. Télen-nyáron lánczra verve látszanak törökök a falakon ebben a Szigetben, (36—40.) a kiket ő embereivel harcban elfogott, mert velők több kisebb győzelmet aratott. Nem vagyok képes, nincs akkora tehetségem, hogy kifejezzem az ő méltóságát és nagy dicsőségét. (40—44.) Igen, azt bevallja mindenki, hogy ilyen vitéz nem található, a merre csak a nap jár. Meghallotta Szolimán, a törököknek ez a dicső czára, hogy ez a horvát bán ilyen dolgot visz végbe; (44—48.) elhatározta czári fenségének határozatával, hogy eljön seregének hatalmával és riadó zajával, és meg fogja szállani az ő várát és ostrommal beveszi, kiűz belőle mindenkit, aztán felkonczolja őket. (48—52.) És egészen fölhevülve, hogy ilyen dolgot fog végezni, a csauszokat elküldte hogy országában fussanak mindenfelé és vigyék a parancsot, hogy mindenki, a ki timárt tart (= kinek katonai hűbértoka van), lovagolva menjen arra, merre a nagyhatalmú csár lovagol; (52—56.) hogy minden felügyelő és bíró, a hol csak található (valaki), és minden szipáhi gyorsan menjen a czárhoz, vagy a basák készülődjenek fel, mindenki siessen (röviddé tegye az időt), hogy aztán mindenki oda készülődjék, a merre a csár fordul, (56—60.) fenyege-

tözve, hogy megölnek ifjút és őst, ha nem teljesíti a czár parancsát. Senkisémm vonakodott rendbe hozakodva harczosként fölszerelve a czárhoz sietni. (60—64.) Ő pedig ezután legcsekélyebb időt sem engedve Konstantinápolyból személyesen kivonul. Alatta a ló hollófelete arab csödör volt, kiválasztva tömeg ló közül, csillagalakú három fehér sávval, (64—68.) patái magasak, lábai tiszták, egészségesek...¹⁾ szélesek és minden csontja ép; hasa domború, csipői kicsik, domborodók, hátsó czombjai gömbölydedek, hátul az emelkedés szép fokozatos, (68—72.) farka rövid és vékony, hosszú sörény van rajta, minden más büszkén áll rajta. A nyereg alatt pedig alulról a hátgerincz jól fejlett és bordái, mint egy ökörnek szélesen ki vannak fejlődve. (72—76.) Melle nyílt, húsos, a hogy csak kívánhatja az ember, olyau széles, hogy szélesebb nem is lehetne; nyaka kövér és széles, sehol sem hajlott; finom sörényű, magas, szépen fejlődött alakú; (76—80.) feje sovány, kicsiny, alig fődte bőr és még a legkisebb ér is megismerhető volt rajta; orrlyukai nagyok, szemei véresek, büszke az utolsó porcziáig hegyezve fuleit; (80—84.) állkapcsainak metszete pedig inkább nagy, mint kicsiny. Tajték jön szájából, valahányszor a zablát rágia. Mindig ugrásra kész volt: nem volt lusta természetű, minden oldalról be volt fődve, a merre kézzel érintik. (84—88.) Lábaik szépen emelgeti; a hova az elsőkel lép, oda a hátsókkal gyorsan ér és jól odatalál. Békés és csendes volt, azonban gyors, mint a sólyom, daczos is meg büszke is, a mint az ember akarta. (88—92.) A rajta levő nyereg Karamanijából és ezen a sötétkék bőr Sagrijából való volt. A bőrön új kalapácsal és finom véső eszközökkel készült sok virág volt aranyból, (92—96.) azonfelül meg minden oldalon ezüsből fürtök és drága kövek, miket magában Indiában gyűjtöttek, a mellén levő bőr igazán nagyon szép, senkisémm mondhatja meg egészen az értékét. (96—100.) A zafir sok helyen kékül rajta, a rubin minden oldalon piroslik rajta, a gyémánt, a nagy keménységű drágakő, tüzét szórja erre az ékességre. (100—104.) Azután meg az aranyos kengyelek, rajtuk mindenféle értékes dolog, úgy hogy sok ideig nem láthatók ilyenek. Gyöngyből és türkizből volt rajtuk minden oldalon gazdag ékesség, megválogatva egészen a tüig. (104—108.) Száz aranyos rojt van rajta összeelegyedve; rajta mindenféle súly és az egész világon a legszebb és legügyesebb himzések; jáczintok, tulipánok, a szultánnak adott ajándékok, mit gyorsfutárokkal küldtek neki egészen Kairóból. (108—112.) Selyemből való két farka-öve volt, mely, mint szükséges, széles és hosszú volt. Az egész kantárszár arany csillagokkal volt felékesítve és drágakövekkel volt kiverve, (112—116.) melyek a legművészebben vannak elkészítve, hasonlóképen a szerszámon is, a sallangok pedig aranyosak voltak. A láncz, mely Damaszkuszból való, mesteri, rajta arany van futtatva, ilyen nem található az egész világon. (116—129.) A nyaköv piros selyemből való, az aranyba foglalt smaragdok zöldülnek rajta, keletről, a Manbra patakból való gyöngyök voltak ráaggatva, mit valamelyik fejedelem adott neki. (120—124.)²⁾

¹⁾ Ismeretlen jelentésű szó; l. Bevezetés.

²⁾ A 121. sor: Pud vezom pak osdol visaše hotoz bil, lefordíthatatlan. Gaj V. a hotoz szót mint ismeretlen jelentésűt említi. A nyelvtörté-

Ezeket a lovakat Imbrahora kutyafejű emberei vezetik, kik gyalogolva igen szép teremtmények. (124—128.) Egészségesek, fiatalok voltak, mindnyájan ugrásra készen és mindnyájan egyformán kék selyembe öltözködve. Harmincz arab ló felszerelve volt előttük, a török, miként a hangvák, heizmseg utánuk.

(128—132.) Ő pedig lovagol mereven ülve, rosszkedvű Milyen volt a öreges és ősz, lábai kevésbé egészségesek, arca már csár? halavány, derékban vékony, de vállalai szélesek, nagy-hírű, szerencsés csár; nyaka magas volt, (132—136.) orra vékony hajlott; olyan kinézésű volt, hogy, ha jó szándékkal volna (jóra volna elhatározva), azt mondaná az ember, hogy semmi rossz sincs benne. Fehér vékony turbán hajlott a fejére, melléje tavaszi rózsavirág tűzve. (136—140.) Rajta pedig hazdija, tiszta aranyból szöve, melyet kevés-sel ezelőtt keresztyén kezektől ajándéku kapott. Ime szégyen és neveltség, most rajtunk a pogány vessző bűneink miatt. (140—144.) Levette selyemből való hosszú halináját és aranyból szövöttet vett magára fehér inge fölé. Igen drága kövek vannak gombok gyanánt rajta, melyekből mintha tüzes lángok jöttek volna elő. (144—148.) István herczeg övét öltötte fel és Kender bég kardját kötötte föl. Nagyon szépen volt felszerelve, sokan azt mondják, oly érték volt rajta, hogy azt kimondani sem lehet. (148—152.) Senki sem volna képes megbecsülni az ő öltözetét, a melyet felöltve ment a keresztyénséget kirabolni. Mindenki hódolattal bókolt és tisztelő félelemmel, a merre teljesen aranyban és drágakövekkel ragyogott. (152—156.) Fejével ide-oda bólintgatott, ide-oda tekintgetve azokra, kik mellett elhaladt. Széles nadrágja piros selyemből való volt, új és nem kopott, az ércnél is ragyogóbb. (156—160.) Karmasin csizmái ezüst patkóval voltak ellátva, sarkantyúja Sagrijából. minden arannyal kiverve. Tanácsosai három basa, kikkel tanácskozik és az ő titoknokai, ha háborús idő van, (160—164.) közelében lovagolnak, kardjuk, íjuk és nyiluk aranyból való, lovaik meg, mint a tündérek. Száz gyorsfutár van előtte, harmincz minden oldalról, a másik száz meg utánna, mindannyian egyformák (egyformán tápláltak). (164—168.) Mindnyájuknak egyforma íja és nyila egyformán ragyog, kezükben hörgés és halálcsend uralkodik. Mindegyiknek fején a janicsári kalap tollal ékeskedik. mindegyik egyforma hírű és egyenlő korú volt. (168 172.) Kettesben lépegetnek, mint a diákok; a kik az ő jobbján voltak, mindnyájan balkezesek voltak. Előttük lovagolt Tajileri szandzsák, az ő vitézeivel, gém tollakkal, (172—176.) a kikenél voltak a zászlók, lobogós kopják és dandárok és más ruhafélék, a mit tartott a szerencsés csár; élükön aranyos almával valamint a félholddal, melyet tatár vidékről hoztak a harcza. (176—180.) Mindegyik közülök vitt ilyen, fiatalon szakállát nem borotválja és mindnyájuknak Natoliából¹⁾ való

neti szótár így idézi e helyet: «Podvezan pak od zdol visaše hotoz bil». Kissé önkényes az eredeti «pud vezom» helyett «podvezan»-t olvasni, de még így sem lehet e mondat értelmét tökéletesen megállapítani, mert hotoz a NyTSz. szerint is: nepoznata postaña. A szó csakis Karnarutiánál fordul elő és nála is csak egyszer.

¹⁾ Anadolul (natosi) = Kis-Ázsia, általában véve Kelet. (Miklosich: Türkische Elemente.)

lovuk volt. Mindegyik szépen fölszerelve lovagol, kinyújtott nyakkal, urasan felöltözködve, mintha herczeg volna. (180—184) Ezek előtt vontattak szekéren pattantyúkat, melyekkel várakat rombolnak ezek a büszke törökök. Ötvenen voltak közülök lovon lovagolva, aztán pedig nagy csendben ötönként mennek egy-egy csoportban. (184—188.)

A janicsárok. Janicsár aga tizezer volt, mindegyik jóerőben, igen tüzes a harcban. Sok ügyes tűzér volt előttük ősz dzsidások fiatal legényekkel. (188—192.) Mindegyik óvatosan kívánja, hogy minél nagyobb karófája legyen, mikor a csár, elrendeli, hogy a városokat le kell rombolni. Sok taraczkot is vontattak előre, melyek előtt a várban sem deszka, sem kemény kőfal meg nem állhat. (192—196.) Mindegyik csak dicsőségre kívánt szert tenni, úgy hogy nagyobb dolog vele szemben védekezni, mint egy oroszánal szemben. Mindegyik büszkén gyalogol, fiatal gyors, mint az agár és kezében hordja az élet fonalának végét, a gyors halált, (196—200.) néhány ij és nyíl, olyan kedvvel mennek, mint az éhes farkas, hogy öljön, hogy agyonüssön. Mindegyiken süveg és igen nagy köpeny volt, a mely a vállakon le egész a földig ért. (200—204.) Ezek még mindig annak a csatasornak a rendjében mennek, mely sohasem győzi le teljesen a gonoszságot a mézszárlás utálatából.¹⁾ Ezek védik a czárt, mindegyik őt őrzi és megfenyíti a világot, hogy hódoljon meg neki. (204—208.) Ezer szipahi lovagol ezeknek a czári vitézeknek jobbán, mindegyik felkötött karddal és mindegyiknél öldöklő

A szipahik. Némelyiken pánczél van, mások vértetve vannak, és vadállatok bőrével fődve nagy iszonyattal. (208—212.)

A főbbek mindegyike paizszsal és kopjával kevélykedik, szép rendben mindenki büszkén vonul. Balról ebben a rendben a sulfatarok lovagolnak, igen heves patarenusok, kikben meg van minden gonoszság. (212—216.) Számra nézve 1500-an voltak készek kardot rántani télen-nyáron (dér és izzadás idején), a czárt követik, bárhova visz útja és rá híven vigyáznak, mikor nyugszik, mikor pihen. (216—220.) Ezek után pedig lovagol

A sulfatarok. igen sok török zaj nélkül, Katipir'ljer basák, kik vigyáznak a parancsokra, igen sokan vannak ezek között a szegény törökök, négerék, cserkeszek és más szegények; (220—224.) ezek után tevék, nagy dromedárok, ezek után kanczák, öszvérek és szamarak. Ezek után pedig aljukig megvasalt szekereket vonnak az ökrök és erős bivalyok, (224—228.) megterhelve mennek mindenféle szerrel, melyek valahol a világon a hadseregben kárt tesznek. A pattantyúsok előtt pedig egy natoliai sereg

Martha, a béggek csatlósa. mint eget a felhő, messze betakurja a mezőt. (228—232.) Ezek előtt még egy ilyen karamaniai sereg és e mellett az a boszniai bég, Szokolović, mellette a blagaji bég, öve alatt szárny és az a dunamelléki, kardra támaszkodva. (232—236) A romániai basával nagy tömeg lovagolt, hogy harcztot vívjanak, mennek a falvakat pusztítva. Mellette a moriai bég és vele sok török

¹⁾ E homályos értelmű mondatot Gaj L.(?)-lel jelöli meg a III. kiadásban. «Ka nigda podbi zled svim od gad doganje(?)».

és az Arabaniából, a kivel nincsenek félenkek, (236—240.) hanem olyan hősök, kik csupa daliák, aztán mindegyik kész, hogy hárommal is megmérkőzzék. Arslan, budai bég, Otman sarj, mindnyájuk előtt pedig a kairói bég megy három mérföldnyire. (240—244.) Ezen bégek mindegyikével tizezren lovagolnak. Ime a harczos seregek, ime a mi szerencsétlenségünk! Mindegyik katona kezében dárda van és rajta ékeségül selyemzászlócska. (244—248.) Némelyiknek fején vasból való sisak van, másik felselyemből¹⁾ való turbánnal van felszerelve, rajta nagy kőcsagtollak vannak csomóba kötve, a paizsra pedig sasszárnyak vannak szögezve, (248—252.) Itt vannak Uriából való kerekded paizsok, itt szuró török, és azimiai kardok függenek oldalukon. Némelyek hegyes kalapácsot vagy baltát visznek kezükben, a szandzsák pedig buzogányt. (252—256.) Némelyek alatt a ló fehér, mások alatt hollófekete, vagy szürke, némelyek alatt sötét, fekete farkú és fekete sörényű, mások alatt almazöld, megint mások alatt haragos zöld (éretlen zöld), némelyek alatt meg vöröses különféle jelekkel (foltokkal). (256—260.) Sőt még minden másszínű lószőr, a mely a világon található, ebben a hadseregben vonul és a gyalogosok, minél közelebb lovagol hozzájuk ez a tömeg, annál jobban félnek mindnyájan és remegnek. (260—264.) Sehol sincs beslija,²⁾ dervis, se hodzsza, ki, jóllehet tehetné, ne menne velük, sehol sincs mézárós, ki föl ne ölténé kötényt, és ki nem szivesen menne a hatalmas czár útjára. (264—268.) Minden haramia összegyűjti társait és minden bíró a csatába vonul. Van itt sok pásztor, van itt sok juhász, sok rágalmazó és sok udvari nemes. (268—272.) Az állathajcsárok futnak, mikor a had megszáll, hogy öljenek, hogy süssenek. Ekkor Saraharijából jön számos ló, mint mikor egy méhraj ereszkedik a hegyről, (272—276.) Egyik kapát, a másik lapátot vitt, az nagy kaszát, melyel füvet kaszált, ez gereblyét vitt, amaz nagy szekerczét kényszerűségből és siránkozva követve e végtelen sokaságot. (276—280.) Ez a **Hol száll meg** hadsereg ilyen sorrendben lassan vonulva június 15-e a sereg június után Sarajevóba jön és itt tábornak ütve várja a seged-
15-én? csapatokat, sátrakat ütöttek és kissé megpihentek. (280—284.) És hozzá gyülekezik mindenki, a ki csak válogatott vitéz, jóllehet nem küldenek érte. Két magyar mérföldnyi hosszúságban, a hol letelepedtek és egy mérföld szélességben mezőt, ligetet és dombot befödtek, (284—288.) aztán sütnek, főznek. A zászlók magasan lengenek, lobogós kopják a dandárral messziről láthatók; sehol semmi mulasztás (éberség szempontjából).

¹⁾ Od meleza. Miklosich szerint: gemischtes Zeug: halb Wolle, halb Seide i. m.

²⁾ Valószínűleg török eredetű szó, de mivel a délszláv nyelvben ritkán fordul elő, Miklosich nem említi a török jövevényszavak között. Gaj V. nem ismerte a jelentését, a NyTSz.-ből hiányzik.

II. RÉSZ.

(1—4.) A hatalmas czár seregének számát tudni akarva, magához hivatja a gyalogosoknak háromszor hármias karát, aztán megparancsolja nekik, hogy menjenek azt összeírni és hogy a harmadik ebédig nála megjelenjenek. (4—8.) Ezek körüljártak a hadseregben, és a bégekkel összebeszélve együtt mentek fölnyitva a lajstromot, melybe beírták azokat, kik ott le voltak telepedve. A lovas basák lovainak száma kitett (8—12.) 400,000-et és volt 100,000 gyalogos. Ugyebár hatalmas ez a czár, erős kezű és karú?! Akármelyik őrök jön is a czárhoz, igen vidám, harmadik nap pedig jön és fölolvassa a lajstromot. (12—16.) Egy kém, a kit ehhez a hadsereghez küldtek, lovagolva és gyalog is Szigetbe visszatért, mindent nyíltan elmondott, hogy a czárnak hadseregét e helyen hagyta és hogy nem tudja, hogy hova fog menni. (16—20.) Itt megállapodást rendelt el a hatalmas czár seregében. Be akarván fejezni munkáját, a mit elhatározott, magához hivatja a basákat. Így szól hozzájuk: «Környezetem, (20—24.) rendeztétek el seregeiteket, melyekkel harciba indulok, és aztán vegyétek utatokat egyenesen a Dráva folyó felé, és ott üssétek fel sátramát fölszerelve. És Hasám bég azon keresztül csináljon nekem hidat, (24—28.) a postát Hasám béghez küldték nyomban, aztán mindegyik a saját seregéhez ment. És az egész hadi erőt a kar olyan rendbe állította, az új hold műve, hogy olyan sietve is szép. (28—32.) Százötvenezeren voltak a czár körül, mindnyájan lovon ülve, mert így kívánta a rend. Az egész gyalogság pedig a taraczkokkal előttük, Sarahorija meg a pattantyúkkal utánuk. (32—36.) Három bég is volt az utóórségben, kik nagy gondban keresik az országutat, jobbról is balról is húsz bég sora lovagolva ezen (új) hold görbe ágainak rendjében. (36—40.) Mellettük pedig csaszok futkostak turbánnal, és hajtják őket a kezökben levő buzogánnyal ütve mindenkit, még a béget sem kímélve, ha helytelenül a seregen kívül lovagolt. (40—44.) Mindegyikök hallgat a seregben, kardját, majd törét szemlélgeti. Alatta a föld tiz mérföldnyi távolságban reng. Az előórség Sziget alá két mérföldnyi távolságra megy, Tarali Melunet bég annak a vezére, (44—48.) a boszniai pedig mellette szép órséggel halad. Elöttük élő tűz, a bosnyákok láthatók. Mikor a nap sugarai erre a hadseregre esnek, jobban ragyog, mint valami tüzes sárkányok. (48—52) Olyan volt ennek a berendezése a kopjáktól a széleig, mint egy szép hegynek tetején levő fenyőerdő. Félős volt nézni, a hol a szél a magasban lengette a zászlókat, a por pedig alóla ég felé kavargott. (52—56.) Míg a hadsereg ebben a rendben így vonult, Hasám bég gyorsan megcsinálja a hidat a Drávan keresztül. De a folyónak oly nagy az ereje, hogy a mit nappal csinál, azt hajnalig teljesen elpusztítja, (56—60.) úgy hogy ezt a dolgot az öreg czárnak tudomására hozza. Ezt megértve a czár küldött neki levelet és fehér kendőt tudomására hozva, hogy egy ágra huzatja fel evvel a kendővel, (60—64.) hogy ha ott nem állítja fel a fahidat, élete nem biztos. A kendőre pedig mindkét oldalról arannyal volt ráírva, hogy hol tartózkodik (lelegzik) a czár, Szolimán szultán. (64—68.) Mikor ezt a parancsot a basa megértette, minden gondját

arra fordította, hogy a kinek lehet és teheti, megparancsolja, hogy mindenki menjen robotolni, a Dráván át hidat csinálni, a merre a czár akarja. (68—72.) Rövid idő alatt sok deszkát hordtak össze és csak földanyagot Eszék alatt, a hol a rétség van, a zöld fű közepén, a hol ez a büszke bég csinálja a Dráván át a hidat. (72—76.) Kevesebb, mint tíz nap alatt forrásokon, mocsarakon át egy mérföld hosszú erős szilárd híd volt összeállítva a folyón keresztül. Hajón előbb hajóztak át Taralija szandzsák, ki a hadsereg előtt vonult. (76—80.) Mikor a folyón átmegy egészen a serege, akkor Pécsnél felüti sátorát. Ott sok gyönyörűséget szerzett neki minden jobbágy. Erről a dologról hírt hoztak Szigetbe; (80—84.) mit mikor meghallott Zrinynek ura¹⁾ vitézeivel tanácsot tartott, kik kifent kardot és tört hordtak és evvel büszkélkednek; (84—88.) elrendeli, hogy ezer ifjú gyalogos, kik már többször mentek zsákmányolás végett a törökök ellen és azokat fosztogatták és számra nézve 500-au, kik lovon harcolnak, menjenek a rabló ellen, (88—92.) hogy mindegyik Siklóshoz menjen Pécs felé, hol Tarali szandzsák embereivel tartózkodik. Ezek előtt a lovasok és gyalogosok előtt, kiknek vére forr, hogy harcba menjenek, (92—96.) Alapi Gáspár megy, mint vezér, ki a törököknek lovon és gyalog sok dolgot ad, és Kobács Miklós, ki mindig vitézül végezte a dolgát, és ha érdemes lett volna is, nem ragadta el a félelem, (96—100.) és Patačić Péter és Papratović Farkas, az egyik szélvész-vihar, a másik mennydörgő moraj. A portyázó seregbeli vitézek arczra és termetre nézve válogatottak voltak, mint a virág a fűben, (100—104.) mindnyájan együtt mentek el. És bátran haladva a Drávánál sok törököt találtak, kik ott hajóztak és Siklós várán kívül letelepedve egy cseppet sem féltek. (104—108.) Mindezek a törökök Taralija bég seregéhez tartoztak, kik mindenkit legyőznek, a ki velük harcol. Van a ki koboz mellett énekel, más meg czimbalmon játszik, némelyek kardjukkal kérkednek, hogy oly éles, hogy borotválni lehet vele. (108—112.) A lovak pedig szabadon voltak eresztve a mezőn. Ekkor ütöttek rajtuk a mieink. Ennek kihull a kezéből a koboz, az elveti hangszerét, ez lóra veti magát, annak kezéből kiszabadul a ló; (112—116.) amaz kardot ragad, hogy megtegye, a mit még lehet, ez hátat fordít, hogy kikerülje a bajt vagy még rosszabbat; ennek szétesik a feje, mikor karddal rácsapnak, ezt kopja teríti le, azt ló tiporja el, (116—120.) amazt a másik elhúzza és megragadva földre teríti és legyűrve őt, a milyen gyorsan csak lehet, megkötözi. Ez nyiltól találva fekszik kilehelve lelkét, az puskától találva, nem képes többé mozdulni. (120—122.) Némelyik megsebesülve jajgat és a mocsárba gázol, másik a szőlők közé hatol és itt bujkál. Maga Taralija bég is megsebesülve és leverve, mint valami tolvaj elrejtí magát, (124—128.) tönkretéve magát és övéit, mert nem ért dolgá-

¹⁾ A 81. sor: Čigovano tiši sve Harvate Sinja, értelme homályos; a NyTSz. is idézi, de nem az eredetihez híven, hanem: «Čigova no tiši sve Harvate siña» kis s-szel az utolsó szót, miáltal az értelem lényegesen változik, mert első esetben Sinja talán Senj várost jelenti, míg az utóbbi esetben sinje (-a) szürkesség, árnyék jelentése lehet vagy talán a sin (= fű) collectiv alakja.

hoz és esztelenül szégyent és kárt vall. Embereit levették, testvérét fogságba ejtették, a kincset elragadták, mert gyáván viselkedett (128—132.) a sátorát szétszedték és nem voltak restek kincstárát feltörni, elvitték azt is, a mi a szultáné; az aranyból és selyemből készült öltönyöket a fehéreket és pirosakat megragadva felhúzták. (132—136.) Tűzzel-vassal pusztítva mentek lovaikon a harcosok, a gyalogosok pedig küzdöttek kiabálva: szúrj! üss! Keresve őket, nem találták, a kiket megtaláltak, azokat megölték. A törökök nem mozdulnak, elrejtik magukat és elbújnak. (136—140.) Ekkor szekerekre rakták ezeknek a büszke törököknek a kincseit, a kiket megölték és a bégek tévéire is raktak ezüstöt, aranyat és selymet, befejezve e küzdelmet, (140—144.) és ötven szilaj természetű öszvér és hatvan paripa és mindenféle marha. A bégnak sátorát és dandárát is elvették, igazán nagy mennyiség volt, a mit a törököktől elvettek. (144—148.) Sőt két dandár lófarkkal is volt ellátva, hosszú, selymes és vasszínú volt. Volt aztán ezüst, széles és ezüstös almával ellátott lobogós kopjájuk fekete fogantyúval. (148—152.) Némelyik nyestszörből való subát vett magára, mások farkas- vagy rókapréméből valót kaptak. Némelyek rabszolgát vezetnek, mások meg hajtják, mert nem akar menni, hanem visszatartogatja magát. (152—156.) Ekkor némelyeket megsebesítettek, hogy ott helyben meghalt, ezért mozdul a másik és gyorsan megy. Itt nagy káruk volt a törököknek, a mieink örülnek, őket rabszolgájuként vezetik; azok szomorkodnak. (156—160.) A mieinknek dicsőség tisztesség, a törökökre szégyen, mert elvesztették életük fölött a hatalmat. A ki szerencsés bég volt, gyorsan elrejtőzködött elvesztve seregét, aztán szégyenteljesen elbújt. (160—164.) Ebből mindenki megtudhatja, a ki hadvezér, hogy órszem nélkül táborozni szégyen is, kár is. A hol örködni kell, ott ne akarj aludni, a mikor meg harcolni kell, ne tarts felköszöntőket. (164—168.) Hol szükséges, hogy a tanács vitéz legyen, ott ne beszélj fordítva, nehogy baj legyen belőle. Azok az értelmes vitézek, kik engedelmeskedve harcolnak, és nem azok, kik engedetlenek és mindenfelé kapkodva bolondulnak. (168—172.) Könnyű azt legyőzni, a ki semmitől sem fél; hogy azt le kell győzni, az könnyen fölrhető észszel. Kell, hogy a hadvezér gyorsan hozzon határozatot, és hogy ne hagyja magát a széltől mozgatni, mint a levél. (172—176.) Hogy a mit a tervbe vesz, azt gyorsan vigye ki, hogy ne ostobáskodjék, mint a lusta teherhordó. Mert sohasem volna a császár ilyen szomorúság közepett és első volna a római császár, kinek az egész világ tisztelettel adózik. (176—189.) ha Sípíjon gonddal örködve övei fölött, a két sereget váratlanul megtamadja és szétveri. Mindenki órséget állít, a ki tisztességet akar, nehogy kikémléjék, mint valami állatot. (180—184.) Mindenki órséget állít, hogy kára ne legyen, aztán meg nem lusta engedelmeskedni a vezérnek. Mindenki óvatos, mikor a harcmezőn van, mert aztán tisztességes jutalma lesz érte. (184—188.) Kár, ha valami baj történik, és minden tekintetben szégyen egy érdemes férfiúra, ha így szól: «Nem gondoltam, hogy ez fog történni.» Ezt a vitézi tettet a mieink Szigetből elvégezve, urasan felöltözködve távoztak és nem mint valami csöcselék, (188—192.) hanem mint nyílt, bátor katonák és számtalan igen szerencsés vitéz. A dobokat megverték, a zsákmányt elől vitték, a rabokat, kiket elfogtak, kötözve vezették. (192—196.) Sziget felé

vették lovaikon útjukat, hősdalokat énekelve; a gyalogok sietve mennek, kobzon játszva. Némelyik csendben lovagolva, a sereg fölött elmerengve nézeget, másik a basa hazdiját magán szemléletgi. (196—200.) Némelyik alatt ugrál a kancza, nyerit óhajtvá odább menni vagy körül futkosni. Némelyik zabolázza a lovat és vele körbe jár, a ló pedig ágaskodik és nagyot ugrik a levegőbe. (200—204.) Mindezzel kimutatták becsületességüket, mikor hátul őrséget képeznek. Százötven kopjás Patacić-csal élükön selyemből való, arannyal átszőtt zászlót vitt előttük. (204—208.) Mennek mint valami kémek, sohasem néznek vissza, mert nekik Isten békét ad, nem üzték őket. Megérkezének Szigetbe, mindenki szeretné őket látni, mint valami jó természetek, úgy örülnek nekik. (208—212.) Ez kezüket ragadja és így szól: «Isten hozott!», az itallal kínálja őket, a hol csak haladtak. Ettől elveszik az értékes holmit, mit magával hozott, annak a kantárt tartják, míg leszáll, (212—216.) ennek leoldják kardját, annak meg leszedik sarkantyúit, ennek leoldják selyemövét, amannak meg csizmáit huzzák le lábáról. Némelyek kipihenik magukat, mások nem fáradtak el, egyszerre mennek Zrínyi úrhoz (216—220.) és neki ajánlják magukat. Ő kezét szorít velük, magához vonja és szívéhez szoritja őket. Mindegyiknek megígéri, hogy bármi megfelelő dolgot kér tőle, azt ajándékol fogja kapni. (214—218.) Ez kardot hoz elő, mely borotválni is jó és neki ajándékozza, ez selyemből való hazdiját, mely arannyal volt átszőve, ez vashól való sisakot fölülről arannyal kiverve, némelyik meg gyilkos tört, mely teljesen ezüstelt volt kiverve. (220—224.) A vezérek mindnyájan kik ott voltak — a szolgák odavezetik a lovakat, melyeket zsákmányul ejtettek és még ezek elé a rabszolgákat hajadonfővel állva — kerik, hogy fogadja el tőlük ezeket szeretetük jeléül. (224—228.) Elfogad egy keveset, adva viszont eleget, mert benne nem fő a pénzvágy, igen jámbor és bőkezű és leereszkedő volt, ezért mindenki előtt kedves volt, és mindenkinek kellemes. (228—232.) Mert a katonák nem szeretik a fősvény urat, ki szívüket az öröm keserűségével tölti el. Ez a Zrínyi úr nyílt udvart tartott; cseheket, oláht, németet, mindenkit kiszolgáltnak benne. (232—236.) És hogy ez az ő határozatából és akaratából van így, azt a oelgrádi mezőn mondta. A horvátok pedig udvarának ékessége voltak, és ezek gyakoroltak benne minden felügyelet és hatalmat, (236—240.) és minden időben. békében és háborúban kiválóan becsülte őket, mint kedves testvéreit. Ekkor sokakat eltávolított, sokan azonban ott maradtak, letelepedve körülötte, (240—244.) aztán kikérdezgette őket, hogyan viselkedtek, vitézül tartva magukat, mikor a törököket szétverték. Míg ők így szóval töltötték az időt, azalatt különféle ételeket sütöttek, főztek, (244—248.) asztalokat terítettek, mindenféle bort gyengét és erőset töltögettek kupába. Vacsorához mennek, egyik a másikat becsülve, mindnyájan, kik jöttek, udvariasan nyájaskodva. (248—252.) Felköszöntöket tartanak a császár egészségére, öntözik a bort a czár veszedelmére. Hősdalokat énekelnek, a főbbek zendítettek rá, czimbalmon játszanak, némelyik le is iszszá magát (252—256.) nagy körtöckbe fújtnak, és némelyik víg dalt énekelt, mikor nekik a bort önti. Ilyen örömben voltak, mikor egy kém érkezik, ki nekik azt a nem remélt hírt adta tudtúl, (256—260.) hogy a czár sietve Sziget alá fog jönni és hogy el van szánva alatta akár meg is halni.

Mikor mindezt elmondta nekik, mindegyiknek rossz gondolata támad, mindegyik ott hagyja a vacsorát, és gondolataiba mélyed. (260—264.) Zrinyi úr felállva így szól: «Rosszkedvűek, ne késsetek! Míg a császár egészséges, semmit se féljeteK. Közülünk egy se félénk a harci tettekben, mert tudjuk, hogy por vagyunk, kegyelmes uram. (264—267.) Oh igenis jöhetnek ránk gondteljes napok, ha meggondoljuk, hogy egy hatalommal kell küzdenünk, mely ellenünk jön, melyet nehéz legyőzni, mert sokkal nagyobb nálunknál.»

III. RÉSZ.

(1—4.) Már a nyolczadik napja volt, hogy az aranyfejű Phœbus abban a csillagzatban volt, melyet őriz az oroszán. Natulaj begler bég átkelt az új hídon, utána Okaj basa és vele nagyon sok török. (4—8.) A begler bég szemléle az utat és mindenki, a ki vele jön. és a hatalmas czár elrendeli, hogy a Drávához menjenek. Itt sok könyöradományt oszt ki a szegényeknek és sok hodzsájának meghagyja, hogy jámbor kötelességüket teljesítsék. (8—12.) Hatszor virradt és megint hatszor alkonyodott, hogy onnan nem mozdult az ő ereje és hatalma. A sátra alatt állott a zöldelő fű közepén, míg az ő serege sürgött-forgott a Dráván keresztül. (12—16.) Ekkor mondják meg neki a basák, a mit eddig eltitkoltak, hogy az ő előőrseit a mieink szétverték. Erre elragadta a harag és annyira megrészesgítette, hogy hirtelen felugrott és teljesen elborította az izzadság. (16—20.) «Én dicsőséggel kormányoztam — így szól — ezen évekig, a melyekben megöregedtem, úgy hogy tölem az egész világ félt, meghódolt és minden eszéről hordta nekem a sarcot, könyörögve és siránkozva bekéért esedezett. (20—24.) És most öregkoromban, mikor velem van teljes hatalmam, ime! ki okoz nekem szomorúságot, ki nem adja meg a tiszteletet?!» Már el is határozta magát, hogy gyorsan megismeri azt, a ki megzavarta az ő rendjét, a ki felingerelte őt. (24—28.) Még napfölkelte előtt — még láthatók a csillagok — a Dráva mellől mozdulnak Sziget felé vonulva. És onnan elmenve a siklósiak közé értek, sőt egészen addig a helyig, hol székel Ersam bej. (28—32.) Itt Arslan basát megfosztotta a basaságtól, és jóllehet Otman vérből való volt, fejét is leütette, mert Julia vár alól felszedelőzködve eltávozott, és ostobán elszaladt a fellegvárt részben már tönkretéve. (32—36.) A negyedik nap multával Ersam bej elmegy és Pécshez ér, a hol este táborát ütött. Innen pedig tovább mennek, aztán a patak mentében a másik este oda értek, hol Sz. Lőrincz van. (36—40.) nem messze Szigettől úgy, hogy, ha folfogja uszályát egy kis gyermeknek is fél napi út. Mikor ezt meghallotta Zrinyi, a zöldelő fenyő, kiről hangzik a hír az egész világon széltében, (40—44.) ki bölcs, mint egy kigyó és bátor, mint egy oroszán, házából kiment, a térer megállva magához hivatja először egész udvarát, a ki tud harcolni, majd az egész szigeti sereget (44—48.) és a többieket is összehívja; várják, hogy mit akar tőlük. Ő közéjük állva — mindnyájan ő rá néznek — így szól: «Fiaim és kedves testvéreim, kik nem voltatok restek harci

tettekre (48—52.) és sok bátorságot tanusítottatok mindenütt, mi nektek ékességül lesz, a míg csak a világ fönnáll! Ti már sok török sereget szétvertetek, és az ő alattvalóikat rabszolgáukul elfogtátok. (52—56.) Ti sok török sereget úztetek, és basák és bégek haltak meg előttek. Ti hű szolgálai vagytok császár ő felségének, igen nagy vitézek a czár hatalma ellen, (56—60.) ti fiaim, ti testvéreim és ti véres harcban társaim! Erdők és mezők tudják, hol a ti kardotok az enyémmel versenyzett török vért iddogálva, jóllehet nincs is megírva, (60—64.) mégis az egész világ tudja, hogy ez igaz. És ezen öreg éveiben Szolimán szultán, a ki mindenfelé terjeszkedett, mint a tenger hullámai, ki ránk haragítva ellenünk jön jobban ordítva, mint hegyi oroszlán, (64—68.) szeretne minket ostromolni és aztán bevenni: ne féljetek a haláltól, a mely ügyis mindenkit elvisz, hanem mindenki vígan, bátran és óvatosan várja az ilyen küzdelmet és aztán bátran harcoljon! (68—72.) Jobb küzdeni, vitézül ellenállani, mint szégyenteljesen magát megadni: mert ügyis meg kell halni. A ki becsületben hal meg e világon, annak örökké tartó dicső híre az egekig hatol, (72—76.) ki pedig a becsületben töltött életet szégyenteljesen fejezi be, annak oda van az egész híre-neve, még szó se esik róla. Azért, társaim, a kopják, miket törtünk, és az önvédelmi harczok, miket már gyakran vívtunk, (76—80.) melyek miatt dicső hírünk ragyog a világon, úgy, hogy minden hajunk szála tisztességgel van felruházva, sokkal nagyobb dicsőség lesz osztályrészünk, hogy azzal fogunk küzdeni, ki az egész világot hatalmában tartja. (80—84.) Ámbár az ő hatalma minket a harcban nagyon is fölülmül, de azért mindig nap lesz, és soha ránk éjszaka nem következik, mert befejezve ezt a küzdelmet lelkünk a menyországba száll. Ha pedig Isten ítélete jön, hogy hagyjuk el e világot, (84—88.) olyan dicsőség hírével fogjuk elhagyni, hogy az emberek nem lesznek képesek azt kifejezni, úgy hogy már sohasem hal meg nevünk, a míg folyók folynak és az idők múlnak. (88—92.) És ezért nem szeretném, hogy titeket valaki úgy ítéljen, hogy szavam közöttetek eddig téves volt, vagy hogy én nem szándékozom e küzdelemben részt venni, és hogy ki akarok szökni, benneteket pedig elhagyni, (92—96.) epedve kérem most mindegyiket, a ki az én társam, mondd meg, voltál-e harczmezőn, hogy mint első küzdj, vagy valaha zsákmányolni, és futva az utczán nem az én karófám ütése volt-e az első? (96—100.) És mikor valamelyik társatokat a török elfogta, vajjon nem váltottam-e ismét ki? Most sem hagylak el benneteket; mert miattatok sáppadt arczom, csak igazságot teszek nektek, mert ti vagytok lelkem részei. (100—104.) Hűségtek szeretete egészen hozzátok vonz engem és hozzátok fűz végtelenül erős kötélekkel, úgy hogy szeretett engem mindenki ebben a helységben, mint most is óhajtom, hogy dicsőségünk és hasznunk legyen. (104—108.) Nem félek ettől a bajtól, a mely most ránk zúdúl, a míg csak képesek lesznek karjaim a kormányzásra. Hallgassatok szavaimra mindnyájan, a kik most itt álltok! A törökök félnek tőlünk, maga a czár is fél tőlünk. (108—112.) Nos hát jöjjön ide mindegyik, kötelezze le magát hűségével, éles szablyát rántva esküdjék Istennek, hogy a keresztyén hitét haláláig fog ellenállani ennek a pogány erőszaknak, mely jön minket ostromolni.» (112—116.) Ekkor Zrinyi elsőnek esküszik erre a harczra, majd Alapija Gáspár

és vele a testvére és a többi vitézek és mind a többi nép a nagyok is, kicsinyek is ezek ellen az éhes farkasok ellen, (116—120.) Istennek fogadást téve, kérve, hogy jöjjön segítségükre, Zrinyinek hűségét esküdve, hogy halálukig vele maradnak. Mondják neki: «Nem gondoljuk, hogy elmész tőlünk, (120—124.) sőt biztosra vesszük, hogy meghalnál érettünk, mert szegyenletes dolgot te sohasem követtel, sem hűtlenség miatt téged soha baj nem ért, sőt mind a te éveid gyönyöre nálad az állandó hűség és vele becsületes hírnév. (124—128.) Kegyelmes úr, a mi jóakarónk, kedves úr, kegyesszívű, készek vagyunk teljesíteni, a mit te parancsolsz, és nem is félünk bevárni ezt a harczot. (128—132.) Csinálj rendet, a milyet akarsz, és a hogyan te jobban érted, bármit parancsolsz, minden gyorsan teljesül. Bármi legyen a parancs, engedelmeskedni fogunk az utolsó gyermekig.» Így szól: «Mindenki védje meg Szigetvár falait, (132—136.) aztán mindenki engedelmeskedjék vajdájának és ne legyen engedetlen, mert halállal bűnhődik; még arra vigyázzon mindenki és abban lelkiismeretes legyen: sohase beszéljen a törökkel, se levelet el ne fogadjon; (136—140.) mert bárki is teszi, maga lesz oka annak hogy itt meg fog halni, hogy már nem lesz élő, hogy mint hóhérokat fogják őket tekinteni, szűrja, ölje, meste és puskával őket üsse. (140—144.) A pattantyúkat készítsétek elő ti, kikre azok bízva vannak, a tarackokat szereljétek fel, menjetek velök a falakhoz, Vannak golyóitok, van porotok, a vad kutyákkal harczolva ne féljétek. (144—148.) Ti, vezéreim és válogatott vitézeim védjétek meg mindegyiktek a rátok bízott helyet. Kétezerháromszázan vagyunk, mindnyájan keresztény hitűek, nem félünk ezektől a kutyáktól, kik ránk fogaikat agyaragatják.» (148—152.) A mint ezeket mondta, mindegyik a lakására tér, majd fölfegyverkezik és a falra megy; éjjel-nappal itt állanak, haza nem mennek, sőt ott is aludtak s ott is ettek. (152—156.) Ha az egyik elaludt, akkor újból a másik igen figyelmesen őrködött és őrizte a helyet. Így őrködve elmulik július 30-ika, akkor jön hozzájuk futva tizezer török. (156—160.) Runeliaiaknak hívták őket, kiket Begler bég és Akasi basa toborzott kiválogatva százezer közül. A mieink kirohantak épen napfölkeltkor és velük megütköznek. Félnap telt el a kimenettelig. (160—164.) Sokan, a kik odasereglettek, fejükkal fizettek, nem tértek vissza a táborba, fekvé haldokoltak. Mindennap nagyobb török tömeg gyűlt össze, és nehezebb súly nyomta vállukat. (164—168.) Ők pedig mindennap ellenállanak a töröknek, halálosan megsebesítve őket, a vártól elterelik. Augusztus 6-ikaig még harácsolni is mennek, és akkor eme két basának törökjeiből az erdőben sokat levágnak. (168—172.) Felháborodott erre a császár és lovára ül, egész hadi erejével odavonul és Szigetet ostromolja. Sátorait — mint mondják — sűrűn egymás mellett ütötték fel, és aztán minden utat elzártak, hogy a várba ne lehessen jutni. (172—176.) A mezőt is befödtek messzeségben a jelzésig, sátraikkal megfehérítették, mint mikor a hó esik. De halljatok most csodát! Ez ellen az ő hadiereje ellen kirohantak a mieink és megverekedtek velük (176—180.) annak a napnak a deléig. Mikor meg kifáradtak szünet nélkül ütve-vágva, a várba bezárkóztak. Ekkor a tűzér-basák a nagy pattantyúkat és tarackokat elsütötték és vígan trombitáltak. (180—184.) Minden trombitát megfújtak, dobokon doboltak, bárhol bárki volt, az egész tömeg ujjongott örömeiben.

Mindnyájuk alatt rengett a föld, dörgés és csattanás, majd utána pokoli füst hatott az ég felé, benne tüzes szikrák. (184—188.) Mindezek után a legkisebbig egyhangulag kiabáltak: «Halla, halla, halla.» És ezt azért, mert a czár jóegészségben van. Már sötét éjszaka volt, mikor fölhagytak a kiabálással. Azután a mieink hívták háromszor Jézust segélyül. (188—192.) Reggel, mikor világosodott, a nap még nem sütött, már is megmozdult a tömeg Sarahorijából. Fából kerítést csináltak, a vár előtt felállították. rája földet hordva, keményre csináltak. (192—196.) A mieink nem kiméleteskednek, hanem puskából és íjjal szüntelenül lövöldöztek ezekre az éhes farkasokra. Sokaknak megrövidítették az élet idejét és holtan terelték vissza, rossz jutalmat adva nekik. (196—200.) A nyolczadik napra kihúzták a pattantyúkat és taraczkokat, melyekből tördelték az emberek Sziget város — melyet újnak hívtak — falait és deszkáit, a melyben a hajdúknak szép serege lakott. (200—204.) A törökök egyre kiabálnak, mindenki jól hallja őket, és a várat kéri, hogy a czárt tiszteljék; de ezt a kutyaságot, melyből minden rossz származik, Zrinyinek tiszta vére semmibe se veszi, (204—208.) hanem körüljár a várban, a mely veszedelemben van, a vitézeket buzdítja, a hol nagyobb szükség van és jóllehet az ő szíve is szomorúsággal volt eltelve, tekintetével, szavával és minden tettével örömet szerez. (208—212.) Mivel pedig az említett várost tartani nem lehetett, a bátor úr felgyújtatta. De mert ezt nem tette gyorsan, a törökök bejöttek és midőn már három helyen égett, (212—216.) a pattantyúkat kilőtték és elkezdték belőlük a régi várost pusztítani, víve neki rossz ajándékot és elkezdték kitakarítani. Így bebarangolták, nem szünve se éjjel se nappal és borzasztóan pusztították, fölhasználva teljes hatalmukat, (216—220.) és így pusztították teljes tíz napig, míg végre a mieink kiűzték őket, és a kiket benne találtak azokat a pogányokat kivétel nélkül megölték osztogatva éles sebeket. (220—224.) Meghalt Bosnjak Márton és az öreg Lőrincz, meghalt Balázs diák és Dundó Ferencz, meghalt ebben a harcban Sekulić Marijan, Batoj György Péter, Radovan András, (224—228.) mindnyájan bátor vezérek, mindnek elveszett a feje és másoknak is, kik velük voltak találhatók. Azonban mindegyik közülök előbb, mint hatalmát elvesztette, azokat a török zsványokat szám nélkül öldöste. (228—232.) A mezőt borító holttestek bűdössége miatt maga a czár is jó messzire megy a vártól. Egyrészről ez a bűdösség annyira elfogta, másrészről keserúséggel a bánat igen elgyöngítette, (232—236.) mert azt hitte, hogy odajöve nagy zajjal már tönkre teszi őket és nem ilyen munkával. Nézetében csalódva a háború befejezését illetőleg s szívében szomorúsággal lévén a czár eltelve, (236—240.) mint valami féreg rágódott rajta, hogy már a halál közeledett hozzá ott, a hol annyi török vért a földben gázolnak. Forrott benne a bosszú, csepegett róla az izzadság, hogy a szigeti falakat evvel a vérrel áztatják. (240—244.) Szokolovic basát magához hívja, előtte, a hol áll (így szól): «Te tudsz erről a keserű pohárról, a melyet most ki kell ürítenem. És az a pohár, hogy ez a szigeti baj, mint gondolom, azonnal csökkenteni fogja egész nagy hatalmamot, (244—248.) hogy pénztáram kincseit mind felemészti és az én véremtől tündöklök, haj gonosz szerencsétlenség! Gyorsan, gyorsan! Ne késlekedj, ne légy rest, se csendes! Hozd ki a buzogányomat és tereld vele mindnyájukat a falhoz! (248—252.)

Ostromold Szigetet, foglalj el és pusztítsd el, gyűjtsd fel tűzzel, és szórd szét az egészet! Ne állj már előttem, mert még egészen meg-esz a méreg. Menj gyorsan teljesíteni, a mit neked parancsolok. Hadd építsem itt a váramat és lakásomat.

IV. RÉSZ.

(1--4.) Sokolovic Mehmet a czárt föl akarván deríteni (?) aztán dicső Szigetvárat teljesen elpusztítani, a czár előtt magát meghajtva a sátorból kimegy, s zemeit méregetve szörnű buzogányt visz. (4--8.) Egy pillanatig sem késlekedik, minthogy szeretné óhaját teljesíteni, a basákat magához híva így szól: «Hallgassatok most reám! Minden királyok ura, ki ezen a világon van, Szolimán szultán czár, kitől mindenki fél, (8--12.) előbb magához hívott. Leoldotta szken-derjét, (ázsiai kés) páncélba öltözködött és felöltötte kardját. Sisakja fején és lovát fölszereltette és hadi öltözetben fölszerelve harcra készült. (12--16.) Így szólt hozzám: «Ha a basák, ha a bégek a vezérekkel hűtlenek lesznek és mind áruló lesz és a háborúból elma-rad és nem megy jószántából, hanem félelemtől halványodik, a hol az én népem öldököl, (16--20.) nem akarja azt tenni, mire hűsége kötelezi, ha mindegyik rest és hátrahúzódik: én, ilyen öreg, a had-sereg előtt fogok menni, ha sohasem tudnék is a sátorba többé vissza-térni. (20--24.) Teljesítve kívánságomat, mindenki híven fog jönni és Szigetvárt alapjából kiforgatni.» Térdeimre estem és elkezdtem kérni: «Fenséges úr, ne tedd ezt meg; (24--28.) minek essék meg az a szégyen, hogy az egész világ czárja életét veszti ilyen kicsiny dologért! Rabszolgád hű, a basák és vezérek kimondhatatlan bevességgel men-nek Sziget falaira.» (28--32.) Erre így szól: «Menj ki és mondd meg nekik az én nagy bánatomat és ez a buzogányom legyen nekik a tanu, azután mindnyájan bizonyítsátok be hűségteket, mert az én kezemből kapjátok majd jutalmatokat. (32--36.) Azért hát testvéreim, ne késlekedjünk itt, menjünk mindnyájan vígan befejezni ezt a harcot.» Az ilyen teszddel és ilyen bizonyítékokkal fölhevíti mindnyájok szívét buzdításával. (36--40.) Ezek a szavak fájdalmat okoztak nekik, sátraikból kimennek, megragadva a meztelen kardot, övéik közé mennek, és a leg-első kár, a mit ekkor tettek, hogy a város körül a vizet elvezették, (40-44.) a hol volt a víz medre és az állatok itatója, ott sáros mocsár maradt és a mieinkre szerencsétlenség. Ekkor elkezdenek minden oldalról nádat kaszálni, meg aztán mindenféle ágakat összehordani. (44--48.) Itt van-nak telt zsákok, rövidke és hosszúak bambuszszal és bolyhhal és min-denféle fível. Nem volt se nagy, se kicsi, senki olyan jó, hogy kegyes lett volna elmaradni ettől a munkától, (48--52.) hanem az egész hadsereg, a fiatalok is, öregek is a mocsárba hordottak ilyen dolgokat. Nem mentek el innen túrva fáradságot és éhséget, míg felül nem múlta magasságával Sziget várát. (52--56.) Innen először a basák, utána a többiek a várra ostromot vezetnek a nagyok is kicsinyek is. De védik magukat a mieink és a kairói basának halálos sebeket osztanak. (56--60.) A czár kapusa és a pénztáros basa a mieinktől fogadják a halált és a ki vitte a dandárt. A többiekből egész tömeget öldöstek le, kiknek most számát se tudjuk; ekkor az ostromot is

visszaverték halálos verejtéket okozva. (60—64.) Beteg lett a császár a sátor előtt állva, látva övének romlását, rossz kimeneteltől tartva szomorúság fogja el és keserűség szállja meg, és a mieinkhez jön az erdő felé közeledve. (64—68.) A szíve rosszul ver, halálos verejték lepi el és a halál hozzászompolyog, hogy lekaszálja. Mikor hozzájött Szokolóvi bég, feke találta, a mint haldokolva kinyújtózkodott. (68—72.) Hívja őt, de hasztalan, nem nyílik ajka szóra. Szolimán szultán, a császár, előtte kiadta lelkét. Kötelességem megmondani, hogy a világ megtudja, hogy a törököknek sohasem lesz ilyen virágjuk, (72—76.) és Szolimán török császár, mióta a czárságot elfoglalta, eddigelé erényeivel mindegyiket felülmúlta. Ez az ügyes basa, a czárnak legkedvesebbje, minden tetteben bátor és igen értelmes (76—80.) serege előtt eltitkolta e férfiú halálát és a halottat elrejtette: nemde nagy szó ez? Egy élő lélek sem tudta, csak ő, keserűséggel eltelve az ő (szultán) fiáért küldött, Szelim szultánért, (80—84.) és sohasem szűnt meg a sereget körüljárva hosszabb-rövidebb ideig Szigetre hajtani. Mikor elmúlik augusztus 27-ike és azonfelül még, egy nap, akkor a basák köré jön. (84—88.) Így szól hozzájuk: «En most nem kérlek beuneteket, sem nem könyörgök nektek, hanem csupasz kardot rántva parancsot hozok nektek, melyet a császár Szolimán, kibén forr a harag, adott ki, hogy minden muzulmán menjen most ostromra.» (88—92.) Mindnyájan félték a császár haragjától, aztán ostromot kezdtek a szigeti falak ellen. A várba sok száraz fűt helyeztek, aztán felgyújtották. No most a mi bajunk! (92—96.) Fölgyújtották az egész várat, felgyújtották az eleséget. Sok baj (gond) jön most rá (Zrinyire), fonyad a piros virág. A horda oda fel megy, a vizet kiöntik, minden oldalról tenger, a tűz hozzá ér. (96—100.) A mieink védekeztek, de a tűz, a hatalom, mely őket legyőzte, nem engedte, hogy gyarapodjanak. A törökök behuzóduak, minden oldalról behatolnak, a pattantyúkkal ütnek, a taraczkokkal ölnek. (100—104.) Nyolcz napig erőlködnek, mikor jön a kilenczedik, kifűzik a mieinket kényszerítve ezek az átkozottak! Azok bejöttek és a kik benne maradtak, élve nem jöttek ki, hanem mindnyájukat megölték, (104—108.) csak néhány asszonyt, mert nem voltak bűnösök, megtalálva, a mint el voltak rejtözve, élve vittek el. Itt fejezte be éveit az az ismert vitéz kimúlva a világból Novakóvi János. (108—112.) A törökök bevonultak. Ekkor a mieink közül, a kik még megmaradtak, Zrinyivel a belső kis várba mentek. A külső várban maradtak a taraczkok és az egész puskapor és a mi pattantyúink. Most rajtunk az Isten ostroma! (112—116.) Az ostrom kifírasztja őket, nincs kezükben semmi, a tűz kialszik, nem hagyja őket határozni. Mikor Zrinyi úr látta ezt a romlást, így szól: «Hallgassatok most mindnyájan beszédemre! (116—120.) Ez a török hatalom, mely most bennünket ér, bűnhődés gonoszságunkért, mely bennünk és az egész országban van, mert már eltévelyedett és mindenben és mindenféle eretnekeknek engedelmeskedett; (120—124.) mert elhagyva az igazi utat, mit nekik Jézus rendelt, ama rossz útra tértek, mit a bűnösök keresnek. Nem fogadják már házukba az éhes vendégeket, sem a szomjasat, teljesen elhagyták a bűjtöt és az Istennek tett fogadalmat. (124—128.) A szomjasnak inni nem adnak, a mezíteleneket nem öltöztetik fel, a betegeteket nem ápolják, a mezítelábúakat nem ruházzák; a kik börtönben sínylődnek, azokon senki sem akar segíteni;

még csak nem is özvegyek, máris mindenki mellett elszétálgatnak, (128—132.) sőt mindenki kivétel nélkül hitetlenül akarja a szegények vagyonát elharácsolni. Már Istent nem szeretik, a templomokat nem szentelik meg, a barát minden módon leselkedik, hogy barátját elveszítse. (132—136.) A szenteket nem tisztelik, a bűnöket nem gyónják meg, sem az igének nem engedelmeskednek, mit Isten parancsol. Mindenki megveti az ünnepeket és szenteket, és nem beszél többé a szombatról és péntekről. (136—140.) Istennek szolgáit a templomból elűzik, ezért üldöznek bennünket a hitetlenek. Ha az ország Istenhez meg nem tér, akkor oltalom nélkül marad, ajtaja előtt a pogányokkal; (140—144.) de, ha alúveti magát a római egyháznak, nem lesz hatalmas a császár német földön, ezért nincs már táncz a francziáknál, kik a hitehagyottak egész raját követték, hanem van pestis, éhség és háború. (144—148.) Aztán mi bűnös népség nem akarjuk jóakarattal túrni, mit Isten ránk mért, de ne veszítsük el bizalmunkat, jóllehet ilyen vendégünk van is, hanem könyörögjünk hozzá, hogy bocsássa meg bűneinket. (148—152.) Aztán bátran harcoljunk, a tűz elől kitérve és a harcmezőre kivonulva fejezzük be ezt a harcot, mert szégyen és gyalázat volna a várban maradni, hogy aztán mint valami gazembereket tűzzel felgyújtsanak; (152—156.) hanem tegyünk úgy, hogy megtudja a világ, hogy nem a pogányok elől futott meg a keresztyén vitézek e virága, hanem az összes törökök egész ereje sem mer ellene, csakis élő tűz őr ki bennünket a várból. (156—160.) A mi vitéz életünk tündökölni fog itéletnapjaink, mert becsületreméltó befejezése volt küzdelmünknek. Cserenics Ferencz, hű kamarásom, — így szól — serény vitézek arany koszorúja! (160—164.) Hozz nekem tiszta inget, hogy felhuzzam és ezt a nem tisztát és izzadságtól piszkosat levethessem. Hozd nekem sideriai atlasz-dolmányomat és suriai övemet, mely épen rám illik! (164—168.) A zsebem belsejébe a csári vitézek kedvéért száz magyar aranyat tégy! Hadd huzza ki belőle, ha valaki már mint holtat levetkőztet, életének föntartására ezt az arany jutalmat. (168—172.) Hozd el vasból való kerek paizsodat és mindennek befejezéseül hozd ki kardjaimat, mert ki akarom választani azt, a melyik atyámé volt, mert minden háborúból becsületesen hozott ki. (172—176.) Fekete bársony arany karimájú sisakomat és horvát szokás szerint készült mentémet hozd elő, Ferencz, mert ezt viseltem azelőtt is az én mennyegzőmön — mondá — és tollat is tűz reá.» (186—180.) A vár kulcsait ne felejtsd el magaddal hozni, mert ki akarom azokat vinni magammal a harcba.» Mindezt előkészítette neki, rövid idő telt el, míg teljesen felöltözködött és övéi közé jött, (180—184.) csupasz kardot hordva, mit kezében forgat, vitézül tartva magát, kalapján tollal. Nincs rajta pánczél, hanem paizs, a mely óvja; aztán a vár falaira megy és inti seregét. (184—188.) És vele mennek mindnyájan, a kik még egészségesek voltak és megmaradtak ebből a veszedelemből. Mindegyikök azon fírad, hogy gyorsan kirohasson, hogy a törököket őrze, hogy magát a csárra vesse. (188—192.) Az, kit Juranic Lőrincznek hívtak, mint mérges darázs ment előttük víve a dicső császár zaszlaját és könyörögve Istenhez az elhunyt császár ellen, (192—196.) kívánva hozzájutni és aztán 3t agyon vágni, a szívét kitépni és véréit inni. Mindnyájan ugyanezt a dolgot kívánva kinyitják a kaput, és aztán egy vasból való mozsarat, mely ott volt, (196—200.)

elsütöttek, kiengedve belőle a töltést, a melytől eltalálva sokan visszatanorodtak lelküket kiadva. Mikor szétoszlott ennek a mozsárnak a füstje, az ajtónál találták a zászlót hordva (200—204.) az említett Lőrinczet, előtte harcra készen a bátor úr Zrinyi, az igen dicső, ki elől a sereg futott fölemelve ruhája uszályát, mert kardjával maga előtt széles utat csinált. (204—208.) Föülmúlta e tetteivel a római Coclest Zrinyinek e bátorsága ilyen hadierőt visszaszorítva: mert az (C.) a király seregét tartóztatta fel a hídon, ez a czár hadseregét vágva futásra kényszerítette. (208—212.) Akkor nem mertek karddal vagy törrel (harcolni), hanem puskából távolról ölték meg. Juranié Lőrincz látva e gyilkolást és Cserenics Ferencz az ő szerencsétlenségét (212—216.) bosszúra mennek még néhányan, úgy hogy kevesen maradtak meg azok közül, kik akkor ott voltak, és meg nem szüntek a törököt vagdálni, hanem bátran küzdve haltak meg e harcban. (216—220.) A törökök baja annyira megfordult, hogy Sziget várát a törökök töltötték be; egyszerre csak a levegőbe vették, mikor a puskapor meggyűladt, a melytől ők mindnyájan elégték, úgy hogy kívül félelmet okozott a török seregnek. (220—224.) Ez a lőpor szükség idejére volt elrejtve a tornyokban és tüztől megóva a törökök veszedelmére, hogy a tűz, a melylyel a törökök a várat felgyújtották, nem is gondolták, őket is, a port is elégette. (224—228.) A törökök Szigetbe érve, a holtakat körüljárták sóhajtvá: «medet, medet» siratták kárukat. Hogy még nagyobb legyen a veszteség, hogy halálos álom legyen. Zrinyi úrnak testét a földbe helyezik, (228—232.) ki többet ért, mint Kairó, a czár városa, vagy ez a rongyos Sziget és vele a császár Bécese. Az ő dicső fejét Szokolovic Mehmet aranyos selyembe takarta és a megholt czár veje a császári fenségnek örömmel elküldi. (232—236.) Az pedig keserőséggel eltelve szomorúan fogadja és szolgálai között állván a veszteség miatt szomorúan könnyeivel áztatja azt, melyek szívéből eredtek. (236—240.) Így szól: «E fejnek dicső híre ragyogni fog az évek végeig, melyekkel befejeződik a világ.» Mikor elviteti, mindenkinek szeme könybe lábad; elviteti a toronyba, melynek Csakova a neve. (240—244.) Itt átadták a papoknak. Azok őt nagy tisztséggel és szomorú sirással eltemetik sz. Helena kolostorba, hol bátor vitézi élete után nyugalma volt. És ezzel e verszetnek vége van.

(Budapest.)

HAJNAL MÁRTON.

NAÇR-EDDÏN HODSA EGYIK TRÉFÁJA S EGY ÚJ-GÖRÖG KÖLTEMÉNY.

(Arany Fülemiljének meséjéhez.)

Pozder Károly az Egyet. Philol. Közl. VII. évf. 1079—84. lapjain közölt cikkében jelezte Arany János «A fülemile» cz. költeményének Naçr-eddîn egyik tréfájával egyező meséjét, s arra a megállapodásra jutott, hogy annak «tárgya ugyanaz, mint Arany Jánosnak „A füle-

mile' czímű költeményeé, csupán a szándékban, czélban, melyet belőle kiolvashatni, különbözik emettől». Ugyanezen folyóirat XV. 813. lapján pedig *Simonyi* Zsigmond rövid pár sorban felemlíti, hogy Aranynak Naçr-eddîn nem szolgálhatott forrásul, hanem Arany közvetlen forrása egy XVIII. századból való francia grammatika volt, a melyikben ez az adoma is közölve van, s e közléssel Arany meséje egyezik. *Simonyi* idézi is a francia grammatika közölte szöveget.

E francia közlés a Naçr-eddîn-féle tréfának az eredetihez hasonló, sovány elbeszélése, de azokkal a motivumokkal, a mikkel az Aranynál van feldolgozva. Mert a *török szöveg és a francia közlés közötti eltérések nyomán van szerkesztve Arany története*. Naçr-eddîn utazó törökökről regéli a történetet, kik madárszót hallanak, s összevesznek rajta, kinek szól a madár éneke? Hogy miféle madárról van szó, azt ő nem említi. A francia közlés azonban *kakuk madarat* említ, és szomszédokról regéli az adomát, a kik összevesznek rajta, melyiküket illeti a madárszó? (A francziában: «... au sujet d'un coucou, qui avoit chanté dans leur voisinage.») A per, és a bíró mindkét féltől való megkenése — teljesen egyezik. A különbség tehát Naçr-eddîn közlése és a francia szöveg között az, hogy emebben specialis madárfajról és szomszédokról van szó. De mért épen kakuk madárról? s hogy veszhet össze a két szomszéd a kakuk madár szaván, a melyik tudvalévóleg nem valami szép szavú énekes a madarak közt. Nyilvánvaló fogyatékossgal van itt dolgunk; ennek a földerítése lesz a következőkben feladatunk. Egyelőre csak mutassunk rá arra, hogy Arany a francia szöveg nyújtotta motivumokat milyen ügyes leleménnyel tudta átmásítani, a hol szükségét látta. Megtartotta a szomszédság motivumát, de a kakuk madarat más, ideillőbb énekessel, fülemlével, helyettesítette.

A francia szöveg jelzetem fogyatékossgának a megvilágítására egy új-görög költeménnyel kell foglalkoznunk. Érdekes összevetésre kínálkozik ugyanis *Theodoros Orphanidesnek Tò λάλημα τοῦ ζούζου* cz. költeménye Naçr-eddîn meséjével, a francia elbeszéléssel, de Arany «Fülemlé»-jével is. *Orphanides* költeménye — a versben perzsának mondott — keleti történetet dolgoz fel a szóban forgó mesék fajtájából, melyek a török kadikról oly nagy számmal vannak elterjedve, ügyes és eleven előadásban használván fel a történetben kínálkozó humoros vonásokat.

Nézzük e költeményt, a melyik egymagában véve is, ha semmiféle más érdeklődés nem fűzne is hozzá, megérdemli, hogy bemutassuk a magyar közönségnek. Előljáróul a nálunk egészen ösmeretlen költőről csak annyit, hogy smyrnai születésű görög, ki csak üres óráiban foglalkozott a költészettel, lévén különben az athéni egyetemen

a botanika tanára 1881-ig. Költői munkái elbeszélőek és líraiak, így: *Λίος δούλης; Πύργος τῆς Πέτρας; Ἅγιον Μηνᾶν* és egyebek. A szóban forgó *Τὸ λάλημα τοῦ χούχου* cz. költeményét így fordítottam magyarra. (az eredetinek hét és feles iambus sorát, az új-görög költés kedvelt versus politicusát, egy fél lábbal kurtítva mértékemben):

A kakukszó.

Elmondok egy *perzsa mesét*, halljátok, így esett:
 Tavaszi nap, fényes, derős terült a föld felett;
 Sűrű berekbe', lomb öléen, hol csörtet a patak,
 Két muzulmán, istenhívő, sétált, s — egyszerre csak:
Kakukmadárnak hanuja szól. — Ó! ránk mi baj szakad?
A merre csak török lakik, baljóslatú jel az!
 És egyikök: «Ó kedvesem!» — társához így beszél —
 «Kakukmadár baljósolata bizony, hogy *téged* ér!»
 «S én biztosan tudom, hogy az nem illet *engemet!*»
 — A másik így: «*neked* beszél, máskép nem is lehet!»
 «Bizony *neked* szól, úgy hiszem, rád vár a baj, *te* rád!»
 S czivódni kezd, viszályba kap a régi két barát,
 S egymás hátára osztja mind a kettő a csapást.
 Nagy buzgón *így* keresik ők a maguk igazát:
 Kakukmadár melyikre szólt? — egymást csak döngetik,
 De hogy csapás, csapásra hull, s az óra csak telik,
 Pörük', megegyezés szerint, vizik kadi elé.
 'Sz a kadi egy hajszálat is hasítna kétfelé;
 'Sz a kadi böles igen nagyon, — csak tudni illik ezt? —
 De még előbb, még mielőtt perben itélni kezd,
 Kettő közül az egyikük a kadihoz siet,
 Magával visz pompás, remek, nagy-drága szőnyeget...
 S elmondja, hogy miként esett: Szólt a kakukmadár,
 S ellenfele vitatja hogy jóslatja *rája* száll!...
 A kadi szól: «Eredj! holnap hallod ítéletem!
 S a győzelem — meglátod azt, hogy — a *tiéd* leszen.»
 Az egyik alig ment el és, titokba', ime csak:
 Az ellenfél is béoson és hoz — sok aranyat...
 Erszény kezében — *úgy* beszél, jó szónok érvivel,
 S az igazságos kadiban ilyen határozat kel:
 — A míg ötszáz aranyt amaz, szívbüvölőt, kised —
 «Igaz bizonynyal» — így beszél a kadi — «a pered!
Melletted lesz ítéletem, én drága kedvesem!
 Fénylő arany forintjaid nem, nem veszhetnek el!»
 S eljő a másnap, s a buzgó kadi, miként szokás,
 — Mint egykor a böles Salamon — itélkezéshő lát.
 Egyéb perek között a két gyűlölködő peres,
 Kakukmadár szavára is ítéletet keres.

Elmondja egyik: mint esett — keresve igazát —
 S átkozza nagy keservesen kakukmadár szavát,
 Azt sejtve, várva, hogy *félé* hajlik a kadi, ám!
 Az, méltóságos arczczal így itél nekik: *«Hasszán!*
 Kakukmadárnak hangja — halld — *nem szóla az neked!*
 S *neked se' szól,* Oszmán! hanem — jól tudjátok meg ezt! —
 Ez úttal úgy igaz, bizony, bajt én reám hozott!
*Nékem szólott, bizony, csupán nékem — az átkozott!**

Nyilvánvaló, hogy nem egyébbel van itten dolgunk, mint Naçr-
 eddÏn tréfájának egyik — ha perzsa. ha török — változatával. *S ez a
 feldolgozás megérteti most már velünk a francia szöveg fogyatkozását*
is. Látjuk, hogy a Naçr-eddÏn tréfája ez, tovább fejlesztve az ott ki
 nem bővített motívumban. Ott: két török utazik, útközben leülnek
 egy fa tövébe, s a fejük fölött megszólaló madár szaván vesznek össze:
 kit illet az? Milyen a madár? arról nem hallottunk. Orphanides fel-
 dolgozása azonban megérteti velünk, hogyan került belé a kakuk
 madár a francia adomába? Mert éppen ez az összetalálkozás a francia
 szöveg és Orphanides madara között, mutatja, hogy *kellett lennie olyan*
változatnak is a hodsza tréfájához, a melyik az ő nála általánosság-
ban szereplő motívumot öntudatosan fejlesztette tovább, Orphanides
elbeszélésének megfelelő alakban. Az a *περισixòs μυθòs* nem lehet egyéb.
Ebben a variatióban kakuk madár szerepel, de a kakuk madár sze-
 replése nem csak olyan ok nélkül odavetett dolog. Láttuk, hogy a
fördulatot ez okozza a cselekvényben; hogy annak egész lényege ezen
 alapszik; hogy a törökök — épen úgy, mint a mi népünk is —
 babonás félelemmel hallják a kakuk madár szavát, s valószínűen egy
 az oka ennek ott is: a hit, hogy a kakuk megjósolja az embernek
 élete éveit (a hányat kakukkol), a mennyit még élni fog. Így vilá-
 gosan és ügyesen van bevezetve a két jó barát összeveszése, mert mind
 a kettő fél attól, hogy magára vonatkoztassa az ijesztő madárhangot,
 s ezen kapnak össze...

Ez az egy vonás az, a mit a francia szöveg részben megtart,
 részben elvet: nem utazókat, hanem szomszédokat szerepeltet, s *mégis*
megtartja a kakuk madarat, holott annak úgy, a hogy itt van alkal-
mazva, semmi jelentősége sincs, s másfelől komikus is, hogy a kakuk
énekeért (... qui avoit chanté ...) perlekedjenek a szomszédok, s vége-
zetül a kakukot — azon kívül hogy megteszi éneklő madárnak —
még az erdőtől is megfosztja és házba, kertbe telepíti. Ezt ilyenformán
ujyancsak ügyetlenül róttá össze, akárki cselekedte.

Arany öntudatos művészetét e pontnál, már kiemeltük. Röviden
 arról a viszonyról akarnánk még szólni, a mely közte és Orphanides
 költeménye között van. Mert hiszen Arany készen kapta az anyagot,

nem ő alkotta azt, nem számítva azt az egy — helyesen — megváltoztatott motivumot. Az övé a kidolgozás, az előadás remekbe költése, a tendentious gondolat előtérbe állítása. Annál meglepőbb, hogy két költő között — Arany és Orphanides — kik mindketten ugyanazon kész anyag után dolgoztak, mindketten csak az előadás művészetében alkotván eredetit — s Arany az alkalmazás tendenciájában — a részletekben való véletlen egybetalálkozásnak oly rendkívüli legyen a mértéke, mint náluk. Mert ép ebben a kidolgozott formában kínálkozik érdekes összevetésre a két költemény. Nézzük csak: nem tekintve a teljesen egyező alapgondolatot (Arany tendenciája erősebben domborodik ki), ugyanazok a részletvonások fordulnak elő mind a kettőben, s csak a megtartott kereteken belül alakul a történet egynemely részlete másként Aranynál. De mindkét helyütt a madárszó okozza a perlekedés kezdetét (közös vonás minden feldolgozásban), csak hogy *amott jó barátokat* választ el a kakuk madár hangja miatt kerekedett vita, míg *itt régi perpatvart* csak tetéz a fülemile füttyje. *Amott nem gyönyörűség az*, a mit mind a kettő magáénak akar vitatni, mint Pál gazda:

«Istenem uram,
Beh szépen
Füttyül az én madaram!»

hanem *a baljóslattól akar szabadulni* mind a kettő, a melyet a kakuk madár hangja jelez nekik. (Fentebb kiemeltük, mi lehet az Orphanides költeményében csak általánosságban jelzett *ἀπαίσις* jelentősége.) Tehát Aranynál vidámabb színekkel, s derűsebb humorral vannak rajzolva ugyanazok a vonások.

Egyező azután a szép szóval el nem dönthető illetékesség felett kifejlett hajbakapás. Csekély részletekben eltérő a cselekvény menete a görög költeményben a feldolgozott mese kadijának a szerepeltetése révén. *Ott nem panaszra* — mint Aranynál — (Pál azonban bosszút forral, És a hogy van, véres orral Megy panaszra), hanem: *csak döntésért* mennek a kadihoz; s míg ott tényleg való gyönyörűséget keresnek mind a ketten (a komikum természetesen a tendentia kedvéért kiszínezve csak abban rejlik, hogy maguknak akarják ítélteni, a mi amúgy is mind a kettőé egyformán), addig az Orphanides törökjei szabadulni akarnak a babonás lélek nyugtalanító félelmétől, mit a kakukszó kelt bennük, s így a kadinak itt még furcsább dolog felett kell döntenie, mint amott (mert az: «Állott egy magas diófa, Diszeül a Pál kertjének» mégis csak realis alapot ad az ítéletre), arról, hogy: kinek szól a kakuk jóslata?

A kadi alakjához fűződő eltérések nemcsak az ajándékok eltérő voltában, hanem az ezekkel *együtt forduló igazság-osztás módjában* is állanak. (Mint fordul arra a félre, a honnét több ajándékot kap,

mindkét ízben.) *Elevenebb a bíró szerepe ilyen alakban, mint Arany egyértékű ajándokai mellett.* (Egyáltalán Orphanides kadija remekül rajzolt török bíró typus. *Aranynál azonban nem is ez a cél, nem a bíró a főalak, hanem a perlekedést kereső két szomszéd.*) Egyező egészen az ítélet, s ugyanazon humoros helyzetbe van állítva mindkét helyütt. Aranynál:

Se *ide* nem, se *oda* nem
 Füttyöl a madárka, hanem
 (Jobb felől üt) nekem füttyöl,
 (Bal felől üt) s nekem füttyöl:
 Elmehetnek.

Ismeretes már, honnét vette Arany tárgyát; láttuk, hogy ő nála a Naçr-eddin-féle alakja a mesének, de a francia szöveg változtatta alapon van elbeszélve, s hogy a francia szöveg változtatása meg egy másik — Aranynál megváltozó — motivumban, a madárfajtában, az Orphanides-féle variációval van összefüggésben. Hogy ugyanis Orphanides költeménye egy *variatiót* dolgoz fel, az kétségtelen a mondottak után. Honnét volna másként az egyezés — a kakuk madárban — közöttte és a francia szöveg között?

Felölő marad azonban az új-görög feldolgozásnak és Arany kidolgozásának nagy mértékben egyező menete, a mi a tárgynak külföldben készen kapott motivumai mellett is *rokon gondolkodásnak és egyező alakító képességnek a bizonyossága*; nem tekintve Arany specialis tendenciájának kidomborodóbb voltára. Másra nem is gondolhatnánk: Orphanides költeménye valószínűen később íródott, mint az Aranyé, s ha előbb is, teljesen egyre megy. Egyik sem ösmerhetette a másikét. Ezt csak odavetőleg; bennünket ezúttal *a mese érdekel*, a minek e szerint *így állapíthatjuk meg a négy feldolgozásban való viszonyát*:

1. Naçr-eddin tréfája: Általánosságban valami *énekes madárral*. Egyebekben *Orphanides motivumaival*. (Barátok összeveszése úton.)

2. Orphanides: *Kakuk madárral, Naçr-eddin többi motivumával*, de a *kakuk madár megokolt*, s a tárgyhoz illő szerepével.

3. A francia szöveg: A *kakuk madárnak tökéletlenül beillesztett motivumával*, de az *Aranynál való másik vonással*. (Szomszédok.)

4. Arany: A francia szöveg fogyatékos kakuk motivuma helyett: *jülemilével*. Egyebekben *a francia szövegbéli helyzettel*. (Szomszédosság. Új vonás: régi perpatvar.)

Tehát a *mesének kettős menete* így származik le:

HAZAI IRODALOM.

Ókori Lexikon. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister megbízásából a M. Tud. Akadémia támogatásával szerkesztette *Pecz Vilmos dr.* II. kötet. M—Zs. Budapest, 1904. Franklin-Társulat. 8-rét. 1260 l. 386 ábrával. Ára 18 K, félbörkötésben 23 K.

II. (V. ö. EPhK. 1905. 230. s k. l.)¹⁾

Az egyes czikkekhöz fűzött észrevételeim a következők:

Macar. «Helius és Rhodus fia, ki kedvesét Tenagest megölte». Tenages fitestvére volt M.-nak (Lübker, Pape).

Macestus. Μάκεστος (így L. is) h.²⁾: Μάκηστος (Pape s. v. Μέγιστος). U. e. a folyó Mysia alatt Macistus.

Macistus (1). «Talán azonos Samus városával»; szabatosan: S. triphyliai várossal.

Madaura. Hiányzik; l. a szokatlan Medaura alatt.

Maenalus. «Maenalusi terület»; semmitmondó, h.: Μαινάλια v. ἡ Μαινάλειον χώρα. (Ép így s. v. Megalopolis.)

Maenii. A 2. sz. M. «hasonló módon akart eljárni, mint az 1. sz.» Hogy mily módon, elmaradt; adde: az újonczozás meggátolásával.

Maera. «Atlas leánya, a nőstény kutyacsillag». Ez a két mythosi alak nem azonos (Pape s. v. Μαίρα).

Maqi. «Papi osztály, mely... tisztet képezett»; h.: viselt. Kimaradt (L.-nél is), hogy a M. Herod. 1, 101. szerint nem rend v. osztály, hanem egy méd γένος. — Athrava h.: āthrava (āsrava). — Magush h.: magus (maguš).

Magnesia. M. a Mæanderen h.: a Mæander mellett.

Maja. Mesetákolás (syncretismus). A kifejezéssel meg lehet barátkozni, de rövid magyarázat (pl. mythos-keveredés) nem árt.

Mallius. Tulajdonnév; semmitmondó, h.: nemzetségnév.

Mango. A manu agere etymon nem komoly dolog; l. Prellwitz (s. v. μάγγανον), Uhlenbeck (s. v. mañjús) etc.

Manlii. 4. Meghódította Lilybaeumot; csak: megszállotta (a város a béke révén jutott a rómaiak birtokába). — T. M. Torquatus (4) harczolt a Paduson innen levő gallusok ellen; h.: a Paduson túl lakó g. e. — L. M. Torquatus (6) mint consul 65-ben állítólag majdnem áldozatául esett a Catilina-féle, szabatosabban: az első C.-féle összeesküvésnek. Az állítólag szónak semmi értelme, mert a consulok meggyilkoltatása tényleg tervebe volt véve. — L. M. Acid. legyőzte a celtiberusokat; h.: celtibereket.

¹⁾ A bírálatnak a rendesnél hosszabb terjedelmet engedtünk egyrészt az Ókori Lexikonnak jelentőségére való tekintettel, másrészt azért, hogy addig is, míg új kiadás jelenhetik meg, ezen javításokkal megbízhatóságát növeljük. *Szerk.*

²⁾ Rövidítések: h.: = helyett helyesen; L. = Lübker, Reallexikon (7. kiad.). Tekintélyek idézésénél többnyire csak a szerző nevét írom, pl. Teuffel = Teuffel, Gesch. d. röm. Literatur stb.

Manni. Ponni h.: pony.

Manus injectio. Alkalmazták még a fur manifestus és olyanok ellen is, a kikre mint rabszolgáira tartott igényt vki (Lange 1³, 200.).

Marcelli. 1. Insubriai gallusok h.: [gallus eredetű] insuberek. — 2. Mint censor szigorúsága által tüntette ki magát; de L.: durch grosze Milde. — 9. Marcella (Agrippa neje); adde: major.

Marcianus. 1. ἐπιτομή τῶν τειῶν τοῦ τῆς ἐντός θαλάσσης . . . βιβλίων; a pontok helyébe beszűrendő: περιπλου. — Az ed. princeps éve Teuffel szerint: 1490, nem: 1498.

Marcii. 4. Cn. mellett a C. is járja. — Censorini. 2. samniták h.: samnisok (így még alább).

Mardonius. Adde: óp. Marduniya(h). Bh. 4, 18. [AirWb.]

Mareotis. Marea nevű vidék tudtommal nem volt, de igenis ez volt a neve a Μαρεώτης νομός fővárosának, a mi pótlandó.

Margiana. Ó-bactriai nyelven Marghush h.: óp. Margus (ουś), av. Mōurus (ουś); l. Vendidād (Geldner, Av. III.), 1, 5; Geiger, Geogr. v. Iran, II, 392; Bartholomæ, AirWb. s. v.

Mariana. Két város neve Corsicában h.: csak az északi város Μαριανή (a mai Mariana), a másik Μαριανόν (ἄκρον καὶ πόλις, Marianum opp. et promont., a mai Bonifacio).

Mariacae lucus. Adde: gör. Μαρίζας ἄλσος.

Marii. 1. Cassamare h.: Casamare. — Isera h.: Isara.

Marmarica. A libyai Nomus h.: a l. nomus, νομός Διβύτης etc.

Marrucini. Sabinusi népfaj h.: sabellus népfaj.

Marsi. Sabinus népfaj h. l. s. v. Marrucini. — A szövetséges háborúban ők álltak a szövetségesek élére (innen: bellum Marsicum).

Marsyas. 1. Bibliographia nincs; l. Baumeister, Denkm. s. v.

Massilia. Agatne h.: Agathe (Ἀγαστή).

Matius (2). «Bohó mimiambusok azaz choliambusok». A kettő csak nem egy?! — Adde: A mimiambust ő vitte be a római irodalomba; tárgy: életről vett derült képek.

Mauritania. Mulacha h.: Mulucha. — Musonok, musulanusok, a Mazices h. mondhatni: mazixok, mazaxok (Lucan. 4, 681.). — Icosium mai neve: Algier. — Kimaradt a fontos Abila (Abyla) hegy; l. ezt.

Mausolus. Μωσώλειον h.: Μωσώλειον.

Maximinus. 1. «234 óta Alexander Severus utóda». Csak 235 márcz. 19-dikén kiáltották ki császárnak. — 2. Meghalt Tarsusban; szabatosabban: öngyilkos lett.

Mazara. Mai neve: Mazzara.

Medix tuticus. «Oscus nyelven meddis, mederi gyökéből». Osc. meddís, meddíss: medeor nem valószínű, de nem is világos; jobb a meditor, μέδομαι s főleg umbr. meřs = jus szókra hivatkozni; a szó compositum, melynek második fele a dico basisa; cf. iūdex = *ious-dics.

Media. «Ó bactriai nyelven Mada». Az Avesztában M. neve nem fordul elő, csak az óp. feliratokban s itt: Māda. — Sirchárá h.: Szirdarra (Geiger). — Aurómainjus h.: Angrómainjus (Αἰρῶμαινυś). — Spiegel

műve nem 2, hanem 3 kötetes; adde: Geogr. v. Iran von W. Geiger és Gesch. Irans von F. Justi a Geiger-Kuhn-féle Grundriss der iran. Philologie II. kötetében.

Mediolanum. Az aquitaniai M.-ról érdemes megmondani, hogy a Santones nép főhelye volt, mert a mai Saintes ezek nevét őrzi (Kiepert).

Medoacus. Edro pataviumi kikötő h.: Patavium kikötőhelye.

Medullia. Sabinumban h.: a sabinusok földjén.

Megacles. A mérsékeltbbek élén állott. Ezek: a *Μεγαλοί*.

Megalopolis. Alapítása éve: Kr. e. 370. — Seinano h.: Sinano.

Megarici. Adde: gr. *Μεγαριχοί*.

Mela. Adde: A legrégebbi ránk maradt geogr. mű írója.

Melanthius (2). Adde: athenæi. — *Ἄττις*; elé szűrd be: egy.

Meltd. Fővárosuk Iatinum (a mai Meaux).

Melzager. Mythosának későbbi variációja Északkeurópából vándorolhatott Hellasba (Moerák = Nornok; M. = Nornagest); ez lesz az oka annak, hogy az újabb mythos «csodálatos módon alig hagyott nyomot a művészetben».

Melissus. Adde: Valószínűleg az eleatika melissusi felfogása idézte föl az atomismus antagonizmusát.

Melite. A Strab. 6, 277. citatum az illyriai M.-nél rossz helyen van, mert a *κυνῖδια, κυνῖα* épen az id. hely szerint az 1. sz. M.-ről (Malta) kerültek ki.

Melus. A sziget régibb neve nem: Byblus, hanem Byblis.

Menae. Menæum, h.: Menænum (*Μέναινον*); mai neve: Mineo.

Menander (2). stichus h.: Stichus.

Mendicus. «A cynikusok hamis megalázkodásból folytatták a koldulást mint vendégjogot». Különösen megfogalmazott különös állítás; ezt ugyan meg nem köszönné Antisthenes! S mért voltak ők «álkoldusok»?

Menecrates. Cymæ h.: *Κύμη* v. Cumæ.

Menenii. A Kr. e. 494. év dictatora nem: M. Valerius, hanem: M. V.

Menexenus. Adde: Egy M. Socrates fia volt.

Menodorus. L. szerint a Savusba esett, nem a Dravusba.

Mentor (3). Testvére nem: Mnemon, hanem: Memnon.

Mercennarii. A czikk vége így formulázandó: e zsoldosok is a M. nevet viselték.

Merope (1). «Oceanus leánya, a ki Clymenustól szülte Phaëthont». Utalni kell itt a mythos ovidiusi variációjára, mely Merops (2) alatt olvasható s mely szerint Phaëthon Clymene és Helios fia.

Merulae. A gens Corneliának nem patriciusi, hanem plebejusi ágát képezték.

Merus. Az ind Meru h.: Mérus (*Μέρυς*). — A Nispada törzs már L.-ben hiba e h. Nisáda (*Nishāda*); l. erről Schröder, *Indiens Literatur u. Cultur*, p. 366. és Duncker, *Gesch. des Alterthums*, III⁴, p. 327.

Messenia. Aba h.: Abia (Pape, Spruner, L.). — A messenei Pylus e czikk szerint a mai Neokasztro. Ennek alapjait azonban a törökök vették meg a XVI. században a navarinoi öböl déli bejáratánál épített

citadellával, míg a régi Pylus az északi bejáratnál emelkedő Koryphasium hegyfokon feküdt (Brockhaus; így helyesen a Pylus cikkben is).

Messogis. Salmisus h.: Solmissus (Σολμισσός).

Methodius. Egy másik dramatizált dialogusa a Περὶ αὐτεξουσίου, melyben orthodoxok és valentinianusok versengenek. Krumbacher, p. 644.

Methymna. Hellanicus történetíró (rectius: logographus) nem itt született, hanem Mytileneben.

Meton. Cyclusának neve: ἐννεαῶσαετηρίς.

Metropolis. 4. A Thuc. 3, 107. említette M. nem déli Epirusban, hanem Acarnaniában volt.

Mettii. «A Horatiusok és Curiatiusok pártharcza». Talán párbaja? — M. Marullus nem az idősebb, hanem a legidősebb Gordianus atyja volt.

Mevania. Mai neve: Bevagna.

Micipsa. Jugurtha nem unokatestvére volt M.-nak, hanem unokaöccse (Geréb).

Miletus. Adde: Szülővárosa Aristides regényírónak, a Milesiaca szerzőjének. Az 1899. óta itt folyó ásatások gazdag eredményéről a cikk nem szól.

Miltēs. 2. Augustani. Cziterát s lantot hordva h.: cziterát és plectrumot.

Milo. Clodius megöletése előtt Africából igyekszik Rómába; h.: Ariciából.

Mimas. Amycus h.: Amycus.

Mimus. A tanításszerű kevésbé feltűnő bennük mint Publiliusnál; szabatosan: Publilius Syrusnál.

Missio. c): ignominiosa.

Mithras. A perzsa feliratokban is Mithras; h.: az óp. feliratokon (de csak II. Artaxerxestől fogva) Mitra(h), Mithra(h) [AirWb.], az Avesztában Mithrō (miθrō). — Az óp. vallás egyik jó szelleme helyett ajánlatosabb óvatosabban ezt mondani: az Avesztában a yazaták (izedek) egyike. — Persepolisban a naporoszlán nem «agyonfojtja» a bikát, hanem: szétmarczangolja. — divék h.: dívek. — Szóba jöhettek volna még a M.-mysteriumok (a bikaölő M. és a bikaölő oroszlán vonatkozását megvilágítja az is, hogy e mysteriumokban a beavatott bizonyos fokon az oroszlán nevet kapta); a későbbi M.-kultusz viszonya a kereszténységhez (keresztelés, darún-kenyerek, feltámadás, M. születése napja: decz. 25. stb.).

Mithridates. Az V. M. Euergetes idejében feltűnt pergamumi trónkövetelő nem: Andronicus, hanem: Aristonicus (Pape, Geréb). — Ziela csak b. Alex. 73 (Pape), szokottabb: Zela (ilyen czímszó van is). — Lucullus utóda előbb M. Acilius Glabrio, csak aztán Pompejus.

Mitra. Calantica (így L. is, noha a Kleidung cikkben tiltakozik ellene); h.: calautica.

Moera. Eredetileg alighanem időistenség: a 27 napos árja hónap 1/3 része (cf. μέρος, μέρωμα). A 3 M. = a 3 Norn, a François-vázán előforduló negyedik M. talán Hel, a halál istennője (Göll). — A Parca: pars etymon épen a felsoroltak alapján elég tetszetős, de etymologiai szem-

pontból mégis ajánlatosabb parallel a *πέρκος* = valami hálós-féle, úgy hogy a Parca is fonó nő, mint *κλωστή* (BB 1904).

Moeris (2). Végső maradványa e tónak a mai Birket el-Kerun a felső-egyptusi Fayûm tartományban.

Molyeria. A várost még a korinthesiak alapították; adde: a Heraklidák vándorlása korában.

Moretum. Az étel leírása és a költemény jellemzése hiányzik.

Morpheus. Ov. met. 9, 635. h.: 11, 635. — M.-nak nem volt polgárjoga a görög mythológiában, csak Ovidiusnál szerepel.

Mosa. Adde: A Sabis mai neve: Sambre; a Vacalus, Vahalis a mai Waal, franczia Vahal.

Motya. Siciliának nem: ÉK-i, hanem: ÉNY-i partján feküdt.

Musae. A *μῦσαι*, *μῦσαι*; párhuzamoknál instructivebb a lat. mens. — Azt az állítást, hogy a M. és Apollo tiszteletének eredetileg semmi köze egymáshoz, összehasonlító szempontból nem lehet fönntartani; tekintetbe veendő ugyanis, hogy Apollo eredetileg holdisten, hogy a görög holdhónapban 3 hét van (a 3 Moira, Apollon Moiragetes!) s egy hold-hétben 9 nap (a 9 Musa, Apollon Musagetes!); jelentős az is, hogy a Musae száma olykor 7 (napév; v. ö. Apollon *ἑβδομαγενης* v. *ἑβδομαγετης*!). Ez alapon egészen más lesz a reconstructio eredménye, mint a 121. lapon közölt. — A thespisi nők valószínűleg: thespiai nők (Thespiades). — Camena (Casmena) és Carmentis etymologiailag nem tartozhatnak össze.

Mycenae. Szép czikk, de térkép kellene hozzá.

Mycerinus. Menkera h.: Menkaura (Justi).

Myliitta. Aschera h.: Asera (Ašera).

Myon. Ozolesi locrisiak h.: Locri Ozolae v. ozolisi locrusok.

Mysia. Szuburlu h.: Szuszurlu.

Mysteria. Szóba jöhetett volna még pl. a *μύσται*, az *ἐπόπται*, a mystikus symbolumok etc.

Mythographi. Nicander műve nem: *ἑτεροιοῦμεναι*, hanem: *ἑτεροιοῦμεναι*. — Bœus költő helyett Christ (p. 778.) egy Bœo nevű alexandriai költőnőt emleget.

Mythologia. A «pogány» szó igen rosszul illik ilynemű kutatások keretébe. — Herodotus sokszor czitált helye (II, 53.) magát a mythologia szót nem hozza; a *θεογονίη* ugyan ott van, de tanúskodására belső okokból nem igen építenék. — Transcendentalis h.: transcendens (az előbbi: vor aller Erfahrung, a priori; a másik: über alle Erfahrung hinausgehend. A szavak nem gazdátlanok, a hogy Schopenhauer mondja). — «Az istenek alkonya ez (t. i. a mythosok néha megindító, többnyire szárnalmas, de mindenkor megérdemelt felozslása), a mely lassankint elhomályosul az egy Istennek fényesen ragyogó napja előtt». E frázis sok és nagy fogyatkozásban laborál: nem világos; a mit mondani akar, nem való ide, mert a mythologia nem theologia; híjával van a belső igazságnak; az «elhomályosulás» után különben következett a renaissance! Mennyire más a nemes humanismust lehelő és tudós szájába illő befejezés (p. 144.)! — Megjegyzem még, hogy egy kis összehasonlításra ok-

vetetlenül szükség van a mythológiában (l. pl. Moera, Musæ), mert csak a mythos-motivumok és -typusok összehasonlítása révén lehet az ősi mythost megállapítani s ezt aztán magyarázni.

Mytilene. Vára és két kikötője nem csupán a peloponnesosi háború idejében volt meg, hanem ma is megvan (persze siralmas állapotban).

Nabonassar, Nabopalassar, Nabu kudur ussur, Nabu Nahid. Miért van ezeknek görög neve mindig genitivusban?

Naevii. 1. Adde: Plautus idősebb kortársa, a római nemzeti eposz megalapítója. — 6. Verres versenytársa; h.: czinkosa.

Naidia. Akroteriában végződik; szabatosabb: akroterionokban.

Namnetæ. A főváros neve nem: Condivincum (mint L.-nél is), hanem: Condivienum.

Narbo. Adde: a Volcæ Tectosages földjén.

Nartheæ. «Ez elnevezés alatt egy külső gyógyszernek használt kenőcsöt értettek». Sohasem hallottam; de azt igenis, hogy chirurgusok használták eltört tagok besínelésére.

Nausicaa. A N.: καίνομα etymon elejtendő.

Neanthes. Cysicus h.: Cyzicus.

Neriglissar. Miért gen.-ban: Νιριγλισσολάσσου! — A név különben Josephusnál (Pape): Νιριγλισσορός.

Nestorianusok. A Gondisapora városnevet nem bírom meglegelni; az enchorius forma különben: Gundēšāpūr (ev. Gundi šāpūr); l. Justi, Gesch. Irans, II. 518. és Gesch. d. Orient. Völker, p. 460.

Netum. Ma: Noto (Pape).

Nicolaus. A Fuchs-féle latin N.-fordítás megjelenése éve nem: 1547, hanem: 1549. Krumb. p. 617.

Nilus. «Az ind nilas feketét jelentő szó». A szó orthographiája: nilas; jelentése nem: fekete, hanem: dunkelfarbig, namentl. blau, dunkelblau, schwarzblau (mint a szafir v. indigo; Böhlingk); hogy van-e köze a N.-hoz, az igazán kétes.

Nisibis. A Mygdonius itt a mai Hirmas, Mesopotamia alatt pedig Dsaksaka. Ez — bármint álljon a dolog — elviselhetetlen ellenmondás; Brockhaus és Kiepert nyomán a Hirmász folyót ajánlom.

Nitiobriges. Helyesebb alak a L.-i Nitiobroges (cf. Allobroges). A főváros neve nem: Aginum, hanem: Aginnum.

Nodus. «A kit meg akartak fékezni, azt sok csomóval kötözték össze, mint Odysseus Proteust. Hor. epist. 1, 1, 90». Az állítás naiv, a példa rossz (Od. h.: Menelaus), a citatum értelmetlen. — Hiányzik a nodus Herculis mint varázs-csomó.

Nomen. Talán nem lett volna fölösleges verbis expressis megmondani, hogy s prænomen az illető individuomot jelöli, a nomen (gentilicium) a genset, a cognomen a stirpset v. familiát.

Nonnus. S. Bernard h.: Steph. Bernard. Krumb. p. 264.

Noricum. Oenus h.: Aenus. — «Aguantum és kastélya Lentia (ma Linz)». Tévedés. Aguantum v. Aguntum = a tiroli Lienz; Lentia pedig =

a felsőausztriai Linz. E szavak: és kastélya [Castell!] Lentia (ma Linz) tehát törlendők.

Notae. A legrégebb számjegyek minden magyarázat nélkül közölve valóságos hieroglyphék; meg kellene mondani, hogy a Πέντε, Δέξω stb. szók kezdőbetűi.

Notium. 2. Város Calydna szigetén, Rhodushoz közel. Ez a Calydna voltakép Calymna és Cos szigetéhez közelebb van, mint Rh.-hoz.

Numantia. Statium h.: Stadium.

Numidia. A vidéknek a Νομάδες adták a nevet.

Nymphae. Νύμφη: nubo igen problematikus. Az etymon alapja külföldben akkor sem: az érettség, fejlettség, hanem: a menyasszony lefátyolozása (Schrader, Reallexikon der indogerm. Alterthumsk. s. v. Heirat, 3.).

Obeliscus. Megemlítendő még (már csak azért is, mert ázsiai!) a két m. magas, fekete márványból való, mind a négy oldalán 5 sor reliefel és ékförlatokkal borított híres nimrudi o. (ma a British Museum-ban; ábráját l. Justi: Gesch. der orient. Völker, 300. l.).

Obulco. Görög neve nem: Ὀβουλόκων (mint L.-nél is), hanem: Ὀβουλόκων v. Ὀβουλοκων.

Oceanus. Elfogadható etymon: i. ἀγκυρανός der umlagernde (Fierlinger, KZ. 27, 448. Újabban Uhlenbeck, s. v.).

Ocreae. Adde: A császárok korában csak centuriók viselték (Marquardt, II, 338.).

Octavianus. Phrates visszaszolgáltatta a Carrhæ vérmezején elejtett sasokat (230. l.); h.: zsákmányul ejtett. — «Hizelgői a római irodalom aranykorának hívták Augustus korát, de ez az elnevezés indokolatlan (230. l.)». Ezt a nézetet kevesen fogják osztani. — «E kor csak egy nagy prózáíró szült, Livium». Hát Pompejus Trogus, az első egyetemes történetírója? — «Ovidiusra ismeretlen okokból annyira megharagudott, stb.» Ezek az okok (carmen et error) nem egészen ismeretlenek. — Aug. korába tartoznak az említettekén kívül még Corn. Gallus, Propertius, L. Varius Rufus stb. poéták s olyan férfiak, mint Agrippa, Mæcenas, Asinius Pollio, Messalla Corvinus stb., úgy hogy Aug. korának méltatása irodalmi szempontból szerintem igazságosabb lehetne. — Aug. nem 77, hanem 76 évet élt (Kr. e. 63. szept. 23.—Kr. u. 14. aug. 19.).

Octavii. 5. M. O. Nyílt gyűlésen ölte meg Censorinus; L.: in einer öffentlichen Versammlung. — Octavia. 32-ben elvált tőle Antonius; a nő legott gyermekei nevelésére szánta életét; L.: gleichwohl fuhr sie fort seine Kinder zu erziehen. — 11. Julia. Marcellus halála után előbb Agrippa neje lett s csak aztán Tiberiusé. — A czikk végén R. G., h.: B. G.

Odoacer. Adovakar h.: Odovakar. — «Alapítá saját olasz királyságát». Az olasz jelző még korai; h.: germán királyságot alapított Italiában.

Oenotropi. Borváltoztatók; h.: bor-sajtolók (cf. torqueo, torcular).

Oetylus. A város Strabo szerint Τύλος néven is előfordult. Strabonál Βοίτυλος van, de II. II. 585. olvasott Tyrannion így: οί Τύλον (Pape s. v.).

Ogygia. Etymon: Uhlenbeck s. v. gūhati verbirgt.

Olpae. Nem várkastély, hanem: erőd (Castell). — Ολπαι h.: Ὀλπα. — Thuc. 1, 107. etc. h.: 3, 107. etc. olvasandó.

Olurus. Hom. Il. II, 594. nem fordul elő sem O., sem Oluris, hanem csak Δώρουσ, O. régibb neve. Ez tehát felemlítendő.

Olympia. Az [olympiai] ünneplő sokaság soraiban találjuk... Socratest (256. l.). S. tudtommal sohasem volt O.-ban. Cf. Plat. Crit 14. — Corfu érseke (257. l.) h.: a Corfu püspökévé kinevezett Quirini cardinalis (Baumeister, 1062. l.). — A templom cellája in antis közé foglalt 2—2 oszloppal (259. l.; s így gyakrabban); h.: anták (antæ) közé foglalt stb. v. in antis álló. — A Heræum dór peripteros 6×13 oszloppal (260. l.), h.: 6×16 oszloppal (l. az ábrát).

Olympus. A Tempe völgye választja el az Oeta bérctől; h.: az Ossától.

Onca. Az etymon (Oceanus, Ogygia) képtelenség.

Onchestus. 2. Bæbius-tó h.: Bæbeis (Βαβηίς λίμνη).

Onesicritus. A gymnosophisták nem Indra felső néposztálya = a brahmánok, hanem a vezeklők (i. yōgī, újind dsōgī).

Oppianus. Tüselmann h.: Tuselmann. — Köjenhavn h.: Kjöbenhavn.

Oppii. 1. Sp. O. Cornicen... midőn törvény elé idézték, önként ment a börtönbe. Valami félreértés, mert az id. Liv. III. 58. szerint Oppius quoque ductus in vincula est et ante iudicii diem finem ibi vitæ fecit. Talán börtönbe h. halálba olvasandó?

Ὀρχηστικῆ. Homerusnál ὄρχηστὴς, κίθαρις καὶ αἰολὴ h.: Homerusnál az ὄρχηστὴς szoros kapcsolatban áll a citerával és énekkel (κίθαρις καὶ αἰολή).

Oresthium. Nem fekszik Megalopolis és Tegea közt, hanem — mint L. helyesen mondja — Megalopolistól délkeletre.

Orgetorix. Önmaga vetett véget életének. Cæs. b. g. I, 4. nem mondja ezt oly határozottan.

Orichalcum. Néha annyi mint trombita; noha a plautusi aurichalcum után áll, a ezímszóra vonatkozik.

Orion. Marinus, vit. Prod h.: Proel (Proclus). — Az Ἀριστολόγιον γλωσσῶν szegényes töredékeit l. Meineke, Stobaios IV, 249—66.

Ormuzd. Az Avesztában és az óperzsa feliratokban Aura mazda; h.: az Avesztában Ahuró mazdáó (Ahurō mazdā), az óp. feliratokon Auramazda. — Ahriman (az Avesztában s az óp. feliratokban Angromanje); h.: az Avesztában Angró mainyus (Anrō mainyūš), az óp. feliratokban — sajna! — nem fordul elő. — Geiger és Kuhn a Grundr. der ir. Philologieben (2. köt., 1896.); h.: Jackson, Die iranische Religion, a Geiger-Kuhn-féle Grr. der ir. Ph. II. kötetében, p. 611—708.

Orphica. Egy 1376 sorban költött Ἀρχοντικῆ; de Christ: 1384 hexameter.

Orthagoras. A dórok phyléje mellé... negyedik phyle sorakozott; tehát h.: A dórok három phyléje mellé stb.

Orvosok. Upa véda, rig véda, atharva véda h.: Upa-, Rig- (R̥g-), Atharvavéda. — Ajur véda h.: újurvéda. — Iindia h.: India. — zámos h.: számos. — Szélhámos kuruzslók (φαρμακιδεες); a zárójelben levő szó persze

csak a nőket jelenti, a férfiak: *φαρμακεις*. — Az *ιατρολειπις* (304. l.) nevét a három sorral fölebb említett massagetól vette, nem a közvetlen előző orvosi műveletektől. — *Andromechus* h.: *Andromachus*. — A trallesi Alexander műve nem: *Ἱατρικά*, hanem: *Θεραπευτικά* (Christ, p. 860.).

Ostrom. *Aeneas Tacitus* h.: *Tacticus* olvasandó.

Pacorus (2). «Bátyját mint *Media ura* támogatta a rómaiak ellen». Ez a bátyja azonban nem a közvetlenül előbb említett I. *Vologæses* parthus király, hanem az armeniai *Tiridates* (*Spiegel, Erânische Alterthumsk. III, 165; Justi, Gesch. Irans, Kuhn-Geiger-féle Grr. II, 505.*).

Pactyes. Adde: *Hegy Ephesus* táján. *Strab. 14, 636, 647. l. Lydia*. — Volt egy *Πάκτυες* nevű indiai nép is. *Herod. 7, 65.*

Padus. *Celta* nyelven állítólag *padus = fenyő*. *Phonetikai* okokból ez lehetetlen (l. pl. *Brugmann, Grr. I, 515.*). — A *P. a Piano del Re-n* ered, adde: mely a *Monte Viso (Mons Vesulus)* északi lába.

Pagae. *Haleyonis öböl* h. jobb: *Ἀλκυονίς (αἰαττα)*, *Sinus Alcyonius (Mare Alcyonium)*.

Pagasae. *Παγασαί: πηγή* igen problematicus.

Pale. Nevét *Παλαίς* nevezetű lakosai után nyerte; fordítva valóbszínű.

Pallium. *Palla* és *pallium* pellishez valók (*BB. 1904.*). Adde: A *hetárák specialis ruhadarabja*.

Pamphylia. *Catarrhactus* h.: *Catarrhactes* (így *E. is sub Pisidia*).

Panaetius. Adde: *Schmekel, Die Philosophie der mittleren Stoa (Berl. 1892.)*.

Panathenaea. A 4 *arrephoros* vitte *peplos*ba nem a *titánokkal* való küzdelmes jelenetek voltak beszöve, hanem a *gigantomachia* (*Spengel*). — «*Előkelő asszonyok és leányok (κανηφόροι)* vitték fejükön kosarakban az áldozáshoz szükséges szereket»; de *κανηφόρος*; csak *hajadon* lehetett.

Panocrates. 2. *Versével* bejutott az *alexandriai múzeumba*; *komikus képzetet* szül, h.: *Museumba*. — 4. *cynikus költő* h.: *bölcselő*.

Panormus. «*Számos, többnyire kikötőváros neve*». Mért: *többnyire?* — 1. «*Sicilia északnyugati kiszögellésén Eryx várossal átellenben*». E meghatározás érthetetlen (l. a *térképeket*).

Papirii. 4. *Hatalmi szó = Machtspruch!* — 4. «*M. P. Crass. szintén dictator volt a zendülő gallusok ellen való háborúban Kr. e. 322-ben*». Az *évszám helyesen 332*; ez időtájban a *gallusok, mint még szabad nép, nem lehettek zendülők*.

Paraetacene. *Óp. parvataka conjectura, azért asteriscusszal látandó el*.

Paralus. 2. A *Μαλαίς* szó elé *beszúrandó: a thessaliai*. — 3. Az itt felsorolt *hajóneveket a hajók rendeltetéséből* magyarázni lehetett volna.

Parium. *Csodálatosnak* mondja *Strabon* az *ὀριγενείς* családot h.: *Str. szerint a város egyik nevezetessége az ő. családja*.

Parmenides. *Hiányos cikk; személyi viszonyokról mit sem mond; megközelítőleg sem szól arról, hogy mikor élt P. (persa háborúk); Platonhoz való viszonya egy szóval sincs érintve; jelentőssége nincs kidom- borítva (eleai bölcselő h. szabatosabb: az eleai bölcsélet voltaképen való*

megalapítója), a jelenség és tiszta lét közt való ellentét nincs elég világosan és szabatosan meghatározva, a jelenségek világának mivolta és eredete (két materialis principium) csak érintve sem.

Parmenon (1). Adde: Meineke, poet. choliamb. p. 145. et seqq.

Parnassus. Az Oetától és Coraxtól DNy-ra húzódik; h.: DK-re. — Oedipus apját öntudatlanul megölte, h.: tudtán kívül. — A hegylánc jelentőségéről többet lehetett volna mondani (Dionysos-orgiák, gradus ad Parnassum stb.).

Parnon. Mai neve: Malevo.

Parodia. Tudtommal a Margites nem p.

Paricidium. «Eredetileg patricidium». Ez lehetetlen; h.: parri-c^o spontán consonans-geminatióval ebből: pāri-c^o, cf. gr. παῖς, ebből *παῖσ (Fick, Brugmann). — Semmikép sem bizonyos az sem, hogy a szó tulajdonkép apagyilkosságot jelent (cf. Mommsen, Röm. Staatsrecht, II. 541.); a szó fogalmi köre sokkal tágabb (v. ö. még Schrader, Reallexikon s. v. Sippe).

Parthia. Óp. Parthua h.: Parthava. — Lakosai (α Παρθοί, Παρθυαῖοι) neve nem annyit tesz, mint kivándorlottak, elűzöttek, hanem die Leute von der Seite oder vom Rand, d. h. vom Bergsaum (Justi, Iran, Grr. II, 481.); semmi esetre sem turáni eredetűek, hanem iráni néptörzs (Geiger, Geogr. von Iran, II. 391.). — A chronologiai adatok elavultak. — «E király (II. Mithridates) aztán érintkezésbe jutott Lucullusszal és Pompejusszal». Ez lehetetlen, mert II. Mithridates a Kr. e. 89. év körül meghalt (Spiegel, Erän III. 87.), a Lucullusszal és Pompejusszal érintkező király tehát csak III. Phraates (69—60.) lehetett (Justi, Iran, Grr. II. 498.). — IV. Phraates nem 37—32. Kr. e. uralkodott, hanem 37—2. — A Volagases névnek töméntelen variatioja van, de Vologoses nincs, ez tehát törlendő; a persa Valgaš a Volagases alak használatát ajánlja.

Patavium. Agilolf h. jobb: Agilulf (C. Meyer, Spr. der Langobarden, Gloss. s. v.).

Patumus. Pithon h.: Pithom.

Pausilyppum. Tudtommal nem: vidék, hanem: domb (Monte Posilipo).

Feloponnesusi háború. A 407. évi ütközet helye: Notium.

Pentapolis. Adde: A phœniciai p.: Gaza, Askalon, 'Eqrōn, Asdod és Gath (Justi, Gesch. d. orient. Völker, p. 162.).

Pentleum. Aronius hegylánc h.: Aroanii montes v. 'Αροάνια ὄρη.

Pénzek. Az as: εἶς etymon nem komoly dolog; εἶς; különben dórul nem: ἄς, hanem: ἦς (tab. Heracl.; már az ifjabb dórban: εἶς).

Per (II.). 412. l. inistum h.: injustum.

Pergamum. A keleti oldal 67 m. mély csarnoka; h.: 6·7 m.

Perjurium. A görögök nem büntették; a rómaiak sem, a mint ez magából a czikkből világos.

Perses (2). P. v. Perses, Macedonia királya, III. Fülöp fia; h.: V. F. fia.

Persis. Pārsā h.: Pārsa.

Perrigilium. A refrainben amarit h.: amavit (bis).

Perzsa háborúk. 450. l. Artabatus h.: Artabazus. - A plataei ütközet után hazavonuló 40,000 perzsa vezére nem: Artabanus, hanem: Artabazus. Herod. IX. 89. — A záró-mondat: Azt a nagy kérdést, hogy maradjon-e fenn továbbra is a görög műveltség, vagy tiporja el Kelet nyers ereje stb. nem maradt megjegyzés nélkül, annál inkább, mert Sch. L. előzőleg egy-egy észrevétellel elárulta, hogy nem tartozik azok közé, a kik igazságtalanabbak a régi perzsák iránt, mint az egykorú görögök. Mythos-alkotó erejükről az Aveszta tanúskodik s még a Sálnámeh legszebb részletei is ó-iráni kútfőkből buzognak; művészetüknek lykiai, ión, ægyptusi stb. elemei mutatják, hogy fölötté tudtak accomodálódni; vallási és ethikai tekintetben meg épen magasan állottak a görögök fölött stb. Ilyen néptől nem kellett félnie a görög műveltségnek. (? *Szerk.*)

Pescennius Niger. Meggyilkoltatása napja 193. márcz. 28, nem 26.

Peteon. Adde: Bœotiában. — haliarthusi h.: haliartusi.

Petronü. Adde: 10. P. Didius Severus, Didius Julianus császár atyja.

Phaedrus. Nincs megmondva *verbis expressis*, hogy a mesét mint önálló műfajt ő hozta be a római irodalomba. A mesék jellemzése fogyatékos; meg lehetett volna mondani, hogy a senariusok szigorúan szabályosak; szóba jöhetett volna a pro- és epimythiák erőszakos tanítanikarása, az abstracta gyakori használata stb.

Phalces. Hercules nemzetségéből való; jobb: Heraclida, Ἡρακλειδης, mert a Peloponnesusba bevándorló dórokra alkalmazott terminus technicus.

Pherecydes. Adde: A legelső prózaírók egyike, mindenesetre a legelső filozófus.

Philetæus (2). I. Eumenes nem testvére volt Ph.-nak, hanem unokaöccse, Ph. Eumenes nevű testvérének fia (l. a családfát s. v. Pergamum).

Philetas. Adde: Az erotikus elegiában tűnt ki s belekerült az elegikusok kanonába.

Philistus. Leptinos h.: Leptines.

Philostrates (4). Legároslelkűbb. Mi az? Legmegvásárolhatóbb?

Philon. 8. «Ragazzkodott ősei hitéhez és erkölceihez», alább azonban: az ethikában a stoa híve volt (a mi igaz is). — Principiuma, a λόγος, teljesen ex tripode lép föl s (mivel külön Logos czikk nincs) egészen érthetetlen; a christológiához való viszonya egy jottával sincs érintve, valamint az sem, hogy Ph. a neoplatonismus előhírnöke. Az újabb szövegkiadások nincsenek fölvéve s a Ph.-ra vonatkozó roppant gazdag irodalomból egyetlen egy művet sem kapunk.

Philonides. Διαδαλεις (így L. is); h.: Διαταλεις.

Philosophia. Új czikk, melyből hiányzik a tárgyalás magasabb szempontja, nevezetesen a philosophiai eszmék pragmatikus fejlődésének feltüntetése; jóformán csak jegyzékét kapjuk a rendszereknek, de még ez is fogyatékos és el van nagyolva. — A sophistákról azt olvassuk, hogy tanításuk és vitatkozásuk módjával megrontják a filozófia hitelét és a vallásos érzést. Kicsinyes álláspont; érdem vagy nem érdem, ki kell mondani nyíltan: a gör. f. félreismerhetetlen alapvonása a gondolkozás korai felszabadulása a hagyományozott vallás alól, oly korai, mint másutt

seholl! — «A közeledő kereszténységnek mintegy előérzete az a mystikus vallásphilosophia, melylyel a neoplatonismus és az alexandriai Philo foglalkozik». Ez nem pragmatismus, azonfelül a dolgoknak fejük tetejére állítása, mert a neoplatonismus épen az antik szellem utolsó kétségbeesett kísérlete monistikus f. megteremtésére a győzelmes kereszténységgel szemben. — Hiányzik továbbá a f. szó értelmezése és a fogalom fejlődésének magyarázata. A bibliographia csak szerzők neveire szorítkozik.

Phlegon. «Az Ὀλυμπιάδες műből több fejezet maradt ránk, némi értékük csak azért van, mert a sybillai jóslatokból tartalmaznak pár töredéket». E töredékek azonban a περὶ θαυμασίων műből valók (L. és Kopp); az Ὀλυμπιάδες munka pedig az olymipiai agonokban résztvevőkre terjeszkedett ki.

Phoenicia. «Sabbaticus, mely állítólag minden hetedik napon száraz volt, innen van Szabbat folyó neve»; h.: Szombat folyó.

Photius. Óriási alakja nem domborodik ki eléggé. A roppant szakirodalmat l. Krumbacher, p. 522. et seq.

Phraortes. Óp. Fravartisz h.: Fravartis (s).

Picenum. Misco h.: Miscus (L., Kiepert, Spruner).

Pinax. Πίνξ és pinus nem valók össze (Uhlenbeck, Prellwitz).

Plancii. A lovagok bérleengedést követeltek; L.: Pachtnachlass!

Plato (1). A czikk igen sokat tételez fel; nevezetesen az idea centrális fontosságú fogalmának egyszerűbb és átlátszóbb tárgyalása volna kívánatos. — Transcendentalis néhányszor transcendens értelemben van használva.

Plautus. Acrosticus (az argumentumok jelzője) h.: acrostichikus.

Pleuron. Demetrios Polioretos Kr. e. 234. körül az egész vidéket elpusztította. Ez a Demetrius azonban már Kr. e. 283. körül mint Seleukos foglya meghalt; de igenis szóba jöhet II. Demetrios, Antigonos Gonatas fia, Polioretos unokája.

Pliades. Kimaradt a Πλειάδες; Πειλειάδες; mythos-forma oka: a csillagképnek röpülő galambrajhoz való hasonlósága. — Az egyik Plias mindig sötét; h.: nehezen vehető ki (mert ötödrangú; Littrow, Atlas³, 12.). — «Vergiliæ: a verni temporis significatione»-játék; talán: vergo (v. virga, virgula? v. ö. görög nevüket: βέτρος); a Πλειάδες etymonjai közül mindenestre törlendő φλέω, fluo.

Plotinus. Adde: P. nagyszerű rendszere igen nagy befolyást gyakorolt a keresztény speculatióra. — A bibliographiában a tanulmány nem Kirchhofftól, hanem Kirchnertől való. Pótlendő: H. von Kleist, Plotinische Studien (Heidelb. 1883.).

Plutarchus. «Agis és Cleomenes; Tib. és C. Gracchus»; h.: Agis és Cleomenes s Tib. és C. Gracchus. — Artaxerxes mellé kiteendő: Mne-mon. — A jellemzés nem kimerítő, jobban lehetett volna hangsúlyozni moralis tendenciáját, melynél fogva hőseinek fényoldalait élesebben is emeli ki; stilusa sincs jellemezve. Mutatóba legalább néhány címet lehetett volna közölni a Moralia gyűjteményből (hisz az életrajzok címei mind közölve vannak).

Polyaemus. «A 6. könyvben a barbarok hadicseleiről szól»; Christ (p. 681. szerint erről a 7. könyvben van szó; a 6. könyvben egész néptörzsek és városok hadi cselei vannak összeállítva.

Polybius. «Józan és elfogultságtól ment ítélete volt». De nem kell feledni sajtászerű viszonyát a rómaiakhoz, mely miatt műve óvatosan használandó. — Adde: Felhasználta többek közt Livius. — Gronovius P.-kiadása nem 1760-ban jelent meg, hanem 1670-ben; Hultschnak 2. kiadása is van már (1888-tól).

Polymnestus. A 2. és 3. sz. P. a Papenál (s. v.) található idézetek alapján egy személynek látszik; ugyanez nemcsak költő, hanem muzsikus is (K. O. Müller^t, p. 272.).

Polysperchon. Fülöp és N. Sándor egyik legrégebbi hadvezére, h.: leg-öregebb. — A tél hátralevő részét Locriban kellett eltöltenie; h.: Locrisban.

Pomerium. «Nem pomœrium»; ámde utóbbi alak mint archaizmus nagyon is elfogadható, mert az etymon kétségkívül: *postmoiriom (cf. arch. mœrus: mûrus); a gör. πομήριον mint kölcsönszó absolute irrelevans.

Pompejani. «Ti. Claud. P. . . Commodus alatt, kit lebeszélte a békekötésről, stb.» Dehogy beszélte le! Commodus csakhamar megvásárolta a békét a marcomannusoktól.

Pompeji. Cn. P. Magnus «71-ben Róma alá vonult és azzal dicsekedve, hogy véget vetett a hispaniai háborúnak, diadalmenetre követelt engedélyt». Ezzel nem kellett dicsekednie, mert ezt a háborút csakugyan szerencsésen befejezte, hanem akkori dicsekvése tárgya a rabszolgaháború volt (ezt követeli az összefüggés is; l. alább: Crassus a rabszolgák valódi legyőzője). — 551. l. Nagy Király h.: nagy király. — 552. l. Meg kell mondani, hogy az acta Pompeji = P. kisázsiai intézkedései. — 554. l. Casusi hegyfok h. jobb: Casium. — 15. Sextus P. Kr. u. 13-ban Kisázsia helytartója; h.: 15-ben.

Pontes. 1. Az ovideből természetesen kifelé is vezettek pontes. — 2. ponte Cuattro Capi h.: Quattro. — ponte Cestio h. ma a ponte S. Bartolomeo használatos.

Pontia. 1. A Hor. Od. 3, 25, 5. említette Venus nem: maritima, hanem: marina. — 2. Sziget Latiumban h.: Latium partján. — A class. Pandataria nem a modern Ponza, hanem a mai Ventotene (így pl. Brockhaus, L. és Zs. B. s. v. Pandataria).

Poppaei. A «lex Julia et Papia Poppæa című törvény . . . a házasságtörés ellen». Ez a lex a nőtlenség ellen irányult (de maritandis ordinibus; Lange, II. 731.).

Populus. P. Romanus Quirites. E complementarius fogalom megértésére czélszerű megmondani, hogy kimaradt a kötőszó: P. Romanus Quiritesque, a mi szintén előfordul (Mommsen, R. Staatsr. III, 6.).

Porcû. I. Metaurus h.: a M. (folyó). — III. 1. M. P. Cato. Adde: Első írt pædagogiai encyclopædia-félét (ad filium); tőle való a legrégebbi ránk maradt prózai mű (de agri cultura).

Porphyrius. Nem csupán philosophiával foglalkozott, hanem grammatikával és historiával is (Christ, 829. et seqq.).

Porta. A felhozott etymon (a portando) képtelenség, lévén épen fordítva a portare verbum a porta denominativuma. — Basis: perā (Hirt, Abl. p. 82.); l. még Prellw. (πειρω), Uhlenbeck (piparti), Wharton (porta, porto, portus), Vaniček (p. 155.) stb. stb.

Posidonius. A περί καθήκοντος a ciceroi de officiis mellékes forrása. — Μετεωρολογικά h.: μετεωρολογικά.

Posta. Kimaradt a hajóposta; cf. Marquardt, Röm. Staatsverw. I. 560.

Postumii (8). P. P. . . kemény kifakadásával és . . . a zsákmány visszatartásával lázadást szított. Nonsense; h.: idézett föl.

Potestas. Regi p. h.: regia p. — Nem fölösleges itt az Imperium cikkre utalni.

Praetexta (2). «A Næviustól megalapított római történeti vígjáték» h.: tragædia. — «Diadalmenetekkori» kissé bántó.

Prasii. Ind nevük nem: Practija, hanem: Prácsja (Prācyá pl. die Bewohner des Ostens. Böhlingk).

Praaxagora. Hiányzik itt P. historikus (Christ, 798.).

Priene. «A legutóbbi években maradványokat talált Pullan»: ez 1868-ban volt. Az 1895. óta rendezett ásatásokról, melyek valóságos ión Pompejit hoztak napfényre, említést nem tesz.

Proclus. A cyclicusok szempontjából fontos P. Christ meggyőző argumentatiója szerint (3. kiad., p. 846—47.) nem azonos a neoplatonikus bölcselelvel. — De effectibus ecliptium h.: eclipsium.

Procopius. E jelentékeny író egy szóval sines jellemezve. L. Krumb. p. 230. et seqq.

Prodicus. Platónak vagy Aristophanesnek gúnyolódásai mellett föl kellett volna említeni, hogy az isteni Platon és Aristoteles tisztelettel emlékeznek meg róla.

Prometheus. Állítólag από τῆς προμηθείας; v. ö. mégis i. pramanthas m. der Stab, durch dessen Drehung Feuer aus dem Holz gerieben wird (Böhlingk).

Proskymein. Hiányzik a görög formája = római adoratio; l. ezt.

Prosper. Adde: Szül. 400. körül, megh. 460. körül.

Protagoras. Legalább a sophistika principiumát lehetett volna görögül közölni: πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπου.

Psellus. Korának első embere volt, polyhistor; azért működésének nem csupán orvosi oldalát kellett volna kiemelni. Krumbacher, p. 433—444.

Psyche. Ezt a psycho-, mytho- és archæologiai tekintetben egyaránt igen érdekes témát kár volt kiaknázatlanul hagyni.

Ptolemaeus (A. III. 5.). «P. Epiphanes alatt vesztette el 199-ben Aegyptus Phœniciát és Syriát». Helyesen L.: Ägypten verlor Phoinikien an Syrien. [Ez az «an» nyilván «und» lett a fordításban.] — (B. 6.) Δία; λεπτογράμματος, h.: λειπογράμματος. — ζράσεις ἀπλανῶν etc. h.: φάσεις. — ὑπόσεις τῶν etc. h.: ὑποθέσεις.

Publicani. A πεντηκροτολόγοι etc. után álló ἑλλιμενισταί már nem jelenti «a megfelelő szualékszedőket», hanem a révpénz beszedőit. — scriptuarii h.: scripturarii. — A portitores Marquardt (II, 301.) szerint nem tartoztak a publicanusok közé, hanem igenis a portioriorum conductores.

Pugillares. Hogy a pugillaris: pugillus etymon semasiologiailag indokolva legyen, a «kicsi» mellé v. helyett «ökölnyi» teendő. Hogy az etymon maga helyes-e, nem tudom.

Pugio. Adde: A császárok alatt élet-halál fölötti uralom jele; ezért viselik ők, azonkívül a praefectus praetorio s a legfőbb katonai charge-ok.

Purpura. A triumpháló hadvezéreknél nemcsak a tunica palmata, hanem a toga picta is purpurea volt (Marquardt, II, 587.).

Pyrene. «Herodotus homályos ismerete szerint az Ister is innen ered». Herod. II, 33. ezt mondja: Ἰστρος τε γὰρ ποταμὸς ἀρξάμενος ἐκ Κελτῶν καὶ Πυρηνίης πῶλιτος ῥέει etc. — Carasæ hegység h.: Carasa helység (Kiepert, Spruner térképei). — Lascar en Béan h.: Béarn.

Pythagoras. Igen keveset, majdnem semmit sem hallunk a pythagoreus szövetségről s ennek céljáról. Nem szerepel a κόσμος; nincs megmondva, hogy elvüknek maradandó értékű értelme: minden harmonia; hiányzik az öt elem, az öt szabályos test, a szent számok közül a 10, úgy hogy mikor a bolgók számánál utalás van rá, ez érthetetlen.

Quaestor. Argentum multatitium h.: multaticium.

Quintilii. I. P. Q. Varus nem 230-ban harczolt Mago ellen az insuberek földjén, hanem 203-ban.

Raetia. Sarunetes nevű törzs, úgy látszik, nincs (noha L. is ezt mondja); ellenben van Suanetes (így Kiepert) v. Suanitæ (Spruner) v. Σουανῆται (Pape). — A Rætia prima geogr. fogalom megérthetése végett meg kellett volna mondani, hogy a 4. és 5. sz.-beli birodalmi felosztásban Vindelicia a R. secunda, míg R. prima az egész R. hegyvidéke (Kiepert, Spruner).

Ramses. Évszáma (1400—1330.) elavult; h.: 1348—1281.

Raurici. «A helvetiusokkal együtt 20,000 embert állíthattak síkra». Cæs. b. g. I, 29. szerint a helvetius táborban lelt görög jegyzékben a helvetiusok száma 263,000, a rauracusoké 23,000 volt. — A nem igen ismeretes Augst mellé kiteendő: Baseltől keletre.

Regény. Bramánok h.: brahmanok. — Βραχμάνων h.: Βραχμάνων. — Callisthenesről, a Sándor-r. szerzőjéről, meg kell mondani, hogy ő az az alább előforduló Pseudo-Callisthenes (nem: Challisthenes).

Rhaga. «Óbactr. és perzsa nyelven Raghā»; h.: az Avesztában *Ragha* (Raγa), óp. Ragā. — Mai neve: Rai.

Rhapsodok. A ῥαψωδός ajánlott etymonja (ῥάψδος+ωδή) a régivel (ῥάπτειν+ὥδή) szemben nem valószínű, bár szellemes volna tagadhatatlan.

Rhodanus. «Ered az Alpeseken, a honnan a Rhenus meg az Ister». Talán az Isara (Isère) akar ez lenni?

Rhodus. «A mythos szerint a sziget legrégebb lakói, a Telchines, Cretából bevándorlott phœniciaiak voltak». Hogy phœniciaiak voltak, az nem mythosi adat, hanem historiai sejtés. — «Volt szobrászati iskolája, melyet Chares és Lindos alapítottak»; h.: a lindosi Chares (Lindos rhodusi város volt!). — Apollonius és Trallesi Tauriscus h.: Trallesi A. és T. —

A bibliographiához adde: Schumacher, De Rhodiorum republica (Heidelb. 1886.); Selivanow, Über die Topographie des alten R. (Kazán 1892.)

Robigus. Etymonját (rōbīgo; rōbus = rūfus) kár volt elhagyni.

Roma. Etymonját illetőleg újabban megint a «Stromstadt» járja (Brugm. Grr. I. 762.).

Rosci (1). A palatinusi fürdőknél ölték meg; h.: a balneæ Pallacinae mellett. — *Roxane*. Soddoma képe fresco.

Rubicatus. Mai neve Szeibusz; h. (mint E. B. s. v. Numidia): Szeibusz.

Rufinus (1). De venum . . . morbis h.: renum.

Ruānus (3). Pamphilius h.: Pamphilus (Teuffel).

Ruházat. 678. l. A toga neve nem «állítólag» függ össze a tegere szóval, hanem kétségtől. — Meg lehetett volna még említeni azt a convenance-fogalmakra nézve érdekes tényt, hogy puszta chitonban γυμνός volt az ember, ellenben a puszta himation elég ruha volt. A togát a libertinae és meretrices is viselték a stola helyett.

Ruscino. Mai neve: La Tour de Roussillon.

Sacadas. Adde: Valószínűleg az instrumentalis hangjegyek fel-találója (Christ).

Sacae. Nem turáni (török), hanem árja eredetű nép (Justi, Grr. 400.). — Gimirri h.: assyr Gimirrai. — Scolotæ h.: Scoloti (Σκόλοτοι). — Szeisztán mellé pótlendő: Szísztán.

Sadyattes. Adde: Harczolt a kimmeriusokkal is. Herod. I, 16.

Saepinum. A Tammaro folyó h.: a Tamarus (ma Tamaro).

Sagartii, Adde: óp. Asagarta (a föld), Asagartiya (a nép).

Sagum. «Állítólag gallus eredetű szó»; ez biztos (Wh. Stokes, 289.).

Salamis. Adde: Cesnola, Salamina (2. kiad. 1884.).

Salmanassar. Σαλμανασσάρης h.: Σαλμανασσάρης (Pape).

Salys. Az itt emlegetett Tricorii területe nem azonos a Tricorii czímszó alatt adott területtel.

Sanchuniathon. A teljes szöveg, melyet Wagenfeld talált, hamisnak bizonyult. Maga W. volt a hamisító.

Sancus. Semo S. és Dius Fidius eredeti különbözősége mellett szól az az igen valószínű föltevés, hogy Semo voltaképp a semen masc. alakja (cf. termo: termen); S. tehát földművelő istenség volt (cf. Sæturnus, Seja, Semonia u. a. gyökérből).

Sapaei. Sapæus hágó h.: τὰ στενὰ τῶν Σαπαίων (tehát legfőlebb: a S. szorosai).

Sardinia. «Talán innen származik a risus Sardonicus». Aligha; valószínű a régieknek egy másik, Prellwitztől elfogadott etymonja: σεση-ρέναι [τῶς ὀδοῦσι] (így Pape is). — A musmones nemcsak voltak, hanem vannak is, legalább igen valószínű, hogy a μούσιον a mai mouflon (Ovis musimon, sard. mufione). — Schardana h.: Sardana. — Hiányzik néhány identificatio: Turris Libisonis (Libyssonis), ma Porto Torres; Neapolis, ma Nabui; Olbia, ma Terra Nova.

Sargon. Αργεάνου h.: Αργεάνος (sic!). — Botta († 1870.) nem napjaink-

ban ásta ki Dur-Sarrukínut (így! nem: Sarukkinu), hanem a múlt század negyvenes éveiben; monumentalis műve (Monuments de Ninive. Paris) is már 1847—50. jelent meg.

Sarmatia. A Coracci montes a Taurus része, a sarmatiai hegység neve: Κόραξ (Pape).

Sassanidák. E czímszó jobb volna így: Sāsānidák (v. Szászánidák). — «Ardesir Bábekán»; a pehlevi forma: Artakhshīr-i-Pāpakān (West, Pahlavi Literature II, 118; Justi etc.). Tekintettel a Bábekán névre, nem fölösleges megmondani, hogy Ardešīr atyja Pāpak volt s csak ennek atyja Sāsān. — Sapur h.: Sápúr (v. Sáhpuhr); az *a* minden esetre hosszú. — Az évszámok elavultak (Justi). — Balas h.: Balás. — «Nusirván = az igazságos»; de Anōšakruvan, Anōšarvān = der mit gesegneten (unsterblicher) Seele; igazságos = dāgdgar (Justi, 533.). — Nem fölösleges megmondani, hogy I. Chusrau uralkodása a pahlavi irodalom aranykora is. — V. Hormizdas (579—590.) h.: IV. H. — Legyen szabad itt jegyezni meg, hogy az Achæmenidák sehol sincsenek összefoglaló módon tárgyalva.

Satira. Nuptiæ philologiæ, szabatosabban: de nuptiis Philologiæ et Mercurii. — Quintilianus híres mondását sokan nem fogadják el bizonyítékul (Schanz, Christ etc.).

Satyrdráma. Hangsúlyozandó, hogy megteremtője a phliusi Pratinas.

Σχιστὴ ὁδός. Nem: szakadékos út, hanem: válóút, válaszut (Pape: Scheideweg, Kreuzweg), mit nem csak az etymon jelez, de az út leírása is bizonyít. — szakatt h.: szakadt.

Scillus. A spartaiak nem az egész várost ajándékozták Xenophonnak, hanem csak egy mezei jószágot e város területén (O. Müller-Heitz, Christ).

Scodra. A Barbana folyó mai neve: Bojana.

Scolus. 1. Az Asopos jobb partján fekszik, nem a bal parton. — Pentheust nem Dionysos és kísérete tépte szét, hanem anyja, Agave, és a ménasok (Göll, Latkóczy).

Scythia. Taurisi hegység h. (mivel T. nincs): Ταῦρος βόρειος a Chersonesus Taurican. — E mondatba: egy másik névtelen ércben való bőségével az Uralra vall, a névtelen szó után beszúrandó: hegység. — Taurisi félsziget h.: Chers. Taurica. — Rhymnusi hegyek h.: Πύμμινα ὄρη. — Tapurusi hegyek h.: τὰ Ταπούρων ὄρη. — Auxakusi hegyek h.: τὰ Αὐξάκια ὄρη. — Oxusi hegyek h. szabatosabb: Ὠξία ὄρη. — Sogdiai hegyek h.: Σόγδια ὄρη.

Secundus. 2. Szükségből megmérgezte magát; L.: aus Not.

Segni. Trevirusok h.: trevirek v. treverek. — Ebusones h.: Eburones.

Seleucis. Lacodicea h.: Laodicea.

Seleucus. Adde: Meggyilkoltatott 280-ban. — Babylon elfoglaltatásától datálódik a Seleukidák ærája. — A tőle alapított városokat I. Seleucia alatt.

Sempronii. 6. A princeps senatus nem a senatus elnöke (l. s. v. princeps et senatus). — D. Plæsi h.: Blæsi. — Ti. S. Gracchus kiváló szónok is volt.

Seneca. Adde: A *Quæstiones naturales* a római irodalom első és egyetlen physikai tankönyve.

Sēpias. «Hires a perzsa hajóhadnak Kr. e. 480-ban történt megsemmisüléséről» [L. is: Vernichtung]. Herod. VII, 190. szerint az óriási vihar 400 hajót stb. tett tönkre, de a hajóhad meg nem semmisült, mert akkor az artemisioni ütközet lehetetlen lett volna.

Sequana. Az Alpeseken ered; adde: a régiek nézete szerint, tényleg azonban a Langresi plateauun.

Sequani. A Jura és az Arar választja el őket az ædunsoktól; adde: és a helvetiusoktól.

Servi. 1. Hiányoznak apróbb dolgok, pl. terminusok: *centuriæ iuniorum* et *seniorum*; *assidui* (*locupletes*); *ærarii*; *accensi*; a *centuriók* száma (193).

Setius mons. Adde: a mai Mont-St. Clair, Cette város hegyfoka.

Severi. 1. A *bellum Siculum* tárgya: a háború Octavianus és S. Pompejus közt. — 3. Megújította Hadrianus falát «egész Segedunumig»; adde: *Tunnocelum*tól. — 4. Ulpianust azért ölték meg a katonák, mert Alexander S. fegyelemre akarta őket szorítani. Kár volt elhagyni azt az érdekes apróságot, hogy a császár *lararium*ában felállíttatta Orpheus, Ábrahám és Krisztus szobrait. — 5. Flavius Valerius S.-t Galerius nem császárrá nevezte ki, hanem Cæsarrá.

Severus mons. Ma talán a Gran Sasso d'Italia; h.: ennek egy csúcsa, mert a Gran Sasso a *Fiscellus* (Kiepert, p. 374.).

Seviti. 2. *Octodurus* (Wallis) h. szabatosabb: *Octodurum*, ma *Martinach- v. Martigny-Combe* a schweizi *Wallis canton*ban.

Sibyrtius. *Acherosia* h.: *Arachosia*.

Sicilia. *Pinta del Faro* h.: *Punta d. F.* — *Capo Pessaro* h.: *C. Passero*. — *Capo di San Allessio* h.: *Alessio*. — *Pimta di Circia* h.: *Punta di C.* — *Acithius* h.: *Acithias* (Ἀκίθιας). — *Hycara* *Panormustól* északkeletre h.: ÉNy.-ra. — *Calatafimi* h.: *Calatafimi*. — Adde: későbbi írónál *Θριναξία*, ὄρη is, mely név talán már Homerosnál is S.-t jelöli.

Sicoris. *Herda* h.: *Ilerda*.

Sicyonia. A folyók közül kimaradtak: a *Helisson* és a *Sellēis*; elmaradt továbbá S. őstörténete, pedig épen ebből érthető meg a dorismussal szemben kifejtett ellenállása. — Adde: *Lysippos*, *Polykleitos* szobrászok és *Pausias* festő születéshelye; romjai a mai *Vasilikó* mellett (színháza amerikai ásátások révén 1887-ben került napfényre).

Sidonius. *Majoranus* h. *Teuffel*: *Majorianus*.

Sidus. Megerősített hely *Megarában*, jobb: *Megariban*. — Megjegyzendő azonban, hogy ez a L.-nél is előforduló adat téves, mert több adat szerint (Ok. Lex. s. v. *Corinthia*, *Lübker* s. v. *Korinthia*, *Pape* s. v. *Sidus*, *Spruner* térképe) ez a helység *Corinthiában* fekszik.

Sidussa. *Lydiai hegység* h.: helység.

Sigeum. *Hermesalakú oszlop* h. egyszerűen: *herma*. — βουστειοφιθόν módjára h. egyszerűen: βουστ-ροφιθόν.

Sigillaria. Adde: A s. osztogatásának napja is: S.

Silii. 4. A Vennonenses alpesi törzset nem bírom meglelni, de igenis a következő variatioákat: Venonetes, Ουένιοι, Ουέννονες, Ουέννονες, Venones (Kiepert, Spruner, Pape); ajánlatos a legutolsó, mert ez az alak mint czímszó tényleg megvan. — S. S. Italicus előneve Schanz szerint: Ti. — Kimaradt, hogy születése helye (Italica hispaniai város) bizonytalan s hogy gyógyíthatatlan betegsége miatt élihalállal vetett véget életének. — Monographiák: Brandtstätter, De Punicorum Silii argumento, stilu, ornatu poetico (Witten, 1877.); Schlichteisen, De fide historica Silii Italici (Königsb. 1881.).

Σύλλοι. Stilusban és gondolkodásban rokonai Archilochos iambusainak; adde: de történeti összefüggésben nincsenek velük. — Timon sillosainak rövid jellemzése elkélne.

Simois. A S.-probléma ma már, azt hiszem, tisztázva van (Dumbrecki).

Sirenes. Σειρήνες; i. svárati tönt (G. Meyer, Curtius).

Sisyphos. A Σισυφος; σοφός etymont megerősítem még ezekkel: hom. ἀσφρηλος (insipiens) és αἰσυφος; πανούργος Hesych.

Sithonia. A Sinus Thermaicus és Sinus Singiticus közt h.: a sinus Toronaicus és Singiticus közt.

Skeptikusok. Adde: Brochard, Les sceptiques grecs (Paris 1887.).

Skirophoria. A körülhordott kosbőr: Διὸς κήρυδιον (Spengel).

Smerdis. Gaumata h.: Gaumāta. — Cikhathauvatis h.: Szikajauvatis (Sikayauvatiš; Spiegel, Weissbach) v. Szikajahuvatis (Sikayahuvatiš; Justi, Bartholomæ) olvasandó.

Socrates. Képe részben hiányos, részben hamis. Az ilyen mondás: Tanítói működését tehát merőben vallásos indítékból s valódi erkölcsös érzés ösztökélésére kezdte, valóságos komikus hæresis. «A tudás egy az erénynyel», fejtetdöre állítása a dolgoknak, h.: az erény egy a tudással (πᾶσα ἀρετὴ ἐπιστήμη [σοφία, a hogy a derék Xenophon mondja]); betetőzése ennek a következő állítás: Minden tisztázott fogalom egy-egy erény. — Nincsen elhatárolva a sophistáktól; nincs megmondva, hogy kiindulópontja közös ezekével. Methodusáról (inductio, definitio) semmit sem hallunk, a δαιμόνιον még csak névleg sem szerepel. Aztán hol van az ő sajátosság nem-tudása? dialektikája? iróniája? — Az egész czikk egészen más lett volna, ha szerzője Joel művét nem csupán citálta, hanem föl is használta volna.

Sogdiana. Az óbactr. szent iratokban Sughuda v. Sughda; h.: az Avesztában Sughdha (Суγδα), az óp. ékiratokban Sugñda. — montes Comedæ h.: montes Comedarum (ἡ ὄρεινὴ v. φάραγξ Κομηδῶν).

Soldurii. Biztosan kelta eredetű szó. Wh. Stokes, p. 302.

Solon. Kimaradt híres rendelete (ἐξ ὑποβολῆς ῥαυωδεῖσσαι; Croiset-Kempf, II, 188. et seqq.; Christ, 60. etc.). Utalni kell rá, ha a hagyományt nem is fogadja el valaki.

Sophisták. Szerző felfogása kissé ósdi és nem igazságos. Nincs méltatva bölcsellettörténeti jelentőségük (subjectivismus; az ismeretnban és ethikában Socrates előfutárai); grammatikai érdemeik el vannak hallgatva; elmaradtak néhányan, a kiket Platon szeret ostorozni: Polus, Thrasymachus, Euthydemus stb.

Sophocles. Meghalt Callias archon alatt; adde: 406. őszén. — A bibliographiában: Venetiis h.: Venetiis.

Soracte. Mai nevei még: Monte-San Silvestro, Monte-Sant' Oreste. *Sosibius* (2). Adde: Agrippina nemsokára (50.) megölette.

Sperchius. Adde: A folyó felső folyásánál lehetett a Liv. 32, 13. említette Sperchiæ város.

Sphodrias (1). Adde: Ezért Spartában bevádolták; de Agesilaos és Kleombrotos közbenjárására fölmentették. Leuktránál esett el.

Statii. 5. Pompejushoz csatlakozott; szabatosabban: az ifjabb Pompejushoz. — 7. Halála éve: 96. Kr. u. — Monographiák: H. Müller, *Studia Statiana* (Rostock 1894.); Klotz, *Curæ Statianæ* (Leipzig 1896.).

Stephanos. Az athenæi virágpiaczon nagy készlete volt a kész koszorúknak; rectius: myrtus-koszorúknak, mert csak így érthető, hogy a piac ezektől kapta a *μυρρίνας* nevét. (A koszorúk anyaga jobbra myrtus volt; *μυρρίνη* = myrtuság, -koszorú s ennek pluralisa a [koszorú-]piacz.)

Stesichorus. *Γερουσιεύς* h.: *Γερουσιεύης*. — *εὐρώπεια* h.: *Εὐρώπεια*. — *A modern balladára emlékeztetnek *Daphnis, Calyce* és *Rhadina* cz. költeményei: de ezek inkább sentimentális népmesék (Christ).

Stoichades insulae. Mai nevük: Iles d'Hyères.

Stoikusok. Hiányos. Meg lehetett volna még említeni, hogy a physikában pantheisták (isten a világ lelke, a világ isten teste); hogy *ἀδιάφορον* az élet is (hogy tehát az öngyilkosság megengedett dolog; sokan éltek is ezzel az engedelemmel); hiányzik devise-ük: *ὑμολογουμένως v. ἀκολούθως τῆ φύσει ζῆν*; nincs főlemlítve a *προηγμένον* és *ἀποπροηγμένον*. — A rómaiakat Kr. e. 155-ben ismertette meg Diogenes a rendszerrel; római stoikusok még: Cato Uticensis, Thræsea Pætus, Lucanus. — Csak sejtetve van a stoikus kosmopolitismus, az általános testvériség, a rabszolgaság kárhóztatása. — Hiányzik továbbá néhány terminus, pl. a *καταληπτικὴ φαντασία* (az igazság kritériona), a *συγκριτικὸς*, a *πῦρ τεχνικόν* stb. — Adde: Bonhöffer, *Epiktet u. die Stoa* (Stuttgart 1890.) és *Die Ethik des Stoikers Epiktet* (Stuttgart 1894.); Schmekel, *Die Philosophie der mittleren Stoa* (Berlin 1892.).

Strabo. Casaubonus kiadása éve Christ szerint 1620, nem 1626.

Styx. Környékének vadon borzalmassága miatt kapta a régiektől az alvilág folyójának nevét. Fordítva talán igazabb lesz!

Suetoni. «Nem hiányzik belőle az erkölcsi komolyság, de politikai, pszichologiai mélyebb látásról nem tanúskodik». Itt kimaradt: műve vagy ilyesmi. — Továbbá megmaradt 4 költői életrajz; h.: 4 költő életrajza.

Sullae. 1. 854. l. A Nagy király h.: nagy-király. — 855. l. Carbo és pártja átokkal sujtották S.-t; h.: proscibálták.

Sulmo. Sabinus város; h.: pælignus város sabinus földön.

Sulpicii. 14. Cæsar ellen való fellépése. Nem egészen fölösleges megmondani, hogy ez a Cæsar nem a dictator, hanem C. Julius Cæsar Strabo.

Susa. Óp. Húszha h.: Húzza (Húza, írva: Uvza), eredetileg az Uxii neve. Megjegyzendő azonban, hogy Bartholomæ (AirWb. p. 1846. s. v. [h]ujvaja) tiltakozik ez olvasás ellen.

Susiana. Huszha l. s. v. Susa; assyriai fölíratokon: Anšan. — Afarti h. Justi: Hapirti. — Choaspes után beszúrandó: a mai Kercha; ettől különböző folyó (Geiger, Geogr. v. Iran) az Eulæus, melynek mai neve: Karūn (Kārūn), nem: Karim. — Bibliographia: Spiegel, Eranische Alterthumskunde; Geiger, Geogr. v. Iran.

Symeon. Nem csupán orvos volt, hanem krónikaíró és orientalista is (Krumb. 399.), a ki Στεφανίτης καὶ Γληγάτης czímen lefordította az arab Kalilah va Dimnah munkát, mely arab és pehlevi retortán át a Pañcatantrára megy vissza. Baumgartner, Die Literaturen Indiens u. Ostasiens (p. 211. et seqq.); Schræder, Indiens Literatur u. Cultur (p. 523. et seqq.) stb.

Synesius. A περί βασιλείας datuma nem: 378 (Arcadius csak 395-ben lépett trónra), hanem: 398. — Az Αιγύπτιοι λόγοι: a byzantiumi birodalom viszonyait tárgyzzák; adde: allegorikus vonatkozások leple alatt. — A kiadások közt: összes művei Petaviustól (1633.), de Christ: Paris 1612.

Syrtis. Phyllusi öböl h.: Psyllusi öböl, még jobb: ὁ Ψυλλικός κόλπος.

Szekér. ζύγοι h.: ζύγοι. — Az essedum egész bizonyossággal gallus harci szekér. Stokes, Urkelt. Sprachschatz, p. 29.

Szelek. Hiányzik a turbo igneus gör. neve: πορστήρ; kiteendő, mert erre vonatkozik az id. Aristoph. Lys. 974. — άώω h.: αῶω. — Eűro; és ήώς biztosan nem tartoznak össze. — Hogy Ἄπτηλιώτης: ήλιος megütközést ne keltsen, meg kell mondani, hogy az άπ^o ión forma a várható és tényleg előforduló άφ^o mellett (Pape).

Színjátékok. A tánczrészletekre nézve l. az Ὁρχηστική czikket. — 887. l. Ruvo-féle váza h.: ruvoi (mert Ruvo apuliai város).

Szobrászok. 892. l. Az akrolith szobroknál meg kell mondani, hogy a ruhátlan részek (fej, láb, kéz) kőből voltak. — 896. l. Igen érdekes archaikus emlék még a chrysaphai relief (berlini muzeum), főleg azért, mert a régibb fametsző technikával való összefüggést világosan mutatja.

Talos. Τάλως; τάλλω elfogadhatatlan (Usener és Pape daczára).

Tantalus. Basis: telā (cf. lat. tuli, gör. τάλας etc.) intensiv reduplicatioval; jelentés: tartó (v. ő. titáni mivoltát) v. tűrő (v. ő. alvilági szenvedéseit).

Taprobane. Szinhála h.: szinhala (simhala), pontosabban: páli szihala; a szó jelentése nem: oroszlán, hanem: Aufenthalt der Löwen, nicht der wirklichen Löwen, sondern der Krieger, welche mit Vigaja einwanderten (Lassen, Ind. Alterthumsk. I, 241.). — Σιελεδίβα (Szinhála Dvípa) h.: páli Szihála dípa. — Τάλιβα h.: Γάλιβα. — «Malea indus nyelven a. m. hegység»; a kérdéses szó: malaja csak a dravida nyelvekben jelent általában hegyet, az indben a kölesönzött Malaya nom. propr. s egy malabari hegységet jelöl (Lassen, Kiepert, Böhtlingk). — Anurogrammum (szanszkr. Anuradhapura) h.: Anurādhapura; de a görög szó atyja nem ez, hanem: Anurādhāgrāma. — Tamraparni h.: Tāmraparnī. — A Tamraparni szó elé beszúrandó: páli.

Tarentinus sinus. Iapygium és Lacinium hegységek h.: hegyfokok.

Tarphē. Erdős hegyes város h.: erdős-hegyes vidéken fekvő város. — *Ναρούη* Aias hazája h. szabatosab: Oeleus-fi Ajas.

Tarraco. A Colonia Julia Victrix Tarraconensis csak Cæsar óta viseli e nevet, melyet tehát nem a Scipiók adtak a városnak.

Tartessos. A Tartessis név nem a várost jelöli, hanem területét (ή *Ταρτησσίδος χώρα*).

Tegea. 1. L. geatis h.: Tegeatis. — Cæs. b. Afrt. h.: Afr.

Tempe. Herod. 6, 129. h.: 7, 129. olvasandó; az itt levő *διάστασις τῶν ὄρεων* nem: hegyváladék, hanem: hegyszakadék vagy ilyesmi.

Terentii. 4. Kimaradt jelentősége a plautusi comœdiák kérdésében. — 9. Kár, hogy a szerző a darabok tartalmát néhány szóval nem érinti (mint igen helyesen Sophocles alatt tette).

Terentilius. Csak 452-ben sikerült megválasztani a decemvireket; fontosabb, hogy 451-ben kezdtek ezek dolgozni.

Természettudományok. Chemia ægyptusi nyelven feketét jelent; ez a szó: chēmi. — Az ezet nevét a savanyú szóból képezték; szigorúan véve: az ezet nevét és a savanyú melléknevet u. a. basisból képezték. — a mészke égetése (ἄρβεστος) h.: a mészke (ἄρβεστος [sc. τίτανος]) égetése. — sarmentitius h. jobb: sarmenticius.

Tertullii. A Lübkernel 2. és 3. sz. alatt ismertetett két egyén tévedésből egy emberré változott; helyesen: 2. Scapula T., hivatalnok Marcus Aurelius és Alexander Severus alatt. — 3. római præfectus (350. Kr. u.), mikor stb.

Thales. Ez a mondat: De nemcsak mint practikus gondolkozású polgár tűnt ki, a maga de-jével csak úgy érthető, ha a Herod. I, 75. (Lübker tévesen: 57.) közölt dolgot (a Halys elgátolása) és a Her. I, 170. alatti (az ión szövetségtanács ügyében tett) indítványát nem hallgatjuk el. — Adde: Principiumát az ægyptusiaktól is vehette (valamint math. és astr. tudását is).

Theatrum. 991. l. *ἑώρημα* h.: *αἰώρημα*. — Adde: Az *ἑξώστρα* is olyan gép volt, mint az *ἐκκύκλημα*.

Thebae. 1. Az épületek közt fölemlítendő még Amphiarus szentélye, melyről l. Herod. VIII, 134. — 3. Memnon oszlop h.: Memnon-szobrok.

Theognis. Sylberg h.: Sylburg.

Theophilus. Volt ilyen nevű grammatikus (Christ, 595.) és poéta is (Christ, 796.).

Theramenes. A harmincz zsarnok legerőszakosabb tagja, a ki Th.-t is kivégeztette, három ízben: Callias e h.: Critias. (A tévedés forrása talán: a platoní Gorgias-beli Uebermensch Kallikles + Kritias.)

Therapeuták. Esseusok h.: essæusok. — saduceus h.: sadduceus (*Σαδδουκαῖος*). — Az esseus szó mások szerint a syr (aram.) ḥase jámbor.

Thermopylae. Térkép elkelve.

Thesmophoria. Kár volt itt elhagyni Demeter neve mellől a jellemző *θεσμοφόρος* jelzőt. — Adde: Az ünnep 3. (utolsó) napja a szűkebb értelemben vett Th. — Demeter *θεσμοφόρος*; templomainak neve: Thesmophorion.

Thespia. Praxiteles e város szülötte vala. Tudtommal athenæi.

Thucydides (2). A köv. mondat: A mi Th. vallásos és erkölcsi nézeteit illeti, megvolt nála ugyan a tömegnek a hagyományos vallásos felfogáshoz ragaszkodó naiv hite, hanem a művelt lelkek, emelkedett szellemek tisztult vallásossága — valószínűleg így javítandó: *nem* volt ugyan meg benne stb., de igenis stb. — Adde: Index Thucydideus von v. Essen (Berlin 1887.).

Thyamis. Mai neve: Kalamás.

Thymele. A τῆννα: etymon törlendő.

Thysdrus. Itt kiáltották ki Gordianust királylyá h.: császárrá.

Tiberis. A flavus jelzöt nem azért kapta, mert mellékfolyói «jócskán megdagasztották», hanem mert áradmányos vizükkel zavarossá tették.

Tibia. Szóba kerülhetett volna a régiek (Plato, Aristoteles) felfogása az ἄλλοξ ethikai jelentőségéről (Nohl).

Tigris. Óp. nyelven Tigra (a. m. nyíl); h.: óp. Tigrā (Bh. I, 18.), de köznévi jelentésben nem fordul elő, a nyíl jelentés tehát csak conjectura, bár valószínű (Spiegel, Ap. Keilinschr. 221, Erān, I, 172. stb.). — Gordæi montes L.-ből átvett sajtóhiba, h.: Gordyæi m.

Timæus. Élt Kr. e. 352—256.

Timagoras (8). Töredékei Müllernél, Fragm. h. Gr. IV, 520.

Timema. Az aristotelesi citatumban διερήητο h.: διερρητο.

Timon (1). Adde: Binder, Über T., den Misanthropen (Ulm 1856.).

Titanes. Cf. τῆταιω (persze Hesiodus naiv magyarázata nélkül). — Egészen rossz és törlendő a θάω, Ζάω, Τάω stb. szavakra való hivatkozás.

Titurii. 1. Ambiorix ejtette el. Cæs. b. g. 5, 37. szerint ez a T. Ambiorix csele folytán veszett ugyan el (mert a tárgyalást elhúzta), de nem az ő kezétől. — 2. M. T. Rufus . . . Sicilia helytartójául ajánlta Cicero; ámde L.: er wurde von ihm (Cic.) dem Statthalter Siciliens empfohlen (!).

Tityus. Cf. i. tütümás kräftig (Brugmann, II, 93. Anm.).

Tragoedia. Thespiis kordéjának magyarázata érdekes, de az egészen elszigetelt horatiusi adatot (ars poet. 276.) kár olyan komolyan venni (Christ, Krüger stb.). E magyarázat folytán e czikk ellenmondásban van a Thespiis czikkkel. — Kimaradt a kar szerepének és jelentőségének méltatása.

Trebia. A Padusnak nem bal-, hanem jobbparti mellékfolyója.

Troas. Τρόες h.: Τρωες. — Lechevaliers h.: Lechevalier (bis). — πύλαι Δαρδάναιαι h. szokottabb: Σκαίαι πύλαι.

Tuba. Szerepel még ünnepeken, játékokon, temetéseken stb.

Tullii. 7. A czikk szerzője elfogult híve Ciceronak; fogyatkozásait leplezi vagy, mint pl. az argumentatióban való gyöngeségét s a komolyabb filozofálásra való képtelenségét meg sem említi. — 13. M. T. Decula consulsága éve nem 84, hanem 81 (Geréb).

Tumultus. Adde: Az in tumultu toborzott subitarius exercitus a tumultuarius jelzöt kapta (Marquardt, 2, 83.): gyülekező hely: a Capitolium.

Turba (2). Mai neve: Tarbes (départ. Hautes Pyrénées).
Tyrys. Nagy Sándor nem 32-ben, hanem 332-ben vette be.

Ulpia. Azonban az úgyis nagy kiterjedésű birodalomnak nem igen váltak javára; kimaradt az alany: e hódítások. — Ennek folytatása: azért egy részéről h.: azért ezeknek egy részéről. — Egy és más még szóba jöhetett volna, pl. Colonia Ulpia Trajana, a Dacicus és Parthicus melléknevek, a Paludes Pomptinæ kiszárítása, Trajanus viszonya a kereszténységhez, a germán limes (mely valószínűleg Trajanusra megy vissza), a felicior Augusto, melior Trajano senatusi üdvözlés stb.

Ultratributum. A szerző definitiója szerint: állami munkálat stb., de pl. L. és Georges szerint: állami munkákért évenként fizetendő pénz. Ezt megerősíti Mommsen (R. Staatsrecht, II, 432.): öffentlichen Ausgaben; id. mű III. 1128. szerint a senatus «ad önként», nem a vállalkozó.

Valentinianus. «Puritán erkölcei mellett a tudományok Mæcenas». Különös mondás! — fogad h.: fogadta. — A következők esztendőben (455.) ugyanaz a sors érte őt is, adde: a nagyravágyó Petronius Maximus révén.

Valerii. Sabinumi eredetű nemzetség h.: sabinus. — 2. M. V. Volusus; a név Liv. 2, 30. szerint: Volesus. — 3. P. V.; adde: s el is esett. — 6. Volusus mint 2. — 7. L. V. Potitus kétszer volt consularis tribunus; h.: több ízben (Geréb Időmutatója szerint: 404, 401, 398.). — 10. M. V. Corvus. «Először 349-ben Camillus alatt Galliában tünt föl». Ez képtelenség; ez időtájt csak gallus betörésről lehetvén szó, h.: a gallusok ellen tünt ki. — 19. Glabro h.: Glabrio. — 29. a Scaurus pörben h.: a S.-féle pörben vagy ilyesmi, — 36. legfennebb h.: legfölebb.

Vasa. 1145. l. Panphæus h.: Πάμφαιος, — Chachrylium h.: C(h)achrylio (Καχρυλίωv, Χαχρυλίωv).

Velites. Adde: Marius óta eltűnnek; legutoljára a jugurthai háborúban szerepelnek (Marquardt II, 434.).

Vellavi. Nép elé szúrandó: celta. — A mai Velay táján; adde: a Cévennes hegységben.

Verbena. «E h. herbena». Képtelenség! A szó etymonját l. Wharton, Vaniček és mások etymologiai munkáiban.

Vercingetorix. «Az Aquitaniában lakó hatalmas gallus népből». Rébusz! Cæs. b. g. VII, 4. szerint arvernus volt s a cikk szerzője is azt mondja alább, hogy: népétől, az arvernusoktól, fejedelemmé választott.

Verolanium. Cattivellaunusok. Sem ez az alak, sem a L.-nél között Cattivellauni nem gerjeszt bizalmat, de igenis a Spruner és Kiepert térképein előforduló Catuvellauni, melyet megerősít Stokes (Urkeit. Sprachschatz, p. 66. s. v. Katu-).

Vertumnus (2). Szabatosan: a verto ige partic. præ. medii-je (Brugmann), mint femina, alumnus stb.

Vesontio. «Itt verte meg Cæsar Ariovistust 58-ban Kr. e.» Lübker félreértése (von dort ausrückend schlug etc.); a csata színhelye valószínűleg: Mühlhausen.

Vespasiani. A Reate sabinus város h.: a sabinus R. v. — «Titus bizonyítékát adta, hogy személyes hajlamainak alá tudja rendelni az állam érdekeit». A czikk szerzője bizonyosan ennek épen ellenkezőjét akarta írni. — Berenice nem volt királyné, csak királynak (I. Agrippa zsidó királynak) a leánya.

Vibius (8). Nemcsak híres rhetor volt, hanem delator is (Tac. hist. 2, 10.). — 12. locubus h.: lacubus.

Vibo. Valentia alapítása éve: 192. (L.)

Villii. Plebejus állású férfiak; egyszerűen: plebejusok.

Vindelicia. A Virdo (Wertach) a Licus (Lech) mellékfolyója, tehát nem közvetlenül ömlik a Dunába.

Vinicii (2). Jeles szónok volt, a ki még lóhátról is tudott szónokolni; L.: aus dem Stegreif.

Vinii. 2. Ez a név Horatiusnál: Vinnius (Krüger). Erről a V.-ról ezt halljuk: Horatiusnak szomszédja, a ki által Augustusnak egy vers-kötetet küldetett. Ez épen nem historicum, hanem minden valószínűség szerint H. humoros fictiója (Ep. I, 13.). — 3. Kimaradt, hogy ez a de-terrimus mortalium bűneivel Galbát is meggyűlöltette.

Vipstani. 2. «Mint a szónoklat lelkes védelmezője lép fel Tacitus dialogus de oratoribus cz. értekezésében». Ez kevés. Ez a V. a köztársasági eloquentia lelkesült híve, míg vele szemben M. Aper az akkoriban modern ékesszólást dicsőíti.

Virginii. 8. L. V. megölte leányát, Virginiát, mivel Appius Claudius decemvir becsületét «rossz hírbe hozta». Ez a libidine ortum nefas (Liv. 3, 44.) sokkal súlyosabb volt.

Volcae. Adde: A Tectosages fővárosa: Tolosa (Toulouse).

Vosegus. Egyik formája: Vogasus sajtóhiba, e h.: Vosagus; a másik: Vagesus csak rossz kéziratoktan fordul elő s elhagyandó (Kiepert, Alte Geogr. 501.).

Vota. Hiányzik a fogadalmi tábla latin neve: tabula votiva.

Xenocles. 1. A Cephisuson épített hidat; adde: azt a hidat, melyen az Eleusisba zarándokoló mystæ átmentek (Eleusinia, γεφυροσμός).

Xenocrates. Adde: Heinze, X. Darstellung der Lehre u. Sammlung der Fragmente (Leipzig 1892.).

Xenon. A Thuc. 7, 19, 3. említett thebæi vezér 413-ban ment Sici-liába, nem: 313-ban.

Xenophon. A czikk szerzőnek Görög irodalomtörténet cz. tankönyvéből van véve, rövidítésekkel, a mi nem vált a czikk előnyére. A művek jellemzése is ügyesebb és részletesebb a tankönyvben, mint itt. A Kyru paideiánál pl. nincs megemlítve a mű regényes mivolta. Hogy a Memorabiliában hívebb képét kapjuk a történeti Socratesnek, mint Plato dialogusaiban, azt sokan nem fogják elhinni.

Xerxes. Óp. Ksájarsá h.: Khsayársá (Xšayāršā).

Zaleucus. Charoudas h.: Charondas (bis).

Zamolxis. Herodotus tanúsága szerint 540. körül élt Kr. e. A meg

jegyzés oda módosítandó, hogy az 540. évszám Herod. IV. 95. helyére épített conjectura.

Zariaspa. Obactr. acpa h.: av. aṣpa (modern: aspa).

Zeno. 1. Híres bizonyítékairól csak azt halljuk, hogy: ismereteseek. De mégis csak kellett volna valamit mondani mivoltukról és értékükről (abstrus voltuk daczára ugyanis nem oly könnyű velük elbánni).

Zeus. «A rómaiak Z.-szal a syncretismus korában Juppitert azonosították» (1213. l.). Indogermán örökségről lévén szó (Hirt, Ablaut, §. 771; Schrader, Reallexikon der indogerm. Alterthumsk. s. v. Gott, Himmel), későbbi azonosításra nem volt szükség. — «A Jupiter név, mely a Mars-piter módjára van alkotva, magában rejti a Jovis alakot stb.» Megannyi naiv, sőt káros megjegyzés; egyszerűen törlendő. Ellenben adde: Ζεῦ πάτερ = Jüpiter, Juppiter.

Zoroastres. Régi perzsa nyelven Zarathustra; h.: az Avesztában Zarathustra (Zarathuštrō); az óperzsában nem fordul elő. A legtöbb részlet elavult; ime az újabb eredmények. Nevének etymonja: alte Kameele habend (Bartholomæ, Grr. I, 149; AirWb. s. v.) v. aux chameaux jaunes (Darmesteter, Le Zend-Avesta, II, p. LXXVI.). — Kora: 660—583. a. Chr. (West a Bündahishn chronológiája alapján; Jackson, Grr. II, 622.) — Születéshelye: Azerbajdsán (Ādarbaidšān; Jackson, ibid.). — Halála: valószínűleg háborúban veszett el, mikor a turániak Balkhot bevették (Jackson, ibid. II, 624.). — A bibliographiához adde: Geldner és Jackson műveit a Grr. der ir. Philologie-ban, azonkívül Darmesteter itt id. művét. — Darmesteter h. itt is mindenütt Darmesteter írandó.

Az *orthographia* nehéz kérdése oly jól van megoldva, a mint csak lehetett; az ilyen transcriptiók mindazáltal, mint: critica, dialectica etc. szemet szúrnak. Gyakrabban előforduló inconsequentiak: samnitok (samniták), optimaták e. h.: samnisok, optimasok. Helytelenek az ilyféle alakok is: Fataek, Febresek, Junonesek, Laresek (h.: Lares, vagy Larok), Caspiusi tenger (h.: Kaspi tenger, mare Caspium), Thermaei öböl (h.: Thermei v. Thermai ö.), Mynyaiak, Mynyadák (h.: Mynyák [*Μινύαι*], Mynyasok), Nereidák (h.: Nereisek); Hekatoncheiresek; Aboriginesek; Ozolesi locrusok (h.: ozolisi), favitoresek; Trittyák (trittysek, Carnusi Alpesek (h.: Alpes Carnicæ). Az *-ων* végű görög szavaknak (*Ἀγαμέμνων*, *Ἀμφιτεύων*) szigorúan véve csak *-o* végű latin alakok (Agamemno, Amphitruo) felelhetnének meg, de e részben már a class. írók sem consequensek (Timoleon, Timon, Polysperchon). *Mindenesetre nagyon kívánatos volna, ha a transcriptio kérdését a Philologiai Társaság, mint leghívatottabb fórum egyszer már véglegesen rendezné.* — A quantitas-jeleket kár volt végkép mellőzni. A mű szedése gondos, az ékezetjelek itt-ott lepattantak.

Mindezen megjegyzések, kifogások, óhajtások összevéve, még ha mind jogosultak volnának is, nem devalválják a munka értékét, mert túlnyomó részben apróságok s részben jelentéktelenebb czikkeken

fordulnak elő; fontosabb tárgyi tévedés aránylag igen kevés van. De ha sokkal több volna, sem alterálná a mű hasznavehetőségét. Mindig számot kell vetni egy jó lexikon létesülésének egészen specialis föltételeivel: teljesen kifogástalan és hibátlan lexikon alighanem utópia, mindenesetre csak többszörös revisio eredményeként évek hosszú sorozata alatt jöhet létre. Valószínű, hogy ha lexikonunk még egyszer annyi ideig készült volna, jobb is lehetett volna. De *periculum in mora* és *bis dat, qui cito dat!* Lexikonunk külömben mindjárt az első kísérletre minden tekintetben igen szépen sikerült. *Eredetiség* tekintetében alig lehet komolyabb kifogás: a munkatársak óriási többsége mindig szem előtt tartotta, hogy L. lexikona csak *directivum*, nem pedig lefordítani való *pensum*. Legkevesebbé eredetiek a cikkek közt a *geographiaiak*, a többiek — szórványos kivételekkel — egészen önállóak; hogy a rövidebb vagy jelentéktelenebb cikkek L. nyomán készültek, azt csak helyeselni lehet, mert az aprólékoskodó eredetiségéből eredő farrago elenyésző keveset használt volna a munkának s csak a papirost fogyasztotta volna. *Mennyiség* tekintetében a mérleg erősen lexikonunk javára billen le: L. 1332 lapjával 1140+1250 lap áll szemben, tehát csaknem még egyszer akkora anyag, mely adathoz nem kell kommentár. Itt-ott aprólékos pepecselés, sőt *polemia nyomaira* bukkanunk, a mi kétségkívül fölösleges ballast; de e jelenség sporadikus. *Minőség* tekintetében az anyag túlnyomó tömege elsőrendű, előkelő színvonalon áll s kétségtelenül jobb és modernebb, mint L.-é. A *kiállítás* végre a mienknél sokkal kényesebb ízlésű közönséget is kielégítene: a *formatum* tetszetős, a nyomás szép tiszta s könnyen olvasható, az *illusztrációk* — igen kevés kivétellel — jól sikerültek s szám tekintetében (900!) is magasan állanak L. (161) fölött.

Ez alapon, azt hiszem, teljes joggal kívánhatunk szerencsét e munkához az érdemes szerkesztőnek s derék munkatársainak. Azt a bizonyos erőpróbát a magyar *class. philologia* derekasan kiállotta s hogy minél előbb és minél többször újra meg újra kiállhassa, szívből óhajtjuk. *Di faxint!*

(Budapest.)

SCHMIDT JÓZSEF.

Balassa József: Magyar Hangtan. I. Magyar Fonétika. A hangok és a beszéd fiziológiai elemzése. («A Phonetika Elemei»-nek II. teljesen átdolgozott kiadása.) Budapest, Franklin-Társulat. 1904. 166 l. Ára 250 K.

Valahányszor a naponként szaporodó fonetikai irodalomnak egy-egy új, vagy új kiadást érő termékét látom, önkénytelenül eszembe jutnak Luthernek, tulajdonképen a fordításról mondott szavai, melyek

legtalálóbban fejezik ki a fonetikai kutatás alapelvét: a házban szorgoskodó anyát, az utcán a gyermekeket, az egyszerű férfit a piacon kell megkérdezni, s azoknak a szájára kell nézni, hogyan beszélnek.¹⁾ Az élőbeszéd megfigyelése a természettudományok legnehezebb feladatai közé tartozik; finom érzék, sok nyelv alapos tudása, nagy gyakorlat és nagy művészet kell hozzá; valóban, születni kell rá. Ily szemmel nézve B. könyvét, nem csatlakozhatom ahhoz a feltétlen dicsérethez, a melylyel Rubinyi a Magyar Nyelvőr 1904: V. számában elhalmozza. A magyar tudománynak egyelőre még igen nagy szüksége van produktív vagy ellenőrző kritikára. Embereknek és könyveknek feldicséréséből, a hogyan ez az újságírók közt dívik, sem a szerzőnek, sem a tudománynak haszna nincs; onéretes szerzőre meg az ilyen ügyis csak kinos hatással van. Teljesen csatlakozom azonban Gombocz-nak a NyK. 1904: II. füzetében megjelent, bár szintén elnéző, de tárgyilagos bírálatához, melynek kifogásait komolyaknak és megszívlelendőknek tartom B.-nak elfogultságról tanuskodó feleleteivel szemben.²⁾ Csak egy dologban adok feltétlenül igazat B.-nak, t. i. abban, hogy nagyon helyesen járt el, mikor a beszélő szervek nyugalmi helyzete (Indifferenzlage) és a kiejtés alapsajátságai (Artikulationsbasis) közt különbséget tett. Sievers fonetikájából (5. kiadás 291. §) is kitűnik, hogy ő «Artikulationsbasis»-on inkább a hangképző szervek működésének módját érti, kezdve a kibocsátott lélegzet erősségi fokán, a gége izmainak működésén egészen a nyelv, az ajkak és a száj falának szerepéig. Még inkább hangsúlyozta ezt már tizenöt évvel ezelőtt Kauffmann (Geschichte der schwäbischen Mundart, IX. 1.); szerinte a homo sapiens beszélő szervei mindenütt egyformák, s az egyes nyelvek és dialektusok közti különbség csakis a beszélő szervek eltérő működési módján alapszik. Ha ebben van is egy kis túlzás, mégis kétségtelen, hogy a beszélő szervek nyugalmi helyzetének távolról sincs olyan nagy fontossága az egyes nyelvek és dialektusok eltérő sajátságainak magyarázatánál, mint a hogy eddig általánosan hitték.

¹⁾ Man muss nicht die Buchstaben in der lateinischen Sprachen fragen, wie man soll deutsch reden . . . ; sondern man muss die Mutter im Hause, die Kinder auf der Gassen, den gemeinen Mann auf dem Markt drum fragen und denselbigen auf das Maul sehen, wie sie reden. (Sendbrief vom Dolmetschen.)

²⁾ Furcsán hangzik B. egyik kijelentése a NyK.-ben (34: 476.): «csak arra akarok röviden utalni, hogy az Artikulationsbasist nem fordítom az ejtés alapsajátságának», pedig könyvének 40. l.-án szóról szóra ez olvasható: «valamely nyelv ejtésmódjának . . . jellemző és alapvető sajátságait nevezzük az illető kiejtés *alapsajátságának* (Artikulationsbasis)».

A mit B. különben a magyar kiejtés alapsajátságairól mond (40. lⁿ), az mindössze nem sok. Így például nemcsak a magyar, hanem a legtöbb uralaltáji nyelv articulatiójának legcsodálatosabb és legjellemzőbb alapsajátsága — mint ismeretes — a magánhangzóilleszkedés. Nem ismerek nyelvi jelenséget, mely oly nagy területen, egy nyelvtörzs annyi ágában oly következetesen el volna terjedve, s physiologiai és psychologiai szempontból egyaránt oly fontos és érdekes volna, mint ez. A magánhangzóilleszkedést bátran lehetett volna a magyar kiejtés alapsajátságai közé sorolni.

E jelenség nem oly egyszerű, mint a hogy iskolai könyvekben előadják. Kétségtelen, hogy assziáló hatáson alapszik, s oly készsége a beszélő szervek, első sorban az ajak és nyelvizmok működésének, melynél fogva a *tő* vagy a «súlyosabb» szótag vocalisa mindig bizonyos megfelelő működéssel képzett magánhangzót von maga után a többi szótagban, esetleg ragban vagy képzőben. Az associatív érintkezési hatás (associative Kontaktwirkung) tehát nemcsak progressiv, mint pl. Böthlingk, Wundt és Sievers gondolják,¹⁾ hanem lehet regressiv is. B. a magánhangzóilleszkedésről csak ennyit mond: «a magyarban a magánhangzóknak csak két (t. i. elülső és hátulsó nyelvallással képezett) sora van meg, s szorosán el vannak egymástól választva a hangzóilleszkedés törvénye által». A tény az, hogy a mai magyar köznyelvben ugyanazon egyszerű szóban nem fordulhat elő elülső alsó nyelvallással képzett hang (*e*), valamint elülső nyelvallással és ajakgömbölyítéssel képzett vocalis (*ö, ü*), hátsó nyelvallással képzett hanggal. De előfordul — a mai magyar nyelvben legalább — ugyanazon szóban elülső felső és középső nyelvallással, de ajakgömbölyítés nélkül képzett hang hátsó nyelvallással képzettel. Ép úgy megfér ugyanon szóban bármely elülső nyelvallással — akár ajakgömbölyítéssel, akár a nélkül képzett — vocalis egymással. A magyar phonetikusok dolga, hogy e jelenséget physiologiai szempontból megmagyarázzák. Itt arra is kellene ügyelni, hogy a hátsó nyelvallással képzett vocalisoknál az ajakgömbölyítés más természetű, mint az elülső nyelvallással képzettekénél. Magas és mélyhangú szókban nemcsak a *k* és *g* képzése különböző (és több, mint kétféle), hanem a többi nyelvhangoké is. S a mi fő, változik a resonáló üreg alakja, s e szerint más a magas- és mélyhangú szók elemeinek zenei ú. n. saját hangja (Eigenton).

Sajnos, a hely, mely itt rendelkezésemre áll, szűkebb, semhogy sorra vehetném mindazt, a mit B. könyvében minden gondolkozó olvasó kifogásolni fog; megnehezíti ezt az is, hogy phonetikai kérdések-

¹⁾ Wundt: *Völkerpsychologie*² I, 424. Sievers: *Phonetik*⁵ 749. és 750. §. Szabó Sándor: *A magyar magánhangzóilleszkedés*, 5. l.

ben kénytelen az ember minden kifogást a lehető legkörülményesebben részletezni és bizonyítani, mert talán e tudomány terén a legnehezebb valakit tévedésének belátására bírni. Most tehát csak a módszerre, vagy oly lapsusokra fogok kitérni, a melyeknek felemlítése is elég, hogy mindenki beláthassa őket, a melyeknél tehát «eltérő felfogásra» nem lehet hivatkozni.

B. azon kérdés eldöntésénél, hogy mit nevezünk *egy* hangnak (41. l.), igen helyesen Sievers találó és világos fejtegetéseiből indult ki (Sievers: *Phonetik*⁵ 98. §). De, a mint ezek alapján önállóan tovább épít, mindjárt bajba kerül. Félreértésre adhat alkalmat ugyanis, ha azt mondja: «a beszélő szervezetnek csak egy, változatlan alakjával szabad a létrejött hangot módosítanunk, hogy az eredményt *egy* hangnak tekinthessük.» Összefüggő beszédben — nem elkülönítve ejtve az egyes hangokat — ritkán marad a beszélő szervezet egy hang kiejtése közben változatlanul, nem is gondolva most a hangszalagok rezgésével. A *p* hang ejtése közben pl. az ajkakát zárjuk, majd ismét rést nyitunk a kitóduló levegőnek; a *p*-t mégis B. is csak *egy* hangnak tekinti. Az *r* ejtése közben a nyelv hegye rezeg, vagyis többször is a kemény ínyhez emelkedik s megint lecsapódik. Ha a *tet* szót ejtjük ki, a nyelv hegye az exploziókor lefelé indul, s a mint az *é*-ejtés alsó határát elérte, rögtön felfelé siet megint a következő zár képzéséhez. Még érdekesebb hullámszerű mozgást visz véghez a nyelv az olyan, akár széles, akár szűk ejtésű vocalis képzésénél, a melyet palatalis és gutturális cons. között ejtünk (pl. a *láng* vagy *tenger* szavakban). Fejtegetéseinek hiányosságát érezte B. is, mert az összefoglaló részben (42. l.) már hozzátette: «egy hang az összefüggő beszédnek akkora része, a mennyi a beszélő szerveknek egy változatlan helyzete vagy egy működése alkalmával jó létre.» Utóbbi magában is elég, s sokkal jobb, ha a «beszélő szervezet változatlan helyzetéről» nem beszélünk a hangképzésnél, egyrészt mert ezzel nem is adunk helyes képet a hangképzés lefolyásáról, másrészt mert hozzászoktatja a kezdőt ahhoz, hogy a hangokat isolálva vizsgálja, a mi pedig igen nagy hiba.

Az olvasó talán kicsinyesnek fogja találni e megjegyzést; hiszen B. a 42. l.-on kijavítja az előbbi oldalon tett hibát, tehát minden rendben van. Csakhogy itt van B. fejtegetéseinek, módszerének, stílusának fő hiányossága: nagyjából, félig-meddig minden jó és helyes, a mit mond. Ha valahol valami egy kicsit könnyedén, különösebb írói gond és skrupulus nélkül van oda vetve, másutt talán megtaláljuk a helyes felfogás nyomát vagy bizonyítékát. Csakhogy az embert sohasem hagyja el a bizonytalanság érzése, míg olyan könyvet forgat, melynél mondatról-mondatra érzi, hogy ezt lehetett volna helyesebben, pontosabban, és sokszor egyszerűbben elmondani. Régi dolog, hogy alapos és

gondolkozó szerzót arról lehet megismerni, hogy hogyan tud ismert igazságot találóan megfogalmazni. De mit szóljunk egy ilyen mondat-hoz: «minden hang képzésében van egy állandó rész, van a beszélő szerveknek egy olyan helyzete, a melynek hallható eredménye az illető hang» (41. l.). Nem nehéz kitalálni, hogy B. mit akar mondani; de utóvégre is nem gondolatolvasók, hanem kezdő phonetikusok számára készült talán ez a szép című könyv.

A 46-ik l-on a z ö n g é s p i l l a n a t n y i v a g y z á r t h a n g o k r ó l (*b, d, g*) az van mondva, hogy «ezeknek jellemző vonása, hogy az illető hang csak akkor hallatszik, midőn a zár megnyílik s a zöngé kiszabadul» (!). A hosszú explosivákról pedig B. (103. l.) azt mondja, hogy «e hangoknak jellemző középső része néma; ha tehát hosszabb ideig tartjuk a beszélő szerveket abban a helyzetben, a mely e hang képzésére szolgál, akkor hosszabb lesz a szünet a hang két hallható része, kezdő és végző mozzanata között; így képezhetünk hosszú explosivát. Tehát ezeknél nem a hangzás, hanem a némaság hosszú.» Ez nem vonatkozhatik a zöngés explosivára (pl. ezekben *add, redd jobb*); ezeknél, mint B. (a 47. l-on) az egyszerű zöngés explosivára vonatkozólag helyesen magyarázta, akkor is van zöngé, mikor az ajkak zárva vannak; a hangszalagokat működésbe hozó levegő az explosióig a szájban sűrűsödik össze. Ez a geminaták ejtés módjából is bizonyos; ezeknél ugyanis magába a geminatába esik az expiratorikus nyomás minimuma, vagyis határa (új lehellekibocsátásról beszélni, mint B. teszi, theoretikus túlzás), a levegő nyomása, s ezzel együtt a zöngé gyöngül s ismét erősödik; a hosszú mássalhangzónál általában (tehát a hosszú zöngés explosivánál is) egyenletes vagy egyenletesen fogyó.

A zöngé tehát nem lehet néma; s tényleg nem is az, sem az egyszerű, sem a hosszú, sem a kettőztett zöngés explosivánál; ha nem is oly intenzív, mintha a levegő útja szabad volna. (V. ö. a mit Sievers a «Blählaut»-ról mond Phonetikájának 357., 400. stb. §§-aiban). Önmagával és az igazsággal jön ellentétbe B. akkor is, mikor azt mondja, hogy a zöngés explosiva csak akkor hallatszik, mikor a zár megnyílik; másutt meg (a hosszú explosiva) «két hallható része, kezdő és végző mozzanata»-ról van szó. Ép így a 93. l-on az explosivákról általában: «a pillanatnyi hangoknak hallható része tulajdonképpen a bezáródás és a kinyílás, vagyis a hang kezdete és vége». Mi igaz most már mindebből? Ha — mint a hogy B. könyve készült — az *abc* betűit ejtem ki, az ú. n. pillanatnyi mássalhangzóknál implosio nincs; de némely phonetikában szó van implosióról: innen az ellenmondás. «A pillanatnyi hangoknak a bezáródásnál hallható része» tényleg nem egyéb, mint a vocalis módosulása az explosiva előtt, illetőleg

a zár képzése előtt keletkezett átmeneti hang (V. ö. Sievers 445. §). B. könyve második részének az a címe: «az egyes hangok,» a harmadik részé pedig: «az összefüggő beszéd elemzése». De ha az egyes hangokat vizsgáljuk, sem szabad teljesen megfedelkednünk arról, hogy ezek is csak összefüggő beszédben fordulnak elő. Mert ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, könnyen olyat mondunk az egyes hangokról, a mi nem egyezik az igazsággal.

Így pl. a 87. l.-on azt olvassuk: «labialis orrhang az *m*. Ezt úgy ejtjük, hogy a két ajak egymáshoz szorulva teljesen elzárja a szájüreget nyílását s mögötte a fogsor és a nyelv a nyugalmi helyzetben marad». De a 121. l.-on meg (Bremer és Sievers alapján) helyesen azt mondja: «a *mi* szótagban az *m*-et ejtve, a nyelv már az *i* helyzetében van, míg a *mu* vagy *ma* szótagok ejtésekor az *u* ill. *a* helyzetét veszi fel». Hogy az *m* ejtésénél a nyelv milyen helyzetben van, az attól függ, hogy milyen hang előzi és milyen követi. Itt megint a hangzóiilleszkedésnél vagyunk; ha ugyanis pl. valamely szó két szótagját labialis consonans választja el, akkor a nyelv magashangú szóban elülső helyzetben, mélyhangú szóban hátulsóban marad a szóközépi cons. ejtése közben is, stb. Az igaz, hogy ilyenkor a nyelv mozgásának és helyzetének csak a hangmódosító üreg alakjára van befolyása.

A dentalis explosivákra vonatkozólag B-val szemben az a megjegyzésem, hogy azokat általában valamivel hátrább képezik a magyarban, mint a németben. Nielsen dr. figyelmeztet, hogy tévedés B-nál az is, mikor (a 134. l.-on) azt mondja: «a magyarban a sonans elem mindig magánhangzó, a mennyiben magánhangzó nélkül szótag nem lehetséges»; vocalis nélküli szótag ugyanis olykor az «s» kötőszó; ép úgy *hiszen*, *hisz* helyett sokszor csak szótagképző *sz*-et mondunk.

B. könyvének a mássalhangzókkal foglalkozó része aránylag mégis több eredeti és helyes megfigyelést tartalmaz (pl. a palatalis mássalhangzókról). A magánhangzókról szóló fejezet csak sivár rendszerezés. A magyar magánhangzókról (73. l.) alig tudunk meg többet, mint hogy elülső, hátulsó, felső, középső vagy alsó nyelvallással, ajakgömbölyítéssel vagy a nélkül képeztetnek-e. A német, francia és angol nyelv magánhangzóiról szóló fejezet pedig alig tartalmaz egyebet, mint az illető nyelvek vocalisainak felsorolását Vietor, Passy és Sweet alapján B.-féle átírásban. Betűkkel pedig hangokat ismertetni tudományos phonetikában nem volna szabad. Az ilyen transscriptiónak, mint a milyen pl. az Association Phonétique általánosan elfogadott átírása is, igen nagy *praktikus haszna* van, de *tudományos értéke* nincs. Még pedig azért nincs, mert minden nyelv egyes hangjait az articulatio más basisával ejtjük ki. A mint tehát két különböző nyelv akustikai

szempontból bármennyire hasonló hangjait ugyanazon betűvel jelöljük, hibát követünk el. Praktikus cél elérésénél megbocsáthatjuk e hibát, de tudományos leírásnál ezt szem előtt téveszteni nem szabad.

Kénytelen vagyok rövid ismertetésemet befejezni, az adandó alkalomra hagyva, hogy B. könyvének egy és más hiányára, különösen a hangsúly tárgyalására vonatkozólag, még rámutassak.¹⁾ Balassa jól ismeri a terjedelmes német, francia és angol phonetikai irodalmat, s annak eredményeit lelkiismeretesen értékesíti. De nem tudja felmelegíteni az olvasót az eredeti megfigyelés közvetlenségével, a világos tudás találó biztosságával. A ki azért nyúl könyvéhez, hogy abból a magyar nyelv sajátosságairól és alkotó elemeiről kapjon tiszta képet, az kielégítetlenül és várakozásában csalódva fogja letenni. Vajjon megérjük-e, hogy Sweet, Rousselot, Sievers, Jespersen mellé egy méltó magyar phonetikust állíthatunk? Egyelőre messze vagyunk tőle.

B. könyvének második kiadása már a címével jelzi, hogy többet követelhetünk tőle, mint az első kiadástól; azonban, sajnos, ez sem több, mint a phonetika elemeinek — némi elővigyázattal használandó — repetitoriuma.

(Budapest.)

SCHMIDT HENRIK.

Magyar Regényírók. I. sorozat. (*Kemény Zsigmond, A rajongók, Pálffy Albert.* Esztike kisasszony professora, *Vadnay Károly, A kis tündér. Csiky Gergely, Atlasz-család.*) Szerkeszti és bevezetéssel ellátja *Mikszáth Kálmán.* Budapest, Franklin-Társulat. 1904. Egyenként nem kapható.

Öt kötet ízlésesen kötött könyv van előttem, a Franklin-társulat legújabb gyűjteményes vállalatának első sorozata, újabb bizonyítékául annak, hogy korunk irodalmát méltán nevezhetnők a gyűjteményes vállalkozások idejének. Az erők és eszközök tömörítésének ez a jelensége kétségtelenül észlelhető. Hallatszík is érte elég panasz az irodalmi körökben, de épen a Franklin-társulat kiadványainak tárgyalásánál nem alkalmoszerű ennek a mindjobban elharapódzó bajnak s a belőle

¹⁾ Egyelőre csak annyit jegyzek meg, hogy Gombocz kifogásait találóknak tartom. B. (mint a NyK. 24:476. l. egy megjegyzéséből kitűnik), úgy látszik még most sem győződött meg tévedéséről, hogy t. i. a magyar kérdőmondatban az utolsó szótagon zenei hangsúly akkor sincs, ha az utolsó szó egytagú, mint pl. a németben (kivéve természetesen, ha ép ezt a szót akarjuk különösen kiemelni). Nem akarok B. megfigyelésének helyességében kételkedni, de azon sem csodálkoznám, ha valaki ezek alapján arra következtetésre jutna, hogy B. hangsúlyozása nem magyaros, hanem idegenszerű.

származó nagy kárnak vizsgálata, mert a mit a Franklin ebben az irányban megkezdett (Olcsó Könyvtár, Régi Magyar Könyvtár, Magyar Remekírók, Egyetemes Irodalomtörténet), az mind irodalmi színvonalon álló, irodalmi czélokot szolgáló vállalkozás.

A legújabb gyűjtemény gondolatát és tervét is örömmel üdvözljük. A magyar regényirodalom legjelesebb képviselőinek műveiből hatvan kötetre valót bocsát egyforma, díszes köntösben az olvasóközönség elé, és így megismerteti a magyar regény fejlődésével attól a ponttól kezdve, hogy a külföldi fordításokból és utánzásokból kiválik, a legújabb korig, Verseghytől Herczegig. Van ennek az összeállításnak, hogy így történeti, összefüggő láncolatban kerül a könyvszekrényekbe a magyar regényirodalom, egy megbecsülhetetlen hatása. A művelt nagyközönség, a mely — tisztelet a kivételeknek — csak annyira művelt, mint a mennyire nagy, szeret ugyan olvasni, de csak könnyű, rövid és modern dolgot, most egy csomó kedves, neki való olvasmány között olyanokat is talál, a melyenekhez nem volt szokva. Ezek a komoly, tartalmas, értékes, de elmélyedést és folytonos figyelmet követelő regények, mint p. o. Eötvös és Kemény regényei, eddig vagy egyáltalán nem kerültek kezéhez — pénzért semmi esetre sem vette meg őket — vagy hamar visszaszolgáltatta tulajdonosának. Most ott állanak könyvei között, sőt egy nagyobb gyűjteményben, mint már külsőleg is hozzájuk tartozó könyvek; valamikor csak sort kerít rájuk: ha már megvette, hadd lássa, miért adott pénzt. Nem kétlem, hogy egy pár olvasó, a kinek ízlését nem rontotta el egészen a könnyű külföldi irodalom, a szemérmetlen francia, sekély német regények, meg az angol detektív históriák, gyönyörűségét fogja találni ezekben az «unalmas»-aknak nevezett klasszikusokban. Sőt talán az a reménységem sem túlságosan merész, hogy lassanként a még «unalmasabb» Jósikát és Fayt is kezébe veszi, és így szinte észrevétlenül megismerkedik, megbarátkozik a XIX. század egész magyar regényirodalmával.

Persze van egy-két munka a sok között, a melyikért nem volna kár, ha olvasatlan maradna. Majd az egyes sorozatok megjelenésénél reájuk mutatunk, most abban a reményben, hogy egyik-másik úgyis elmarad idővel, csak egy író ellen emeljük föl szavunkat. Beniczkyné Bajza Lenkére célzok. Ám vásárolja a közönség regényeit, ha tetszik; de komoly irodalmi vállalatnak, ha meg akarja óvni tekintélyét, nem szabad reá kényszeríteni az embereket, hogy a «magyar Ohnet» műveit, a ki francia rokonánál is fölületesebb, üresebb és keresettebb, egy sorba tegye — ha csak könyvszekrényi sort értünk is rajta — a magyar regényirodalom legkiválóbb termékeivel.

A regényírók sora, a kiket a tervezet szerint fölölel a gyűjtemény, elég teljes, az irodalomtörténet megörökítette nevek közül csak

kettő hiányzik: Dugonics és Abonyi Lajos. Bármennyire kívánnók is, hogy Dugonics Etelkája, mint az első eredeti magyar regény, ott álljon a gyűjtemény élén, be kell vallanunk, hogy értéke ma már pusztán irodalomtörténeti, maga a regény a laikus közönségnek teljesen élvezhetetlen. Így a mellőzésbe bele kell nyugodnunk. Abonyi Lajost, úgy tudjuk, be akarta mutatni a vállalat, de a gyűjtemény megindításának hírére egy antiquarius megvette a tulajdonjogát és hallatlan árt (20.000 korona!) követelt érte. Igazán sajnáljuk, hogy ez a zamatos magyarságú író, a népéletnek és népléleknek kiváló ismerője — megbecsülhetetlen tulajdonság a mai kozmopolita irányú elbeszélő költészetünkben — áldozatul esett a spekuláczióknak.

Az egyes kötetek annak, a ki az egész vállalatot megszerzi, 5 koronába kerülnek, a mi arányilag, a Remekírókhoz viszonyítva, drága, főképen, ha tudja az ember, hogy ennek nagyrészt az illusztrációk az okai. És ezzel eljutottunk a vállalat egyik könnyen sebezhető pontjához. Nyugodt lelkiismerettel mondhatom, hogy olyan rossz illusztrációkat, mint a milyenek a Regényírók egyik-másik kötetét éktelenítik, még a krajczáros újságokban sem látni, és hogy Márk Lajosnak, de különösen Nagy Sándornak modoros, elmosódott, művészietlen, csunya rajzai (A kis tündér-ben) meghaladnak minden képzeletet. Övé a pálma, övé a dicsőség, övé minden! Azt hiszem, a jó ízlésű vásárlóközönség szívesen fizetne még egy koronával többet, ha Nagy Sándor et comp. rajzai elmaradtak volna.

A másik pont a regényekhez írt bevezető életrajzok. Mindegyiknek Mikszáth a szerzője. Mikszáthról az volt eddig az általános vélemény, hogy nagyobb compositiói nem sikerülnek, de a kisebb dolgokban remekel. Ez azonban csak az elbeszélő Mikszáthra áll. Az æsthetikus Mikszáthról azonban legjobb volna hallgatni. E három-négy lapra terjedő bevezetésekben van mindig egy egy ötlet, hol rosszabb, hol kevésbé rossz, egy pár subiectiv mozzanat Mikszáth emlékeinek gazdag tárházából, vagy helyettük olesó szellemeskedés, ezenkívül hamisítatlan újságírói stílus. Egyéb semmi.

Az első sorozatban megjelent négy regényhez nem kell sok szót fűznünk. Elég jól vannak összeválogatva. *A rajongók* Keménynek kétségen kívül legérdekesebb. *Az Atlasz család* Csikynek határozottan legjobb regénye. Már Pálffytól talán jellemzőbb regényt is választhattak volna, mint az *Esztike kisasszony professor*-át. Igaz, hogy a nagyközönség ízlésének talán leginkább e regény felel meg, de a fejlettebb műérzékűek több gyönyörűséget találtak volna például a *Régi Magyarországon*, az 1897. évi Péczely-díj győztesében. *A kis tündér* helyett mindenesetre jobb lett volna Vadnainak valamelyik újabb regénye, talán az *Immaculata grófnő*.

Érdeklődéssel várjuk, mennyiben valósítja meg a gyűjtemény a tervezetet, és mennyire közelíti meg a célját, hogy kicsinyített, de hű tükre legyen a magyar regényirodalomnak.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

1. **Ch. Huelsen:** Die Ausgrabungen auf dem Forum Romanum 1898—1902. Zweiter verbesserter Abdruck. Rom, Loescher, 1903. (5 márka; a német császári archæologiai intézet Mitteilungen-jaiból.) — 2. **Dante Vaglieri:** Gli scavi recenti nel Foro Romano. Roma, Loescher, 1903. Hozzá: Supplemento I. U. o. 1903. (10, illetőleg 2 lira; a Róma városi archæologiai bizottság Bulletino-jából.) — 3. **Ch. Huelsen:** Das Forum Romanum, seine Geschichte und seine Denkmäler. Rom, Loescher, 1904. (5 márka.) — 4. **Eugen Petersen:** Comitium. Rostra. Grab des Romulus. U. o. 1904. (1.80 márka.) — 5. **Dr. Richard Thiele:** Das Forum Romanum, mit besonderer Berücksichtigung der neuesten Ausgrabungen (1898—1903). Erfurt. 1904. (60 pfennig.) — 6. **Albert Zacher:** Rom als Kunststätte. Berlin, Julius Bard. (1.25 márka, Richard Muther: Die Kunst című gyűjtemény XVIII. kötete.) — 7. **Modernier Cicerone.** Rom I. Antike Kunst. Die Ruinen Roms von Prof. **Dr. H. Holtzinger.** Die Antiken-Sammlungen von **Dr. W. Amelung.** [Rom II. Neuere Kunst von Prof. Dr. O. Harnack.] Rom III. Die Umgebung von **Dr. Th. v. Scheffer.** (5.50, [4], 2.50 márka; Stuttgart, Union vállalatában.)

Egész kis könyvtár az utóbbi két év alatt Rómáról és a Forum Romanumról. A nálunk nehezen hozzáférhető szakfolyóiratok és illusztrált lapok számtalan cikke mellett könnyen és aránylag olcsón hozzáférhetők. Ez ismertető sorok célja, hogy az érdeklődők figyelmét fölhívják úgy a szorosabb értelemben vett tudományos, mint a népszerű, inkább leíró ismertetésekre, a melyek a Rómát tanulmányozó és Rómába utazó közönségnek még a Baedeker mellett is jó szolgálatot tesznek.

Sorba véve előbb a népszerű könyveket, legrovidebben végezhettek Zacher művével (6.). A 66 nyolczadrét oldalnyi kis kötetből 14 foglalkozik csak az ókorral, 12 gyönyörű fényképe közül 4. Annak, a ki Róma műemlékeit, múzeumait végig nézte, bár főleg a renaissance és az újkor művészeit valósággal futólépésben vonultatja föl, érdekes olvasnivaló.

Inkább előkészületre és a helyszínén való olvasásra való a *Modernier Cicerone* vállalat 3 kötete (7.), a melyek mindegyikét szép

kivitelű és sok illusztráció teszi ajánlatossá. A ki Rómában a régi Róma emlékeiről akar áttekinthető képet kapni, helyesen cselekszik, ha a Baedekert félreteszi és *Holtzinger* művével kezében indul meg. Pontos utasításai mellett megtalálja az utas a középkori és a modern épületek tömegében szerteszéjjel szórt, de műtörténeti szempontból megtekintésre érdemes antik emlékeket s a világos leírások segítségével lesznek, hogy az elmosódott körvonalakban megtalálja a régi Rómát.

Amelung műve a római múzeumokon vezet végig olvasóját. A Rómában rövid időt töltő utas (pedig a legtöbb ilyen) örömmel fogja ezt a kezébe venni Helbig terjedelmesebb könyve helyett, mert itt előre kiválogatva találja azt, a mit első sorban kell meglátnia a szédítően gazdag gyűjteményekben. S a fényképek nemcsak az ott szeme előtt álló szobrok, domborművek képeit adják neki emlékül, hanem sokszor kezébe adják egy-egy távoli múzeumban őrzött műkincs képét, hogy a leírásban levő vonatkozások egy-egy madridi vagy kjöbenhavnai szoborra világosabban érthetőek legyenek.

Scheffer a Campagna di Román vezet keresztül-kasul emberét, a hol, különösen a város közvetlen közelében az ókori emlékek teszik a látónivalók túlnyomó részét. Fölemlíteni itt csak ebből a szempontból tartottam szükségesnek.

Főként középiskolai tanulók számára készült *Thiele* műve (5.). A 24 oldalra terjedő füzet mellé a Forumnak egy vázlatos tervrajza van mellékelve, a mely azonban aligha ad világos képet az olvasónak, hiszen pl. a rajta föltüntetett és a Forum közepét elfoglaló «cuniculi» a szövegben még föl sincsenek említve. Magában a leírásban is találunk olyan dolgokat, a melyeknek olvasása gondolkodóba ejt. Így a forum szó etymológiáját a szanszkrit *dhar* «tragen, schützen, halten» gyökből a görög *θόλος* «Tiefbau, Grube» s a gót *dala* «Tal» segítségével, «die Grube oder der Graben, d. h. das durch einen Graben entwässerte Abhangstal» értelemben vezet le, hogy az új ásások eredményeit, a sok cloaca most szemmel látható hálózatát, s a sepulcretumot már magával az elnevezéssel magyarázhatta. A *dhar* gyökből való magyarázat nem új, már Jordan (I, 1, 496.) több kísérletet említ, a melyek szerint a szó «umfriedigter Raum, Hof, Vorhof»-ot jelentene, a mivel szemben *Thiele* értelmezése sem nem érthetőbb, sem nem találóbb.

Föltűnő továbbá, hogy a Rostra Juliáról úgy beszél (17. lap), mintha e szószék ott állott volna, a hol később Cæsar temploma épült, pedig a Cæsar-féle rostra áthelyezés a Forum nyugati végére vitte a szószéket a comitiumról, a Rostra Julia (helyesebben Rostra ad [vagy ædis] Divi Juli) pedig a templom építése után létezhett csak.

Az áttekinthetőségnek rovására esik továbbá, hogy mivel a Forumnak minden emlékééről szólni akar, némely dolgot nagyon röviden és nem mindig elég világosan ír le, s talán a rövidség kedvéért egy kissé sűrűen használja a fölkiáltó- és gondolatjeleket.

Huelsen 3. helyen említett kis könyve saját kijelentése szerint (51. lap) olyanok számára készült, «die über das Forum eingehendere Belehrung suchen, als sie die knappen Angaben der Reisehandbücher zu bieten vermögen». Ehhez képest áttekintő történelmi bevezetés után különválasztva 44 külön pontban egyenként tárgyalja a Forum emlékeit a Basilica Juliától, a mai bejáratától, Venus és Róma, illetőleg Jupiter Stator templomáig. Különös érdeklődéssel kell azokat a pontokat olvasnunk belőle, a melyekben az új ásásokkal elért eredményeket használja föl. E szakaszok közül kiemeljük főleg a következőket: III. (a schola Xantha nem, mint eddig tartották, a porticus deorum consentium alatt volt, hanem a Tiberius diadalíve és a Rostra között); IV. (a schola Xantha mellett levő kis boltzatok nem a Cæsar-féle Rostrának, hanem a clivus substructióinak maradványai); XVII. (Niger lapis und Romulusgrab; az ásások eddigi eredményeit *Huelsen* még nem tartja elégnak végleges vélemény alkotására); XXI. (Basilica Aemilia) és XXII. (Sacellum Cloacinæ, jó áttekintést nyújtanak, különösen a 114. lapon levő két reconstructio a basilica eredeti és átalakított képeről); XXIII. (a Forum tere közepén egy tizenkét-szögű tuffaalapzat a lacus Curtius maradványa; a kövezet alatt a tér hosszában és rá derékszög alatt keresztben alagutakat [cuniculi] találtak, rendeltetésük még nincs megállapítva); XXVII., XXVIII., XXIX., XXX. (Lacus Juturna és a körülötte levő emlékek, Bibliotheca és Templum Divi Augusti, a melyben az ásítás még folyik. A részletes leírás inkább a látható átalakításokkal és az emlékek középkori állapotával foglalkozik); XXXV. (a sepulcretum a Faustina-templom mellett, kitűnő fényképpel, a mely az archaikus sírok területét mutatja be, a mint a Faustina-templom tetejéről látszanak. A sírok kora a IX—VI. évszáz Kr. e., tehát a régiek jóval Róma alapításának történelmi kelte előtt kerütek föld alá). Más emlékek leírásában is találunk figyelemreméltó megjegyzéseket; így a carcerre nézve (106. lap) azt a gyanítást, hogy eredetileg ósrégi kupolasír volt, mint a mykeneiek. Ha azonban a carcer alaprajzát nézzük, érthetővé válik, hogy H. maga sem látja e gyanítást elfogadni. A tullianum alaprajza ugyanis csonka kör, a melynek íve mintegy 240°-nyi, a hiányzó falrész helyén termett sziklafal egyenes vonalban zárja be az üreget s e falrésznek nem a közepéről s nem is a körfal középpontjának irányulva indul ki a levezető csatorna, a melyben a sír bejáró folyosóját kellene látnunk. Hogy a benne levő forrás most változatlan vízállású, ha nincsen föld-

alatti, még eddig ismeretlen lefolyása, megérthetjük eredetileg bővebb vizének lefogyását abból a körülményből, hogy körülötte a talajt idők folytán mélyen leásták (így a Quirinalis felől 100 r. lábnyira, v. ö. Trajanus oszlopa). Egy másik megjegyzéssel arra figyelmeztet H. (169. l.), hogy a Vestaszűzek házában a tablinum mellett levő 6 kis cella nem lehetett a szűzek hálólhelyisége, mivel nedvesek, pinczeszerűek voltak, s az épület emeleteiben bizonyára egészségesebb lakószobák voltak.

A leíró szöveg után becses összeállítását találjuk a leírt emlékek legújabb irodalmának, továbbá a 109 ábra jegyzékét. Ezen ábrák a kötet becsét magasan fölemelik a rendez kalauzkönyvek színvonalá fölé. Olyan ábrák, mint a salonai római út (17.), Severus ívének 1575-beli képe (41.), Giuliano da Sangallo rajza a Basilica Aemiliáról 1480-ból (46.), számtalan reconstructio és fénykép, a melyeknek jelentékeny része Rómától távol alig hozzáférhető, itt pompás kivitelben, együtt és olcsón jut kezünkbe, nem is szólva a kötet elejére és végére toldott tervrajzokról.

Utolsó helyen emlitem Huelsen (1.), Vaglieri (2.) és Petersen (4.) műveit, a melyek szakközönség számára dolgozzák fel a forumi ásásokat, a mennyire ma feldolgozásról szó lehet, a mikor a kutatás még nincs befejezve.

Huelsen (1.) műve tulajdonképen a római topographiai Jahresberichte újabb sorozatának kezdete a német császári archaeologiai intézet közleményeiben; hogy szükség volt e jelentések folytatására, kézzelfogható abból, hogy 1903 márcziusában már második kiadás jelent meg belőle. Ha már csak két év múlva beszélünk itt róla, mint érdemét kell kiemelnünk, hogy néhány akkor még vitás pontban H érvelése győzött s a részletes megvitatások, a melyekkel egy-egy újabban talált emlék rendeltetését fejtegeti, ma épen azért értékesek és tanulságosak. Ilyenek a már föntebb említett schola Xantha föl ismerése, a Basilica Aemilia XV. évszázban lerajzolt maradványainak megvitatása Lanciani ellen.

Vaglieri (2.) 239 lapon beszél az új ásásokról, a melyeknek magyarázatában a komoly tudomány mellett elég bő részt juttat a lelkesedésnek, annyira, hogy a Fanfulla della Domenicában közölt saját tudósításait helyenként szószerint idézi «per mantenere alla relazione quell' impressione del momento», pedig ezek a benyomások sokszor megtevesztik az embert. De mi, olvasói, meg tudjuk érteni ez idézések czélját és tudjuk, hogy a nemzeti lelkesedés hevében elkövetett tudományos botlásnak sem a tudomány, sem a nemzet nem vallja kárát, a mire nekünk élő példa a turul és a Turul. Ilyen alapon érthetjük meg, hogy V. köszönetet mond azoknak, a kik Rómában

régibb épületek lerombolásából nyert anyaggal építettek újat, mert ezzel az eljárással sok oly maradványt óvtak meg az enyészettől, a mely különben a romhalmazban elpusztult volna. Azt hiszem, az ilyen régi anyagot felhasználó építetők, császárok, főurak, főpapok ép oly kevésbé érdemlik meg a támadást, mint a mennyire nem szorulnak a védelemre. Régi, gazdátlan romok elhordása nemcsak Róma városában, másutt is napirenden volt és van, s ha a szentmihályi Szirmay kastély anyaga jó csűrépítésre 1904-ben (Művészet, 1904., 382 s k. l.-in), ne csodáljuk, ha a Basilica Aemilia anyagából palota épül 1500 táján. Az a magasabb szempont, a melyből hibáztatni szoktuk a régi emlékek elpusztítását, rendesen nincs meg a lebontó gazdában, s ha hibáztatni lehet valamit, az a történelmi érzés hiánya, az anyagi érdek túltengése a szellemi műveltség érdekei fölött, ezt pedig a nevelés adja az embernek.

Visszatérve V. könyvére, különösen a comitium leírásában találjuk bőven az első benyomás hatása alatt írt Fanfulla-czikké idézését. A 102—110., 115—125., 134—137. lapokat foglalja el három cikk. Közben a 110. lapon meglepéssel írja, hogy a Niger lapis elkészítése idejét, a melyet Huelsen is a késő császárkorra tesz, ő már akkor megállapította. V. művének értéket azonban nem a tudományos következtetések és megállapítások adnak, hanem az ásatásokkal talált anyag részletes és pontos leírása, a melyben különösen a munka előrehaladásának hivatalos jelentésen alapuló krónikája (10—13. lap) és a comitium talajrétegeinek részletes leírása (125—134. lap) a Forum tanulmányozásához becses és tanulságos anyagot szolgáltat. A 24 oldalra terjedő Supplementóból 22 szól a necropolisról, 4 táblán és 20 szöveggépben mutatván be e Róma őstörténetére oly fontos kutatás anyagát. Úgy e füzet, mint a főmunka 121 ábrája lehetségessé teszi, hogy a hivatalos Notizie degli scavi nélkül is foglalkozhassunk a Forum tanulmányozásával, s e tanulmányozás az apró leletek gondos megfigyelésével a topographiai eredményeken kívül igen becses vallástörténeti okulást fog nyújtani.

A sorozatból utoljára hagytam *Petersen* művét (4.). A Giacomo Boninak ajánlott kis füzet azt a feladatot tűzi ki céljául, hogy a romok szaggatott vonalaiból az egyes korok emlékeit különválasztva az irodalmi hagyománnyal összeegyeztesse a maradványokat. A fejtegetések mellé a 10. lapon tervrajzot is készített P., a melyen a Niger lapist és környezetét tünteti föl, pontozott vonalakkal belezajzolván fejtegetéseinek eredményét, a melyeket röviden a következőkben mondunk el: 1. A Niger lapis alatt és a Romulussír mellett majdnem pontosan K—Ny irányú lépcsőzet egy suggestusnak a följárata volt a királyok korában, s az e suggestust a Forum felől el-

záró támasztófal maradványa is megvan. 2. Ugyanez a támasztófal maradt meg a Forum felől akkor is, a mikor a Comitium felőli oldalon a suggestus lépcsőzete félköralakú lett, a Sulla előtti curia homlokzatával szemben. E félkörű lépcsőzetnek majdnem a közepén maradt az úgynevezett Romulussír. 3. A «Romulussír» vagy «oroszlános talpazat» mögött (tőle délre) álló négyszögű alapzat a köztársasági Rostra maradványa.

Így érthetővé válik P. szerint, hogy a «Romulussír» Varro különböző íróknál fönntartott adata szerint *in rostris, pro rostris* és *post rostra* volt, ahhoz képest, hogy honnan nézzük, érthetővé válik a *cornua comitii* kifejezés (a félkörű lépcsőzet két vége) s az *inferior locus* a Rostra mellett (a comitium tere a lépcsőzet aljában). Ez az 1.60×3.50 méter nagyságú Rostra a két keskeny oldalán elég helyet ad 3–3 rostrumnak (Florus I, 5, 10 szerint összesen 6 antiumi rostrumos hajó volt) s a Forum felé fordult oldalon elért a XII tábla (P.-nél 35–35 cm. széles táblák, de $3.50 : 12 =$ csak m. e. 29). S mivel a Rostra mellett volt Romulus sírja, ide hozták a Romulus népe halottait s Romulus sírja fölött mondták el a laudatio funebrist, a mikor is a theatrum-szerű, félkörű suggestus lépcsőzete s a comitium tere elég helyet adott a temetési menetben fölvonuló ösöknök és utódoknak.

E sorokban a 42 lapnyi tartalmas értekezés helyenként nehézkes okoskodásait részletesen nem is volt szándékom ismételni. P. tervrajza és a Vaglieri-Huelsen-féle füzetekben közölt hivatalos felvételek közt oly lényeges különbségek vannak, hogy P. okoskodásait csak az ő rajzán lehet követni. De ha eredményeit tartózkodással fogadjuk is, el kell ismernünk azt az érdemét, hogy a bonyolultan egymás fölött és egymáson keresztül-kasul átnyuló maradványok között az időbeli egymásutánkövetkezésre nézve figyelemreméltó útmutatásokat ad. Ítéletet mondani csak a hely színén való tanulmányozás alapján lehet; a közölt térképeken és tervrajzokon hiányzik a comitium tere és a Forum közötti magasságkülömbőség feltűntetése, a leírások sem érintik e kérdést, pedig ha Petersen okoskodásai alapján az tűnnék ki, hogy a comitium tere a Forumnál mélyebb vagy csak oly magas fekvésű volt, aligha tudnánk hozzájárulni a tetszetős eredmények elismeréséhez.

Végezetül foglaljuk össze az ismertetés elejére írt műveket így: a Rómát látogató utas vegye a *Moderner Cicerone*-t (7.), a Forumon *Huelsen* könyvét (3.) a kezébe, a Forum komoly tanulmányozásához pedig *Huelsen* (1.), *Vaglieri* (2.) és *Petersen* (4.) műveit szerezzé meg és olvassassa.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

Engelbert Drerup: Homer. Die Anfänge der hellenischen Kultur. München, 1903. 145 l. Vázonkötésben 4 M.

Drerup, müncheni docens, jelen könyvét azon vállalat számára írta, a mely «Weltgeschichte in Charakterbildern» czímen jelenik meg, s melyben már többek közt Cyrusnak, Krisztusnak és Augustinusnak életrajzai is sorra kerültek. A könyv czíme nem teljesen megfelelő. Mert bár a szerző föltűnteti, hogy a homerosi kérdéseken kívül a görög műveltségnek kezdete a maga egészében megbeszélésnek tárgya lesz: mégis egyrészt a mykenei kultúra imertetése aránytalan nagy helyet, mintegy a könyvnek felét foglalja el. másrészt ezen kulturtörténeti rajz nem lép mindenütt a Homerost tárgyaló részszel oly szoros kapcsolatba, hogy a főczím igazolást nyerne. Ezt csak alaki kifogásként említem föl, a mely a munka belső értékét nem érinti. Legföllebb annyiban, hogy az a sok érdekes, sőt új dolog, a mit itt Drerup elmond, inkább Homeroshoz végzett előtanulmánynak, mint a théma lezárt jellegű tárgyalásának tekinthető.

Drerup munkáját *három részre* osztja. Az *elsőben* a homerosi költemények keletkezési módjáról szól, erről a régtől fogva és mind mai napig sokat vitatott kérdésről, melynek egyszersmind igen jó irodalomtörténeti átnézetét adja. Ezen részben azonban még becsesebb az a tanulmány, a mely az eposz fejlődésének egyetemes törvényeit igyekszik megállapítani.

Itt, túlmenve előzőinek anyagán és eljárás módján, a germán hőskölteményeken és a Kalevalán kívül a szerb Koszovo- és Markodalokat, az orosz Bulineket (epikus népekeket), sőt Radloff nyomán a kirgiz és tatár népköltészetet is az összehasonlításnak körébe vonja. Végso következtetése az, hogy egyetlen költői geniusnak munkássága nélkül hosszabb terjedelmű összefüggő eposz sehol és semmikor sem keletkezhetett. Így hát egészben véve az Iliast és Odysseiát is külön-külön egy-egy nagy poéta alkotásának tekinti, a minő alkotást nem szabad összevetni sem a népies fokon megmaradó és kisebb terjedelmű egyes énekekkel (Einzellieder), sem azzal az úgynevezett epopeával, mely az ilyen egyes énekeknek külszerű összefűzéséből áll elő. (Lásd Lönnrot viszonyát a Kalevalához.) Ime az idők jele, hogy a collectivista fölfogásnak töméntelen erőmutatványa után és mellett, az Einzellieder- és az Erweiterungstheorie sokfajta kísérleteit fölváltva, a józan unitarius fölfogásnak még Németországban, a kritika és hyperkritika hazájában is akadt szószólója, természetesen a francia Terretnek és az angol Lang-nak minden kritikát kizáró egyoldalúsága nélkül.) Ugyan a «homerosi kérdés» ilyenformán még mindig csak

1) Magam is már évekkal ezelőtt az unitarius fölfogás mellett nyilatkoztam «Temetési versenyküzdelmek az ősgörögöknél» czímű munkámban.

főpontjában van elintézve. Mert mi a közelebbi viszony, kell kérdeznünk tovább, a nagy költő és az általa fölhasznált népies anyag között mind a formát, mind a tartalmat illetőleg? Itt a végleges feleletet csak azok a folyamatban lévő kutatások fogják majd meghozni, a melyek egyrészt a költő korának és a múltnak kapcsolatát, másrészt a költőnek állásfoglalását a múlttal és saját korával szemben, egyezőval a homerosi költemények egész kulturtörténeti háttérét iparkodnak földeríteni. Ezt a föladatot tekinti Drerup is a legközelebbi jövő föladatainak (121. l.); s erős a gyanúm, hogy az illető kutatások abban az irányban fogják majd nézeteinket befolyásolni, hogy az Ilias és Odysseia szerzőit a népies anyagtól, s főleg gondolkozásmódtól távolabb állóknak és függetlenebbeknek képzeljük el, mint a hogy ezt jelenleg még Drerup is hiszi.

A második rész a mykenei korról foglalkozik egy általános bevezetés után, a mely a görög földet és a görög népnek törzsekre való szétosztását beszéli meg. Drerup korismertetésénél a legeslegújabb ásatásokat is tekintetbe veszi. Különösen hálásaknak kell lennünk azért, hogy a krétai: az Evans-féle knososi és a Halbherr-féle phaistosi ásatások eddigi eredményeiről tájékoztat, s e szövege mellé olyan fényképeket mellékel, melyek itt először jelennek meg. (Könyvében a fényképek összes száma 105, melyek igen kevés kivétellel mind a mykenei korra vonatkoznak.) Magának az egész mykenei kornak kulturtörténeti megbeszélése, a mint itt ezt Dreruptól kapjuk, talán a legjobb efajta összegezés az eddig német nyelven egyáltalán megjelentek között. Külön fejezetekben tárgyalja a kultúra idejét, keletkezését és legfőbb helyeit, azután művészetét, vallását, jogi és állami intézményeit. Természetesen el nem kerülhető egy ilyen kikerekített körképnek megrajzolásánál, hogy szerző itt-ott el ne hagyja az ásatások pozitív talaját és hogy másunnan vett történeti következtetésekkel ne iparkodjék pótolni azt, a mit az ásatások jellegöknél fogva nem nyújthatnak. Mindazonáltal azt hiszem, hogy Drerup olykor merészebben következtet, mint a hogy ezt eddigi ismereteink alapján szabad volna tennie.¹⁾ Hisz magam sem tartom kétségesnek, a mit már Perrot mondott azzal a Mykenában talált híres aranygyűrű-metszettel kapcsolatban, a mely áldozó nőket látszik föltüntetni egy ülő női istenséggel szemben (Drerup 14. képeként közli): «*dès lors, à Mycènes, la mythologie était plus avancée et plus développée, la création des types divins avait été poussée plus loin que l'on ne serait tenté de le croire si l'on n'en jugeait que par les informes idoles d'argile re-*

¹⁾ Főleg a vallásról szóló fejezetekben látom ekként a dolgot.

cueillies dans ces mêmes tombes» (VI : 842.). De mindez, azt hiszem, még nem elég ok, hogy a teljes görög pantheont: Apollonával, Artemisével, Hephaistosával stb. már a mykenei kultúra számára is lefoglaljuk. Egy Artemis abban az időben esetleg még mindig nem volt több, mint valamely elrejtett hegyi törzsnek legszűkebb körben ismert külön istensége, a ki ilyformán helyet sem igényelhet abban a műveltségi sphaerában, melyet mykeneinek nevezünk.

A *harmadik rész* az Iliásról és az Odysseiáról szól külön-külön. Drerup nézete szerint az *Iliás* mondája csak két mythos összeolvadása által lett teljessé, melyek közül az egyiknek a thessaliali Achilleus, a másikkak a peloponnesosi Helena volt a középpontja. Az összeolvadás csuán a Peloponnesosban mehetett végbe abban az időben, a midőn azt még — a dór vándorlás előtt — aol-ión nyelvű népeség lakta. Innen került azután a népies egyes énekekben már régóta föl-földolgozott mondai anyag Kisázsianak iónjai közé, a hol hatalmas költői alakját nyerte. Drerup könyvének e helyén a történeti szemlélyeket idealizáló tulajdonképeni mondának és az isteneket heroizáló mythosnak viszonyával is részletesen foglalkozik, azzal az eredménnyel, hogy a mondának a mythossal szemben sok tekintetben elsőséget és nagyobb fontosságot tulajdonít. Kár, hogy a görög hősköltés külső formájának, a hexameternek, kérdését nem vonta e probléma körébe. Mert ha a hexameter csakugyan a hieratikus hymnus-költészetből vándorolt volna át a monda-költészetbe, akkor Drerup tételét mégis csak meg kellene fordítani.

Drerup az *Odysseiáról*, mint a mykenei korban gyökerező költői régéről (Märchengesang) beszél. Vele kapcsolatban főleg annak bebizonyítására törekszik, hogy az egész Odysseus-monda Kréta szigetén keletkezett, mert egy tengeri kalandokból összeszótt regeszerű költészetnek megteremtésére a békés és nagyműveltségű Kréta — a hogy ezt a mostani ásatások alapján ismerjük — már helyzeténél fogva a legalkalmasabb volt; a monda innen került azután egyenesen Ioniába. Bár mekkora súlyt helyezzen is Drerup e föltevésére, bizonyítását kevésse meggyőzőnek, tételét kevésse valószínűnek tartom. Odysseust magok a görögök mindenkor ithakai embernek hitték; kultusát Penelope tiszteletével együtt a Peloponnesosban (Arkádiában) találjuk localizálva; s ilyformán a Peloponnesos szomszédságában fekvő szigetek (most már akár Leukas, akár Ithaka), s a peloponnesosi partvidékek (mert csak innen kerülhetett Odysseus a szárazföldi Arkádiába, Phe-neosba, a hol Paus. 8., 14., 5. szerint Poseidon ἑπιπιος-*nak* szobrot állított) mindenkor Kréta ellen fognak bizonyítani. A mennyivel jelentéktelenebbnek kellett Ithakának lennie abban a messzefekvő mykenei korban, annyival jelentősebbnek kell tartanunk az Odysseus-monda

genesisének szempontjából, hogy az Ithaka-név minden időben oly szívós egyértelműséggel fűződött ehhez a mondáéhoz.

(Budapest.)

HORNÁNSZKY GYULA.

PHILOLOGIAI PROGRAM-ÉRTEKEZÉSEK

1903/1904.

5. Dr. Szigeti Gyula: A magyar történet görög kútfőiből. Chalcondylas. (Szentesi áll. főgymn. 3—9. l.) — E kis dolgozat alulírott előadása alapján a müncheni közép- és újgörög phil. seminariumban is tárgyalás alá került, melynek főeredményei a következőkben foglalhatók össze. A sokat ígérő cím alatt két kis mondaszerű elbeszélés magyar fordítása rejlik. Egyik Hunyadi János ifjúságáról (Chalk. 256₄—258₁₁ B.), másik a rigómezei ütközet előtt történt magyar-török párviadalról (Chalk. 358₂₃—361₁₃ B.) szól. Igen rövid bevezetésben előre vannak bocsátva az autor életére és írói jellemére vonatkozó tudnivalók. Itt több szó is eshetett volna e műnek magyar történeti szempontból való megbecsülhetetlen értékéről. A részleteket illetőleg Krumbacherrel szemben (GBL², 302.) Chalkondyles követségeiről tett helyreigazítása, valamint Hammerrel szemben (Comment. Soc. Reg. Scient. Gottin-gensis Vol. VI. p. 241.) a *ῥιτέζης* elnevezésnek a magyar «ritéz» szóból való magyarázása egészen helyes. E szó szláv eredetű, mert az összes szláv nyelvekben, mint nagyon régi tulajdon jelentkezik (v. ö. óbolg. vitenz, orosz vitjaz, lengyel vitez, szerb vitez, horv. vitez stb.), de több, mint valószínű, hogy Hunyadi korában már a magyarban is meg volt honosodva s mint magyar szó lett a csapat nevévé. A fordítás átlag véve hű és magyaros. Kettős félreértés is történt azonban a következő mondatban: «καὶ ποτε λαχὼν ἐν κοίτῃ εὐρόμενος ἠήθην ἀσφαλέστερον εἶναι μοι, ὥστε τὸν λαχὼν μὴ διαφυγεῖν. οἷστῳ βαιλόντα ἀνελεύσθαι κράτιστο: γὰρ πάντων ὃν ἡμεῖς ἴσμεν λαχῶν οἱ ἐν τῇ Ἀτταλίᾳ θεῖν εἰσί, καὶ οἱ κράτιστοι τῆς Εὐρώπης αἰροῦσιν.» (Chalk. 360_{7—11} B.). Ezt Szigeti így fordítja: «egyszer... véletlenül egy vaczkában nyugvó nyúlra bukkantam; azt hittem, hogy ez annál jobb nekem, mivel a nyúl így nem menekülhet el és könnyen elejthetem nyílammal, mert hát az attaliai nyulak a leggyorsabbak az egész világon, az európaiak még csak nem is foghatók hozzájuk» (8. l. 10—17. sorok). A helyes fordítás: «egyszer fekhelyén nyugvó nyúlra bukkantam s azt hittem, biztosabb lesz nekem, úgy hogy a nyúl ne menekülhessen el, nyíllal meglőve elejtenem, mert hát leggyorsabban futnak az összes nyulak közül, melyeket mi ismerünk, az attaliaiak, bárha a legjobb európaiak utólnékné ezeket.» A ὥστε nem lehet okhatározó kötőszó, a καὶ pedig itt adversativ értelemben quasi καίτοι, δέ, ἀλλά, μέντοι: van használva, mint pl. Demosth. 20, 21. B., Soph. Antig. 979., Lukács 20, 19., Pál a thessalon. I, 2, 18. Homlokegyenest ellenkező nézetet vallok Chalkondylesnek a külföldi államokról nyújtott leírásait

illetőleg. Szigeti kalandosoknak találja Anglia leírását és a cseheknek tűzimádók gyanánt való feltűntetését. A mi Angliát illeti, legyen elég ezúttal egyszerűen utalnom Sp. Moraitisnak a Revue des études grecques 1888. évf. 94. lapon közölt értekezésére, mely Chalkondylest egy igen kritikus pontban (93. B.) számos félreértéssel szemben igazolja s állítását megbízható szemtanúk nyilatkozataival megerősíti. A csehekre vonatkozólag, ha az összes idevágó helyeket figyelembe vesszük (Chalk. 133¹³⁻¹⁵, 418²¹, 419³, 425¹⁵⁻²¹ B.), semmi kétségünk sem maradhat fenn az iránt, hogy itt az 1409—1434-ig tartó huszita mozgalmakra céloz, melyeket bizony katolikus és orthodox körökben is eretnységnek bélyegeztek s rettenetes hévvel ostromoltak. A tűzimádásnak is megvan a maga realis alapja. Emlékezzünk csak a Táboríták felekezetére, kik azt vallották, hogy az istenség égi fény alakjában nyilatkozik meg előttük, támaszkodva a szentírás azon helyére, mely szerint Jézus a Tábor hegyén⁹ valami csodálatos fénytől övezve jelent meg Péter, Jakab és János előtt (Máté 17, 1.; Márk 9, 1.). Ez a fölfogás a görögök előtt sem volt ismeretlen. A contemplatív, magukba mélyedő athosi szerzetesek már a XI. századtól kezdve hitték az istenségnek mystikus fény képében való megjelenését a halandó szemei előtt, s ez a hit hosszú, elkeseredett vitára vezetett a XIV. század legnagyobb görög polyhistora, Nikephoros Gregoras és Barlaam calabriai szerzetes között (l. Nikeph. Greg. XX—XXIV.). Csinos kis értekezést lehetne írni tehát e keresztény »tűzimádás« történeti fejlődéséről, de ez alkalmat inkább arra használjuk föl, hogy óvjuk a szerzőt elhamarkodott általánosításoktól, valamint görög szövegnek magyar átirásban való idézésétől is, mely szörnyen bántja a szemet. Ha már a nyomda eszközei fogyatékosak, akkor meg kell elégednünk a pusztá fordításban való idézéssel.

(München.)

DARKÓ JENŐ.

6. Fürst Aladár dr.: Vörösmarty M. és Székesfehérvár. (Székesfehérvári áll. főreáliskola. 3—14. l.) — A Taine-féle milieu-elmélet alapján a szerző Székesfehérvárnak és Fejérmegyének hatását nyomozza Vörösmarty költészetére. Ez elmélet szerint a környék, környezet s a neveltetés viszonyai mintegy eleve kijelölik az egyének szerepét és küldetészerű hivatását (v. ö. Széchenyre Sopron, Deákra Zala, Garaira nézze Szekszárd.). Így utal a szerző pl. arra, hogy Fejérmegye a honfoglalás eseményeinek jó részben színhelye lévén, e körülmény érthetővé teszi, hogy a Zalán futásának éneklője Fejér vármegyének szülőtte lehetett. Hogy azonban ez a következtetés Taine elméletének tulhajtása, s véletlen találkozást akar oki összefüggésbe hozni, azt talán bizonyítani is fölösleges. De nemcsak a történeti hatás kinyilatkoztatását látni V. költészetében, hanem a természeti szépségek, a dunántúli vidék természeti viszonyainak ihletését. Mindenesetre ezt is, habár ez szintén annyira általános hatás, hogy bizvást akármelyik költőnkre vonatkoztathatók, még abban az esetben is, ha egyébként igazat adunk értekezőnknek, hogy V. költeményeiben a Bakony, Vértes igen gyakran fordul elő, míg a Kárpátok alig. Mert veszedelmes dolog, ha valaki egy fölvetet elvet következetesen meg akar állapítani, mivel könnyen csalfa általánosításokra ragadhatja az elmélet emberét, mint ezt sejteti Fürst

is avval a tartózkodásával, melylyel saját kijelentése szerint is a nép jellemének V. egyéniségében megnyilatkozását épen azért nem vizsgálja, mert nem akar helytelen általánosításokba keveredni. S pedig mégis abba esik, mikor egy további gondolatával annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy Fejér vármegye földrajzi fekvése és néprajzi helyzete volt döntő tényező abban, hogy V. a nyelv fejlesztője, megteremtője lett, és pedig mivel egynyelvű vidék szülötte, holott a nyelvújítokat a vegyesajkú vidékek szolgáltatták (Kazinczy, Révai, Hunfalvy, Szinnyei¹⁾ stb.). Nem valami szerencsésen idézett példák, azonkívül nem mindég csak ily körülmény a döntő, s hatnak arra más, szintoly nyomós okok is. A mi pedig V. fejmegyei származásának költészetében megnyilatkozó nyomait illeti, azok legtöbbször igen csekély fontosságú külső jelenségek. Így pl. az, hogy a Bujdosók, Csongor és Tünde Fejérvárott jelentek meg; hogy Sárrét mentén írta meg a Két szomszédvár-at; hogy van egy ódája, mely tudvalevőleg Fehérvár (1823) címet visel; hogy eposzaiban és drámáiban gyakran emlegeti Fehérvárat. Valamivel jelentősebb ennél, a mit az eposzokban használt hősök nevének származására, a Balator, Téli, Karadó, Csabai, stb. nevekre mond, melyek Belaton, Tét, Karad. Csabdi helységekre, mint tövekre mutatnak.

Az értekezés a V. kultuszának fenntartására és megőrzésére irányuló felhívással végződik, a minek több módja lenne. Mi csak egyikhez szólunk, és pedig ahhoz, mely V.-nek olcsó vagy ingyenes kiadás után a nép között való terjesztésére vonatkozik. Nagyra becsüljük szerzőnkben a kegyeletet, de aligha tudnók e tekintetben a kívánt siker reményével kecsegtetni, mert V., a mai költői nyelv megteremtője, talán épen a legkevésbé azok közül való, a kit képzelmenek magas szárnyalásaiban és sajátos nyelvében minden tekintetben megértene a nép, s különben is a kötött tulajdonjogú classicusok közül a legolcsóbban szerezhető meg.

(Gyöngyös.)

MAJOR KÁROLY.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1905. évi márcz. hó 8-án fölolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Czeizel János*: Kazinczy és a nemzeti színészet.
2. *Vári Rezső*: A classica-philologia rendszere.

A fölolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnökllete alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár és Láng

¹⁾ Nincs kezünkben a szóban forgó értekezés és így nem tudjuk eldönteni, sajtóhibából vagy tollhibából került-e egymás mellé ez a négy név, mert jog szerint nem illenek a megjelölt kategóriába: Révai a nyelvújításnak határozott ellensége volt, Hunfalvynak, de különösen Szinnyei-
nek — azt sem tudjuk melyiket gondolja — meg épen nem volt közük a gyakorlati nyelvújításhoz. *Szerk.*

szerkesztők, Bermüller, Cserép, Finály, Gyulai, Hornyánszky, Katona, Maywald, Némethy, Pecz, Váczy, Vári vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. A választmány mély részvétének ad kifejezést ama fájdalmas csapás alkalmából, mely Társaságunk tisztb. elnökét, Ponori Thewrewk Emilt, hitvesének elhunytával sujtotta.

2. A bevételek összege január 1-től 5091 K, s a kiadásoké 3480-86 K pénzmaradvány 1610-14 K, az alapítványok összege 4077-50 K, ebből érték-papírban 3949-55 K, postatakarékpénztárban 127-95 K.

3. Társaságunk tagjai közül az utolsó vál. ülés óta elhaltak: Pintér Ede kaposvári főgymn. tanár (tagtársunk 1886. óta) és Illésy János dr. orsz. levéltári igazgató (tagtársunk 1894. óta). A választmány őszinte részvételt veszi elhunytukat tudomásul.

4. Új rendes tagok 1905-től: Gagyí Jenő nagykőrösi főgymn., Gagyhy Dénes pozsonyi főrealisk., Juhász Ervin egri főgymn. és Kausch Mihály ceglédi főgymn. tanárok (aj. Császár).

5. Az elnök egy Classica-Philologiai Kézikönyv tervének és költségvetésének f. évi október haváig való kidolgozására bizottság kiküldését indítványozza. A bizottságba megválasztatnak Hegedüs elnöklete alatt Hornyánszky, Láng, Némethy, Pecz és Vári vál. tagok.

4. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Újabb külföldi kritika Némethy Persius-kiadásáról. Folyóiratunk mult évi folyamának 865. és köv. l. kilencz oly külföldi bírálatról számoltunk be, a mely Némethy Géza latin nyagyszerű jegyzetekkel ellátott Persius-kiadásával (A. Persii Flacci Satira, edidit, adnotationibus exegeticis et indice verborum instruxit, Budapestini, sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae, 1903.) foglalkozik. Azóta megjelent a tizedik bírálat is a *Bollettino di filologia classica* cz. olasz kritikai folyóirat XI. évfolyamának (1904.) 6. és köv. l., melyet maga a folyóirat szerkesztője, L. Valmaggí, Olaszország legkitünőbb latinistája írt. Dicséri a kommentárt mint alapos, kimerítő és a legapróbb részletekre kiterjeszkedő, a tudós világ hálájára érdemes munkát s ítéletét a következőkben összegezi: «L'assunto venne tradotto in atto egregiamente. Il commento è accurato, ampio, ricco di dati e riscontri, e scende ai più minuti particolari, forse anche troppo meticolosamente. Ma l'abbondanza non è vizio, specie in un commento a Persio. Insomma il Némethy ha fatto opera lodevole, e da essergliene grati, se anche talora si può dissentire da lui».

— Két szálló ige. I. *Es ist dafür gesorgt, dass die Bäume nicht in den Himmel wachsen.* E közmondást vagy szálló igét a FRIED-féle «Lexicon deutscher Citate» (Reclam, Univ.-Bibl.) 868. sz. a. csak GOETHE «Wahrheit u. Dichtung»-ja III. részének mottójáig tudja felvinni. Pedig bizonynyal sokkal régiebb. Kissé eltérő értelemben ALBÉRŰNI, a XI. század elején élt arab csillagásznál találunk egy nagyon hasonló mondást, melyet FIÓK KÁROLY idéz az Egyetemes Irodalomtörténet I. kötetének 6. lapján: Itt az arab író az indiai időszámítás szédítő évszámainak abszurd voltát

a következő megjegyzéssel kíséri: «ha ezen ábrándozók szorgalmasabban tanulgatták volna a számtudományt, nem találták volna kedvöket ilyen hajmeresztő számok összeállításában. *Alláh gondoskodik majd róla, hogy az ő fájuk ne rirágozzék az égben!*» Itt e mondás értelme csak annyi, hogy a jámbor moszlim szemében hitetlen hindu tudósok, minden elbizakodott merész számításuk mellett, vagy éppen annak következtében sem fognak üdvözülni. A kérdés már most csak az, hogy hol nyerte e mondás azt a kissé módosult értelmét, a mely szerint az elbizakodott és merész reménységeket vagy várakozásokat csak egy ideig engedi a gondviselés túltengeni, hogy aztán megállítsa őket merész röptükben vagy fölfelé törekvésükben; ép úgy, mint a hogy a legmagasb növésű fának is megvan a maga fejlődési netovábbja, határa.

II. Egy másik érdekes példája annak, hogy egyes közmondások és szállóigék néptől néphez való vándorlásuk sokszor több évszázados, sőt évezredek útján mint változtatják eredeti értelmüket, a következő: *Üres kamarának bolond a gazdasszonyja* (DUGONICS), ~ *a gazdája* (ERDÉLYI). E közmondás nálunk ma közkeletű értelmében körülbelül azt jelenti, hogy a hol nincs miből, ott a legjobb gazdasszony ill. gazda) sem tud magán segíteni. Pedig valamikor bizonyára más értelemben használták. Legalább e mellett látszik bizonyítani e mondásnak a szavakban majdnem tökéletesen egyező, de más jelentésű ó-francia párja:

*Vuide chambre fait dame folle,
Aise de prendre fait larrun,
Folle dame voidé maison.*

(*Tristan*, ed. MICHEL II. 18.)

Itt az első sor szó szerinti értelme a. m. üres kamara bolonddá teszi v. megbolondítja az asszonyt. Magyarazza e sort a következő, mely egy szintén nálunk is járatos közmondás: alkalom szüli a tolvajt. Az egész hely az előzményekkel és az utána következőkkel való összefüggésében arra vonatkozik, hogy nem jó az asszonyt magára (az üresen maradt házban) hagyni, mert az egyedüllét (a férj távolsága) mindenféle bolond és bűnös dologra csábíthatja, mint ez a második sorból világosan kitetszik. A harmadik sor már csak kiegészítője az első kettő értelmének és azt adja az előbbiekhöz, hogy az esztelen v. okatlan, többnyire nemcsak czéda, hanem egyúttal prédáló asszony hamar kiüríti a házat, vagyis elpocsékolja annak vagyonát. K. L.

-- Riedl Frigyes Arany Jánosa megérte a múlt esztendő végén a harmadik kiadást. Gyulai Vörösmartyja után, úgy tudjuk, ez az első magyar irodalomtörténeti monographia, a mely szert tett arra a dicsőségre, hogy három ízben került ki a sajtó alól. Örömmel állapítjuk meg ezt a tényt, és azt hisszük, hogy fölmenthetjük magunkat a mű részletesebb dicsérete alól, annál inkább, mert Közlönyünk az Arany János első megjelenése alkalmából megadta neki a méltó elismerést. (Olv. Váczy János bírálatát EPHK. XI: 189. s k. lk.) Az új kiadás nem sokban tér el a régiektől, de azért mégis *javított* kiadás. Külsőleg díszesebb. A Franklin-

Társulat föltűnően finom, szinte kréta-papíronon bocsátotta közre — az első két kiadás Hornyánszky-nál jelent meg — nagyobb betűfajt használt, és valóban olcsón, 3 K-ért, árulja. A belseje sem egészen a régi. A repertorium nemcsak megbővült a legújabb irodalommal, hanem egyébként is kiegészült, maga a szöveg is több helyen módosult, bővült. A leggyökeresebb változtatáson az I. rész, Arany élete, ment át. Az utolsó években napfényre hozott életrajzi adatok fölhasználásával teljesebb lett, s könnyebb áttekinthetőség kedvéért kisebb részekre oszlott. Csak egy változtatásával nem tudunk megbékülni. A Toldi I. forrásai között említi a bibliát és valószínűleg Pollák Miksa könyve nyomán (Arany János és a biblia) a margitszigeti párbaj mintájának Dávid és Góliát küzdelmét tartja. Lehet-e ezt a két párvadalt kapcsolatba hozni, mikor az egyéb eltéréseket mellőzve, a bibliai elbeszélésben a törpe (gyermek) ügyességével győzi le az óriást, Arany-nál a nyers erő a lovagi vitézséget? Az egyetlen egyező mozzanat negatív: egyikben sincs igazi, szabályos viadal. — Mielőtt az Arany János negyedik kiadása megjelenék, még egy földadatot szeretnénk Riedl Frigyes-től megoldva látni: meg kellene írnia Arany János életét, beleolvastva műveinek jellemzését, a nagy közönség számára, olyanféle díszmunkában, mint a hogyan a németeknél Bielschowsky megírta Goethe életét. Az életrajzi adatok nagyjából össze vannak gyűjtve, illusztrációk is szép számmal találhatók és készíthetők a tárgyhoz; kiadó, közönség akadna, a földolgozásra pedig senki sincs annyira hivatva, mint éppen ő. Ezt a sok kedvező körülményt csak érdemes volna kihasználni!

cs.

— Félreértés a Shakespeare-fordításban. Shakespeare «Szeget szeggel» című színművében a személyek sorát Vincentio, Bécs hercege, nyitja meg. Így fordítja Greguss Ágost, s így olvassuk végig valamennyi kiadásban. A Schlegel- és Tieck-féle német fordítás is Wienben játszatja a darabot, s érdekes volna utánanézni, vajjon az összes fordítások belestek-e ebbe a végzetes hibába. Ez a *duke of Vienna* semmi esetre sem a bécsi herceg, hanem a francia Vienne département fejedelme. Shakespeare e romantikus darabjait mind olasz vagy francia földön játszatja és semmi valószínűség, hogy ezt az egyet osztrák földre plántálta volna.

F. J.

— Titus Andronicus legrégebb kiadását, egy 1594. évi londoni nyomtatványt, a napokban találták meg a svédországi Lundban. Eddig az 1600. és 1611. évi kiadás volt a két legrégebb ismert.

— Az Ilias arab fordítását készítette el legutóbb (megjelent-e, nem tudjuk) Szolejmán *Bisztúni*. Az arab költészet természetéhez képest az eposzt a fordító a regedálok hosszabb sorába oldotta föl.

— Hibaigazítás. A múlt évfolyam 10. füzetében a tagok névsorában *Netelcu Szilárd* lakóhelyének Oravicza van megnevezve, holott nevezett bölcsészethallgató Párizsban.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt munkák legközelebb ismertetésre kerülnek. A mely munkák alakja nincs megjelölve, azok 8-adrétűek.)

Acsay Antal, dr., Lubrich Ágost emlékezete. Budapest, Szt. István-Társulat. (61 l.) Ára 1*60 K.

Beke Ödön, A pápavidéki nyelvjárás (Nyelvészeti füzetek 17.). Budapest, Athenæum. (72 l., 3 rajzmelléklettel. 2 K.

Békefi Remig. dr., Pauler Gyula emlékezete. Szt. István-Társulat. (32 l.) Ára 80 f.

**Davar, M. B.*, The Pahlavi version of Yasna IX. edited and translated. Leipzig (Harrasowitz). 1904.

Divald Kornél. Szepesvármegye művészeti emlékei. I. Építészeti emlékek. Budapest, 1905. 4 r. 87 l. 8 K.

**Emlékkönyv* Bloch Mózes tiszteletére. Kiadják tanítványai. 243+137 l.

Erdős József, Az újszövetségi görög nyelv. Budapest 1904.

**A. Gellius*, Attikai éjszakák; ford. *Barcza József* és *Sóós József*. Budapest 1905. (Két köt. 616+708 l.) 8 K.

Immaculata. Emlékkönyv. Budapest, Szt. István-Társulat, 1904. 88 l. 60 f.

**Incze Béni*, Tacitus élete és művei. Kolozsvár, szerző kiadása, 1905. VII+281 l. 5 K.

**Irodalomtörténet, Egyetemes*. Szerk. Heinrich Gusztáv. II. kötet. Rómaiak és románok. Franklin-Társ. (XV, 915 l.) Ára félbörkötésben 20 K.

Karácsonyi János, Szent István király élete. Budapest, Szent István-Társulat, 1904. 125 l. Ára 3 K.

Keczer Géza, lipóczy, Anthologia lyrica Græca. Budapest, Athenæum, 1904. 170 l. 2*20 K.

Könyvtár, Olcsó, Budapest, Franklin-Társulat. 1904. Kis 8-r. Számonként 20 f.

1364—67. Bajza József költeményei. 197 l.

1368—69. Gróf Gobineau I. A., A turkomán háború. 80 l.

1370—76. Grandorge F. Tamás, Párisi jegyzetek. összegyűjtötte Taine Hippolit. 356 l.

1377—81. Theuriet A., A rózsakirály. 228 l.

1382—84. Berczik Árpád, A miniszterválság. 92. l.

**Malagoli, G.*, Ortoepia e ortografia italiana moderna. (Manuali Hoepli 143.) Milano 1905. (XVI, 193 l.) 1*50 L.

**Müller, Kurt F.*, Der Leichenwagen Alexanders des Grossen. Leipzig (Seemann), 1905. (75 l., 1 táblakép.) 2*50 M.

Notter Antal. A Szent István-Társulat története. Budapest, Szent István-Társulat, 1904. 266 l. 3 K.

Pankert und Wilner, Lehrbuch für den Gebrauch an k. u. k. Militär-Erziehungsanstalten. Schlussheft. Wien, 1905. 135—233 l. 3 K.

**Panzini, Alfredo*, Dizionario Moderno. supplemento ai dizionari italiani. Milano (Ulr. Hoepli), 1905. (XXXVI, 553 l.) 6*50 L.

**Pecz Vilmos*, A classica-philologia jövője tekintettel hazai viszonyainkra. Akad. székfoglaló. Budapest, 1905. (31 l.) 60 f.

Péter János, Erasmus iskolai könyvei. Különnyomat a Magyar Pædagogióból. Budapest, 1904. 28 l. 1 K.

Sallustius Crispus, A Jugurtha-háború, ford. Várdai Béla. Budapest. (M. K. 352—3. sz.) Kis 8-r. 104 l. 60 f.

**Scartazzini, G. A.*, Enciclopedia Dantesca continuata dal Prof. A. Fiammazo. Vol. III. Vocabulario-concordanza delle opere latine e italiane di Dante. Milano. (Hoepli) 1905. (LXVI, 667 l.) 8 L.

**P. Vergilius Maro* Eclogái; ford., bevez. és jegyzetekkel ellátta *Vietórisz József*. Budapest, 1904. (98 l.) 1*20 K.

*12 drb. class.-philol. programmértekezés.

CSOKONAI SZÁZADOS ÜNNEPÉN.

E folyóirat szerkesztőségének megtisztelő fölszólítása folytán reszembről szintén adózni kívánok pár sorral ama nagy költőnk emlékének, kinek halála századik évfordulóját annyi kegyelettel üli meg most az ország — kivel egykor az ifjúkor lelkesedésétől lán-golva sokáig foglalkoztam, és kihez azóta sem szüntem meg melegen vonzódni. Hiszen az idegen költők tanulmányozása közben még inkább megtanultam becsülni, hányatott és rövid, már 31-ik évével véget ért életében kifejtett, úgy termékenységre, mint sokoldalúságra és hangnembeli változatosságra nálunk addig páratlan munkásságáért, mely azon fölül, hogy a század szellemi életének legkülömbözőbb phasisaiban megtestesítője, ma is sok élvezetet nyújt. Úgy hiszem, azzal rovom le legméltóbban szerény adómat, ha rámutatok, minő hiányain kellene segítni a Csokonai-irodalomnak, vagy legalább is minő föladatokkal volna ajánlatos megpróbálkozni.

I.

Biztosra vehetjük, hogy a most fölbuzdult kegyelet újabb Csokonai-életrajzoknak fog életet adni. Ohajtandó, hogy a debreczeni pályázaton akadjon megfelelő művészi földolgozással és tudományosság-gal készült munka. Mindazonáltal a legjobb esetben sem tartanám fölöslegesnek azt, hogy most, míg az országos érdeklődés el nem lankad, országszerte induljon meg egy minél szélesebb körű és minél mélyebbre ható mozgalom oly czélből, hogy lehetőleg teljesen összegyűjtsék úgy a költő szülőhelyén s ennek környékén, valamint a Dunántúl, a lappangó Csokonai-kéziratok mellett az akár írott följegyzésekben található, akár szájhagyomány gyanánt élő biographiai adatokat. Bármily odaadással végezze is a gyűjtést, egy vagy két ember korántsem tehet annyit, mint a munkatársaknak egész csoportja, kivált a jelen esetben, midőn az egykor oly

népszerűségnek örvendett, oly közkedvelt egyéniségű költőről van szó. E munkatársaknak kétségkívül nem kevés tallózni valójuk fog akadni. Az a gondolat ne riaszsa vissza őket a fáradozástól, hogy az így összegyülemző anyagnak egy része értéktelennek fog bizonyulni a józan kritika ítélőszéke előtt; elvégre, ha még oly kevés autentikus adattal fog így szaporodni a Csokonai-irodalom, különösen pedig Csokonai életrajzának anyaga, mely annyi pótlásra, igazításra és főleg kiegészítésre vár, ez a kevés már egymagában is jutalmazó lesz, s mellette nem kerülhet szóba az, hogy esetleg sok hiába való lim-lom is halmozódott föl. Ne feledjük különben, hogy a hagyomány legendaszerű anekdotái sem mind megvetendők: nem egyszer igen találó jellemzés rejlik bennük, s ha nem is bizonyulhatnak igazaknak tények szempontjából, nagyon igazak lehetnek lélektani szempontból. Az említett gyűjtés eszközlésére főleg az egyes vidéki lapok szerkesztősegei tehetnének sokat, felhíva s buzdítva közönségüket a munkásságra, továbbá egyszersmind megnyitva hasábjait a közleményeknek, végül beszolgáltatva az illető lapszámokat a M. Tud. Akadémiának, melynek kéziratára aránylag ügyis leggazdagabb a Csokonai-ereklyékben. Esetleg közvetlenül az Akadémiához küldhetnék be a gyűjtők tallózásuk eredményét.

II.

Fontosabb ennél, a nagy költő emlékéhez mindenekelőtt méltó és határozottan égetőn szükségesnek mondható föladat Csokonai összes műveinek teljes, kritikai és jegyzetes kiadása. Ilyet adott 1844-ben Toldy, akkor még Schedel: «Nemzeti Könyvtár. Csokonai Mihály minden munkái. A szerző saját kéziratai s az első kiadásokhoz gondosan egyengetve, számos kiadatlanokkal bővítve, jegyzésekkel világosítva s életrajzzal bevezetve.» (Pest, Hartleben, 4-r. kéthasábos lapok: C és 960 l.). Tehát több, mint hatvan esztendeje, hogy napvilágot látott ez a nagybecsű munka s azóta nem akadt követője. Az Abafi Lajos *Nemzeti Könyvtára* is tervbe vette «Csokonai Mihály műveinek» kritikai közzétételét, de csak a bevezető kötet, az én ifjúkori monographiám jelent meg. Ezelőtt nem egész másfél évtizeddel Gyulai Pál buzdítására magam gondoltam arra, hogy egy ily kiadás terhes föladatára vállalkozzam, azonban a Franklin-társulat akkori igazgatójával, a boldogult Jurányival, nem tudtunk megállapodásra jutni s így abba maradt a

terv, nekem csak szerencsémre, mert bizonyára egyéb munkásságtól sokáig elvont volna. Most már, ismétlem, égető szükség van e terv végrehajtására. Schedel Nemzeti Könyvtára immár a könyvészeti ritkaságok közé tartozik. Külömben sem teljes: a kéziratárakban, főleg a M. Tud. Akadémia kéziratárában számos anyag vár fölhasználásra, elannyira, hogy például Schedelnél még az Árpádról szóló hősköltemény tervezete és föntmaradt töredéke sincs még fölvéve. Ezenfölül a versek rendezése is fölülbírálatra szorul.

Rendkívül fáradságos lesz, sok odaadást és sok tudást fog igényelni e munka elvégzése, mely bizonyára évek hosszú sorát és az előkészítő tanulmányok egész sorozatát követeli. Hogy milyen bonyolult kérdések megoldására kell annak vállalkoznia, a ki a *variansok* kutatásával Csokonai verseinek genesisét, keletkezésük körülményeit s egyáltalán időpontját kívánja megállapítani, ennek illusztrálása végett elég csak a *Lilla-dalcycelusra* utalnunk. Tudvalevőn a leghíresebb Lilla-dalok többjének írására nem Vajda Juliskától ihletődött eredetileg költőnk: a «Zokoghat még egy betűcskét» kezdetű eredetileg «Végbűcsű Rózsitól» címet viselt, sőt a «Tihanyi Echóhoz» szóló is Rózsira vonatkozott eredetileg, az utóbbiban e Rózsának halálán kesergett benne költőnk. Ha a Himfy *Kesergő Szerelménél* az életrajzi szabatos vonatkozások tisztázását illetőleg megnyugodhatunk abban a megoldásban, hogy a költő különböző szívélményeinek ihletéseit kombinálta, Csokonainál nem térhetünk ki a dolgok «specifikálása» elől, mivel az egyes költeményeknél ő adott határozott utasítást, és mivel épen ez utasítások nyomán nyílik alkalmunk Csokonai életének máskülömben kevésbé ismert, sőt ismeretlen mozzanatait megpillantani.

De a mi a szóban forgó kritikai nagy kiadás munkáját első sorban különösen megnehezíti és a miért — mint mondám — sok tudást igényel, az az a tény, hogy Csokonai rendkívül sok külföldi költőt utánzott, tehát ez utánzatok kimutatása, ezeknek valósággal fölfedezése rendkívül széles körű tájékozottságot kíván az új kiadás szerkesztőjétől a külföldi irodalmakban, melyeknek ily sokoldalú és ily nagymervű utánzására addig nincs példa hazai irodalmunkban. «Jobban szeretek középszerű original lenni, mint elsőrangú fordító», írja büszkén Csokonai a *Dorottya* előszavában; azonban tény, hogy még csak a renaissancekori költőknél vagy ezek utódjainál, egy Ronsardnál vagy André Chénienél találkozunk ennyi-

féle helyről vett és ennyire lépten-nyomon föl-fölbukkanó kölcsönzésekkel. A most említett nagy francia költőknel, kiknek egyike Csokonaink kortársa, miért e kölcsönzések, annak magyarázatát itt mellőzhetjük: a mi azonban költönket illeti, megemlíthetjük, hogy a mi irodalmunk a XVIII. század végén még mindig annyira a kezdetlegesség korát éli, hogy csak természetes, ha még egy oly erősen egyéni, subjectiv, de különben par excellence tudományos képzettségű és hozzá erősen művészségre törekvő költő, mint Csokonai, nemcsak eszméket tanul idegenből, de érzelmeinek dalolása közben is idegen mesterek nyomán halad.

Legyen szabad a most mondottakat kissé közelebről megvilágítnom, részletesen rámutatva arra, mely irodalmakat s ezeknek mely íróit ismerte, fordította vagy utánozta Csokonai, illetőleg mely külföldi írókat említi műveiben s így ezeknek mily nagy és mily tarka csoportjára kell majd Csokonai kiadójának magyarázó jegyzeteiben reflektálnia.

Francia irodalom. Kont Ignác ama jeles, nagy művében, mely a francia hatásokat tárgyalja a magyar irodalomban, azt mondja Csokonairól, hogy ő «Rousseau és Piron vegyülete», ezenfölül Colardeau, Dorat, Parny és Pezay inspiratióját találja költőnk verseiben. E névsor korántsem meríti ki azon francia írók sorozatát, kik Csokonaira hatással voltak. Ime egy teljességetkülömben szintén nem követelő pótjegyzék a Csokonainál még szóba kerülhető francia írókról: Baillet (*Jugemens des Savants* 1685, *Anacreoni dalok* jegyzeteiben említve), Bayle (*Dictionnaire*, ugyanott említve), Berquin (idylljeinek ford.), Boileau (nemcsak *Lutrin* cz. komikus eposzával, de mint az *Art poétique* szerzője is, v. ö. *Anacreoni dalok* jegyzetei), Chapelain (*Pucelle*, gr. Széchenyihez szóló levélben említve), Delille (*Les Jardins*, *Anacr. dalok* jegyz.), Gail (francia Anacreon-fordító), Gresset (versidézet tőle a Bessenyei Sándorhoz szóló óda jeligéjeül), La Harpe (versidézet tőle a *Lilla-cyclushoz* jeligéül), Marmontel (*Poétique*), Ménage (*Anacr. dalok* jegyz.), Molière (a *Malade imaginaire* avatásának ford.), Voltaire (*Lilla* előszava, levél Rhédei Lajoshoz stb.) stb. Külön említsük meg végül még egyszer a Rousseau nevét is. Számos levele, költeménye (a *Magányosság*hoz szóló óda, a *Lélek halhatatlanságának* jeligéje s az e költeményben foglalt híres apostrophálása a nagy francia írónak) tanuskodik róla, mennyire rajongott ez íróért, kivel egyénileg rokonnak érezte magát. Ha valaki ily című dol-

'gozatot írna egyszer: «Rousseau Magyarországon», ebben kiváló helyet kellene juttatnia Csokonainak, ki Rousseaut «mesternek» vallotta a «muzsikában» is, mint zeneköltőt és zenetudóst is nagyrabecsülte. (V. ö. *Anacreoni dalok* jegyzeteiben.)

Olasz irodalom. A francziákon kívül az olaszok voltak Csokonai különös kedvencei. A Schedel által összeállított ily című rovatban: «Zsengék, iskolai idejéből», már így kezdődik egy verse: «A Pindus tetején sok olasz veri szép muzsikáját», a mi tehát arra vall, hogy már kora ifjúságától fogva szerette az olasz költöket. A Kisfaludy Sándor által ekkortájt úgy kultivált Petrarcanak, noha már a sonett-formával is kísérletezik, nevét sehol sem találtam Csokonainál, ha emlékezetem nem csal; de valószínű, hogy ez a XVIII. század végén Európaszerte úgy kedvelt költő rája is volt hatással. Az olasz lírikusok közül a következőket említi költőnk, mint a kiket fordított vagy utánzott: Ariosto (elegiáival), Chiabrera, Lemeni, Maffei, Menzini, Zappi, Rolli stb. (Az «Egy háládatlanhoz» intézett versnél ez a felírás áll: «dal, olaszból», de hogy kitől, nincs megmondva.) Több lírai darabját (cantate, canzonetta) adta Metastasiónak, kinek antik tárgyú, mythologiai és pásztor darabjai közül is többet átültetett. (Érdekes, hogy — bizonyára idegen szerző nyomán — összehasonlító értekezést írt Theokritos, Ovidius és Metastasio Galateájáról. Az olasz drámai irodalomból különben lefordította még Goldoni *Hazuqját*.) A pásztori költészetnek első olasz nagymestereit szintén kultiválta: adja Tassótól *Amyntast*, egyes kisebb lírai darabokon kívül (*Szőkevény Amor. Babérvessző*); adja továbbá Guarinitól a *Hű pásztort*. (Ugyancsak Guarini után írva *Amor cz. anacreoni dala*, a melyhez fűzött jegyzetben bővebben szól e költőről és egy 1559-iki velencei kiadását idézi.) A pásztori költészet alkalmából említi egyszersmind a következő elméleti jellegű művet is: Luigi Zuccolo, *Della eminenza della poesia pastorale*. A komikai eposzírók közül említi és fordította Tassonit (*Elragadtatott veder*) és Loredanót. (*Tréfás Iliász*.) Robertitől verses, Balditól prózai meséket közöl stb.

Angol irodalom. Csokonai nem tudott angolul, de fordításban szívesen olvasta az angol írókat, kik közül aránylag keveset ismert, de ezek többje jelentékeny hatással volt rá. Egy elveszett művének ily följegyzését találni: «Milton elébe»; tán vers volt a Bessenyei Sándor fordítása elé szánva, kihez egyik költeménye szintén intézve. Hervey és Young voltak különös kedvencei. Főleg

pedig Pope és nem tán csak komikai eposzával, melyet már collegiumi éveiben lefordított, alkalmasint francziából. «Szép franczia folyóbeszédbeli fordításából» adta Popenak, e «mennyei lelkű énekesnek» egy halotti gyászversezetét, *Daphne* cz. idylljét: közli is e franczia fordítást, hogy «a kik az ő magyar szemeten kiesmérni és megkedvelni találják az anglus gyöngyöket, legalább a franczia könnyű kantuson nézegethessék azokat». E *Daphne* hatása alatt készült aztán a szintén halotti gyászversezet, az *Amaryllis* cz. idyll, melylyel Zrinyi és Faludi daczára az idylli költészet oly magyar megteremtőjének kívánt tekintetni, mint akár a komikai eposznak: ez idyll előszavában szintén emlekezik Poperól. Ugyancsak Popenak lefordította *Haldokló keresztényet*, még ifjú korában, mely műve nem vészett el, mint Schedel hitte, hanem a *Lélek halhatatlanságának* ötödik részébe van fölvéve.

Német irodalom. Csokonainak ehhez való viszonyát tisztázták aránylag leginkább az irodalomtörténetírók. A líra terén első sorban Bürger, majd Mathisson, Salis hatottak rá. Gleimot anaereoni dalaiért magasztalja. Kleistnak *Tavaszt* és «egyéb apróbb darabjait» adja. Fordítja és utánozza Gessnert. Hogy az érzékenység ez európai hírű apostolának mennyire föltétlenül hódol ő is, jellemző erre az, a hogyan a Zrinyi Violájáról és a Faludi pásztori énekeiről nyilatkozik: «sok magános szép vonásaik mellett is durvábbak, mintsem őket a gessneri században mustrául lehetne föllátni». (*Amaryllis* előszava.) Az epikai költészetben mindenekelőtt Blumauer lesz mestere, kinek olykor «odáiból»(!) is fordít. Lefordítja már korán Zachariä *Zsebkendőjét*, melyből *Dorottyába* is átkölcsönöz egy-egy ötletet. Továbbá lefordítja Wieland *Gráciáit*, Schikaneder *Varázssípját*; és ha *Karnyóné* a német tündéri énekes vígjátékokra emlékeztet, a *Gerson du Malheureux* egy helye Kotzebuetól (*Menschenhass u. Reue*) van utánozva. A német æsthetikai írók közül ismerte és eszméik átkölcsönzésével követte Sulzert, Eschenburgot, sőt Herdert is, kinek nyomán egy összehasonlító értekezést írt a különböző népköltészetekről.

Az előbbi két germán irodalom kapcsán jegyezzük meg végül, hogy egy helyt (a *Dorottyá* végén, jegyzetben) a dán Holberg egyik vígjátékának egy alakját említi Csokonai. Az antik költészet köréből végül fordította görögből az anaereontikákat (ezek különben inkább csak utánzatok), Bion és Moschus egy-egy idylljét; foglalkozott Theokritosszal is. Latinból fordította Vergilius *Georgiconját*,

Horátius *Donec gratus eram*ját, Catullus egy-egy dalát; hatott rája erotikus költészetével Ovidius, adaptálta Terentius egy vígjátékát stb. . . .

. . . Ha mindezekhez hozzáveszszük, hány ma még ismeretlen fordítás vagy utánzás fölfedezésének föladata vár Csokonai commentatorára, azt hiszem, nem fog túlzással vádolni olvasóm azért, hogy Csokonai nagy kritikai kiadását egyáltalán rendkívül sok gondot és sok tudást követelő föladatnak jeleztem. És legyen szabad még egyszer hangsúlyoznom e kiadás szükséges voltát: csakis egy ily kiadás alapján lehet majd igazán alaposan és mélyrehatón tanulmányozni Csokonai tehetségének teljes fejlődését és egész mivoltát.

III.

Óhajtandónak találnám végül egy másik, már jóval könnyebb munkába kerülő kiadásnak közzétételét. Egy Csokonai-anthológiát értek, mely a művelt nagyközönségnek volna szánva.

E kiadás mindenekelőtt életrajzi bevezetéssel volna ellátandó, melynek különösen azt kellene a közönség tudatába bevésni, hogy a hagyományban élő bohème és víg Csokonai mellett volt egy másik Csokonai is, a kinek életéből szintén nem elég különben csak annyit tudnunk, hogy boldogtalan szerelmi kalandnak volt hőse, és hogy a halál korán felbeszakította alig másfél évtizedre terjedő írói pályáját. E pályának szakadatlan munkásság közt lefolyt komoly küzdelmeit kell az olvasó elé tárni annál is inkább, mert így különösen közel jut a mai olvasó szívéhez az a költő, ki e megvilágításban annyira valósággal modern embernek tűnik föl, hogy a saját idejében mintegy anachronismusszerű, korát mindenképen jóval megelőzött jelenségnek látszik. Főképen kiemelendőnek tartanám azt aényt, hogy ez a folyton újabb és újabb benyomások után vágyódó, nyughatatlan temperamentumú ember, ki már ifjúkorában meglepő önismerettel írja: «Vérem tulajdonsága miatt testem folytonos mozgást kíván», s ki nemcsak hogy kétszer szélteben beutazza az országot, de úgy Dunántúl tartózkodása alatt, mint otthon Debreczenben laktában folytonos, ide-oda kirándulgatásokkal tarkítja életének folyását ismétlem, hogy az az ember, ki e szerint a megtestesült állhatatlanságnak látszik, s kinek épen ezért legjobb barátjai szemébe mondják, hogy nem való neki «a fixa conditio»: ez az ember megis újra meg újra azért fut-

fárad, irogat könyörgő leveleket jobbra-balra, hogy rendes, állandó állásra tehessen valamiképen szert. Vágyai e tekintetben elég szerények voltak, mert tanár, könyvtári hivatalnok, újságíró akart lenni: ma egy tehetségesnek bizonyult, egy immár irodalmi hírnévvel bíró költőnek nem épen elérhetlen egy ily állás; akkortájt azonban máskép volt. Legalább máskép egy Csokonaira nézve, a ki — a mi szintén erősen modern vonás — ezen állásokat csak segédeszköz gyanánt óhajtotta elnyerni azon főcélja elérésére, hogy lehetőleg az irodalomnak élhessen. Ne feledjük ugyanis: míg addig papok, szerzetes tanárok, katonai vagy más világi hivatalokban élő, vagy birtokukon gazdálkodó nemesemberek csak mellékes időöltésnek vették a költést, Csokonai élete főfoglalkozásának, valósággal végcéljának tekintette, és ő már nemcsak arra törekedett írásaiban, hogy a nyelv művelésével nemzeti főtmaradásunk egyik legfontosabb elemét erősítse, hanem arra is, mindenekfölött arra, hogy irodalmunkat jeles, æsthetikai becsű alkotásokkal gazdagítsa s így öregbítse a művelt nyugat előtt hazája dicsőségét...

Ebbeli törekvését nyilvánvalóvá teszik művei, mint ezt aztán a kérdéses Anthológiának szintén az olvasó elé kell tárnia. A mi különben ezt az általam kontemplált Anthológiát illeti, megjegyzem, hogy nem oly kiadást értek, minőt ismételten adott Bánóczy — nemcsak egyszerűen «a válogatott műveknek» lenne lenyomata. Először is bizonyos sorrendet követne a kiadó: vagy időrendit, mely különösen alkalmas volna Csokonai tehetsége fejlődésének menetét föltüntetni, vagy pedig — a mi tán a nagyközönségre való tekintetből czélszerűbb volna — műfajok szerinti csoportosítással adná a verseket, a mi viszont arra volna különösen alkalmas, hogy Csokonai sokoldalúságát tárja föl, mint a ki művelte a dal, még a népdalt is, elegiát, ódát, tanköteményt, idyllt, néprománctot, komikai eposzt, sőt a nagy hősköteménnyel is próbálkozott; írt komoly és víg színdarabokat, s ezek többjében vagy épen merész újító volt, vagy legalább is valami újat tudott bevinni. És ki kellene azt is emelni, mennyire tudományosan képzett költő volt Csokonai, reflektálva értekezéseire is, melyekben ha kevés az eredetiség, nem kevésbé tény az, hogy általuk ő szegődött bizonyos eszméknek, irányoknak első terjesztőjévé. A mi pedig a kiadó további eljárását illeti, ez olyan volna, mint egy művelt és könnyed, szellemes és alapos Ciceronéé, a ki egy képtárban végig vezet, de a nélkül, hogy saját nézeteit föltétlenül rá akarná kényszer-

riteni arra, a kit kalauzol, és nem gátolja emezt abban, hogy a saját szemével is lásson, ha csakugyan tud látni; máskülömben hasznos segítségül szolgál annak az egyes szépségek fölfedezésében, a ki sok idővel nem rendelkezik, vagy e célra megfelelő elmemunkát nem fordíthat. Minden egyes műhöz megfelelő bevezetést és a szöveg alatt magyarázatokat nyújtó «folytonos kommentár» volna ez. Teljes egészében közölné Csokonai rövidebb szabású és egész terjedelmükben zavartalanul élvezhető műveit, így egyes dalait és elegiáit; máskülömben a *legszebb helyeknek* szemelvényes bokrétába fűzésére szorítkoznék, mellőzve azt, a mi az ízlés durvaságai vagy az ihlet lankadásai folytán már visszatetszhetnék a mai olvasónak vagy untatná. Az olvasó így aztán vissza nem riasztva az utóbbiak által s a kihagyások helyett is kellő tájékoztatást nyerve az összefüggés föltüntetésére, kellemes meglepetéssel, sőt csodálkozással győződhetnek meg róla a könyv gyakori forgatása közben, mennyi élvezet és mily változatosság található e költeményekben, melyek bizonyára még sok mást is tartalmaznának, de melyek közt mégis a főhely a következőknek jutna: a világfájdalmas, érzelmes elegiáknak, mint a *Tihanyi echóhoz*, a *Magánosságához*, a *Reményhez*, az oly pompás népköltészeti ihletésű humoros vagy érzelmes termékeknek, mint a *Parasztdal*, a *Csikóbőrös kulacs* és a *Szegény Zsuzsi nótája*, vagy a XVIII. század legfennköltebb eszméivel foglalkozó, a fölvilágosultság hymnusát zengő ódai szárnyalású költeményeknek, mint *Konstancinápoly* és *Marosvásárhelyi gondolatok* (mindkettő szemelvényesen), a ezime által már eléggé tájékoztató *Lélek halhatatlanságának* (néhány helyével), mely a hitetlenségtől a hithez visszatérő század zaklatott hevületeinek meleg szívvel ad hangot, végül a csapongó jókedvű *Dorottyának* (erősen meghúzogatta itt-ott), mely a kor frivolságának erősen *magyaros*, habár helyenkint blumaueri mellékizű, de igen szellemes, élénk kifejezője és érdekes rokonságokat mutat a hazai szellem és az esprit gaulois közt stb., stb. Különbömben a föltétlen æsthetikai élvezetet nyújtó alkotások mellett, lehetne olyanokból is adni töredékeket, melyek, ha művészileg kevésbé sikerültek is, de a korviszonyok festése szempontjából érdekesekek, esetleg a költő szívébe engednek tekinteni, tehát kortörténeti vagy lélektani jelentőséggel bírnak, vagy végül az irodalom bizonyos ágaiban első kísérletek. (V. ö. főleg a különben oly gyarló drámákat: *Tempfői*, *Gerson du Malheureux*, *Karnyóné*. Főleg pedig az Árpádról tervezett nagy hős-

költemény föntmaradt soraiból kellene mutatót adni, mint a mely művel a századnak nálunk oly jellemző eposzirói kísérletezései, a következő kornak ez előkészítői, tetőpontjukat érték el.)

Ez az így szerkesztett anthologia, nézetem szerint közelebb hozná Csokonait a művelt nagyközönséghez és az ifjúsághoz is; elősegítné azt, hogy írói működéséről meglehetősen tájékozottságot szerezzenek, miként azt is nagyon megkönnyítené, hogy aztán idővel az érdeklődők, e kiadás által erre különösebben ösztönözve, még mélyebben kívánjanak hatolni Csokonai költészetének megértésébe . . .

(Kolozsvár.)

HARASZTI GYULA.

EGYKORÚ ITÉLET CSOKONAIRÓL.

Csokonai V. M. költői értékét a nyelvújítás korában különbözőkép ítélte meg az újítók és az orthologusok csoportja. Nagy tehetőségét amazok is elismertek, de kiforratlan ízlését nem tudták megbocsátani. Kazinczy és Kölcsey voltak a legszigorúbb bírálói, amaz egyszersmind a legigazságtalanabb és legelfogultabb. Az orthologusok a kor legnagyobb költőjének tartották Kisfaludy Sándorral együtt. Desseffy József, a ki csak félig tartozott a Kazinczy hívei közé, Csokonaira nézve egészen az orthologus tábor véleményén volt és Kölcsey bírálatát épen oly igazságtalannak tartotta, mint általában az írástudók legnagyobb része. Ime 1818. jan. 15-kén Kazinczyhoz írt levelének erre vonatkozó sorai:

Nem fogod soha elhiteni a' Magyarokkal, hogy Szemere Pál Szonetje a' legtisztább arany és a' legtisztább tűzü gyémánt, a' réz és a' legroszszabb agát mellett, Csokonay Reményét értvén. Feleségem tevék bíróná, annélkül, hogy közlöttem volna elébb ítéletedet, és már most sokat fel mernék tenni, hogy ha jól lefordítatnék mind a' kettő, és elküldettetnék akár Rómába, akár Londonba, akár Párizsba, sőt ha még felállana a' régi Athéna, oda is, mindenütt, nem tsupán a' pór sereg előtt, hanem a' legjobb társaságokban is, és a' legjobb Iróknál Csokonay nyerné el a' pálmát. Ugyan tsald ki, kérlek, Grófnéd' részre hajlatlan ítéletét. Ha parantsolod, megtszelekeszem, és taglalni fogom mind a' két művet, mind az egészre, mind a' képzetekre 's ideákra, mind a' kitételekre nézve. Nem mondom, hogy Szemere Pál úr re-

menye nem szép, de azt mondom, hogy nem szebb a' Csokonaiénál, és hogy a' Magyar Nemzet érzése és ízlése kiállja e' tárgyban a' leg-szorossabb Kritikát. A' finomabb ízlés némelylyeket ugyan hol itt, hol amott kimozdítana Csokonay darabjaiban, sőt némely egész darabokat kiútasítana könyveiből, de ritkán adna valamit a' megmaradókhoz, mert az ő néző pontjai magosok, nagy tájt foglalók 's igen szerentsé-
sek; rajzolatának formáji, akár egészjekben, akár részletjeikben, akár körülvonásaikban hathatósok, és mérések, a' festések elevenek, és el-
puhító lankadkodások és érzelékenységek nélkül mind elme mind szív érdeklők, 's a' fül is majd mindég kielégíttetik a' bájós éneklőtől. Mi Magyarok még ép elméjű és szívű emberek vagyunk, még nem szo-
rultunk az érzeménykedés fűszereire.

Bár az lehetnének mostani költőink a' jövődő előtt, a' mi Csokonay lesz minden mázolásai mellett; ötöt a' természet bélyegzé fel Költőnek, akármely országban lenne született, megkülömböztette volna magát eredeti költő elméjével és nagy szabású 's mégis hajlatos Fantáziájával. Fő bélyege, mint minden nagy elméknek, a' termé-
zetiség, mely ha valóban az, soha se durva, mert különben alyyas-
ság. Sokkal ritkább, sokkal nehezebb a' természetet utól érni, mint akármilyen más tziprákat. «Il n'est pas poète correct, mais il est toujours poète, ce qui n'arrive pas toujours aux poètes corrects. Tout le fini de l'école Hollandaise ne vaut pas une esquisse, une ébauche, un trait des Carraches.» Sokkal jobban tenné Költsei Úr, ha a' termé-
zetiségen igyekezne, meglátná, hogy nem olly könnyű hasonlítani Csokonaihoz: «Ut sibi quavis speret idem. sudet multum, frustra que laboret ausus idem.» Ugyan miért vagdalkózik a' láng eszű, Nem-
zetünk' díszére teremtett, korán elhólt Csokonaink' árnyékával? El-
híheti nekem, hogy nem fény, nem villám, nem világosság vala min-
denkor az, a' mi őt ezzel a' ditsó árnyékkal való küszdésében segíté.

(Budapest.)

Közli: VÁCZY JÁNOS.

CSOKONAI V. MIHÁLY «BÉKAEGÉRHARCZÁ»-NAK LATIN ÉS OLÁH FORDITASA.

Csokonai száz éves jubileuma alkalmával nem lesz érdek nélkül e néhány adalékról is megemlékeznünk, a mely Csokonai hatását igen jellemzően állítja elénk.

A Békaegérharczot Csokonai még diák korában írta. Nem volt más célja, minthogy négy pipa dohányban egy néhány perczig szóra-

koztassa az olvasót. El is érte, úgy annyira, hogy nemcsak a magyar közönség élvezte, hanem az erdélyi oláhság is.

A Homeros neve alatt ismert Békaegérharczot a magyar irodalomban többen is szedték versbe, ú. m. Vályi Nagy Ferencz, utána Lonkay Antal, legujabban pedig Kempf József 1888-ban, Gulyás Ferencz jezsuita 1903-ban, Blumauer módjára azonban Homeros e költeményét csak Csokonai fordította le, 1791-ben. Ő hódolt korának, és költeményét ütemes, rimes versekben írta. Az oláh fordításból következtethetjük, hogy Csokonai e költeményét nagyon sokan szívesen olvasták. Ki ne mosolygott volna, vagy ki ne hahotázott volna, a midőn Csokonai a negyedik pipa dohányban leírja, mint «durrant» Juppiter az égben, s mint szédültenek ettől kivált az «istenasszonykák» és mint

eldugták szembéjokat,
De a dugást úgy intézték,
Hogy újjaik közzül nézték,
Mint leányaink szokták. (IV. p. d. 19. strófa.)

E költeményét lefordította oláhra egy Kontz Jósi nevű magyar származású oláh költő, a ki e fordításával kettős czélt tűzött ki magának: terjeszteni e komikus költeményt az oláhok között és dicsőséget szerezni az idegenek előtt a magyar irodalomnak. Érdekes, hogy Kontz Csokonai eme komikus eposzát először latinra próbálta fordítani, hexameterekben, de belefáradt, s helyette oláh nyelvre ültette át. Kontz az előszóban ezt írja: «Néhai Csokonai Vitéz Mihály úr Homerból magyar versekre fordított Batrachomyomachiaja (Békaegérharcza) oly kedvességet nyert, hogy a nyelvével mindenek felett kevélykedő Francia is, nem szégyenlette maga nyelvére általfordítani. Kedvem ereszkedvén azért nékem is hozzája, fordítani kezdettem vala deák Hexameterekben e szerint:

Musa mihi memora certamina sæva ranarum
Muribus adversis. Di portas pandite Cœli!
Collige nunc vires Vulcane! et fulmina cude
Ad compescendas gentes, tantosque tumultus.
Tamquam Centauri velut agmina vasta Gigantum
Sic ita Stagnicolæ, muresq' in arma ruebant.
Sed prius horrendi certaminis accipe causam:
Mus fugiens mortem felis, est, ut elapsus ab ungue
Stat bibiturus aquam, sitiens ad littora stagni
Et toto gustu Limpharum dulcia lambit.
Accipit hunc Bufo, compellat: Servus Amice!
Esne Comes? Baro? Civiumve maximus unus?
Sic ut amicitias possimus jungere pares!
Rex ego sum Lymphis, Dominus metuendus aquarum.

Heres perpetuus magnus dux Stagnicolarum,
 Me Mater uda potens peperit regnanti Pelago,
 Regina est elegans Nympharum Stagni limosi.
 Es natus ut video celso de Stemmate Regum.
 Seu Dux bellorum in cædis fortissimus unus;
 Nam sic te præstant pulcherrima forma genusque.
 Sed præcor ut certam facias me stirpis & ortus.

Ekkor eszembe jutván, hogy ezt én csak a deákul tudó emberek számára írom, belé untam és így gondolkoztam:

Hogy ha olá versekbe fordítom, így az egész oláság s az erdélyi magyarságnak nagyobb része is megérti; 's mégis ez a' munkácska egysel több nyelvre lesz lefordítva.

Jól cselekedtem-e vagy nem? érdemes olvasó kegyes itéletedre bízom. Én ebben a részben is kedvezek magamnak az itélettel, és azt gondolom: hogy ha hibáztam is, a hiba megbocsátható. Legelőször magamtól kellene engedelmet kérnem elveszett időmért, ez pedig készen áll.

Néked elolvasása kevesebb idődbe kerül, mint nékem kidolgozása. Reménylem azért hogy ezen kicsiny káromdért te is megbocsátasz; melyre egész bizodalommal kérek is a Fordító t. i. Kontz Jósi.»

Az eredeti példány elveszett, csak másolatát őrzi a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, a melyet id. Decsy H. István készített 1852-ben.¹⁾ A másoló a kézirat előszavában a következőket írja: «Ezen mulattató, szeszélyes s gyakran lassú mosolyt, sőt még halotát is előidéző, az eredetit, ha fellyül nem is muló, de annak nem is sokat engedő, az olá nyelv természetéhez, főként pedig a' nemzet akkori jelleméhez alkalmazott munkácskából, egyszer, s másszor darabocskákat hallván előszóval előadva nem minden gyönyör nélkül, mindig vágytam annak egészbe írásba megkaphatására.

Ez nem elébb mint 1852-ben Május 23-án sikerült, a mikor N. S. id. Incze Ferencz Ur, kinek az 1848-iki forradalom m. é. 800 p. forintnyi drága könyveit, s' minden házi butorait elrabolta. Ezt a különben másoknál is elveszett érdekes munkátskát összerombolt írásai között be sározva megtalálván az elenyészéstől megmentette. és véllem is közölni sziveskedett.

Én is azért unalomba midőn magam is (K. Szt. Királyon)

¹⁾ Czime és jelzése: *Batrachomyomachia lui Homerus. Batáje Bra-stilor ku soaretsi . . . de Domnu Csokonai V. Mihály . . . in Rumuneste de Kontz Jósi . . . 1816. I. B. 2.* Ezt a kéziratot először említi Densuşian Miklós 1879-ben ama jelentésében, a melyet a *bukaresti Akadémiának* nyújtott be a magyarországi levéltárakról.

leégetve, kirabolva, vagy 2000 pfortot érő Bibliothekám elrabolva elpusztítva, házamból jószágaimból ki perzselve s' kiüldözve Kolozsvárra szorultam, mint unalom és aggodalom elleni óvószert május utolsó napjaiban 1852-ben leirtam — azért is hogy legyen meg még egy exemplárban, s' jobb idők előkerülésével az elmés Fordító emlékére is fen maradjon.

Helyen helyen jönnek ugyan elő æsthetica elleni nyers kifejezések is, de abban nem kell megbotránkozni, mert azok az olá nemzet akkori: 816-béli jelleméhez és mivelődése fokához alkalmazottak és természetesek. Egyébiránt Satyra, és a franczia forradalmat képezi.

Id. Decsy H. Istrán.

Kontz Jósi életére vonatkozólag semmi biztosat nem tudunk. A Szinnyei-féle «Magyar Irók» között találunk egy Kontz József nevű színészt, a ki Nagy-Solymoson született. Tekintetbe véve azt a víg kedélyt, a mely a fordítót jellemzi, azt hiszem nem merész a föltevés, hogy ez a színész Kontz József a fordító. Az idő megegyezik, a mennyiben 1828-ban jelent meg Kontz József színész «Magyarjátékszínalmanak» cz. könyve. Szinnyei könyvéből tudjuk még azt is, hogy Kontz színész Hafner után átdolgozott egy «Félénk» cz. 3 felv. vígjátékot, a melyet Debreczenben, Kolozsvárt, és Marosvásárhelyt elő is adtak. Életét a fordító valószínűleg Erdélyben töltötte, a mit úgy a költemény tartalmából, mint nyelvéből következtethetünk. Az első pipadohány 8-ik strófájában a béka tudakozódik az egér genealógiája felől. Az egér felelete Csokonainál (9. vszak) és Kontznál (10. vszak) nem egyforma:

Esmerik ezt az egerek,
Esmerik az istenek,
Tudják a linczi suszterek,
Engem kik nemzettek;
Van-é Im-Hoffja, vagy jár-é
Felségednek tituláré —
Kalandozója Bécsből?

Nui ká á me vesztit nűme
Pe fátzá pámuntulni,
Mă kunaste toate lume
Si csizmás' Ajudului
Áj Dumnátá Kalendáre
De hel máre Tituláre
D'in Bécs, si d'in Bukuresty.

Kontz tehát nem beszél linczi, hanem nagyenyedi suszterekről, és nem elégszik meg a bécsi titulárés kalendariummal, hanem a hatás kedvéért említi a bukarestit is.

Úgy látszik, hogy a kolozsvári ifjakra henczegésük miatt nagyon haragudhatott, mert a midőn az egér a béka hátán a tó közepe felé tart s Csokonainál (I. p. d. 26 vszak) kurjant örömeiben, Kontz (I. p. d. 27. vszak) kigúnyolja a kolozsvári ifjakat:

Nagyot kurjant: Jubilate!
 Bőréből majd kiszalad
 Látván, hogy ily delicate
 Úszik, s a part csak halad;
 Kiáltozza: Vivat! vivat!
 Kivévén egy perspectivát
 Látja, hogy már jól be van.

Uju ju! sztrige odate
 De Bukurie máre
 Vezind kum de delikáte
 Noate p'intr'álte czáre
 Szkapere aprinde pipa
 Sze ujta ku perspectiva
 Ka Domnisoni d'in Klu's.

Kontznál is kivesz az egér egy perspectivát, olyant azonban a milyet a kolozsvári ifjak szoktak viselni.

Nagy-Szebent is említi Kontz (II. p. d. 51. vszak), mikor Csokonai szerint (II. p. d. 12. vszak), az egerek a gyűlés határozata folytán:

Oztán a Nyirbe küldének
 Egynehány legényeket,
 Kik a seregnek szedének
 Posztót és egyebeket;
 Ezek sok dámának s urnak
 Selymét elvágván mundurnak
 És zászlóknak elvivék.

Trimaszere niste Fitsor
 Ketre Szibiu ku grabe
 Káre ó foszt jutz si usor
 Vonits, zdravin ku trabe
 A' hestá pe la Damnilé
 Rozind mátasze Hajnyele
 Fékure mundur d'in greu.

Kontznál az egerek «egynehány legényeket» nem küldének Nyirbe, hanem Nagy-Szebenbe.

Hogy Kontz Jósi erdélyi ember volt, bebizonyíthatjuk a fordítás nyelvével, illetőleg hangtani sajátágaival. Itt csak néhány föltűnőbb alakot említek: piele = ptyele; cheile = tyeile; mio = mnio; pierde = ptyerde, mely hangváltozásokat (pi = ptyi, mi = mni stb.) Nagy-Enyed körül lakó magyarok oláh beszédében még mai nap is, ép ilyen alakban találjuk. Ezt a pi — pty, ch = tyi hangváltozást nem hajtja végre az oláh nyelv, mert a latin labiális *p* megmarad tisztán pl. pellis = piele; pectus = piept. Az erdélyi oláhság nyelvében azonban a phi = chi változás megtörténik, ott a pellis—piele = chiele; a pectus—piept = chiept. (Ez a hangváltozás román eredetű, mert a pi = chi változást meg találjuk az olaszoknál és provençalban is, pl. pianto — chianto stb. E fonetikai jelenség hathatott a magyar Kontzra, a ki nem tudván különbséget tenni a pi — chi — pty között a szavakat teljesen fonetikus módszer szerint írta.

A fordítás költői szempontból nem nagyon értékes, de mint nyelvemlék fölötte az. Kétségtelen ugyanis, hogy Kontz az oláh nyelvet nemcsak jól bírta, hanem ismerte az oláh nép speciális vonatkozásait is. E költeményét sok helyen *lokalizálta*. A hol Csokonai valami olyan specialis magyar dolgot említ, a mely csak magyarok előtt érthető, ő azt alkalmazza oláh viszonyokra, vagy pedig körülírja. Az ilyen lokalizálások rendszeren jól sikerülnek, pl. a második

pipadolányban (16. vszak). Csokonai leírva az egerek harcza indulását, a mohácsi nótát említi, Kontz attól félvén, hogy az oláhok nem értik meg a «mohácsi nóta» jelentését, e strófát így fordítja (II. p. d. 54.):

Bajuszokat kipedrették	Musztéczele s'imbagegát
Holmivel huszárosan.	Frumusel Huszáreste
Nadrágokat felkötötték	Nedrazsi szusz si o legát
S kardjokat magyarosan:	Pe soldur ungureste
Ezzel a trombitát s flótát	Rájteri totz kälereste
Fújván, a mohácsi nótát	Sze szujire vonitseste
Hangoztatják bús szóval.	Pe kit o Soaretsóje.

azaz a «mohácsi nótát» Kontz egészen elhagyja, s helyette azt írja, hogy felugrottak egy-egy egérré és tovább indultak.

Érdekes az a strófa (II. p. d. 21.), a melyben Csokonai József császár halálára tesz vonatkozást, s Kontz (megfelelő versek II. p. d. 62.)

Hallván ellenséges czélját	Auzind a heszta veszte
A Troxartax népének,	Ku totzi sze infläre
Felberzeszté rá taréját	Ka butoile si peszte
A clubb kevély lelkének:	Száme sze müniare
Felháborodva zúgának,	Vezind lukru ke nui glume
Mint a József halálának	Intsepur'a fátsze szpume
Hirére a magyarok.	D'in gura, ká mászkuri.

a magyar vonatkozást avval pótolja, hogy e hírre a békák szája úgy tajtékozott mint a kandisznóké.

Azt hiszem, sikerült valószínűvé tennem, hogy Kontz Jósi erdélyi ember volt, hogy magyar születésű és hogy híven követi a fordításban Csokonai eredeti szövegét. Maga a fordítás pedig újabb bizonyítéka annak a nagy hatásnak, a melyet a XVIII-ik század végén és a XIX-ik század elején a magyar irodalom az oláhra gyakorolt. Az oláh irodalom szempontjából az is igen fontos körülmény, hogy Kontz a költeményet *latin betűkkel* írja. Azért említem ezt, mert tudjuk, hogy az oláh irodalomban egészen 1860-ig hivatalosan is a cyrill betűk voltak használatban, és latin betűkkel inkább csak azok a magyarok írtak, a kik az oláh irodalmat részint kedvtelésből, részint más célból művelték. Ilyen volt a XVII-ik században már Fogarasi István lugosi református pap, Viski János zoltárfordító és mások.

(Budapest.)

SIEGESCU JÓZSEF.

A CLASSICA-PHILOLOGIA RENDSZERE.

II. Szerző elmélete.¹⁾

Tudvalevő, hogy fogalom úgy keletkezik, ha képzetek sokaságában az egyenlőt vagy legalább egyenlőnek tet-zőt összefoglalja az emberi értelem és nev segítségével megrögzíti. Oly értelem és oly észtehetség lesz kiválóan képes ilyenmő összefoglalásra, melynél az észrevételből vagy helyesebben mondva, az érzékletből eredő képzetek dúsan váltakoznak, s a logika törvényeinek gyakori alkalmazása folytán fegyelmezett gondolkodás jött létre. Ilyen értelem, ilyen észtehetség volt pedig *Boeckh*. Szem előtt tartván minden kutatásában a vég-czél, melyet *Wolf* a klasszikus ókor kutatója számára szavakba foglalt, érdeklődése nem ösmert határt s a legkülömbözőbb irányokban keresett kielégítést. Természetes tehát, hogy bölcselkedő gondolkozó létére képessé vált egy oly nagyterjedelmű kutatásról fogalmat alkotni magának, ennek jegyeit körülírni s a további vizsgálódásokhoz a szükséges alapot megteremteni. Így az idők folyamán teljesen kialakulhatott a classica-philologiai kutatás mibenlétéről a fogalom, melyet művem elején így írok körül: *Az egyszer már megnyilvánult görög s római észnek*²⁾ *tudományos módon való újramegnyilatkozása*.³⁾ Mivel nem mondhatjuk, hogy ez önkényesen felállított tétel, hanem reflexióból eredt szavakba-foglalása annak a kiterjedt tevékenységnek, melyet hosszú évszázakon keresztül kutatók szakadatlan sora egy letűnt *multa* vonatkozólag fejtett vala ki, csak úgy vethetnők el, ha a mondottam kiterjedt tevékenységről is tökéletesen új és eddig ösmertlen képek rajzolódának, vagy pedig a gondolkodás, a fogalom-elvonás terén egészen más logikai elvekre akadna, mint a milyeneknek a törvényszerűségét eleddig hirdette volt.

Ha tehát a classica-philológiának rendszerét akarjuk fölépíteni, a fogalom vizsgálatából kell, hogy kiinduljunk, a hogyan azt már

1) V. ö. EPhK. 1905. 1—21. l.

2) Legjobb akaratom mellett sem tudom a *szellem* szót helyébe tenni; philosophiai terminológiánk ki nem forrottsága gátol benne. L. külömben a 274. l.-on olvasható l. jegyzetemet is.

3) Ez a fajta fogalmi meghatározás nem zúrná ki azt — a mit nálunk *Pecz Vilmos* hangoztat különösen — hogy mindazt öleltessük fel a classica-philológiával, a mi csak görög és római (= latin). De a gyakorlatban korlátokat kell felállítani a kutatók számára, ha azt kívánjuk, hogy boldoguljanak. Erről alkalom adtán bővebben fogok beszélni.

Boeckh tette, s természetes, hogy annak bölcséleti meghatározásából fogunk iparkodni a classica-philológiának lehetőleg sok tudomány-ágát levezetni. Sikerült ez, akkor nyilván helyes volt a kiinduló-pont s a fogalom meghatározása is szabatos.

Nekünk ennél fogva első sorban a fölött kell elmélkednünk, mi is az *az egyszer már megnyilatkozott görög és római ész*, vagy egyelőre csak, mi az *a megnyilvánult ész*?

Ha *ész* alatt az emberi elmének, mint a gondolkodás alanyának, azon állapotát értik, melyben egyfelől a különböző tapasztalatok során keletkezett okadó képességgel rendelkezik, másfelől ennek alapján célokat kitűzve cselekvőleg lép fel, akkor *megnyilvánult ész* csak azt jelentheti, hogy a cselekvés terét fölkeresett okadó emberi elme a maga kitűzött céljait el is érte s erről más is tudomást szerez. Lássuk egy példán. A költő célul tűzi ki magának, hogy ódát ír valakire. Fejében sorok születnek, melyekből némelyeket elvet, papírra sem tesz. Már akkor lépett fel az ész cselekvőleg. De megnyilvánulni csak akkor nyilvánul meg, ha elméjének működése kívánt célhoz ér (= az ódával elkészült) s azonfelül másik céljának megfelelően eredményében még közzé is lesz (= tehát legalább is papírra van téve). *Megnyilvánult ész* tehát mindaz, mi *az emberi szellemnek, az emberi elmének, az eredeti célnak megfelelőleg közzé lett alkotása. Megnyilvánult görög és római ész* így bármely közzé adott alkotás, mely az — akár collectív értelemben, akár egyedi megszorítással vett — görög, ill. római ember céltudatos elmemunkájának tanuságtétele.

Ily közzéadott alkotás, ily tanuságtétel a görög és római ember céltudatos elmemunkájáról annyi van, a mennyit csak szerencsés véletlen és a kutató szellem fáradhatatlansága az enyészettől elhódítani tud. Számuk meghatározhatatlan lévén, a kutatásnak tétova módon kellene megindulnia és ismételten ugyanazt az utat megtennie, ha már kezdetben, midőn még kisebb kiterjedésű anyag állott rendelkezésre, nem gondolt volna a későbbi kutatók munkásságának megkönnyítésére és a felgyűlt anyag rendezésére. E végre már eleve csoportosítani és osztályozni kezdte ezeket az ú. n. tanuságtételeket, s e csoportok és osztályok körén belül kezdte a kutatás keresni célja megvalósítását. Így születtek meg a philologiai *tudományágak*, a *disciplinák*, és születnek meg még a «tanuságtételek»-nek az idők folyamán való fölhalmozódása és a kutatók csoportosító elveinek kiterjesztése következtében növekedő sorozatban. Azaz a philologiai tudományágak megszületése két fejlődési mozzanat eredményének tekinthető: az egyiket maguknak a «tanuságtételek»-nek a természete szabta meg, a másikat a végcél elérhetésének lehetővé tétele végett a kutatóktól keresett közelebbi célok felállítására. A tudományágakat így nyilván

csak a végcél tartja össze s a «tanuságtételek» eredete vagy világosabban szerzősége, holott nincsen korlátozva oly kiegészítő elvek felállításának a száma, melyek a végcél elérhetése szolgálatában állanak.

A végcél pedig az «újramegnyilatkozás». Ezt akarja elérni az emberi kutató szellemnek a saját múltja megösmerésére irányuló törekvése, ellentétben azzal, mely a valóság jelenségeit elemzi és megérteni kívánja. Voltaképen magának a kutató szellemnek véges erőinél fogva egyik irányban sem valósulhat törekvése, a *philologia* terén azért sem, mert az alap, melyen épít, mindörökkön hiányos marad, a *természettudományok* terén viszont, mert ösztöne kénytelen-kelletlen a metafizikába ragadja, azaz elhagyja az alapot, melyet önmagának megállapított, a végcél pedig még nehezebben megközelíthető, elérhetése még távolabb fekvő ideál.¹⁾ De mindkét irányban az emberi elme tapasztalati alapon épít; a philológiánál a tapasztalati alapot történeti tanuságtételek szolgáltatják, a természettudományoknál a valóság jelenségei.

Egyrészt tehát a tapasztalati alap bizonyos tulajdonságaitól van meghatározva a philologikus munkásság, másrészt a végcél szemeltartásától. A tapasztalati alap a classica-philológiában a megnyilvánult görög és római ész, melyet a kutató elme tudományos módon újramegnyilatkoztatni óhajt. *A fogalomban tehát kifejezést nyer bizonyos tárgy, kutatási módszer és végcél, de nem szempont, vezérelv.* Vagyis, hogy némileg képletesen beszéljünk, vannak tárgyaink, van eljárásunk (= eszközeink), azt is tudjuk, hogy mi a célunk, de nincs megállapított gondolatunk arra nézve, hogy munkánkat milyen program szerint hajtsuk végre. Ezt a gondolatot csak a *tudományágak*, a *disciplinák* adják. Ezeknek száma tehát tetszőleges, a kutatási eljárás folyamán szem előtt tartott gondolatok féleségei határozzák meg. *A disciplinától tehát megköveteljük: 1. hogy a nevezett végcélt szolgálja, 2. hogy történeti természetű tanuságtétel tegye tárgyát, s 3. hogy kutatási eszközei*

¹⁾ Ezt pl. a physikára vonatkoztatva, jól mondja *Ed. v. Hartmann* (*Die Weltanschauung der modernen Physik* [Lipese 1902] 226. l.): «Die Physik kann niemals die Gewissheit erreichen, die jeder Realwissenschaft versagt ist und nur in rein formalen Wissenschaften zu finden ist. Sie muss sich mit grösserer oder geringerer Wahrscheinlichkeit ihrer Ergebnisse begnügen. Diese blossе Wahrscheinlichkeit lässt schon den bloss hypothetischen Charakter ihrer Ergebnisse erkennen. Hypothetisch sind sowohl ihre Begriffe und Gesetze als auch ihre Ursachen und die Existenz und Beschaffenheit derjenigen Natur, von welcher allein sie handelt . . . Mit der Entfernung von der unmittelbaren Erfahrung und direkten Messbarkeit nimmt die Wahrscheinlichkeit der Hypothesen im allgemeinen ab stb».

s eljárása csak annyiban különböznek, a mennyiben a nerezett tanúságtételek különböznek egymástól.

E követelmények közt van egy a disciplinákat összeforrasztó közös elem és egy, mely megkülönböztetni segíti őket egymástól. Ha csoportosítani kell őket, nyilván a megkülönböztető elem alkotja majd kiinduló pontunkat. A megkülönböztető elemet pedig a tárgyaknak (melyek kell hogy történeti természetűek legyenek) a különféleisége szolgáltatja, ha a fogalmat vesszük rendszerezésünk alapjául, — a vezérelv, ha — mint sok rendszerező — empirikus módon járunk el, azaz adottaknak vesszük a tudományágakat. Nekünk tehát a történelmi természetű documentumokat kell közelebről szemügyre vennünk és vizsgálnunk, hogy azok fogalma mögött mi minden lappang s azután az elemző osztályozás elvei értelmében¹⁾ a legjellemzőbb jegyekre kell rámutatni.

Történelmi természetű documentumok a görög és római megnyilvánult ész, *világosabban szólva* a görög és római embernek kifejezésre jutott gondolatai. Már most a gondolatok bizonyos alakban szoktak kifejezésre jutni. A történelmi természetű tanúságok sorozatában tehát az első jegy, mely a tapasztalati vizsgálódás folyamán megállapítható, az *érzékeltető alak, a forma*, s a szerint, hogy ez a tapasztalati jelenségek második nagy tulajdonságával,²⁾ az *érzékeltető anyaggal* minő vonatkozásba lép, a szerint válik az empirikus gondolkodó számára megkülönböztethetővé. A csoportosításnál tehát az egyik elv volna: az alak viszonya az anyaghoz. Csakhogy ez az elv a természettudományok birodalmába is viszen bennünket. A tapasztalati jelenségek egy tekintélyes részénél az alak nem csak anyagot formál, hanem *emberi* gondolatot (észt) is juttat kifejezésre, s így kifejeződik vele és az anyaggal a *cél* is, mely meghatározta. Az emberi gondolatok tehát kifejezésökre jutásuk után *alak, anyag és cél* nézőelvei szerint osztályozhatók. Minthogy ezen nézőelvek között a cél az, melyet az emberi elme, midőn cselekvőleg lép fel, először választ, az emberi szellem termékeit, noha az empirikus eljárás az alak s anyag szerint csoportosítja, a rationalistikus gondolkodás a cél szerint fogja osztályozni. Ezt a nézőelvet véve irányító elvül, az emberi szellem tanúságait két nagy osztályba fogjuk sorozhatni, egyikbe, hol az elme csak az alakot kívánja érzékeltetni, s egybe, hol alakot és anyagot egyaránt óhajt kifejezésre juttatni. Ha az elme csak

¹⁾ V. ö. *Wundt* Logik II. 51. s. k. lk.

²⁾ Látnivaló, hogy alakot és anyagot nem minősítjük a jelenségek alkotó elemeinek.

az alakot kívánja érzékeltetni, célja *ephemer*,¹⁾ ha alakot és anyagot, célja *történelmi természetű*. Természetes, hogy, ha az elme az alakkal érzékelhető anyagot formáltat,²⁾ az *ephemer* cél átváltozik történelmi természetű czéllá. De a *classica-philologia* tárgyai a fogalmi meghatározás értelmében történelmi természetűek lévén, csak azok a tanúsítványok esnek osztályozás elve alá, melyeknél a célon kívül, az *emberi* célon kívül, alak és anyag egyaránt jutnak kifejezésre. Az e kettőtől föltételezett s a cél természetétől meghatározott tanúságtételek felszthatók így 1. *emlékekre, melyeknél a tőlünk érzékelt alakot és anyagot történelmi természetűvé átváltoztatott ephemer cél határozta meg*,³⁾ s 2. *emlékekre, melyeknél tisztán (= a principio) történelmi természetű cél szabta meg alakjukat és formáltatta ezzel anyagukat*. Az első fajta emlékeknél ismét azt veszszük észre, hogy a cél főleg kétféle anyagot szokott meghatározni, olyant, mely az idők enyészetének jobban s olyant, mely annak kevésbé áll ellent. Az emlékek második főosztályánál az érzékelhető alak és érzékelhető anyag oly sokféle, hogy további osztályozásra itt nem terjeszkedhetünk ki.

Ennélfogva cél szempontjából vizsgálva az emberi szellem documentumait, két kutatási kör alakul ki: egyik, mely az emberi szellem tanúságait még természettudományi alapon is keresi, a másik, mely a történelmi alapot nem téveszti szem elől. Amaz a tágabb kör, s rajta rendszerint az *ész tudományok* (*Geisteswissenschaften*) körét szokták érteni, emez a *philologia*, a legszélesebbkörű történelem.

Cél, alak és anyag egymásravezetése szempontjából utóbbiból kialakulnak disciplinák, melyeket *bevezető disciplináknak* nevezhetünk, mert egyelőre csak bevezető szerepök van; ismertetik t. i., hogy az emberi cél minő alakban és anyagban jut kifejezésre, de

¹⁾ Ilyen szellemi documentum pl. élő beszédünk, a taglejtések (minő a táncz), mimika stb.

²⁾ Megjegyzem, hogy a táncznál az érzékelhető anyag, melyet látunk, természettudományi s így nem az az alak, melyet az emberi elme kíván érzékeltetni, tartozik vele össze.

³⁾ Tegyük fel, hogy a költő barátjának egy vagy több versszakot elmond, melyeket még papírra sem vetett: mivel *érzékelhető* anyagot nem határozott meg (hacsak a versszakokat recitálni képes barátja agyvelejére nem gondolunk, mint örökítő anyagra; de az ilyen örökítés csak «cél-átvétel»-el, «célkölesönzés»-sel megy végbe), csak alakot, célja elméjének *ephemer* volt; ha ugyanazt, a mit mondott, leírja, a még működésben lévő cél anyagot is érzékeltet s ezzel történelmi természetű czéllá válik. Ha a versszakokat nem mondja el, hanem legott papírra veti, akkor is csak a nyelv formáival éltek előzőleg gondolatai s így még mindig valamely eredetileg *ephemer* cél változik át történelmi természetű czéllá.

magának az emberi gondolatnak, a velök megnyilvánult észnek megértése nem teszi kutatási körük feladatát. Ily bevezető disciplina az *Írástörténet* (Epigraphika) és az *Emléktan* (Mnemeologia); amaz ismét a szerint, a mint tartósabb anyagon kifejezésre jutó cél és alak teszi vizsgálatá tárgyát, vagy kevésbé tartós anyagon megnyilatkozó, két ágra oszlik, ú. m. *kő-* és *papyrusepigraphikára*. Utóbbit amattól, a *kő-* vagy *voltaképi epigraphikától* való megkülönböztetés kedvéért *palaeographiá-*nak nevezik, s helyet foglal benne a *codexepigraphika* is. A *codexepigraphikát*, melynél a legtöbb esetben «*célátvétel*»-ről, «*célkölcsönzés*»-ről van szó, *voltaképi palaeographiának* szokták nevezni.

Ha a kutatás megállapította, hogy a cél — melyet az emberi elmének egyéb céljaitól való megkülönböztetése kedvéért *közli* *cél*nek nevezhetünk — minő alakkal és anyaggal jutott kifejezésre, kissé tovább óhajt menni, beletekinteni t. i. abba a szellemi műhelybe, melyből az előtte lévő «*tanuságtételek*» kikerültek. Vagyis nem elégzik meg a történelmi természetű documentumok külső alakjával és külső anyagával, hanem alakot és anyagot szigorú elemzésnek vetve alá annak a gondolatnak és lelki állapotnak a megértéséig iparkodik hatolni,¹⁾ melynek a történelmi természetű tanuság — sokszor hiányos

¹⁾ Mint látnivaló, az ókori szellemi terméknél a *gondolat* vizsgálatára és értékelésére helyezem a fősúlyt, ellentétben *Hornyánszky Gyulá-*val, ki szerint (Philologia és Philosophia [Athenæum 1902, 200—212. és 334—343.] 203. l.) philologisálni annyi, mint visszaképzelné és visszaérezni. De én arra az álláspontra helyezkedem, hogy a visszaérésre általánosságban nem vagyunk képesek; egyébként is az e fogalmi meghatározásban letett követelmény a kutatás minden stádiumában (pl. *Írástörténet!*) nem érvényesülhet. V. ö. idevonatkozólag *Adalbert Wahl* freiburgi magántanárnak (a *Neue Jahrbücher f. d. klassische Altertum* VI. [1903] évf.-ában «*Einiges über historische Objektivität*» címmel megjelent értekezés 202. s. k. l.-jain olvasható) ezen szavaival: «*darüber können wir uns keiner Täuschung hingeben, dass absolute Objectivität gänzlich unerreichbar ist, sowohl bei der Betrachtung menschlicher Dinge, um die es sich doch in der Geschichte handelt, als auch bei ihrer Darstellung. Was letztere angeht, so steckt ein, wenn auch verkappter Ausdruck von Hass und Liebe, von Verachtung und Bewunderung, ein verkapptes Werturteil zehnfach in jedem Kapitel des «objektivsten» Historikers.*» S *Grottenfelt* is ezt írja (Geschichtliche Wertmassstäbe in der Geschichtsphilosophie [Lipese 1903] 3. l.): «*Der Historiker erhebt sich über die populäre, bloss gefühlsmässige Geschichtsauffassung zu einer durch wissenschaftliche Forschung abgeklärten Würdigung der Erscheinungen. Jedoch behalten daneben die instinktiven und gefühlsmässigen Wertschätzungen fast immer einen starken Einfluss auf seine Darstellung und die Massstäbe, die er mit mehr oder weniger klarem Bewusstsein bei seiner Aus-*

bár, de — érzékelhető terméke. Azaz a kutatás második fokán a történelmi természetű documentumban rejlő eszmei tartalom, a mögötte rejlő emberi lélek, vagy rövidebben szólva *az ember*, a classica-philológiában a görög és római ember teszi a vizsgálódás tárgyát. Mihelyt ilyesformán reális tárgyát ideálissá teszi, közvetítő termékre van szüksége, mely bevezesse az emberi gondolatok világába,¹⁾ s melynél az érzékelhető anyagtól tökéletesen eltekinthet. Ez a közvetítő termék a *nyelv*, «az összes többi szellemi termékek fő-feltétele» (Wundt). Közvetítő azért, mert nem csak eszköz a görög és római elme megismeréséhez, hanem maga is, mint történelmi természetű czéllá átváltoztatott ephemer czélnak az érzékelése egyenesen is teszi tárgyát a philologikus kutatásnak.²⁾ A *görög és latin nyelvtudományt* (Linguistica) tehát *közvetítő tudomány*nak nevezhetjük. Tudományág azért, mert 1. az ókori világ ismeretét *segíti elő*, a mennyiben a nyelv, mint az emberi szellem egyik tanúsága, bevezet a gondolatok világába, 2. tárgyát történelmi természetű tanuságtétel teszi, 3. a kutatás módszere ugyanaz, mint más philologiai disciplinánál, csak alkalmazásában módosul.

E közvetítő termék birtokában a kutatást már új nézőpontok fogják ágazni, gondolatok, melyeket számára *az emberi lélek ismeretének a tudománya* szolgáltat. Minthogy meg akarja ösmerni az emberi észet, melynek a történelmi természetű tanuságtétel a kifejezése, ezt csak a *psychologia* segítségével fogja tehetni, annak a *psychológiának* a segítségével, melyen az észtudományok (ethnologia, államtudomány, nemzetgazdaságtan, demographia, társadalomtudomány) épülnek fel. És pedig nem fog a *psychológiának* ama módszereihez folyamodni, melyek emezt a természettudományokhoz hidalják át, hanem ama módszeréhez, mely az egyes vagy collectiv embert faja és nemzetiségétől

scheidung des geschichtlichen Bemerkenswerten benutzt, entnimmt er aus dem einen oder dem anderen der angeführten Momente des volkstümlichen geschichtlichen Interesses». Ha már most az ú. n. visszaképzés objectivitása ilyen kétségbevonhatatlan nehézségekbe ütközik, a visszaérzés képességeit nagyon problematikusaknak kell jelezniem. Ezért épül fel elméletem inkább *rationalistikus* alapon!

¹⁾ Ily közvetítő termék nélkül a philologia minden mezején sötétben tapogatóznánk, archaologia, zenetudomány ránk nézve mindörökre terra incognita-k volnának, föltéve, hogy a véletlen az irodalmi emlékeket nem hozta volna korunkra, régészetiüket, zenetudományiakat azonban megőrzött volna számunkra.

²⁾ V. ö. *Steinthal*, Philologie, Geschichte und Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen (Berlin 1864), 21. l.: «Ueber den ehemaligen Irrthum, als wäre die Sprache dem Philologen *nur Mittel*, ist heute jeder Philologe hinaus».

föltételezett szellemi különváltságában összehasonlítás tárgyává teszi.) Ehhez képest, miután megvizsgálta *nyelvét*, meg fogja vizsgálni 1. valóságos és bölcselkedő gondolkodását, 2. helyzetét a társadalomban, 3. történetét a társadalomban, 4. alkotó erejét, a mint az a) a művészetben és iparban, b) az irodalomban jut kifejezésre. A történelmi természetű documentumokat tehát fel fogja dolgozni a klasszikus philologus ily különleges célok elérhetése végett külön felállított vezérelvek kalauzolása mellett; következőleg aztán nyilván ezek a *fődisciplinák* fogják alkotni tudományágait:

1. *Görög és római vallás és philosophia.*

2. *Társadalmi intézmények és kereskedelem története azaz görög római és «régiségtudomány».*

3. *Történelem és sociologia azaz görög és római politikai, társadalmi és művelődéstörténelem s ennek bölcsészete.*

4. I. *Archaeologia (görög és római művészet a) építészet, b) szobrászat, c) festészet, d) zene, e) táncz, f) színészet — és ipar.* II. *Irodalomtudomány a) alakú nézőpontból, a) görög és római metrika, β) stilisztika, γ) dramatika, δ) rhetorika, ε) poetika, b) tartalmi nézőpontból: görög és római irodalomtörténet.*

Látnivaló, hogy mindezek a disciplinák a nevezett végcélzt szolgálják, mert az ókorra vonatkozó történelmi természetű tanuságtételek alkotják tárgyukat, kutatási eszközeik és eljárásuk pedig csak alkalmazásukban különböznek egymástól, mint azt munkám más két fejezetében töreksem szemlélhetővé tenni. De ha a végcél ugyanaz, ha a tárgy az ókorra vonatkozó történelmi természetű tanuságtétel, ha az eljárás ugyanaz, ugyan miben különböznek e fődisciplinák az *Írástörténet* és *Emlékek tana* nevezetű disciplináktól? S e különbözőzés a fogalomnak jegyekre bontásánál hol nyer kifejezést? Ezt méltán kérdezhetjük. De feleletül rá ezt adhatjuk. A fogalomban az ideálítás jegye épen úgy megvan, mint a realitásé; *megnyilvánult görög ész* Praxiteles Hermese akkor, ha nem tudjuk, hogy mit ábrázol, csak provenientiajáról van tudomásunk; a realitás jegye a «megnyilvánult» jelző mögött lappang; *tudományos módon újra megnyilatkozott görög ész*, ha összevetjük Pausanias V. 17, 3-mal, egyéb Praxitelesre visszamenő ábrázolásokkal s a korabeli és kora előtti Hermes alakításokról képződött fogalmainkkal.²⁾ De most joggal újra vethetünk fel kérdést! Minő

¹⁾ L. *Wundt* Logik II. 491. l.

²⁾ V. ö. *Steinthal* í. é.-e 74. s. k. l.-n álló ezen mondataival: . . . «die geschichtliche Arbeit selbst, die Gestaltung und Erzeugung des Stoffes, die Bewegung und Entwicklung, kurz das Eigenste und Innerste der Geschichte, fordert psychologische Betrachtung. Die Medii Termini in

helyet foglal el Praxiteles Hermese az «Emlékek tana» nevezetű disciplina körében? Feleletünk, hogy: ennek a disciplinának a művelője hozta a szobrot napfényre,¹⁾ és részletesen megállapította a helyet, hol, az időt, hogy mikor találták; az ő kötelessége volt megállapítani minő anyagból készült, részletesen adni méreteit, leírni, mi hiányzott belőle, mikor ráakadtak, mi tartozik vele össze, hova került s mily körülmények közt található jelenleg. Nem feladatok-e ezek, melyeknek megoldása a görög észnek is bizonyos oldalról való megvilágítását eredményezi? Igaz, nyilván alaki és anyagi, nem *gondolati* oldaláról, de mégis valamely oldalról, melyet vizsgálatba venni a fogalmi meghatározás szemmeltartása épenséggel nem tilt. Mindazonáltal e példán kiki láthatja, hogy a történelmi természetű tanuságtételt gondolati oldaláról tenni vizsgálat tárgyává a főfeladat, mely a végcél elérhetéséhez közelebb juttató eredménnyel kecsegtet.

Úgyde a fogalomban letott követelmény értelmében ennek tudományos úton-módon kell történnie,²⁾ azaz az eljárásnak olyannak kell lennie, mely a végcél elérhetéséhez *valóban* közelebb juttat. Vagyis az eljárást a végcél fogalmában kifejezésre jutó követelmények szab-

seinen Schlüssen sind psychologischer Art. Soll die schöne Statue des Adorante erklärt werden, so handelt es sich nach dem angeführten Historiker [Droysen] nicht um das Erz, aus dem sie gegossen, den Thon, aus dem die Form gefertigt, das Feuer, mit dem das Metall in Fluss gebracht worden ist, sondern um ‚die Vorstellung von dem Bilde, das da werden sollte, die in des Künstler’s Seele war, ehe das Werk war, in dem sie sich verwirklichen sollte‘. Ist denn aber die Aufgabe etwa damit gelöst, dass man die von dem Kunstwerk abstrahirte Vorstellung des Bildes das $\tau\acute{\iota}\ \tau\eta\ \epsilon\acute{\iota}\omega\alpha\iota$ des Werkes nennt? das glaubt doch Niemand mehr . . . Wenn nun aber der Kunsthistoriker jene Vorstellung des schaffenden Künstlers erklären . . . soll: wird er das Vermögen ohne Psychologie? . . . Nein, er ist in seinem eigensten Verfahren, in der Erklärung einer künstlerischen Vorstellung, Psycholog; er treibt Kunstpsychologie, er erklärt die Entstehung eines Kunstwerkes in ‚der Seele des Künstlers aus psychologischen Gesetzen‘.

1) A földmunkást vagy a leletre ráakadó parasztembert nem fogja épeszű ember az Emlékek tana munkásának minősíteni, ezt szinte fölösleges hangsúlyozni.

2) Természetesen nem csak a főfeladatot, hanem azt a feladatot is, mely az újramegnyilatkozást csak az alaki és anyagi oldalról való fölvilágításig viszi, tudományos úton-módon kell megoldani. Azaz a classica-philologia szó fogalmának körülírásában bizonyos kétértelműség van, mert maga a fogalom kétértelmű. Ez pedig nem is oly ritka tünemény. «Taktika» jelenti pl. Bölcs Leónál (I. 1.) a háborúban való *mozgások* tanát s másrészt a csatarendbe állítás tudományát.

ják meg; az egyik: a görög és római ókorból származott legyen a tanuságtétel, ha már nem alaki vagy anyagi, legalább is gondolati része. Ez bebizonyításra szorul, különben az eljárás más végcél szolgálataiba helyezkedik. Az ilyen bizonyítás, mely tárgyunknak mind érzékelhető alakbeli és anyagbeli, mind gondolati oldalára vonatkozhatik, teszi a *kritika* feladatát. De kifejezésre jut a végső cél fogalmában egy másik követelmény is: *ismerete* a görög és római ókornak! A philologiai eljárásnak tehát erre is kell törekednie s látnivaló, hogy voltaképi lényege ebben csúcsosodik ki.¹⁾ Minden tanuságtételt láncszem gyanánt kell a többiek sorozatába illeszteni tudnunk, akár alak- és anyagbeli oldaláról tekintsük, akár gondolati oldaláról, mert itt apperceptionális folyamat megy végbe s az előttünk még idegen görög és római gondolatok csak úgy appercipiálódnak, ha *ismert* görög és római gondolatokra vonatkoztathatjuk. Az appercipiálást pedig a *hermeneutika* hozza létre, az értelmező módszer; ennek az elveinek a szabatos alkalmazása idézi elő az ú. n. «rúismerést.» Mint látjuk, a class.-philologia végcélja elérése végett *logikai disciplinákra* van rászorulva.

De mivel a classica-philologia a görög és római észt, a görög és római kor szellemi világát óhajtja megösmerni, az elméknek azt az állapotát, melyben azok tapasztalatok birtokában cselekvőleg lépnek fel, azoknak az elméknek az állapotát, melyek képzetek társulásának és apperceptiójának az alanyai, szóval a gondolkodásnak, ez pedig a *tér és időszemlélet* apriorisztikus formáiban megy végbe,²⁾ a tér és idő fogalmától a classica-philologia sem abstrahálhat psychologikus és synthetikus jellegű kutatásai folyamán. Vagyis érdekelni fogják azok a tudományágak, melyek annak a térnek a tudományos leírásait adják, mely a gondolkozó és érző görög és római ember cselekvésének a színtere, s annak az időnek a beosztásait, melyben cselekedetei egy-

¹⁾ V. ö. *Wilamowitz-Moellendorff* Aristoteles und Athen (2 köt. Berlin 1893.) I. köt. VI. l.-ját: «Denn die schönste Aufgabe der Philologie ist das Interpretieren».

²⁾ Ez a kijelentésem nem azt foglalja magában, hogy számomra a *tér- és idővizsgálatot* illetőleg *Kant* felfogása a philosophikus határkövem. Vele azt vallo, hogy a tér- és időfogalmak másfajta meghatározásai (l. *Posch* Az idő elmélete [Budapest 1897.] cz. műve II. kötetét, mely az időelméletek történetét ismerteti) nem győztek meg. Mert hiszen mi sem gátolna átsiklani e fölötté nehéz philosophiai problémán ilyformán hogy így írók: . . . apperceptiójának az alanyai, szóval a gondolkodásnak, érzeteink és képzeink, vagyis «a megnyilvánult» pedig csak a *térrel és idővel* együtt nyilatkozhatnak meg újra, a tér és idő fogalmától stb.

másra következtek. Így válik a classica-philologia disciplinájává az ókor két classikus népének *politikai földrajza*¹⁾ (geographia) és a görög és római *időtan* (chronologia). Igaz, ezek a disciplinák a fogalomból *egyenesen* le nem vezethetők, de mint minden észtudománynak *aprioristikus* tudományágai, tudományágaivá válnak a classica-philológiának is a kutatás ama fokán, melyen az észtudományvá változik át; ép azért, noha az elnevezésből a fogalmi jegyek nem hüvelyezhetők ki, de az a többi disciplinához a viszonyt megjelölni mégis alkalmas, a classica-philologia *járulékos tudományágainak* kereszteljük el.

Több disciplina a fogalom vizsgálata alapján nem tagosítható ki, s épen azért egyes látszólagos, még szélesebb tudós körökben is disciplinának minősített tudományágakról kimutatandó, hogy azoknak e voltaképi classica-philologiai disciplinákhoz mennyi közük van, szabatosabban szólva, milyen logikai kapcsok fűzik hozzájuk; illetőleg vizsgálat tárgyává teendő, vajjon a tőlünk kitagosított disciplinák egyikében vagy másikában egész körükkel és tárgyukkal nem kaphatnak-e helyet?

E czélból szemlét kell tartanunk mindazon látszólagosan önálló disciplinák fölött, melyeket az előző fejezetben ismertetett elméletek

¹⁾ Csakis ez, s nem másik két ága is a földrajznak, t. i. a *csillagászati* s a *physikai*. Amannak tárgyát és vezérelvét *H. A. Daniel* (Illustr. kleineres Handbuch der Geogr. 2. Aufl. v. Dr. W. Wolkenhauer 2 köt. I. köt. Lipse 1887, 3. l.) e szavakkal írja körül: «Die mathematische oder astronomische Geographie betrachtet die Erde als einen Welt- oder Himmelskörper, als einen Stern unter Sternen, und ihr Verhältnis zu den übrigen Weltkörpern unseres Sonnensystems. Sie erforscht ihre Gestalt und Grösse, wie die Art und die Gesetze ihrer Bewegung und bestimmt die Lage eines Punktes auf der Erdoberfläche». A másik ág tárgya és feladata *Daniel* szerint (u. o. 50. s. k. l.) ez: «Die physische Geographie fasst die Erde in ihrer gegenwärtigen Erscheinungsform in das Auge, so dass sie im Gegensatze zur Geologie und der politischen Geographie sich bleibende Verhältnisse der Erdoberfläche zum Vorwurf nimmt». A politikai földrajz mibenlétéről végre így vélekedik (u. o. 127. l.): «Die politische Geographie betrachtet die Erde als den Wohnsitz der Menschen, für welche sie aber nicht mehr wie für Pflanzen und Thiere nur ein Wohnplatz, sondern auch der Schauplatz ihrer geistigen und sittlichen Entwicklung ist. Sie zerfällt in zwei Haupttheile. Der erste begreift die allgemeine Menschen- und Völkerkunde, der zweite die Elemente der Staatenkunde». — Megemlíthetőnek vélem, mert hazai érdekű, hogy e hármas felosztást már *Tomka-Szászky-János* is ösmeri *Introductio in orbis hodierni geographiam* (Francofurti et Lipsiæ 1750) című műve 1. l.-ja 3. §-ában.

felsorolnak ugyan, de rendszerünk nyomós okoknál fogva föl nem említett.

Ott van mindenekelőtt a *classica-philologia encyclopædiája*, melyről *Haase* azt tartja, hogy kiegészítő tudományág, *Hertz*, hogy a *classica-philologia* alapvető részét teszi, *Pecz Vilmos*, hogy bevezető disciplina. Mi egyik meghatározást sem fogadhatjuk el, hanem a *classica-philologia encyclopædiáját*, minthogy tárgyát sem ókori tanúságtétel, sem az *a mögött* rejlő emberi elme vizsgálata nem teszi, hanem a tudományos kutatás maga, egészében és részeiben megnyilatkozó vezérlő gondolataival és nézőelveivel, az *egyetemes bölcsészettudomány disciplinájának* minősítjük, annak a bölcsészettudományénak, mely — mint *Bonnet* helyesen vallja — az összes tudományok betetőzése és koronája. Disciplinának minősítették azért, mert nevében maga a tudományos kutatás neve foglal helyet s a külső birtokviszony, mely a két fogalom nevét összekapcsolja egymással, alkalmas arra, hogy félrevezesse a bölcselmi nézőpontot szem elől tévesztő vizsgálót.

Ugyanily külső okoknál fogva minősítették a *classica-philologia történetét* is *classica-philologiai* tudományágnak. De mint láttuk, már *Bonnet* úgy jelölte meg helyét, hogy a *tudományok egyetemes történetébe* osztotta. Ha az emberi *kutató* szellemnek nyelvben megnyilatkozó vizsgálatait a bölcsészettudomány körébe utaljuk, nincs ok, a miért e vizsgálatok keletkezése, fejlődése és lefolyása külső történetét is az *egyetemes bölcsészettudomány* sphaerájába ne utaljuk olyképen, hogy a *classica-philologia encyclopædiája* oldalán e philológiának története is kap helyet, mint a hogy a természettudományok *encyclopædiája* oldalán e tudományok története. Azért tehát annak, ki a *classica-philológiának* nevezett tudományos kutatásban meg-menyilatkozó vezérlő gondolatokat és nézőpontokat vizsgálata tárgyává teszi, ki kell terjeszkednie e gondolatok és nézőpontok keletkezésének a történetére is, és vázolni, hogy a tudományos kutatás, melynek fogalmát körülírta, ágaiban ösmertetett és terjedelmében részletezett, hogyan és kiknek tevőleges közreműködése és részvétele mellett fogant meg, izmosodott és növekedett nagygyá?

Nemkülömben a *görögök és rómaiak mennyiségtani és physikai földrajza*, melyet *Boeckh* a politikai földrajzhoz bevezető disciplinának minősített, sem fog a *classica-philologia* rendszerében helyet kapni. Ha úgy írjuk le a görög és római földet, miként az meggyőződésünk szerint a görögök és rómaiak szeme elé tárult, — csillagászati és physikai tekintetben, — oly feladatot végzünk,¹⁾ melynek teljesítése

¹⁾ V. ö. *Urtlichs* i. m.² 23. l.: «Die physikalische Geographie als solche ist der Philologie fremd».

tisztára a való élet jelenségeinek az előzményeit is vizsgálni tartozó természettudósnak a munkakörébe tartozik, azaz hol természettudományt, hol természettudományok történetét adjuk. A mi Athén, Róma, Pompeji stb. descriptiv *topographiáját* illeti, nézetünk szerint az az *Emlékek tana* disciplinájának architectonikus ágába tartozik. A politikai földrajzzal másképen áll a dolog; az a földet, mint a szereplő ember cselekvéseinek a színterét mutatja be, azoktól föltételezett változásaiban. Csak ez a föld mintegy emberi gondolkodásra valló történelmi tanúságtétel számunkra, de valójában, mint tapasztalati jelenség, nem emberi gondolatnak és cselekedetnek kifejezésre jutása, hanem csak tere és hordozója mintegy.

A rendszerek egy tekintélyes részében önálló disciplina gyanánt szerepel a *numismatika*, az érmészet is. De a mi ezt a mellérendelést illeti, rá vonatkozólag *Conze*, a legnevezetesebb német archæologusok egyike, már 1869-ben a következő helyes észrevételeket tette.¹⁾ «Míg egyrésről az epigraphikát — mondja — az archæologia mezejéből kirekesztettük, nem ugyan egyes archæologusok munkálkodása köréből — hiszen az egyes kutatóknak ilyfajta megkülönböztetések megállapításával mitsem írhatunk elé — másrésről ugyanezt nem művelhetjük a numismatikával. Itt az érmekeket olybá vesszük, mint kis művészeti termékeket, apró tectonikus alakításoknak, melyek kép és írás hordozóivá lesznek; tömegük, s a lehetőség őket hely és idő szempontjából meghatározni, már az alakok változásainak a megfigyelésére is termékenyítő hatással van. De viszont épen e végtelen száma és dús változatúsága a kis műveknek, a nagyon is különféle vonatkozások, melyek történelmi, mythologiai, metrologiai s egyéb tekintetekben fűződnek hozzájuk, eredményezték, hogy az érmekek tudományos czélokra történő feldolgozása sok egyes kutatóknak egész erejét veszi vala igénybe. Itt tehát az ellenkező eset forog fönn, mint minőt az epigraphikánál tapasztaltunk: míg utóbbit sokszor tényleg az archæologus munkakörébe vonták be, a nélkül hogy — fogalmi jelentését véve alapul — az archæológiához számíthatnók, viszont a numismatika emancipálta magát: az archæologus, ki szakmája körét teljesen felölelni kívánja, ritkán pillanthat be a numismatika legkeskenyebb rekeszeibe, viszont vannak numismatikusaink, kiknek szemében az archæologia egyéb mezői távolálló területek, holott pedig a numismatika teljességgel [?] az archæologia körébe tartozik». ²⁾ Mi *Conze* megjegyzéseit

¹⁾ Über die Bedeutung der klassischen Archæologie (Bécs 1869) 8. l.

²⁾ Én *Hornyánszky Gyulá*-val a numismatikát az archæológiából kirekeszteni is egy *Közgazdaság*-nak nevezett disciplinának alárendelni nem vagyok hajlandó. Mert a mennyiben pénz = súly, a metrologia úgy is

megtoldhatjuk még egy észrevétellel: ha a numismatika valóban disciplina, melyet a többi bevezető illetőleg fődisciplinának valamelyikének mellérendelni kell, akkor azt rögtön hasonló joggal kell tennünk a *vázattal* is; hiszen tudjuk, hogy ez is hova-tovább egyes emberek egész munkaerejét veszi igénybe.

Ép úgy, mint a numismatika, a rendszerek egy részében a *metrologia* is szerepel, «a mértékek és súlyok disciplinája», mint önálló tudományág. *Boeckh* négy rendbeli alosztálya II.-ába utalja, s annak keretén belül ad neki helyet. Nekünk először meg kell állapítanunk tárgyát, kutatnunk, vajjon ezt reális vagy ideális jellegű történelmi tanuságtétel alkotja-e? A metrologia, mint ösmeretes, a régiektől megállapított hosszúságoknak, a területeknek, az űrtartalomnak s végre a súlyoknak a mértékeivel foglalkozik. A mikor a régiek ezeket megállapították, egyrészt geometriát alkalmaztak, másrészt physikát. A mi geometriájukat, physikájukat illeti, azok a tudományok történetének a rovatába tartoznak, alkalmazásukban azonban a régi ember társadalmi helyzetén lendítettek, azt irányították. Tárgyát tehát a metrologiának, hogy úgy mondjuk, alkalmazott emberi gondolat, alkalmazott tudomány teszi, s mint ilyen egész tárgyával és vezérlő elvével a fődisciplinának 2.-ában kap helyet; az ú. n. «régiség-tudomány» — tudjuk — ismerteti azokat az életföltételeket, melyeket a társulni szerető ember a maga számára, de gyakorlati célokból teremt. Külön tudomány rangjára így a metrologia nem tarthat számot.

Miután azt véljük, hogy esetleg felmerült kétségeket sikerült eloszlatnunk, hátra van még csak az, hogy fejezetünk végén schematikus összeállítást adjunk az egyes tudományágakról:

I. *Apriorisztikus* (v. járulékos) *disciplinák*:

a) Görögök és rómaiak politikai földrajza.

b) Görögök és rómaiak időtana.

foglalkozik vele, de a mennyiben művészeti termék, vele csak az archæologia foglalkozhatik. Hiszen hasonló okoskodással ki kellene rekeszteni az ἀγγείων-okat is, mert azok eredetileg arra a célra szolgáltak, hogy folyadékokat zárjanak magukba, tehát az űrtartalom szempontjából készültek. Úgyde ki tagadhatná, hogy az általuk kifejezésre jutó művészi gondolat nem komolyabb értékelésre tarthat számot, mint az alkalmazott physika tünényé. Egy-egy «documentum» több szempont szerint tehető vizsgálat tárgyává: a Herondas-papyruson vizsgálom, 1. az anyagot s az írást, mint *epigraphus*, 2. az írásművet magát, a) mint nyelvész, b) mint irodalomtudós, c) mint régiségtudós. Így a görög s római pénzt vizsgálom, 1. mint mnemeologus, 2. mint epigraphus, 3. mint metrologus, 4. mint archæologus. S világos, hogy mint archæologus végzem a legmagasabb rendű feladatot.

II. *Bevezető disciplinák:*

- a) Görög és római írás története.
- b) Görög és római emlékek tana.

III. *Közvetítő disciplina:*

Görög és latin nyelvtudomány.

IV. *Fő- vagy pszichológiai disciplinák:*

- a) Görög és római vallás- és bölcsészettudomány.
- b) Görög és római társadalmi intézmények tudománya.
- c) Görög és római történettudomány.
- d) Görög és római művészet- és irodalomtudomány.

E tudományok *saját körükön belül* két módszer alkalmazása mellett fejleszthetők: e két

Módszer: a) a kritikai és b) az értelmező módszer.

E módszerek mibenlétéről s alkalmazásuk módjairól munkám más két fejezete tájékoztat.

(Budapest.)

VÁRI REZSŐ.

A GÖRÖG VALLÁS KEZDETEIRŐL.

Kern Otto még 1901-ben vallástörténeti előadást tartott a rostocki egyetem aulájában, melyet «Über die Anfänge der hellenischen Religion» czímen ki is adott (Berlin, 1902). Az itt kifejtett nézetek, már a mi positiv értékeket illeti, nem igazolhatnák, hogy azokat külön megbeszélésnek tárgyává tegyem. De a mennyiben Kern az ő előadásában a görög vallás fejlődésének alapfogalmairól és tényezőiről nyilatkozik, magának a tárgynak elsőrendű fontossága csábít az utólagos hozzászólásra.

Kern azon a módszertani tételre kezd, hogy az indogermán összehasonlító nyelvészetre támaszkodó mythologia csődöt mondott, s helyette más források és elvek után kell néznie a görög vallástörténetésnek.¹⁾ E tétel nagyjában véve mindenesetre igaz. Immár elmúlt

¹⁾ O. Gruppe is azt mondja: «Die griech. Kulte u. Mythen in ihren Beziehungen zu den orientalischen Religionen» cz. munkájának egy helyén: «Alles, was die vergleichende Sprachwissenschaft bisher an angeblichen indogerm. Götterbenennungen oder an angeblichen indogerm. Aus-

fejünk fölött a Saranyú'-k (*Ἐριώς*), Gandharva-k (*Γένταυρος*) és Ahaná-k (*Ἀθηνᾶ*) korszaka, az Adalbert Kuhnok és Max Müllerek szövejtésével, a midőn a görög mythologus természetes első feladatának azt tekintette, hogy a görög istennév megfelelő párját az óind szótárban megtalálja. Mintha bizony annak itt okvetetlenül meg kellett volna lennie! Manapság a történeti kutatás bár szűkebbkörű, de realisabb, biztosabb úton halad. A mint Ernst Maass egy nemrég megjelent könyvében mondja (*Griechen und Semiten auf dem Isthmus von Korinth. Religionsgeschichtliche Untersuchungen*, 1902): «Vallási nevek magyarázatának csak az esetben szabad a legközelebb érdekelt népségnek és nyelvnek köréből kilépnie, ha annak lehetősége kizártnak látszik, hogy a kérdéses nyelvi alakot általa értelmezzük» (12. l.). Mellékes, hogy Maass ép e művében egy nagyon kétes értékű ötlettel áll elő, midőn Melikertest — a phœniciai Melkart (Melek-qart = városfő) félretolásával — görög szóserintiséggel «mézvágonak» (már t. i. a lépvágonak = Wabenschneider) magyarázza. Ezt kizártnak gondolom; s ép azért nem üt a rossz példa az általános elvnek helyességén csorbát. S ehhez a helyes elvhez csatlakozik Kern is következő kijelentésével: «A hellén isteneket Hellasban alkották, s így csak Hellasban érthetjük meg őket».

Mert e kijelentés — a maga általánosságában véve — igaz. A hiba csak ott kezdődik, a hol kivételt nem ismerő ridegségében akarjuk alkalmazni. Hiszen nem lehet kétséges, hogy a görögség ősiindogermán hagyományt is hozott jócskán a maga új hazájába, s hogy itt folytatólag sem élt a vele szomszédos vagy vele máskülömben érintkező idegen népektől befolyástalanul. A tudományos nézetek néha bizonyos egyoldalú túlzással szokták az ellentéteket keresni; s így megértjük, bár nem is helyeselhetjük, hogy Kern, az idegenben való kalandozásnak kísérleteiből kiábrándulva, a görögben csak a kész görögöt akarja észrevenni. Ez alapon állva azután tagad ott is, a hol nincs semmi tagadni való.

Szerinte: «az óvatos nyelvészek jelenleg elvetették már azt az évtizedekig elismert nyelvi egyenlítést, a mely a legfőbb égi istennek nevét a különböző indogermán népeknél együvé hozza.» (6. l.) Ezen apodiktikus kijelentés — legalább számomra — ujságot tartalmaz. Brugmannt elég óvatos nyelvésznek kell tartanom; de a *Ζεὺς-Dyāuš* egyenlítést nyelvtanának 1900-as kiadásában is még benn találom

drücken für Kultushandlungen zu Tage gefördert hat, ist entweder lautlich unbegründet, oder inhaltlich ohne Beweiskraft». Szerinte — ez munkájának alapthesise — a vallási megégyezéseknek nagy részét a különböző indogerm. népek között sémi közvetítésnek felvételével kell magyarázni.

(177. l. és egyebütt; dyāuš = a fényes ség, melyet azonban personificálva is használnak.). Sőt azt hiszem, hogy magok azon következtetések is, legalább egészükben véve, kiállottak a tűzpróbát, melyeket a kérdéses egyenlítésből a vallástörténészek már oly régóta levontak. Ugyan a semitomaniakus Gruppe, a ki maga sem tagadhatja, hogy Dyāuš Ζεὺς-nek mindenkép, még a ragozást illetőleg is megfelel, e nyelvi közösségből nem látja még bebizonyítottnak az «égi istennek» őszindogermán eredetét. Mert szerinte a görög természetesen olyan nevekkel jelöli meg vagy jelölte meg egykor a napot, hajnalt, eget stb., a melyek a megfelelő őszindiai nevekkel rokonok; de ebből még a rájuk vonatkozó vallási képzetek azonosságára nem szabad következtetni (l. Gruppe: Griech. Mythologie, az Iwan Müller-féle Handbuch egyik befejezetlen része, 723. s köv. l.). Gruppe criticismusa figyelemre méltó, ha a kellő megszorításokkal élünk vele, hogy valahogy hypercriticismussá ne váljék. Csakugyan, ha úgy is találok, hogy a görög Ζεὺς-nek az óind nákti felel meg, erre, az efféle köznévi megegyezésére, ép olyan kevésbé fogok az éjnek vallási szerepét illetőleg az őszindogermán műveltség körében további tétéleket alapítani, mint a hogy az ἠώς = óind ushás egyenlítés alapján sem fogom Homerosnak költői képeit a Vedakéival mythologiai összefüggésbe hozni. Itt minden képzetbeli megegyezés, a nyelvi azonosságtól függetlenül, utólag és önállóan keletkezhetett. De Dyāuš-nak és a köznévként ismeretlen Ζεὺς-nek viszonya egymáshoz mégis csak más és mást jelent, mint a például felhozott köznevek. Ha Ζεὺς-nak neve kétségtelenül és már a görögök előtt nem ismert módon a fényes éjnek képzetét rejti magában, mert ugyanezt a szót abban a bizonyos értelemben köznévként is megtalálom az ind nyelvben, akkor jogom van a következtetésre, hogy az éggel valamiképen kapcsolatba hozott, vele azonosított vagy benne lakozónak elgondolt istenségnek eszméjéhez a görögök elődei már őszindogermán állapotukban eljutottak; különösen, ha tekintetbe veszem, hogy az itt mindenütt alapúl szolgáló *dejewo basis a közös nyelvcsaládnak számos más tagjánál is az istenség fogalmával van összeköttetésben (v. ö. latin deus-t, divus-t, Jū-piter-t; germán Ziu-t stb.). Csak nem kapcsolódott minden népnél külön ugyanaz a szó az istenség képzetéhez, a mi különös véletlen lenne, holott a történeti közösség mindent simán megmagyaráz? ¹⁾ Nem a görög vallás első eredetéről

¹⁾ Mindennek ellenére nem akarom említetlenül hagyni a következő kritikai ellenvetéseket Lehetséges, hogy az indogerm. *dejewos, Dyāuš-nak és Ζεὺς-nek feltételezett ősfőmája, egész általánosságban a «fényeset» jelentette, s nem speciálisan az eget, a hogy ezt Gruppe hiszi. A fényesjelzőt már a közös indogermán nyelvben felvehette az istenség, de tán

van itt szó. Mert az égi isten a közös indogermán vallásfejlődésnek bizonyára legmagasabb pontját jelöli; ha mindjárt nem is magasabb pontját, mint a minőt akárhány vadnép manapság is feltüntet, mely első egyszerűségéből kibontakozott. De annál az égi istennél primitívebb képzeteket mindazonáltal kellett a görögök őseinek már indogermán közösségökben megszerezniök, s innen görög földre elhozniök. Mit tanít ezekre nézve az összehasonlító nyelvészet? A nyelvészet s ebben Kernnek igaza van — egy nép vallásának legelső rétegéhez csak kevés esetben képes bennünket elvezetni, s mi itt helyette ujabban az anthropológiában (ethnographiában) és az archæológiában biztosabb útmutatókra akadunk.

Hogyha valaki világos bizonyítékát keresi annak, hogy az utolsó évtizedek ásátásai, a magok archæologiai leleteikkel, mennyire átalakították a görög vallásra vonatkozó ismereteinket, vesse egybe Otto Schrader közkezen forgó munkájának (Sprachvergleichung u. Urgeschichte, 2. Aufl. 1890) vallástörténeti fejtegetéseit a Perrot-Chipiez-féle művészettörténet VI. kötetével, e kötet azon részével, a mely a temetési építészettel foglalkozik (Histoire de l'art dans l'antiquité. Tome VI. La Grèce primitive. L'art mycénien. chap. V. L'architecture funéraire, 561. s köv. l.). Schrader kísérlete tudvalevőleg abbau állott: lehetőleg nyelvi alapon, az indogermán összehasonlító nyelvészet adatainak segítségével a közös indogermán műveltséget, s azután az illető egyes népek legősibb kulturáját megállapítani. Kísérlete közben többek közt arra az eredményre jut, hogy az ősgörögök a halotti kultuszt, melyet szerinte még Homeros sem ismer, egyáltalán nem

nem valamely concret fénytüneménynyel kapcsolatban, hanem ama bizonyos *euphemia* révén, melylyel kezdetleges vallásokban oly sokszor találkozunk. Hogy azután az ind nyelvben a «fényes istent» jelentő szó az égboltozattal került összeköttetésbe, talán csak miután azt az istenséget az égben lakozónak kezdték hinni, Indiának külön történeti folyamata, melynek Ζεύς-hoz többé semmi köze. — E kritikai ellenvetések azonban elnémulnak, ha egyrészt tekintetbe vesszük, hogy a *dejewo basisnak változatokban oly gazdag származékai közül (v. ö. ói. dēvas-t; lat. deus-t, divust; gör. θεός-t stb.) ép Dyāuš és Ζεύς tartoznak formailag közelebről együvé a latin Jū-piter-rel együtt (eredetileg Jou-piter), s ha másrészt Zeusnak égre utaló ősi attributumaira és jelzőire (κελευστής, ὕψι — vagy εὐφρομένης stb.) gondolunk. V. ö. még: Dyāuš pitá, Ju-piter és Δεπάτυρος: θεός παρὰ Τυφάσιοις [Epirusban], Hesych. Az égi isten, úgylátszik már az indogermán közösségben, magasabb rendű erkölcsi fontossággal bírt. — Az indogermán ég-isten egész kérdésére nézve l. Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der. griech. Sprache (1896), 71. s köv. l. összevetve: Drerup, Homer (1903) 83. l.

ismerhették. Saját szavai szerint: «Egyelőre érthetetlen előttem, hogy miként akarják azt valószínűvé tenni, hogy a helléneknél a halottak megboldogulásának képzelete, tiszteletök szükségének hite nem lassanként keletkezett, hanem már ősidőktől fogva létezett» (id. m. 614. l.). De, kérdem, azok előtt is oly érthetetlen ez a dolog, a kik most a mykeni kornak, tehát a Homerost századokkal megelőző időknek érzés- és gondolkozásmódját azokból a kupolasírokból ismerik, a melyek görög földön Thessaliától (Dhiminitől) le egész Lakoniáig (Vaphioig) feltalálhatók; vagy a kik a mykeni akropolisnak oly gazdag zsákmányú királysírjaiból vonják le vallástörténeti következtetéseiket? Kétséges lehet az előtt, a ki az úgynevezett «Atreus kincsházának» Chipiez-féle restaurációját tartja szeméi előtt, hogy egy nép, mely előkelő embereit az efféle pazar emlékekkel örökíti meg, névtelen halottjait nem kevésbé időtlen időkől fogva tisztelte? A kyprosi prähistorikus (mykeni műveltséget megelőző) sírok csak silány cserép- és fegyverdarabokkal szolgáltak modern megbolygatóiknak; de e silányságok a magok nyelvén ugyanazon sírkultusz mellett tesznek bizonyosságot, mint Mykenai aranyálarcai. Az archæológián kívül minden ethnographiai ismeretünk is abba az irányba utal, hogy a halottaknak, az ősöknek tiszteletét a görög vallás egy kezdetleges elemének tartjuk. O. Kern szintén szól kis füzetében a mykeni kornak e vallási nézeteiről az archæologiai leletekkel kapcsolatban. «De — teszi hozzá — nekünk nem szabad a görög nép halottkultuszánál megállapodni, mint azt Erwin Rohde híres könyvében, a Psycheben tette. Távol kell tartanunk azt a hitet, hogy a helléneknél az első vallási gondolat a halottkultuszban ébredt fel, hogy tehát a megholtak tisztelete volt a hellén vallás első foka. Nekünk még mélyebbre kell szállanunk. Az ősök tiszteletét a fetisekben való durva hit előzte meg. A fetisizmussal lép be a görög nép az egyetemes vallástörténetbe.»

Véleményem szerint Kern e megjegyzéseiben nem eléggé világos vallástörténeti fogalmakkal dolgozik. Az a gondolat, hogy a fetisizmus a halottkultuszt, vagy tágabb anthropologiai elnevezéssel élve: az animismust egy nép történeti fejlődésében megelőzi, azt a gondolatot tételezi fel előzményeül, hogy legalább is a fetisizmus, ha ugyan nem az animismus is, magába zárt, egy adott vallási életet teljesen kitöltő, s így minden egyéb fejlődési foktól jól elválasztható vallási rendszer. De evvel szemben azt hiszem, hogy sem a fetisizmusnak, sem az animismusnak nem lehetséges efféle értelmet adni. Azt gondolom, hogy mind a kettő csak egy-egy oldalát tünteti fel valamely primitív nép vagy kor egységes vallásának. Bocsánat, ha e tétel bizonyításánál hosszadalmasabb leszek majd, de a mint a tudományos kutatásoknál a világosan megállapított alapfogalmak egyáltalán elengedhetetlenek,

ügy különösen megkövetelhetők ott, a hol quasi új, az «akademikus» eljárás módtól még nem szentesített kifejezéseket használunk. A fetisizmus szó, tudtommal, még nem mondható közkeletűnek a classica-philologia munkáiban, s így annál óvatosabban kell alkalmazásánál eljárjunk.

* * *

A fetisizmus szót először De Brossesnak, Voltaire kortársának és barátjának 1760. névtelenül megjelent genialis könyvében találjuk meg: *Du Culte des Dieux Fétiches ou Parallèle de l'ancienne Religion de l'Égypte avec la Religion actuelle de Nigritie.*¹⁾ Még a bevezetésben mondja: «Legyen nékem szabad a fetisizmus kifejezéssel általános-ságban élnem; s bár tulajdonképeni értelmében csak az afrikai négek hitére vonatkozik, ennek ellenére használni fogom bármely más népre vonatkozólag is, a mely tiszteletének tárgyait az állatvilágból vette, vagy lélek nélkül való lényeket imádott» (i. m. 5. l.). Az égi testek kultuszát De Brosses a sabæizmus neve alá foglalja össze, s a fetisizmustól elkülöníti. Mellettök még a primitív vallásnak azon harmadik formáját ismeri, a mely az emberek istenítéséből keletkezett. A fetisizmust a műveletlen népek közt szereplő egyetemes tüneménynek tekinti: «A választott népet kivéve nincs nemzet, a mely ne lett volna ebben a vallási rendszerben, ha az ember őket attól az időponttól kezdve vizsgálja, a midőn az isteni kinyilatkoztatásnak emléke már teljesen kiveszett belőlük» (8. l.). A fetisizmus lelki rúgója a félelem, míg a sabæizmusé a csodálkozás (152. l.). A fetisizmus még az élettelen dolgokat is az élők mintájára fogta fel, «ha a materiális tárgyat attól az észszerű erőtől nem is választja külön, melyet benne feltételez» (163. l.). Megtaláljuk De Brosses-nál annak nyomát is, hogy ő a fetisizmust egyrészt az idolatriából (120. l.), másrészt a talismánok, amulettek kedvelésétől és használatától különválasztja (12. l.). Ez utóbbi esetben nincs többé igazi kultuszról szó, amott, az idolatriánál meg másodrendű symbolummá lett az, a mi kezdetben a lényeges volt.

¹⁾ Számomra a könyvnek csak azon német fordítása volt hozzáférhető, melyet Pistorius készített belőle, s adott ki 1785. a saját függelékeivel és jegyzeteivel bővítve. De Brosses-tól még manapság is tanulhat a vallástörténész; könyvének olvasását nem tudom eléggé ajánlani. — Itt említem fel, hogy a fetisizmus szó a portugál *feitiço*-ból származik, a mely amulette-et jelent. *Feitiço* ismét a latin *factitius* származéka, s ez alapértelmében azt fejezte ki, a mi kézzel csináltatott, folytatólag meg a mesterségeset, a nem természeteset, a magikust (V. ö. Max Müller, *Vorlesungen über den Ursprung u. die Entwicklung der Religion*, német kiadás 1880. 68 s köv. l.).

De Brosses-nál systematikusabb fogalmazást adott a fetisizmusnak Auguste Comte a maga positiv bölcészetében; de evvel egyszerűs mind megalapította e fogalomnak zártkörű, s így helytelenül merev alkalmazását.¹⁾ Comte-nál a fejlődés szempontja volt az irányító. Szerinte, a mint az értelmi haladás egyáltalán a theologiai gondolkozásból kiindulva halad törvényszerű módon a metaphysikai fokon keresztül a positiv tudás felé, úgy az első foknak, a theologiai gondolkozásnak viszont a fetisizmus a szükségképeni kezdete (id. m. 25. l.). A hogy Comte hiszi, az a primitiv emberi hajlam nyer itt kifejezést, a mely szerint minden külső tárgyat, akár természeteset, akár mesterségeset, saját magunkhoz hasonlóan, tehát mint lelkes élő lényt fogunk fel, a hol azután legfőlebb fokozati különbségekről lehet szó (u. o.). A primitiv embernek ez a felfogásmódja az ő valóságos philosophiája, s ennek hatásaképp — Comte nézete szerint — először az élettelen világ lett a vallási tiszteletnek objektuma (34. l.), s az csak később terjeszkedett ki az állatvilágra is, a minek különben Comte nem nagy vallási jelentőséget tulajdonít. Mindennek ellenére az égi testek kultuszát, az astrolatriát tekinti bölcészünk a fetisizmus legmagasabb formájának (44. l.), s a mint gondolja, innen fejlődik át a fetisizmus a polytheismusba, a tárgytól független felsőbb lények imádatába, hogy ez utóbbit azután végső eredményképp a monotheismus váltsa fel. Az egész fejlődésnek lelki rügője az általánosító képesség, mely a theologiai gondolkodás körén belül fokozatos mértékben hagyja szóhoz jutni a metaphysikait (78 l.).²⁾

¹⁾ A De Brosses és Comte közötti időben a fetisizmus-szó elterjedt használatú volt nemcsak Franciaországban, de a német tudományban is. Pl. Kant már 1793. megjelent «Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft» című dolgozatában beszél olyan egyházakról «in denen das Fetischmachen so allgemein u. so mechanisch ist, dass es beinahe alle Moralität, mithin auch Religion zu verdrängen u. ihre Rolle vertreten zu sollen scheint, u. so ans Heidentum sehr nahe angrenzt». S ugyanitt a «Pfaffentum-ot» a következőképp határozza meg: «die Verfassung einer Kirche, sofern in ihr ein Fetischdienst regiert, welches allemal da anzutreffen ist, wo nicht Prinzipien der Sittlichkeit, sondern statuarische Gebote, Glaubensregeln u. Observanzen die Grundlage u. das Wesentliche desselben ausmachen. (V. ö. Schultze, Psychologie der Naturvölker, 244. l.). A fetis-kifejezés Buttmannál, a «Mythologus u. Philologus, 1828.» szerzőjénél is jelentős szerepet játszik. — Comte a fetisizmust nagy bölcészeti munkájának külön fejezetében tárgyalja: Cours de philosophie positive, tome V., 52. leçon: Premier état théologique: âge du fétichisme (1—83. l.).

²⁾ Érdekes Comte következő megjegyzése: «Que le polythéisme ait toujours et partout dérivé forcément du fétichisme, c'est maintenant, à

Főleg két tekintetben változott meg a fetisizmus fogalma, ha a kezdeményező De Brosses-nak és azután Comte-nak fejtegetéseit összemérjük. Mindenekelőtt a fogalom köre tágult. De Brosses-nál az égi testek tisztelete a sabæismus neve alatt még külön kultusként szerepel a fetisizmus mellett. Comte az astrolatriát is a fetisizmushoz sorolja, s ekként az érzékelhető tárgyak összeségét kapcsolatba hozza fogalmunkkal, a mi által a fetisizmus-szónak mindenre kiterjeszhető bizonytalan alkalmazását inaugurálja. De fontosabb és következményeiben még több zavart okozó volt a De Brosses-tól eltérő Comte-féle fogalmazásnak az a másik sajátossága, a mely szerint a fetisizmus egy teljesen önálló, hogy úgy mondjam autarkeiával rendelkező külön vallásfejlődési fokozat. A fetisizmust De Brosses is általános jellegűnek tartotta, és a magára hagyott emberiség vallási fejlődésében a kezdetnek tekintette; de azért mégsem tette azt meg oly módon egy tetszetősen és szigorú logikával kigondolt, s a mellett törvényszerűnek feltüntetett fejlődési sorozatnak önálló tagjává, a mint ezt Comte tette. A mit Comte fogalmazása egy oldalról nyert azon harmonikus összefüggés által, a mely a fetisizmusnak képzetét egy hatalmas bölcsészeti rendszernek köréhez fűzte, azt veszítette másrészt a fogalomnak merev értelmezése által. S ez főleg az epigonok nyelvhasználatában lett nyilvánvalóvá.

A modern német tudomány Comte-tól vette át a fetisizmusnak fogalmát. Itt is úgy esett, mint a positiv philosophiának nem egy más történetbölcséleti eszméjénél, hogy t. i. az idegen gondolat — legtöbbsnyire az eredeti forrásnak megnevezése, sőt közvetlen ismerete nélkül — szélteben használt közkinccsé lett. A németek közül a legalaposabban, vagy mindenestre a legspeciálisabban Fritz Schultze foglalkozott a fetisizmusnak kérdésével. Még 1871. külön munkát írt róla; «Der Fetischismus. Ein Beitrag zur Anthropologie u. Religionsgeschichte» czímen. Legujabban meg, az 1900. megjelent «Psychologie der Naturvölker» című munkájában ismét összefoglalta és kiegészítette a kérdésre vonatkozó eredményeit (211. s köv. l.). Felfogása a lényeges pontok tekintetében teljesen összeesik a Comte-éval. Meghatározása szerint: «a fetisizmus abból áll, hogy érzékileg észrevehető tárgyak ebben az ő külső érzékelhetőségekben és alakjokban, anthropopathikusan elképzelve, mint ható okok tételeztetnek fel, és esetszerűen a félelemnek vagy tiszteletnek tárgyai lesznek.» (Psychologie stb. 310. l.). Tehát mindenekelőtt Schultze is az egész külső érzéki világot a

mes yeux, une proposition historique incontestable», s itt azután a görögökre hivatkozik, a kik isteneiket az Ozeánból és a Földből származtatták, «c'est à dire des deux principaux fétiches».

fetisizmus körébe vonja. Beszél ép úgy egy kő- vagy csontdarabról mint fetisről, mint a hogyan egy fának, egy állatnak, a tengernek, a napnak stb. tiszteletét szintén ugyanavval a kifejezéssel jelöli meg.¹⁾ De megegyezik Comte-tal a fejlődési felfogást illetőleg is. A fetisizmus egy zártkörű külön vallás, a mely minden egyébnél alacsonyabb, érzékibb jellegénél fogva az emberi nemnek első világnézete. Schultze hozzá teszi ugyan, hogy az animizmus hamar követi ezt az első fejlődési fokot, s hogy azontúl a két rendszer egymás mellett és egymást keresztezve közösen halad (311 l.). De egészben véve, ha eltekintünk a fetisizmus keletkezésének mélyebb lélektani okadatolásától, a mely a fönnebb közölt meghatározásban is kifejezésre jut,²⁾ az egész eltérés Comte és Schultze között mégis csak az marad, hogy a francia bölcsésznek fejlődési kategóriáit: a fetisizmus, polytheismus és monotheismus egymásutánját, Schultze a fetisizmus és polytheismus közé ékelt *animismussal*, ez újabban felszínre került fogalommal, bővíti ki.

(Vége köv.)

(Budapest.)

HORNYÁNSZKY GYULA.

SHAKESPEARE ATHÉNI TIMONJA.

I.

A rengeteg könyvtárrá felnövekedett Shakespeare-irodalom azt mutatja, hogy az érdeklődés a britt költőóriás iránt kimeríthetetlen, és a philologia, az æsthetika, a szövegkritika egyként osztozni kívánnak dús örökén. Különösen az angol s a német kutatók száma van még mindig növekedőben, noha angol részről a vakmerő Bacon-elmélet sokat ártott Shakespeare személyes kultuszának, és a német irodalomban Rod. Benedix és Gustav Rümelin erős, csaknem durva hangon

¹⁾ Igaz, az égi testek tiszteletét külön tárgyalja (316. s köv. l.), de: «Es ist keine Frage, dass diese Verehrung *zuerst eine rein fetischistische* ist» (317).

²⁾ Még világosabban beszél a fetisizmusnak lélektani feltételeiről a következő hely: «*Vier eigentümliche psychologische Voraussetzungen liegen dem Fetischismus, d. h. im allgemeinen der religiösen Verehrung wahrnehmbarer Dinge zu Grunde: erstens der besondere Schätzungswert, welchen der Wilde den Objekten giebt, zweitens die anthropopathische Naturauffassung, drittens die kausale Beziehung der Vorstellungen, viertens die Gemütsbewegungen, insbesondere der Furcht u. der Hoffnung.*» (215. l.). E feltételeket azután rendre veszi és mindegyiket külön tárgyalja.

tiltakoztak a németek «Shakespearomania»-ja ellen. Angliában, Amerikában és Németországban több Shakespeare-társaság virágozik, melyek folyóiratokat, évkönyveket, értekezéseket s újabb és újabb kiadásokat bocsátanak közre. Nálunk is mind mélyebbé s egyetemesebbé válik a nagy költő ismerete: legjobb, sőt legnagyobb költőink foglalkoztak lefordításával, az iskola kötelezővé tette olvasását, a színházak állandóan műsorukon tartják. Jeles æsthetikusok elmélyednek műveibe és értékes tanulmányokkal hozzák közelebb gondolkodásunkhoz.

Mindazáltal vannak oly alkotásai, melyek jóformán teljesen ismeretlenek még az ú. n. művelt közönség előtt is. Mostoha gyermekek ezek, szerető érdeklődés nem kísérte őket, emléköket a kegyelet nem újította meg. Maga a költő is talán az ihletnek kevésbé szerencsés óráiban szerette, lángelméjének varázsos fénye nem ragyogja be őket annyira, mint a nagyszerű Hamletot, Leart, Othellót, Macbethet, Julius Cæsart vagy a Szent-Iván-éji álmod, a Vihart, a Vizkeresztet. S mivel a legjobb indulatú kutató is kénytelen felismerni gyengeségüket, azért a philologia rég kipróbált mesterfogásával egészen elvitatja őket a költőtől, abból a naiv, szinte gyermekes fölfogásból indulván ki, hogy a mi nem tökéletes, az nem is eredhet a tökéletestől.

Az athéni *Timon* egyike e mostoha gyermekeknek. A philologiai tudomány rajta próbálta ki talán a legtöbb leleménnyel, furfanggal, erőszakossággal módszerét. Sorsa érdekes már csak ez okból is, tanújaként a tudomány gyakran egészen elhibázott, meddő erőlködéseinek; de maga a mű is nagyon megérdemli, hogy foglalkozzunk vele, gondolatainak roppant gazdagságáért, szabálytalan és mégis genialis szerkesztéseért, sötét világfölfogásáért, embergyűlölő cynismusáért.

Mialatt az Antisthenesnél kezdődő cynikus gondolkodást kísérem utjain, Lukianos, a cynismus ostorozója s egyben tanainak kitűnő forrása is, elém vezette a *misanthropos* alakját. Timon meggyűlölte az embereket s átkot és dögvészt idéz fejükre:

«Ó Zeus, barátság, villámok és eskü védő istene, felleggyűjtő, mennydörgő isten, te! S még minden egyéb, a minnek az istentaszította poéták elneveznek, ha zavarba jönnek a versmérték miatt. Hol van most sustorgó villámod, tompán dörgő mennykőved, lángoló, villogó, rettentő égi tüzed? Sokszor megénekelt, messzelövő, mindig kész fegyvered teljesen kialudt, kihűlt s nincs csak egy kis haragos szikrája sem a gazok ellen. Hiszen te alszol, nem halod az esküszegőket, nem veszed észre a bűnösöket, szemed vak, füled süket, mint a vénéké.» . . . Zeus megúnja a sok káromkodást és megkérdezi Hermestől, ki az a «piszkos, szájas ficzkó, az a bőrzubbonyos, a ki hozzá fölkiabál. Ez az ember fecsegő és szemtelen, tehát valószínűleg filo-

zofus.» Hermes aztán elmondja, ki ez a Timon, mint tette tönkre magát barátai kedvéért, a kik ott hagyták, rá se néztek, meg sem ismerték többé, mikor kiszipolyozták. Zeus megsajnálja, s elküldi hozzá Hermest Plutossal együtt, Thesauros társaságában, hogy tegyék a koldust újra gazdaggá. Az élősdiek és hálátlanok majd meg fognak lakolni. «Csak igazíttassam ki a villámot; fájdalom, a két legnagyobb most letörött, kicsorbult a hegye. . . .»

Plutos nem szívesen megy el a tékozló Timonhoz, de Zeus parancsának engedelmeskednie kell. Timon sem akarja elfogadni a gazdagságot, de aztán mégis erőt vesz undorodásán; a kincs legalább módot fog nyújtani neki, hogy bosszút álljon hálátatlan barátain. Ezek az arany szagára meg is jelennek, de Timon veréssel szitkokkal halmozza el őket.

Az embergyűlölő alakjával Plutarchosnál is találkozunk. Az Antonius életéről szóló rész 70. fejezetében¹⁾ olvassuk a következőket:

Ez a Timon athéni ember volt és a peloponnesosi háború idejében élt, a mint Aristophanes meg Platon színműveiből kitetszik. Ezekben ugyanis zordon embergyűlölőkép szerepel. Kerülvén és visszautasítván minden emberi érintkezést, rendkívül kedvelte a fiatal, vakmerő Alkibiadest. Apemantos csodálkozva kérdezőn ennek az okát, azt felelte: azért szereti az ifjú Alkibiadest, mert tudja, hogy még sok bajt okoz az athénieknek. Egyedül Apemantost eresztette magához hébe-hóba, mivel hasonszórú volt hozzá és ugyanazt az életmódot folytatta. Egykor a Chæs-ünnep alkalmával együtt étkeztek kettecskén. Azt mondja Apemantos: Milyen szép is a mi lakománk Timon! — Hátha, feleli ez, te nem volnál jelen. — Egykor, mint mondják, az athéniiek gyűlésezvén, felment a szószékre, persze e szokatlan dolog nagy csendet, várakozást keltett. Majd így szólt: Van nékem egy kis udvarom, athéni polgárok, azon áll egy fügefám, a mire már több polgár felfüggesztette magát. Be szándékozván építeni ezt a helyet, nyilvánosan tudomásra kívántam hozni a dolgot, hogy a kinek közületek kedve tartja, ám akaszsa fel magát rája, mielőtt még kivágnák. Elhunytá után Halaiban temették el a tenger mellett. De a tengerbe nyúló mart lesülyedvén, hullámok vették körül a sírt, hozzáférhetetlenné, megközelíthetelenné tevén azt minden emberre.

Ez volt felírva rája:

Itt fekszem nyomorult éltem végezve, ne kérdjék

A nevem', a gonoszok veszszenek el gonoszul!

¹⁾ Plutarchi Vitæ. Secundum codices Parisinos recognovit Theod. Dolhner. Græce et latine. Vol. II. Parisiis MDCCCLXVII. Magyarul Kacs-kovics Kálmán.

Úgy mondják, e sírverset maga csinálta még életében; a rendesen idézett Kallimachos-féle sor így hangzik:

Én lakom itt, embergyülölő Timon, de ha itt jársz.
 Mondd jaj, jaj neki és menj te sietve tovább.

Hogy Shakespeare ismerte Plutarchost, Northnak a francia Amyot után készült fordításából, az ismeretes dolog. A tudósok azonban sokat vitatkoztak azon, hogy ismerte-e Lukianost. Régen meggyökeresedett az a fölfogás, hogy «latinul keveset, görögül semmit sem» tudott, s így némely kutatók azt hitték: joggal vonhatják kétségbe azt, hogy pl. a régi görög írók közül Lukianost olvasta. De egyfelől maga ez a tény sincs végleg igazolva, másrészt a legszemesebb s legnépszerűbb görög prózairó Shakespeare idejében már olasz és francia fordításokban közkézen forgott. 1527-ben egy ismeretlen adta ki octavo-alakban olaszul; 1535-ben *Nicolo da Lonigo* a következő czímen: *Dialoghi piacevoli, le vere narrationi, le facete Epistole di Luciano Philosopho. Di Greco in volgare tradotte per N. Nicolo da Lonigo. Venetia per Giovanne Pardovano.* A 16. század végén francziául is megjelent folio-kiadásban: *Lucien, traduit par Fülbert Bretin. Imprimé par Abel L'Angelier Paris 1582.* — Semmi sem szól azon föltevés ellen, hogy Shakespeare, a ki oly kitűnő bizonyítékát szolgáltatta francia és olasz nyelvismereteinek, ezeket a fordításokat olvasta.

De az athéni Timon meséje oly népszerű volt e korban, hogy a költőnek módja volt vele a legközvetlenebb úton is megismerkednie. William Painter mesegyűjteménye a 16. század második felében s még a 17. században is egyike volt a legolvasottabb könyveknek. A mű teljes czíme: *The Palace of Pleasure, Elizabethan Versions of Italian and french Novels from Boccaccio, Bandello, Cinthio, Straparola, Queen Margaret of Navarre and others. Done into English by William Painter 1566.* E gyűjteményben a 28. elbeszélés czíme: *Timon of Athens.* Bonne elő van adva az athéni Timon «zord és állati (strange and bestialic) természete, halála, sírja és sírfóliata». Nála szerepel Apemantus is, a kiből Shakespeare a cynikus alakját teremtette. Az ő Timona azonban igazán bestialis, utálja és szidja az embereket minden józan ok nélkül; szelleme sincs sok, Apemantus egy közös ebédjükön fölkiált: Micsoda vidám kompánia ez, csak ketten vagyunk, te meg én: Erre Timon azt feleli: «Csak volna ez az ebéd vidám, ha senki más nem volna itt, csak én magam.» S mikor Apemantus kérdi tőle, mért kedveli egyedül Alkibiadest, arra azt mondja az embergyülölő: «Vele beszélek néha-néha, mert tudom, ő általa az atheniek súlyos vereséget és kárt fognak szenvedni.» Hasonló gondol-

kodás Shakespeare Timonjánál is nyilatkozik, mikor a katonáknak, az utcza leányoknak s magának Alkibiadesnek aranyat ad, hogy megrontsák vele az emberiséget, főkép Athént. A mily állati volt élete, úgy halt is meg. Painter közli a Plutarchosban talált sírfölirotot, de azt, melyet maga a görög író Kallimachosnak tulajdonít, nem fordítja le.

Hogy Shakespeare állítólagos járatlansága az antik nyelvekben mennyire nincs végleg bebizonyítva, arra e helyen bővebben nem térhetek ki. Elég, ha Farmer nyilatkozatait közlöm ismert pamphletjéből, mely még ma sem évült el teljesen. (*An Essay on the Learning of Shakespeare. Adressed to Joseph Cradock, Esq.* London 1809). «Dr. Greay kijelenti, hogy Shakespeare jártasságát a görög és latin nyelvben nem lehet kérdés tárgyává tenni. Dr. Dodd bebizonyítottnak tartja, hogy nem volt olyan ujoncz a tudományban és antiquitasban, mint némelyek hinni akarják. S hogy befejezzem, Mr. Whalley írt egy munkát határozottan a kérdés e részéről, s hajlandó volt Shakespeare-t a természet mezejéről a klasszikus alapra utalni, mert tudta, hogy csak ezen a téren vetélkedhetik az ő költője (Jonson) Shakespeare-rel.» Más helyen azt mondja: «A kor maga tudós volt; Roger Asham biztosít bennünket, hogy Erzsébet királynő többet olvasott görögül naponta, mint akárhány egyházi méltóság egész héten.» S ez nagyon valószínű, egyben bizonyítja a kor általános műveltségét, különösen pedig Shakespeareét.

A nagy költővel egy időben iskolai drámának is feldolgozták az embergyűlölő történetét. A história nagyon tanulságos, Timon a végén egészen megszelidül és visszatér az emberek közé. A. Dyce adta ki először 1842-ben kéziratból.

Maga Shakespeare tragédiáját már a 17. században írta, tehát akkor, midőn már jó ideje visszavonult Stratfordba. Mi bírhatta rá, hogy e tárgyat válaszszza, arról alább fogunk szólni. Annyi bizonyos, hogy életében nem jelent meg, és soha ő színpadon nem látta. Az 1623. folio-kiadásban jelent meg először, melyet Hemming és Condell barátai adtak ki. A lapszámozás rendetlen, a 80. lapon kezdődik, azután 81, 82, 81, 82, 83, 84, 85 98. Ilyen lapszámozási rendetlenség máshol is előfordul, így pl. *Romeo and Juliet*-ben a 76. lap után a 79. lap következik. A darab a tragédiák közé van iktatva, czime: *The Life of Tymon of Athens*.

Az atheni Timon sohasem tartozott a költő népszerű darabjai közé. Mindazáltal az érdeklődés időnkint feléje fordult, és többen átdolgozták. 1678-ban Thomas *Shadwell*: «*The history of Timon of Athens the Manhater, made into a Play*» czimmal adta ki, de munkája nyomtalanul eltűnt az angol színpadról. Hasonló sorsa volt

James *Lore* munkájának: «Timon of Athens. Tragedy, altered from Shakespeare and Shadwell. 1768.» Ők különben a nagy dolgokban nem tértek el az eredetitől, s inkább a scenarium egyszerűsítésével s némely tulságosan drastikus rész kihagyásával igyekeztek színszerűbbé tenni.

Mélyebbre ható változtatásokat kísérelt meg Richard *Cumberland*. Művének teljes czíme a British Museumban található példányon: *Timon of Athens, altered from Shakespear. A Tragedy, as it is acted at the Theatre-Royal in Drury-Lane. [Írással By Richard Cumberland] Post hoc vehemens lupus. London. Printed for the Proprietors of Shakespeare's Works and sold by T. Becket in the Strand. MDCCLXXI.*

Cumberland az *Advertisement*-ben mentegetődik a lényeges változtatások miatt: «In examining the Brilliancy of a Diamond, few People throw away any Remarks upon the Dullness of the fril», mondja szerényen. Az ő Timonjának leánya is van, *Evanthe*, a kinek fontos szerep jut a darabban. Azt nem vette észre, hogy mily mélyen sülyed becstülésünkben egy. olyan Timon, a kinek gyermeke van s mégis esztelenül szórja el vagyonát. *Evanthe* holtig hű marad atyjához, ő és a hű kulcsár, *Flavius*, fogják föl végső küzködéseiben. *Alkibiades*, *Evanthe* jegyese, fölkeresi őket a pusztaságban.

Evanthe. Ó *Alkibiadesem*, csak most ne sürgesd
E bús órában a balsorsu nászt.
E percztől kezdődjék frigyünk? Oly óra
A mostani, hogy áldást kérhetünk?
Halál, csapások pillanatja ez,
Nincs üdv ott, hol egy atya haldokol.

Timon. Ne többet, adjátok a kezetek,
És lépjetek hozzám közel.
A ránk boruló éj áraszsza rátok
Végetlen áldását! olvaszsza egygyé
A szívetek, elmétek! Legyetek hűk
És igazak s elégültek. De óva
Kerüljétek ki az embernemet,
Tenjővölttoknak élve s az égieknek!

Evanthe. Szakadj meg, szívem, ó szakadj meg!

Timon. Ne sírj miattam, lányom. A halál
A gyógyulásom, élni kín nekem.
Fiam, lányom, barátom, ég veled.
Testem maradjon Athénen kívül,
Feküdjék itt a zúgó tenger mellett,
Hol bős Neptún üvöltöz örökétig
A síromon... most... elvégeztetett (*meghalt*).

Evanthe megfogadja a haldokló kérését, s ott temeti el a sós víz zugó partjain. Alkibiades pedig haza viszi jegyesét sorsával megbékélt atyja tetemétől.

A francziák között is akadt több átdolgozója. L. S. *Mercier*, jeles dramaturg, egyike a francia klasszikus dráma első ellenségeinek, kiadta *Timon d'Athènes* címmel, prózában. Az eredetihez a lehetőségig hű, de az öt felvonást úgy osztja be, hogy öt színen játszatja le. Német nyelven először J. *Fischer* adta ki Prágában 1778-ban. W. H. von *Dalberg*,¹⁾ Albert *Lindner* szintén megpróbálkoztak átdolgozásával. Dalbergnél, a ki prózában dolgozta föl a drámát, Timandra, Timon kedvese, az egész lágy, sentimentalis, és színpadi hatásokat vadász, melyre ez a dráma nem alkalmas; célját nem is sikerült elérnie. *Lindner*²⁾ a latin neveket görögökkel cserélte föl; nála Timon ellágyul, házvezetője szavaira kibékül az emberiséggel s öngyilkossá lesz. H. *Bulthaupt* átdolgozásában játszották utoljára Timont a német színpadokon, de sikert nem érthettek el vele. *Bulthaupt* Cumberlandet követi abban, hogy nála is lánya van Timonnak, mindamellert kéjhölgyeket visz a házába, esztelenül dobálja ki pénzét, szóval méltatlanná válik minden sympathiára.

Itt említhetjük még egy sajtószzerű átdolgozását a tragédiának; szerzője francia: Louis François de la Drévetière de L'Isle. A könyv címe: *Timon le Misanthrope, comédie en trois actes, précédée d'un prologue (előjáték) par le Sieur *** à la Haye 1723.* A francziákban egészen természetesen keletkezett az a gondolat, hogy Timonból víg-

¹⁾ Megjelent a Jahrbuch der Shakespeare-Gesellschaft XXV. 37. s k. lk., kiadja Dr. Eugen Kilian. Prózában van átdolgozva, némi változtatásokkal. Dalberg módszerére jellemző, hogy *Julius Caesart* is átdolgozta ily címmel: *Julius Caesar oder die Verschwörung des Brutus.* Ein Trauerspiel in sechs (!) Handlungen von Shakespear; für die Mannheimer Bühne bearbeitet und zum erstenmal daselbst aufgeführt den 24. April 1785. A Vorrede-ben egyebek között ezt írja: «Die Volksszenen, besonders jene, wo Brutus und nach ihm Antonius die Rostra besteigen, wirken ausserordentlich; eben so die Erscheinung des Geistes im Zelte des Brutus, verbreitete die feierlichste Stille. Die Szene der Portia im fünften Aufzug ist jener der Volumnia in Shakespear's Coriolan ähnlich, und zum Theil daher entlehnt. Der Zweck hierbei war, dem Schluss des Stücks durch eine vortheilhafte Wiedererscheinung der Portia noch mehr Interesse zu geben; daher denn die Anwendung gedachter Szene».

²⁾ Trauerspiel in 5 Akten Von Wilkins (!) und Shakespeare. Für die neuere Bühne übersetzt und in 4 Akten bearbeitet von Dr. Albert Lindner.

játéki alakot csináljanak; hisz Molière az embergyűlölőből alkotta meg a *haute comédie* legtisztább, legtökéletesebb példáját, a *Misanthrope*-ot. Külömben, mint látni fogjuk, Goethe, a kinek tagadhatatlan érzéke volt a sujet-k megismerésében, Timont szintén komikus jellemnek tartotta.

(Budapest.)

(Folyt. köv.)

SEBESTYÉN KÁROLY.

HAZAI IRODALOM.

Huszár Vilmos: Portugálok. (Egyetemes irodalomtörténet, szerk. *Heinrich Gusztáv*. II. kötet, 751—790. l.) Budapest, Franklin-Társulat, 1905.

Mint a kötet munkatársa nem érzem magamat hivatva arra, hogy akár az egész műről, akár egyes részeiről véleményt nyilvánítsak, habár szívesen tenném is meg: mert mindazok, kiknek részük van benne, a legjobbat nyújtották, a mi erejüktől telt. Mindamellett nem állhatom meg, hogy az ellen a mód ellen ne tiltakozzam, a hogyan a portugál rész szerzője idegen szellemi javakat kiaknázott.

Népszerű földolgozástól s különösen egy olyan másodrangú irodalométól, mint a portugál, senki sem fog teljesen eredeti s önálló eredményeket várni. De talán túlságosan is kényelmes eljárás, ha valaki egyszerűen csak a *Gröber*-féle *Grundriss der romanischen Philologie* második kötetét veszi elő, s abban lap lap után a céljára alkalmas mondatokat megjegyzi, s azokat azután több-kevesebb szabadsággal, de legtöbbször szószerint magyarra fordítja. Többet pedig Huszár úr nem tett.

Némi önállóságot mutat a bevezető rész, a mennyiben itt az első mondat után Brockhaus *Konversations-lexikonja* vagy más ilyenféle forrás alapján Portugál rövid története (751. l. 1. 2. kikezdés) és a második oldalon néhány szó a portugál nyelv eredetéről (752. l. 3—9. sor) van közbeszúrva. A mondatok itt különben szabadabban vannak összerakva, mint egyebütt, de azért itt sincs egyetlen önálló gondolat sem. A tulajdonképeni portugál irodalom kezdetével (753. l.) megkezdődik a használt forrás ép olyan hű, mint megszakítás nélküli követése; néhány parallel idézet mindenkit meggyőzhet a mondottak igazságáról.

Huszár 753. l. s k. lk.

Első korszak (1200—1315).

Lya. Királysággá alakulásától (1094) a XII. (!) század kezdetéig Portugália semmiféle portugál nyelvű irott emléket nem mutathat föl. A troubadour-költészet, a mely a XI. század folyamán Provenceban született és fokozatosan egész Nyugat-Európában elterjedt, a legkésőbb Portugália földjére jutott el, de viszont itt verte legmélyebb gyökereit is. E költészet főtárgya a királyi és nagyúri udvarokban meghonosult lovagias tisztelet volt a nő iránt. Művelői, a portugál troubadourok, ugyanazokat a formákat használták, a melyeket Provence dalosai kifejlesztettek, a *canzonet*, *tenzonet* (csatadal), a *luit* (szomorú dal), a *descortet*, *sirventest* (szatirikus dal), a *pastourellet* (pásztorköltemény) és *romanzet*. Motivumaikban és formáikban, nyelvükben és melodiáikban, sőt ruházatukban és szokásaikban a francia, illetőleg a provençal troubadourokat utánozták, mint ezt a legkiválóbb portugál lantosok maguk is megvallják. A középkorban Franciaország valamennyi román irodalomnak tápláló forrása volt, és Portugáliát még úgyszólván megalkulása előtt szellemi kapcsok fűzték hozzá; de a francia befolyás illetén mély hatásának magyarázata legfőképp abban keresendő, hogy a lovagias szellemű provençal szerelmi lyrában a portugál troubadourok lelkük kidomborodó sajátságát, a nőhöz való imádatos ragaszkodást találták kifejezve.

Grundriss II, I, 144. l. s k. lk.

D. Erste Epoche: 1200—1385.

I. Lyrik.

Aus dem ersten Jahrhundert (1094—1200) haben sich keinerlei Dokumente in der Nationalsprache erhalten. — 167. l. Die erste Epoche ... gehört ziemlich ausschliesslich der Troubadour-Poesie an, die, im 11. Jh. in der Provence geboren, im Zeitalter der Kreuzzüge ... im ganzen Abendlande ihr Echo gefunden, in Portugal zuletzt, doch kräftiger, andauernder und eigenartiger als irgendwo sonst. Ihr Hauptinhalt ist ritterlich-höfische Frauenverehrung. Die Formen, in welche sie sich kleidet, sind im Grossen und Ganzen diejenigen, welche die Provence ausgebildet hatte: das eigentliche Lob- und Liebesgedicht und das Streitgedicht, Canzone und Tenzone; und dazu Lai und Descort wie Sirventes; Pastourelle und Romanze. Die Technik des Versbaues; Strophen- wie Reimsysteme ...; gewisse Redewendungen und Sprachkünsteleien, und auch die Melodien und Musikinstrumente, sowie Tracht und Sitten der portug. Troubadours — alles spricht unverkennbar für franz. Vorbilder. — Zum Ueberfluss erklären auch altportug. Dichter selbst noch ausdrücklich ihre Abhängigkeit von den Provenzalen. — 169. l. Auf welche Ursache die fremde Einwirkung zurückzuführen ist, sagte die Einleitung. Auf den überwältigenden Zauber einerseits, den Frankreichs überlegene Geistes- und Sittenbildung im Mittelalter auf alle romanische Staaten ausgeübt, und andererseits auf Portugals lyrische Grundstimmung, die gerade an der ihr homogenen Minnedichtung verständnisvolles Gefallen fand.

Magában Portugáliában a szerelmi költészet csak II. Alfonso (megh. 1223) uralkodása alatt kezdett virágozni; utódjának, II. Sanchonak zavaros kormányzata alatt némileg aláhányatlott és igazi lendületet akkor nyert, midőn öccse, III. Alfonso jutott trónra. Uralma alatt, főleg Sancho halála után (1428), Santaremben, majd Lissabonban, a hol a király a legszívesebben tartózkodott, fényes udvari élet fejlődött ki, a melyben valószínűleg az észak-francia udvari élet mintájára, a költészetnek és zenének nagy szerep jutott. A portugál troubadourok lelkes pártfogókra akadtak tágabb hazájukban, Castiliában és Leonban is, főleg X. vagy Böles Leo (!) alatt, a ki hévvel karolta fel a művészetet és irodalmat, és maga is költő és tudós volt. A három, illetve két ország között (1230-ban Castilia végleg egyesült Leonnal) élénk szellemi érintkezés létesült, és a portugál troubadourok szívesen bolyongtak egyik királyságból a másikba dalaikkal. X. vagy Böles Leo (!) halála után (1284), III. Alfonso király fiának, Dénesnek (szül. 1259, megh. 1325) trónralépésével a vezérszerep Portugáliának jutott; udvara a troubadour-költészet középpontja lett és ő maga hazája legtehetségesebb lantosává vált. Uralkodása alatt érte el a portugál költészet fénykorát; halálával megkezdődött a hanyatlás, a mely utódai alatt fokozatosan nagyobboldott.

A portugál troubadour-költészetnek az első korszakban több mint

177. l. 32. §. In Portugal aber er-
tönte portug. Minnesang bei Hofe
vermutlich erst, als Alfonso II...
bis zu seinem Tode (1223) in San-
tarem weilte. Während der unruhi-
gen Regierung des Nachfolgers, San-
chos II. flüchteten die Musen aber-
mals über die Grenze. Sein Bruder
Alfons hatte die Heimat verlassen...

178. l. Nachdem er heimgekehrt,...
richtiger erst nach Sanchos Tod
(1428), entwickelte sich dann endlich
[*jejjyzethen*: Abermals in Santarem,
wo Alfonso III. mit Vorliebe weilte;
und erst später in Lissabon ein
rechtes, glänzendes und bewegtes
Hofleben, in dem Poesie und Musik
eine grosse Rolle spielten, vermut-
lich nach Vorbild und Muster der
nordfranzösischen Höfe... Gleich-
zeitig aber nahm der portug. Minne-
sang in dem seit 1230 definitiv ge-
einten Doppelreiche Kastilien-Leon
einen mächtigen Aufschwung, be-
sonders seitdem... Alfons X. das
Szepter führte... der nicht blos als
freigebiger Gönner der Dichter und
Gelehrten, sondern auch als selbst-
schaffender Dichter und Gelehrter
ein spornendes Beispiel gab. Hin
und her, von Portugal nach Kastil-
ien, und zurück nach Portugal,
wanderten damals Dichter und Ge-
dichte... Als Alfons X. aber die
Augen schloss (1284), wurde Portu-
gal der mächtigere Anziehungs-
punkt, und sein jugendlicher König
der erlauchteste Beschützer der
Künste und Wissenschaften... D.
Dinis... (*20 sorral lejjebb*:) Unter
seiner Aegide erreichte die Dicht-
kunst ihren Höhepunkt. Mit seinem
Tode (1325) begann der Niedergang
etc.

179. l. 33. §. Der portugiesische
Minnesang erstreckt sich also durch

másfélszáz esztendőre terjedő virágzása kétezernél több dallal gazdagította az irodalmát. Valamennyi szerelmi dal és tartalmilag, formailag provençal minták után készült. De idegen származása ellenére a portugál mű- és udvari költészet bizonyos tekintetben eredeti, nemzeti, önálló módon fejlődött, a minek oka a portugál népies lyra virágzó állapotában és abban a körülményben rejlik, hogy a portugál nagyok és fejedelmek csak laza kapcsolatban álltak a provençal költőkkel. Béérték a szerelmi dalok külsőségeinek utánzásával, de nemzeti szellemük függetlenségét megóvni igyekeztek és anyanyelvükön énekeltek: az első korszakbeli százötvennél több troubadournak valamennyi lyrai dala, néhány kivétellel, portugálul van írva.

eine Zeitdauer von über 150 Jahren (*l. lent*)... (*19 sorral lejjebb*): *alle em maneina de provençal* gedachte und ausgeführte Liebeslieder...

186. l. 32. sor: Der Grund, warum die portug. Kunst- und Hoflyrik, trotz ihren fremden Ursprungs und der unleugbaren Nachahmung, sich also doch in gewissem Sinne spontan und eigenartig, und zwar volksmässig entfaltete, liegt in der Blüte der Volkslyrik, aber auch an dem losen und unpersönlichen Zusammenhange portug. Fürsten und Grossen mit provenz. Dichtern. Man begnügte sich mit der... ersten Anregung, lernte... die formelle Seite... Der Hauptgewinn war, dass man sich der eigenen Sprache bediente. — 34. §. Sämtliche lyrische Gedichte, welche sich aus der ersten Periode erhalten haben, sind in portug. Sprache abgefasst. Eine Ausnahme bilden ganz wenige Lieder. [Vedd hozzá 182. l. 35. §: Die 2116 portug. Gedichte, welche den Gesamtertrag der Troubadour-Epoche bilden, verteilen sich auf mehr als 150 Dichter.]

Így folytatódik a tárgyalás mind végig, szorosán és folytonosan a Grundrisshez simulva. Csak nagy ritkán érzi a szerző annak a szükségét, hogy egy-egy önálló gondolatot is közrebocsásson, mint pl. 756. l. 3—6. sor, midőn a régi szerelmi lyrika jellemzésénél a spanyol dráma rokon hangulatára utal; ép oly ritkán jut eszébe, hogy egy-egy saját fogalmazta mondatot átmenetképen közbeszúrjon, mint pl. 757. l. az első kikezdés első mondata.

Hogy igazságosak legyünk s hogy a cikkben található két vagy három szabadabban átdolgozott részlet közül is hozunk föl példát, utalok az Amadísról írt fél lapra (758. l.) s szembeállítom vele a párhelyeket:

A korszak prózairodalmának különösen nagy jelentőséget azonban az a körülmény ad, hogy a regény történetében korszakot alkotó Ama-

disok öse, az első *Amadis-regény* már a XIII. században, még pedig 1325 előtt, keletkezett. Ma már eldöntöttek, még pedig Portugália javára eldöntöttek kell tekintenünk azt a hosszú és nagy vitát, a mely e regény eredetének kérdése körül forgott és a mely az irodalomtörténetírókat két táborba különítette: azokéba, a kik az eredetének dicsőségét tévesen a spanyol litteratúrának akartak tulajdonítani (Gayangos, Amador de los Rios, Baret, Braunfels) és azokéba, a kik helyesen portugál származása mellett kardoskodtak. Mert igaz ugyan, hogy egyedüli és legrégebb formájában a regény a medina del campói Garcí-Ordoñy de Montalos nyomtatott *spanyol* átdolgozásából ismeretes, de a legtöbb nyomó ok mégis a mellett szól, hogy mint a spanyol és portugál Grál-, Tristan- és Lancelot-regények, ez is sokféle átalakuláson ment keresztül és hogy legrégebb, ma már *elveszett alakja* egy *Sono Pires Lobeira* nevű portugál troubadournak portugál nyelven írt munkája. Portugália vallhatja tehát magáénak azt a dicsőséget, hogy a legszebb, legkedveltebb, legnépszerűbb szerelmes regénnyel, a mely a nyugati irodalmakban tömérdek utánezatot támasztott és az óriás lendületet vett lovagregény örök mintaképe maradt, ő ajándékozta meg a világirodalmat.

Nem tekintve azt a hosszú mondatot, a melyben az Amadis spanyol vagy portugál eredetének vitáját dönti el, és ama rövid utalást e regény számos utánezására, a szerző csak két pontot érint, a melyek a Grundriss 216. lapon (kilencz lap közül egyen!) föl nem lehetők: először is João Pires Lobeira nevét, a melyet ugyanott a 200. lapon talált meg, és másodszer azt a furesa megjegyzést: *már a XIII. szá-*

Grundriss: 216. l.

21. sor: Die früheste verlorene Redaktion gehört noch dem 13. Jh. an . . .

U. o. 3. jegyzet: *a)* Gayangos, *b)* Amador de los Rios, *c)* E. Baret, *d)* Braunfels.

U. o. 1. sor: In der einzigen und relativ jungen Gestalt, in welcher dieser . . . uns erhalten ist, d. h. . . . in der kastilischen Textbearbeitung des Garcí-Ordoñer de Montalvo (aus Medina del Campo) . . .

U. o. 19. sor: Denn ehe er weltbekannt wurde, hatte er gleich dem Graal, dem Tristan und Lanzelot auf der Halbinsel verschiedene Aenderungen durchgemacht.

U. o. 21. sor: Die früheste verlorene Redaktion . . . ist, aller Wahrscheinlichkeit nach, das Werk eines portugiesischen Troubadours und ursprünglich in portugiesischer Sprache geschrieben.

U. o. 2. sor: Dieses «beliebteste, schönste und einflussreichste aller im engeren Sinne sogenannten Ritterbücher.

U. o. 18. sor: typisches Vorbild und Stamm oder Ausgangspunkt, an welchen die späteren Ritterromane immer wieder anknüpfen

zauiban, még pedig 1325 előtt, mintha bizony 1325 a XIII. századba esnék. Szinte úgy tetszik, mintha a szerző Th. Braga *Curso de historia da litteratura portugueza*-jának 106. lapjára pillantott volna, a hol ez áll: *Que essa redacção portugueza foi escripta entre 1297 e 1325*, mivel Braga az «era 1323» (= 1285 Kr. u.) a mi 1323 évünkkel tévesztette össze. Ez az első kísérlet tehát a Grundrisson kívül más forrásból is meríteni, nem volt épen szerencsés.

Nem szándékozom e folyóirat lapjait további parallel-idézetekkel igénybe venni. A ki nem sajnálja a fáradságot, könnyű szerrel folytathatja az egybevetést. Az igazság kedvéért mégis föl kell említenem a szerző önálló toldalékait. Sok épen nincsen. Ha a jelentéktelen fogalmazásbeli eltéréseket nem tekintjük, talán a következők volnának említésre méltóak: 760. l. utolsó sor: utalás Calderonra; 762. l. s k.: szabadabban megírt fejezet Gil Vicenteről, ez is minden önálló adat nélkül, kivéve azt az egyetlen idézetet egy autó-ból: «Vásárra! Vásárra!...» 764. l. 30. sor: ezek a szavak: egy levelet, a mely egy úrhölgynek szól, «a kivel titkon szülői akarata ellenére frigyet kötött...», úgy látszik, a második s utolsó átvétel Bragából (i. h. 212. l. *Carta... a uma Senhora conquem era casado a furto contra vontade de sus parentes d'ella*); 778. l. végén: utalás a magyar elnyomás-korabeli vallásos költeményekre.

Hogy ez az eljárás, egy meg nem nevezett munkából vett kivonatot saját neve alatt tenni közzé, nem fér össze az irodalmi tisztesség fogalmával, szükségtelen bővebben fejtegetnem. De elképzelhető-e, hogy egy magántanár, kinek a kolozsvári egyetem megadta a venia legendit, s a ki mint *a cosas de España* szakértője szerepel, megírja a portugál irodalom történetét, a nélkül, hogy saját magából egyetlen szót képes volna hozzátenni? Nem azt értem természetesen, hogy mindenkinek épen a régi udvari líráért, vagy a XV. század palotaköltészetéért kell lelkesednie. Nem bánom, ragaszkodjék ismert tekintélyek jó előadásához. De nem megfoghatatlan-e, hogy egy egyetemi magántanár, a kinek az irodalomtörténet szakja és hívatása, egy portugál irodalomtörténeti vázlat keretében 6 vagy 7 n.^o lapot írjon egy olyan világra szóló lángészről, mint Camões, a nélkül, hogy Gröber Grundrisсібől való kivonatnál egyebet nyujtana, sem egyetlen egy egyéni gondolatot, sem egyetlen eredeti kifejezést? Állíthat-e ki ember magáról ennél nagyobb szegénységi bizonyítványt? Hogy pedig csakugyan így áll a dolog, arról mindenki saját maga meggyőződhetik a következő táblázatból: I. kikezdés (767. l.) = Grundriss 313, 1—10. 31—32. 314, 1—2. 10—11. — II. kik. (767. l. s k.) = 314, 36—48. 315, 1—28. — III. kik. (768—770. l.) = 315, 28—316, 4. — IV. kik. (770. l.) = 316, 18—34. 318, 18—22. — V. kik. (770. l. s k.) = 318,

30—39. 43—46. 319, 4—11. 16—18. 320, 11—17. 21—30. 34—35. — VI. kík. (771. l.) = 322, 18. — VII. kík. (773. l.) = 320, 36. 39—41. 42—47. 49—50. 321, 2—12. — VIII. kík. (773. l. s. k.) = 321, 19—22. 321, 25—322, 5. — IX. kík. (774. l.) = 322, 5—17. 327, 20—25. — X. kík. (775. l. s. k.) = 324, 5—6. 27—30. 325, 1—2. 9—13. 29—32. 326, 22—25. 327, 24. 28—29.

Az egész Camões-ról szóló fejezetben csak két vagy három mondatocska van, a mely nem kiírás, még pedig: 767, 28: *Tassonak, Cervantesnek*; 770, 14: *Annyi bizonyos, hogy zaklatott élete nagyban hozzájárult költő geniuszának kifejtéséhez*; 770, 31: *És kívánságuk csodálatosképen beteljesedett.*

De tévedek! A Grundrissben nincs meg a Lusiádák tartalma; pedig könyvünkben 37 sort tesz ki (771—773. l.). Vajjon a szerző csakugyan vette volna azt a fáradságot, hogy az eposzt elolvassa, ha nem az eredetit, hát legalább Greguss magyar fordítását? Elvárhattuk volna tőle! Csakhogy ebben az esetben is, jobbnak tartotta már kész tartalmat kivonatolni. Szász K. *A világirodalom nagy époszai* című könyvét vette elő s a mit keresett, ott a II. kötet 560—563. lapján találta meg, mint e néhány mondat bizonyítja:

Szász K.

Vasco de Gama hajóival s hajós népével már megkerülte a Jó-remény fokát s az indiai óceánon, Madagascár közelében van, mikor a költemény első éneke kezdődik s Jupiter az Olympon összehívja az istenek tanácsát, hogy a vállalat sorsa fölött határozzanak. Az istenek atyja a portugall hajósokat pártolja, valamint Vénus és Mars is — a szerelem és hősök hazáját; ellenben Bacchus ellensége a vállalatnak, mely Indiát az ő hagyományos uralkodása földjét fenyegeti. Mars azt javasolja, stb.

Huszár.

Vasco de Gama hajóival s hajós népével az indiai óceánon vitorlázik, mikor a költemény első éneke kezdődik és Jupiter az Olympuson összehívja az isteni kart, hogy tanácsot üljön vele a portugálok vállalkozásának sorsáról. Mars javaslatára stb.

De ha a szerző egyszer már kezébe vette ezt a könyvet, nem mulasztotta el, hogy néhány jó gondolatot is ki ne vegyen belőle, pl. a pogány istenek belekeverése keresztény eposzba (565. l.), vagy a betoldott epizódok okozta aránytalanság (564. l.), vagy a Zrinyiászbau is érvényesülő «hazafias és nemzeti szellem»-ről (568. l.); csakugyan ezek is megvannak a 774. l. második kikezdésében.

Így tehát a portugál irodalomtörténet egész vázlata, a melylyel

Huszár úr a magyar olvasóközönséget megajándékozta, majdnem elejétől végig szószerinti, nagy törlésekkel létrejött kivonata a Gröber-féle Grundrissben található portugál irodalomtörténetnek. Csak az elején tett hozzá Portugália történetéről (lényegében valószínűleg Brockhaus után) s a portugál nyelv eredetéről néhány mondatot; alkalmilag eszébe jutott egy idézet Gil Vicenteből; két ízben belepillantott Theofilo Braga *Curso*-jába; s végezetül átvette *A világirodalom nagy époszaiból* a Lusiádák tartalmi kivonatát s egy-két gondolatot. Ez az egész. A portugál írókból s költőkből aligha olvasott a szerző egyetlen egy sort is. Nem állítom, hogy a magyar irodalom erre a munkára büszke lesz. Milyen szemmel fog ezek után a kolozsvári egyetem az ő magántanárára nézni!

(Budapest.)

BECKER FÜLÖP ÁGOST.

Theokritos költeményei. Görögből fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Vértesy Dezső*. Budapest, 1904. 174. l. Ára 3 K.

Költői műfordítást kétféle szempontból lehet és kell megítélnünk, t. i. poétikai és philologiai szempontból. A poétikai szempontot említettem először, mert költő fordítására helyesen csak költő vállalkozhatik. Ezért modern emberek hajlandók csakis ezt a szempontot venni tekintetbe; a másikkal édes-keveset törődnek. Ezért hangoztathatta nemrég egyik irodalmi nagyságunk, hogy a klasszikusok fordítását ki kell vennünk a philologusok kezéből s a költőkébe kell áttenni. Magunk is örülnénk, ha ezt jó lélekkel megtehetnők s ha Arany Jánosok vagy hozzá hasonlók akadnának, a kik azonban görögül is tudnak s nem németből, ebből a mindent lefordító, de sokat ellapító nyelvből akarják lefordítani Homerost, vagy a görög tragikusokat. Minthogy azonban ez az utóbbi eljárás kevesebbet ér a semminél, Arany Jánoshoz hasonlókra pedig nem igen várhatunk: ha nem akarunk olyan költői fordítást kapni, mely tele van hazugsággal, hát bizony ne vegyük ki a klasszikusok fordítását a philologusok kezéből, már csak azért sem, mert míg legalább is tűrhető philologus-fordítások nincsenek, költői fordításra alig számíthatunk. Az pedig ritka eset, hogy mindjárt az első fordítás mind a két szempontnak eleget tegyen; ennek a föladatnak igazán csak *doctus poeta* felelhet meg.

Vértesy Theokritosát költői szempontból a nagyközönség számára, melynek maga a fordítás is készült, már megbíráltam a Budapesti Szemlében s kifejtettem, hogy bizony e fordítás, *mint költői mű*, nem üti meg a mértéket. Mivel azonban e Közlöny t. szerkesztősége is fölkért a bírálatra s kívánatosnak jelezte, hogy a szóban levő fordítást philologiai szempontból is bírálat tárgyává tegyem, e kívánságnak a következőkben iparkodom eleget tenni.

A Bevezetés ügyes tollal, lelkesen van írva, de még a laikus szempontjából is tüzetesebb lehetne. Érezte ezt a fordító, mert a tehető vád ellen előre védekezik: «a költeményekhez (!) akartam Bevezetést adni, ezért szóltam mentől kevesebbet a költőről magáról, életéről.» Azt hisszük, minél többet tudunk a költőről, a költő életviszonyairól, annál jobban értjük költészetét is. Theokritosnál ez annyival fontosabb, mert korának és a viszonyoknak rajza nélkül az olvasó nem tudja megérteni, miből nőtte ki magát ez az idyllikus, naiv költészet, mi ennek a jelentősége. Ugyanazért jó lett volna az egyes költeményeket egy-egy kis bevezetéssel ellátni. Ez «közelebb hozta volna az olvasó lelkét az idyllek világához», mint a Bevezetésnek áttekintő elmefuttatásai vagy a szöveg alatt szétszórtan olvasható apró megjegyzések, tárgyi magyarázatok.

De lássuk magát a fordítást. A formáról már szólottam említett bírálatomban. A rímes alexandrinust alkalmasnak tartom Theokritos visszaadására, de fordítónk nem tud vele bántani. Ezért van, hogy nem nyújt olyan hű, értelmes, olvasható fordítást *a mai közönségnek*, mint pl. Guzmics Izidor 1824-ben az *akkori közönségnek* nyújtott. Mint-hogy egyes kiszakított helyekből bajos helyes itéletet alkotni, hadd igazoljam állításomat egy egész költeménnyel, pl. a 4-ikkel, melynek címe: Battos és Korydon. Első helyen idézem — ha szükséges — az eredetit, aztán a Guzmics fordítását, végre a Vértesyét.

Battos: Εἰπέ μοι, ὦ Κορύδων, τίνας αἱ βόες; ἢ ῥα Φιλώνδα;

Guzmics: A csordát ki bizá Korydon rád, nemde Philondas?

Vértesy: Mondsza csak Korydon, vaj' kinek a nyája?

(Philondas hol maradt?)

Korydon: οὐκ, ἀλλ' Αἴγωνος, βόσκειν δέ μοι αὐτὰς ἔδωκεν.

G.: Nem; nekem e csordát Aigon legelésre bocsátá.

V.: Én vagyok a pásztor, Aigon a gazdája.

(«Én vagyok a pásztor» helytelen és szükségtelen, Battos tudja, hogy Korydon a pásztor, csak azt akarja tudni, *kinek a nyáját legelteti.*)

Battos: ἢ πᾶ ψε κρύβδων τὰ προδέσπερα πάσας ἀμελείης;

G.: Nemde alattomban mind megfejed estve csalárdul?

V.: Estve ugy-e őket meg is fejed — lopva?

Korydon: ἀλλ' ὁ γέρον ὑφίητι τὰ μοσχία κημέ φυλάσσει.

G.: Borjait ám csecs alá az öreg maga hajtja s vigyázgat.

V.: Dejszen! az öregnek vagyon arra gondja!

(Nagyon általánosan és csonkán fejezi ki a dolgot.)

Battos: αὐτὸς δ' ἐς τίν' ἀφαντος ὁ βουκόλος ὄχητο χωρᾶν;

G.: És maga a tehenes távoznán merre kovályog?

V.: S a gulyás, a régi, mi vidékre tévedt? (miért *tévedt*?)

Korydon: οὐκ ἄκουσας; ἄγων νιν ἐπ' Ἀλφείων ὄχθητο Μίλων.

G.: Nem tudod? őt Milon maga Alphéoszra ragadta
(persze: az Alpheioshoz, Olympiába athlétáskodni).

V.: Alpheioshoz vitte, Milon őt már régen;

(Először is nem «régen»; másodszer, hol maradt a beszélgetés kedvességére fontos οὐκ ἄκουσας;?)

Battos: καὶ πόκα τῆνος ἔλαιον ἐν ὄφθαλμοῖσιν ὀπώπει;

G.: Hisz' soha nem látott küszdőt, felkentet olajjal.

V.: Olajat éltében kóstolt-e ugyan már?

(Guzmics fordítása se találó; a Vértesyéhez azonban elkél a magyarázat. Ilyenformán kellett volna: Látott-e valaha olajat a jámbor?)

Korydon: φαντί νιν Ἡρακλῆϊ βίτην καὶ κάρτος ἐρίσδεν.

G.: Héraklész, mondják, nem volt jobb nála erőre.

V.: Erőben Heraklest feléri — úgy mondják. (Sztintelen.)

Battos: κῆμ' ἔφαθ' ἅ μάτηρ Πολυδεύκεος εἶμιν ἀμείνω.

G.: Én is anyám vallása szerint győzöm Polydeükeszt.

V.: Anyám szerint én is Polydevkest magát.

(«Anyám szerint» nagyon szalonias.)

Korydon: κῶλετ' ἔχων σκαπάναν τε καὶ εἴκατι τουτόδε μᾶλα.

G.: És elmenve kapát s húsz birkát víve magával.

V.: Vitt vala húsz bárányt, meg egy ásót, kapát.

(Ásót is, kapát is?)

Battos: πείσαι κεν Μίλων κατ' τῷ λόγῳ ἀμνάνα λυσσῆν.

G.: Milon tette, hogy a juh farkas módra dühödjék.

V.: Milon a báránnyal támadja az ordást.

(Alig érthető. Inkább: Ordas ellen Milon a bárányt uszítná.)

Korydon: τὰ δαμάλαι δ' αὐτὸν μυκώμεναι κῆδε ποσειῶντι.

G.: Őt pedig itt az ünök böggéssel visszaidézik.

V.: Keservesen bögnék utána a borjak.

(Nem oly világos, mint a Guzmicsé. A «pedig itt» sokat mond.)

Battos: δειλᾶται δ' αὐταὶ τὸν βουκόλον ὡς κακὸν εὔρον.

G.: A nyomorú párák, mely rossz pásztorra találtak!

V.: Szegények! be silány pásztorra akadtak! (Jó.)

Korydon: ἦ μὰν δειλᾶταί γε, καὶ οὐκέτι λῶντι νέμεσσαι.

G.: Vaj bizony ők nyomorúk, nem akarnak fübe harapni.

V.: Szegények! legelni már nem is akarnak.

(Jó, de a «legelni» szót kellett volna kiemelni.)

Battos (15—16.):

G.: Nézd itt e borjat, csak alig van csontja szegénynek.

Mintha csak a harmat táplálná 's élne tücsökként.

V.: Né' csak! annak immár csak a csontja, bőre!...
Mint a tücsök, vajjon a harmattól nőne?

(Az utóbbi sor nehézkes a rím kedvéért, miért a feltételes *nőne*?)

Korydon (17—19.):

G.: Nem, föld légy te tanúm, legelőt neki Aiszarosz át most,
'S a gyengébb füveket fűzetként hintem elébe,
'S ernyi Latümmosznak gyakran víg tánczra idézik.

V.: Istenemre, hogy nem! ... aisarosi réten
Puha-gyöngye szénát hányszor magam téptem!
S legelhetnek árnyas Latýmnon berkében! (Hiányos.)

Battos (20—22.):

G.: Itt e verhenyeges bika béh rossz! Vajha magának
Lampria undok népe vegyen, mikor áldozatot tesz
Hérének, mint ez: mert e nép vajmi gonosz nép.

V.: A vörös bika is be nagyon rossz bőrbe!
Lampriadaséknak meg is esnék tőle,
Heranak a fősvény nép ha ilyet ölne.

(A Guzmics fordítása eléggé érthetővé teszi a dolgot, a Vértesyé érthetetlen.)

Korydon (23—25.):

G.: Én pedig őt őrzöm Malimnoni s Phüszki vidéken,
S Néaitosz mellett, hol minden bújja tenyésztű:
Gyenge zanót, édes nád, és jó illatú méhfű.

V.: Hej! pedig a Physkos rétein legelnek,
Pázsitos, virágos Nauaithos mellett.
Méhfü, kecskebúza bőven ott teremnek! (Hiányos.)

Battos (26—28.):

G.: Jaj éhen vesznek tehenid; jaj, jaj neked Aigon!
Míg magad elszántan szomorú diadalra törekszel;
Sípod is elromlik, melyet hajdan magad öntél.

V.: Szerencsétlen Aigon! Hadesben a nyájad!
Mért is támadt átkos győzelemre vágyad?
Magad-róttad sípod itt romlik, itt szárad...

(Nem «Hadesben a nyájad», csak a Hadesbe mennek. A 3-ik sor mennyivel jobb Guzmicsnál: *Sípod is elromlik*... Aztán *magad-róttad* [!].)

Korydon (29—37.):

G.: A nümphákra, nem így; ő hogy Piszába elindult,
Adta ajándéknul nekem azt; vagyok énekes én is.
Jól követem Glauke 's Pürrhosznak verseit; és el
Zengem dalba' Krotont; óh városok éke Zakünthosz
S Lakiniont, a hajnali tájt, hol az ismeretes hős,
Aigon faldalván maga nyolczvant költe lepényből.
Ő maga a hegyről hozza körmén fogva bikát le;
És Amarüllnek adá. Ezt látván messze leányok,
Síkolgattak; ezen kedvére mosolyga az ökrész.

V.: Nem biz' a Nymphákra! Pisába mentében
 Örökül rám hagyta. A dalt én is értem!
 Glauka meg Pyrrho dalait jól zengem,
 Híres Kroton várost magasztalom egyben!
 Meg Lakiniont, hol ökle-híres Aigon
 Nyolevan lepényt elnyelt — azt is egyre dalom!
 Ott esett az is, hogy a hegy magasáról,
 Szép Amaryllisnek, maga egy bikát hoz!
 Sipitoznak a nők — s jót nevet a pásztor!

(A 32. versből teljesen kimaradt a «καλὰ πόλις ἔ τε Λάκωνος»; ellenben a 6. versben henye verspótlék a gyöngye rím kedvéért: «azt is egyre dalom». «Ott esett meg, hogy . . . egy bikát hoz» (!). «A hegy magasáról» — nem pásztor szájába való.)

Battos: ὦ χάρις! Ἄμαρυλλί, μόνας σέθεν οὐδὲ θανοίσας
 λασεύμεσθ'. ὅσον αἴγες εἰμὶν φίλαι, ὅσον ἀπέσθης.
 αἰαὶ τῷ σκληρῷ μάλα δαίμονος, ὅς με λελόγγει.

G.: Oh Amarüllli, kegyes! téged, bár halva fekdj is,
 Nem feledünk. Mint kecskéim, nekem annyira kedves
 Emléked. Hah melly vad sors juta nékem örökben?

V.: Ó szép Amaryllis! holtan se' feledlek.
 Mint a kecskenyájaim', be nagyon szeretlek!
 Ah! kegyetlen isten! hogy ennyit szenvedjek!

(«Holtan se feledlek» kétértelmű, Guzmicsnál világos. A második vers végtelenül gyarló. Aztán jobb lett volna elfogadni a Fritzsche szövegét: ὅσον ἄλλος εἰμὶν, φίλα, ὅσον ἀπέσθης.)

Korýdon: Σαρσεῖν χρή, φίλε Βάττε· τάχ' αὔριον ἔσσει' ἄμεινον.
 ἔλπίδες ἐν ζωῶσιν, ἀνέλπιστοι δὲ θανόντες.
 γὰρ Ζεὺς ἄλλοκα μὲν πέλει αἴθερος, ἄλλοκα δ' ἔσε.

G.: Jobbra kelendsz holnap, légy, kedves Batte, vigasztalt.
 Bizz élőkbe, az elhunytban már semmi reményed.
 Néha Zeusz mosolyog, jó hozzánk néha esővel.

V.: Türelemmel Battos! Jobbra fordul — holnap.
 Reménykedő élők, reményvesztett holtak.
 Ma: derűs ég, s holnap — felhők patakoznak.

(«Türelemmel Battos» ez nincs magyarul. A második verset (Guzmics nem jól értette, de Vértesy sem érteti meg. Értelme: A ki él, az remél, csak a holt nem remél.)

Battos: Σαρσεῖν, βάλτε κάτωθε τὰ μοσχία· τὰς γὰρ εἰλαίς
 τὸν σάλλον τρώγοντι τὰ δούσσα. οἷτ' ὁ λέπαργος.

G.: Enyhülök én; de te borjaidat tértisd; olajágot
 Rúgnak az esztelenek. Csitt innen félre fejd te!

V.: Tűrök! . . . A borjúkat hajtsad csak odábbra!
 Olajfa hajtását a gonosz! lerázza!

(A οἷτ', ὁ λέπαργος pompás közvetlenséggel jellemző befejezés bizony elmaradt!)

Korydon (46—49.):

G.: Félre Kúmaitha, halomra siess; nem hallod-e szómat?
Eskem Pánra, jövök, 's elhidd a vége kemény lesz,
Hogyha tovább nem mész; meg most ide, nézze az ember!
Volna csak itt görösös botom, ám hátodra eresztném.

V.: Te Hattyú! Kymaitha! fel no, a halomra!
Pánra! ha elérlek az lesz a bajodra!
Odább! te gonosz csont! Már meg oda téved!
Csak a görösös fütykös vón' kezem ügyében!

(«Az lesz a bajodra» nem találó. Inkább: «lesz haddelhadd». A végéről megint esedett a ὤς το πάταξ!)

Battos (50—53.):

G.: Nézzd, nézzd oh Korüdon, Zeüszért, egy tüske bokámát
Mélyen megvérzé; mint nő e tüske magasra
S melly búján ágzik! borjad vesszen meg az álnok;
Törve utánna szurám magamat meg. Látod-e hol van?

V.: Zevs! uram istenem! nézd Korydon, nézzed!
Hosszú tövis éle a bokámba mélyed.
Benn' a hegye mélyen! Veszne az üszője!
Látod-e? Miatta! . . . hogy vettem üzőbe . . .

(«Zevs, uram istenem» sok. «Nézd — nézzed» nem természetes. A negyedik sor teljesen elhibázott, erőltetett a rím miatt.)

Korydon: ναὶ ναί, τοῖς ὀνόχεσσιν ἔχω τέ νιν ἄδε καὶ αὐτά.

G.: Már már körmöm alá vettem 's im itt van egészen.

V.: Itt a hegye! tartom, tartom a körmömmel.

(A fordító itt valósággal megfordította az eredeti természetes rendjét a szükségtelenül bőkezű ismétlésbe bocsátkozik.)

Battos: ὀσσίχον ἐστὶ τὸ τύμβρα καὶ ἀλικὸν ἄνδρα δαμάσσει.

G.: Milly kis tüske mi nagy fájdalmat okozhat erősnek!

V.: Kicsi kis tövis! s bír ekkora emberrel!

(Rossz rhythmus, rossz hangzás «tövis! s». «Bír ekkora emberrel» magyaros szóolás, de itt nem egészen helyes. A tövis nem bír az emberrel, hanem kifog rajta, leveszi a lábáról stb.)

Korydon (56—57.):

G.: Hogy ha hegyekre akarsz, saru nélkül, Batte, ne indulj!
Csitke bokor terem a hegyeken sok durva tövissel.

V.: Battos! sosem indulj saru nélkül hegyre!
Tüske-bokor ott nő, könnyen szúr tövisse!

(«Sosem indulj» talán *sose* indulj? Nem «könnyen szúr», hanem *könnyen* vagy *hamar megszúr*).

Battos: εἶπ' ἄγε μ' ὃ Κορυδῶν, τὸ γερόντιον ἧ ῥ' ἔτι μύλλει
τήναν τὰν κιάνασφρον Ἐρωτίδα, πᾶς ποτ' ἐκνίσθη;

G.: Szóllj igazat Korüdon, öreged még habzik-e most is
Barna leánya után, kibe a minap égve bolondult?

V.: Mondsza Korydonom! az öreg — úgy mint rég
Barnaszemű lányért még mostan is úgy ég?

(τῆναν τὰν κυάνοφρον ἀζέρτ α barnaszemöldökű lányért! «Mint rég — úgy ég.»
nem pásztori beszéd. «Úgy mint rég» előrebocsátása nehézkes.)

Korydon: ἀκμὴν γ' ὦ δειλαίε· πρόσαν γε μὲν αὐτὸς ἐπειρωὼν
καὶ ποτὶ τᾷ μάκτρα κατελάμβανον ἄμος ἐνήργει.

G.: És csak igen, nyomorú! Minapán közelítve feléje,
A barlang mellett lágyan nyujtódzva találtam.

V.: Úgy biz' az egészen! Minap arra jártam,
Hát a vént — a lánnyal, akkor is ott láttam.

(Hiányzik a ποτὶ τᾷ μάκτρα s jóformán az ἄμος ἐνήργει is, bár meglehet,
hogy szándékos euphemismusból.)

Battos: εἴ γ' ὄνθρωπε φιλοῖσα. τό τοι γένος ἦ Σατυροῖσσι
ἐγγύθεν ἦ Πάνεσσι· κακοκνάμοισιν ἐρίσσεις.

G.: Hah a bújá öreg! szatüriszkekkel nemed együtt
Jár, 's vagy apró csontú Pánokhoz szinte hasonló.

V.: Szerelmes a véne! Satyroknak párja!
Bizony a te fajtád magára üt Pánra!

(E helyett: Bizony a te fajtád a Satyrosokhoz áll közel vagy a vékony-
lábú Pánokkal vetekszel. «Szerelmes a véne» nem kifejező. Voss: «Ha du
bockischer Alter!»)

Fordítónk, mint látjuk, nagyobb figyelmére méltathatta volna már a Guzmics fordítását is, melyet különben egy szóval sem említ. Ezenkívül e folyóirat is többször közölt Theokritos-fordításokat, így a XV. idyll fordítását Pirchalától (I. 192.), Adonis gyilkosát Ponori Thewrewk Emiltől (V. 586.), a Kecsepásztort (III.) György Lajostól (VI, 602.), a II, III, VI, XI. idylleket Reményi Edétől (XIV, 36, 438, IX, 534, 662.). Bizony ezek közt is több olyan van, mely a Vértesy fordításánál sikerültebb. Így pl. Ponori Thewrewk Emiltől Adonis gyilkosa minden tekintetben jobb. György Lajos és Reményi Ede fordításából is könnyű volna helyeket idézni, melyek jóval sikerültebbek, mint Vértesynél, pedig a philologusnak kötelessége nemcsak megismerni a megismerteket, hanem hasznára fordítani s ott folytatni, a hol más abbahagyta. «Szerencsés költő — mondja maga fordítónk Theokritosról — a ki mindig megtalálja a gondolathoz illő köntöst s gondolatait, érzelmeit a leggyönyörűbb személyesítésekkel fűzi egybe.» Sajnos, ezt kis mértékben is alig mondhatjuk a fordító-ról. Költőjét ő maga érti ugyan, de nem vette magába, nem tudja magából újra teremteni, sőt símán olvashatóvá, érthetővé sem tudja tenni. Mily nehéz pl. megérteni az ilyen előadást (II. 142—149.):

Sokat ne fecsejgek! — édes te! Selene!

Elalszik a vágyunk hosszú ölelésbe' . . .

S ő se vetett semmit a szememre eddig,
 Én se míg az idő tegnapiig eltelik.
 Fuvolás Philista anyja jöve, s véle
 Melixóé tegnap. Mihelyest az égre
 Okeán vizéből Hajnal lova szökken.
 Újságolt sok mindent s Delphis hogy már hűtlen stb.

Mennyivel értelmesebb, helyesebb és szebb Reményi Ede fordítása (Phil. Közl. XIV. 40. l.):

Mit csacsogok hosszú szerelemről, nemde Selene!
 Végletekig mentünk, céljához elért a kívánság.
 Tegnapiig ő még semmi okért rám meg se neheztelt,
 Én se reá, de ma itt volt látogatóba Philiste,
 Sámosi nőfuvolyásnak, meg Melixónak az anyja,
 A mikoron fel a menny boltjára rohannak a mének
 S jó velük Okeanosbul a rózsapiroskarú kos.
 Hirül adá sok egyéb közt, hogy Delphis szeret *egy mást*.

Sőt már Guzmics Izidor fordítása is világosabb és élvezhetőbb.

Ha már a megértetést sem tudta mindenütt elérni, mit szóljunk a költőségről, a congenialitásról? Az első idyll refrainszerű szép sora pl.;

ἀρχετє βουκολικᾶς Μοῦσαι, εἶλαι, ἀρχετ' ἀοιδᾶ;

hova törpül ilyen visszaadásban:

Drága Musák! rajta! szép pásztori dalra!

Minek az a «rajta!?» mire való a «szép?» hol marad az eredeti jellemző ismétlése? Hát még az ellentétes megfelelő sor:

λῆγετε βουκολικᾶς, Μοῦσαι, ἴτε, λῆγετ' ἀοιδᾶς

mivé lesz ebben:

Musák! abba hagyva, ne keljetek dalra.

Guzmics: Szűnjetek óh Muzsák, oh szűnjetek erdei daltól.

Fordítónk is megpróbálta az eredeti mértéket alkalmazni az epigrammákban, de oly metrikai licentiákat enged meg magának, minők teljességgel igazolhatatlanok, ha csak Egyed Antalra nem hivatkozik fordítónk, ki Ovidius-fordításában még azt is megengedte magának, hogy a mérték kedvéért «tudniillik»-et írt. A hosszú szótagok jogtalan megrövidítése (ő tőle, kitűnő, lantverővel, sajgo) és lehetetlen szórendek (pl. «Glavke a neve volt... néki a sírja vagyok», vagy: «Barlangod fele ép' mindkettő tart» e. h. mindaketten épen barlangod

felé tartanak), teljesen diszkvalifikálják ezeket a darabokat. A fordító a görög nevek metrumait is kénye-kedve szerint változtatja (pl. Priapos második szótagját rövidnek is, hosszúknak is veszi.)

Már az idézett helyek is mutatják, hogy a fordítónak nyelve sem költőiség, sem magyarság tekintetében nem kifogástalan. Egy-egy sikerültebb darabot, egy-egy sikerültebb részletet nagyon kevésbé sikerültek ellensúlyoznak. A philologiai pontosság, hűség annyiban nem hiányzik, hogy a fordító általában mindenütt jól érti a szöveget, de nem hű annyiban, hogy az olvasóval megértetnie, számára teljesen interpretálnia nem gyakran sikerül. Ha észrevette, a minthogy észre kellett vennie, hogy egy alexandrinussal egy hexametert visszaadni nem tud, nem úgy kellett volna magán segíteni, hogy egy félalexandrinust közbe told, mert ez még laikus előtt is föltűnő stiltelenség, hanem úgy, hogy pl. egy 3 soros egységet négy alexandrinussal fordított volna; így a magyaros versnek párosságát sem sértette volna meg.

Aztán vajjon nem jutott eszébe a fordítónak, hogy Theokritos jellemző dorismusait valamely magyar dialektus sajtáságaival kellett volna éreztetnie? Egyes irodalmi műfajokban ma már egyes dialektusok kezdenek polgárjogot szerezni. Bizony érdekes lett volna tanulmányozni, hogyan beszélnek itt vagy ott a magyar pásztorok és valamelyik vidéknek a nyelvjárását föl kellett volna használni. Ezt is épen a philologiai hűség kívánta volna.

Philologiai szempontból meg kell rónom azt is, hogy fordítónk *Dionysos* (lásd 34. l. jegyzet) mellett *Dionysios* alakot használ (107. l.). s a vers mutatja, hogy ez nem sajtóhiba. Szintén hibásan ír és magyaráz *Jason-t* *Jasion* helyett (39. l.). Az is fonákság, hogy a helyes *mainas* mellett (147. l.) a német formák hatása alatt *Kykladokat* *Dioskurokat*, *Kilikeket*, *Pleiádot* stb. emleget.

Mindent összefoglalva: bár nem alkalmazhatjuk a *plura utent*-féle concessiót, de mert kedvesen folyó, sikerült részleteket is találunk a fordításban s a classicismus lelkes szeretetét még a gyöngébb helyeken is észre lehet venni, nem vitatjuk el a fordítótól a hivatottságot, hanem azt ajánljuk, hogy *multa dies*-szel és *multa liturá*-val igyekezzék egy minden tekintetben jobb Theokritos-fordítással elfeledtetni első kísérletét.

(Kolozsvár.)

CSENGERI JÁNOS.

Szigetvári Iván: Az irodalomtörténet elméletéről. Budapest, Kilián Fr. utóda, 1905. 215 l. Ára 3 K.

Szigetvári Ivánnak mostanában megjelent könyvét minden irodalmi műveltséggel bíró ember érdeklődéssel veszi kezébe. Czíme sokat

ígér, de maga a könyv sokkal kevesebbet ad; nem annyira az irodalomtörténet elméletét találjuk benne, hanem a francia kritika fejlődését a XIX. században. Szóval ugyanarra a föladatra vállalkozott, a melyet már tíz évvel ezelőtt megoldott egy francia munka, *Les critiques littéraires du XIX. siècle (Études et Portraits, Paris 1894.)* Hatzfeld és Meunier-től.¹⁾ Külömben Szigetvári könyve a sokat olvasott műkedvelő benyomását teszi reánk, ki a sok adatot nem tudja hová tenni s így több ízben zavarossá válik. Sokkal helyesebben cselekedett volna a szerző, ha az előbb említett francia művet lefordítja. Szigetvári azonban így is hasznos munkát végzett, mert a magyar közönséget, a mely eddig édes-keveset olvashatott magyarul az irodalomtörténeti módszerekről, legalább a francia irodalomtörténeti elméletekről tájékoztatja — ha Brunetière alapján is. Mert valljuk meg, a munkának gerince, a francia kritika fejlődése, nem egyéb, mint Brunetière műveinek kivonatolása és compilatiója. Mert ha valaki egy-egy apróbb részletkérdésben polemizál is Brunetière-rel — persze azért inkább Br.-nek adunk igazat, mint Szigetvárinak — de különben legnagyobb részét nyomról-nyomra követi műveit (igaz, hogy néhol hibásan tolmácsolja a francia gondolatot), azért nem követelhet önállósági jogot.

Elismerjük, hogy Szigetvári nem titkolja el a forrást, a melyből merített, és megvalljuk azt is, hogy nagyon lelkiismeretesen fogta föl föladatát, nagyon sok forrásmunkát összeolvasott, és többé-kevésbbé ügyesen olvasztotta össze Brunetière gondolataival. De sajnós, ő se nem Taine, se nem Brunetière, kiben tanulmányai alapján eredeti fölfogás jegezesedhetnék ki. Az ismertett kritikusok fény- és árnyoldalait mi is ismerjük, csak azt nem tudjuk, melyik lesz tehát ezek után a tökéletes kritika. De ha már ezt elmulasztotta, azt mindenesetre helyesen tette Szigetvári, hogy bemutatta a kritika mai nagymesterének, illetőleg módszerének fogyatékoságát is.

A mű maga öt főfejezetre oszlik, s a már említett első három a következő kritikusokban akarja bemutatni a francia kritika fejlődését: Mme de Staël, Villemain, Sainte-Beuve, Taine, Brunetière. Itt ugyan egy kicsit szembehelyezi magát Brunetière-rel (19—23. l.) és tagadja Chateaubriand érdemeit és hatását, kinek bennünket érdeklő műve két évvel későbbben jelent meg, mint Mme de Staël-é: mivel a keresztyénség hatását kutatja a költészetre! Persze elfeledi Szigetvári, hogy ez a szó, *keresztyénség*, gyűjtőnév s magában foglal kormányformát, civilisatiót, politikát, szóval mindent, a mi ő szerinte nincs

¹⁾ Haraszi már 1896-ban bő kivonatban ismertette a Budapesti Szemlében.

meg a Génie du Christianisme-ban, ellenben megvan Staël né művében. De ezt figyelmen kívül hagyva is, milyen óriási hatása volt Chateaubriand munkájának a Staël-né-éhez képest!

Ismerteti tehát a fölsorolt öt író, de előbb azon a czímen, hogy keresi a modern kritika gyökereit, visszatér egészen Baconig, s azt vitatja, hogy ennek a történelem és a milieu viszonyáról írt megjegyzései alkotják ezt a gyökeret, de aztán észreveszi, hogy Baconnak semmi hatása sem volt e tekintetben. Külömben ez a szakasz, úgy látszik, Croiset műve alapján készült.

Legbővebben foglalkozik Taine-nel és Brunetiére-rel. Különös, hogy néha milyen módon akar eredeti lenni. Mikor azt az egyszerű tényt akarja közölni, hogy Taine-t *olvassák*, előbb leírja Lessingnek Wer wird einen Klopstock nicht loben? című epigrammját egészen végig, meg is toldja egy-két mondattal s csak akkor mondja meg, hogy mit akar. Ez újságíróra vall, nem szaktudósra. Van alkalmunk erről többször is meggyőződni.

A legvilágosabb Brunetiére módszerének és az evolutio tanának ismertetése, mert itt majdnem szóról-szóra fordít.

A két utolsó fejezet nincs szervi kapcsolatban az előbbiekkal, látszik, hogy csak úgy van odabiggyesztve. Az egyik az irodalomtörténet és természettudomány kapcsolatáról szól. Ez ma különben divatos. A második szakasz elején így kiált föl benne: Az irodalomtörténet és természettudomány kapcsolata be van bizonyítva! Csak azt nem látjuk, mivel. Az első szakasz ugyanis példákban mutatja be az irodalom evolutióját, valamint a természetben előforduló evolutiót. Ebből csak az tűnik ki, hogy az irodalomban is van evolutio, meg a természetben is, de hogy a kettő között valami kapcsolat volna, szó sincs róla. Mindössze azt állapíthatjuk meg, hogy a természettudományi evolutio-elmélet alapján fejtette ki Brunetiére a saját módszerét, azt pedig senki se tagadta, hogy az irodalomban nincs evolutio, fejlődés. Az a pár figyelemreméltó megjegyzés, mely e részben olvasható, ép úgy nem bizonyítja tételét, mint az a sok üres közhely vagy keresett egyezés (mimicry az irodalomban s több efféle csodabogár), a melyekkel merész állítását bizonyítani igyekeznek.

Az utolsó fejezet címe: Irodalomtörténet és kritika. Részletebben nem foglalkozom vele, mert Haraszti a Budapesti Szemle februáriusi számában ugyanezen műről írva, jóformán csak ezzel a szakasszal foglalkozik s már bemutatott belőle egy csoport furcsaságot. Általánosságban megjegyzem, hogy a szerzőnek fogalma sincs arról, mi az iskolai irodalomtörténet és mi a szakirodalomtörténet, s hogy a kettő között különbség van. Innét erednek aztán a furcsánál-furcsább kifogásai hazai irodalomtörténeteink ellen.

Végül egy általánosságban mozgó, de könnyen személyes színezetűnk tekinthető kijelentés következik, a melynek veleje az, hogy Magyarországon csak az van hivatva irodalomtörténetet írni, a kinek «tanulmányai világirodalmi alapon nyugszanak» (202. l.). Nem mondjuk, hogy magára czéloz e sorokban, de a látszat határozottan az.

Pedig hát néhány francia kritikus munkájának ismerete még nem a világirodalom, s Szigetvári még eddig nem bizonyította be, hogy legalább a francia irodalmat alaposan ismeri, hogy a többről ne is beszéljünk. Műve bizonyára kevésbé volna egyoldalú, ha legalább más nemzetek kritikáját is ismerné, nemcsak a francziáékét.

A könyv hátrányaihoz hozzájárul még sok helyütt nehézkes és színtelen stílusa, magyartalan nyelve, de egészben véve azonban hasznos munkát végzett, mert így sokan hozzájuthatnak a francia kritika fejlődésének és mai álláspontjának megismeréséhez. Ebből a szempontból pedig az eredetiség kérdése mellékes.

(Eger.)

OTROK MIHÁLY.

Egy magyar Eszther-dráma. Bevezetéssel *Bayer Józseftől.* (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. kötet 1. szám.) Budapest, 1904. M. T. Akadémia. 29 l. Ára 60 fillér.

Bayer e műben egy a nyelvéről ítelve a XVIII. század elejéről származó Eszther-drámát mutat be. Irodalmunk eddig két Eszther-históriát ismert: Kákonyi Péterét 1544-ből (lásd a Régi Magyar Költők Tára II. kötetében) és a Kolozsvári névtelenét 1577-ből (lásd Toldy Ferencz: A magyar költészet történetében). A Bayer által bemutatott dráma a harmadik Eszther-história.

Az ismeretlen szerző tárgyát a bibliából vette s drámája nem egyéb, mint a bibliai szöveg főbb mozzanatainak párbeszédbe foglalása. Ez azonban kissé kezdetleges, esetlen, mert az ismeretlen szerző drámai elemeket nem tudott művébe szőni, sőt még a tárgyban rejelőket sem tudta kiaknázni. A dráma érdekessége tanulságában rejlik: az Isten megjutalmazza az árva pártfogóját s megbünteti üldözőjét. Ez a tanulság a hasonló tárgyú külföldi drámákban nincs meg. A dráma minden tagoltság nélkül maradt ránk; pusztán a prologus és az epilógus van külön jelezve, egyéb minden egyfolytában következik. Bayer a drámát felvonásokra és jelenetekre osztja, még pedig 4 felvonásra s az egyes felvonásokat 8, 5, 6, illetve 5 jelenetre s egyúttal megjelöli a bibliai szöveget is, a melyre a dráma támaszkodik (Eszther-könyve I, II, III—V. és VI—VIII. rész).

A bevezetésben Bayer megkísérli a drámát a magyar dráma fejlődésének menetébe illeszteni, s e végből vázolja a dráma fejlődésének történetét. A román és germán népek világi színészete, drámai

költészete a népies színjátékokból fejlődött, úgy hogy a klasszikus mintákon kialakult iskolai dráma hatása alatt a durva, alantas elemektől megszabadult, azaz megtisztult. A klasszikus minták hatása alatt kifejlődött iskolai drámát nagyobbára tanító célzattal írták, ezért volt komoly; a népies színjáték ellenben minden eszköz fölhasználásával pusztán szórakoztatni akart. A hol az iskolai színjáték általánossá vált s nemcsak szűkebb körben, hanem a szabad ég alatt a közönség előtt is előadatott, ott a világi színészetet megtisztította a durva, póriás elemtől olyképen, hogy az iskolák színpadjain kiművelődött s rátermett tanultabb elemek beállottak a vándorkomédiások közé s a finomabb ízlés terjesztői lettek.

Így történt ez a nyugaton, nálunk azonban a dráma idegen minták nyomán fejlődött s így Bayernek, mikor ki akarja jelölni ezen dráma helyét, meglehetősen nehéz a helyzete. Voltak ugyan nyomok eddig is, hogy diákok Erdélyben s a Dunán túl is fölléptek a közönség előtt, ez a dráma azonban határozottan a mellett szól, hogy «az iskolából került ki a nép számára». Ezt bizonyítja a dráma Beköszöntője. Ez a körülmény arra a föltevésre indítja Bayert, hogy «a magyar tanuló ifjúság nyilvános színjátszása, kárpótlásul a polgároknak nyugaton dívó színjátszásaért, új elemként fog beilleszkedni a magyar dráma történetébe».

Természetes, hogy ezt egy példa alapján bizonyossággal lehetetlen kimondani, Bayer csak hypothesisként teszi azért, hogy esetleg lappangó, de felszínre kerülő rokon fajtájú drámák kiadására buzdítson. Kívánatos volna, ha Bayer buzdítása eredménnyel járna, az ő ezen értekezésével is tanúsított buzgó kutatása és működése mindenestre megérdemli.

(Budapest.)

VISZOTA GYULA.

Szemelvények Priskos rhetor töredékeiből. Fordította és magyarázta Szilágyi Sándor. Budapest, 1904. Lampel. Kis S-r. 52 l. (Magyar Könyvtár 393.) Ára 30 f.

Priskos rhetor munkáját a magyar közönség eleddig *Szabó Károly* szemelvényes fordításában ismerte, a tanuló ifjúság csekély részben abból a szemelvényből, melyet a *Schenkl-Ábel-Vajda*-féle Görög olvasókönyv (4. kiad. Budapest 1900.) 117—134. lapjain olvashatni. A Magyar Könyvtár a hunokról szóló rendkívül becses tudósítást most úgy a nagyközönség, mint a tanuló ifjúság számára óhajtja közelebb hozni.

Az első lapokon az előszón kívül bevezetést ad a fordító két részben: az egyik magáról Priskosról szól, a másik a fordításban foglaltak előzményeit adja. Az első rész nem valami tárgyilagos: ki-

rohanás «a fajgyűlölet utálatos ösztöne» ellen, mely «sokszor még a józan ész utolsó szikráját is eloltja» (ez talán a dákorománoknak szól), szelid vállveregetése a jó Konstantinosnak. A bevezetés második része objektivebb; a 2000 font évi zsold azonban kijavítandó 2100-ra.

Maga a fordítás, melyet a Szabó Károly magyar (Kisebb Tört. Munkái I. 1—58. l.), a Müller-féle kiadás latin és Manzi¹⁾ olasz fordításával vettem össze, a legjobb akarat mellett sem tarthat különösebb elismerésre számot; noha a görög szöveg nyelve egyszerű, világos és könnyen érthető, a fordító még sem boldogul vele mindenütt: már csak azért sem, mert nem tud eléggé jól magyarul. A mennyire a füzetke igénytelensége engedi, néhány jellemző példára felhívjuk itt a figyelmet.

Mindjárt a 12. lapon az [Dindorf p. 288.] εὶ καὶ μὴ πέρατος χορήσοι-t úgy fordítja, «még ha nem érne is ezzel czélt Khrysaphios». Az alany Edekon s a szóban forgó kifejezést így kell fordítani: «még ha nem is oldaná meg föladatát». Igaz, itt a Szabó K. fordítása sem pontos. A 16. lapon a παραγενομένων δὲ ἐς τὰς Ἀττήλα σκηνὰς ἀμφὶ ἐν ἄ τ η τ ῆ ς ἡμέρας ὄρα [Dindorf p. 292]-t így fordítja: «Attila sátraihoz . . . kilencz óra tájban érkezünk meg.» Ezt vagy nem kell így fordítani, vagy jegyzet nélkül nem szabad hagyni. (V. ö. 52. j.-ét!) A 36. lapon καὶ Ῥωμαίων διὰ τὸν τότε συριστάμενον πόλεμον μὴ συμβαλλόντων-nál Sz. fordítása így hangzik: «a rómaiak az akkori háborúskodás miatt nem segítették őket.» Itt még az olasz fordító sem kételkedett, pedig ő igen sokszor elveti a sulykot: «. . . e non potendo venire a combattimento co' romani.» A fordítót talán a Schenkl-féle Olvasókönyv szótára vezette félre, hol a συμβάλλω-nak egyedül a fordítótól használt jelentése szerepel; de lehet, hogy a συλλαμβάνω (= segíték) szóval tévesztette össze. Az a különös, hogy fontos helyeket ért félre; pl. ugyancsak a 36. lapon: «Basikh és Kursikh mentek el Médiáig, akik utóbb Rómával szövöttek.» Ebből mindenki azt következteti, hogy B. és K. oly hatalmasak voltak, hogy maguk szövöttek Rómával. Szó sincs róla; itt a Szabó K. fordítása a helyes: «s benyomultak a médek földére Vaszik és Kurszik . . . kik is később szövöttek végett (ἐς ὀμαίχμια) Rómába jöttek.» Sz. K. fordítása szerint t. i. ezek lehettek követek is, míg a Sz.-é szerint önálló fejedelmek. Ily hibás fordítás a következő is (42. l.): «Ekközben Rekan is, Attila felesége, ügyvivője, Adamis által lakomára hívott meg bennünket» (= ἐν τούτῳ δὲ καὶ ἡ Ῥέξαν, ἡ τοῦ Ἀττίλα γαμετὴ παρὰ

¹⁾ Ambasceria di Teodosio il Giovane ad Attila re degli unni, descritta dall' storico Prisco per la prima volta dal greco in italiano recata da Pietro Manzi (Róma 1827.).

Ἄδ' ἄμει τῶν αὐτῆς πραγμάτων τὴν ἐπιτροπὴν ἔχοντι δεῖπνεῖν ἡμῶς παρεκάλει.) A *παρὰ* + dat. jelentése tudvalevőleg -nál, -nél s így a helyes fordítás: «időközben Attila neje, Rekan is föl szólított bennünket, hogy ügyvivőjénél Adamisnál ebédeljünk.» A hiba annál bántóbb, mert a rá következőket az olvasó mind Rekaúra vonatkoztatja Adamis helyett.

A fordítást általában pongyolaság jellemzi. A 35. lapon himzésről és színes fonalakról beszél, holott a görög szövegben (*ὀδόνους χρώμασι διεποικίλλον* = telas coloribus variegabant) erről szó sincs. Ugy látszik. Szabó K. fordítása, vagy a Schenkl-Ábel-féle Olvasókönyvhöz tett megjegyzés vezette félre. Hasonló pongyolaság van a 36. lapon: *πεντεκαίδεκα διαγενομένων ἡμερῶν ὄση τινὰ ὑπερβάντες ἐς τὴν Μηδικὴν ἐσέβαλον*, «15 nap múlva hegyeken mentek keresztül, úgy jutottak és törtek be Médiába», fordítja Sz. S. A helyes fordítás mindenesetre ez: «tizenöt nap múlva átkelvén egy és más hegyeken, méd földre törtek be.» A különbség, azt hiszem, szembeötlő. Több hely érthetetlen, pl. a 19. lapon: «Értésültem, hogy órá is hallgat Attila; de *tudomásunkban* ez nem szilárdulhat meg» (= *οὐκ ἐν ἀκοῇ δὲ ἔσεσθαι βεβαίως τὰ κατ' αὐτόν*) = «de a mit fölé hallánk, csak akkor lesz bizonyos, ha stb.» [Sz. K.]. A 21. lapon: «jóllehet, így sem segíthetnek sokat azoknak, akik *országuk védelmét kiterjesztették reájuk.*» (= *καίπερ μὴ δυναμένους ὠφελεῖν τοὺς τὴν φυλακὴν αὐτοῖς τῆς οἰκείας ἐπιτρέψαντας γῆς*). Egészen helyes értelmet kapunk, ha «kiterjesztették reájuk» helyett a görög szövegnek megfelelően «reájuk bizták»-kal fordítjuk. Hogy az eredeti szöveget mennyire ellaposítja, mutatja a következő példa, melyhez hasonlóval elejétől végig tele van a kis füzetke: *ἐκλέγει δὲ καὶ ἐφ' οἷς τὴν πρεσβείαν ἐποιούμεθα* = «és előadta mondanivalónk tartalmát». Nem kifogástalan a fordítás nyelve sem; sokszor minden különösebb ok nélkül darabokra bont egy mondatot, máskor meg híven vissza akarja adni a görög mondat szerkezetet s bonyolulttá lesz. Hadd idézzek itt is egy példát (34. l.): «Úgy hiszem, többet használhatok, *ha* itthon maradok lecsillapítani [latinismus, milyen bőven van a fordításban] uram haragját; *ha* valamiért haragszik a rómaiakra, mint *ha* elmegyek hozzátok és akkor azon vád érhet majd, hogy stb.» A jó hangzással keveset törődik, csuk úgy pattog a sok *mondta*, *-ván*, *-vén*, *volt* egymás mellett. Itt is adunk kóstolót (15. l.): «Ezután Edekonnal *beszelt* húnn nyelven s utóbb azt *beszélte* nekünk, már akár igazat, akár nem igazat *beszélte* stb.»

A jegyzeteket három szóval jellemezhetjük: gyenge, kevés és fölösleges. Gyenge pl. a 8. jegyzet; v. ö. Ókori Lexikon s. v. *consul*; vagy a 10., hol a *μάγιστρος*-t hamarosan udvarmesternek teszi meg;

vagy a 18., melyre vonatkozólag az Ókori Lexikon *Mérték* szavára utaljuk. Hogy kevés a jegyzet, azt a fordító maga is elismeri, midőn a forrásmunkákra utalja az olvasót. De ha kihagyja mint fölöslegeket a 2, 15, 20—26, 29, 45, 51, 53, 54 és 57. jegyzeteket s helyökbe teszi azokat, melyek a szöveg megértéséhez szükségesek — persze positiv ismereteket is kívánnak — hasznosabb munkát végzett volna.

(Budapest.)

KERTÉSZ JÁNOS.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Didymi de Demosthene commenta cum Anonymi in Aristocrateam lexico post editionem Berolinensem recognoverunt **H. Diels** et **W. Schubart**. Lipsiæ, in ædibus B. G. Teubneri, 1904. S-r. VIII+56 l. Ára 1.20 Mka. (Bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum Teubneriana; Volumina Aegyptiaca ordinis IV. Grammaticorum Pars. I.)

A Cicero, illetőleg Augustus császár idejében élő aristarcheusról, az alexandriai Didymusról azt tudjuk, hogy vasszorgalmú elme volt, nagy olvasottságú ember, kevésbbé önálló, de ügyes feldolgozó, kinek úgyszólván mindazt köszönhetjük, a mit a görög klasszikus írókhoz írt értékes magyarázatokból az idők vasfoga reánk juttatott. «Könyvei»-nek számát több ezerre becsülik Athenæus, Seneca, Suidas; a ránk maradt töredékek legalább is sokoldalúságát tanúsítják: lexicographikus, szöveggkritikai, hermeneutikai és grammatikai tevékenység kifejtését, melyhez azonban irodalomtudományi és kulturtörténeti kérdések taglalása is járult; területe természetesen a görög philologia, de általcsapongott a latin philologia mezejére is, melyen Cicero tette érdeklődése tárgyát. Úgyde minden, a mit tőle eddigelé bírunk, a legjobb esetben csak kivonatszámba megy. Töredékeit összegyűjtötte *M. Schmidt* (Lipscse 1854), személyével, tudományos jelentőségével igen sokan foglalkoztak; az általános vélemény az, hogy nem eléggé sajnálhatjuk eredeti műveinek elvesztét.

De 1901-ben Kairóban megvettek egy papyrust, mely a régi Hermupolis egy házának dűledéke alól került napfényre, s mely a subscriptio tanúsága szerint Didymus Demosthenes-kommentárának egy töredékét tartalmazza. A tekereset Berlinbe vitték, s ott a 9780. sz. a. a királyi múzeum kézirati kincsei közt «elkönyvelték». *Diels*, a berlini kir. akadémia főtítkári székében Mommsennek utóda, és *Schubart* csakhamar kiadásához is láttak s 1904-ben Berlinben Weid-

mannál a Berliner Klassikertexte első publicatiója gyanánt facsimile-ben közreadták, majd a Bibliotheca Teubnerianában szélesebb körökkel való megismertetés céljából javított kiadásban is útnak eresztették.

A papyrus elején csonka; mivel a subscriptio ($\text{ΠΙΠ} \overline{\text{ΜΟΥ}} \mid \text{ΠΕΡΙ ΔΗΜΟΚΘΕΝΟΥ} \mid \text{ΚΗ} \mid \text{ΦΙΛΗΠΠΙΚΩΝ Γ} \overline{\text{Ι}}$) a $\overline{\Theta}$, $\overline{\Gamma}$, $\overline{\text{ΙΑ}}$ és $\overline{\text{ΙΒ}}$ számú ú. n. Fülöpellenes beszédek kezdő sorait is adja, a kiadók helyesen több dologra következtettek. Nevezetesen a $\overline{\Gamma}$ -ből és az $\overline{\text{ΙΒ}}$ -ből arra, hogy a $\text{ΦΙΛΗΠΠΙΚΩΝ Γ} \overline{\text{Ι}}$ -nak nevezett kommentár 3 tekercsből állott, s mindegyik 4—4 beszédhez való jegyzeteket ölelt fel. Másodszor a ΚΗ -ből (mi nyilván szám) azt következtetik, hogy vagy a Demosthenes-féle Didymus-magyarázta beszédek számára vonatkozik, vagy — s ez nézetem szerint a valóbszínű — a Didymus Demosthenes-kommentára könyveire. A Fülöpellenes beszédekhez írt magyarázat e corpus alkotó részét tehette s talán bevezette a Didymustól értelmezett beszédek gyűjteményét. 15 columnán maradt ránk a IX. beszédhez [Dindorf-Blass ed. maior¹ I. 145—163. l.] írt kommentár befejező része, a különösen az elején hiányos alakban reánk jutott — egyébként elég bő — kommentár a X. beszédhez [Dind.-Bl. 163—181], a XI. beszédhez [u. o. 182—187] írt rövid magyarázat s az *Ἐπιστολῆ Φιλίππου*-hoz (XII. [u. o. 188—194]) írt még rövidebb. Az írás, a Kr. utáni II. évszáz semicursívájá, pongyola s telve compendiumokkal, melyeket következetesen nem alkalmaz a másoló. A kritikai jelek közt feltűnedezik az *ὀβελός* (—), melylyel idézeteket jelez a librarius s a diplo (>), mely demosthenesi lemmák jelölésére szolgál. Ez már magában véve igen érdekes. Tudjuk u. i. (*Ludwich Aristarch's Hom. Textkritik* I. p. 20), hogy a régieknek az aristarchusi jelekre vonatkozó adatai ellenmondók, tévesek. Az Ilias híres Ven. A-jából ismeretes azonban, hogy Aristarchus az *ὀβελός*-t gyanus versek jelzésére használta, a diplét pedig oly versek feltűntetésére, melyek egymással valami vonatkozásban vannak, melyek egymást megvilágosítják. Didymus aristarcheus lévén, a kommentárában alkalmazott jelek újabb problémákat adnak fel az ebben az irányban kutatóknak. Vizsgálni lehet ugyanis, mi megy vissza Aristarchosra, mi Aristonikosra, mi talán csak Didymosra.

A mi már most a magyarázatok tartalmi oldalát illeti, a kiadók (p. VII) azt hangoztatják, hogy «nihil scholice illius ariditatis, sed genus orationis florens ac pæne lacteum.» Ez talán igen hízelgő a mi Didymusunkra s mégis csak kellő értékére fogjuk lesszállítani. Ime e czélből mutatvány, mely a XI. beszédhez írt magyarázatnak a befejező része Demosthenes eme szavaihoz (158): *ἀλλὰ τὸν μὲν ἐκ Μαιζονίας ὀρμώμενον οὕτως εἶναι φιλοκίνδυνον, ὥσθ' ὑπὲρ τοῦ μείζω ποιῆσαι τὴν ἀρχὴν καταστρεφῶσθαι πᾶν τὸ σῶμα τοῖς πολεμίοις μαχώμενον*

[= sőt a Macedoniából fölkerékedő (Fülöp) oly veszély-szerető ember, hogy egész teste egy seb azért, hogy az ellenséggel háborúra kelve országát megnagyobbítsa]: (p. 29) «A sebekről, melyeket Fülöp kapott, <lacuna> kimerítően beszélünk, s itt is röviden meg kell emlékeznünk. U. i. Methone ostromlása alkalmával nyíllövés fosztotta meg a jobb szemétől, midőn az ostromszereket s az ú. n. ostromtetőket¹⁾ vette szemügyre, a mint azt a róla szóló Történetek IV. könyvében el is meséli²⁾ Theopompos, miket a macedon Marsyas³⁾ is vele egybehangzóan mond el. Duris⁴⁾ pedig — mert neki itt is föllentenie kell — azt mondja, hogy Aster volt a neve annak, ki a hajító lándsát végzetesen feléje hajította, noha azok, kik vele [t. i. Fülöppel] együtt vettek részt a harcban, jóformán mind azt vallják, hogy nyíllövés sebesítette meg. Persze a mit a fuvolaművészekről mond, az Marsyasnál is egybehangzón áll, mert ő, ki a zenei agónoknak tudja hírit,⁵⁾ a balesettel kis híja hogy nem határos véletlenség folytán jónak látta valamennyivel a Kyklopsot játszani, Antigeneides-szel⁶⁾ a Philoxenosét,⁷⁾ Chrysgonos-szal⁸⁾ a Stesichorosét,⁹⁾ Timotheos-szal¹⁰⁾ az Oiniadasét.¹¹⁾ Mondják

1) $\chi\omega\sigma\tau\rho\acute{\iota}\delta\alpha\varsigma$ -t kell tehát olvasni *Veget. Epit. r. m. IV. 15*-ben *causius* helyett.

2) Új fragmentum; Müller *Fragm. Histor. Gr.*-ában (I. Páris 1853.) az 56a fragm. lenne.

3) Ez csak a pella Marsyas-ra vonatkozhatik, kiről *Susemihl* (*Gesch. der Griech. Lit. in der Alexandr.-Zeit I. 533. l.*) művében találjuk a kellő felvilágosításokat.

4) V. ö. *Susemihl i. m. I. 590*: «Aber seine Glaubwürdigkeit, die schon von Plutarchos [Per. 28.], so stark ihn dieser auch ausnutzt, nicht ganz mit Unrecht angefochten wird» stb.

5) *Susemihl I. 586*.

6) A papyrus $\acute{\alpha}\nu\tau\iota\gamma\epsilon\nu\tau\eta\nu$ -t nyújt. Vajjon azonos-e azzal a dithyrambusköltővel, kit az *Anthol. XIII. 28.* epigrammája $\acute{\alpha}\nu\tau\iota\gamma\epsilon\nu\tau\eta\varsigma$ -nek mond, s kit *Bergk* kikinnai-nak, *Schneidewin* keószai-nak tesz meg, ugyancsak *Bergk* a kószai Amphimenésre hajlandó elkeresztelni? Én azt hiszem, itt nem foroghat fenn kétség, de *Didymus*nál a kézirat *lecti*ót $\acute{\alpha}\nu\tau\iota\gamma\epsilon\nu\tau\eta\nu$ -re kell javítani.

7) A kytherai *Philoxenos*-t (435—380.) illetőleg l. *Christ* *Gesch. d. griech. Liter.*⁴ p. 194: Von seinen vierundzwanzig Dithyramben war am berühmtesten der $\kappa\acute{\upsilon}\lambda\omega\psi$ stb. Sovány töredékeit l. *Bergk*-nél *PLGr.*⁴ III. 609—613. l.

8) Ez tehát afféle dithyrambköltő lett volna, mint *Antigenes*. S valóban *Plutarch*. *Alkib.* 32-ben ezt olvassuk: $\alpha\ \delta\epsilon\ \Delta\omicron\upsilon\tau\iota\varsigma\ \acute{\omicron}\ \Sigma\acute{\alpha}\mu\iota\omicron\varsigma,\ \acute{\alpha}\lambda\kappa\iota\beta\acute{\iota}\alpha\delta\omicron\upsilon\ \varphi\acute{\alpha}\sigma\kappa\omega\nu\ \acute{\alpha}\pi\acute{\omicron}\gamma\omicron\nu\omicron\varsigma\ \epsilon\acute{\iota}\nu\alpha\iota,\ \pi\rho\sigma\tau\acute{\iota}\beta\eta\sigma\iota\ \tau\acute{\omicron}\upsilon\tau\omicron\iota\varsigma,\ \alpha\lambda\lambda\acute{\epsilon}\iota\nu\ \mu\acute{\epsilon}\nu\ \epsilon\acute{\iota}\rho\epsilon\sigma\acute{\iota}\alpha\nu\ \tau\omicron\acute{\iota}\varsigma\ \epsilon\lambda\alpha\upsilon\omicron\upsilon\sigma\alpha\ \chi\rho\upsilon\sigma\acute{\omicron}\gamma\omicron\nu\omicron\nu\ \tau\omicron\nu\ \Pi\upsilon\theta\omicron\nu\acute{\iota}\alpha\kappa\eta\nu$ stb. Egy *Πολιτεία* cz. tetrameterekben írt tankölteményből idéz *Clemens Alex. Strom. V, 719 P.*

tehát, hogy szemét így ütötték ki, jobb lábszárát viszont az illyr vidéken lándsával üldözés közben¹⁾ az illyr *Πλευράτος* verte át, mikor ugyanis 150 bajtársa megsebesült s vesztét lelé Hippostratos, az Amyntas fia. Harmadszor akkor sebesült meg, mikor a triballok földjére tört be: akkor az üldözők egyike a *σάρισα*-t jobb czombjába döfte, úgy hogy bénává tette. Úgy látszik Sándor, a mi sebesüléseit illeti, szerencsésebben járt, mint édes atyja, mert noha vagy tíz komoly sebesülés érte, épen kiheverte azokat, míg Fülöp egész testére nyomorékká lett.* Mint e mutatóványból látjuk, az derül ki belőle, a mit eddig is tudtunk, az olvasottság fitogtatása; de kiderül az is, hogy scholionjaink egész kommentálási módja abban a mederben folyik, melyet Didymus ásott.

A kiadás, melynek létrejövetelében a német philologia princepei, *Wilamowitz, Buecheler, Usener, Blass*, de kisebb emberek is, mint *Wendland, Arnim* és *Keil* tevékenyen közremunkáltak, ismereteinket jelentékenyen gyarapítja. Aránylag legtöbb a hivatkozás Theopompos-ra (a fenti idézetten kívül még 6 új töredéket juttatott reánk a mű), mellette Philochorosra²⁾ és Anaximenesre, kik mint Fülöp történetének írói részesültek kiválóbb figyelemben. De a kiadásnak egyéb fragmentumokat is köszönünk, a chiosi Theokritos (eddig Diog. Laert.-ból és

⁹⁾ A Bergknél PLGr.⁴ III. 205—234. között fragmentumok egy *Κύκλωψ* cz. költeményről mitsem tudnak. Ha csak a 70. fragmentum nem tartozik ide. Én azonban inkább azt hinném, hogy itt az ifjabb Stesichorus-ra kell gondolni, ki a Marmor Parium (vs. 85.) tanúsága szerint ἐνί-
ζισεν Ἀσίγησιν 369. táján s ki az ú. n. «ifjabb dithyrambus» költője volt.

¹⁰⁾ A miletosi Timotheus, ki 357-ben halt meg, s kinek «Perzsái» cz. kitharódosi nomosának legújabbban talált töredékét kiadta *Wilamowitz* (Berlin 1903.), egy *Odysseia* cz. dithyrambus-cyclust írt. Ennek részét alkothatta a *Κύκλωψ* cz. költemény, melyből két fragmentum maradt reánk (*Wilam.* p. 108, 7. és 8.). Ez nem kell, hogy nomos lett legyen, mint *Wilamowitz* gondolja, sőt (most *Duris*-sal összevetve) nyilván dithyrambus volt.

¹¹⁾ *Oeniadas*-ról mitsem tudunk. *Duris* szerint egy *Κύκλωψ* cz. dithyrambusa lett volna. De itt kell feltételezni *Duris* «balesetét». Nyilván *Oeniadas* játszott a *Timotheus* *Κύκλωψ*-ához s nem megfordítva.

¹⁾ Ez tehát *ζεῦγμα* volna; az egész hely eredetiben: τὸν μὲν οὖν *δοθαλλὸν οὔτω φασὶν αὐτὸν* [dehogy akarok αὐτῶ-*t* olvasni!] ἐκκοπήναι, τὴν δὲ *κυ<ήμη>* τὴν δεξιᾶν ἐν Ἰλλυριοῖς λόγῃ τὸν Ἰλλυρίων Πλευράτον διώκοντα. De *διώκοντα* helyett *διωθούοντα*-*t* szeretnék; ez ugyan a *ζεῦγμα*-*t* nem küszöböli ki, azonban a *λόγῃ* miatt mégis kockázthatató.

²⁾ Az egyik *Philochoros*-fragmentumban 7²⁷ *Κρατῖνον Ἀνα[φ]λῦστιον-*t** olvasok, mert ez palaeographice közelebb áll a . . . *ιστιον*-hoz, mint a *Σοφῆστιον* (természetesen *Α*-*t* supponálva = *ανα*-*t*) s 7, 44-ben τ[ῆ]ν παραλλ[ίαν]-*t*.

Eusebiusból ismeretes) epigrammájának hitelesebb szövegét (*Bryon*, nem mint eddig tudtuk *Ambryon* nyomán), Aristoteles pæanját (Bergk PLGr.-ben a 6.), egy hatalmas új töredéket *Demon* *Ἡερὶ παροιμιῶν* cz. művéből (e töredékben 12, 13 <φαισιν> [ἀγί]γενιν helyett <φαισι> [σουλλῆ]γενιν-t olvasok, föltételezve, hogy a *σουλ* ἰ-nek volt írva *compendiose*, úgy a hogy ἰ a *κατα* és a *κατ* rövidítésére szolgál egyaránt). egy új töredéket Kallimachosból (Wilamowitz nézete szerint a *Hecale*-ből, mi valószínű; de akkor talán ezentúl a 330. kallimachosi fragmentum valódiságában nem fogunk kételkedni) stb.

Lám! a szerencsés véletlen, de még inkább a kulturnemzeteknek tiszteletreméltó fáradozása az antik maradványok fölkeresésében itt is különösen kedvezett a classica-philológiának. *Ἄσπ' αἰγλάεντα πόντον νᾶεσ ἄγουσιν ἀπ' Αἰγύπτου μέγιστον πλοῦτον*, — már több mint egy évtizede, — számunkra, magyaroknak, sajnos, még eddig egy *ῥστροζον*-t sem hoztak! Úgy hallom, illetékes helyen, Görögország földjén végzendő ásatások eszméjével foglalkoznak. A ki ösmeri hazai archæologiai állapotainkat, a közönyt, melylyel a klasszikus archæologia, e fenkölt és a szépbe és az eszményibe mindennél inkább bevezető tudomány iránt évtizedek óta viseltetnek, előre látja, mily rendkívüli nehézségekbe fog ütközni e nemes tervnek keresztülvitele. Ha ki visszariad, vágná bár fejszójét kevésbé nehéz fába! A termékeny Egyiptom földje számunkra is teremhet dúsan. Itt beszerzésekre, vásárlásokra még tömérdek alkalom nyílik. A nemzet államiságát európai színvonalon kiépitni óhajtja: *ὀρᾷ ὀρᾷ πάντ' ἀεὶ χρόνος*, reméljük, hogy a mi tudományunk sem árval el akkorra! A kezdeményező lépéseket azoktól várjuk, kik a classica-philologia zászlaja alatt küzdenek az első sorokban. Itt tegyenek valamit, ha *igazán* eltökélt a szándékuk tudományunk terén tenni valamit. s nem csak olcsó népszerűsítéséért élnek-halnak.

(Budapest.)

VÁRI REZSŐ.

Ernst Hoepffner: Eustache Deschamps. Leben und Werke. Strassburg. Verlag von Karl I. Trübner 1904. VIII, 233 l.

Hoepffner jelen könyve, mely a strassburgi egyetem egyik pályatételéből keletkezett, Deschamps életét és költői működését tárgyalja. Szerző a részletes kutatás következtében bőven felszaporodott anyagot tíz fejezetben dolgozza fel. Bevezetésül a főbb francia irodalmi irányokat jellemzi, oly mértékben, a mennyiben az Deschamps irodalmi működésének megértéséhez okvetetlenül szükséges. Már e bevezetésben Hoepffner némileg eltérő felfogásnak ad helyet a legtöbb francia irodalomtörténetíróval szemben, kik a Valois-ház trónrajutásával, vagyis

az 1328-iki évvel tekintik lezártnak a francia középkori irodalmat. Azon kétségei, vajjon tanácsos-e mindig egyes fontosabb politikai mozzanatok és a velök egyidejűleg bekövetkező irodalmi átalakulások között okozati összefüggést látni, jogosultaknak tetszenek különösen a jelen esetben, midőn a francia középkort lezáró átmeneti irodalom tényleg a luxemburgi udvarhoz tartozó Machaulttal veszi kezdetét. A középkori francia irodalom ezen korszakát Hoepffner szerint inkább negatív mozzanatok határozzák meg, melyek között az epikai költészet hanyatlása tekinthető a legfontosabbnak. Az írók ebben az időben régi tárgyak feldolgozására, ismeretes motívumok compilatiójára szorítkoznak; Froissartnak e tekintetben ismételt *Meliador*-ja utánzókra nem talál; a chansons de geste-k prózába való átültetése mindinkább általánossá válik és az írók érdeklődése inkább korabeli események felé fordul (p. o. *Combat des trente Bretons*; *Cronique de Bertrand de Guesclin* stb.).

Nagyobb irodalmi értéke e korban csak az úgynevezett *dit*-költészetnek van, mely egy előbbi korszakból átültetve most sem veszíti el népszerűségét, és buzgó ápolókra talál Machault, Froissart és Christine de Pisan személyében. A *dit*nek, mint irodalmi műfajnak definitiójában Groeber véleményéhez csatlakozik szerzőnk, helyes érzékkel kiemelve ezen költeményfaj tartalmi és formai sajátosságait és kiváltképen személyes jellegét. A *dit* népszerűsége a XIV. század erősen kifejezett subjectivismusa mellett könnyen érthető, mihez még ezen kor didaktikai hajlandósága is járul, mely hovatovább oly intenzív módon kezd megnyilatkozni, hogy a *dit* elnevezést nemsokára *traictié* helyettesíti. A tulajdonképeni tanköltemény az allegoria formájában fejlődik ki, különösen a Roman de la Rose második részének hatása alatt: ebben Jean de Meung olyan problémákat hozott forgalomba, melyek később a legterjedelmesebb fejtegetésekre adnak alkalmat. Ilyen p. o. a házasság problémája, a nő helyzete a társadalomban stb. Az udvari körök, mint az irodalmi törekvéseknek úgyszólván egyedüli pártfogói, a lírai formába öntött költeményeket pártolják. Ebben a tekintetben is inkább formális törekvések lelkesítik az írókat, a kik főképen a rím és a strófaszerkezet tökélyére törekszenek és a forma mesteri kezelésében, az alaki nehézségek legyőzésében látják a költészet főczélját. Guillaume de Machault állítja fel ezen iskola programját *«Dit du vergier»*-jéhez írt prologusában, melyben a rhetorikával szinte azonos poézis körét egy pár merev versformára szorítja a következő elnevezések alatt: *Balade, Chant royal, Rondeau, Virelai* és *Lai*.

Ebbe az időbe esik Deschamps *Art de dictier* je is; az első francia verstan (1392), melyben a költő a korabeli költészetre vonat-

kozó szabályokat iparkodik rendszerbe foglalni. Teljesen új és eredeti jellemvonásnak kell tekintenünk Hoepffner szerint az akkori költészet alkalmi jellegét; az írók ugyanis bizonyos alkalomra írják verseiket, melyek bővelkednek mindenféle czélzásokban korabeli eseményekre vagy személyekre. Ilyen törekvések között nagyon is érthető, hogy a költők szeme a valódi életviszonyok pontos megfigyelése folytán mindinkább élesedik, és hogy lassanként olyan reális világnézetnek nyitnak tért, mely később Villon realismusában nyeri betetőzését.

Ezen általános bevezető rész után könyvünk szerzője Deschamps életére és költői működésére tér át. Könyve beosztása a következő:

I. Deschamps élete: 1. Források. 2. Deschamps ifjúsága. 3. Deschamps V. Károly alatt. 4. Deschamps VI. Károly szolgálatában. 5. Deschamps utolsó évei.

II. A költő művei: 1. Műveinek gyűjteménye. 2. Munkáinak külső formája. 3. Deschamps ismeretei. 4. Személyes elemek Deschamps költészetében. 5. A költő műveinek tartalma.

Deschamps élete körülményeinek megállapításánál leginkább azon autobiographikus észrevételek igazíthatnak útba, melyek a költő műveiben széjjelszórva föltalálhatók. Azonban csak nagyon óvatosan lehet fölhasználni, mert Deschamps a pillanatnyi hangulat embere lévén, életének egyes tényeit nagyon különböző, majdnem mindig subjectiv, színezetben tünteti föl. Ezért a kutatónak, hogy a költő egyes kijelentéseit illetőleg tárgyilagos álláspontra helyezkedhessék, főkép az immanens kritikához kell folyamodnia, különösen ott, a hol külső ellenőrző eszközök nem állanak rendelkezésére. Deschampsot ugyanis kortársai nem igen emlegetik; egyénisége a középkor vége felé feledésbe merül, és csak a XVIII. században megindult irodalmi kutatás kapcsán kerül ismét napfényre. A költő személyes megjegyzései gyakran előttünk ismeretlen eseményekre vonatkoznak, vagy pedig általánosságban tartott észrevételek, minélfogva a kutató általuk inkább csak megközelítő adatok birtokába juthat. Mindehhez még az a nehézség is járul, hogy Deschamps művei nincsenek időrendbe szedve. Az említett nehézségek ellenére szerzőnk dicséretre méltó buzgósággal, alapos készültséggel, s a legapróbb részletekig beható elemzéssel iparkodik Deschamps élettörténetét vázolni, az eddigi kutatás eredményeit bővítve, helyesbitve és nem egy ízben új és értékes adatokkal gazdagítva.

Eustache Deschamps Champagnének Vertus nevű városkájában született. Születési éve pontosan meg nem állapítható. Hoepffner 1340—46 évek közé teszi Sarradin állításával szemben, ki Deschamps-ról szóló tanulmányában az 1338-iki évet tekinti a költő születési évének. Valószínűleg jobb módú polgári családból származott. Teljes

neve, *Eustache Deschamps dit Morel*, bizonyára a Vertus előtt fekvő kis birtoka után (*Maison des champs*), mely teljes névhez még a Deschamps név akkori elterjedtsége mellett megkülönböztetésül a *Morel* név is járul (talán czélzással a költő barna arczbőrére? - *Eustache Moriaulx*). Ifjúkorát Deschamps szorgalmas tanulással tölti. Az elemi iskolákat szülővárosában járja végig, azután pedig a reimsi latin iskolába kerül. Ugyancsak Reimsben ismerkedik meg az öreg Machaulttal, ki hátrálévő napjait szintén e városban tölti és a nála jóval fiatalabb Deschampssal szorosabb baráti viszonyba lép. 1359-ben költőnk még Reimsben lehetett, mert az angol ostromot még saját szemével látta. 1360-ban Orleansba kerül, a hol körülbelül nyolcz éven át jogi tanulmányainak él, és a hol a pajkos diákelet csinyjaiból is kiveszi a maga részét. Az 1367-iki évnek döntő befolyása van a költő életére: akkor lép V. Károly udvari szolgálatába. Sarradin azon állítását, hogy ezt megelőzőleg a soissonszi püspök szolgálatában töltött egy pár évet, és hogy ez az előkelő földije egyengette útját az udvarhoz, Hoepffner valószínűtlennek tartja. A királyi udvarnál Deschamps mint követségi kiküldött szerepel, mely hivatallal a külföldi fejedelmeknek szánt üzenetek kézbesítése járt. Ez kétségkívül olyan tisztség volt, mely V. Károly kiterjedt politikai vállalatai és elterjedt diplomatiái összeköttetései mellett nem csekély feladatokat rótt viselőjére. Franciaországi utazásait a költő nem igen emlegeti; egyes czélzásaiából azonban kivehető, hogy Languedocban többször járt. Kétségtelen azonkívül, hogy ebben az időben Lombardiában is megfordult; erre vallanak azok a leírások, melyekben az alpesi utazás veszedelmeit rajzolja. Más kérdés azonban, hogy vajjon Magyarországra vonatkozó észrevételeinek van-e igazi alapja. Tény az, hogy Franciaország és hazánk között ebben a korban élénk diplomatiái összeköttetés állott fenn. V. Károly ugyanis 1374-ben eljegyezteti fiát Katalinnal, Nagy Lajos királyunk leányával. A magyar király 1378-ban ebben az ügyben francia követeket is fogad. 1385-ben új terv merül fel Orleansi Lajos és Magyar Mária házasságát illetőleg. 1395-ben újra francia követek fordulnak meg nálunk az egyházi schisma ügyében. Ugyancsak 1396-ban Nevers-i János hatalmas hadsereg élén a törökök ellen vonul; ez a vállalkozás azonban a nikápolyi szerencsétlen ütközetben szomorú véget ér. Mindezek alapján Hoepffner nem tartja valószínűtlennek azt, hogy Deschamps tényleg hazánkban is járt, habár a költőnek keleti Európára vonatkozó megjegyzései oly általános természetűek, hogy semmi sincs bennük, a mi Magyarország különös viszonyaira vonatkozhatnék. Mindenesetre különösnek látszik, hogy Deschampsnak, a ki oly pontos megfigyelője volt a külvilág jelenségeinek, fel nem tűntek hazánknak a többi országtól annyira eltérő viszonyai, Nagy

Lajos fényes udvartartása stb., és hogy a míg műveiben csehországi, flandriai és olaszországi utazásairól oly részletesen számol be, addig hazánkról a «Hongrie» egyszerű megemlítésén kívül egy árva szóval sem emlékezik meg. Ennélfogva inkább valószínű az, hogy Deschampsnak a «Hongrie»-t illető észrevétele talán éppen olyan üres szó, mint porosz- vagy oroszországi utazásaival való hiú kérdésese.

Idővel Deschamps V. Károly közvetlen környezetébe kerül, és mint jól fizetett «huissier d'armes» nyugodtabb napokat tölt a beteges és inkább a békés foglalkozást kedvelő uralkodó oldalán. 1372-ben születik Károly második fia, Lajos, és ezentúl a fiatal fejedelem személyes szolgálatában találjuk a költőt, ki azonban az udvari szolgálaton kívül más állást is tölt be. Egy 1377-ben keletkezett balladájában «bailli de Valoys»-nak nevezi magát, tehát oly hatáskört kellett nyernie, a melyben jogi ismereteit értékesíthette. Hivatalos székhelye Crespy volt, a honnan szabad idejében néha Vertusbe is átrándult, vidám összejövetelek alkalmával kedélyes órákat töltve régi barátjaival. Hoepffnernek a költő magánéletére felkutatott adatai kellő világót vetnek Deschamps életének ezen korszakára. Különösen fontosaknak kell tekintenünk szerzőnk pontos kutatásait Deschamps házasesetét illetőleg, a melyek «*Miroir de Mariage*» című művének elbírálásánál különös fontosságúak. Ezen adatok szerint az eddigi ellenkező véleményekkel szemben el kell fogadnunk azt, hogy Deschampsnak 1375-ben kötött házassága a reá nehezedő gondok ellenére boldog lehetett; hiszen férjhezmenő leányának boldogult anyját állítja oda a házasesetben követendő mintaképül, és Gillet nevű fia érdekében, ki szintén jogi pályára lép, mindent elkövet, hogy boldogulását az életben elősegítse.

VI. Károly trónralépése nevezetes fordulópont Deschamps életében. A vállalkozó, harczias szellemű fiatal fejedelem alatt a költő szolgálata mindinkább terhesebbé válik. Az 1380-iki angol invasio folyamán Vertus a költő kis birtokával együtt az ellenséges pusztításnak esik áldozatul, a miért azután a király a Reims és Soissons között fekvő fimesi kastélylyal vigasztalja a költőt, de a birtokbavétel csak hosszas parlamenti tárgyalás után történhetett meg. Minthogy VI. Károly apjának halálos ágyán tett ígérését az adóterhek könnyítésére nézve be nem váltotta, a nép ellenszenvét költötte fel a maga személye ellen, mely nemsokára nyílt lázadásban tört ki. Az elégtelenséget nagyban fokozták továbbá a királynak nagybátyja, burgundi Fulöp érdekében viselt flandriai hadjáratai, a ki a türhetetlen adók súlya alatt roskadozó flandriai városok lázadását nem bírta megfékezni. Hoepffner ezen mozgalmas korszaknak részletes rajzát adja, hangyaszorgalommal kutatván fel az összes rendelkezésére álló történeti ada-

tokat. Deschamps, mint királyának hű kísérelője, e számos hadjáratnak több költeményt szentel és keserű panaszokban fakad ki az ezekből származó veszélyek és reá háramló anyagi károk miatt; mindazonáltal nem hallgatható el az a körülmény, hogy itt is egyes adatait túlzottnak kell tekintenünk. Költőnknek a királyhoz való viszonya nagyon bizalmas lehetett, mi mellett az uralkodónak vele szemben tanusított bőkezűsége is szól. A királyi udvar más tagjaihoz is szorosabb kötelek fűzheték Deschampsot; hiszen ezeknek ajánlja, ezeknek megbízásából írja egyes költeményeit. Hovátartozásukat Hoepffner mintaszerű pontossággal mutatja ki és idevonatkozó fejtegetéseiben Deschamps életrajzának legbecsesebb adalékait kell látnunk.

Az 1383-iki évvel a költőre ismét új korszak virrad. VI. Károly ugyanis Reimsben ünnepélyesen átveszi országának önálló kormányzatát és a legmesszemenőbb reformok terére lép. Deschamps 1393-ban a senlisi közigazgatási kerület élére kerül, melylyel még számos kisebb járás törvényes ügyeinek ellátása lévén összekötve, a költő ezen hivatala sok fáradozással és felelősséggel járt. Különösen érezte azon királyi rendeleteknek a súlyát, melyek a közigazgatási bírának kerületökben való állandó tartózkodását hagyták meg, és hatáskörüket közvetlenül az államügyészségnek rendelik alá. Ilyen körülmények között nincs mit csodálkoznunk, hogy Deschamps hamarosan beleútván hivatalos állásába, olykor-olykor visszavágyódik az udvar kellemes légkörébe, és hogy főképp női pártfogóihoz fordul azzal a kéréssel: hivassák oda vissza. (*•Pour l'amour Dieu, envoiez moy requerre!•*) 1391-ben Deschamps Orleansi Lajos kíséretében egy lombardiai útban vesz részt és az ottani fényes fogadtatásnak egy balladát szentel. A következő évben elborul a király elméje; több nagybátyja ismét uralomra vergődik, kikkel azután megkezdődik a reactio azon ministerek ellen, kik 1388-ban, vagyis három évvel ezelőtt, eltávolításukat sürgették volt. Költőnket ezen változások kellemetlenül érintik, mert a király grand maître-je, Jean de Montaigu, az uralkodó bőkezűségének korlátokat szab, gyakran Deschamps kegyadományokból folyó évi jövedelmeinek rovására, oly annyira, hogy a költő idővel párisi házáat is kénytelen eladni.

Az 1393-iki év után gyérebbek a Deschampsra vonatkozó életrajzi adatok. Szerepét, úgy látszik, betöltötte; az élettől ezentúl már nem sokat remél, s balladáinak alaphangulata is egyre komolyabb lesz. A sok csalódáshoz még betegség és egyéb bajok járulnak; az ura szolgálatában megöregedett költő a fiatalság gúnytárgyává lesz, habár a király kegyét nem vonta meg tőle. II. Rikárd angol királynak VI. Károly leányával való házassága újra sok anyagi áldozatot követel és a királyi háztartás költségeit ismételten korlátozzák. E takarékos-

sági rendszert első sorban az udvari tisztviselők érezték meg; közöttük Deschamps is, kinek a vitry-i uradalomból származó jövedelmeit is bezűntették. Az utolsó fontosabb esemény, mely Deschamps költeményeiben visszhangra talál, Nevers-i Jánosnak szerencsétlen hadjárata II. Bajazet szultán ellen, mely a nikápolyi szerencsétlen ütközetrel végződik, s a hol a francia nemesség színe-java elhull. Deschampsnak ezen esemény hatása alatt keletkezett költeményei híven tükröztetik vissza azt a lesújtó hatást, melyet e balsikerű vállalat egész Franciaországra tett. 1397-ben Deschamps Orleansi Lajos meghagyásából politikai ügyekben Csehországban is járt Venczel királynál. Úgy látszik, hogy ez volt utolsó útja; ezentúl hazájának belső ügyeit kíséri figyelemmel az agg költő és kiváltképen egyházpolitikai kérdések iránt kezd érdeklődni, melyekről nem egy ízben nagyon szabadelvűen és részrehajlatlanul mond ítéletet. Ezen időben esik meg költőnkkel az is, hogy kortársai holt hírét költik, mire a felsőbb hatóságok hivatalbeli utódját is kinevezik; oly eljárás, mely ellen azután a még mindig életben levő költőnk erélyes szavakban kénytelen tiltakozni. Hogy Deschamps halála mikor következett be, nem tudni. 1404 után nyoma vesz és valószínűleg 1407 előtt halhatott meg, mert ura tragikus halálára már semmiféle vonatkozást nem találunk költeményeiben. A halálos betegség, úgy látszik, váratlanul lepte meg a költőt, mert «Miroir de Mariage» című munkája egy befejezetlen mondattal szakad félbe.

Az imént vázolt életrajzi fejezetek után Hoepffner a költő irodalmi működésére tér át.

Deschamps munkái jóformán csak egy nagy kézirati gyűjteményben foglaltatnak, t. i. abban, mely a párisi Bibliothéque Nationale kéziratai között a 840. szám alatt található. A kézirat első részében félre nem ismerhető a rendező kéz munkája. A beosztás alapját a költemények külső alakja adja meg s *lais*, *balades*, *rondeaux*, *virelais* és *chançons royaux* elnevezés szerint tagolja a kéziratban foglalt irodalmi hagyatékot. A balladák két csoportra oszlanak, de nem mindenütt következetesen keresztülvitt osztályozással; külön csoportot alkotnak ezenkívül a költő verses levelei is *chartres comission* és *lettres* címmel. A két főcsoport között még a költő francia és latin nyelvű lírai költemények gazdag sorozata is helyet foglal, melynél azonban rendezésnek semmi nyoma. Deschamps hátrahagyott művei valószínűleg későbbben vétettek föl a gyűjteménybe, melyek között a legfontosabbak a *Fiction de Lyon* és a *Miroir de Mariage* című munkák. A kéziratban foglalt duplumokra nézve elfogadható Hoepffner azon véleménye, hogy ezek eredetileg több írott példányban lévén olterjedve, különféle formában kerülhettek a gyűjtő kezeibe, ki azután minden kritika és rendezés nélkül vette föl a gyűjteménybe.

Deschampsra különösen Guillaume Machault irodalmi működése volt irányító hatással. Mintaképétől azonban abban különbözik, hogy költeményei nem követelik meg többé a zenei előadást. Deschamps már olvasásra szánta verseit. Legkedveltebb formája a ballada; hiszen a kéziratban foglalt 1479 költemény közül 1013 ezen műfajhoz tartozik. Hoepffner tüzetes verstani fejtegetésekre alapítja idevonatkozó észrevételeit, különösen tekintettel lévén az *envoy* alkalmazására, melyet Deschamps formaszzerű, inkább schematikus értelemben használ. A versformák közül is egy pár merev megállapodott formának ad előnyt Deschamps, melyeknek főbb típusát nagy szakavatottsággal fejtegeti könyvünk szerzője. Deschamps prózájának a megítélésére csak az *Art de dictier* szolgálhat alapul, mivel ez a költőnek egyedüli prózai munkája. A milyen könnyen folyó és sima Deschamps költői nyelve, olyan nehézkes a prózája. Erőltetett mondatfűzés, végtelen hosszú betoldások, tömérdek ugyanazon relativ névmással bevezetett mellékmondat, homályos kifejezések jellemzik, a miből kitűnik, hogy Deschamps irodalmi működésének fontossága költői tevékenységében rejlik. Abban a korban élt, a midőn a klasszikus ókor irodalma még nagy tiszteletben állott, és költőnk tipikus képviselője annak a polgári osztálynak, mely már magasabb műveltségi fokon állva, öntudatos bizalommal veszi föl a harcot a hanyatlásnak induló nemes és lovagi osztályllyal, hogy befolyást nyerjen a kormányzásra. A latin és görög irodalomban Deschamps nagy jártassággal birhatott, habár Hoepffner bizonyításai szerint egyes ókori vonatkozások a francia középkori irodalom közvetítésével kerültek műveibe. A biblia és a középkori jósló irodalom szintén nagy hatással voltak irónkra, p. o. Matheolus híres *«Liber lamentationum»*-ja, a középkor leghíresebb vádirata az asszonyok ellen, mely Deschamps *«Miroir de Mariage»* című munkájára nagy befolyással lehetett. A középkori francia irodalomból különösen a Roman de la Roset ismerhette Deschamps. Ezt bizonyítják legalább azok a személysítő allegorikus kifejezések, epikai állapotnevek stb., melyekre műveiben elvéve akadunk. (*Honte, Paour, Dangier, Tybert, Ticelein, Ronnel.*)

Deschamps költői egyéniségét kiváltképen lírai költészete tükrözteti vissza. Szeilemes, élczes embernek kellett lennie, kiben különösen feltűnő az ironia és a szatirához való hajlandóság. A humoros tréfától kezdve a legerősebb invectíváig az összes árnyalatok felismerhetők, különösen azon költeményeiben, melyekben kiméletlen támadásokat intéz az állam, az egyház és az udvar ellen és melyek mind éles megfigyelő képességében gyökereznek. A reális élet ezen találó felfogásában keresendő Deschamps működésének eredetisége és újdonsága. A viszonyokat gyakran a személyes előny vagy hátrány szempontjából itéli meg, mire a következő axiómája is vall:

Cilz qui a chois de prandre et departir
N'est pas saiges, s'il ne prant le meillur.

Ez az önző jellemvonás költőnket itt-ott bizonyos ellentmondásba is keveri, a szerint, a mint elért eredmények fölötti megelégedés, vagy pedig csalódásból folyó elkeseredés sugallja verseit. Büszke öntudata szépen nyilatkozik meg erős hazafiságában is. Népének jólétét szíven hordja és ő az első francia író, a ki sorompóba lép, hogy az alsó néposztályok jogát megvédje a hatalmi túlkapásokkal szemben.

Hoepffner szép könyvének utolsó fejezetében Deschamps műveinek tartalmi fejtegetését adja. Elismerésünkkel találkozunk különösen az az eljárása, hogy a költő nagy termékenységét szem előtt tartva, inkább teljes összképre törekszik, és az egyes művek egyenkénti tartalmi fejtegetése helyett Deschamps irodalmi munkásságát egyes alapvető szempontokra felépített rendszeres összefüggésben mutatja be. A költő életviszonyaira vonatkozó költeményeken kívül szerző inkább az erkölcsi tartalmú irodalmi műveket veszi vizsgálat alá, vagyis azokat, melyek a párisi gyűjteményben *Balades de Moralité* címmel szerepelnek. Mind az, a mit a költő átélt, átértett, tapasztalt vagy megfigyelt, morális elmélkedésekre szolgáltat neki alkalmat. Legáltalánosabb eljárása az, hogy bizonyos tételtől indul ki, azt erkölcs-tanilag fejtegeti, és a tanuságot az envoiban vagy pedig a refrainben fejezi ki. Néha mesében vagy pedig történelmi tényekben szemlélteti erkölcsi alapelveit, vagy pedig párbeszédben fejtegeti nézeteit. A kifejezés ezen változatossága ellenére még sem kerüli ki Deschamps az egyhangúságot, a melyet már kortársai is hibául róttak fel a különben népszerű írónak.

Vallásos nézeteiben Deschamps legkevésbé önálló. Általában véve a scolastika álláspontjára helyezkedik és dogmatikai tekintetben is egyháza hű fiának vallja magát. Vallás erkölcsi elmélkedései ennél fogva csak ott keltik fel az olvasó érdeklődését, a hol a dogmatika mezejéről letérve az egyházban támadt visszaélések ellen fordul, és a hol különösen a simonia és a nepotismust támadja meg kíméletlen kritikájával. Társadalmi és politikai nézeteit különösen a *Lay des douze Estas du Monde* című művében foglalja össze, a melyben 12 társadalmi osztályt különböztet meg, különösen az orvosok és az ügyvédek ellen kel ki.

Deschamps *Balades amoureuses* cím alatt szerelmi költeményeket is írt. Valódi, igaz érzelmeket ezen költeményei nem fejeznek ki. Inkább mesterkélt conventionális alkotások, a milyenek a költő korában nagy divatban voltak.

Az eddigi kategóriák közül egyikbe sem illeszthetők Deschamps azon derült hangú versei, melyeket hallgatóinak mulattatására írt. (Jellemző ezekre az, hogy a költő ezeket a dalokat több személy szájába adja.) Tartalmuk igen változatos; különféle helyzeteket és képeket rajzolnak az életből, a társadalomból, a melyeken azonban bizonyos nyersesség félre nem ismerhető. Deschamps ezeket vidám társaságban való előadásra szánhatta, mi mellett a *sot chanson* vagy *sote balade* elnevezés is szól.

Hoepffner munkáját mindenki haszonnal fogja forgathatni, a ki a régebbi francia irodalom iránt érdeklődik. Alapos készultség, gondos kutatás, áttekinthető beosztás, világos. helyenként színes, sőt emelkedett stílus jellemzik e derek munkát, mely Sarradinnek 1878-ban Versaillesben «Etude sur Eustache Deschamps» című hasonló tárgyú és ma már alig kapható munkáját méltán pótolhatja és sok tekintetben kiegészítheti.

(Pozsony.)

KUBICSEK ALBERT.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1905. évi április hó 12-én d. u. 5 órakor *főolvasó ülést* tartott, melynek tárgya volt:

Hornyánszky Gyula: A görög művelődés történelméről.

A főolvasó ülést az idő előrehaladottsága miatt zárt *választmányi ülés* nem követte.

— Az I. nemzetközi archæologiai kongresszus április 7—13. közt folyt le Athénben és 900-nál több szakembert, ill. az archæologia iránt érdeklődő tagot gyűjtött össze Európából, Észak-Amerikából és Egyiptomból. Magyarországból megjelentek: a Nemzeti Múzeum és a budapesti egyetem képviselőiben Hampel József, a kolozsvári egyetem részéről Csengeri János és Posta Béla egyetemi tanárok, a műegyetemtől Nyári Sándor magántanár, a Szépművészeti Múzeum részéről Wollanka József, a philologiai társaság képviselőiben Császár és Láng; azonkívül még Kálmán János kolozsvári gymn. tanár.

Az április 7-én, d. u. a Parthenonban tartott díszgyűlés Konstantin trónörökösnek, mint a kongresszus elnökének, görög nyelvű megnyitó beszédével vette kezdetét, a mely után Karapanosz közoktatásügyi miniszter, alelnök, a kormány nevében francziául üdvözölte a kongresszus tagjait. Ezután Kavvadiasz, a görög régiségek főfelügyelője, és az Athénben székelő idegen archæologiai intézetek vezetői rövid előadásokban ismertették a görög földön végzett régészeti kutatások történetét és eredményeit; végül pedig megválasztották a trónörökös javaslatára a kongresszus hét

osztályának elnökeit, a következőképen: I. osztály, *Klasszikus archaeologia*: Max Collignon; II. o. *Praehistorikus és keleti archaeologia*: Maspero; III. o. *Asatások és múzeumok*: Waldstein; IV. o. *Epigraphika és numismatika*: Wilamowitz-Moellendorf; V. o. *Földrajz és topographia*: Pigorini; VI. o. *Bizanczi archaeologia*: Uszpenszki; VII. o. *„Az archaeologia tanítása”*: Conze. Este megalakultak az egyes osztályok vezetőségei, a mikor a négy présidents hors des sections sorába megválasztották *Hampelt*, a ki később a tanácskozások vezetésében aktív részt vett. Ápr. 8—12-ig tartották az osztályok párhuzamos üléseit, a melyeken 140, részben nagy-érdekű előadás hangzott el. Némely előadáshoz vitatkozás is fűződött; különösen élénk volt a Parthenon további romlásának megakadályozása érdekében tett javaslatnak tárgyalása. Föltűnést keltett Furtwänglernek előadása az aeginai templom oromesoportjainak új elrendezéséről. A VII. osztálynak ápr. 10-iki ülésén *Csengeri* tartott tapssal jutalmazott előadást *«Sur l'introduction de l'archéologie et de l'histoire de l'art dans l'enseignement secondaire»*, a melyben ékes szavakkal bizonyította a művészeti nevelés szükségét és e célból a középiskola két legfelső osztálya számára heti 2—2 órát követelt a rendszer tárgyak sorában. Az április 13-iki záró ülésen elfogadták a kongresszus szabályzatát és bizottságokat küldtek ki az osztályoktól előterjesztett javaslatok keresztülvitelére, nevezetesen hogy 1. a különböző államok múzeumi egymással szövetségre lépjenek egyöntetű tudományos katalógusok kiadása, a kettős példányok kicserélése, a hamisítványok és lopások elleni védekezés céljából; 2. adassék ki a bizanczi császárok ikonographiája; 3. adassék ki évenként az archæologiai irodalom nemzetközi bibliographiája. Végül elhatározták, hogy ezentúl legalább két, legfőlebb öt évi időközökben tartanak nemzetközi archæol. kongresszust s a legközelebbinek helyéül Kairót jelölték ki.

A kongresszusi ünnepségek közül felejthetetlen benyomást gyakorolt mindenkire Sophokles Antigonéjének mintaszerű előadása (ápr. 10. d. u. 2—4.) a stadiumban, melyben Dörpfeld terve szerint rekonstruált V. századbéli színházi épületet emeltek volt. Az előadáson jelen volt a görög királyi család, melynek tagjai több ízben jöttek el a kongresszus üléseire is. A kongresszus tagjainak tiszteletére estélyeket rendeztek Athén városa, a különböző államok követei és az athéni archæologiai intézetek. Az osztrák intézet estéjén Ausztria és Magyarország követe, de Macchio báró, közölte az egybegyültekkel az osztrák kormány határozatát, hogy a görög kormánytól ajándékozott telken palotát építtet az osztrák intézet számára, mely eddig kis bérelt helyiségben szorongott.

A kongresszushoz csatlakozott két társas kirándulás Dörpfeld vezetése mellett. Az első (ápr. 14—21.) Mykene, Tiryns, Argos, Epidaurus, Korinthos, Olympia, Leukas-Ithaka, Delphi és Aeginára terjedt ki; a második (ápr. 22-től máj. 4-ig) magában foglalja a szigeteket le Krétaig, valamint Kis-Ázsia nevezetesebb emlékhelyeit.

— Oláh bírálat az Egyetemes Irodalomtörténet oláh részéről. Arra a nagy politikai harcra, melyet az oláhok ellenünk kezdettek, szép

felelet az, hogy az első igazi oláh irodalomtörténet magyar nyelven jelent meg. Nemcsak a magam véleménye ez, Scurtu János dr. volt hazánkfia, ma a romániai tanárság egyik dísze, a legelőkelőbb oláh lap, a «Sămănațerul»-ban (Magvető, 3. szám) ismerteti Alexics munkáját, s kijelenti cikkkében, hogy az igazi oláh irodalomtörténet ezzel kezdődött. Külömben beszéljen maga Scurtu dr., a kinek bírálatát hű fordításban bemutatjuk. «Dr. Alexics Györgyöt, e mű szerzőjét, a román nyelv és irodalom magántanárát a budapesti egyetemen, szerencsésen választották meg az Egyetemes Irodalomtörténet magyar kiadói, kivált mert a kolozsvári és budapesti egyetemek hasonló szakú kollegái között ma ő az egyedüli, a ki reális képzettség birtokában van, a mely nem kompromittálja sem e magas akadémiai intézményeket, sem az ottani hallgatók esetleges munkásságát, a kik kénytelenek (!?) ott tanulni a román nyelvet és irodalmat.

Szomszédaink kulturális előrehaladása az európai irodalmak eme hasznos munkája folytán méltó a legőszintébb dicsőre, annyival is inkább, mert mélyen kell sajnálnunk, hogy nálunk még csak reménye is hiányzik egy hasonló vállalatnak; arról pedig hogy ilyet alkossunk, ma még szó se lehet.

Alexics munkája, szívesen bevalljuk, lelkiismeretes kutatás eredménye; a szerző lépten-nyomon bizonyítja, hogy szem előtt tartotta a reábizott probléma komolyságát, sőt helylyel-közzel kellemesen megragad hangjának melegsége, a mely rögtön tudatja velünk a szerző eredetét.¹⁾

Ha számba vesszük a népszerűsítő jelleget, tehát a praktikus czélt, melyet szem előtt kellett tartania Alexicsnek, az anyag fölosztását igen világosnak és jól átgondoltnak találjuk. Két rövid bevezető fejezet útbaigazítást ad az oláh dialektusokról s az oláh népköltészetről, annak különböző fajaival, melyek pontosan vannak felsorolva és jellemezve. Következik egy tömör fejezet az erdélyi protestáns propagandáról s az első nyomtatott egyházi könyvekről; egy részletesebb fejezet tárgyalja a nemzeti iskolát. A következő a nemzeti iskolának s a francia befolyásnak van szentelve a két fejedelemségben, a mely ugyanolyan mértékkel és pontossággal van taglalva. Végül egy hosszú s igen érdekes fejezet a «Junimea»-társaságról s a modern állapotok áramlatairól és személyeiről, egészen a legutóbbi időig, a melyeknek értelmes és különös figyelmet szentel.

Bárki is olvassa Alexics művét, észreveszi a biztos alapokat, melyeken fölépült, tiszta inspirációját, a mely kezeskedik elfogulatlanságáról, az anyagnak valamivel kevesebb mint száz oldalra való szerencsés tömörítését, jó érzeket s, a hol kell, a kritikai észrevételektől való tartózkodást, valamint előadásának világosságát és könnyűségét. Mint igazi tudományos férfi számot vetett azzal a felelősséggel, melylyel tartozik az idegen tudománynak s a miénknek, és rajta volt, hogy a legszorosabb tájékozást szeresse tárgyában s fölhasználja legújabb irodalomtörténeteink összes eredményeit. Ez a tájékozottság és az anyaggyűjtés föltétlen kelléke ma már

¹⁾ Viszont egy helyen nyíltan vallja magát magyarnak, mikor Jorga munkájáról azt mondja «nagy értékkel bír hazánk történetére is».

bármely idegen nyelven megjelenő oláh irodalomtörténetnek: egyttal érdeme is a munkának, mert szimpatikus világításba helyezi a szerző jó érzékét a reabízott probléma megírásában. Nagyszerű benyomást tesznek még a munkát díszítő illusztrációk is».

Eddig a bírálat. Egy-két kisebb ellentmondást és hiányt azonban találtam Alexics könyvében.

A 826. lapon azt írja az unióról (a görög kath. vallás alapítása): «Az egész unio osztrák találmány; az osztrák politika, a «divide et impera» elve megtörte az oláhság tömött sorait». A következő lapon: «Az unio egyesíti az oláhságot a nemzeti érzésben». Közvetlen ezelőtt beszéli, hogy a Rákóczi-szabadságharcban az unitusok labanczok, míg nagyszámú orthodox oláh kurucz küzd Rákóczi táborában az üldözött vallás- és szabadságért.

Következeten néhol a helynevek írásában, illetőleg helytelenül írja oláh orthographiával magyarországi faluk nevét: Alamor, Cigmäu.

A tárgyalásnál főszempontja, hogy állandóan ismerteti azt a kölcsönhatást, melylyel a magyar és oláh irodalom voltak egymásra. Megemlít minden fordítást, mely oláhról magyarra történt, csak egyet felejt ki vagy nem ismer: «A pusztalom» cz. regényét Slavicinak, mely a Madzar Gusztáv szerkesztette regényvállalatban jelent meg Makón.

Kihagyja az oláh irodalom egyik legjobb kritikusat, Gherea Dobrogeant, ill. az ezen álnéven író nihilista zsidó orosz menekültet, kinek Eminescuról, Dosztojevszkirol, a misticismusról stb. írt tanulmányai külföldön is figyelmet keltek.

(Nagykörös).

GAGYI JENŐ.

— A mai görögségről. H. Gelzer jeni egyetemi tanár, a ki Krumbacher byzantiumi irodalomtörténetének függelékében a byzantiumi császárság történetét írta meg, érdekesen és tanulságosan szól a mai görögökről az utóbbi években megjelent két munkájában. Az egyiknek czíme: Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient. Selbsterlebtes und Selbstgesehenes (Leipzig, Teubner, 1900, 253. l.), a másiké: Vom heiligen Berge und aus Makedonien. Reisebilder aus den Athosklöstern und dem Insurrektionsgebiet (Leipzig, Teubner, 1904, 262. l.). Régebbi (1900-ban megjelent) munkájában a török hódoltság alatt levő görög népet és egyházát ismerteti, és ebből az ismertetésből a philhellen azt a vigasztalást remélheti, hogy a mai görögség minden megpróbáltatás ellenére is reményt nyújthat egy jobb jövőre nézve. Nevezetesen igen örvendetes a görögségnek Kisázsziában való hatalmas elszaporodása, továbbá az, hogy a görög nyelv keleten általában véve a különböző népek közlekedési nyelve gyanánt szerepel s mint ilyen az utóbbi évtizedekben a hajósoknál erősen háttérbe szorította az olasz nyelvet. A görög nyelv keleten, mondhatni, az, a mi nyugaton a francia. Az 1904-ben megjelent könyvben igen érdekes az athosi kolostor-élet rajza. Az egész hegy az ő hús fő és számtalan mellékolostoraival együtt nem egyéb, mint egy darab középkori görög kereszténység, mely a török főhatóság alatt vál-

tozatlanúl fennmaradt a mai napig. Régebben a hegyen a görög elem feltétlenül uralkodott, de a legújabb időkben veszélyeztetik uralmát a szlávok, különösen az oroszok. Végül hadd említsem fel azt a bennünket közelebről érdeklő, meglepő politikai tényt, hogy szerző szerint (224—225. l.) az albánok magukra nézve legüdvösebbnek tartanak, ha Bosznia és Hercegovina módjára az Osztrák-Magyar Monarchiába kebeleztetnének be, és hogy Olaszországról semmit se akarnak tudni.

P. J.

— A classica philologia köre. Közlönyünk ezidei évfolyamának két első füzete foglalkozott azzal az alapvető kérdéssel, hogy tulajdonkép mi a classica philológiának mint tudománynak a tárgya, tehát köre és terjedelme. Érdeemesnek tartom egy minden ízében modern és nagyjelentőségű iskolát teremtő tudósnek, U. von Wilamowitz-Moellendorffnak definióját közölni, a ki, mint a göttingeni egyetem prorectora, 1892-ben egy ünnepi beszédben fejtegette a philologia feladatait (megjelent a nevezett tudósnek «Reden und Vorträge» czimű könyvében is a 97—119. lapon). Eredetiben közlöm meghatározását, mert nemcsak formája, hanem nyelve is jellemző. «Die Philologie, was ist sie? Es ist nicht schön, dass man's nach F. A. Wolf noch sagen muss; aber es ist nötig. Ich verzichte darauf, eine Definition logisch zu präparieren, wie ich mich auch des alten Namens bediene, so verkehrt, oder vielmehr leer er ist: wir wollen die Wissenschaft durch ihr Objekt bestimmen. Mit Homer beginnt eine kontinuierliche und ihrer Kontinuität sich stets bewusste Kulturentwicklung, die immer weitere Gebiete umspannt, erst ganz Hellas, dann durch Alexander den Orient, dann durch Rom das ganze Mittelmeergebiet. Mit dem Zerfall des römischen Reiches hört die Einheitlichkeit und die Kontinuität dieser Kultur auf. Die Barbaren emancipieren sich; das Christentum, obwohl aus jener Kultur erwachsen, verleugnet sie. Weil diese Kultur eine Einheit ist, trotz all der Wandlungen des Lebens und des Geistes, kann eine jede ihrer Erscheinungen in ihrem individuellen Leben vollkommen nur vom Ganzen her verstanden werden, und trägt jede kleinste Erscheinung ihren Zug bei zu dem Verständnisse des Ganzen, aus dem sie ward, in dem sie fortwirkt. Weil das Objekt eines ist, ist die Philologie eine Einheit. Die Partikel ζ und die Entelechie des Aristoteles, die heiligen Grotten Apollons und der Götze Besas, das Lied der Sappho und die Predigt der heiligen Thekla, die Metrik Pindars und der Messtisch von Pompeii, die Fratzen der Dipylonvasen und die Thermen Caracallas, die Amtsbefugnisse der Schultheissen von Abdera und die Thaten des göttlichen Augustus, die Kegelschnitte des Apollonios und die Astrologie des Petosiris: alles, alles gehört zur Philologie, denn es gehört zu dem Objekte, das sie verstehen will, auch nicht eines kann sie missen». — A tudomány objektumának ezen egységes körébe már most *szerves* rész gyanánt belevonni a középkori byzantiumi és újkori görög irodalmat, azt hiszem, nem lehet. Közép- és újkori görög vagy latin irodalommal foglalkozhatik görög vagy latin philologia, de akkor ez nem *classica-philologia*. Okát megadja Wilamovitz, ugyancsak prorectori beszédében (Reden u. Vorträge 110. l.): «Das

Studium der Zeiten, die auf den Sturz des römischen Reiches folgen, ist dadurch erschwert, dass die Einheit und das Bewusstsein der Zusammengehörigkeit der Kultur dem älteren Mittelalter gebricht, und später zwar eine Kultur erwächst, die in der wesentlichsten Grundlage eine Einheit hat, aber gebildet wird durch das Zusammenwirken vieler gleichberechtigter nationaler Kulturen «eben deshalb unendlich reicher denn die Antike, aber kaum noch wie jene als eine Einheit zu erfassen: es ist die Kultur, in der wir leben». — Az bizonyos, hogy a byzantiumi kultúra feldolgozása abban a széles keretben, a mint Krumbacher szervezte, egy új philológiai tudománynak adta meg alapját, mely méltán megérdemli, hogy érdeklődjunk iránta; de objectumánál fogva alig lehetséges ezt az új tudományt a *classica-philologia* integrans részének tekinteni. *G. J.*

— Fán termő madarak. A *Bloch Mózes* tiszteletére tanítványai részéről legutóbb kiadott *Emlékkönyv* (Budap. 1905. Singer és Wolfner bizománya) érdekes közleményeinek sorában az egyik, melynek *dr. Diamant Gyula* vukovári rabbi a szerzője, a fenti címet viseli. Czikke végén, a 84. lapon a tudós szerző megjegyzi, hogy «ezen hosszú életű mesével a magyar irodalomban is találkozunk», de itt csupán *Miskolczi Gáspár* (nem 1691-ben megjelent, mint a szerző írja, bár ekkor írt, azonban csak 1702-ben, Lőcsén kinyomtatott) «Egy jeles Vad-Kert»-jére hivatkozik. (L. Szabó Károly, Régi magyar könyvtár I. 1658. sz.) Pedig hivatkozhatott volna sokkal régibb magyar íróra is, a ki e nevezetes középkori természetrajzi mesét munkáinak négy helyén is említi, mint azt már *Szilády Áron*, «Temesvári Pelbárt élete és munkái» című jeles dolgozatában (Budap. 1880) 68. l. észrevette. Ugyanitt idézvék Pelbárt mindazon helyei, a hol a nála magyarul *gyengyer*-nek nevezett vadlúd-faj (*Barliats, Berneskas, Bernekas, seu Carbas*) szóba kerül. E helyek: *Stellarium* VIII. p. I. art. III. cap. X.; *Serm. de Tempore*, pars æstiv. Serm. XVII T; *Serm. de Sanctis*, pars hiem. Serm. XVII E. Ez utóbbi hely a Tihanyi codexbe magyarul is belekerült, s a mesés madárnak itt is *gönjér* (olv. gyöngyér) a neve. A legrészletesebben azonban nagy encyclopædiájának, a *Rosarium*-nak II. könyvében az *Aris* fejezet 13. és 14. §-ában szól róla Pelbárt, a ki más források mellett itt is, egyebütt is *Albertus Magnus* «De animalibus» cz. munkája XXIII. könyvére hivatkozik. *K. I.*

— Az irodalomtörténet fogalmának magyar meghatározásaihoz. Dézsi Lajos: «Az irodalomtörténet módszerei» című művében felsorolja az irodalomtörténet fogalmának magyar meghatározásait is, számszerint hármát, Pápay Sámuelét (1808), Toldyét, végül Beöthy Zsoltét. A teljesség kedvéért megemlíthetjük még, hogy *Bodnár Zsigmond*nak is van egy, az ő erkölcsi törvénye eszmekörében mozgó meghatározása irodalomtörténetének bevezetésében; úgyszintén rá kell utalnunk *Riedl Frigyes* bájos hasonlatára a varázstükörrel, a *Budapesti Szemle* tavalyi évfolyamában. Azonban bővebben kell szólnunk egy régebbi magyar meghatározásról, mely elkerülte Dézsinek figyelmét. Tudniillik *Péczei József*-nek is van egy igen érdekes meghatározása. A «*Mindenes Gyűjtemény*»-

ben párhuzamot von a történetíró és az irodalomtörténetíró közt. Szerinte a költői műveknél szerzőjüket többre becsüljük azoknak hőseinél, ellenben történeti munkáknál ép a tárgy igazsága érdekel, s az író privát vélekedése mellékes. Ez a meghatározás eszünkbe juttatja *Bouginé*nek, Péczeli József kortársának, 1789-ből eredő szűkszavú definitióját: «*Az irodalom az emberi ész története, a história az emberi szívé.*» Amabban a gondolatok és érzelmek érdekelnek, emebben az erények és bűnök.» Péczeli meghatározása ilyenformán ennek a francia, külömben Dézsi Lajos könyvében is fölemlített axiómának, mondhatjuk, paradoxonnak, a paraphrasisa, megvilágítása. Még csak annyit jegyzek meg, hogy *Bouginé* hatásáról Péczelire, sőt nevééről sem szól sem Kont Ignác «A francia irodalom hatása a magyar irodalomra» című tanulmányában, a mi a tőle felkarolt probléma nagyságánál fogva érthető; sem *Gulyás Pál* nem említi pályaművében, valamint *Radnai Rezső* sem «Aesthetikai törekvések Magyarországon» című értekezésében. Kívánatosnak tartanám e két író munkásságának tüzetes összehasonlítását. Péczelinek «*A beszélő verszetéről készített próbájára*», melyet teljesen eredetinek, Péczeli legnagyobb szerű æsthetikai művének tart az irodalomtörténet, ez összehasonlítás révén bizonyynyal újabb fény derülne. És e feladat nem volna lehangoló. Már az irodalom fogalmára vonatkozó meghatározásából kitűnik, hogy új fény derülne æsthetikai munkásságára, és kitűnnék — *Petúr* szavait idézve Bánkbánból — hogy *nem* «lopott fény».

(Budapest.)

HARMOS SÁNDOR.

— Megjegyzések Morvay Győző úr bírálatára. Az Egyet. Phil. Közlöny f. é. márczjusi számában Morvay Győző úrtól egy szakavatott tájékozottság igényeivel fellépő, rövid bírálat jelent meg akadémiai székfoglalómról (*A Renaissance francia színiköltészete és a színszerűség*). *Kifojtsái* miatt nem reflektálnék e bírálatra. (Az a vádat, hogy én «a címűnél egyebet adok», eléggé lerontja annak elismerése, hogy mégis tényleg «a színszerűség kérdésének eldöntésével» foglalkozom; annak a vádnak pedig, mintha e közben «az első, legbiztosabb» kritériumot, «az æsthetikai szempontot» teljesen mellőztem volna, eléggé ellentmond értekezésem számos helye). Egy *dicséretét* azonban nem hagyhatom megjegyzés nélkül, mert oly színben tünteti fel dolgozatomat, mintha annak megírására jóval kevesebb ok lett volna, semmint magam állítottam.

Ez a hely így szól: «Haraszi a rég eldöntött kérdést újból eldönti, a mi szintén fontos dolog, midőn oly tudósok mint Brunetiére, Rigal, szükségtelenül újból fölvetették».

Értekezésem világosan mondja, hogy egy félszázad óta egyetemesen elfogadott nézet a renaissancekori francia szindarabokban, bár ezek némelyikének szórványos előadása kezdetűl fogva ismeres volt, s bár épen ezért egyes irodalomtörténészek olykor némi *megszorításokkal* hirdetik ide vonatkozó tanaikat, *minélnek felett vagy épen kizárólag csak* olvasmányoknak szánt könyvdrámákat látni. Ha Faguet, mystificatiók után indulva, ideiglenesen eltért 1883-ban e nézettől, ennek divatját 1890 tájt, *tehát*

másfélvétizeddel ezelőtt új érvekkel erősítették meg Rigal és utána Brunetièrre. Úgy hogy én, midőn — részben oly adatok alapján is, melyek eléggé ismeretesek voltak, de melyekből senki se vonta le a kellő következtetéseket — azt vallottam, hogy ama művek *határozottan* színpadnak szánt, színszerű alkotások voltak, elszigetelten álltam e különvéleménnyel egészen 1903-ig. (Ez évben jelentek meg u. is Lansonnak, az addig általa szintén követett, közkeletű nézettel végre szakítani kezdő tanulmányai a *Revue d'histoire littéraire de la France* cz. folyóiratban, hol azóta magam is terjedelmesen ismertetem a székfoglalómban fejtegetett érveket, felfogásom időbeli elsőbbségére is utalva).

Ezek után kénytelen vagyok tehát kijelenteni, hogy mindazt fenntartom, a mit értekezésemben idevonatkozólag írtam, és csak tévedésnek tekinthetem a bírálókat amaz állítását, mintha én egy már mások által előttem «rég» végérvényesen eldöntött kérdést döntöttem volna ugyanazon irányban «újból».

Még csak azt jegyzem meg, hogy a bírálókat szintén nem az én dolgozatomból merítette adatait abbéli állításához, hogy «*már régen eldöntötte az irodalomtörténeti kritika azt a történelmi tényt*», hogy a Jean de la Taille és a Garnier darabjai is szintén «*színre kerültek*». Értekezésem szerint Jean de la Taille előadásáról én csak 1903 óta ismerek egy, még közléteve, Lanson által is kétségbe vont, de szerintem nagyon valószínű adatot; Garnierről, a legnagyobb és saját kora által is legtöbbször becsült XVI. századbeli tragikus költőről pedig azt hangsúlyoztam, hogy éppen őt szokás par excellence a Buchdramatik főképviselőjének tekinteni, elannyira, hogy ugyanazon évben, melyben Rigal az ő műveinek *legtöbbszörét* (ime egy példa az említett *megszorításokra!*) «*színpadi lehetetlenségekkel teltek*» gyanánt fejtegette a nagy *Petit de Julleville*-ben, Larroumet — a mit az értekezésemben felsoroltak pótlásául írhatok ide — így nyilatkozott rólok a Sorbonneon: «*Ces pièces gauches non seulement n'ont pas été représentées, mais n'étaient pas faites pour la représentation*».

(Kolozsvár.)

HARASZTI GYULA.

— Nyelvművelő társaság Franciaországban. Újabb időben az idegen nyelvek tanulmánya nagy föllendülésnek indult Franciaországban. Eltűnőben van immár az a felfogás, hogy francia embernek nem kell idegen nyelveket tanulni, mert mások tanulják meg az ő nyelvét. A beállott változás egyik bizonyítéka az is, hogy a folyó év első napjaiban egy országos egyesület alakult Párisban a végett, hogy az idegen nyelvek és nemzetek tanulmányának egységes középpontot létesítsen. Az új társaság feladata a nyelvészet, irodalom, eszmék és művészetek történetének tanulmánya első sorban a német, angol, skandináv, általában germán nyelvű nemzeteknél, működése körébe vonja azonban a magyar és szláv nyelveket is. E célból tudományos munkákat fog kiadni, folytatva részben azt az irányt, a melyet a már meglevő *Revue germanique* szolgál, de kiterjesztve ennek programját a germán népek körén kívül is (magyar és szláv). Az alakuló közgyűlés remélni engedi, hogy az új társaság egyesíteni fogja magában a francia szaktudósokat.

Sz. I.

JAVÍTÁSOK TIBULLUS SZÖVEGÉBEN.

Tibullus elegiáihoz *Dissen*-nek 1835-ben megjelent jegyzetes kiadása óta nem írtak tudományos kommentárt. A philologiai irodalom e nagy hiányát igen keservesen éreztem az utóbbi években, midőn a római elegiáról szóló irodalomtörténeti monographiám megírásával voltam elfoglalva, s a dolgon másképp segíteni nem tudtam, mint, hogy magam írtam egy új, latin nyelvű kommentárt Tibullushoz. Ebből a kommentárból, a mely a M. T. Akadémia classica-philologiai bizottságának kiadásában még ez évben fog megjelenni, közlök mutatványképen néhány emendatiót.

I.

Az I. könyv 1. elegiájában a háborúból hazatért költő azt az óhajtását fejezi ki, hogy most már ősi jószágán szeretne élni. tisztelve a mezei isteneket es kevéssel megelégedve (19—26. vs.):

Vos quoque, felicis quondam, nunc *pauperis agri*
Custodes, fertis munera vestra, Lares:
Tum vitula innumeros lustrabat cæsa iuencos,
Nunc agna *exigui* est hostia parva *soli*:
Agnæ cadet vobis, quam circum rustica pubes
Clamet: «Io messes et bona vina date».
Iam modo *iam* possim contentus vivere parvo
Nec semper longæ deditus esse viæ.

Baj van az utolsó előtti sorban, a hol a két *iam* ilyen módon nem állhat meg egymás mellett. Minden világos lesz, ha az első *iam* helyett *hic*-et írunk ilyenformán:

Hic modo iam possim contentus vivere parvo,

azaz magyarul: «Csak *itt* élhessek immár kevéssel megelégedve.»
A *hic* t. i. visszamutat a *pauperis agri*-ra (19. vs.) és az *exigui*

solí-ra (22. vs.) s a költő azt akarja mondani, hogy ő ezen a szerény ősi jószágon kíván ezután falusi egyszerűségben élni. Az emendatio helyességét kétségtelenné teszi alább a 35. vs.:

*Hic ego pastoremque meum lustrare quotannis
Et placidam soleo spargere lacte Palem,*

a hol az eddigi magyarázók nem tudták a *hic*-et megérteni, mert nem volt mire visszavonathoztatni; most már látjuk, hogy ez a *hic* a 26. versben restituált *hic*-re mutat vissza és a költő falusi jószágára vonatkozik.

II.

Ugyancsak az I. könyv 1. elegiájában olvassuk a következőket (41—44. vs.):

*Non ego divitias patrum fructusque requiro,
Quos tulit antiquo condita messis avo:
Parva seges satis est, satis est, requiescere lecto
Si licet et solito membra levare toro.*

A kiadók igen helyesen gyanúsnak jelzik az ismételt *satis est*-et, mert a teljes Tibullust tartalmazó codexek a verset így közlik ugyan, de a *florilegium Parisinum*, mely codexeink korát több századdal megelőzi, ezt az olvasást adja:

Parva seges satis est, uno requiescere lecto,

a mi kétségtelenül corruptela, de a genuina lectio-t mégis csak belőle kell, ha lehet, eruálni, mert a *florilegium* hagyománya régibb és hitelesebb is codexeinknél. Szerintem az eredeti szöveg ez lehetett:

*Parva seges satis est, tuto requiescere lecto
Si licet et solito membra levare toro.*

A költő ugyanis azt akarja mondani, hogy ő szívesen megelégszik kevéssel, ha ezután *biztos* ágyban nyughatik és a megszokott, otthoni vánkoston; hiszen épen most jött haza a háborúból, a hol szellős sátrakban tanyázott és ki volt téve viharnak, esőnek. Fölfogásom helyességét bizonyítják a kérdéses helyet közvetlenül követő sorok (45—50. vs.):

Quam iuvat immites ventos audire cubantem
 Et dominam tenero continuisse sinu,
 Aut, gelidas hibernus aquas cum fuderit auster,
Securum somnos imbre iuvante sequi!
 Hoc mihi contingat: sit dives iure, furorem
 Qui maris et tristes ferre potest pluvias.

A költőnek tehát az a vágya, hogy vihartól és esőtől ment ágya legyen: ut lectus eius *tutus* sit a ventis et pluviis.

A corruptela eredete haplographia: est tuto — est *uto*. Az *uto*-t persze a másolók már nem értették és *uno*-t csináltak belőle.

III.

Az I. könyv 2. elegiájában Tibullus arról biztosítja Deliáját, hogy vele boldogan tudna élni a legelhagyottabb és legszegényebb állapotban is (71—74. vs.):

Ipse boves mea si tecum modo Delia possim
 Iungere et in solo pascere monte pecus:
 Et te dum liceat teneris retinere lacertis,
 Mollis et *inculta* sit mihi somnus humo.

Gyanús az *inculta*, mert nem lehet megérteni, hogy az *inculta humus*-on miért volna rosszabb aludni, mint a *culta*-n? Vagy talán a felszántott vagy megkapált földön jobb fekvés esik, mint a nem művelt, de pázsitos legelőn vagy erdei tisztáson? De olvassuk el a közvetetlenül következő két sort (73—74. vs.):

Quid Tyrio recubare toro sine amore secundo
 Prodest, cum fletu nox vigilanda venit?

A költő tehát a *puha* vánkoston való fekvéssel akarja szembeállítani a földön fekvést; írjuk tehát:

Mollis et **in dura** sit mihi somnus humo,

a mivel szép költői ellentétet is kapunk a *mollis* és *dura* közt; párhuzamos helyet is idézhetünk Propert. III. 15, 16.: «caput *in dura* ponere iussit *humo*.»

A corruptela eredete két szó egybeírása és a *d*-nek a *cl*-lel való könnyű fölcserélhetősége a *minuscule*-írásban: *in dura* — *in-clura* — *inclura*. Az *inclura* már érthetetlen volt; a másolók tehát *inculta*-t irtak helyébe, a mi a *humus*-hoz illeni látszott.

Itt jegyzem meg, hogy, mint számtalan íráshiba mutatja, codexeink archetypusa minusculával volt írva; a corruptelák tehát ez írásfaj alapján javítandók.

IV.

Az I. könyv 3. elegiájában a Corcyra szigetén betegen fekvő költő azt mondja, hogy nem szeretne most, anyjától és nővérétől távol, elhagyatva halni meg (5—8. vs.):

Abstineas, Mors atra, precor; non hic mihi mater,
Quæ legat in mæstos ossa perusta sinus,
Non soror, Assyrios cineri quæ *dedat* odores
Et fleat effusis ante sepulcra comis.

Dedere odores cineri: ezt épúgy nem lehet latinul mondani, mint akár azt: *dedere* sacrificium deo. A *cinis* itt annyi, mint *Manes*, a halottnak istenített lelke; az istennek pedig non *deditur*, sed *redditur* sacrificium, honos, donum, tus etc. Olvassuk csak alább a 34—35. vss.:

At mihi contingat patrios celebrare Penates
Reddereque antiquo menstrua tura Lari;

a mint a *Lar*-nak *redditur tus*, épúgy *redditur* Manibus mortui *odor*; írjuk tehát:

Non soror, Assyrios cineri quæ **reddat** odores.

V.

Az I. könyv 4. elegiájában azt mondja Tibullus, hogy a szerelmesnek, kedvese parancsára, útra kell kelnie még akkor is, ha az idő esővel fenyeget (43—44. vs.):

Quamvis prætexens picta ferrugine cælum
Venturam annuntiet imbrifer arcus aquam,

azaz magyarul: «Noha a záporhozó ív, tarkázott feketeséggel szegélyezve az eget, hirdeti a jövendő esőt.» A *tarkázott feketeség* itt a fekete felhőt jelenti, a melyet a szivárvány színei tarkáznak, a *záporhozó ív* pedig maga a szivárvány, melyről a régiek azt tartották, hogy a tengerből vizet szivattyúz a felhőbe s így előkészíti a jövendő esőt.

Baj van az *annuntiet* szóval, mely a versbe nem fér. A kiadók fölteszik, hogy ez glossema, a mely a genuina lectio-t kiszorította; helyébe tehát valamely ritkább, de hasonló jelentésű ige volna teendő. Csakhogy ezzel nem nyerünk semmit, mert akármely coniugatióhoz tartozó igét teszünk erre a helyre, annak egyes szám harmadik személyben kell állania s így a végszótagja megint csak rövid lesz; már pedig a pentameter e helyén csakis hosszú szótag állhat. Ebből én azt következtetem, hogy a mondat igéje nem itt volt eredetileg elhelyezve, hanem a pentameter elején.

Tegyük föl, hogy nemcsak az *annuntiet* a glossema, hanem ez a két szó: *ventura annuntiet* együtt alkotott egy glossát. Ha már most azt keressük, hogy mit szoríthatott ki ez a glossa, legjobban ha megnézzük a középkori glossariumokat, a melyekből a másolók az ő glossatori tudományukat merítették. A Goetz-féle Corpus Glossariorum Latinorum-ban találunk is ilyen glossákat: «*Portendit = ventura significat*» (IV. p. 375, 28.), vagy: «*Portendit = futura nuntiat*» (V. p. 474, 34.). Valószínű tehát, hogy Tibullusnál is eredetileg a pentameter elején ez a szó volt: *Portendat* és hogy ezt a rákövetkező szóval együtt kiszorította ez a glossema: *ventura annuntiet*.

Kérdés már most, hogy azon a helyen, a hol most *annuntiet* áll, milyen szó lehetett. Valószínűleg az *aquam*-ra vonatkozó jelző, mert az *aqua* itt nem egyszerűen vizet, hanem esőt jelent, és hogy világosan ezt jelenthesse, kíván is maga mellé valamiféle jelzőt. Ezt a jelzőt is megel lehetjük Plinius és Propertius egy-egy helye alapján, a hol nézetem szerint Tibullus e helyét tartották szem előtt; v. ö. Plin. N. H. II. 150.: «*Arcus vocanus extra miraculum frequentes et extra ostentum, nam ne pluvios quidem aut serenos dies cum fide portendunt*»; Prop. III. 5, 32.: «*Purpureus pluvias cur bibit arcus aquas.*» A kérdéses pentametert tehát így állíthatjuk helyre:

Portendat pluvias imbrifer arcus aquas.

A romlás útja ez lehetett: először a *portendat pluvias*-t kiszorította a *portendat* ige glossája: *ventura annuntiet*, a mely így a pentameter egész első felét elfoglalta; most a *ventura*-t jelzőként kapcsolták az *aquas*-hoz s a pentameter ily alakot nyert: «*Venturas annuntiet imbrifer arcus aquas*»; ekkor észrevették, hogy a *venturas* nem fér a versbe, tettek tehát a többes szám helyett

egyest: «*Venturam annuntiet imbrifer arcus aquam.*» Utóbb azt is észrevették, hogy az *annuntiet* se fér a versbe s néhány egészen fiatal és rossz codex ezt tette helyébe: *admittat*, a minek pedig semmi értelme sincs; szerencsére a régibb codexekben még megvan az *annuntiet*, a mi lehetségessé tette a genuina lectio valószínű helyreállítását.

VI.

Az I. könyv 7. elegiájában a ciliciai Cydnus folyót, a mely lassú folyásáról volt híres, így jellemzi a költő (13—14. vs.):

An te, Cydne, canam, *tacitis* qui leniter undis
Ceruleus placidis per vada serpis aquis.

Csaknem az összes kiadók romlottnak tekintik a helyet és méltán, mert a *tacitis undis* és a *placidis aquis*, mint egyaránt a *serpis* igéhez tartozó ablativusok türhetetlen pleonasmust képeznek; de a dolgon segíteni nem tudtak.

Nem vették ugyanis észre, hogy Tibullus e helyét utánozza Curtius Rufus III. 4, 8., a mely hely alapján az emendatio lehetősége: «Cydnus non spatio aquarum, sed liquore memorabilis: quippe *leni tractu* e fontibus labens puro solo excipitur nec torrentes incurrunt, qui placide manantis alveum turbent.» Ugyancsak Curtius Rufus (III. 1, 3.) a lassú Marsyas folyót így jellemzi: «suas undas *trahens.*» Írjuk tehát:

An te Cydne, canam, **tractis** qui leniter undis,

a mi a pleonasmust rögtön elenyészteti, mert így a *tractis leniter undis* mint ablativus absolutus külön mondatot képez. Nagyon jellemző és költői a kifejezés: *undas leniter trahere*, azaz: lassan vonszolni hullámain, ennek a közönséges kifejezésnek az analogiájára: «*Trahere pedes, corpus*», azaz: nehezen vonszolni a lábát, testét stb.

VII.

Ugyancsak az I. könyv 7. elegiájában így jellemzi a költő Osiris istent, mint a földművelés föltalálóját (29—38. vs.):

Primus aratra manu sollerti fecit Osiris
Et teneram ferro sollicitavit humum,

Primus *inexpertae* commisit semina terra
 Pomaque *non notis* legit ab arboribus.
 Hic docuit teneram palis adiungere vitem,
 Hic viridem dura cædere falce comam:
 Illi iucundos primum matura sapes
 Expressa *incultis* uva dedit pedibus.
 Ille liquor docuit voces inflectere cantu,
 Movit et ad certos *nescia* membra modos.

Baj van a 36. sorban az *incultis* jelzővel, a mely nem illik az összefüggésbe, mert miért beszélne itt a költő ápolatlan, piszkos lábáról, mikor, mint fönnebb az *inexpertae* és *non notis*, alább a *nescia* jelzők mutatják, mindenütt a földmívelő munkák új és szokatlan voltát akarta kiemelni. Írjuk tehát:

Expressa *insuetis* uva dedit pedibus,

azaz: szokatlan volt még a lábaknak a szőlőtaposás munkája.

Párhuzamos helyet hozhatunk föl magából Tibullusból, I. 4, 48.: «Aut opera *insuetas* atteruisse manus.»

A corruptela oka az, hogy a minuscula-írásban a hosszabbra írt *e* betű könnyen *l*-nek olvasható, tehát: *insuetis* — *insultis*. Az érthetetlen *insultis*-ből azután a másolók *incultis*-t csináltak.

VIII.

Az I. könyv 9. elegiájában a költő az ő hűtelen *puer delicatus*-át, Marathust inti: ne remélje, úgymond, hogy hűtlensége titokban fog maradni, mert olykor a külömben hallgatag szolgálja elárulja ura bűnét, ha a bor megoldja nyelvét, sőt maguk a bűnösök is akaratuk ellenére elárulhatják gonoszságukat, midőn ál-mukban beszélnek (23—28. vss.):

Nec tibi celandi spes sit peccare paranti:
 Est deus, occultos qui vetat esse dolos.
 Ipse deus tacito permisit *leve* ministro,
 Ederet ut multo libera verba mero:
 Ipse deus somno domitos emittere vocem
 Iussit et invitos facta tegenda loqui.

Érthetetlen a 25. versben a *leve*, a melyet pedig a hiteles kéziratok közölnek. Néhány egészen fiatal codex coniecturából *lingua* t ír helyébe s a kiadók jobb hiányában ezt fogadják el, bár

nem lehet megérteni, hogy a *lingua*-ból hogyan keletkezhetett volna ilyen corruptela: *leve*; ellene szól azonkívül a szórend is, mert a *lingua* szó ehhez a mondathoz tartozik: «Ederet ut multo libera verba mero»; már pedig innen ezt az egy szót kiszakítani s a megelőző mondat közepén helyezni el oly szabálytalanság, a melyre példát semmiféle más költőből nem lehet fölhozni.

De írjuk a verset a lehető legcsekélyebb változtatással ilyen formán:

Ipse deus tacito permisit, **leve**, ministro.

Itt a *laeve* vocativus és annyit jelent, mint *stulte*; a görögben is megvan a *σκαίος* szónak ez az értelme; latin példák Verg. Ecl. 1, 16. és Aen. II. 54.: «si mens non *laeva* fuisset» és Hor. A. P. 301—302.: «O ego *laevus*, qui purgor bilem sub verni temporis horam!» Tibullus tehát Marathushoz szól és őt egy közbevetett vocativussal balgának nevezi, a miért azt hiszi, hogy hűtlenségét eltitkolhatja.

IX.

Az I. könyv 10. elegiájában a boldog aranykort így jellemzi a költő (9—10. vs.):

Non arces, non vallus erat, somnumque petebat
Securus *varias* dux gregis inter oves,

azaz: «Nem voltak még akkor várak, nem volt sáncz és a pásztor nyugodtan hajtotta fejét álmra *tarka* juhai közt.» Itt a *tarka* teljesen henye jelző, a minőnek használata oly klasszikus íróról, mint Tibullus, nem tehető föl; mert mi köze a juhok tarkaságának a pásztor nyugodtságához? Sokkal helyesebb értelmet ad néhány rossz codexnek az olvasása: *sparsas*; a költő ugyanis azt akarja mondani: az aranykorban nem volt se vár, se sáncz, még ólra sem volt szükség, hanem a pásztor este nyugodtan feküdt le a szabad mezőn *szétszórt* juhai közt, mert nem kellett félni se a ragadozó állatoktól, se a tolvajoktól. Nem kellett tehát este, a mint Verg. Ecl. 6, 85. mondja: «*cogere oves stabulis*», hanem: «*oves manebant in pascuis dispersae*.»

A kiadók még sem merték a *sparsas* olvasást elfogadni, mert a jobb codexek mind *varias*-t közölnek s nem lehet megmagyarázni, hogy lehetett volna *sparsas*-ból ilyen corruptela: *varias*.

De hát a *varias* nem is corruptela, hanem glossa, a mely a genuina lectiót kiszorította. A librariusok ugyanis Placidusnak következő Tibullus-glossája után indultak (Corp. Glossar. Lat. ed. Goetz. V. p. 99, 20. et V. p. 152, 9.): «Sparsas oves: quasi varias.» Placidus ugyanis azt gondolta, hogy *sparsas* itt annyit jelent, mint *maculis sparsas*: pettyes, foltos, azaz tarka, pedig csakis *dispersas*-t jelenthet; a librariusok azután minden kritika nélkül indultak utána és a *sparsas* fölé odairták ezt a glossát: *varias*, a mely utóbb magába a szövegbe kerülván, a *sparsas*-t kiszorította. Írjuk tehát:

Securus *sparsas* dux gregis inter oves.

X.

Ugyancsak az I. könyv 10. elegiájában ezt olvassuk az alvilágban levő lelkekről (37—38. vs.):

Illic *percissisque* genis ustoque capillo
Errat ad obscuros pallida turba lacus.

A halottak tehát olyan alakban mennek az alvilágba, hogy meglátszik rajtuk a máglya tüzének hatása. A hajuk le van égve: ez érthető; de az arcuk mért van meghasadozva? Ezt nem tudták a kommentátorok megmagyarázni s általában romlottnak tartják a helyet.

Nekem e versek olvasásakor mindjárt Propertiusnak az a helye jutott eszembe, a hol a meghalt Cynthiának előtte megjelenő árnyékáról szól (IV. 7, 7—8.): «Eosdem habuit secum, quibus est elata, capillos, Eosdem oculos: lateri vestis adusta fuit.» Propertius tehát föltűnőnek találja, hogy Cynthiának csak a ruhája égett meg a máglyán, ellenben haja és *szeme* sértetlen maradt. Erről megint eszembe jutott, hogy a *gena* szó nemcsak arcot, hanem *szemüreg* és *szemet* is jelent s talán ezen a helyen is efféle jelentése van; v. ö. Ov. Met. XIII. 561—562.: «digitos in perfida lumina condit Expilatque genis oculos»; Prop. III. 12, 26.: «Exustæque tuæ mox, Polypheme, genæ» és IV. 5, 16.: «Cornicum immeritas eruit ungue genas.» A javítás módját is kezünkbe adja Ov. Ex. Pont. II. 8, 66.: «Et potiar *fossis* lumen abire *genis*», melynek alapján Tibullusnál ezt írhatjuk:

Illic *perfossisque* genis ustoque capillo,

vagyis a halottaknak az alvilágban ki van vájva a szemgödruk és le van perzselve a hajok, mert a máglya tüze fölemésztette a szemgolyót és elégette a hajfürtöket.

A corruptela eredete az, hogy a minuscula-írásban az *f* és az *s* csaknem egyforma, az *o* és a *ci* pedig nagyon hasonló egymáshoz, tehát *perfossis* helyett könnyen olvashattak *percissis*-t.

XI.

Ugyancsak az I. könyv 10. elegiájában szó van a szerelmesek veszekedéseiről; e közben megesik, hogy a dühös ifjú arczul üti a leányt, a ki sirni kezd, mire az ifjú is megijed kegyetlen tettétől és szintén sírásra fakad (55–56. vs.):

Flet teneras *subtusa* genas, sed victor et ipse
Flet sibi dementes tam valuisse manus.

A *subtusa* melléknév az egész latinságban ἄπαξ λεγόμενον; a *subtundo* ige pedig, a melyből származtatható volna, nem fordul elő sehol. A szótárak tekintettel azokra a *sub* præpositióval összetett melleknevekre, a hol a *sub*-nak kicsinyítő értelme van, ezt az értelmet tulajdonítják neki: *paulum tusa*, ein wenig zerschlagen, kissé összeverve. De ez az értelem nem felel meg az összefüggésnek; hiszen a következő sorban olvassuk: «dementes *tam valuisse* manus», a miből kitűnik, hogy a haragos ifjú kezei nagyon is erőseknek bizonyultak, hogy a nyomuk ugyancsak meglátszik a szegény leány arczán.

A *subtusus angulus* előfordult ugyan Boethius régibb kiadásában (Geometr. p. 1180.) ebben az értelemben: tompa szög, de az újabb kiadások a hiteles codexek alapján helyreállították a genuina lectiót: *obtusus*, a mi a tompa szögnek terminus technicus. Én azt hiszem, a Tibullus versét is így kell írunk:

Flet teneras **obtusa** genas, sed victor et ipse,

mert valakinek az arczát kézzel vagy ököllel összeverni latinul annyit jelent, mint: os alicui *obtundere*; v. ö. Plaut. Cas. V. 1, 8.: «obtuso ore» i. e. pugnīs verberato; ibid. V. 2, 50.: «obtundit os mihi» i. e. manibus verberat. A *subtusa* szót tehát bátran kitörölhetjük a latin szótárakból.

A corruptela eredete dittographia: teneras obtusa — teneras sobtusa — teneras subtusa.

XII.

A II. könyv 4. elegiájában így panaszolja el a költő azt a keserves rabszolgaságot, melybe kedvese, Nemesis, juttatta (1—6. vs.):

Hic mihi servitium video dominamque paratam:
 Iam mihi, libertas illa paterna, vale.
 Servitium sed triste datur teneorque catenis
 Et nunquam misero vincla remittit *Amor*,
 Et seu quid merui, seu nil peccavimus, urit.
 Uror: io remove sæva puella faces.

A magyarázók méltán fönnakadtak azon, hogy a 4. és 5. sorban *Amor* isten veri bilincsbé és égeti a költőt, de már a 6. sorban nem az istent, hanem magát a leányt kéri a költő, hogy a fáklyát távolítsa el megkínzott testétől.

Véleményem szerint nincs is itt szó *Amor* istenről, hanem csakis *Nemesis*ről: ő a költőnek kegyetlen úrnője, a ki rabszolgáját szoros bilincsbé veri, s akár érdemli, akár nem, égő fáklyával égeti, a mi a rabszolgák kínzásának rendes módja volt. Csak írjunk a 4. sorban a nagybetűs *Amor* helyett kis betűvel *amor*-t ebben az értelemben: az én szerelmem, vagyis: az én szerelmesem, kedvesem, t. i. *Nemesis*. Az erotikus költőknél ugyanis *amores* és *amor*, abstractum pro concreto, gyakran jelenti a kedvest. Így magánál Tibullusnál I. 3, 81.: «quicumque meos violavit amores» a. m. megsértette az én kedvesemet; I. 6, 35.: «Te tenet, absentes alios suspirat amores» a. m. téged ölel, de más távollevő kedves után sohajtozik; IV. 3, 21—22. ezt mondja Sulpicia a vadászaton levő Cerinthusról: «Et quæcumque meo furtim subrepat *amori*, Incidat in sævas diripienda feras», azaz: a mely lány az én kedvesemhez odalopózik, szaggassák azt szét a fenevadak. Itt is tehát *amor* (4. vs.) ugyanannyit jelent, mint alább a 6. sorban *puella*, t. i. a szeretett leányt jelenti.

XIII.

A IV. könyv 2. elegiáját márczius elsei (azaz matronaliai) ajándék gyanánt Sulpiciának, a jeles költőnőnek, szánta Tibullus és az ő dicsőítésének szentelte. A 21—24. vs. így hangzik:

Hanc vos, Pierides, festis cantate Kalendis
 Et testudinea Phœbe superbe lyra:

Hoc sollemne sacrum multos *haec sumet* in annos:
Dignior est vestro nulla puella choro.

Tehát fölszólítja Apollót és a Múzsákat, hogy márczius elsején, a Matronalia napján, a római nők ünnepén, énekeljék meg Sulpiciát. A 23. sorban a *sollemne sacrum* jelenti azt az áldozatot, a melyet e napon a matronák szoktak Juno Lucinának bemutatni; de mit akar ez a kifejezés: *sacrum sumet*? A magyarázók ezt az értelmet tulajdonítják neki: *sacrum celebrabit*, azaz, hogy Sulpicia még sok éven át fogja bemutatni ezt az ünnepélyes áldozatot, de a helyet gyanúsnak jelzik, mert arra nincs példa, hogy *sacrum sumere* ezt jelenthetné: áldozatot mutatni be.

Néhány rosszabb codex azonban *sumet* helyett ezt adja: *fumet*. Ez alapon a verset így írhatjuk:

Hoc sollemne sacrum multos **huic fumet** in annos,

azaz: ez ünnepélyes áldozat sok éven keresztül füstöljön neki, vagyis Sulpicia még sokáig lássa a matronaliai áldozat füstjét, tehát: éljen sokáig. A vers e szerint a márczius elsején szokásos hosszúélet-kívánást foglalja magában, s mint ilyen a Matronalia alkalmával írt üdvözlő költeménynek leghelyesebb befejezése.

A corruptela eredete: először *fumet* helyett *sumet*-et olvastak, mert a minuscula-írásban az *f* és az *s* csaknem egyforma; a *sumet*-hez már nem illett a *huic* dativus, azért *haec*-et írtak s így Sulpiciát tették meg alannak a *sumet* ige mellé, a *sacrum*-ot pedig most már nem alannak, hanem tárgynak nézték.

XIV.

A IV. könyv 7. elegiája már nem Tibullustól, hanem Sulpicia költőnőtől való. Sulpicia Cerinthust szerette, mint hozzá írt szerelmi dalaiból kitűnik, s végül, mivel szülei e házasságot ellenezték, azzal törte meg ellenállásukat, hogy megadta magát az ifjúnak. Tettét nem szégyeli, sőt azt tartaná szégyenletesnek, ha el akarná titkolni szerelmüket (1—2. vs.):

Tandem venit amor, qualem texisse pudori
Quam nudasse alicui sit mihi fama magis.

Az értelem ez: «Tandem venit amor, qualem texisse magis pudori sit mihi, quam alicui nudasse», azaz: «Végre megjött a

szerelem, melyet eltitkolni inkább szégyenemre válnék, mint valaki előtt föltárni.» De egy szó kimarad a fordításból, t. i. a *fama*, melynek a többivel való értelmi vagy syntaktikai összefüggését idáig senki sem tudta megállapítani, a miért is a magyarázók a helyet érthetetlennek jelzik.

Minden rendben van, ha a *fama*-t nagy betűvel írjuk és vocativusnak fogjuk föl:

Tandem venit amor, qualem texisse pudori,
Quam nudasse alicui, sit mihi. **Fama**, magis

azaz Sulpicia *Fama* istenasszonyhoz fordul, az illegitim szerelem ostorozójához, és szemtől-szembe megmondja neki, hogy szégyenletesebbnek tartaná magára nézve ezt a szerelmet gyáván eltitkolni, mint a hír szárnyára bocsátani. Magyarázatunk helyességét mutatják a költemény befejező sorai is (9—10. vs.):

Sed peccasse iuvat, vultus componere *famae*
Tædet: cum digno digna fuisse ferar,

a hol világosan megmondja ez a magni animi puella, hogy ő a *hir* kedvéért színlelni (vultus componere) nem hajlandó, hibáját se nem bánja, se nem titkolja, mert ő és Cerinthus teljesen méltók egymáshoz.

(Budapest.)

NÉMETHY GÉZA.

AZ ÚJSZÖVETSÉGI KÁNON GÖRÖG SZÖVEGÉRŐL.

(Vége. — V. ö. EPhK. 1905. 265—279. 1.)

β) Korra nézve sok görög szövegű régi codexnél becsesebbek azok az *ős fordítások*, a melyek közvetlenül az eredeti görög szöveg alapján készültek. Ezek természetesen a rólok fönmaradt kéziratok nyomán mérlegelendők és csakis annyiban jöhetnek figyelembe, a mennyiben az eredeti szöveg helyreállítása szempontjából megbízható kezességet nyújtanak arra nézve, hogy az eltérő olvasások közül melyik a helyesebb és így elfogadható. Még nem rendelkezünk azonban ezeknek a régi fordításoknak kriti-

kailag kifogástalan kiadásaival, miért is a rájuk való hivatkozás nem tekinthető döntő érvnek.

Legrégibb *keleten* a négy evangéliom *syr fordítása* a második századból, a melyet az ötödik század folyamán készült másolatban a nitriai sivatagon levő zárdában fedeztek föl. Kiadta *Cureton* (London 1858. Tischendorf szövegkiadásában a jegye Syr^{cur}). A második század végéről, vagy a harmadik elejéről való a *pešittâ* כְּשִׁיטָא szabad hű *syr fordítás*, mely nyomtatásban 1555-ben jelent meg Bécsben, aztán közrebocsátotta (Leydenben 2. kiadás 1717) *Leusden* és *Schaaf* (Tischdnál Syr^{sch}) és *Lee* (London 1823), meg *Greenfield* (London 1828). V. ö. *Reusch* J. G., *Syrus interpretatus cum fonte N. T. græco collatus* (Lips. 1741) *Wichelhaus* J., *De N. T. versione syriaca antiqua* (Hal. 1850).

Nevezetes a *Philoxenos* monophysita püspök megbízásából Polykarp által 508-ban készített szó szerint való fordítás, a mely *Charkel* Tamás átdolgozásában maradt fenn a 616. évről. (Tischdnál Syr^p). V. ö. *Bernstein*, de *Charklensi N. T. transl. Syriaca* (Breslau 2. kiadás 1854).

Még értékesebbek az *egiptomi* fordítások a harmadik századból. Ezek közül a felső-egiptomi, thebai vagy sahidí dialektuson készült fordításból (v. ö. *Lemm*, *Bruchstücke der sahid. Bibelübersetzung*. Lipse 1885), valamint az alsó-egiptomi memphisi, rendszerint koptusnak nevezett fordításból csak töredékek maradtak fenn (az utóbbiakat kiadta *Wilkins*, Oxford 1716).

Aethiópiában *geez* nyelven olvasták az újszövetséget már a negyedik században. A meglévő töredékeket közzétette *Bode* (Braunschweig 1753) és *Platt* (London 1830).

A közvetlenül görög szöveg nyomán eszközölt régi *arab* fordítás 1591-ben Rómában és utoljára *de Lagarde* P. kiadásaként Leipzigben jelent meg 1864. Az *Erpe* Tamás 1616-ban Leydenben kiadott arab újszövetsége nagyobbára *syr* és *kopt* fordítású szöveg alapján készült.

Az *örmény* fordítás az ötödik század első felében készült a *pešittâ* hatása alatt; a későbbi fordításoknál (Amsterdam 1666, Velenceze 1863) már a *Vulgata* nyomai is fölismerhetők.

Perzsa nyelven csak az evangéliomok jelentek meg; a londoni polyglottában levő szöveg (Tischdnál pers^p) a *pešittâ*, a *Wheloc* és *Pierson* kiadásában (London 1652—57) megjelent szöveg pedig a görög eredeti alapján készült (Tischdnál ez utóbbi jegye pers^{whc}).

A *georgiai* vagy iberiai a hatodik század végén keletkezett és az orosz biblia szerint való átnézés után látott napvilágot Moszkvában 1743.

A *gótok* számára *Ulflas* püspök (311—388) készített bibliafordítást. V. ö. *Waitz G.*, *Leben und Lehre des Ulflas* (Hannover 1840). Az evangéliomi töredékek az ötödik vagy hatodik századbéli leírás után maradtak fenn az upsalai könyvtárban levő *codex argenteusban* (kiadta *Uppström*, Upsala 1854, 57); az egészét kiadta *Gabelentz és Löbe* (Leipzig 1836—46. Tischdfnál *go.*) Ennek a fordításnak a nyelve zengzetesebb, mivel magánhangzóiban és teljes véghangokban bővelkedőbb, mint a mostani hochdeutsch, a mit ez a pár sor összehasonlítás is igazol:

Mannê sumus áihta tvans sununs.	Der Männer einer hatte zwei Söhne.
Jah kvath sa juhiza izê du attin.	Und [es] sprach der jüngere derselben zum Vater:
Attá, gif mis, sei undrinnái mik,	Vater, gib mir, was zurinne mir
dáil áiginis.	[treffe mich], den Theil des Eigenen.
Jah distáilida inuma svês sein	Und er vertheilte ihnen des Vermögen sein.

Ezeknél a keleti fordításoknál még régibb, mert már a második század végén ismeretes volt *nyugaton* a *latin* fordítás, a melyet Hieronymus *antiqua translationak* nevezett, megjegyezvén róla, hogy a hány példány van belőle, annyiféle a szövege. Ügyetlen es tanulatlan másolatók keze alól több ilyen latin fordítású kánon került forgalomba, melyek közül Augustinus legtöbbször becsülte az Italiában közkedvelt *Itala* versiót (de doctr. christ. 2, 15).

Az *Itala* eredetileg magában foglalta az egész biblia latin fordítását. Az ószövetségi könyvek közül csakis a Zsoltárok, Eszter könyve és néhány apokryphus maradt fenn teljes szöveggel, a többiekre csupán töredékekből következtetünk; az újszövetségi iratok szövegét ellenben részint latin, részint görög-latin codexek nyomán teljesen egybeszerkeszthetjük. Ilyen italabeli latin kéziratokat tartalmaz az evangéliomokra nézve a *codex vercellensis* a negyedik, *veronensis*, *bobbiensis*, *corbeiensis*, *palatinus*, *vindobonensis* az ötödik, *brixianus* a hatodik, *rhedigerianus* a hetedik, *colbertinus* a tizenegyedik századból; a görög-latin codexek közül legjelentékenyebb az evangéliomokhoz D, az Actához DE és Pál leveleilhez DEG. V. ö. *Sabatier Pt.*, *Bibliorum SS. latinæ versiones antiquæ seu vetus Itala cett., quæcunque reperiri potuerunt* (Remis 1743.

ed. 2. 1749- 51.) és *Breyther C. A.*, *De vi quam vers. latinæ in crisin ev. habeant.* (Merseb. 1824.)

Az ősi Itala mellett figyelembe jő szövegkritikai tekintetben az ifjabb *Vulgata* is, a melyet Hieronymus 383-ban kezdett készíteni és húsz év alatt fejezett be. Régi kéziratokban a *codex amiatinus*, *fuldensis*, *toletanus* és *forojuliensis* tartotta fön­n korunkig.¹⁾

γ) Az írott ősi szöveg kritikai megállapításánál értékes anyagot szolgáltatnak még az *egyházi atyák idézetei*,²⁾ a melyek korra nézve részben még a fordításokat is megelőzik és így ezeknél közvetlenebb szövegforrásokul tekinthetők; továbbá és még inkább azok a *régi exegetikai munkák*, a melyek egyes könyvek kimerítő értelmezésével foglalkoznak.

Görög írók a II-IV. századból: Irenæus, alexandriai Kelemen, Origenes, Hippolytus, Methodius, Eusebius, Athanasius, Epiphanius, Efrém (görög fordításban), Chrysostomus, nagy Basilius, jerusálemi Cyrillus, Macarius, Didymus; az ötödik századból és későbből: Theodoretus, alexandriai Cyrillus, damascusi János, cappadociai András, Arethas. Kevésbé tekintélyesek a tizedik századból: Oecumenius, Theophylactus, Euthymius Zigabenus.

Latin írók a II-IV. századból: Tertullianus, Cyprianus, Hilarius, Hieronymus, Augustinus, Ambrosius, Victorinus, Tichonius, Primasius; az ötödik századból és későbből: Rufinus, Fulgentius, Sedulius, Vigilius, Cassiodorus, Beda.

II. A nyomtatott szöveg.

A kritikai készlet tudományos elvek szerint való földolgozásának módja és haszna a *nyomtatott szövegkiadások* alapján állapítható meg; további előterjesztésem folyamán tehát figyelemmel leszek az egyes szövegeditiók forrására, alakjára, értékére, valamint

¹⁾ *van Ess*, *Pragmat. Geschichte der Vulgata.* Tüb. 1824. *Rönsch*, *Die lat. Bibelübersetzungen im christl. Afrika z. Zeit d. Augustinus a Kahnis-féle Zeitschr. f. d. hist. Theol.* 1867. 4.

²⁾ *Edel*, *Collatio critica locor. N. T., quæ in Actis concilior. græc. laudantur.* Arg. 1811. Egyébként összehasonlítandók a tárgyalás rendén jelzett és idézett munkák.

a kritikai anyagkészlet fölhasználásánál alkalmazott elvekre és az ezen réven elért eredményekre.¹⁾

A Vulgatát, kiváltképen annak újszövetségi részét, a tizenötödik század folyamán több ízben kinyomtatták, de a görög kánon első teljes nyomtatott kiadása, az *editio princeps*, csakis a tizenhatodik század második tizedében jelent meg. A görög szövegű zsoldtárok 1486. évi (velencei) kiadásának függeléke gyanánt középkori szokás szerint közölték Mária és Zakariás énekét (Lk 1⁴²⁻⁵⁶ és ⁶⁸⁻⁸⁰); aztán Aldus Manutius, a nazianzi Gergely költeményeinek a végén, János evangéliomának hat első fejezetét kinyomattatva szintén Velenczében 1504, és tíz évvel később külön lenyomatban megjelent a János evangélioma kezdetének tizennégy első verse Tübingenben; külömben 1514 előtt semmi egyéb újszövetségi görög szöveg nem látott napvilágot nyomtatásban.

A teljes újszövetségi görög kánon első ízben *Complutumban* (mai neve Alcalá de Henares) 1514 január 10. kelettel került ki sajtó alól; az egész biblia (biblia complutensia) pedig öt kötetben 1517 július 10.-re készült el, de a pápa a közrebocsátásra vonatkozó engedélyt csakis 1520 márczius 22. napján adta meg. E becses kiadvány létrejövételéért Ximenes Ferencz (Jimenes de Cisneros m. h. 1517 nov. 8) spanyol államférfit és toledói érseket illeti meg az elismerés, a ki az újszövetségi részt négy tudós, úgymint krétai Ducas Demeter, lebjirjai Aelius Antonius, Nuñez de Guzman Nándor és Lopez de Stunica, az ószövetséget pedig Alfonz alcalai orvos. Coronel Pál és Zamora Alfonz született zsidó, de aztán keresztvényé lett nyelvtudós férfiak közreműködésével rendezte sajtó alá. Főforrásul az előszó szerint állítólag igen régi és javított görög szövegeket, vetustissima simul et emendatissima exemplaria használtak, a miket X. Leo bocsátott a rendelkezésükre; azonban kritikai egybevetések nyomán kiderült, hogy a mű csakis XIII—XV. századbeli kéziratmásolatok alapján készült.

Az újszövetségi görög szöveg hehezetek és ékezes nélkül van nyomtatva, csakis a több hangzóból álló szavaknál van a hang-

¹⁾ Bibliotheca Novi Testamenti Græci cuius editiones ab initio typographiæ ad nostram ætatem impressas quotquot reperiri potuerunt collegit digessit illustravit *Eduardus Reuss* Argentoratensis. Brusv. 1872. VII+314.

súlyos szótag fölibe téve egy vonás. A görög szöveg mellett van külön hasábon a Vulgata, mindenütt sorról-sorra párhuzamosan olyképen, hogy a hol a görög vagy latin kifejezés több tért foglal el, mint az illető megfelelő párhuzamos tétel: ott az üres tért láncvonal tölti ki. A görögben kevésbé jártas olvasók könnyebb-ségére minden egyes görög szó előtt, mint szintén a megfelelő vulgatabeli latin szónál, betűjelzés van ilyenformán:

Ο ΘΕΟΥ ΒΕΤΗΣΟΥΣ ΕΠΡΟ ΔΕΞ	bJesus aergo cante dsex
ΕΠΙΜΕΡΩΝ ΤΟΥ ΙΠΑΣΧΑ ΕΓΓΛΕΝ	edies ipasche gvenit ibethaniã
ΒΕΙΣ ΙΒΡΑΝΙΑΝ, ΚΟΠΟΥ ΙΥΝ	kubi mlazarus lfuerat nmortuus
ΜΛΑΖΑΡΟΣ Ο ΠΤΕΒΝΗΚΙΩΣ, ΟΟΝ	oquē psuscitavit jesus.
ΠΥΓΕΙΡΕΝ ΚΕΚ ΡΥΕΚΡΩΝ.	(Joh. 12.,)

Változatosabb, sőt bonyolultabb is az ószövegségi kánonszöveg berendezése; nevezetesen a pentateuchust magában foglaló első kötet mindenik lapján három fő és két kisebb hasáb van; emezekbe nyomtatták jobbról az Onkelos thargumát, balról egy szó szerint való latin fordítást, mely a Zamora műve, amazokba pedig közbül van nyomtatva a Vulgata, balról a héber szöveg vocalisokkal, jobbról a LXX, ezzel a ximenesi megokolással: *Mediam inter has [columnas] latinam beati Hieronymi translationem velut inter synagogam et orientalem ecclesiam posuimus, tanquam duos hinc et inde latrones, medium autem Jesum, hoc est romanam sive latinam ecclesiam collocantes.* A betűjelzés és útalás itt is mint az újszövegségben. A 2—4. kötetben már csakis a héber szöveg, a LXX-beli görög és a latin fordítás van lenyomatva a jelzett módon. Az eredeti görög szövegben közölt apokryphusok mellett ott van a hieronymusi és egy szó szerint való latin fordítás. A mű hatodik külön kötetéül tekintendő a héber-káld szótár, nyelvtan és más segédeszközök, melyek szintén e biblia tartozékai.

Az ötvenezer aranyba került becses művet csakis hatszáz példányban nyomtatták, és mivel egy része elkallódott, oly ritka és drága, hogy 1829-ben a londoni brit múzeum egy példányt ötszáz fontért vett meg. Történelmi bece és jelentősége kétségtelen; kritikai szempontból azonban nem sokat ér, mert főképen az itacismus révén számtalan íráshiba, tehát szövegromlás van benne és mert variánsokat felettébb gyéren közöl.¹⁾

¹⁾ De rebus gestis a Franc. Ximeno, Cisnerio, Archiepiscopo Tolentino libri octo. *Alcario Gomecio* autore. Compluti 1569 fol. Lib. II. p. 37

Még a complutumi polyglotta forgalomba jutása előtt jelent meg Froben János baseli könyvnyomdájában rotterdami *Erasmus* hírneves theologus és humanista újszövetségi kiadása 1516-ban. Ez a későbbi keletű kéziratmásolatok nyomán sebtében készült és sajtóhibákkal teljes editio javítva megjelent 1519-ben s ez az erasmusi második kiadás volt a *Luther* fordításának forrása. Harmadik kiadása 1522-ben, a negyedik már a complutumi fölhasználásával 1527-ben és az ötödik 1535-ben került ki sajtó alól. A X. Leónak ajánlott kiadvány klasszikus latin fordítással, a negyedik kiadás meg a Vulgata szövegével és értékes jegyzetekkel is el van látva, mindamellett tudományos szempontból ma már, miként a complutumi, csakis történeti jelentőségűnek tekinthető.

A későbbi görög szövegű kánonkiadásoknál és a fordításoknál is a complutumi és erasmusi «editio princeps» szolgált forrásul, részint változatlanul, részint csekély szövegmódosítással egészen a tizenhetedik század végéig. Ez idő alatt a következő kiadók bocsátották közre görög szöveggel az újszövetségi kánont, úgy mint: Erasmus első kiadása szerint *Asulanus* András az aldini könyvnyomdában Velenczében multis vetustiss. exempl. collatis 1518; a második kiadás után *Anshelm* Tamás (Hagenau 1521), a harmadik kiadás nyomán *Bebel* János, Oecolampadius előszavával (Basel 1523. 31. 35. 38): *Plater* Tamás (Basel 1538. 40. 44); a harmadik és ötödik szerint *Brylinger* Miklós (1533. 43. több ízben 1588-ig).

Újabb és több kézirat nem egészen sikeres összehasonlítása után adta ki Simon *de Colines* (Colinæus) párisi nyomdász 1534-ben a maga recensióját; aztán a complutumi editio princeps fölhasználásával a tudós *Stephanus* Róbert (Estienne) és később fia Henrik imprimeur du roi Párisban (1546) azt az első editiót, melyet az előszó O mirificam regis nostri liberalitatem] kezdőszavai után (*O mirificam* kiadásnak nevezünk. Ugyanő tőle a 2. ed. 1549., a 3. ed. Paris 1550 [editio regia], a 4. ed. Genf 1551 Erasmus fordításával, a Vulgatával és versekre osztással s az 5. ed. az ifjabb *Stephanus* Róbert révén Paris 1569. A stephanusi 4. kiadás nyomán dolgozták át recensióikat: *Plantin* és *Rapheleng* (Antwerpen és

sq. *Seemiller*, De bibliis complutensibus. Ingolst. 1785. *Griesbach*, Prolegom. ad edit. secundam N. T. Halæ et Lond. 1796. sect. I. p. V. sq.

Leyden 1564—1612), valamint a *párizsi polyglotta* (biblia hebraica, samaritana, chaldaica, græca, syriaca, latina, arabica 10 kötet 1645., az újszövetség 5. és 6. kötet] 1630. 33), aztán Goldhagen is variánsokkal (Mainz 1753). Szintén a stephanusi recensio hatása alatt láttak napvilágot az Oporin (Basel 1552), Wechel (Frankfurt a. M. 1597. 1600. 16. 61), Brylinger (Basel 1563. 68), Crispin (Genf 1553. 63. 1604), Froschauer (Zürich 1559. 66) és még mások kiadványai.

Béza Tódor, Kálvin tanítványa és barátja, önálló recensióval ajándékozta meg a tudományt, a mennyiben ő az ifjabb Estienne szövegkritikai gyűjteményének és a saját birtokában levő s azelőtt ismeretlen kéziratoknak, valamint a keleti nyelvű fordításoknak szakavatott, beható összehasonlítása alapján, részben egészen új, de a szövegkritika által ma már nem mindenben helyeselt olvasásokkal bővítve, szövegkiadását saját fordítása kíséretében közrebocsátotta Genfben 1565. Ezt a kiadást arra való tekintetből, hogy a tisztán latin kiadás 1557-ben már megjelent, második bézai kiadásnak nevezzük. Akkoriban szívesen üdvözölték az angol, holland és helvetiai szakkörök. Később ismételtén megjelent Genfben 1582. 89. 98. s hat kisebb kiadásban 1565—67. 80. 90. 604. 611.

Béza recensiója nyomán, a variánsok önkényes és sokszor avatatlan elegyítésével, számos újszövetségi görög szövegkiadás került ki a német, holland és helvetiai könyvnyomdákból, míg aztán Leydenben a könyvnyomtató és kereskedő *Elzevir* testvérek, egy ismeretlen nevű szakember (talán Heinsius vagy Thysius?) által sajtó alá rendezett kiadást bocsátottak közre, a mely lényegileg szintén Béza recensiója szerint készült. Ez a híres *editio Elzeviriana*, mely 1624-ben (Lugd. Bat.) jelent meg ex regiis aliisque editionibus. A második (1633. évi) kiadás előszavában már ez a nézet olvasható: Textum ergo habes nunc ab omnibus receptum, in quo nihil immutatum aut corruptum damus... formam περιφύρητον και εἰῶνον h. e. ὀλιγὴν τε pariter και φιλήν. Azóta ezt a szöveget általánosan *textus receptus*nak hívják. Változatlan kiadásai 1641. 56. 62. 70. 78. Módosításai: az editio *Curcellaei* 1658. 75. variánsokkal; editio *Morini*, Paris 628. ed. *Wetsteniana* Amstel. 698. Arias Montanus latin fordításával; ed. *Böckleri*, Argent. 1645. 60.

Ez idő alatt angol földön pezsgő tevékenység indult meg a kritikai anyag gyűjtése, földolgozása és kiadása érdekében, s a fönt említett párizsi polyglotta értékes párja gyanánt Brian Walton

canterburyi érsek (m. h. 1661) többek közreműködésével kiadta a híres *londoni polyglottát* 1657-ben hat ívrét kötetben, közölvén az ó- és újszövetség eredeti szövegét a samaritán pentateuchussal és a chald, syr, arab, æthiop, perzsa s latin fordítással. Az újszövetségnél a stephanusi harmadik (1550. évi) kiadás görög szövegét nyomatta le az alexandriai codex olvasásával, és ehhez a hatodik kötetben azelőtt még össze nem hasonlított tizenhat kézirat variánsait közli. Majd Oxfordban 1675-ben *Fell* János püspök az elzeviri második kiadás szerint, de gazdag variánsgyűjteménnyel ellátva, érdekes előszó kíséretében új kiadást eszközölt (N. Test. . . . acced. var. lectt. ex plus centum MSS. codd. et antiquis verss. . . . itt van először egybevetve a gót és kopt fordítás is collectæ. Oxon. e theatro sheldoniano). Tudós tanítványa *Mill* János pedig harmincz évi tanulmányozása eredményének érvényesítésével 1707-ben kibocsátott és több mint harmincezer variánssal bővített s máig is értékes editiójával túlszárnyalt minden előző szövegkiadást.

A *német* tekintélyes szövegkritikusok sorában első helyen említhető *Bengel* János Albert württembergi sváb theologus, stuttgarti prælatus (m. h. 1752), első a lutheránusok közt, a ki a textus receptustól lényegesen eltérő új szövegrecenzióval állott elő, a melyet az összes előző editiókból saját kritikai elvei szerint alkotott egybe. Csakis olyan olvasást vett figyelembe, a mely már valamely kiadásban előfordult, kivéve az apokalypsiszt, melyet kéziratok nyomán változtatott. Döntő tekintélyűnek tartotta a latin fordításokat, az alex. codexet és az általa öt osztályba sorozott variánsok közül azokat, a melyek α) a bevett szöveg szerint kiválóbbak és β) valószínűleg a többieknél jobbak; egyebeket (γ δ ε) a nyomtatott szövegnek kisebb jelentőségűeknek nyilvánított. Műve: *Novum Test. ita adornatum ut textus probatarum edit. medullam, margo variantium lectt. in suas classes distributarum delectum, apparatus subiunctus criseos sacræ compendium, limam et fructum exhibeat.* Tübing. 1734. Ehhez tartozik az előbb kiadott *Prodromus N. T. gr. recte cauteque adornandi* 1725 és *Notitia N. T. recte cauteque adornati* 1731. Kézi kiadásai kritikai széljegyzetekkel az *apparatus criticus* nélkül megjelentek Stuttgartban 1734. 38., Tübingenben 1753. 62. 76. és fia *Bengel* Ernő útján 1790.

Wetstein Jakab János baseli lelkészfi (élt 1693–1754) történelmi és philologiai kommentárral ellátott új kritikai kiadást bocsátott közre, a melyben az ókori klasszikusok vonatkozó helyei-

nek jelzése is helyet talált. Ő hasonlította össze először a syr Philoxenianát számtalan kézirattal együtt s azokat pontosan leírta és revideálta is. Heterodoxia gyanujába kerülvén, hazáját elhagyta s Amsterdamban az arminianusokhoz szegődött, s ez a társaság hatással is volt elveire, kritikai eljárására egyaránt. Alapszövegül a textus receptust nyomatta le és az általa ajánlott változtatásokat jegyzetek alakjában közölte. Editiójának címe: Nov. Test. gr. editionis receptæ cum lectt. var. codd. MSS. edd. verss. et patrum nec non commentario pleniore ex scriptoribus hebr. gr. et lat. . . . op. et stud. J. J. Wetst. Amstel. 1751. 52. két kötet. Noha elfogultság sugalmazta munkáját, mindamellettt figyelemre méltó.

Új korszakot jelöl az újszövetségi szövegkritika történelmében *Griesbach* János Jakab előbb hallei, majd jeni tanár (elt 1745—1812). Történelmileg és okmányilag igyekezett megállapítani a legrégebb és legáltalánosabb szöveget, nevezetesen azt, a melyet a kritika úgy a keleti, mint a nyugoti bizonyágtételek szerint hitelesnek fogadhat el. Kiindult az elzeviri kiadás textus receptusából, de ettől számtalan helyen eltér. A rendelkezésére állott rengeteg mennyiségű készlet ügyes fölhasználásával előnyösen javította az előző szövegkiadásokat. Elsőben közzétette a három első evangéliom synopsisát bő variánsgyűjteménnyel (Hal. 1774. ed. 4. 1827), aztán a negyedik evangéliomot és az Actát (1775), majd ugyanekkor a leveleket és az apokalypsist. E műve kiegészítéseiül tekinthető *Symbolæ criticæ ad supplendas et corrigendas var. N. T. lectionum collectiones* (Hal. 1785. 93.), melyben beszámol az egybevetésnél követett elveiről és eljárásáról. Rendszerét azonban a tudomány nem fogadhatta el megfelelőnek, mert föltevéseiben nagyon is egyéni és a textus receptust gyakorta indokolatlan módosításokkal helyettesíti, a mit részletesen föltárni megkísérelt *Matthæi Keresztély Frigyes* «Ueber die sogen. Recensionen, welche der Herr Abt Bengel, der Herr Dr. Semler und der Herr GKR. Griesbach in dem Texte des N. T. wollen entdeckt haben. Leipz. 1804» című iratában. Griesbach recenziója német, norvég, angol körökben számos kiadást ért.¹⁾

A Griesbach-féle recenziórendszer leghevesebb ellenfele *Matthæi Keresztély Frigyes* előbb (1785 óta) meissenai gymn. igazgató,

¹⁾ *Augusti*, Ueber Griesbach's Verdienste. Bresl. 1812.

később (1789-től kezdve) Wittenbergben, majd (1805 óta) Moszkvában a görög irodalom tanára (m. h. 1811): százhárom moszkvai és más kézirat összehasonlítása után, a textus receptushoz közel álló, de gyakorta a complutumival egybehangzó szövegkiadást bocsátott közre «N. Test. ex codd. mosquensibus nunquam antea examinatis emendavit lect. var. animadv. criticas et scholia gr. inedita adj. C. F. Matthæi. Riga 1782—88» címen, közölve a Vulgatát is. Főérdeme az alapul vett kéziratok összehasonlítása és a hasonmásban kinyomatott kéziratmutatványok leírása.

Jelentékeny kiadványnak ígérkezett *Birch* András szöveg-
editiója, a melynek létesítése végett ő a dán kormány költségén *Adler* Jak. G. Ch. és *Moldenhauer* Ghf. társaságában a római, firenzei, bécsi és kopenhágai könyvtárakban fölfedezett kéziratokat és a syr fordítást gondosan egybehasonlította és a közös tanulmány eredményét a stephanusi (1550. évi) kiadás szövege kapcsán sajtó alá rendezte. Az 1795. évi kopenhágai nagy tűzvész alkalmával azonban az értékes készlet nagy része elhamvadt, és csakis az 1788-ban Hafniában, azaz Kopenhágában, megjelent négy evangéliumi szöveg maradt meg épen; az Acta, a levelek és az apokalypsis pedig csupán a lángokból megmenthetett töredékes készlet fölhasználása folytán láthatott napvilágot szöveg nélkül, mint *variae lectiones ad textum Act. et Epp. ex Codd. etc Hafn. 1798. Apoc. 1800. Evangg. 1801.*

Megemlíthető itt 1786. 87-ből *Alter* Ferencz Károly szövegkiadása, a melyben a bécsi minusculus codex Lambeccii 1. és huszonegy más bécsi kézirat, valamint a szláv, kopt és latin fordítás olvasásmódjai vannak külön-külön lenyomatva.

Figyelmet érdemel *Scholz* Jún. Márt. Ágoston bonni róm. kath. theol. tanár (m. h. 1851) új teljes szövegrecenziója, a melyet főképen Keleten gyűjtögetett készletének gondos fölhasználása után mintegy harminczezer variáns jelzése es meghatározása kapcsán bocsátott közre Leipzigben 1830. 36. 2 kötetben. Szerinte összes szövegtételek két osztályba sorozhatók, nevezetesen: α) a textus receptussal egyeznek a keleti, vagyis konstantinápolyi, β) tőle eltérnek az alexandriai, vagyis nyugoti kéziratok bizonyítékai. De mivel ez utóbbiak közt szintén nagy az eltérés, az előbbieken egyeznek egymással: tehát az elsőbbség és hitelesség a bizánczi kéziratcsaládot illeti meg, a melynek eredete a legősibb időre vezethető vissza. Ez a scholzi elmélet merő ellentétben van Gries-

bach és az újabbkori szövegkritikusok abbeli fölfogásával, mely szerint voltaképen az úgynevezett alexandriai szöveg a legmegbízhatóbb. Mindamellet, minthogy Griesbach csakis nyomós érvek hatása alatt módosította a bevett szöveget, a melyet viszont Scholz a bizánczi variánsokkal támogatott: végeredményileg mindkettőjük recenziója az ellentétes elvek mellett is hasonlít egymáshoz.¹⁾

A textus receptustól és minden előző hypothesis-tól egészen függetlenül fogott munkához *Lachmann* Károly hírneves kritikus, berlini tanár (m. h. 1851), a ki úgy vélekedett, hogy az őseredeti szöveg megtalálásáról le kell mondani, és így a tudomány csakis a viszonylagosan legrégebb szöveget állapíthatja meg. E végből szerintre nincs szükség a temérdek kézirat egybevetésére, hanem elégséges a legrégebbek gyanánt elismert codexek és kiválóbb egyházi atyák, esetleg másod sorban a Vulgata egybehasonlítása olyanformán, hogy a hol például a keleti és nyugoti bizonyítékok (még a nyilvánvaló íráshibákat is ide számítva) egyeznek, ott az illető olvasás el van döntve; a hol ellenben eltérés van, ott az egyik olvasás a szövegbe iktatható, a másik meg széljegyzetként jó figyelembe. Ám, hogy az eltérő olvasási alakok közül melyik az autentikus és melyik a bizonytalan: azt *Lachmann* is egyéni mérlegelés után döntötte el. Innen van az, hogy bár helyes alapelvűből indult ki, mindamellet a szöveget történelmileg hű alakban nem volt képes helyreállítani.²⁾ Recenziója stereotypkiadásban megjelent Berlinben 1831. (37. 46), majd később *Buttmann* Filep bővítésével két kötetben, Berlin 1842. 50. és unciális nyomással ugyanott 1862.

Az eddig ismertetett rendszereknél kétségkívül indokoltabb, jelentősebb és épen azért aránylag a legáltalánosabb tetszésre talált *Tischendorf* Konstantin leipzig-i theol. tanár (élt 1815—74) recenziója. Ő a *Lachmann* alap gondolatához képest szintén a legrégebb korú tekintélyes kéziratoknak adta az elsőbbséget s kiválóan súlyt helyezett az ősi bizonyítékok számára és értékére: mind-

1) *Scholz*, *Curæ criticæ in historiam textus evv. Heidelb. 1820. Biblisch kritische Reise in Frankreich, der Schweiz, Italien, Palæstina und im Archipelagus in den Jahren 1818—21. Leipz. 1823. De virtutibus et vitiis utriusque codicum familiæ. Lips. 1845.*

2) *Fritsche*, *De conformatione N. T. critica quam C. Lachm. dedit. Giss. 1841.*

amellett harmincz évnél hosszabb időre terjedő fáradhatatlan és sikerdús tanulmányozásának folyamán nem volt képes ő sem megvalni egyéni kedvencz föltevéseitől s következtetéseitől; a minék az lett az eredménye, hogy rendszerében szinten sok kérdés maradt eldöntetlenül. Recenziójának első kiadása Leipzigben 1841-ben jelent meg; ez azonban az idő folyamán folszaporodott kritikai segédeszközök és több-több nyomós variáns mérlegelése következtében lényeges változtatásokon ment át, a míg az editio octava critica maior két kötetben (Lips. 1869. 72) megjelent. Ennek ki egészítéséül adta ki *Gregory* (szül. 1846 Philadelphiiában, 1873 óta leipzig tanár) nagybecsű Prolegomenáját az amerikai tudós Abbot Esdrás (m. h. 1884) támogatásával 1884—94. Tischendorf recenziója úgysis mint stereotyp akadémiái kiadás számos lenyomatban forog közközen.¹⁾

Érdeemes működést fejtettek ki a kéziratok összehasonlítása és újszövetségi szövegkiadások közrebocsátása tekintetében *Westcott* (szül. 1825) és *Hort* (1828—1892) cambridgei theologusok, *Scrivener* (m. h. 1891) és még számosan, a kiknek kritikai elveiről más helyen és más alkalommal szölok részletesen.

A kizárólagosan kéziratok alapján eszközölt eredeti kiadások (*editiones principes*) és a kritikai elvek szerint kéziratok nyomán, korábbi kiadásokra való tekintettel, vagy a nélkül történt átalakítások (*recensiones*) után megemlítjük immár az új elvek szerint, de újabb kéziratok figyelembe vétele nélkül változtatott szövegkiadásokat (*recognitiones*). Ezek közt legértékesebb a griesbachi szöveg önálló recognitiója, melyet *Knapp* hallei tanár (m. h. 1826) adott ki (Halle, 1797. 1813. 24. 29. 40. két-két részben). Bevezetésül közli a szöveg rövid történetét és elvi fölfogását, a szöveg alatt pedig bő szemelvényekben a variánsokat. Griesbach és Knapp recognitióját *Vater* hallei tanár (m. h. 1826) adta ki (Halle 1824); a Knapp-féle második kiadást pedig, a griesbachi és lachmanni olvasási alakokra való tekintettel, latin fordítás kapcsán *Goeschen* nyomatta le (Leipzig 1832). Értékes *Theile* leipzig tanár (m. h. 1854) stereotyp kiadása (Leipzig 1842. 44. 48. 50. 52. 54. 56. 58. 65.), továbbá *Tittmann* leipzig tanár (m. h. 1831) recognitiója (Leipzig

¹⁾ *Volbeding*, C. Tischendorf in s. 25jähri gen schriftstellerischen Wirksamkeit. Leipz. 1862.

1820. 28.), a melyet *Hahn* előbb leipzig, majd breslauer tanár (m. h. 1863) revideált a scholzi és lachmanni olvasási alakok figyelembe vételével (Leipzig 1840). Egyéb recognitiókat — mint p. o. Griesbach nyomán a *Baumgarten-Crusius* jenai tanárét (m. h. 1843). Lachmann szerint *Reithmayer* müncheni tanárét, legújabbán meg *Nestle* Eberhard értékes [5.] kézi kiadását (Stuttgart 1904) — e helyen csak érintve, jelezzük még, hogy *Gratz* Alajos Peter előbb tübingeni, később bonni tanár lenyomatta sajtóhibáival együtt Tübingenben 1821-ben a complutumi szöveget a Vulgatával és széljegyzetképen Stephanus, Griesbach s Matthæi variánsaival. Ismételt kiadása napvilágot látott Mainzban 1827, új czímlappal 1851. Aztán *van Ess* Leander a X. Leó pápa által approbált complutumi és erasmusi szövegből egybeállított kiadását sajtó alá rendezte, szintén a fentebbi variánsokkal (Tübing. 1827).

A mi a hittanhallgatók által használt jutányosabb árú recognitiókat illeti, ezek többnyire az angol és német nyomdákban kerülnek forgalomba, de a holland, helvetiai, amerikai, sőt francia és olasz tudományos körök is bocsátanak közre újszövetségi görög szöveg-editiókat.¹⁾

Szövegtörténelmi kutatásunk tehát igazolja, miként az újszövetségi kánon, a fölmutatott szóváltozások mellett is bámulatosan egyöntetű és egészben véve ihletett okmánygyűjtemény, a melyet lelki épülés és erköcsi tökéletesbülés czéljából méltán óhajt anyanyelvén olvasni minden keresztyén. Ez óhaj teljesülését mozditják elő a különböző nyelvű fordítások.

(Debreczen.)

ERDŐS JÓZSEF.

¹⁾ *Reuss*, Die Geschichte d. heil. Schriften N. T. Braunschweig 1864. *Guericke*, *Bleek*, *Weisz*, de *Wette* isagogikái. *Nestle*, Einführung in d. griech. N. T. Göttingen 1899. *Gregory*, Textkritik des N. Test. Leipz. 1900. 02. v. *Soden*, Die Schriften des N. T. Berlin 1902.

SHAKESPEARE ATHÉNI TIMONJA.

(Folytatás.)

II.

Külső és belső okok, a szöveg romlott volta, a szerkezet gyengeségei s ellenmondásai, a stil helyenkint szembeötlő lazasága s a verselés gyarlósága korán ébresztették azt a gyanút, hogy Timon vagy egyáltalán, vagy legalább részben nem Shakespeare műve. Mérlegelni fogjuk ezen okokat és számon tartjuk a különféle nézeteket, mielőtt a szerzőség kérdésében végleg megfogalmazzuk saját ítéletünket.

Már *Coleridge* azt hiszi, hogy a színészek rontották el Timon szövegét, s e nézetet később *Tschischwitz* is magáévá tette. *Charles Knight*, a költő egyik jeles kiadója azt tartja, hogy Shakespeare egy ismeretlen szerző művét kissé kidolgozta «with some few occasional touches here and there.» (*Pictorial Edition of Shakspeare 1838 I 333 és Studies of Shakspeare*). *Rev. Fleay* ellenkezőleg azt hiszi, hogy a dráma magva Shakespearetól van, de a színpad részére egy nálánál gyengébb kéz dolgozta fel. Meg is nevezi *Cyrrill Tourneurt*, a kinek hasonló munkái e korból ismeretesek. (*Transactions of the New Shakspeare-Society Series I. Part 1. 130 sk. lk.*)

Nicolaus Delius egész elméletet dolgozott ki, hogy érthetővé tegye azokat az ellenmondó jelenségeket, melyeket a tragédián észlelt. Az ő fölfogása először az volt,¹⁾ hogy Shakespearenek volt része Timon megírásában, de a mű egészben nem tőle ered. Mikor a Timon-probléma foglalkoztatni kezdte, akkor érkezett már abba a korba, melyben a költői képzelet egyensúlyt tart a filozófiai elmélyedéssel. Ez időben egyes lélektani kérdések költői feldolgozása, valamely sajátyszerű és merőben egyéni jellem mélységeibe való behatolás talán jobban vonzotta, mint maga a költői és művészi elrendezés, a drámai anyag össze- és kibonyolítása. Talán azt mondhatnók, hogy jobban érdekelte a *conceptio*, mint a *compositio*. S ha ebből a szempontból nézzük a dolgot, akkor többé nem oly föltűnő, hogy érettebb korában is biztos és gyakorlott kezét más ember drámájára tette és pedig nem azért, hogy ennek tökéletlenségeit, melyek az ő fölényes éleslátása előtt legkevesebbé maradhattak elrejtve, eltüntesse alapos átdolgozás útján, hanem hogy *psychologiai* mester voltát egyetlen egy jellemnek, persze a dráma középpontjának, kifejtésében gyakorolja és bebizonyítsa.

¹⁾ *Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft* II. 335—62.

Mindaz, a mit Delius eddig mond, teljesen megállja helyét. Shakespeare okvetetlenül érett korban írta Timonját; a darab története, az, hogy az 1623. folio-kiadás előtt sehol sincs említve, ezt eléggé bizonyítja. De a tragédia sötét, világgyűlölő hangulata, a stil, a jellemzés módja mind a mellett szól, hogy Stratford elhagyatott magányában keletkezett. Való az is, hogy a költőt vonzotta ez a roppantul érdekes jellem, mely boldog önfeledtségben addig tékozolta szíve és vagyona minden javát, míg az emberek aljassága egyszerre, villámcsapásként meg nem fosztotta emberszeretetétől s nem tette világgyűlölővé. De hogy e jellemet megragadja, magáévá tegye és földolgozza, ahhoz nem volt szüksége kész drámára; hisz láttuk, hogy a hős alakja eléggé ismert volt Lukianos és Plutarchos révén is.

Delius azonban *per analogiam* arra a következtetésre jut, hogy Shakespeare teljes drámát dolgozott fel, nem töredékeket egészített ki. A közönség ismerte már Timont a színpadról és megszokta régi alakjában. A költő számolt ezzel a darab további sorsára nézve fontos körülménnyel, s a terven nem változtatott sokat. Így tett különben *King John* és a *Taming of the shrew* című darabokkal is, pedig ezek nem részben, hanem egészben az ő drámái; mégis meghagyta az előttünk ismeretlen szerzők tervét és scenariumát, mert a közönség már így ismerte és szokta meg őket.

Mennyire ismeretes volt Timon alakja, arra két feltűnő helyet idéz. Az egyik *Guilphin «Skialetheia»*-jában van (1598): Like hate-man Timon in his cell he sits. Jack Drum *«Entertainment»*-jében ezt írja: But if all the brewer's jades in the town can draw me from the love of myself, they shall do more than e'er the seven wise men of Greece could. Come, come; now I'll be as sociable as Timon of Athens.

E helyek azonban korántsem bizonyítják, hogy egy Timon ezimű vagy róla szóló dráma lett volna népszerű, csakis azt, hogy maga az alak volt ismert, sőt közmondásos. Delius végső következtetése az, hogy a költő nem ismerte és nem használta sem Lukianost, sem Plutarchost, hanem az ismeretlen szerzőnek ezen ismeretlen Timondrámáját; ezt dolgozta fel, helyesebben ezt javította ki. Későbbben azonban Delius ezt a nézetét maga volt kénytelen elejteni, mint alább látni fogjuk.

Benno *Tschischwitz*¹⁾ a darab egyenletlenségeinek, a szoros compositio hiányának okát egyebütt látja. A Hemming-Condell-féle kiadáshoz rossz szövegkönyv állott rendelkezésre; lehet, hogy az egész drámát egyes szerepekből kellett összeállítani. De a darab már akkor

¹⁾ Jahrb. der Shakespeare-Gesellschaft XI. 199. s. ktk.

tizenöt éve forgalomban volt, s a színészek nem tartották lelkiismeretlenségnek, ha szerepükbe beleírtak néhány tetszetős, hatásos sort; viszont az is megeshetett, hogy kimaradtak sorok, sőt jelenetek belőle. Akárhány czélzás van személyekre és dolgokra, melyeknek sem előzményük, sem következményük nincs. Ezzel Shakespeare föl van mentve attól a vádtól, melylyel Delius illetve, hogy az idegen szerző drámájának átdolgozásában hanyagul s felületesen járt el, meghagyott benne ellenmondásokat, nem illesztette saját szerzeményét a készen talált darabokhoz. De viszont két új nehézség támad. Először is most a hanyagság vádja teljes súlyával a két kiadó, Hemming és Condell ellen fordul; pedig a költő e két barátja páratlan odaadással, kegyelettel és tőlök telhető lelkiismeretességgel végezte dolgát, s nincs rá semmi ok, hogy így meggyanusítsuk jóhiszeműségüket. Másfelől azonban merész föltevés a színpadon elhasznált, ezerszer forgatott szerepekről beszélni körülbelül 1608—1623-ig terjedő időközre nézve, holott éppen semmi adatunk sincs arra nézve, hogy ez időben Timon színpadra jutott volna.

Kullmann ¹⁾ oly messze megy az elméletgyártásban, hogy fölteszi: Shakespeare már más művét dolgozta át, és Shakespeare átdolgozásán még egy harmadik kéz változtatott. Ezt teszi aztán felelőssé a darab minden hibájáért. Karl *Elze* ²⁾ szintén azt hiszi, hogy Shakespeare ismert és átdolgozott egy régebbi Timont, s az ő darabját is a színészek szerepeiből róttá össze a két kiadó a folio részére. *Friesen* ³⁾ elfogadja a Knight-Delius-féle elméletet; a darab neki sem tetszik, s azt hiszi, ha valaki kedvét találja a darabban, annak inkább a szerző, mint a műve lehet az oka. Torsónak tekinti a tragédiát, melyből egyes részletek Shakespearenek tulajdonítandók, mások azonban idegen kézből erednek. Hogy azonban ily körülmények közt a kiadók mikép merték a kétségtelenül shakespearei művek gyűjteményébe beiktatni, az szerinte mindig érthetetlen marad.

Mind e többé-kevésbé jelentékeny s avatott Shakespeare-kutatók azzal, hogy valami formában kétségbe vonták a mű teljes shakespearei eredetét, egyúttal vagy lesujtó, vagy legalább is elítélő kritikát mondtak a darab értékéről. Hisz ép az volt a kiindulópontjuk, hogy a mi ennyire gyenge, az a nagy költőtől nem származhatik. Az elítélő

1) Schnorr v. Carolsfeld's Archiv für Literaturgeschichte 1882. XI. 196. sk. lk.

2) Vorrede zum Timon v. Athen in der Ulrici'schen Sh.-Ausgabe. Továbbá önálló műve: William Shakespeare. Halle 1876.

3) Hermann Freiherr von Friesen: Will. Shakespeare's Dramen von 1601 bis zum Schluss seiner Laufbahn. Wien 1876.

kritikákhoz csatolhatjuk Gustav *Rümelin* nézetét, a ki egy egész kötetet szentelt Shakespeare nagyságának lerombolására, s a ki a Timonról így nyilatkozik: ¹⁾

«Es ist interessant, dass Timon zu Shakespeare's spätesten Stücken gehört; er zeigt sich gegen die Fabel eines Stücks fast noch gleichgültiger, als in seiner früheren Zeit; sie diente ihm nur zur Folie, zum leichten, an sich bedeutungslosen Anlass, um seinen Empfindungen freien Lauf zu schaffen. Dass Handlung und Charakteristik im innigsten Verband mit einander stehen, dass auf ihrer Uebereinstimmung die tragische Wirkung wesentlich beruht, dass man nicht aus der nächsten besten Anekdote, Chronik, Novelle ein Sujet herübernehmen kann, um Geist, Witz, tiefe Weisheit, glänzende Bilder und Gedanken, wie die Lichter am Weihnachtsbaum, äusserlich daran aufzuhängen, das ist ihm nie recht deutlich geworden.» Tekintettel arra, hogy Rümelin elismeri a szellemet, elmésséget, mély bölcseséget, ragyogó képeket és gondolatokat s azonfölül még kiváló nemzetgazda és politikus is: kritikája még Timonra nézve nem balálos ítélet. Sokkal kegyetlenebbül bánik el a tragédiával és szerzőjével Roderich *Benedix*, számos vígjáték s bohózat szerzője, a ki nemzeti féltékenységből kelt ki az angol költő buzgó kultusza ellen. Műve: *Die Shakespearomanie. Zur Abwehr*. Stuttgart 1873., párbeszédese alakban van írva, nyilván, hogy szórakoztatóbb legyen s egyuttal Platon emlékét idézze föl.

«Dieser Timon von Athen, írja Benedix, kostet der Shakespearomanie viel Kopfzerbrechen. Ein grosser Teil derselben will Shakespeare die Verfasserschaft ganz absprechen, ein anderer Teil will in dem Stück nur eine Uebersetzung eines fremden Stoffes sehen, ein dritter Teil nur eine corrumptierte Uebersetzung eines Shakespeare'schen Stückes... Mich dünkt, dieser Inhalt könnte Gelegenheit zu den fesselndsten Seelengemälden, zu der interessantesten Charakterschilderung geben. Aber eine solche zu schaffen ist Shakespeare nicht gelungen!»

Zoilus mestersége az irodalom világában hasonlít Herostrates szerepéhez. Szerencsére a Zoilusok munkája nem sikerül, mert mennél jobban erőlködnek, mennél vakmerőbb volt a szándék, melylyel rájuk csóvát vetettek, az Artemis-templomok annál épebb fényben tündökölnek.

III.

Számba kellett vennünk a philologiai és æsthetikai elvekből kiinduló kifogásokat, és nem mellőzhetjük el a magasztaló bírálatokat

¹⁾ Shakespeare-Studien. Stuttgart 1866.

sem, ha ezt az érdekes műremeket minden oldalról meg akarjuk világitani. Tieck, Schlegel munkatársa a klasszikus német fordításban, egyenesen Hamlet folytatásának tartja. És, mint alább látni fogjuk, van is valami hasonlatosság a két lelki állapot közt. Timon is, miként Hamlet, joggal kiálthatna föl: «Kifordult a világ!» Kreyssig is, kinek oly jeles értekezéseket köszönhet a Shakespeare irodalom, azt tartja, hogy Hamlet és Lear gondolkörébe tartozik. A háládatlanság itt nem mutatkozik oly elvetemült alakban, mint Learben, mert nem a gyermekek elfajult szívéből fakad; de másfelől Timon ment a hóbortos, szeszélyes, ingerlékeny király hibáitól is, ekkép vele szemben a háládatlanság még rútabb bűn.¹⁾ *Gerrinus* (Shakespeare IV. 164.) mindössze annyi megrovandót talál rajta, hogy szerkezete némely pontban laza és nem befejezett. Ellenben a gyakran megrótt verselést nem látja gyarlóbbnak vagy szabálytalanabbnak a szokottnál. Nagyon szépen és sok értelemmel szól a drámáról *Wölffel*,²⁾ különösen a Shakespeare-nél oly mesterileg megconciált jellembeli parallelismus, az egymást symmetrikusan fedő ellentétek emberszeretetet s embergyűlölet közt keltették föl csodálatát.

Nagyon érdemes munkát végzett Dr. Wilhelm *Wendtlandt* nagyterjedelmű tanulmányával, mely a Timon-kérdés egész történetét felöleli,³⁾ és a méltatlanul meghurczolt tragédiának és szerzőjének teljes elégtételt ad. Mindenek előtt védelmébe veszi a folio-kiadás két szerkesztőjét azon gonosz vád ellen, mintha az ő kezükön romlott volna meg az eredeti kézirat. A szembeszökő gyarlóságokat így magyarázza: Timon az utolsó periodusban, a költő fájdalmas, beteges lehangoltságában keletkezett; a költő egyszerűen leírta minden utólagos simítás, egyengetés nélkül, és ez az első fogalmazás került Henning és Condelle kezébe; ezek aztán változatlanul fölvették a folio-kiadásba.

Általában a *Tempest*-et tartják Shakespeare utolsó művének. Az életrajzokba oly szépen beleillik, hogy pályája végén megbékélt, levetette gyötrő pessimismusát és a megállapodott, megtisztult bölcsesség harmonikus alkotásával tette a koronát összes költészetére. Bebizonnyítva azonban nincs, hogy a Vihar utolsó műve. Ép úgy lehet a Timon is az. Elkeseredett hangulatában, a közeledő öregség kórjával, bajaival küzdve, érezve ama ragyogó és erkölcstelen világ háládatlanságát, melynek sértődötten hátat fordított, elmélkedni kezdett saját helyzetéről s halála után elkövetkező jövődjéről. Szívében s elméjé-

1) Kreyssig: Vorlesungen über Shakespeare 1859. II. 391.

2) Album des litterarischen Vereins, Nürnberg 1861. 47. s. k.

3) Jahrbuch der deutschen Shakespeare-Gesellschaft XXIII. 107—192.

ben melancholikus reflexiók raja kelt föl, elhomályosítva isteni derűjét. *Hamlet* óta mind sűrűbben lépnek föl e komor szemlélődések; gondoljunk Lear fenséges örületére, mikor a földi igazságszolgáltatást állítja pellengérré; Coriolanus türelmetlen kifakadásaira a gyalázatos tömeg ellen; Antonius és Cleopatra mesteri szövevényére, de főként *Troilus és Cressidának*, Timon ikertestvérének, teljesen subjectiv, elkeseredett, embergyűlölő hangjaira, Ulixes bölcseségére, Thersites durva szabadszajúságára.

Vége a költő serlege kicsordult. Nem bírt tovább a szívért szorongató indulatokkal, könnyíteni akart magán költészete segítségével s írt egy tragédiát, melyben többé nem itt-ott hangzik föl baljóslatún az embergyűlölet, hanem végigsüvít rajta; a hol nem egy jelenet parodizálja az emberi igazságot, hanem egy egész dráma; a hol nem alkalmilag bölcselkednek az emberek háládatlanságáról, hanem erélyesen, kitartón, daczos következetességgel mutatják föl a háládatlan embernek önnön ábrázatát.

Sokat, fájdalom, nem tudunk Shakespeare életéről. De ahhoz elegend, hogy stratfordi hangulatát 1602—3 után megérthessük. S ezen a megértésen fordul meg minden. Mert talán öntudatlanul, de annál gyönyörűbb naivitással írták barátai a folio előszavában To the great Variety of Readers:

«Reade him therefore, and againe, and againe: and if then you doe not like him, you are in some manifest danger, not to understand him.» Ha nem szeretitek, több, mint bizonyos, hogy nem értitek.

A drámai költő nem szokta saját érzelmeit színpadra vinni. Személyeinek saját érzelmeik, gondolatviláguk, életfelfogásuk van. Ha a költő minden áron valamely eszméjét vagy principiumát akarja kifejezni, mindig félő, hogy tolakodóvá, indiscretté lesz, «man merkt die Absicht und wird verstimmt.» De a tárgyilagosság is szabály, tehát van alóla kivétel. Maga minden drámai költészet mestere, Shakespeare, szolgáltatja erre a legjobb példákat. Különösen utolsó művei félreismerhetetlen jeleit hordják magukon személyes érzéseinek. Szinte halljuk néha a költő feljajdulását oly jelenetekben, mint Troilus és Cressida ötödik felvonásában a II. szín.

Let it not be believ'd for womanhood!

Think, we had mothers.

Az átkok, szidalmak, megvetés, gyűlölet egész tengere hullámozott annak a szívében, a ki Lear jeleneteit a fenyéren, Coriolanus forumi színét s bucsúját, Timon negyedik s ötödik felvonását írta.

És épen ezt az utolsót, a legsubjectivebbet, támadta meg a

kritika; azt, a melyhez legkevesebb joga volt közelednie, azt, melyben a költő egészen a maga sorsát ábrázolta. Kifogásolták, hogy sok a ríme, szabálytalanok a blankversei, gyakran szakítja félbe a próza a verset, és a couplet többször van benne alkalmazva, mint egyebütt. Valóban gyermekes kifogások, ha meggondoljuk, mily kevésbé lehetett a költőnek szándékában épen ezt a darabját az ugynevezett «műgond» esztergályos mesterségével fűni-faragni, gyalulni, kisimítani. *Merész rögtönzés ez*, a rögtönzés közvetlenségével és következtelenségével. Ezzel nem keresett dicsőséget többé. De minek is? «Like madness is the glory of this life», örütség e világ minden dicsősége. Ő tudhatta legjobban, hisz neki jutott belőle elég. Oly sok, hogy bőven osztogathatott másoknak is. S a kincs? Szemét, értéktelen lom. Ő érezte, mert bírta a legbecsesebbet, a lángelme színaranyát és szórta gond nélkül, pazaron, mint egy nagylelkű fejedelem. S mi lett a vége? A ragyogó világ, a királynő s udvara, a fényes Essex s a bőkezű Southampton, a világhírű Bacon és a tudós Jonson mind eltűnt a mult egyre ködösebb emlékei közé, s a valóságban nem maradt egyéb, mint az Avon parti kis falu piszkos népe, a kis kufárok és vargák, a Henley-street egyforma viskói, ez a szűk, fojtó világ, melyben a világ legnagyobb szelleme élte önkéntes száműzésének napjait. London és Athén egyet jelent e sötét tragédiában, Shakespeare maga Timon, az embergyűlölő. Fölegedett-e még e gyűlölet, hogy a filozófia, az öreges bölcsesség derús humora ragyogja be bucsuzó napként pályáját, vagy e haraggal szívében költözött-e el a tartományba, honnét nem tért meg utazó: ki tudná megmondani?

IV.

Ismerjük Timon forrásait s azt a belső indítékot, mely e tárgy választására hajtotta. Láttuk azt is, hogy műve bizonyos tekintetben befejezetlen, s alább részletesen fogjuk látni szerkezetének némely egyenetlenségeit. Nézzük már most közelebbről ez alkotást, hatoljunk belsejébe, hogy egészen megérthessük, elemezzük hőse jellemét és tragikumát s mellékszemélyei mineműségét. Rendkívül érdekes kép fog elénk tárulni, mely bőven jutalmazza fáradozásainkat. Előre is jelenthetjük, hogy a költő pártján találjuk Schillert, a ki ellentétben Goethevel nagyon sokra tartja e tragédiát, s a kinek óhajtása Timou népszerűsítésére még mindig nem teljesedett. Schiller ezt írja ¹⁾: «Unsere Schaubühne hat noch eine grosse Eroberung ausstehen, von deren Wichtigkeit erst der Erfolg sprechen wird. Shakespeare's Timou

¹⁾ Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet.

von Athen ist, so weit ich mich besinnen kann, noch auf keiner deutschen Bühne erschienen; und so gewiss ich den Menschen vor allem Andern zuerst in Shakespeare aufsuche, so gewiss weiss ich im ganzen Shakespeare kein Stück, wo er wahrhafter vor mir stünde, wo er lauter und beredter zu meinem Herzen spräche, wo ich mehr Lebenswahrheit lernte als im Timon von Athen. Es ist ein wahres Verdienst um die Kunst, dieser Goldader nachzugraben.»

A színhely Athén, úgy mint Periklesben s a Szent-Iván-éji álomban; a személyek görögök, mint Troilus és Cressidában, a Tévédések játékában. Az antik világban időzik a költő képzelete, honnan a renaissance oly dús kincseket hozott. Az angol renaissance kapcsolata a görögséggel egyike a legszembeötlőbb jelenségeknek. E pogány kor, melynek keresztyénsége már merőben fölületes, pusztán a formásokra szorítókozó, többször hordja ajakán Zeus és Apollo nevét, mint a Jézusét. A görög mythologia ismerete lehatol oly mélyre, mint az írás-olvasás. Nemcsak a nagyon kiválasztottak, a tudósok és műveltek, ismerik a görög hitregéket és hősi mondákat, hanem a kis iskola növendékei is. Az angol nép ép oly büszke trójai eredetére, mint egykor a római volt. Előkelő hölgyek Platont olvassák és Aristoteles metaphysikáján vitatkoznak, a királynő jelesen érti a görögöt, Lady Jane Grey tudományosan képzett hellenista.¹⁾

Maga Shakespeare teljesen az antikizáló szellem hatása alatt áll. Epikai művei, *Venus és Adonis*, *Lucretia* ép oly nagy mértékben, mint drámái, sőt ezek között még olyanok is, melyek a képzelet világában játszanak, mint pl. *A vihar* vagy a *Téli rege*. Írói pályája elejétől, a *Titus Andronicustól*, végéig, a *Viharig* vagy *Timonig*, nem szűnik meg e hatás.

Már Shakespeare közvetlen elődei az angol drámában, a kiknek vállán oly elérhetetlen magasságba emelkedett, az antik szellem neveltjei. 1520-ban, VIII. Henrik uralkodása alatt az udvar színészei Plautusnak egy darabját adták elő. 1530 előtt idézik Terentius *Andriájának* egy fordítását és előadását.²⁾ VIII. Henrik (1509—43) uralmának vége felé udvari költők társasága alakult, élükön Sir Thomas Wyatt és Henry count of Surrey-vel, a kik bentarták Itáliát, Dante, Ariosto, és Petrarca iskolájába jártak; ezek kicsiszolták «az angol költészet durva formáit» s ezért méltán nevezhetők az angol stíl és verselés első reformátorainak. VI. Eduard és Tudor Mária uralma sokkal zavarosabb volt, hogysen az irodalom szabadon fejlődhetett volna. A renaissance szelleme Angliába nehezebben tört utat, mint

¹⁾ Macaulay: Bacon.

²⁾ Paul Stapfer: Shakespeare et l'antiquité I. 19. Paris 1879.

egyebüvé; de Erzsébet dicső uralma alatt annál szabadabban virágzott fel. John *Lilly* és *Christophe Marlowe* már ebben a korszakban aratták diadalaikat klasszikus tárgyú darabjaikkal. Nash, Kyd, Brandon, Daniel mind ilyenmű tárgyakat dolgoznak föl.¹⁾

Hogy maga Shakespeare mily alapos és mélyreható tudással rendelkezett, mennyire bocsátkozott az antik világ kutatásába, azt nem tarthatom fontosnak. Paul *Stater*²⁾ azt mondja, hogy Franciaországban nem akad ember, a kit az a kérdés foglalkoztatna: tudta-e Molière Aristotelest, Terentium és Plautum eredetiben olvasni. A francziák nagy vígjátékíróknak tartják; de nem tartanak nagyobbak, ha jó hellenistának tudnak, és nem tartanak kisebbnek, ha kiderülne róla, hogy a régi írókat csak fordításból ismerte. Az angolok ellenben hevesen vitáznak arról, tudott-e Shakespeare görögül és latinul, vagy nem. Hagyjuk ezt a vitát, melynek amúgy is csekély kilátása van arra, hogy el fog döntetni. Tény az, hogy Shakespeare nem volt doktor, sohasem ült cathedrán, nem promoveálták, s Anglia egyetemének egyetlen dékánja sem állított ki bizonyítványt huic «viro illustrissimo et doctissimo».³⁾

Dr. Farmer, kinek *Essay*-jét már idéztük, bizonyítja is, hogy Shakespeare járatlan volt az első forrásokban és mindig másod- vagy harmad kézből vette ismereteit. Plutarchost még csak nem is Amyotból, hanem Northból ismerte, s az angol fordító minden tévedését átvette kritika nélkül. A hol az angol fordító Amyot-tól örökölte a tévedést, ott a francia botlásai belekerülnek Shakespearebe. Plutarchos említi, hogy Antonius megtette Cleopatrát korlátlan úrnővé Egyiptomban, Syriában, Cyprusban és *Libyában*. Amyot tévedésből *Lydiát* ír, North szintén. Shakespearenél:

Unto her

He gave the stablishment of Egypt; made her

Of lower Syria, Cyprus, Lydia,

Absolute Queen.

(Ant. and Cleop. III. 6.)

Ugyanilyfajta tévedés van a tragédia IV. felvonásában is, de itt a félreértés csak az angol fordítónál támadt. Mikor Antonius párbajra szólítja Cæsart, ez azt feleli, hogy van Antoniusnak elég

1) Mézières: *Prédécesseurs et contemporains de Shakespeare* 56.

2) I. m. 63.

3) *The Shakespeareana* Vol. I. 1. 12. Seraps and Fragments. Shakespeare's Learning: If we take the word «learning» in its large and liberal sense, and no longer reduce the question to miserable pedantic wrangling over his more or less Greek or Latin, then of all man that ever lived Shakespeare is one of the most learned.

más módja is meghalni. Az *oratio indirecta* így került bele Northba: Cæsar, answered that he had many other ways to die than so. Ezt a *he*-t Shakespeare egyenesen Cæsarra vonatkoztatja és már most *oratio recta*-ban ezt monda:

let the old ruffian know
I have many other ways to die.

A Timonban előforduló e némű jelenségekre vissza fogunk térni. Mindezekből Farmer azt következteti, hogy Shakespeare nem tudott sem latinul, sem görögül. De conclusiója kissé elhamarkodott s inductiv eljárása nem alapul kellő számu tényeken. Az Essay-hez írt Előszó felsorol néhány ellenkező nézetet: «Dr. Grey declares, that Shakespeare's knowledge in the Greek and Latin tongues cannot reasonably be called in question. Dr. Dodd supposes it proved, that he was not such a novice in learning and antiquity as *some people* would pretend.»

Különben is a Farmeréhez hasonló könyvek mindig eleve gyanut keltenek az elfogulatlan és jóhiszemű olvasóban. A nagyok vakmerő megtámadásában ritkán vezeti a kritikust az igazság rajongó, legyőzhetetlen szeretete, inkább a föltűnés vágya. Így ítelték meg Francis Donce hirhedt könyvét is, *Illustrations of Shakespeare*, a mely megvilágítja Shakespeare plágiumait, anachronismusait s egyéb botlásait. Efféle írók sokszor eléggé el nem ítélnélhető orczátlansággal törekszenek a nagyok bemoeskolására; saját tudományuk nem egyéb néhány adat vagy gépies nyelvismeret értéktelen birtokánál, és érzékük a költői lélek, a lángelme gondolatának útjai iránt ninesen.

Az ellenkező véglet azonban, mely műveiben a tudományok encyclopædiáját s minden szaktudomány teljes rendszerét keresi. szintoly elvetendő. Minket itt mégis első sorban antik ismeretei érdekelnek, s ezért helyénvalónak találjuk néhány erre vonatkozó nézet közlését. *Coleridge* volt úgyszólván az első, a ki Angliában visszaállította pedestaljára a költő nevét, s ő utána indulva kezdtek a nagy poétát nagy tudósnak tartani. Charles *Knight*, a Pictorial Edition kiadója, Farmer pamphletjéről így nyilatkozik: «Dr. Farmer írt egy tanulmányt Shakespeare műveltségéről, melyben nincs egy megbízható sor első lapjától az utolsóig. Ha a költő neve s művei elvesznének és a doktor úr tanulmányának egyetlen példánya maradna meg, föltétlenül azt következtetnék e műből, hogy William Shakespeare obscurus és tudatlan ember volt, a kinek ízléstelen csodálók rövid életű hírnevet biztosítottak; ellenben Richard Farmer igen kiváló és igen művelt ember volt, a ki letépte az álarczot a hírnév e bitorlójáról... Ez a pedans, a ki egész életében nem produkált mást az

irodalom terén, mint ezt az arrogáns pamphletet . . . Knight hiszi és bizonyítja, hogy Shakespeare nemcsak a latin, hanem a görög nyelvű forrásokat is eredetiben olvasta. És való igaz, hogy csodás egyezések vannak némely helyei és a régi görög és római költők, sőt flozófusok egyes sorai közt is. De a mily bizonytalan, honnan mérítette e helyeket, jóformán ép oly kevéssé fontos valódi költői jellemének megismerésére.

V.

Az embergyűlölővé lett Timon története Shakespearenél hatalmas, megrázó tragédia, holott forrásaiban vagy krónikás elbeszélés, mint Plutarchosban, vagy szatirikus, inkább mulattató párbeszéd, mint Lukianosban.

Athénben, Timon házának csarnokában, összegyűlnek a ház urának udvarlására a költő, festő, ékszerész, kalmár és mások. Mind-egyik hozott valamit, hogy a maga értékénél százszor gazdagabban kapjon érte. *Magic of bounty*, a jóság bűvös ereje gyűjtötte össze őket, mely Timonból sugárzik. Mindnyájan magasztalják túlaradó szavakban, sőt a költő saját versét kezdi szavalni, melyet a dicső férfiúnak írt s ajánlott. Van ebben a versben valami, a mi fölülemeli az alacsony hízkelkedés silány színvonalán: Timon sorsát mutatja be; a dús férfiú Fortuna kegyéből ama tetőre jut, hol maga a szerencse istennője trónol, s a kik vele együtt törekedtek a tetőre, most szolgálivá lesznek, «utána járnak, tisztelegve töltik csarnokait. áldozva sugdosnak fülébe, szentnek tekintik kengyelét. sőt a szabad leget kegyéből szívják. De ha Fortuna lerugja volt kegyeltjét: hívei, kik négykézláb is törtek fel utána, a hegytetőre, hagyják őt lecsúszni, s hanyatlásában nem kíséri egy se.»

Harsonaszó jelzi Timon beléptét. Első tette e gazdag, nyájias úrnak, hogy Ventidiust, kiről inasa jelenti, hogy adósságok miatt bezárták, kiváltja. Azután Lucilius nevű szolgájának három talentumot ad, hogy nőül vehesse egy jómódú athéni polgár lányát. A költő versét, a festő képét, az ékszerész árnyját kínálja neki. Nagyon fontos és jellemző, hogy az ékszerész hízkelkedő szavára: *Hide, értéke nő* (az ékszernek), *ha nagysáid viseli*, ezt feleli: *Well mock'd*, vagyis sikerült gúnyolódás. Timon tehát korántsem elvakult bolond, a kit a hízkelgés megfosztott ítéletétől. S mikor a kalmár is erősíti, hogy az ékszerész csak kimondta a közvéleményt, Timon nem is felel, hanem a cynikus Apemantusra irányítja figyelmét. Ez a mosdatlan szájú koldus mindenkit megmar, mindenkit gyűlöl, mindenkit gyanúsít. Szitkaiban kétségtelenül több a durvaság, mint a szellem. De megvan

az az érdeme, hogy e haszonleső bandában ő az egyedüli, a ki az igazat is megmondja Timonnak. S a most belépő jövevény, Alcibiades, az egyedüli, a ki igazán szereti is barátját. Mikor bemennek a lakomára, két későn jövő úr még a csarnokban találja Apemantust. Ezek a névtelen urak is megkapják a cynikustól részüket; aztán bemennek a díszterembe, a hol Timon nagy lakomát ad Alcibiadesnek, Luciusnak, Lucullusnak, Semproniusnak és más athéni tanácsuraknak. A most kiszabadult Ventidius is jó s végül Apemantus. Ventidius atyja halála folytán örökséghez jutott, s most vissza akarja adni a pénzt Timonnak, de ez nem fogadja el. Timon mindent átölelő jóságában még Apemantust is nyájasan köszönti, de ez durván visszautasítja. Timont bántja e hang:

Phü! durva vagy: hangulatod nem illik
 Emberhez és erősen megrovandó.
 Mondják, urak, hogy: Ira furor brevis est;
 De ez az ember mindig haragos,
 Terítsetek külön asztalt neki:
 Mert sem neki nem kell a társaság,
 Sem ő a társaságba nem való.

De mivel ez is athéni, szívesen látja, még csak hallgatásra sem kényszeríti, ha ugyan az evés el nem hallgattatja. Csakhogy Apemantus nem az az ember, a ki hallgatni tudna vagy akarna. Szidja Timont, hogy e gazokat vérevel táplálja, s nem lát keresztül hitványságukon. Timon pedig kiapadhatatlan jóságában s bizalommal teljes nagylelkűségében hymnust zeng a barátságról s barátokról. S látván az asztala körül dúsan lakmározó, jó kedvű, nemes boroktól fölhevült vendégeket, szemébe könny szökik s örömtől reszketve köszönti rájuk serlegét.

S hogy teljes legyen a lakoma dísze s mulatsága, Cupido lép be álarcozott nőekkel, és az urak a hölgyeket tánczba viszik. A ballethez megint csak Apemantus szolgáltatja a szomorú magyarázó szöveget. «Bóven hizelgünk, hogy kiszívjuk azt, a kire, ha elagg, a szívadékot bős és irigy méreggel visszaköpjük.» Timon a hölgyeket is ebédre hívja; s most a hű sáfárnak, Flaviusnak, meghagyja, hogy hozza el ékszerládáját, mert vendégeinek még emlékeket is akar osztogatni. Szegény Flavius szeretné fölvilágosítani esztelen pazarlásának előrelátható következményeiről, de most nem ér rá Timon, vendégfogadás az egész ház dolga. Mindegyik úr értékes ajándékokkal távozik a házból folytonos bókolások és hizelgések közt. Apemantus marad utolsónak; ez inti, hogy rossz vége lesz a folytonos pénzdobálásnak. De Timonnak nincs kedve a keserű beszédet hallgatni, s faképnél hagyja keserű philosophusát.

Egy tanácsos, ki még az imént lakmározott Timon asztalán, számlálgatni kezdi házigazdája adósságait, s arra az eredményre jut, hogy Timon nem húzhatja soká, ha így gazdálkodik. Önmaga biztositása végett hozzáküldi szolgáját, Caphist (a szolgának van neve, gazdájának nincs), hogy sürgetve hajtsa be pénzét; «nem segíthet a hadonázó körmönfont beszéd, csak haladéktalan megfizetés.» Timon csarnokában már Caphis két más inassal találkozik; ezeket Varro és Izidor küldték ugyancsak adósságok behajtására. A határidő lejárt, Flavius, a sáfár, ígéretekkel tartotta jól őket, most — szinte érezzük, mily szemtelenül s vakmerőn — egyenest Timonhoz fordulnak. De Timon is hű emberétől kér felvilágosítást, mert azt nem képes megérteni, miképen lehetnek rendezetlen váltói s kötelezvényei. Most egy ízetlen és felesleges jelenet következik az inasok és Apemantus, majd egy apród között, a kit egy kerítőnő küldött Timonhoz; de az apród küldetésének nincs sem előzménye, sem folyománya, s így e jelenet sokszor szolgált már botránykőül a kritika szemében; a társasághoz még egy *Fool* is csatlakozik, de a Shakespearenél megszokott szellem nélkül. Most következik csak a tragédia fordulata: Flavius feltárja Timon előtt való helyzetét. A sáfár becsületességében nem kételkedik gazdája és mi sem; igazán megindító a hűség és odaadás ebben az egyszerű emberben, a ki nemesebb volt az összes főuraknál és tanácsosoknál. Lear Kentje ez, megtisztulva és megnemesedve, lerázva magáról a kötekedés és nagyhangú szólások minden salakját.

Míg minden élestár dúsan lakók
Zsákmánya volt; míg ittas-csurogtatta
Bort sírt a pincze; míg minden teremben
Fénylett a gyertya, harsogott a dal:
Én is pazarló csappá változám,
És szemem árja folyt.

Timonnak egyetlen gyönyörű mentsége van, s e jellemvonás fontosabb benne ezer alárendelt tulajdonnál, s épen ezt hanyagolták el azok a feldolgozók, a kik Timonnak családot adtak: *Oktalanul, nem nemtelenül adtam*, mert ha Timon családos ember s mégis ily «oktalanul» ad, akkor egyuttal nemtelen is volt, megfélelkezvén azokról, a kik hozzá legközelebb állanak.

De ő még így sem tartja elveszettnek magát; elküld azokhoz, kikkel ezerszer tett jót, Luciushoz, Lucullushoz, Semproniushoz: «ajánljatok szeretetökbe; s mondjátok, büszke vagyok, hogy ügyeim alkalmat nyújtottak pénzsegély iránt hozzájok fordulnom.» Ezek kevésbé lesznek büszkéek a felszólításra, mint látni fogjuk. A tanácsosok, kik közül egynémelyet még az imént Timon asztalánál láttunk, már

visszautasították Flaviusnak Timon nevében s pecsétjével eléjük terjesztett kérelmét. Timon agg koruk kocsonyás, hideg vérenek tulajdonítja e háládatlanságot, de bízik amazokban s Ventidiusban, kit fogságból szabadított ki jelentékeny adományával: ezek nem fogják cserben hagyni.

Természetes, hogy bizalmában csalódik. Először Lucullus tárja ki lelke piszkos aljasságát. Flaminiusnak, az inasnak, kérésére szemtelen cynismussal felel: «Derék egy uraság ő, csak nagy házat ne tartana. Többször, sokszor ebédeltem vele, s megmondottam neki, *még vacsorára is visszamentem hozzá*, hogy kisebb költekezésre indítsam. De nem fogadta a tanácsot, az intést; hijába látogattam. Mindenkinek megvan a maga hibája, s az övé az uriasság. Mondottam én ezt neki de nem bírtam leszoktatni róla.» Pénzt ad a fiúnak, hogy tagadja el még azt is, hogy itthon találta; de az inas megvetéssel hajtja el a pénzt. Ah itt is kifordult a világ, az urak határtalan aljassága megérelte a várost a végpusztulásra; becsület, hűség, igazság csak a szolgák szívében él.

Lucius még nagyban erősködik, hogy ha Timon hozzá küld vala, noha barátságának sokkal csekélyebb javait élvezte Lucullusnál, ő nem tagadta volna meg szükségéből ama talentumokat; de mikor Servilius ura nevében hozzáfordul, ő «a szeles barom (*a wicked beast*)» már kiköltekezett, nincs épen semmi pénze házában, mély tiszteletét jelenti édes urának, de pénzt semmit.

Mind szorosabbra fonódik a háló Timon feje körül. Sempronius azzal a pimasz kifogással küldi el Timon inasát, hogy meg van sértve, mért fordult gazdája előbb ama kettőhöz s Ventidiushoz; most már csak azért sem ad. Az inasnak, kinek a költő nem adott nevet, derék szívet s okos elmét juttatott. Mily igazak s talpraesettek szavai: «The devil knew not what he did, when he made man politic, — he crossed himself by't; and I cannot think but, in the end, the villanies of man will set him clear»; Greguss fordítása itt nem világos; a szolga szavai ezt jelentik: «Az ördög maga sem tudta, mit csinál, mikor politikussá tette az embert; és én azt hiszem, az ember végre is fehérre fogja égetni magát gazságaival.»

Most hát, mivel Timon nem volt képes pénzt előteremteni, az uzsorások inasai ismét gyűlést tartanak háza csarnokában; ezek a szegény ficzkók maguk is utálják küldetésüket, de kénytelenek vele; uruktól szigorú parancsuk van, hogy ne engedjék hazakergetni magukat a cselédektől, hanem magán a gazdán követeljék a pénzt. Dühöngve lép ki Timon, s mint a héjják csapnak rá a végrehajtók. «Szaggassatok, ragadjatok! Rátok meg csapjanak le az istenek!», e szavakkal rohan ki házából, a vendégszerető, fényes hajlékból, a mindenki számára nyílt, baráti otthonból, mely börtöne lett urának. S mikor a megrémült szolgál-

népség széjjelrebben, a lelke mélyén megrendült Timon már kész embergyűlölőként tér vissza. Meghagyja hű Flaviusának, hogy hívja még egyszer lakomára a gyalázatos élősdieket, majd ő meg szakácsa gondoskodnak méltó étkekről.

A következő szín a Shakespearénél oly gyakori párhuzamos cselekvény kifejtésének van szentelve. Alcibiades, Timon egyetlen híven maradt uri barátja, az atheni tanácstól bocsánatot kér egy bűnbe esett híve részére. A makacs és rövidlátó tanácsurak halált mondanak fejére. A büszkeségében megsértett vezér hivatkozik a bűnös hadi erényeire; a válasz rá: Meghal. Alcibiades saját érdemei fejében kéri ajándokul barátja életét; a válasz rá: Mi törvényt látunk, meghal. S végre a konokul esdeklőt magát is száműzéssel sújtja Athén tanácsának elvakult haragja. Így lőn Alcibiades Timon sorsának osztályosa; amazt a gőgös, emberérzést el nem ismerő törvény, emezt az emberek aljas hálátlansága száműzi az emberek köréből.

De Timon nem távozhatik búcsútlanul. A fényes terem, hol annyi dús és vidám lakomán ették s itták Timon javait, még egyszer összegyűjti a régi társaságot. Az urak azt hiszik, Timon csak próbára akarta tenni őket, s mindenféle üres és ostoba mentségen törik fejüket. Most belép a házigazda, s nyájas szóval helyet kínál vendégeinek; a mentségeket fél-füllel hallgatja, zavarukból szíves szóval menti ki vendégeit. Behozzák a födeles tálakat. «Királyi lakoma!», biztatja egyik a másikat. «Itt pompás ebéd készül!» . . . S elmondja asztali imádságát:

«Nagy jótevők ti, hintsétek be társaságunkat háladatossággal. Saját adományaitokért ti magatok szerezzetek köszönetet; de mindvégig tartsatok meg valamit adományaitokból, hogy istenségetek megvetés ne érje. Adjatok kölcsön mindenkinek eleget, hogy rá ne szoruljon egyik a másik kölcsönére. Mert ha a ti istenségetek rászorulna az emberek kölcsönére, az emberek elhagynák az isteneket. Tegyétek kedvesebbé a lakomát, mint adóját. S ha hús ember összegyűlt, ne engedjétek, hogy egy csomó köztük gazember ne legyen. S ha tizenkét asszony ül az asztalnál, közülök hadd legyen egy tuczat — az, a mi. Egyéb adományaitokat illetőleg, ó istenek, Athén tanácsurait a közrendű csőcselékekkel együtt, minden aljasságaikkal egyetemben, érleljétek meg a rothadásra. E jelenlevő barátaimat úgy ne áldjátok meg semmivel, mint a hogy ők semmik én nekem; és erre a semmire hívtam meg őket. Fedjétek fel, kutyák, és nyaljátok.»¹⁾

Az elbámult urak látják, hogy a tálakban meleg víz van. De még fel sem ocsudtak. Timon villámló haraggal támad reájuk, arcukba föcskend a vízzel.

¹⁾ Saját fordításom.

Mosolygó, síma, csúf élősdiék,
 Nyájas ölök ti, szende medvék s farkasok,
 Szerencse bohóczai, tál-hivek, nyár-legyek,
 Bókos gazok, párák, perczmutatók!
 Ember meg állat minden nyavalyája
 Kérgezzen bé! — Mi, távozol? Megállj!
 Előbb a gyógyszerert vedd be! — Meg te! — Meg te!

(A tálakat dobálja feléjük.)

Várj! Nem veszek pénzt kölesön, de adok.
 Hát mind mozog? — Immár ne legyen lakma,
 Hol a czudar nincs szívesen fogadva.
 Athén, sülyedj el! És te, házám, égj!
 Gyűlöllek immár ember s emberiség!

A magukra maradt urak mindjárt tisztában vannak avval, hogy Timon megőrült. «Egy nap gyémánttal hajgál, másnap kővel.»

Timon Athén városán kívül — Lear király a fenyéren. Irtóztató átkok tódulnak föl ziháló melléből, melyek piszkos áradatként ömlenek vissza az elhagyott város felé. Beteg képzeletét folyton buja képek ingerlik, figyelemre méltó makacssággal tér vissza ezekre az undorító képekre; megvan e szív mérgezve s kóros a vér, mely ereit dagasztja. Van-e joga e rettentő haragra? Megrendít-e oly mélyen, mint Lear? korántsem. Mikor Lear fölkiált: *O nyomor, csipésed éles!* mindnyájan erős, csaknem egészen fizikai fájdalmat érzünk; a gyermekké vált agg sorsa, kit oly időben vertek ki, mikor marasztották volna az ellenség ebét, mely megmart: mélyen meghat s közel áll mindnyájunk szívéhez. Szülék vagyunk, s Lear sorsát retteghetjük mind a jövőben. Gyermekek vagyunk, s átérezzük Cordelia nemes bánatát. Timon gondtalan pazarló volt, a ki tönkre jutott, mert nem tudott gazdálkodni javaival. Ámde minő javaival? Csak lakomáit adta, finom borát, talentumait? korántsem. Mint a hogy a költő Othellóban oly kitűnően mondta:

Ki pénzem ellopá: rongyot lopott,
 Valami semmit; az enyém vala
 És most övé, s még száz kézen foroghat.

Ép oly való az is, hogy a ki pénzét adta, semmit sem adott. Timon a szívét is odaadta kincseivel; bizalmát, barátságát, szeretetét. Esete merőben egyéni, de sorsának jelentősége egyetemes érvényű: a jószág tragikuma ez. A nagylelkű, fennkölt gondolkodásu ember mintegy vakon jár embertársai között, csaknem azt mondhatnók: felettük. Nem tud amazok silányságáról, gazságairól, sívár haszonleséséről semmit. Egyszerre aztán egy gonosz csapás megnyitja szemét; megcsaltnak,

rútul kijátszottnak érzi magát; az egész emberiséget befogadó szíve eltelik keserúséggel s miként végletes volt szeretete pazarságában, oly végletessé válik gyűlölete feneketlenségében.

(Vége köv.)

(Budapest.)

SEBESTYÉN KÁROLY.

ADATOK ARANY JÁNOS ÉLETÉHEZ.

E közleményekben Arany János életéhez egy pár adalékkal kívánunk hozzájárulni. Kezdjük a sort Arany egynéhány ismeretlen költeményének kiadásán. E költeményei is inkább adalékok élete történetéhez, mert költői becsök vajmi csekély. Az 1842—46-iki időközből maradt e költeményekből bizony bajos lett volna kiolvasni azt a nagy lángészt, a mi a «kis nótárosban» — a hogy Szalontán a második jegyzőt hívták — szunnyadozott. De az életrajzíró előtt annál nagyobb értékök van e verseknek. Belé van rajzolva Arany vidám, meglegedett szalontai élete, az a kedélyes baráti kör, a melylyel mindennap találkozott, a melyben fárasztó jegyzői munkája után kedélyes évelődések közben felderült, a maga módja szerint még a vidámságban is mértéket tartva, a tréfát is komoly orczával elmondva vagy meghallgatva. E versekből megismerjük barátait, a kik akkoriban Szalonta értelmiségét is képviselték.

Mindjárt elől van az a vers és próza, a mit *Szilágyi* István tiszteletére, nevenapjára írt. A kálvinista István tudvalevőleg karácsonyra esik, de a magyar ember különben is szereti a névnapokat téli időben tartani, mert ilyenkor jobban ráér a mulatozásra, mint a nyári nagy munkaidőben. János napját maga Arany is a sok nyári János ellenére szintén télben tartotta, a mikor igen kedélyes és hajnalig tartó mulatozások estek meg a «*kis nótáros*» lakásán.

Szilágyival mindjárt Szalontára érkezése estéjén ösmerkedett meg. Épen akkor adta a tiszteletes és szent eklézsia az újonnan megválasztott prezbiterek tiszteletére a nagy vacsorát. Erre tiszteletből a jövevény ugyan, de mégis belső emberré leendő új rektort is elhívták. Az ifjú tudós, kinek *Íkes szókötését* az Akadémia 100 arannyal mérte, vadonatúj, remekbe készült attilájában jelent meg. Itt került a kis nótáros, bizonyos *Arany János* nevű, gondórhajú, hallgatag ember szomszédságába. A szó szót öltött, a csendes jegyző is beszédesebb lett, mikor megtudta, hogy oly nagy férfiú ül mellette, a ki *literátor!* Ki is sütötték, hogy együtt taposták Debreczenben, mint a filozófia első éves hallgatói — hivatalos nyelven *vércsediákok* — az auditorium

padlóját 130-ad magokkal. Persze a nagy beszéd miatt nem lehetett azt észre venni, hogy a város cselédje kellő illendőséggel kínálgatódzik egy rengeteg nagy tál órjas lencsével. Minthogy hiába volt a beszéd, bök egyet a kezével a vendég hátán, és szerencsésen végig is önti vele a tiszteletes rektor úr remek attiláját. Szilágyi kétségbeesve kifakad, de a jó ember megvizasztalja:

— Soha se búsúljon tiszteletes rektor uram! Nem vagyunk itt szegény helyen, van még ott több lencse is, a honnan ez került!

A tiszteletes rektor úr attilája tönkre ment, de az ösmeretség az irodalomnak fényesen kamatozott. Tudnivaló, hogy Szilágyi István volt az, a ki visszavezette Aranyt a múzsák berkébe. Nagy hatással volt Aranyra az a híres ember, a kinek munkáját arannyal tüntette ki az Akadémia. Arany vágyait is csiklándta, hogy is érezheti magát az olyan ember, a ki aranyakat nyer irodalmi műveiért? E versében is írja: «Áranyát nem kérek», tótosan, a minthogy e verses próza legnagyobb része olyan. Ajánlja pedig «juhász-kutyvai alázatossággal» Szilágyi Istvánnak. 7

Egyébképen Arany irodalmi munkásságra való buzdításából Fekete Mihály esküdt uram is kikérte a maga részét, a ki ősi szokás szerint ekhós szekéren ment el Debreczenbe a presbitérium megbízásából a a rektorért, s ő hozta Szilágyit Szalonta nemes városába «Már pedig világos dolog — így okoskodott Fekete uram — ha én ki nem hozom a rektort, tiszteletes Szilágyi István uramat, Arany János se kezd írni, ha pedig nem ír, nagy költő se lesz belőle. Igaz-e?» Voltak olyanok is, a kik ellene mondtak, a min méltóképen el is keseredett Fekete uram. Egyébiránt «zigány esküdtnek» hívták erősen barna mivolta miatt. Ezt ő tűrte, ha háta mögött történt a dolog, vidám társaságban ő maga is tódította a vidámságot, lévén ő is nagy mester a tréfálkozásban. Azontúl azonban tekintélyt tartott, mint rendes emberhez illik, a ki belső ember is volt és a szalontai partikula elvégzése után pár évig Debreczenben is járt a kollégiumba. Egy darabig Geszten ispánkodott Tiszáéknál. Szalontára hazakerülve, mint a társaság vidám, jókedvű tagja szerepelt, a ki mással is tréfát űzött, s tűrte, ha vele csinálták. Arany ezért szerette maga is. Külömben Fekete instánziaíró, földmérő volt. Nemkülömben jeles tagja volt e társaságnak Péchy Lajos, a kit nagy feltűnést keltő módon maga Arany leplezett le, még pedig saját boltjában. Volt ott ugyanis egy zárható ablak, a mit igen nagy gondal csukott el mindenkor a kíváncsiak szeme elől, azt állítván a kérdezősködőknek, hogy ott tartja legfontosabb levelezéseit. Arany egyszer véletlenül betoppant boltjába, s ime ott áll Péchy uram a titkos levelező ablak előtt, s épen egy jó nagy üveg érmelléki bakatorból hajtogatott fel egy-két

kanálnyit. Szerette volna Péchy uram lopva visszadugni az üveget... kései iparkodás! Azontúl rájártak vendégei a bakatorra e kegyetlen kijelentéssel: «Addsa csak ide azt a fontos levelezést!» Arany e versében rögtön ki is nevezte több tudós társaság levelező tagjának. Péchy boltja az akkori értelmiség egyik találkozó helye volt, épúgy, mint a rektor szobája. Itt beszélgettek, vitatkoztak a szalontai napi eseményekről.

Zwickel József kirurgus, az egyedüli orvos Szalontán, szinte eredeti ember volt a maga nemében. Nagy komoly orczával tréfából iszonyúan tudott hazudni, úgy hogy hallgatói majd kétfelé dőltek. Külömben pedig becsületes agglegény és mindenekfölött vidám borozó czimbora.

Arany egyik legkedvesebb barátja *Rozvány* Endre volt, a kit Arany *szűz Rozvány Enderének* mond e versében. A zömök, barna, szép ember igen szerette a szemrevaló vászoncselédeket. Erősen hadart, a magánhangzókat beszéde közben mind elnyelte, úgy hogy csak az értette meg, az is bajosan, a ki hozzászokott az ő külön nyelvéhez. Persze ez is nagy vidámságára szolgált a társaságnak. Arany, mikor a Rozvány-családnál nevelő volt, több éven keresztül vele egy szobán lakott. Mennyire szerette, mutatja az a körülmény, hogy halálakor egy szép verset szentelt ez egyszerű, de jó ember emlékezetére.

Hát még *Zsugovits* Demeter, a görög város görög boltosa, a ki szörnnyű latinsággal ugyan, de folyékonyan beszélt deákul, olykor-olykor szándékosan ferdített a nagyobb multság kedvéért. Ezért nevezi Arany «Klasszikus Demeternek.» Tisza Lajostól, a híres adminisztrátortól vadászat közben egyszer azt kérdezte: «Magnifice domine bombardiviste-ne leporem?» Mire Tisza Lajos így válaszolt: «Non bombardivi amice Demetrie!» A *lő* igét így akarta a jó görög a tőle csinált latin szóval kifejezni.

Legszótalanabb volt e vidám társaságban *Pap* Imre, vagy a mint Arany tréfásan mondotta: «Morgalmas Pap Emere.» Üveges boltos volt, szerénységeért kedves czimborája a szalontai kis társaságnak. Tünetényes, mély basszus hangja volt, ha beszélt is, azt mély mormogásnak hallotta mindenki. Ha pedig énekelt, megrendült a ház, az emberek ijedten kapták fel fejüket, mintha a debreczeni öreg harang kondult volna meg felettök. Innen a «morgalmas» név.

Csere József kántora volt Szalontának, fiatal korában híres csengő tenorhangú, de később a sok boritaltól recsegős lett biz az, úgy hogy *Debreczeni* János csizmadia, ismertebb nevén «piros kakas», is túl akart rajta tenni még a templomban is. A szabadságharcz után ettől a csizmadiától vette Arany János házat, a hol addig lakott, a míg Körösre tanárnak nem hívták. A «piros kakas» név onnan ragadt

Debreczenire, hogy e piros, egészséges képű ember, átszállt a szomszéd telkekre is a *tyúkok* után, a miért egyszer kegyetlenül eldöngették. E miatt való szegyenében sokáig a templomba se mert menni, mikor aztán gondolta, hogy csélcapsága feledésbe ment, nagyon istenes, templomjáró lett belőle. Minthogy sokkal csengőbb hangja volt, mint a kántornak, ugyancsak iparkodott túlharsogni az ő énekét, s nyújtotta is irgalmatlanul a végén. A boszús és hiúságában sértett kántor egyszer éneklés közben le is kiáltott rá: «Ne nyújtsa olyan nagyon Piros kakas uram, nem bír az.» Ezért sokat evődtek a kántorral, a ki maga is jókedvű nótelen ember volt és nagyon beleillett a társaságba. Ez a Csere volt az, a ki Arany Jánost gyermekkorában, mikor még iskolás se volt, a kóruson észrevette, s csodálkozással látta, hogy olvas, énekel a zsoltárból, s a mint beszédbe elegyedett vele, azt is tapasztalta, hogy a latin miatyánkot könyv nélkül tudja. Nagy örömmel kezénél fogva vitte a rektorhoz, hogy mily okos kis parasztyerekre akadt. E felfedezésre a jó kántor haláláig büszke volt.

Az utolsó versben említett «jó búvóhely a Csere» Szalonta határában volt cserfaerdő.

E vers eredetije nálam van, diósgyőri körülvágatlan papirosra van írva. Szilágyi Istvántól került hozzám, a ki kegyelettel őrizte iratai között. Pontosan közlöm e megbecsülhetetlen emlék után, betűről-betűre híven, helyesírásbeli sajátosságait is megtartva, beosztását utánozva. Még a kitörült, de olvasható helyeket is közlöm. A köszöntőt Arany hivatalos formában beborította, s a város cselédjétől elküldte Szilágyinak, míg ő maga már akkor nagy komolysággal asztalnál ült. A vers persze nagy derűtséget keltett.

Szent Pál levele szintén névnapi köszöntő, Arany főnöke volt a megtisztelt, az «*öregbik nótárius*». De Arany nemcsak a főjegyző, de a társaság kevéért írta. Rólok feljebb fejenként megemlékeztünk. A főjegyző szalontai születés volt, ott is iskolázott. A partikula elvégzése után, a mely a mai hatosztályú gymnasiumnak felel meg, az akkori szokás szerint a szolgabíróhoz került irnoknak, mert ez volt az útja a jegyzőség elnyerésének. Aztán *Rojton*, e kis faluban jegyzősködött. Onnan választották meg 1837-ben Szalontára főjegyzőnek, noha addig a bíróságot is végző főjegyzőségre rendszeren ügyvédembert választottak. Korteskedés útján jutott be e tekintélyesnek tartott állásba. Tekintély nélkül lógott hivatalában ez a kis természetű ember, a ki irtózott a munkától, s minden dolgot Arany nyakába szeretett varrni. Keze már korán reszketett, írása nagyon lassú volt, betűi fűrészfogasok. Arany szokott nemeslelkűségével sokat dolgozott helyette, hibáit, gyarlóságait takargatta, míg végre mértéktelen borívása következtében teljesen lejárta magát.

E levelet Arany 1846-ik év telén Pál nap előtti délután írta. Délelőtt mondotta neki az öregebbik nótárius: «Jani öcsém, délután nem jövök fel a városházára, mert Pál estéjére kell készülnöm. De eljőjjön, szívesen látom magát is.»

Arany délután magára maradt az írószobában s hozzáfogott e köszöntő megírásához. Minthogy télen korán esteledik, és szürkületkor, az illendőség úgy kívánta, hogy a vendéglátó házában kellett lenni. sok ideje e köszöntő megírására nem volt. A levélborítékon lévő címet már le se porozta, az írás el van rajta mázolvva. A sietés nyomai az íráson is meglátszanak. Elmenve Borbélyhoz, a levelet tányérja alá csempészte. Ez csak tányérváltáskor tűnt ki, a mikor a főjegyző meg is hökkent «az égből küldött» apostoli levélre. Persze a levelet harsogó derűtség közt olvasták fel. Szerzőjét is rögtön fölismerték, hiába ült komoly orczával székén.

Ime, a komoly, sőt komornak tartott Arany kedélyes, szűk baráti körében maga is vidám tudott lenni. De a mint Szalontáról elszakadt, mindig jobban és jobban magára maradt, a fővárosban valóságos remeteéletet élt, különösen élete utolsó éveiben. Csoda-e, ha Nagy-Kőrösről, a fővárosból visszasóvárgott Szalontára, a hol azonban már csak vendégképen fordulhatott meg, míg Juliska leányának halála után az is végképen elmaradt. Ez a nagy csapás végképen megtörte. Az a szalontai sírkő csak sebeit szaggatta volna föl, ha odamegy . . .

Az itt közölt versek teljesen megvilágítják Arany szalontai viszonyait. Szóljanak tehát ők magokért.

Lelki szemét hordó lapát,

vagyis

Olyan hasznos könyvecske, melyben a léleknek erőtlenségei kézzel foghatólag előadatnak és épületes példával megmutattatik miképen kelljen egy szóból nem százat, hanem száz ezeret csinálni, a' nélkül, hogy az ember értelmét vehesse.

Írta a ki nem aludt, olvassa a ki aludni nem tud.

Az Úrnak

Nagy tiszteletű és tudományú, de kevés dohányzó (echó) leányú

Szilágyi Istrán

Úrnak

becses névnapja tiszteletére

juhász kutyai alázatossággal ajánlja

[F.B. még leebb írta volna nevét de nem lehetett]

a szerző.

Ajánló versek.

Mottó: Tisztelkedném köszöntőükkel
 És reá arany betűkkel
 Szilágyi Istvánt mettszenék.

Csokonai.

* * *

Im ajánlom önnek	S minthogy István nájja,
Kihez sokán jönnek	Melyet ritkán kápjá
ezen koszorús munkát	Egyszer egy esztendőben
Árányát nem kérek	Ázért tehát igyunk
Kevésvel megérek	Mivel hogy nem tudgyunk
Ádjon jó bort és sunkát,	Iszünk é jövendőben.

* * *

Üdvösséges elmélkedés.

Ezen téma fölött: *hasznos é embernek magát lekapni?* Az egyesült tót-magyar-német nyelvrontó társaságtól régi suszták jutalmat és foghagyma koszorút nyert értekezés, sine irá odio et consilió. — Irta Pécsy Lajos a fent czimzett Társaság tészteletbeli Correspondens tagja (tessék megnézni a' Correspondence-t) több tudós ostobaságok szerzője, — de a font sónak meg nem szerzője — *Lord Essex* című új dráma vadon új lemásolója a' *Sock am lisen* című híres német regény (*Lásd Wolfskalender 1739*) angol fordítója, — minden honi hirlapok elpiszkolásában munkás dolgozótárs, a' csőd-hirdetéseket, széna és birka eladásokat olvasó egyesület tiszteletbeli levelező tagja — valóságos belső titkos — — — valami' a' menyecskek körül — és külső szitkos — Grobián. satt. satt. satt. satt. satt. satt. satt. egyébiránt-a deákné vásznához képest — pokrócz.

Motto: Hallgass Vásár! zenim piz megveszett a' zaskó!
 ki leltunk, adunk: mert majd harákszünk!

egy sípegő tót a' pesti vásárban.

A' szerző feldicsírése.

Mikoron irnának ezer negyvenkettőt;
 S közzé még nyólez százat, itélet nap előtt.
 Akkoron e' munka világra hogy lépött
 Mindenek szívében nagy álmélkodást tött.
 Óh én böles Apollóm! tündöklő Fébuschom!
 Óh én Szokrateschem és Jérémiáson!
 Óh én Jóel, Ámos, Vendel- Habakukom
 Óh Bálámot hordó szerelmes állatom!

Miképpen bújdosék Aeneás Trójából,
 Mikép böles Árgyilus apjának házából,
 Uliisses a' Circe asszony szigetéből:
 Apád se csinálna vaskarikát fából.

Tehát ne sirjatok keserves sirással,
 Hanem örüljetez hatalmas ivással,
 Osztán daloljatek hangos ordítással
 Kinek kalapja rossz, ne köszönjön mással.

írta Farkas Fulri Filiczki János
Dejlógos deak! anno 1301-k
esztendőben, mikor a' duna égett.

Maga a' munka:

Küszöb: Mindezeknek utánna csak annyit akarok mondani, hogy figyelmezzén az érdeemes olvasó (de nem a' Rosenkranz).

Kilincs: Attention! Kopogtassunk.

(Oldabenn a' bölcsesség' asszonya: «Herein! herein! kiált a fel-
 séges császár,» *Vitéz Johan Hány.*

Bévezetes.

Az olvasó: Engedelmet kérek! vezetetlen is be tudok menni.

Az Író: Nem, teremtette! musszájn úgy jóni a' hogy én vezetlek. Így, balláboddal előbb, azután — — egy nyomra egy lábbal kétszer ne lépj.

Az olvasó: értem — de ne tessék olyan sebessen vezetni, mert felbukom.

Az Író: Semmi, semmi! Csak siess. Ha már benn vagyunk, Szerencsés Jó napot — vagy estvét kívánok — minthogy az Isten István — — —

A bölcsesség asszonya (egy irgalmatlan sanczos vászon pipából dohányozva, mert tudja van, hogy a bagolyt szereti). Üljetek le erre a somi kanapéra! Na ez derék rekruta! újonnan megnyerve a' tudományoknak. Csak hiába! egy halász ha prédikál — fog sok ezer... körmös halat.

Előljáró beszéd:

Notabéné: Engedelmet kérünk, az előljáró beszéd, épen azért, mivel mindig előljáró, nagyon elsietett. — Majd talán elérjük utoljára.

Felosztás:

Érdeemes közönség; ennek az én themámnak 6 részei vannak, eccé:

- 1-ő rész «hasznos»
- 2-k « «é»
- 3-k « «embernek»
- 4-k « «magát»
- 5-k « «lekapni»
- 6-k « «?» (t. i. a' kérdő jel),

mellyek szerint kiki jó lelki esmérettel figyelmezzén és mondja ezt mea maxima culpa, én hiszem és vallom.

1-ő rész.

Hasznos, a, um, — Nomen adiectivum. Talán azt gondolják az urak, hogy a' mi hasznos, az nem káros? és a' mi káros, az nem hasznos? — — — Hallgatunk úgy é — tehát megmondom én, hogy van! A' mi hasznos, az káros és a' mi káros, az hasznos. Példával világosítom... Leesik a' ló patkó... ti láikusok azt mondjátok, káros... holott csalatkoztok, mivel a' cigány hozzám jó lópatkónak való vasért — én két árán megfiztettem magamnak — és így hasznos. *Aliud ejusdem argumenti.* Disznótorba hívlak! ti azt mondjátok hasznos — persze, mert jól megveritek a' horpaszt s nem éheztek mint otthon. — De nekem? Nekem isten utse káros az, mert ha minden este ott zabálnátok utolsó filléremből is ki pusztítnátok. — De térjünk a' továbbára... Továbbá.

2-k rész.

É. — Némellyek *h* betűvel használják így: *éh* 's azok rendesen mindenütt megjelennek, a' hol a' kémény füstöl.

Jelszó. Az én térdeim ellankadnak
Bőjtölés miatt elszáradnak.

Zsoltár.

Valólag ez keserves rész, — jaj azoknak, kik tellyes életökben ezt olvasgatják. — Azért is hamar-hamar-hamar ugordjunk a' másik részre.

3-k rész.

Embernek.

Scholion:

A' nak-nek-keli helyes élést a' grammatika 's az egyszeri mendikás már eléggé megtanították — most tehát — vegyük fel — ha birjuk — az *embert*.

Ember. Plató definitiója szerint tollatlan két lábú állat. De mivel Diogenes megmutatta, hogy a' koppasztott kakással ezen definitióban osztozik, én másképen fogom definiálni,

1-ör. Az ember olyan valami, a' mi mozog, — de többnyire azért mozog, hogy embertársa ne mozoghasson.

2-or. Az ember olyan valami — a' mi nem mozog; — mihelyt hermetice bezárják.

3-or. Az ember olyan valami, mint a' rongyos köpenyeg — keresztül jár rajta a' levegő.

4-er. Az ember olyan valami — a' miből idővel még csak semmi sem lehet.

5-ör. Az ember olyan okos — a' ki gyönyörködik ha boldond lehet.

6-or. Végre az ember olyan állat, melly hol lenyíri hol meghagyja a szakállát.

4-k rész.

Magát. Jaj! lelkeim! ezt a' szócskát csak nézve olvassák, de az istenért! ki ne mondják! mert aesthetika és ezen szentkettőség elleni bűnbe esnek: kegyed és ön, hagyjuk itt fussunk tovább!

Végtere, végezetre, utólszor és utóljára előtt való vagyis

5-k rész.

Lekapni? Ezen szóval igen sok fiatal emberek élnek, holott, az N. N. város és J. vármegye botozó intézetében czáfolthatatlanul megmutattatott már, — hogy nincs veszedelimesebb szó mint ez: *kapjátok le csak!* Egyébiránt vannak vele több féle szóllás formák: jelessen:

30 at kapni,
ajándékot •
rühét •

bizonyos durva és nehezen visel-
hető darocznemű öltözetet • satt.

Van a *kap* törzsoéktől még egy igen népszerű és épületes példabeszéd is: *üsd a' kap-utost*, mely sokkal gyakorlatiasb mintsem bővebb magyarázatra szüksége volna; ismétlen továbbá

6-k rész.

' (kérdő jel, girbe gurba ut videtur). Ezen jelet nem teszik ugyan az e' féle sohajtó szók után: hajh! oh! jaj! huj! vagy ha oda teszik előbb szépen kiegyenesítik, mindazáltal, ne higyjetek neki, ritka van közte, a' ki idő multával fel ne egyenesedjék, azaz kérdőből felkiáltó jegygyé ne váljék. *Exempli gratia:*

1. Kérdő jelt lát az ifju az ujjonnan vett menyecske homlokán lelke titkos sejtelmében elébe gondolva e' szót: hű lesz-e éfva? Mulnak évek 's a' jel felkiáltóvá változott, — melynek elébe sóhajítja a férj «haj! haj!»

2. Kérdő jelt lát a kártyás a' kártya hátának valamennyi cifrájában.

Felfordítja s a felkiáltó jelet látja helyette.

3. Satt. satt. hiszen tudja az érdemes olvasó — mert másképp érdemes sem volna — hogy *exempla sunt odiosa*.

Bérekesztés.

Miután tárgyunkat ekképen a lehetőségig kimerítettük, és le-dönthetetlen okokkal megmutattuk, hogy az embernek magát lekapni hasznos, nincs egyéb hátra, mint e' bölcs tant tetteg is bóbizonyítani, — egy úttal a' Bölcsesség asszonyára ajtót húzni, ő kegyelmének a' bagoly evéshez jó étvágyat, nyugodalmas jó nappalt (mert nappal szokott aludni —) kívánni.

Előljáró beszéd:

(a' czéldombnál használva). Na én már ki is pihentem magamat, tessék az uraknak is leülni.

Vége.

Epilogus.

Finis rei operæ
 Jó bűvő helyly a' Csere
 Jó boros pincze Csere
 Azért él úgy mint here
 Azért van sok korhele
 Evő, ivó embere
Allgemeine kenyere
 Pécsije és Zvikkele
 Morgalmas Pap Emere,
 És szűz Rozvány Endere,
 Klassicus Demetere,
 Rectora Correctere,
 Czigány eskütt embere (F. M.)
 Und so veiter — cibere.

Szivesen kívánom.

Sz. Pálnak B. Pálhoz küldött I-ő Levele.¹⁾

Kedves druzsám, édes kedves Pálom,
 Minthogy nem jó most szememre álom,
 S személyesen nem szólhatok Véled,
 Ime küldöm a frankós levelet.
 Úgy hallottam jól van fejed dolga,
 Bár nem úr vagy, hanem olyan szolgál,
 Kinek ura légió, mint tenger,
 Mint a Nyírben Compossessor ember.
 Ám de nagy kár volna elcsüggedni,
 Tüske közzöl szoktak vaczkot szedni;
 Minden ember nem lehet egyforma,
 Hidd el nincs jobb étel, mint a torma.
 Ha semmid sincs, van szép szabadságod,
 A papiros rongyát körülvágod,²⁾
 És midőn magad vagy egy szobába,
 Az igazat megmondhat'd vaktába'.

¹⁾ A levélborítékon a czím a következő: *Az éjéből* Borbély Pál kedves druzsámnak pártfogói kegyességgel *Szalontán* (franco).

²⁾ E korban diósgyőri körülvágatlan meritett papiros volt használatban. Némelyek úgy hagyták, a mint volt, mások szerették körülvágni.

Fizetésed hogy zsíros ne volna,
 Ebben Komócsin meghazudtolna.¹⁾
 Búza helyett konkolyt repeczét adnak.
 Melyből üttethetsz olajt magadnak.
 Azért fiam, csak türj, mint bárány,
 Míg megállhatsz kurta lábod szárán;
 Hisz ha feldölsz elénekli Csere,
 Hogy te, mint ő, nem valál csak here.
 Járj el a nemzeti casinóba,
 Mely, mint hallok, most van felbomlóba.
 Szép az, a ki ott kitesz magáért!
 Dicsőség, czivódni a hazáért.
 Most ugyan bor nincs még benne és ser,
 Ámde nem megirtam-e már egyszer;
 Hogy jó inni, ha szomjúság éget,
 Egésségtek fentartása végett;
 Casinótok pedig nagyon beteg,²⁾
 Csak diószegi bor gyógyítná meg.
 Ferbli-lázban mit sem ér a löre,
 Pécsi jobb tanácsot ad előre.³⁾
 És most adieu, szívemnek druszája,
 Nagyot nőjön ludaidnak mája.
 Nem hasadt még a mosolygós hajnal,
 Malacz-álmot aludt minden angyal,
 És az égi tyúkok gunnyasztának,
 Füttyöt vetve a kakas szavának.
 A mennyország nagy-torkú bakterje
 Szundikált még, s nem volt ki felverje;
 A mint ott ült utca szögleténél,
 Két öles lándsája jobb fülénél:
 Ámde Szent Pál nem tudott alunni,
 Óra hosszat még szemet sem hunyni
 Ürgött-forgott, mint tóban a kása,
 Innen az nap az ő fordulása.
 Néha néha pikszisébe markolt,
 Mely, mint szerű, oly kerületű volt
 Majd kicsiholt és gyujtván világot,
 Olvasgatni kezdé Kártigámot.

¹⁾ Komócsinnak olajütő malma volt, különben nagyszájú ember, afféle kolompós volt.

²⁾ Arany János itt az elharapódzott kártyajátékot tartja nagy betegségnek.

³⁾ Itt is a fontos levelezésre czélozgat, a mit bakator képében boltja vakablakában rejtegetett.

Néha ismét verset készült írni,
 S a papirt körül is tudta nyírni,
 De felakadt szárnyaló múzsája:
 «Irjon a szösz, hordja el a gálya.»
 Ekkor ötlött hirtelen eszébe
 Hogy levélíró volt életébe,
 S hogy Szalontán van egy jó druszája,
 Nosza-tüstént levelet hozája:
 Bő schlafrokját felkapá magára,
 Háló sipkát nyom kopasz agyára,
 S végezvén még egy kötelességet,
 Oly szilkében, melynek neve német:
 Tollat márta kalamárissába,
 S megtörülve vagy tizszer hajába,
 Miután végét rojtosra vágta,
 S néha-néha asztalához vágta;
 Végre elsült ilyenén levele,
 (Notabene lehuzgálva fele)
 S mint az ízem, olyan tücskök benne,
 Ördög volna ki rajta elmenne:
 És legyen sok marhád, mint a gomba.
 Látogass meg a paradicsomba'».

Utóírás.

Megvan-e még régi jó barátom,
 Hordja-e még elviselt kabátom,
 Bögik-e még? irjál róla irjál,
 Debreczenben jó druzsám, a vén Pál.¹⁾

* * *

Ezzel a Szent végezvén írását,
 Fölvevé bádog tolvajlámását
 És bemenvén az előszobába,
 Egy fiók szentnek ragadt hajába:
 Kelj föl, úgy mond, *Aranyszájú János*,
 Hét az óra, mért vagy olyan álmos?
 Fogass bé a posta-taligába,
 E stafétát vigyed hamarjába'

¹⁾ Sárvári Pál debreczeni tanárról van itt szó, a ki a milyen tudós, épen olyan különös ember volt. Emberemlékezet óta egy csurapében járt, a melynek szélét a sárban maga után huzogatta. Órája alatt örökösen nevettek, bögtek a múzsafiak. Ehhez már a jó öreg úgy hozzászokott, hogy mikor egyszer nagy csendesség volt tantermében, elvesztette az előadás fonálát.

Nagy Szalonta híres várossába,
Az öreg Notárus hajlékába.
Kivánj neki fris jó egészséget;
Tudom szívesen fog látni téged.

* * *

Ezzel visszafordult dunyhájába,
János pedig fogván taligába,
Utra indult, s mint malacz rivása,
Messze zörg a talyga nyikorgása.
Szűkön van most Pálnak ott tent hája,
Azt siratja fakó taligája,
Mert a disznók mind pokolba mentek,
Foghagymával zsiroznak a szentek.¹⁾
Ám de János sehogy sem türheti,
Hogy fülét a talyga sértegeti.
A tengelyre köpköd, mind hiába,
Annál jobban csikorog az agyába'.
Mit tegyen? vizelni kezd az árva
A marokfa száraz oldalára.
Hajh de míg ő kerekét locsolja
Balgatag fővel meg nem gondolja:
Hogy minállunk térdig ér a sár, viz.
— Ha nem isztok, hordjon el az árviz.
(Vége.)

(Bártfa.)

Gyöngyösv László.

HAZAI IRODALOM.

Ferenczi Zoltán: Deák élete. I. köt. 463 l. II. köt. 433 l. III. köt. 445 l. 1904. A magyar tud. Akadémia könyvkiadó vállalata új folyamának 58., 59., 60. kötetei.

Petőfi, Eötvös életírója e művével határozottan kilép a költészet világából s az állami élet rideg mezején próbálja meg amott bebizonyított tehetségét.

Deák élete nyilván nem igen lehet más, mint a magyar nemzet azon küzdelmeinek, törekvéseinek is a rajza, melyeket 1832 óta

¹⁾ Sertésvész volt Szalontán, azért mondja, hogy a disznók a pokolba mentek. A szegény ember, ha zsírja nincs, csak foghagymát ken a pirtósra. A szegény ember, ha hája nincs, csakugyan így némítja el a «marokfa száraz oldalának» csikorgását legalább egy időre.

1867-ig államrendjének, társadalmi szerkezetének tovább építése végett folytatott. Hisz a nemzet fiai közül senkinek sem jutott oly huzamos s egyuttal oly nyomatékos rész e törekvésekben s azok végsikerében, mint Deáknak. Mégis csalódnék, a ki Ferenczi művét azzal venné kezébe, hogy abban egyedül újabb politikai történelmünk legfontosabb szakát fogja az egyik főtényező egyéni életének központjából megvilágítva találni, a jobbágyi Magyarországnak polgárvá levését lépésről-lépésre kísérhetni, Deák értelmi és erkölcsi nagyságát élete részleteiből teljesen megérthetni.

Mindezt kétségkívül megleli az olvasó Ferenczi munkájában, de egyebet is, a mire részben tán maga szerző sem gondolt, de a mit belőle, úgy a mint munkája elkészült, kiérezni, kiolvasni, fontos lélektani probléma megoldásához kísérleti anyagul fölhasználni lehet. Értem ez alatt nem Deák egyéni lelki valójának alkatelemeit s azoknak azzá az egyetlen lelki egységgé alakulását, a melyet Deáknak tudunk. Erre Ferenczi gondolt, s e tekintetben igen tanulságos képet nyújt. Értem igenis a nagyobb lélektani problémát, melyhez Deák élete megbecsülhetetlen anyagot szolgáltat: vajjon a nemzetek egyes nagy embereiktől nyerik-e jellegüket, irányukat, azok utánzása, követése teszi-e őket egygyé? vagy megfordítva az egyesek viszonyai, állapotai, a környezet tesznek-e valakit a sok egyes közül nagygyvá, utaik irányzójává?

Kevés nagy embernek ismerjük oly részletesen összefüggését polgártársai, szóval nemzete életével, mint Deákét. S nála a probléma annyival érdekesebb megvilágítást nyer, mert se államfő, se hadvezér, se kormányvezető nem volt, s hatást csak mint magánember, vagy mint egy nagy testületnek, az országgyűlésnek, sokak között egyik tagja tudott kifejteni.

Deák élete megbecsülhetetlen kincses bánya a főt érintett probléma megoldásához és pedig annyival inkább, mert Deák tudatos, számító működést nemzete vezetésének elérésére és megtartására nem fejtett ki.

Nem vállalkozhatom természetesen egy ismertetés keretében annak elmondására, miképen gondolnám az általános probléma megoldását, de főlemlítését el nem mulaszthatom.

Ferenczi munkáját tárgyalási módja teszi kiválóképen alkalmassá úgy Deák egyéni lelki kialakulásának, mint ennek az általánosabb bölcselmi problémának tanulmányozása szempontjából. Tárgyalási módja leíró, bonczoló, részletező, a bölcsőtől a sírig kíséri hősét életének minden jelentékenyebb nyilvánulásában. Családi, helyi környezetét, baráti, társas kötelékeit, az országos állapotokat, a közélet tényezőit, a kikkel együtt működnie kellett, gondosan, nagy tárgyalóssággal rajzolja, s csak Deák életének nagy forduló pontjain foglalja egybe annak a megelőző stádium alatt mutatkozott vonásaiból önként

alakuló képét. Megkapjuk így Deáknak tanuló, megyei tisztviselő, 30-as, 40-es évekbeli országgyűlési vezéri, 48-as miniszteri s 60-as évekbeli országos vezéri idejéből arcképeit, melyeknek az eredetihez való hasonlóságát maga az olvasó állapíthatja meg az előző, pontos s ténybeli anyagból, melyet Ferenczi eléje tár.

Bájos, kedves, szinte megszólaló a tanulókori arckép a régi magyar élet, a századeleji iskola, a családi kör, a zalai helyi világ színgazdag keretében. A művelődéstörténet kutatója nagy hálával olvasandja e visszavarázsolt régi világot.

A megyei tisztviselő korbéli kép intimebb, realiztikusabb lett volna, ha Deáknak Vörösmarthlyhoz intézett 28, részben nagy terjedelmű, rendkívül értékes levelét erősebben fölhasználja. A dr. Czapári László szerkesztette Vörösmarthy Emlékkönyvben egybeállított e levelek legnagyobb része: 24, Deák életének erre a korára vonatkozik; a benső embert, a köztisztviselőt, a jogi gondolkozót, az író egyaránt jellemzik s csirájában mutatják Deáknak később kifejtett egyéniségét.

Deák megrajzolása országgyűlési vezérré levése korában, a 30-as, 40-es évek alatt nehéz föladat, ha a kép ne csak a jogtörténést, jogászt, közgazdát, de Magyarország újjászületésének mikéntje s ebben Deák szerepe iránt érdeklődő minden művelt embert megkapjon.

Ferenczi szerencsésen oldotta meg föladatát. Az ekkorbéli Deák arckép hű és megragadó. Lesznek, a kik szélesebb ecsetelést, melegebb színeket kívántak, a harminczas, negyvenes éveknek ma már aprólékossá lett küzdelmeit, e küzdelmek száraz jogi, gazdasági anyagát mellőzve szerették volna látni a képen. De ha az ekként festődik, hiányzanék a valósága, Deák értelmi és erkölcsi jellemének teljes föl-tüntetése. Lehetett volna a részletezést kevesbíteni, mert az első kötetnek túlnyomó részét tényleg a 30-as, 40-es évek küzdelmeinek mikroszkopikus visszaadása tölti be, de bizonyos, hogy ily kevesbítés Deák és kora átértésének rovására esett volna.

Ferenczi sokkal inkább megmagyarázza e kor gazdasági, egyházi, jogi, politikai nehézségeit Deáknak bennök kifejtett küzdelmei által, mint más íróink, a kik e korrall foglalkoztak. Ezt azonban csak az által érheti el, ha a küzdelmek tárgyát részletezi, s a szabadság, haladás, egyenlőség, vagyonosodás, nemzetiség, alkotmányosság jelszavai helyett az úrbér, a védegylet, a közlekedési eszközök, adózás, a büntető per, a bírói, a kormányhatalom részleteibe bocsátkozik úgy, a mint azokkal Deáknak foglalkoznia kellett. Még így is, a Ferenczi részletezésével, nincs teljes világitásba helyezve a XIX. századeleji magyar társadalom állapotának, szerkezetének hatása emberi szükségleteink, törekvéseinkre, s az a hatás, melyet e jobbagyi társadalom bilenseinek föloldása a magyar lélekre gyakorolt.

A részletezés mellett az egész állapotnak összjellemezése igen emelte volna a munka értékét.

Egyformán sikerült a forradalmi idők és a kiegyezés Deákja.

A ki a kiegyezés létrejöttét, annak akadályait, ezek leküzdését s benne Deák ténykedését megismerni akarja, tárgyilagossabb, teljesebb képét sehol sem találhatja.

A forradalmi idők Deákja is tárgyilagosan van rajzolva, a mi annál elismerésre méltóbb, mert az ellentétet is föl kellett tüntetni, mely Deák és Kossuth között fölmerült. Ha Ferenczi élesen állítja is őket szembe, s Kossuth magatartását több irányban hibáztatja, Deák magatartásának dicsérete nem teszi igazságtalanná Kossuth iránt, mert belátja, hogy Ausztria támadó föllépésének visszaveréséhez nem volt elég Deák bölcsesége, jogérzete, hanem azt csak a hazafias érzetnek szenvedélylyé fokozásától lehetett remélni, a mire Kossuth hatalmas, impulzív egyénisége volt a nemzetben egyedül alkalmas. Ezért Deák, ha nem is követte Kossuthot 1849-ben, belátta, hogy a harcztot fölvenni, illetőleg folytatni kellett Ausztria ellen.

A Ferenczi munkája Deáknak első teljes élet- és jellemrajza; nagy hiányt pótol; nemcsak a politikus, a jogász, a művelődéstörténész, a psychologus, a pædagogus, de a művelt olvasó egyaránt nagy haszonnal és élvezettel olvashatják.

Főérdeme, hogy nem pártirat, nem dicsőítő apologia. Semmi egyéb, mint egy nagy életnek tényeiben hű föltüntetése. Hiánya a gazdag forrásanyag föltüntetésének elhagyása, a mely anyagon fölépült.

Nem mondjuk, hogy Deák tökéletesebb élet- és jellemrajzát nem hozhatja a jövő, azt hisszük azonban, ehhez újabb 30 év lesz szükséges, mint a mennyi idő eltelt Deák halálától Ferenczi életrajzáig.

Deák egyetlen, páratlan egyénisége mindig ingerelni fogja a történész, a lélekbúvár érdeklődését. Hogy is ne?

Páratlansága: vezetni egy nemzetet a külső, jogi hatalom minden döntő, jogi eszköze nélkül, a morál legkényesebb követelményeivel összhangban, Deákot az egész emberiségnek egyik sajtóságos példányképévé teszi a politikában. Ő is «representative man» Emmerson értelmében, mint Plato a bölcsészre, Shakespeare a költőre, Montaigne a kételkedőre, Napoleon a politikusra. Csakhogy mily másképen ejezi ki, mily ellentétesen képviseli a politikát, a nemzeteknek ezt az önmagukat irányzó tevékenységét Deák és Napoleon!

(Budapest.)

CONCHA GYŐZŐ.

P. Vergilius Maro eclogái. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Vietórisz József. Budapest, Franklin-Társulat. 1904. Ára 1 K 20 f.

Vietórisz fenti munkája csatlakozik a M. Tud. Akademia classica-philologiai bizottsága «Görög és latin remekírók» cz. vállalatának Barna Ignácztól «P. Vergilius Maro Aeneise» cz. alatt megjelent kötetéhez. Három részből áll — mint ezen, a magyar tudományosság díszére való kiadványoknak valamennyi többi kötete is — ú. m.: 1. *Bevezetés*, 2. *Fordítás* és szembesítve az eredeti szöveg a Ribbeck-féle editio szerint, 3. *Jegyzetek*, a szerző szerint Ladewig nyomán.

A Bevezetés kissé nagyon is vázlatos; inkább iskolai kézikönyv elé való. Semmiesetre sem áll olyan önálló és egyben a külföldi bibliographiát is áttekintő kutatások színvonalán, a milyenhez az eddigelé megjelent kötetek hozzászoktattak. Az *idyllt*, mint az *Alexandriai* kornak egyik legjellemzőbb műfaját, továbbá Vergiliusnak Theocritushoz való viszonyát csak körvonalazza, de nem méltatja kellőleg.

Úgy hiszem, szerző fölhasználhatta volna Némethy Géza «Vergilius élete és művei» cz. 1902-ben megjelent nagyszabású és az idyllkérdést is minden részleteiben elénk táró művét. Továbbá Pirchalának Vergilius Aeneiséhez írt szabatos bevezető fejtegetéseit, nem is szólva a külföldiekről.

Az eclogáknak eredetiség és célzatosság szempontjából három kategoriára való fölosztását szerző is helyesen végezte. Pusztá «contaminatió» azonban szerintem csupán a II. és III. ecloga tekinthető; de már itt is a kezdő Vergiliusnak érdeméül lehet betudni az egységes hangulatot és a cselekvény háttérének inventióját; továbbá az előadás ama zengzetes *pathosát*, mely a leendő legnagyobb római aranykori költőt előre sejteti. Hatalmas pártfogói, ú. m.: Asinius Pollio és maga Mæcenas is bizonyára így méltányolták eme szárnypróbákat.

Az I. és IX. eclogát, mint *allegorikus* idylleket tekintve, szerző nem méltatja Vergilius azon érdemét, hogy ezáltal egy *új műfajt* alkotott, melynek világirodalmi hatását még nálunk is Zrinyi és Faludi eclogáiban és az egész renaissanceban csodálhatjuk. Voltaképen Vergilius teremtette meg a szentimentális, a természet, költészet és szerelmi boldogságért rajongó *képzelt pásztorok* alakjait.

Részletesen kellett volna a Bevezetésben a két ízben is történt felső-italiai birtokfölosztás politikai háttérét az olvasó elé tárni. Asinius Pollio, Alfenus Varus és Cornelius Gallus szerepléséről és Vergiliushoz való viszonyáról csupán a Jegyzetekben találunk némi útbaigazítást. A «versenydalról» alig szól. A 10 eclogát összefoglalólag áttekintve, Vergilius gyengéd, minden nemes és magasztosért lelkesülő költői egyé-

niségét látjuk kibontakozni; minden elemét azon költői gondolatkörnek, mely a *Georgica* és az *Aeneis* eszmetartalmát képezi. Méltatás tárgyát képezhetnék volna ily összefoglalásnál Vergilius következő költői jellemvonásai:

a) A természet szépségeiben való rajongó gyönyörködés ennél fogva természeti képek plasztikus leírásai. Pl. I. 51. stb.

«Fortunate senex! Hic inter flumina nota,
Et fontes sacros frigus captabis opacum.
Hinc tibi quæ semper vicino ab limite sæpes
Hyblæis apibus florem depasta salicti
Sæpe levi somnum suadebit inire susurro.»

b) A természetet annyira megszemélyesíti, hogy az emberi szenvedések iránt való részvétet átviszi az élettelen természetre, az állat- és növényvilágra is. Pl. A *Daphnis* siratásának megható ecsetelése. V. 24. stb.

«Non ulli pastos illis egere diebus
Frigida, Daphni, boves ad flumina, nulla neque annem
Libavit quadrupes, nec graminis attigit herbam.
Daphni, tuum Poenos etiam ingemuisse leones
Interitum montesque feri silvæque loquuntur.»

c) A szerelemre vonatkozó *epicureus* álláspontja ez: *lemondani* a szerelem örömeiről, nehogy a csalódás keserveit szenvedjük. Pl. III. 109. stb.

«Et quisquis amores
Aut metuet dulcis, aut experietur amarus.»

d) A szerelem gyötrelmei ellen való szertelen *kifakadásai*. Pl. VIII. 44.

«Nunc scio, quid sit amor, duris in cotibus illum
Aut Tmaros, aut Rhodope aut extremi Garamantes
Nec generis nostri puerum, nec sanguinis edunt.»

Eféle lélektani és æsthetikai fejtegetéseknek nagy híját érezni a Bevezetésben. Az eclogáknak modern utánczóiról nem is emlékezik.

★ ★ ★

A II. rész az eclogáknak eddigi magyar fordításait méltatja. Behatóan és igen tárgyilagosan állítja szembe *Rájnis* József és *Baróti Szabónak*, *classical* költészetünk eme két úttörőjének fordításait. Ezekhez sorolja még Gyurits Antal költőileg értéktelen 1851-iki kísérletét is.

Főntebbi előzőivel szemben Vietórisznak fordítása nemcsak hogy haladás, hanem mondhatnók, befejezett *értelmes költői alkotás!* Nyelve

lendületes, választékos, gazdag. A magyar népies szólamokat sok ízléssel alkalmazza a szereplő pásztorok jellemzésére. Pl. III. 7.:

«Parcius ista viris tamen obicienda memento.»
«Lassan a testtel öcsém, ha legénybe akarsz belekötni.»

Más plasztikus példa III. 103. is:

«His certe neque amor causast: vix ossibus hærent.
Nescio quis teneros oculus mihi fascinat agnos.»

Vietórisz fordításában így hangzik:

«Nézd az enyém: már csontja zörög, pedig egy se szerelmes.
Nem tudom én, a juhom' megverni ki szokta szemével.»

Általában az eredeti szöveg gondolat tartalmát szabatosan és a mi nehéz, *soronként* való szigorú *párhuzamban* adja elő. Persze Vergilius valamennyi finom fordulatát, a sok anaphorát, polysyndetont, parallelismust, gondolatrhythmust mind hűségesen utánozni, a mi *ragozó* magyar szavaink hosszadalmas volta miatt a legjobb fordítóra nézve is lehetetlenség, ha az eredeti szöveggel quantitative lépést akar haladni.

Hasonlókép el *kellott* hanyagolnia a Vergiliustól oly sűrűn alkalmazott «cæsura bucolicát» is. A magyar fül a hexameterben úgy sem keres egyebet, mint a cæsura semiquinariát. Erre eléggé ügyel is.

A Jegyzetek vajmi röviden ugyan, de szabatosan közlik a szükséges mythologiai, geographiai és egyéb tudnivalókat.

Vietórisz művének sikerült és *értékes* része tehát maga a *fordítás*; a többire nézve kissé fogyatékos.

Nem gáncsoló viszketegeből, csupán az obiectiv bírálat szempontjából mondom, hogy szinte *lehetetlen* oly klasszikus stilisztikának — a milyen első sorban Vergilius — finoman összefonódó gondolatparallelismusait mennyiségileg ugyanannyi hexameterben hűven utánozni.

Pl. IV. 58. Vergiliusnál így hangzik:

«Pan etiam Arcadia mecum si iudice certet,
Pan etiam Arcadia dicat se iudice victum.»

Vietórisz fordításában elmosódott:

«Oh akkor ha velem maga Pan versenyzene, mégis
Arcadiában is engem ítélne nyerőnek a bíró.»

Vagy más példa. Vergiliusnál V. 16.

«Lenta salix quantum pallenti cedit oliva.»

Punicejs humilis quantum saliuunca rosetis,
Iudicio nostro tantum tibi *cedit* Amyntas.»

Vietórisznál hiányzik a kerekdedség:

«Annai szavamra igaz, hogy olyan melletted Amyntas,
Mint hajló füzág az olajfák zöld ligetében,
Vagy bíborrózsák közepette szerény ibolyácska.»

(Budapest.)

Ifj. REMÉNYI EDE.

A. Persii Flacci satira. Edidit, adnotationibus exegeticis et indice verborum instruxit *Geza Némethy* Academiae Litterarum Hungaricae sodalis. Budapestini, Sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae. MCMIII. Pretium 8 cor.

Mikor most három éve Közlönyünkben megjelentek Némethy Géza Persius-magyarázatai,¹⁾ minden dologhoz értő csakhamar tisztában lehetett azzal az örvendetes ténynyel, hogy classica-philologiai irodalmunk igen értékes gyöngyszemekkel gyarapodott. És a mikor 1903-ban napvilágot látott a méltó érdeklődéssel várt Persius-kötet, az egyszerű futólagos lapozgatás után is kész volt róla ítéletünk: «hic et mare transit.» Ma persze ez az akkoriban kockáztatott jóslat valóságos vaticinatio post eventumként hangzik.

Úgy hiszem, tiszta véletlen dolga, hogy az elmúlt két év alatt erről a magyar talajon termett, de egészen latinul megírt munkáról csupán csak külföldi folyóiratok közöltek rövidebb, hosszabb megemlékezéseket és bíráló ismertetéseket.²⁾ Örvendtünk is annak a nem épen gyakori jelenségnek, hogy német, francia, olasz és angol nyelven is dícsérettel adóztak a Magyar Tudományos Akadémiának és egy magyar szaktudós könyvének. Ezek után talán nem is lenne ízléses dolog tovább dicsőíteni és magasztalni Némethy könyvét. De a sok dícséret közül mégis kivesszek egyet, mely nézetem szerint a legnagyobb. A Berl. Phil. Wochenschr. 1903. évfolyamában megjelent bírálat szerzője a többek között ezt írta: «Der Kommentar drückt den zu ausgiebigen Reichtum Jahn'scher Noten auf *ein vernünftiges Maas* herab.» A mikor német szakember a Persius-irodalomban korszakot alkotó Otto Jahn-féle nagy kiadás³⁾ kommentárjával szemben így

¹⁾ L. EPhK. 1902. (26. köt.) 161., 357., 753. és 1903. (27. köt.) 27., 273., 449.

²⁾ EPhK. 1904. 865—6. és 1905. 349. l.

³⁾ A Lachmann Károlynak ajánlott (Præptori incomparabili amico integerrimo sacrum) kiadás teljes címe: *Auli Persii Flacci Satirarum Liber, cum scholiis antiquis edidit Otto Jahn.* Lipsiæ

beszél egy magyar földön elősarjadt classica-philologiai munkáról, akkor a Némethy Persius-kommentárjának sikerét igazán nem lehet kicsinyelni. De jól jegyezzük meg, csakis a kommentárról van szó.

Így állván a dolog, voltaképen elég bajos föladattal állok szemben, a mikor az EPHK. szerkesztőségének nem régen hozzám intézett fölszólítására írnom kell egy munkáról, melyet a tudományos világ színe előtt már úgyis eléggé ismertettek.

Mi indította a szerzőt könyve megszerkesztésére és milyen cél-
nak akart szolgálatot tenni? A mű Præfatiójában megtaláljuk a föl-
világosítást. Az egyetemi tanár hívatása készítette az elég nehéz munka
megindítására, mert a szerző úgy győződött meg, hogy még tömérdek
sok nehézséget és megoldatlan problémát hagytak meg a régi kiadók
és az újabb magyarázók. Így *egyrészt tanítványainak, másrészt a tu-
dománynak is akart használni*, még pedig — mint az erő öntudatá-
val kijelenti — «pro virili parte». A munka létrejöttére nézve a szerző
bővebben és közvetlenebbül szól a Közlöny 1902. évfolyama 161. lapján.
Ott azt olvassuk, hogy a Cicero De Finibusával való foglalkozás köze-
pette terelődött figyelme Persius felé. Azért említem meg ezt a
dolgot, mert látni való, hogy Némethy nemcsak teljesen el tud
mélyedni a studiumába, hanem a jól központosított erő és munka
valóságos láncolatot tud alkotni, úgyhogy a céltudatosan irányított
tudományos foglalkozása közben minduntalan újabb és újabb themá-
kat bír magának előteremteni.

A Persius-kötete ellen azonban az a legnagyobb kifogásom, hogy
az említett két cél vagy szempont a munka megszerkesztése közben
minduntalan viaskodott, hogy ne mondjam, hadi lábbon állott egy-
mással. Nem lehet ugyanis tagadni, hogy a szerzőnek főleg a külföld
lebegett szeme előtt, hisz ezért írt meg mindent a tudósok nemzet-
közi nyelvén. Igen ám, csakhogy akkor a már többször kinyomatott
«Vita Persii de commentario Probi Valerii sublata» lenyomatása talán
nem is volt okvetetlenül szükséges, inkább csak a mi egyetemi hall-
gatóinkra és hazai viszonyainkra való tekintettel nem volt épen fölös-
leges. De már pl. a csak néhány sorra terjedő, subjectív hangú
Præfatio után áll, szinte minden átmenet nélkül, majdnem termé-
zetellenesen rákövetkező négy pazarszedésű lap mindenképen helyén
kívül van. Erősen spatíalt, nagy betűkkel nyomtatott sorokban közli

1843. — A *Casaubonus Izsák-féle* 1605-ben megjelent kiadás óta a leg-
nagyobb hírre tett szert, ámbátor a Lemaire-féle collectióban *A. Perreau*
által kiadott kitünő latin nyelvű kiadás már 1830-ban látott napvilágot,
de nem tudni mi okból, mindenesetre nagyon méltánytalanul, fele-
désbe ment.

velünk a kiadó, illetőleg felsorolja egyenkint azokat a helyeket, melyeken a *Jahn-Bücheler*-féle 1893. évi kiadás szövegétől eltért. Ilyesminek sokkal szerényebb módon kellett volna történnie; a külföld és belföld is belenyugodott volna, ha ez a vallomás a könyv végén szépen meghúzódott volna. Mert megjegyzendő, hogy szövegkritikai tekintetben Persius meglehetősen le van tárgyalva, úgyhogy a kiadónk önálló fölfogásával megállapított olvasások és változtatások nem is lehetnek nagyon jelentékenyek.

A Persius hat satirájának szövege és az ezt megelőző rövid Prologus természetesen gondos és pontos munkára vall.

Eljutottam a kötet igazi magvára, igazi értékére. Ez a terjedelmes, nagyon alapos tudással és kétségtelenül színvonalon álló eruditívval készült kommentár mindenkorra becses adalékokat tartalmaz a Persius-irodalomban. A külföldre való tekintettel, nézetem szerint, teljesen elég is lett volna ennek a 300 oldalra terjedő kommentárnak a kinyomatása. Az egyes szövegbeli eltérések is nagyon szépen elfértek volna benne, különösen ha a szerző itt-ott a kissé sokszavú előadásmódot összefoglaló tömörítette volna, és ha több helyen is egyes fölösleges magyarázatokat törölt volna. A kommentárnak egy jelentékeny része már közkinccs volt annak előtte is, mert a régi scholionokon kívül rendelkezésére állott a szerzőnek a főntebb említett *Casaubonus*-féle kiadás, mely a philologia mesterművei között foglal helyet és minden Persius-magyarázatnak valódi kútfeje. És a következő évszázadokban is, mind a mai napig, aránylag sokan foglalkoztak annak a saját szerű, rejtélyesen homályos és néha az érthetlenségig zsúfolt költői stílusnak magyarázásával, mert az a tömör crux philologorum mindig ingerlő és csábító föladatot nyújtott a római irodalom kutatóinak. Hogyne lett volna érdekes foglalkozás a czéhbéli philologusoknak olyan író magyarázni, kinek úgyszólván minden két sorára esik egy teljes nyomtatott oldal kommentár. Szóképeinek és nehezen magyarázható szóátviteleinek alkalmazásában tanúsított merészsége, szinte szédítő vakmerősége nem riasztotta vissza tőle az embereket a középkor folyamán, kik szigorú moráljáért és «lelkülete szentségeért» bámulták, habár minden részletét soha sem értették meg teljesen. Persius a legmélyebb erkölcsstani kérdéseket szabotossággal tudta kifejteni egy magányban élő embernek szigorúságával és ridegségével. Nisard¹⁾ pláne azt állítja Persiusról szóló értekezésében, hogy «érthetetlen maradt, hogy a szaktudósok hiúságát kielégítse, kik a benne található érthetetlen dolgok értelmezéseivel szaporítják babérait». Nem idéz-

¹⁾ Nisard: Études sur les poètes de la décadence (Persiusról szóló szakasz).

tem volna a francia tudósnak ezt a nem egészen méltó túlzását, ha nem látnám, hogy Teuffel az ő tömören megalkotott irodalomtörténetében ügyet vet a művére. Sőt ugyancsak Teuffel fölemlít még egy másik francia művet is, mely a *Revue des deux mondes* 1863. évi kötetében jelent meg. Igaz, hogy ez egy finoman analysáló elmének a munkája, mely ma is méltó az elolvasásra. Szerzője Martha; művét (*Un poëte stoicien*) nagyon érdekesen ismertette Hegedüs István az FPhK. 1892. évfolyamában.

Mejegyzendő ugyanis, hogy összefoglaló cikkek Persius egyéniségéről, stoicismusáról, stílusáról, nyelvéről, utánzásairól nincsenek Némethy könyvében. Ilyeneket adni nem is volt célja. Azért külföldön még mindig írnak egy «*édition définitive*» megszerkesztésének lehetőségéről és szükségéről. E tekintetben nem habozom kijelenteni, hogy a fentebb jegyzetben említett *Perreau*-féle kiadás igazán mintául szolgálhatott volna. Ezt a kiadást azonban — elég különös — nem ismeri sem Teuffel, sem Schanz. Úgy látszik, régebben szándékosan mellőzték a német tudósok a francia kiadásokat, de hogy mennyire méltatlanul tették ezt a *Perreau* kiadásával, arról mindenki saját szemével meggyőződhetik.

A Némethy-féle kommentár felét, t. i. a Prologus, az I., II. és V. satirára vonatkozó részeket összehasonlítottam *Perreau*val és részben *Jahnnal*, de merném állítani, hogyha egészben véve igen nagy haladás mutatkozik is a magyarországi kiadásban, több helyen nem ártott volna a francia kiadást is figyelemre méltatni. Az egyes satirákat megelőzi az argumentum és analysis; azután minden egyes oldal felső felében áll *Persius*-szövege, alsó felében pedig egy *próza*i átírás olvasható latin nyelven. Minden egyes satira után külön-külön vannak felsorolva a «*Variæ lectiones et Notæ*». Úgy hiszem, ez a besorolás is czélszerűbb, mint a Némethyé, a ki az összes satirák után adja a kommentárt, úgyhogy gyakorlati szempontból is nehezebben kezelhető. Hosszabb összefoglaló értekezésekben ismerteti *Perreau* *Persius* életét, a rómaiak satiráját és a satiráirokat, mindenütt összehasonlításokat és következtetéseket eszközölve. Egy külön nagy szakasz: *Persiana Horatii imitatio* címet visel, végül még egy: recensus editionum *Persii* olvasható. Ezt a nagyon becses bibliographiát semmiféle más kiadásból nem is ismerjük, úgyhogy ebből a szempontból is tanulságos. Ugyanitt vannak felsorolva a különféle francia, német, angol, spanyol, olasz, görög *Persius*-fordítások. Persze a mi derék *Kis Jánosunk*¹⁾ magyar fordításáról nem tudott a francia kiadó, ámbár

1) Aul. *Persius Flaccus* szatirái magyarul és deákul *Kis János* által. Soprony 1829.

már 1829-ben jelent meg, egy évvel a Perreau-féle kiadás megjelenése előtt.

Általában véve némi hiányt látok Némethy könyvében, hogy semmiféle összefoglaló tájékoztatást nem nyújtott a Persius-irodalomról, de meg a kommentárban sem jelezte semmivel azokat a részeket, melyek szinte kizárólag az ő magyarázatai. Mi magyarok véletlenül tudjuk, mert mint fentebb írtam, megelőzőleg külön cikkekben ismertette a szerző kutatásait és fölfedezéseit. De a külföldön ezt csak beható összehasonlítás alapján tudhatják meg, a mi kissé bajos dolog.

Mindezek alapján azt hiszem, hogy Némethy Persius-kötete, minden értéke és bece mellett is, úgy a külföldre, mint a belföldre való tekintettel, még nem tette lehetetlenné két munkának megszerkesztését. Amott még a végleges Persius-kiadást várják, emitt pedig azt gondolnám, nagyon czélszerű lenne e könyv alapján egy bilingvis-kiadást sajtó alá rendezni, de *prózai* magyar fordítással. Ennek a bevezetése kiterjeszkedhetnék mindama kérdések összefoglaló fejtegetésére, melyeket az imént érintettem. Sőt ha mindjárt *votum separatum*nak hangzik is, mégis bátorodom azt a megjegyzést is kockáztatni, hogy a magyar Akadémia által kiadott munka nemzetközi jellegének sem ártott volna, ha a szerző kitűnő magyar prózai fordítást adott volna *bilateralis* módon. Nem derogált ez pl. az angol *Coningtonnak* sem, a ki az ötvenes évek derekán megjelent kiadásában angol prózai fordítást is közölt. A *Nettleship* által rendezett harmadik kiadásban is megvan. Igaz, hogy ez szerényebb igényű munka, mint a magyar. Hogy értse meg művelt magyar olvasó Persius szövegét, ha nincsen mellékelve a magyar fordítása? Kommentár mégis csak kommentár. Legyen bár ez a magyarázat olyan «mártás, mely jobb, mint maga a hal»;¹⁾ de ha az a tanult és képzett laikus végig is tudná olvasni ezt a kommentárt, magát a Persius szövegét alig fogja teljesen érteni. Ennél az írónál, azt hiszem, minden magyarázatnál ékebben szól a jó fordítás; a jegyzetek természetesen akkor is szükségesek. Másrészt az sem lehetetlen, hogy ilyen külföldnek szánt munka a tudós olvasókban esetleg fölkeltethi a vágyat a magyar nyelvvel való behatóbb megismerkedésre. Azután mégis csak nem lenne fölösleges dolog a külfölddel is tudatni, hogy a római klasszikusokkal nemcsak húsz-harmincz esztendő óta foglalkoznak magyar emberek, mikor ime a legnehezebb írónak magyar prózai fordítása, illetve bilingvis-kiadása, ézelőtt hetven évvel jelent meg. Azóta magyar nyelvű verses fordítás is látott napvilágot. Talán semmivel sem igazol-

¹⁾ Josephus Scaliger írta volt: Au Perse de Casaubon la saulce vaut mieux que le poisson. L. O. Jahn: Prolegomena p. LIII. jegyzet.

hatjuk a nyugathoz való tartozásunkat alaposabban, mint azzal a mély hatással, melyet reánk, nyelvünkre és irodalmunkra, a latin nyelv és a latin írók gyakoroltak. Ilyen alkalmat magyar tudósnak nem volna szabad elzárni. Némi nyomát ennek látjuk ugyan a Némethy-féle kommentárban, mert itt-ott közli a megfelelő magyar kifejezést vagy szólásmódot is, az illető német frázis előtt. És ezt nagyon jól tette, habár bizony elég ritkán történt. V. ö. 50., 72., 92., 93., 108., 109., 110., 117., 273., 294., 302. stb. l. «Az öreg Shakespeare» szólásmódra való hivatkozás nem nagyon sikerült, mert róla nem igen mondjuk, hogy öreg. A «succinctus» magyarázatánál meg lehetett volna említeni a magyar «felgyürközött» szót.

A mi a részleteket illeti, azokról teljes és az egész kommentárt felelő bírálatot nem mondhatok. Nagyon szép és értékes magyarázatok mellett találkoznak itt-ott kissé bőbeszédű, vagy fölösleges dolgok is. Így pl. p. 110. az «equidem» szónak hét sort szentel, pedig mindenki tudja már, hogy az nem ego quidem-ből lett. A «sibi» dat. ethicus-t (p. 94.) két cicerói helylyel igazolja, sőt még a Gossrau nyelvтанából idézi a megfelelő magyarázatot. Ilyesmit mindenki tud, a ki Persiust akarja olvasni. Hát még a *dicier* és *fallier* szenv. infinitivusokat csak fölösleges magyarázni egy egyetemi hallgatónak (p. 69.). Furcsán hangzik az ilyen magyarázat is: *scire tuum*, scientia tua, infinitivus *pro* substantivo (p. 69.), a mikor mai napság nálunk legalább Magyarországon szinte mindenütt főnévi igenévek tanítják és mondják az infinitivust. A *velle suum*, *vivere triste* egészen átlátszó a tömérdek sok nehézség mellett, melyek Persiusban előfordulnak. A 242. lapon: *noris*, coniunctivus imperativi loco, quia *novi propria imperativi forma caret*. Ezt a dolgot talán mégis másképen mondjuk. Hisz a latinban soha sincs az imperativusnak perfectuma, vagy ha jobban tetszik, a perfectumnak imperativusa, mint például görögben. A következő jegyzet is kelleténél hosszadalmasabb: «Sed ne, dum huic obsequor, vobis molestus sim», ubi suppleendum est: *Sed vereor ne* etc. Ilyen magyarázatra csak úgy jut az ember, ha mindig eszébe van az a kicsi korában megtanult úgynevezett szabály a félelmet jelentő igék constructiójáról. Miért kellene itt okvetetlenül egy félelmet jelentő igét odagondolni? «Csak ne legyek nektek alkalmatlan!», vagy «csak ne essem nektek terhetekre!» — s rendben van a dolog.

Fölszemes továbbá az ilyen magyarázat: «Nam sacra loca *inquinare* (pláne: *stercore humano*), apud antiquos summæ impietatis habebatur», hisz ilyesmi magától értődik, sőt talán mai napság is rút kegyeletlenség ilyesmit elkövetni (p. 111.). A 73. lapon: *Adsensere viri*, *adsentiri hoc loco significat* etc., hisz van *adsentire* alak is.

Nem tartom továbbá helyes magyarázatnak a következő állítást:

caballino, vulgari vocabulo utitur poeta pro *equino ironice* (p. 47.). Igaz, hogy Jahn-Bücheler is azt írja: *caballino* autem dicit, non *equino*, eo quod satiræ humiliora conveniant. A Némethy által fölhozott két hely: «Gorgoneus caballus» és «Pegaseus caballus» inkább arra vall, hogy ebben a korban az *equus* és az *equinus* már elnyűtt szó volt, melyet költő nem igen használhatott, mint még száz évvel előbb (cf. *Humano capiti cervicem pictor equinam* stb.). Tudjuk, hogy az *aqua* szó helyett is már régebben használták a *lympha-t*. Gondoljunk csak a német *Pferd* szóra. Még az emelkedett hangú prózában is azt írják helyette: *Gaul, Rossz, Mähre* stb. A magyarban is inkább *paripa, mén* vagy más eféle szót használnak. Ellenkezőleg: Persius itt a választékosabb szót alkalmazta, nem pedig az *usu satis tritum vocabulum*-ot. Megjegyzem, hogy a 276. l. említett *gluttu* abl.-hoz tartozó u-töví *gluttus* szót nem ismeri Georges. Ilyesmit mindenestre meg kell jegyezni, mert a szerző sok más helyen nagyon is hasznát vette ennek a szótárnak.

Kissé szemébe ötlük az olvasónak, hogy a kommentár szerzője a *res Venerea* körébe vágó fogalmakat kelleténél jobban demonstrálja *ad oculos*. Ilyesmit általánosabban illenék körülírni, hisz a kíváncsi megtalálja a *cevere* és *crisare* igék igazi jelentését, ha keresi és kíváncsi reá.

A könyv latinsága általános elismerést aratott a külföldön. Tény, hogy Némethy igen könnyen és igen világosan ír latinul. Apróbb kifogásaim azonban vannak. Hogy néha-néha kissé *per longum et latum* áradozik az írás, azt már említettem. De némelykor egy-egy gondolat ismétlődik, és az író nem igen törekszik változatosságra. A hogy egyszer már latinul kifejezte, szakasztott úgy írja le másodszor is. Néhol még kiérzik a magyar beszéd, pl. *Totus locus corruptus* «az egész megrongált hely», a mikor latinul azt írjuk: *locus plane*, vagy *omnino corruptus*. Ilyen szólások ellen kifogás emelhető: *tali modo excitari*, ut (p. 55. *adeo, tantopere* vagy *tam vehementer* helyett), *nunc non est etiam in sepulcro felix poeta ille mortuus?* (p. 74. rosszul hangzik), *aliorum iussibus* (p. 282. *iussu* vagy ha épen kell: *iussis* helyett), *despectui erat* (p. 119. sokkal helyesebb: *despicatui*), vagy: *certe idem argumentum tractaverunt*. *Argumentum* nem annyi, mint *res* vagy *materia*; *argumentum tractare* szólásmódot soha nem olvastam, nem is bírom elképzelni. *Persio æqualis*, ha nem sajtóhiba (p. 100.), szintén kifogásolható. Valakinek a kortársa értelemben mindig *alicuius* (genit.) *æqualis*. Csak melléknévi «egyenlő, egészen egyforma» értelemben áll mellette dativus. A «*te induit togā*» szólásmódot sem fogadhatom el, a míg párhuzamos helyekkel nem igazolja valaki. A Cæsarnál olvasható képes értelmű szólásmód: *se ipsi acutissimis vallis induebant* nem lehet analogia.

Végül még megjegyzem, hogy a szerző állandóan fugiente, sapiente, sedente abl.-okat ír, holott a Persius szövegében anhelanti etc. olvasható.

A könyv külső kiállítását, korrekturáját és revisióját általában szintén kiválónak lehet mondani. A könyv végén levő Corrigenda-ban 15 hiba van kijavítva, de tudnivaló, hogy ezeken kívül is maradtak kisebb tökéletlenségek. Így p. 13. Nonas, p. 14. inkább socerum (socrum helyett), p. 53. *ἐξ γθορός*, p. 58. trans-tulit, p. 63. Iam, p. 67. Iuven., p. 93. stultos monitos áll monitus helyett (úgy hiszem legalább), p. 94. utique, p. 103. az idézetben: iacere, p. 108. Bacchi, p. 111. poeta (nem poeta!), p. 257. quales, p. 274. adulterinum, p. 280. a diis, p. 285. Stertimus, p. 288. insanus stb. olvasandó.

A mi viszonyaink mellett mindazonáltal jól javított és pontosan kiállított könyvnek kell mondanom ezt a Persius-kötetet, habár megvallom, hogy szinte alig tudom megérteni, miképen tudták pl. a francia Lemaire-kiadást oly kifogástalanul kiszedetni. Jahnnál még elvéve van kisebb hiba, de a francia kiadás szinte teljesen sajtóhibamentes. Philologiai munkáknál ilyen apró-cseprő tökéletlenségek jobban esnek a latba, mert hiszen minduntalan egy-egy betűn múlik a vita és a magyarázat. A külföldi bírálók azonban a könyv külső alakja ellen sem tettek kifogást. Így hát bátran belenyugodhatunk abba a tudatba, hogy egy magyar tudós értékes adalékkal gyarapította és előmozdította a philologiai tudomány intenzív művelését.

(Budapest.)

PRUZSINSZKY JÁNOS.

Thúry József: A közép-ázsiai török irodalom. Budapest, M. T. Akadémia, 1904. 77 l. Ára 1.20 K.

A török nyelvészettel és irodalommal foglalkozók általában arra vannak utalva, hogy taláalomra hol ezt, hol azt vegyék elő, nem lévén eddig oly összefoglaló tanulmány, mely legalább egy bizonyos téren felölelné mindazt, a miről a turkologia mai állása szerint be lehet számolni a tudomány előtt. Ezen a bajon, legalább a közép-ázsiai török irodalmat illetőleg, segíteni volt célja Thúry Józsefnek, s már ez magában véve nagy érdeme. Ha ehhez hozzá vesszük a feladat szokatlan nehézségeit, az út töretlen voltát, még nagyobb elismeréssel kell adóznunk a szerző hangyaszorgalmának, alapos, széleskörű tudásának, melynek segítségével kitűzött feladatának valóban szépen megfelelt.

Előre bocsátva azon földrajzi terület néprajzi ismertetését, melyben tanulmánya mozogni fog, jellemezve a költői műfajokat, melyek Közép-Ázsia török népeinél ősidőktől fogva divatosak, áttér a szerző a közép-ázsiai török irodalom történeti fejlődésének ismertetésére és méltatására.

Három korszakot különböztet meg: 1. a *legrégibb korszakot*, mely az ősidőktől körülbelül 1220-ig terjed, 2. a *csagataj korszakot*, 1220—1500, 3. az *özbeg korszakot*, 1500-tól napjainkig, mindegyik korszakban ismét megkülönböztetve külön fejlődési fokozatokat, végül néhány lapot szentelve az újabb özbeg népköltészetnek s abból vett mutatványoknak. Igaz, hogy sokszor csak nevet, vagy címet említhet, de ebben e tudományszak mai állása hibás; a hol azonban bővebb anyaggal rendelkezhetett, mint például *Neváinál*, ott behatóan és lelkesen méltat minden figyelemre méltó jelenséget.

A szerző alapos tájékozottsága és széles látóköre mellett csudálkozunk kell azonban azon az állításán, hogy «az iszlám a nemzeti érzés halálos mérge, a nemzeti érzés megölője» (48. lap). Hogy ez a felfogása az iszlámnak kissé téves, azt igazolja maga Nevái, kinek méltatásával kapcsolatban e kijelentés történik, továbbá a perzsa irodalom, melyet Thúry is magasztal, de meg bizonyítja az oszmántörökök nemzeti újjábredése is, a minek úgy az irodalom, mint a társadalmi és politikai élet terén számos jelével találkozhatunk az utóbbi évtizedekben, a nélkül, hogy ez az iszlám tekintélyének rovására menne. A törökfajok irodalmi hátramaradottságának a múltban ép úgy, mint a jelenben, nem az iszlám volt az oka, hanem magának a törökségnek az a sajátos jelleme, mely minden téren tapasztalható, hogy lobbanékony, gondol és tesz nagyot egy rövid ideig, de aztán elernyed hosszú időre, másrészt pedig idegen behatások elfogadására sokkal képesebb, mint ősi hagyományok megőrzésére.

Végül megjegyzem, hogy az idegen nevek és könyvczímek átírása tekintetében nagyobb egyöntetűség volna kívánatos; továbbá, hogy a szakbavágó munkák között említést érdemelt volna a tudós Iszmail Hakkinak Neváira és kortársaira vonatkozó hosszabb tanulmánya, mely *Mír Ali Sír Nevái ve Czagataj suarászi* czímen jelent meg a *Mekteb* hasábjain (Konstantinápoly H. 1311.).

(Nyiregyháza.)

PRÖHLE VILMOS.

Berze Nagy János: A hevesmegyei nyelvjárás. Budapest, Athenæum, 1905. 58 l. Ára 1.50 K.

A nyelvjárások tanulmánya és nyelvészeti földolgozása egyre nagyobb arányokat ölt, s a mi fő: nem szorítkozik csupán a különlegességek gyűjtésére, hanem lehetőség szerint teljes és rendszeres összefoglalást igyekszik nyújtani az összes nyelvtényekről. S ez helyesen is van. Minden nyelvjárás valósággal külön nyelv, s róla és az irodalmi nyelvhez való viszonyáról csak akkor szerezhetünk határozott és biztos fogalmat, ha nemcsak érdekes részleteket ismerünk meg belőle, hanem egész szerkezetét áttekinthetjük.

A fönt jelzett munka ebben a tekintetben igazán mintaszerű. A szerzőnek módjában volt gazdag és bizonyára pontosan följegyzett anyagot gyűjteni, hisz előszava szerint szülőfaluja ennek a nyelvjárásnak területére esik, s így az neki a szó szoros értelmében anyanyelve. Rendszere világos, természetes és kimerítő. Példái a szóban forgó jelenséget minden oldalról megvilágítják, s összeségükben a nyelvjárás hű és szabatos képét nyújtják.

Anyaga földolgozásában a nyelvtanok szokott és természetes rendjét követi. A hangtanban foglalkozik a nyelvjárás hangjainak képzésével és változásaival, az alaktanban részletesen tárgyalja a szóképzést és ragozást, majd a jelentéstan érdekes fejtegetései után a mondattan kerül röviden sorra, s pár lapnyi szógyűjtemény és néprvelvi hagyomány zárja be a tanulmányos értekezést.

A néprvelv vizsgálata, mint tudjuk, nagyon fontos az általános nyelvtudomány szempontjából. A nyelvjárások ugyanis sokszor maradi bbnak az irodalmi nyelvnél s régi, néha ősrégi alakokat őriznek meg; máskor pedig épen ellenkezőleg: az irodalmi nyelv lassú haladásának elébe vágva, oly alakokat fejlesztenek ki, melyek talán csak jó sokára válnak az irodalom sajátjává. A hevesmegyei nyelvjárás e tekintetben az érdekesebbek közé tartozik. Hangtani sajátosságai közül föltűnő a birtokos személyragok régies alakjaihoz való ragaszkodás: *nevek, kerekjek, hajok, szemik, könyrik*. Ugyancsak eredetibb alakot őriztek meg a következő határozók: *sűrűvenn, szomorúranu, tovább: keserűvebb*. Ellenben újabb fejlődés a fölt. m. jel. i. egyes 1. szem.-ben: *adnák szónák*, e helyett: *adnék, szólnék*. Gyakori a mássalhangzó kiesése folytán beálló pótló nyújtás: *bonnár (bodnár), honnő (hogyne), bossó (borsó)* stb. Egyik fő hangtani sajátossága e nyelvjárásnak a foghang helyébe lépő inyhang, főleg az *i, ü* és *u* előtt: *télyi (teli), kenyi (keni), szungyít (szundít), vetyi (veti)* stb.

A szó-összetételben érdekes példa a *tündökszép (nagyon szép)*: a *tündök* szó egyébként tudtommal csak továbbképezve él: *tündöklő* stb. Az igeképzésben gyakori a régies műveltető *-ajt, -ejt*, az újabb *-ít* helyett: *szakajt, izzajt*. A szenvedő képző majdnem kizárólag *-ódik, -ődik*. A névszóképzésben sokszor fordul elő a régies *-tēs*: *gyönyörvetēs, kellemetēs* stb. Érdekes továbbképzett ragos alakok: *koránabb, jaltúsó*, főleg pedig az ilyenek: *apádosan* (úgy mint a hogyan apád tesz), tov. *édesanyámos* étel. (V. ö. Vörösmartynak A haldokló leány cz. költ.: *Sirhalmomi* gyásznak elég jel, s Gyulainak hozzá való jegyz.) Sok szótőnek van magas és mélyhangú alakja, s ilyenkor a magas hangnemnek diminutív jelentése van: *apud* a folyó, *eped* a test, ha soványodik. Az ikés igék első személyében a *k* rag általános s a fölt. m. jel. i. egyes 3. sz. kivétel nélkül iktelen ragozása. Az *-it*

és -jt végű igék ragozásában is találunk érdekes alakokat: *taníjjak* (tanítsak), *szakajj* (szakíts), *fakajj* (fakassz). A névszók ragozásában legérdekesebb, hogy a -vá, -vé csak magas hangrendi alakjában fordul elő: *túróé vát, lóé változott*. Általános a -nyi rag használata a hol? és hova? kérdésre: *Hova ment a kántor? A papnyi*.

A jelentésben is több érdekes dolog fordul elő, melyek az irodalmi nyelvben ismeretlenek: különös szavak vagy legalább jelentésbeli eltérések. Ilyen pl. a régi *kolop* szónak használata: kártyában a filkó v. felső (V. ö. *Pósházi*: Ben sült vörös kolop). Gazdag a közölt szólásmódok és közmondások gyűjteménye is, de közülök nem egy közös talán az egész magyarsággal.

A mondatban az alany és állítmány egyeztetésében mutat föl különlegességet: *Ládd-é, a két testvér hogy kityűdték egymást a ragyonbú? De szép libájai van! Szép a retéseim*. A ragok használatában is sok a köznyelvtől való eltérés, de itt csak a hasonlító határozó régies alakját említjük meg: *Tüllem nagyobb*. Ugyancsak régies: *A juhászék szamarok mēddöglött*. A szórendet illetőleg azonban téved a szerző, ha azt hiszi, hogy az *is*-nek az ige elé tétele a hevesi nyelvjárásnak valami szembeötlő különlegessége. Az ilyen szórend: *Nem bánom, ha fel is fordú a világ*, más vidékeken is járatos, s az irodalmi nyelvben is egyre jobban tért hódít. Az alárendelt és mellérendelt mondat szerkezetek általában véve megegyeznek a köznyelv szerkesztésmódjaival, de a kombinált mondatalkotás már több, egészen sajátos eltérést mutat pl. *Mer a kit láthatod*, e. h.: *mert hiszen láthatod; a kit most* e. h. *csakis most* stb.

A tájszavak gyűjteménye szintén sok érdekes adatot tartalmaz, bár vannak közöttük olyanok is, melyek a Tájszótár hevesmegyei szavai között már előfordulnak.

Az egész munka éles szemű megfigyelőnek, lelkiismeretes gyűjtőnek s avatott szakembernek mutatja be a szerzőt s az irodalomra és nyelvtudományra nézve egyaránt kívánatos, hogy a Kisfaludy-Társaságnál levő népnyelvi szöveggyűjteménye mentül előbb napvilágot lásson!

(Baja.)

DOMBI MÁRK.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M .

Szinnyei Ferencz dr.: *Unkarilaisen kirjallisuuden historia.*
Helsingfors, Kustannusosakeyhtiö Otava, 1905. 60 l. Ára 1-50 M.

A milyen bosszankodva szoktuk olvasni még a legalaposabbuak vélt német egyetemes irodalomtörténetekben (csak a Scherr-, Leixner- és Stern-félékre utalok) a hibáktól hemzseggő magyar irodalomtörténeti fejtegetéseket, ép oly örömmel lapoztam végig ezt a művet, mely hazánk szellemi életéről, különösen pedig irodalmáról helyesen és megnyerő modorban tájékoztatja a külföldnek nyelve rokonságánál fogva hozzánk legközelebb eső népét, a finneket. Nagyon örülnénk, ha egyéb nemzeteknek is olyan helyes fogalmaik volnának irodalmunkról, mint a milyen képet nyújt róla a finneknak Szinnyei finnül megjelent *Magyar irodalomtörténeté*-ben, a mely a Helsingforsban megjelenő *Yleinen kirjallisuuden historia* (Egyetemes irodalomtörténet) 4. kötetének egy részét teszi. Míg az első három kötet a keleti, görög, román, német, angol és németalföldi népek litteraturáját egy megbízható svéd mű alapján tárgyalja, addig a finneket legközelebb érdeklő skandináv, finn és magyar irodalmak történetét egy-egy a megfelelő nemzetbeli tudóssal írták meg. Ilyenformán aztán egyrészt elkerülük, hogy botránnyosan téves adatok kerüljenek forgalomba külföldön a nemzeti műveltségről, másrészt melegebb a hangja az ilyen műveknek.

E szempontból is örömet olvastuk Szinnyei alapos magyar irodalomtörténetét, mely kifogástalan finn fordításban jelent meg. Igazán megérdemli ez a mű, hogy az idézett «Egyetemes irodalomtörténet» egy részeként külön füzetben is — igen olcsón — terjedjen az Ezer tó országában. Mert a szerző helyesen alkalmazta azt a szempontot, melynek figyelembe vétele sikerrel kecsegtet: nem száraz adathalmazt és így untató compendiumát adja irodalmunknak,¹⁾ hanem élvezetes, színes, a jellemző vonásokat kiemelő előadásban értekezik műveltségünk irott emlékeiről, széles vonásokkal rajzolva meg háttérül szellemi mozgalmainkat s a külföldi áramlatokkal való kapcsolatukat. Óvakodik a túlságos nemzeti magahittségtől, mely bizonyára gyanút keltene az elfogulatlan idegen olvasó szemében. De másrészt jogos,

1) Egy pár adatnak azonban — a mennyire nagyon fogyatékos finn nyelvismeretem segítségével megállapíthattam — mégis érezzük hiányát: hiányzik Mikes születési és halálozási éve, Révai két nagy nyelvtudományi művének címe (kevésbé jelentősek megvannak) és kimaradt a magyar költők sorából Horváth Ádám. Szerk.

méltán érdekkeltő büszkeséggel szól pl. Petőfiről, Aranyról, Vörösmartyról, Madáchról, Jókairól, Mikszáthról és Herczeg Ferenczről. Könyvének beosztását helyes érzék jellemzi jelentőségük mértéke szerint, hol hosszabban, hol rövidebben tárgyalja irodalmi termékeinket. Csak helyeselhetjük, hogy az ősi költészetünkől Mikesig bezárólag terjedő kort 10 lapon ismerteti, míg a XVIII. századnak 9, a XIX. századnak 31 lapot szentel. Mégis tömör, a stilvirágoktól tartózkodó, a lényegest összefoglaló előadása világos, tartalmas, érdekes képét vázolja a régebbi koroknak is. Világirodalmi jelentőségre számot tartó íróinknak életét is röviden föltárja, főműveik tartalmát is adja, idézet is munkáikból, ha mindjárt prózában is. Milyen jól esik olvasnunk pl. legnemzetibb dalainknak, a Himnusznak s a Szózatának hatalmas sorait — finnül: Herra, suunaa unkarilaista... (17. l.), Järkähtämättä palvellos, magyari, maatasi! (24. l.)

A hol teheti, világirodalmi analogiákkal világítja meg íróinkat (Bertzsenyi—Horatius, Himfy szerelmei—Petrarca-sonettek, Csongor és Tünde—Szentivánéji álom).

Mindössze egy-két nem is hibáját, hanem hiányát akarjuk megjelölni Szinnyei irodalomtörténetének. Kár, hogy a krónikák, codexek, hitvitázó, nyelvészeti és történeti irodalmunk tárgyalásában mellőzte az érdekes statisztikát. Azt is sajnálhatjuk, hogy szemléltető idézeteknek a mű megszabott terjedelme miatt csak oly kevés hely jutott. Továbbá igen tanulságosnak találnám, ha az e fajta műben utalás történnék jelentős irodalmi termékekre és egyéniségekre vonatkozó fordításokra, tanulmányokra, hazai vagy valamely világnyelven (pl. németnyelvű művekre). Ezzel egyrészt megkönnyítenők az elméletileg fölkellett érdeklődés gyakorlati kielégítését, másrészt jellemző adatokat szolgáltatnánk az illető művek hatásához és a hazai műveltség terjedelméhez. (Megjelenőfélben levő Egyetemes irodalomtörténetünknek is bizony érezhető hiánya ez, ha ugyan az utolsó kötet jegyzetei nem veszik figyelembe e szempontot.) Szinnyei könyve így is becsületos szolgálatot tesz irodalmunk ismertetésével a külföldön, a mit még vonzóbbá tesznek a jól kiszemelt, ügyesen reprodukált illusztrációk (a Halotti Beszéd, Zrinyi, Katona, Széchenyi, Vörösmarty, Eötvös, Kossuth, Petőfi, Arany, Deák, Madách, Jókai, Mikszáth és Herczeg). Csak a címlapon lévő Petőfi-kép lehetne sikerültebb. A finn kiadó szinte szeretettel állította ki e füzetet, mely a többi népek megfelelő füzeténél terjedelmesebben szól a mi irodalmunkról. Érdekes, hogy az írók nevei, műveik címei és az átvett idézetek finnül és magyarul is ki vannak téve; sajtóhiba alig is fordul elő.¹⁾

¹⁾ Katona azonban nem 1839-ben halt meg, mint a hogyan sajtóhibából a könyv mondja, hanem 1830-ban.

Szinnyei derék munkájával kapcsolatban még csak arra akarok utalni, hogy a finnek nemcsak azzal törődnek, hogy a többi nemzet szellemi életével megismerkedjenek, hanem a maguk szellemi életét is föltárják a külföld előtt. Csak nemrégiben kilencz európai nyelven nagy képes díszműben jelentették meg a finn műveltség encyclopædiáját. Tanulhatnánk tőlük!

(Budapest.)

DITTRICH VILMOS.

Ferdinand Brunetière: Histoire de la littérature française classique (1515—1830). Tome premier. De Marot à Montaigne (1515—1895). Première partie: Le mouvement de la renaissance. Paris, 1904. 8-r. 230 l.

A francia kritika nagynevű vezére néhány évvel ezelőtt megírta nemzete irodalomtörténetét rövid vazlatban (Manuel de l'Histoire de la Littérature française, 1898). Ezyik célja volt e munkának kimutatni, hogy az *idéal classique* hogyan fejlődött, jutott tetőpontra, hanyatlott és semmisült meg. A mit akkor csak sommásan jeleztem, azt akarom most részletesen kifejteni, olvassuk a jelen munka előszavában. Az új munka tehát nem lesz teljes irodalomtörténet, hanem körülbelül csak három évszázad monographiája (1515—1830.).

Az öt kötetre tervezett munkából még csak az első kötet első része áll rendelkezésünkre. Csekély rész ahhoz, hogy róla végleges ítéletet mondjunk, azonban egy új munka, a mely Brunetière nevével indul útjára, megérdemli, hogy az érdeklődők figyelmét felhívjuk reá.

A könyv tartalma egész röviden ez: bevezetése tárgyalja az olasz, európai és francia irodalmi renaissance-ot, az első könyv a francia reformáció első hullámain (Clément Marot, Rabelais, Margit navarrai királyné), a második könyv Calvin irodalmi működését. Mennyit érnek tartalmilag ez egyes részek, arról nem szólunk, mert ilyen töredékes munkával szemben jobbnak látjuk csak a módszer szempontjából ítélni.¹⁾

Kritikai módszeréből a következő szempontokat emeljük ki:

1. Az életrajzi adatoknak csak annyiban van irodalmi érdekük, a mennyiben az író művei megértéséhez szükségesek (90. l.) *Marot*

¹⁾ A Literarisches Centralblatt (1904. szeptember 17.) kritikusa azt állítja, hogy Brunetière e művében csupa új és eredeti felfogással találkozunk, de a renaissance-ról szóló fejezet kell hogy ellenmondást keltsen más nemzeteknél; tudvalévő ugyanis, hogy az ő genialis ítélő tehetségét nem ritkán politikai szenvedély zavarja meg. Az is sajnálni való, hogy lenézi azt a nagy terjedelmű és nagy értékű munkásságot, a melyet a középkorral foglalkozó honfitársai fejtenek ki.

szerelmi kalandjai pl. e szempontból teljesen mellőzhetőek, egész életrajzát is nagyon röviden és hiányosan találjuk meg itt. Ellenben *Rabelais* megértéséhez elkerülhetlen életének minél teljesebb ismerete. (106. l.) Brunetièrre tehát tágit Sainte-Beuve módszerén, a ki a kritika legbiztosabb alapjának a minél teljesebb életrajzot tartotta.

2. Marot zsoltárfordítása nem sikerült, elhibázott munka és ez is egy ok, a miért kételkedni kell abban, hogy valami buzgó protestáns lett volna. (103. l.) Ez tehát annyit jelent, hogy a költemény értékéből következtetni lehet a költő érzelmére. Így írtam én is — bocsánat, hogy magammal hozakodok elő, de jól esik az embernek egy Brunetièret érezni az oldalán — néhány év előtt, hogy ha *Az alföld* vagy *Kís-Kínság* nem sikerült, arra lehet következtetni, hogy Petőfi nem szerette olyan nagyon az alföldet, mint magával el akarta hitetni. (Petőfi költészete, 1902.)¹⁾

3. Az író stílusát mindenütt beható tárgyalásban részesíti szerzőnk. Rabelais a pogányság legékesszólóbb költője francia nyelven; ez ékesszólás, vagyis stílusa nélkül nem volna Rabelais, hanem olyan elbeszélő, mint van akárhány. Viszont azonban stílusa egymagában nem mentette volna meg hírnevét, mert akármit mondjanak is, egyedül a stílus sohasem volt képes az íróat a feledéstől megmenteni. (141. l.) Külömben is Rabelais stílusa nem volna az, a mi, ha nem volna bölcsészetének és költészetének kifejezése.

4. Calvin műveiből csak az tartozik reánk, a mit francia nyelven írt, tehát az egésznek meglehetősen kis része. (203. l.) Latin nyelvű munkáit teljesen mellőzi.

5. Brunetièrre, mint mindig, e művében is ítél erkölcsi szempontból is, még pedig szigorúan. Marot élvezni vágyó, könnyű erkölcsű, a kinek a szerelem csak játék; költeményei gyakran obscenek, nyelve szennyes, neveletlen emberre valló, a kit az udvari élet se tudott finomabbá tenni; költészetében semmi mélység; meglepő, hogy zsoltárokat fordított stb. Rabelais annyira cynikus és szemérmetlen, hogy ezt nem lehet egészen kora hibájának tulajdonítani; tréfái veszedelmesek, a

¹⁾ Kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy hitünk szerint már Brunetièrre véleményének sem akad sok pártfogója, s a tétele, a költő érzése és a költemény értéke közötti kapcsolat, nem foglalható algebrai egyenlet alakjába, a melyet tetszés szerint lehet visszajáról is olvasni. *Positive* igaz, hogy a költő csak azt tudja szépen kifejezni, a mit igazán átérez, *negative* azonban, hogy a mit nem tud szépen kifejezni, azt nem is érezte át, nem igaz. Szigetvári pedig a Petőfibre vonatkozó nézetével, azt hiszszük, egészen egyedül áll, nemcsak a két költemény értékét, hanem az érzést illetően is, a melyben fogantak. *Szerk.*

mikor aljasak, a mikor céljuk az öregséget nevetségessé tenni, meggyalázni a házasságot, vagy beszennyezni az anyaságot stb. (Rabelais további megítélését Br. rábizza Calvinra.) Ellenben megvédi az erkölcstelenség vádja ellen úgy magánéletében, mint munkáiban *Margit* királynét, a *Heptameron* híres szerzőjét. Alig találunk nála 5—6 olyan szennyes történetet, a melyekben Rabelais örömét leli, előadása is tisztességes, úgy hogy a legnagyobb igaztalanság őt e tekintetben Rabelais mellé állítani. Végre Calvint nem győzi eléggé magasztalni szigorú moráljaért, mely annyira különbözik Marot vagy Rabelais epikuri világnézetétől.

E néhány szempontot ítéltem a könyv olvasása közben arra méltónak, hogy mint általános érdekűt kiemeljem. Ezzel akár le is tehetném a tollat, ha Br. új könyve nem csábítana még némi elmélkedésre. Nem arról akarok szólni, hogyan védelmezi *Margit* királynét az illetlenség, erkölcstelenség vádja ellen, noha ehhez nagyon is szó férne. (*Margit* csak megtörtént eseményeket ad elő, csak elbeszél, nem kigondol és ez fölmenti az illetlenség vádja alól akkor is, ha novellái nagyon szabad szelleműek.) Ilyen poétikai kérdéseket most elkerülök és egy más természetű dolgot hozok szóba.

Könyvünk szerzőjének többször szemére vetették barátai is azt a mértéktelen bálványozást, a melyet *Bossuet*, a protestánsok nagy ellensége iránt tanusít, neki juttatván körülbelül az első helyet a francia irodalomban. Vajjon nem érzik-e meg a Calvinról szóló fejezeten, hogy ugyanaz a *Brunetière* írta? Szerintem ez esetben példával igazolta az objectív kritika, az elfogulatlan ítelet lehetőségét, a mit más alkalommal olyan hévvel védett az impressionista kritika ellenében. Calvinról szóló munkáját nyugodtan fölolvashatta magában Calvin városában, Genfben, a mint meg is tette. Nem hiszem, hogy felekezeti elfogultság szülte pl. a következő szavakat, a melyek egyik legszigorúbb ítéletét fejezik ki: A francia nép könnyed geniusával nem fért össze Calvin szelleme: a zordon morál, eltűrhetetlen erkölcsi zsarnokság, irodalom és művészet üldözése, épen ezért Franciaország visszatartotta Calvin tanát.

Brunetière stílusa olyan itt is, a milyennek másutt megismertük. Mint stilisza, mint íróművész nem tartozik a legelsők közé, egy *Taine*, *Jules Lemaitre* vagy *Anatole France* színes stílusát ne keressük nála. Azonban a nagy világosság és szabatosság, szerzőnk főtörekvése, párosulva könyvének tartalmi értékével, munkáját kellemes olvasmánynyá teszik. Nem is tudnánk ellene semmi kifogást, ha néhány terjedelmes jegyzet, még inkább pedig nagy hajlama a közbevetett mondatok iránt foltot nem ejtene gondolatainak öltözetén.

És az evolutio? Arról nem beszél az új munka? — kérdezheti

az olvasó. Beszélni beszél, a mint bajos is volna Br. irodalomtörténetét e nélkül elképzelni, de csak elméletileg szól róla. 25 év óta valom, olvassuk az előszóban, hogy minden elmélet közt, a mely az irodalomtörténetet a történelem nevére méltóvá teheti, legtermészetesebb az evolutio hypothesis. De ezzel aztán vége is van, a munka tárgyalásában egy szó sincs evolutióról. Az okát könnyű látni: ez első rész még nem nyújt anyagot ilyen összefoglalásra. Hogy azonban a következő részekben nagy szerepet fog játszani, azt már az előszóból idézett részlet is mutatja.

(Budapest.)

SZIGETVÁRI IVÁN.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK

1903/1904.

8. Pfeifer János dr.: Buda halála és a Nibelunglied. (Székfoglaló előadás. Pozsonyi ev. lyceum 12—25. l.) — Mindig érdemes munka összehasonlító irodalomtörténeti szempontok szerint méltatni egy-egy kiváló alkotást. Erre vállalkozott az értekező is rövid munkájában, részint saját tanulmányai, részint pedig Riedl fejtegetései nyomán megállapítván, hogy Arany mesteri eposzában vett át ugyan egyes motívumokat a németek nagy eposzából, de azokat önálló felfogással alkalmazta. Az eposz eszméje már 1847-ben támadt lelkében, mint Pfeifer gyanítja, a homerosi eposzok hatására, de egyelőre más költői tervek háttérbe szorították. Majd az 50-es évek elején fogott hozzá, előbb egy egésznek, s csak utóbb tervezte trilogiának. A második tervvázlat 1855—56-ból való és érdekes azért, mert már határozott nyomát mutatja a Nibelung-ének tanulmányozásának, a melyben nemcsak a magyar húnmonda szegénységének ellensúlyozására talált megfelelő elemet, hanem más hatást is vett attól ritmus, stilbeli fordulatok és motívumok tekintetében. E motívumokat emeli ki Pfeifer is, s egy pár egyezőbb helyet össze is vet. Így közös vonás mindkét eposzban a hasonlatok használatának ritkasága, a leírások, Etele és a burgundok vesztének sejtetése előjelek által. Noha mind ezek nem is tekinthetők annyira az utánzás jellegével bíró hatásoknak, mint inkább oly állandósult vonások és indítékok, melyek már az eposz technikájához tartoznak, a miről éppen Arany értekezik egyik szép tanulmány-töredékében. Mindamellett azonban egyenes hatást is fogadott el költőnk mintájától, s ez a Buda halálabeli két királyné közt folyó ellenségeskedés motívuma, a mint azt már korábban Riedl is kimutatta, s a mire szerzőnk is inkább csak utal. Pedig ha behatóbb bonczolásba bocsátkozik, igen jó alkalmat talál oly nemű párhuzamra, melyből kitűnik, hogy primitív kort, társadalmi korlátokat nem ismerő viszonyokat festve mindkettő, az indulatok s szenvedély keresetlen megnyilatkozásában mennyire körültekintő mérsékletet tanusít Arany a nélkül, hogy

így hűtelen maradna a korhoz. A helyzet különben meglehetősen egyező: a Nibelung-ének Guntherje meghívja Szigfridet nejével, Krimhilddel, a mikor kitör közte és Gunther neje, Brunhild között az ellenségeskedés. Ép így Aranyánál Etele Etelláról hívja Buda udvarába nejét, Ildikót, kit a sátorból lát meg Buda neje, Gyönyvér. Amde — mint Pf. is kiemeli — csak a fővonásokat kölcsönözte Arany a czivóráshoz, s az idegen elemeket a maga művészi erejével átalakította, úgy hogy az minden idegen ízét elvesztette. Ugyanis egészen más az indító ok ott, és más emitt, a mi a két nőt egymás ellenségévé teszi. És hasonlóképen van a dolog a többi motivumnak, a sólymok viaskodásának s a vadászat motivumának átvételével is. Mindenütt csak a helyzet rokon és hasonló, de más az ok, s mindenekfelett a lélektani mélyítés, a szigorú indokolás lépten-nyomon a költő szerkesztő művészetét dicséri.

9. Gyárfás I. Tihamér dr.: Brassói-e vagy brassai? (Brassói kath. főgymn. 3—20. l.) — Egy, még a 80-as években vitatott, s úgy látszik, hogy kellőleg még napjainkban sem tisztázott, hangtani kérdést újít fel a jelzett értekezés, fejtegetéseinek eredményét három pontba foglalva: 1. A brassai alak mellett szól a régiség. 2. Brassait és nem brassóit mond a nép. 3. A brassai alak nyelvtanilag is helyes, s így az irodalomban teljes joggal használható, sőt a brassói mellett emez jobb. A vitába, mely a brassói kath. gymn. brassai és az áll. főreáliskola brassói alakja fölött keletkezett, szaktekintélyeink: az öreg Brassai bácsi és utóbb az Akadémia képviselőjében P. Thewrewk Emil szólottak bele. Amaz abban a nézetben volt, hogy az ó-ő végzetű nevekben a végzet az -i előtt elváltozik, s egyszersmind állításának igazolására idézett közneveket s tulajdonnevekből származott családneveket. De erre meg az ellenpárt szolgálta ellenpéldákkal: tó-tói és nem tai, fürdő-fürdői és nem fürdei (Hát késő-kései, idő-idei?!), a tulajdonnevekre pedig: Jászó-tól Jászay mint családnév, s jászói mint melléknév. Thewrewk ellenben azt állította, hogy az -ó, -ő végzetű helységnevekből származott családnevekben nem mindég és következetesen történik meg az -ai, -ei-re változás, mert Szendrey mellett Szendrőy is előfordul, valamint Kállay mellett Kállói, mint családnév. Vagyis az -i képzőnek kettős szerepe van: prædicatumul szolgál, hová-valóságot jelent s családnév jelentése van, mely utóbbi esetben elvesztette eredeti értelmét, s így hangzását sem tartotta meg. Ehhez képest brassói és nem brassai, a mennyiben ez utóbbi alak mint vidékies és népies állhat meg, s ehből a szempontból kifogástalan, de az irodalom csak az elsőt használja. «Az irodalmi nyelvnek — fűzi tovább okoskodását Th. — nemcsak joga, hanem kötelessége is a nyelvérzéklet oltalmába venni és senki sem gáncsolhatja, ha kellő különbséget tesz tulajdonnév és melléknév között» (13. l.). Ez kétséget nem szenved. Gy. ezután a Helységnévtár-ból egybeállítván az összes -ó, -ő végű neveket, (15—18.), arra az eredményre jut, hogy sok név rövidítéssel képezi az -i-s melléknévi alakot, a melyek nagyrésze családnevek gyanánt is használatosak, de nem kivétel nélkül, s ennek oka, hogy a közhasználat csak egyes esetekre állapította meg azt. Végül megmagyarázza a brassai-féle alakok keletkezését és pedig egészen hangtani

alapon s a képző természetéből kifolyólag (v. ö. paraj-paréj, karaj-karéj, stb.). Mindez azonban csak annyit bizonyít, hogy a brassai alak szintén helyes, de nem hiszszük, hogy elégséges volna az ellenkező vélemény megczáfolására. Magát az elváltozást is talán helyesebb volna a nyelvbéli kiejtés kényelemszeretetében keresni, a mi aztán, azt hiszem, a felvetett kérdésre is megadja a feleletet: a nép mondja és mindig is csak brassait mond, a brassai híres lányokról énekel, az irodalmi nyelv és közhasználat nyelve pedig brassói főreáliskoláról beszél vagy inkább annak írja, mert a kimondásbeli kényelem előtte csak másodrendű szempont, és mert főleg érzi a fogalom meghatározás közti különbséget, ha Brassai bácsit emlegeti és a brassói posztóról beszél.

(Gyöngyös.)

MAJOR KÁROLY.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság 1905. évi május hó 18-án fölolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Vértesy Jenő*: Követség Achilleushoz (ford. az Ilias IX. énekéből).

2. *Szigetvári Iván*: Brunetiére legújabb munkája.

A fölolvasó ülést követő választmányi ülésen Heinrich Gusztáv elnöke alatt jelen voltak: Vári első titkár, Császárs és Láng szerkesztők, Cserhalmi pénztáros, Bermüller, Cserép, Kempf, Némethy vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. Az elnök bemutatja Ponori Thewrewk Emilnek, Társaságunk tisztb. elnökének, levelét, melyben a jegyzőkönyvi részvét-kifejezésért köszönetet mond.

2. A bevételek összege január 1-től 6145.06 K, a kiadásoké 4431.68 K, pénzmaradvány 1713.38 K; az alapítványok összege 4131 K, ebből érték-papírban 3949.55 K, a postatakarékpénztárban 181.45 K.

3. Társaságunk tagjai közül az utolsó vál. ülés óta elhaltak: Kuun Géza gr. alapító és tiszteleti tag, Kern Antal zalaegerszegi főgymn. tanár (tagtársunk 1899 óta) és Szilasi Móricz kolozsvári egyetemi tanár (tagtársunk 1875 óta) rendes tagok. A választmány mély részvéttel veszi elhunytukat tudomásul.

4. Új rendes tagok 1905-től: Haraszi Gyula dr. kolozsvári egyetemi tanár (aj. Császárs), Szentirmay Gyula kir. főgymn. nyug. tanár (aj. Cserép), Schäfer Illés és Horváth János dr. budapesti főreálisk. tanárok (aj. Schmidt H.) és Gsermelyi de Rivo Sándor (aj. Láng); új rendkívüli tag 1905-től: Popper Stefánia budapesti bölcsészethallgató (aj. Schmidt H.).

5. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

SZILASI MÓRICZ.

Az utóbbi években sűrű egymásutánban ragadta el a halál — s a a mi még fájdalmasabb, idő előtti halál — a magyar nyelvtudomány és néprajz munkásait. Fiatalon haltak el Szamota István, Pápay Károly és Jankó János, éltük javakorában Volf György és Halász Ignác; munkabíró férfikorának delén hagyott itt bennünket Szilasi Móricz is.

Szilasi Móricz 1854. okt. 20-ikán született Szilas-Balháson (Veszprémmegyében); középiskolai tanulmányait Veszprémben és Székesfehérvárott végezte. A budapesti, a leipzig-i és a berlini egyetemen classica-philológiával, majd Budenz hatása alatt finn-ugor nyelvészettel kezdett foglalkozni. Első, kisebb jelentésművei és etymologiai cikkeit — a melyek közül egy-néhány még egyetemi hallgató korában jelent meg a Magyar Nyelvőrben — csakhamar nagyobb tanulmányok (Járulékmássalhangzók a magyarban, A szótövek elmélete a magyarban) követték. 1895-ben őt bízták meg az akkor alapított Eötvös-collégiumban a classica-philologiai és magyar nyelvészeti tanulmányok vezetésével. Ezekbe az évekbe esnek nagyobb szabású tanulmányai (Kombinált műveltető és mozzanatos ígéképzés, Szilasi legkitűnőbb értekezése, A vogul névszói összetételek), valamint Vogul szójegyzéke és Cseremis szótára, a melyek átmeneti értékük mellett is nagyban megkönnyítették a vogul és a cseremis nyelv tanulmányozását. 1902-ben a Magy. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta, s még ugyanabban az esztendőben meghívta a kolozsvári egyetem a Halász Ignác halálával megüresedett magyar nyelvi tanszékére. Alig három évig töltötte be e díszes állást; 1905. május 15-én elragadta a halál.

Jó ember volt, önzetlenül szerette tudományát, s legjobb tehetsége szerint híven szolgálta, a mint Isten néki tudnia engedte. Örizzük meg emlékezetét.

(Budapest.)

GOMBOCZ ZOLTÁN.

— A római elegia eredetének kérdéséhez. — Folyóiratunk 1903. évi folyamának 869. és köv. l.-in ismertette Pruzsinszky János *A római elegia ríszmája a göröghöz* cz. munkámat, mely a M. T. Akadémia nyelv- és széptudományi értekezései közt jelent meg az 1903. év elején. Bírálóm rámutatott arra, hogy sikerült egészen új világot vetnem a római elegia eredetére, s kívánatosnak jelezte azt, hogy az értekezést tegyem közzé valamely, a külföldnek is hozzáférhető alakban. Én már készültem megfogadni a jó tanácsot és művem latin fordítását függelék gyanánt akartam mellékelni az Akadémia classica-philologiai bizottságának kiadásában megjelent Tibullus-kommentáromhoz, a mikor kezembe került a *Rheinisches Museum* című német folyóirat ez idei (1905) első füzeté, a melynek 38. és köv. l.-in *Jacoby Felix*, breslauer egyetemi magántanár *«Zur Entstehung der römischen Elegie»* című értekezése olvasható. Ebben a következő két tételt igyekszik bebizonyítani: 1. hogy az alexandrinusok egy-

általában nem írtak subjektív erotikus elegiákat, mert az ő elegiáik erotikus mythosok elbeszélései, tehát lényegileg epikus költemények voltak; 2. hogy a subjektív erotikus elegiát mint az alexandrinus elegiától különböző műfajt Cornelius Gallus teremtette meg, s utána indult Tibullus és Propertius. A mit tehát én fönnebb említett értekezésemben mint a magam felfedezését adtam elő, *Jacoby* több mint két esztendő mulva újra felfedezi s úgy beszél róla, mint eddig még sohasem hallott dologról; rólam pedig az egész értekezés folyamán sehol sem emlékszik meg. A dologban nem találnék semmi feltűnőt, ha értekezésem eredményei idáig csak magyar nyelven jelentek volna meg; de szólt róluk a legelterjedtebb francia kritikai folyóirat, a *Revue critique d'histoire et de littérature*, a melynek 1903. évi folyamában (55. köt. 357. l.) művemnek következő, I. K. azaz Kont Ignác tollából származó ismertetése olvasható: «Après avoir achevé ses études sur Virgile, M. Némethy aborde maintenant les Élégiques romains. Dans un mémoire présenté à l'Académie hongroise sur les *Rapports d'élegie romaine avec celle des Grecs* il donne un aperçu general du volume, qu'il veut consacrer aux Élégiques romains. Il combat l'opinion de ceux, qui prétendent que Gallus avait pris comme modèle Euphorion, tandis que Tibulle et Propertius s'inspirèrent de Philetas et de Callimaque. Euphorion n'a pas écrit d'élegies et surtout pas d'élegies érotiques, dont Gallus était le premier représentant original chez les Romains. Philetas et Callimaque quoiqu'ils eussent écrit des élégies érotiques n'exprimaient pas leurs sentiments propres, mais composaient des récits mythiques à sujet érotique. L'élegie lyrique est donc une création romaine et dans cette création la part de Gallus était très grande.» Látnivaló, hogy ez az ismertetés egészen világosan formulázza értekezésem eredményeit, s a tudományos világban figyelmet is keltett, a mit bizonyít az, hogy a legolvasottabb német kritikai folyóiratok egyike, a *Wochenschrift für klassische Philologie* kivonatot közölt a Kont ismertetéséből 1903. évi folyamának 930. lapján *Recensions-Verzeichnis* című rovatában. Munkám eredményei tehát két világnyelven s igen feltűnő helyen láttak napvilágot, úgy hogy én méltán tarthattam azokat a tudós világ előtt ismereteseeknek s elvárhattam, hogy senki, a ki ugyanavval a kérdéssel foglalkozik, hallgatással ne mellőzze. Azért legalább a prioritás megóvása érdekében levelet intéztem *Brinkmann Ágost* bonni professorhoz, a *Rheinisches Museum* felelős szerkesztőjéhez; felhívtam figyelmét művemnek francia és német kivonataira, megküldtem neki továbbá értekezésem egy példányát avval a kéréssel, hogy olvastassa el azt valamely magyarul értő német tudóssal; mint ilyent figyelmébe ajánlottam *Ziehen Gyulát*, az ismert pädagogust, jelenleg berlini tanulmányi főigazgatót, a ki fiatal korában hosszabb ideig nevelősködött hazánkban, s nyelvünket tökéletesen elsajátítván hitelesen tanúságot tehet arról, hogy munkám nemcsak végeredményeiben, hanem jó részt a bizonyítás eszközeiben és módjában is megegyezik a *Jacoby*éval. A szerkesztő el is járt az ügyben s a *Rheinisches Museum* legközelebbi számában (1905. évi foly. 320. l.) nyilatkozatot közölt magától *Jacoby*tól, a ki, miután elismerte, hogy mun-

kám minden lényeges pontjában egyezik az övével, így folytatja: «So sehr ich mich einerseits über dieses Zusammentreffen freue, das für die Sache nur förderlich sein kann, so sehr bedaure ich, von *Némethys Arbeit, die ihm die Priorität in der Entscheidung der Frage sichert*, nichts gewusst zu haben. Eine Entschuldigung für diese Unkenntnis bildet vielleicht die Sprache und der entlegene Publikationsort der Arbeit, wie auch die Thatsache, dass bis zur Zeit des Abschlusses meiner Untersuchung — und so viel ich weiss auch später nicht — keine der vielen deutschen Fachzeitschriften eine Besprechung der Publikation gebracht hat. So ist sie auch besseren Kennern der Litteratur, als ich es bin, entgangen. Ich muss mich mit dem Gedanken trösten, dass mein Aufsatz wenigstens dazu dienen wird, der richtigeren Auffassung vom Wesen der römischen Elegie in weiteren Kreisen Bahn zu brechen, als es durch *Némethys Arbeit* geschehen ist». Minthogy ezzel a nyilatkozattal a felfedezés prioritása számomra biztosítva van, az ügyet a magam részéről is befejezettek tekintem.

(Budapest.)

NÉMETHY GÉZA.

— Haller Jánosnak, a «Hármas Istoria» nagynevű fordítójának *születési éve* eddig még nem volt megállapítva. *Váczy János*, ki Haller életrajzát eddig a legkimerítöbben írta meg, a Figyelőben (XVIII. köt. 176. l. 2. jegyzet) ekképen próbálja Haller születési évét meghatározni: «Haller Gábor 1614. született; 1635-ben aug. 11-ről azt jegyzi meg naplójában, hogy Kolozsvárott a fejedelmi ebéden szemben ült öcscsével. Ha Jánost érti öcsce alatt, akkor már legalább 19 éves lehetett s így születési évét 1616-ra tehetjük. Van még egy más adatunk. Följegyeztetett ugyanis róla, hogy 1697-ben halt meg 71 éves korában. (Archiv für sieb. L. 1858. 185. l.). Így születési évüül szintén az 1616-ik évet nyerjük. Szóval, születési évét 1616. és 1618. közé, vagy ez évekre tehetjük».

Váczy következtetése azonban teljesen hibás. Haller Gábor említett naplójában ugyanis (Erdélyi tört. adatok. IV. k. Kolozsv. 1862. 29. l.) aug. 11-ről ezt írja: «11. Torda. Ebéden voltam Kolozsvárott, 14 mélyföld Váradhoz. Ott voltam szemben az *öcséimmel*;» tehát nem fejedelmi ebéden volt, mert a fejedelem akkor — mint ugyanott két sorral alább olvasható — Fogarasban volt, s nem öcscsével, hanem öcsceivel, tehát Haller Pállal s Haller Jánossal. — Hogyan lehet ebből az következtetni, hogy János épen akkor 19 éves volt? De a legérdekesebb az, hogy Váczy hogyan használja fel az Archiv für sieb. Landeskunde-ben (1858. 185. l.) levő, *teljesen pontos és helyes* dátumot; szerinte ha Haller 1697-ben 71 éves volt, akkor születési éve 1616; — pedig, ha helyes kivonást végzett volna, 1626 lett volna az eredmény!¹⁾ (Szinyei is Magyar írók élete és munkái,

¹⁾ Ezt a számvetési- vagy alighanem csak *sajtóhibát* már helyreigazította *Katona Lajos* a Gesta Romanorum Haller-féle fordításának a Régi Magyar Könyvtár 18. kötetében megjelent 1900. évi kiadása Bevezetésének 11. lapja első jegyzetében, a hol Haller J. születési évüül már szintén 1626. van megállapítva. Új tehát e közleményben csak az idő

IV. k. 358. hasábon Váczy nyomán 1616-ot ír). Hogy Haller János tényleg 1626-ban született, kitűnik atyjának, Haller Istvánnak (1591—1657) családi feljegyzéseiből, melynek eredetijét a gr. Bethlen-család keresdi levéltárában találtam meg. Ebben a következőket találjuk:

«Anno 1612. Die 14 mensis Junii. Első gyermekünk Ersébet születete ez világra Szt. Pálon délután egy óra tájban szombat napján.

Anno 1613. Die 13. mensis Junii. Második gyermekünk Haller Miklós születék ez világra Szt. Pálon reggel három óra tájban csütörtök napon.

Anno 1614. 22. mensis Septembris. Harmadik gyermekünk Haller Gábor születék ez világra Szt. Pálon éjfélkor tájban hétfőre virradóra.¹⁾

Anno 1617. Die 16 mensis Februarii. Negyedik gyermekünköt Haller Máriát adá Isten ez világra, utunkban lévén Velkéren, magunk házánál, csütörtökre virradóra.

Anno 1618. Die 19. Octobris, ötödik gyermekünk Suska született ez világra Szt. Pálon péntek nap.

Anno 1620. Die 11. Aprilis. Hatodik gyermekünk szület (így!) ez világra Szt. Pálon szombatnap.

Anno 1621. Die 11. Julii. Hetedik gyermekünk Judith született Szt. Pálon vasárnap.

Anno 1622. Die 29 Octobris. Nyolczadik gyermekünk Palkó született Szt. Pálon szombatnap.

Anno 1626. Die 2. Martii kilenczedik gyermekünk Jancsi született».

Haller János tehát 1626. márczius 2-án született vagy Kerelő-Szt.-Pálon, vagy Fejéregyházán, — mert a családi feljegyzések szerint a család csaknem kivétel nélkül e két birtok valamelyikén szokott tartózkodni.

(Dés.)

LUKINICH IMRE.

— Még egyszer Balassa József «Magyar Fonetika. A hangok és a beszéd fiziologiai elemzése» című könyvéről. B. a Magyar Nyelvőr májusi számában észrevételeket közöl könyvéről írt bírálatomhoz. Ezeket állítólag pusztán igazságérzete diktálta neki. Mi természetesebb, hogy épen ezért fűszereznie kellett őket válogatott támadásokkal. Ezek bizonyítják kétségkívül leginkább B. igazát. Durva kifejezéseit tisztelttel, de határozottan visszautasítom, s azokkal nem foglalkozom.²⁾ B.-t sem akarom most meggyőzni; csak arra az időre, ha majd megnyugodott, s nem haragszik rám már olyan nagyon, kérem, olvassa el nyugodtan következő megjegyzéseimet.

születésénk *a napjára* vonatkozó adat. A többi csak egy már eddig is ismert adatnak nem megvetendő megerősítése. Ennek révén ez adat, a melyhez eddig talán még némi kétség férhetett, most már minden kétségen fölülmelkedik. *Szerk.*

¹⁾ Haller Gábor naplójában születési évére vonatkozólag így ír: «Születésemnek penig napja esett 1614. esztendőben 26 septembris». (Erd. tört. adatok. IV. k. 2. l.).

²⁾ Igen helyeslem azonban szép mondásait, kiváltképen azt, hogy a komoly tudományos törekvés egyedüli célja az igazság megismerése s hogy több tudás és kevesebb lárna mindég többet ér, mint nagy lárnával világgá bocsátott kevés tudás.

1. B. nem tagadhatja, hogy ha egy magyar műszó mellé zárójelben idegen műszót teszünk, akkor nyilván a magyar műszót azon fogalom jelölésére akartuk használni, a melyet az idegen szó kifejez. B. könyvében a *kiejtés alapsajátságai* mellé zárójelbe oda tette, hogy *Artikulationsbasis*; tehát kétségkívül, s egészen helyesen ezt a fogalmat, a hogy Jespersen nevezi, az «aktive Artikulationsbasis» fogalmát (Lehrbuch der Phonetik 252 §) akarta «a kiejtés alapsajátságai-val kitejezni. Ha ezt megtette, mi szükség van arra, hogy ezt másutt tagadja? S azután, hogy ezt a tagadását, szavakon nyargalva, harmadszor megint leplezze? Ha bal-est érte, legegyszerűbb volna azt elismerni.

2. A magánhangzó-illeszkedésre vonatkozólag ezentúl is az marad a véleményem, hogy e jelenség a magyar nyelv kiejtésének egyik állandó és alapsajátsága; legalább is oly fontos és jellemző alapsajátsága, mint az, a mit B. e mélyvértelnű mondatban kijelent: «a magyar kiejtésben a nyelv az egész szájuiregben egyformán működhetik.» (!) Ez valószínűleg a chinai nyelvnek is alapsajátsága. Tévedés, ha B. azt állítja, hogy vele szemben említettem a regressiv illeszkedést. Ez eszem ágában sem volt. Felsoroltam névszerint az írókat (Böthlingk, Sievers és Wundt), a kiknek felfogásával szemben szükségesnek tartanám e jelenségnek nem *leírását*, hanem *tudományos, physiologiai és psychologiai elemzését és magyarázatát*. Egyelőre Sieversnek e kérdésre vonatkozó fejtegetését egészítettem ki; ha B. ezt egyszer tökéletesen csinálja meg, annak csak örülök, hisz épen ezt akartam. Szabó Sándort főképp azért idéztem, mert ő foglalkozott utoljára összefoglalólag e kérdéssel. Mi kivetni való van ezen? Magyar nyelvtörténettel, sajnos, nem foglalkozhatom, s B. fonetikájához is csak általános fonetikai szempontból szoltam hozzá. B. összes prioritási jogait természetesen készséggel elismerem, ha olyan nagyon kívánja.

3. Az sem igaz, hogy elismerném, hogy kicsinyes az a kifogásom, melyet az «egy hang» fogalmának furcsa meghatározása ellen emeltem. Sőt ellenkezőleg, azt mondtam, hogy akad esetleg olyan olvasó, a ki nem tartja olyan fontosnak, helyes-e az ilyen meghatározás, vagy sem, pedig épen a meghatározások pongyolasága mutatja leginkább az író felületességét. S ha a szerző olyan jól tudja, mily elemi dolog az, hogy egy hang kiejtése közben a beszélő szervezet ritkán marad változatlanul, mért ismétli mégis könyvében pl. a 104. oldalon: «mondtuk már, hogy egy hang a beszélő szervek egy változatlan helyzetének eredménye». Itt nem tagadhatott, tehát egy kicsit csavart volna a dolgot; csakhogy ez balul ütött ki. A másik csodabogárról, a melyet idéztem, a szerző persze bölcsen hallgat.

Klasszikus fordulatok következnek a 4. pontban. Itt azt mondja, hogy a hosszú explosivákról szólva, nem tartotta szükségesnek «ismételni», hogy a hosszú zöngés explosivák ejtésénél a hangszalagok rezegnek, tehát ezeknél megmarad a zöngé. Ezt a figyelmes olvasó úgyis megérti. Már hogy értené meg, mikor a szerző azt mondja, hogy «a hosszú explosivák jellemző középső része néma»; s a *b d g* hangokról meg azt mondta, hogy ezek csak akkor hallatszanak, mikor a zár megnyílik, s a zöngé kiszabadul! B. könyvéből ezt bizony senki sem fogja megérteni, s minden kezdő fonetikus fejében, a ki csak erre a könyvre bízta magát, legfeljebb minden összezavarodik.

A legkomikusabb, mikor a pillanatnyi hangok képzése módjáról engem alaposan fel akar világosítani s Bremert idézi. Hogy Bremernél ez jól van, s hogy Bremer derék és kitűnő fonetikus, arról fiatal éveim ellenére is van szerencsém tudomással birni. De saját fonetikájából vett idézettel szíveskedett volna B. engem felvilágosítani, még pedig lehetőleg alaposan. Jespersen eljárását én is a legnagyobb mértékben helyeslem, s őt, mint fonetikuszt nagyrabecsülöm és csodálom, de könyvét csak német fordításából ismerem, minthogy nem vagyok azon szerencsés helyzetben, mint B., hogy dánul is tudjak. Teljes tisztelettel azonban ezentúl is azt

merem állítani, hogy az egyes hangokat s az összefüggő beszédet külön tárgyalva (de a hangokat lehetőleg összefüggő szólamokban *vizsgálva*), nem szabad egymással homlokegyenest ellenkező dolgokat állítanunk.

5. Lehet, hogy tévedek a dentalis explosivákra vonatkozólag; az is lehet, hogy B. téved.

6. Nem mondtam, hogy az *és*, *hisz* helyett hallható *s*, *sz* mindig szótagképző, csak olykor. B. mindig talál valami kibúvót, vagy helyes középútat, csak azért, hogy a világért se kelljen elismernie egy mulasztását vagy tévedését sem. Ilyen volt, a mit a Nyelvörben az ő **rakj* formulájáról írt. Az *s*, *sz* sokszor a következő szótaghoz csatlakozik, de nem mindig. Az eseteket nem részleteztem; miért volna ez azért egyéni sajátosság, s mire való a közbeszúrt «ha ugyan igaz»? Határozott szótaghatár észlelhető többi között *s*, *sz* után, valahányszor a nyelvérzék az esetleges kétértelműséget kerüli: pl. *s irtási rész is van benne? sz ép most rolt út; s e perrel mi lett?* Vagy B. ezekben is a következő szótaghoz vonja az izolált *s*, *sz* hangot? Köszönöm a megfigyeléseit. Az sem igaz, hogy arra hivatkoztam volna, hogy mindezeket valaki állította; csak azt mondtam, hogy figyelmeztettek rá, ezt pedig azért ismertem el, mert szívesen megadom mindenkinek, a mi a magáé. B.-nak is.

De talán elég ennyi is. A többire nézve egyszerűen utalok B. könyvére s bírálatomra. B. módszerét mindenestre láttuk. A hol lehet, tagad; a hol ezt nem teheti, ferdít, s a hol ez sem segít, gorbáskodik, de nem enged. Én azonban azt hiszem, hogy mindenki meggyőződhetik e teljesen tárgyilagos és rövid válaszból is, hogy mennyit adhatunk berzenkedésére.

B. gyengéinek leggyengébbikére vonatkozólag szintén tisztázhatjuk az eszméket. B. könyvében azt mondja, hogy pl. ily kérdő mondatban: *Eljössz ma? Mi baja volt az | öreggel?* a hang úgy az első kérdésben, mint a második kérdés két szólamában külön-külön egyenletesen emelkedik, tehát mindig a szólam utolsó szótagján van a legmagasabb zenei hangsúly. Hiszi ezt B.-nak Magyarországon valaki? Vagy talán az is elfogultság, ha ily absurdumaira figyelmeztetem? Hogy B. valaha meg fog-e győződni tévedéséről, s azt becsületes őszinteséggel el fogja-e ismerni, vagy sem, azt igazán nem tudom; de hogy ily egyszerű dolgoknál nincs semmi szükség Gombocz méréseire, mert azokat minden ép érzékű ember minden nap ezerszer meghallgathatja az utcán, azt, tudom.

A mi pedig az «apróságokat», «lényegtelen dolgokat», «morzsákat» (talán B. tudományának dús asztaláról) illeti, ilyenek ellen minden más tudományban van helye a tiltakozásnak, de a fonetika éppen «apróságok»-ból áll. Olyan hibát B. sem fog elkövetni, hogy az *m*-ről pl. azt mondaná, hogy annak képzésénél szánkat eltátjuk. Azért természetesen nemcsak azokra a kifogásolt dolgokra alapítja az ember a véleményét, a melyeket felsorolhat, hanem elejétől végig az egész könyvre.

Végül életkorom gyöngéd fessegetésével szemben szívesen kijelentem, hogy B. egyéb tudományos érdemeit tisztelem és nagyrabecsülöm; de őt sem a saját dolgában bírónak, sem alapos és szerencsés fonetikusnak nem tarthatom; hogy tévedtem-e vagy sem, s hogy bírálatomat szerénytelenség és tudatlanság jellemzi-e, vagy pedig az igazság őszinte kimondása, melylyel kitettem magam egy érzékenykedő szerző támadásainak, annak megítélését én is a legnagyobb lelki nyugalommal a hozzáértő magyar tudományos körökre bízom.

(Budapest.)

SCHMIDT HENRIK.

— Megjegyzések Kertész János bírálatára (EPHk. XXIX. 417—420. lk.). Elismerem, hogy bírálóm helyesen korigált néhány elhírtelenkedésből eredett fordításbeli hibát füzetkém 21., 36. és 42. lapjain. Szívesen fogadom ezen észrevételeit.

Néhány hibát említettem, mert nem mind hiba, a mit ő annak vesz. P. o. a 12. lapon levő helynek, melyet ő először említ, tőlem eredő fordítását most is fönn kell tartanom. Lássuk a helyet. Khr. esküt kér Ed.-től arra, hogy a következőkről még akkor is hallgatni fog, ha — nos, mi a természetes folytatás? «Ha nem oldja meg földadatát Ed.»? De hiszen eddig még szó sem volt Ed. elé kitűzendő földadatról; különben is jól tudja Khr., hogy Ed. a saját érdekében hallgatni fog, ha nem sikerül néki a dolog. Inkább várnánk ily folytatást: «ha nem vállalja Ed. a kitűzendő földadatot». Vállalást azonban a szóban forgó görög ige nem jelent. Ezért értem a helyet következőleg: «ha nem érne célzt (Ed.-nal szemben) ezzel (a beszélgetéssel) Khr.», azaz ha nem tudná megnyerni Ed.-t Khr. a tervének. Megengedem, hogy viszont bizonyos külsőségbeli ok (az t. i. hogy a szövegben közelebb van mondatunkhoz Ed., mint Khr.) inkább bírálóm nézetét támogatja, de az összefüggés a helyes értelem megállapítása alkalmával mégis csak inkább döntő. A mi a 35. lapról vett helyet illeti, engedje meg bírálóm, hogy Abelt továbbra is nagyobb tekintélynek tartsam, mint őt. Azt is nagyon sajnálom, hogy a 19. lap illető helyét fordításomban nem tudta megérteni.

Az a példa, a melyet stilusom laposságára fölhoz, tán nem is annyira lapos; azért nem fordítottam e helyet szószerint, szolgálai hűséggel, mert nem volt célom Priskos stilusát ott is utánozni, a hol — olykor — kissé monotonná válik. Azt meg már igazán nem érthetem, hogy mikép kalandozik el bírálóm a dákorómán kérdéshez. Úgy látszik, nem tudja, hogy a nyugati krónikások annyi évszázadon át miként feketítették be Attila és a hún nép jellemét. Ennek megenmlítése csak nem a tárgyvilágosság hiánya tán?

Jegyzeteim sem nyerték meg bírálóm tetszését. Ha nem a M. Kt. számára készítettem volna a fordítást, hanem tudományos használatra, bizonyosan mások volnának jegyzeteim. Hogy ehhez megvolnának-e pozitív ismereteim vagy sem, nem tartozik bírálómra. A «gyöngye» jegyzetekre vonatkozólag megjegyzem, hogy sem Priskos művét, sem más irodalmi művet nem tekintek lexikális czímszók példatárának. Fontosabb dolog, hogy valójukban megértsük azokat az egyéneket, kiket az iró fölléptet. E lélektani érdeklődés nélkül a philologus olyan marad, a minőnek Greguss ismert költeménye mutatja. Természetes, hogy az utóbbi típus «felesleges»-eknek nézi azon jegyzeteimet, a melyek pedig naggyobára Thierrynek igen finom észrevételei. Ha végül máskor a bíráló megint konstatálni fogja valakiről, hogy az nem tud eléggé jól magyarul, akkor ne rója meg latinismus czímén a főnévi igenévnek célhatározóként való alkalmazását.

(Budapest.)

SZILÁGYI SÁNDOR.

— Helyreigazítások. Otrók Mihálynak az EPhK. 1905 májusi számában közölt bírálatát a következőkben igazítom helyre.

1. Ugyanazon feladatra vállalkoztam, mondja bírálóm, a melyet már tíz évvel ezelőtt megoldott Hatzfeld és Meunier munkája, és jobb lett volna ezt lefordítanom. Ismerem, munkámban említtem is ezt az iskolai olvasókönyvet, mely mutatványokat tartalmaz 18 francia kritikus munkáiból, az olvasmányok előtt rövid életrajzzal és jellemzéssel. Az én könyvem nem olvasókönyv, nem iskolák számára készült, tárgyal összesen 5 francia kritikust, nem néhány sorban, hanem néhány íven. Az én bírálómnak azonban e két könyv tárgya ugyanaz.

2. Az irodalomtörténet és természettudomány kapcsolata be van bizonyítva — olvasható a könyvben. Csak azt nem látjuk mivel, — mondja bírálóm. Nem látja tehát Taine és Brunetiére egész elméletét, a kik idézik a természeti törvényeket, a melyeket az irodalomra alkalmaznak. Nem akarja észrevenni az én megjegyzésemet: Nem én bizonyítottam be, én csak hirdetem.

3. «Általánosságban megjegyzem, hogy a szerzőnek fogalma sincs arról, mi az iskolai irodalomtörténet, s hogy a kettő között különbség van. Innét erednek aztán furcsánál-furcsább kifogásai hazai irodalomtörténeteink ellen». Ezt mondja bírálóm és fölöslegesnek tart minden bizonyítást, akár csak egyetlen példát is arra, melyek az én furcsánál-furcsább kifogásaim. Mert Harasztira hiába hivatkozik, az ítélet, a melyet kimond, nem a Harasztié.

4. Az van hivatva irodalomtörténetet írni, a kinek tanulmányai világirodalmi alapon nyugszanak — olvasható a könyvemben. Bírálóm ezt jegyzé meg erre: Nem mondjuk, hogy magára czéloz e sorokban, de a látszat határozottan az, pedig hát Szigetvári még eddig nem bizonyította be stb. Ez nem komoly beszéd.

Nem folytatom tovább, jellemzésül elégnék tartok ennyit.

(Budapest.)

SZIGETVÁRI IVÁN.

— A portugál irodalomtörténetről, mely Huszár Vilmostól az *Egyetemes Irodalomtörténet* II. kötetében megjelent, Becker F. Agost e Közlöny májusi füzetének 398. és köv. lapjain hosszabb bírálatot tett közzé. Mint az «Egyetemes Irodalomtörténet» szerkesztője kötelességemnek tartom kijelenteni, hogy Huszár Vilmos megmondta kéziratában egy jegyzetben, hogy czikke «nem más, mint a Gröber-féle *Grundriss der romanischen Philologie*-ben megjelent *Portugiesische Literatur* cz. tanulmányának átdolgozása»; én azonban e jegyzetet — mint más munkatársaknak hasonló forrásidézeteit, segédművekre való utalásait stb. is — töröltem: mert a mennyire elengedhetetlen kellékei az effélék a szakemberek számára készült tudományos dolgozatoknak, annyira czéltalannak tartom az ily tudományos apparátust a nagy közönséghez forduló népszerűsítő munkákban, a melyeknek az a főfeladata, hogy a tudomány eredményeit szélesebb körök számára élvezhető alakban összefoglalják.

Budapest, 1905. évi május hó 15.

HEINRICH GUSZTÁV.

-- A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt munkák legközelebb ismertetésre kerülnek. A mely munkák alakja nincs megjelölve, azok Budapesten, 1905-ben jelentek meg és nagy 8-adrétűek.)

**Értekezések, Magyar Irodalomtörténeti.* Ráth Mór. 4. Mankóczy István viselt dolgai. Kiadja Dr. Dézsi Lajos. 20 l. 2 K.

**Füzetek, Nyelvészeti.* Athenæum. 17. Beke Ödön. A pápavidéki nyelv-járás. 72 l. 2 K.

Könyvtára, Népszerű Főiskola. Franklin-Társulat. 1. Marczali Henrik, A nemzetiség történetbölcseleti szempontból. 116 l. 2 K. 2. Dr. Salgó Jakab, A szellemi élet hygieniája. 191 l. 2 K.

Könyvtár, Olcsó. 1385—1387. sz. Szigligeti, II. Rákóczi Ferencz fog-sága 93 l. 1388—1389. sz. Macaulay T. B., Goldsmith Olivér. Bunyan János. 77 l. 1391—1393. sz. Arany János, A magyar nemzeti versidomról és Az asszonánchról. 72 l. 1394—1397. sz. Rousseau J. J., Az emberek közötti különbségek. 201 l. K. 8-r. Franklin-T. Árú számonként 20 f.

Könyvtár, Vasárnapi. 7., 10—12., 20. szám. K. 8-r. Franklin-Társ. Számonként 40 f.

Miklós Ferencz. Német olvasókönyv. Franklin-Társulat. 3-40 K.

**Müller, K. F., Der Leichenwagen Alexanders des Grossen.* Leipzig, Seemann. 1905. 75 l. 1 tábla és 8 kép.

**Ráth Gy.* Az iparművészet könyve. II. k. Athenæum. 646 l. 527 képpel és 86 műmelléklettel. 16 K.

Szamoto-Zolnai. Magyar Oklevél-szótár. Hornyánszky, 1904. 12. füz. Lex. 8-r. 882—960. l. 1-50 K.

**Szinnyei Ferencz.* Bacsfányi János. Athenæum, 1904. 4-r. 210 l. 6-40 K.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1904-BEN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításnál a következő rovatokba van osztva :

I. *Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.*

II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú czikkek (nyelvtanításról, olvasásról, írásról). — 2. Magyar nyelv. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Német. — 5. Francia. — 6. Művészi oktatás.

IV. *Finn-ugor nyelvek.*

V. *Árja nyelvek* (a cigány nyelvvel).

VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török, egyiptomi).

VII. *Magyar nyelv és irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvétettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálatai is. Ez utóbbiaknál csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését.) — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek és irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvtanok s olvasókönyvek. — 5. Latin irodalomtörténet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtanok s olvasókönyvek. — 8. Magyarország 6- és középkori régészete.

IX. *Germán nyelvek és irodalmak.* 1. Német. — 2. Nyelvészet. — 3. Tankönyvek. — 4. Svéd-dán-holland. — 5. Angol.

X. *Román nyelvek és irodalmak.* 1. Francia. — 2. Tankönyvek. — 3. Olasz és spanyol. — 4. Oláh. — 5. Oláh nyelvészet.

XI. *Szláv nyelvek és irodalmak.*

XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet, irodalomtörténet és ethnographia.

a) Általános nyelvészet és irodalomtörténet.

1. *Balassa József.* Kempelen Farkas. Nyelvőr 236. l.

2. *Décsi Lajos.* Az irodalomtörténet módszerei. Ism. R. Századok 567—569. l.

3. *Décsi Lajos.* Bevezetés az irodalomtörténetbe. I. rész. Ism. Judicus. Egyet. Kritik. Lapok 4. sz. (Religio mellékl.)

4. *Elster, Ernst.* Principien der Litteraturwissenschaft. 1897. Ism. Dr. Berkovics Miklós. Irod. tört. Közlem. 372—379. l.

5. *Finály Gábor*. Mommsen Tivadar levelei Finály Henrikhez. Philol. Közl. 427—430. l.
6. *Heinrich Gusztáv*. Egyetemes irodalomtörténet. I. Ism. Horvánszky Gyula. Budap. Szemle 120. köt. 462—466. l. — Rácz Lajos. Deutsch. Liter. Ztg. 34. sz. 2093. l.
7. *K. E.* A zsidóság a nemzeti irodalomban. Alkotmány 164. sz.
8. *Kempelen Béla*. Kempelen Farkas. Term. tud. Közl. 678—695. lap.
9. *Kempelen Béla*. A beszélő-gépek. Budap. Napló 187. sz.
10. *Kempelen, Béla*. Sprechmaschinen. P. Lloyd 165. reg. sz.
11. *Lingvo Internacia*. Monata Gazeto por la lingvo Esperanto. Redakcio: Paris. Administracio: Szekszárd, Hungarlando, Paul de Lengyel. IX-a jaro. 1904. Szekszárd. 12 szám. 4 frank; 3·80 K.
12. *Marczinkó Ferencz*. Egyetemes írás. Uránia 4. sz.
13. *Mauthner, Fritz*. Beiträge zu einer Kritik der Sprache. 3 Bände. — Ism. Enyvvári Jenő. Huszadik század IX. köt. 490—493. lap.
14. *Méray-Horváth ifj.* A tudás forrásaiból. Újabb dolgok a beszéd keletkezéséről. Pesti Hirl. 225. sz. 34. l.
- 15. *Munkácsi Bernát*. Smirnov Nikolajevics Iván. 1856—1904. Ethnogr. 326—331. l. és Keleti Szemle 290—296. l.
16. *Nyrop-Vogt*. Das Leben der Wörter. 1903. Ism. *g—gy*. Budap. Szemle 118. köt. 146—150. l.
17. *Olasz József dr.* A napisajtó elfajulása. Magy. Szemle 16. sz.
18. *Ortvay Tivadar dr.* Az európai művelődés kezdete és haladása. Nyugatmagy. Híradó 82, 93, 103, 113. sz.
19. *Péter János*. Erasmus iskolai könyvei. Magy. Pædag. 406—418, 479—492. l. — Külön is megjelent. (8-r. 28 l.)
20. *Rézbányai József dr.* Az egyházi szónoklat kézikönyve. (Budapest.) Pécs, 1904. Lechner J. (8-r. 552 l.) 7 K.
21. *Rézbányai József dr.* Az egyházi szónoklat egyetemes története. I. kötet Esztergom, 1904. (Pécs, Lechner J. biz.) (8-r. 599, VII l.) 9 K.
22. *Ruttkai György*. Casanova. Jövendő 11. sz.
23. *Schmidt József*. Nasalis infixum névszókban. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 40 l.)
24. *Szádeczky Lajos*. Az Erdélyi Muzeumegylet eredete és rendeltetése. Erd. Muz. 152—160. l.
25. *Fülei Szántó Károly dr.* A hirlapírásról. Székely-Udvarhely 61, 63, 65, 67. sz.
26. *Szigetvári Iván*. Irodalomtörténet és kritika. Athenæum 96—106. 215—229. l.
27. *Szigetvári Iván*. Természettudomány és irodalomtörténet. U. o. 492—502. l.
28. *Téglás Gábor*. Mommsen Tivadar emlékezete. Erd. Muz. 16—23. l.
29. *P. Thewrewk Emil*. Mommsen emlékezete. Philol. Közl. 89—106. l.
30. *Velics, Anton dr.* Ueber Ursprung und Urbedeutung der Wörter. (Versuch einer Systematik.) Budapest, 1904. Autor. (8-r. 80 l.)
31. *Wiesner Jakab*. Irodalom és közönség, Corvina 5 s kv. sz.

32. *Wundt, Wilh.* Sprachgeschichte. 1901. Ism. Karl Lajos. Philol. Közl. 506—511. l.

33. *Zubriczky Aladár dr.* A régi keresztény irodalom újabb kutatása. Kath. Szemle 840—853. l.

b) Ethnographia.

34. *Ajtay József.* Magyarország fajnépességi viszonyai a XVIII. században. Budap. Szemle 119. köt. 64—83. l.

35. *Almásy György dr.* Vándorutam Ázsia szívébe. 1903. Ism. Bátky Zsigmond. Ethnogr. Mellékl. 157—160. l.

36. *Almásy György dr.* A kara-kirgizek ornamentikája. U. o. 165—185. 213—233. l.

37. Archiv für Rassen- und Gesellschafts-Biologie. Ism. Dr. Herrmann Antal Ethnogr. 284. l.

38. *Akos.* A muzeum néprajzi osztálya és ethnografiai gyűjteménye. Magyar Állam 77. sz.

39. *Arany László.* Magyar népmese-gyűjtemény. Harmadik kiadás. (Olcsó könyvtár 1340—1345. sz.) Budapest. 1904. Franklin-T. (16-r. 300 l.) 1 K. 80 f.

40. (b. e.) Örmény múzeum Szamosujvárt. Ethnogr. 441. l.

41. *B. M.* Régi lakodalmi szokások Breznóbányán. Garamvidéke 13. sz. — A breznóbányai népeletből. U. o. 19—21. sz.

42. *B—y, A.* Niektoré obyčaje, zvyky a povery u Slovákov. Slov. Pohľ. Roč, XXIV. 607—609. l.

43. *B. Zs.* Adatok a kópjafákhoz. Ethnogr. Mellékl. 107—110. l.

44. *B. Zs.* «Csimbók»-hajviselet Tolnamegyében. U. o. 146. l.

45. *B. Zs.* Fogadalmi állatszobrocskák. U. o. 265—268. l.

46. *Balogh Pál.* Fajnépességi viszonyaink az erdélyi részek körül. 1890—1900 években. Kolozsvár, EMKE kiadása. 1904. (8-r. 151 l.)

47. *Baloghy Dezső.* Kivonat egy XVIII. századbeli nógrád-megyei boszorkány-pőr irataiból. Ethnogr. 45. l.

48. *Bán Aladár.* Lönnrot Illés útjai. Ethnogr. Mellékl. 277—287. lap.

49. *Bánó Jenő.* A zapoték indián nő. Budap. Hirl. 151. sz.

50. *Barna Ferdinánd.* Adalékok közmondásaink s szólásaink eredetéhez. Közli Munkácsi Bernát. Ethnogr. 204—209. l.

51. *Bátky Zs.* A néprajzi analogiák megítélésének és értékesítésének kérdéséhez. Földr. Közlem. 162—165. l.

52. *Bátky Zs.* Különös formájú kályhaszemek. Ethnogr. Mellékl. 41—49. l.

53. *Becker, M. Louise.* Ungarische Volkskunst. 1903. Ism. B. Zs. U. o. 67. l.

54. *Beke Ödön.* Pápavidéki babonák. Ethnogr. 44. l.

55. *Bellosics Balint.* Baranyamegyei sokácz babonák. U. o. 216—219. l.

56. *Bellosics Balint.* Adalékok hazai szerbjeink néphitéhez. U. o. 275—278, 316—318. l.

57. Betlehemes játék Radnán, Aradmegyében. Király Pál gyűjteményéből. U. o. 67—70. l.

58. Bindt-márkusfalvi betlehemes játék. Közlik Láner János és Schermann Samu. Ethnogr. Mellékl. 20—27. l.
59. *Bloch Henrik*. A bolygó zsidóról szóló monda Izr. magy. irod. társ. Évkönyv 35—45. l.
60. *Blumgrund, E.* Die Frau im ungarischen Sprichwort. Ungar. Rundschau 3. sz.
61. *Bolvrant Lajos*. Az eperjesi csudakereszt. Ethnogr. 211. l.
62. Báró Bornemisza Pál keletafrikai kiállítása Vasár. Ujs. 20. sz.
63. *Budilovič, A. S.* K voprosu o plemennych otnošeniach v Ugorskoj Rusi. S.-Peterburg, 1904. (8-r. 15 l.)
64. *Bünker, J. R.* Das Székler Haus. Zeitschr. d. Ver. für Volkskunde. 1904. I. Ism. B. Zs. Ethnogr. Mellékl. 68. l.
65. *Cholnoky Viktor*. Bornemisza Pál báró kiállítása. Uj Idők 18, 19. sz.
66. *Cholnoky Viktor*. Etnográfiai titkok. Hét 31. sz.
67. *Csahihen Károly*. A különböző énekesrendek. Magy. Szemle 16. szám.
68. *Csallány Gábor*. Régi germán sírmező a szentesi határban. Arch. értes. 153—170. l.
69. *Csehély Adolf*. A magyar diszitó stílus tanítása. Ism. Herrmann Antal. Ethnogr. 78—80. l.
70. *Csehély Adolf*. Udvarhelymegye népies műiparáról. 1899. Ism. Herrmann A. U. o. 80—82. l.
71. *Csiky János*. Népzenei följegyzések a XVI. századból. U. o. 118—131. l.
72. *Curtiss, S. J.* Ursemitische Religion im Volksleben des heutigen Orients. 1903. Ism. dr. Kmoskó Mihály. Magy. Sion. 72—74. l.
73. *Czakó Elemér*. A gyermekjátékokról. Polit. Hetiszemle 36. sz.
74. *Czakó Elemér*. A gyermekjátékokról. Magy. Iparművészet 125—129. l.
75. Czigány-telepítés. Vasár. Ujs. 30. sz.
76. *Czirbusz Géza dr.* Összehasonlító délvidéki ethnographia. Déli Kárpátok 13. l.
77. *Czirbusz és Kováts Géza dr.* Déli Kárpátok. 1904. Ism. Dr. Herrmann Antal. Ethnogr. 226. l. — Bátky Zs. U. o. Mellékl. 212. lap.
78. *D'Artagnan*. Régi lakodalmak. Az Ujság 276. sz.
79. *Dénes Iñbor*. Falusi zsidó-élet Vas megyében. Izr. magy. irod. társ. Évkönyv 174—205. l.
80. *Drechsler, P.* Sitte, Brauch und Volksglaube in Schlesien. Lpz. Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 122. l.
81. *Erdélyi László*. A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. Nyelvt. Közlem. 388—416. l.
82. *Erhardt Viktor*. A nem-keresztény népek hite, istentisztelete, hagyományai és szertartásai. Esztergom, 1904. Buzárovits F. (8-r. 476 l.) 6 K.
83. *Ernyey József*. Oláh vagy vlach? Ethnogr. 256—264. l.
84. *Ernyey József*. A szláv karácsonyi játékok főbb típusai. Ethnogr. Mellékl. 28—41. l.
85. *Ernyey József*. A M. N. Múzeum néprajzi osztályának kézi szakkönyvtára. IV. pótlék. U. o. 337—388. l.

86. Az esőcsinálás. Ethnogr. 287. l.
87. *Fáy Albert dr. új.* A vándor- vagy oláhczigány-kérdés. (Tanulmány.) Balassagyarmat. 1904. (8-r. 31 l.) Különnyomat a Nógrádi Lapok 9—11. számaiból.
88. *Festetich.* Chez les Cannibales. Paris 1903. — Ism. Schwarz Ármín. Pest. Lloyd 52. sz. .
89. *Fischer, Dr. E.* Die Herkunft der Rumänen. Ism. *Br. R. Korr.* Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 2. sz.
90. *Fleischer, Michael.* Muster von Leinenstickereien sächsischer Bäuerinnen aus dem Nösner Gau. Beszterce. (4-r. 8 l. 12 tábla.) Besztercei ev. főgym. 1903 4. értes. melléklete.
91. *Frenkel Bertalan dr.* Régi magyar tánczok. Budap. Hirl. 217. szám.
92. *Frenkel, Dr. Bertalan.* Der König im ungarischen Volkslieder. P. Lloyd 205. reg. sz.
93. *Frenyó Lajos és Ernyey József.* Tót nyelvű kurucz dalok. Ethnogr. 195—205. l.
94. *H. Gabnay Ferencz.* Gyermekművészet és gyermekjátékok. Ethnogr. Mellékl. 132—145. l.
95. *Gabnay.* Ungarische Kinderspiele. Globus 85. köt. 42, 60. l.
96. *Gárdonyi Zsigmondné.* Előbabák, játékbabák. Magy. Nemzet 30. szám.
97. *Gedeon Alajos.* Német hősmondák az ifjúság számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r.) 4 K.
98. *Glass Ferencz.* Rabszolgaság a Megváltó eljövetele előtt. Székely Nemzet 191. sz.
99. *de Goeje, M. J.* Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie. 1903. Ism. *zr.* Budap. Szemle. 117. köt. 331—334. l.
100. *Golub János.* Muraközi aranyosók. Ethnogr. Mellékl. 201—210. l.
101. *Goldziher, Ignaz.* Orientalische Baulegenden. Globus. 86. Bd. 6. sz.
102. *Gönczi Ferencz.* A kigyókó s fuvása. Ethnogr. 32—35. l.
103. *Gönczi Ferencz.* Göcseji haranglabák és pálinkafőzőkunyhók. Ethnogr. Mellékl. 93—107. l.
104. *Gönczy Miklós.* Tövető kapa. U. o. 247. l.
105. *Gönczi Ferencz.* A fák kultusa. Uránia. 9. sz.
106. *Gönczi Ferencz.* A határjárások U. o. 11. sz.
107. *Gorjanović-Kramberger, Dr. Karl.* Der paläolithische Mensch und seine Zeitgenossen aus dem Diluvium von Krapina in Kroatien. Mitteil. Anthropol. Ges. Wien 187—199. l.
108. *Götz István.* A madarak a magyar népdalokban. Sajóvidék 36. szám.
109. *Gubitzka Kálmán.* A monostorszegi őseemberi telepekről. Bács-Bod. vm. tört. társ. Évkönyv 55, 133, 171. l.
110. *Hairié Ben Ajad hercegnő.* A török nő élete a társaságban és a hárem. Előszóval Berlepszch Goswinától. Budapest, 1904. Szilágyi B. (8-r. 58 l.) 1 K. 20 f.
111. Halott-darabolás. Ethnogr. 447. l.
112. *Hampel József.* Ornamentika a honfoglalási kor emlékein. Arch. Értes. 105—152. l.

113. *Hansen, A. M.* Landnám i Norge. Krisztiania. 1904. Ism. Ethnogr. 281—284. l.
114. *Hanusz István.* Állatregék hazai történetünkben és népmondáinkban. Kecskeméti főrealisk. 1903 4. értes. 3—19. l.
115. *Hanusz István.* Hazai történetünk állatregéihez. Kecskem. Lapok 278. sz.
116. *Harmath Lujza.* Székely népszokások. Magyarország 81. sz.
117. *Harmath Lujza.* Székely kapu-feliratok. Székely Lapok 84. sz.
118. Háziiiparunk s a külföld igényei. *B.* Ethnogr. Mellékl. 110—112. l.
119. *Heller Bernát dr.* Nemzetek és vallások mondái csodás alvókról, rejtőző szabadítókról. Izr. magy. irod. társ. Évkönyve 242—258. lap.
120. *Herrmann Antal dr.* Az építő-áldozatról. (Kőműves Kelemenné témájához.) Magy. Allam 28. sz.
121. *Herrmann Antal dr.* Adalékok a rováshoz. Brassói Lapok 49, 50. sz.
122. *Herrmann Antal dr.* Adalékok a rováshoz. Ethnogr. 19—22, 156—163. l.
123. *Herrmann Antal.* Egy brassói nyomda néprajzi kiadványai. U. o. 71, 73. l.
124. *Herrmann Antal dr.* A hazai néprajzi munka szervezéséről. U. o. 227—230. l.
125. *Herman Ottó.* A vadász temetése. U. o. 155. l.
126. *Herman Ottó.* A magyarság arca. U. o. 82. l.
127. *Höhr Adolf.* Siebenbürgisch-sächsische Kinderreime. 1903. Ism. Dr. Kohlbach Bertalan. Ethnogr. 73—75. l.
128. *Hoitsy Pál.* Időjósítás és csillagjósok. Egyetértés 31, 32. sz.
129. *Hommel, Dr. Fritz.* Grundriss der Geographie des alten Orients. 1904. Ism. Munkácsi Bernát. Ethnogr. 433—438. l.
130. Hrvatki gradevni oblici. Izdaje hrvtsko društvo inžin. i arhit. u Zagrebu. Sv. I. u Zagrebu. 1904.
131. *J. M.* Görög kereskedők hazánkban. Egri Híradó 85. sz.
132. *Jankó János.* Egy osztják háztartás kiadásai és bevételei. Ethnogr. Mellékl. 61—67. l.
133. A japánok vallása. Brassói Lapok 83. sz.
134. *Junius.* Bájolás és méregkeverés. Budap. Hírl. 50. sz.
135. *Kaindl, Friedr.* Die Volkskunde. 1903. Ism. Peisner Ignác. Ethnogr. 76—78. l.
136. *Kálits Dömötör.* A bácskai szerbek némely szokásainak keletkezéséről. Bács-Bod. vm. tört. társ. Évkönyv. 75. l.
137. *Kalmár Antal dr.* A magyarság keletkezésének iskolái, nyelvi és történelmi szempontból. Szeged és vid. máj. 22.
138. *Katona Lajos.* A rovás-írás ügyében kiküldött bizottság jelentése. Akad. Értes. 348—354. l.
139. *Katona Lajos.* Ad Gesta Romanorum. (Újabb adalékok és pótlások.) Philol. Közl. 296—314. l.
140. *Katona Lajos.* Magyar népmese-typusok. Ethn. 22—28. l. Eleje a múlt évi folyamban.
141. *Kernau, Elimar.* Der Mai im Volksmunde. Kaschauer Ztg. 52. szám.

142. *Kernau, Elimar*. Der Oktober im Volksmunde. U. o. 115. sz.
 143. *Kernau, Elimar*. Allerlei von November. U. o. 129. sz.
 144. *Kernau, Elimar*. Der Dezember im Volksmunde. U. o. 143. sz.
 145. *Kis Ernő*. Veszprém vármegye református köznépe. Ism. *Bátky Zs. Ethnogr. Mellékl.* 287—289. l.
 146. *Kohlbach Bertalan dr.* Adatok Somogyvármegye ősművelődésének történetéhez. Kaposvári áll. főgim. 1903 4. értés. 3—20. l.
 147. *Kohlbach Bertalan dr.* A pogány magyarok istenei. *Hazánk* 288. szám.
 148. *Kolumbán Lajos*. A hétfalusi csángók a multban és jelenben. Brassó. 1903. Ism. *Beóthy Vladimir. Polg. isk. Közl.* 40—43. l.
 149. *Kolumbán Samu*. Babonás hiedelmek a dévai csángóknál. *Ethnogr.* 35—43. l.
 150. *Kolumbán Samu*. Karthágó-fele birtokszerzési mondák. U. o. 47. l.
 151. *Kolumbán Samu*. A dévai csángók népdalaiból. U. o. 462—474. l.
 152. *Kovách Aladár*. Az istenfá. *Ethnogr.* 273—275. l.
 153. *Kovách Aladár*. Adalék a tolnamegyei Sárköz régi halászatához. U. o. *Mellékl.* 299—309. l.
 154. *Kovách Aladár*. A csikle. 50—56. l.
 155. *Kovách Aladár*. Tolnavármegye Múzeumának néprajzi osztálya. U. o. 147—157. l.
 156. *Kovács Dezső*. A népdal dekadenciája. *Magy. Állam* 216. sz.
 157. *Kövi, F.* Die Namen der Pflanzen in den Orts- und Flurnamen der deutschen Zips in Ungarn. Eine philologische Studie. *Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk.* 6—9. sz.
 158. *Krämer, Oscar*. Das Leben der Zigeuner in und aus seinen Liedern. Ung. Weisskirch. *Volksbl.* 11. sz.
 159. *Krauss, Dr. Friedr. S.* Die Volkskunde in den Jahren 1897—1902. Erlangen 1903. Ism. *Rubinyi Mózes. Ethnogr.* 163—166, 218—222. l.
 160. *Krausz Sámuel dr.* A hűtlen özvegy asszony irodalmáról. *Ethnogr.* 265—272, 311—314. l. és *Magy. Nemzet* 213, 250. sz.
 161. *Kristóf György*. A magyar mythologia classicus eposzainkban. *Erd. Muz.* 190—208. 255—274. l. Önállóan is megjelent (8-r. 41 lap).
 162. *Kropf Lajos*. Egy dal a káromkodás történetéhez. *Nyelvőr* 53. lap.
 163. *Kuun Géza gr.* A magyarországi örmények ethnographiájáról. *Armenia* 1. l.
 164. *Kuun Géza gr.* Gardēzi a törökökről. *Keleti Szemle* 130—152. lap.
 165. *Lázár István*. Alsóféhérvármegye magyar népe. Ism. *Bátky Zs. Ethnogr. Mellékl.* 287—289. l.
 166. *Lehmann Alfréd*. Babona és varázslat. 1901. Ism. *György Tibor. Századok* 259—263. l.
 167. *Lehoczky Tivadar*. Honfoglalás nyomai Beregmegyében s a beregszászi sírhely. *Bereg* 31. sz.
 168. *Lehoczky Tivadar*. Adatok «nézőink» ismertetéséhez. *Ethnographia* 43. lap.

169. *Lehrer, Jos.* Was die Bauern singen und sagen. Mediasch.
1903. Ism. Wittstock O. Korr. Bl. Ver. Sieb. Landesk. 5. sz.
170. *Liebe, G.* Das Judentum in der deutschen Vergangenheit.
1903. Ism. Magy. Zsidó Szemle. 57—59. l.
171. *Lippert, Jul.* Hausbaustudien in einer Kleinstadt. Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 83. l.
172. *Lorentzen, Th.* Die Sage vom Rodensteinen. Heidelberg. — Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 123. l.
173. *Löwinger Adolf dr.* A livjathan. Magy. Zsidó Szemle 374—382. l.
174. *Lup János.* Magurai babonák. Hunyadm. tört. társ. Évkönyv XIV. 132—137. l.
175. *Ms. F.* Siebenbürgische Ansiedler in der Moldau. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 3, 4. sz.
176. *Madarassy László.* Népies gyógyászat a Kiskúnságból. Ethn. Mellékl. 241—246. l.
177. Magyar néprajzolat. 1. Szeged-tanyai szólások. 2. Zenebona őshangszer. 3. Nyenyere. Dr. Cz. G. Déli Kárpátok I. 13. l. — 4. A víz-tő származékai. 5. Sympathikus varázslat növényekkel. U. o. II. füz. 14. l. — 6. Babonák állatokkal és állatokról. U. o. III. IV. füz. 18. l.
178. *Mahler Ede.* A legrégebbi törvénygyűjtemény. Ethn. 97—118. l.
179. *Marko Milanov Popović Drekalović, vojvoda.* Život i običaji Arbanata. Letopis Mat. Srspe. 227. füz. 1—32. l., 228. füz. 11—33. l.
180. *Marmorstein Arthur.* Az ékiratok «Kumani» népéről. Keleti Szemle 288—290. l.
181. Medvetisztelet az ainóknál. i. Ethnogr. 335. l.
182. *Meicke, Alf.* Sagenbuch des Königreich Sachsen. Lpz. Ism. Ss. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 123. l.
183. *Melich János.* «Ritus explorandæ veritatis.» Nyelvőr 305—327. lap.
184. *Mezei Ernő.* A népek fiatalsága és vénsége. Budap. Hirl. 356. szám.
185. *Michalovits Gyula.* A cigányok vallása. Kolozsv. Hirl. 305. szám.
186. *Miklós Géza.* Aesopusi mesék buddhista köntösben. Pesti Hirl. 6. szám.
187. *Móka bácsi.* Legszebb magyar mesék. I. sorozat. Budapest. 1903. Lampel R. (8-r. 304 l.) 6 K.
188. *Munkácsi, Bernhard.* Ältere Berichte über das Heidenthum der Wogulen und Ostjaken. Keleti Szemle 56—88, 204—227. l. Eleje a múlt évi folyamban.
189. *Nagy János és Kádár Géza.* «Fejér liliomszál» . . . (Gyermekjáték). Ethnogr. 314—316. l.
190. *Nagy József.* Névnapi köszöntés a Hegyhátról. U. o. 280. l.
191. *Nagy Sándor.* Népdalok. U. o. 278—280. l.
192. Német néprajzolat. 1. Herrmann Antal dr. Német mondókák. 2. Schmidt Agoston. Lakodalmi szokások Fehértemplomban. — 3. Sch. Á. Farsangi menet Fehértemplomon. — 4. Dr. Cz. G. Sympathikus ígézet sváboknál. — 5. Husvéti néprajzolatot tojások. Déli Kárpátok II. füz. 16. l. — 6. Gyermekjáték. — 7. Tréfás dalok. Közli Herrmann

- Antal dr. — 8. Ráolvasások a délvidéki németeknél. Schiff József. U. o. III. IV. füz. 19—21. l.
193. *Nyáry Albert br. dr.* Rozsnyói gombkötők. Ethnogr. Mellékl. 185—201. l. — Külön is megjelent (8-r. 19 l.)
194. Oláh vagy vlach? K. S. — E. J. Ethnogr. 333—335. l.
195. Az ősmagyar vallás emlékeiről. Budapest, 1904. Kókai L. (8-r. 30 l.) 50 f. — *Ism. m. Egyet. Kritik. Lapok* 8. sz. — Dr. H. A. Ethnogr. 167. l. — R. S. Theol. Szaklap III. 70. l.
196. *Puál Sándor.* A székely nép. Budapest, Lampel R. 1904. (8-r. 3, 139 l.). — *Ism. Rác Miklós. Erd. Múz.* 472. l.
197. *Patkanow, S.* Geographie und Statistik der Tungusenstämme Sibiriens, nach den Angaben der Volkszählung 1897. Keleti Szemle 36—56, 185—204. l. Eleje a mult évi folyamban.
198. *Peisner Ignác.* Hogy mulattak a budapestiek a múlt században. Magy. Szalon 1904. Nov. 152—156. l.
199. *Pénzes József.* Annamita mesék. Magyarország 309. sz.
200. *Péterfi Márton.* Esőcsinálás és más babonák Zám környékén. Hunyadm. tört. társ. Évkönyve. XIV. 137—139. l.
201. *Pogány József.* A magyar miszterium-dráma. Színház 14. sz.
202. Régi városi élet. r. Vasár. Ujs. 35. sz.
203. *Rétkovács Mita.* A ló szerepe a népköltészetben. Magy. Szalon 40. köt. 943—952. l.
204. *Révai Sándor dr.* Barlaám és Jozafát legendája a magyar irodalomban. Magy. Szemle 9, 10. sz.
205. *Richter M. István.* Lakodalmi szokások a nyitramegyei német falvakban. Ethnogr. 318—322, 422—433. l.
206. *Riesz, Dr. Ludwig.* Aberglauben und Religion im privaten und nationalen Leben der Japaner. Pressburg. Ztg 250. sz.
207. *Rodiczky Jenő.* Magyarországi juhászok. Vasár. Ujs. 10. sz.
208. Rontás seprőnyellel. Ethnogr. 446. l.
209. Rumén néprajzolat. 1. A fiúsítás a ruméneknél. Munteán János. — 2. Fakályha és kőtepsi a rumén házakban. Dr. Cz. G. Déli Kárpátok I. 14. l. — 3. Panasz szerelmi büvölés miatt. Népdal. Közli Juan Epure. — 4. Tehénpásztor. (Krassómegyei havasi nóta.) — 5. A lyányka bánata. Közli Nyágyu Márton Epure után. — 6. Oláh táncszók. — 7. Régi román szokások. Bugariu Terentius. — 8. Sztriczák és opregák. Dr. Czirbusz Géza. U. o. II. 17. l. — 9. A lunkányi rumén nép. — 10. Bisztravölgyi építkezés, rumén typus és viselet. Dr. Czirbusz Géza. U. o. III, IV. füz. 21—24. l.
210. *S. I.* Békésmege népe. Vasár. Ujs. 2. sz.
211. *Sági János.* A keszthelyvidéki népeletből. A keszthelyi és keszthelyvidéki regösök, betlehemesek, háromkirály-járás és aprószentek. Keszthelyi Hirl. 31—33. sz. és Ethnographia Mellékl. 117—131. lap.
212. *Sági János.* Zalamegye néprajzi kincsei, Keszthelyi Hirl. 43. szám.
213. *Scjő Károly.* Indián vegetáriánusok. Uránia 4, 6—8. sz.
214. *Samu János.* A hődmező-vásárhelyi néprajzi kiállítás. Ethn. Mellékl. 289—294. l.
215. *Sartori, Paul.* Die Speisung der Toten. 1903. *Ism. Dr. Kohlbach Bertalan.* Ethnogr. 222—225. l.

216. A sátoraljaúj helyi Betlehemesek mondókája. Közli dr. Perényi József. Zemplén 141. sz.
217. *Schneider Sándor*. A magyarok családi élete és jelentősége a XVIII. században. Bp. VIII. ker. főreál. értes. 1—11. l.
218. *Schwindrazheim, O.* Deutsche Bauernkunst. Ism. Bátky Zsigmond. Ethnogr. Mellékl. 160—164. l. — *th.* Magy. Iparművészet 318. lap.
219. *Sebestyén Gyula*. A magyar honfoglalás mondái. Millenniumi pályadíjjal jutalmazott pályamű. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. I. kötet. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. XX, 563 l.) 6 K.
220. *Sebestyén Gyula, dr.* Rovás és rovásírás. Ethnogr. 241—255, 289—311, 337—422. l. Eleje a múlt évi folyamban.
221. *Sebestyén Gy. dr.* Egy pogány magyar himnus kudarcza a baseli congressuson. U. o. 331. l.
222. *Sebestyén Gyula*. Regös énekek. — Regösök. 1903. — Ism. Békesi Emil. Egyet. Kritik. Lap. 2. sz. (Religio mellékl.)
223. *Sebestyén Károly*. Halotti deszka. Ethn. Mellékl. 247. l. — Szoja Miklós. U. o. 444. l.
224. *Sebestyén Károly*. Szegedi napsugárdíszes házvégek. U. o. 268—276. l.
225. *Seemann Gábor*. A bikaviadatok ismertetése. Vasár. Ujs. 23. szám.
226. *Semayer Vilibald dr.* A berencsfalusi, nemzeti múzeumi és romhányi meglakatolt állkapcsok rövid anthropologiai jellemzése. Ethnogr. Mellékl. 91. l.
227. *Semayer Vilibald dr.* Magyar néprajzi múzeumok. U. o. 323—336. l.
228. *Seprődi János*. Megjegyzések a «Népzei feljegyzések a XVI. századból» cz. felolvasáshoz. Ethnogr. 235—237. l. — Csiky János válasza. U. o. 237. l.
229. *Singer, S.* Schweizer Märchen. 1903. Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 8., 9. sz.
230. *V. Sipos Ida*. Népies irodalom. Magy. Szó 274. sz.
231. *Sochán, Pavel*. Praveké pamiatky Horného Uhorska. Od Mikuláša Kubinyiho v «Osztrák-magyar monarchia írásban és képen: Magyarország V. Bpest. 1898.» Vo výfahu podáva Slovenské Pohľadni Ročník XXIV. 270—276. l.
232. *Solymossy Sándor dr.* Ethnographia és æsthetika. Ethnogr. 449—461. l.
233. *Somogyi Ede*. Szumirok és magyarok. Ism. Bibó István. Uránia 1., 2. sz.
234. *Spange, Dr. Ernst v.* Die Puppe in der Kulturgeschichte. Kaschauer Ztg 145. sz.
235. Splitter zur Volkskunde. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 2. szám.
236. *Stein, Dr. Ludwig*. Der vorgeschichtliche Mensch. Pester Lloyd 287. sz.
237. *Stoll, O.* Suggestion u. Hypnotismus in der Völkerpsychologie. 1903. Ism. Hornyászky Gyula. Philol. Közl. 332—342. l.
238. *Ströbl Frigyes*. Sváb közmondások Délmagyarországon. Déli Kárpátok 15. l.

239. Sz—ő. Néprajzi csodabogarak egy jelmezes művészünnepélyen. Ethnogr. 108. l.
240. Szabó Imre. Dévai csángó-szekely népviselet és táplálkozás. Ethnogr. Mellékl. 69—84. l.
241. Szeghalmi Gyula. A vágvidék mondaköre 20. sz. Szúnyogh Kata. Nyitramegy. Közl. 1., 3. sz.
242. Székely Gyula. Bethlehemesek versezete. Protest. Pap. 11., 12. szám.
243. Szent István napja a legendában. Polit. Hetiszemle 34. sz.
244. Szerb néprajzolat. 1. A lelkek útja a délvidéki szerbeknél. Dr. Cz. G. — 2. Kisebbedő virág. Theodorovics A. Déli Kárpátok 16. lap.
245. Szláv Ethnographia. — 1. Tótok a Délvidéken. Szekcsik András. — 2. Tót varrottas. — 3. Délmagyarországi szlávok száma 1900. Dr. Cz. G. — 4. A Vampir-hit a szerbeknél. Déli Kárpátok II. füz. 18. l. — 5. Lakodalom a Krassóváronknál. Ifj. Vrána Péter és Dr. Cz. G. — 6. Ivánnapja a szerbeknél. Milinkovics P. — 7. Megyerdnevicza. M. G. U. o. III, IV. füz. 26. l.
246. Szongott Kristóf. Szamosujvár sz. k. város monografiája. IV. köt. 1903. Ísm. B. S. Erd. Muz. 41. l. — t. Ethn. 322—324. l. — Herrmann Antal dr. Arménia 168—170. l.
247. Sztancsek József. Tót lakodalmi szokások. Ethnogr. 48—67, 210—215. l. Eleje a mult évi folyamban.
248. Sztripszky Híador. A szabolcsi morotvák halászatából. Ethnogr. Mellékl. 233—240. l.
249. Tábori Kornél. Gonosztevők muzeuma. Magy. Szalon 40. köt. 1057—1061. l.
250. Takáts Sándor. Hazafias halászkok. Budap. Hírl. 95. sz.
251. Takáts Sándor. Magyar bika-viadal. Budap. Hírl. 35. sz.
252. Táltos-engesztelés. Ethnogr. 446. l.
253. Tarczai György. A soóvári csipke. Magy. Iparművészet 108—124. l. Külön is megjelent (4-r. 11 l.)
254. Tarczai György. Az eperjesi jaslicskárok. Ethnogr. mellékl. 1—19. l.
255. Tarczali Dezső. Az ősmagyarok műveltsége. Corvina 29., 30. szám.
256. Téglás Gábor. A barlangi cseppkőképződmények szerepe az erdélyi Érczhegység népének gyógyászatában. Ethnogr. 272. l.
257. Téglás Gábor. A Déva név eredete. Hunyadm. tört. társ. Évkönyve XIV. köt. 23—24. l.
258. Tetzner, F. dr. Die Kroatén. Globus 85. köt. 21, 37. l.
259. Timár Szaniszló. Japán asszonyokról. Egyetértés 52. sz.
260. Timkó György. Szigetközi leánykorbácsolás és legényeczimer. Ethnogr. Mellékl. 316—323. l.
261. Tolnai Vilmos. Néprajzi adatok Dugonics Etelkájában. Ethnogr. 231. l.
262. Tolnai Vilmos. Karthago-féle birtokszerzési mondák U. o. 233. lap.
263. Tolnai Vilmos. •Fügét mutat. Ethnogr. 28—31. l.
264. Tömörkény Istrán. A tanyai világból. Ethnogr. Mellékl. 253—265, 309—315. l.

265. *Undi S. Mariska*. Kalotaszegi kályhacsömpék és utcaajtók. Magy. Iparművészet 215—225. l.
266. *Vajna Károly*. Meglakatolt emberi állkapcsok. Ethnogr. Mellékl. 85—91. l.
267. *Váradi Antal*. Halottas játék. Term. tud. közl. 730. l.
268. *Varjú János*. Néhány vonás kétszáz év előtti őseink életéből. (1526—1686.) Váczi Közl. 25, 26. sz.
269. *Varjú János*. Őseink divatja. Hazánk 300. sz.
270. *Vay Sándor gr.* Régi májusok. P. Hirl. 142. sz.
271. *Verner László*. A rosmaringról. Székely Nemzet 177. sz.
272. Vielliebchenessen. Woher das Vielliebchenessen kommt und wie es salonfähig wurde. Pressb. Ztg. 283. sz.
273. *Vikár Béla*. Folklore és gyorsírás. Gyorsírás. Lapok 1904. 4. és 6. szám.
274. *Walter Gyula dr.* Karácsony a népeletben. Magy. Állam 286., 287. sz.
275. *Weber, L. F.* Märchen und Schwank. 1904. Ism. Schullerus A. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 8, 9. sz.
276. *Weisz Miksa dr.* Az átokról és hatásáról a talmudi irodalomban. Magy. Zsidó Szemle 11—19. l.
277. *Wilmanns, Wilh.* Der Untergang der Nibelunge in alter Sage u. Dichtung. 1902. Ism. Bleyer Jakob. Philol. Közl. 498—506. l.
278. *Wolfner Pál*. A fekete hegyek országa. Uj Idők 21., 22. sz.
279. Zahlen-Aberglauben. Ist 13 eine Unglückszahl? Pressb. Ztg. 234. reg. sz.
280. *Zakariás János dr.* A brassóvármegyei csángókról. Magy. Állam 70. sz.
281. *Zoltán Vilmos*. A taápi boszorkánymester. Budap. Hirl. 228. szám.
282. *Zsemley Oszkár*. A fővárosi gyermekek játéka. Ethnogr. Mellékl. 57—60. l. és Magy. Nemzet 70. sz.
283. *Zsigmond Konrád*. Krisztus-mondák. Magyar Szó 26. sz.
284. *Živojnović, Jov.* Ivanjski venac na srpski dom. U Novom Sadu. 1904.
285. *Zsukovszkij*. Obrazcy perszidszkago narodnago tvoresesztva. 1902. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 860. l.

II. Aesthetika és műtörténet.

1. Aesthetika.

286. *Ábrányi Emil*. Modern színjátszás. Budap. Napló 165. sz.
287. *Ábrányi Emil*. Modern színjátszás. Orsz. Világ 37. sz.
288. *Albolat, Antaine*. La formation du style par l'assimilation des auteurs. 1902. Ism. Téri József. Irod. tört. Közlem. 252. l.
289. *Albert József*. A magyaros ritmusról. Nyugatmagy. Híradó 82. szám.
290. *Ambrus Zoltán*. Katona-regények. Az Ujság 164. sz.
291. Antiszemitizmus az irodalomban. Magy. Szemle 40. sz.

292. *Barabás Ábel dr.* Renaissance a dalköltészetben. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. VIII, 135 l.) 2 K. 60 f.
293. *Bausz Teodorik.* Nemzeti költészet és nemzeti lélek. Komáromi Ujs. 47., 48. sz.
294. *Beöthy Zsolt.* A kritika. Színház 18. sz.
295. Bevezető fejtegetések a kolozsvári nemzeti színház ifjúsági előadásaihoz 1901/2—1902/3. A kolozsvári tanári kör megbízásából kiadja a színügyi bizottság. Kolozsvár, Gámán J. ny. 1904. (8-r. 130 l., 1 lev.)
296. *Borostyáni Troll, Irma.* Das Liebesproblem in der modernen Litteratur, Deutschland 22. sz.
297. *Császár Imre.* Drámairodalmunk istápolása. Polit. Heti-szemle 23. sz.
298. *Császár Imre.* Drámabírálat. Hazánk 169. sz.
299. *Czirbusz Géza dr.* Modern dramaturgia. Délmagyar. Közl. 124., 125. sz.
300. *Dénes Lajos.* Az æsthetikai közösség törvénye 1902. Ism. Elek Oszkár. Philol. Közl. 246. l.
301. *Dömötör István.* Vers-özön. Alkotmány 84. sz.
302. *Dramaturg.* «Meglepetés» a drámában. Színház 21. sz.
303. *Eliquis.* Színházaink erkölce. Magy. Szemle 7. sz.
304. *Fallenbüchel Ferencz dr.* A régi husvétii zsolozsmának drámai elemei. Egyh. Közl. 14. sz.
305. *Fischer, F. P.* Antisemitische Dramatik. (Zur Erstaufführung von «Décadence» in Paris.) P. Lloyd 46. reg. sz.
306. *Fóti József Lajos.* «Kozmopolita» irodalom. Polit. Heti-szemle 7. sz.
307. *Geöcze Sarolta.* A mai irodalom. Hazánk 15. sz.
308. *Greksa Kázmér dr.* Az ötletes irányról. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 511. l.
309. *Gulyás Pál dr.* Baif verstanai reformkísérlete. Philol. Közl. 651—666., 714—735., 805—827. l. — Külön is megjelent. (8-r. 60 l.)
310. *Gyárfás J. Tihamér dr.* Az iskolai színjátékok. Brassói kath. főgim. 1903/4. értes. 26—30. l.
311. *Harmos Sándor.* A magyar irodalom nőalakjai. Esztétikai tanulmány. Budapest, 1904. Márkus ny. (8-r. 98, 1 l.)
312. *Harre.* A japán színház realismusa. Színház és Élet 49. sz.
313. Hazafiság és színházi hatásvadászat. s. Budapesti Szemle 120. köt. 311. l.
314. *Herberger Béla.* A regény. Csiksomlyói kath. főgim. 1903/4. értes. 3—66. l.
315. *Herczeg Ferencz.* A mi irodalmunk. Egyetértés 7. sz.
316. *Hoitsy Pál.* Zárszámadás a magyar elme alkotásairól. Egyetértés 1. sz.
317. *Hornyánszky Gyula dr.* Bevezetés a dráma lélektanába. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 512. l.
318. *Huszár Vilmos.* Irodalmi válságok. Az Ujság 180. sz.
319. *Janicsek József dr.* A művészi utánczás főbb sajátosságairól. Eperjesi Lapok 10—21. sz.
320. *Jánosi Béla.* Az emberiesítés és együttérzés tana a mai æsthetikában. Bud. Szemle 119. köt. 321—337. l. 120. köt. 34—70. l.

321. *Jászi Oszkár*. Művészet és erkölcs. Budapest, Politzer. 1904. (8-r. 271 l.) 3 K. — Ism. Somló Bódog. Budap. Napló 46. sz. — Művészet 138. l.
322. *Kiss János*. A szépről és a szépművészetekről. Ism. Poós Miklós. Magy. Szemle 4. sz.
323. *Kocsis János*. A költészet és a képzőművészetek határkérdése. Lessing «Laokoon»-ának ismertetése alapján. Debrecz. főisk. Lapok 47. évf. 6. s kv. sz.
324. *Kohlrausch, Robert*. Klassische Dramen und ihre Stätten. Stuttgart. Ism. Rothhauser Max. Pester Lloyd 222. reg. sz.
325. A kritika csődje. Magy. Szemle 39. sz.
326. *L. L. dr.* Pessimizmus az irodalomban. Magy. Szemle 36—38. sz.
327. *Lengyel Menyhért*. Veszendő poézis. Színház és Élet 39. sz.
328. *Lukinich Imre*. Adatok a magyar műfordítás történetéhez. Philol. Közl. 78—80. l.
329. *Md.* A regény. Uj idők 2. sz.
330. *Maron István*. A verses epika történeti és æsthetikai fejlődése a Zrinyiázig. Budapest, 1904. Pázmáneum ny. (8-r. 95 l.)
331. *Novy Ferencz*. A végzet szerepe tragédiánkban. Budapest, Pázmáneum ny. 1904. (8-r. 66 l.)
332. *O. V.* Klasszikusok és epigonok. Magy. Szemle 45. sz.
333. *Pál Ambrus*. Látszat és valóság a színpadi képben. Színház 21. szám.
334. *Perpetus*. A sajtó drámabírálatá. Színház 13. sz.
335. *Prém József* Hazafias lira. Hazánk 234. sz. mellékl.
336. *Prém József*. Drámai irodalmunk és a vidék. (A szabadkai pályázat alkalmából.) Hazánk 240. sz. mellékl.
337. *Prém József*. A modern drámai műfajok. Hazánk 264. sz.
338. *Prém József*. A misztikus dráma. Hazánk 282, 288. sz. melléklet.
339. *R. O.* A magyar dráma német világításban. Színház és Élet 39. sz.
340. *Rakodczay Pál*. Drámai jellemek. Tanulók Lapja I. 1. sz. — A drámai mese. U. o. II. 4. sz.
341. *Ravasz László*. Vallás és művészet. Kolozsv. tud. egyet. kör évkönyve 1903/4. 140—148. l.
342. *Retté, Adolphe*. Le symbolisme. 1903. Ism. E. A. Budap. Szemle 119. köt. 465—471. l.
343. *Riedl Frigyes*. A műtermék. Budap. Szemle 118. köt. 182—201. l.
344. *Saul*. Regényekről. Magy. Szó 93. 141. sz.
345. *Saul*. Magyar drámaírók. Magy. Szó 235. sz.
346. *Siebert Gyula*. A csunya esztétikájáról. M. Nemzet 168. sz.
347. *Siebert Gyula*. A vaudeville. Magy. Nemzet 46. sz.
348. *Silberstein-Ötvös Adolf*. Az akarat a drámában. Az Ujság 225. szám.
349. *Surányi Miklós*. Uj naturalizmus. Kath. Szemle 166—177, 260—268. l.
350. *Sz. Gy.* Színházaink és a modern dráma. Polit. Hetiszemle 16. szám.

351. *Szász Ferencz*. Irodalom és nemzeti élet. Felolvasta az okt. 19-én tartott ifjúsági előadáson Himfy dalai-hoz bevezetésnek. Székely Nemzet 156, 158. sz.
352. *Székely György dr.* A normatív elv jelentőségéről az æsthetikában. Athenæum 563—575. l.
353. *Szemere Samu*. Az æsthetikai játékelmélet. Athenæum. 355—394. l. önállóan is megjelent. (8-r. 42 l.)
354. *Szigetvári Irán*. A francia kritika fejlődése a XIX. században. Philol. Közl. 285—296, 358—369. l.
355. *Szilágyi Albert dr.* Költői emlékek pszichológiája. Eperjesi Lapok 14—17. sz.
356. *Szűry Dénes*. Shylock és a részvét. Vasár. Ujs. 9. sz.
357. *Tímár József*. A modern drámairodalom és a közönség. Színház és Élet 31. sz.
358. *Túri*. A színházi kritikákról. Alkotmány 217. sz.
359. *Varjú János*. A komikum Shakespeare tragédiáiban. Váci Közl. 46—48. sz.
360. *Veres Samu dr.* Az ízlésről. Gömörkishont 4. sz.
361. *Vetési József dr.* Műremekek élvezete. Magy. Szemle 41. sz.
362. *Wolfner Pál*. A modern történelmi színdarab. Uj Idők 27. szám.
363. *Zombori Andor*. A művész egyénisége. Ism. Elek Oszkár. Philol. Közl. 857. l.
364. *Zsipp*. A magyar dráma német világításban. Színház és Élet 41. sz.

2. Képzőművészet.

365. *A. Goró Lajos*. (Képpel.) Művészet 117. l.
366. *Abrázolástan*. Budapest. Károlyi Gy. ny. 1904. (8-r. 16 l.)
367. *Adatok művészetünk történetéhez*. Művészet 57—61, 133—138, 192—208, 270—273, 342—347, 411—414. l.
368. *Akantisz Victor*. A vízfestés alapvonalai. Útmutató a vízfestés (aquarell) elsajátítására kezdők, tanulók és műkedvelők részére. Budapest, 1904. Vass J. (8-r. 38 l.)
369. *Akantisz Victor*. Az olajfestészet. Gyakorlati útmutató kezdők, tanulók és ismétlők számára. Budapest, 1904. Vass J. (8-r. 40 l.)
370. *Alfa*. Népművészet. Budap. Hírl. 51. sz.
371. *Amon Ottó*. Brassói művészifjak. Brassói Hírl. márcz. 3., 5.
372. *Andor Károly*. A magyar díszletfestészet. Magyar Szalon 1904. decz. 217—220. l. — és Orsz. Világ 45. sz.
373. *Gróf Andrassy Dénesné szobra*. (képpel.) Vasár. Ujs. 8. sz.
374. *Bachmann Károly*. Az olajfestészet. Gyakorlati útmutató kezdő festők és műkedvelők számára. Budapest, 1904. Kreutle F. (8-r. 90 l.) 5 K.
375. *Bayer József*. A pesti műegylet kezdeményezői és első meg-támadói. Művészet 170—176. l.
376. *Berecz Sándor dr.* A képzőművészetek története. Gyoma, 1904. Kner I. (Budapest, Franklin-T.) (8-r. 200 l.) 3 K. — Ism. Művészet 273. l.

377. *Bihari Sándor*. A legszebb kép Velenczében. Jövendő 14. sz. (A Santa Maria de la Formosa templom Santa Barbara-ja.)
378. *Bihari Sándor*. Magamról. Művész. Krónika 1. sz.
379. *Brody Sándor*. A színpadi festészetről. Művészet 330—334. lap.
380. C—s. Veszendő műkincsek. Magy. Szemle 50., 51. sz.
381. *Csányi Károly*. Az iparművészeti muzeum legújabb szerzeményei. Magy. Iparművészet 57—70. l.
382. *Czakó Elemér*. Az iparművészeti muzeum japán sablonjai. Magy. Iparművészet 225—230. l.
383. *Czakó Elemér*. Kolozsvári Márton és György XIV.-ik századi szobrászok. Budapest, 1904. Pátria ny. (8-r. 39 l.)
384. *D. I. Bobula János*. Művészet 29—32. l.
385. *D. I. Szécsi Antal*. U. o. 258—260. l.
386. *D. I. Szász Gyula*. U. o. 261. l.
387. *D. I. Meinig Artúr*. U. o. 314. l.
388. *D. I. Dunaiszky László*. U. o. 316—319. l.
389. *Dawn, Berthold*. Veit Stoss und seine Schule in Deutschland, Polen und Ungarn. 1903. Ism. Divald Kornél. Művészet 65—67. lap.
390. *Diner-Dénes József*. A művészet jövője. Művészet 34—47, 94—106. l.
391. *Diner-Dénes József*. Budapest magánképtárai. (A Lederergyűjtemény). U. o. 322—329. l.
392. *Diner-Dénes József*. A karoling művészetről. Huszadik Század. X. évf. 295—302. l.
393. *Divald Kornél*. Budapest művészete a török hódoltság előtt, Csányi Károly 10 eredeti építészeti rajzával és 49 képpel. (Művészeti könyvtár I.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 166 l.) 6 K. — Ism. I. Z. Arch. Értes. 182—187. l. — Művészet 62 l.
394. *Divald Kornél*. Eperjes templomai (Adatok Rombauer János festőről.) Eperj. Lapok 28. sz.
395. *Divald Kornél*. Őszi képkiallítások. Magy. Szemle 43. sz.
396. *Divald Kornél*. A madonna a régi magyar művészetben. Magy. Állam 275. sz.
397. *Divald Kornél*. Magyar városok művészete. Eperjes templomai. Adatok Rombauer János festőről. Budapest. 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 100 l.) 1 K 50 f. Ism. Arch. Értes. 369. l.
398. *Divald Kornél*. Régi és modern sgraffito diszítés. Művészet 241—244. l.
399. *Divald Kornél*. Művészettörténelmi kutatások. U. o. 307—313. lap.
400. *Divald Kornél*. Egy kastély pusztulása. U. o. 382—387. l. (Szent-mihályi kastély).
401. *Dömötör István*. Az iparművésznők. Magy. Iparművészet 173—175. l.
402. *Dudék János*. Pázmány arczképe. Magy. Állam 194. sz.
403. Dunaiszky László. 1822—1904. Vasár. Ujs. 28. sz.
404. Dürer Albert és művészete. Dürer A. metszeteinek kiállítása a kassai muzeumban. Kassa, Vitéz A. ny. 1904. (8-r. 14 l.)
405. *Éber László*. Donatello. 10 melléklet és 84 szövegbe nyomott

képpel. (Művészeti könyvtár II.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 148 l.) 6 K.

406. Egyházi művészet. I. Alkotmány 221. sz.

407. Az Erzsébet emlékszobor pályatervei. (Második pályázat.) Képpel. Athenæum nagy naptára. 49—53. l.

408. *Fabriczy Kornél*. Medaillen der italienischen Renaissance. Leipzig. Ism. Művészet 141. l.

409. *Farkas Émil*. A bécsi szecesszió. Budap. Hirl. 116. sz.

410. Festők, Modern —. Magyar és idegen művészek alkotásai. Az eredeti színekben és magyarázó szöveggel. Szerkeszti Térey Gábor. 1—7. füzet. Budapest, 1904. Franklin-T. Egy füzet 3 K 60 f.

411. Festőművészet remekei, A. — A régi mesterek leghíresebb alkotásainak gyűjteménye színes másolatokban. Az előszót írta Térey Gábor dr. V., VI. rész. Budapest, 1904. Lampel R. Egy-egy rész 40 K.

412. Feszty Árpád. M. Magy. Hirl. 341. sz.

413. *Fittler Kamill*. Magyar építőművészet. Budap. Hirl. 54. sz.

414. *Gerevich Tibor*. Az arányosság elméletének és gyakorlati alkalmazásának története a művészetben. Athenæum 38—64, 318—354. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 67 l.)

415. *Gerő*. Modern magyar festők. 1. Ferenczy Károly. 2. Fényes Adolf. 3. Glatz Oszkár. 4. Grünwald Béla. 5. Kann Gyula. 6. Kernstock Károly. 7. Magyar-Mannheimer Gusztáv. 8. Br. Mednyánszky László. 9. Olgay Ferencz. 10. Vaszary János. Művész. Krónika 3. sz.

416. *Gerő Ödön*. Lechner Ödön mesteriskolája. Művészet 23—28. lap.

417. *Gerő Ödön*. Magyar-Mannheimer Gusztáv. U. o. 148—150. l.

418. *Gerő Ödön*. A szolnoki telep. U. o. 217—226. l.

419. *Gróh István*. A sgrafitto díszítés. Magy. Iparművészet 76—88. lap.

420. *Gróh István*. Magyar stílusú rajzminták. Budapest, 1904. (2-r. 13 l., 80 lap kép.) Szerző. 70 K. Ism. Magy. Iparművészet 243—245. lap.

421. *Györgyi Kálmán*. Iparművészeti dilettantizmus. Magy. Iparművészet 201—208. l.

422. *H—i, L.* Whistler nach seinem Tode. P. Lloyd 15. reg. sz.

423. *H—i, L.* Engländer und Franzosen. (Nemzeti Szalon.) U. o. 27. reg. sz.

424. *H—i, L.* Bei Max Klinger. U. o. 203. reg. sz.

425. *Herz Miksa*. Az arab művészet Egyiptomban a turkomán és cserkesz Mamluk-szultánok alatt (1250—1517). Budap. Szemle 120. köt. 266—272. l.

426. *Herzig Jenő*. Luca della Robbia. (Az agyag-plasztika nagymestere.) Magy. Állam 250. sz.

427. *Herzig Jenő*. A rokokó festészet mesterei. (Antoine Watteau.) Magy. Állam 228. sz. (Jean Honoré Fragonard.) U. o. 292. sz.

428. *Herzig Jenő*. A művészet Japánban. U. o. 219. sz.

429. *Heyek, Ed.* Hans v. Bartels. 1903. Ism. Művészet 276. l.

430. *Horti Pál*. A st.-louisi világiállítás. Magy. Iparművészet 249—313. l.

431. *Horváth Ferencz*. Egyházművészeti régészeti műkinsc. (A velemeri templom.) Szombath. Ujs. 41—44. sz.

432. *Ilges, F. Walther*. M. von Munkácsy. Bielefeld u. Leipzig, Velhagen u. Klasing, 1904. (8-r. 132 l.) *Ism. Művészet* 210. l.
433. *Illésy János dr.* Magyarországi ötvösök 1732-ben. *Arch. Értés.* 385—397. l.
434. *Isák Mártha*. Nemes családjaink s a művészet. *Hazánk* 246. sz. mellékl.
435. *Iván Ede*. A nagybányai művésztelep. *Jövendő* 44. sz.
436. *Janicsk József dr.* Az Eperjesi régibb renaissance-stilű házak ornamentumai, általános tekintettel a díszítő művészetre és ennek szemlére. *Eperj. Lapok* 2—8. sz.
437. *Janicsk József dr.* A renaissancekori művészet, mint kor-szellem kifejezője Olaszországban, némi tekintettel Mátyás királyra. *Athenæum* 129—138, 267—277, 445—450, 524—541. l. Eleje a múlt évi folyamában.
438. *Jósika Gyula br.* A művészetek a pápák avignoni udvarában. *Magy. Szemle* 20—23. sz.
439. *K. D. dr.* Schweidel József tábornok emlékszobra. *Vasár. Ujs.* 40. sz.
440. *Kabdebó Gyula*. Az építőművészet története. 1903. *Ism. Fejér Adorján. Kath. Szemle* 202—211. l. — *Művészet* 61. l.
441. *Kacziány Ödön*. Emlékezés Fadrusz Jánosra. *Nyugatmagy. Híradó* 175. sz.
442. *Kacziány Ödön*. Madarász Viktor. *Művészet* 249—257. l.
443. *Kammerer Ernő*. Perényi és Hirschvogel. *Művészet* 86. l.
444. A kassai honvéd-szobor. *Vasár. Ujs.* 45. sz.
445. *Kemény Lajos*. Műtörténeti adatok Kassa multjából. *Arch. Értés.* 271—277. l.
446. *Kemény Lajos*. Szepes vármegyei templomokról. *Arch. Értés.* 341—343. l.
447. *Kézdi-Kovács László*. Vágó Pál. *Művész. Krónika* 4. sz.
448. *Kézdi-Kovács László*. Innocent Ferencz. (Képpel.) *U. o.* 8. szám.
449. *Kiss Lajos*. Munkácsy Mihály élete. *Ellenzék (Miskolcz)* 82—84. sz.
450. *Kohut, Adolf dr.* Professor Max Klein. *Deutsche Kunst u. Dekoration* VII. 12.
451. *Komor Marcel*. Színházépítés. *Művészet* 7—15. l.
452. Kossuth-szobor Magyar-Ittebén. (Képpel.) *Vasár. Ujs.* 22. sz.
453. *Kriesch Aladár*. A modern művészet apokalipszise. *Magy. Iparművészet* 71—75, 130—134. l. és Egyetértés 97. sz.
454. *Kriesch Aladár* felolvasása a művészetről. *Miskolcz, Forster, Klein és Ludvig ny.* 1904. (8-r. 20 l.)
455. *Kumlik Emil*. Művészeti divatok. Pozsony, 1904. *Stampfel K.* (8-r. 24 l.) 30 f. Különnyomat a *Nyugatmagy. Híradó* 1903. karácsonyi számából.
456. *Kumlik Emil*. Művészeti divatok. *Hazánk* 187. sz. mellékl.
457. *L.* Német csodabogarak Munkácsy Mihályról. *Uj Idők* 52. sz.
458. *L.* Szemlér Mihály. *Művészet* 112—116. l.
459. *Lakos Alfréd*. A műbírálatról. (Tanulások a Madarász-kiállításról.) *Magy. Szó* 216. sz.
460. *Lakos Alfréd*. A mai képzőművészet hanyatlása. *U. o.* 222. sz.

461. *Lakos Alfréd*. Modern képtárgyak U. o. 270. sz.
 462. *Lázár Béla dr.* Paál László. (Művészeti könyvtár.) Budapest,
 1904. Lampel R. (8-r. 157 l.) 8 K. — *Ism. m.* Hét 50. sz.
 463. *Lázár Béla dr.* Az angol portrait. Budap. Napló jan. 27.
 464. *Lázár Béla dr.* Művészetünk a külföldön. Magy. Nemzet
 191. sz.
 465. *Lázár Béla dr.* Watts. (1817—1904.) U. o. 162. sz.
 466. *Lázár Béla dr.* A modern festészet útjai és céljai. U. o.
 219. sz.
 467. *Leipnik L. Nándor*. A barbizoni művészek. (Művészeti
 könyvtár.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 148 l.) 8 K. — *Ism.*
 Nemz. Nénevelés 466. l.
 468. *Lenbach Br.* Lenbach. Művészet 158—162. l.
 469. *Gauricus*. Lenbach Ferencz. Egyet. Lapok I. évf. 11. sz.
 470. *Leander*. Egy portrait regénye. Hét 21. sz. (Lenbach.)
 471. *Muther Richard*. Lenbach. Jövendő 20. sz.
 472. *Nyári Sándor dr.* Lenbach. Magyarország 112. sz.
 473. *Sómezey Sándor*. Lenbach. Független Magyarország. 770. sz.
 474. *Szana Tamás*. Lenbach Ferencz. 1836—1904. (Képpel.)
 Vasár. Ujs. 21. sz.
 475. Lenbach ifjúkori festménye. Uj Idők 31. sz.
 476. *Lengyel Menyhért*. A kassai honvédezőbor-pályaművek. Vas.
 Ujs. 14. sz.
 477. *Leszik Andor*. A modern iparművészet. Miskolcz, 1904.
 Szelényi és tsa ny. (16-r. 23 l.)
 478. *K. Lippich Elek*. Beszélgetés a művészetről. Egyetértés
 17. szám.
 479. *Losonczi Jenő*. A magyar művészi ipar és diszitó stilusunk.
 Dunántuli Prot. Lap. 629—643. l.
 480. *Lotz Károly* 1833—1904. *Dömötör István*. Magy.
 Iparművészet 230. l. — *Lakos Alfréd*. Magy. Szó 244. sz. — *Nyári*
Sándor. Magyarország 246. sz. — *Malonyay Dezső*. Budap. Hirl. 284. sz.
Bródy Sándor. Jövendő 40. sz. és Művészet 353—356. l. — *Anonymus*.
 Budap. Napló 284. sz. — *Gerő Odön*. Művész. Krónika 7. sz. és Pesti
 Napló 284. sz. — *Dömötör István*. Egyetértés 284. sz. — *Marco*. Hét
 42. sz. Magy. Nemzet 245. sz.
 481. *Feszty Árpád*. Lotz Károly. Művészet 358—381. l.
 482. *Kriesch Aladár*. Lotz Károlyról. Művészet. 1—6. l.
 483. *Maksziányi Dezső dr.* Lotz Károly. Magy. Hirl. 284. sz.
 484. *Márkus László*. Lotz Károly. Alkotmány 246. sz.
 485. *Rothhauser, Max*. Karl Lotz. 1833—1904. Pester Lloyd
 250. reg. sz.
 486. *Szabó Kálmán*. Lotz Károly. Polit. Hetiszemle 42. sz.
 487. *Szana Tamás*. Lotz Károly. 1833—1904. (Képpel.) Vasár.
 Ujs. 42. sz.
 488. Lotz utóda. Hét 50. sz. (Feszty Árpád.)
 489. Lukács Béla szobra Zalatnán. (Képpel.) Vasár. Ujs. 35. sz.
 490. *Lyka Károly*. Kis könyv a művészetről. Budapest, Singer
 és Wolfner. 1904. (8-r. 247 l.) 3 K. *Ism. M. S.* Budap. Szemle 120.
 köt. 133—150. l. — *M. F.* megjegyzése a Szemle bírálatára. Hét 41.
 sz. — *X. Y.* A »Budapesti Szemle» és a »Hét». Huszadik század X.

- köt. 436—441. l. Marco. Hét 21. sz. — Malonyay Dezső. Uj Idők 15. sz. — y. Magy. Szemle 21. sz. — Iparművészet 149. l.
491. *Lyka, Karl*. Drei ungarische Künstler. Deutsche Kunst u. Dekoration VII. sz. (Nagy Sándor, Kriesch Aladár, Wigand Ede.)
492. *Lyka Károly*. A karácsonyi kiállítás. Magy. Iparművészet 1—24. l.
493. *Lyka Károly*. Vaszary János. (Képpel.) Művész. Krónika 2. szám.
494. *Lyka Károly*. Ipar és művészet. Polit. Hetiszemle 22. sz.
495. *Lyka Károly*. A falucska temploma. Művészet 88—93. l.
496. *Lyka Károly*. A kép lelke. U. o. 232—239. l.
497. *Lyka Károly*. Rajzműveltség. U. o. 163—168. l.
498. *Lyka Károly*. A szegedi Tisza-szobor. Uj Idők 25. sz.
499. *Lyka Károly*. A csatádi Lenau-szobor. U. o. 30. sz.
500. *Lyka Károly*. Hét 7. sz.
501. (ml.) Iparművészek kiállítása. Alkotmány 296. sz.
502. *M. M.* Az első magyar szobrász emléke. Az Ujság 356. sz.
- (Ferenecy István.)
503. *Mc Curdy, M. A.* Leonardo da Vinci. 1904. Ism. Művészet 276. lap.
504. *Maksziányi Dezső dr.* Az őszi tárlat. Magy. Hirl. 316. sz.
505. *Malonyay Dezső*. A magyar képirás úttörői. Ism. Rothhauser Max. Pester Lloyd 307. reg. sz. — Vasár. Ujs. 51. sz.
506. *Malonyay Dezső*. Mednyánszky. (Művészeti könyvtár.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 128 l.) 8 K. — Ism. Nemz. Nőnevelés 466. lap.
507. *Malonyay Dezső*. Egy művész hitvallása. Művészet 390—399. l. (Mednyánszky.)
508. *Malonyay Dezső*. Madarász Viktor. Uj Idők 37. sz.
509. *Marco*. A gyászoló szobor. Hét 23. sz. (Kallós Irányi szobra.)
510. *Marco*. Hollósyék és a Gartenlaube. Hét 45. sz.
511. *Márkus Géza*. Magyar építőművészet. Polit. Hetiszemle 33. szám.
512. *Márkus Jenő*. A keramikai művészet. Magyarország 239. sz.
513. *Márkus László*. Telcs Ede. Művészet 73—79. l.
514. *Márkus László*. Apróságok a keretről. U. o. 227—231. l.
515. *Márkus László*. A terracotta. U. o. 296—300. l.
516. *Márkus László*. Két magyar szobrász. (Kallós Ede, Telcs Ede.) Művész. Krónika 6. sz.
517. *Márkus László*. A keresztény és modern művészet. Alkotmány 8. szám.
518. *Márkus László*. Az angol művészet. U. o. 38. sz.
519. *Márkus László*. Szobrászok. U. o. 290. sz.
520. *Márkus László*. Ferenecy, Mednyánszky és még egy páran. U. o. 283. sz.
521. *Matolcsy Sándor*. Fadrusz János. Debreczeni főisk. Lapok. 47. évf. 3, 4. sz.
522. *Matuszka Mihály*. A nyiregyházi Samassa-templom monografiája. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (39 l.) Ism. Művészet 348. lap.

523. *Meller Simon*. Michelangelo. 17 melléklettel és 83 szövegbe nyomott képpel. (Művészeti Könyvtár. III. köt.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 152 l.) 6 K. — Ism. r—z. Arch. Értes. 89—92. l. — Művészet 139. l.
524. *Meller Simon*. Glück Frigyes gyűjteménye. Magy. Iparművészet 157—172. l.
525. *Méray-Horváth Károly*. A festő-mesteriskola. Jövendő 51. sz.
526. *Mihalik József*. A kassai Szent Mihály-kápolna. Kassa. Vitéz ny. 1904. (8-r. 16 l.) — Ism. Művészet 347. l.
527. *Montanus Pannonius*. A XIX. század festő-művészete. Alkotmány 150. sz.
528. Műemlékeink pusztulása. 1. Felvidéki műemlékeink sorsa. Myskovszky Viktor. — 2. Műemlékeink restaurációjáról. Művészet 178—185. l.
529. *Muthesius, Hermann*. Kultur und Kunst. Lpz. 1904. Ism. Művészet 276. l.
530. Művészettörténeti faliképek az építészet, szobrászat és festészet köréből. I. sorozat. 10 kép. Budapest, Franklin-T. — *Zsámboky Gyula*. Magyarázatok a művészettörténeti faliképekhez. 1904. Ism. dr. Láng Nándor. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 372—375. l.
531. *Myrea*. A műkincsek alkonya. Hét 30. sz.
532. *Myskovszky Ernő*. Régi fatemplomok. Művészet 301—306. l.
533. *Nagy Lajos*. Egy skytha zászlódiszítmány Siklódról. Hunyadmegyei tört. társ. Evkönyv XIV. 21—22. l.
534. *Naményi Lajos*. Egy elfelejtett magyar szobrász. Művészet 16—24. l. (Guttman Jakab.)
535. *Némethy Gyula dr.* A szín problémája a festészetben. Tiszántul. febr. 17—19.
536. *Némethy Gyula dr.* A szent kehely. Ism. É—r. Arch. Értes. 370. l.
537. Nemzeti Szalon. *Déry Béla*. A Nemzeti Szalon művészeti egyesület tíz esztendeje, 1894—1904. Budapest, 1904. Légrády t. ny. (8-r. 35 l.)
538. *Gerő Odön*. Szigorúság a művészetben. (A Nemzeti Szalon tavaszi tárlata.) P. Napló 107. sz.
539. *Lakos Alfréd*. A Nemzeti Szalon tárlata. Magy. Szó. 241. sz.
540. *Lázár Béla dr.* A Nemzeti Szalon története. Művészet 80—85. lap.
541. *Lyka Károly*. Angolok és francziák a Nemzeti Szalonban. Uj Idők 5. sz.
542. *Lyka Károly*. A vonal művészete. A Nemzeti Szalon grafikai kiállítása. Uj Idők 11. sz.
543. *Nárai Antal*. A «Nemzeti Szalon» kiállításáról. Magyar Szó 77. sz.
544. *Piktor*. Képek a Szalonban. Alkotmány 101. sz.
545. *Rothhauser, Max*. Herbstausstellung im Nemzeti Szalon. Pester Lloyd 252. sz.
546. *Rottenbiller Odön dr.* A Nemzeti Szalon téli tárlata. Orsz.-Világ 2. sz. — A Nemzeti Szalon kiállítása. U. o. 6. sz. A Nemzeti Szalon tavaszi tárlata. U. o. 17. sz. — Nemzeti Szalon őszi tárlata. U. o. 42. sz.

547. A Szalon őszi kiállítása. Hét 42. sz.
548. *Neográdi Antal*. Hogyan fessünk tájképet! Az olajfesték kezelése egészen kezdők részére. Budapest. Dóri E. (8-r. 19 l.) 1 K 20 f.
549. *Nyári Sándor dr.* Egy ismeretlen Kupeczky-kép. Vasár. Ujs. 46. sz.
550. *Nyári Sándor dr.* Bihari Sándor. (Képpel.) Művész. Krónika 1. sz.
551. *Nyári Sándor dr.* Benczúr Gyula. (Képpel.) Műv. Krón. 5. sz.
552. *O. B.* Impresszionista festők. Uj Magyar Szemle III. 1. sz.
553. Az orosházai Kossuth-szobor (Képpel.) Vasár. Ujs. 39. sz.
554. *Ostini, Fritz v.* Böcklin. 1904. Ism. Művészet 277. l.
555. *Palóczi Antal*. Az emlékszobrok elhelyezéséről. Művészet 151—157. l.
556. *Palombi*. Szoldatits bácsi. Alkotmány 178. sz.
557. *Palombi*. A képkeretről. Művész. Krónika 5. sz.
558. *Pater, Walter*. Griechische Studien. Jena. Ism. Hevesi Sándor. Magy. Szemle 40—42. sz.
559. *Petőfi-szobor. Angermayer, Carl jun.* Béla Radnai und sein Pozsonyer Petőfi-Denkmal-Entwurf. Pressburg. Zeitg. 217. sz.
560. *Bányász László*. A pozsonyi Petőfi-szobor. Orsz.-Világ 33. sz.
561. *Gébay Miklós*. 40,000 koronás Petőfi-szobor. Nyugatmagy. Hiradó 39. sz.
562. *Kumlík Emil*. A Pozsonyi Petőfi-szobor. Nyugatmagy. Hiradó 45. szám.
563. *Kumlík Emil*. Pozsonyi szoborkérdések. Nyugatm. Hiradó 35. szám.
564. Petőfi szobra Pozsonyban. (Képpel.) Vasár. Ujs. 33. sz.
565. *Rothhauser, Max*. Die Pozsonyer Denkmal-Konkurrenz. P. Lloyd 197. reg. sz.
566. *Zboray Aladár*. A pozsonyi Petőfi-szobrok. Magyarország 191. szám.
567. *Petrovics Elek*. Ferenczy Károly képei. Budap. Szemle 117. köt. 125—130. l.
568. *Prém József*. Munkácsy dolgozótársai. Művészet 245—248. l.
569. *Prém József*. Fadrusz János ifjúsága. Hazánk 139. sz.
570. *Prém József*. Legszebb lovasszobrunk. Hazánk 86. sz. (Donner Ráfael. Szent Márton és a koldus.)
571. *Prém József*. Mátyás király olasz művészei. Hazánk 98. sz. melléklete.
572. *R. Fr.* Veit Stoss hazánkban. Budap. Szemle 117. köt. 143—145. l.
573. *R. I. dr.* A XVIII. század angol festői. Vasár. Ujs. 5. sz.
574. *Récsey Viktor dr.* Keresztény templomépítés az ókorban. Budapest. Stephaneum 1904. (8-r. 63 l.) 19 képpel.
575. *Ritók Emma*. Látás a művészetben. Kolozsv. tud. egyet. kör évkönyve 1903/4. 111—120. l.
576. *Roth, Victor*. Der Thomasaltar in der evang. Kirche zu Gross-Schenck. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 11—12. sz.
577. *Roth, Dr. Viktor*. Das Mühlbacher Altarwerk. Ism. Amlacher A. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 3, 4. sz. — Roth V. megjegyzése. U. o. 6, 7. sz.

578. *Rothhauser, Max.* Szolnoker Künstler. Pester Lloyd 239. reg. szám.
579. *Rothhauser, Max.* Unsere Hofburg und ihr Freskenschmuck. Pester Lloyd 302. reg. sz.
580. *Rottenbiller Ödön dr.* Neogrády-kiállítás. Orsz.-Világ 46. sz.
581. *Rozsa Miklós.* Báró Mednyánszky László. Jövendő 39. sz.
582. A Rudolf-szobor pályázat. (Képpel.) Vasár. Ujs. 52. sz.
583. Salamon Ferencz szobra. (Képpel.) Athenæum nagy naptára 35. lap.
584. *Siebert Gyula.* Böcklin hagyatéka. Magy. Nemzet 13. sz.
585. *Sime, John.* Sir Joshua Reynolds. 1904. Ism. Művészet 64. l.
586. *Simkó József.* A XIX. század festőművészete. Budapest. 1904. Frankliu-T. (8-r. 72 l.) 1 K 50 f.
587. *Strobentz, Lakos Alfréd.* Strobentz Frigyes kiállítása. Magy. Szó 264. sz.
588. *Lázár Béla dr.* Strobentz Frigyes művészete. Magyar Nemzet 266. szám.
589. *Lyka Károly.* Strobentz Frigyes. Művészet 281—289. l. — Strobentz képei. Uj Idők 46. sz.
590. *Márkus László.* Strobentz Frigyes. Alkotmány 271. sz.
591. *Rothhauser, Max.* Strobentz-Ausstellung im Nemzeti Szalon. Pester Lloyd 271. reg. sz.
592. *Sybel, Ludw. v.* Weltgeschichte der Kunst im Altertum. 2. Aufl. Ism. L-s. Budap. Szemle 117. köt. 477—480. l.
593. *Sz. T. Madarász Viktor.* Vasár. Ujs. 37. sz.
594. *Szabó Károly dr.* Modern művészet. Magy. Szemle 52. sz.
595. *Szana Tamás.* A modern tájkép. Polit. Hetiszemle 30—32. szám.
596. *Szana Tamás.* Madarász Viktor. Polit. Hetiszemle 38. sz.
597. *Szana Tamás.* Beszédés kövek. Magy. Szó 289. sz.
598. *Szécsi Antal.* (1857—1904.) Vasár. Ujs. 25. sz.
599. Szepesvármegye művészeti emlékei. I. rész. Ism. Magyar Szemle 25. sz.
600. Szikszay Ferencz festményei. Vasár. Ujs. 6. sz.
601. *T. K. Egy öreg bohém halála.* Uj Idők 28. sz. (Dunaiszky László.)
602. Tavaszai tárlat. *Divald Kornél.* A tavaszai kéпкиállítás. Magy. Szemle 14—15. sz.
603. *Gozsdu Elek.* A tavaszai kéпкиállítás. Hét 14. sz.
604. *Kézdi-Kovács László.* Tavaszai műtárlat. Pesti Hirl. 90. sz.
605. *Lázár Béla dr.* Kalandok a műcsarnokban. Magy. Nemzet 90, 100, 107. sz.
606. *Lyka Károly.* Jegyzetek a tavaszai műtárlathoz. Uj Idők 15. sz. — A tavaszai műtárlat. U. o. 16. sz.
607. *Lyka Károly.* A műcsarnokból. A szobrászok munkái. Uj Idők 49. sz.
608. *Maksziányi Dezső dr.* A tavaszai kiállítás. Magy. Hirl. 90, 93. szám.
609. *Malonyay Dezső.* A műcsarnokban. Budap. Hirl. 97. sz.
610. *Martos Ferencz.* A tavaszai tárlat. Egyetértés 90. sz.
611. *Náray Aurél.* A tavaszai tárlatról. Magy. Szó 94. sz.

612. *Nyáry Sándor dr.* Tavaszi kiállítás a Múcsarnokban. Magyarország 78, 81, 91. sz.
613. *Rothhauser, Max.* Frühjahrs-Ausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 77, 89, 108. sz.
614. *Rottenbiller Ödön dr.* A tavaszi tárlat a múcsarnokban. Orsz.-Világ 14, 15. sz.
615. *Szántó Kálmán.* Tavaszi kiállítás. Budap. Napló 96. sz.
616. X. A tavaszi tárlat. Huszadik Század. IX. köt. 408—409. l.
617. *Yartin.* Tavaszi tárlat. Az Ujság 90. sz.
618. *Téglás István.* Erdélyi fatemplomok. Művészet 402—404. l.
619. Téli tárlat. *Divald Kornél.* Téli műkiállítások. 1. Strobenz és Neogrády. Magy. Szemle 48. sz. — 2. A múcsarnokban. U. o. 49, 50. sz. — 3. Két karácsonyi kiállítás. U. o. 51. sz.
620. *Gerő Ödön.* A téli tárlatról. Pesti Napló 316. sz.
621. *Janus.* A múcsarnok téli kiállítása. Magy. Állam 261, 264, 276. szám.
622. *Kézdi-Kovács László.* Téli műtárlat. Pesti Hirl. 335. sz.
623. *Lakos Alfréd.* A téli tárlat. Magy. Szó 271, 276, 284. sz.
624. *Lyka Károly.* Téli tárlat. Uj Idők 47. sz.
625. *Malonyay Dezső.* A múcsarnokban. Budap. Hirl. 327. sz.
626. *Marco.* A téli tárlat. Hét 47. sz.
627. *Márkus László.* A téli tárlatról általában. Alkotm. 277. sz.
628. *Meller Simon.* A téli tárlat. Budap. Szemle 117. köt. 131—136. lap.
629. *Meller Simon.* A téli tárlat. Budap. Szemle 120. köt. 443—450. l.
630. *Nyári Sándor dr.* Téli kiállítás a múcsarnokban. Magyarország 273, 283, 286, 290. sz.
631. *Rothhauser, Max.* Winterausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 13. sz.
632. *Rothhauser, Max.* Winterausstellung im Künstlerhause. P. Lloyd 277, 284, 290, 296. sz.
633. *Rottenbiller Ödön dr.* Téli tárlat a Múcsarnokban. Orsz.-Világ 48. sz.
634. *Rózsa Miklós.* A téli tárlat. Budap. Hirl. 316. sz.
635. *Rózsa Miklós.* Művészekről — képekről. Budap. Napló 325. sz.
636. Gróf Tisza Lajos emlékszobra. (Képpel.) Vasár. Ujs. 25. sz.
637. Tornai Gyula kiállítása a múcsarnokban. Vasár. Ujs. 4. sz.
638. Tornai Gyula. V. (Képpel.) Hét 4. sz.
639. *Tóth Béla.* Fadrusz mint gondolatolvasó. P. Hirl. 114. sz.
640. Trefort Agoston emlékszobra. (Képpel.) Vasár. Ujs. 24. sz.
641. *V. G. Feszty Árpád.* (Képpel.) Művész. Krónika 9. sz.
642. *Verescsagin. B. R.* Verescsagin. Uj Idők 17. sz.
643. *Csudáky Bertalan.* Verescsagin Vazul Vasziljevics. 1842—1904. (Képpel.) Vasár. Ujs. 17. sz.
644. *Lázár Béla dr.* Verescsagin. Magy. Nemzet 92. sz.
645. *Malonyay Dezső.* Verescsagin. Budap. Hirl. ápr. 16.
646. *Nyári Sándor dr.* Verescsagin Vazul. Magyarország 95. sz.
647. Verescsagin. Alkotmány 92. sz.
648. *Vernon Lee.* Egy művészeti író pszichológiája. Huszadik Század IX. köt. 15—28, 132—149. l.

649. *Wallberg, Gustav.* Ungarische Meister in München. P. Lloyd. márcz. 16.
 650. *Way, T. R. és Dennis, G. R.* The art of James Mc Neill Whistler. 1904. Ism. Művészet 275. l.
 651. *Yartin.* Magyar művészet. Művészet 263—265. l.
 652. *Zichy Agost gr.* A japán művészetéről. Jövendő 8. sz.
 653. *Zsilinszky Mihály.* Egy ismeretlen festő. Hazánk 133. sz. (Metzner.)

3. Zene.

654. *Adam Adolf.* A lonjumeau-i postás. Víg opera 3. felv. Irták De Leuven és Brunswick. Ford. Várady Sándor. Zenéjét szerzette. Először adták a m. kir. Operában nov. 29.
 655. *Auszt Rezső.* Der musikalische Ton und seine Darstellung durch Noten. Késmárk, Sauter ny. 1904. (8-r. 14 l. 1 lev.)
 656. *Bach Sebestyén.* Preludium és Fuga, Abert koráljával. Zeneközl. 12. sz.
 657. *Balić, Isidor.* Teorija pravilnog notnog pavanja. Novi Sad. Gy. Ivkovic, 1904. (8-r. 73 l. 1 lev.) 1 K 50 f.
 658. *Bárdos György.* A csodagyermekről. Zenevilág 7. sz. (Vecsey.)
 659. *Bárdos György.* Schubert Magyarországon. U. o. 11. sz.
 660. *Bartók Béla.* Kossuth. Szimfóniai költemény. Zeneközl. 6. szám.
 661. *Bátori Lajos.* A magyar népdal. Zeneközl. 24. sz.
 662. *Becker Nándor.* A bayreuthi szent Grál és megteremtője: Wagner Rikárd. Magy. Szalon. 1904. okt. 59—70. l. Nov. 121—128. l. Dec. 236—262. l.
 663. *Beer, August.* Beethoven's «Missa solemnis.» P. Lloyd 88. reg. szám.
 664. *Beer, August.* Anton Dvořák. U. o. 107. reg. sz.
 665. *Beer, Adolf.* Schluss der Opersaison. U. o. 145. reg. sz.
 666. *Beethoven:* op. 93. Nyolczadik szimfónia (F-dur). *éő.* Zeneközl. 1. sz. — op. 73. Es-dur zongora-verseny *d.* U. o. 5. sz. — op. 125. IX. szimfónia. U. o. 5. sz. — op. 36. II. szimfónia. *éő.* U. o. 9. szám.
 667. (*Beldi I.*) A hatvanesztendő Hunyadi László. Pesti Hirl. 27. szám.
 668. *Beleznay Antal.* Tárogatóhangok. (Endrődi S. költeménye.) Ism. *éő.* Zeneközl. 15. sz.
 669. *Bellaigue, Camille.* Musikalische Silhouetten. Leipzig. Ism. Méry-Manuheimer Gyula. P. Lloyd 109. reg. sz.
 670. *Belmonte Carola.* Chopin és Sand. Zenevilág 15. sz.
 671. *Berlioz.* Faust elkárhozása. Zeneközl. 14. sz.
 672. *Blau Henrik.* A szolmizáló módszerről. Polg. isk. közl. 368—374. l.
 673. *Bloch József.* A hegedűtanítás legújabb módszerei. Zenevilág 2. sz.
 674. *Bodnár Virgil dr.* Néhány szó a zeneművészetéről. Kassai főgimn. 1903 4. értes. 11—43. l. — Külön is megjelent. (8-r. 31 l.)

675. *Bodnár Virgil dr.* A magyar zene története. Tanulók Lapja II. 22, 23. sz.
676. *Bogisich Mihály.* Nagy szent Gergely s az egyházi zene. Magy. Állam 145. sz.
677. *Boros György dr.* A szolfá énektanítási rendszer. Család és Iskola máj. 1, 15.
678. *Brahms.* II-ik zongorahangversenye. Sz. S. Zeneközl. 4. sz. — II-ik szimfónia. (D-dur) U. o. 8. sz.
679. *Brand-Vrabély, S.* Franz Liszt und Paul von Szlemenics. Pressb. Ztg. 85. sz.
680. *Brandes, Fred.* Rossini als Humorist und Satiriker. P. Lloyd 181. reg. sz.
681. *Bruckner.* IV. szimfónia. (Es-dur.) *eő.* Zeneközl. 12. sz.
682. *Bundala János dr.* Az egyházi zene kánonjoga. Kath. Egyh. Zeneközl. 1—4. sz.
683. *Bundala János dr.* Mit követel tőlünk az egyházzenei reform? U. o. 8. sz.
684. *Caryll Iván és Monkton Lionell.* A toreador. Operette 2 felv. Először adták a király-színházban febr. 26.
685. *Chalupka Rezső.* A lugosi magyar dal- és zeneegyesület történetének vázlata. 1852—1904. Délvidéki Lapok 64—70. sz.
686. *Chamberlain, H. St.* Richard Wagner. 1901. Ism. Járosy Dezső. Magy. Állam 193. sz.
687. *Császár György.* A kunok. Dalmű 4 felv. Szövegét írta Hegyalji. Felújították a m. k. Operában máj. 15.
688. *Csergő Gyula.* «A szevillai borbély» története. Színpad és Élet 31. sz. (Rossini operája.)
689. *Csiky János.* Rákóczy siralma. Zeneközl. 11. sz.
690. *Czobor Károly.* A hajduk hadnagya. Eredeti magyar operette 3 felv. Szövegét írta Rajna Ferencz. Először adták a Magyar Színházban febr. 6.
691. *Dalcroze, E. Jaques.* C-moll hegedű-verseny. Zeneközl. 6. szám.
692. *Door Antal.* Pablo de Sarasate. (Németből.) Zenevilág 19. sz.
693. *Drumár János.* Zenetörténet. Zeneiskolák, magántanítás s a művelt közönség használatára. I. kötet. Az ó- és középkor. Debreczen, 1904. Csáky F. (8-r. 294 l.) 4 K.
694. *Dupon Gábor.* A kecskepásztor. Opera 1 felv. Először adták a m. kir. Operaházban dec. 15.
695. *Đvorjak.* Szláv rapszódia. Op. 45. II. sz. Zeneközl. 6. sz.
696. *E. Gluck:* Ballet-Suite U. o. 4. sz.
697. *eő.* Rékai Nándor: «Kurucznyitány.» U. o. 3. sz. — Csajkovszky: Hegedű-verseny. Op. 35. U. o. 3. sz. — C. M. Weber «Oberon»-nyitány. U. o. 4. sz.
698. *eő.* A zeneelmélet reformja. U. o. 11. sz.
699. *Eötvös Károly.* A magyar zenéről. Elmondotta a képviselőházban. Egyetértés 213. sz.
700. *F. S. Orfeusz.* Zeneközl. 7. sz.
701. *F. Sz.* Nyitány Goethe «Egmont» című szomorújátékához. Op. 84. U. o. 5.
702. *Falk Richárd.* A katonazene. Magy. Szó 295. sz.

703. *Falk Zsigmond dr.* Uj magyar zenei lángész. (Bartók Béla.) Orsz.-Világ 3. sz.
704. *Falk Zsigmond dr.* Márkus Dezső. Orsz.-Világ 8. sz.
705. *Falk Zsigmond dr.* Dvoržak Antal. 1841—1904. Zeneközl. 18. szám.
706. *Farkas Ödön.* A zeneiskolák hivatása. Zenevilág 27, 28. sz.
707. *Ferrier és Clairville.* A konzul felesége. Operette 3 felv. Ford. Bálint Dezső. Zenéjét szerzette Gaston Serpette. (Fővárosi színházak műsora. 184, 185. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 59 l.) 60 fillér.
708. A filharmónikusok jubileuma. Athenæum nagy naptára 45—48. l.
709. *Frenkel Bertalan dr.* Rákóczi és Berceányi zenekara. P. Napló 197. sz.
710. *Frenkel Bertalan dr.* Lavotta és a magyar opera. Budap. Hirl. 356. sz.
711. *Gluck.* Orfeusz. Dalmű 4 szakaszban. Szövegét írta Moliné. Ford. Várady Sándor. Először adták a m. kir. Operában jan. 30.
712. *Goldmark.* Tavasszal. Nyitány. *Ism. elő.* Zeneközl. 13. sz.
713. *Guerra Nicolo.* A táncz jövője. Jövendő 12. sz.
714. *Györe Dániel.* Elméleti és gyakorlati ének-zenetan. Budapest, Pesti könyvny. r. t. 1904. (8-r. 63 l.)
715. *Hartmann Arthur.* Bach Ciaconna-ja. Zenevilág 44, 45. sz.
716. *Haydn* 7-ik szimfóniája. (C-dur) Sz. S. Zeneközl. 6. sz.
717. *Herzfeld Viktor.* Meseképek. Suite. U. o. 9. sz.
718. *Hoppe Rezső.* A magyar dalügy a fővárosban. Orsz.-Világ 36. szám.
719. *Hubert Emil.* A művészi zene népszerűsítése. Huszadik Század X. köt. 310—322. 415—435. l.
720. *Jámbor Jenő dr.* Nyitány. *Ism. elő.* Zeneközl. 15. sz.
721. A japán zenéről. U. o. 20-23. sz.
722. *Járossy Dezső.* Zenei indifferensek. Magy. Állam 119. sz.
723. *Járossy Dezső.* Egyházzenei ideál. U. o. 176. sz.
724. *Járossy Dezső.* Wagner és az egyházi zene U. o. 283. sz.
725. *Járossy Dezső.* Zenetörténeti matiné. (Bach-Händel.) U. o. 272. szám.
726. *Járossy Dezső.* A katolikus egyház sajátos zenéje. Kath. egyh. zeneközl. 3—4. sz.
727. *Járossy Dezső.* X. Pius és a korális reform. (Tanulmány az egyházzenei történet köréből.) Kath. egyh. zeneközl. 6, 7. sz. és Alkotmány 17. sz.
728. *Jekel, Dr. Fr.* Richard Wagner. Brassó, J. Gött's Sohn. (8-r. 9 l.) Különnyomat a «Kronstädter Zeitung»-ból.
729. *Junius.* Maupin kisasszony. Budap. Hirl. 317. sz.
730. *Jurkovich Emil.* Egy régi orgonakészítő Besztercebányán. Felvidék 35. sz. (Podkoniczky Mihály.)
731. *K. S. dr.* Az egyházi ének reformja. Kath. egyh. zeneközl. 4, 5. sz.
732. *Kacsóh Pongrácz dr.* Prolegomena a zene pozitív esztetikájához. Zenevilág 29—34. sz. Külön is megjelent. (8-r. 56 l.) 2 K.

733. *Kacsóh Pongrácz dr.* A fizika a művészet szolgálatában Zenevilág 5. sz.
734. *Kacsóh Pongrácz dr.* Bartók Béla. Zenevilág 3. sz.
735. *Kajanus Róbert.* D-moll rapszódiaja. (Op. 5.) Sz. S. Zene-közlöny 9. sz.
736. *Kanyó Gyula dr.* A sixtinai énekkar reformjának kezdete. Magy. Állam 242. sz.
737. *Kereszty István.* Saint-Saëns: Danse macabre. Zeneközl. 8. szám.
738. *Kereszty István.* Magyar zene, művészi zene. U. o. 17—19. szám.
739. *Kern Lajos.* Hírneves zenészek. Magy. Állam 109. sz.
740. *Kern Lajos.* Az új-német zenéről. U. o. 172. sz.
741. *Kersch Ferencz.* Az egyházi népének reformkérdése. Budapest, Stephaneum. 1904. (8-r. 14 l.)
742. *Kersch Ferencz.* Összhangzattan. Kath. Egy. zeneközl. 1—10. sz. Eleje a mult évi folyamán.
743. *Kersch Ferencz.* Az egyházi népének reformkérdése. U. o. 9, 10. sz.
744. *Koessler J.* Szilveszter-éji harangok. Ism. L. E. Zeneközl. 13. szám.
745. *Kohut, Dr. Adolf.* Franz Liszt und seine Freunde. P. Lloyd 3. reg. sz.
746. *König Péter.* «Præludium és fugá»-ja. Ism. z. Zeneközl. 15. szám.
747. *Konti József.* A fecskék. Operette 3 felv. Szövegét írta Pásztor Árpád. Először adták a Királysínházban jan. 20.
748. *Körössy György.* «Hymnus és Szózat» Zenevilág 17. sz.
749. *Kováts Sándor dr.* A módszeres énekkoktatás rövid vezérfonala. Papnevelő és kath. kántorképző intézetek számára. Temesvár, Csanád egyh. ny. 1904. (4-r. 32, 152 l.) 4 K.
750. *Kürthy Emil.* Egy művészes család. Vasár. Ujság 24. sz. (Balázsné-Bognár Vilma.)
751. *L. T. Mihalovich* «Toldi»-ja. P. Napló 103. sz.
752. *Laczó Viktor dr.* A gregórián énekről. Zeneközl. 17—19. sz.
753. *Lechner Tibor.* Emlékezés Doppler Ferenczre. Zenevilág 3, 4. sz.
754. *Leslie Stuart.* Az ezüst papucs. Fantasztikus operette. Irta Oven Hall. Ford. Heltai Jenő. Először adták a Népszínházban jan. 8.
755. *Lichtenberg Emil.* Berlioz Hector. 1803—1869. Magy. Szó 78. szám.
756. *Liszt Ferencz* egy ismeretlen levele. Közli d'Isoz Kálmán. Zeneközl. 2. sz.
757. Liszt és Thalberg. Zenevilág 21, 22. sz.
758. *Mackenzie A. C. Burns:* II. skót rapszódia. (Op. 24.) Ism. Zeneközl. 12. sz.
759. *Mader Raoul.* (Képpel.) *K. A. Hét* 45. sz. — *Scriptor.* Színház és Élet 44. sz.
760. A magyar zene. *ch—r.* Magy. Szó 198. sz.
761. Magyar zenei nevelés. Zenevilág 38.—39. sz.
762. *Major J. Gyula.* (Képpel.) *x. Hét.* 16. sz.

763. *Marcó*. A kicsi mester és az öreg mester. Hét 41. sz. (Joachim és Vecsey.)
764. *Massenet*. Scènes pittoresques. Zeneközl. 3. sz.
765. *Matolay Ida*. A Rákóczy-nóta és Reményi Ede. Közművelődés (S.-A.-Ujhely) 3. sz.
766. *Menich Antal*. Zeneelmélet és összhangzattan. Tanftó-képzőintézetek számára és magánhasználatra. Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 72 l.) 2 K.
767. *Mérei Adolf*. A próféta álma. Zenés komédia előjátékban és 2 felv. Zenéjét szerzette dr. Márkus Jenő. Először adták a Népszínházban nov. 25.
768. *Mészáros, Emerich*. Franz Erkel. Pester Lloyd 269. sz.
769. *Molnár Géza*. A magyar zene elmélete. — Ism. k. a. Budap. Hirl. 68. sz. — Seprődi János. Budap. Szemle 118. köt. 119—127. l. — Molnár G. felelete. U. o. 282—287. l. — Seprődy. Még egy szó. U. o. 475—477. l.
770. *Mozart*. Szerenád fúvóhangszerekre. Zeneközl. 13. sz.
771. *Mozart anyja*. (Belmonte Carola.) Fordította Lazarus Margit. Zenevilág 6, 7. sz.
772. *Nagy Endre*. Kontiról. Jövendő 4. sz.
773. *Ney Dávid*. (Képpel.) Színház és Élet 40. sz.
774. *Pül Ambrus*. A ballet történetéből. Színház 22. sz.
775. *Perényi József dr.* Czinka Panna. Zemplén 50. sz.
776. *Perényi József dr.* Magyar zene. Apróbb cikkek. Sátoralja-ujhely. 1903. Lóvy A. (8-r. 64 l. 1 lev.) 1 K 20 f.
777. *Perényi József dr.* Egressy Béni. (1814—1851.) Zemplén 133. szám.
778. *Posch Jenő*. Wagnerről. Zenevilág 13, 14. sz.
779. *Pugno Raoul*. Hüvelyk Kató. Operette 3 felv. Irták Ordonneau és Hennequin. Ford. Mérei Adolf. Először adták a Magyar Színházban márcz. 26.
780. *S. Berlioz Hector*: Gyász- és diadal-szimfónia. Zeneközl. 4. sz.
781. *Ságody Otmár*. Alkalmasak-e a magyar motívumok műzenében való fölhasználásra? Zenevilág 46, 47. sz.
782. *Saint-Saëns Camille*. Sámson és Delila. Dalmú 3 felv. és négy képben. Szövegét írta Lemaire Ferdinánd. Ford. Radó Antal. Először adták a m. k. Operában okt. 22.
783. *Salgó Ernő*. Az ezüst papucs és az angol operette. Jövendő 3. szám.
784. *Schröder, Herm*. Die symmetrische Umkehrung in der Musik. Ism. öö. Zeneközl. 22. sz.
785. *Schubert*. H-moll szinfónia. U. o. 3. sz.
786. *Schubert* «Vándor» fantáziája. Sz. S. U. o. 13. sz.
787. *Siklós Albert*. Hegedűverseny. Ism. ió. U. o. 15. sz.
788. *Stoll Ágost*. A rikkancs. Operette 3 felv. Blau és Tauffstein nyomán átdolgozták Ruttkai György és Mérey Adolf. Először adták a Magyar Színházban ápr. 23.
789. *Strauss Rikárd*. Hegedűverseny. Zeneközl. 2. sz.
790. *Sz. S. Csajkovszky Péter* V-ik szinfóniája. U. o. 2. sz.
791. *Szabados Béla*. Felsőbb asszonyok. Eredeti operette 3 felv. Szövegét írta Lovik Károly. Először adták a Népszínházban márcz. 26.

792. *Szabados Béla*. A múmia. Eredeti magyar operette 3 felv. Szövegét írta Kaczér Vilmos. Először adták a Magyar Színházban április 9.

793. *Szenkovits Gyula*. A zongora-oktatási rendszerről. Kolozsvár, 1904. Lepage L. (8-r. 11 l.) 40 f.

794. *Szerémi Gusztáv*. Szerenád vonós-zenekarra. (B-dur.) Ism. t. — Zeneközl. 2. sz.

795. Szilágyiné Bárdossy Ilona. i. Színház és Élet 46. sz.

796. *Szirt Lajos*. Schopenhauer a zenéről. Zenevilág 43, 46, 47. szám.

797. *Tóth Béla*. Egyházi zene. Pesti Hirl. 31. sz.

798. (*Tóth Béla*.) Valami a tárogatóról. Pesti Hirl. 33, 43. sz.

799. *Tüdös Kálmán dr.* Beethoven ifjúsága. Nyirvidék 5, 6. sz.

800. Utazás az egyházi zenében. Kath. egyh. zeneközlöny 4—10. sz.

801. *Váncsa Miksa dr.* Adatok a programzene fejlődéséhez. Zenevilág 23—28. sz.

802. *Varjú János*. Zenetörténetünk rövid áttekintése. Orsz.-Világ 29. sz.

803. Aus Verdi's Briefwechsel. n. P. Lloyd 67, 69. reg. sz.

804. Visszaemlékezések Wagner Richardra. Zenevilág 36—40. sz.

805. *Vutkovich Sándor dr. id.* A magyar zene úttörői. (Lavotta János, Csermák Antal és Bihari János.) Nyugatmagy. Híradó 26, 28, 29. szám.

806. *Wagner, Richard* an Mathilde Wesendonk. 1904. Ism. s. Budapest. Szemle 119. köt. 450—454. l.

807. *Wallascheck Richard*. A nők és a templomi zene. Zenevilág 2. sz.

808. *Wallascheck Richard*. A «Bibliás ember» szerzője és Wagner. U. o. 12. sz.

809. *Wallascheck*. Emlékezés Dvorzsákra. U. o. 20. sz.

810. Wolf Hugóról. U. o. 41—42. sz.

811. Z—i. Ney Dávid. Magy. Szó 233. sz.

812. *Zempléni Árpád*. Lavottáról. Az Ujság 356. sz.

813. *Zichy Géza gr.* Gemma. Tánczköltemény 3 felv. Először adták a m. k. Operában febr. 20.

814. *Zichy Géza gr.* Franz Liszt. Budapest. Tagblatt máj. 29. és Pressb. Ztg. 127. sz.

815. *Zöldi Márton*. Balázsne Bognár Vilma. Uj Idők 24. sz.

4. Színészet.

816. *Ábrányi Emil*. Háromsoros nekrológ. Budapest. Napló 263. sz. (Komáromy Alajosról.)

817. *Ambrus Zoltán*. A színház jövője. Jövendő 11. sz.

818. Andorffy Péter. Színház és Élet 38. sz.

819. *André Antoine*. A millieu. (A rendezés művészete.) Színház 7. sz.

820. Arányi Dezső. Színház és Élet 39. sz.

821. *Asztalos, Eliza*. Memoiren aus meinem Künstlerleben. Hamburg. Ism. Kohut Adolf dr. Pester Lloyd 276. sz.

822. *Balatonai Sellő*. Benke Judith. (Jókainé Laborfalvi Róza.) Színház és Élet 50. sz.
823. *Barnabás*. Debreczen színészete. Debreczeni színpad 3—12. szám.
824. *Barnay, Ludwig*. Erinnerungen. Berlin 1903. Ism. Minor J. Deutsch. Liter. Ztg. 25. sz. 1591. l. — Várady Antal. Az Ujság 82, 97. sz. — Igric. Új Idők 10, 11. sz.
825. *Barnay Lajos*. A színpadi arcfestésről. Színház 10. sz.
826. *Bayer József*. Az első magyar színtársulat Zomborban. Bács Bodr. vm. tört. társ. Évkönyv. 147—153. l.
827. *Berczik Árpád*. A magyar színműírók egyesületéről. Magy. Nemzet 8. sz.
828. Beregi Oszkár. (Képpel.) K—s. Hét 18. sz.
829. *Bernfeld Erik*. Magyar művésznők külföldön. (Bajor Riza.) Színház 8. sz.
830. Blaháné naplója. Magy. Hirl. 356. sz.
831. *Bracco Róbert*. Duse Eleonóra. Színház és Élet 27—29. sz.
832. *Bródy Sándor*. Duse a Népszínházban. Pesti Napló 288. sz.
833. *Bródy Sándor*. Varsányi Irén. Jövendő 40. sz.
834. *Bródy Sándor*. Strófák Blaha asszonyról. Magy. Hirlap 356. szám.
835. *Capon, G. et Yve-Plessis, R.* Les théâtres Claudestins. Paris. Ism. H. J. Hét 46. sz.
- 836. *Csertoff Alexej Dr.* Szentpétervári színházak. Színház és Élet 36. sz.
837. *D'Artagnan*. Apróságok Duseről. Az Ujság 231. sz.
838. *Diósszilágyi Sámuel*. Hogyan szerzöttették Hollósy Kornéliát a Nemzeti Színházhoz. Maros 90. sz.
839. Duse Eleonora. (Képpel.) Vasár. Ujs. 43. sz.
840. *Egressy Akos*. Pályám emlékeiből. (1849—Világos után.) Magy. Hirl. 356. sz.
841. *Ewald, Otto*. Die Maske des Schauspielers. Pressb. Ztg. 319. reg. sz.
842. *F. Jegyzetek a vidéki színészethez*. Színház és Élet 38—43. szám.
843. *Falk Richárd*. Színészképzés és a színésziskolák. Színház és Élet 45, 46. sz.
844. *Farkasházy Zsigmond dr.* Duse. Magy. Hirl. 288. sz.
845. *Fischer Tódor*. A kettős-színház problémája. Színház 9. sz.
846. *Freyberger Armin*. Kaffkáné-Hegyvesi Mari. Csaccai Határőr 2. szám.
847. *Góth Sándor*. A jövő színjátéka. Az Ujság 277. sz.
848. *Haraszti Gyula*. Duse Eleonora. (Olesó Könyvtár 1362—63. sz.) Budapest. 1904. Franklin-T. (16-r. 50 l.) 40 f.
849. *Hegedűs Sándorné*. Emlékezés Jókai Mórné Laborfalvi Rózára. Új idők. 1 sz.
850. *Herrmann Antal dr.* Kassai Vidor. Brassói Lapok 165, 166. szám.
851. Hermann Károly. Színház 1. sz.
852. *Herman Miksa*. Magyar színészet Amerikában. Színház 7. szám.

853. *Ignotus*, Blaháné. Magy. Hirl. 356. sz.
 854. *J. D. A.* Egy asszony impressziója Duseről. Jövendő 44. sz.
 855. *Jakab Miklós*. Az első intendáns. Színház 22. sz. (Vida László.)
 856. Jászai Mari. (Képpel.) Színház és Élet 45. sz.
 857. *Junius*. Benedek Lajos. Budap. Hirl. 193. sz.
 858. *Justus József*. Zsidó színházak Amerikában. Színház 17. sz. — Amerikai operettek. U. o. 20. sz. — A kínai színház. U. o. 24. sz. — Néger színészek. U. o. 27. sz.
 859. *K. S. Szendrey Mihály*. Színház és Élet 40. sz.
 860. *Kéméndy Jenő*. Színházi kosztümök. Színház 21. sz.
 861. *Keresztessy Sándor*. Miskolcz színészetének története. 1903. Ism. Naményi Lajos. Philol. Közl. 331. l.
 862. *Keresztessy Sándor*. Déryné Miskolczon. Színpad és Élet 30. 31. szám.
 863. *Kohut Adolf dr.* Schubert Magyarországon. U. o. 39. sz.
 864. Komlóssy Ilonka. *S—ó*. Színház 20. sz.
 865. *Kovács Jenő*. Eysoldt Gertrud. P. Napló 152. sz.
 866. *Köccsy Albert*. Blaháné és Calvé. Színház és Élet 50. sz.
 867. Lendvayné Fánchy Ilka. 1842—1904. *K—y E.* (Képpel.) Vasár. Ujs. 48. sz. — *Scriptor*. Színház és Élet. 48. sz.
 868. *Lengyel Menyhért*. A kassai Nemzeti Színház. Színház 24. szám.
 869. *Lenkei Hedda*. B. Lenkei Hedvig mint Roxan. Színház és Élet 42. sz.
 870. *Marco*. Pódium és színpad. Hét 24. sz. (A berlini színészek Hofmannsthal Elektra-előadásáról.)
 871. *Márkus László*. Cyrano. Alkotmány 231. sz.
 872. Mátray Dezső. Színház 36. sz.
 873. Nádasy József, a pécsi Nemzeti Színház igazgatója. U. o. 8. szám.
 874. *Nimoto Dr. S.* Színházi viszonyok Japánban. U. o. 10. sz.
 875. *Oreg*. Jókainé a német színházban. U. o. 10. sz.
 876. *Porzsolt Kálmán*. Emberek a színpadon. (Az olasz stíl a színészetben.) P. Hirl. 135. sz.
 877. *Rasi Luigi*. A színész művészete. Fordította s részben átdolgozta Radó Antal. (Magyar könyvtár 385—387. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (16-r. 224 l.) 90 f. — Ism. Marco. Hét 29. sz.
 878. Ráthonyi Ákos. Színház és Élet 27. sz.
 879. *Régnault-Varin*. Mémoires sur Talma. Paris. 1904. Ism. *Bl. H.* Pester Lloyd 315. reg. sz.
 880. *Rothhauser, Max*. Ungarische Schauspielkunst. (Vor fünfzig Jahren.) P. Lloyd 1. sz.
 881. *Rothhauser, Max*. Saisonschluss im Nationaltheater. U. o. 143. reg. sz.
 882. *Rothhauser, Max*. Die Kunst des Schauspielers. U. o. 209. reg. sz.
 883. *Rust József*. A mai színház. Budap. Szemle 117. köt. 295—311. l.
 884. *S—i*. Deutsche und ungarische Bühnenkunst. Budapester Tagblatt 160. sz.

885. *Salgó Ernő*. A színjáték. (Színészek — szerepek.) Jövendő 15. szám.
886. *Saul*. A Nemzeti Színház és a magyar drámairodalom. Magy. Szó 54, 57, 61. sz.
887. *Schmidt Oszkár*. A jelenkori spanyol színház és a madridi színpadok. Színház 23. sz.
888. *Schratt Katalin*. (Képpel.) *r*. Hét 49. sz.
889. *Solymossy Elek*. Színház és Élet 38. sz.
890. *Somló Sándor*. (Képpel.) Színház és Élet. 41. sz.
891. *Spitzer Marro*. Kroatisches Schauspielwesen. Pester Lloyd 241. reg. sz.
892. *Sydney Karton*. A hol Déryné meghalt. Miskolci Napló 249. szám.
893. *Syrion*. Küry Klára. Hét 8. sz.
894. *Szabolcs Bálint*. A színpad reformja. Színház 11. sz.
895. *Szamosi Elza*. (Képpel) Hét 1. sz.
896. *Szathmáry Zoltán*. A debreczeni színház. Színház 26. sz.
897. *Szécsi Ferencz*. Hogyan épült a Nemzeti Színház? P. Napló 45. szám.
898. *Szécsi Ferencz*. Női öltözékek a színpadon. Pesti Napló 326. szám.
899. *Szépfuludi Ö. Ferencz*. Megyeri és a — koppantó. Debreczeni színpad 1-2. sz.
900. *Szini Gyula*. Duse. Polit. Hetiszemle 43. sz.
901. *Teknikus*. Jegyzetek a modern színpadi technikához. Színház 13. szám.
902. *Todorov Szergej dr.* Az orosz színművészet atyja. U. o. 13. szám.
903. *Ujházi Ede*. Régi nagy színészekről. 1. Rónay Gyula. Jövendő 5. sz. — 2. Feleky Miklós. U. o. 6. sz. — 3. Nagy Imre. U. o. 7. sz. — 4. Szigeti József. U. o. 39. sz. — 5. Dawison (német színész). U. o. 42. sz. — 6. E. Kovács Gyula. U. o. 48. sz. — 7. Paulay Ede. U. o. 52. sz.
904. *Ürmössy Lajos*. A kolozsvári színház. Magy. Nemzet 264. sz.
905. *Üttörők*. 1. Együd István. *Mándoky Béla*. Színház 24. sz. — 2. Balázs-né-Bognár Vilma. *K. S. U. o.* 25. sz. — 3. Kántorné. *S. A.* Színház és Élet 40. sz. — Megyeri Károly. *S. U. o.* 41. sz.
906. *Várad Antal*. Színházi masinák. Az Ujság 233. sz.
907. *Várad Antal*. Színpadi halál. U. o. 351. sz.
908. *Várad Antal*. Hazafiság a nemzetiségnek. Budai színházi történetek a múlt századból. U. o. 324, 337. sz.
909. *Várad Antal*. Várszínházi történetek. U. o. 295. sz.
910. *Várad Antal*. A színészet történetéből. Színház 6. sz.
911. *Várad Antal*. Költő-színészek. Az Ujság 118. sz. (Katona József, Kisfaludy Károly, Arany János, Petőfi, Szigligeti.) — U. o. 139. sz. (Szigeti József, Teleky, Hegedűs Lajos.) — U. o. 158. sz. (Dobsa Lajos.)
912. *Vári Rezső*. Sz. Prielle Kornélia. Színház és Élet 43. sz.
913. *Vedress Gyula*. (Képpel.) Színház 12. sz.
914. *Vidor Pál d.* Színház 12. sz.
915. *Z. M. Egressi Ákos*. Uj Idők 17. sz.

916. *Zsipp*. Márkus Emma. Színház 20. sz.
 917. *Zsipp*. Jászai Mari. Színház és Élet 30. sz.
 918. *Zsipp*. Csillag Teréz. U. o. 22. sz.

III. Philologiai pædagogia.

1. Általános irányú.

919. *Helmár Ágost*. Gouin nyelvtanítási módszere. Pozsony. 1904. Stampfel. (8-r. 35 l.) 60 f.
 920. *Krammer József*. Költemények iskolai sorozata Polg. isk. közl. 633—640. l.

2. Magyar nyelv.

921. *Csipkay Lajos*. Hogyan tanítsunk magyarul beszélni? Felelet: szemléltetve. A nemzetiségi vidékeken működő tanítók s tanítói pályára készülők számára. Lcsoncz. 1903. Róth S. ny. (8-r. 173 + 3 lap.)
 922. *Heszné H. Fanny*. A költemények tanításáról. Polg. isk. közl. 164—169. l.
 923. *Hevesi János*. Az iskolai könyvek magyarsága. Polg. isk. közl. 206—216. l.
 924. *Horváth István*. Egyöntetűséget a magyar igék tanításában. Magy. Pestalozzi 38, 39. sz.
 925. *Ligárt Mihály*. Vezérkönyv a magyar nyelvtan tanításához. Az elemi iskolák I—VI. osztálya számára. Pápa, Kiss T. ny. 1904. (8-r. V, 261 l.) 4 kor.
 926. *Machay Vendel*. A ragozó módszer kérdéséhez. Polg. isk. közl. 241—244. l.
 927. *Kavasz Árpád*. A magyar nyelv tanítása a középiskolák alsóbb osztályaiban. Magy. Pædag. 374—389. l.
 928. *Szemlér Ferencz*. Olvasmányaink. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 422. l.
 929. *Vende Ernő*. Szemléltető képek a magyar irodalomtörténet tanításához. Budapest, Athenæum (2-r. 121 l.) 50 kor. Ism. i. Tanár-egyleti Közl. 37. évf. 634. l.

3. Klasszikus nyelvek.

930. *Barcsa János dr.* A latin nyelvi Utasítások bírálata. Debreceni Protest. Lap. 47, 48. sz.
 931. *Hegedűs István dr.* A görögptóló irodalmi tárgyak értéke és jelentősége. Tanárégyl. Közl. 37. évf. 2, 3. sz.
 932. *Incze Béni*. A görög irodalom tanítása a gimnáziumban. Tanárégyl. Közl. 37. évf. 19. sz.
 933. *Kármán Miklós*. Aristoteles a középiskolai görög nyelvi tanításban. Philol. Közl. 183. l.

934. *Kiss Aladár*. Néhány szó a görög nyelv tanításához leánygimnáziumi tanfolyamainkon. Bdp. IV. ker. (váczi ú.) polg. leányisk. értes. 1903 4. 5—9. l.

935. *Loósz István*. A szünidei görögpótló tanfolyam. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 2. sz.

936. *Resch Aurél*. Beszédgyakorlatok a latin nyelvtanítás első óráiban. Fogarasi áll. főgim. értes. 1903 4. 12—17. l.

4. Német nyelv.

937. *Relkovič Mita*. Megjegyzések a német nyelv tanítására. Polg. isk. Közl. 66—74. l.

938. *Wohlfeil, Dr. Paul*. Der Kampf um die neue sprachliche Unterrichtsmethode Frankfurt a M. Ism. Térei József. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 171. l.

5. Francia.

939. *Pál Berta*. A francia nyelv tanítása a berlini Charlotten-Schule-ban. Nemz. Nőnevelés 106—115. l.

6. Művészi oktatás.

940. *Ágner Lajos dr.* A gymnasiumi művészeti oktatás. Jászberényi áll. főgim. 1903 4. értes. 24—39. l.

941. *Br. Huszár Ilona*. Művészet és művelődés. Nemz. Nőnevelés 142—147. l.

942. *Komáromy Erzsébet*. A képzőművészetek és az iskola. Nemz. Nőnevelés 374—377. l.

943. *Nádlér Róbert*. A gyermekek művészi neveléséről. Magy. Iparművészet 94. l.

944. *Relkovič Mita*. Művészi oktatás a leányiskolában. A Rajz 5. szám.

945. *Zelenka Jánosné özv.* Művészeti tárgyak a polgári leányiskola szolgálatában. Polg. isk. Közl. 228—235. l.

IV. Finn-ugor nyelvek.

946. Finn. *Erdélyi Károly*. Runeberg. Budap. Hirl. 253. sz.

947. Kanteletar II. 44. (Volna szárnyam!) Ford. Mészöly G. Szilágy 36. sz.

948. *Kivi Elek*. Az anya és fia. Ford. Bán Aladár. Kath. Szemle 304. l.

949. *Runeberg*. Döbeln Jútasznál. Ford. Bán Aladár. Az Ujság 354. szám.

950. *Szilasi Móricz*. Adalékok a finn-ugor palatalis mással-

hangzók történetéhez. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 8. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 59 l.) 1 K. — Ism. Gombocz Zoltán. Nyelvtud. Közlem. 458—465. l.

951. *Vogul. Szabó Dezső.* A vogul szóképzés. Nyelvt. Közlem. 55—74, 216—234, 417—457. l.

V. Árja nyelvek.

952. *Perzsa. Firdúsi Sahnáméjából.* Ford. Radó Antal. (Magyar Könyvtár 396. sz.) Budapest. 1904. Lampel R. (8-r. 80 l.) 30 f.

953. *Háfiz dalaiból.* Ford. Dömötör Béla. Vas megy. Napló 3. sz.

954. *Jacob, Georg.* Sultan Soliman des Grossen Divan. 1903. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 861. l.

955. *Kégl Sándor.* Szenáji és a perzsa vallásos költészet. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 9. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 175 l.) 3 K.

956. *Lehmann, Dr. Edv.* Zarathustra. Kopenhága. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 418—421. l.

957. *Sanskrit. Andersen, Dines.* A Páli reader. 1901. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 256. l.

958. *Fiók Károly.* Daënu. Philol. Közl. 871. l.

959. *Franke, O.* Páli und Sanskrit. 1902. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 255. l.

960. *Osztern Salamon.* Az Aveszta-kérdés jelen állása és a Párszi-zsidó-keresztény-mohammedán eschatologia. Philol. Közl. 314—323. lap.

961. A Pancsatantra meséiből. IV. könyv. Ford. Fiók Károly. Budap. Szemle 120. köt. 430—442. l.

962. *Paroláni, P. E.* Mahábhárata. 1902. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 164—166. l.

963. *Schmidt József.* Egy Gāḍā. Philol. Közl. 274—285. l.

VI. Keleti nyelvek.

964. *Arab. Goldziher, I.* Notizen zur arabischen Literaturgeschichte. Zeitschr. deutsch. morgenl. Ges. 582—586. l.

965. *Stumme, Dr. H.* Arabisch, Persisch und Türkisch in den Grundzügen der Laut- u. Formenlehre. 1902. Ism. Kégl Sándor. Philol. Közl. 417. l.

966. *Baskir. Pröhle Vilmos.* Baskir nyelvtanulmányok. Keleti Szemle 228—271. l.

967. *Georgiai. Durr, A.* Grammatik der modernen georgischen Sprache. (1904.) Ism. Asbóth Oszkár. Nyelvt. Közlem. 465—469. l.

968. *Héber. Bacher, W.* Der hebräische Vokolname Melopum. Ztschr. morgenl. Ges. 799—806. l.

969. *Bacher, W.* Die Agada der Tannaiten. 1903. Ism. B. L. Magy. Zsidó Szemle 48—53. l.

970. *Bacher Vilmos dr.* Gemára. U. o. 362—370. l.
971. *Bacher Vilmos.* Jerusálemi Tanchum szótárából. 1903. Ism. Kohlbach B. Lit. Zentr.-Bl. 38. sz. 1263. l.
972. *Bacher, Wilh.* Aus dem Wörterbuche Tanchum Jeruschalmi's. 1903. Ism. K. S. Liter. Zentrbl. 21. sz.
973. *Bánfalvi Lajos.* Ó-héber költészet. Szentes és vid. 17, 19. szám.
974. Baruch Seamar. Ford. Gerő Attila. Magy. Zsidó Szemle 200—202. l. — A „Mário” imából. U. o. 311—314. l.
975. *Bialik Ch. N.* A mezőn. Ford. Klein Henrik. Zsidó Néplap 24. szám.
976. Commentarius Maimonidæ in Mischnam ad tractatum Schecholim cap. I—IV. Textum arabicum edidit adnotationibusque illustravit Dr. Josephus Borsodi. Budapestini. Athenæum. 1904. (8-r. XIII—19 l.)
977. Commentarius Maimonidæ in Mischnæ Tractatum Joma cap. V—VIII. Textum arabicum edidit adnotationibusque illustravit Dr. Eugenius Vidor. Budapestini, Athenæum. 1904. (8-r. XIV, 18 l.)
978. Commentarius R. Mosis Maimuni in Mischnam ad tractatum Schabbath cap. XIII—XVIII. Textum arabicum edidit adnotationibusque illustravit Dr. Henricus Urbach. Budapesti, Athenæum 1904. (8-r. XIX, 21 l.)
979. *Danon, Abr.* Essai sur les vocables turcs dans le judéo-espagnol. Keleti Szemle 111—126. l.
980. *Ehrenpreis M. Dr.* Ujhéber költészet. (Bialik és Tschernikowski.) Ford. Klein Henrik. Zsidó Néplap 24—26. sz.
981. *Ephraim Mikhaél.* A papnő. Ford. Gábor Andor. Hét 37. sz.
982. *Epszilon.* A nemzet költője. Zsidó Néplap 13. sz. (Jehuda Halévi.)
983. *Gábel Gyula.* Héber olvasókönyv. Sátoraljaújhely. 1904. Alexander V. (8-r. 64 l.)
984. *Halévi Juda.* Isten. Ford. Sz. és K. Zsidó Néplap 35. sz.
985. *Ibn Ezra.* Angyalseregek. Ford. Patai József. Egyenlőség 52. szám.
986. The Jewish Encyclopedia. V. Vol. Ism. Magy. Zsidó Szemle 54—57. l. Ism. Goldbaum Wilhelm. P. Lloyd 5. sz. — VI., VII. Vol. ism. U. o. 245, 251. sz. — VI. köt. Magy. Zsidó Szemle 301—303. l. — VII. köt. U. o. 383—385. l.
987. *Krausz Sámuel dr.* Ókori zsidó emlékek Magyarországon. Budap. Hirl. 70. sz.
988. *Krausz Sámuel.* A Louvre-ban őrzött moabita felirat valódisága. Philol. Közl. 182. l.
989. *Mose ibn Ezra.* Ábrahám ibn Ezrához. Ford. Sz. L. Zsidó Néplap 29. sz.
990. *Nagjára* dalaiból. Ford. Patai József. Izr. irod. társ. Évkönyv 235—242. l.
991. *Nöldek, Th.* Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft. 1904. Ism. Magy. Zsidó Szemle 386—388. l.
992. *Patai József.* Alcharizi hatása Manuellora. Magy. Zsidó Szemle 142—159. l.
993. *Rosenfeld Morris.* 1. Chanuka mécses. — 2. A zsidó május. Ford. Kiss Arnold. Izr. magy. irod. társ. Évkönyv. 92—98. l.

994. *Rosenfeld Morris*. Ghetto dalok (Jom-Kippur estvéjén). Ford. Beregi Benjamin. Zsidó Néplap 21. szám,

995. *Rosenfeld Morris*. 1. Az én ifjúságom. Ford. Kiss Arnold. Orsz.-Világ 9. sz. — 2. Csalogány a munkáshoz. U. o. 19. sz. — 3. Őszi lombok. U. o. 37. sz. — 4. A temetőben. U. o. 44. sz.

996. *Rosenfeld Morris*. A műhely. Ford. Pásztor Árpád. Jövendő 19. szám.

997. *Rosenfeld Morris*. Fiam. Ford. Telekes Béla. Jövendő 33. szám.

998. R. Tauchumii Hierosolymi liber Almuršid Alkafi lexicon in Mosis Maimuni Mischne Thoram. (I. pars litteræ ꝓ) Textum arabicum edidit adnotationibusque illustravit Dr. Samuel Weisz. Budapestini, Athenæum. 1904. (8-r. VII, 25 l.)

999. Török. *Balhassanoglu*. Dialect turc d'Erzerum. Keleti Szemle 126—130. l.

1000. *Goldziher Ignác*. Török szókönyvek a XI—XV. századból. Nyelvt. Közlem. 129—131. l.

1001. *Haberlandt, M.* Die Haupt-Literaturen des Orients. Wien. Ism. Dr. Szabó Károly. Philol. Közl. 782. l.

1002. *Hartmann, Martin*. Ein türkischer Text aus Kašgar. Keleti Szemle 21—36, 161—184, 330—343. l.

1003. *Haszán-oglu bej*. Magyar testvéreinknek emlékül. Ford. Karácson Imre dr. Kath. Szemle 708—710. l.

1004. *Hommel, Dr. Fritz*. Grundriss der Geographie d. alten Orients. 2. Aufl. 904. Ism. Munkácsi B. Keleti Szemle 343—351. l.

1005. *Houtsma, M. Th.* La dynastie des Benu-Angücek. Keleti Szemle 277—282. l.

1006. *Jacob, G.* Traditionen über Bekri Mustafa Aga. Keleti Szemle 271—277. l.

1007. *Katanov, N. T.* Opitj izljadovanija urjanchaiskago jazika. Kazan. 1903. Ism. Munkácsi Bernát. Keleti Szemle 152—158. l.

1008. *Kúnos Ignác*. A dunai tatárok nyelvéről. Keleti Szemle 297—304. l.

1009. *Kúnos Ignác*. A török nyelv rhythmusáról. (Kivonat.) Akad. Értes. 377—384. l.

1010. *Mahmud Mirza*. 1. Fátyolhullás. Ford. D. B. Vas megy. Napló 53. sz. — 2. Tűzimádás. U. o. 55. sz. — 3. Üdv. U. o. 81. sz.

1011. *Mohammed Emin*. Az árva gyermek. Ford. Karácson Imre. Hazánk 169. sz. mellékl.

1012. *Munkácsi, Bernhard*. Über die «uralten Lehnwörter» im Türkischen. Keleti Szemle 352—357. l.

1013. Rákóczi-ról írott török vers. Magyar Szó 53. sz.

1014. *Rámi*. 1. Szerelem. Ford. D. B. Vas megy. Napló 53. sz. 2. Leng a vitorla. U. o. 63. sz. — 3. Korcsmáros, kupát ide . . . U. o. 67. sz. — 4. Őld meg a nőt. U. o. 79. sz. — 5. Ellentétek. U. o. 81. sz. — 6. Dilemma. U. o. 95. sz.

1015. *Siebert Gyula*. Modern török irodalom. Magy. Nemzet 159. szám.

1016. *Thúry József*. A közép-ázsiai török irodalom. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. köt. 3. sz.) Budapest 1904. Akademia. (8-r. 77 l.) 1 K 50 f.

1017. *Thúry József*. Török nyelvemlékek a XIV. század végéig. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. 7.) Budapest. 1904. Akadémia. (8-r. 52 l.) 1 kor.

1018. *Thúry József*. A XIV. századbéli oszmán-török nyelv. Nyelvt. Közlem. 148—172, 355—387. l.

1019. *Thúry József*. Az «Abuška Lugati» című ágataj szótár. Keleti Szemle 1—21. l.

1020. *Udini, Dirr, A. M.* Grammatika udinskago jazyka. Tiflis. Ism. Ásbóthi O. Nyelvt. Közlem. 469—472. l.

1021. *Assyr-Babylonia. Galgóczy János*. Ujabb sumir szószedet. (Néprajzi füzetek. 9. sz.) Budapest, 1904. Ranschburg Gy. (8-r. 62 l.) 1 K.

1022. *Galgóczy János*. A sumir kérdéshez. Ethnogr. 132—147. l.

1023. *Mahler Ede*. A sumir nyelv rokonságáról. Budap. Szemle 118. köt. 153—157. l.

1024. *Assyr. Mahler Ede*. Babylonia és Assyria. Budap. Szemle 117. köt. 66—97. 227—257. l.

1025. *Munkácsy Bernát*. Néhány szó a sumir rokonság védelméhez. Ethnogr. 147—154. l.

VII. Magyar nyelv és irodalom.

1. Bibliographia.

1026. *Apponyi Sándor gr.* Hungarica. 1, 2. — Ism. Kont I. La bibliographie moderne 97—100. l. — II. köt. Ism. Dr. Gulyás Pál. Könyvszemle 237—240. l.

1027. *Aranka György* könyvtáráról. Erd. Muz. 479—481. l.

1028. *Baranyai Béla*. A Rákóczi-kor bibliographiája. Századok 723—728, 816—818, 909—912, 1007—1009. l.

1029. *Batka, Johann*. Ueber eine Handschrift des Pressburger Stadtschreibers Liebhardus Eghenwelder. (1387—1457.) Pressb. Ztg. 87. szám.

1030. *Blau Lajos dr.* Tekercs és kódex. Magy. Zsidó Szemle 284—289. l.

1031. *Brown, James Duff*. Manual of library economy. 1903. Ism. Dr. Gulyás Pál. Könyvszemle 484—488. l.

1032. A brüsszeli Korvin-missale leírása a brüsszeli kir. könyvtár kéziratának katalógusában. U. o. 369—371. l.

1033. *Bücher, Karl*. Der deutsche Buchhandel. 1904. Ism. Dr. Gulyás Pál. U. o. 352—358. l.

1034. Czimjegyzéke, A budapesti m. kir. tudomány-egyetem könyvtárának —. XXVII. 1902. évi gyarapodás. Budapest, 1904. Kilián utóda. (8-r. XXI, 252 l.) 60 f.

1035. *Décsi Lajos dr.* A bártfai biblia töredékeiről. Irod. tört. Közlem. 317—319. l.

1036a. Évkönyve, Magyar könyvkereskedők —. XIV. évfolyam. I. Magyar könyvészet. 1903. II. Könyvkereskedelmi üzletczimtar. III. Közhasznú üzleti tudnivalók. Szerkesztette Rényi Károly. Budapest. Magy. könyvkeresked. egylete. 1904. (8-r. XXXVII. 308 l.)

1036b. *Grautoff Otto*. Die Entwicklung der modernen Buchkunst in Deutschland. 1903. *Ism. Magy. Iparművészet* 46. l.

1037. *Gulyás Pál dr.* A könyvkötés technikája. Könyvszemle 71—103, 190—219. l. Önállóan is megjelent. (8-r.) - Rövid *ism. Magy. Iparművészet* 196. l.

1038. *Gyalui Farkas*. A magyar könyvtárak jövőjéről. *Budap. Szemle* 118. köt. 437—450. l. — Külön is megjelent. (8-r. 16 l.)

1039. *Gyalui Farkas*. A torinoi könyvtári tűzvész és tanulságai. Könyvszemle 322—333. l.

1040. *Gyalui Farkas*. Legkedvesebb könyveim. *Ism. Birkás Géza. Magy. Szemle* 17. sz.

1041. A hazai hírlapirodalom 1903-ban. Könyvszemle mellékl. 1—60. l.

1042. *Hellebrant Árpád*. A magyar philologiai irodalom 1903-ban. *Philol. Közl.* 531—624. l.

1043. *Horváth Cyrill dr.* A bártfai biblia. Könyvszemle 307—321. lap.

1044. *Houben, Dr. H. H.* Bibliographisches Repertorium. 1904. *Ism. ly. U. o.* 488. l.

1045. *Houlbert, C.* Les insectes, ennemis des livres 1903. *Ism. s.-l. U. o.* 240—243. l.

1046. *Kollányi Ferencz*. A Széchenyi országos könyvtár órének kinevezése körül felmerült kérdések 1812-ben. *U. o.* 1—45. l.

1047. *Kollányi Ferencz*. A Széchenyi országos könyvtár a Horvát István kinevezését megelőző három utolsó évben. *U. o.* 150—189. l.

1048. *Kollányi Ferencz*. A Széchenyi-országos-könyvtár az 1816—1818. években. *U. o.* 257—306. l.

1049. *Kollányi Ferencz*. Gróf Széchenyi Ferencz megalapítja a magyar nemzeti múzeum segédkönyvtárát. *U. o.* 373—434. l.

1050. A könyvkötés története. *Magy. Nyomdászat* 11. füz.

1051. Könyvtárak. *Pesti Hirl.* 242. sz. (Vezércikk.)

1052. *Kóssa Gyula*. Magyar állatorvosi könyvészet. 1472—1904. *Budapest, 1904.* (8-r. XII. 346 l.) *Ism. Győry Tibor. Századok* 896. l.

1053. *Lukinich Imre dr.* Egy erdélyi főúr könyvtára a XVII. században. *Erd. Muz.* 44. l.

1054. A magyar bibliografiai irodalom az 1903. év utolsó negyedében. *Dr. Gulyás Pál*. Könyvszemle 122—125. l. - - Az 1904. év első negyedében. *U. o.* 249—251 l. — Az 1904. év második negyedében. *Horváth Ignác*. *U. o.* 364—366. l. — Az 1904. év harmadik negyedében. *U. o.* 492—495. l.

1055. A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címjegyzéke. II. Czímeres levelek. *Leírta dr. Áldásy Antal.* 1904. *Ism. sp. U. o.* 479. l. — *Bibliophil. Turul* 150. l.

1056. A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-országos-könyvtára az 1903. évben. *U. o.* 129—149. l.

1057. *Mandello, J.* Bibliographia economica universalis. Répertoire bibliographique des travaux relatifs aux sciences économiques et sociales. (Livres, mémoires, articles de revues.) Rédigé en collaboration avec Mlle L. Pollacek par Ervin Szabó. II. Année 1903. Bruxelles, Budapest. (8-r. XIX, 199.) III. Année 1904. No. 1—3. Publié par J. Mandello, H. La Fontaine, P. Otlet, L. Masure. Rédigé

- Mlle L. Pollacsek. U. o. (8-r. XVIII, 70 lev.) — Az I., II. évf. ism. Dr. Gulyás Pál. Könyvszemle 480—482. l.
1058. *Marteau Pierre*. Középkori írástudók és könyvtárak. Ford. László Dezső. Grafikai Szemle 2—5. sz.
1059. *Naményi Lajos*. Muzeumok és könyvtárak. 1903-ban. Alkotmány 20. sz.
1060. Nyomdászat. *Aigner Antal ifj.* A könyvnyomtató betűi. Grafikai Szemle 11. sz. 210. l.
1061. Amerikai nyomtatványok kiállítása. U. o. 11. sz.
1062. *Augenfeld M. Miksa*. A könyvnyomda. Hasznos tudnivalók a könyvnyomda-berendezésről, vezetéséről, munkaszerezésről, könyvelésről és egyéb teendőkről. 2. bővített kiadás. Gyoma. (Budapest.) 1904. 1 K.
1063. *Augenfeld M. Miksa*. A magyar könyvnyomtatásról. Grafikai Szemle 4. sz.
1064. *Augenfeld M. M.* A könyvnyomtatás diszító eszközei. U. o. 8—11. sz.
1065. *Augenfeld M. M.* A modern könyvszedés. U. o. 11. sz. 208. lap.
1066. *B. Milton*-féle többszínű nyomási eljárás. Magy. Nyomdászat 6. füz.
1067. A betűk vonalba állítása. Grafikai Szemle 1. sz.
1068. *Butkovszky Bertalan*. A mesterszedő hivatása. U. o. 10. sz. 188. l.
1069. *Durvas Adolf*. A táblázatszedés. U. o. 11. sz. 209. l.
1070. *Falk Zsigmond dr.* A magyar nyomdaipar hazafias gyakorlásáról. U. o. 1. sz.
1071. A formazáró eszközökről. U. o. 7. sz.
1072. Géptechnikánk haladása. U. o. 9—11. sz.
1073. *Grócz Ernő*. A könyvszedés szabályai. U. o. 11. sz. 207. l.
1074. *Kis Ernő*. A pápai nyomdászat XVI., XVII. sz. emlékei a főiskola könyvtárában. Dunántúli Protest. Lap 35. l.
1075. *Kner Izidor*. Sajtótörvényünkről. Grafikai Szemle 12. sz.
1076. *Löwy Salamon*. A mértani rajz a mesterszedés szolgálatában. U. o. 10. sz.
1077. *Löwy Salamon*. A könyvnyomtató kész diszitményei. U. o. 12. sz. 232. l.
1078. *Lyka Károly*. A könyvnyomtatás mint iparművészet. U. o. 10. sz. 187. l.
1079. *Mitterszky József*. Mesterszedések revíziói. Magy. Nyomdászat 4. füz.
1080. A modern stílus alapelvei. Grafikai Szemle 6. sz.
1081. A Monotype. Grafikai Szemle 7. sz.
1082. *Morócz Jenő*. A könyvnyomtató és a nyelvtan. U. o. 10. sz. 186. l.
1883. *Novák László*. Könyvnyomdai lemezkészítő eljárások. U. o. 1—6. sz.
1084. *Novák László*. Harc a betű körül. U. o. 5. sz.
1085. *Propper Ernő*. Stílusok a nyomdászatban. U. o. 9. sz.
1086. *Radnai Mihály*. A különböző irányzatok fel- és letünésétől egészen a »magyar» irányig. Magy. Nyomdászat 5—8. füz.
1087. *Radnai Mihály*. A szedőgép és a gépszedő. U. o. 10. füz.

1088. *Schopp János*. A betűk vonalba állításáról. U. o. 9. füz.
 1089. *Sennowitz Adolf*. Manlius János. U. o. 3—12. sz.
 1090. *Somos Árpád*. A feketenyomás U. o. 7. füz.
 1091. *Sz. R.* Illusztrációk egyengetése U. o. 2. füz.
 1092. *Sz. R.* A festék színe. U. o. 5. füz.
 1093. *Sz. R.* A kárpit (tapéta) nyomás. U. o. 7. füz.
 1094. *Szeniczai Mihály*. Szalagrendszer. Grafikai Szemle 7. sz.
 1095. A vonalzó gép föltalálása. U. o. 7. sz.
 1096. *Petrik Géza*. Magyar könyvészet. 1886—1900. Az 1886—1900. években megjelent magyar könyvek, hírlapok és folyóiratok, atlaszok és térképek összeállítása. Tudományos szak- és tárgymutatóval. A M. T. Akadémia támogatásával kiadja a magyar könyvkereskedők egyesülete. III. füzet. Bpest. 1904. Eggenberger. (8-r. 321—480 l.) 5 K.
 1097. *Récsey Viktor dr.* Ósnyomtatványok és régi magyar könyvek a pannonhalmi könyvtárban. Budapest, 1904. (Ranschburg S.) (8-r. XVI, 238, 215 l.) 10 K.
 1098. *Regestrum Varadiense*. Ed. J. Karácsonyi et S. Borovszky.
 1093. *Ism. Madzsar Imre*. Philol. Közl. 774. l.
 1099. *Roquette, Adalbert*. Die Finanzlage der deutschen Bibliotheken. 1902. *Ism. s—l.* Könyvszemle 482—484. l.
 1100. *Roth, V.* Der Buchdeckel des Meisters M. S. im Brukenthalischen Museum zu Hermannstadt. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 6, 7. sz.
 1101. *Rozsnyay V. H. Kálmán*. Ujabb magyar ex librisek. Magy. Iparművészet 232—234. l.
 1102. *Schönherr Gyula*. A római Casanate-könyvtár Korvin-kódexe. Könyvszemle 435—469. l.
 1103. A társadalomtudományi társaság Pulszky Ágost könyvtárának betűrendes katalógusa. *Ism. G. A. U. o.* 351. l.
 1104. *Temesváry Rezső dr.* Magyar gynækologiai bibliographia és repertorium 1900-ig. Budapest, 1904. Orvosegylet. (8-r. X, 2, 106 lap.)
 1105. *Tóth Rezső dr.* A magyar ifjúsági irodalom s a népiskolai ifjúsági könyvtárak. *Uránia* 9. sz. Külön is megjelent. (8-r. 52 l.)
 1106. *Trübner, Karl*. Wissenschaft und Buchhandel. 1903. *Ism. Dr. Gulyás Pál*. Könyvszemle 358. l.
 1107. *Váradi Antal*. Egy kopott könyv. (Az első színházi zsebkönyv. Az Ujság 87. sz. (A magyar játékszín. I. esztendő, II. kötet.)

2. Magyar irodalomtörténet.

1108. *Abel, Eug.* Analecta nova ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia. 1903. *Ism. Békefi Remig.* Századok 173—176. l. — *M. Pannonius*. Philol. Közl. 689—692. l.
 1109. *Ábrányi Emil*. Költeményei. *Ism. Petúr.* Csokonai Lapok 2—6. sz. — *Dr. Lázár Béla*. Magyar. Nemzet 61. sz. — *Rothhauser M. P. Lloyd* 28. reg. sz. — *Orsz.-Világ* 4. sz. — *Földes Gábor*. Nemz. Iskola 4. sz.
 1110. *Ábrányi Emil*. Katonák a Parnasszuson. 1. Cyrano és Balassa Bálint. 2. Magyar testőrök. Budap. Napló 276. sz.

1111. *Adám Gerzson*. Nagykőrösi Athenás. Nagykőrös, 1904. Ottinger K. (8-r. 318 l.) Ism. Sz. Prot. Szemle 316. l.
1112. *Adrienne*. (Benedek László.) Budapest éjjel. Ism. Sz. G. Polit. Hetiszemle 22. sz.
1113. *Ady Lajos*. A protestantizmus és a magyar irodalom. Szilágy 47. sz.
1114. *Alapi Gyula*. Magyar nyelv a vármegyében. Komáromi Ujs. 6. sz.
1115. *Alfa*. Plágium. Budap. Hirl. 85. sz. (Bokor J. Almafájáról.) — Lásd 1306. sz. a. is.
1116. *Andor Gyula* versei. Ism. Peterdi Andor. Brassói L. 75. sz.
1117. *Andronicus*. Öngyilkosok. Ism. G. I. Magy. Szemle 17. sz.
1118. *Apor László*. Költemények. Ism. Magy. Közélet 2. sz. — Hét 11. sz. — J. Gy. Magy. Szemle 12. sz.
1119. *Apor Péter Br.* verses művei. Szerk. Dr. Szádeczky Lajos. Ism. d. Budap. Szemle 120. köt. 455—457. l. — Váczy János. Philol. Közl. 770—774. l.
1120. *Arany János*. Toldi estéje. Ism. Komáromi Lajos. Nemz. Növevelés 464. -466. l.
1121. *Árkosi-Ferenczi Kálmán*. Költemények. Ism. V. A. Székelyudvarh. 4. sz. — Vasár. Ujs. 7. sz.
1122. *Árkosi-Ferenczi K.* Rajongó. Ism. V. A. U. o. 4. sz.
1123. *Balassa József*. Szemelvények a kodexek irodalmából. I. Biblia-fordítások. (Magyar Könyvtár 389.) Budapest, 1904. Lampel B. (16-r. 59 l.) 30 f.
1124. *Balázs Dezső*. Tarján Dénes. Ism. (S.). Neues Budap. Abendbl. 52. sz.
1125. *Bánóczy József*. Jelentés az 1903. évi gr. Teleki-pályázatról. Akad. Értes. 161-164. l.
1126. *Bányász László*. Palma Panna 1904. Ism. Sz. G. Magy. Szemle 46. sz.
1127. *Bárd Miklós*. Bacsó Pál. Ism. Erdős Renée. Jövendő 4. sz. — Sz. G. Az Ujság 59. sz. —
1128. *Bársony István*. A rab király szabadon. 1903. Ism. G—r I—e. Magy. Szemle 30. sz. — Dr. Lázár Béla. Magy. Nemzet 249. sz. — N. E. Jövendő 5. sz.
1129. *Bársony István*. Magányos órák. Ism. Jób Dániel. Magy. Hirl. 353. sz.
1130. *Bársony István*. Mulattató vadászrajzok. Ism. Jób Dániel. Magy. Hirl. 353. sz.
1131. *Bársony István*. Viaszhang. Ism. b. j. Kath. Szemle 198. l. — Magy. Szemle 2. sz.
1132. *Bartha József dr.* A magyar kath. énekköltészet a XVIII. századig. Ism. Horváth Cyrill. Sárosp. Füzetek 50-62. l.
1133. *Bartha József dr.* Magyar egyházi énekek a vallási harczok korából. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta —. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. 9.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 56 l.) 50 f.
1134. *Bayer József*. Egy magyar Eszther-dráma. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. köt. 1. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 29 l.) 60 f. — Kivonat. Akad. Értes. 103—105. l.

1135. *Bayer József*. Jelentés báró Bánffy Dezső-pályázatról. Akad. Értes. 154—161. l.
1136. *Bayer József*. Egy «Bánkbán»-tárgyú német dráma és magyar színlapjai. Philol. Közl. 141—149. l.
1137. *Bayer József*. Hamlet, meg Romeo és Julia meséje a magyar ponyván. Philol. Közl. 214—218. l.
1138. *Bayer József*. Adalékok a magyar ponyvairodalom történetéhez. Philol. Közl. 467—470. l.
1139. *Beck Lajos*. Új nemzedék. *Ism. Magy. Közélet* 4. sz. — Rothhauser M. P. Lloyd 70. sz. — Hét 9. sz. — Vojtkó Pál. *Magyar Szó* 98. sz.
1140. *Békey Imre Gábor*. Az életviszonyok hatalma. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1904. 196. l.
1141. *Bekszics Gusztáv*. Ködös problémák. *Ism. Fenyő Miksa*. Budapest. *Szemle* 118. köt. 452—456. l. — *Ferenczy József*. *Magy. Nemzet* 67. sz. — *Magy. Közélet* 13. sz. — *Keszler József*. *Az Ujság* 77. sz. — *Dr. Hajós Lajos*. *Budap. Napló* 84. sz.
1142. *Benedek Elek*. Szülőföldem. *Ism. Tutsek Anna*. *Uj Idők* 15. szám.
1143. *Beöthy László*. Fölösleges férjek. Bohózat 3 felv. Először adták a Király-Színházban jun. 24.
1144. *Berkeszi István dr.* Egy ismeretlen történetíró (nebojszai Bogma István) művei és emlékezete. *Tört. és rég. Értes.* XX. köt. 1—13. l.
1145. *Boros Alán*. Zsoltárfordítás a kódexek korában. 1903. *Ism. Dr. Horváth Cyrill*. *Philol. Közl.* 682—688. l. — *V—s. Századok* 269—271. l.
1146. *Bosnyák Zoltán*. Sursum corda! Színmű 4 felv. Először adták a Nemz. Színházban febr. 26.
1147. *Bródy Mihály*. Hullámok. *Ism. Uj Idők* 9. sz. — Hét 11. sz. — *Toma István*. *Felsőmagyar. Hirl.* 30. sz.
1148. *Bródy Sándor*. Apró regények. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1904. 200. l.
1149. *Bruckner Győző*. Hain Gáspár krónikája. *Szepesi Lapok* 3. sz.
1150. *Császár Elemér*. A deákos iskola. *Irod. tört. Közlem.* 16—44, 147—163. l.
1151. *Csengey Gusztáv*. Don Quijote. *Ism. S—s. Protest. Szemle* 185. lap.
1152. *Csergő Hugó*. Versek. *Ism. T. R. Uj Idők* 13. sz. — Hét 11. sz. — *B. Virágh Géza*. *Orsz.-Világ* 10. sz.
1153. *Csizmadia Sándor*. Küzdelmek. *Ism. Rózsa Miklós*. *Uj Idők* 51. sz.
1154. *Csizmadia S.* Munkás emberek. *Ism. W. P. U. o.* 52. sz.
1155. *Csizmadia S.* Hajnalban. *Ism. W. P. U. o.* 52. sz.
1156. *Czóbel Minka*. Opálok. *Ism. rs. Budap. Szemle* 117. köt. 436. l. — *Tábori Róbert*. *Uj Idők* 2. sz.
1157. *Dénes Tibor*. Nemes Károly pályafutása. *Ism. P. Uj Idők* 16. sz. — *Viola Ethel. P. Lloyd* 102. reg. sz. — *Dr. Lázár Béla*. *Magy. Nemzet* 133. sz. — *S. E. Montagsblatt* 19. sz.
1158. *Dézsi Lajos*. Comico-tragédia című moralitásunk koráról. *Budap. Szemle* 118. köt. 383—397. l.

1159. *Dézi Lajos*. Adatok a mértékes verselés történetéhez. (Magyari István versei. (600.) Közli —. Budapest. Athenæum. 1904. (8-r. 11 l.)
1160. *Dézi Lajos dr.* A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatairól. Irod. tört. Közl. 1—15. l. — Szeremley Barna. *Palinodia* (= megismételt ének) a *Palinodiáról*. U. o. 246—250. l. — *Dézi L. Válasza*. U. o. 250. l. — Szeremley Barna felelete. U. o. 368—371. l.
1161. *Dombi Márk dr.* II. Rákóczi Ferencz a költészetben. Bajai kath. főgim. értes. 1903 4. 3—38. l. (Önállóan is megjelent. 8-r.)
1162. *Dózsa Endre*. *Cine Mintye*. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1904. 195. l.
1163. *Dutka Ákos*. *Vallomások könyve*. *Ism. Sz. A. Csokonai Lapok* 7. sz. — *T. R. Uj Idők* 18. sz.
1164. *Endrődi Sándor*. *A magyar költészet kis kincsháza*. *Népiskolai használatra*. Budapest, 1904. Athenæum (8-r. 236 l.) 3 K 60 f.
1165. *Énekeskönyv*. (Prot.) *Barabás Abel dr.* Vélemény a próbaénekeskönyvről. *Erdélyi Prot. Lap* 20. sz.
1166. *Borsos István*. Az új ev. ref. «Énekeskönyv» próbakiadásáról. *Magy. Szó* 83, 106, 107. sz.
1167. *Demes Péter*. Az új énekeskönyv szövegéről. *Erdélyi Prot. Lap* 15. sz.
1168. *Demes Péter*. Véleményes javaslat a próbaénekeskönyvről. *Erdélyi Prot. Lap* 15. sz.
1169. *G. Diószeghy Mór*. Az új énekeskönyv megjelenése alkalmából. *Erdélyi Protest. Lap* 3. sz.
1170. A dunántúli ág. h. ev. egyházkerület megbízásából készülő új énekeskönyvnek II. próbafüzete. *Ism. Mohácsy Lajos. Magy. Szó* 170. szám.
1171. *Énekeskönyv*. *Próbakiadás*. 1903. *Ism. Sz. F. Protest. Szemle* 118—121. l. — *Seprődi János*. U. o. 238—256, 318—327, 372—390. l.
1172. *Farnos Dezső dr.* Az új énekeskönyv próbakiadásáról. Főleg a dallamokról. *Erdélyi Protest. Lap*. 12. sz.
1173. *Fejes István*. Felvilágosítások a próbaénekeskönyv ügyében. *Erdélyi Prot. Lap* 8. sz.
1174. *Gergely Lajos*. Az új énekeskönyv nyelvi hiányairól. *Erd. Protest. Lap* 16. sz.
1175. *Kerekes János*. Néhány szó általában, megújított énekeskönyvünk próbakiadásához. *Magy. Szó* 84. sz.
1176. *Kiss József*. Észrevételek a próbaénekeskönyvről. *Erdélyi Protest. Lap* 10, 11. sz.
1177. *Lakatos Sámuel*. Az új énekeskönyv szövegéről. *Erdélyi Prot. Lap* 15. sz.
1178. *M—i*. A kézdii egyházmegye az énekeskönyvről. *Erdélyi Prot. Lap* 11. sz.
1179. *Olácsy György*. Az új énekeskönyv és ev. ref. egyházi énektanításunk. *Magy. Szó* 50. sz.
1180. *K. Pap J.* Az új énekeskönyv és a zsinat. *M. Szó* 215. sz.
1181. *Seprődi János*. Néhány szó a próba-énekeskönyv ügyében. *Erdélyi Protest. Lap* 4, 5. sz.

1182. *Seprődi János*. A próba-énekeskönyv bírálata. Prot. Szemle 238—256, 318—327, 372—390. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 49 l.)
1183. *Sófalvy Károly*. Adatok a próbaénekeskönyvhöz. Erdélyi Prot. Lap 7. sz.
1184. *Szűgyi József*. A próba-énekeskönyv dallamai. Protest. Szemle 406—415. l.
1185. *Tárca Bertalan*. Az új ev. ref. Énekeskönyv. Erdélyi Protest. Lap 6. sz.
1186. *K. Tompa Arthur dr.* A próba Énekeskönyv zenei szempontból. Erdélyi Prot. Lap 9, 10. sz.
1187. *Vargha László*. Az új ev. ref. Énekeskönyv. M. Szó 125. sz.
1188. Véleményes előterjesztés a Próbáénekeskönyvről. Erdélyi Prot. Lap. 16—18. sz.
1189. *Zajzon Ferencz*. Az új énekeskönyv. Erdélyi Prot. Lap 14. szám.
1190. *Báró Eötvös József* összes munkái. 1—20. köt. Ism. d. Budap. Szemle 119. köt. 133—139. l. — König György. Az Ujság 59. sz. — Wertheimer Ede. Neue Fr. Presse ápr. 24.
1191. *Eötvös Károly* munkái. X—XII. köt. Ism. Dr. Bródy Ernő. Jövendő 22. sz. — Dr. Kiss Arnold. Magy. zsidó Szemle 252—263. l. — (ksz.) Zsidó néplap. 5—10. sz. — IX. köt. Ism. Hoitsy Pál. Pesti Hirl. 190. sz. — Timár Szaniszló. Egyetértés 151. sz.
1192. *Eötvös Károly*. Furesa irodalmi háború. Egyetértés 142. sz. (Angyal Pál pályadíjáról az 50-es évekből.)
1193. Érdekes könyvtár I. évf. 12. füz. 1904. Ism. Ráspoly. Egyet. Kritik. Lapok 11. sz.
1194. *Erdős János*. Megvezekelt. Ism. t. r. Uj Idők 6. sz.
1195. *Erdős Renée*. Az asszony meg a párja. Ism. Magy. Közélet 14. sz. Magy. Szemle 20. sz. — Hét 16. sz.
1196. *Falk Zsigmond*. A sajtószabadság első termékéről. Orsz.-Világ 12. sz.
1197. *Faragó Jenő*. A lőcsei fehérré asszony. Énekes történeti színmű 7 képben. Először adták a Népszínházban okt. 26.
1198. *Farkas Antal* költeményei. Ism. Borbély György. Magy. Pajzs 12. sz.
1199. *Ferenczy Ferencz*. Flirt. Vigjáték 3 felv. Először adták a Nemz. Színházban febr. 5.
1200. *Ferke Agost*. Ész és erő. Ism. Albert József. Nyugatmagy. Híradó 119. sz. — G. I. Magy. Szemle 41. sz.
1201. *Fináczy Ernő*. Adalék egy magyarországi tudós társaságnak 1770. évi tervezetéhez. Századok 369—372. l.
1202. *Fischer Károly Antal*. A magyar őstörténetírás hanyatlása. Budapest, 1904. Dobrowsky és Franke. (8-r. 52 l.) 1 K 20 f.
1203. *Fraknói Vilmos*. II. Rákóczy Ferencz vallásos élete és munkái. Kath. Szemle 321—337, 421—434. l. — Külön is megjelent. (8-r. 32 l.)
1204. *Gagyhy D.* A Rákóczi-kor elbeszélő költészete. Nemz. Iskola 2—15. sz. — Önállóan is megjelent. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 99 l.) 2 K. — Ism. y—s. Századok 719. l.
1205. *Gagyhy Dénes*. A kuruc-világ krónikái. Polit. Hetiszemle 18. szám.

1206. *Gárdonyi Géza*. Fűzfalevél. Ism. Albert József. Nyugatmagy. Híradó 119. sz. — Csahihen Károly, Magy. Szemle 21. sz. — Fedor Géza. Egri Híradó 37. sz. — Sz. A. Csokonai Lapok 7. sz. — Keve. Uj Idők 17. sz.
1207. *Gárdonyi Géza*. Az a hatalmas harminadik. Ism. *b. j.*: Kath. Szemle 1904. 196. l.
1208. *Gerő Ödön*. Férjnél. — A béna. Ism. *b. s.* Jövendő 29. sz.
1209. *Gottier Lajos*. Gentry-történetek. Ism. Sz. Magy. Szemle 16. szám.
1210. Gúnyversek Hóráról és Kloskáról. Erd. Múz. 476—479. l.
1211. *Gyalui Farkas*. Látomány az éjszakában. Ism. *P.* Uj Idők 47. sz. — Erdélyi Károly. Budap. Hírl. 293. sz. 37. l.
1212. *Gyóni A.* Versek. Pozsony. Ism. (*b. i.*) Magy. Szó 69. sz.
1213. *Hám Sándor*. Költemények. Ism. Majtényi Gyula. Zemplén 132. sz.
1214. *Hattyúffy Dezső dr.* Magyar verseskönyv 1788-ból. Kath. Szemle 869—878. l. (Kreskay Imre. Magyar Odák avagy Énekek.)
1215. *Hegedüs Gyula és Géczy István*. Az apostol. Színmű 4 felv. Először adták a Népszínházban febr. 26.
1216. *Hegedüs István*. Jelentés az 1903. évi Farkas-Raskópályázatról. Akad. Értes. 175—180. l.
1217. *Hegedüs Sándor ifj.* Az összerelem. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 198. lap.
1218. *Heltai Jenő*. A száműzöttek. Ism. Tábori Róbert. Uj Idők 15. sz. — *j. d.* Magy. Hírl. 121. sz.
1219. *Herczeg Ferencz*. Bizánc. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti színházban ápr. 22.
1220. *Herczeg Ferencz* új novellái. Ism. Rózsa Miklós. Jövendő 45. szám.
1221. *Herczeg Ferencz*. Pogányok. Ism. *i.* Bud. Szemle 117. köt. 137—140. l.
1222. *Herczeg Ferencz*. Magyar színműirodalom. Az Ujság 1904. 9. sz. és Csokonai Lapok 3. füz.
1223. *Herczeg Jenő*. Melódiák. — Ism. Uj Idők 26. sz.
1224. *Herrmann Antal dr.* Az első színházi ujság Délvidéken. Tört.-rég. Értes. XX. 87. l.
1225. *Hollósi Sándor*. Szabadság, szerelem. Ism. (*b. i.*) Magyar Szó 69. sz.
1226. Idegen írók költeményei. Ford. Kunszt János. Losoncz, Losoncz S. ny. 1904. (8-r. 110 l. 1 lev.) (Béranger, Hugo V., De Gerans költeményei. Német írók költeményei. Svéd írók költeményei.)
1227. *Incze Béla*. Irodalmi munkások Hunyad vármegyében a múlt század elején. Erd. Muz. 320—333. l.
1228. *Iványi Béla dr.* Egy 1526 előtti ismeretlen formulás könyv. Tört. Tár 481—538. l.
1229. *Jakab Ödön*. Pihenő. Ism. *T. A.* Uj Idők 8. sz.
1230. *Jankovics Marczell*. Költemények. Ism. Hét 11. sz.
1231. *Kajfka Margit* versei. Ism. Dr. Mikes Lajos. Polit. Heti-szemle 6. sz. — *t. r.* Uj Idők 10. sz. — Vasár. Ujs. 5. sz. — (*b. i.*) Magyar Szó 69. sz. — N. E. Nemz. Nevelés 227. l. — Varjas Endre. Nagykároly és vid. 6. sz. — Szatmárnagy. Közl. 7. sz.

1232. *K—s. Kaffka Margit.* (Képpel.) Hét 21. sz.
1233. *Kampis János.* Ballangó. Ism. Prém József. Hazánk. 252. sz. mellékl.
1234. *Kanyaró Ferencz.* Tordai diákok színi előadása 1713-ban. Kereszt. Magvető 2. sz.
1235. *Kanyaró Ferencz.* A régi és legujabb magyar biblia. Kereszt. Magvető 133—143. l.
1236. *Károlyi Gyula.* Olvasom a szentírást. 1904. Ism. *k. t.* Magy. Szemle 31. sz.
1237. *Kárpáthy László.* Száll az ének . . . Ism. *ó.* Egyet. Lapok I. évf. 12. sz.
1238. *Katona József.* Bánk bán. Dráma öt szakaszban. Arany János jegyzeteivel és tanulmányával. 2. kiadás. (Olasó könyvtár 1314—1318. sz.) Budapest, 1904. Franklint-T. (16-r. 262 l.) 1 K.
1239. *Katona Lajos.* A Teleki-Codex legendái. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVIII. köt. 10. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 80 l.) 1 K 60 f. — (Kivonat.) Akad. Értes. 97—102. lap.
1240. *Katona Lajos.* Alexandriai Szt. Katalin legendája. Ism. Dr. Z. Religio 39. sz. (Egyet. Krit. Lapok.)
1241. *Kemechey Jenő.* Lobogó szerelmek. Ism. Keve. Uj Idők 50. sz. — Espada. Egyet. Lapok. XIX. évf. 8. sz. — Hét 45. sz. — Erdélyi Károly. Budap. Hirl. 293. sz. 36. l.
1242. *Kemechey Jenő.* Az emigráns. Színmű 3 felv. Először adták a Nemzeti Színházban nov. 19.
1243. *Kemechey.* (Képpel.) Sz. Hét 48. sz.
1244. *Kenedi Géza.* Lóporfüst. Ism. Magy. Szemle 27. sz.
1245. *Király Géza.* «Van egy leány.» Versek. Ism. *cz.* Máramar. Lapok 22. sz.
1246. *Kiss Arnold.* A pap hárfája. Ism. *T. R.* Uj Idők 1904. 3. sz. — Szil. Az Ujság. 1904. 11. sz. — Hét 1. sz. — Secundus. Magy. Zsidó Szemle 296—301. l. — Magy. Közélet 2. sz.
1247. *Kiss Arnold.* Jób. 1904. Ism. Vasár. Ujs 47. sz.
1248. *R. Kiss István.* Adalékok a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Századok 654—697. l.
1249. *Kiss Olga.* Fehér virágok. Ism. Leszik Andor. Miskolczi Napló 119. sz. — *t. r.* Uj Idők 25. sz. — Vasár. Ujs. 22. sz.
1250. *Klobusiczky János.* Puskám mellől. F.-Eőr. Ism. Magy. Szemle 29. sz.
1251. *Kóbor Viktor.* Szerelem-inség és több apró novella. Ism. *y.* Zala 92. sz.
1252. *Kordina Lilly* versei. Ism. Győri Imre. Brassói L. 207. sz.
1253. *Kostyák József.* Irodalomtörténeti vázlatok. 1. Széchenyi és Vörösmarty. Debreczeni főisk. Lapok 47. évf. 1. sz. — 2. Kossuth és Petőfi. U. o. 2—4. sz.
1254. *Kovács Sándor.* Protestáns nemzeti költészet. Ünnepi beszéd, a komáromi Luther-ünnepen 1904. évi szeptember 28-án előadta. — Prot. Szemle 529—537. l. Külön is megjelent. Budapest, 1904. Hornyánszky ny. (8-r. 11 l.)
1255. *Kovács Sándor.* II. Rákóczi Ferencz költészetünkben. Prot. Szemle 28—37. l.

1256. *Kövesi Lajos*. Katholikus énekeink és énekes könyveink a XVII. században. *Ism. Major Károly*. *Philol. Közl.* 261. l.
1257. *Krúzselyi Erzsike*. (Magyar Bazár után). *Visói Hirl.* 1. sz.
1258. *Lázár István*. Dalok egy aranyhajú leányról. *Ism. Fülel Sz. Lajos*. *Székelyudvarhely* 86. sz.
1259. *Lázár Józsa*. Kende Jolán. *Ism. t. r. Uj Idők* 50. sz.
1260. *Lengyel Laura*. Boldogság útja. *Ism. Sebestyén Károly*. *Budap. Hirl.* 293. sz. 36. l.
1261. *Lenkei Henrik*. Új versek. *Ism. Sz. G. Az Ujság* 334. sz. — *Viharos. P. Napló* 344. sz.
1262. *Lippich Élek* költeményei *Ism. Szilágyi Géza*. *Az Ujság* 3. sz. — *Váradí Antal*. *Orsz. Világ* 2. sz. — *y. Hét* 1904. 3. sz. — *R. Uj Idők* 1. sz. — *Dr. Lázár Béla*. *Magy. Iparművészet*. 34—41. l. — *d. r. Budap. Szemle* 121. köt. 151—155. l. *Művészet* 63. l.
1263. *Lőrő, Rudolf*. Dreissig Jahre Pressburger Journalistik. *Pressb. Ztg.* 10, 17, 24, 31, 38, 45, 52. sz. *Elejét* 1. a múlt évi könyvészetben.
1264. *Lukinich Imre dr.* Magyar psalterium a XIV. századból. *Könyvszemle* 253. l.
1265. Magyar írók levelei a bécsi cs. kir. udvari könyvtárban. 1. *Döbrentei Gábor* 2. *Br. Eötvös József* 3. *Fáy András* 4. *Ferenczy Zs. Jákó* 5. *Kazinczy Ferencz* 6. *Petőfi Sándor*. *Közli dr. Esztagár László*. *Irod. tört. közlem.* 500—507. l.
1266. Magyarország történeti emlékei az 1896-ik évi ezredéves kiállításon. II. rész. Szerkeszti *Szalay Imre*. *Budapest, 1904.* (4-r. 272 l.) *Ism. x. Magy. Iparművészet* 141—149. l. — *Schwarz Armin*. *P. Lloyd* 81. reg. sz.
1267. *Makai Emil* munkái. *Ism. Pakots József*. *Magy. Hirl.* 342. sz. — *Hét* 49. sz. *Kálnoki Izidor*. *Az Ujság* 337. sz.
1268. *Malonyay Dezső*. Katóka kegyelmes asszony. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 199. l. — *Magy. Közélet* 18. sz.
1269. *Malonyai Dezső*. Katóka kegyelmes asszony. *Szindarab* 3 felv. *Először* adták a *Vigszínházban* ápr. 28.
1270. *Móricz Pál ifj.* A Kárász uraság koczája. *Ism. Guy. Egyet. Lapok* XIX. évf. 7. sz. — *Erdélyi Károly*. *Budap. Hirl.* 293. sz. 37. l.
1271. *Móricz Pál ifj.* A boglyakemenzce mellől. *Debreczen.* 1903. *Ism. Sz. Magy. Szemle* 26. sz.
1272. *Nagyszombati Márton* verse *Dózsa György* korából. *közli Márki Sándor*. *Erd. Muz.* 160—164. l.
1273. *Négyesy László*. Jelentés az 1902—3. évi gr. *Karátsonyi-pályázatról*. *Akad. Értes.* 164—175. l.
1274. *Nikelszky Géza*. Muunka után. *Versék*. *Pécs.* *Ism. Vasár. Ujs.* 24. sz. — *t. r. Uj Idők* 34. sz. — *S—c M. Letopis Matice Srpske* 225. füz. 103. l.
1275. *Nil. (Dapsy Gizella.)* *Zsúrvilág* *Provincián.* 1904. *Ism. R. G. Békés* 16. sz.
1276. *Nógrády László*. Homokba írt mesék. *Ism. Albert József. Nyugatmagy. Híradó* 119. sz.
1277. *Nógrády László*. Lázadók. *Ism. b. j. Kath. Szemle* 1904. 193. lap.

1278. *Nyilasi Rajmund*. Codexeink Mária-legendái. 1902. Ism. Dr. Horváth Cyrill. Philol. Közl. 675—680. l.
1279. *Palágyi Lajos*. Rabszolgák. Színház 1. sz.
1280. *Pisztor Árpád*. Versek. (1902—1903.) Ism. Sz. Z. Jövendő 10. sz. — Hét 11. sz. — Vasár. Ujs. 12. sz. — Új Idők 12. sz.
1281. *Pekár Gyula*. Mátyás és Beatrix. Történelmi dráma 4 felv. előjátékkal. Először adták a Nemz. Színházban márcz. 11.
1282. *Pekár Gyula*. Mátyás és Beatrix. Tört. dráma. 1904. Ism. F. M. Bud. Szemle 121. köt. 155—158. l.
1283. *Pekár Gyula*. Delilah nyoszolója. Ism. Magy. Közélet 29. sz. — ó. Hét 27. sz.
1284. *Petelei Istrán*. Az élet. Ism. Rózsa Miklós. Jövendő 51. sz.
1285. *Petelei Isván*. P. Napló 1904. 30. sz.
1286. *Peterdi Andor*. Szívem. Versek. Ism. e. Brassói Lapok 83. sz. — Magy. Közélet 2. sz.
1287. *Péterfy Jenő* összegyűjtött munkái. III. köt. Ism. Császár Elemér. Philol. Közl. 149—151. l. — I-III. köt. Ism. Morvay Győző. Irod. tört. Közlem. 123—125. l. — v. k. Magy. Állam 295. sz.
1288. *Petrovics László*. Lelkem világából. Ism. Vasár. Ujs. 8. sz.
1289. *Petz Gedeon*. Jelentés az 1904. évi Kóczán-pályázatról. Akad. Értes. 554—560. l.
1290. *Pintér Jenő*. A historiás énekek művelődéstört. vonatkozásai. 1903. Ism. Századok 271. l.
1291. *Podhoradzsky Lajos*. Modern magyar realisták. (Bródy Sándor és Herczeg Ferenczről.) Ism. (l. b.) Magy. Tanügy 41. sz. — Rácz Miklós. Erd. Muz. 399—403. l.
1292. *Báró Podmaniczky Frigyes*. (Képpel.) Vasár. Ujs. 27. sz.
1293. *Prém József*. A nagy Pálhalmy fia. Ism. b. j. Kath. Szemle 193. l. — Új Idők 25. sz.
1294. *Prém József*. Helikoni ünnep. Vígjáték 3 felvonásban. Először adták a Nemzeti Színházban decz. 16.
1295. *Prém József*. A keszthelyi helikoni ünnepek. Hazánk 294. 300. sz.
1296. *Radányi verseskönyvek*. Közli Boros Gyula. Irod. tört. Közlem. 83—112. 208—223. 331—350. 449—489. l.
1297. *Régi Magyar könyvtár* 20, 21. köt. 1903. Ism. Kovács Márton. Nyelvőr 38. l.
1298. *Révay Károly*. Aranyos Erzsike megérkezett. Versek. Déva 1904. Ism. Vasár. Ujs. 27. sz.
1299. *Révai Sándor dr.* Barlaám és Jozafát legendája a magyar irodalomban. Magy. Szemle 9, 10. sz.
1300. *Révész Béla*. Új novellák. Ism. Jób Dániel. Magy. Hirl. 349. sz.
1301. *Riedl Frigyes*. Jelentés a Péczely-regénypályázatról. Akad. Értes. 551—554. l.
1302. *Róna Béla*. Új magyar irodalom. Budapest, 1904. Szerző. (8-r. 32 l.) 60 f.
1303. *Rudnyánszky Gyula* új költeményei. (1894—1904.) Debrecen. Ism. sz. Máramar. Lapok 13. sz. — k—d. A Színház 15. sz. — Vasár. Ujs. 14. sz. — Bodor Aladár. Erd. Muz. 275—277. l. — Új Idők. 28—sz. — Dr. Sz. G. Polit. Hetiszemle 16—17. sz.

1304. Szemelvények *Salamon Ferencz* történeti munkáiból. A gimnázium és reáliskola felsőbb osztályai számára kiadta Angyal Dávid. (Jeles írók iskolai tára. 89.) Budapest, 1904. Franklin t. (8-r. 215 l.) 1 K. 50 f. — Ism. Markovics Sándor. Hivat. Közl. 21. sz.
1305. *Salgó Sándor*. A népszínmű hanyatlása. Színház és Élet 42. szám.
1306. *Saul*. Irodalmi orzás. Magyar Szó 68. sz. (Bokor J. Az almafa.) — sz. z. U. o. 68. sz. — Lásd 1115. sz. a. is.
1307. *Scossa Dezső*. Délvidéki történetek. Ism. Orsz. Világ 41. sz.
1308. *Sebestyén Károly dr.* A magyar szerzők. Hét 1904. 3. sz.
1309. *Sebők Zsigmond*. Pusztai élet. Ism. dr. Lázár Béla. Magy. Nemzet 10. sz. — G. I. Magy. Szemle 36. sz.
1310. *Seemann Gábor*. Spanyol folyóirat a magyar irodalomról. Vasár. Ujs. 7. sz.
1311. *Sydney Carton*. Emlékek. Ism. Lőrinczy György. Uj Idők 38. szám.
1312. *Cs. Szabó. Kálmán*. Nő sorsa a férfi. Ism. M. Uj Idők 3 szám.
1313. *Szabolcska Mihály*. Csendes dalok. Ism. Vasár. Ujs. 48. sz.
1314. *Szántó Zsigmond*. Irodalmunk fejlődése. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 344. l.
1315. *Szécsi Ferencz*. Utazás az özvegyiség felé. Vigjáték 3 felv. Először adták a Nemz. Színházban márcz. 26.
1316. *Székely Dávid*. A magyar írók álnevei a multban és jelenben. Budapest, 1904. Szilágyi B. (8-r. 71 l.) 1 K. 50 f. Különnyomat a Corvinából. — Ism. Naményi Lajos. Könyvszemle 350. l.
1317. *Szendéné-Dárday Olga*. Forgácsok. Ism. Gr. V. S. Az Ujság 38. sz.
1318. *Szerelmehegyi Tivadar*. A győri vaskakas. 1904. Ism. b. j. Magy. Szemle 15. sz.
1319. A Szigligeti-Társaság kiadványai. Ism. l. Bud. Szemle 117. köt. 474—477. l.
1320. *Szilágyi Géza*. Holt vizeken. Ism. H—y L—s. Bud. Szemle 119. köt. 293—297. l. — Rothhauser M. Pester Lloyd 28. reg. szám.
1321. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. X. kötet. 1—7. füzet. (Ótocska—Philippi.) Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 1120 hasáb). 1 füz. 1 kor.
1322. *Szirtes Artur*. Szerelmek. Ism. Vasár. Ujs. 11. sz.
1323. *Szomaházy István*. Előadások a feleségképző Akademián. Ism. Juszuf. Magy. Figaro 45. sz. — R. Blanka. Jövendő 46. sz.
1324. *Tömörkény István*. Jegenyék alatt. Szeged. Ism. V. Z. Budap. Szemle 119. köt. 315—319. l.
1325. *Tömörkény István*. Vizen járók. Szeged. Ism. V. Z. U. o. 315—319. l.
1326. *Tömörkény István*. Gerendás szobákból. 1904. Ism. G. I. Magy. Szemle 39. sz. — Keve. Uj Idők 16. sz.
1327. *Tordai Anyos dr.* Karácsony a kódexekben. Egri Híradó 103. sz.
1328. *Tordai Anyos*. Kódexeink Mária-himnuszai. Ism. Dr. Horváth Cyrill. Philol. Közl. 680—682. l. 1904.

1329. *Tóth Béla*. 100 Esti levél. Ism. *H—y L—s*. Budap. Szemle 119. köt. 152—158. l. — Uj Idők 18. sz.

1330. *Tutsek Anna*. Cilike viszontagságai. Ism. *d. b.* Uj Idők 52. szám.

1331. Új Bokréta. Írta Baja Mihály, Gulyás József, Gyökössy Endre, Madai Gyula, Oláh Gábor. Debreczen. Ism. Bodor Aladár. Erd. Muz. 342—345. l. — Toma István. Felsőmagyarorsz. Hirl. 34. sz. — *T. R.* Uj Idők 19. sz. — *H. L.* Csokonai Lapok 10—11. sz.

1332. *Várady Antal*. Ifjúságom. Orsz-Világ 40—47. sz. Önállóan is megjelent. (8-r. 102 l.)

1333. *Vargha Damján*. Régi vallásos irodalmunk. 1902. Ism. Századok 272. l.

1334. *Vargha Damján dr.* Immaculata kódexirodalmunkban. Magy. Szemle 52. sz.

1335. *Vári Dezső*. Egy asszony. Ism. *b. j.* Kath. Szemle 1904. 191. l.

1336. *Varjú János*. Szellemi művelődésünk történetének utolsó kétszáz éve. (1700—1900.) Váczi kegyr. főgim. értes. 1903 4. 3—111 l.

1337. *Vaszary Béla*. Egy szép história Vitéz Franciscórol stb. Ism. Vende Ernő. Budap. Hirl. 124. sz.

1338. *Végyváry Ferencz*. Szomorúság. Ism. Magy. Közélet. 2. sz.

1339. *Vende Ernő*. Vitéz Francisko. Budap. Hirl. 124. sz. (Ráskay Gáspár művéről.)

1340. *Vértesy Jenő*. Egressy Gábor iratai a magyar nemzeti Muzeumban. Könyvszemle 46—66. l.

1341. *Vidor Marcz*i. Egy asszonyról. Ism. (*b. i.*) Magyar Szó 69. szám.

1342. *Vikár Béla*. Virágmesék. Ism. Téglás Gábor. Nemz. Nőnevelés 179. l.

1343. *Vissnyorszky Rezső*. Költemények. Pöstyén. Ism. (*b. i.*) Magy. Szó 69. sz.

1344. *Werner Gyula*. Anteusz. Színmű 3 felv. Először adták a Nemz. Színházban ápr. 8.

1345. Wesselényi Ferencz nádor ellen írt pasquillus. Közli Kemény Lajos. Irod. tört. közlem. 119. l.

1346. *Wihs Béla*. Egy modern gyerek. S.-A.-Ujhely. Ism. Andor Károly. Zemplén 23. sz.

1347. *Wlassics Tibor*. Diáksajtó és diákirodalom. Kolozsv. tud. egyet. kör évkönyve 1903 4. 88—92. l.

1348. *Wolfner Pál*. Meddő küzdelem. Ism. Magy. Szemle 4. sz. — Rothhauser M. Pester Lloyd 8. sz.

1349. *Zsoldos László*. Egy kosár szamóca. Ism. *a—s.* Jövendő 46. sz. — *B—a.* Magyar Szó 258. és 306. sz. — Erdélyi Károly. Budap. Hirl. 293. sz. 37. l.

1350. *Zsoldos Sándor*. A biblia magyar fordításának rövid vázlata. Magy. Szó 79. sz.

3. Egyes írók.

1351. Ábrányi E. Dr. *Lázár Béla*. Ábrányi Emil költészete. Magy. Nemzet 61. sz.
1352. Ábrányi Emil. (Képpel.) Orsz.-Világ 4. sz.
1353. Alvinczy P. *Kemény Lajos*. Alvinczy Péter életéhez. Irod. tört. Közlem. 112—119, 234—246, 365—367, 490—500. l.
1354. Amade. *Kiss Béla (Zilahi)*. Bárá Amade László. Csokonai Lapok 3. sz.
1355. Arany J. *Arany és Szász Károly* egy ismeretlen közös verse. Közli Versényi György. Magy. Szalon 40. köt. 1039. l.
1356. *Arany, Johann*. Ritter Bor. (Bor vitéz.) Ballade. (Ford. Dr. Meltzl) Nosae-Agathyrsum. Apud Carolum Csallner MCMIV. (4-r. 4 lev.)
1357. *Arany János* két levele Abonyi Lajoshoz. Közli Györe János. Irod. tört. Közlem. 121. l. — *A. J.* levelei Abonyi L.-hoz! Közli Esztegar László. U. o. 231—233. l.
1358. Okiratok Arany János életéből. Közli Gyöngyösy László. Philol. Közl. 268—270. l.
1359. *Erdélyi Károly*. A hamis tanú. Philol. Közl. 76—78. l.
1360. *Géresi Kálmán*. Nyílt levél a szerkesztőhöz. Budap. Szemle 118. köt. 312. l. (Arany Toldi IV. énekének bekezdéséről.)
1361. *Gyöngyösy László*. Adalékok Arany János életéhez. Philol. Közl. 756—764. l.
1362. *Gyöngyösy László*. A «Tetemre hívás» forrása. Philol. Közl. 268. l.
1363. *Kont, I.* Jean Arany. Ia Revue d'Europe. Tom. XI. 73—81, 172—179, 243—250, 307—315, 397—405. l. Tom. XII. 44—51, 107—117, 188—199, 244—256. l. — Külön is megjelent. (8-r. 87 lap.) Budapest, Ranschburg. 2 K. 40 f.
1364. *Lehr Albert*. A «Toldi Estéje» eszméje és tragikumja, a hős bukása. Uránia 11. sz.
1365. *Lehr Albert*. Simonyi újabb kirohanása. Budap. Szemle 117. köt. 484—493. l. (Toldi-magyarázatokra)
1366. *Loisch János*. Buda Halála forrásaihoz. Philol. Közl. 184. lap.
1367. *Mihály Lajos*. Arany János lelki betegségei. Ó-Becse és vid. 33, 34. sz.
1368. *Pfeifer János dr.* Buda Halála és a Nibelunglied. Pozsonyi ág. lic. 1903/4. értes. 12—25. l.
1369. *Pollák Miksa dr.* Arany János és a biblia. A m. t. Akademia irodalomtörténeti bizottságának kiadványa. Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. IV, 194 l.) 3 K. 60 f. — Ism. Riedl Frigyes. Bud. Szemle 119. köt. 144—152. l. — Kacziány Géza. Hazánk jun. 14.
1370. *Riedl Frigyes*. Arany János. Harmadik, bővített kiadás. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 352 l.) 5 K.
1371. *Tolnai Vilmos*. Arany János és Decsy Sámuel Osmanográfiaja. Philol. Közl. 520. l.
1372. *Veszprémi Bóloq.* Arany Toldijához. Nyelvőr 43—45. l.
1373. *R. Vozáry Gyula*. Arany János néhány költeményéről. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 421. l.

1374. *Waldapfel János*. Arany Toldijának szarvas-hasonlatához. Nyelvőr 168—170. l.
1375. *Szeremley Barna*. Arany János jelleme «Epilogus»-a tükrében. Uránia 4—8. sz. — önállóan is megjelent. Ism. Berkovics Miklós dr. Magy. Szemle 38. sz. — Lásd 911. sz. a. is.
1376. *Bacsányi. Gagyhy Dénes*. Bacsányi-legenda. Pesti Napló 207. szám.
1377. *Horánszky Lajos dr.* Bacsányi. Magy. Hirl. 317. sz.
1378. *Szinnyei Ferencz dr.* Bacsányi János. 1763—1845. Buda-Pest. 1904. Athenæum. (8-r.) 6 K. 40 f.
1379. *Bajza. Balassa József*. Bajza mint kritikus. Tanulók Lapja I. 18. sz.
1380. *Csumitta János*. Bajza József emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából. Szepesi Lapok 6. sz.
1381. *Czvetkovics Jenő*. Bajza József. Kolozsvár. Ellenzék ny. 1904. (8-r. 32 l.) 50 f.
1382. *N. L.* Bajza Józsefről. Alkotmány 26. sz.
1383. *Pogány József*. Bajza József és a színház. Színház 7. sz.
1384. *Vértess József*. Bajza József. Tanulók Lapja I. 18. sz.
1385. *Baksay S. Sz. B + N. M.* Baksay Sándor. (Képpel.) Vasár. Ujs. 4. sz.
1386. *Balassa B. Erdélyi Pál*. Balassa Bálint. 1899. Ism. *R. Századok* 351—358. l.
1387. *Harmos János*. Balassi Bálint Juliája. Philol. Közl. 787—789. lap.
1388. *Radvánszky Béla B.* Balassa és Rimay barátsága. Budap. Szemle 119. köt. 39—63. l. — Lásd 1110., 1710a. sz. a. is.
1389. *Pereszlényi Zoltán*. Balassa Bálint hamvai. Liptószentmiklós 1904. (8-r. 15 l.)
1390. *Baráth F. Csiky Kálmán dr. íjj.* Baráth Ferencz emlékezete. Egyetértés 257. sz.
1391. *Elemér Oszkár*. Baráth Ferencz. Huszadik Század X. köt.
1392. *Sebestyén Károly*. Baráth Ferencz. Budap. Hirl. 249. sz.
1393. *Baráth Ferencz*. 1844—1904. (Képpel.) Vasár. Ujs. 37. sz.
1394. *Barcsay Á. Barcsay Ábrahám* levelei Gróf Széchenyi Ferenczhez. Közli Dr. Esztegár László. Tört. Tár 539—557. l.
1395. *Barcsay Ábrahám* ismeretlen levelei. Közli Takáts Sándor. Vasár. Ujs. 50. sz.
1396. *Bartók L. Ambrus Zoltán*. Bartók Lajos. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 38. köt. 57—64. l.
1397. *Ferenczy Elek dr.* Bartók Lajosról. (Visszaemlékezések.) Zemplénvárm. Kazinczy-kör I. évkönyve 65—70. l.
1398. *Koroda Pál*. Fölolvasás Bartókról. Zemplénvárm. Kazinczy-kör évkönyve I. 56—64. l.
1399. *Bartók Lajos*. (Képpel.) Athenæum nagy naptára 57. l.
1400. *Bérczy. Paulovics István*. Bérczy Karoly élete. Ism. Elek Oszkár. Philol. Közl. 245. l.
1401. *Berczik. Prém József*. Berczik Árpád. Vasár. Ujs. 45. sz.
1402. *Berczik Árpád*. Magy. Szó 251. sz.
1403. *Biró M. Biró Márton* naplója. Közli Hornig Károly br.
1903. Ism. Petrássevich Giza. Alkotmány 25. sz.

1404. Bojthi Veres. *Makoldy Sándor*. Bojthi Veres Gáspár élete és történetírói munkássága. Doktori értekezés. Nagykároly, Roth ny. 1904. (8-r. 59 l.—2 lev.)
1405. Bródy S. — Lásd 1291. sz. a.
1406. Budai E. *Barcsa János dr.* Adat Budai Ezsaiás életéhez. Irod. tört. közlem. 367. l.
1407. Csécsi J. *Horváth Cgrill dr.* Id. Csécsi János életrajza. Irod. tört. közlem. 350—363. l.
1408. Csiky G. *Mikszáth Kálmán*. Csiky Gergely. Pesti Hirl. 243. szám.
1409. Csokonai. *Csokonai utolsó levele*. Közli Madai Gyula. Egyet. Lapok XIX. évf. 8. sz.
1410. *Kardos Albert dr.* Csokonai mecénásai. Csokonai Lapok 1—4. sz.
1411. *Kardos Albert dr.* Csokonai-dallamok. U. o. 9. s kv. füz.
1412. *Kardos Albert*. Csokonai barátai és pártfogói. Tanulók Lapja I. 17. sz.
1413. *Oláh Gábor*. Csokonai és a latin költők. Bpest. Franklin ny. 1904. (8-r. 63 l.)
1414. *Szendrey Imre*. Csokonai Lillája. Csokonai Lapok 2—4. sz.
1415. Egy magyar költő «házatskája.» Budap. Hirl. 318. sz. 21. lap. (Csokonairól.)
1416. Csoma (Kőrösi.) *Pápay József*. Egy orosz politikus Kőrösi Csoma Sándorról. Budap. Hirl. 48. sz.
1417. *Sándor József*. Kőrösi Csoma Sándor emlékezete. (Képpel.) Vasár. Ujs. 28. sz.
1418. *Sándor József*. A tudomány vértanuja. — Felolvasása Kőrösi Csoma Sándorról. Székely Nemzet 102—108. sz.
1419. Deák A. *Eötvös Károly*. Költő volt-e Deák Antal? Pesti Hirl. 310, 311. sz.
1420. Deák Fer. *Vértes József*. Deák Ferencz mint író. Tanulók Lapja I. 2. sz. — Lásd 1724. 1780. sz. a. is.
1421. Debreczeni M. *Barabás Ábel dr.* Debreczeni Márton. Budap. Hirl. 220. sz.
1422. *Széchy Károly dr.* Debreczeni Márton életrajza. Ism. dr. Gopcsa Endre. M. Szemle 18. sz. Barabás Ábel. Budap. Hirl. 220. sz.
1423. *Vértes József*. Debreczeni Márton költői művei. Tanulók Lapja I. 21. sz.
1424. Decsy S. — Lásd 1371. sz. a.
1425. Döbrentey. — Lásd 1265. sz. a.
1426. Dobsa L. — Lásd 911. sz. a.
1427. Duchon. *Rexa Dezső*. Duchon János. Könyvszemle 498—500. lap.
1428. Dugonics. *Dugonics András*. Etelka Karjelben. Szomorkás történet. Négy szakaszokban. Kiadta és bevezetéssel ellátta Prónai Antal dr. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához 10.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 104 l.) 60 f.
1429. *Perényi József dr.* Dugonics András színművei. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 260. l.
1430. *Perényi József dr.* Dugonics András «Tudákosság»-a. S. A.-Ujhelyi főgimn. értes. 3—31. l.

1431. *Prónai Antal*. Dugonics András életrajza. 1903. Ism. — nő. Irod. tört. közlem. 125. l. — Császár Elemér. Philol. Közl. 57. l.
1432. *Rakodczay Pál*. Dugonics hatása Katonára. Uránia 12. sz. — Lásd 1840. a. is.
1433. *Endrődy J. Perényi József dr.* Endrődy János eudæmonistikus bölcselete. Bölcs. folyóir. 89—116. l. Önállóan is megjelent. (8-r. 30 l.)
1434. *Endrődi S. Endrődi, Alexander*. Fällt Dir der Tanz ein? ... Übers. v. J. R. Ungar. Rundschau 4. sz.
1435. *Eötvös F. Berkovics Miklós*. Bárá Eötvös József és a francia irodalom. Magy. Szemle 1—5. sz. Önállóan is megjelent. Budapest, Stephaneum. (8-r. 96 l.) Ism. Gulyás Pál dr. Philol. Közl. 850—852. l.
1436. *Berkovics Miklós*. Chateaubriand és bárá Eötvös. Magy. Közélet 31. sz.
1437. *Bodnár Zsigmond*. Bárá Eötvös József. Magy. Pestalozzi 1, 3, 5. Önállóan is megjelent. (Eggenberger.) (8-r. 51 l.) 50 f.
1438. *Ferenczi Zoltán*. Bárá Eötvös József. 1813—1871. (Történelmi életrajzok.) Budapest, 1904. (8-r. 304 l.) 6 K 40 f. — Ism. Vende Ernő. Uránia 12. sz.
1439. *Gyulai Agost*. Egy kis szövegkritika Eötvös «Búcsú»-jának néhány sorához. Philol. Közl. 264—267. l.
1440. *Milhoffér Sándor*. Br. Eötvös József. 1903. Ism. *y—s*. Századok 569. l.
1441. *Minke Béla*. Eötvös József bárá szobránál. Nemz. Iskola 28—29. sz.
1442. *Schöpflin Aladár*. Bárá Eötvös József. 1813—1871. Vasár. Ujs. 13. sz.
1443. *Váczy János*. Bárá Eötvös József politikai művei. Századok 821—836. l. (Összes művei 9—12, 16, 17. kötet ismertetése.)
1444. *Voinovich Géza dr.* B. Eötvös József. A m. t. Akadémiánál az orsz. Eötvös-bizottság pályázatán 2000 koronás pályadíjat nyert tanulmány. Budapest, 1904. Révai testv. (8-r. 110 l.) 1 K 50 f. — Ism. *I—s*. Hét 8. sz.
1445. Bárá Eötvös József családjáról. Vasár. Ujs. 13. sz. — Lásd 1265. sz. a. is.
1446. *Eötvös K. Kunfi Zsigmond dr.* Eötvös Károly és a magyar műveltség. Huszadik Század X. köt. 239—241. l.
1447. *Etédi. Simai Ödön dr.* Etédi Soós M. «Magyar gyász»-a. Tanulók Lapja II. 22. sz.
1448. *Faludi. Szilveszter Ferencz dr.* Faludi Ferencz lírai költészete. Marosvásárh. r. k. főgimn. (1903/4.) értes. 3—123. l.
1449. *Fáy A.* — Lásd 1265. sz. a.
1450. *Fazekas. Móricz Zsigmond*. Ludas Matyi. 1804—1904. Az Ujság 176. sz.
1451. *Szathmáry Zoltán*. A Ludas Matyi szerzője. (Fazekas Mihály.) Pesti Hirl. 177. sz. Uj Idők 27. sz. és Vasár. Ujs. 27. sz.
- 1452a. *Fekete gr. Morvay Győző*. Galantai gróf Fekete János. Ism. *rfr.* Budap. Szemle 119. köt. 139—143. l. — Junius. Budap. Hirl. 131. sz. — Baros Gyula. Philol. Közl. 243—245. l.
- 1452b. *Feleky M.* — Lásd 911. sz. a.

1453. Ferenczy T. *Agner Lajos dr. Ferenczy Teréz emlékezete.* Ism. Naményi Lajos. Philol. Közl. 854. l.
1454. *Halmi Piroška.* Ferenczy Teréz élete. 1903. Ism. Naményi Lajos. Philol. Közl. 855. l.
1455. Ferenczy Zs. J. — Lásd 1265. sz.
1456. Fessler. *Landauer, G. Ignatius Aurelius Fessler. Ein Lebensbild aus der Zeit Josefs II. Sonntagsbeil. d. Voss. Ztg.* 26, 27. szám.
1457. Földi. *Endrey Elemér.* Az első magyar zoologia és írója. Term. tud. Füzetek 28. évf. 204.—207. l. (Földi János.)
1458. Gaal M. *Oláh Gábor.* Gaal Mózes. Budap. Hirl. 49. sz.
1459. Georgievics. *Groszmann Zsigmond dr. Georgievics Bertalan XVI. századbéli magyar író élete és művei.* Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, Wodianer ny. 1904. (8-r. 34 l.)
1460. Gerő K. Gerő Károly 1856—1904. (Képpel). Vasár. Ujs. 45. szám.
1461. Gyöngyösi I. *Gyöngyösi István.* Porából megéledett Phoenix. Kiadta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Koltai Virgil dr. (Magyar Könyvtár 371—372. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 84 l.) 60 f.
1462. *Gagyhy Dénes.* Gyöngyösi István. Pesti Napló 270. sz.
1463. *Gyöngyösy László dr. Gyöngyösy István élete és munkái.* Irod. tört. közlem. 385—436. l.
1464. *Simai Odön.* Gyöngyösi Kemény Jánosának egyik ismeretlen kéziratáról. Philol. Közl. 1904. 33—44. l.
1465. Sz. K. Gyöngyösi Murányi Vénusához. Irod. tört. közlem. 120. lap.
1466. *Szöke Ferencz.* Gyöngyösi István. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 259. l. — Lásd 1782. sz. a. is.
1467. Gyulai P. *Gyulai, Paul.* Der Herbst. Übers. von Irene Cserhalmi. Ungar. Revue 3. sz.
1468. *Móricz Zsigmond.* Gyulai Pál hazafias költészete. Az Ujság 3. szám.
1469. *Móricz Zsigmond.* Gyulai Pál mint költő. Uránia 1. sz.
1470. Hegedüs L. — Lásd 911. sz. a.
1471. Herczeg F. *Madarász Flóris.* Herczeg Ferencz. Kath. Szemle 40—63. l. — Lásd 1291. sz. a. is.
1472. Jókai. *Jókai Mór önmagáról. Önéletrajz és egyéb emlékezések. 1825—1904.* Beöthy Zsolt bevezetésével. Budapest, 1904. Franklin t. (8-r. 384 l.) 4 K. — Ism. i. Budap. Szemle 120. köt. 458—461. l.
1473. *Jókai Mór.* Önéletrajz. Irta 1893-ban. Jövendő 19. sz. és Magy. Szó 109. sz.
1474. *Jókai Mór.* Hogy lettem regényíróvá. Budap. Napló 125. sz.
1475. *A. Gy.* A komáromi fiú. (Epizódok Jókai életéből.) Komáromi Ujs. 19. sz.
1476. *A. S. Jókai közléről.* Magy. Nemzet 111. sz.
1477. *Abrányi Emil.* Jókai elment. Budap. Napló 30. sz.
1478. *Albert József.* Jókai Mórról. Nyugatmagy. Híradó 106. sz.
1479. *(b.) Jókai végrendelete.* Alkotmány 112. sz. (Vezércikk.)
1480. *B. T.* Komárom Jókai regényeiben. Komáromi Ujs. 21. sz.

1481. *Baksay Sándor*. Jókai Mór. 1825—1904. Temetési beszéd. Erdélyi protest. Lap 19. sz.
1482. *Balogh Pál*. Jókai a törvénykönyvben. Pesti Napló 128. sz.
1483. *Beksicz Gusztáv*. Jókai Mór. Magy. Nemzet 111. sz.
1484. *Beöthy Zsolt*. Jókai Mórról. Budap. Napló 127. sz. és Tanulók Lapja II. 7. sz.
1485. *Bodnár Zsigmond*. Jókai idealizmusa. Egyetértés 128. sz.
1486. *Boros György*. Jókai Mór. Unitár. Közl. 97 l.
1487. *Both Istrán dr.* Jókai Mór. Szilágy 19. sz.
1488. *Botond*. Sajó első novellája. Magy. Állam 106. sz.
1489. *Bródy Sándor*. Jókai. Jövendő 19. sz. — A Jókai feje. U. o. 19. sz. — Jókai temetése. U. o. 20. sz. — A legszebb sorok Jókairól. U. o. 20. sz.
1490. *Bródy Sándor*. Jókai az ember. Jövendő 21—23, 27, 33, 34. szám.
1491. *Buza Barna dr.* Jókai. Felsőmagyarorsz. Hirl. 40, 41. sz.
1492. *Chalupka Dezső*. Jókai Mór irodalomtörténetünk keretében. Krassó-Szörényi Lapok 21, 22. sz.
1493. *Csergő Hugó*. Apróságok egy nagy ember hagyatékából. Jókai íróasztala. Pesti Hirl. 265. sz.
1494. *Déri Gyula*. Jókai utolsó fölolvásása. Egyetértés 141. sz.
1495. *Dóczy, Ludwig*. Am Katakalk. N. Pest. Journ. 128. sz.
1496. *Dombay Hugó*. Jókairól. Csokonai Lapok 10—11. sz.
1497. *Dortsák Gyula*. Jókai Mór. 1825—1904. Ungvári reálistk. 1903/4. értes. 3—9. l.
1498. *Egri György*. Jókai Mór. Babérlevelek. — Ciprus-lombok. (Filléres könyvtár. 200.) Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r. 48 l.) 50 f.
1499. *Endrődi Sándor*. Szélsend alatt. (Emlékezés Jókaira.) Egyetértés 126. sz.
1500. *Eötvös Károly*. Jókairól. Aradi Közl. 107. sz.
1501. *Erdősi Dezső*. Jókai és szerelme. Abauj-Kassai Közl. 66. sz.
1502. *Falk Zsigmond dr.* Naplótöredék Jókairól. Orsz.-Világ 20. szám.
1503. *Fényes László*. Jókai Mór utolsó évei. (Tanu-vallomások.) Budapest, 1904. (8-r. 30 l.) 40 f.
1504. *Fényes László*. Jókai Mór utolsó évei körül. Válasz Vészi Józsefnek. Budapest, 1904. (8-r. 31 l.) 40 f.
1505. *Feszti Árpád*. Jókairól. Jövendő 20. sz.
1506. *Feszty Árpádné*. A Jókai-ház. Jövendő 38. s kv. sz.
1507. *Francoziák* Jókairól. Magy. Hirl. 130. sz.
1508. *Gajári Odön*. Jókai Mór. Az Ujság 126. sz.
1509. *Gáspár Imre*. Jókai Mór. Magy. Szemle 19. sz.
1510. *Geich*. Jókai szobra. Aradi Közl. 109. sz.
1511. *Goda Géza*. Az új földesúr. Budap. Napló 127. sz.
1512. *Grósz Jenő dr.* Jókai a világvásáron. Kőbányai Hirl. 5. s kv. sz.
1513. *Heller Zsigmond dr.* Jókai az ügyvédekről. Máramaros 18, 19. sz.
1514. *Heszlényi József*. Jókai Mór és az én szerelmem. Kis-Küküllő 20. sz.

1515. Hogy jött létre a nemzeti díszkiadás. Tolnai-Világlap 20. sz.
 1516. *Ignotus*. Jókai halálára. Magy. Hirl. 126. sz.
 1517. *K. Jókai*. Budap. Napló 127. sz. (Vezérczikk.)
 1518. *Károlyi Gyula*. Jókai főalakjai. Alkotmány 110. sz.
 1519. *Kéti Endre*. Jókai Mór. Egyet. Lapok I. évf. 11. sz.
 1520. *Keve*. A szárnybontás. Jókai és Petőfi. Uj idők 19. sz.
 1521. *Kiss Gyula dr.* Emlékbeszéd Jókai Mór felett. Komáromi Ujs. 23. sz.
 1522. *Klein Mór dr.* Jókai Mór. Torontál 105. sz.
 1523. *Kontúr Béla*. Jókai és a prágai szép asszony. Magy. Állam 107. szám.
 1524. *Körös Endre dr.* Jókai. Pápai Hirl. 19. sz.
 1525. *Kövér Ilma*. Az első piros kötetem. (Visszaemlékezés Jókai Móra.) Hazánk 115. sz.
 1526. *Kozma Andor*. A nagy mesemondó. Az Ujság 126. sz.
 1527. *Kulesár Endre*. Jókai Mór emlékezete. Debreczeni ref. főgimn. 1903/4. értes. I—VII. l.
 1528. *Kurzenreiter Károly*. Jókai Mór. 1825—1904. Polg. isk. Közl. 263—269. l.
 1529. *Lakatos József*. Jókai Mór.¹ Kisszebeni kegyr. algimn. 1903/4. értes. 1—14. l.
 1530. *Lázár Béla dr.* Jókai képzelete. Magy. Nemzet 110. sz. és Aradi Közl. 108. sz.
 1531. *Málik József*. Jókai Háromszéken, Székely Nemzet 67. sz.
 1532. *Mészáros Sándor*. A női ideál Jókai regényeiben. Soproni Napló 105. sz.
 1533. *Mikszáth Kálmán*. Jókai. Az Ujság 127. sz.
 1534. *Munkácsy Bernát*. Jókai Mór. 1825—1904. Ethn. 193—195. l.
 1535. *Muzsi János*. Jókai Mórról. Hódmezővás. ref. főgimn. 1903/4. értes. 3—12. l.
 1536. *N. Dr. Jókai Mór*. Petrozsény és vid. 21, 22. sz.
 1537. *N. E.* Jókairól. P. Napló 126. sz.
 1538. *Nagy Albert*. Emlékezés Jókai Móra. Aranyosvidék 32. sz.
 1539. *Paál Sándor*. Jókai az anyaföldben. Garamvidéke 20. sz.
 1540. *Pálji Márton*. Jókai Mór. Kolozsv. unit. kollég. 1903 4. értes. 20—24 l. és Unit. Közl. 6. sz.
 1541. *Pap Illés dr.* Emlékbeszéd Jókai Mór felett. Elmondotta a „Kazinczy-kör”nek 1904. dec. 4. én tartott Jókai-ünnepélyen. Kassa, Vitéz A. ny. (8-r. 14 l.)
 1542. *Petrovits Odön*. A Jókayak Pozsony vármegyében. Nyugatm. Híradó 110. sz.
 1543. *Petur*. Jókai. 1825—1904. Csokonai Lapok 10—11. sz.
 1544. *Prém József*. Jókai. Hazánk 110. sz. melléklet.
 1545. *Ravasz László*. Jókai Mór. Kolozsv. tud. egyet. kör. Évkönyve. 1903/4. 186—194. l.
 1546. *Révész Béla*. Jókai pihen . . . Budap. Napló 30. sz.
 1547. *Réviczky Irma*. Csevegés Jókairól. Komáromi Hirl. 20. sz.
 1548. *S. J.* Jókai Borsodban. Ellenzék (Miskolcz) 61, 62, 64. sz.
 1549. *Sas Ede*. Jókai Mór. Aranyosvidék 30. sz.
 1550. *Simonji Zsigmond*. Jókai mint nyelvűvész. Nyelvőr 249—251. l.

1551. *Simonyi, Sigmund*. Jókai als Sprachkünstler. Ungarische Rundschau. 1. sz.
1552. *Solymossy Sándor dr.* Jókai írói egyénisége. Tanulók Lapja II. 13—15. sz.
1553. *Somló Sándor*. Jókai és Frankenburg. Orsz.-Világ 20. sz.
1554. *Stricker Mór dr.* Jókai Mór utolsó napjai. Korányi Frigyes dr. valamint saját jegyzetei alapján közli —. Orvosi Hetilap 20. sz. Külön is megjelent. (8-r. 7 l.)
1555. *Suszter Oszkár*. Jókai Mór. Zalaegerszegi áll. főgimn. értes. 1903/4. értes. 3—12. l.
1556. *Sz. J. Jókai Mór*. Magy. Állam 104. sz.
1557. *Szabó László*. Jókai élete és művei. Budapest, 1904. Budap. Hirl. (8-r. 367 l.) 3 K. — Ism. Budap. Hirl. 293. sz.
1558. *Szabó László*. Jókai mint politikus. Magy. Nemzet 267. sz.
1559. *Sziklay János dr.* Jókai pályája. Egyetértés 127. sz.
1560. *Sziklay János*. Jókai és a Balaton. Magy. Állam 105. sz.
1561. *Szini Gyula*. Jókai. Polt. Hetiszemle 19. sz.
1562. *Szomaházy István*. Jókai. Pesti Hirl. 126. sz.
1563. *Tábori Robert*. Jókai élete. Uj Idők 19. sz.
1564. *Tímár Szaniszló*. A gyász óráiban. Egyetértés 126. sz.
1565. *Tolnai Vilmos*. Jókai Mór Kárpáthy Zoltánjának XVIII. fejezetéhez. Philol. Közl. 271. l.
1566. *Türk Sándorné*. Emlékezés Jókaira. Miskolczi Napló 106. sz.
1567. *Ürmössy Lajos*. Jókai Erdélyben. Székely Nemzet 69. sz.
1568. *V. Jókai* humora a parlamentben. Vasár. Ujs. 22. sz.
1569. *V. S. Jókai* — számokban. Orsz.-Világ 20. sz.
1570. *Vadnai Károly*. A lappangó költő. Tolnai-Világ 20. sz.
1571. *Vadnay Tibor*. Jókai Mór. Közművelődés (S.-A.-Ujhely) 15. szám.
1572. *Vajda Béla dr.* Jókai. Magy. Zsidó Szemle 245—252, 331—354. l.
1573. *Váradi Antal*. Első találkozásom Jókaival. Orsz.-Vil. 20. sz.
1574. *Versényi György*. Jókai emlékezete. Erd. Muz. 433—446. l.
1575. *Vértess József*. Jókai. Székesfehérvár és vid. 55. sz.
1576. *Vészi József*. Örült-e vagy martir? Budapest. 1904. (8-r.)
1577. *Zboray Aladár*. Jókai Mór. Népjog. 22. sz.
1578. *Zöldi Márton*. Jókai bűnösei. P. Napló 135. sz.
1579. Jókai édesanyja. Uj Idők 20. sz.
1580. Jókai mint képviselő. Székely Nemzet 68. sz.
1581. Jókai tolla. Színház 20. sz.
1582. A mi Jókai-gyászunk. Komárom szab. kir. város legnagyobb fiának elhunytá alkalmából tartott gyászünnepek leírása az ünnepi beszédekkel. Kiadja Komárom szab. kir. város közönsége. Komárom, Spitzer S. ny. (1904.) (8-r. 38 l.)
1583. Jókai, Maurus. Siebenb. Deutsch. Tageblatt. 9236. sz. — Maurus Jókai und die Sachsen. U. o. 9243. sz.
1584. Jókai als Philosemit, Demokrat, Journalist und Politiker. Budap. Abendbl. 104. sz.
1585. *Kabos E. Pakots József*. Kabos Ede. Magy. Hirl. 355. sz.
1586. *Károlyi G. G. Szabó Mihály*. Károlyi Gáspár. (Koszorú 110. sz.) Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 16 l.) 8 f.

1587. G. Katona I. *Bakk Endre (Szentkatolnai)*. Geleji Katona István. Közérdek 84—86. sz.
1588. Katona J. Z. *Kiss Béla*. Katona József pesti diákéveiből. Tanulók Lapja II. 2. sz.
1589. *Kropf Lajos*. Bánk-bán az angol irodalomban. Budap. Szemle 118. köt. 70—81. l.
1590. *Szabó Jgnác dr.* Bánk mint férj. Kecskeméti kegyr. főgim. 1903/4. értes. 1—15. l. — Lásd 911, 1136, 2476. sz. a. is.
1591. Kazinczy F. *Kazinczy Ferencz* összes művei. III. osztály. Levelezés. XIV. kötet. Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzéteszi Váczy János dr. 1816. márczius 2. — 1816. december 31. Budapest, 1904. Akadémia (8-r. XLI, 587 l.) 10 K. — A XII. köt. ism. Császár Elemér. Phil. Közl. 206—214. l. — Az I—XIII. kötetet ism. Balassa József. Nyelvőr 94—102. l.
1592. *Kazinczy* két levele Szerdahelyi Lászlóhoz. Közli Thurzó Ferencz. Irod. tört. közlem. 233. l.
1593. *Kazinczy F.* levele Ferenczy Istvánhoz. (Széphalom jan. 4. 1825; Ujhely, aug. 19. 1828.) Közli Meller Simon. Művészet 290. l.
1594. *Kazinczy* «Széphalom és házi dolgaim» című feljegyzései. Közli Dékány Kálmán. Irod. tört. Közlem. 223—231. l.
1595. *Balassa J.* Kazinczy és a nyelvújítás. Ism. Tolnai Vilmos. Nyelvőr 248. l.
1596. Cs. A késmárki Kazinczy-emléktábla. Philol. Közl. 83. l.
1597. *Czeizel János*. Klopstock hatása Kazinczyra. Philol. Közl. 20—33, 127—141. l.
1598. *Czeizel János*. Kazinczy Ferencz legrégebbi ránk maradt verse. Philol. Közl. 529. l.
1599. *Czeizel János*. Kazinczy Ferencz «Daimonia» cz. költeménye. Philol. Közl. 703. l.
1600. *Czeizel János*. Kazinczy Ferencz «Az igazi nemes» cz. epigrammája. U. o. 704. l.
1601. *Leitner, Emilia*. Kazinczy auf dem Spielberg in Brünn. Budap. Tagblatt ápr. 17.
1602. *Scholz Friqyes*. A késmárki Kazinczy-emléktábla. Philol. Közl. 349. l.
1603. *Váczy János*. Kazinczy Ferencz levelezése. Akad. Értes. 111—126. l. (XIII. köt. ismertetése.) — Lásd 1265. sz. a. is.
1604. Kelmenfi. *Ferenczi Zoltán*. Kelmenfi László (Hazucha Ferencz) emlékezete. Kisfaludy Társ. Évlap. 38. köt. 48—50. l.
1605. Kemény Zs. *Loosz István*. Adatok Kemény Zsigmond «Zord idő» című regényének forrásaihoz. Irod. tört. Közlem. 45—60, 164—176. 286—298. l.
1606. Kis János. *Rossa Ferencz*. Kis János irodalmi jelentősége. Ism. Major károly. Philol. Közl. 166. l.
1607. Kiss József. *Kiss, Josef*. 1. Ein Grab. Übers. v. Ladislaus v. Neugebauer. Ungar. Rundschau 3. sz. — 2. Epitaph. U. o. 4. sz. — 3. Christus. U. o. 5. sz.
1608. *Kiš, Josif*. Jechova. S madjarskog preveo Laza Kostić. Letopis Mat. Srpske. Kuj. 226, 19—29. l.
1609. *Glatz Károly*. Kiss József. Irodalmi tanulmány. Budapest, Politzer. 1904. (8-r. 176 l.) 3 kor.

1610. **T. Kiss M.** *Gyalui Farkas*. Tótfalusi Kiss Miklós élete és dicsősége. Budapest 356. sz.
1611. **Kisfaludy Á. B. Ruschek Antal**. Kisfaludy Á. Béla mint költő. *Magy. Állam* 95. sz.
1612. **Kisfaludy K.** Kisfaludy Károly és az Aurora munkatársai. (Szenvey levele K. K.-hoz.) *Közli Darnay Kálmán*. *Az Ujság* 356. sz.
1613. *Esztegar László*. Kisfaludy Károly mint Pyrker fordítója. *Philol. Közl.* 701—703. l.
1614. *Lukinich Imre*. Kisfaludy Károly «A bankódó férj» cz. románcza. *Philol. Közl.* 80. l.
1615. *Móricz Zsigmond*. Kisfaludy Károly szerelme. *Az Ujság* 40. szám.
1616. *Viszota Gyula dr.* Kisfaludy Károly hagyatéka. Kisfaludy Társ. Évlapjai 38. köt. 81—154. l. — Lásd 911. sz. a. is.
1617. **Kisfaludy S. Gagyhy Dénes**. *Medina*. P. Napló 84. sz. (Kisfaludy Sándorról.)
1618. *Vojtkó Pál*. Badacsonyi szüret. (Epizód Kisfaludy Sándor életéből.) *Magy. Szó* 139. sz. és *Keszthelyi Hirl.* 26—28. sz.
1619. **Koháry I. Berkovics Miklós dr.** Gróf Koháry István. *Magy. Állam* 156—158. sz.
1620. **Kölcsey. Waldapfel János**. Kölcsey Parainesisének antik mintája. *Philol. Közl.* 425—427. l.
1621. **Komjáthy. Gedő Simon**. Komjáthy Jenő. *Magy. Szó* 287. szám.
1622. **Kossuth L.** — Lásd 1253, 1724. sz. a.
1623. **Lukácsi S. Lukácsi, Sándor**. Rigyokosa. Pozorišna igra u 3 čina, s pevanjem, napisao-, muzika od *Šándora Erkela*. Predstavljena 19. decembra 1904. *Ism. Chr. G. Pozorište God XX. Broj 43. R.* 234—235. l.
1624. **Madách I. Berta Ilona**. A nőkérdés «Az ember tragédiájában.» *Nemz. Nénevelés* 229—240. l.
1625. *Gyulai Agost dr.* Madách életéből. (Uránia. Népszerű tudományos felolvasások. 1.) Budapest, Hornyánszky V. ny. 1903. (8-r. 16 l.)
1626. *Palágyi Menyhért*. Madách Imre és Szontagh Pál barátsága. (Madách Luciferje). *Magy. Szó* 145. sz.
1627. *Palágyi Menyhért*. Madách lírai költészete. *Magy. Szó* 81. szám.
1628. *Siklóssy László*. Az ember tragédiája Prágában. *Vasár. Ujs.* 49. sz.
1629. **Makai E. Bródy Sándor**. Makai Emil. *Jövendő* 50. sz.
1630. **Gábor Andor**. Makai Emil. *Egyenlőség* 50. sz.
1631. **Kabos Ede**. Makai Emil. *Budap. Napló* 338. sz.
1632. **Molnár Géza**. Makai Emil. *Uj Idők* 49. sz.
1633. **Malonyay. Tábori Róbert**. Malonyay Dezső. *Uj Idők* 19. sz.
1634. **Martonfalvi. Novák Lajos**. Martonfalvi György «Veni Mecum»-a. *Sárosp. Füzetek* 28—38. l.
1635. **Medgyes. Horváth Emil, B. Dr.** Medgyes Lajos emlékezete. *Szolnok-Doboka* 32, 33. sz.
1636. *Versényi György*. Medgyes Lajos Désen. *Szolnok-Doboka* 32. szám.

1637. Méliusz. *Czakó Gyula*. Méliusz Juhász Péter élete és működése. Debreczen Város ny. (Szerző.) 1904. (8-r. 112 l.) 2 K.
1638. *Czakó Gyula*. Hol nyugszik Méliusz Péter. Közlöny. (Debreczen). 34. évf. 9, 10. sz.
1639. Mikes. *Dézsi Lajos*. Mikes fordításairól. Irod. tört. Közlem. 177—191. l.
1640. *Gaal Mózes*. Hűséges mind a sírig. Mikes Kelemen naplója. Tört. elbeszélés. 1902. Ism. Komáromy Lajos. Nemz. Nevelés 133. l.
1641. *Miklós Ferencz*. Mikes törökországi leveleiről. Irod. tört. Közlem. 299—316, 437—448. l.
1642. *Pásztor*. Mikes Kelemen szülőfaluja. Vasár. Ujs. 51. sz.
1643. Mikszáth. *Keszler József*. Mikszáth Kálmán és Kortársai. Az Ujság 120. sz.
1644. Sz. Molnár A. G. *Szabó Mihály*. Szenczi Molnár Albert (a zsoltárfordító). 1574—1638. (Koszorú 92) Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 19 l.) 8 f.
1645. *Wertner Mór dr.* «Szenczi» Molnár Albert születési helye. Erd. Muz. 373—380. l.
1646. *Nádasdy F. Vértesy Jenő*. Nádasdy Ferencz mint író. Századok 1904. 47—57. l. és Magy. Állam 24, 25. sz.
1647. *Neményi A. Rothhauser, Max*. Ambrus Neményi. Pester Lloyd 303. reg. sz.
1648. *Neményi Ambrus*. 1852—1904. (Képpel.) Vasár. Ujs. 51. sz.
1649. *Névy. Schak Béla*. Névy László. 1841—1902. Magy. Pædag. 65—76. l.
1650. *Oláh M. Noszky Ödön dr.* Oláh Miklós levelezése a németalföldi humanistákkal. Érsekújvári kath. főgymn. 1903 4. értes. 3—29. l.
1651. *Pákh. Oravetz Ödön dr.* Pákh Albert emlékezete. Rozsnyói Hiradó 11. sz.
1652. *Schöpplin Aladár*. Pákh Albert. Vasár. Ujs. 10. sz.
1653. Pákh Albert családja. Vasár. Ujs. 10. sz.
1654. *Pálffy A. Szvacsek-Vári Rezső*. Erdődi Pálffy Albert. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest. 1904. Franklin-T. (8-r. VIII. 194 l.) 3 K.
1655. *Pállya. Horváth Cyrill dr.* Adalékok Pállya István műveihöz. Philol. Közl. 433—457, 735—755, 828—845. l.
1656. *Pap Gábor. P. G. Néhaj Pap Gábor ismeretlen költeményei*. Komáromi Ujs. 31. sz.
1657. *Pap Gy. Pap Gyula (Nógrádi)*. (Képpel.) a—s. Uj Idők 1. szám.
1658. *Pázmány P. Erdélyi Károly dr.* Pázmány prédikációinak I. kötete. Havi Közl. 882—889. hasáb.
1659. *Jánus*. Pázmány Péter emléke. Magy. Magy. Állam 121. sz.
1660. *Péchy S. Péchy Simon* levele 1614. és 1630-ból. Közli dr. Wass Miklós. Kereszt. Magvető 274, 275. l.
1661. *Péczy J. Ijj. Péczy József* levelezése iróbarátaival. Közli Balkányi Kálmán. Irod. tört. Közlem. 61—83, 192—208, 320—330. lap.
1662. *Bausz Teodorik*. Ünnepi beszéd ifj. Péczy József és Tóth Lőrincz emléktáblája leleplezése alkalmával. Komáromi Ujs. 41. sz.

1663. *Junius*. Péczely József. Budap. Hirl. 281. sz.
1664. *Pelbárt*. *Bleyer Jakab*. Adalék Pelbárt irodalmi hatásához. Philol. Közl. 398—403. l.
1665. *Katona Lajos*. Temesvári Pelbárt példái. 1902. Ism. dr. Z. Egyet. Kritik. Lapok 4. sz. (Religio mellékl., 1904.)
1666. *Marmorstein Arthur*. Temesvári Pelbárt egy példájának eredetéhez. Philol. Közl. 1904. 50—54. l.
1667. *Petelei*. *Mikes Lajos*. Petelei István. (Képpel.) Vasár. Ujs. 50. sz.
1668. *Petőfi S. Petőfi, Alessandro*. Perle d'Amore. Traduz. Giuseppe Gassone. Ism. Erődi Béla. Budap. Hirl. 75. sz.
1669. *Petőfi, Alexander*. Z básni Alexandra-ho Preložil *Hviezdoslav*. 1. Tisa. — 2. Kvetý. — 3. Kde deva krom teba, čo vládala by... 4. Musa a mladucha. (Voľný preklad.) Poesia. Slov. Pohľ. Ročník XXIV. 295—300. l. — 5. Palác a chalupka. — 6. Basnici XIX. stoletia. — 7. Trpký život, sladká úbos. — 8. Vietor. U. o. 168—172. l. — 9. Kraj dediny krčma vetchá. — 10. Na konci septembra. — 11. Hviezdnaté nebo. — 12. Krásneho vzhodu. — 13. Usmej sa mi!... U. o. 659—664. lap.
1670. *Altenburg Adolf*. Petőfi, az Alföld költője. Polg. isk. Közl. 216—228. l.
1671. *Barabás Endre*. Petőfi utolsó huszonnegy órája. Vasár. Ujs. 30. sz.
1672. *Barabás Endre*. Petőfi utolsóelőtti napja és utolsó vacsorája. Uj Idők 31. sz.
1673. *Egressy Ákos*. Pályám emlékeiből. Petőfi halálának 55-ik évfordulója alkalmával. Magyarország 184. sz.
1674. *Farkas Emőd*. Petőfi. Regényes korrajz. Budapest, Rózsa K. és neje. 1904. (8-r. 445 l.) — Először megjelent a «Budapest» 1901. évfolyamában.
1675. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi és a szabadság eszméje. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 11 l.)
1676. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi jelszava. Kisfaludy Társ. Évlapjai 38. köt. 65—78. l.
1677. *Gagyhy Dénes*. Petőfi Székesfehérvárott. P. Napló 306. sz.
1678. *Gopcsa Endre*. Az apostol. 1902. Ism. Pap Ferencz. Philol. Közl. 153. l.
1679. *Gyökössy Endre*. Petőfi Zoltán Szarvason. Uj Idők 16. sz.
1680. *Hórváth Balázs dr.* Ünnepi beszéd a Petőfi-Tompa emléktábla leleplezésénél. Abauj-Kassai Közl. 61. sz.
1681. *Károlyi Gyula*. Petőfi. Magy. Szó 306. sz.
1682. *Keve*. Petőfi márczius 15. után. Uj Idők 11. sz.
1683. *Miklós Elemér*. Petőfi és Béranger. Budapest, Singer és Wolfner. 1904. (8-r. 75 l.) 1 K. 50. — Ism. Téri József. Irod. tört. Közlem. 379—381. l. s—l. Philol. Közl. 852—854. l.
1684. *Oravecz Ödön*. János vitéz. Rozsnyó, 1903. Ism. Pap Ferencz. Philol. Közl. 856. l.
1685. *Oravecz Ödön*. János vitéz és Toldi. Csokonai Lapok 7. sz. — «János vitéz» története. U. o. 9—11. sz.
1686. *Pap Ferencz*. Petőfi Szalk-Szent-Mártonban. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 343. l.

1687. *Perényi József dr.* Petőfi és Szemere Miklós. Zemplénvárm. Kazinczy kör I. évkönyve. 102—111. l.
1688. *Péterfy Tamás.* Petőfi-regék. A Segesvárnál eltűnt nagy költőről szóló népmesék gyűjteménye. 2. kiadás. Budapest, 1904. Kilián utóda. (8-r. 67 l.) 1 K.
1689. *Stuhlmann Patrik dr.* Petőfi és Tompa Kassán. Abauj-Kassai Közl. 60. sz.
1690. *Sz. A. Petőfi- és Tompa-émlék Kassán.* (Képpel.) Vasár. Ujs. 21. sz.
1691. Tanítványaink hódolata Petőfi és Tompa emlékének. Kassai főgim. 1903 4. értes. 1—9. l.
1692. *Tyóth S(ándor).* Petőfi költészete. Ism. Major Károly. Philol. Közl. 342 l.
1693. *Váczy István.* Petőfi és a szabadságharc költészete. Selmecbányai Hiradó 10. sz.
1694. *Vári Rezső.* Petőfi Sándor mint színész. Színház és Élet 32. szám.
1695. *Yolland, Dr. Arthur B.* Alexander Petőfi. Hungary II. 9. s kv. sz.
1696. Petőfi emlékezete. Debreczeni főisk. Lapok 46. évf. 6. sz.
1697. Petőfi-émléktábla Székesfehérvárott. Színház és Élet 46. sz.
1698. Petőfi lakása Székesfehérvárott. Vasár. Ujs. 46. sz. — Lásd. 559—566, 911, 1253, 1265, 1520. sz. a. is.
1699. *Vutkovich Sándor dr. id.* Petőfi Zoltán. Pozsony, Wigand ny. 1904. (8-r. 26 l.)
1700. Petőfiné. *Petőfiné* két ismeretlen levele. Közli Sydney Carton. Uj Idők 32. sz.
1701. *Jánossy Gábor.* Szeptember végén. (Emlékezés Szendrey Juliára.) P. Hirl. 265. sz.
1702. *Petrőczy K. Antalfy Endre.* Petrőczy Katalin Szidónia élete és munkái. 1664—1708. Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 122 l.) 80 f.
1703. *Radvánszky J. B. Radvánszky Béla.* Radvánszky János versei. 1666—1738. Irod. tört. Közlem. 129—146, 266—285. l.
1704. *Radvánszky Béla br.* Radvánszky János mint költő. (Kivonat.) Akad. Értes. 69—73. l.
1705. *Rákosi J. Bródy Sándor.* Rákosi Jenő. Jövendő 35. sz.
1706. *Gyalui Farkas.* Magyar színművek a külföldön. Rákosi J. Aesopusa. Színház és Élet 49. sz.
1707. *Rudnyánszky Gyula.* Ezópus. Színház és Élet 40. sz.
1708. *Révai. Rubinyi Mózes dr.* Révai Miklós élete és nyelvészeti törekvései. Szemelvényekkel. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. 13.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 71 l.) 50 f. — Ism. Tolnai Vilmos. Nyelvőr 348. l.
1709. *Reviczky. Kapossy Lucián dr.* Az Emma-dalok. Csokonai Lapok 7—9. sz.
- 1710a. *Rimay J. Rimay János* munkái. A Radvánszky- és a sajkókazai codexek szövege szerint kiadja Bárány Radvánszky Béla. Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. VIII, 380 l.) 9 K. — A végén: Függelék. Balassa és Rimay «Istenes énekei»-nek bibliographiája. Összeállította Dr. Dézsi Lajos. (113 l.)

- 1710b. *Radvánszky Béla br.* Rimay János szerelmes versei. Bud. Szemle 118. k. 371—382. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 12 l.)
1711. *Lukinich Imre.* Rimay János életéhez. Philol. Közl. 518. l.
1712. **B. Szabó D. Simai Ödön.** Baróti Szabó Dávid és a nyelvújítás szótára. Nyelvőr 271—277. l.
1713. *Szélyes Dénes.* Baróti Szabó Dávid. — Ism. Czeizel János Philol. Közl. 257—259. l.
1714. *Szabolcska. Szabolcska, Michael.* Waldesmorgen. Übers. von Irene Cserhalmi. Ungar. Rundschau 3. sz.
1715. *Szamosközi. Hegedűs István.* Szamosközzy költői maradványai. Századok 344—350. l.
1716. *Szász G. Nagy Károly.* Szász Gerő. 1831—1904. Erdélyi Protest. Lap 18. sz.
1717. Szász Gerő. (Képpel). Vasár. Ujs. 20. sz.
1718. **Szász K. Szász, Karl.** Ungarische Musik! Übers. v. A. H. Ungar. Rundschau 5. sz.
1719. *Novák Sándor.* Szász Károly élete és művei. Mezőkövesd. (Sárospatak, Trócsányi.) (8-r. 133 l.) 2 K 40 f. — Ism. Magy. Szó 88. sz. — Lásd 1355. sz. a. is.
1720. **Széchenyi I. Széchenyi István gróf** munkái II. sorozat. Sajtó alá rendezi Szily Kálmán. I. kötet. Bevezetésül, Gyulai Pál: gr. Széchenyi István mint író. Kautz Gyula: a) A «Hitel» és b) A «Világ» méltatása. Budapest, 1904. Akademia. (8-r. LXXVII, 244, 379 l.) 10 K.
1721. *Balogh Pál.* A legnagyobb magyarról. Széchenyi István gróf élete és működése. (Magyar könyvtár 404.) Budapest, 1904. Lampel R. (16-r. 64 l.) 30 f.
1722. *Beksics Gusztáv.* Széchenyi és a magyar Alföld. Magy. Nemzet 308. sz.
1723. *Botond.* Gróf Széchenyi István. Magy. Állam 80. sz.
1724. *Dudek János dr.* Széchenyi, Deák, Kossuth. Alkotmány 133. szám.
1725. *Friedreich István.* Széchenyi művei. Ism. Alkotmány 276. sz. 10. l.
1726. *Gaal Jenő.* Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk. 1903. Ism. Jászi Oszkár. Huszadik Század IX. köt. 150—153. l.
1727. *Imre Sándor dr.* Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről. Budapest, 1904. Politzer. (8-r. 273 l.) 5 K. — Ism. Dr. Székely György. Sárosp. Füzetek 66—71. l.
1728. *Kautz Gyula.* Beöthy Ákos Gróf Széchenyi Istvánról. Budap. Szemle 118. köt. 288—290. l.
1729. *Milhoffer Sándor.* Gr Széchenyi István lelki világa. 1902. Ism. y—s. Századok 569. l.
1730. *Pompéry Aurél dr.* A nagycenki kastély éjjeli látogatója. Bud. Hirl. 265. sz. — Falk Miksa levele. U. o. 267. sz. — Nagy Sándor levele. U. o. 270. sz. 6. lap.
1731. *Solyomossy Endre.* Gróf Széchenyi Istvánról. Nagy Küküllő 15—17. sz.
1732. *Viszota Gyula.* Széchenyi István politikája 1842—45-ben. Budap. Szemle 120. köt. 361—387. l. — Lásd 1253. sz. a. is.
1733. **Szemere M. MórícZ Zsigmond.** A táblabíró poéta. (Emlékezés Szemere Miklósrá.) Magy. Szó 143. sz. — Lásd 1687. sz. a. is.

1734. Szigeti J. *Szigeti, J.* Stari baka i sin mu chusar. Pozorišna igra u 3 čina, s pevanjem, napisao — za Srpsku pozornicu prerađili Jovan Gyorgyevič i L. Ilić. Predstavlen 6. (19.) decembra 1904. *Ism. Chr., J. Pozorište. God. XXIX. 35. sz. 199. l.* — Lásd 911. sz. a. is.
1735. Szigligeti. *Szigligeti, E.* «Ciganin.» Pozorišna igra u 3 čina, s pevanjem i igranjem. Preveo M. J. Šimić, za pozornicu udesio A. Hadžić. *Muzika od A. Milčinskog. Ism. Chr. J. Pozorište. God. XXX. 8. sz. 30—31. l.*
1736. *Ábrányi Emil.* Szigligeti Ede. *Budap. Napló 68. sz.*
1737. *Kétly Károlyné.* Szigligeti emléke. *Új Idők 10. sz.*
1738. *Naményi Lajos.* Szigligeti-kéziratok a Nemzeti Múzeumban. *Vasár. Ujs. 12. sz.*
1739. (p. gy.) *Liliomfi.* *Magy. Nemzet 58. sz.*
1740. *T. R.* Szigligeti Ede emlékezete. *P. Napló 68. sz.*
1741. *Törs Kálmán.* Szigligetiről. *Vasár. Ujs. 11. sz.*
1742. Szigligeti Ede. 1814—1878. (Képpel). *Vasár. Ujs. 11. sz.* — Lásd 911. sz. a. is.
1743. *Szikra. Bródy Sándor.* Gräfin Szikra. *Neues Budap. Abendbl. 219. sz.*
1744. *Szikra.* A fölfelé züllök. *Ism. L. Budap. Hirl. 126. sz.* — *Rothhauser M. P. Lloyd 96. reg. sz.* — *Pakots József. M. Hirl. 128. sz.* — *Magy. Közélet 19. sz.* — *Magy. Szemle 19. sz.* — *Hét 20. sz.*
1745. *Szombathi J. Horváth Cyrill.* Adalékok Szombathi János irodalmi munkásságához. *Sárosp. Füz. 81—96. 145—160. l.*
1746. *Tolnai L. Jakab Odön.* Tolnai Lajos. *Kisfaludy-Társaság Évlapjai 38. köt. 160—181. l.*
1747. *Palágyi Menyhért.* Tolnai Lajos. *M. Szó 64. sz.*
1748. *Töltényi. Simai Odön.* Töltényi Szaniszló pályája és hátrahagyott iratai. *Philol. Közl. 471—477. l.*
1749. *Tompa. Tompa Mihály* három kiadatlan költeménye. *Közli Rutkai Gyula. Közérdek (Ujpest) 7—9. sz.*
1750. *Tompa-reliquiák.* *Sárosp. Füzetek 78—80. l.*
1751. *Albert József.* Apróságok Tompa Mihály életéből. *Nyugat-magy. Híradó 202. sz.*
1752. *Marikorszky Menyhért.* Tompa virágregéi. *Máramar. Lapok 11, 12. sz.* — Lásd 1680, 1689—91. sz. a. is.
1753. *Tóth L. Vecsey Tamás.* Tóth Lőrincz emlékezete. (A m. t. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XI. köt. 12. sz.) *Budapest, 1904. Akademia (8-r. 35 l.) 1 K.*
1754. *Tóth Lőrincz.* (Képpel.) *Athenæum nagy naptára. 61. l.* — Lásd 1662. sz. a. is.
1755. *Vajda J. Bródy Mihály.* Vajda János. *Orsz.-Világ 11—16. sz.* — Önállóan is megjelent. (8-r. 52 l.)
1756. *Gedő Simon.* Vajda János. *Magy. Szó 161. sz.*
1757. *Gedő Simon.* Vajda János költészete. *U. o. 238, 239. sz.*
1758. *Vas Gereben. Cholnoky Viktor.* *Vas Gereben. Polit. Heti-szemle 25. sz.*
1759. *Cs. G.* *Vas Gereben. Fejérmegy. Napló 73. sz.*
1760. *Ekese.* *Vas Gereben. 1823—1867. Az Ujság 169. sz.*
1761. *Keve.* *Vas Gereben. Új Idők 26. sz.*
1762. *Látó.* *Vas Gereben. Magy. Paizs 24. sz.*

1763. *Rákosi Jenő*. Emlékezés Vas Gereben szülőházának emléktáblájánál. Orsz.-Világ 26. sz.

1764. Emléktábla Vas Gereben szülőházán. (Képpel.) Vasár. Ujs. 26. szám.

1765. *Verseghy*. Szemelvények *Verseghy* nyelvtudományi műveiből. Összeállította Császár Elemér dr. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. 11.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 72 l.) 50 f. — Ism. Tolnai Vilmos. Nyelvőr 348. l.

1766. *Császár Elemér*. *Verseghy* Ferencz élete. Ism. Váczy János. Századok 1904. 70—75. l. — Londesz Elek. P. Napló 1904. 28. sz. — Baros Gyula. Erd. Muz. 82—85. l. — Rubinyi Mózes. Nyelvőr 25—32. l.

1767. *Londesz Elek*. *Verseghy*. P. Napló 28. sz. (Egyuttal ismerteti Császár E. munkáját.)

1768. *Virág B. Virág Benedek* élete és költészete. Szemelvényekkel. Egybeállította s magyarázatokkal és jegyzetekkel ellátta Bán Aladár dr. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. 12.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 72 l.) 50 f.

1769. *Vörösmarty. Vörösmarty Mihály*. Zalán futása. 12. kiadás. Bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Erdélyi Pál. (Jeles írók iskolai tára. 86. köt.) Budapest. 1904. Franklin-T. (8-r. 252 l.) 1 K 60 f. — Ism. Négyesy László. Hivat. Közl. 10. sz.

1770. *Bayer József*. A «Vérnász» első előadásai a vidéken. Irod. tört. Közlem. 257—265. l.

1771. *Beney Antal*. *Vörösmarty Mihály*. Maros 95. sz.

1772. *Berkovics Miklós*. Szép Ilonka. Magy. Szemle 48. sz.

1773. *Fürst Aladár dr.* *Vörösmarty Mihály* és Székesfehérvár. Székesfehérv. főrealisk. 1903 4. értés. 3—14. l.

1774. *Kiss Ernő dr.* *Vörösmarty* és krónikásaink. Erd. Múz. 233—248. l. — Külön is megjelent. (8 r. 8 l.)

1775. *Kiss Ernő dr.* *Vörösmarty* szelleme. Szépirod. Kert 2. sz.

1776. *Koltai Virgil dr.* *Vörösmarty* szobra előtt. Székesfeh. és vid. 62. sz.

1777. *Kont, Ignace*. Un poète hongrois. Michel *Vörösmarty*. 1903. Ism. Kropf Lajos. Századok 797. l.

1778. *Madai Gyula*. *Vörösmarty*. Egyet. Lapok XIX. évf. 6. sz. — Lásd 1253. sz. a. is.

1779. *Wesselényi M. Papp Viktor*. Idősb Wesselényi Miklós és a magyar színészet. Szilágy 35. sz.

1780. *B. Wesselényi Miklós* levelei Deák Ferenczhez. 1841—1850. Közl. Dr. Ferenczi Zoltán. Tört. Tár. 292—355. l.

1781. *Zichy G. Zichy, Gr. Géza*. Ein Weib starb heute hier im Hause . . . übers. v. Ladislaus v. Neugebauer. Ung. Rundschau 4. sz.

1782. *Zrinyi M. Domonkos József*. Zrinyi és Gyöngyösi. Debreczeni főisk. Lapok 47. évf. 5—7. sz.

1783. *Harmos Sándor*. Zrinyi Viola-idylljei. Philol. Közl. 523—525. lap.

1784. *Kobzi János*. Zrinyiasz. Ism. Császár Ernő. Philol. Közl. 59. lap.

1785. *B. Nagy Lajos*. Mozzanatok a Zrinyiek életéből. (A két gyermek Zrinyi.) Magy. Állam 198. sz.

1786. *Vén Kurucz*. Gróf Zrinyi Miklós. Magy. Állam 132. sz.
 1787. *Wlassics Gyula*. Zrinyi Miklós emlékezete. Akad. Értes.
 395—403. l.

4. Magyar nyelvészet.

1788. Az asztalos mesterség szótára. Kecskemét. Fekete M. ny.
 (2-r. 1 levél.)
 1789. *Ásboth Oszkár*. A magyar nyelv árja és kaukázusi elemei.
 Nyelvt. Közlem. 100—121. l. — Eleje a mult évi folyamában.
 1790. *Atovich F.* Nyitra környékén élő magyarok nyelvéről.
 Nyitramegyei Ellenőr 15—17. sz.
 1791. *Babos László*. A magyar nyelv. (X.) Magy. Paizs 19. sz.
 1792. *Badányi Mátyás*. Francia eredetű magyar-tót szók. Nyelvőr
 352. lap.
 1793. *Balassa József*. Magyar fonétika. A hangok és beszéd
 fiziológiai elemzése. (Magyar Hangtan. I.) A Phonétika elemeinek
 II. teljesen átdolgozott kiadása. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. IV,
 166 l.) 2 K. 50 f. — Ism. Rubinyi Mózes. Keleti Szemle 282—287. l. —
 Munkácsi B. Ethnogr. 166. l. — Gombocz Zoltán. Nyelvt. Közlem.
 235—240. l. — Rubinyi Mózes. Nyelvőr 279—283. l.
 1794. *Balassa J.* A magyar fonétika átírása. Nyelvt. Közlem. 475. l.
 1795. *Bálint-Illyés Gabriel (de Szentkatolna)*. Lexicon cabardico-
 hungarico-latinum. Kolozsvár, 1904. Stein J. (8-r. XXIII, 611 l.) 20 K.
 1796. *Balogh Péter*. A nyelvtani és matematikai műszók egy-
 ségéről. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 400. l.
 1797. *Baranyai Zoltán*. A tengerészet mesterszavai. Nyelvőr
 284. l. — Radó Antal. U. o. 352. l.
 1798. *Barcsa János*. A nyelvtani és matematikai műszók egy-
 ségéről. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 398—400. l.
 1799. *Barcsa János dr.* A nyelvtani és matematikai műszók
 egyöntetősége. Magy. Tanítóképző XIX. évf. 230. l.
 1800. *Barcsa János*. Adalék a nyelvújítás történetéhez. Nyelvőr
 402—404. l.
 1801. *Baros Gyula*. Jelentéstani jegyzetek Dessewffy József
 gróf munkáiban. Nyelvőr 102—109. l.
 1802. *Beke Ödön*. A pápavidéki nyelvjárás. Pápai Hirl. 19. sz.
 1803. *Birkás Géza*. Az orthológia bukása. Magy. Szemle 6. sz.
 1804. *Fiók Károly*. A «Brassó» név és egy magyar hangtörvény.
 Philol. Közl. 666—675. l.
 1805. *Frank Lajos*. Az idegen szavak helyes elválasztása. Buda-
 pest, 1904. (8-r.) 1 K. 40 f. Ism. Grafikai Szemle 6. sz.
 1806. *Frecskay István*. Mesterségek szótára. A m. t. Akadémia
 megbízásából. 35. füzet. Molnármesterség. Budapest, 1904. Hornyánszky
 V. (8-r. 34 l.) 20 f.
 1807. *Gábor Ignác*. A magyar ősi ritmus. Nyelvőr 537—545. l.
 1808. *Gombocz Zoltán*. Török jövevényszavaink kérdéséhez. U. o.
 545—549. l.
 1809. *Grčić, Jovan*. Rečnik srpskog i madjarskog jezika. Magyar
 és szerb nyelv szótára. Ujvidék 1902. Ism. Gyiszalovits Veszelin. Letopis
 Matice Srpske. Knj. 223. i 224. 221—228. l.

1810. *Gyárfás I. Tihamér dr.* Brassói-e vagy brassai? Brassói kath. főgymn. 1903 4. értés. 3—25. l.
1811. *Gyárfás I. Tihamér dr.* Brassói-e vagy brassai? — Az iskolai színjátékokról. Brassó, 1904. (8-r. 29 l.)
1812. *Haag Károly.* A nyelvjárások tanulmányozásának egy új módszeréről. Nyelvőr 328—333. l.
1813. *Hamrai Lajos dr.* Egy csomó magyartalanság. Magyar Szó 1, 22. sz.
1814. *Horger Antal.* A -té képző. Nyelvőr 258—261. l.
1815. *Horger Antal.* Székelyudvarhelytől Brassóig. U. o. 445—451. lap.
1816. *Horger Antal.* A Brassó név és egy magyar haugtörvény. U. o. 489—495. l.
1817. *Joannovics György.* Helyes mondatszerkesztés. U. o. 159—162. lap.
1818. *Jókai Mór.* A magyar gyermek nyelve. Jövendő 19. sz.
1819. *Kaleta Máté.* A határozók különböző osztályozása s ezen osztályozások bírálatos ismertetése. Nyitrai kath. főgim. 1903/4. értés. 3—18. l.
1820. *Kalmár Elek.* A jelző. Nyelvt. Közlem. 75—99. l.
1821. *Kalmár Elek.* A magyar consecutio temporum. Nyelvőr 495—504. l.
1822. *Kelemen Béla.* Magyar és német kézi szótár, tekintettel a két nyelv szólásaira. I. Német-magyar rész. II. Magyar-német rész. (Az új helyesírással.) (Német cím.) Budapest (1904.) Athenæum (8-r. VIII, 512; IV, 528 l.) 16 K.
1823. *Keszthelyi Miklós.* Ellentétre alapított analógia. (Szily K. értekezése.) Nyelvőr 573—575. l.
1824. *Kicska Emil.* Két álláspont. U. o. 373—382, 451—458. l.
1825. *Komoróczy Miklós.* Két különös nyelvjárásról. U. o. 221—223. lap.
1826. *Koritsánszky Ottó.* A -si és -tányi, -tényi képzőről. U. o. 228. l.
1827. *Kovách Aladár.* A tolnamegyei Sárköz nyelvjárása. U. o. 267—271, 333—338. l.
1828. *Kulcsár Endre.* Magyar nyelv művészek. 1. Kármán József. U. o. 1—6. l.
1829. A magyar nyelvújítás szótárához. Kiss Ernő. Baranyai Zoltán. Löw Immanuel. U. o. 154—158. l.
1830. *Melich János.* Szláv jövevényszavaink. Nyelvt. Közlem. 12—54, 172—216, 241—354. l. Eleje a múlt évi folyamban.
1831. *Melich János.* Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez. Nyelvt. Közlem. 132—147. l.
1832. *Melich János.* Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez. Akad. Értés. 404—408. l.
1833. *Melich János.* A brassói latin-magyar szótártöredék. Akad. Értés. 408. l.
1834. A miskolci kir. kath. gimnázium terminológiája. Miskolcz, Stamberger B. ny. 1904. (8-r. 14 l.)
1835. *Mistelí Ferencz.* A magyar kötőszókról. Nyelvőr 144—151, 200—211. l.

1836. *Munkácsi Bernát*. Alán nyelvenlékek szókincsünkben. Ethnogr 1—19. l. — Kivonat az Akad. Értes. 105—110. l.
1837. *Munkácsi, Dr. Bernhard*. Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze. Keleti Szemle 304—329. l.
1838. *Némédi Dezső*. Lehr népnyelvi csudái. Nyelvőr 110—112. l. — Kovách Aladár. U. o. 163—166. l.
1839. A német-magyar szótárhoz. Kimnach Ödön. Tolnai Vilmos. U. o. 343—348. l.
1840. Nyelvészeti füzetek. Szerkeszti Simonyi Zsigmond. Budapest. Athenäum. (8-r.) 11. füzet. *Simonyi Zsigmond*. Elvönás. (Elemző szóalkotás.) (72 l.) 1 K 50. f. — 12. f. *Székely Ábrahám*. Alanytalan mondataink alanyáról. (56 l.) 1 K 50 f. — 13. f. *Erdélyi Lajos. Horger Antal, Szemkő Aladár*. Nyelvjárás tanulmányok II. (47 l.) 1 K 50 f. — 14. f. *Simai Ödön dr.* Dugonics András mint nyelvújító (58 l.) 1 K 50 f. — 15. f. *Simonyi Zsigmond*. A nyelvtörténeti szótár. I. Bartha József, Melich János és Szilasi Móricz közreműködésével. (8-r. IV, 124 l.) 1 K. — 16. f. *Berze Nagy János*. A hevesmegyei nyelvjárás. (8-r. 53 l.) 1 K 50 f.
1841. Nyelvtörténeti szótár. *Ballagi Aladár*. Régi magyar nyelvünk és a nyelvtörténeti szótár. I. kötet I. fele. Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 448 l.) 8 K. — Ism. Szily Kálmán. Bud. Szemle 117. köt. 461—471. l. — Figyelő. Nyelvt. Közlem. 122—126. l. — Rubinyi Mózes. Liter. Centr. Bl. 45. sz. — Ballagi válasza. U. o. 50. sz. Rubinyi felelete. U. o. 50. sz. — ifj. B. Zs. Magy. Pestalozzi. 8. sz. — Ferenczy József. Egy ledőlt szobor. Magy. Nemzet 24. sz. — Móricz Zs. Az Ujság 31. sz. — Szilassy Zs. U. o. 62. sz. — Déri Gyula. Egvetértés 44. sz. — Ignotus. Magy. Hirl. 33. sz. — Sz. J. Magy. Állam 25. sz. — Balassa József. A magyar nyelvtudomány és Ballagi Aladár könyve. Magy. Nemzet 41. sz.
1842. *Ballagi Aladár*. A magyar nyelv barátaihoz. A «Nyelvtörténeti Szótár» szerkesztőjének védekezése alkalmából. Budapest, 1904. Franklin t. (8-r. 30 l.) 50 f.
1843. *Bartha József dr.* A Nyelvtörténeti Szótár ügye. Tanár-egyl. Közl. 37. évf. 27, 28. sz.
1844. *Göröcsöni Dénes*. Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár. Alkotmány 24. sz. — Még egyszer Régi magyar nyelvünk és a Nyelvtörténeti Szótár. U. o. 30. sz.
1845. *Göröcsöni Dénes*. Simonyi, Balassa, Szilasi. Alkotmány 59. sz.
1846. *Horger Antal*. A nyelvtörténeti Szótár. Brassói Lapok 42. szám.
1847. *Karvaly*. A nemzeti makulatura. Magy. Állam 36. sz. (Nyelvt. Szótárról.)
1848. *Kropf Lajos*. Bodnár-féle filozófia és Ballagi-féle nyelvtörténet. Nyelvőr 365. l.
1849. *Melich János*. Laikusok évada. (A Nyelvtörténeti Szótár bírálatáról.) Nyelvőr 121—133. l.
1850. Mi hasznát vettük a Nyelvtörténeti Szótárnak? *Horger Antal, Radó Antal*. Nyelvőr 151—154. l. Kalmár Elek. Melich János. Molecz Béla. Tóth Béla. U. o. 213—221. l.
1851. *Pír*. A nyelvtörténeti szótár ügye. Magyar Szó 23. sz.
1852. *Simonyi Zsigmond*. A nyelvtörténeti szótárról. (Első válasz

- Ballagi A. könyvére.) Nyelvőr 65—81. — Valótlanság, ferdítés, tudatlanság. (Harmadik válasz. U. o. 185—200 l. — Hogy készülnek a nagy szótárak? (A NySz. birálatára — egyelőre — utolsó válasz.) U. o. 425—444. l. — II-ik választ lásd 1849. sz. a.
1853. *Szász Zoltán*. Nyelvész-háborúság. Jövendő 10. sz.
1854. *Szily Kálmán*. Nyílt levél a szerkesztőhöz. Budapest. Szemle 118. köt. 477. l.
1855. *Tóth Béla*. Esti levél. (Jakab hirdet.) Pesti Hirl. 48. sz.
1856. *Tóth Béla*. 1. Esti levél. (A birka és a helyesírás.) Pesti Hirl. 63. sz. — Esti levél. (Rohodár). U. o. 67. sz.
1857. A Nyelvtörténeti Szótárhoz. Nyelvőr 277—279. l.
1858. Oklevél-szótár, magyar —. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. Legnagyobb részüket gyűjtötte Szamota István. A magyar tud. Akadémia megbízásából szótárrá szerkesztette Zolnai Gyula. 8—11. füzet. (Kútas—Szállás.) Budapest, 1904. Hornyánszky V. (4-r. 561—880 l.) Egy füzet 1 K 50 f.
1859. *Pálfi Márton*. Az «artikulus» magyarjai. Nyelvőr 518. l.
1860. *Patyi István*. Igeképzés névszókából a rábaközi nyelvjárásban. U. o. 412. l.
1861. *Patyi István*. Sajátságos ragok a rábaközi nyelvjárásban. U. o. 523. l.
1862. *Pongrácz Sándor dr.* Megrendelési felhívás a magyar nyelv szerkezete, története és szótára című munkára. Budapest, 1905. Rózsa K. és neje nv. (8-r. 36 l.)
1863. *Porcs János*. A kérdő e szócska. Ellenzék (Miskolcz) 95. sz.
1864. *Réthei Prikkel Marián dr.* A nyelvészet. Pápai kath. főgym. értes. 1903. 4. 3—37. l. — Ism. Rubinyi Mózes. Nyelvőr 473. l.
1865. *Puhala Sándor*. Rokonértelmű szók. Doktori értekezés. Budapest, Stephaneum 1904. (8-r. 44 l.)
1866. *Radó Antal*. Idegen szavak szótára. Egyúttal a nálunk használatos idegen nyelvű szólásmódok és szólóigék magyarazata. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. X, 182 l.) 4 K.
1867. *Rakodczay Pál*. A ragozó módszer kérdéséhez. Polg. isk. Közl. 307—310. l.
1868. *Rényi Ignác*. Közmondásaink történetéhez. Nyelvőr 34—38. lap.
1869. *Révai Miklós*. Révai a nyelvtisztaságról. U. o. 82—87. l.
1870. *Réger Béla*. Az «articulus» magyarjai. U. o. 395—397. l.
1871. *Rubinyi Mózes*. Irodalmi köznyelvünk szókincse. U. o. 505—513. l.
1872. *Salgó Tarján*. A Budapesti Hirlap helyesírása. U. o. 458—461. l.
1873. *Schmidt József*. A Fiók-féle hangtörvény. Philol. Közl. 764—770. l.
1874. *Siegescu József dr.* A «Román» szó írása a magyar nyelvészetben. Philol. Közl. 485—488. l.
1875. *Simonyi Zsigmond*. Bécs vagy Wien? Nyelvőr 6—10. l. — Lásd 1903. sz. a. is.
1876. *Simonyi Zsigmond*. Az elvonásról. U. o. 134—144. l.
1877. *Simonyi Zsigmond*. Szanszkrit-magyar, olasz-magyar, török-magyar nyelvújítás. U. o. 167. l.

1878. *Simonyi, Dr. Sigmund.* Fremde Einwirkungen in der ungarischen Sprache. Ungar. Revue 2—5. sz.
1879. *Somogyi Éde.* Nyelvészeti furcsaságok. (Isten, templom, táltos.) Budap. Hirl. 356. sz.
1880. *Székelly Armin.* Mondattani hibák. Nyelvőr 40—42. l.
1881. *Szenkő Aladár.* Egy abaujmegeyi őző nyelvjárás. U. o. 10—25. l.
1882. *Szeremley Császár Loránd.* Adatok a keleti székelység nyelvéhez. U. o. 513—516. l.
1883. *Szilasi Móricz.* A beszédrészek osztályozása U. o. 481—489, 549—558. l.
1884. *Szily Kálmán.* Pótlások és javítások a magyar oklevél-szótárhoz. Századok. 813—816, 906—908, 1005—1007. l. — *Wertner Mór.* U. o. 908. l.
1885. *Szily K.* A magyar nyelvújítás szótára. 1902. Ism. Rác Lajos. Ungar. Rundschau 3. sz.
1886. *Szily Kálmán.* Ellentétre alapított analogia. Akad. Értes. 498—504. l.
1887. *Szinnyei József.* Tájszótár. Szinnyei J. Megjegyzések Lehr Albert feleletére. Budap. Szemle 117. köt. 145—155. Lehr A. Válasz az előbbire. U. o. 155—173. l.
1888. *Szinnyei József.* Alaktani adalékok. III. Az Árpádkori szövegi *ú* betűk mivolta. Nyelvt. Közlem. 1—12. l. (Kivonat.) Akad. Értes. 341—347. l.
1889. *Szücs István.* A Nyitra-vidéki palócz nyelvjárás. Nyelvőr 382—395, 461—473. l.
1890. *Tolnai Vilmos.* Adámi Mihály nyelvtanáról. U. o. 47. l.
1891. *Tolnai Vilmos.* A debreczeni grammatika és az elvonás. U. o. 211—213. l.
1892. *Tolnai Vilmos.* Adatok a nyelvújítás szótárához. U. o. 339—343. l.
1893. *Tolnai Vilmos.* Adatok a *ý* hanghoz. U. o. 577. l.
1894. *Tömörkény István.* A dialektus az irodalomban. Pesti Hirl. 45. sz.
1895. *Váczy János.* Egy fejezet a nyelvújítás történelméből. Budap. Szemle 118. köt. 40—69. l.
1896. *Valló Albert.* Tót jövevényszók. Nyelvőr 558—572. l.
1897. *Vértesy Dezső.* Egyező kifejezések a magyar és a görög nyelvben. U. o. 261—267. l.
1898. *Vutkovich Sándor dr. id.* Nyelvészeti dolgok. Pozsony. Wigand ny. (1904.) (8-r. 24 l.)

Egyes szók.

1899. Az *áll* ige hibás használata. Endrei Gerzson. Nyelvőr 521. lap.
1900. *Ardó!* (Mit jelent e helynév: —). Kovács Márton. U. o. 286. lap.
1901. *Átabota.* Szabó József. U. o. 227. l.
1902. *Átvált, átvádol.* U. o. 180 l.

1903. Bécs v. Wien. Nyelvőr 349. l. — Lásd 1875. sz. a. is.
 1904. *Béka és egér*. Kiss Ernő. U. o. 232. l.
 1905. *Brassó*. Fiók Károly. U. o. 579. l.
 1906. *Csináló, mőnő*. Csefkó Gyula U. o. 114. l.
 1907. *Czirák*. U. o. 355. l.
 1908. *Dívik*. U. o. 172. l.
 1909. *Dobverés*. Szily Kálmán. U. o. 291. l. — S. Zs. U. o.
 292. lap.
 1910. *Druqárfa*. Balassa József. U. o. 350. l.
 1911. *Az eke részei*. Tömörkény István. U. o. 411. l.
 1912. *Érti a csiziót*. Rexa Dezső. Ethnogr. 332. l.
 1913. *Az eső változatai*. Nyelvőr 176. l.
 1914. *Évad*. (Tóth Béla. Ésti levél). Pesti Hirl. 41. sz.
 1915. *Az évad halála. g. d.* Alkotmány 34. sz.
 1916. *Exlex*. Nyelvőr 54, 237. l.
 1917. *Ez az*. Ketskés Győző Zsigmond. U. o. 524. l.
 1918. *Föntülni*. U. o. 175. l.
 1919. *Hajadonfejt*. Paal Gyula. U. o. 519. l.
 1920. *Hájfejű*. U. o. 175. l.
 1921. *Hangyállik*. Kovács Márton. U. o. 283. l.
 1922. *Háztűznézni és leánynézöbe menni*. Kovács Dezső. U. o.
 233. l. — Mészáros Kálmán. U. o. 294. l.
 1923. *Izzasztó, páhó*. Bérczi Fülöp. U. o. 415. l. — Sztrokay
 Lajos. U. o. 579. l.
 1924. *Jófájú*. Paal Gyula. U. o. 51. sz.
 1925. *Jorától*. U. o. 355. l.
 1926. *Kanajória*. Simonyi Zsigmond. U. o. 296. l.
 1927. *Kanász, megkanászkodik*. U. o. 176. l.
 1928. *Kaptány*. U. o. 52. l.
 1929. *Kauté, Kautés*. Horger Antal. U. o. 517. l.
 1930. *Ker, kör, kúr, tür*. Tolnai Vilmos. U. o. 293. l.
 1931. *Kérendzik*. U. o. 116. l.
 1932. *Két közbe van*. Csefkó Gyula. U. o. 415. l.
 1933. *Kiadós eredeti üveg*. Farkas Sándor. U. o. 409. l.
 1934. *Kiegyenlítődik*. U. o. 234. l.
 1935. *Kígyó*. Schlange. Paasonen H. Munkácsi B. Keleti Szemle
 158—160. l.
 1936. *Kila*. Nyelvőr 175. l.
 1937. *Kitétel*. A szerkesztőség. U. o. 580. l.
 1938. *Kítették a szüret*. Benkóczy Emil. U. o. 578. l.
 1939. *Kokó*. Bérczi Fülöp. U. o. 115. l.
 1940. *Konstanczinápoly*. Beóthy Zsolt. A szerkesztőség. U. o.
 112. l. — Laukó Albert. U. o. 579. l.
 1941. *Körömszedés*. Paal Gyula. U. o. 289. l.
 1942. *A Körös ceabai tót ejtése*. Badinyi Mátyás. U. o. 232. l.
 1943. *Kütyü*. Szabó József. A szerkesztőség. U. o. 115. l.
 1944. *Lopó*. Bérczi Fülöp. U. o. 408. l. Csefkó Gyula. U. o.
 523. lap.
 1945. *Majd kifejlődik mint a Bodócs zsemléje*. Benkóczy Emil.
 U. o. 578. l.
 1946. *Megmenni*. Sztrokay Lajos. U. o. 416. l.

1947. *Melák*. Tolnai Vilmos. U. o. 351. l.
 1948. *Méltó*. K. B. U. o. 162. l.
 1949. *Miatyánkat vagy Miatyánkot?* Nagy József. U. o. 170. l.
 1950. *Minthogy = mert*. U. o. 179. l.
 1951. *Modern*. Laukó Albert. U. o. 227. l.
 1952. *Mostkori*. Kun Kálmán. U. o. 110. l.
 1953. *Nagy = nyaralya*. Pálfi Márton. U. o. 517. l.
 1954. *Nehezen-hisző!* Nagyszigethi Kálmán. Simonyi Zsigmond.
 U. o. 170—172. l.
 1955. *Nyíl és léka*. Wiklund K. B. Ádám Imre. Mészáros
 Kálmán. U. o. 49. l. — Koritsánszky Ottó. U. o. 525. l.
 1956. *Omsós*. Melich János. U. o. 125, 233. l.
 1957. *Országghalom*. szumér szó. Mahler Ede. U. o. 45—47. l.
 1958. *Púhó*. Sztrokay Lajos. U. o. 579. l.
 1959. *Pajzán*. Akka. U. o. 49. l.
 1960. *Panaszkodni valanire*. A szerkesztőség. U. o. 580. l.
 1961. A *paprika* és *Paprika Jancsi*. Kropf Lajos. Tolnai Vilmos.
 Kertész Manó. U. o. 230. l. Gálós Rezső. U. o. 414, 415. l.
 1962. *Pargamassa*. Szabó József. U. o. 295. l.
 1963. *Párt*. Laukó Albert. U. o. 415. l.
 1964. *Percz*. U. o. 181. l.
 1965. *Por és korhad*. Ásbóth Oszkár. U. o. 87—93. l.
 1966. *Rakottmány*. Simonyi Zsigmond. U. o. 414. l.
 1967. *Rakca, rakvák*. Simonyi Zsigmond. U. o. 251—258. l.
 1968. *Realizmus*. Hodács Ágost és szerkesztő. U. o. 109. l.
 1969. *Részvét*. U. o. 173. l.
 1970. *Révén*. Szamosfalvi Gergely. U. o. 520. l.
 1971. *Rezgörj*. Bérczi Fülöp. U. o. 408. l.
 1972. *Rigolya*. Kovács Márton. U. o. 283. l.
 1973. *Romába ment*. Rexa Dezső. Ethnogr. 333. l.
 1974. *Safarina*. Zolnai Gyula. Nyelvőr 112. l.
 1975. *A sem és se*. Porcs János. Ellenzék (Miskolcz) 102. sz.
 1976. *A-si és -tányi, tényi képző*. László Géza. Valló Albert.
 Tóth Károly. Hodács Ágost. Horger Antal. Nyelvőr 287—289. l.
 1977. *Sunkalopó*. Csefkó Gyula. U. o. 295. l.
 1978. *Suprika, suprikálás*. Csefkó Gyula. U. o. 354. l.
 1979. *Szipoly*. Simonyi Zsigmond. U. o. 371—373 l.
 1980. *Szövetkezet*. Kerekes Sándor. U. o. 404. l.
 1981. *Tacska*. Valló Albert. U. o. 50. l.
 1982. A hivatalos *tartály*. Kovács Márton. U. o. 405. l.
 1983. A *tarvarjú*. Kropf Lajos U. o. 354, 410. l. — Paal Gyula
 U. o. 524. l.
 1984. *Teker-*. Munkácsi B. Keleti Szemle 357—359. l.
 1985. *A tizenkettedik órában, kapuzárás előtt*. Tolnai Vilmos.
 Nyelvőr 113. l.
 1986. *Tönkre tesz, tönkre megy*. U. o. 179. l.
 1987. *Toportyánféreg*. Herrmann Antal. Ethnogr. 83. l.
 1988. *Torna*. Simonyi Zsigmond. Nyelvőr 370. l.
 1989. *Ugrifogja*. Bérczi Fülöp. U. o. 415. l.
 1990. *Ugy el, mint a Tódi Miklós lova*. Belányi Tivadar. U. o. 578. l.
 1991. *Üttöncz*. Kun Kálmán. U. o. 227. l.

1992. *Vállat vonít.* Paal Gyula. U. o. 519. l.
 1993. *Várdán.* Simonyi Zsigmond. U. o. 369. l. — Kropf Lajos.
 Simonyi Zs. U. o. 579. l.
 1994. *Velél.* U. o. 51. l.
 1995. *Virág és nyílás.* Borbás Vincze. U. o. 400—402. l.

5. Tankönyvek.

1996. *Andor Károly és Szabó Ignác.* Magyar nyelvtan mondat-tani alapon. Közép- és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 56 l.) 72 f. — Bir. Révy Ferencz. Hivat. Közl. 13. sz.
1997. *Andor Károly és Szabó Ignác dr.* Magyar olvasókönyv. Közép és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák első osztálya számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 139 l.) 1 K 80 f. — Bir. Dr. Sebestyén Károly. Hivat. Közl. 10. sz.
1998. *Balassa József.* Magyar olvasókönyv felső kereskedelmi iskolák számára. III. kötet. A magyar nemzeti irodalom történetének vázlatával. Második kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 244 l.) 3 K.
1999. *Bánóczi József és Weszely Odön.* Poetika, retorika és olvasókönyv a tanító- és tanítónőképző intézetek II. osztálya számára. Budapest, 1905. *Ism. S. J. Nemz. Nőnevelés* 342. l. — Komáromy Lajos. Hivat. Közl. 25. sz.
2000. *Bánóczi József és Weszely Odön.* Stilisztika és olvasókönyv. A tanító- és tanítónőképzőintézetek első osztálya számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 240 l.) 2 K 60 f.
2001. *Bartha József dr. és Prónai Antal dr.* Retorika. A középiskolák V. osztálya számára. Budapest, 1904. Szt. István-T. (8-r. 328 l.) 3 K 20 f. — *Ism. Dr. Siegescu József.* Hivat. Közl. 15. sz.
2002. *Brunovszky Rezső.* Rendszeres magyar nyelvtan. Kapcsolatban a magyar iskolai helyesírás szabályainak hivatalos szövegével és tájékoztató szójegyzékével. Tanító- és tanítónőképző-intézetek első osztálya számára. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 293 l.) 2 K 60 f. — Bir. Sztankó Béla. Hivat. Közl. 25. sz.
2003. *Brunovszky Rezső.* Magyar olvasókönyv a polgári fiúiskolák számára. II. kötet. Budapest, Franklin-T. 1904. (8-r.) 2 K 40 f. *Ism. Hevesi János.* Hivat. Közl. 17. sz.
2004. *Deme Károly.* Rendszeres magyar nyelvtan és hangsúlyos verselés. A közép és polgári iskolák III. osztálya számára. Ötödik, lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 80, II l.) 1 K.
2005. *Deme Károly.* Magyar olvasókönyv II. rész. Polgári fiúiskolák II. osztálya számára. 2. kiadás. Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 215 l.) 1 K 40 f.
2006. *Frank Lajos.* Az idegen szavak helyes elválasztása. Összeállította és magyarázattal ellátta —. Budapest, 1904. Krammer és Erhardt. (8-r. 99 l.) 1 K 40 f.
2007. *Ember Károly.* Magyar nyelvtan különös tekintettel a

helyesírás és fogalmazás gyakorlására. Polgári és felsőbb leányiskolák I., II. osztálya számára. Budapest, 1904. Szt. István-T. (8-r. 87 l.) 88 f.

2008. *Ember Károly, Györffy János és Hortobágyi Antal*. Magyar olvasókönyv. A katolikus fiú- és leányiskolák III. és IV. oszt. számára. A legújabb tanterv szerint. 4. változatlan kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 220, IV l.) 80. f.

2009. 1. *Ember Károly és Hortobágyi Antal*. Olvasókönyv. A polgári és felsőbb leányiskolák első osztálya számára. Negyedik, az új iskolai helyesírás szerint javított kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 191, IV l.) 1 K. 40 f. — U. o. Katolikus polgári és felsőbb leányiskolák második osztálya számára. 3-ik kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 204, IV l.) 1 K 60 f.

2010. *Endrei Akos*. Szemelvények a kurucz költészet epikájából. Bevezetéssel és jegyzetekkel. (Segédkönyvek a magyar nyelv és irodalom tanításához. 15.) Budapest, 1904. Stampfel K. (8-r. 72 l.) 50 f.

2011. *Frühwirth Károly és Pös Lajos*. Magyar olvasókönyv és nyelvtan. A népiskolák II. osztálya számára. Budapest, Franklin-T. (8-r.) 60 f. Ism. Latkóczy Mihály. Hivat. Közl. 25. sz.

2012. *Gáspár János és Kovácsi Antal*. Magyar olvasókönyv. Tanodák és magánövendékek használatára. Az oktatás- és lélektan mai igényei szerint szigorúan korhoz alkalmazva. I. kötet. A gymnásiumok I. és II. s a polgári és reáltanodák megfelelő párhuzamos osztályának. Negyedik javított kiadás. Kolozsvár, 1904. Stein J. (8-r. 251 l.) 1 K 20 f.

2013. *Glósz Ferenc és Beöthy Vladimír*. Magyar nyelvtan és olvasókönyv. Mindkétnevelési polgári iskolák I. osztálya számára. A egyes ajkú (magyar-német-tót) nyelvtérületek iskolai különleges érdekeinek szem előtt tartásával. I. kötet. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 212 l.) 2 K 40 f. — Bir. Podhradszky Lajos. Hivat. Közlöny 17. szám.

2014. *Göbi Imre*. Magyar nyelvtan. Középiszkolák I. osztálya számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 76 l.) 90 f. — Bir. Rajner Ferenc. Hivat. Közl. 21. sz.

2015. *Gööz József dr. és Tóth József*. Magyar olvasókönyv. A polgári fiúiskolák első osztálya számára. Póra Ferenc közreműködésével. 6. képes kiadás. Az iskolai új helyesírás szerint. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 200 l.) 1 K 40 f.

2016. *Gööz József dr., Póra Ferenc és Tóth József*. Magyar olvasókönyv. A polgári leányiskolák első osztálya számára. 6. képes kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 178 l.) 1 K 20 f.

2017. *Gyulay Béla dr.* Irodalomismertető. A költői és prózai művek irodalma és elmélete. A magyar nemzeti irodalom történetének rövid áttekintésével. Polgári fiú- és leányiskolák s egyéb tanintézetek felső osztályai számára és magánhasználatra. Hetedik javított kiadás. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. VIII, 257 l.) 2 K 50 f.

2018. Helyesírás, magyar —. A legújabb magyar helyesírás szabályai. (Közhasznú könyvtár. 32. sz.) Budapest, Pfeifer M. (1904.) (32-r. 31 l.) 12 f.

2019. *Hoffmann Mór*. A magyar iskolai helyesírás 73 gyakorlati leckében. Segédkönyv a helyesírás tanításához és tanulásához. Iskolai és magánhasználatra. A m. kir. vallás- és közokt. miniszter 1903. évi

márcz. 14. kelt rendeletével kiadott szabályok alapján átdolgozott harmadik kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 46 l.) 40 f.

2020. *Jacobi, Dr. Julius*. Lehr- und Lesebuch der magyarischen Sprache für Mittelschulen. IV. Teil. (für die IV. Klasse der Mittelschulen.) Nagyszeben. W. Krafft. 1904. (8-r. 151, XV l.)

2021. *Kárpáti Manó* és *Markovics Sándor*. Az új magyar és német helyesírás szabályai, mindkét helyesírás szójegyzékével. felső kereskedelmi és középiskolák számára és magániasználatra. Második kiadás. Győr, 1904. Pannonia. (8-r.) 1 K.

2022. *Kelemen Béla*. Magyar és német zsebszótár. 5. kiadás. Ism. Gaghy Dénes. Philol. Közl. 494. l.

2023. *Király Pál* Magyar nyelvtan mondattani alapon. I. rész. Polgári és középiskolák első osztálya számára. 3. kiadás. Sajtó alá rendezte Sztankó Béla. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 126 l.) 1 K 60 f.

2024. *Koltai Virgil dr.* és *Sassi Nagy Lajos*. A magyar nemzeti irodalom története és olvasókönyv. Felső kereskedelmi iskolák, tanítóképzők és felsőbb leányiskolák számára. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. IV, 420 l.) 4 K 40 f. — Bir. Trencsényi Károly. Hivat. Közl. 11. sz. — Dr. K. L. Keresk. Szakoktatás XII. évf. 329. l.

2025. *Komáromy Lajos*. Rendszeres magyar nyelvtan. 1903. Ism. Tömör Boldizsár. Magy. Tanítóképző. XIX. évf. 171—174. l.

2026. *Mittner Zoltán*. A helyes magyar beszéd, olvasás és írás tanítása az elemi népiskolában különös tekintettel a nemzetiségi vidékek viszonyaira. Vezérkönyv a magyar nyelvtan tanításához. Fiume, Mohovich E. 1904. (8-r. 60 l.)

2027. *Nagy Lajos (Sassi)*. Magyar irodalomtörténet dióhéjban táblázatokkal és levezetésekkel ellátva. Érettségi, tanítóképesítő és egyéb vizsgálatra készülők számára, a Koltai Virgil dr. és Sassi Nagy Lajos irod. története alapján. Budapest, 1904. Grünbaum A. (8-r. 90 l. 1 tábla.) 70 f.

2028. *Négyesy László*. Rendszeres magyar nyelvtan. Közép- és polgári iskolák III. osztálya, valamint felsőbb leányiskolák és tanítóképző intézetek számára. Második, az új iskolai helyesíráshoz alkalmazott kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 146 l.) 1 K 60 f.

2029. *Négyesy L.* Rhetorika. Prózaolvasmányok. Elmélet gimnáziumok és reáliskolák V. osztálya számára. Második kiadás. Budapest. U. o. (8-r. VIII. 292 l.) 3 K 20 f.

2030. *Novák Sándor*. Költészettan és a magyar nemzeti irodalomtörténet vázlata. A polgári leányiskolák IV. oszt. számára. Sajtó alá rendezte Bognár Dénes dr. Hatodik, az új helyesírás szerint javított kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 250. III l.) 2 K 40 f.

2031. *Perényi Adolf*. Az iskolai magyar helyesírás táblázata. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1903. évi márczius hó 14-én kelt rendeletével kiadott iskolai helyesírás alapján. Budapest, 1904. Lampel R. 40 f.

2032. *Rakodczay Pál*. Magyar nyelvtan. A mondat tárgya és az igeragozás alapján. Idegen ajkú tanulók használatára. Tanítóképző intézetek számára. Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 124 l.) 1 K 50 f.

2033. *Rakodczay Pál*. Ugyanaz. A közép- és polgári iskolák I. és II. osztálya számára. Pozsony, U. o. (8-r. 124 l.) 1 K 50 f.

2034. *Rakodczay Pál*. Utmutató a magyar nyelvnek idegen ajkú

tanulók számára ragozó módszer szerint való tanításához. Függelék: Tárgyas-e vagy határozott? (Nyelvtörténeti tanulmány). Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 22 l.) 50 f.

2035. *Révy Ferencz és dr. Tolnai Vilmos*. Stilisztika a felsőbb és polgári leányiskolák III. oszt. számára Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r.) 2 K 50 f. Ism. Komáromy Lajos. Hivat. Közl. 17. sz.

2036. *Riedl Frigyes*. Poetika és poetikai olvasókönyv. Ötödik, az új tantervhez alkalmazott kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 244 l.) 3 K.

2037. *Sarudy Ottó*. Poetika, retorika és olvasókönyv, a tanítóképző intézetek II. osztálya számára. Budapest. 1904. Athenæum. (8-r.) 2 K 40 f. — Ism. Komáromy Lajos. Hivat. Közl. 13. sz.

2038. *Sebestyénne Stettina Ilona*. Magyar olvasókönyv. A polgári leányiskolák II. osztálya számára. 2. kiadás. Sajtó alá rendezte Schmidt Gizella. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 182 l.) 1 K 60 f.

2039. Segédkönyvek a magyar nyelv tanításához. 1—10. Pozsony, Ism. Endrei Akos. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 111, 517. l. — Dr. Dombi Márk. Kath. Szemle 511—513. l.

2040. *Szabó Ignác dr.* Magyar nyelvtan. Mondattani alapon. Közép és polgári iskolák és felsőbb leányiskolák II. osztálya számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 68 l.) 80 f.

2041. *Szinnyei József*. A magyar nyelv. A középiskolák hetedik osztálya számára és magánhasználatra. 5. javított kiadás. Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 99 l.) 1 K.

2042. *Szinnyei József*. Iskolai magyar nyelvtan mondattani alapon. I. rész. A középiskolák, a polgári iskolák és a felsőbb leányiskolák első osztálya számára. 13-ik, az új utasítások szerint átdolgozott és javított kiadás. Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. 112 l.) 1 K 20 f. — II. rész. A középiskolák, a polgári iskolák és a felsőbb leányiskolák második osztálya számára. 8-ik, az új utasítások szerint átdolg. és jav. kiadás. Budapest. U. o. (8-r. 93 l.) 80 f.

2043. *Szinnyei József*. Magyar olvasókönyv. I. rész. A középiskolák első osztálya számára. Tizedik, javított kiadás Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. IV. 215 l.) 2 K. — U. o. II. rész. A középiskolák második osztálya számára. Hetedik, az új tanítási tervnek megfelelő kiadás. Budapest, 1904. U. o. (8-r. IV, 202 l.) 2 K.

2044. *Toncs Gusztáv*. Szemelvények a magyar klasszikus iskola költőiből. Görögptóló tankönyv a gimnázium VI. osztálya számára. Az új tanterv alapján. (Jeles írók iskolai tára. 87.) Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. VIII, 166 l.) — Ism. Kardos Albert. Hiv. Közl. 17. sz.

2045. *Ullerich Gyula és Weszely Ödön*. Magyar olvasókönyv. A polgári fiúiskolák számára. I. kötet. Az első osztály számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. VII, 171 l.) 2 K. — II. kötet. U. o. Budapest, 1904. — Ism. Donszky Lukács. Hivat. Közl. 25. sz.

2046. *Váczy János dr.* A magyar irodalom története 1905. Bir. Kalmár Elek. Hivat. Közl. 24. sz.

2047. *Vajda Gyula*. Magyar irodalomtörténeti olvasókönyv. I. rész. Irálytan. Felsőbb- és polgári leányiskolák III. osztálya számára. A teljes tananyag feldolgozásával. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 247 l.) 2 K 50 l. II. rész. A IV, V. osztály számára. 1904. Ism. Berta Ilona. Hivat. Közl. 14. sz.

2048. *Vajda Gyula dr.* Irodalmunk fejlődésének rövid áttekintése. Iskolai és magánhasználatra. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 25 l.) 50 f.

2049. *Weszeley Ödön dr.* Módszeres magyar nyelvtan mondattani alapon, Mártonfy Márton nyomán a középiskolák, polgári iskolák és felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. Ötödik, az új iskolai helyesírás elvei szerint javított kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 116. IV l.) 1 K 60 f.

2050. *Weszeley Ö. dr.* Stilisztika. Középiskolák, polgári iskolák és felsőbb leányiskolák számára. Ötödik kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. X, 215 l.) 2 K.

2051. *Weszeley Ödön dr.* A magyar irodalom ismertetése. Költészetannal és olvasmányokkal. Polgári és más középfokú iskolák számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. XII, 440 l.) 4 K. — *Ism. R. M. Polg. isk. Közl.* 672--674. l.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú cikkek.

2052. *Fábián Gábor.* Színlap az ó-korban. Színház 15. sz.

2053. *L(áng) N.* Archæologiai hírek. *Philol. Közl.* 74—76, 345—347, 867. l.

2054. Ókori könyvkereskedés. *Magy. Nyomdászat* 10 füz.

2055. *Pecz Vilmos dr.* Ó-kori Lexikon. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából a m. t. Akadémia támogatásával szerkesztette —. II. kötet. M—Zs. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 1260 l.) 18 K.

2056. *Schmidt Márton dr.* Képes atlasz a görög és római régiségekhez. (Tudományos zsebkönyvtár 165—167.) Budapest, 1904. Stampfel K. (8-r. 45 l. és 90 tábla) 1 K. 80 f.

2057. *Schwart, Ed.* Charakterköpfe aus d. antiken Literatur. 1903. *Ism. Rác Lajos. Erd. Muz.* 594—596. l.

2. Görög történet és régiségek.

2058. *Fábián Gábor.* Színházi élet a görögöknél. Színház és Élet 50. sz.

2059. Die Fragmente der Vorsokratiker. Griech. u. deutsch. von Herm. Diels. 1903. *Ism. Dr. Sebestyén Károly. Athenæum* 613. l.

2060. A görög nő az ó-korban. Magyarország 214. sz.

2061. *Kapossy Endre dr.* Művészi viszonyok a görögöknél. Székesfehérv. főgymn. 1903 4. értés. 3—20. l.

2062. *Lechat Henrik.* A görög szobrászat. Francziából fordította Berkovics Miklós. (Olsó könyvtár 1360—61. sz.) Budapest, 1904. Franklin-T. (16-r. 52 l.) 40 f.

2063. *Miklós Ferencz dr.* Praxiteles. Budap. IV. ker. főreálisk. 1903. 4. értés. 17—33. l.

2064. *Scharbert Vilmos.* Az athenei törvényszékek összeállítása. *Philol. Közl.* 458—467. l.

2065. *Scharbert Vilmos*. Az *Μητρυάων ποιητεία* hitelessége. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, Franklin-ny. 1904. (8-r. 66 l. + 1 lev.)
 2066. *Vértessy Dezső*. Mardonios halála Herodotosnál. Philol. Közl. 787. l.
 2067. *Wagner József*. Ó-görög sportélet. Bölcsészettudományi doktori dolgozatul. Pápa, 1904. Kis T. ny. (8-r. 132 l.)
 2068. *Zsámboki Gyula*. A görög művészet kiválóbb alkotásainak ismertetése. 1905. Ism. Dr. Vári Rezső. Hivat. Lap 17. sz. — Dr. Vértessy Dezső. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 712—716. l.

3. Görög irodalomtörténet.

2069. *Both Antal*. A görög himnuszokról. Balassagyarmati áll. főgym. 1903/4. értes. 3—35. l. — Külön is megjelent. (8-r. 35 l.) Kókai L. bizom. 1 K.
 2070. Mutatványok az *Ἰλαβήτος τῆς ἀγάπης* című görög dalgyűjteményből. Ford. Vértessy Dezső. Philol. Közl. 177—179. l.
 2070b. *Pecz Vilmos*. A görög irodalom története a közép- és újkorban (Egyet. Irodalomtörténet. Szerk. Heinrich G. I. 653—722. l.) Ism. R. V(ári). Byzant. Zeitschrift XIII [1904] 576. s k. l.
 2071. *Poetarum graecorum fragmenta*. Éd. U. de Wilamowitz-Moellendorf. III. 1901. Ism. Dr. Sebestyén Károly. Athenæum 611—613. lap.
 2072. *Aischylos*. *Aischylosz* tragédiái. Ford. Csengeri János. Budapest, Ism. dr. Szabó Károly. Magyar Szemle 43. sz. — Rác Lajos. Deutsch. Lit. Ztg. 45. sz. 2737. l.
 2073. *Jánó Béla*. A hely-, idő- és cselekvényegység Aischylosz tragédiáiban. Szászvárosi ref. Kun-kollég. 1903/4. értes. 26—57. l.
 2074. *Sebestyén Károly dr.* Eszkilosz. Budap. Hirl. 65. sz.
 2075. *Anakreon*. *Anakreoni* dalok. 1. Ha jól akarsz mulatni. — 2. Vallomás. Ford. Endrődi Sándor. Vasár. Ujs. 18. sz.
 2076. *Anakreon*. Ford. Zoltán Vilmos. Jövendő 48. sz.
 2077. *Aristoteles*. Des *Aristoteles* Schrift über die Seele. Übers. v. E. Rolfes. 1901. Ism. Bihari Ferencz. Philol. Közl. 60—64. l.
 2078. *Lóvy Ferencz dr.* Megjegyzés a „Præcepta Aristotelis” egy verséhez. Philol. Közl. 789. l. — Lásd 328. és 933. sz. a. is.
 2079. *Bacchylides*. *Bacchylides* költeményei. Ford. Hegedűs István. 1903. Ism. ő. Budap. Hirl. 30. sz.
 2080. ő. A kéoszi csalóány. Budap. Hirl. jan. 30. Ism. Egyet. Kritik. Lapok 3. sz.
 2081. *Epiktetos*. *Epiktetos* gondolataiból. Összegyűjtötte Klier Jenő. Magyar Szalon 40. köt. 433. l.
 2082. *Euripides*. *Keczer, Geyza*. Observationes criticæ in Euripidis Bacchas. Philol. Közl. 705—714. l.
 2083. *Herakleitos*. *Herakleitosból*. Ford. Pásztor Árpád. Jövendő 42, 43. sz.
 2084. *Herodotos*. Szemelvények *Herodotos* történeti munkájából. Magyarázta Vietorisz József dr. (Jeles írók iskolai tára. 88.) Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 151 l.) 1 K 50 f. — Ism. Samu István. Hivat. Közl. 20. sz.
 2085. *Homerosz*. *Homérosz* Iliásza. Ford. Baksay S. 1901. Ism.

- Rácz Lajos. Deutsch. Liter. Ztg. 5. sz. 279. l. és Erd. Múz. 147—149. l. — Gábor Andor. Philol. Közl. 179—182. l.
2086. *Homeros Iliasa*. Ford. Kemenes-Kempff József. 1902. Ism. Rácz Lajos. Deutsch. Liter. Ztg. 5. sz., 279. l. és Erd. Muz. 147—149. lap.
2087. *Homeros Odysseája*. Kiadta Csengeri J. dr. 3. kiad. 1903. Ism. Vértessy Dezső. Philol. Közl. 411—413. l.
2088. *Homér. Odysseus az alvilágban*. (Odysseia XI. 1—207.) Ford. Vértessy Jenő. Philol. Közl. 45—50. l.
2089. *Csengeri János. Homerosi világ*. 1903. Ism. Vértessy Dezső. Philol. Közl. 489—493. l.
2090. *Cserép József. Odysseus hazája*. Philol. Közl. 793—805. l.
2091. *Hazslinszky Rezső dr. Homérosz és Vergilius művei egybe-hasonlítva a világirodalom egynebány alkotásával*. Sajóvidék 10. sz.
2092. *H—i, L. War Odysseus ein Jude?* P. Lloyd 44. sz.
2093. *Kallós Ede. Homeros és Archilochos*. Philol. Közl. 369—397. l. — Önállóan is megjelent. (8-r. 29 l.)
2094. *Lukianos. Papp István. Lukianos mint satirikus*. (Bölcsészettudori értekezés.) Budapest, Stephaneum. 1904. (8-r. 76 l.)
- 2094b. *Musæus. Hero és Leander*. Ford. Márton Jenő. Pozsony 1903. Ism. R. V(ári). Byzant. Zeitschr. XIII [1904] 579. s k. l.
2095. *Platon. Platon állama*. (Görögül és magyarul.) Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Simon József Sándor. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. XXXI, 815 l.) 10 K.
2096. — Ugyanaz. (Csak magyar szöveg.) Budapest. 1904. U. o. (8-r. XXXI, 424 l.) 5 K.
2097. *Platon. Sokrates védőbeszéde. Kriton, Phædon s részletek az államból*. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Földi József dr. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 240 l.) 2 K 80 f.
2098. *Platon. Sokrates védelme és Kritonja*. Magyarázta Vajda Károly dr. I., II. füzet. (Apol. 1—végig. Kriton.) (Latin és görög iskolai classikusokhoz való præparatio. 70, 76.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 80 l.) Egy füzet 50 f.
2099. *Sophokles. Sophokles Antigonéja*. Magyarázta Incze József. (Latin és görög iskolai classikusokhoz való præparatio. 81. füzet.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 48 l.) 50 f.
2100. *Theokritos. Theokritos költeményei*. Görögből fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Vértessy Dezső. Budapest, 1904. Eggenberger. (8-r. 174 l.) 3 K.

Nyelvészet.

2101. *Erdős József. Az újszövetségi görög nyelv történelmi, alaktani és mondattani szempontból*. Philol. Közl. 1—20, 106—126. l. Külön is megjelent. 1904. (8-r.) 2 K. Ism. Lencz Géza. Protest. Szemle 452—455. l.
2102. *Gyomlay Gyula. A Szent István-féle görög adománylevél eddig megfejtetlen szaváról*. Akad. Értes. 504—506. l. (*Μελεγδῆς*.)
2103. *Krumbacher, K. Das Problem der neugriechischen Schriftsprache*. 1902. Ism. Darkó Jenő. Philol. Közl. 253—255. l.

2104. *Merker Márton*. Az analogia szerepe a görög hangtanban és alaktanban. Részletek a tanári szakdolgozatomból. Doctori értekezés. Budapest, Stephaneum 1904. (8-r. 83 l.)

4. Görög nyelvtan.

2105. *Hintner B. dr.* Görög gyakorlati- és olvasókönyv. — Olvasókönyvének 4-ik kiadása nyomán készítette Schill Salamon. A gimnázium V. és VI. osztálya számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 368 l.) 4 K. — Ism. Wirth Gyula. Hivat. Közl. 20. sz.

5. Római történet s régiségek.

2106. *Bartalis József*. A római jog és szellem hatása. stb. Ism. Szöts Gyula. Philol. Közl. 782—784. l.

2107. *Cs. S.* A római topographiához. Philol. Közl. 262—264. l.

2108. *Cumont, Fr.* Les mystères de Mithra. Bruxelles. Ism. T. G. Arch. Értes. 179. l.

2109. *Horváth, Julius*. De Veterum Romanorum ludis grammaticis. Budapestini. 1904. (8-r. 46 l.) Ism. Donatus. Egyet. Kritik. Lapok 6. sz. (Religio mellékl.)

2110. A legrégibb sztrájk Magyarországon. Magyar Szó ápr. 29, 30. (A római légiók sztrájkja Tiberius trónraléptekor.)

2111. *Molnár Árpád Aladár*. A római lakoma. Tanulmány a római magánrégiségek köréből. Bölcsészet-doctori dolgozatul. Budapest, 1904. Stephaneum. (8-r. 37 l.)

2112. *L. Nagy Béla*. A rómaiak fürdőélete. Keszthelyi Hirl. 37. sz.

2113. *Schmidt Márton dr.* Római régiségek. 2. jav. és bőv. kiadás. (Tudományos zsebkönyvtár. 15. sz.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 92 l.) 60 f.

2114. *Suhajda Lajos*. A régi Róma. Selmeczbányai ág. lic. 1903 4. értes. 3—38. l.

2115. *Vucskits Jenő*. A Vesta-szüzek. Ism. Szöts Gyula. Philol. Közl. 784. l.

6. Római irodalomtörténet.

2116. *Csenyéri János dr.* A római irodalom története. (Különnyomat az Egyetemes irodalomtörténet II. kötetéből.) Budapest, 1904. Franklint-T. (8-r. 164 l.)

2117. *Némethy Géza*. Új könyv a római elegiáról. Akad. Értes. 385—390. l.

2118. *Reich, Herm.* Der Mimus. 1903. Ism. Hornyánszky Gyula. Philol. Közl. 154—160. l.

2119. *Apuleius, Vértesy Dezső*. Apul. nyelvéről. U. o. 403—407. l.

2120. *Cicero, Cícero*. A kötelességekről. (De Officiis libri III.) Fordította és magyarázta Dávid István. (II. füzet. I. könyv. 17—36.) (Tanulók könyvtára 89.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (16-r. 65—128 l.) 60 f.

2121. *Cicero*. A műkincsekről. Ford. Gurnesevics L. Ism. ű. Tanár egyll. Közl. 37. évf. 70. l.

2122. *Pekár Károly dr.* Régi magyarországi Cicero-kiadvány. Philol. Közl. 522. l.

2123. *Horatius. Horatius.* 1. A Hazához! (Carm. I. 14.) Ford. Szép Lajos. Nagykőrösi Ujs. 15. sz. — Lydiához. (Carm. I. 13.) U. o. 19. szám.

2124. *Horatius* odái. I. II. füzet. Fordította Virág Benedek. Második kiadás. (Római remekírók magyar fordításban 14., 15.) Budapest, 1904. Lampel R. (16-r. 168 l.) 1 K. 20 f.

2125. *Horatius.* Thaliarchushoz. Ford. Zoltán Vilmos. Jövendő 46. szám.

2126. *Horatius* satirái. Fordította és magyar. Rózsa Vitál. I. füzet. Satirák I. 1—5. 2. kiadás. (Tanulók könyvtára 61. füz.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (16-r. 64 l.) 60 f.

2127. *Horatius (Quintus Flaccus).* Odele lui —, traduse românece în proză și provădute cu interpretări în folosul tinerimeii studiöse și al privaților de Gavril Pop. Fasc. I. Balázsfalva, 1904, tip. Archidiece. (8-r. 80 l.) 40 l.

2128. *Osztern Salamon dr.* Horatius és Lucilius. Jászberényi áll. főgym. értes. 903 4. 5—23. l.

2129. *Livius. Livii T.* Ab urbe condita libri. (Liber I—IV.) Magyarázta Dávid István. II. füzet. (Lib. I. 46.—II. 7.) (Latin és görög iskolai classicusokhoz való præparatio. 73. füz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 97—144 l.) 50 f.

2130. *Livius.* I—IV. Ford. és magyar. Dávid István. III. füzet I. 31—49. (Tanulók könyvtára. 90. füz.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (16-r. 129—192 l.) 60 f.

2131. *Livius.* XXI. Fordította és magyarázta Dávid István. III. füz. (XXI. k. 43—végig.) 3. jav. kiadás. (Tanulók könyvtára 12.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (16-r. 129—188 l.) 60 f.

2132. *Martialis. Keller Lajos.* Martialis régiség-tani adatai. Trencsén. Gansel ny. 1904. (8-r. 134 l.)

2133. *Ovidius.* *Ovidius* műveiből való szemelvények. (Metamorphoses és Fasti). Magyarázta Dávid István. I. füzet Metam. I—V. (Latin és görög iskolai classicusokhoz való præparatio. 72. füzet.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 48 l.) 50 f.

2134. *Ovidiusból* szemelvények. (Tristia, Metamorphoses, Fasti.) Az új tanterv szerint a gymnasium IV. és V. osztálya számára. Szerkesztette és magyarázta Csengeri János dr. 2. jav. kiadás. (Jeles írók iskolai tára 64. köt.) Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 224 l.) 1 K 60 f.

2135. *Phædrus.* Szemelvény *Phædrus* meséiből. A gimnázium III. osztálya számára. Magyarázattal és szótárral ellátva. Szerkesztette Roseth Arnold. Második, lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 100 l.) 1 K.

2136. *Phædrus.* Izvor *Fedrovich* basana. (Štivo, tumač, rečnik) Sastavio: Dr. Veselin Gyisalović. U Novom Sadu, Stamp. Gyorgya Jukoviću. 1904. (8-r. 63 l.) 1 K.

2137. *Plautus.* *Német Károly.* Menechmus. (Plautus Menæchmi-jének átdolgozása). Iskolai vigjáték 3 felv. Kecskeméti kegyr. főgym. 1903/4. értes. 17—34. l.

2138. *Plinius.* *Hatrany Lajos.* Plinius a levélíró. Budapest,

- Franklin ny. 1904. (8-r. 184 l.) — Ism. *H—i L.* Pester Lloyd 270. reg. sz.
2139. Propertius. *Némethy Géza.* Parerga Propertiana. Philol. Közl. 625—651. l.
2140. Quintilianus. *Bihari Ferencz.* Quintilianus erkölcsi ideálja. Munkácsi áll. főgim. 1903 4. értes. 5—13. l.
2141. Sallustius. *Cserép, Josephus.* De Posoniense codice Sallustiano. Philol. Közl. 353—357. l.
2142. *Lengyel Miklós.* Catilina összeesküvése és Sallustius. 1903. Ism. Simai Ödön. Philol. Közl. 329—331. l.
2143. Seneca. Szemelvények *Lucius Annaeus Seneca* erkölcsi levelek című művéből. Fordította Barcza József. Kisujszállási ref. főgym. 1903 4. értes. 1—35. l.
2144. *Nagy Sándor dr.* Seneca erkölcsi levelei. Szászvárosi ref. Kún-kolleg. 1903/4. értes. 3—16. l.
2145. Tacitus. *Tacitus* összes művei. Ford. Csiky Kálmán. 1., 2. köt. — Ism. Incze Béni. Philol. Közl. 323—329. l.
2146. *Tacitus.* Agricola élete. Magyarázta Dávid István. (Latin és görög iskolai classikusokhoz való præparatio 75. füzet.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 48 l.) 50 f.
2147. *Gerő János.* A Dialogus de oratoribus szerzője. Nagyszeben Roth Fr. ny. 1904. (8-r. 33 l.)
2148. *Vécsey Tamás.* Tacitus és magyar fordítása. Századok 197—218. l.
2149. Terentius. *Zivuska, Eugenius.* Prolegomena ad fabulas Terentianas. Neosolii, offic. Machold. 1904. (8-r. 42 l.)
2150. Tibullus. *Némethy Géza.* Tibullus ifjúsága. Philol. Közl. 185—198. l.
2151. Valerius Cato. *Valerius Cato* költeményei. A latin szöveget megállapította s magyarra fordította László Géza. Szekszárd. Molnár M. ny. 1904. (8-r. 15 l.) 1 K. — Ism. Incze Béni. Philol. Közl. 776—779. l.
2152. Vergilius. *P. Vergilius Maro* Aeneiséből szemelvények. Összeállította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Wirth Gyula. (Görög és latin remekírók jegyzetes iskolai gyűjteménye.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 379 l.) 3 K 20 f. — Ism. dr. Pruzsinszky János. Hivat. Közl. 18. sz.
2153. *P. Vergilii Maronis* Aeneis. Magyarázta Vajda Károly dr. X. füzet. (Aeneis VII. 615.—VIII. 293.) (Latin és görög iskolai classikusokhoz való præparatio. 77. füzet.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 433—480 l.) 50 f.
2154. *Krausz Sámuel.* Vergilius Messiása. Philol. Közl. 198—206. lap.
2155. *Némethy Géza.* Vergilius élete. 1902. Ism. Rácz Lajos. Deutsch. Liter. Ztg. 45. sz. 2737. l. — Lásd 2091. sz. a. is.

Új latin.

2156. *Aeneae Sylvii* De duobus amantibus historia. Recensuit, illustravit, emendavit, Josephus I. Dévay. Item: Aeneæ Sylvii De

duobus amantibus historia cento ex variis. Demonstravit idem auctor. Budapestini, 1904. L. Toldy. (8-r. XXII, 88, 2, 14 l.) 4 K. — *Ism. J. B. Pressb. Ztg.* 203. sz. — Junius. Budap. Hirl. 206. sz.

2157. *Becker, F. A.* Johann Barclay. *Ism. h. Philol. Közl.* 73. l.

2158. *S. J. Balde Jakab.* S. J. Magy. Állam 3. sz.

Nyelvészet.

2159. *Bartal A.* A magyarországi latinság szótára. *Ism. E. van der Mynsbrugge. Revue d'Histoire ecclesiast.* V. No. 2. *Philol. Közl.* 869. l. — *Archiv f. Latein. Lexikogr.* 136. l.

2160. *Finály Gábor dr.* Hogy kell latinból magyarra fordítani. VII. ker. főgym. értes. 903 4. Külön is megjelent. (8-r. 24 l.) — *Ism. cs. Magy. Tanügy.* 44. sz.

2161. *Závodszy, Levente.* Symbolæ ad supplementum glossarii mediæ et infimæ latinitatis Regni Hungariæ. *Philol. Közl.* 219—221. l.

7. Latin nyelvtanok.

2162. *Csengeri János dr.* Latin nyelvtan. I. Alaktan. 3. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 128 l.) 1 K 40 f. — Ugyanaz. II. Mondattan. 2. jav. kiadás. Budapest, U. o. 1904. (8-r. 163 l.) 1 K 80 f.

2163. *Csengeri János dr.* Latin olvasó- és gyakorló könyv. A gimnázium I. és II. osztálya számára. A legújabb tanterv szerint módosított harmadik kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 167 l.) 2 K 40 f.

2164. *Cserép József dr.* Latin nyelvtan. II. Mondattan a gymnasiumok számára. Budapest, 1904. Szt. István-T. (8-r. 179 l.) 2 K 20 f. — *Ism. Timár Pál. Hivat. Közl.* 5. sz.

2165. *Cserép J. dr.* Latin olvasókönyv. Cornelius Nepos-, Titus Livius- és Phædrus-szemelvényekből. A gymnasium III. osztálya számára. Magyarázattal, fordítani való gyakorlatokkal és szótárral ellátva. Budapest, 1904. Szt. István-T. (8 r. 274 l.) 3 K 40 f — *Ism. Timár Pál. Hivat. Közl.* 5. sz.

2166. *Dávid István.* Rövid latin nyelvtan. Gimnáziumok és reáliskolák számára. Harmadik javított, de lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. VIII, 203 l.) 2 K.

2167. *Dávid István dr.* Latin olvasó- és gyakorlókönyv. A gimnáziumok I. és II. osztályának számára. Schultz-Dávid latin nyelvtanához. I. rész. Tizedik javított, de lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 224 l.) 1 K 80 f.

2168. *Dávid István.* Latin olvasókönyv. Livius, Nepos, Phædrus, Cæsar, Curtius, Ovidius, műveiből és más költők gnómáiból. A gimnáziumok III. és IV. osztálya számára, valamint a reál- és polgári iskolák használatára. A legújabb tanterv értelmében módosítva szerkesztette, szótárral, régiség-tani és irodalomtörténeti függelékkel ellátva. Negyedik javított és bővített kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. VIII, 256 l.) 2 K 40 f.

2169. *Farkas, Traian I.* Gramatica limbei latine. Belényes. 1903. Bir. Dr. Siegescu József. Hivat. Közl. 18. sz.
2170. *Fodor Gyula dr.* és *Kurtz Sándor dr.* Latin olvasmányok a III. és IV. osztálya számára. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 296 l.) 3 K 20 f. — *Ism. Straub József.* Hivat. Közl. 18. sz.
2171. *Hittrich Ödön dr.* Latin nyelvtan. I. Alaktan. A gimnázium I. és II. osztálya számára. Második kiadás Budapest. 1904. Franklin-T. (8-r. 104 l.) 1 K 40 f.
2172. *Kempj József, Csengeri János dr.* és *Cserép József dr.* Stílusgyakorlatok Julius Cæsarhoz, Curtius Rufushoz és Ovidius Naso-hoz. II. A gymnázium IV. osztálya számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 108 l.) 1 K 40 f. — Bir. Samu István. Hivat. Közl. 10. sz.
2173. *Pirchala Imre.* Latin nyelvtan gimnáziumok számára. 9. kiadás. Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 184 l.) 1 K 50 f.
2174. *Schultz Ferdinánd* kisebb latin nyelvtana. Átdolgozta Dávid István. A szerzőtől egyedül jogositott magyar kiadás. Tizedik javított de lényegében változatlan kiadás. Budapest. 1904. Lampel R. (8-r. 299 l.) 2 K. 40 f.
2175. *Szamosi János* és *Vida Aladár.* Latin olvasó és gyakorló könyv, a gimnáziumok III. osztálya számára. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 226 l.) 2 K 40 f. *Ism. Burián János.* Hivat. Közl. 18. sz.
2176. *Szepesi-Tóth* latin nyelvtana. II. rész. Mondattan. A gymnázium III. és IV. osztálya számára. 12. kiadás. Teljesen átdolgozta Pfeiffer Antal. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 112 l.) 1 K 40 f.
2177. *Szepesi-Pfeiffer* mondattanához latin-magyar és magyar-latin példák. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 27 l.) 40 f.
2178. *Szöke Adolf* és *Schmidt Attila dr.* Latin-magyar szótár. A középiskolák használatára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 351, 341 l.) 7 K.
2179. *Szöke Adolf* és *Schmidt Attila.* Magyar-latin szótár. 1903. Bir. Dr. Sebestyén Károly. Hivat. Közl. 9. sz.

8. Magyarország régészeti.

2180. *Ballun Ernő.* Julius Cæsarnak Dáciára vonatkozó feljegyzései. Hunyad m. tört. társ. Évkönyv XIV. 37—45. l.
2181. *Böhm Lénárd.* Tizenkét római hely Nyugat-Dáciában. Tört. és rég. Értes. 39—51. l.
2182. *Börzsönyi Arnold.* Győri sírmező a régibb középkorból. Arch. Értes. 15—41. l.
2183. *Börzsönyi Arnold.* Római emlékekről Győr város területén. U. o. 251—254. l.
2184. Budapest régiségei. Régészeti és történeti évkönyv. VIII. Szerkeszti Kuzsinszky Bálint. Bpest, 1904. Nagel O. (4-r. 184 l.) 5 K.
2185. *Czirák Gyula.* A bácskai ú. n. kisebb római sánczok újabb megvilágításban. Bács Bodr. vm. tört. társ. évkönyv. 7. l.
2186. *Czirák Gyula.* Bácsmegyei sánczokról. Archæol. Értes. 237—241. l. — A bácsbodrogi földvárakról. U. o. 355. l.
2187. *Daruay, Koloman.* Bericht aus Sámegh. Mitteil. Anthrop. Ges. Wien. (57)—(60.) l.

2188. *Darnay Kálmán*. Somlyói (Zala m.) leletekről a hallstatti korból. Arch. Értes. 71—76. l.
2189. *Darnay Kálmán*. Szent-Gróth, polgárvárosi régiségekről. U. o. 177. l.
2190. *Darnay Kálmán*. Régi ekék részei Sümegh vidékéről. U. o. 196—198. l.
2191. *Darnay Kálmán*. A kőszegi vasleletről. U. o. 343—350. l.
2192. *Daróczy Zoltán*. Román-bogsányi bronzkori leletről. U. o. 353. lap.
2193. *Éber László dr.* Két sodronyzománchos emlék a Nemzeti Múzeumban. U. o. 97—105. l.
2194. *Éber László*. A Hunyadiak síremlékei. U. o. 332—340. l.
2195. *Finály Gábor dr.* A Limes dacicus és a pogujori földvár. U. o. 9—15. l.
2196. *Finály Gábor dr.* Római és pseudo-római nyomokról Kolozsvármegyében. U. o. 243—246. l.
2197. *Gerecze Péter dr.* A pécsi postapalota alatt kiásott régi falak. U. o. 322—325. l.
2198. *Haller Imre*. A pécskai sánczokról. U. o. 235. l.
2199. *Hoernes Móricz*. Óskori és római leletek Magyarországból a bécsi udvari természetrajzi múzeumban. U. o. 204—211. l.
2200. *Jósa András dr.* Honfoglaláskori leletről. Gégényben. U. o. 175. l.
2201. *Jósa András dr.* Avar fülbevalóról Bajról. U. o. 254. l.
2202. *Kohlbach Bertalan dr.* Tekercses bronzfibuláról a simonkai kincsleletből. U. o. 174. l.
2203. *Kovách Aladár*. Regölyi ásatásról. U. o. 255—261. l.
2204. *Kövér Béla*. Középkori fémtálok. U. o. 47—50. l.
2205. *Krausz Sámuel dr.* Jelvényes ókori zsidó sírkövek. U. o. 170—173. l.
2206. *Kugler Alajos*. Darufalvi ezüst lelet. U. o. 41—47. l.
2207. *Kuun Géza gr. Dr.* Két római szobor a maros-németii kertben. Hunyadmegy. tört. társ. Évkönyv XIV. 17—20. l.
2208. *Mahler Ede*. A nippuri ásatások. Arch. Értes. 1—8. l.
2209. *Mahler Ede dr.* Római föliratos köemlékek Dunapenteléről. U. o. 198—203. l.
2210. *Mahler Ede*. Egyiptomi régiségek Magyarországon. Magy. Szalon. 40. köt. 497—505. l.
2211. *Martian Julián*. Régi telepekről és lelhelyekről a királyhágón túli területen. Arch. Értes. 356—358. l.
2212. *Márton Lajos dr.* Új leletek az abonyi régibb középkori sírmezőből. U. o. 303—318. l.
2213. *Melhárd Gyula*. A pulai leletről. U. o. 241. l.
2214. *Milleker Bódog*. A tolvádiai és dubováci urnatemetők. Tört. és rég. Értes. XX. 14—38. l.
2215. *Myskorszky Viktor*. Váraljai Szaniszló püspök emléktáblájáról a szepeshelyi domban. Arch. Értes. 421—425. l.
2216. *Nagy Endre (Kislégghi)*. Lovas halomsírokról Torontálmegyében. U. o. 417—421. l.
2217. *Németh József*. A római sírokról Szilasbalháson. U. o. 246—248. l.

2218. *Nyáry Albert Br. Dr.* A pilinyi Árpádkori temető. U. o. 50—70. l. — Külön is megjelent (8-r. 24 l.)
2219. *Nyáry Albert Br. dr.* Magyar temetőről Csesztvén. U. o. 359. lap.
2220. *Orosz Endre.* Újabb leletek a petrisi őstelepről Szamosujvárt. U. o. 227—234. l.
2221. *Orosz Endre.* Egy őskori kőbálvány Szamosujvárról. U. o. 405—408. l.
2222. *Plotényi Jenő.* Ungmegyei régiségekről. U. o. 409. l.
2223. *Reizner János.* Lebői, öthalmi és ó-lébai ásatások. U. o. 76—88. l.
2224. *Rhé Gyula.* A rátóti ásatásról. U. o. 248. l.
2225. *Roediger Lajos.* Bács megyei régiségleletekről. U. o. 261—263. l.
2226. *Roediger Lajos.* A hódcsági kelta lovas urnás sírleletekről. U. o. 350—352. l.
2227. *Téglás Gábor.* Őskori bálvány fej és kőbányászati emlék a dévai Várhegyről. U. o. 242. l.
2228. *Téglás Gábor.* A Trajanus előtti Dacia aldunai határkapuja. U. o. 318—321. l.
2229. *Téglás Gábor.* A gerebenczi várcsoport. U. o. 397—404. l.
2230. *Téglás Gábor.* Újabb római fölíratról és Mithras-emlékről Szerb-Poseenán. U. o. 413. l.
2231. *Téglás Gábor.* Egy római női mellszobor a dévai múzeumban. Hunyad-m. tört. társ. Évkönyve XIV. 46. l.
2232. *Téglás Gábor.* A tibódi kettős kincslelet tanulsága. Erd. 76—78. l.
2233. *Téglás Gábor.* Újabb adalékok Domitianus két dáciai hadjáratához. U. o. 365—372. l.
2234. *Téglás Gábor.* Tocilescu György régészeti felfedezései déli Dáciában. U. o. 447—453. l. (Külön is megjelent 8-r. 9 l.)
2235. *Téglás Gábor.* A rómaiak hadi utvonalának nyomai Háromszék megyében. Székely Nemzet 191. sz.
2236. *Téglás István.* Ezüst torquesről a Mezőségről. Arch. Értes. 174. lap.
2237. *Téglás István.* Tordán talált római régiségekről. U. o. 249—251. l.
2238. *Téglás István.* A Potaissa maradványaiban 1903-ban és 1904-ben talált tárgyakról és fölíratokról. U. o. 410—413. l.
2239. *Teutsch Gyula.* Festett keramika az oltmelléki őstelepekről. U. o. 221—227. l.
2240. *Thallóczy Lajos.* Gót uralom Boszniában. U. o. 289—302 l.
2241. *Tömörkény István.* Oroszlámosi leletekről és ásatás a köröséri iskolánál. U. o. 263—271. l.
2242. *Tömörkény István.* A szőregli templomromok. U. o. 326—332. lap.
2243. *Tömörkény István.* Kötörési leletekről. U. o. 414—417. l.
2244. *Végh Kálmán Mátyás.* A tiszakeszti urnasírról. U. o. 408. lap.
2245. *Wosinszky Mór.* Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművessége. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a történeti tudományok

köréből XX. köt. 1. sz.) Budapest, 1904. Akademia. (8-r. 166 l. CL tábla.) 12 K. — Ism. Művészet 415. l.

2246. *Wosinszky Mór*. Adatok az őskori mészbetétes agyagművességhez. Arch. Értes. 211—220. l.

IX. Germán nyelvek s irodalmak.

1. Német.

2247. *Achelis, Th.* Zur deutschen Literaturgeschichte. Siebenb. deutsch. Tageblatt 9235. sz.

2248. *Axaméthy-Racher, Rosa*. Im Walde. Dresden. Ism. Rothhauser Max. P. Lloyd 8. reg. sz.

2249. *Allmers Hermann*. Magány a mezőn. Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 51. sz.

2250. *Baumbach Rudolf*. Szemelvények költeményeiből. Bevezette és magyarázta Kohlbach Bertalan dr. (Német Könyvtár. 9.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. VIII, 64 l.) 70 f.

2251. *Beheim, Michael*. Gedicht über den Woiwoden Wlad II. Herausg. v. Gr. C. Conduratu. 1903. Ism. Bleyer Jakab. Századok 359—362. l. — Cs. R. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk. 3, 4. szám.

2252. *Bleyer Jakab*. Beheim Mihálynak Vlad Drakul oláh vajdáról szóló költeménye és annak kütfői értéke. Századok 874—882. l.

2253. *Bleyer, J.* Zu Beheim's Gedicht über Wlad IV, zubenannt Drakul. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 3—4. sz.

2254. *Bleyer, J.* Ein Gedicht Michael Beheims. etc. Ism. Cs. R. U. o. 45. l.

2255. *Schullerus, Adolf*. Michael Beheims Gedicht über Wlad IV. Drakul als historische Quelle. U. o. 5. sz.

2256. *Beyerlein Ferencz Adám*. Takarodó. Dráma 4 felv. Ford. Zboray Aladár. (Fővárosi színházak műsora. 172—173. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8 r. 78 l.) 60 f.

2257. Bibliothek des litterar. Vereins in Stuttgart. 222—230. Tübingen. 1902-3. Ism. Bleyer Jakab. Philol. Közl. 64—70. l.

2258. *Bierbaum, O. J. 1.* Álmodozás az esthomályban. Ford. Floresztán. Zenevilág 7. sz. — 2. Napfényes látomány. U. o. 12. sz.

2259. *Bilse*. Aus einer kleiner Garnison. Ism. Dr. Czirbusz Géza. Magy. Állam 9. sz.

2260. *Bod*. A fegyház tragédiája. (Frank Wedekind: «die Büchse der Pandora» című drámájáról.) Jövendő 20. sz.

2261. *Börries*. A fiu. Ford. Kiss Arnold. Budap. Napló 91. sz.

2262. *Brandes György*. Schnitzler. Jövendő 21. sz.

2263. Briefe die ihn nicht erreichten. 1904. Ism. gr. Pongrácz Anna. P. Lloyd 90. sz. — Lásd 2269. sz. a.

2264. *Brugier, G.* Kurzer Abriss der Rhetorik und deutschen Literaturgeschichte. Vészprém, Dioces. Druck. 1904. (8-r. 69 l.)

2265. *Buday Barna*. Kalandok a prairieken. (May Károly művei). Hazánk 135. sz.

2266. *Daumer O. F.* Nicht mehr zu dir zu gehen . . . Ford. Zofáhl J. Zenevilág 17. sz.

2267. *Dehmel Richard*. Aratás. Ford. Goór Pál. Hét 32. sz.
 2268. *Dranmor*. 1. Rőt alkonyban . . . Ford. Telekes Béla. Egyetértés 87. sz. — 2. Margit asszony. Jövendő 7. sz.
 2269. Elkésett levelek. Ford. Miklós Jenő. 1904. Ism. Komor Gyula. Zala 30. sz. és Gömör-Kishont 16. sz. — s. Budapest. Szemle 120. köt. 467—469. l. — Lásd 2263. sz. a.
 2270. *Engel György*. A vizek fölött. Dráma 3 felv. Ford. Jób Dániel. Először adták a Magyar Színházban ápr. 15.
 2271. *Ernst Otto*. Timm Clasen. Ford. Telekes Béla. Hét 22. sz.
 2272. *Fenyő Miksa*. Frenssen Gusztáv. Budapest. Szemle 120. köt. 278—291. l.
 2273. *Frenssen, Gusztáv*. Jörn Uhl. Roman. Ism. rd—r. Budapest. Szemle 117. köt. 325—328. l.
 2274. *Gabelentz, Georg von der*. Das weisse Thier. Berlin. Ism. Holzner Eugen. P. Lloyd 147. reg. sz.
 2275. *Geibel Emanuel*. Nyári éj. Ford. Prém József. Hazánk 151. sz. mellékl.
 2276. *Geiger, Dr. Eugen*. Hans Sachs als Dichter. 1904. Ism. Bleyer Jakab. Philol. Közl. 692—695. l.
 2277. *Glass Ferencz*. Luther, mint író, szónok és költő. Székely Nemzet 161, 162. sz.
 2278. *Goethe, Goethe*. Iphigenia Taurisban. Dráma. Fordította Csengeri János. A Kistaludy-társaság Lukács Krisztina-pályázatán megdícsért műfordítás második átdolgozott kiadása. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 112 l.) 2 K.
 2279. *Goethe*. Az első Valpurga-éjjel. Ford. Balla Mihály. Budapest. Szemle 119. köt. 297—300. l.
 2280. *Goethe*. 1. Előhang Faust első részéhez. — 2. A hű király. — 3. A rémkirály. — 4. A patkányirtó. — 5. Igaz gyönyör. Ford. Kozma Andor. Új idők 3. sz.
 2281. *Goethe*. 1. Szélesend és Vig indulás. — 2. Áldomas (A társas dalokból.) — 3. Harangjárás. — 4. Hatás a távolba. — 5. A római elegiákból. VII. Ford. Dóczy Lajos. Budapest. Hirl. 94. sz. — 6. A fonó lány. Hazánk 216. sz.
 2282. *Goethe* epigrammszerű költeményei. Ford. Dóczy Lajos. Az Ujság 356. sz.
 2283. *Goethe*. A dalmok. Ford. Máyer János. Székely Nemzet 74. szám.
 2284. *Goethe*. A kis hamis. Ford. Zeneközl. 16. sz.
 2285. *Achelis, Th.* Goethes Briefe. Siebenb. deutsch. Tageblatt 926. sz. — Goethes Faust. U. o. 9430. sz.
 2286. *Barabás, Dr. Abel v.* Goethes Wirkung in der Weltliteratur. Leipzig. 1903. (8-r. 70 l.) Ism. t. Budapest. Szemle 119. köt. 476—478. l. — Rácz Lajos. Erd. Múz. 346—348. l.
 2287. *Grävenitz, Georg*. Goethe, unser Reisebegleiter in Italien. Berlin. Ism. Dr. Holzner Eugen. P. Lloyd 123. reg. sz.
 2288. *h.* Faust Auerbach pinczében. Philol. Közl. 785. l.
 2289. *Holzner, Eugen*. Goethe als Sonderling. Pester Lloyd 312. reg. sz.
 2290. *Litzmann, Berthold*. Goethes Lyrik. Ism. Bleyer Jakab. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 682—685. l.

2291. *Netoliczka, O.* Der Weidmannische Faust in Kronstadt. Korr. Bl. Ver. Siebenb. Landesk. 11—12. sz.
2292. *Schmitt, John.* Die Chronik von Morea als eine Quelle zum Faust. *Ism. h. Philol. Közl.* 698. 1.
2293. *Tábori Róbert.* Göthe és Schiller barátsága. P. Napló 131. sz.
2294. *Tábori Róbert.* Goethe, mint színházvezető. P. Napló 109. sz.
2295. *Varga Bálint dr.* Szószedet Goethe Hermann und Dorothea című költői elbeszéléséből. Készítette —. Átnézte Kaiblinger Fülöp dr. (Præparatiók iskolai német remekírókhoz. 2. sz.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 48 l.) 50 f. — *Ism. Téri József. Tanáregyl. Közl.* 37. évf. 668. 1.
2296. *Gete i Šiler na probi.* Pozorište. God XXIX. Broj. 4. 25—27. lap.
2297. Goethe und die Aerzte. Siebenb. deutsch. Tageblatt 9295. sz.
2298. *Góth Ernő.* Az új német lyra. Jövendő 24. sz.
2299. *Grilparcer.* Jevrejka Toledjanka. Istorijka žalosna igra u pet činova. S nemačkog preveo Jovan Grčić. U Mostaru 1903. *Ism. S—ć, M. Letopis Mat. Srpske.* 225. füz. 103—104 l.
2300. *Grün Anastaz.* Az utolsó költő. Ford. Máyer János. Székely Nemzet 84. sz.
2301. *Hart H. Cecily.* Ford. Gy. M. Zenevilág 9. sz.
2302. *Hauptmann Gerhart.* Bernd Róza. Színmű 5 felvonásban. Fordította Hevesi Sndor. (Fővárosi színházak műsora. 196—197. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 79 l.) 60 f.
2303. *Hebbel.* Rontás. Jövendő 39. sz.
2304. *Hebel, Joh. Peter.* Alemannische Gedichte. Herausg. v. O. Heilig. 1902. *Ism. Brandsch Rudolf. Korr. Bl. Ver. siebenb. Landesk.* 1. szám.
2305. *Heine.* Heine válogatott költeményei. Fordította Faragó János. Budapest, 1904. Kilián F. utóda. (8-r. 128 l.) 2 K 40 f. — *Ism. Hét* 13. sz.
2306. *Heine.* Harald Harfagar. Ford. Arató Pál. Budap. Napló 107. szám.
2307. *Heine.* 1. Tedd szivemre, . . . kis kezedet. — 2. A hír. Ford. Becsei Sándor. Ó-Becse és vid. 45. sz.
2308. *Heine.* Álomban. Ford. Bekecs Géza. Debreczeni főisk. Lapok 47. évf. 3. sz.
2309. *Heine.* 1. Anyámnak. Ford. Bory Jenő. Székesfehérv. Hirl. 96. sz. — 2. Ablaknál. U. o. 133. sz.
2310. *Heine.* 1. Jenny. — 2. Kitty. Ford. Farkas Alajos. Zemplén 15. szám.
2311. *Heine.* 1. Ábrándos vízi liliom. — 2. Reggel ibolyát. — 3. A tenger csöndes partjaira. Ford. Gottier Lajos. Máramar. Lapok 46. szám.
2312. *Heine.* A két gránátos. Ford. Győry Margit. Zenevilág 8. szám.
2313. *Heine* dalaiból. (A végtelen magasból). . . Ford. Ipolyi A. Báttaszék máj. 15.
2314. *Heine.* 1. Olaf lovag. Ford. Lehr Albert. Budap. Szemle 118. köt. 116—118. l. — 2. A hastingsi csatatér. Uránia 3. sz.

2315. *Heine*ből I—V. Ford. Nagy József. Napykőrösi Hirl. 46. sz.
2316. *Heine*. Almomban. Ford. Pataj. Bácska 50. sz.
2317. *Heine*. Dalok. Ford. Prém József. Hazánk 169. sz. mellékl.
2318. *Heine*. 1. Abránd — yaló. Ford. Stollmann Sándor. Besztercebánya és vid. 9. sz. — 2. Álomkép. U. o. 2. sz.
2319. *Heine*. Istenek alkonya. Ford. Toll Sándor. Besztercebánya és vid. 30. sz.
2320. *Heine*. Májusnak gyönyörű haván. Ford. Vidor Marci. Zemplén 55. sz.
2321. *Heine*. Dal. (Egy csillag fut le gyorsan.) Ford. Zoltán Vilmos. Nyugatmagy. Híradó 144. sz.
- 2322a. *Heine*. 1. Es haben unsere Herzen. — 2. Das gelbe Laub erzittert. Ford. Zoltán Vilmos. Vasmeleg. Napló 66. sz.
- 2322b. *Karpeles, Gustav*. 1. Heine's erste Liebe. P. Lloyd 92. reg. sz. — 2. Bei Heine zu Besuch. U. o. 142. reg. sz.
2323. *Henckell K.* Lelkem, lelkem . . . Ford. Floresztán. Zenevilág 10. sz.
2324. *Herder*. A gond gyermeke. Ford. Vágó Vilmos. Brassói Lapok 13. sz.
2325. *Heyse, Paul*. Maria von Magdala. Drama. 1903. Ism. Stromp László. Budap. Szemle 119. köt. 431—449. l.
2326. *Heyse Pál*. Forró nyár. Ford. Maróthi János. Orsz.-Világ 27. szám.
2327. *Kahlenberg Hans v.* Habkisasszony. Ford. Bródy Sándor. Önismeret. Jövendő 45. sz.
2328. *Kemény Ferencz*. Inhaltsangaben der epischen Meisterwerke der deutschen Literatur. (Német könyvtár. 12.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 77 l.) 70 f — Ism. Miklós Ferencz. Philol. Kozl. 414. l.
2329. *Kern Lajos*. May-Szekrényi. Magy. Állam 85. sz.
2330. Klopstock. — Lásd 1597. sz. a.
2331. *Körner*. Bucsú az élettől. Ford. Ceglédy Sándor. Pápai Hirl. 50. sz.
2332. *Kurz, Leopold*. Die Zerbrochenen. 1904. Ism. Viola Etel. P. Loyd 102. reg. sz.
2333. *Lemcke*. Erdei magányban. Ford. Floresztán. Zenevilág 6. sz.
2334. *Lenau, Lenau*. Egy vén koldussasszony halálára. Ford. Becsei Sándor. Obecse és vid. 45. sz.
2335. *Lenau*. 1. A szélhez. Ford. Feleki Sándor. Pesti Napló 233. sz. — 2. Primula veris. Orsz.-Világ 14. sz.
2336. *Lenau*. Nádasdalok. Ford. Győry Margit. Orsz.-Világ 13. sz.
2337. *Lenau*. Dél felé. Ford. Havas István. Bars 2. sz.
2338. *Lenau*. 1. A bús vándor. Ford. Torday: Grail Erzi. Zenevilág 20. sz. — 2. A három cigány. U. o. 21, 22. sz. — 3. Tavasz. Ősz. U. o. 24. sz. — 4. Dal a nádastól. Szerelmi ünnep. U. o. 25. sz. — 5. Vágy. U. o. 26. sz. — 6. A póstkocsis. Kat. Szemle 188. lap.
2339. *Lenau*. 1. Téli éj. — 2. A tavasz. Ford. Zenelap 16. sz.
2340. *Bányász László*. A csatádi Lenau-szobor. Orsz.-Világ 31. sz.
2341. *Kubinyi Viktor*. Lenau. Budapest, 1904. (8-r. 134 l.)
2342. *Wöner, A.* Nikolaus Lenaus Nationalität. Akad. Blätter VIII, 11. sz.

2343. Lessing. *Radvány Teofil*. A mese és az epigramm Lessing-nél. Eger, 1904. lyc. ny. (8-r. 100 l.)
2344. *Sebestyén Dezső*. Diderot befolyása Lessingre. Eger, 1904. Löw ny. (8-r. 52 l.)
2345. *h.* Lessing és Goldoni. Philol. Közl. 786. l. — Lásd 323. sz. a. is.
2346. *Liliencron Detlev* v. 1. Óh csak te élnél! Ford. Telekes Béla. Hét 39. sz. — 2. A tavasz elillan. Jövendő 42. sz.
2347. *Mann, Thomas*. Tristan. Berlin. Ism. Neményi Erzsébet «A művész lélektana» címmel. Budapest. Napló 214. sz.
2348. *Meyne Richárd*. Gerstäcker Frigyes élete és művei. Sopron, Romwalter A. ny. 1904. (8-r. 89 l.)
2349. *Müller Wilhelm*. Az utmutató. Ford. Szász. Árpád. Zemplén 52. szám.
2350. *Nietzsche* verseiből. 1. Csillagmorál. — 2. A nap leszáll. Ford. Kún József. Hét 46. sz.
2351. *Paoli Betty*. Löw Rabbi. Ford. Feleki Sándor. Izr. magy. Irod. társ. Évkönyv 127—132. l.
2352. *Platens* dramatischer Nachlass. Herausg. v. E. Petzet. Ism. Lám Frigyes. Philol. Közl. 162—164. l.
2353. *Pólay Vilmos*. Blumauer travesztált Aeneise és hatása a magyar irodalomra. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 54 l.)
2354. *Pyrker, Zivuska Jenő*. Pyrker László jelleme. Felvidék 27, 28. sz.
2355. *Zivuska Jenő*. Pyrker László élete és művei. Besztercebánya. Machold ny. 1904. (8-r. 75 l.) — Lásd 1613. sz. a. is.
2356. *Robert, Eugen*. «Der todte Löwe.» Das verbotene Drama Oskar Blumenthals. Pester Lloyd 249. reg. sz.
2357. *Rollet Hermann*. A költészet. Németből ford. Feleki Sándor. Vasár. Ujs. 23. sz.
2358. *Saphir*. A «Vadrózsák»-ból. Ford. Zoltán Vilmos. Orsz.-Világ 3. sz.
2359. *Saphir*. «Vadrózsák»-ból. Ford. Kulcsár Ferencz. U. o. 5. sz.
2360. *Saphir*. Vadrózsák. Ford. Kálmán Dezső. Magyar Szó 50. sz.
2361. *Schiller, Schiller Friedrich*. Wilhelm Tell. Schauspiel. Kiadta és magyarázta Heinrich Gusztáv. Egy térképpel. 5. jav. kiadás. (Jeles írók iskolai tára. 21.) Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 221 l.) 1 K 20 f.
2362. *Schiller, Wilhelm Tell*. Magyarázta Theisz Gyula dr. (Német könyvtár. 10.) Budapest. 1904. Lampel R. (8-r. VIII, 202 l.) 1 K.
2363. *Schiller*. Tell monológja. (Wilhelm Tell-jéből. III. felv. 3 jel.) Ford. Lehr Albert. Uránia. 1. sz.
2364. *Schiller*. Wallenstein. Drámai költemény 2 részben. Ford. Dóczi Lajos. Először adták a nemzeti Színházban Decz. 29 és 30-án.
2365. *Schiller*. Wallenstein. Drámai költemény három részben. Ford. Dóczi Lajos. (Dóczi L. munkái. VIII—IX.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 241, 265 l.) 9 K. — Ism. Vasár. Ujs. 49. sz. — Ung. Rundschau 4. sz.
2366. Dusz Lid vim Kigely. Paródia, Schiller «Das Lied von der Glocke»-ja után. Közli Dr. Friedlieber Ignác. Magy. Zsidó Szemle 167—169. l.

2367. *Schiller*. Dva úryvky z Wilhelma Tella, dramu od Fridricha —a. Preložil Martin Sládkovičov, Slov. Pochf. Roč. XXIV. 305—32. l.
2368. *Barthmes, Georg*. Zu Schillers Gedächtnis. Akad. Blätter IX. 4. sz.
2369. *Barthmes, Georg*. Die Bedeutung der Briefe Schillers über die ästhetische Erziehung des Menschen für die moderne Kunsterziehung. U. o. 4. sz. A kettő együtt önállóan is megjelent. (8-r. 16 l.)
2370. *Glass Ferencz*. Schiller. Székely Nemzet 132—136. sz.
2371. *Maksziányi Dezső dr.* Wallenstein. Magy. Hirl. 360, 361. sz.
2372. *Varga Bálint dr.* Szószedet Schiller Wilhelm Tell című drámájából. Átnézte dr. Kaiblinger Fülöp. (Præparatiók iskolai német remekírókhoz. 1. füz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 48 l.) 50 f. — Ism. Téri József. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 668. l.
2373. *Waldapfel János*. Cultushistoriai fozozatok Schillernél. Magy. Pædag. 237. l. — Lásd 2293., 2296. sz. a. is.
2374. *Schlicht, Frh. v. (Baudissin Wolfg. gr.)* Erstklassige Menschen. Roman. Ism. Ambrus Zoltán. Az Ujság 189. sz.
2375. *Schnitzler Arthúr*. Körbe-körbe. Ism. R. M. Jövendő 40. sz. Bródy Sándor. U. o. 41. sz.
2376. *Seidel*. A halál serege. Ford. Feleki Sándor. Budap. Napló 101. szám.
2377. *Seraphin, Fr. W.* Die Einwanderer. 1903. Ism. Schullerus Adolf. Korr. Bl. Ver. sieb. Landesk. 5. sz. — Sachs Erwin. Bistritz. Ztg. 16. sz.
2378. *Stilgebauer, E.* Götz Krafft. 1904. Ism. Erdélyi Károly. Budap. Szemle 120. köt. 469—472. l.
2379. *Stollberg*. Dal a vizen. Ford. Györy Margit. Zenevilág 25. sz.
2380. *Stümcke, Heinrich Dr.* Die Hohenzollernfürsten im Drama. Leipzig. Ism. Wertheimer Ede. Pester Lloyd 237. reg. sz.
2381. *Uhland*. 1. A pacsirta. — 2. Őszel. Ford. Szász Árpád. Zemplén 39. sz. — 3. Rosz szomszédság. U. o. 46. sz. — 4. Nyugalom. U. o. 52. sz.
2382. *Uhland*. A dalmok átka. Ford. Borsody Béla. Gömör-Kishont 24. sz.
2383. *Uhland*. Pásztordal. Ford. Györy Margit. Zenevilág 13—14. szám.
2384. *Viebig, C.* Von Müller-Hannes. 1903. Ism. Balkányi Kálmán. Budap. Szemle 118. köt. 309—312. l.
2385. *Vojnovich Géza*. Meyer Konrád Ferdinánd. Jövendő 23. sz.
2386. *W.* A kalocsai kodex. Kalocsai Néplap 6. sz.
2387. *Weitbrecht, C.* Deutsche Literaturgeschichte. Leipzig. Ism. Szabó Károly. Philol. Közl. 780. l.
2388. *Wittko, Paul*. Wilhelm Jordan und Franz Liszt. P. Lloyd 46. reg. sz.
2389. *Wolfner Pál*. «Sturmgesele Sokrates.» (Sudermann Henrik uj színműve.) Huszadik Század IX. köt. 229—234. l.
2390. *Wolkan, Dr. Rudolf*. Die Lieder der Wiedertäufer. Berlin, 1903. — Ism. Bleyer Jakab. Philol. Közl. 858—860. l.

2. Nyelvészet.

2391. *Mohr Győző*. A gölniczbányai nyelvjárás hangtani sajátosságai. 1902. Ism. Gedeon Alajos. Philol. Közl. 408—411. l.

2392. *Lersch Ernő*. A «Gründler» nyelvjárás alaktani sajátosságai egybevetve az újfelnémet irodalmi nyelvvél. Kolozsvár, Ajtai ny. 1904. (8-r. 30 l., 2 lev.)

2393. *Kisch, G.* Altromanische Lehnwörter im Siebenbürgisch-Moselfränkischen. Korr. Bl. siebenb. Landesk. 1. sz.

2394. *Kisch, Gustav dr.* Unsere Aussprache des Hochdeutschen. Siebenb. deutsch. Tageblatt 9415—16. sz.

2395. *Scheiner, A. dr.* Die deutsche Bühnenaussprache. Ism. Petz Gedeon. Philol. Közl. 862—864. l.

2396. *Simon, Otto*. Über den neuesten Versuch einer internationalen Verständigungssprache. Vortrag gehalten im deutschen Kasino zu Ung.-Hradisch am 7. Februar 1904. Szekszárd. Buchdr. P. Lengyel. (1904.) (8-r. 22, 2 l.)

3. Tankönyvek.

2397. *Deutsch I.* és *Garai E.* Német nyelvtan és olvasókönyv. Mindkét nembeli polgári iskolák I. és II. osztályai számára. A közvetlen tanításmóddhoz alkalmazva az új magyar és az egységes német helyesírás szabályai alapján teljesen átdolgozta Garai Ede. 9. kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 248, V l.) 2 K 40 f. — Ugyanaz. Mindkét nembeli polgári iskolák IV. osztálya és felsőbb leányiskolák III. osztálya számára. Átdolgozta Garai Ede. 4. kiadás. Budapest, U. o. (8-r. VIII, 200 l.) 2 K 40 f.

2398. *Endrei Ákos*. Német nyelvkönyv. Középiszkolák számára. I. kötet. A reáliskolák I. és II., a gimnáziumok III. és IV. s a polgári- és felsőbb leányiskolák megfelelő osztályainak használatára. 5., lényegében változatlan kiadás. Az új helyesírás alkalmazásával. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 222, IV l.) 2 K. — A II. köt. 3. kiad. Ism. Dach János. Hivat. Közl. 14. sz.

2399. *Graf Jakob*. Olvasókönyv és nyelvtan. A német nyelv gyakorlati elsajátítására. Polgári és felső leányiskolák számára. II. rész. A harmadik osztály számára. 4. javított kiadás. Bpest. 1904. Franklin-T. (8-r. 123 l.) 1 K 20 f.

2400. *Harrach József*. Német olvasókönyv. A reáliskolák III. és a gimnáziumok V. osztálya számára. III. kötet. Az 1899. évi középiskolai tanterv értelmében készült negyedik kiadás. Átdolgozta Gyulai Ágost. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 299 l.) 3 K 40 f.

2401. *Hauser Jenő Sándor*. A német helyesírás alapelvei. Helyesírási szótárral. Iskolai és magánhasználatra. Az egységes német helyesírás alapján. Második, jav. kiadás. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 148 l.) 1 K.

2402. *Heinrich Gusztáv*. Német tan- és olvasókönyv. Közép- és felső iskolák számára. II. kötet. A költészettan vázlatával és magyarázó jegyzetekkel. 11. jav. kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. VI, 344 l.) 2 K 80 f.

2403. *Heinrich Károly dr.* Német nyelvkönyv a budapesti keres-

kedelmi akadémia számára. Kézirat gyanánt. Budapest, Márkus S. ny. 1904. (8-r. 127 l.)

2404. Helyesírás, Német —. A legújabb német helyesírás összes szabályai. (Közhasznú könyvtár 31. sz.) Budapest, (1904.) Pfeifer M. (32-r. 31 l.) 12 f.

2405. Hilfstafeln zur deutschen Sprachlehre. Nagyszeben. Kraff W. 1904. (8-r. 4 lev.)

2406. *Hirn Lajos és Paulay Ödön.* Német retorikai és poetikai olvasókönyv a középiskolák V. és VI. osztályai számára. Budapest, 1904. Singer és Wolfner. (8-r.) 3 K. — Ism. Jacobi Károly. Hivat. Közl. 18. sz.

2407. *Hortobágyi Antal.* Német nyelv- és olvasókönyv. I. rész. Mindkét nembeli polgári iskolák és a felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. 4. kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 153, II l.) 1 K 80 f.

2408. *Hortobágyi Antal.* Német nyelv- és olvasókönyv. I. rész. Mindkét nembeli polgári iskolák és a felsőbb leányiskola I. és II. osztálya számára. 3. kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 154, II. l.) 1 K 80 f. — Ugyanaz. III. és IV. osztály számára. 2. kiadás. Budapest, U. o. (8-r. IV, 199 l.) 2 K.

2409. *Horray Ede.* Német nyelvtan- és olvasókönyv. Feladatokkal és szöveggyűjteléssel. I. rész. Szó- és alaktan. Tanító- és tanítónő képző intézetek I. osztálya számára. Az új tanterv alapján. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. VII, 192 l.) 2 K 40 f. — U. a. II. rész. Mondattan. Tanító- és tanítónőképző-intézetek II. osztálya számára. Az új tanterv alapján. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 183 l.) 2 K 40 f. — A II. részt bir. Radó Vilmos. Hivat. Közl. 21. sz.

2410. *Kemény Ferencz.* Német nyelvtan és olvasókönyv. Budapest, 1902. Bir. Kárpáti Manó. Hivat. Közl. 10. sz.

2411. *Lacea, Dr Constantin,* Manual de limba germană, Partea I. si II. Brassó, 1904. Ciürcü. (8-r. 2 lev., 210 l. 1 lev.) 1 K. 80 f.

2412. *Markovics Sándor és Hegedüs Izidor dr.* Német nyelv-, olvasó- és gyakorlókönyv szemléltető alapon. II. rész. A gimnáziumok IV., a reáliskolák, felsőbb leányiskolák és polgári iskolák II. osztálya számára. 2-ik javított kiadás. Budapest, 1904. Hornyánszky V. (8-r. XI, 137 l.) 1 K 80 f. — IV. rész. A gimnáziumok VI. osztálya számára. Bpest, 1904. — Ism. Binder Jenő. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 554—556. l.

2413. *Markovics Sándor.* Szemelvények a német eszthetikai és irodalomtörténeti próza köréből. I. rész. Eszthetikai olvasmányok a középiskolák VII. és VIII. osztály számára. (Segédkönyvek a német nyelv és irodalom tanításához. 5.) Budapest, 1904. Stampfel K. (8-r. 108 l.) 70 f. — II. rész. Irodalomtörténeti olvasmányok a középiskolák VII. és VIII. osztálya számára. (U. o. 6. füz. Budapest, U. o. (8-r. 87 l.) 70 f.

2414. *Netoliczka, Dr. Oskar.* und *Wolff, Dr. Hans.* Deutsches Lesebuch für Mittelschulen. I. Klasse. Ergänzungsband zum II. Teil. Nagy-Szeben, W. Krafft. 1904. (8-r. 79 l.)

2415. *Oldal János.* Német nyelvtan. I. rész. Ism. Tiborcz Ida. Polg. Isk. Közl. 388. l.

2416. *Orosz Alajos.* Német stílusgyakorlatok. 1903. Ism. Kelemen Béla. Tanáregyl. Közl. 428—430. l.

2417. *Schuber Mátyás*. Német nyelvtani táblázatok. Közép-, polgári- és szakiskolák számára. Budapest, 1904. Lampel R. (4-r. 48 l.) 80 f. — *Ism.* Tiber Ágost, *Hivat. Közl.* 18. sz.

2418. *Schuster Alfréd*. Német nyelvtan, direkt módszer alapján. II. rész, a középfokú német oktatás számára. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r.) 3 K 60 f. — *Ism.* Roboz Andor, *Hivat. Közl.* 27. sz.

2419. *Schuster Alfréd*. Német nyelvtan. Budapest, 1903. *Ism.* Relkovié Davorka, *Polg. isk. Közl.* 389. l. Marusák Pál, *Hivat. Közl.* 1. sz. — Roboz Andor, *Hivat. Közl.* 27. sz.

2420. *Schuster Alfréd*. Az egységes német új helyeírás alapelvei. Helyesírási szójegyzékkel. Iskolai és magánhasználatra. Budapest, 1904. Athenæum. (8-r. 30 l.) 50. f.

2421. *Szemák István dr.* Német nyelv-, olvasó- és gyakorlókönyv. I. rész. A gimnáziumok III. és a reáliskolák I. osztálya számára. Az új tanterv alapján és az egységes német helyesírás alkalmazásával. 2. lényegében változatlan kiadás. Budapest, 1904. Lauffer V. (8-r. IV, 148 l.) 1 K 80 f.

2422. *Szemák István dr.* Német olvasókönyv. A felsőbb leányiskolák, leánygimnáziumok, tanító- és tanítónő-képző-intézetek felső osztályai számára. Budapest, 1904. Lauffer. (8-r. 284 l.) 3 K 20 f. — *Ism.* Dr. Vajda Gyula, *Hivat. Közl.* 13. sz.

2423. *Wolff, J.* Deutsches Lesebuch für die Elementar-, Bürger- und höheren Volksschulen der ev. Landeskirche A. B. in den siebenbürgischen Landesteilen Ungarns. III. Teil. Viertes Schuljahr. 4. erweiterte Auflage. Nagyszeben, W. Krafft, 1904. (8-r. XII, 216 l.)

4. Svéd-dán-holland.

2424. Fohász. Dánból ford. Erdélyi Károly. *Magy. Szemle* 21. sz.

2425. *Geijer*. Olof Tryggvason. Ford. Erdélyi Károly. *Magy. Szemle* 26. sz.

2426. *Hallgrímsson Jónás*. Izland. Ford. Erdélyi Károly. *Budap. Szemle* 118. köt. 429. l.

2427. *Heijermans Herman ifj.* Ghetto. Dráma 3 felv. Fordította Hevesi Sándor. (Fővárosi színházak mősora 158—159. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 64 l.) 60 f.

2428. *Ibsen*. Peer Gynt. Ford. Erdélyi Károly. *Ism. Magy. Szemle* 23. szám.

2429. *Ibsen, Henrik*. «Pochod na sever.» Drama u četir čina. Preveo Pavle Mijatović. *Ism. G. Pozorište. God XXIX.* 39. sz.

2430. *Jakobsen*. 1. Szürkület előtt. Ford. Mezey Sándor. *Jövendő* 44. sz. — 2. Hangulat. U. o. 45. sz. — 3. Hangulat. *Hét* 22. sz. — 4. Nagy volt ... Pesti Napló 319. sz.

2431. *Lange Scen*. Csendes szobák. Színmű 3 felv. Ford. Kálnoki Izidor. Először adták a Vígszínházban szept. 9.

2432. *Omikron*. Ibsen és Björnson. *Magy. Szó* 98. sz.

2433. *Paludan-Müller*. A főművészet. Ford. Erdélyi Károly. *Budap. Szemle* 120. köt. 129—132. l.

2434. *Plong C.* Szeretsz-e majd? Dánból ford. Erdélyi Károly. *Magy. Szemle* 8. sz.

2435. *Ripacs*. Holger Drachmann. (Képpel.) Hét 51. sz.

2436. *Vályi Félix*. Ibsen. Magyar Szó 303. sz.

5. Angol.

2437. *Ambrus Zoltán*. Dickens. Magy. Nemzet 136. sz.

2438. *Barrie J. M.* Vén leányok. Vigjáték 4 felv. Ford. Mihály József. Először adták a Nemz. Színházban okt. 22.

2439. *Barrie I.* Egyenlőség. Fantázia 4 felv. Ford. Fáy J. Béla. Először adták a Nemz. Színházban jan. 15.

2440. *Byron. Byron*. Belszár látomása. Ford. Bodrogh Pál. Magy. Szalon 1904. Nov. 109. l.

2441. *Byron*. Fare the well. Ford. Bródy Mihály. Zemplén 81. sz.

2442. *Byron*. Jonathán halálára. Ford. Gál Jenő. Egyenlőség 50. szám.

2443. *Byron*. Könyv értük, kik... Ford. Gyulai Ágost. Magy. Szemle 44. sz.

2444. *Byron*. Chillon foglya. Ford. Rózsa Dezső. Orsz.-Világ 30. sz.

2445. *Koeppel, Emil*. Lord Byron. Berlin. 1903. Ism. Dr. Rác Lajos. Erd. Muz. 35—37. l.

2446. *Pályi Ede dr.* Byron Manfrédje. (A tragikum magyarázata.) Budapest. Hirl. 296. sz.

2447. *Szana Tamás*. Byron Velenczében. Jövendő 14. sz.

2448. *Weisz Elza*. Bibliai motívumok Byron feldolgozásában. Izr. magy. irod. társ. Évkönyv. 158—168. l.

2449. A dióbarna lány. Ó-angolból ford. Berkovics Miklós. Philol. Közl. 525—528. l.

2450. *Hemans*. A jobb hazáról. Angolból ford. Máyer János. Székely Nemzet 71. sz.

2451. *Hope Laurence*. Lalla Radha és a démon. Angolból ford. ifj. Zsoldos Benő. Közművelődés (S. A. Ujhely.) 2. sz.

2452. *Junius*. Poe Edgár élete. Budapest. Hirl. 344. sz.

2453. *Kingsley Károly*. Hypatia. 1904. Ism. v. Egyet. Kritik. Lapok 11. sz.

2454. *Kipling, Rudyard*. Just so stories. 1902. Ism. J. Livia. Huszadik század. IX. köt. 327. l.

2455. *Kipling Rudyard*. Tom. Ford. Salgó Jenő. Zólyom és vid. 26. szám.

2456. *Kipling Rudyard*. A kábeldrótok. Ford. Szebenyei József. Hét 27. sz.

2457. *Kropf Lajos*. Sir John Bowring. Budapest. Szemle 120. köt. 273—277. l.

2458. *Lecky*. 1. Megtört szívek. — 2. Jövőbe látás. — 3. A magvető s vetése. Ford. Szász Károly. Uránia. 1. sz.

2459. *Longfellow*. A bús nap. Ford. Rózsa Dezső. Orsz.-Világ 4. szám.

2460. *Longfellow*. Witlaf király pohara. Ford. Telekes Béla. Hét 16. sz.

2461. A lord leánya. Ir népballada. Ford. Prém József. Hazánk 187. sz. mellékl.

2462. *Moore Tamás*. Elhervad minden. Ford. Rózsa Dezső. Orsz.-Világ 4. sz.
2463. *Moore Thomas*. Emmet Róbert emlékére. Ford. Temunovich Zoltán. Ellenzék 96. sz.
2464. *Motherwill William*. Szerelemért. Ford. Prém József. Hazánk 193. sz. mellék.
2465. *Neményi Erzsébet*. Katonák költője. Budap. Napló 223. sz. (Kipling R.: Barrack-Room Ballads.)
2466. *Poe Edgar Allan*. Eulalia. Ford. Bod. Jövendő 3. sz.
2467. *Poe Edgar* Leonora. Ford. Bródy Miksa. Hét 3. sz.
2468. *Poe Edgar Allan*. 1. Ulalume. Ford. Pásztor Árpád. Hét 44. sz. — 2. A holló. Budap. Napló 6. sz.
2469. *Pogány József*. Wilde Oszkár. Színház és Élet 45. sz.
2470. *Shakspere. Shakspere*. Hamlet, dán királyfi. Fordította Arany János. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely. (Olesó könyvtár 1320—1323. sz.) Budapest, 1904. Franklin-T. (16-r. 184 l.) 80 f.
2471. *Shakspere*. János király. Fordította Arany János. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely. (Olesó könyvtár 1336—1339. sz.) Budapest. 1904. Franklin-T. (16-r. 128 l.) 80 f.
2472. *Shakspere*. A velencei kalmár. Fordította Radó Antal. (Magyar könyvtár 382—383. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (16-r. 108 l.) 60 f.
2473. *Šekspir, V. Oteló*. Tragedija u 5 činova, napisao —, četiri čina preveo G. Gršić, peti čin A. Hadžić, za pozornicu udesio A. Hadžić, Predstavljen 2. (15.) decembra 1904. Ism. Chr., J. Pozorište. God XXIX. 30. sz.
2474. *Alexander Bernát*. Shakspere. (Magyar Könyvtár. 400. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (16-r. 58 l.) 30 f.
2475. *Alexander Bernát*. Shakespeare jellemalkotó művészete. Kisfaludy-Társ. Évlapjai 38. köt. 18—33. l. és Budap. Szemle 118. köt. 1—18. l.
2476. *Alexander Bernát*. Shakespeare és Katona József. Polit. Hetiszemle 20—22. sz.
2477. *Bayer József*. A Velencei kalmár szövegének egy rosszul értett szava. Philol. Közl. 430. l.
2478. *Bayer József*. A szomjúvá változott éhes tigrisek Romeo és Juliában. Philol. Közl. 520. l.
2479. *Bayer József*. Athéni Timon egy hibás szöveghelyének magyar fordítása. Philol. Közl. 699—701. l.
2480. *Bayer József*. Észrevételek VI. Henrik I. része magyar fordítására. Philol. Közl. 846—850. l.
2481. *Berta Ilona*. Shakespeare «Julius Cæsar»-járól. Uránia 3.
2482. *Fischer Regina*. Shakespeare és az iszákosság. Torontál 205. szám.
2483. *Gyulai Ágost dr.* Képek Shakespeare életéből. (Uránia. Népszerű tudományos felolvasások. 13.) Bpest, Hornyánszky. 1904. (8-r. 20 l.)
2484. *Hecses Sándor dr.* Shakespeare hatása a színművészet fejlődésére. Magy. Szemle 50, 51. sz.
2485. *Sebestyén Károly*. Az athéni Timon. Budap. Hirl. 210. sz.
2486. *Sebestyén Károly dr.* Shakespeare szülőhelyén. Pápai Hirl. 36. szám.

2487. *Sebestyen, Dr. Karl.* An der Geburtsstätte Shakespeare's. P. Lloyd 200. reg. sz.
2488. Shakespeare-Jarbuch. 40. Bd. Ism. Hevesi Sándor dr. Magy. Szemle 46, 47. sz.
2489. *Tolnai Vilmos.* Rómeo és Júlia mondája. Philol. Közl. 423—425. l.
2490. *Váradai Antal.* Shakespeare-forgatók. Az Ujság 247. sz. — Lásd 356, 359, 1137. sz. a. is.
2491. *Shaw Bernard.* Hősök! Komédia 3 felv. Ford. Moly Tamás. Először adták a Királysínházban febr. 17.
2492. *Szini Gyula.* Wilde Oszkárrol. Pesti Napló 351, 352. sz. és Hét 4. sz. — Wilde Oszkár essayi. U. o. 32. sz.
2493. *Szini Gyula.* A modern angol dráma. Polit. Hetiszemle 3. szám.
2494. *Tallózó.* Jack London, amerikai író. Uj Idők 50. sz.
2495. *Tennyson.* Te menj tovább. Ford. Jánosi Gusztáv. Hazánk 110. szám.
2496. *Tennyson.* Lady Clare. Ford. Prém József. Hazánk 116. sz.
2497. *Tennyson.* Mindennek el kell halnia. Ford. Rózsa Dezső. Orsz.-Világ 15. sz.
2498. *White Henry Kirke.* Egy gyertyaszálhoz. Ford. Radó Antai. Pesti Napló 188. sz.

Tankönyv.

2499. Angolul egy óra alatt. (Közhasznú könyvtár. 34. sz.) Budapest, Pfeifer M. (1904.) (32-r. 30 l.) 12 f.
2500. *Lazár, Victor.* Românul american. Indreptar pentru învățarea limbei ingleze. Ediț. II. Sibinu, Tipogr. J. Marschall. 1904. (16-r. 88 l.) 1 K.

X. Román nyelvek és irodalmak.

1. Franciaia.

2501. *Aicard Jain.* Dal a szökekről. Ford. Szalay Fruzina. Hazánk 169. reg. sz.
2502. *Adorján Andor.* Maupassant anyja. Pesti Napló 340. sz.
2503. *Ambrus Zoltán.* Balzac. Jövendő 24. sz.
2504. *Ambrus Zoltán.* Daudet. Jövendő 25. sz.
2505. *Ambrus Zoltán.* Cherbuliez. Jövendő 48, 49. sz.
2506. Anthologia a XIX. század francia lyrájából. II. köt. 1903. Ism. Binder Jenő. Philol. Közl. 221—243. l. — Zempléni Árpád válasza. U. o. 514—518. l.
2507. *Augier Emil.* Ifjú leányhoz. Ford. Kacziány Géza. Hazánk 204. sz. mellékl.
2508. *Barla Szabó Titusz.* Rabelais nevelési programja. Magy. Pædag. 526—531. l.

2509. *Baudelaire*. Causerie. Ford. Ady Endre. Budapest. Napló 307. szám.
2510. *Baudelaire Charles*. Az albatrosz. Ford. Endrődi Sándor. Hazánk 181. sz. mellékl.
2511. *Baudelaire Charles*. A macska. Jövendő 41. sz.
2512. *Becque Henri*. Je n'ai rien qui me la rappelle ... Ford. Ignotus. Hét 52. sz.
2513. *Béranger*. 1. Stuart Mária bucsuja. Ford. Bodrogh Pál. Budapest. Napló 50. sz. — 2. Átkos tavasz. Magyar Szalon 40. köt. 953. l.
2514. *Béranger*. A szabó és a tündér. Ford. Czeglédy Sándor. Pápai Hírl. 42. sz.
2515. *Béranger*. Beszámoló. Ford. Kacziány Géza. Hazánk 246. sz. mellékl. — Lásd 1226, 1683. sz. a. is.
2516. *Bérard Charles*. Éjjeli zene. Ford. Mikolth. Pápai Hírl. 35. szám.
2517. *Berkovics Miklós*. Sainte-Beuve. A kolozsv. tud. egyet. kör évkönyve 1903 4. 66—73. l.
2518. *Bilhaud* és *Hennequin*. Boldogság. Vigjáték 3 felv. Ford. Martos Ferencz. Először adták a Vígszínházban nov. 25.
2519. *Bisson Alexandre*. A nőna. Bohózat 3 felv. Ford. Szász Zoltán. (Fővárosi színházak műsora. 188—189. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 90 l.) 60 f.
2520. *Bisson Alexandre*. Színház 21. sz.
2521. *Bouilly*. L'Abbé de l'Épée, comédie historique. Magyarázta Hegedűs Izidor dr. (Franciaia könyvtár 25.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. XI, 100 l.) 70 f.
2522. *Bourget Paul*. Álmodozás a tengerparton. Ford. B. Szász Piroska. Pesti Napló 274. sz. — Jövendő 38. sz.
2523. *Bourget, Paul*. Un divorce. Paris. 1904. Ism. Birkás Géza. Magyar. Szemle 44. sz.
2524. *Caillavet* és *Flers*. Én, te, ő! (Dicső lovagkor). Nagy operette 3 felv. Ford. Heltai Jenő. Zenéjét szerzette Claua Terrasse. (Fővárosi színházak műsora. 182—183. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 80 l.) 60 f.
2525. *Chateaubriand*. — Lásd 1436. sz. a.
2526. *Collière Marcel*. 1. Lasciate ogni speranza! Ford. Gábor Andor. Hét 10. sz. — 2. Lelkem U. o. 50. sz.
2527. *Colomb Ágoston*. Az éj. Ford. Kósa Ede. Mezőtúr és vid. 13. szám.
2528. *Coppée Francois*. Pillangó. Ford. Ábrányi Emil. Hazánk 193. reg. sz.
2529. *Coppée*. Akármelyik. Ford. Jánosi Gusztáv. Magyar. Állam 99. szám.
2530. *Coppée Ferencz*. A gerlét kértem. Ford. Szabó Sándor. Jövendő 51. sz.
2531. *Coppée Francois*. Dal. Ford. Szalay Fruzina. Hazánk 157. szám.
2532. *Coppée Francois*. Haldokló majom. Ford. Zempléni Árpád. Hazánk 151. sz. mellékl.
2533. *Daudet Alphonse*. Aventures prodigieuses de Tartarin de Tarascon. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ötörök Mihály. (Segéd-

- könyvek a francia nyelv és irodalom tanításához. 12. füz.) Budapest, 1904. Stampfel K. (8-r. 107 l.) 70 f.
2534. *Delavigne Casimir*. A kis hajó. Ford. Zoltán Vilmos. Vas megy. Napló 70. sz.
2535. Diderot — Lásd 2344. sz. a.
2536. Francia könyvtár. 21—25. sz. Budapest. Ism. Dr. Kugel Sándor. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 666. l. — 5, 14—16, 18. füzeteket ism. Téri József. Philol. Közl. 151—153. l.
2537. *Engel. Edu.* Psychologie der französischen Literatur. Ism. Téri József. Irod. tört. Közlem. 508. l.
2538. *Festetich Bennó gr.* Frederic Mistral. Fejérmegy. Napló 50—52, 55—57, 63. sz.
2539. *Flers R. de és Caillaud G. A.* Az erény utjai. Vigjáték 3 felv. Ford. Molnár Ferencz. (Fővárosi színházak műsora 170—171. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 86 l.) 60 f.
2540. *France, Anatole.* Crainquebille, Putois Riquet, stb. 1904. Ism. Hatvani Lajos. Budap. Szemle 119. köt. 472—476. l.
2541. *Gagyky Dénes.* Sainte-Beuve életéből. Magyarország 310. sz.
2542. *Gobineau Gróf.* A Renaissance. Ford. Székely István. 1904. Ism. s. Budap. Szemle 118. köt. 451. l. — Vetési József dr. Magy. Szemle 22. sz.
2543. *Gulyás Pál dr.* Brunetiére. Alkotmány 121. sz.
2544. *Haraszi Gyula.* A renaissance francia színiköltészete és a színszerűség. Székfoglaló értekezés. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XIX. köt. 2. sz.) Budapest, 1904. Akadémia. (8-r. 62 l.) 1 K 20 f.
2545. *Haraszi Gyula.* Arczképek a XVII. század francia irodalmából. Budap. Szemle 119. köt. 233—252. l.
2546. *Heltai Jenő.* Willy. Jövendő 2. sz.
2547. *Hennequin és Bilhaud.* Csók-pirulák. Bohózat 3 felvonásban. Fordította Heltai Jenő. (Fővárosi színházak műsora 192—193. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 110 l.)
2548. *Heredia José.* A szántó vető. Ford. Vargha Gyula. Hazánk 139. szám.
2549. *Hugo V. Hugo Victor.* Mon bras pressait ta taille frêle . . . Ford. Ignótos. Hét 52. sz.
2550. *Hugo Victor.* Pátria. Ford. Mayer János. Székely Nemzet 73. szám.
2551. *Hugo Victor.* Száraz kenyér. Ford. Ujváry Béla. Hazánk 133. szám.
2552. *Hugo Victor.* Visszatérés. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Napló 135. sz.
2553. *Glachant P. et J.* Essai critique sur le théâtre de Victor Hugo. 1902. Ism. Elek Oszkár. Philol. Közl. 696—698. l.
2554. *Huszár Vilmos.* Victor Hugo és Alfred de Vigny. Az Ujság 308. sz.
2555. *Junius.* Hugó Viktor pongyolában. Budap. Hirl. 222. sz. — Lásd 1226. sz. a. is.
2556. *Junius.* George Sand. Budap. Hirl. 181. sz.
2557. *Junius.* A velencei regény. Bud. Hirl. 233. sz. (George Sand és Alfréd de Musset szerelmi viszonyáról.)

2558. *Kozáry Gyula*. Maeterlinck. Irodalomtörténeti arckép. Magy. Szemle 11—13. sz.
2559. *Lachambeaudie*. A fősvény az alvilágban. Francziából ford. Kállay Miklós. Egri Híradó 93. sz.
2560. *Lafontaine*. 1. A kertész és a várúr. Ford. Zempléni Árpád. Budapest, Szemle 117. köt. 459. l. — 2. A nőstény oroszlán temetése. Vasár. Ujs. 6. sz. — 3. A szatír és a vándor. Hét 12. sz.
2561. *Lamartine*. Az ősz. Ford. Csillai Kálmán. Orsz.-Világ 46. sz.
2562. *Lamartine*. Reményem Istenben. Ford. Kálmán Károly. Magy. Állam 76. sz.
2563. *Landay, Maurice*. Les Avariés. Ism. ó—y. Budapest Szemle 118. köt. 471—475. l.
2564. *Leconte de Lisle*. Nox. Ford. Fiók Károly Hazánk 264. sz.
2565. *Leconte de Lisle*. 1. A veranda. Ford. Vargha Gyula. Hazánk 240. sz. mellékl. — 2. A fekete párdúc. U. o. 216. sz.
2566. *Legouvé Ernő*. Az olvasás művészete. Szerző engedélyével fordította Feleki József. 2. kiadás. Budapest, 1904. Franklin-T. (16-r. 168 l.) 1 K 50. f.
2567. *Maeterlinck*. Joyzelle. Színháték 5 felv. Fordította Ábrányi Emil. (Magyar könyvtár. 377. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (16-r. 76 l.) 30 f.
2568. *Maeterlinck, Moric*. «Mona Vana.» Drama u 3 čina, s francuskog preveo Jovan Grčić. Predstavleno I. put 4. (17). novembra o. g. Ism. Chr. I. Pozorište. God XXIX. 12. sz.
2569. *Manuel Jenő* költeményeiből. Francziából fordította Bogdánfy Lajos. (Olcso könyvtár 1359. sz.) Budapest, 1904. Franklin-T. (16-r. 37 l.) 20 f.
2570. *Manuel Jenő*. A vén imakönyv. Ford. Bogdánfy Lajos. Budapest. Szemle 117. köt. 123. l.
2571. *Manuel Eugène*. Az apa. Ford. Szabados Ede. Hazánk 187. sz. mellékl.
2572. *Maupassant*. Nagyapó. Ford. Bod. Pesti Napló 204. sz.
2573. *Molière. Molière*. A kénytelen házasság. Vigjáték egy felvonásban. Francziából fordította Kazinczy Ferencz. (Olcso könyvtár. 1319. sz.) Budapest, 1904. Franklin-T. (16-r. 50 l.) 20 f.
2574. *Molière*. A férjek iskolája. I. felv. 3—6. jelenés. II. felv. 1—4. jelenés. Ford. Dr. Szabó Károly. Kolozsv. tud. egyet. kör Évkönyve 903 4. 154—162. l.
2575. *Molière*. Tartuffe. Vigjáték 5 felvonásban. Fordította Ivánfi Jenő. Budapest, 1904. Nagel O. (8-r. 146 l.) 1 K.
2576. *Gagyhy Dénes*. Molière végzete. P. Napló 151. sz.
2577. *Ivánfi Jenő*. Molière színésznői. Uj Idők 49. sz.
2578. *Moreau Hégésippe*. Tizennyolcz évvel. Ford. Kacziány Géza. Hazánk 282. sz.
2579. *Musset*. Ha a rózsa . . . Ford. Martos Ferencz. Zenevilág 5. szám.
2580. *Musset Alfréd*. Szerettelek. Ford. Prém József. Hazánk 92. szám.
2581. *Pailleron Ede*. Az egér. Vigjáték 3 felvonásban. Fordította Fái J. Béla. 2. kiadás. (Fővárosi színházak mősora 34, 35. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 106 l.) 60 f.

2582. *Pichat Louis*. Hervadt emlékek. Ford. Gyulai Ágost. Magy. szemle 34. sz.
2583. *Prém József dr.* Maeterlinck s a mystikus dráma. Uránia 6—8. sz.
2584. *Rácz Lajos*. Staëlné és Napoleon. Budap. Szemle 117. köt. 337—353. 1. 118. köt. 19—39. l.
2585. *Reichemberg Suzanne*. Ha férfi volnék . . . Ford. Heltai Jenő. Uj Idők 2. sz.
2586. *Reza Dezső*. Voltaire szerelme. Magyarország 120. sz.
2587. *Robiquet Paul*. Két szemed pilláját emeld fel . . . Ford. Gyóry Margit. Zenevilág 3. sz.
2588. *Rostand Edmond*. Cyrano de Bergerac. Dráma 5 felv. Ford. Abrányi Emil. Először adták a Nemz. Színházban szept. 26.
2589. *Rostand Edmond*. A napkeleti királykisasszony. (La princesse lointaine.) Verses dráma 4 felv. Fordította Benedek Marcell. (Fővárosi színházak műsora. 168—169. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 74 l.) 60 f.
2590. *Rothhauser, Max*. «L'Aiglon» und Sarah Bernhardt. Pester Lloyd 278. reg. sz.
2591. *Rózsa Dezső*. A francia irodalom klasszikusai különösen Voltaire és Rousseau. Budapest, 1904. Pesti nyomda r. t. (8-r. 55 l.)
2592. *Sandeau Gyula*. La Seiglière kisasszony. Vígjáték 4 felv. Francziából fordította Búrner Sándor. (Olcso könyvtár 1353—56. sz.) Budapest, 1904. Franklin-T. (16-r. 123 l.) 80 f.
2593. *Sebastyén Károly*. Az útvesztő. Hervieu új darabja. Az Ujság 21. sz.
2594. *Sully Prudhomme*. 1. A találkozó. Ford. György Oszkár. P. Napló 69. sz. — 2. Örvények. U. o. 208. sz. — 3. A fecskéhez. U. o. 281. sz. — 4. Ott vannak. U. o. 269. sz.
2595. *Sully Prudhomme*. Itt lenn. Ford. Kacziány Géza. Hazánk 133. szám.
2596. *Sully Prudhomme*. A keringő. Ford. Rudnai Győző. Budap. Napló 356. sz.
2597. *Sully Prudhomme*. Szórakozottság. Ford. Szabados Ede. Vasár. Ujs. 22. sz.
2598. *Sully Prudhomme*. Mesterségek dicsérete. Ford. Telekes Béla. Jövendő 6. sz.
2599. *Sz. Gy.* Georg Sand. Pesti Napló 186. sz.
2600. *Szabó Károly dr.* Cyrano de Bergerac a történelemben. Budap. Napló 75. sz.
2601. *Szabó Károly dr.* Sand George és Musset Alfréd. P. Hirl. 183. szám.
2602. *Szigetvári Iván*. Taine és a milieu-elmélet. (Kivonat.) Akad. Értes. 354—367. l.
2603. *Szini Gyula*. A dekadensek. Jövendő 33. sz.
2604. *Theuriet*. Contes. Magyarázta Horvay Róbert dr. (Francia könyvtár 23. köt. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. VIII, 100 l.) 70 f.
2605. *Verlaine Paul*. Eltékozolt ifjuság (Sagesse, IV.) Ford. Erdélyi Károly. Magy. Szemle 10. sz.
2606. *Verlaine Paul*. Láz. Ford. M. Kornis Aranka. P. Napló 105. szám.

2607. *Verlaine Paul*. 1. Rabséta az udvaron. — 2. Várj csak . . . Ford. Szász Zoltán. Jövendő 29. sz.

2608. *Villy*. Minne. Ism. Polit. Hetiszemle 35. sz.

2609. *Voltaire*. Siècle de Louis XIV. II. Magyarázta Chovancsák István dr. (Franciaia könyvtár. 24. kötet.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. X, 98 l.) 70 f.

2610. *Xanrof és Chaucel*. A királynő férje. Vigjáték 3 felv. Ford. Heltai Jenő. Először adták a Vigszínházban ápr. 8.

2611. *Xanrof és Chaucel*. A királynő férje. Énekes vigjáték 3 felv. Fordította és átdolgozta Heltai Jenő. (Fővárosi színházak műsora. 178, 179. sz.) Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 92 l.) 60 f.

2612. Zola Emil. (Képpel.) Athenæum nagy naptára 79—81. l.

Nyelvészet.

2613. *Rousselot et Laclotte F.* Précis de prononciation française. 1902. Ism. Bürner Sándor. Philol. Közl. 415—417. l.

2. Tankönyvek.

2614. *De Gerando Antonia*. A kezdő francia legelső mestere. Második javított kiadás. Budapest, 1904. Stampfel K. (8-r. 75 l.) 80 f.

2615. *Gábor, Ignace*. Anthologie des poètes français. Précédée d'une introduction sur la versification française et accompagnée d'annotations hongroises et de remarques littéraires. II. Poètes du XIX. siècle. (Segédkönyvek a francia nyelv és irodalom tanításához. 10. füzet.) Pozsony, 1904. Stampfel K. (8-r. 104 l.) 70 f.

2616. *Havas Adolf és Kováts S. János dr.* Francia nyelvtan és olvasókönyv. Reáliskolák IV, V. és VI. osztálya számára. Budapest. 1904. Franklin-T. (8-r. 301 l.) 3 K 50 f. — Ism. Otrók Mihály. Hivat. Közl. 8. sz. — Gagyhy Dénes. Philol. Közl. 495—498. l.

2617. *Klimó Mihály és Bartos Fülöp*. Rendszeres francia nyelvtan, olvasó- és gyakorló könyv az új tantev szerint a reáliskolák felső osztályai számára. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r.) 2 K 80 fill. — Ism. Dr. Oláh Béla. Hivat. Közl. 9. sz.

2618. *Klimó Mihály és Roboz Antal*. Módszeres francia nyelvtan és olvasókönyv. II. rész. A reáliskolák IV. osztálya számára. Budapest, 1904. Athenæum (8-r.) 2 K. — Ism. Otrók Mihály. Hivat. Közl. 17. szám.

2619. *Kováts S. János dr.* Francia nyelvtan és olvasókönyv. II. rész. A felső kereskedelmi iskolák középső és felső osztálya számára. Második, teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 256 l.) 3 K 20 f.

2620. *Mendlik Alajos és Bodnár Gyula*. Francia nyelvkönyv kezdők számára. Budapest, 1904. Lauffer. (8-r. 80 l.) 1 K. — Ism. Bartos Fülöp. Hivat. Közl. 10. sz.

2621. *Mottola, S.* La langue française à l'usage des étrangers. Méthode très facile, progressive et pratique permettant de parler et d'écrire le français en quelques mois seulement. Brassó, 1904. Zeidner H. (8-r. 160 l.) 2 K.

2622. *Nyrop, Kristof.* Manuel phonétique du français parlé. 1902. Ism. Gombocz Zoltán. Philol. Közl. 160—162. l.

2623. *Prosateurs modernes.* Fr. Coppée, P. Loti, H. Lavedan, R. Bazin etc. (Segédkönyvek a francia nyelv és irodalom tanításához. 6.) Budapest, 1904. Stampfel K. (8-r. 79 l.) 60 f.

2624. *Theisz Gyula dr.* Francia-magyar szótár. 1903. Ism. Haraszti Gyula. Budap. Szemle 117. köt. 321—325. l. — Újabb észrevételek Theisz szótárához. Phil. Közl. 477—485. l. — Horvay Róbert. U. o. 55—57. l. — Gulyás Pál dr. Tanáregyl. Közl. 37. évf. 358—360. l.

2625. *Theisz Gyula dr.* A francia nyelv elemi tanfolyama. Olvasókönyv. Gyakorlókönyv. Nyelvtani táblázatok. Szókönyvecske. Fonétikus szövegek. A leányiskolák II. osztálya számára 4. kiadás. Budapest, 1904 Lampel R. (8-r. X, 124 l.) 1 K 80 f.

2626. *Theisz Gyula dr.* A francia nyelv középső tanfolyama. Olvasókönyv. Gyakorlókönyv. Szókönyvecske. A leányiskolák III. és IV. osztálya számára. Második kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. 144, XVI l.) 1 K 80 f.

2627. *Theisz Gyula dr.* Francia olvasó- és gyakorlókönyv II. rész. A reáliskolák IV, V. és VI. osztálya számára. Második kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. VIII, 214 l.) 2 K.

2628. *Theisz Gyula.* Petite grammaire française. Nouvelle édition. Conforme à l'arrêté ministériel du 26. février 1901. Sur la simplification de la Syntaxe. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. VIII, 167 l.) 1 K 80 f.

2629. *Thibaut M. A.* Francia és magyar iskolai szótár. — nyomán teljesen átdolgozta Kováts S. János dr. Magyar-Francia rész. 2. Kiadás. Budapest, 1904. Franklin-T. (8-r. 353 l.) 5 K.

3. Olasz és spanyol.

2630. *Annunzio, Gabriele d'.* Árnyak. Ford. Stollmann Sándor. Beszterceb. és vid. 12. sz.

2631. *Ariosto's Satiren.* Übers. v. Otto Gildemeister. Berlin. Ism. Schwarz Ignaz. Pester Lloyd 280. reg. sz.

2632. *Ariosto.* Angyélika és Szakripánt. Ford. Jánosi Gusztáv. Budap. Szemle 120. köt. 422—429. l.

2633. *Bartrina Joaquin Mária.* Mese a gyémántról. Spanyolból Farkas Emil. Vasár. Ujs. 37. sz.

2634. *Bertolazzi Carlo.* Lulu. Színmű 3 felv. Ford. Halász Zoltán. Először adták a Vígyszínházban jan. 19.

2635. *Bracco Roberto.* Hűtlen! Vigjáték 3 felvonásban. Fordította Radó Antal. (Magyar könyvtár 370. sz.) Budapest. 1904. Lampel R. (16-r. 64 l.) 30 f.

2636. *Brandes György.* Gabriele d'Annunzio. Jövendő 17. sz.

2637. *Castelnuovo E.* Küzdelmek. Ford. M. Hrabovszky Julia. — Ism. i. Kath. Szemle 515. l.

2638. *Dante Gabriel Rosetti.* Dal. Ford. Jövendő 47. sz.

2639. *Dante.* *Angyal János.* A Divina Commedia. Délmagyar. Közl. 35. sz. — Dante legújabb fény- és árnyképe. U. o. 34. sz.

2640. *Engels (Angyal) János.* Alighieri Dante. Élete, főműve, hite. Temesvár, 1904. (8-r. 72 l.) 1 K. Ism. Kaposi József. Egyh.

- Közl. 23. sz. — Alleram Gyula. Magy. Szemle 30. sz. — A—α. Kath. Szemle 905. l.
2641. *Grauert Hermann* Dante und Houston Stewart Chamberlain. 1904. Ism. Alleram Gyula. Magy. Szemle 18. sz.
2642. Goldoni — Lásd 2343. sz. a.
2643. *Iluszár Vilmos*. Don Quijote. Uránia 6—8. sz.
2644. *Ire, Ant.* I dialetti ladino-veneti dell'Istria. Ism. Kubicssek Albert. Philol. Közl. 247—253. l.
2645. *Jánus*. Egy olasz politikai áldozat. Magy. Állam 30. sz. (Silvio Pellicoról.)
2646. *Londesz Elek*. Carducci. Polit. Hetiszemle 46. sz.
2647. *Mazuch Ede*. Olaszországi utazásaimból. Ungvári kath. főgim. 1903 4. értes. 3—40. l.
2648. *Negri Ada*. 1. Szent óra. — 2. Édes kettesben. — 3. Vigasztalanság. — 4. Pogány csók. Jövendő 17. sz. — 5. Halhatatlanság. Ford. Telekes Béla. U. o. 19. sz.
2649. *Negri Ada*. Sir a hullám. Ford. Zoltán Vilmos. Vas megy. Napló 73. sz.
2650. *Petrarca. Petrarca*. A nyolczvannolczadik szonett. Ford. Isaák Mártha. Az Ujság 204. sz.
2651. *Petrarca* szonetteiből. Ford. Radó Antal. Pesti Napló 199. sz. — VIII, IX. Vasár. Ujs. 30. sz.
2652. *Petrarca*. Itália. Ford. Versényi György. Orsz.-Világ 32. sz.
2653. *Petrarca Francesco*. Laura. Ford. Kontúr Béla. Magy. Állam 165. sz.
2654. *Petrarca*. Laura. Ford. Zoltán Vilmos. Budap. Hirl. 200. sz.
2655. *Falk Richard*. Petrarca. Színház és Élet 33. sz.
2656. *Hegedűs István*. Petrarca latin költészetéről. Budap. Szemle 119. köt. 84—102. l.
2657. *Junius*. Petrárka. Budap. Hirl. 200. sz.
2658. *Kontúr Béla dr.* Madonna Laura. Magy. Állam 165. sz.
2659. *Londesz Elek*. Petrarca. Magy. Szalon 40. köt. 1085—1088. l. és Pesti Napló 199. sz.
2660. *Rossi, Égisto*. Del Petrarca. (Prelezione commemorativa tenuta per cura del «Circolo Letterario».) Fiume, La Voce del Popolo nyomda. 1904. (8-r. 26 l.)
2661. A szonettek nagymestere. Magy. Nemzet 173. sz.
2662. *Vay Sándor gr.* Petrarcáról. Magy. Tengerpart 181. sz.
2663. *Petrarca*. 1304—1374. (Képpel). Vasár. Ujs. 30. sz. — i. Magyarország 172. sz. — m. P. Lloyd 176. reg. sz.
2664. *Petrarca és Magyarország*. Vasár. Ujs. 30. sz.
2665. *Petrocchi, Policarpo*. La lingua e la storia letteraria d'Italia. 1903. Ism. Cs. Papp József. Erd. Muz. 37—41. l.
2666. *Rácz Miklós*. Machiavelli drámái. Uránia 10. sz.
2667. *Schiavi, Lorenzo*. Santo Stefano Re d'Ungheria. Melodramma. Capodistria 1902. Ism. Kobzos. Egyet. Kritik. Lapok 3. sz. (Religio mellékl.)
2668. *Stecchetti Lorenzo*. Valahol az úton. Ford. Dénes Tibor. Budap. Napló 95. sz.
2669. *Szász Zoltán*. Duse barátja. Jövendő 3. sz. (Gabriele d'Annunzio.)

2670. *Szepessy László*. Kőrösi Albin és a spanyol költők. Magy. Állam 3—6, 127. sz.
 2671. *Szini Gyula*. Dante Gabriel Rossetti. Hét 52. sz.
 2672. *Tagliafico*. Marinette dala. Ford. Rózsa Géza. Jövendő 23. sz.
 2673. *Tonelli Sándor*. •Don Quijote• és írója. Tanulók Lapja I. 23. sz. és Magyarország 223. sz. T. S. betűkkel.
 2674. *Violáné G. Etelka*. D'Annunzio fehér asszonyai. Jövendő 43. szám.
 2675. *Vivanti Annie*. Éjjel. Ford. Kovács József. Az Ujság 10. sz.
 2676. *Vivanti Annie*. 1. Sejtés. Ford. Zoltán Vilmos. Vas megy. Napló 60. sz. — 2. Végzet. U. o. 68. sz. — 3. Sejtés. Vasár. Ujs. 17. sz. és Egyetértés 181. sz. — 4. Magdolna. Jövendő 22. sz.

4. Oláh.

2677. *Carmen Sylva*. Isteni gyermekek. Ford. Bodrogh Pál. Magy. Szalon 40. köt. 1184. l.
 2678. *Carmen Sylva*. Vasár. Ujs. 1. sz.
 2679. *Eminescu*. Glossa. Ford. Braun Lőrincz. Máramar. Lapok 37. sz.
 2680. *Szabó Emil*. Cosbuc György. Tanulmány a román irodalom-történet köréből. Balázsfalva, 1904. Gör. kel. papnevelde ny. (8-r 174, 1 l.) 4 Kor.
 2681. *Vulkán József* ünneplése. (Képpel.) Vasár. Ujs. 25. sz.

Nyelvészet.

2682. *Popovici, J.* Rumänische Dialekte. I. Die Dialekte der Muntenî und Pädurenî im Hunyader Komitat. Halle, 1905, M. Niemeyer. (8-r.)
 2683. *Popovici J.* Dialectele romane. Szeben, 1904. (8-r.)
 2684. *Viciu, Alesin*. Limba română poporană și dialectul sicilian paralelă. Balázsfalva, érs. ny. 1904. (8-r. VII. 120, III l.) 1 K 60 f.

Tankönyv.

2685. *Alexi György dr.* Román nyelvtan és gyakorlókönyv. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1904. Lampel R. (8-r. IV, 192 l.) 3 K.

XI. Szláv nyelvek és irodalmak.

2686. *Apuktin A. II.* Siklik a szán . . . Ford. Beszkid István. Hazánk 288. sz.
 2687. Bibliothek ausgewählter serbischer Meisterwerke. Herausg. v. Dr. Fr. S. Krauss. Leipzig. Ism. S—ć M. Letopis Matice Srpsk. 223—224. füz. 228. l. — IV. köt. 1904. Ism. U. o. 228. füz. 125. l.

2688. *Boberits Vladisláv*. Alpesi ibolyák. Ford. Jankovits Döme. Orsz.-Világ 30. sz.

2689. *Brankovinski*. Pripovetke. (Sv. I.) U Mostaru 1903. (Mala Biblioteka. Broj VIII. Godina V. 1903.) Ism. Ned. Letopis Matice Srpske, 223, i 224. füz. 231. l.

2690. *Czambel-Danielović, Samo*. Z reči slovensko-šupčianskej. Slov. Polhl. Roč. XXIV. 339—346, 418—420, 477—483, 542—545, 605—607. l. (Dodatok) 754—755, 813—814. l.

2691. *Chranilović, J.* Hrvatska lijepa književnost u početku XX. vijeka. Letopis Matice Srpske. 225. füz. 25—58. l.

2692. *Čipiko, Ivo*. «Sa ostrva-pripovetke» Izdanje Srpske Književne Zadruga 83. Ism. Chr. I. Letopis Mat. Srpske. 226. füz. 91—92. l.

2693. *Čipkay, Jonatan Dobroslov*. Starvotcovský prsteň. Rozpráva. Turčiansky Sv. Martin. Tlačon a nákl. I Gašparika. 1904. (16-r. 50 l.) Odtlačeno zv. Zorničky» sv. II. r. 1847.

2694. *Csehov Antal*. 1860—1904. (Képpel). Vasár. Ujs. 31. sz. — S. Színház és Élet 30. sz.

2695. *Djurić, Lazar Simo*. Pjesme. Izdanja uredništva «Slobode» San Francisko. 1903. Ism. S—ć, M. Letopis Mat. Srpske. 225. füz. 104. lap.

2696. *Gogolj, Nikolaj*. «Revizor.» Šaljiva igra u 5 činova, napisao. S ruskog preveo Pera Todorović. Predstavljen pri put 23. novembra (6 decembra) 1904. Ism. Chr. J. Pozorište XXIX. 130—131. l. 24. sz.

2697. *Grčić Jovan*. Najnoviji rečnik stranich reči, koje se javljaju u nas te ich valja razumeti a donekle ich se i kloniti. U Novomu Sadu. Bratje M. Popović. 1904. (8-r. 399 l.) 3 Kor. (3 dinar.)

2698. *H—i, L.* Dostojewski als Journalist. P. Lloyd 210. reg. sz.

2699. *Ilić, Dragutin J.* Svetle slike. Izdanje Srpske Književne Zadruga Beograd. Ism. Chr. J. Letopis Matice Srpske. 226. füz. 90—91. lap.

2700. *Jaksits Mileta*. Egy tavaszi napon. Ford. Dórits István. Orsz.-Világ 6. sz.

2701. *Jantity Sándor*. Dalsokor. Ford. Szászy István. Vasár. Ujs. 46. sz.

2702. *Kátyánszky Vladisláv*. 1. Merre, merre? Ford. Szászy István. Vasár. Ujs 4. sz.

2703. *L. K. Csehov*. Hét 30. sz.

2704. *Lazarević, Lazar K.* Serbische Erzählungen. Übersetzt von Josef Beckmann. Leipzig. Philipp Reclam jun. (Universal-Bibliothek 4470.) Ism. S—ć, M. Letopis Mat. Srpske 225. füz. 103. l.

2705. *Lermontoff*. Szabadba. Ford. Karafiáth Jenő. Egyet. Lapok XIX. évf. 7. sz.

2706. *Lermontoff*. 1. Csöndes éjjel. Ford. Szabó Károly. Budap. Szemle 119. köt. 430. l. — 2. Végredelet. U. o. 120. köt. 265. l.

2707. *Lermontoff*. Titokzatos ígét . . . Ford. Telekes Béla. Pesti Napló 216. sz. és Jövendő 30. sz. — L . . verseiből. Egyetértés 56. sz.

2708. *Marković, Krsto V.* Pjesme i priče. Zagreb, Srpska štamparija. 1903. Ism. S—ć, M. Letopis Matice Srpske 223. i 224. füz. 233. lap.

2709. *Mickievicz* költeményeiből. 1. Laura. — 2. Szerelem. — 3. Száműzetés. Ford. Telekes Béla. Egyetértés 156. sz.

2710. *Nikitin*. Imádkozzál! Ford. Telekes Béla. Vasár. Ujs. 6. sz.
2711. *Mušić, Branislav*. Malo pozorište. I. «Pod Starost» II. «Naša deca.» Sv. 1. U Mostaru. 1903. Ism. Ned. Letopis Matice Srpske. 223. i 224. füz. 231—233. l.
2712. *Petronijević, Dr. Branislav*. Tolstojeva teorija umetnosti. Letopis Mat. Srpske. 226. füz. 1—18. l. 227. füz. 33—49. l.
2713. *Polonskij, Dr. Gesa*. Geschichte der russischen Litteratur. Leipzig. Ism. Szabó Károly. Philol. Közl. 781. l.
2714. *Popovics Iván*. Zmáj Jovánovics János. (Képpel.) Vasár. Ujs. 23. sz.
2715. *Puskin*. Az angyal. Ford. Szabó Károly. Budap. Szemle 118. köt. 281. l.
2716. *Rešetar, M.* Die Metrik Gnudulić-s. Archiv für slavische Philologie Bd. XXV. Heft 2. S. 250—289. Berlin 1903. Ism. Zivojnović. Jovan. Letopis Mat. Srpske. 226. füz. 78—84 l., 227. füz. 109—117. l.
2717. *Roda, Roda*. Der Gespan von Semberia. Drama in einem Akt. Autorisierte Bearbeitung des «Knez od Semberije.» Branislav G. Nuschitsch. Wien. 1903. Ism. S—ć, M. Letopis Mat. Srpske. 226. füz. 84—88. l.
2718. *S. T. Jovanovics János*. (1833—1904.) Torontál 138. sz.
2719. *Stefanović, Svetislav*. Pesme-originalne i prevedene. Mostar 1903. Ism. Chr., J. Letopis Matice Srpske. 225. füz. 100—101. l.
2720. *Stepanović, Lena*. «Pesme.» Beograd. 1904. Ism. Chr., J. Letopis Mat. Srpske. 225. füz. 101—102. l.
2721. *Szini Gyula*. Csehov. Polit. Hetiszemle 30. sz. és Jövendő 30. szám.
2722. A szláv népköltészetből. Az aranyszarvas regéje. (Milya. himző lány.) Ford. D. B. Vasmegy. Napló 72. sz.
2723. *Tolsztoj Elek*. Rózsás tavaszi hajnalon . . . Ford. Szabó Károly. Budap. Szemle 119. köt. 126. l.
2724. *Tolsztoj Alexei gr.* 1. A rabok. Ford. Telekes Béla. Pesti Napló 209. sz. és Jövendő 30. sz. — 2. A bűnös nő. Jövendő 36. sz. — 3. Emlékszel? Egyetértés 36. sz.
2725. *Veselinović, Janko*. Punica. — Svekrva. Slike iz seogkog života. Izdanje dvorske knjižarnice Mite Stajica, u Beogradu. Ism. Chr., J. Letopis Mat. Srpske. 226. füz. 88—90. l.
2726. *Veselinović, Janko*. Ciganče. Iz zbirke «Siti i gladni.» (Mala biblioteka. Sv. 57, 58, i 59. broj XV, XVI, i XVII. godina V.) U Mostaru 1903. Ism. Ned. Letopis Matice Srpske. 223, 224. füz. 229—231. l.
2727. *Voinovich Géza*. Dosztojevszkij. Magy. Állam 136. sz.
2728. *Vrchlicky* szonettjeiből. 1. Komédiások. — 2. Feleség és anya. Ford. Telekes Béla. Egyetértés 64. sz. — 3. Komor rímek Jövendő 35. sz. — 4. Haldoklás. U o. 26. sz. és Pesti Napló 186. sz.
2729. *Vrchlicky* költeményeiből. 1. Még egy kicsit. — 2. Giotto és a lélek. Ford. Siklóssy László 49. sz.
2730. *Zmáj Jovánovics János*. «Hervadt bimbók»-ból. 1. Az elhamvadt dal. — 2. Ki tilthatná meg azt nékem. Ford. Rohonyi Gyula. Vasár. Ujs. 31. sz.
2731. *Zmáj Jovánovics János*. 1. Fste. — 2. A «Rózsák»-ból.

3. Óh, bocsáss hát . . . — 4. Az én bús életem. Ford. Szász István. Vasár. Ujs. 23. sz.

2732. *Zmáj Jovánovics János*. 1. Mikor hasad a hajnal. — 2. Hallod-e. — 3. Anyám, anyám. — 4. A legnagyobb boldogságnak. Ford. Nikelszky Géza. Orsz.-Világ 25. — 5. Az én éltém . . . Vas megy. Napló 84. sz. — 6. Azt kérdezed . . . U. o. 59. sz. — 7. A legnagyobb boldogságnak. U. o. 69. sz.

2733. *Radović Péter*. Az «o» tövű főnevek ejtegetése a horvát nyelvben. Tudori értekezés. Budapest, Müller ny. 1904. (8-r. 15 l.)

2734. *Šišmánov, Dr. Ivan*. L'étymologie du nom «Bulgare». Keleti Szemle 88—110. l. Eleje a múlt évi folyamban.

2735. *Škultéty, Jozef*. Je to dobre slovensky? Slov. Pohľ. Roč. XXIV. 809—812. l.

2736. *Štrekelj, Dr. Karl*. Zur slavischen Lehnwörterkunde. 1904. Ism. Sági István. Nyelvt. Közlem. 472—474. l.

XII. Vegyes.

2737. *Ágner Lajos dr.* Japán legnagyobb regényírója. Alkotmány 309. szám.

2738. *Balogh Benedek*. Urashimataro. A legrégebb japán ösmese. Budap. Szemle 117. köt. 312—320. l.

2739. *Baranyai Zoltán*. A japán írásokról Uránia 10. sz.

2740. *Grube, W.* Geschichte der chinesischen Litteratur. 1903. Ism. Á. L. Budap. Szemle 118. köt. 470. l.

2741. Japán költőkből. Dr. K. Florenz nyomán. 1. Urashima, a halász. (Manyoshu). — 2. Hivatlan vendég. (Kokinshu.) — 3. Mulandóság. (Kokinshu.) — 4. Káprázat. (Arakita Moritake.) — 5. Népdal. Ford. Heltai Jenő. Pesti Hirl. 49. sz.

2742. *Kozmutza Kornélné*. A japániak művészetéről. Uj Idők 30. szám.

2743. *Majláth Géza gróf*. Kinai karczolatok. Nógrádi Lapok 10. sz.

2744. *Manyoshu*. Szerelmem. Ford. Heltai Jenő. Jövendő 8. sz.

2745. *Okura japáni költő* elegiája fia halálára. Florenz K. német közlése után ford. Kozma Andor. Budap. Szemle 117. köt. 292—294. l.

2746. *Pröhle Vilmos*. Japáni dalok. Uj Idők 22. sz.

2747. *Schreiber, Dr. Ludwig*. Japanische Literatur. P. Lloyd 73. reg. sz.

2748. *M. Uyeda*. 1. A kedves sírján. — 2. Egy szó. Ford. Heltai Jenő. Jövendő 8. sz.

(Budapest.)

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

JÓZSEF FŐHERCZEG.

Közlönyünk f. é. VI. és VII. füzete már kikerült volt a sajtó alól, mikor a megdöbbentő hírt vettük, hogy József főherczeg ő császári és királyi fensége június 13-án Fiumében elhunyt.

Azt a nagy gyászt, mely egész hazánkra borult, azt a nagy veszteséget, mely a Budapesti Philologiai Társaságot is érte, csak most van alkalmunk folyóiratunkban is kifejezni.

Mínthogy a megdicsőültnek én voltam munkatársa, mínthogy egymáshoz való viszonyunk a tudósokhoz egyedül méltó őszinteségen alapult, s ennél fogva abban a ritka kitüntetésben részesültem, hogy kedves munkatársának s tudós barátjának nevezett, s velem képviseltette magát, mikor a bécsi philologiai congressusban részt vettünk, s mínthogy irántam való kegyes jóindulata közös működésünk után is mind halálig változatlan maradt, nekem volt alkalmam Ő Fenségét annyira megismerni, a mint egyik író-társam sem ismerte, s ennek következtében nekem jut az a szomorú kötelesség, hogy közlönyünkben én emlékezzem meg róla, s én adjak kifejezést ama nagy veszteségnek, melyet elhunytá nekünk okozott.

Tudjuk mindnyájan, hogy a dicsőült főherczeg régi szabású igazi magyar embernek a típusa volt. Harmonikus lelkében egyesült a trón és a haza iránti tántorithatatlan hűség, melylyel Magyarország védelmi erejének öregbítésében felejthetetlen érdemeket szerzett magának.

Hogy érezte magát mint ember, hadd bizonyítsák Margitszigeten, 1889. jun. 28-án kelt levelének eme szavai: «Nem tagadhatom, hogy az isteni gondviselés minden tekintetben boldogsággal és meglepéssel áldott meg, de tetőzi az emberi élet ezen kin-

ceit azon benső részvét, melylyel egyesek és testületek szeretett hazám területén kitüntetnek.»

Hozzám intézett számos levele mind megannyi tükörképe derék voltának, úgy hogy saját szavaival igazolhatjuk mind azt a jellemvonást, mely miatt nemcsak őszinte hódolattal, hanem szíves szeretettel is ragaszkodtunk az uralkodó háznak e kiváló tagjához.

Ezennel csak mint tudóst akarom röviden jellemezni.

Eleinte maga sem sejtette, hogy az a munka, a mibe belefogott, mily fontos a tudományra nézve, s mily jelentékeny következzésekkel fog járni.

Miklossichsal, «Az európai cigányok nyelvjárásai és vándorlásai» című epochalis munka szerzőjével, való érintkezése döntő befolyást gyakorolt az ő cigány nyelvtanának szerves alakulására. E grammatika nem egyszerű tankönyv, mely a cigány nyelv megtanulására akar szolgálni, hanem tudósnek szóló mű, mely összehasonlítólág ismerteti a cigány tájszólásokat s egybeveti Indiának régi s mai árja nyelveivel. Nem etymologizál, hanem egyszerűen lajstromoz. A tüneményeket mutatja a jövendő nyelvésznek, a ki majd a cigány nyelvet rendszeres etymologiai vizsgálat alá fogja.

A mit különösen ki kell emelnünk, az, hogy az itt egybe gyűjtött anyagot nem a már meglevő irodalom szolgáltatta egyedül, hanem szolgáltatta Ő Fenségének saját tapasztalata is, a ki már 36 éve foglalkozott volt ezzel a nyelvtudományra nézve főfontosságú nyelvvel. Saját gyűjteményéből sok van Miklossich munkájában fölhasználva, mint azt Ő Fensége maga is említi Rudolf trónörökshöz 1884. jul. 6-án intézett levelében.

A nyelvtanhoz csatolt függelék, mely Ő Fenségének kitüntető bizalmánál s a M. T. Akadémia megbizásánál fogva az én teendőmmé vált, eredetileg nem így volt gondolva, de a nyomórölynyomra haladó kutatás annyi új dolgot hozott felszínre, a cigány kérdés oly sokoldalúnak és rendkívül érdekesnek bizonyult, hogy ennek következtében a cigány könyvészetből némileg cigány encyclopædia lett. Erre vonatkozólag Ő Fensége maga írja, Fiume, 1887. márcz. 23-án: «Soha sem hittem volna, hogy annyira kiterjedt a cigány irodalom.»

1886. május 5-ike volt az a nevezetes nap, mikor József főherczeg a maga művét azzal a kéréssel küldte meg az Akadémiának, hogy vizsgálja meg s ha életrevalónak találja, szolgáltassa neki vissza, hogy a nyilvánosság elé bocsáthassa.

Tüzetes megbírálása én reám háramlott. Én a tölem telhető legnagyobb pontossággal és őszinteséggel teljesítettem ezt a kényes föladatot. Annyiban kényes volt, mert nemcsak általános véleményt kellett mondanom, hanem arról is gondoskodnom, hogy a munka lehetőleg hibátlanul kerüljön a tudományos világ itelő széke elé. Azért még a legkisebb hibákat is föl kellett kutatnom és szóba hoznom. S a fenkölt szellemű főherczeg nem hogy neheztelt volna a szókimondó kritika miatt, sőt egyenesen kijelentette, hogy munkájának «beható és fáradságos átvizsgálása örök hálára kötelezte le».

Mínthogy a nyelvtanhoz csatolt függelék a magam munkája, Ő Fensége azt a határozott kívánságát fejezte ki, hogy a czímlapon a magam neve is ki legyen téve. Én helyén való szerénységből nem egyeztem bele: elégségesnek tartottam, ha a suum cuique-t egyszerűen az előszóban s a függelék elején tüntetem föl. Míg én a dicsekedésnek még a látszatát is el akartam kerülni, Ő Fensége őrizkedni akart még attól a lehetőségtől is, hogy a közönség neki tulajdoníthatná azt a munkát is, a miben semmi része sincsen.

Íme olyan tények, melyek a tudományos lelkiismeretesség és igazságszeretet legfényesebb illusztrációi.

A nyelvtant összehasonlító szótár is követte volna; de ez a fárasztó munka — a mint ő fensége leveleiből következtetem — csak hatszáz néhány lapra terjedő töredék maradt.

Január 2-án jelentették a hírlapok, hogy József főherczeg súlyos beteg. Mennyire súlyos beteg, azt abból következtethetem, hogy ő, ki minden levelemre azonnal, még pedig mindenkor maga felelt, újévi üdvözetemet már csak titkári hivatala útján viszonozta, utolsó levelemre pedig már csak a gyászjelentés válaszolt. Jóllehet halála híre nem ért váratlanul, mind a mellett engem is megdöbbsentett.

A minő nagy volt örömünk, mikor József főherczeg Társaságunk iránti rokonszenvét kijelentette s alapító tagnak belépett, a milyen büszkén fogadtuk közleményeit, melyekkel folyóiratunk munkatársai közé szegődött, a minő lelkesen és egyhangulag választottuk tiszteleti taggá, mikor tudományos érdemeinek hálás elismeréssel akartunk adózni: oly nagy most a mi gyászunk, mikor elvesztettük.

Láttam azt a végtelen komor éjjeli folvonulást, mikor koporsóját az a fekete zárt kocsi hozta föl a budai várpalota kápolnájába,

mely hét évvel ezelőtt felejthetetlen Erzsébet királynénk földi maradványait szállította volt.

Jelen voltam temetésénél s láttam azt a fejedelmi gyászpompát, a hódolat és szeretet ama számtalan jelét, melylyel ravatalát környezték s koporsóját az örök nyugalom helyére kísérték.

Mikor 1888. febr. 20-án a M. T. Akadémia ülésén bemutattam József főherczeg művét, beszédemet e szavakkal fejeztem be: «Ismeretésemből, úgy hiszem, szemlátomást kiderült, hogy szerzője, kiben a magas polcz fénye a tudomány világával egyesül, a M. T. Akadémia részéről a legmélyebb hála s az osztatlan elismerés koszorúját teljességgel megérdemli».

A magas polcz fényét a sír sötétsége váltotta föl; de azok a sugarak, melyeket dicsőült tagtársunk a maga tudományával, hazafias tevékenységével és szeretetével a magyar nemzetre árasztott, soha el nem enyésznek.

(Budapest.)

PONORI THEWREWK EMIL.

A GÖRÖG VALLÁS KEZDETEIRŐL.

(Vége.)

Az animizmus fogalma az angol vallástörténeti elmélkedésnek eredménye. Értjük rajta az emberi testtől elválnak gondolt léleknek (az anima-nak) és az ennek mintájára elképzelt szellemeknek hitét a vallási érzelmekkel való kapcsolatában. A fogalomnak, a mint ez meghatározásunkból látható, a szerint adhatunk szűkebb vagy tágabb értelmezést, vajjon a vallási képzelet által teremtett szellemi lények közül melyeket gondoljuk még mindig az emberi lélekről alkotott nézetnek közvetlen befolyása alatt keletkezetteknek. Bennünket jelenleg az animizmus fogalmánál az a nagy átalakító hatás érdekel első sorban, melyet az a maga részéről — az angol gondolkozók körében — a fetisizmusnak felfogására gyakorolt. Ha a lelkekben, szellemekben való hit a primitív vallásnak igazi magva, nem lehetséges-e akkor, hogy maga a fetisizmus is csak egyik sajátos kifejezési módja annak az általános animistikus hitnek? Határozott ethnographiai példák támogatni, sőt igazolni látszanak e feltevést; olyan példák, minőkkel már De Brosses könyvében is találkozunk, s melyek a vadaknak saját vallomása alapján állapítják meg azt, hogy ők nem magát azt az élettelen tárgyat tekintik istenöknek, hanem az evvel összekötött, benne lakozó lelket vagy szellemet.¹⁾ Az angol vallástörténészek azután általánosították ezt a magyarázási módot, s szerintök — a francziánémet elmélettel ellentétben — a fetisizmus, melyen többnyire csak az élettelen földi tárgyak tisztelétét szokták érteni, lényegében nem egyéb, mint a külvilágra alkalmazott animizmus.

¹⁾ Az éjszak-amerikai indiánoknak állatkultuszára már De Brosses-nál a következő magyarázatot találjuk: „Egy vadember, kinek manitu-ja (istene) egy bika volt, kinyilatkoztatta egy alkalommal, hogy nem a bika maga az, a mit ő imád, hanem a bikák manitu-ja, a ki a föld alatt tartózkodik és minden bikát megszáll; hozzátette még, hogy azok, kiknek medve a manitu-juk, hasonló medve-manitu-t tisztelnek». (40. l.).

Mindjárt Tylor, az animistikus teoriának voltaképi megalapítója, a következő szavakban ad e gondolatnak kifejezést: «Úgy látszik, hogy helyesebben járunk el, ha az «animismus» szót a szellemek általános tanára használjuk, s ha a «fetisizmus» kifejezést arra az alárendelt körre szorítjuk, melyhez sajátképen tartozik, t. i. a bizonyos anyagi tárgyakban megtestesült vagy azokhoz kapcsolt vagy hatást általok gyakorló szellemek tanára. A fetisizmus a «tuskók és kövek» tiszteletét foglalja magában, s innen észrevétlen fokozatokon keresztül megy át az idolatriába.»¹⁾ Ily felfogásmód a fetisizmust ha nem is egészen, mindenestre legnagyobb részt a megszálltság általánosabb hitének eredményeül tekinti majd; a minthogy Tylor csakugyan a possession-theory-t elhagyva tér át a fetisizmus megbeszélésére. A fetis a szabad, a vándorló szellemnek esetleges, ideiglenes lakása, melyet az tetszése szerint, ha ugyan nem az exorcismus kényszeréből fog más tartózkodási helylyel felcserélni. A dolgot Tylor még nem ily merev egyszerűségben fogta fel, a mint ez a fetisizmusról adott meghatározásából is kiténik. ha ennek szavait külön-külön latolgatjuk (l. lenn az utolsó jegyzetet). Az ő ethnographiai ismeretei szerint bizonyos primitiv népek a növényi vagy az élettelen természetet is ép úgy személyes, egyedhez és az anyag sorsához kötött lélekkel ellátva képzelik el, mint magát az embert; Tylor beszél «object-soul»-ról, «plant-soul»-ról stb. Sőt sorai-ból olykor azt a kétkedő gondolatot is kiolvashatjuk, vajjon a külső tárgyak tiszteletének van-e minden esetben köze egy világos képzetekbe foglalt animistikus hithez; pl. midőn helyesen abban találja fel a fetisizmus lélektani magyarázatánál a főnehézséget, hogy az egyes esetekben «nehéz eldöntenünk, vajjon a külső tárgy által gyakorolt hatás egy benne megtestesült vagy hozzákapcsolt személyes egész léleknek tulajdonítatik-e, vagy valamely kevésbé meghatározható befolyásnak, a mely

¹⁾ A fönti meghatározás főhelye így hangzik angolúl (Primitive Culture II. 131. l.): «to confine the word Fetishism to that subordinate departement which it properly belongs to, namely, the doctrine of spirits embodied in, or attached to, or conveying influence through, certain material objects». Itt azon primitiv nézetnek különböző módjai is tekintetbe vannak véve, a mely a tárgyakat lélekkel látja el. Az «embodied»-kifejezés első sorban a tárgyak dualistikus (testet és lelket együtt feltételező) felfogására vonatkozik; az «attached» szón idegen lelkeknek vagy szellemeknek bármely tárgygyal való összeköttetését kell értenünk, tehát a szorosabb értelemben vett megszálltságot; míg a «conveying influence through certain objects» szavakkal Tylor a lelkektől vagy szellemepektől kiinduló testi hatásoknak bizonytalan eseteit akarta összefoglalni. «Tuskók és kövek» tiszteletének fordítottam az angol: worship of «stocks and stones»-t.

a külső tárgy által nyer kifejezést. (id. m. II. 133. l.). Mondhatta volna még világosabban, hogy a fetiszizmusnál a hatás bizonyára sok esetben magának az egységesnek vett és semmi reflexió által nem elemzett, tehát még dualistikusan fel nem fogott külső tárgynak tulajdoníttatik.¹⁾ De az animistikus elmélet már Tylort is tulságosan egyoldalúvá tette a fetiszizmusnak megítélésénél; kelleténél hajlandóbb a lelki principiumnak tudatos számbavételét ott is keresni, a hol az bizonynyal sokszor hiányzik. Bár azt, hogy itt a kulcsnak egészen másféle fokozatai is lehetségesek, csak a Tylor nyomdokaiba lépő Herbert Spencer bizonyította be. Vele az animistikus felfogásmód, már a mi a fetiszizmusnak magyarázatát illeti, ép úgy megtalálta a maga rideg, csak egyetlen elvet ismerő filozófusát, mint a hogy a naturisztikus irány Comte-ban a magáét.

Spencer Comte nézeteit kétségtelenül ismerve, s ha nem tényleg, látszat szerint egyenesen velök polemizálva fejti ki a Principles of Sociology egy külön fejezetében (XXI. fejelet. A képimádásról és fetiszizmusról 154—164. §), hogy a fetiszizmusról mit tart.²⁾ Érvései oda vezetnek, hogy velök a francia filozófusnak tételeit ép ellentétökbe fordítja át. Comte azt tanította, hogy a primitiv gondolkodás minden külső tárgyat, az élettelen is, hajlandó az érzékelő embernek mintájára élönnek felfogni, personificálni; a nyelvnek legnagyobb fejlettségében, a műveltségnek legmagasabb fokán is dívó képes beszéd — Comte felfogása szerint — e primitiv hajlamnak rudimentuma. Spencer a kezdetleges eszmékről szólva (u. o.: Az élettelenre és az élőre vonatkozó eszmék, 60—67. §) képtelenségnek tartja ezt a feltevést. Szerinte már a magasabbrendű állatok is jól meg tudják különböztetni az élettelen tárgyakat az élő lényektől; miként ne volna tehát erre képes a legprimitivebb ember is, az állati psychicumot annyira felülmúló értelmiségével? A lélektan, a dolgot nagyjában véve, Spencernek látszik igazat adni; a közvetlen tapasztalatokból leszűrt általános logika nélkül, azt kell feltételeznünk, minden emberi élet elképzel-

¹⁾ Ha ugyan Tylor nem inkább az olyan esetekre gondol, a midőn a hívők elvesztették már annak emlékét, hogy bizonyos tárgyoknak mi a közük valamely lélekhez v. szellemhez, de a tárgyak tisztelete ennek ellenére megmaradt. Primitiv népeknél egyáltalán elegendő, hogy gondolatuk szerint egy tárgy valamely lélekkel közvetlen vagy akár közvetett érintkezésbe jöjjön, s evel már maga a tárgy szentté lett a nélkül, hogy a lelket a maga egészében kellene oda képzelniök.

²⁾ Hogy Spencer Comte nézeteit ismerte, azt minden kétség fölé emeli egy egyenes utalás; l. a Principles of Sociology német fordítását Vettertől I. 536. l.

hetetlen. De ez nem zárja ki, hogy Spencer a tagadás kizárólagosságával ép oly kevésbé találta meg a teljes igazságot, mint Comte egyetemes állításával. Azt gondolom, hogy Vierkant, a vadnépek e jeles psychologusa, bukkant itt rá a szélsőségeket közvetítő igazságra, a mely szerint a primitiv ember a lélektelen tárgyakat bizonyos kedvező körülmények között personificálhatja, azaz spontán elhatározással rendelkező lényeknek foghatja fel, a nélkül hogy e miatt az élettelen tárgyak személyesítését általánosságban keresztülvinné.¹⁾

Külömben hogy Spencernek imént felhozott lélektani nézete és a fetisizmusra vonatkozó gondolkozása között mi az összefüggés, szemmel látható. Ha a vadember ép úgy megkülömbözteti egymástól az élő és a holt természetet, mint művelt embertársai, s ha ennek ellenére mégis azt tapasztaljuk, hogy bizonyos élettelen tárgyak a vadak között vallási tiszteletben részesülnek, akkor ez a tisztelet nem lehet primér jellegű, hanem csak a közvetlen érzékeléstől független másodrendbéli eszméknek következménye. Melyek ezek az eszmék? Spencer szerint mindenek előtt a halottak lelkeiről alkotott ideák. Ő sociológiájában arra a kísérletre vállalkozott, hogy az egész képimádást és az ezzel kapcsolatos fetisizmust a halotti szertartásokból: a hullának, reliquiáinak vagy képmásának bemutatott engesztelő áldozatokból vezesse le. Szerinte fetisizmus csak ott keletkezhetik, a hol az efféle sírszokások, illetőleg a mögöttük rejlő animistikus képzetek már teljesen kifejlődtek. Bizonyítékul hozza fel a fetisizmus primér természete ellen, hogy a műveltség legalacsonyabb fokán élő népeknél: az indiai hegyek közt tartózkodó juángok-nál, az Andaman szigetek lakóinál, Ceylon veddáinál stb. stb. nem hallunk róla semmit. Míg a viszonylag műveltebb vadak között, pl. a Fidzsi-szigetbelieknél és első sorban a

¹⁾ A. Vierkant, *Naturvölker u. Kulturvölker* (1896), 253. l. Érdekes, hogy De Brossestól kezdve Comte-on és Spencer-en keresztül egész Wundt-ig (Ethik I.) megtalálhatjuk a personifikálás kérdésével kapcsolatban azt a gyermek-psychológiából kölcsönzött adatot, hogy a gyermek úgy játszik babáival, mintha élő lények lennének. E tünemény tényleg ide tartozik. Sem a fejletlen gyermeknek, sem a vadembernek illúzióit nem lehet a magas műveltségű felnőttnak illúzióival egy rangra helyezni; mentől csekélyebbek és erőtlenebbek az ellenműködő kritikai elemek, annál gyakrabban következhetnek be illúziók, s annál közelebb lesznek ezek a valóságos tévképzetekhez. Spencer rationalismusa nem adja a kérdésnek igaz megfejtését; nem mondhatjuk oly egyszerűen, mint ő teszi (id. m. 66. §), hogy a gyermek játékait még sem hiszi eleveneknek. Spencer szélesvonású filozófiája az efféle lélektani subtilitások elemzésére és értelmezésére kevésbé alkalmas.

nyugatafrikai négereknél a fetiszizmust rendszerré fejlesztve találjuk meg (id. m. 162. §). Ime a Comte-féle fetiszizmus Spencernek gondolat-körében nemcsak minden egyéb hittől független elsődleges jellegét, hanem ennek következtében az időrendtlen való elsőségét is elveszítette. A vallástörténészek közül tán nem sokan hajlandók követni Spencer: a fetiszizmus magyarázatánál a sírkultusznak túlságosan szűk határok közé szorított területére; de azért a nagy angolnak fejtegetései bizonyára soknál erősítették meg azt az egyetemesebb felfogásmódot, melyet a francia Réville így fejez ki: «Le fétichisme n'est en réalité que de l'animisme appliqué» (Les religions des peuples non-civilisés, I. 80. l.).

Végig vezettem a fetiszizmus fogalmának pragmatikus történetét De Brosses-tól egész Spencer-ig. Azt hiszem, hogy nem haszontalan munkát végeztem vele. Mert most már — a kellő történeti adatok birtokában — könnyen meg fogjuk állapíthatni, hogy a fetiszizmuson mit is értsünk, s hogy ezzel kapcsolatban mit tartsunk Kern-nek tételéről, a mely szerint a görög vallástörténetet a fetiszizmus tárgyalásával kell kezdeni.

Történeti fejtegetéseink alapján főleg a következő kérdésekre várunk határozott feleletet: Mi a fetiszizmus fogalmának a köre, mi-e vallási tüneménynek lélektani magyarázata, miféle hely illeti meg a fetiszizmust a fejlődési egymásutánban, mi annak a viszonya a más-fajta vallási jelenségekhez, első sorban az animismushoz? E kérdések sok tekintetben kereszteződnek, egymásra utalnak, csak összefüggően fejthetők meg. Szándékosan mellőztem egy olyan kérdést, mely nézetem szerint nem lehet vitás, s melynek bővebb indokolásával az imént ismertetett gondolkozóknál sem találkoztunk, ép mert a feleletet ők sem tartják kétségesnek: az egyetemességnek és szükségszerűségnek kérdését. Ha volnának is egyes népek, a melyek különös okoknál fogva az élettelen tárgyak tiszteletét mint rendszeres vallást nem ismerik, a hogy ezt Spencer hangsúlyozza: egy lélektanilag indokolt fetiszizmus egyetemessége ellen azon kivételes példák nem szolgálhatnának bizonyítékul.¹⁾ Az egyetemesség fogalma nem az esetek teljes számához, hanem a fejlődési szükségszerűséghez csatlakozik. Max Müllernek elfogultsága szükséges ahhoz, hogy ugyanazon a lapon, a hol megengedi, hogy a fetiszizmustól egyetlen vallás sem maradt

¹⁾ Hogy a Spencertől felsorolt népek vallásában fetiszisztikus vonások egyáltalán nem fordulnak elő, ezt a lélektani valószínűtlenséget csak egészen beható ethnographiai kutatások igazolhatnák. Egyébként sem szabad felednünk, hogy más valamely képzetkör rendszerbe szedve és más ugyanaz nehezen megállapítható individuális szétszórtságában.

«tiszán», mégis arra a végeredményre jusson, hogy «egy ősi egyetemes fetisizmusnak» feltevését elutasítsa magától.¹⁾

A mi fogalmunknak körét illeti, ugyanaz a Max Müller teljes joggal kifogásolja, hogy sokan a fetisizmus névvel annyira visszaélnék, hogy «annak minden mythologiai megszorultságban universalis szerül kell szolgálnia» (Beiträge stb. I. 190. l.). A mennyivel inkább jól indokolt lélektani alapra akarjuk helyezni az egész tüneménynek magyarázatát, annyival inkább óvakodjunk semmit mondó, mert határozatlan általánosításoktól. A primitív ember nem ugyanazon külső és lelki feltételek között, s így nem is ugyanazon módon fog egy kődarabot, egy élőfát, egy állatot, egy hegyet, egy folyót vagy valamely égi testet személyesíteni vagy megszálltnak elképzelni. Pl. egy kődarabhoz sok hasonló példányt talál, míg a nap singuláris tárgy; a kődarabot megfoghatja, megtapogathatja, a napot nem; a kődarab mozdulatlanul hever előtte, míg egy állat mozog és hangot ad; a kődarabot magával viheti otthonába, nem így az élőfát, a míg ez gyökereivel a földhöz van kapcsolva; egy kődarabot érzékelésével rögtön és egészben átfoghat, de nem a tengert, a mely a végtelenbe nyúlik előtte, egy folyót, melynek forrását és megszűnését nem ismeri vagy egy hegyet, melynek csak egyes részeit és körvonalait láthatja. Ezen érzékelési különbségek nem lehetnek befolyás nélkül a tárgyak vallási felfogását illetőleg sem, s így a leghelyesebben akkor járunk el, ha csakis azonos érzékelési feltételeknek megfelelő tárgyakat utalunk a fetisizmus körébe. *Azaz ha csupán a földi (nem kosmikus) élettelen és diszkrét (különálló) tárgyakat tekintjük olyanoknak, a melyek alkalom adtán fetiszekké lehetnek.*²⁾ Míg evvel szemben a más természetű tárgyaknak és lényeknek vallási szerepét külön csoportokban és külön nevek

¹⁾ Id. m. 135. l. Max Müllernek ez a könyve felolvasásoknak (a Hibbert-féleknek) sorozata. Az egész második felolvasás a fetisizmussal foglalkozik: «Ist Fetischismus die Urform aller Religion» czímen (58—146. l.). Nem tekintve a hamis végeredményre, Müller itt nagyon sok megdöbbentő kritikai gondolatot fejez ki. A fetisizmus kérdését utolsó nagy munkájában is tárgyalja (Beiträge zu einer wissenschaftlichen Mythologie, német fordítás Lüderstől, I. 189 s. köv. l.: De Brosses u. der Fetischismus), de itt már kevésbé rendszeresen és ingerültebben.

²⁾ Ne nevezzünk tehát egy élő fát, egy hegyet, egy folyót fetisznek; de igenis annak mondhatunk egy ágat a szent fáról, egy maroknyi homokot a szent hegyről vagy egy csöbör vizet a szent folyóból, ha az istennek személyes jelenlétét fűzik gondolatban az illető tárgyakhoz. Persze ez a középponti gondolat kultuszcsелеkedeteknél sablónszerűen használt tárgyakkal szemben gyakran elhalványul.

alatt: mint zoolatriát, physiolatriát (növényimádást), astrolatriát (égi testek imádását) stb. a fetisizmustól elválasztva fogjuk majd tárgyalni.

Igaz, hogy a fetisizmus fogalmának ez óvatos körülhatárolásával együvé tartozó tünetmenyeket is külön szakítunk. Pl. nem ok nélkül hozhatná fel valaki ellenérvül, hogy az a primitiv ember, ha nem is egyforma könnyűséggel, s ha tán nem is ugyanazon körülményektől indítva, de végeredményben mégis csak ugyanakkép képzelhet el személyes lénynek egy kődarabot, mint valamely állatot. Azaz vagy a maga külső megjelenésében és osztatlan egészében fél attól a kőtől vagy állattól mint valamely önkaratú felsőbb lénytől, vagy egyformán egy veszedelmes szellemtől megszálltnak hiszi mindakettőt. Az eredmény tehát, bármik is lettek volna az antecedentiák különbségei, mégis csak egy. Feleletem az ellenvetésre az, hogy nekünk rendelkezésünkre állanak olyan fogalmak és műszók, a melyekkel képesek vagyunk azon eredménybeli közösségeket a magok eltéréseikkel együtt együvé állítani és egyféleképp megnevezni, a nélkül hogy a már más értelemben lefoglalt fetisizmus szóhoz kellene folyamodnunk. Ott vannak a naturismus és animismus kifejezések.¹⁾ Vallási területen minden olyan esetet a naturismushoz tartozónak tekinthetünk, a hol valamely külső tárgy, állat vagy személy közvetlen érzéki megjelenésében és osztatlan egészében felfogva jut vallási tisztelethez; a míg az animismus fogalmához utalandók azon esetek, a hol a fontosabb, a primér vallási képzet nem a külvilági tárgynak, állatnak vagy személynek érzéki megjelenésére és minőségére, hanem egy mögötte feltételezett lélekre vagy szellemre vonatkozik. *A fetisizmusnak tünetmenyei* (ilykép békítjük ki a francia és angol iskolának szélsőségeit) *ép úgy tartozhatnak a naturismushoz, mint az animismushoz körébe.*

Az eddig mondottakkal még mindig nem tisztáztuk eléggé a fetisizmusnak fogalmát. Ugyanis a külső tárgyak iránt tanúsított tisztelet s így minden bizonynyal az itt számbajövő érzelmek és képzetek is oly nagy fokozati (intenzitásbeli) különbségeket mutatnak, hogy jogosultnak látszik a kétkedő kérdés: mennyiben lehet egy szobrot, melyet az előtte térdepelő csak istene képmásának tart, vagy egy amulette-t, melyet valaki talán csak megszokásból hordoz nyakán, még mindig fetisnek nevezni? Szigorú értelemben nem is nevezhetjük annak; mert a fetis fogalmához tartozik, hogy akár maga a külső tárgy, akár a hozzá jelenlétével kapcsolt szellem önkaratú személynek fogassék fel, s mint ilyen követeljen maga számára tiszteletet. Míg

¹⁾ A naturismus szót Réville is használja id. munkájában, de némileg más értelemben, mint a minőt én adok neki.

evvel ellentétben fokozatosan veszít a fetisnek jellegéből az a tárgy, melyet vagy valamely képzeleti személy egyszerű symbolumául, illetőleg járulékaúl tekintenek (istenszobrok, állati vagy egyéb attributumok, kultuszselekedeteknél használatos tárgyak), vagy egy közelebből meg nem határozott öntudatlan hatalom eszközeiül (amulettek, mint a babonás prophylaxisnak, talizmánok, mint a varázslásnak fegyverei).¹⁾ De miután itt sok esetben fejlődési átmenetről van szó, mivel a rendes, egyenes vonalú fejlődés útján az fokoztatik le igen sokszor symbolummá vagy a babona eszközévé, a mi eredetileg fetis volt, helyesen akkor járunk el, ha ezt az egész tüneménycsoportot egymással kapcsolatban tárgyaljuk. Annyival inkább, mert a konkrét példák nagy számában, legalább a történeti népekre vonatkozóan, el sem dönthető már, hogy a hívők mennyiben tartották azt a bizonyos külső tárgyat még mindig a fönt adott értelmezésben fetisnek. A mellett a vallási lélektan kérdéseinél soha sem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a hívő sok esetben egyáltalán nem ad magának számot arról, hogy valamely szent tárgyat miért és mely fokig gondol szentnek, s hogy itt ennél fogva a végokokat kutató psychologussal megeshetik, hogy a primitiv ember lelkében olyasmi után kérdez, a mire ott nem kaphat semmiféle feleletet.

Miután a fetisizmusnak fogalmát tisztáztuk, áttérhetünk annak keletkezési okaira és lélektani osztályozására. Kedvező körülmények között, erős felelemnek hatása alatt és véletlen eszmetársulásoknak vezetése mellett, a primitiv ember valamely különös megjelenésű élettelen tárgyat is személynek tarthat, s azután folytatólag is annak tisztelhet, még pedig a saját személyéből kiinduló spontán analog-következtetés eredményeképp, tehát a nélkül, hogy az illető tárgyat valamely kész elmélet alapján anyagból és lélekből összetettnek fogná fel. Ez a fetisizmusnak első foka, az úgynevezett *naturistikus fók*. Lélektani szükség szerint való előfordulását, s ez okból vallástörténeti jelentőségét kétségtelennek gondolom; bár annyit az angol kutatóknak mindenesetre meg kell engednünk, hogy a mily mértékben mond ellent minden rendes érzékelésnek és logikának az: magát a holt tárgyat élő lénynek elképzelni, oly kevésbé lesz hajlandó akár a legprimitivebb értelmiség ezen a fokon megmaradni. Mert a legegyszerűbb reflexiók is arra indítják majd azt a vadembert, hogy ne magában a holt anyagban, hanem egy mögötte rejlő láthatatlan agensben keresse

¹⁾ A fetis önálló személyes voltát jól hangsúlyozza mind Tylor id. m. II. 133. l., mind Réville id. m. I. 80. l. jegyz. Ez utóbbi: «Le fétiche est autre chose que l'amulette ou le talisman, parce qu'il est conscient et tire sa force de lui-même».

a már egyszer feltételezett akaratnyilvánulásnak titkos okát. A mit támogatni fog az a természetes hajlama is, hogy istenét ne egy *ἀόρατος* *λίθος* formátlanságában, hanem a maga alakjára képzelje el. Tehát ismét az önmagára vonatkozó tapasztalatokból indulva ki, lelkesnek fogja az élettelen tárgyat is tartani, még pedig most már azon dualistikus nézet alapján, mely a primitiv emberek közt általánosnak mondható és a mely szerint a lények egymástól elválasztható testből és lélekből állanak. Ilyformán a fetisizmusnak legtöbb esete nyilván az *animistikus jókhoz* tartozó eset lesz, a midőn t. i. valamely külső tárgyat — a véletlenség szerint váltakozó okoknál fogva — egy lélek vagy szellem testének, otthonának tartanak. Valóságos testének, ha az a dualistikus hit, mely minden animistikus felfogásnak alapkövetelménye, a holt anyagot és ennek lelkét állandóbb kapcsolatba hozza egymással, az emberi test és lélek rendes viszonyának analogiája szerint. Míg ha az gondolatkör a dominál, a mely ép a lélek és test lehetséges elválására fekteti a súlyt, akkor a hívők tudatában az anyagi tárgy is csak ideiglenes, mással könnyen felcserélhető lakás lesz valamely lélek vagy szellem számára. A primitiv gondolkozásmód előtt, úgy látszik a halál nagy problémájának hatása alatt, az animizmusnak ez az utóbbi formája a jelentékenyebb, s így ez válik a fetisiztikus hitnek is valóságos középpontjává.

A fetisizmus körén belül fejlődési fokozatokként soroltuk fel egymás után a naturistikus és az animistikus felfogásmódot. De a fokozati egymásutánt csak az individuális lélektan szempontjából kell itt érteni. Lélektanilag közvetlenebbül adott, s így az egyénben esetleg a keletkezési időt tekintve is előbb bekövetkező a naturistikus mint az animistikus felfogásmód; de ez még nem azt jelenti, hogy hasonló időrendi sorozatba helyezhetjük el a kérdéses gondolatköröknek keletkezését, ha azokat mint kollektív vallási tüneményeket tekintjük. Az ilyen merev fejlődési osztályozás, úgy hiszem, a Comte után induló német vallástörténetnek legfőbb hibája. *Nincs semmi okunk a fetisizmusnak két formáját időben elválasztani és két folytatódagos fejlődési stádiumként feltüntetni, már abból az egyszerű okból sem, mert joggal magára az animizmusra sem mondhatjuk, hogy újabb keletű bármely naturizmusnál.* Az animizmus kifejlődésére tudvalevőleg egyrészt testünknek rendes szervezeti működései, illetőleg az ezekre vonatkozó tapasztalatok, másrészt az álmoképek bírnak döntő jelentőséggel. De az ember oly régóta álmodik, mint a mily régóta külső benyomásai vannak. S ha ez utóbbiak szükségkép vallási képzetekhez vezettek a naturizmus alakjában, bizonyynyal az álmok is már kezdettől fogva vallási érzelmek és eszmék felkeltésére mutattak készséget. Ennek megfelelően azután animizmust és naturizmust minden nép vallásában

egymással szövetkezve találunk fel, s csak mesterséges osztályozás bontja őket fejlődési egymásutánba szét.

Vessünk végül egy rövid pillantást a fetisizmus viszonyára a vallási rendszer egészéhez. A mint fejtegetésünk egész menetéből nyilvánvaló, *a fetisizmus magában nem alkothat soha teljes vallást*. Nincs az a nép, a mely vallásaként csakis a fetisizmust ismerné, mert minden népnek, a legalsóbbrendűnek vallásában is fűződnek a fetisiztikus tünetényekhez olyanok, a melyek többé nem oda tartoznak. Eo ipso következik ez a mi fogalmazásunkból, a mely szerint a fetisizmus az animizmust — legalább az esetek túlnyomó számában — már előfeltételéül bírja. De még akkor is, ha fetisizmuson minden további lélektani magyarázat nélkül egyszerűen «a tuskók és kövek» tiszteletét értendő, nem kellene-e még akkor is azt mondanunk, hogy az efféle kultusz egymagában soha és sehol sem állhatott meg, mert nem tudók okát megmondani, hogy az élőfákon, égi testeken s egyéb nem fetisiztikus tárgyakon kívül mindenekelőtt az állatok miért zárattak volna ki hasonló vallási tiszteletből? Comte még nem így gondolkozott, s német követői még manapság sem így szoktak gondolkozni. Comte lehetségesnek hitte «a tuskók és kövek» kultuszát egymagában, mert fejlődéstani nézete szerint az efféle holt anyag tiszteletének kellett a legrégebb keletűnek lennie. Komolyan azt hitte, hogy a mennyivel nagyobb érzéki tévedés szükséges ahhoz, hogy valaki még egy követ is élőnek tartson, annival ősbibb eredetűnek is kell a tisztán efféle tévedésekre felépített vallási rendszert képzelnünk; szerinte a kövek imádása megelőzte az állatok tiszteletét. Pedig nyilván megfordítva kell gondolkoznunk. Minél könnyebben tarthat a primitiv ember valamely élő lényt magához hasonló természetűnek, annál hamarabb és gyakrabban is fogja azt személyesíteni, azaz a maga mintájára felfogni. A zoolatriának nemcsak jelentőségben kellett mindig «a tuskók és kövek» tiszteletét felülmúlnia, de — ha itt chronologiai egymásutánról egyáltalán szó lehetne — időben is meg kellett volna előznie. Mert a vadember a maga álláspontjáról az állatot oly természetesen hiszi az összes emberi tulajdonokkal felruházottnak, hogy úgyszólván a «személyesítési eljárásra» sincs szükség, hogy azt teljes mértékben önakaratú, gondolkozó lénynek vegye. — A zoolatriát csak például hoztam fel annak bizonyítására, hogy mily kevéssé szabad azt, a mi a fetisizmus-kifejezésénél a legtöbb vallástörténész szeme előtt lebeg, önmagában megálló külön vallási rendszernek, s még ezenfelül a fejlődésnek első stádiumát kitevő rendszernek feltüntetni.

Térjünk most Kern munkájához vissza. Ha vallástörténeti fogalmait és nézeteit fejtegetéseink alapján bíráljuk el, igen sok kifogásolni valót találunk majd rajtok. Nem fogjuk pl. helyeselni, hogy az állattiszteletet, melyet ő totemizmusnak nevez, ámbár jobb evvel a műszóval az állatvilágnak a társadalmi és politikai szervezkedésre kiható szerepét megjelölni a vallási helyett, hogy, mondom, a zoolatriát a fetisizmus egy nemének tekinti, a mi által. mint láttuk, a fetisizmus fogalmi köre egész határozatlan módon kiszélesedik. Még nagyobb baj azután, hogy Kern — ép úgy mint Comte — a »tuskók és kövek» kultuszát a fejlődésnek élére állítja, s nyilván egy hamis fejlődési schémától vezetgetve beszél csak folytatólag az élőfáknak és állatoknak vallási jelentőségéről, holott — mint ezt csak az előbb megállapítottuk — az egymásutánt meg kellene fordítania, s kövek és tuskók helyett először az állatokról kellene beszélnie, ha itt chronológiai egymásutánról egyáltalán szó lehetne. Azt sem értjük egészen, miért tagadja ő olyan absolute, hogy a görögök az élőfákat valaha érzéki valójukban tisztelték volna istenekként (mert szerinte a hellének a fákat csak szellemeik lakásának, később templomának tekintették), s hogy evvel ellentétben miként van az, hogy a köveknél és tuskóknál még csak fel sem veti azt a kérdést, hogy ezek közül egynémelyiknek kultusza nem az animistikus hitnek befolyása alatt keletkezett-e? ¹⁾ Pedig bizonynyal nem egy kő csak mint sírkő, vagy valamely halottnak vagy szellemnek emlékével más-képen associált külső tárgy változott fetissé. A legnagyobb tévedés azonban az, hogy a fetisizmus Kern szerint is egy magában elég teljes vallás és nem egy ilyen vallásnak kiegészítő része. Evvel van összefüggésben azután az a folytatólagos botlása, hogy ő, a ki szintén kellő okok híján az animismust (a halottak, az ősök kultuszát) csak egy későbbi fejlődés eredményének tekinti, a fetisizmust az animismustól teljesen elkülönítve a görög vallás kezdetének teszi meg. Ha tényleg megkísérelné, tisztán csak fetisizisztikus vonások alapján a görög vallás első fejezetét megírni, terjeszszé bár ki tetszése szerint a

¹⁾ Bővebben kifejti Kern a fáknak szerepét a görög vallásban »Baumkultus» czfmű és igen gazdag tartalmú cikkében, melyet a Pauly-Wissowa-szótár számára írt. Hogy azonban a fa több lehetett a görögök szemében, mint valamely idegen szellemnek egyszerű tartózkodási helye, lakása, azt a fa sorsához kötött hamadryadok képzetei és a sóhajtozó, vérző fákról regélő metamorphosisok bizonyítják. Az efféle gondolatok már nagyon közel állanak a naturistikus felfogáshoz, melyet tehát absolute a görögöknél sincs okunk tagadni.

fetisizmus fogalmát: kísérlete ép oly egyoldalú vagy erőszakos lenne, mint az efféle kísérletek szoktak lenni.¹⁾

Kevés megjegyezni valóm van Kern további fejtegetéseire. Fogalmazásai folytatólag is merevebbek, mint a hogy ezt a vallási tüne-
ményeknek zürzavaros tarkasága megengedné. Pl. az anthropomorphis-
must «attól a pillanattól» számítja, «midőn a népnek szemei előtt a
legelső dæmon még félig állatalakban megjelenik» (Satyrok, Tritonok,
Kentaurok. 20. l.). De hát szüksége volt az anthropomorphismusnak
ahhoz, hogy az állati külsőn keresztül jusson az emberi alakhoz? Hiszen az ember bizonynyal kezdettől fogva inkább a maga külsejére
gondolta el félelmének képzelti alkotásait, ha nem is kizárólagosan
járt el ekként. Kern szerint polytheismusról csak a nagy népvándorlások
után lehet szó a görögöknél, mert addig a görög törzsek izoláltságukban
maradtak meg. (21. l.). De bármily régtől fogva datálja is a vándorlásokat
és colonisatiókat, a görög nép részben tengeri nép volt, s itt izolált-
ságról már kezdetben, már a trójai vagy præhistorikus korban sem
lehet szó, mint ezt az ásatások bizonyítják. De azután az izolált
szárazföldi törzseknek is meg lehetett, bizonyára meg is volt a maguk
helyi polytheismusuk, melynek alkotórészeit nem csupán a lokálisan
keletkezett istenképzetek tették ki, hanem az őskori indogermán
közösségnek emlékei is kétségtelenül kapcsolódtak azokhoz. Persze
Kern még Zeus képzetét is thessaliali eredetűnek tartja; de hogy
mennyi joggal, arról ismertetésünknek elején beszéltünk. Ha meg
ugyanezen thessaliali Zeusról azt mondja, hogy «őt az összes hellének
officialis istenévé a homerosi költemények tették meg s hogy ilykép
olvadtak össze az összes tartományok hegyi istenei egy alakká» (24),
akkor csodálkoznom kell, hogy szerzőnek milyen kevéssé reális fel-
fogása van a költészetnek és vallásnak kölcsönös viszonyáról. —
Végül, hogy Kern a Demeter-kultuszt az eleusisi mysteriumokkal
a görög vallás legmagasabb pontjának állítja, nem egy tekintetben
helyeselhető vélemény. De midőn itt a gyermekéért remegő anyai
szeretetet domborítja ki mint a vallásnak lényegét (30. l.), azt hiszem,
hogy inkább a keresztény embernek szívével, mint a kutatónak értel-
mével gondolkozott. Demeter vallása, csak ép úgy mint Dionysosé

¹⁾ Általános például Schultze kísérletét hozom fel id. munkájában, a hol mindenféle idegen járulékok segítségével iparkodik a fetisizmust kész egész vallásnak feltüntetni. Már Max Müller helyesen emeli ki kritikájában, hogy a fetisizmus nem lehet egymagában véve vallás; Waitz-ra hivatkozik, a ki Anthropológiájában a nyugat-afrikai négerekről, tehát ép a klasszikus fetis-imádókról mutatja ki, hogy milyen változatos és sok elem-
ből összetett a vallásuk.

(v. ö. a késői korban nagy szerepet játszó Βαχχεϊον-társaságokat), a legtovább és a legszívósabban ellenszegült az intellectualismus támadásainak, mert érzelmi alapon maradt meg vallásnak, azaz mert itt a hívők mindenkor az istenséggel való mystikus közösségben kerestek és találtak vallási kielégítést.

Kénytelen voltam Kern fogalmait és nézeteit erős kritika tárgyává tenni. Mindazonáltal igazságtalanság lenne befejezésül el nem ismernem, hogy Kern már avval is jó szolgálatot tett a tudománynak, hogy a görög vallás fejlődéséről — eddig kevésbé kitaposott úton haladva — az egyetemes vallástörténettel kapcsolatban és ennek műkifejezéseivel adott egy rövid áttekintést. A görög vallásnak történetét csak ekként lesz majd egykor lehetséges megírni, azt az igazi történetet, a mely több mint a konkrét istenképeknek egyszerű leírása (Preller), sőt több mint az egyes mondák és kultuszhelyek kölcsönös viszonyainak pragmatikus ismertetése (Gruppe). Kern fejtegetéseinek problematikus voltát nem kis részt már az a körülmény magyarázza, hogy az egyetemes vallástörténet még maga sem jutott el véglegesen lezárt, mert közmegelegedésre tisztázott fogalmakhoz és tételekhez. Én is ez okból foglalkoztam itt értekezésemben kissé részletesebben általános vallástörténeti kérdésekkel.

(Budapest.)

HORNÁNSZKY GYULA.

SHAKESPEARE ATHÉNI TIMONJA.

(Vége.)

A költő saját subjectiv érzelmeinek nem csekély része lehetett Timon tragédiája megalkotásában. Az utolsó két felvonást szíve vérével írhatta meg. Stratfordi magányában, az önként keresett száműzés gyötrelmes éveiben érezte, hogy elfeledte hálátlan népe. Csak néhány éve még dús kalászokat érlelt kápráztató szerencséje: egy királynő, a leghatalmasabb s tán a legműveltebb, ki valaha élt, tapsolta színdarabjait; Anglia főnemességének színe-virága büszkén sorolta barátai közé; a gyengéd és gögös, lángelméjű és ingatag Essex gróf, az uralkodónó ura, megszerette; a hű és tekintélyes Southampton tenyerén hordozta. Övé volt a már akkor is rengeteg város, minden dicsőségével, mánorító tapsaival. És pár év alatt Essex vérpadon hullott el, a királynő meghalt, Southampton befolyása Essexével együtt veszett, a színpadon hozzá mérve jelentéktelen epigonok tolakodtak. Mit vesztett

Timon? Hisz semmije sem volt, csak vagyona. S azt maga szórta el. Mit vesztett Shakespeare? Oly sok minden kincse volt, és csak vagyona maradt meg. Ez elégítse ki annak szívét, ki a legragyogóbb dicsőséget látta? Nem csoda, ha folyton sötét gondolatok foglalkoztatták és főképp a legmardosóbb fájdalom ábrázolása izgatta. azé, a melyet a háládatlanság üt a szívbe. Lear után még egyszer megragadta e témát és egyetlenegy irtózatosságot adott hangot neki.

E szörnyű látománynak is van világos háttere, mint a hogy a költőnkéhez hasonló nemes szívek soha nem fognak lemondani végkép az illúziókról. Az egész tragédiának legértékesebb gyöngyei közé tartozik a negyedik felvonás II. színe, melyben Timon hű cselédei siratják uruk sorsát, az összeomlott ház végzetét. «Mégis Timon ruháját horzsa szívünk», mondja az egyik inas. És Flavius, a hű szolgák mintaképe, azzal az intellemmel bocsátja útjára őket:

Bárhol találkozunk, legyünk pajtások
Timon miatt; s fejünket rázva, mondjuk
(Lélekarangkép gazdánk végzetének):
«Jobb napokat láttunk.»

Ez a fogadalom megbékíthatná Timont sorsával, ha volna benne annyi épen maradt szív, mint a királyi Learben, a ki a fagyos szél ellen védi kis bolondját:

Jere
Szegény bolond fiú; még egy darab
Maradt szívemből s téged szán az is.

Timon szíve meghalt; a benne élő ember érzéstelen, konok, rossz indulatú állattá változott. Gyökeret ás és vasa aranyat vet ki a földből. Most hát mindent visszaszerezhetne; kényelmet, lakomát, tiszteletet, jó barátokat. Mert csak egy darab elég az aranyból.

S a fekete fehér lesz, rút szép, jostalan
Jogos, silány nemes, vén ifjú, gyáva hős.

De ő csak a gonosz kísértőt, az emberi nem megrontóját látja benne:

Miért ez istenek? Minek? Hisz ez
Elvon papot, hívet mellőletek,
S a még erősnek vánkosságát kirántja.
E sárga gaz: hitet köt, bont; az átkost
Megáldja; szürke poklost megszerettet;
Tolvajnak állást, címet, bókokat,
Tetszést s tanácsos-széket ad; az elnyűtt
Özvegynek új férjet szerez, s kitől

A gennyedéses kórház is okádna,
 Oly illatossá teszi s fűszeressé,
 Mint az apríli nap.

Alcibiades jó feléje Phryniával és Timandrával, harczy kíséretben, s őt is durva szavakkal utasítja el. «Misanthropos vagyok, embert utáló», mondja magáról, s undok szavakkal támad a hadvezér könnyűvérű kísérőire. Csak akkor enged haragja, mikor megtudja, hogy Alcibiades Athén ellen vezérli hadát sértett büszkeségből. Erre aranyat ad neki, hogy pusztítsa el a várost, ne kíméljen se matrónt, se tejköblű lányt, se gödrös mosolyú csecsemőt. A leányoknak is pénzt ad, hogy rontsák meg vele az emberi nemet. Aztán szitkokkal s átkaival bocsátja útjokra őket.

Most Apemantus, a cynikus, látogatja meg. Hallotta, hogy «utánozza módját s úgy el»; a kíváncsiság hajtotta ide, hogy lássa, mi lett a pompás úrból s mint tudja követni a «kutya» életmódját. És Apemantus csakugyan azt hiszi, hogy Timon az ő példáját követi. Balga és önhitt koldus! Ha soha Timon őt érintetlen gazdagságban, lelke egyensúlyának idején nem látta volna; ha nem boszankodik toladó, piszkos beszédein: akkor is ma az volna, a mi Apemantus kenyérkeresetnek választotta a cynismust, Timon nem is cynikus, hanem kétségbeesett. Apemantus cynikus létére is eljárt Timon lakomáira s bár bösz, ízetlen beszédei miatt eltiltották az asztaltól, mégis csak fogyasztotta házigazdája étkét-italát. Timon elhagyta a várost utálja az embereket, gyökerekből táplálkozik, ruha sem védi az ég viharaitól. Azért undorodik úgy ettől az embertől most, mikor a sors közel hozta őket egymáshoz, sokkal jobban, mint a régi fény napjaiban, mikor konczot vetett neki. Apemantus jelen felsőbbsege tudatában kioktatja Timont, mily oktalanul cselekszik elvonulván az emberi közösségből; megmondja neki, mily kevésre tartja embergyűlöletét: «koldus ne volnál, világi lennél». Nem érti ő, nem is értheti azt a vihart, mely e megrendült szívben tombol. Hisz Timonnak van aranya, több mint valaha, s maga jószántából él itt erdő vadjának módjára. S mély bölcseséggel, melyen átrezeg a költő sebzett szívének gyönyörű mélabúja, magyarázza meg a különbséget maga s a cynikus közt. Apemantust Fortuna ebnek alkotta; ha rámosolyg, egész életét hitvány dözsölésben tölti el; így szigorú volt s megtartóztató, mert kénytelen volt vele. De Timonnak «czukrászaul állt a világ»; több kegy érte a sorstól, mintsem használhatta, mint levél a tölgyfát, úgy elborították hízalgői.

Egy télrohamra ágáról lehullt,
 És ott hagyott mezítelen, kitéve

Minden szilaj viharak: én e súlyt
 (Ki csupa jobbat éltem), nehezellek.
 Te szenvedésen kezdted, az idő
 Megedze. Mért gyülnéd az embert?
 Neked sohsem hizelkedtek. Mit adtál?
 Ha átkozódol, átkozd ten apádat,
 Szegény csavargót, ki egy koldusasszony
 Ojtója lett s kínjába tákolt össze.

De azért van türelme, hogy tovább is szóba álljon a fecsegő filozófussal. Ez mindig azt hiszi, hogy fölülkerekedett; de Timont bölcsesé tette a tapasztalás, és ámulva kell látnia a keserű Apemantusnak, mennyivel keserűbbé lett nála Timon. Az ő ajkáról soha a pessimismusnak ily maró satirájú és velőig ható igéi nem fakadtak, mint e néhány mondat: «Ha oroszlán lennél, a róka rászedne; ha bárány lennél, a róka fölfalna; ha róka lennél, az oroszlán gyanakodnék rád, mihelyt a szamár netalán bevádolna; ha szamár lennél, léhaságod gyötörne, s folyvást csak azért élnél, hogy a farkas reggelije légy; ha farkas lennél, falánkságod bántana, s gyakran kellene életedet koczkáztatnod ebédedért; ha szarvorrú lennél, a dölly és harag rontana meg, s ten dühödnek esnél martalékkül; ha medve lennél, a ló ölne meg; ha ló lennél, a párducz ragadna meg; ha párducz lennél, egy testvér volnál az oroszlánnal, s rokoni pettyeid itélnének halálra; a félrevonulás volna minden biztosságod, a távollét védelmed. Micsoda barom lehetnél, hogy más baromnak ne volnál alávetve? s micsoda barom vagy máris, hogy az átváltozásban károd nem látod?»

Végre mégis megúnja ezt a társalkodást; iszonyú szitkok és gyűlölködő szavak közt válnak meg egymástól. Most két tolvaj jelen meg; pénzt ad nekik, igyanak a részegségig, mind halálig; dicséri nemes mesterségüket:

Tolvaj a nap,
 S vonzása a tág tengert fosztogatja;
 Főtolvaj a hold, a naptól cseni
 Halvány világát; a tenger híg árja
 Tolvaj, sós könnyné olvasztván a holdat;
 Tolvaj a föld, a köz ganéjbul orzott
 Trágyával éltet és szül. Tolvaj minden
 Törvény, neked fék s ostor, nyers erejével
 Lop szabadon. Ne szeresd egy a más! El!
 Egymást rabold! Ne, még arany, ne! késelj!
 A kit találsz, mind tolvaj . . .

Még a tolvajok is visszadöbbennek e szörnyű szavaktól; az egyik tolvaj megfogadja, hogy elhagyja a mesterségét.

S most egy mélyen megható jelenet közetkezik. Flavius, a hűséges cseléd, keresi föl gazdáját. Timon nem akarja megismerni.

Hű én körülém nem volt; csupa gaz volt,
A kit tartottam, s gazt szolgált ebédnél.

Úgy megrázza e szokatlan, hihetetlen erény, hogy sírni kezd, attól fél: beleőrül. Elméje sötétségébe, szívének gyűlölettől fekete véérébe mint megváltó világosság esik ez egyetlen hűnek talált jó emberének megjelenése.

Bocsánat örökjózan istenek,
Hogy hirtelen mindenkit elítéltem!
Van még becsületes ember. Értsetek meg:
Csak egy; könyörgök, nem több; s az: cseléd.
Szerettem vón' gyűlölni minden embert,
S te magadat kiváltád.

Még gyanakszik rá: hátha tud újan talált kincséről s ez vezette ide. De Flavius jól mondja neki, hogy gyanúja későn támadt; nem most s nem ő rá kellene gyanakodnia. Timon pénzt kínál neki, hogy menjen s rejtőzzék el vele; a szolga vele szeretne maradni; de az embergyűlölő nem óhajtja megmérgezni ez egyetlen hű ember életét. Flavius eltávozik, Timon visszatér barlangjába.

Timon belső, lelki tragédiája már rég be van fejezve; azon percz óta, mikor belé lát barátai szívébe, megrendül optimismusa, s minden átmenet nélkül a leghevesebb embergyűlölet indulatának áldozatává lesz. Az a Timon, ki felé részvétünk, becslésünk, vonzalmunk fordul, a nagylelkű, nemes, bizakodással tele Timon meghalt; belőle semmi más nem maradt, mint a testi hüvely, mely egészen visszajára fordult lelket takar. Ha a tragédia ezzel az embergyűlölővel kezdődnék, komédia volna, mint a hogy Lukianos szellemes, satirikus párbeszéde nem is egyéb. A tragikum épen ebben a végzetes változásban van.

E változásban, nem pedig Timon halálában. A halál, tragikus és komikus hősök közös vége, őt is el fogja érni. Maga kereste-e, más kezétől éri-e, a természet hozza-e meg neki: a mű szempontjából igazán mellékes. Azért az ötödik felvonás, a hol Timon vetése már megérett, s neki sem napsugár, sem eső nem használ, alig érdekel bennünket, pedig tele van az is jellemző, érdekes, *shakespearei* jelennetekkel és vonásokkal.

A költő s festő megtudják, hogy Timonnak aranya van, s azért ők is fölkeresik; az embergyűlölő csak annyit mond nekik, hogy mindketten egy-egy gazember társaságában járnak; a költő a festőben,

a festő a költőében, s ezzel kiveri őket. Athén tanácsosai is eljönnek ahhoz, kit oly rútul cserben hagytak, és segítségét kérik, mint hadvezérét, Alcibiades fenyegető csapata ellen. De neki Athén veszte öröm és pusztulása diadal. Egy orvosságot tud csak a fenyegető vész ellen, azzal szolgál szívesen :

Kertemben egy fám van, mely ártogat ;
 Azért kivágom nem sokára.
 Barátimat, Athént, rangsor szerint,
 Fenn s lenn, tudósítsátok valamennyit,
 Hogy ki bajának véget vetni óhajt,
 Sietve jöjön ide, míg a fejsze
 Nem éri fámat, s kösse föl magát.
 Kérlek, vigyétek meg üdvözetem.

Még néhány szót szól, átkot az emberiségre, s aztán visszavonul. Alcibiades hada fenyegetve közelg, s Athen tanácsosai már az egyetlen mentségről, Timonról is letettek ; egy katona meglelte sírját, s mivel írástudatlan, viaszkbá nyomja sírfóliátát.

Alcibiades megbékél szülővárosa lakóival, s a katonától átveszi a sírfóliátot :

Egy gyásztetem, gyászlelkitől elhagyva, fekszik itt,
 Ne kérdd nevem'. Pusztítsa dög a gazok seregét!
 Én nyugszom itt, Timon: míg élt, minden előre bőszt,
 Menj és kedvedre átkozódj'; de menj s itt ne időzz.

Néhány nemes szót szentel még Alcibiades méltatlanul elhunyt barátja emlékének s aztán békén vonul be a bűneiért megszenvedett Athénbe. Félre nem érhető az események összefüggéséből, hogy Timon maga fáradt ki embergyűlöletében, s vetette el magától az értéktelenné vált életet.

VI.

Conceptio tekintetében alig találunk Timonnál hatalmasabb alkotást még Shakespeare tragédiái között is.¹⁾ Egyszerűen s világosan gondolta a költő a tragikus történetet, az egész tulzásai és szertelenségei ellenére is nagyon természetes és megérthető. A nagyon is szerető szív az emberi hitványságok láttára nagyon is megtelik gyűlölettel. Itt nincsenek complicatiók, mint Learben, Hamletben ; itt

¹⁾ Így ítélt róla Wendlandt i. m.: Man gehe die Dramen der Reihe nach durch: die künstlerische Architectonik des Timon wird von keinem überboten, vielleicht von keinem erreicht. Sie ist ein Produkt der vollendetsten Technik des grössten Dramatikers. Jahrbuch der Shakespeare-Gesellschaft XXIII.

nincsenek átmenetek, hosszú, belső küzdelmek, mint Macbethben és Othellóban. Ma még emberszerető, holnap már embergyűlölő a hős; egy nap kifordította, ellenkezőjére változtatta szíve tartalmát. És e két véglet tökéletes ellentétének művészi symmetriáját semmi sem zavarja. Az első felében nem áll meg Timon a vesztére vezető lejtőn, hogy gondolkodjék: megérdemlik-e álarátái eléjük öntött kincsét s szívét. S a mint szeme egyszer megnyílt, akkor meg nem kérde: van-e kivétel is talán az egyetemes rothadságból, mint a hogy az Úr Ábrahámot kérdezte, mielőtt Sodomát és Gomorát eltörülte a föld színéről. Szinte naiv, meseszerű a conceptionak, a tárgy fölfogásának s megalkotásának e módja, egy darabból dolgozva, a legegyszerűbb, csaknem kezdetleges vonalakkal. Oly naiv s a mellett tudatos a költő eljárása, hogy mindjárt az I. felvonás 1. színében allegorikus formában kifejti a festő fentebb említett képe vázolásával a mű egész programját.

Timon nagy lélek s lelki nagysága fogja vesztét okozni. Ez is egy neme a tragikumnak, mikor a sors a kiválótt csupa latrok közé veti, és azt a tulajdonságot, mely jók és hozzá hasonlók környezetében tiszteltté tenné nevét és örökre áldottá emlékeztét, teszi épen bukása okává. Helyesen ismerte föl a tragikum e sajátos jelenségét Joh. Volkelt, a kitűnő æsthetikus: „Wo eine hohe Seele, ein reines Gemüth, ein ideale Streben, sei es durch ränkevolle Bösewichte, sei es durch verführende Umgebung oder durch sonstige tückische Schicksale, untergraben, zerstört, vergiftet wird, dort entsteht ein Eindruck von ganz besonders niederschlagender und entmuthigender Beschaffenheit. Mögen noch so viel Gegengewichte erhebender Natur angewandt werden, so wird der Endeeindruck wohl immer im Sinne des tragischen der niederdrückenden Art ausfallen. Ich nenne aus Shakespeare die Zerrüttung, in die Othello durch das boshafte Ränkespiele Jagos und Timon durch seine Schufte von Freunden gestürzt werden.“¹⁾

A tragédia éltető eleme a tragikum. S az a költő, a ki folimeri a személyekben s eseményekben rejlő tragikumot, már elérte a legnagyobbat. Az athéni Timon tragikuma világos és kétségtelen; s a ki e nagyszabású és tökéletes conceptiót bírálgatja, ócsárolja, az torpe önhittséggel óriást ostromol.

Annál idegenebbül érint bennünket a szerkesztésnek helylyelközzel szembeszökő lazasága és gondatlansága, a verselés fogyatékosága, a prózai részek hosszadalmassága és a couplet meg a rím alkalmazása oly helyeken, a melyeken Shakespeare különben nem élt volna velük. A szerkezet lazasága legfeltűnőbbben az Alcibiades-motivumban mutatkozik.

1) Ästhetik des Tragischen. München 1897. 261. s k. lk.

Párhuzamos cselekvények nagyon sűrűn fordulnak elő Shakespearenél, olyannyira, hogy szinte jellemzővé váltak szerkesztésének módszerére. De a másodrendű cselekvény mindig szoros és szerves összefüggésben van a fődologgal, így Hamletben Ophelia és Laertes, Learben Gloucester és Edgar történetei. Alcibiades haragja az athéni senatus ellen, fegyveres bosszúja s megbékülése semmi összefüggésben sincs Timon tragikus esetével. Alcibiades egy előttünk ismeretlen barátja érdekében kért kegyelmet a senatustól, s bár a senatus e barát iránt ép oly kőszívű és irgalmatlan volt, mint Timonnal, ezen az *analogián* kívül Alcibiadest semmi Timonnal egybefüggő ok nem bírta rá, hogy Athén ellen hadat indítson. Igaz, hogy ekkor találkozik Timonnal, s felszólítja, hogy bocsássa kipróbált hadvezéri tehetségét a háládatlan város ellen szolgálatába, de Timon visszautasítja. Mert ez passiv hős, a ki beéri a terméketlen, meddő gyűlölettel, harczra, bármiféle tette nincsen képessége. Így hát Alcibiades bosszúja, mely Athénre sujt, egyúttal elégtétel volna Timonnak is; csak hogy akkor már Timon halott, s így még a bosszú e művében nem gyönyörködhetik, vagy a békére hajló vezért nem átkozhatja meg. Ezek a gyarlóságok adták Fleay, Delius, Kullman kezébe a fegyvert, melylyel a darab valódisága ellen harczot indítottak. Brandes szellemes Shakespeare-könyvében szellemeskedve azt ajánlja, hogy most, a diadalmasan előrenyomuló mysticismus és occultismus korában, legokosabb volna, ha a nemes urak egyike, a kik kis asztalok és czeruzák segítségével érintkeznek a szellemvilággal, maga bírná rá Shakespeare-t, hogy adjon egyenes és kimerítő felvilágosítást arról, mi az övé Timonból.¹⁾ Hogy tényleg nagy nehézségekbe ütközik annak megállapítása: mi a költőé s mi nem, most 300 év után, az nem kétséges. De a hyperkritika, mely mindent elvet, mihelyt nem áll a tökéletesség fokán, már sok kárt okozott, s nincs különös hajlandóságunk arra, hogy nyomait kövessük.

Az I. felvonás 1. színében Flaviusnak van egy monologja, melynek verselése nagyon gyarló. Ezt az angol nyelvben jártas olvasó azonnal észreveszi. Tizenöt sorban több a prozódiai hiba, rhythmikai botlás, mint talán az egész Romeo és Juliában. Ez kétségtelen. De ezzel szemben két konkrét tény áll; egyik az, hogy a monolog feltétlenül szükséges azon a helyen, tehát akkor keletkezett, mikor a darab maga; a másik az, hogy a verselés könnyed kecsessége, csodálatos gráciája a költőnél természetes, mintegy genuinus volt; hisz életírói bánulattal jegyzik fel, mily kevés törlés volt kézírataiban. Ha tehát önként s gazdagon nem folyt a vers, ha nehéz kedv, lehangoltság szárnyát szegték a költőnek, s ólmos nehézséggel borították el kedvét

¹⁾ Georg Brandes: William Shakespeare 800. l.

akkor ő a súlyos órák e szülötteit aligha gondozta, simítgatta, fésülgette; megmaradtak hát eredeti formájukban, jeléül nyilvánvaló kedvetlenségének. Ki ne tapasztalta volna még önmagán ugyanezt a lelki jelenséget? Nem telik kedvünk az ilyen *invitia Minerva* fogant dolgainkban; szinte irtózva nyúlunk hozzájuk, haragszunk rájuk, mint ellenségre, gonosz órák kínos emlékeire.

És még így is shakespearei ez a pár sor, az ő képei, gondolkodásmódja, képzelete ragyog rajtuk. Avagy lihető-e, hogy Wilkins, a kire különösen gyanakodnak a philologusok, valaha ily merész képben fejezte ki gondolatát:

Nor will he know his purse; or yield me this,
 To show him *what a beggar his heart is,*
Being of no power to make his wishes good:
His promises fly so beyond his state,
That what he speaks is all in debt; he owes
For every Word: he's so kind, that he now
Pays interest for't; his land's put to their books.

A második felvonásban előforduló apród jelenetről már megemlékeztem. Az apród s a bolond oly személyeket említenek, a kik nem szerepelnek a darabban. Az apród levelet hoz úrnőjétől, egy kerítő asszonytól, s ezt a levelet nem halljuk, nem ismerjük meg. Hosszas beszélgetés folyik e két alárendelt személy és Apemantus meg a szolgák közt, melyet szintén gyanusnak talált a kritika. Shakespeare ilynemű gondatlansága s következetlensége azonban nem áll egyedül Timonban. S a beszélgetés maga egészen az ő szolgálai beszélgetéseinek szokott stíljére utal.

A harmadik felvonás is nagyon nehezen éri el az ebédjelenet tetőpontját. De nem szabad elfelednünk, hogy erre a rövid helyre van szorítva az egész belső, lelki válság, melyen Timonnak át kell esnie, hogy emberszeretéből embergyűlölővé váljék. A három jó baráttól való kölcsönkérést pedig három színről csak úgy lehetett volna egyre terelni, ha Timon maga, saját házában, a csarnokban, honnan annyiszor indultak közös vadászatra, az ebédlőben, hol annyi vidám poharat ürtettek, kéri meg az urakat, hogy segítsék ki zavarából. Ez a három jelenet így nagyon érdekes lett volna; képzeljük el, hogy szemtől szembe tagadják meg tőle a segílyt, s nem szolgák útján, pimaszul és gyáván izenik meg mintegy hűtlenségüket. Roppant erős drámai hatás pattanhatott volna ki ebből az összeütközésből. Úgy látszik, ezt akarta elkerülni a költő. Valami gyengéd, szemérmes érzés tartotta vissza attól, hogy így élére állítsa a helyzetet. Valóban félt, hogy a néző is embergyűlölővé válik ez orozatlanság láttára;

Timon pedig egyszerre, minden átmenet nélkül veszi el lélekjelenlétét, s mint a gyenge Lear leányai gyalázatos viselkedésétől, ott a színpadon megőrül.

Az ötödik felvonás még zavarosabb, s itt tényleg durva, semmivel sem menthető hibák vannak, melyekre már többen rámutattak ¹⁾ s nem nehéz rájuk akadni. Egy katona megtalálja Timon sírját, olvasni nem tud, de azt mégis tudja, hogy ez Timon sírja; s annyi esze van, hogy egy véletlenül nála levő viaszdarab segítségével lenyomatot készít a fölírásról.

A sírföliirat két, egymásnak ellenmondó versből van contaminálva.

«*Ne kérdd nevem*'. Pusztitsa dög a gazok seregít!
Én nyugszom itt, Timon».

El is hallgatja, meg is mondja nevét. Ily hibák «*quas incuria fudit*,» mint Horatius, a költői alkotás pszichológiájának kitűnő ismerője mondja, nem fognak megingatni bennünket abban a hitünkben, hogy az *Athéni Timon* Shakespeare műve, elejétől végig, lényeges szerepe létrehozatalában sem valamely előzőnek, átdolgozónak nem volt.

Egészen felületes az a kritika, mely Timonban a sűrűn előforduló rímeken és couplet-kon akadt fenn. Shakespeare sűrűn él vele egyebütt is, és mindig bizonyos technikai vagy költői czéllal. A rimmel jelezte a színészeknek s a közönségnek a szín vagy felvonás végét; sőt az *Exit* vagy *Alarum* utasítás előtt szín közben is, ha valamely fontosabb változás vagy for tulat következett be a színpadon. Hosszabb tirádák végén, hogy fölkeltse a figyelmet az elmondottakra, különösen, ha a tirádának vége sententiosus, általános érvényű erkölcsi igazság volt. Végül a couplet-k természetük szerint mindig rímesek. Így találjuk ezt Timon ikertestvérében, Troilus és Cressidában is, mégsem támadták meg a tragikomédia hitelességét. Az kétségtelen hogy a *Vizkereszt*, *Szent-Iván-éji álom* vagy *A mit akartok* (*As you like it*) couplet-i vidámabbak és sikerültebbek, mint Apemantus cynikus bölcseségei.

A szerkezet s verselés gyengeségeinél sokkal feltűnőbb s méltóbb okot is szolgáltat a kételkedésre a jellemzés módja. Tudvalevő, hogy Shakespeare művészetének legnagyobb dicsősége nem a meseszövé, nem is a compositio, hanem a jellemalkotás. Valósággal isteni része ez a drámairásnak és Taine méltán magasztalja ezt a teremtő munkát, mely tökéletesebb, igazabb s mélyebbre ható bármely más művésznél. Shakespeare az *egyénnek* s a *típusnak* egyaránt páratlan

¹⁾ Így Brandes i. m. 811. l.

ábrázolója, s nagysága abban tetőződik, hogy a legjelentéktelenebb, legalárendeltebb személyt is elevenné teszi egy merőben emberi vonással, egyéníti, s ezzel közelebb hozza érdeklődésünkhöz és szívünkhöz. Elég, ha oly példákra utalunk, mint Aufidius cselédei, Cleopatra szolgálói, a *Velencei kalmár* vidám népsége. Élő, húsból és vérből való alakok töltik meg eképen a színpadot, s nem engedik lankadni figyelmünket sem az episodokban, sem akkor, ha a főszemélyek nincsenek az előtérben. Természetes, hogy a főszemélyek jellemzése a költő első feladata; hogy e részben mit teremtett Shakespeare, felesleges volna elszámolni.

Az athéni Timon-nak egyetlen hőse, erősen kidomborodó jelleme, fontos szereplője van, mindenki más mellékes. És még Timon sincs azzal a gonddal, szeretettel, genialis megérzéssel, intuitióval megalkotva, melyet érdemelt volna. Hiába keressük itt Hamlet filozófiai és pszichológiai elemzését, Lear elmekórtani bonczolását, Macbeth tetének külső s belső okokkal való megokolását, Othello örületének lassú, fokozatos fejlesztését. Csak két véglet van itt: gondatlan emberszeretet és gondolat nélküli embergyűlölet. Maga a *conceptio* kétségtelenül fenséges és nagyszabású; ha megtestesítéséhez annyi szeretettel és dispositióval fog a költő, mint a nagy tragédiákhoz, akkor Timon keletkezéséről ma nem vitáznak, és a színpadnak ép oly ünnepe volna minden Timon-előadás, mint Hamlet, Lear, Romeo és Julia. Én nem találom meg a tragédiában azt, a mit Gervinus, hogy t. i. Timon jó sorsban léha, üres, szellemtelen, de a balsors nem sejtett kincseket tár föl benne, úgy mint II. Richardban.¹⁾ II. Richard a trónról való letaszítása után igazán bölcs, újatos, istenes lélekké válik, ki keresztényen szívvel hordja keresztjét. Timon átkozódik és csak abban leleményes, mint szórjon új s újabb átkokat az emberi nemre.

De a költőt egyetlen probléma foglalkoztatta s annak megoldása kielégítette. Nem keresett, nem óhajtott egyebet. Azért hanyagolta el oly feltűnően többi személyeit is. Robert Hessen legújabb életrajzában²⁾ Timon keletkezése idejét 1607 8-ra teszi; eléje helyezi

¹⁾ I. m. IV. kiadás. Lipcse 1872. 388. l.

²⁾ R. Hessen: *Leben Shakespeare's* 1904. 394. l. A chronologiai rendre nézve mind e mai napig nincs megállapodás. Ch. Knight a *Victorial Edition* bevezetésében ezzel a kérdéssel is foglalkozik; ő a két szélsőség között foglal állást, melyet Malone és Chalmers képviselnek. Malone szerint 1610-ben készült el vele Shakespeare, Chalmers szerint 1601-ben. Knight nem teszi oly későre, mint Malone, noha elismeri, hogy: the parts of Timon, which unquestionably belong to Shakespeare, bear the marks of his *mature hand*. Viszont Chalmers föltevése ellen szól az, hogy egé-

Antonius és Cleopatrát, 1609-re Coriolanust. Ez a datálás két szempontból fontos. Elsőül azért, mert vele egy régi feltevés veszi el hitelét, melyet még Brandesnél is megtalálunk,¹⁾ hogy t. i. Shakespeare az *Antonius és Cleopatrá*-ra való készület közben akadt rá tárgyára Plutarchosban.²⁾ Másodsor pedig, mivel itt egészen világosan s félreérthetetlenül látjuk a költő egy gondolatának megérelődését: Alcibiadesből fejlődött Coriolanus. A két történeti nevet egymás mellett találta Plutarchosában; s a mi zavarosan, kuszáltan, bizonytalanul forrt még Timon barátjában, a szülővárosának hadat izenő Alcibiadesben, az megtisztult és a tragikum magasságára emelkedett a hona ellen induló és gyászosan elbukott Coriolanusban. A két jellem párhuzamos volta nemcsak a görög írónak s az angol tragikusnak tűnt fel, hanem mindenkinek, a ki gondolkodva tekinti át a történetet s megérti tanulságait. De Timon Alcibiadesé még csak vázlat, Coriolanus a színes és tökéletes rajzú kép.

Apemantus, a cynikus koldus, gonosz nyelvével, aljas képeivel emlékeztet Thersitesre, de korántsem éri el amannak vakmerő szatiráját és találó erejét. Gervinus azt tartja, hogy a költő Timonban és Apemantusban a cyreai és cynikus iskolákat, melyek az egész ó-kort két táborra osztották, állította szembe és szemlélhetőn és behatón érezteti, hogy mind a kettő hamis zászlót tűz ki, mikor a boldogságot teszi az emberi törekvés céljává, s hogy a makacs ragaszkodás végletes életelvekhez még ehhez a helytelenül kitűzött célhoz sem viszen.³⁾

Flavius bizonyára a legrokonszenvesebb személy az egész drámában. De hasonlítsuk össze a hozzá leginkább hasonló Kenttel, Lear hű emberével, s legott szemünkbe ötlük, mennyivel nagyobbat alkotott a költő Learben, mint Timonban. Kent nemcsak híve királyának, hanem egyuttal gyengéd, alázatos, büszke, önérzetes, bátor, szókimondó, szellemes, kitűnő verekedő, a ki bizonyára jól elverné a gaz Oswaldot a «sarumi mezőkön, hogy az gágogva menekülne vissza Camelotba.» Igazi ember és lovag, tele szeretetreméltó hibákkal és gyönyörű erényekkel. Flavius szintelen, minden különösebb emotio, szenvedély, sőt indulat nélkül; sokat sápítoz gazdája pazarlásain, látja anyagi

szen érthető célzás van a műben Essex lázadására, mely 1601-ben történt:

So soon we shall drive back
Of Alcibiades the approaches wild,
Who liké a boar too savage, doth rost up
His country's peace.

¹⁾ I. m. 796. l.

²⁾ L. fentebb.

³⁾ Shakespeare. Leipzig 1872. IV. kiadás 389. l.

romlását, de semmit sem tesz ellene. Azért valami mélyebb hatása nincs is Timonra. Ha ez a Flavius több ember, akkor a IV. felvonás meghatározó jelenetében mélyebben megindítja urát s az nem küldi el egyikét jó szóval.

Több karakter nincs a drámában; a római nevű görög urak, a piszkos csócselék és társai, a kiket a költő még arra sem méltatott, hogy nevet adjon nekik, ezek az 1., 2., 3. számmal megtisztelt sea-torok csak típusok, nem egyének. A hány úr, annyi gazember. A szolgák is típusok, az egyszerű, becsületes gondolkodás típusai.

VII.

Timon sohasem tartozott sem a népszerű sem a sokat játszott Shakespeare-darabok közé még a költő saját hazájában sem. És ha az utolsó időkben mégis felújították néha, inkább kegyeletből, mint a tárgy vagy a mű szépsége iránti érdeklődésből vagy nagy színpadi siker reményében, akkor is egy-két előadás után letűnt a műsorról. Németországot méltán nevezhetjük Shakespeare második hazájának, és ott sincs szerencséje a színpadon. Így pl. van róla tudomásunk, hogy a jeles mannheimi színházban előadták Dalberg átdolgozásában 1789. márczius 22-én, de a darab nem tetszett. Az átdolgozó a színészeket okolja a nyilvánvaló bukásért. «Timon megjelenésével, így végzi relátumát, színpadunk egészben véve nem nyert, sőt merem állítani, hogy veszített.¹⁾» A nagyobb német színházak gyakrabban megpróbálkoznak vele, Lipcsében, Görlitzben, Hamburgban, Weimarban, Zürichben (a német városi színházban), Prágában (szintén a német színházban), Stuttgartban, Braunschweigban, Lübeckben, Boroszlóban, Berlinben (Berliner Theater), Brémában, Casselben, Düsseldorfban, Oldenburgban, Schwerinben, az udvari színházak sem idegenkedtek tőle. De mind e színpadok legfőlebb három előadásig vitték föl. Nagyonbízott Bulthaupt átdolgozásában adták elő, s még a színházaknál annyira rettegett *succès d'estime* is elég gyakran elmaradt.

Nálunk mindössze háromszor játszották Budapesten, a Nemzeti Színházban 1852-ben kétszer és egyszer 1859-ben, mindig Kelmenfy László fordításában. Az egykorú hírlapirodalom nem sokat foglalkozott a színházzal, mindenesetre jóval kevesebbet, mint a mai, úgy hogy alig bírjuk felkutatni a nyomait: minő hatást tett a közönségre a keserű, pesszimisztikus világfölfogású darab. A Magyar Hírlap 1852. márczius 27-i számában jelenti: «Ma márcz. 27-én nemzeti színpadunkon az összes rendezőség jóvára Shakespeare Athéni Timon című drámája

¹⁾ Jahrb. d. d. Shakesp.-Gesellsch. IX. 303.

adatik; a korán elhunyt *Kelmenfi* László fordítása szerint. A darab belső fényét zenenyitány, új díszítvények, új jelmezek is fogják emelni, mi mindenesetre egy kis örvendetes forgolódásra mutat drámaügünk körül is.»

A színlapon kitűnő nevekkal találkozunk: Timont Fánccsy játszotta, a cynikus bölcsőt Tóth József, Flaviust Szentpéteri; Szigligeti a költőt, Szigeti József Alcibiadest, a két kéjhölgyet Hubenainé és Bartháné. Milyen volt az előadás, nem tudjuk; a második előadás után a Pesti Napló ezt írja (április 16-án): «Tegnap estve ‚Athéni Timon‘ adatott színpadunkon. Közönség csekély számmal. Fánccsy kitűnő erővel s jellemző felfogással adta Timon szerepét, nem lehetett azonban észre nem vennünk, hogy kivált csoportok alkalmával mily lassú, mily vontatott, nehézkes volt színészeink társalgása, mit nem a szerep nemtudásának, hanem a figyelő elevenség hiányának róhatni fel.»

Az 1859-i előadás még kevesebb érdeklődést keltett; egészen az évad elején, szeptember 29-én történt, a viszonyok külömben sem voltak kedvezők a színházra, egészen más izgalmak kötötték le a közönség figyelmét; azóta pedig, sokszori sürgetés, ígéret, készület ellenére sem jutott színpadra.

Mi az oka e feltűnő népszerűtlenségnek? Shakespearenek van néhány tragédiája és komédiája, sőt históriája is, melyek nélkül jóra való színpad műsora nem élhet meg. Hamlet, Lear, Romeo és Julia, Macbeth, Othello, Julius Cæsar, Coriolanus, Antonius és Cleopatra a tragédiák közül állandóan műsoron vannak, a Vízkereszt, Téli regé, Makranczos hölgy, Sok hűhó, Szent-Iván-éji álom, Velencei kalmár a komédiák közül; végre III. Richard és VIII. Henrik a históriák közül.

A kevésbbé népszerűek között is vannak fokozatok; akad olyan is, a mely úgy szólván soha sem kerül színpadra, így *Perikles*, *Titus Andronicus*; a ritkán megjelenők közé tartozik *Timon*.

Ennek a jelenségnek okát nem a jellemzés elcsúsztatott általánoságában, nem is a sokat szemére vetett pongyolaságában kell keresnünk, hanem csakis a gazdag és érdekes cselekmény hiányában. Figyeljük meg: a népszerű daraboknak mind érdekfeszítő, eleven és újságával folyton lebilincselő meséjük van. Timonban kevés történik. És bármit mondanak az æsthetika szép szabályai, mégis Goethe színház-igazgatójának van igaza:

Besonders aber lasst genug geschehn!

Man kommt zu schau'n, man will am liebsten sehn.

Még a magyar Timon-fordításokról hadd tegyünk említést. *Kelmenfi* László munkája csak kéziratban maradt, a Nemzeti Színház könyvtára őrzi. Bár pusztán az előadás céljára készült, mégsem mond-

ható mesterember munkájának. A darab berendezése nyilván mutatja, hogy Kelmenfy az eredetit legalább is látta és Schlegel-Tiecket használta; de az a hiba, a melyet Bayer József Greguss fordításában¹⁾ talált (IV. 3.), a hol a régi kiadásck nyomán *brother* áll a *rother* helyett, nála nincs meg:

Hizlalja a bakot

A jó takarmány.

Gregussnál:

Fivére teste jóllakásba hízik.

A fordítás különben nem pontos, Shakespeare stíljének még csak megközelítésére sem törekszik. Érdemes összehasonlítani pl. Greguss már idézett helyével Kelmenfy megfelelő helyét Timon leghevesebb kitérésében az arany ellen.

Arany? fényes, becses,
Sáppadt arany? Nem, ó nagy istenek,
Könyörgésem nem volt képmutatás.
Gyökeret, nagy ég! Hisz ennyi sok arany
Feketét fehérré, széppé tesz rutat,
Jóvá rosszat, nagygyá kicsinyt; az aggot
Fiatallá, a gyávát erőssé.
Oh istenek, miért ez? Istenek,
Ez oltároktól papokat csal el,
A beteg alul a párnáját rántja ki.
E sárga rab esküt mondat s töret,
S az átkozottat szentesíteni bírja,
Nyavalyákat istenít, rangot s czímet
Ad tolvajoknak, térdet hajtat a
Tanácsosoknak s tapsözönt viharz.
Ez az, mi a szomorgó özvegyet
Új férjhez adja.

A színház könyvtárában levő fordítás rendező-példány,²⁾ s belőle némi képet állíthatunk az előadásról is. Egész jelenetek nem maradtak ki, inkább a hosszú beszédeket rövidítette a rendező czeruzája s a

1) Egyet. Phil. Közl. XXVIII. 699. s k. lk.

2) Kézirat, *Atheni Timon*. Szomorújáték öt felvonásban Shakespeare-től. Magyar színre alkalmazta Kelmenfi László. Cs. kir. középponti katonai rendőri vizsgálatra adatott Pest. febr. 3. 1851. Fáncsy Lajos igazg. s felügyelő. Alul a cs. k. rendőrség kétféjű sasos pecsétje, Zur Aufführung Pesth 16.2 851 zu Beurlaubung, aláírva Maschek.

durvább kifakadásokon enyhített. Még a Bolond és Apemantus ízetlen jelenete is benn maradt, bár jól megkurtítva.

Greguss fordítása, melyet a szövegben használtam, szintén nem költői munka. Még ott sem ragadja el az eredeti heve és szárnyalása, a hol a leghveesebben tör ki a szenvedély. Greguss egyénisége sokkal jobban simul az ötletes, szellemes, sententiosus stílushoz, erre pedig a Timonban kevés tere nyílt. Hibáit gondos szövegkritikával kimutatni nagyon méltó föladat volna, ha nem tenné fölöslegessé s magát az egész fordítást elévültté a harmadik magyar Timon. Így azonban a fáradságos munkának kevés volna az értelme, mert a magyar irodalom egyik legnagyobb büszkesége, Shakespeareünk, melyen legkiválóbb költőink dolgoztak, nemsokára Greguss Timonja helyébe meg fogja kapni *Rákosi* Jenőnek ma még kéziratban levő fordítását.

(Budapest.)

SEBESTYÉN KÁROLY.

PETRARCA, KISFALUDY SÁNDOR ÉS KAZINCZY.

Petrarca olasz költeményeinek MARSAND-féle kiadása II. kötetének (Padova 1820, az I. egy évvel előbb) végén, a *Canzoniere* fordításainak és utánezatainak sorában utolsó helyen a következő jegyzetet olvassuk *Himfy Szerelmeiről* (az eredetinek sajtóhibáival):

KISFALUDI SANDOR. *Himfy' Szerelmei második Rész. Budan. Király-magyar universitás Betüivel.* 1807. *A' Kesergő herelem T. I. A' boldog herelem. T. II.* In 8°. Alessandro Kisfaludi nobile Ungherese compose questi due volumi di poesie amatorie, seguendo lo stile Petrarcesco, in lode di una fanciulla per nome Elisabetta, dall' amore della quale fu preso ardentemente, e le pubblicò in Buda nell' anno suddetto. Seppe egli tanto accostarsi nella scelta delle imagini, ne' concetti, e nelle grazie allo stile del nostro Poeta, che meritò giustamente d'essere chiamato il *Petrarca Ungherese*. Nel primo volume describe le infelici avventure dell' amor suo, e nel secondo ne canta la felicità. Vi si trova per entro qualche verso del Poeta mirabilmente trasportato in quella lingua. Questa è la sola notizia che vennemi fatto di poter avere de' poeti Ungheresi imitatori del Petrarca.

Kazinczy a *tübingai pályakérdésre* adott feleletének Kis Jánoshoz 1808. aug. 19-én intézett levelével küldött kivonatában (Kaz. Lev. 1340. sz. VI. 49. l.) így ír Himfy Szerelmeiről: «Alex. Kisfaludi zu Simeg gab seine Lieder der Liebe unter den (!) angenommenen Namen v. Himfy in 2 Bänden heraus, von denen der erste die Lieder der

klagenden, u. der zweyte die der beglückten Liebe enthält. Sein Ideal war Petrarca, u. die ersten Lieder der ersten Sammlung waren in dem Thale v. Vacluse, wohin er als Kriegsgefangen (!) gerieht, gedichtet. Seine Laura, Fräulein Elise (!) Szegedi ist nur (! *nun helyett*) die *geliebte Gattin* des Dichters . . .

Föltűnő a Marsand jegyzetének e sorokkal való egyezése, kivált Kisfaludy szerelme tárgyának *nevét* illetőleg, mely Kazinczynál és Marsandnál is *Elise*, ill. *Elisabetta*, holott a valóságban tudvalévőleg *Róza* volt. Honnan és hogyan került e jegyzet, vagy egy attól függő közlemény Marsand szeméi elé, azt még ki kellene kutatni. A *tübingai pályakérdés* sorsáról l. a Levelezés Váczy János-féle kiadása V. és VI. kötetének Bevezetését és e kötetek reá vonatkozó darabjait u. o. és a Tárgymutatóban idézve.

Kisfaludy Sándor Himfyjének Petrarcától való függését ugyan túlozva, de mégis az igazsághoz elég közel járva emeli ki a fenti jegyzet, s e részben is Kazinczy fentidézett sorai szolgálhattak Marsandnak, vagy az ő közvetlen forrásának útbaigazításul. A külföldi szem elé is került ismertetések közül a hazai *Zeitschrift von und für Ungern*, SCHEDIUS LAJOS pesti folyóirata I. köt. (1802) 234—239. lapján természetesen még csak az I. részt, a Kesergő Szerelmet bírálja, s így nem jöhet számba. De már ebben is Petrarca és — elég különösen — Anakreon mellé van állítva Kisfaludy Sándor, a mi ellen a bécsi *Annalen der Litteratur u. Kunst in dem Oesterreichischen Kaiserthume* 1809. évf. II. köt. 127. s k. lapjain megjelent részletesb, már mind a két részről szóló bírálat névtelen írója (KAZINCZY FERENCZ) határozottan óvást emel, helyesen mutatván rá e párhuzamba állításnál arra, hogy az a líra, a mely a Petrarcáéval rokon, épen ezért nem lehet atyafiságban az Anakreonéval és viszont. (I. h. 128b: Viele [auch Kritiker] nannten Herrn von Kisfaludy den ungarischen Petrark; einige gar den ung. Petrark und Anakreon zugleich! Als wenn das eine nicht schon das andere hübe!)

Ama «sokak» közül, kik Kisfaludy Sándort Himfyje miatt «magyar Petrarca»-nak nevezték, a legelsők egyike bizonyára Kis János, mert ő már néhány hónappal a «Kesergő Szerelem» megjelenése után, egy 1802. febr. 18-án Kazinczyhoz intézett levelében (Kazinczy Levelezése II. 458. l.) így ír róla: «A' magyar Petrarcát itt nem csak nem bámulják, hanem tsudálkoznak rajta. a' kik azt történetből esmérik is, hogyan vesztegethette olyasmire az időt.» Vonatkozással van e hely Kazinczynak Kis Jánoshoz 1801. nov. 21-én írt levelére, melyben Kazinczy fogadást ajánl, hogy «Kassa és Várad közt» az ő Himfyjénél nincs több Himfy. (K. Lev. II. 446. l.)

Schedius folyóiratának a szerkesztőtől való Himfy-bírálatára ismé-

telten rátér Kazinczy levelezése folyamán s minduntalan szemére veti a bírálónak, hogy helytelenül ítélte meg Kisfaludyt. Így különösen a Kis Jánoshoz 1805. jul. 14-én intézett levélben (K. Lev. III. 394), továbbá l. még IV. 225. l. ugyancsak egy Kis Jánoshoz szóló, 1806. évi (közelebbről nem datált) levélben. Czéloz a széphalmi mester a Zeitschr. és a bécsi «Annalen» Himfy-recensióira egy Cserey Farkashoz 1807. mart. 2-án kelt levelében is. (K. Lev. IV, 506. l.) A bécsi folyóiratnak még szintén csak a Himfy I. részéről szóló bírálatát Németh László jelezte volt Kazinczynak egy 1805. okt. 14 iki levelében (K. Lev. III. 454. l.), s ez alkalommal buzdítja egyúttal Kazinczyt, hogy ő írjon egy újabb bírálatot, melyből «mindenkor sokat fog a' Publicum tanulni». Kazinczy csakugyan alig várhatta be Himfy újabb, a második részzsel bővült (1807. évi) kiadását, melyről l. a Lev. V, 16. l., különösen pedig a Kis Jánosnak 1808. ápr. 25-én írt nagyon érdekes levelet (V, 403. l.), valamint a Dessewffy Józsefnek 1808. ápr. 30-án írottat, a hol a Himfyről szóló híres epigramm szigorú ítéletét már előlegezi, midőn így ír a Boldog Szerelemről, czélzással Kisfaludy Sándor «nudításai»-ra: «az egésség Á r b o c z f á j a t emlegetni Petrar-kát imitáló versekben — das ist doch zu arg. — Felét verseinek el-égethette volna, 's nyert volna általa». (K. Lev. V, 413. l.) A Dayka szájába adott későbbi csipős epigrammban e *félből* már csaknem az *egész* lett, lépést tartva a két költő egymásra való neheztelesének növekvő arányával. De a mikor e kemény ítéletet Dessewffynek írta, még váltig emlegette barátainak szóló leveleiben Kisfaludy Sándor iránti szeretetét és csodálatát s az értékes MORGHEN-féle Petrarca-metszetet, melyet a Himfy lantosának szánt viszonzásul Regéinek megküldött példányáért; holott mint ugyanakkor bevallja, sokkal jobb néven vette volna a Szerelmek új kiadását, mint a Regéket. V. ö. a Rummy Györgynek 1808-ban írt levéllel, a mely újra fölemlíti a három felkiáltó-jellel és egyébként is kiemelt Rafael Morghen-féle kép nagy értékét, s aztán a következő érdekes ítéletet mondja Kisfaludy Sándorról: «Ungern hat viel verloren, dass dieser geistreiche junge Mann, der in Wien als Gardist lebte, Italien sah, Kriegsgefangener war, und seine petrarchisch-unpetrarchischen Lieder in der Gegend Vaclüse sang, seinen Geschmack nicht mehr verfeinerte, seine Sprache...» A levél vége hiányzik. L. K. Lev. V, 425. l. Végül a Döbrenteinek 1808-ban írt levél (K. Lev. V, 444—445. l.) is említi a Petrarca-képet és a «veres plajbással» írt ajánlást, mely Kis Jánossal közölt első alakjából valamivel soványabbra zsugorodott. Ott még t. i. így hangzott volna: *Himfynek az ötlet csudáló 's szerető Kazinczy*. A Rumynak szóló levélben már csak: *Himfynek, csudálója Kazinczy*. (KISFALUDY SÁNDOR levelét, melyben a küldött Petrarca-képet, igen megleghangú elismeréssel

adózva a küldő iránt, megköszöni, l. a Lev. 1356. sz. darabjában, 1808. szept. 15. VI. köt. 84. l.)

A Himfy-recenzióról még l. Kaz. Lev. 1453. sz. (VI. 315. l.) Döbrentei Gábornak, 1809. ápr. 8-áról: «Épen ma végeztem el a' Himfy szerelmeinek recenzióját... Reményilem abból is annyit fog tanulni sok olvasó, mint én a' másokéból. Osztán Himfynek meg kellett adni azt az érdemlett koszorút, kivált hogy ezek a' német magyar Recensensek olly fonákul recenseálták első tómusát.» (Ismét czélzás a Schedius-féle bírálatra.) Ugyanaz nap írja Kölcseynek (K. Lev. 1454. sz. VI. 318. l.): «Én e' napokban a' Himfy Szerelmeinek két kötetit recenseálám német nyelven, meg lévén kérve rá egy német országi Literatus (sic!) Zeitungba. Ki eresztik e a' levelet az Ausztriai határon, nem tudom, de szeretném, ha kinyomtattathatnák. Himfy elhalhatatlan dísze a' Nemzetnek. Én ötöt csak verseiből 's leveleiből ismerem. Sok darab rossz van benne. Kár hogy a' két Tómus eggyé nem olvadt. A' poéták nagy kárt tesznek az által magoknak, hogy verseiknek felét el nem égetik.» (Ime, a Dayka szájába adott «Tövisek és Virágok»-beli epigramm eszméje megint csak tolla alá kerül a széphalmi mesternek!)

A recensio *hatásáról*, mely tudvalévőleg nagyon elkedvetlenítő volt Kisfaludy Sándorra és ennek bizalmas körére, ellenben Kazinczy barátainak és híveinek körében lelkes viszhangot keltett, l. Vitkovics Mihály levelét Kazinczyhoz a Levelezés VII. 117. l. 1603. sz. (1809. decz. 1.), továbbá Kazinczy levelét Cserey Farkashoz (u. o. 1619. sz. VII, 153. l.; 1809. decz. 13-áról), s ugyane napról Rummyhoz, u. o. 1617. sz. VII, 147. l.; valamint Kis Jánoshoz 1810. jan. 19-éről, K. Lev. 1645. sz. VII, 216. l.

Még később is többször visszatér Kazinczy a Himfyről írt recenzióra s a Tövisek és Virágok epigrammjára, melyet már az ő hívei is túlságosan szigorúnak találtak (így különösen Döbrentei). Jellemző kivált a Lev. 1957. sz. darabja Pápay Sámuelhez, 1811. márcz. 11-éről, melyben Petrarcaról is ugyanaz a véleménye Kazinczynak, a mi Kisfaludy Sándorról, midőn így ír: «Nincs a' Magyar Publicumban tisztelőbb Olvasója Himfynek mint én. De ha ezerszer nagyobb tisztelője lehetnék is, azt mondanám a' mit Recenziómban mondtam 's Virágaimban mondek — *Virágaimban*, mondom; mert az ötöt illető Epigramma:

Jer most; vár az *Olympuszi Kar*,

elég világos. — Petrarcha isteni Költő, 's isteneltetik 's fog is, vala-mig az emberek szépet érzeni 's becsülni fognak, és míg az olly nyomorúlt 's csak elmélkedni, nem érzeni is tudó Irók

mint a' millyen *Msr de Voltaire* az emberiség' szép érzéseit a' magok silány Witzek által egészen el nem ölik. És még is maga ez az utólérhetetlen szerelem dalos nem rossz Sonettókat irt e? nem sokkal többek e a' rosszak mint a' jók, mint az igen jók, mint a' talán utólérhetetlenül jók? Vak a' ki ezt nem látja. Vaknak lenni nem kell senki tekintetiért!» (V. ö. még Lev. 2113. sz. IX, 190. l. Kaz. Döbrentei Gábornak, 1811. decz. 24.) Arany szavak, melyeknél helyesebb ítéletre a Petrarca olasz költészetét taglaló és méltató reneteg irodalomban máig sem akadunk.

(Budapest.)

KATONA LAJOS.

ANZENGRUBER LAJOS DRÁMÁI.

Már a XIX. század első negyedében észrevehető az íróknál az a törekvés, hogy költészetük a reális élet hű kifejezője legyen. Erősebben előtérbe lép ez a törekvés az 50-es években; ekkor kezdődik az az irány, melyet az irodalomtörténetben *költői realizmus* néven ismerünk. A költészetben a tartalom a fő, bár a forma sem mellékes; a mindennapi élet jusson kifejezésre a költészetben, de nem minden idealizmus nélkül, a művészet törvényeit nem szabad elhanyagolni. A költészet hivatásának ilyen felfogása mellett természetes, hogy első sorban a regény és a dráma talál kiváló művelőkre, mint a mely műfajok leginkább vannak arra hivatva, hogy az emberi életet az olvasó elé tárják. Már a költői realizmus képviselői között akadunk olyanokra, a kik egy lépéssel tovább mennek és nagyon közelednek a *naturalismus*-hoz. A természet utánzása lesz lassankint a költők fő-törekvése, az idealizmus majdnem teljesen száműzve van a költészetből; a bűnt és gonoszságot a költők annyira tartózkodás nélkül tárják fel, hogy nem egyszer túlmennek a művészet határain. Ez utóbbi irány képviselői közé sorolja S. Friedmann¹⁾ Anzengruber Lajost is, az osztrák drámaíró. Tény, hogy néha Anzengruber is erős színekkel festi a bűnt és a nagyvárosi romlottságot (*Das vierte Gebot*), legtöbb munkájában azonban álláspontja, felfogása sokkal idealisabb, semhogy a naturalismus hívének lehetne mondani. Helyesebbnek tartjuk Meyer²⁾

¹⁾ S. Friedmann: Ludwig Anzengruber. Leipzig, 1902. 4 l.

²⁾ R. M. Meyer: Die deutsche Litteratur des 19-ten Jahrhunderts. Berlin 1900. 668 l.

felfogását, a ki azt mondja róla, hogy realista író volt, a ki semmit sem írt, a mit nem tapasztalt.

Mikor Anzengruber született (1839), Ausztriában hanyatlófélben volt a szellemi élet, nevezetesen az irodalom, mely a XVIII. század végén és a XIX-ik elején oly szép fejlődésnek indult. Csak az 1848-iki események befolyása alatt javul a helyzet. Az irodalom szabadabban lélezkedik, a föld népének a helyzete mindinkább leköti az irányadó politikusok figyelmét. A 60-as években a népköltészet iránti érdeklődés már általános. A paraszt nép sorsa még csak gondolkodás tárgya a politikusoknál, a költészetben azonban már is elfoglalja méltó helyét. A falusi költészetnek először Immermann szerzett polgárjogot; őt követi B. Auerbach (Schwarzfelder Dorfgeschichten 1843.), a kinek munkái a legerősebben befolyásolták Anz. költészetét, és a kire költőnk mint elődjére mindig hálával gondolt. Maga mondja, hogy Auerbach falusi történetei vitték kisértetbe, hogy hasonlókat színpadra hozzon. Ausztriában egyik kiváló művelője P. Rosegger, Anz. kortarsa és barátja, a ki a stajeroszági parasztvilág életét rendkívül híven festi (Die Schriften des Waldschulmeisters). Ezekon kívül jól ismerte Anz. P. Hebbelt, kinek munkáit naptártörténeteiben tartotta szem előtt.

Anz. fellépésével megújul a régi népies komédia művészi kivitelben. Sok volna, ha azt mondanók, hogy ő teremtette meg a népdramát, illetőleg a néptragédiát. Kétségtelen azonban, hogy elődeihez képest az ő népszínművei magas művészi fokon állanak. Raimundnál a paraszt még csak mellékesen lép fel, Anz. darabjaiban meg főhordozója a drámai cselekvénynek. Újítása leginkább abban áll, hogy parasztszereplői igazi jellemek. Nála a paraszt nem mint ügyetlen Hannswurst jelenik meg, a ki csak azért van a színpadon, hogy a többi szereplő a közönség egyaránt nevéssen ostobaságán és goromba tréfáin. Anz. drámáiban a parasztszereplők egyéniségén épül fel az egész darab. Drámáinak mindamellett nem volt meg az a hatásuk, a melyet megérdemeltnek volna.

A 70-es években a bécsi színházak hanyatlófélben vannak. Az érdeklődés a komoly színdarabok iránt megfogyatkozott, a színház közönsége az általános szegénység terjedésével megecsappant. Csak kevesen jártak színházba, de ezeknek is sokkal jobban tetszett a hatásvadászó francia dráma, az operett vagy a közönséges bohózat, mint pl. Raimund, a kit ósdiinak tartottak, vagy Anz., a kiről azt állították, hogy pessimista. Leveleiben Anz. nem egyszer panaszkodik: «A színházak jelenleg igazán szánalmas állapotban vannak»,¹⁾ írja

¹⁾ Briefe von L. Anzengruber mit Beiträgen einer Biographie. Hg. Anton Bettelheim. Stuttgart u. Berlin 1902. (I. K. 261 l.)

1875. május 7-én színész-barátjának, Gürtlernek, «szinte csodaszámba megy, hogy költőnk egyik-másik darabját nagy tetszéssel fogadta a közönség». Ilyenek voltak a viszonyok, midőn 1870 nov. 5-én este a közönség mély megilletődéssel távozott a Theater an der Wien-ből, a hol az nap Anz. *Der Pfarrer von Kirchfeld*-jét adták először.

Költőnknek sok viszontagságon kellett keresztülmennie, a míg elérte, hogy egy darabját Bécsben sikerrel előadják. Atyját korán veszítette el, szegénysége miatt középiskolai tanulmányait sem végezhette be. E hiányt pótolta később, mikor egy könyvkereskedésben kapott alkalmazást; ekkor tanulmányozta Schiller, Shakespeare, Grillparzer és édes atyja munkáit.¹⁾ Színházba is járogatott; a legszívesebben a népies darabokat nézte meg. Egy hetekig tartó betegségből felgyógyulva vándorszínésznek áll be. Folyton nélkülözésekkel küzdve 1860—66 között bejárja Alsó-Ausztriát, Stájerországot, megfordul Szlavóniában és Magyarországon is. Az is nagyon bántotta, hogy mint színész nem tud sikert elérni, mindig csak mellékszerepeket kap.²⁾ Ehhez járult, hogy darabjait, melyeket akkor írt, nem adták elő. Életkedvét e viszontagságos évek alatt sem veszítette el. *Wie mit dem Hergott umgegangen wird* cz. kis rajzában humorosan írja le a vándorszínészek életét. Ha ideje és alkalma volt, mindig dolgozott, egymás után írta a színdarabokat, de a milyen hamar elkészültek, ép oly hamar el is tűntek; nem akarták előadni. Egy Csakathurm 1864 jul. 1-én kelt levelében így számol be költői működéséről: «Eddig mindössze 13 darabot írtam . . . pedig csak nem rég voltam 24 éves» Színészkedésének ideje alatt írott drámái egyrészt elkallódtak, legtöbbjüket azonban ő maga semmisítette meg. Leveliben egyáltalában nagyon röviden tesz említést költői működéséről; tervezett darabjainak rendesen csak a címét említi meg; innen van, hogy fiatalkori munkáit, egy-kettő kivételével, még tartalmilag sem ismerjük. 1860—61. között írta *Mephisto* cz. drámáját, melyet azonban csak töredékben ismerünk: a prolog és két jelenet van meg belőle.³⁾ Egyetlen darabjával aratott sikert vándorszínész korában Marburgban: *Der Versuchte, nach einem englischen Roman frei bearbeitet*. A darab elveszett. *Glacéhandschuh und Schurzfell* cz. darabját a bécsi Józsefvárosi színházhoz nyújtotta be. E darabtól,

¹⁾ Atyjának Berthold Schwarz cz. darabját előadták Budán 1840. decz. 19-én.

²⁾ «Meine Rollen hielten mit haarsträubender Konsequenz das sechs Wortsystem ein» (An Sipka. 1860. okt. 30. — Briefe I. k. 16. l.)

³⁾ Tartalmáról részletesen beszámol: Anton Bettelheim: Anzengruber. Der Mann — Sein Werk — Seine Weltanschauung. Berlin 1898. 53. s k. lk.

mely ifjúkori drámái között egyik legsikerültebb, maga a költő is sokat várt; egy keltezés nélküli levélben ugyanis azon reményének ad kifejezést, hogy a darabnak lesz sikere.¹⁾ A politikai vonatkozások miatt nem akarta, hogy a darab sokáig előadatlanul heverjen, nehogy a hatás elveszessen; minden sürgetése azonban hiába volt. Forst, a színház igazgatója ugyan biztatta a költőt szép szavakkal, de azért előadásra még sem került, sőt a kéziratot sem kapta vissza.²⁾ *Der Reformtürk, oder ein Ausflug in die Türkei* cz. egyfelvonásos bohózata csak alkalmi darab. 1867. jan. 31-éü említi Gürtlernek: csak azért írta, hogy a színháznak alkalma legyen újonnan beszerzett török kosztümjeit mutogatni. A darab tele van célzásokkal a 60-as évek politikai viszonyaira, a melyeket azonban a lelkiismeretes cenzúra kitörölt; a 40 lapra terjedő darabot 17-re rövidítette a censor. A költő, a kinek munkáját annyira megcsönkítették, át akarta dolgozni, de ebbe a színház igazgatója nem akart beleegyezni.¹⁾ A felsorolt drámákon kívül írt még operettszövegeket is (*Der Sackpfeifer, Der Raub der Sabinerinnen*), a melyekkel azonban nem sokat törődött.³⁾

Hat évi kóborlás után 1867-ben végre a fővárosba jut, de még néhány évig várnia kellett, a míg célját elérte. Eleinte elbeszéléseket írogatott a *Wanderer* és a *Kikeriki* számára; utóbb rendőrhivatalnok lett.

Eddigi irodalmi működését csak gyakorlatnak tekintette, kéziratait elégette, majdnem minden darabját megsemmisítette. Újonnan kezdte költői pályáját. A rendőrség hivatalszobájában néha akadt egy kis ideje, ilyenkor elővette *Der Pfarrer von Kirchfeld* kéziratát, olvasgatta, javítgatott rajta. A kész darabot benyújtja a Theater an der Wien-hez; előadásra is kerül, a közönség és kritika nagy tetszéssel fogadja és a szerény rendőrtisztviselő neve egyszerre egész Bécsben ismeretessé lesz.

E darabban, a melyről részletesen később fogunk szólni, a tárgy a népeletből van véve, színhelye a falu. A költő a legapróbb részletekig oly híven festi a nép szokásait, gondolkodásmódját, olyan híven jellemzi a népeletből vett alakokat, hogy az ember szinte nem tudja elgondolni, mint lehetséges az, hogy egy olyan költő, a ki nagyvárosban született és nőtt fel, a ki úgyszólván egész életét a fővárosban töltötte el, annyira ismerje a paraszt népet. Még nehezebbnek látszik a kérdés megoldása, ha elolvassuk költőnknek egy helsingforszi tanárhoz. Bolinhoz, írott levelét, a melyben így szól; •Testestül, lelkestül nagy-

¹⁾ 1864-ben írta. Briefe I. k. 69 l.

²⁾ A kézirat 1892-ben került elő; 1894-ben előadták Troppauban.

³⁾ Ifjúkori drámáinak czimeit felsorolja Sipkához írott leveleiben. Briefe. I. k. 49, 58, 64, 67, 108. l.

városi ember vagyok. A falusi magány egyáltalában nem vonz engem Bécs utcái lármája nem zavar foglalkozásomban* (1880. okt. 13.) Rosegger is csodálkozott a dolgon és tréfásan jegyezte meg, hogy ő nem hiszi, hogy Anz. valahol parasztgazdánál ne szolgált volna mint béres. A kérdés azonban nem okoz nehézséget, ha a költő viszontagságos éveire gondolunk. Már említettük, hogy mikor még a könyvkereskedésben volt alkalmazva, nagyon szeretett színházba járni, a hol különösen a népies darabok ragadták meg a figyelmét. Kétségtelen, hogy közvetlen megfigyeles útján leginkább vándorszínész korában ismerte meg a paraszt népet: szállása rendszeren parasztlázhán volt, színházi czédulákat hordott szét a parasztoknak, és így számtalanszor volt alkalma a nép embereivel érintkezni. Feltűnő, hogy vándorszínész korában írott leveleiben sehol sem említi a paraszt népet, szokásaikról, vagy viselkedésükről sohasem szól, a miből azonban nem szabad következtetnünk, hogy paraszttal egyáltalában nem volt dolga. Az igaz, hogy zárkózott természeténél fogva és a folytonos munkálkodás miatt talán nem tanulmányozhatta a népeletet a legapróbb részletekig, de ezzel szemben tudnunk kell, hogy Anz. mindig figyelt és tanulmányozott, a szeme állandóan nyitva volt. Midőn megkérdezték tőle, hogyan ismerte meg olyan jól a paraszt népet, azt felelte, hogy a futólagos képekből és megfigyelésekből rendszeren mélyebb benyomást merített, mint állandó érintkezésből. Tekintetbe kell vennünk még azt is, hogy Anz. tapasztalatokban gazdag és oly élénk képzeletű költő volt, hogy tényleg csak futólagos megfigyelésekre volt szüksége, a melyeket azután képzeletével gazdagon kiszínezett; tapasztaltsága pedig megőrizte attól, hogy valószínűségbe tévedjen. Szerette a népet, szívesen vette drámáinak tárgyát a nép életéből, mert a mint a *Sternsteinhof*-hoz írt záróbeszédben mondja: az egyszerű életmód nem alakítja át annyira az ember jellemét, a föld népénél az érzések, a gondolatok és szenvedélyek a maguk eredetiségében nyilvánulnak; sokkal jobban látja a költő, hogy mennyire befolyásolja a sors az ember jellemét. Anz. népies költő, ha nem is abban az értelemben, mint Rosegger, a kinek költészete nemcsak népies, hanem valóságos parasztköltészet. Mindamellettt joggal írhatta Roseggernek hogy mindkettőjük költészete egy közös talajban — a népben — gyökerezik.¹⁾

Anz. nem tartja helyesnek némely írók eljárását, a kik a mindennapi életből vett tárgyat kicsinylik. Ezek az írók rendszeren minden reális vonást eltávolítanak a tárgytól, a minek következtében

¹⁾ Gesammelte Werke. 10 Bde. Stuttgart 1890. Neueste Auflage 1898. Kiadta: A. Bettelheim, V. Chiavacci, V. K. Schembera. I. k.

azután eltérnek az igazságtól és valóságtól. Ezzel szemben ilyenformán vázolja a maga költészetének irányát¹⁾: az írók egy része Goethe tanácsára hallgatva a mindennapi életből veszi a tárgyat; az olvasót egyenesen belevezetik az életbe; helyenkiut talán visszataszítóknak látszanak, de ezzel az írók nem törődnek, hanem haladnak a maguk útján, mert azt tartják, hogy a költészetben a reális iránynak érvényesülnie kell. Az olyan író, a ki a reális irányt költészetében következetesen keresztül akarja vinni, sokszor nem kerülheti el, hogy alacsony sorsú, műveletlen embereket is ne szerepeltessen. Az ilyen emberek beszédjét, kifejezőmódját a költő utánozza; ebből kifolyólag nyelve nem lesz mindig költői, de viszont nincs kitéve annak, hogy lapos irodalmi nyelven szóljon, Ez az okoskodás magyarázza meg egyúttal azt is, hogy miért használta Anz. a dialektust.

Írói működésének 20—25 évre terjedő ideje alatt nagyon sokat írt: drámákat, operettzövegeket, regényeket, elbeszéléseket, rajzokat, meséket, lírai, alkalmi költeményeket. Működésének legfontosabb és leghetségesebb része a dráma, illetőleg a népszínmű; bármit írt is, legjobban mindig a parasztvilág vonzotta: «Nem volt más és nem is akart más lenni mint a nép gyermeke».²⁾

Drámáinak csoportosításánál kétségkívül a leghelyesebb a tárgy szerinti felosztás. Ilyen szempontból a következő csoportok alakulnak: 1. népszínművek, melyeknek tárgya a parasztvilágból van véve, színhelyük kizárólag a falu; 2. bécsi darabok, melyeknek tárgyát a bécsi külvárosi életből veszi; 3. társadalmi drámák. Belefogott egy történeti drámába is, de nem fejezte be. Az említett három csoportot természetesen nem választhatjuk el mereven egymástól, mivel Anz. költészetének sajátossága mindegyiken meglátszik.

I. Népszínművek. Vándorszínész korában Anz. közelebbi ismeretségben volt egy Dominik Klang nevű színésszel, a ki papnak készült, de utóbb otthagyta a szemináriumot és beállott színésznek. Anz. a ki nem tudta megérteni, hogyan lehetett a papságot ott hagyni a nyomorúságos színészi pályá kedvéért, édes anyjától azt a felvilágosítást kapta, hogy Klang nagyon szerelmes pap lett volna. «Nem is volna rossz darab»³⁾ felelt erre költőnk. Hogy már ekkor megszülemlett volna benne első nagyobb hatású darabjának alap gondolata, nem valószínű. Mikor évekkel később Bécsben kéziratait megsemmisítette, azt mondta az anyjának, hogy volna neki tárgya egy népszínmű számára, dolgozza-e fel, vagy nem? Édes anyja azt felelte neki, ha már annyi minden-

1) Gesammelte Werke, IV. k. 40. s k. lk.

2) Servaes: I. Anzengruber. Preussische Jahrbücher 65. köt. 6. füz.

3) A. Bettelheim id. m. 68. l.

félét összeírt, már csak csinálja meg ezt is. Ekkor írta meg *Der Pfarrer von Kirchfeld* cz. darabját. Ezen a darabon még meglátszik, hogy drámaírói pályájának csak a küszöbén áll, de a tehetségének megfelelő utat már megtalálta, itt már olyannak látjuk, mint később.

A költő felfogása szerint az egyház hivatása első sorban az, hogy az embereket egymáshoz közelebb hozza a béke és a szeretet munkájával. Erre a célra kell törekedni az ideális papnak. Ilyen pap az említett darab főhőse, Hell. A darab abban az időben játszik, midőn a római zsinat kimondta a pápa csallhatatlanságát, és midőn Ausztriában a konkordatum megszüntetése alkalmából a klerikálisok és liberálisok között erős küzdelem folyt. Ebben rejlik a darab tendenciája is. A költő a szabad szelleműek partján van, és ezek képviselőjére ruház minden elképzelhető erényt olyannyira, hogy szinte kételkednünk kell az alak valószínűségében.

A kirchfeldi plébánia kegyura, gr. Finsterberg, nincs megelégedve a község új lelkészével, Hellel, kifogást emel egész működése ellen, rosszalását fejezi ki, a miért a híveket nem vezeti azon az úton, melyet az egyház előír. Már a két név is jelzi a két ember ellentétes felfogását, de a darab cselekvénye nem ennek a két alaknak az ellenségeskedéséhez fűződik. Hell szolgálatába fogadja Anna Birkmeyert. A víg kedélyű és szép leányt akaratlanul is megkedveli, oda ajándékozza neki az édes anyjától kapott keresztet. A költő óvakodik ugyan, hogy Hellből szerelmes papot csináljon, de azért látjuk, hogy Hell mélyen vonzódik Annához, hogy szívében mély sebet üt az a körülmény hogy a családi örömökről kénytelen lemondani; tragikus sorsára azonban nincs befolyással viszonya a szép Annához. A költő olyannak akarta feltüntetni a darab hőst, mint a ki áldozata lesz szabadelvűségének és kötelességtudásának, tehát nem is tehette azt, hogy egy bűnös viszonytal terhelje lelkét. Wurzelsepp, egy a világgal és önmagával meghasonlott ember, meglesi a papot, midőn ez a lánynyal bizalmasan beszélget; a papok iránt táplált gyűlölete arra készíti, hogy Hellen boszút álljon: rossz hírét költi neki a faluban. Wurzelsepp jól választotta meg az eszközt, mert a papot a legérzékenyebb oldalról támadja meg. Hellnek a legnagyobb öröme mindig az volt, hogy parasztjai szeretik és tisztelik, és hogy példaadásával a faluban a békés és erkölcsös életet helyreállította. A mit oly fáradtságos munkával épített, azt most veszély fenyegeti. Hívei ugyanis hisznek Wurzelsepp szavainak, annál is inkább, mert Anna az egész község szemeláttára viseli a paptól kapott keresztet. A parasztok kezdenek elfordulni lelkészüktől, többé nem hallgatnak úgy a szavára, mint azelőtt, az iszákosság és kocsmai verekedés újra lábrakap. Hell azonban tudja mivel tartozik állása becsületének. Elbocsátja magától

a leányt és ő maga esketi össze egy legénnyel. Még tovább megy. Midőn Wurzelsepp hozzá jön könyörögni, hogy temesse el öngyilkos öreg anyját, nem tagadja meg kérését, sőt jobb útra téríti magát Wurzelseppet is, kibékíti önmagával és visszaadja őt az életnek. És mi a jutalma annak, hogy a szegény néppel annyi jót tett, hogy papi hivatásának legjobb lelkiismerete szerint megfelelt? A templomba hozzák neki feljebbvalói határozatát, melynek értelmében a papi ténykedéstől el van tiltva és meg kell jelennie a consistorium előtt, hogy cselekedeteiért helyt álljon. Feljebbvalóinak ugyanis nem tetszett, hogy a szeretet törvényeit valláskülömbőség nélkül mindenkivel szemben gyakorolja, nagyon rossz néven vették tőle azt is, hogy a vegyes házasságot nem tartja helytelennek. A dolog annyira elkésérfíti, hogy már öngyilkosságra is gondol. Anna rábeszélésére azonban elhatározza, hogy a consistorium előtt meg fog jelenni. Rögtön sejtjük, hogy más nem vádolhatta be a lelkészt, mint a gróf. Nem is helyes, hogy Finsterberg az egész darabon keresztül nem lép fel, csak az elején és a végén, mert így a pap tragédiája tulajdonképpen a színpad mögött megy végbe, a darab cselekvénye pedig csak arra való, hogy minél jobban kidomborítsa Hell jellemét. Minden egyes jelenetből látjuk, hogy Hell igazságtalanul szenved, de belátjuk, hogy másképpen nem történhetett a dolog; egy olyan felfogású papnak, mint Hell, ez lesz a sorsa mindaddig, a míg a hatalmasok nem szegődnek a szabadelvűség szolgálatába. Másfelől azonban érezzük, hogy azok az eszmék, melyeknek képviselője a darab hőse, utóbb diadalra fognak jutni, mert a nép magáévá fogja tenni.

A jellemek mutatják, hogy a költő jó megfigyelő és az emberi lélek kitűnő ismerője. A főhősről ugyan nem mondhatjuk, hogy teljesen kifogástalan alak; a költő oly ideálisnak tünteti fel, hogy alig van benne egyéni vonás. A legsikerültebb alak Wurzelsepp. Nem a legszerencsésebb motívum, a mely egyébiránt Anz.-nél ismételtlen is előfordul, hogy Wurzelsepp meglesi a Hell és a leány közti beszélést. A költő azonban megokolja, hogy miért jár folyton a pap nyomában. Azelőtt húsz évvel történt, hogy az akkori kirchfeldi lelkész nem akarta összeesketni egy lutheránus leánnyal. Ez azután annyira elkésérfítette, hogy a papoknak nagy ellensége lett, és a mikor csak tehette, ártott is nekik. Ez az oka annak is, hogy Hell ellen fordul, a ki sohasem vétett neki. A templomba nem jár; embergyűlölet, boszúvágy és bizonyos fokú vádság jellemzi őt. De hogy a jó tulajdonságok sem hiányoznak belőle, mutatja édes anyja iránti gyengéd szeretete és az az igen szép és költői jelenet, midőn a pap szavaira hallgatva szívében a nemesebb érzések feltámadnak és megter. Hasonló alakkal fogunk találkozni több darabban is. Csak egyetlen

nagyobb jelenetben lép fel Vetter Pfarrer von St. Jakob in der Einöd. Ez az egy jelenet elegendő a költőnek arra, hogy egy egész emberi életnek a történetét feltárja és betekintést nyújtson egy szerencsétlen sorsú ember lelki állapotába. Vetter is fiatal volt és szép reményekkel nézett a jövőbe, de a protekciós emberek minduntalan háttérbe szorították, szép kilátásairól egymásután le kellett mondania. Mindez annyira bántotta, hogy évről-évre zárkózottabb lett, míg végre a távol eső magányban keresett nyugalmat. A gróf inkább típus, mint egyéni jellem.

A bécsi lapok mind elismeréssel szóltak a darabról, kivéve a *Neue Freie Presse*-t (1870 nov. 6.), mely teljesen elhibázottnak tartotta. De már egészen mást olvashatunk ugyanezen lapnak két héttel későbbben megjelent és H. Laube-tól írott tárczájában (1870. nov. 22.), a ki a darabot sikerültnek ismeri el és csupán azt hibáztatja benne, hogy a gróf intrikája egészen a színpalak mögött történik. Anz. e váddal szemben azzal védekezett, hogy a cenzúra törülte a gróf szerepét. Akárhogy is van a dolog, Finsterberg alakjával a darab bizonyára nem sokat veszített. Már nagyobb hiba, hogy a jeleneteket sokszor nem fűzi elég erősen egymáshoz, hanem csak egymás mellé állítja. A valláspolitikai harc, a melyben a darab célzatossága részben rejlik, nem hatja át az egész darabot, inkább csak közvetve játszik bele a cselekvénybe; a költő egyébiránt csak az első felvonásban emeli ki erősebben. Kétségtelen, hogy a darab a papi nőtlenség ellen is fordul; ez irányzat azonban nem jut olyan erősen kifejezésre. Kivüláglík ez magának a főhősnek a lelki küzdelméből, továbbá a II. felvonás 3. jelenetéből, a melyben Hell világosan kifejezi a családi élet utáni vágyódását.¹⁾ Magának a költőnek a szavai is bizonyítják, hogy ez a tendencia meg van a darabban. Midőn ugyanis egy theologus hozzáfordult, hogy a darab egy pontjára nézve felvilágosítást adjon, Anz. a többi között ezt felelte neki: «A kirchfeldi lelkész oly dráma, a melynek tendenciája a papi nőtlenség ellen fordul».²⁾ Azt elhiszszük, a mit Meyerrel együtt több irodalomtörténetíró is mond, hogy a darab részben a tendenciának köszönhette hatását, de tény az is, hogy művészi tekintetben a költő egyik sikerültebb darabja. Mikor Bécsben először előadásra került, a közönség oly mély megilletődéssel fogadta, hogy a költő azt hitte: darabja megbukott. A hatás minden előadás után fokozódott, sőt rövid idő alatt bejárta a vidéki és külföldi színpadokat is. A Theater an der Wien felajánlott a költő-

¹⁾ «Sei mir gegrüsst du heiliger Hauch des lange verlorenen Familienlebens».

²⁾ A. Bettelheim id. m. Anmerkungen, 259. l.

nek 1200 frt. évi fizetést, ha a színház számára évenként két új darabot ír. Anz. habozás nélkül ott hagyta a rendőrséget és elfogadta az ajánlatot. Ezentúl már nem kötötte többé a hivatal, egész idejét a költészetnek szentelhette.

Mikor Anz. Grázban járt, bensőbb ismeretségbe lépett Roseggerrel, a ki azt mondta neki, hogy sohasem fog jobb darabot írni, mint a milyen «A kirchfeldi lelkész». Anz. azt felelte neki, hogy még különb darabot is fog írni. Egy év múlva kész volt *Der Meineidbauer*. Költőnk beváltotta Roseggernek tett ígéretét, mert ez a darab tényleg felette áll az elsőnek. Leveleiben csak akkor tesz róla említést, mikor már javában dolgozik rajta. 1871 jún. 27-én írja Gürtlernek, hogy a Meineidbauer már közel van a befejezéshez. Ugyanaz nap azt írta Roseggernek, hogy ha majd találkozni fognak, akkor fel fogja neki olvasni a Meineidbauer első felvonását és a másodiknak egy részét. Az 1871-ik év folyamán teljesen elkészül vele.

Kitűnő jellemeinél fogva a darab szinte páratlan Anz. költészetében. Tárnya merész, de a költő úgy adja elő, hogy valószínűségében nem lehet kételkednünk. A darabnak, mely egy régebben elkövetett bűnnek a szomorú következményeit tárja fel, minden jelenete, a személyek minden tette a jellemeikben van megokolva. A szereplők nagy száma meglehetősen szövevényessé teszi az egész darabot, a költő azonban ügyesen szövi össze a mese szétágazó szálait. A mese bonyodalmaságával nem arra törekszik, hogy a nézőt meglepetésekben részesítse és így nagyobb hatást érjen el a színpadon.

Ferner testvére két törvénytelen gyermekének hagyja tekintélyes vagyonát és az erről szóló végrendeletet oda adja Fernernek, a ki ilyenformán megtudja, hogy testvére után semmit sem fog örökölni. E miatt egy levélben szemrehányásokat tesz neki, kapzsisága pedig arra készteti, hogy a végrendeletet megsemmisítse. Testvére halála után ünnepélyes esküvel erősíti, hogy végrendelet nincs, és így ő lesz a nagy vagyon örököse. Ferner számos éven át élvezzi gazdagságát; az egész környék nagy tiszteletben tartja; gyökeret ver benne az a meggyőződés hogy ő Isten különös kegyeltje. Lelkiismeretét azzal igyekszik elnémitani, hogy jámbor életet folytat, bűnét azzal is jóvá akarja tenni, hogy a fiát papnak szánja, hogy így majd feloldozást nyerjen. Az elkövetett bűnt azonban nem lehet úgy jóvá tenni, a hogy Ferner az ő látszólagos jámborságával akarta; erre csak egy mód lett volna, hogy t. i. a jogtalanul szerzett vagyont visszaadja. Ezt azonban egyfelől kapzsiságánál fogva nem akarta, másfelől meg azért, mert akkor bűnét be kellett volna vallania. Csak évek múltán, mikor már nem is gondolja, következik be a bűnhődés. Az előzményekben csak egyetlen egy homályos pont van: miért kellett azt a

bizonyos végrendeletet Fernernek átadni és nem a gyermekek anyjának?

Broni, Ferner testvérének önérzetes és tetterős leánya, megtudja, hogy nagybátyja vagyona őt és Jakab nevű testvérét illeti, érvényt akar szerezni jogainak, a miben a véletlen segítségére jön. Elzüllött testvére, Jakab, megőrizte azt a levelet, melyet évekkal azelőtt Ferner a végrendelet ügyében testvérének írt. Broni tudtára adja Fernernek, hogy kezében van az a levél, melylyel jogos tulajdonát visszaszerezheti. Ferner elhatározza, hogy a levelet mindenképpen elveszi tőle. Puskával felfegyverkezve jelenik meg Broninál és követeli tőle a levelet. Broni, hogy bántalmazásoknak ki ne tegye magát, azt hazudja neki, hogy a levél nincs nála. Az éj sötétjében Ferner ráakad a fiára Ferenczre, és mivel azt hiszi, hogy a levél nála van, követeli tőle, a fiu azonban hajthatatlan marad. A harag, de meg a félelem is, hogy bűne napvilágra jön, anuyira elvakítja Fernert, hogy a fiára lő, a ki súlyosan megsebesülve bukik le egy magas hídról a mély vízbe. Ferner most már nyugodt, bűne örökre titok fog maradni; sőt hálát ad az Istennek, hogy így történt a dolog. Vajjon elképzelhető-e, hogy ilyen tett elkövetése után még hálát is adjon Istennek? Ferner meg volt győződve, hogy Istennek tetsző dolog, hogy a nagy vagyon az ő kezén van, hiszen ő ezzel jót tesz, szent czélokra áldoz, tehát helyesen cselekedett, midőn bűnének titkát — bár a legerőszakosabb módon is — igyekezett megőrizni. Ime ez az az önámítás, a mely őt mindig jobban és jobban a bűnbe taszítja, és a melyben tragikuma is rejlik. Bűnhődése nem késik sokáig. Betéved egy kis kunyhóba, a hol egy öreg asszony véletlenül egy rémes történetet mesél, a mely az ő életére teljesen ráillik. A lelkiismereti furdalások teljes erővel lépnek fel. Elkezd őrzöngeni, kínosan vergődik bűnének súlya alatt; csak-hogy későn jött már a bánat, hiába akar magára keresztet hányni, az a kéz, a melylyel hamisan esküdött, megtagadja a szolgálatot. Végre is a halál váltja meg szenvedéseitől. Ferner haláltusája a darab tetőpontja. A költő csak ebben az egy jelenetben tünteti fel a hős bűnhődését, de oly megdöbbenően, oly megragadóan és oly költői erővel festi egy bűnös ember kínos vergődését, hogy hasonló jelenetre alig akadunk egész költészetében. Ezután gyorsan bonyolódik ki a cselekvény. Ferencz a lövéstől csak súlyosan megsebesült és életben marad. Broni, a ki már régebben megszerette Ferenczet, megsemmisíti a levelet, melylyel kedvese atyját becsstelenné tehetné volna. A levél titka tehát örökre el van temetve.

A darab középpontja maga a főhős. Minden egyes jelenet, minden mellékes cselekvény összefügg a főcselekvénnyel, mely kizárólag a főhős jellemén nyugszik, a kit a költő igen jól jellemez. Ferner

szerepében csak az a helytelen, hogy nem annyira szabad akaratból cselekszik, mint inkább a körülmények kényszerítő hatása alatt; és e mélyebb motiválás hiánya okozza, hogy a darab nem emelkedik teljesen a tragédia magaslatára, bár minden egyes alakja tanúságot tesz arról, hogy a költő milyen mélyen tudott az emberi lélekbe bepillantani. A jellemek az első darabhoz képest jelentékeny haladást mutatnak. Az önérzetes, daczos és tetterős Broni; az öreg béres, a ki csak mellékes szerepet visz ugyan, de tapasztaltságánál, jámborságánál és becsületességénél fogva teljesen egyéni jellem; Ferencz, Ferner fia, a ki becsületességében utálattal fordul el atyja bűnétől; a szabad szellemű Burgerlies stb. egytől-egyig élethű alakok. Nemcsak kitűnő, de igazán megragadó drámai jelenetek: Jakab hazatérése, az atya és fiú éjjeli találkozása. Ferner bűnhődése.

Schlögl, Anz. jó barátja, nem nyilatkozott elismerőleg a darabról, különösen Jakab alakja ellen tett kifogásokat. Anz.-t bántotta, hogy nem értették meg, és egy Roseggerhez intézett levelében (1871. nov. 23.) erélyesen védekezik Schlögl kifogásai ellen, a ki szerinte helytelenül fogta fel Jakab jellemét, nem értette meg azt a mély gondolatot, mely ebben az emberben testet ölt: az ártatlanok megrontása mások lelketlensége által, nem ismerte fel lelkének legszebb tulajdonságait, mély vonzódását otthonához és óvéihez. Abban azonban igaza van Schlöglnek, hogy Jakab alakja nagyon halavány.

Abból, hogy Anz. meglehetősen mereven visszautasította Schlögl kifogásait, nem kell azt következtetnünk, hogy nem szerette a kritikát; ő csak azt akarta, hogy előbb értsék meg és csak aztán mondjanak ítéletet. Tény, hogy csak a komoly kritikát szerette, a szörszálhasogatás ellen írói önérzete fellázadt.¹⁾ Csak nehezen lehetett rábírní, hogy már kész munkáján — különösen ha már meg is jelent — nagyobb változtatást tegyen. *Der Schandfleck* cz. regényének átdolgozására még csak vállalkozott, de midőn rá akarják beszélni, hogy a *Meineidbauer*-en egyet-mást változtasson, nem megy bele. «Hajthatatlan vagyok — írja 1877. decz. 9-én barátjának és első kiadójának, Rosnernek, mint az az átkozott pogány, Pilatus, a mit írtam, megírtam».

A megbeszélrt két drámának tárgya, cselekvénye, hangja egyaránt komoly; mindegyik bizonyítékát adja annak, hogy Anz.-nek volt érzéke a tragikum iránt. Költői tehetsége azonban jobban érvényesül vígjátékaiban, a melyek általában jobban is sikerültek, mint komoly tárgyú drámái; leleményessége, jó humora és szatírája víg-

¹⁾ «Uns in langen Kämpfen im Innern fertig gerungen — uns müssen sie (a kritikások) nehmen, wie wir sind, auch mit allen unseren Fehlern und Schwächen» (An Rosegger. 1872. január 9. Briefe I. k. 158. l.).

játékaiban fokozottabb mértékben jut kifejezésre. Nem tudja magát megtartóztatni, hogy egyik-másik vígjátékába is némi tendenciát bele ne vigyen. A cselekvény a legtöbben egyszerű, még azokban is, melyeket bohózatnak nevezett; a komikus helyzeteket nem állítja élére. Legjobb vígjátékai: *Die Kreuzelschreiber*, *Der G'wissensurm*, *Doppelselbstmord*. A mesét mindegyikben eredeti, módon, leleményesen szövi; mindegyik a legnagyobb mértékben mulattató. Az összeközös alapján véve mindegyikben komoly, de az ellentétek sohasem vezetnek tragikai kifejelre.

Die Kreuzelschreiber-ben (1872.) Aristophanes Lysistrata cz. darabjának motivumát dolgozza fel. A darab forrása egy 1871-ben megjelent hírlapi közlemény. Bajorországnak egy kis helységében ugyanis a parasztok egy Döllingerhez¹⁾ intézett elismerő okiratot írtak alá. A papok biztatására a parasztasszonyok e miatt felmondták férjeiknek a házasságbeli közösséget. Anz. darabjában a cselekvény kiinduló pontja az említett okirat aláírása. A költő, mint a nép kitűnő ismerője, jól tudta, hogy a XIX. század 60-as és 70-es évek vallás-politikai küzdelmei magát a népet sem hagyták érintetlenül. Az a nagyképűsködő paraszt, a ki a darab I. felvonásában a többieket az okirat aláírásra ráveszi, határozottan eme vallás-politikai harcokra czéloz, midőn azt mondja, hogy a kath. egyházban mindenféle újításokat akarnak behozni, holott ők azt tanulták az iskolában, hogy a kath. vallást a maga ősi tisztaságában meg kell őrizni; nekik semmiféle újítás nem kell, őseik vallásától nem akarnak eltérni. Végül felszólítja a parasztokat, hogy ha valamennyien így gondolkoznak, akkor írják alá ezt az okiratot, a mely egy a városban lakó jámbor és tanult öreg urnak szól.²⁾ A költő ugyan nem nevezi meg az öreg urat, de hogy itt az újításokat ellenző Döllingerről van szó, az kétségtelen. Mindenesetre meglepő, és nincs is eléggé megokolva a darabban, hogyan jutnak a parasztok arra a gondolatra, hogy egy elismerő okiratot szerkesztszenek olyan ember számára, a ki a pápa csalhatatlansága ellen kikelt. Elég az hozzá, mindnyájan aláírják, és a kik nem tudtak írni, azok neveik helyett kereszteteket írtak (innen a darab czíme). Hogy a parasztok ezzel saját papjaikat magukra haragították, az természetes; bűnhődésük nem is marad el. A papoknak nem tetszett, hogy a parasztok egy a pápa

¹⁾ Döllinger I. Ignác (1799—1890.) híres theologus, az ó-katholizmus híve és ellensége a kath. egyházban tett újításoknak. 1868-ban a liberális irányú iskolai tanterv ellen szavazott, utóbb állást foglalt a pápa csalhatatlansági dogmája ellen. Különösen ez utóbbi miatt sok támadásnak volt kitéve a papok részéről.

²⁾ An den frummen g'studirten Herrn in der Stadt (I. felv. 4. jel.).

csalhatatlansága ellen küzdő embernek elismerő okiratot küldenek, azért most az asszonyoknak a gyónásban azt a penitencziát adják, hogy bírják rá férjeiket, hogy vonják vissza az aláírást és hibájukat tegyék jóvá azzal, hogy Rómába zarándokolnak; ha a férfiak vonakodnának ezt megtenni, akkor mondják fel nekik a házasságbeli közösséget. Az asszonyok csakugyan gyóntatóik tanácsa szerint járnak el, és a faluban nagy lesz a zavar. A családi élet békéje megzavarodik, a házastársak között örökös a perpatvar. A költő, hogy általános-ágban ne kelljen mozognia, néhány példában megmutatja, milyen következményei voltak a fatális aláírásnak. Altlechner örül, hogy összevezethetett a feleségével, a ki valóságos házi sárkány: Anton Huber, a kinek szintén kellemetlenségei voltak a feleségével, azzal igyekszik magát vigasztalni, hogy a pinczérnőt akarja ölelgetni. A költő azonban a dolognak nem csupán tréfás oldalát mutatja be. Az öreg Brenninger 50 év óta már annyira megszokta a csendes családi életet, hogy most, mikor a felesége otthonról elkergeti, elkeseredésében a vízbe öli magát. A zür-zavarnak Steinklopferhanns azzal vet véget, hogy elhitesi az asszonyokkal, hogy a leányok is el fogják kísérni a férfiakat Rómába. Az asszonyok ekkor kijelentik, hogy majd csak ők is találnak vigasztalást, hiszen itthon marad a falu legénysége. Végre mindkét fél enged, és helyreáll a béke. Különös, hogy miért kell a férfiaknak épen egyenesen Rómába menni. E mozzanat mindenesetre önkényes, de a hibát csökkenti a költő azzal az eredeti ötlettel, hogy a férfiakat a leányok is fogják Rómába kísérni.

Servaes id. m. annyira magasztalja a darabot, hogy szinte nem is talál méltó szavakat a dicséretre; kiemeli különösen a sikerült jellemeket, a párbeszédék élénk és mulattató voltát. Ha nem is megyünk annyira a dicséretben, mint Servaes, annyi azonban kétségtelen, hogy ez Anz. egyik legjobb vígjátéka. Egymást váltják a szebbnél-szebb költői jelenetek, élczek, párbeszédék; humora kitűnő, a darab elejétől végig eleven. Bár egyetlen személyt sem hanyagolt el a költő, mégis az öreg Brenningeren kívül a költő csupán Steinklopferhauns alakját domborítja ki jobban. Egy gazdag képzelőtehetséggel, józan felfogással megáldott paraszt ember; ő a legokosabb és legtapasztaltabb a faluban; szegényesen, de megelégedetten él távol az emberektől, belsejét csak ritkán tárja fel valakinek, de ha tanácsért hozzá fordulnak, szívesen segít embertársain.

Der G'wissenswurm (1874.) cz. darabjában a költő humorosan dolgozza fel körülbelül ugyanazt a tárgyat, a melyet *Das Sündkind* cz. elbeszélésében. A vígjáték elejétől végig nagyon mulattató, a nézőt állandóan vidám kedélyhangulatban tartják a komikus jelenetek. Az öreg Grillhoferrel örökségahajhászó rokona, Dusterer, elhitesi, hogy

halála után csak akkor fogja az örök boldogságot elnyerni, ha hátralevő napjait bűnbánóan és vezekelve fogja leélni, és ha vagyonát szegény rokonaira hagyja, pl. ő reá. Grillhofer hisz neki, vezekel is, sőt hajlandó a vagyonát is ráhagyni. A végén azonban Dusterer felsül, mert Grillhofer törvénytelen leánya Horlacherlies személyében megkerül és a vagyonnak ez lesz az örököse. Páratlan ügyességgel és tréfás komolysággal festi a bűnbánó Grillhofer lelki állapotát, Dusterer ügyetlen kapzsiságát. Horlacherlies eleven kedélyét és örökös jókedvét. Az irodalomtörténetírók majdnem kivétel nélkül igen nagy elismerés sel nyilatkoznak a darabról. Friedmann azonban már nem hajlandó annyira a dicséretre. Kifogásolja a főhőst, a kiről azt mondja, hogy felületes és valószínűtlen alak; nem tetszik neki továbbá az sem, hogy Grillhofer olyan könnyen adja magát teljesen az örökség után sóvárgó Dusterer hatalmába, hiszen mihelyt észreveszi, hogy rá akarja szedni, azonnal normális gondolkodású ember lesz, és így az ő lelki állapota valójában nem olyan, mint a milyennek mutatja; ehhez járul, hogy Dusterer csel fogásai nagyon is közönségesek, és jókora adag ostobaságnak kell lenni a darab hősében, hogy az ő hatalmába kerüljön. Az irodalomtörténetírók nem bocsátkoznak e kérdések bővebb fejtegetésébe. Bár indokolni igyekszik álláspontját, mindamellett Friedmann (id. m. 42 l.) felfogásával nem érthetünk teljesen egyet. A főhős lelki állapota egyáltalában nem probléma. Lelkiismeretét ugyanis egy régi bűn terheli. Számos évvel azeelőtt viszonya volt egy leánnyal, a kitől gyermeke is született. Eleinte nem sokat törődött a dologgal, de mikor egy kis szélütés érte, nagyon könnyen lehetett vele elhitetni, hogy ez az Isten büntetése, és hogy az Istent csak úgy engesztelheti ki, ha lemond a földi örömökről és vezeklésre adja magát. Lelki állapotát azonkívül érthetővé teszi a parasztokat jellemző vallásosság. Grillhofer tehát könnyen hihetett mindent, a mit sógora mond, mert ha a kedély egyszer már úgy van hangolva, mint az övé, akkor már nem nehéz rá befolyást gyakorolni. Dusterernek ez annál könnyebb volt, mert Grillhofer régi bűnéről neki is tudomása volt, és mikor ez Horlacherlies vidámságától elragadtatva megfélekedzik a vezeklésről és régi jókedve, melyet lelki állapota csak egy időre szorított vissza, újra kitör, akkor Dusterernek egyetlen szava elegendő, hogy meghunyászkodjék. Hogy Grillhofer nem találta fel épen a puskaport, abban igaza van Friedmannak, csak hogy nem ostobasága miatt megy lépre Dusterernek, hanem bűnbánó kedélyhangulatánál fogva, a melyről már láttuk, hogy megokolt. Grillhofer ugyan nem szereti sógorát, de azt egészen természetesnek találja, hogy ez a maga javát keresi, sőt meg van győződve, hogy jó lesz a vagyonnal úgy rendelkezni, a hogy ő kívánja. Dusterer nem a legügyesebb cselszövő, de némi okosságra mégis mutat az, hogy

Grillhofert olyan lelkiállapotba tudja hozni, hogy ez már-már hajlandó átengedni neki egész vagyonát. Annál kevésbé érthető nála az, hogy miért küldi el a II. felvonásban Leonhardot, hogy tudakozódjék azon leány után, a kivel Grillhofernek régen viszonya volt. Hiszen sejthette volna, hogy ha a leány a gyermekkel együtt véletlenül megkerül, akkor Grillhofer esetleg azzal fogja a rég elkövetett hibát jóvá tenni, hogy vagyonát ezekre hagyja; tehát neki érdekében lett volna, hogy elő se kerüljenek. A másik ostobaságot akkor követi el, mikor Leonhard visszatér és tudakozódásaiért kéri tőle a megígért jutalmat. Azt értjük, hogy fősvénységénél fogva nem akarja oda adni, de azért ez mégis ostobaság volt tőle, mert arra el lehetett volna készülve, hogy akkor Leonhard mindent el fog mondani, a mint hogy úgy is történik. A darabot kifogástalan technikája, szépen kidolgozott jelenetei, kedélyes hangja, elevensége, kitűnő humora igen sikerült vígjátékká teszik.

Az említett harmadik vígjáték *Doppelselbstmord* (1874—75.), a melyben a költő egy ártatlan kis falusi történetet dolgoz fel a legcsekélyebb célzatosság nélkül. Ez nem áll azon a magaslaton, mint az előbbi két vígjáték; a költő bohózatnak nevezi, valószínűleg azért, mert a finomabb komikum mellett vannak oly jelenetek is, melyek már csak bohózatba valók. A darabban magunk előtt látjuk a naiv és természetes szerelmet. A gazdag Sentnernek a fia, Poldl, megszereti a szegény házalónak, Hauderernek, Agerl nevű leányát. Midőn a fiatalok látják, hogy az öregek folytonos ellenségeskedése miatt nem lehetnek egymáséi, elhagyják a szülei házat és egy levelet hagynak hátra, a melyben megírják, hogy ők bizony elmennek: «hogy örökre egyesüljenek». Nagy ijedtséggel indulnak keresésükre, mert azt hiszik, hogy öngyilkosok lettek; nagy meglepetésükre azonban a legjobb egészségben találják a két szerelmezt. Mikor megkérdezik, hogy hát nem ölték-e meg magukat, azt felelik: ők nem azt írták, hogy meg fogják magukat ölni, hanem csak azt, hogy örökre akarnak egyesülni. A darab szerkezete ellen van egy kis kifogásunk. Az öregek cleinte nem egyeznek bele a fiatalok egybekelésébe, mert ellenséges viszonyban vannak; majd kibékülnek és akkor beleegyeznek; nonsokára újra összevesznek és visszavonják beleegyezésüket, a vége mégis csak az, hogy a fiatalok egymáséi lesznek. Ez a huza-vona hátrányára van a darabnak, bár kitűnően festi a két veszekedő öreg. Sikerült alak a két fiatal is: az ostobának látszó Agerl, a ki azonban ügyesen hódítja meg magának a gazdag parasztleányt; Poldl, a ki látszólag nagy fajankó, alapjában azonban igen furfangos. A kritika kedvezően fogadta a darabot, a közönségnek azonban kevésbé tetszett, három előadás után levették a műsorról, a mi a költőt nagyon bántotta: «Bizony szomorú dolog — írja Gürtlernek (1876 febr. 12) — hogy öt

évi munkálkodásommal még annyi embert sem tudtam a magam részére hódítani, hogy a színházat három estére megtöltsék.»

E három vígjáték mindegyike megnyerte az irodalomtörténetírók tetszését. Meyer (id. m. 670. l.) röviden csak ennyit mond róluk: Prachtstücke. Bettelheim (id. m. 183. l.) így nyilatkozik: «Anz. e három bohózatát a legjobbnak tartom, a mit a német vígjátékirodalom valaha csak létrehozott; igazi népies vígjátékok, úgy egészükben, mint részeikben kifogástalanok; technikai és költői szempontból mindegyik maga a tökéletesség». Bartels¹⁾ kitűnőnek találja Die Kreuzelschreiber-t, de különösen a G'wissenswurmot, a melyről azt mondja, hogy bátran állítható Kleist *Der zerbrochene Krug*-ja mellé. C. Weitbrecht²⁾ kihagyja a dicséretből a Doppelselbstmord-ot, de annál nagyobb elismeréssel szól a másik kettőről. R. Prölss³⁾ csak a G'wissenswurmot említi azon darabok között, melyekben a költő fényes tehetsége kifejezésre jut. A magasztalások mellett csak elvétve akadt egy-egy hang, a mely kifogásokat talált. Hubert Janitschek, a műtörténelem kiváló szakembere, a ki a grácia *Tagespost* színházi kritikusa volt, több kifogást emelt Die Kreuzelschreiber ellen. Rosegger védelmébe veszi a költőt és így ír az említett darabról: «Minden tekintetben sikerült vígjáték, természetlű és bár megkapó színekkel festi korunk mindennapi életét, mégis kell, hogy minket túléljen». ⁴⁾ Egy a *Tagespost* szerkesztőségéhez intézett levélben pedig egyenesen Janitschek ellen fordul, a ki Der Pfarrer von Kirchfeld-ről is azt mondta: «Ganz tórichtes Stück». Janitschek később egészen más véleményen volt Anz. költői működése felől.

Der G'wissenswurm és Doppelselbstmord cselekvényébe a költő nem vitt bele tendenciát, a mi mindkét darabnak bizonyára csak előnyre szolgált; de már nem tesz így Kreuzelschreiber-jében. Itt az egész cselekvény azon a motívumon épül fel, hogy a papok a kelleténél jobban beleavatkoznak a házas'életbe; nem tetszik a költőnek, hogy a papok a vallás-politikát még a gyónás szentségébe is belevonják. Humorával azonban a pártok fölé emelkedik, a tendencia az egész cselekvényt hatja át és nem jut oly élesen kifejezésre, legfeljebb itt-ott egy sorban: «Már mégis csak szeretném tudni — kiált fel Anton Huber --

¹⁾ A. Bartels: Geschichte der deutschen Litteratur in 2 Bänden. Leipzig 1902. II. k. 765. l.

²⁾ Carl Weitbrecht: Deutsche Litteraturgeschichte des 19. Jahrhunderts. Leipzig 1901. II. k. 115. l.

³⁾ R. Prölss: Geschichte der dramatischen Literatur und Kunst in Deutschland. Leipzig 1883. II. k. 228. l.

⁴⁾ «Alte Schriften» Blatt XXXI. 1872. l. Briefe I. k. 182. l. jegyzet.

hogyan jutnak a papok ahhoz, hogy beleértjék magukat a házaselek életmódjába. (II. fv. 5. jel.).

A tendenciát mellőzi a költő 's *Jungferngiit* (1878) és *Die Trutzige* cz. vígjátékaiban is. Egyikük sem olyan becses, mint a fön-
tebb tárgyalt három darab, különösen az előbbi nem, a mely szerkezeti-
leg nagyon gyenge. Tárgyánál, jellemeinél és szerkezeténél fogva bohó-
zat, de mint ilyen sem sikerült. A darab meséje mindössze annyi, hogy
a főhősnő, Negerl, minduntalan ide-oda pártol, hol az egyik legényhez
akar feleségül menni, hol a másikhoz, ezt a folytonos völegényváltoz-
tatást szinte az unalomig űzi. Az egész nem méltó Anz. költészetéhez,
legfeljebb a dialogus vall a mester kezére. Komikum a alacsony fokon
áll; hogy a jellemekre nem fordított nagy gondot, nem oly nagy hiba,
mert bohózatról van szó. Egy grotesk alakja is van a darabnak egy
tanár személyében, a ki rövidlátásából kifolyólag mindenféle ostobaságot
követ el; valóságos futóbolond, még karrikaturának sem jó. Minden
tekintetben sikerültebb a másik: *Die Trutzige* (1878). A főszerepet
Gallmeyer színésznő számára írta, de az egész azért jóval felülemelkedik
a közönséges szerepdarabon. Liesl mint árva leány nőtt fel, két keze
munkájával keresi kenyerét, és bár magára volt hagyatva, becsületét
oly tisztán őrizte meg, hogy még ellenségei sem foghattak rá semmit.
A falubeliek azonban haragusznak rá, mert mindegyikükről tud valami
rosszat — de igazat — mondani. Hogy az ő becsületét is kikezdhessék,
felbuztatnak egy legényt, hogy csábítsa el, azután hagyja ott. A dolog
azonban Liesl okosságán hajótörést szenved és épen az szereti meg,
a ki szerelmet hazudott neki. A hősnő az egész darab középpontja és
mozgatója a cselekvénynek, a többi alak egy kissé elhomályosul
mellette. Liesl alakja semmivel sem áll mögötte Anz. többi sikerült
alakjának. Szinte meglepő, hogy egy egyszerű parasztleány szülei
halála után egyedül veszi fel a küzdelmet az étellel, szorgalmával,
becsületességénél, okosságánál fogva boldogul; magára hagyva, a férfi-
hoz hasonlóan kivívja magának az önállóságot és függetlenséget.

Anz. költészetében ismételtelen előforduló mozzanat a gazdag és
szegény, úr és szolga közti ellentét; ha ezekben az ellentétben álló
alakokban szerelem támad egymás iránt, kezdődik a küzdelem, a
melyben azután az egész falu részt vesz, hol az egyik, hol a másik
mellett foglalva állást. Ezeket az apróbb szerelmi történeteket a költő
rendesen csak mint mellék-cselekvényeket szőtte be darabjaiba, *Der
leilige Hof* (1876.) cz. drámájában azonban az úrnő és szolga közti
szerelem a főcselekvény. A darab tárgya egy erős akaratú, nyílt szívű
és szigorú erkölcsű nő szerelmi csalódása. Ágnes már 28 éves, de
még nem ismeri a szerelmet; ekkor azonban megszereti egyik szol-
gáját, Leonhardtot. Mivel eddig minden tekintetben kifogástalan éle-

tet élt, természetesen megköveteli, hogy kedvese is hasonló előéletű legyen. Ez a szigorú felfogás akkora, hogy feltámad benne a sértett büszkeség, midőn megtudja, hogy Leonhardt néhány évvel azelőtt hűtlenül elhagyott egy leányt. Boszút forral kedvese ellen, a kit a legnagyobb zivatar idején a tóra küld, kitéve őt a biztos halálnak. Hogy Ágnes sértett büszkeségében visszautasítja Leonhardtot, azt még értjük, ezt megmagyarázza jelleme, de hogy kedvesét a halálba küldje, arra már nem volt oka. Ez annál kevésbé érthető, mert erkölcsi tekintetben szigorú felfogású és így nem vetemedhetik gyilkosságra. Agnesnek ez a lépése azért is meglepő, mert kedvesét még mindig szereti. Az a remegés és félelem ugyanis, hogy Leonhardt esetleg halálát leli a tóban, nem csupán egy elkövetett bűn tudatából ered, hanem szerelemből is, és mégis visszautasítja őt, midőn a veszedelmes útról visszatért. Valóban ritka az olyan nő, különösen a parasztvilágban, a ki szerelméről lemond azért, mert kedvese nem olyan kifogástalan előéletű, mint ő. A közönség fejesóvalva fogadta a sajátságos, de alapjában véve mégis megokolt befejezést. Egy Bolinhoz írott levelében (1877. okt. 29.) a költő ugyan némi kicsinyléssel említi, hogy a közönségnek csak azok a darabok tetszenek, a melyben a szerelmesek története ezzel végződik: «Sie kriegen sich», mindamellett érezte, hogy ha darabjának ilyen befejezést ad, erősen ki kell domborítania a hősnő jellemét, a mi nem mindég sikerült, mert az p. o. egyáltalában nem illik Ágnes jelleméhez, hogy Leonhardt törvénytelen fiát magához veszi. A főhősnőn kívül a költő még Leonhardtot jellemezte különös gondal, jó és rossz tulajdonságok egyaránt vannak benne: «Rossz nem voltam soha — mondja a saját multjára czélozva — de jó sem» (IV. fv. 5. jel.)

Olyan kiterjedt munkásság mellett, mint a melyet Anz. kifejtett, nem csoda, ha ugyanazt a mozzanatot, vagy tárgyat ismételten feldolgozta. Már fentebb rámutattunk ilyen ismétlődő motivumra. Ismétlésekbe azonban nem esik, mert mindig más és más világításban tárja ugyanazt a mozzanatot az olvasó elé. Van azonban két elbeszélése, melyeket utóbb drámáknak is feldolgozott, a nélkül, hogy az elbeszélések motivumait átalakította volna. *Stahl und Stein* (1886.) cz. drámájában feldolgozta *Einsam* cz. elbeszélését; *Der Fleck auf der Ehr'* (1889.) cz. darabjában némi változtatással pedig megtaláljuk *Wissen macht Herzweh* cz. elbeszélésének tárgyát. Meyer felfogása szerint (674. l.) ez a körülmény a költői erő hanyatlását jelenti. Bajos illet állítani olyan gazdag képzeletű költőről, mint Anz. Inkább azt hisszük, hogy a nagyon elfoglalt költő nem akart messze menni drámai tárgyért, hanem elbeszélései között keresett. Egyébiránt vannak adataink, melyek igazolják e feltevésünket. *Einsam* átdolgozására

Bolin vette rá; ¹⁾ a másik darab megírásával pedig sietnie kellett, mert vele nyitották meg a Volkstheatert 1899. szept. 14-én. A sietség magában véve ugyan nem mentség, de legalább magyarázza a költő eljárását.

A Stahl und Stein tárgya szokatlan, de nem valószínűtlen, körülbelül ugyanaz, a melyet Der G'wissenswurmban humorosan feldolgozott. A vaskezü Eisner is, a ki a helységben a legnagyobb szigorúsággal akarja az erkölcsös életet helyreállítani, megtalálja eltűnt törvénytelen gyemeket, mint Grillhofer. Csakhogy ez utóbbi egy vidám kedélyű leányt talál, az előbbinek elveszett fia, Einsam, azonban elzüllött alak, valóságos embergyűlölő, a ki egy elhagyott barlangban lakik és függetlenségét féltékenyen őrzi. Eisner, mivel nem tudja, hogy Einsam az ő fia, karhatalommal akarja kényszeríteni, hogy szigorú intézkedései előtt meghajoljon. Einsam atyától öröklött makacosságában nem enged. A csendőrök felszólítására lövéssel felel, mire az egyik csendőr agyonlövi. Csak azon ütközünk meg, hogy Eisner, bár figyelmeztették, hogy Einsammal nem tanácsos erőszakoskodni, mégis oly veszedelmes eszközhöz nyúl; pedig félig-meddig már sejténie is kellett, hogy Einsam az ő fia. Hogy miért lett Einsam azzá, a mi, azt a költő azzal indokolja, hogy elbeszélte vele egész élettörténetét; ez az elbeszélés egy kissé hosszúra nyúlik. Eisner nem tragikai alak. Erőszakos természetű ember, a ki csak a hatalmát akarja másokkal éreztetni; ebből kifolyólag nem is sajnáljuk, mikor a megbánás teljesen erőt vesz rajta. A darab zordonságát nagyban enyhíti a vidám és könnyelmű Tomerl és Czenczi szerepe; nem szükségből, hanem csak az ellentét kedvéért szerepelnek. A cselekvény lassúsága mutatja, hogy elbeszélésből készült, a tárgy maga azonban alkalmas drámai feldolgozásra. A dráma hőse, mint az elbeszélésben is, eredetileg pap volt, de midőn e miatt a cenzúra megtiltotta az előadását, a pap helyébe a polgármester lépett. Tomerl és Czenczi szerepe ugyan nincs meg az elbeszélésben, de egyébként a költő híven ragaszkodott az elbeszéléshez, sőt még a kifejezéseket is onnan vette. *Der Fleck auf der Ehr'* tárgya egy elítélt leány története. A darab folyamán ártatlansága kiderül, és a dolog szerencsés befejezést nyer. Az elbeszélés a leány halálával végződik. Ugy a dráma, mint az elbeszélés forrása egy hírlapi tudósítás. Adam Müller-Guttenbrunn beszéli, ²⁾ hogy midőn Seleni báróné egy házi bál után ékszerait elrakta, egy gyémánttal kirakott karpereczet az asztalon felejtett, a mely másnap reggelre eltűnt.

¹⁾ An Bolin: 1885. szept. 29, okt. 9, decz. 4. (Briefe 217—220. l.)

²⁾ Adam Müller-Guttenbrunn: Dramaturgische Gänge (Dresden 1892). 50. l.

A gyanú egy cselédleányra esett, a kit legutoljára láttak a báróné szobájában. A leány viselkedését a vizsgálat folyamán oly gyanúsnek találták, hogy pusztá gyanú alapján elzárták. Ezt az egész dolgot Anz. egy napilapban olvasta. A történet nem hagyta érintetlenül, bántotta őt, hogy a kellő bizonyítékok híján elítélnek egy szegény leányt. Képzeletében tovább szőtte a történetet és alkotott belőle egy elbeszélést, utóbb pedig egy drámát. A Müller-Guttenbrunn jobbnak tartja az elbeszélés tragikus befejezését (id. m. 54. l.). Friedmann kétségkívül helyesebben fogta fel a dolgot (id. m. 128. és 129. l.), midőn a dráma szerencsés befejezését tartja megokoltabbnak. A drámának a költő nem adhatott tragikus befejezést egyrészt azért, mert akkor nagyon erőssé tette volna a darab tendenciáját, t. i. hogy a leány bírói tévedésnek lesz áldozata; másrészt a leány jelleménél fogva. Az ő szeretetreméltósága, vidámsága, bizonyos fokig való könnyelmősége kevésbé fér össze a tragikus befejezéssel. Midőn megtudják róla, hogy már a börtönben is ült, egy szóval sem igazolja magát, mert tudja, hogy írás hiányában nem fognak neki hinni. Ezért gondoskodott a költő a drámában oly bizonyítékról, a mely ártatlanságát az egész világ előtt kétségtelenné teszi.

Anz. első sorban népszínműveivel biztosított magának helyet az irodalomtörténetben: ő, a mint Servaes i. h. mondja «népszínmű klaszszikus művelője». Drámáinak tárgya ugyan nem kizárólag a falusi élet, mégis igazi elemében csak akkor van, mikor a paraszt nép nyelvén beszélhet.¹⁾ Azt írja magamagáról, hogy testestül-lelekestül fővárosi ember és mégis rendkívül vonzóan írja le a falusi életet. Nemcsak a nép naiv felfogását, agyafúrt észjárását, sajtáságos szokásait festi. hanem megmutatja azt is, hogy a kor eszméi, küzdelmei magát a parasztnépet sem hagyják érintetlenül, hogy a hit és erkölcs komoly problémái a népnél is erős gyökeret vernek; nem riad vissza attól sem, hogy a parasztnak hibáit és bűneit feltárja. Az emberi lélek ismerete, élethűségre való törekvés jellemzi nem csupán népszínműveit, hanem egész költészetét is. Sikerült jellemeket, érdekes képeket ad a falusi életből. Hol két szerelmes naiv enyelgését látjuk, hol egy a családi életből vett kedves jelenet lep meg bennünket; akár a szabad természetben, akár a tágas paraszt udvaron, vagy a falusi kocsmá szűk szobáiban találjuk magunkat, mindenütt élénkség van. A népeletet festi a maga természetességében a nélkül, hogy a művészet törvényeiről megfeledeznék; csak ritkán esik meg vele, hogy a hatás kedvéért durvább eszközökhöz nyúl. Népszínműveiben egy kis világnak a harca folyik le előttünk, ebbe a kis világba a költő beleveszi a maga felfogását, de azért alakjai soha-

¹⁾ C. Weitbrecht id. m. II. k. 117. l.

sem lesznek eszméinek egyszerű tolmácsaivá. Népszínműveinek, valamint a többi drámáinak a tárgyát, az egyetlen *Bertha von Frankreich* kivételével, a saját korából vette. A társadalmi problémák, korának erkölcsi állapotai, a vallás-politikai harcok egyaránt kifejezést nyernek népszínműveiben; néha csak célzásokban, néha azonban a darab egész cselekvényét hatják át. Erősebben előtérbe lépnek ezek a gondolatok társadalmi színműveiben. Tény, hogy Anz. csak ritkán dolgozta fel úgy a tárgyat, hogy semmiféle célzatosságot nem vitt bele. Nem is igen haragudott, ha azt mondták költészetéről, hogy tendenciózus. Hivatásának tartotta, hogy a színpadról hirdesse felfogását: «Nem akadt senki, a ki felfogását a színpadról nyíltan hirdette volna, valakinek ezt meg kellett tennie, tehát magam vállalkoztam rá» (Gesamm. Werke. Einl. XXII. 1.). Mivel a kor szelleme a nép legsalsóbb rétegeibe is behatol, azt tartotta, hogy a népszínműnek is szoros kapcsolatban kell állania a korrall és hogy a népszínműnek egyúttal tanítania is kell. 1876. nov. 21 így ír Dubochoz (filozófiai tartalmú munkáiról ismeretes): «Ugyan van-e értelme annak, hogy az ember népszínművet írjon, ha csak tanítani, felvilágosítani, buzdítani nem akar... A népszínmű tudommal a kor felfogásához alkalmazkodva, mindenkor kettős célt szolgált: tanítani és mulattatni akart.» Hogy a tendenciózus irány nem emelte mindig drámáinak értékét, hanem inkább csak a hatást, azt természetesnek fogjuk találni; azt azonban már nem mondhatjuk, a mit Meyer (id. m. 668. l.) állít, hogy t. i. Anz. a tendenciával nem egyszer túlmegy a művészet által megengedett határokon, így pl. *Der Pfarrer von Kirchfeld* ben is.

Anz. első sorban drámai tehetség; legerősebb oldala a jellemzés,¹⁾ ebben rejlik első sorban költői nagysága. «Az összeütközés alapját az emberi lélek mélyében keresi és találja és épen ez az, a mivel a látószólag igénytelen tárgynak és formának mélyebb értelmet adott.»²⁾ Parasztjai nem tehetetlen bábuk, a kikkel a véletlen tetszése szerint bármit is csinálhat, hanem erős egyéniségek, sorsukat a jellemük törvénye szabja meg. Népszínműveiben ismételten kifejezésre jut, hogy az ember öntudata, lelkiismeretének szabadsága diadalmaskodik a korlátoltság felett. Ez a küzdelem Anz.-nél mindig drámai. Ismeri a szegény paraszt keserves sorsát, a nagyzó falusi tekintélyek pöffeszkedését; a nép naiv babonáját épen úgy használja fel drámáiban, mint makacsságukat és önérzetes büszkeségüket. Alakjait mindég a leg

¹⁾ C. Weitbrecht id. m. 113. l.

²⁾ «Er ist zweifellos einer der grössten Menschendarsteller unserer Zeit». — Adolf Bartels: Die deutsche Dichtung der Gegenwart. — Die Alten und die Jungen. Leipzig 1903. 151. l.

jелеmszöbbs oldaltól és a mindennapi élet világában tudja bemutatni, de kivétel nélkül több, vagy kevesebb idealismussal úgy, hogy a bűn rajzában sohasem téved a szertelenségbe. Ha helyenkint elő is fordul, hogy nagyobb gonoszság foglalkoztatja, mindig olyan okát tudja adni, hogy az olvasó nem fordul el tőle utálattal; a gonosz emberekben mindig talál jó tulajdonságokat is. Nem volt pessimista, de optimista sem, hanem Servaes szerint (i. m.): «Egyik sem a kettő közül, hanem igenis melegen érző ember, a ki sírni és nevetni tud egyaránt». Azt meg épenséggel nem mondhatjuk róla, a mit a *Germania* (1879. nov. 9.), hogy veszedelmes költő. A pessimismustól megóvta a szívjósa; ismerte ugyan a bűnt és erköcsi súlyedést, de szívesebben foglalkozott az élet derült oldalával. Ezt mutatják parasztvígjátékai. A jó humorból sohasem fogyott ki: «Nemcsak haragudott és neheztelt, nemcsak ostorozott... hanem nevetett is». ¹⁾ Egy Duboc-hoz írt levelében 1876. okt. 30-án így számol be parasztlellemének megalkotásáról: «Számptalan megfigyelés alapján megalkottam magamnak először az ideális parasztot, azután tapasztalataim segítségével reális embert alkottam belőle; behatóbban a parasztot sohasem tanulmányoztam, a hogy kaptam, úgy adtam. Jellegeimet így alkotom meg: először veszem az embert környezetének jellemző tulajdonságaival együtt, azután annyi lokális vonást ruházok rá, a mennyire költői szempontból szükségem van.»

Legtöbb gondot fordított az egyéni jellegek megalkotására, de nemcsak ezeket, hanem a tipikus alakokat is — fő és mellékszerepeikben egyaránt — igyekszik egy-két egyéni vonással megkülömböztetni. Vannak népszínművei, a hol csupán a főhősre, vagy ezen kívül legfeljebb egy-két alakra helyez sulyt; ezek igazi jellemtanulmányok. Így tesz pl. *Der ledige Hof* és *Die Trutzige cz.* darabjaiban. Jellegekötő tehetségéről az egyéni alakokon kívül leginkább a mellék-személyek rajza tesz tanuságot; sokszor egy-két jelenet elegendő neki arra, hogy egyéni jellegek teremtse. Csak Vetter Pfarrer v. St. Jakob in der Einöd (Der Pfarrer v. Kirchfeld), az Altknecht (Der Meineidbauer) és Brenninger (Die Kreuzelschreiber) alakjaira kell gondolnunk. Az elsőnél egy tönkretett életpálya szomorú befejezését látjuk; a másodiknál az őszinte jóakaratot, az önzetlen felebaráti szeretetet és parasztbölcséséget; a harmadiknál egy hosszú emberélet tárul fel előttünk, a mely a megszokott medertől eltérítve tragikusan végződik. Már kevesebb gondot fordított a bérések, szolgálók, kocsmárosok és hasonló falusi típusok jellegekre. Szerepük a legtöbb esetben annyira csekély, hogy egyéniségük kidomborítására nincs is szükség. Rendesen apróbb emberi

²⁾ Gesamt. Werke. Einleitung IX. 1.

gyarlóságokkal, ritkábban erényekkel ruházta fel: bőbeszédűség és pletykálkodás, hiúság és irigység, hűség és önfeláldozás a maguk módja szerint, nem ritkán paraszt önérzet. Sikerült paraszttípusai: a nagyképűsködő Grossbauer, (Die Kreuzelschreiber), a gazdagsága miatt pöffeszkedő Sentner (Doppelselbstmord), a nagyzó Brunner ('s Jungferngift) és Andreas Moser (Der fleck auf der Ehr'), a makacs Eisner (Stahl und Stein). Nagyon változatos a költő a falusi papok rajzában is. A népszínművekben ismételtelen fordulnak elő, gyakran találkozunk velük az elbeszélésekben is; mindenütt más és más jellemvonásokkal. Tanultságuknál fogva ugyan nem tartoznak a paraszt néphez, mivel azonban hivataluknál fogva a nép életében fontos szerepet játszanak, a költő többször hozza színpadra a népszínművekben. Hogy milyen legyen a jó pap és hogyan bánjon híveivel, azt már Der Pfarrer von Kirchfeld hősnél láttuk. Dopplerben (s' Jungferngift) egy körültekintő papot rajzol, a ki ismeri az emberi gyengeségeket és a sziv jogait, mindamelllett a jó erkölcsök szigorú őre; az öreg Gottwald (Der Fleck auf der Ehr') maga a megtestesült jámborság és jóság. Csak nagyon ritkán történik, hogy népszínműveibe más körből való személyeket hoz. Ilyenek: Foliantenwäzler ('s Jungferngift), a rövidlátó tanár, egy Anz. költészetéhez nem méltó alak, továbbá Finsterberg gróf (Der Pfarrer von Kirchfeld), a főúri gög típusa. Népszínműveiben néha a Friedmantól találóan *Leidensfiguren*-nek nevezett alakok is lépnek föl. Ezek a Steinklopferhanns és Wurzelsepp-féle alakok. Közös vonásuk: mindegyiket valami baj érte, mindegyik szenvedett valami igazságtalanságot az emberek részéről, a minek következtében némelyikük elkeseredik és embergyűlölővé lesz, vagy a keserű tapasztalatokon okulva, a magányban békén tűri sorsát. Steinklopferhanns az az alak, a melylyel a költő az eszméit, felfogását tolmácsolja. Neki is sok baja volt az emberekkel, sokat kellett túrnia és szenvednie. Mint törvénytelen gyermek látott napvilágot; anyja pásztorleány volt. Felnőtt a nélkül, hogy valaki törődött volna vele. A katonaságtól visszatérve, a község nem akarta őt befogadni; távol az emberektől, a kőbányában, tengette nyomorúságos életét, itt lepte meg egy nagy betegség, a melyből senkitől sem ápolva úgy gyógyult meg, mint a legutolsó kutya. Egy sugalmazás következtében megalkotja magának az ő pantheistikus vallását és sajátos bölcséletét, a melynek jellemző vonása a fatalismus. A mostoha scrs nem törte meg, bölcsesége megőrzi minden szenvedéstől és gondtól. Közeli rokona Hauderer (Doppelselbstmord), valóságos pessimista, a ki mindent ostobaságnak tart. Der Fleck auf der Ehr'-ben Hubmayer alakja emlékeztett Wurzelseppre. Van ezeknek az alakoknak még egy közös vonásuk: mindegyikben vannak nemesebb érzések is. Wurzelseppnél látjuk, hogy alapjában jó

ember. Steinklopferhannsról tudjuk, hogy a jóakarát sohasem hiányzik belőle, ha az emberek bajaikban hozzá fordulnak. Hauderernek, Hubmeyernek is jó szíve van.

A női alakok majdnem kivétel nélkül vidám és eleven teremtések, ábrázoló nőt nem találunk népszínműveiben; ilyenek egyébiránt a parasztok között nem is igen akadnak. Anz. parasztnői önérzetesek, harciasak, erősek, nem riadnak vissza az akadályoktól. Horlacherlies (Der G'wissenswurm) a megtestesült életkedv, vidámságával egészen elfelejteti Grillhoferrel a vezeklést; Broniban (Der Meineidbauer) látjuk az önérzetes, komoly és harcra kész nőt; Agnesben (Der ledige Hof) a szigorú erkölcsösség párosul az erős akaratral és önnálló gondolkodással; hasonló egyéniség Liesl (Die Trutzige), a ki már kora ifjúságától fogva megszokta az önállóságot, e mellett sok férfias önérzet és büszkeség van benne; Negerlt ('s Jungferngift) jellemzi a hiúság és könnyelmű gondolkodás, mihelyt jobb vőlegény kínálkozik, azonnal ott hagyja a régít.

Anz. drámáinak szerkezete már nem kifogástalan; e tekintetben a népszínművek sem tesznek kivételt. Azt el kell ismernünk, hogy a darab cselekvényét a költő mindig a jellemekből igyekszik fejleszteni, mindamellett sok hely van, a hol az ember nem tudja magának megmagyarázni, hogy miért történik ez vagy az. (Pl. Meineidbauer, G'wissenswurm.) A cselekvény a legtöbb esetben lassan indul meg. Az első felvonás elején vagy falusi kocsmában vagyunk, a hol a beszélgető parasztok előkészítenek bennünket a későbbi eseményekre; vagy egy tágas paraszt udvarban, a hol a cselédség pletykája útján szerzünk tudomást a helyzetről. A kocsmai jelenetek élénkségüknél és ügyesen szőtt dialógusuknál fogva sokszor igen sikerültek (Stahl und Stein, Der Fleck auf der Ehr'). Technikája azonban kitűnő; különös ügyességgel tudja a színpadra hozni a nagyobb tömegeket. «Anz. paraszt drámáiban mindig az egész falu játszik.»¹⁾ Az expositio után a cselekvény mindinkább élénkül, közbe-közbe nyugvópontokról is gondoskodik részint terjedelmesebb elbeszélések, részint mellékcselekvények és epizódok által. (Stahl und Stein.) Nagy hasznára volt Anz.-nek, hogy fiatal korában sokat színészkedett; valamennyi drámájában — többé-kevésbé — színpadi hatásra törekszik. A darabokba beleszótt utasítások bizonyítják, hogy jól ismerte a színpadot; ha darabot írt, mindig gondolt a színpadra és az előadó színészekre; sőt — a mint láttuk és még látni fogjuk — szerepdarabot is írt. Népszínműveiben majdnem kizárólag dialéktust használ, hogy az élethűség a kifejezés-módban is meglegyen.

(Vége köv.)

(Budapest.)

GEDEON ALAJOS.

1) Fr. Servaes id. m. Preuss. Jahrb. 65. k. 6. f.

AZ ANTIK SZOBRÁSZAT TÁRGYKÖRE.

Értekezésemben a szobrászat fogalmát a virágzó *klasszikus* művészet és az ezt követő hellenisztikus kor alkotásaira vonatkoztatom. A római és renaissance-szobrászat amannak utáinzatán és tovább fejlődésén alapulván, tárgykörére nézve azonos.¹⁾

Még kevésbé jönek tekintetbe az ázsiai és egyiptomi szobrászat primitív termékei, melyek lélektelen merevségükben csupán a *decoratio* céljait szolgálták. Kizárólag a hellén *klasszikus* és *alexandriai* kor termékeit vizsgálva, megállapíthatók a szobrászatnak, mint csakis az eszményi szépet ábrázoló művészetnek, úgy tárgyköre, valamint műfajai és technikai módszerei is.

Kiindulván az alapfogalmakból jól megjegyzendő, hogy a szobrászat *csak* annyiban közös a festészettel, amennyiben mindketten térbeli tárgyakat utánoznak *egyetlen* eszményi pillanatban megörökítve. («Der prägnante Moment» Lessing.)

A festészet tárgyköre azonban határtalan, mert utánozni képes *minden* térbeli jelenséget színek és alakok segítségével egy síkra vetítve, kivéve olyat, a mi *æsthetikai* érzékünket megsértené. Utánozhatja tehát nem csupán a fenségest és bájost, de a csunyát és a torzított alakokat is, valamíg hatásuk komikus és *nem* undorító. (A hollandi festők némely csapszékjelenetei p. o. határozottan tullepik a festészet határait.) Az élettelen természetnek, a növény- és állatvilágnak minden jelensége, a fenti megszorítással, tárgykörét képezheti a festészetnek.

A szobrászat azonban csakis az *eszményi* alakok művészete! Nem is annyira utánozza, hanem *æsthetikai* hatású anyagokból (*κατ' ἐξοχήν* ilyenek: a bronz és márvány) térben valósággal *alkotja* tárgyait. Minthogy technikai kivitel dolgában több nehézséget kell leküzdenie mint a festészetnek, már azért is szűkebbre szorult a tárgyköre. Így az élettelen természetnek még fenséges jelenségei sem ábrázolhatók *plastikailag*. Egyszóval minthogy az anyagi kivitel, az eszme művészi kifejezése épen a szobrászatban legnehezebb, következőképp tárgyköre a legszűkebbre szorult, vagyis a *legkevesebb inventióval* dolgozik.

Legtöbb inventióval ellenben a *költészet* alkot, mert technikai kivitele, t. i. *rhythmikus* gondolatok és *rhythmikusan* sorakozó szók, pusztán szellemi munka anyagi küzdelem híján. Az epikai és költészet pl. minden írás nélkül a *rhythmus* szárnyán terjedt.

¹⁾ Kivéve, a mennyiben a renaissance nem bírván mindenben szakítani a középkori vallásos szobrászat merev felfogásával, *egyek* alkotásai-ban még sem egyezik meg teljesen az antik elvekkkel. Teszem Magdolnák és aszkéták ábrázolásában.

A költői képzelem annyira korlátlan, a mily korlátolt a plasztikáé. Leginkább kitűnik ez a különbség, ha szembeállítjuk a költői és a plasztikai *personificatio*kat. Épen ezek az antik szellem legbecsesebb alkotásai, a műveltség örök közkinccsei, sőt közhelyei; értjük azon művészi *anthropomorphismust*, melylyel *elvont fogalmakat*, erkölcsi igazságokat stb. szemléletessé birtak tenni.

Ámde a költői *personificatio* csapongó levén, az *anthropomorphisált* fogalom összes sajátosságait feltüntető leírására, sőt néha parabolává is alakul át. Mintaszerű pl. a *Rágalom* *personificatio*ja: (Vergilius, Aeneis IV. 189.)

«*Fama*, malum qua non aliud velocius ullum
 Mobilitate viget viresque acquirit eundo.
 Parva metu primo, mox sese attollit in auras
 Ingrediturque solo et caput inter nubila condit.
 Monstrum horrendum ingens, cui quot sunt corpore plumæ
 Tot vigiles oculi subter — mirabile dictu —
 Tot linguæ, totidem ora sonant, tot subrigit aures» stb.

A «*Bűn és Bánat*» *personificatio*ja (Iliás IX. 502. stb.) csakhogy nem önálló parabola:

«καὶ γὰρ τε Λιταὶ εἶσι. Διὸς κοῦραι μεγάλοι
 χῶλαι τε ῥυσαὶ τε παρὰ βλῶπες τ' ὄφθαλμοί,
 αἳ ῥά τε καὶ μετόπισθ' Ἄτης ἀλέγουσι κίουσαι.
 ἢ δ' Ἄτη σθεναρὴ τε καὶ ἀρτίπος, οὐνεκα πάσας
 πολλὸν ὑπεκπροθέει, φθάνει δέ τε πᾶσαν ἐπ' αἶαν
 βλάπτουσ' ἀνθρώπους· αἱ δ' ἐξακέονται ὀπίσσω.»

Efféle parabolákkal szembe állítva meglepőleg egyszerű eszközökkel *personificál* a szobrászat! Az anyagban és *tényleg* *anthropomorphisált* fogalmat egy-két jellemző *symbolummal* megmagyarázza. Ilyen pl. Kephisodotos remeke, Eirene. Egy nő, karjában kisdédével Plutosszal, a kinek attributuma egy «Bőségszarú». Épen ilyen volt Xenophon Tychéje is. Más kiváló példa az elmés *personificatio*ra az «*Alkalom*» (*Καιρός*) igen népszerű ábrázolása, a mely a hellén palæstrákban ép oly járuléka volt Hermesnek, mint Nike Athenának. Az anthologia költői (Anthol. Planudea, pl. *Ποσειδίππος*) fennen magasztalják Lysippos sikyoni Kairosát.¹⁾ Egy vágatató ifjút ábrázolt Hermes szárnyas

¹⁾ A turini domború mű «Kairos» már kevésbé izléses római termék. Feje hátul *kopasz*, szárnyas sarúkkal; karjával magasra emeli a beretva élére helyezett mérleget. Sokat akar mondani!

sarúival. Homlokán *hosszú üstöke* előre lengett, haja pedig hátul *rövidre* volt nyírva.

Valamivel csapongóbb a *festők* allegóriája. Plinius szerint (35, 93.) Apelles festményén a «*Háború*» hátrakötött kezekkel lépdelt Nagy Sándor diadalszekere előtt. Még csapongóbb Rubensnek «*A háború allegóriája*» cz. firenzei festménye.

Lessing (Laokoon X.) így határozza meg a költői és plasztikai megszemélyesítés közti *külömbéget*: «Wenn der Dichter Abstracta personifiziert, so sind sie durch den Namen und durch das, was er sie thun lässt, genugsam charakterisiert. Dem Künstler fehlen diese Mittel. Er muss also seinen personifizierten Abstractis Sinnbilder (Attribute) zugeben, durch welche sie kenntlich werden.»

A következő fejtegetésben pedig azt is kifejti, miért *kell*, hogy a plasztika lehető *legszűkebbre* szorítsa tárgykörét:

«Bei den Artisten dünkt uns die Ausführung schwerer, als die Erfindung und wenn wir Erfindung und Darstellung gegen einander abwägen, so sind wir geneigt dem Meister an der einen so viel zu erlassen, als wir an der andern zu viel erhalten zu haben meinen.» *Téves* tehát Horatiusnak ama híres állítása, hogy: «Pictoribus atque poetis Quidlibet audendi semper fuit *aequa* potestas.» (Ars Poet. 9.) *Csakis* a költői képzelem csaponghat korlátlanul. A képzőművészeté azonban *nem!*

* * *

A szobrászat *tárgyköre* tehát, a mennyiben az mint a hellén-római és a belőle fejlődött renaissance önállóan ideális hatásra, nem pedig decoratív czélokra törekszik, *három csoportra* osztható:¹⁾

I. Az *emberi test*. Vagyis: maga az *ember*, továbbá anthropomorphisált istenek és personificatiók. Főtárgya a plasztikának épen a szép, összhangzatosan kifejlett *emberi test*. És pedig vagy meztelenül, vagy oly omlatag redőzettel fődve (az antik ruházat erre legalkalmasabb), a mely méreteit és körvonalaikat legalább sejtenünk engedi.

A meztelen *férfi test* kultuszának legnagyobbszerű alkotása a nápolyi colossális Herakles, melynek emberfölöttileg kialakult izomzata oly harmonikus nyugalombau, és a proportiók oly egyensúlyában jelenik meg, hogy nem zord, de szinte bájos hatást tesz! A meztelen *női test* netovábbja a Praxiteles-féle knidosi Aphrodite, vagyis ennek fennmaradt utáizatai.

¹⁾ A növényvilágból vett motívumok, pl. szőlő- és akanthoslevelek, pálmaágak, babér-, tölgyfakoszorúk stb., csupán decorative, vagy symbolice szerepelnek, soha önállóan (Bernini Daphnéja túllépi a plasztika tárgykörét).

Következésképp *pánczélos* alakok *nem* is tehetnek æsthetikai hatást; a hellén művészet herosok és hadvezérek szobrain *csakis* a sisakot, pajzsot, kardot alkalmazza szinte decoratióként. Pl. a firenzei «Menelaos és Patroklos.» «Mars-Ludovisi» fegyverzeté lábainál hever. Nagy Sándor pompásbeli lovasszobra sisaktalan, csakis kardja van kezében. Augustus vatikáni szobra is sisaktalan; testhez simuló bőr vérté allegorikai ábrázolatokkal van díszítve. A közép- és renaissancekor pánczélos lovagszobrai (pl. a velencei «Colleoni»; a páduai «Gattamelata») æsthetikai szempontból ennél fogva hiányosak, a mit azonban a fenséges arczkifejezéssel és pompás, de *pánczéltalan* paripával kárpótolnak.

II. *Állatok*. Első sorban plasztikus a *ló* (mint biga és quadriga.) Az antik lófaj a mai arabhoz hasonló, sokkal plasztikusabb mint a modern. Lásd pompás voltukat a Pheidias-féle metopék díszmenetén. A *bika* és *tehén* (Myron «tehenei»); az *oroszlán* (decorative és symbolice); a *kutya* mint staffage (Meleagros); az *őz* mint staffage (Versaillesi Diana); a *sas* mint staffage (Ganymedes). Nagyon alkalmas a *kígyó*; vultaszzerűleg ábrázolva rendkívül plasztikus hatású (Laokoon-csoport). Szerepel mint istenségek, pl. Asklepios, Athena, a «genius» stb. symboluma is. Nagyon bájos a *delfin* hátán Erosszal.¹⁾ Egyéb állatok (pl. «Apollon sauroktonos») is előfordulhatnak alkalomszerűen, így még a krokodilus is a «Nilus» szobrán stb.

III. *Szárnyas personificatiók*. Ilyenek: *Eros*, *Nike*, a *Pegasus*, *Hermes*, továbbá *Psyche* lepkeszárnyakkal, melyeknél a testtel *szervesen* összetett szárnyak a gyorsaság, változékonyság stb. symbolumai.

IV. *Vegyes*²⁾ *képzelteti* alakzatok, melyekben *emberi fő* és *törzs* állati végtagokkal *szerves* egészbe olvad. A hellén művészet composit alakjainak karakteristikonja az *emberi fő*! De a művészet csak *fokozatosan* érte el azon ideált, hogy enemű alkotásaiban is uralkodók az *emberi vonások*. Ellenben az egyiptomi istenszobrok pl. Anubis, Thoth, Ra, Sebák (melyeken az emberi testhez járuló kos-, madár-, kutya- stb. csupán symbolumok) mint torzképek hatnak.

Megjegyzendő még, hogy az emberrel szervesen egyesült állati tagoknak mindig *egyeneműeknek* kell lenniök. Még az u. n. ichthyokentauros sem képez ezen szabály alól kivételt; minthogy ez már a «kentaurosnak», mint művészi egységnek, szerves összetétele halfarkkal. Ennél fogva *Horatius* (Ars Poetica 1—4.) leírt képzelt torzképével a *fontebbi* két törvényt akarja per contrarium szemléltetni:

¹⁾ Már Herodotos említi a delfinen ülő Arion szobrát.

²⁾ Ezen composit alakzatok tárgyalásánál főképp *Baumeister*: «Denkmäler des klass. Altertums» idevágó czikkeit vettem tekintetbe.

•Humano capiti cervicem pictor equinam
 Iungere si velit et varias inducere plumas
 Undique collatis membris, ut turpiter atrum
 Desinat in piscem mulier formosa superne•.

(Vagyis: tedd össze egy szirén, meg egy kentaur és egy triton alkotó részeit látszólag szerves egészszé és nevetséges torzképet alkottal. Risum teneatis stb.)

Klasszikus művészi tökéletességig kifejlesztett composit alakok a következők:

1. A *kentauros* a hellén képzeletnek *eredeti* alkotása. Némelyek szerint personificatioja a hegyes vidékek zordonságának. Mások szerint eredetük a régi thessaliali vad lovas népekről keletkezett amaz ősmonda, miszerint *ők lovaikra nőtt* emberek lettek volna. A kentauros művészi kialakulása csak fokozatosan történt. Kezdetben ugyanis egy teljes álló emberi alakot hátul egy ló hátsó részével kapcsoltak össze. Két emberi és azonkívül hátul két lólába volt.

Ámde Pheidias metopéin már szerves egészszé illeszkedik az ember és ló összetétele; az emberi fő és törzs alul szinte észrevehetetlen átmenetben művészileg egyesül a négy lábú lótesttel.

A kentaurosok híres harcza a lapithákkal, mintegy a *civilizáció*-nak az ősi népek *barbarizmusa* ellen vívott harcának allegóriája. Eunnélfogva a klasszikus művészet csoportozatainak népszerű és hazafias tárgya volt. (Pl. Pheidiasról a Parthenon metopéi, Alkamenestől az olympiai Zeus-templom egyik oromzata; a halikarnassosi Mausoleum párkányzata stb. Az alexandriai korban a kentaurosok harcát inkább a Gigantomachiával jelképezték. Ugyanis a hellenisztikus kor kicsiszolt és finomult kentaurosai már *humoros* alakok lettek, a kik satyrokkal vegyest Dionysos thiasosában lyrát pengetve vagy Erosokkal dévajkodva már csak a bormámor vaskos personificatioi. Az Erostól lenyűgözött kentauros a hellenisztikus művészet egyik humoros alkotása. (Lásd: a Louvrei Kentauros.)

2. A *tritonok* őstípusa egy semita istenség: *Dagon*, a kit Askalonban és Gadeában tiszteltek egy bálvány képében, a mely derékig ember, alul pedig haltestű volt. Azonban a kezdetleges vázaképeken még *nem* egyesül szervesen ez az emberi és haltest. Az átmenetet ruházattal és egyébvel leplezték. Mint fentebb is a kentaurosoknál láttuk, csak a haladottabb művészet oldotta meg a szerves egység problémáját: az emberi felső testet lábak gyanánt két halfarkkal egyesítette.

A tritonok rendszeren Poseidon és Amphitrite nászmenetének kísérői, egyik kezökben kagylókürtöt, a másikban evezőt forgatnak.

(Mintaszerük a müncheni Glyptothek Poseidon tengeri diadalmenetének Tritonjai.)

Mint az alexandriai kor egyik remeke említendő az a vatikáni csoportozat, mely egy Nereidát rabló Tritont két repülő Erosszal ábrázol. Ez a Triton már további fejlesztése ezen fantasztikus mythologiai lénynek, t. i. csipején alul *lótete* van két lólábbal; két hátsó lába pedig halfarkokban végződik. Ezeknek külön nevek volt: «*ἰχθυοκένταυροι*». Poseidon nászmenetének szokásos pompáját még egyéb composit képzetelek is tarkították. Ilyenek a tengeri lovak, melyeken Galateia nyargal, a tengeri szarvasok, sárkányok stb. Az ily fantasztikus alakok valószínűleg a fókák és egyéb tengeri szörnyetegek típusából alakultak. Az egész tengeri thiasos leírása Apuleiusnál részletezve (Metam. IV. 31.) olvasható.

3. A *satyrok*. A primitív művészet satyrjai ijesztő, állatias manók, mintegy torzképei magának az ősi szakálás Dionysosnak. Hosszú hegyes fülük, lófarkuk, bozontos hajuk, szakaluk, szőrös testük jellemzik *durva, érzéki* voltukat. Ellenben az alexandriai művészet *eszményi* (Praxiteles-féle) satyrifján már csak hegyes kecskefüle és kurta farka jelzi kéjvágyó lényét. Ha szarvacskái is vannak, már átmeneti faj a Pan és Paniskok alakzatához.

4. *Pan*. Baklábú, kecskeszarvú, torzonborz, arkadiai pásztoristen-ség a syrinx-szel ábrázolva. Már Herodotos említi népszerű voltukat (II. 46. «*αἰγοπρόσωπον καὶ τραγοσκέλεα*»).

A művészek számtalanszor variálták bohókás alakjukat (Pan syrinxre tanítja az ifjú Apollont), de őket eszményíteniök, úgy mint a satyrokot, nem sikerült. Az állati mohó baktermészet maradt karakteristikonjuk.

5. *Gigasok*. Az alexandriai művészet legfenségesebb alkotása volt a pergamoni oltár *Gigantomachiája*. Mythologiai alapja a hellén kosmogonia amaz ős mythosa, melyben Gaia bős fiai, a sötétség erőszakos *dæmonai*, fellázadnak a fény ifjú szép dinasztiaja ellen. Bukásuk is azonos az «elpártolt angyalok» kárhozatba való taszításával. (Baumeister: Denkmäler 594. l.)

Ezt a mélységes allegoriát *történelmi* eseménnyel kapcsolatosan ábrázolják a «*Pergamoni oltár*» domború művei, melyet II. Eumenes király a betörő gallokon aratott diadalma emlékére Zeus és Athena tiszteletére emeltetett.

A Gigasok rajta olykor szárnyasan, olykor oroszlánfővel, lábak gyanánt két óriási tekergődző kígyóval ábrázoltatnak. A *kígyó* különben is a föld éltető erejének symboluma. Ezen világhírű leletek plasztikai felfogása a Gigasokról szóról-szóra megegyezik Apollodoros I. 1. olvasható leírásával.

6. A *Harpyiák*. Homeros eposzaiban még a pusztító fergeteg personificatiói, a kik a nyomaveszett hajótörötteket elragadják. «*Ἅρπυιαι δὲ μὲν ἀνῆρείψαντο.*» (Preller, Griech. Mythol. I. 346.) Később plasztikailag *szárnyas* szörnyetegeknek, leányarcú, ronda természetű ragadozóknak ábrázolták, mint ez a Brit. Museum Harpyia- emlékéen is látható. Vergilius (Aeneis III. 216.) leírása eme későbbi felfogásnak felel meg:

«Virginei volucrum vultus, foedissima ventris
Proluvies, uncæque manus et pallida semper
Ora fame».

7. A *Sirenek* (*Σειρήνες*). A csábító női szépség és a női hang egyesült varázshatásának personificatiói gyanánt szerepelnek költészetben és művészetben egyaránt. Az attikai siremlékeken pedig a szívemésztő panaszdalt (*θρήνος*) jelképezik.

Kezdetleges ábrázolásuk egy *leányfejű* madár. Később annyira kifejlesztették a szép női testet, hogy a madárból már csak a tollas lábszárak jelzik a personificatio eredeti jelentését.

8. A *Sphinx*. (Baumeister, Denkmäler. 1688. 1.) A hellén sphinx őstípusa az as-yriai, *nem* pedig az egyiptomi! Vagyis egy *szárnyas oroslántest leányfővel* és kebelrel, a milyen már a mykenæi sirokon is szerepel decoratio gyanánt. Apollodoros III. 5. adja szabatos leírásukat: «*εἶχε δὲ πρόσωπον μὲν γυναικὸς, στήθος δὲ καὶ στᾶσιν καὶ οὐρὰν λέοντος καὶ πτέρυγας ὄρνιθος.*»

Művészi kifejlesztésükben hovatovább előtérbe lép a szép női test az oroslánrészek rovására. Ezen példa is azt bizonyítja — mint a fentebbiek is mind — hogy a hellén szellem mindig *anthropomorphismusra* törekedvén, közérthető típusokat tud alkotni a primitív ázsiaiak helyébe. Egy Sphinx tette a Pheidias-féle Athena Parthenos sisaktaréját. Csodamű a müncheni Ares sisaktaréját alkotó sphinx is.

Bár még a thebai mondakör sphinxre némileg az embermarczangoló egyiptomi szörnyetegre emlékeztet, a hellén plasztika sphinxében mindjobban csak a női bájak varázshatalma jutott kifejezésre.

9. A *Medusa-fő* művészi kialakításában a hellén plasztika netovábbját mutatja fel a merev anyag fölötti diadalnak! Ugyanis a kezdetleges kor Medusa-fője még ijesztő rémálarcz! Ilyesmit említ Homeros: Odysseia XI. 634. és Ilias XI. 36. Agamemmon paizsán:

«τῆ δ' ἐπὶ μὲν Γοργῶ βλοσυροῶπις ἐστεφάνωτο,
δεινὸν δερκομένη, πέρι δὲ Λεϊμῶς τε Φόβος τε».

Pontos leírását ezen rémálarcznak (a minő számos maradt fenn, mert *igézet ellen* használták) Apollodoros II. 42. adja: «*εἶχον*

δὲ αἱ Γοργόνες κεφαλᾶς μὲν περιεσπειραμένας φοῦσι δρακόντων, ὀδόντας δὲ μεγάλους ὡς σῶν».

Ilyetén rémek egyik híres példánya azon agyagálarcz, mely 1836-ban a Parthenon alapzatában találtatott. Vastag, gömbölyű fő; szélesre torzított arczczal; lapos orral, nyelvét öltő, disznófogakat vicсорító, borzalomkeltő!

Még a Pheidias-féle Athena paizsán volt Medusa-fő is eme tipikus ősrémre ütött. A hellenisztikus művészet *ideális* Medusa-fői között a Rondanini-féle márványmaszké az elsőség. Valósággal ráillenek Cicero szavai: «Gorgonis os pulcherrimum cinctum anguibus» (Cic. Verr. IV. 56.) fején két szárnyaeskával, álla körül kígyók kerin-genek. *Brunn* (Geschichte der griech. Kunst) következőleg jellemzi: «Der Künstler hat ein Ideal derjenigen Schönheit zu bilden un-ternommen, welche tadellos und vollendet in der Form, durch den *Mangel* jedes Gefühls und jeder Empfindung im Ausdruck erkältend, ja fast erstarrend wirkt.»¹⁾

A Ludovisi-féle Medusa-főnek már csak kígyózó hajfürtei emlé-keztetnek a symbolikus kígyókra.²⁾

* * *

A főntebb tárgyalt composit alakok analysise alapján kitűnik, hogy bennök az antik művészet az *emberrel* vegyes különféle *állati* *öszönöket* és szenvedélyeket akkép fejezi ki, hogy bennök az *ember* *mivolta* uralkodó.

Innen következik, hogy *griffek*, *chimaerák* stb. vagyis pusztán heterogén *állatok* compositumai a priori nem fejezhetik ki a főntebb kifejtett elvet, nem alkalmasak anthropomorphismusra, tehát nem tesz-nek *æsthetikai* hatást. Ennélfogva az iparművészet körébe szorultak pl. az arezzói bronz Chimæra vagy a decoratio gyanánt szolgált griff-madarak stb.

(Budapest.)

Ifj. REMÉNYI EDE.

¹⁾ Ezt ma inkább alvó Erinysnek magyarázzák. *Szerk.*

²⁾ Benvenuto Cellini Perseusa, mely a levágott Medusafőt tartja fennen, a müncheni típus hatását és felfogását reproducálta. A kiomló vérsugár ábrázolása izléstelenség!

HAZAI IRODALOM.

Szinnyei Ferencz dr.: Bacsányi János. (Magyar Történeti Életrajzok 1904.) Budapest, Athenæum, 1904. 210 l. Számos képpel. Ára 6.40 K.

Szinnyei Ferencznek Batsányiról szóló monographiája tulajdonképen csak külsejében új: nem egyéb, mint kissé meg bővített kiadása a doktori értekezésének, mely előbb az Irodalomtörténeti Közlemények 1898. évfolyamában, azután önállóan jelent meg. Ez a körülmény meghatározza tárgyalásunk szempontját: azt kell kutatnunk, mennyiben változott a munka, s a változtatásai előnyére szolgálnak-e. Az természetesen minden kétségen fölül van, hogy Szinnyei és az Életrajzok szerkesztője helyesen jártak el, mikor ezt a tanulmányt a szigorúan tudományos közönségnek szánt Irod. Közl.-ből a Történeti Életrajzok által a nagy közönség elé vitték. Batsányi, a kivel irodalomtörténetünk Kazinczynak és Toldynak személyes okokból származó idegenkedése miatt sokaig mostohán bánt, megérdemli, hogy emlékét megtisztítsuk a méltatlan foltoktól, s ezt a fóladatot Szinnyei életrajza adatainak bőségevel és megbízhatóságával, ítéletének partatlanságával becsületesen megoldotta.

A legnagyobb változtatás könyvének új kiadásában az, hogy összeolvasztotta az életrajzi fejezeteket és Batsányi irodalmi működésének ismertetését, melyek az első dolgozatban egymás után következtek. Azonban még ez a változás sem mélyreható. Batsányi irodalmi működése — a kufsteini elegiákat kivéve — nem kapcsolódik olyan szorosan életének különféle mozzanataihoz, hogy egyiknek a megértése a másikra szorulna, és így körülbelöl egyre megy, hogy írói méltatását egyszerre adja-e vagy szétszétva életének nevezetesebb fordulatai szerint. Hogy ez a véleményem megokolt, azt maga Szinnyei is elismeri hallgatólág azáltal, hogy a méltatásokon a kompozíciónak ezen módosulása kedvéért semmit sem változtatott, mindössze a fejtegetéseket itt-ott kibővíti, mélyíti, több figyelemmel tárgyalja az egyes munkákat, első sorban a tartalmukat mondja el részletesebben, a mi azonban a régi szerkesztő-mód mellett is megtörténhetett volna. Különösen Batsányi Osszian-fordítását méltatja szébben és alaposabban, mint azelőtt. Új azonkívül az utolsó fejezet, az egész könyvnek legszébben megírt lapjai, a melyben Batsányi érdemeit méltatja és írói egyéniségének képét adja.

Az életrajz egészen a régi, csak annyi a különbség, hogy az események, lelkiállapotok megérté-ére szolgáló verses idézetek egyrésze elmaradt, másokat pedig, melyekre azelőtt csak célzott, most pótoltt.

Az előbbiek hiányát igen érezzük, különösen Batsányi szerelmeinek tárgyalásánál. Feleségéhez írt német versei, valamint Gabriella versei mind kimaradtak, pedig nemcsak költői egyéniségükre jellemzők, hanem még inkább arra a nemes, ideális szerelemre, mely e két költői lelket összefűzte. Ékesebben szóló bizonyságok, mint minden más jellemzés. Az a kép, melyet Szinnyei Batsányi első szerelmi viszonyáról festett, még az első kidolgozásban is — az adatok csekély száma miatt — színtelen, sőt homályos volt, most még inkább az.

Van azután a könyvvé szélesedett értekezésnek egy pár olyan pontja, a mely megmaradt eredeti alakjában, bár kis változtatás elcelt volna. Ilyen első sorban annak a kérdésnek vizsgálata, volt-e, s mennyi része Batsányinak Napoleon proclamatiójának lefordításában. Szinnyei lelkiismeretesen szembeállítja az ellenmondó véleményeket és érveket, de bár a felé hajlik, hogy Batsányi ártatlan, véleményét nem meri határozottan formulálni. Igaz, hogy a kérdés mai napig is nagyon homályos, de az irodalomtörténet mégis első sorban Szinnyeitől várhatta volna az eldöntését, vagy valamilyen határozott hypothesis nyilvánítását, mert neki alkalma volt magukba az aktákba beletekinteni, közvetlenül a forrásokból dolgozott, s Batsányi egyéniségét valamint az egész kérdés irodalmát legjobban ismeri. Így az olvasóra van bízva a választás a lehetőségek között, a ki a készen kapott, s többé-kevésbé a szerzők felfogása szerint præparált adatok között nehezebben igazodik el.

Ugyszintén hasznára vált volna az életrajznak, ha a szerző művének első kidolgozása óta közölt vagy földolgozott adatokat felhasználta volna. Így Csaplár Benedeknek «Horányi Elek tervezete» című értekezése óta többet tudunk az 1778-i pesti tudós társaságról, mint a mennyit Szinnyei mond Kreskay levele alapján. Császár Elemérnek Verseghyről szóló monographiájában meg épen sok adatot találhatott volna nemcsak Batsányinak Kazinczyhoz és Verseghyhez való viszonyát illetőleg, hanem a Kassai Magyar Muzeumra és Batsányi fogságára is. Ágh L. Norbertnek Rájnisról még 1890-ben írt tanulmánya pedig jóval többet nyújt Rájnisnak Batsányi ellen intézett támadásáról (*Apulejus tükre*), mint a mennyit Szinnyei Fejér György ismertetéséből meríthetett.

Ha itt befejeznők ismertetésünket, ítéletünk igazságtalan volna, mert csak egy szempontból vizsgáltuk Szinnyei művét, a két földolgozás eltéréseit kerestük. Ezért, hogy az egyoldalúságot elkerüljük, ki kell jelentenünk, hogy úgy ez az újabb, mint a régebbi dolgozat nemcsak Batsányinak a legkimerítőbb és legmegbízhatóbb életírása, hanem az irodalomtörténet újabb alkotásai között is méltán megállja a helyét.

Igen nagybecsű azonkívül a kötet függeléke, Batsányi kiadatlan

verseinek és töredékeinek, valamint három æsthetikai értekezésének eredeti helyesírással közölt szövege.

(Berlin.)

JANITSCHKEK BÉLA.

Simonyi Zsigmond: A magyar nyelv. Második, átdolgozott kiadás két térképpel s két külön melléklettel. Budapest, Athenæum, 1905. 485 l. Ára ?

Simonyi 1889-ben adta ki a «művelt közönség» számára a *Magyar Nyelv* cz. derék munkáját, hogy mentul szélesebb körben érdeklődést keltsen a nyelvtudomány kérdései iránt, s ez által legfeljettebb kincsünknek: szép magyar nyelvünknek tudatos megbecsülésére vezessen. Nem tudom, mennyire hatott e mű arra a «művelt közönségre», melynek érzéketlensége a komolyabb tartalmú szellemi alkotások iránt köztudomású, de az kétségtelen, hogy a nyelvészettel szakszerűen foglalkozó ifjabb nemzedéknek valóságos kézikönyve lett, és termékenyítő hatását a módszeres kutatás elveinek hirdetésével s gyakorlati alkalmazásával általánosan éreztette. Szabatos rövidséggel s mégis alaposan tárgyalta a magyar nyelvtudomány összes fontosabb kérdéseit, és a részletkutatások eredményeit biztos ítélettel foglalta világos, könnyen áttekinthető és szerves egységbe. A mű értékét eléggé bizonyítja az a tény, hogy új kiadása vált szükségessé; alaposágáról pedig az a körülmény tanuskodik, hogy a szerző az első kiadás anyagának nagy részét változatlanul átvehette, s kisebb változtatásokon kívül aránylag csekély részét kellett tüzetesebben átdolgoznia.

Az egész mű két részre oszlik. Az első rész a nyelv mivoltára s a nyelvészet történetére vonatkozó általános bevezetés után a magyar nyelv *életével* foglalkozik. Kutatja nevezetesen nyelvünk eredetét, rokonságát, és a finnugor elmélet igazolása után a magyar nyelvnek a törökséghez s általában az altáji nyelvekhez való viszonyát igyekszik megállapítani. S itt egy érdekes pont vonja magára figyelmünket: a szerző t. i. ismerteti s a maga részéről is valószínűnek tartja Setälänek azt az egészen új föltevését, hogy a finnugor alapnyelv valóságos hajlító nyelv volt. Ezzel aztán magától elesik némely indogermán nyelvészek az a nevetséges vádja, hogy az uralaltáji nyelvek már ragozó természetüknél fogva tökéletlenebbek a hajlító indogermán nyelveknél. Részletesen foglalkozik aztán a nyelvünkre gyakorolt idegen hatásokkal, de azt is hangsúlyozza, hogy a mi nyelvünk is erős hatással volt a velünk érintkező népek nyelvére, s gavallérosan visszafizettük mindazt, a mit más népek nyelvéből kaptunk. (Érdekes pl., hogy a mi *Ilúkos* tulajdonnevünk még az oroszba is átment *zajos gyűlés, zajongás* jelentésben.). A nyelvemlékek tárgyalásában

természetesen nagyon fontos helyet foglal el a Halotti Beszéd; s a rá vonatkozó kérdéseket újra megvitatva főleg a mélyhangu magánhangzók kiejtése tekintetében tér el a szerző régi fölfogásától, a mennyiben Szinnyeinek nagyon valószínű föltevését fogadja el s e szerint igyekszik megállapítani a szöveg olvasását. Ismerteti természetesen azokat a nyelvemlékeket, melyek az első kiadás megjelenése óta kerültek napvilágra; az egyes codexek részletes ismertetését azonban mellőzi, és e helyett rendszeres összefoglalását adja a bennük előforduló nyelvi sajátságoknak.¹⁾ A népnyelvről és a nyelvjárásokról szóló rész következik ezután, melyet a szerző teljesen átdolgozott. Az első kiadásban ugyan megkísérlette már a nyelvjárások osztályozását, de a kérdést annyira-mennyire csak Balassa munkája (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése, 1891.) tisztázta; Simonyi tehát ez új kiadásban az ő fölosztását fogadja el s e szerint csoportosítja a rendelkezésére álló anyagot. A nyelvjárások egymásra hatásának eredménye az irodalmi nyelv. Ennek a kifejlődését tárgyalja már most több százados életében, s főleg a nyelvújító törekvések vizsgálatára szentel beható gondot, a codex-írók kísérleteitől egészen Kazinczy nyelvújításáig.

A mű második része a magyar nyelv *szerkezetét* tárgyalja, és a módszeres kutatás elveit találó példákon igyekszik bemutatni. Itt először is a hangok képzését, majd a hangváltozások természetét és okait vizsgálja s végül a helyesírás gyakorlati kérdését fejtegeti. Erre vonatkozólag is fölhasználja az újabb kutatások elfogadható eredményeit is, és Volfnak régi véleményével szemben, melyet az első kiadásban ő is követett, Melich nézetéhez csatlakozik, s helyesírásunk első kialakulásában nem a velencei olasz térítőket, hanem a pannóniai szlovének hatását látja. Átdolgozásban részesült az alaki jelentéstan vagyis a beszédrészek tana: egyszerűbb, szabatosabb lett s mindig nyelvtörténeti alapon nyugszik. A jelentésváltozásnál részletesen tárgyalja a megszorítás és átvitel útján létrejött jelentésváltozásokat, főképen a hasonlati és kapcsolati átvitelnek rendkívül változatos fajait. Majd a szófejtés elveit igyekszik szigorú módszerességgel megállapítani s alkalmazásukat példákon mutatja be. Közöttük két újat is találunk: a *dús* és *forbat* szók magyarázatát. Az elsőről meggyőzően mutatja ki, hogy a velencei *doge*-névből származott; a másiknál azonban nagyon merésznek találjuk a következtetést: a *forbat*-nak az olasz *forjatto*-ból való eredeztetését. Az *f-b* hangcserét a fölhozott példa nem igazolja, csak lehetségesnek tűnteti föl. A lehetőséget azonban

¹⁾ Ennek a fejezetnek megrövidülését azonban sajnosan érezzük, s talán még inkább érzi a vizsgálatra készülő tanárjelöltek.

még nagy köz választja el a valószínűségtől. A ragozás tanát általában véve az első kiadás rendszerében tárgyalja, bár éles szemmel itt is észreveszi mindazt, a mi talán megszorításra vagy újabb megokolásra szorul. Az ikés igék ragozásának történeti alapon való ismertetése egyik legsikerültebb része az egész műnek. A mondatban mindenek előtt a mondat fogalmát igyekeznek megállapítani s azt Wundt-tal egy-egy teljes képzet elemzésének nyelvbéli kifejezése gyanánt fogja föl. Ebből a meghatározásból igyokszik aztán levezetni a mondatrészek tanát, legtöbb gondot fordítva természetesen a különféle határozók kifejlődésére (átvitel és analogia útján) s mondatnani szerepére. Az állandó határozóknál azonban egy példa, mely a *rigyáz* igének a régiségben-hoz viszonyzóval való szerkesztését akarná igazolni, legalább is kétséges értékű: *Istenem, te hozzád rigyázok*, alkalmasint csak szolgál fordítása lesz a 62. zsoltár latin szövegének: *Deus meus, ad te de luce rigilo*. Bizonyára ugyanez okból maradt el az első kiadásnak egy másik példája: *Figyelmezzetek a hamis prófétáktól: attendite a falsis prophetis*. A szórendre vonatkozó rész egészen új s a régihez képest mindenesetre haladást jelez; de mintha tulságosan elméleti maradna: gyakorlati értékesítése — legalább azt hiszem — meglehetősen nehézségbe ütköznék. Hogy a tárgyalás nem kimerítő, azt talán mondani is fölösleges; a részletkutatások még nem nyújtanak elegendő anyagot a kérdés végleges tisztázására. Végül az összetett mondatok rövid, de alapos és szabatos ismertetése rekeszti be az egész művet.

A mű stílusa tiszta, magyaros, lehetőleg népszerű, úgy hogy nem csak a szaktudós, hanem bármely művelt ember tanulsággal, élvezettel forgathatja. Használhatóságát előmozdítja az a körülmény is, hogy minden fejezet után a tárgyalt kérdések kimerítő bibliográfiáját adja. A mellékletek tiszták, világosak. Értelemzavaró sajtó hiba a jegyzékbe foglaltakon kívül egy helyen fordul elő: a 87. lap utolsó előtti sora ugyanis a 85. lap aljára került. Az I. kiadás név- és tárgymutatója azonban elmaradt. Igaz, hogy az sem volt kimerítő, de ez nem a mellőzésére, hanem ellenkezőleg a kibővítésére bírhatta volna a szerzőt. Elismerjük ugyan, hogy a rendszeres tárgyalás eléggé megkönnyíti a könyv használatát, de azért a tárgymutatónak is jó hasznát vette volna az olvasó.

(Baja.)

DOMBI MÁRK.

Magyar irodalomtörténeti értekezések. Szerkeszti Dr. Dézsi Lajos. Budapest, Ráth Mór. 1905. 8-r. 4. füzet. *Mankóczy István viselt dolgai.* Bevezetéssel ellátva kiadta Dr. Dézsi Lajos. 20 l. — 5. füzet. R. Kiss István: *Adalékok a Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez.* 46 l. Árúk 1—1 K.

A főnti czímmel Dézsi Lajos ebben az esztendőben egy új vállalatot indított meg, melyben időhöz nem kötötte magyar irodalomtörténeti értekezések jelennek meg. Az első három füzet a szerkesztőnek és magamnak olyan értekezéseit közölte, a melyek már előbb olvashatók voltak az Irodalomtörténeti Közleményekben, a következő kettő azonban e gyűjteményben lát először nyomdafestéket. Mind a kettő nagyon megérdemli a gyűjelmet.

Mankóczy István viselt dolgai irodalmunknak sokat emlegetett, de nem annyira a tárgya és stílusa, mint inkább kora és fölfogása miatt érdekes emléke, melyhez azonban a kutatók nehezen férhetek, bár a *Nemzeti Hírlapban* 1875 ben nyomtatásban is megjelent. A XVI. század szépprózájának ezt a pár (négy) lapnyi apróságát most újra lenyomatta Dézsi, utolsó betűig híven az eredeti szöveghez, és mellékelte a szövegnek eredeti kiejtés szerinti olvasását. Ez utóbbira vonatkozólag megjegyzem, hogy az eredeti 167. lapjának 5. sorában *türhetem* h. *türhetém*-et olvasnék, s a 170. lap közepén az *eölinuk*-öt nem *önök* h. tartanám sajtóhibának, mint Dézsi, hanem *öljük* h. Ez nemcsak tartalmilag helyesebb coniectura, hanem könnyebben is magyarázható: egyszerű dittographiából. A codex írója ugyanis az *ü*-t hol *u*-val, hol *w*-vel jelöli, s e helyen valószínűleg mind a két jelzést alkalmazta, talán, ha a közlés helyes, az első *u*-t fordítva *n*-nek írta. Dézsi olvasása ellen az szól, hogy a codexben a hosszú *ö* soha sincs *w*-vel írva. A bevezetésben a kiadó röviden, de tömören ismerteti a munka tárgyát, és a világirodalom rokonfajú elbeszéléseit, azonkívül tüzetesen a codexet, a melyben a Mankóczyi ránk maradt.

A másik füzetben R. Kiss István *Városfalvi Szolga Mihálynak* diáriumából (1760) három kuruczkori költeményt mutat be, melyek közül a középső nem jelentős, mert a mint a kiadó is megjegyzi, csak rövidített és rontott változata egy már ismeretes kuruczkori szatírának (*A világhoz szabott ének*, I. *Thaly* Irod. és műv. tan. 360, 361. l.). Annál fontosabb a másik két vers. Az egyiket, a *Szegény legény éneké*-t a kuruczkor után, az teszi érdekessé, hogy a mint a kiadó kétségtelenül bebizonyítja, ez a vers volt forrása három már ismeretes, Thalytól közölt töredékes kurucz-költeménynek, melyeknek összetartozását azonban eddig nem tudta az irodalomtörténet. Ezen fölfedezés segítségével nemcsak a töredékeknek romlott sorait javíthatta ki a közlő, hanem a három töredék helyett egy teljes, összefüggő, szinte balladaszerű históriás énekkel gazdagította az irodalmunkat. A harmadik, *Allegorica... et sarchastica ex-*

pressio stb., nemcsak leghosszabb társai között, hanem legjelentősebb is. mert a mint a közlő alapos történelmi és irodalomtörténeti apparátussal bebizonyította, *Dálnoki Veres Gerzson* belőle merítette verses krónikájának első részét. Irodalomtörténeti szempontból nagyon fontos ez a fölfedezés, mert így sikerült R. Kiss Istvánnak elosztatni azt az ellentétet, a melyet Dálnoki krónikájának két része között eddig is észrevett, de megmagyarázni nem tudott az irodalomtörténet. A II. résznek erősen személyes színezetű tartalmát, száraz, bágyadt hangjával nem lehetett összeegyeztetni az elsőnek tárgyilagosabb, de lelkeesebb és drámaibb hangját. Most kiderült, hogy a mi Dálnoki krónikájában szép, az tulajdonképen plágium, még pedig ügyetlen kézzel, több helyen valósággal eltorzított változata annak a költeménynek, melyet Szolga Mihály diáriuma őrzött meg. Nem ártott volna azonban, ha a közlő a két vers összeillő versszakait egymás mellett lenyomatta volna, vagy legalább a megfelelő versszakok számát állíthatta volna össze. A kommentárhoz, a mely többek között Dálnoki életrajzát is összeállítja munkája alapján, csak azt jegyzem meg, hogy a strófák rímképlete tulajdonképen nem a a bb x, hanem a a b b c, mert az utolsó sor következetesen középrímű.

R. Kiss István a diáriumban található összes verses művek közlését igéri. A közölt versekből ítélve jogos várakozással tekintünk a kötet megjelenése elé.

(Budapest.)

Császár Elemér.

Szabó László: Jókai élete és művei. Budapest, Budapesti Hírlap újságvállalata, 1904. 8-r. 367 l. Képekkel. Ára 4 K.

Szokatlan esemény a magyar irodalom történetében, hogy elhunyt íróról még a gyászév folyamán monographia jelenik meg, mielőtt még az Akadémia vagy a Kisfaludy-társaság elmondotta fölötté emlékbeszédét. Nem beszélve irodalmunk kisebb alakjairól, egyike a legnagyobbaknak, Petőfi is majd félszázadig nyugodott már jeltelen sírjában, míg életének történetét könyvalakban olvashattuk. Azonban a nagy lírikus földi pályájának rajzolóját az a czél vezette, hogy föltárva egy ember-élet fejlődésének mozzanatait, megvilágítva e mozzanatok külső és belső rugóit, megismertesse az embert s megértesse a költőt: Jókai ismertetőjének nem ez a szándék adta kezébe a tollat. Tudja, a Bevezetésben ki is mondja, hogy «a történelmi alakokról hű képet csak akkor alkothatunk, ha bizonyos időbeli távolságból tekintjük őket». Ő csak nagy vonásokban akarja megrajzolni Jókai egyéniségét.

A szerző forrásai Jókai rendkívül nagyszámú önéletrajzi adata s a kortársak följegyzései. Becseseknek látszanak ezek az adatok, de kérdés, igazán azok-e.

A mi Jókai önéletrajzi adatait illeti, azokat csak erős kritikával szabad elfogadni. Jókai fantáziája annyira élénk volt, annyira a tudat ellenőrző munkássága nélkül működött, hogy — miut a szerző a Bevezetésben igen szépen kifejti — az emlékezeti képei még akkor is más és más vonatkozásban, számos új vonással gazdagodva és módosulva merültek föl tudatában, mikor a költő őket mint eredeti képzeteket akarta föltüntetni; egyszóval költeményt ír akkor is, midőn saját történetét adja elő. Ez az oka, hogy valahányszor Jókai életének egy eseményét elmondja, mindig másképp meséli el. Csak egy példát említek. Jókai első porének történetét három változatban is ismerjük, kettőt közül e mű is, a harmadik a Magyar Szalon 1894. évfolyamában a 791. lapon olvasható. Az egyiket maga írta a költő, a másik kettőt Jókai előadása nyomán mások. Mégis mind a három egészen más, sőt az egyik, melyet Cziklay János örökített meg, annyira magán viseli a valószínűtlenség bélyegét, hogy csodáljuk, mint lehetett egyáltalában kiadni. Ezt az egy dolgot Jókai tehát háromféleképen mesélte el, sőt ha hozzászámítjuk a new-yorki Forum számára írt közlését, mely szintén nem felel egyik variánsnak sem, négyféleképen. De nemcsak ilyen esetekben tévedett Jókai, néha a legegyszerűbb dologra is rosszul emlékszik, így Petőfivel és első nejével való megismerkedéséről is téves adatokat közöl. Első nejéről azt írja (113. l.), hogy hét évvel volt idősebb nála, pedig neje 1812-ben született. Rózsa Sándorral való híres találkozását is ismerjük, Pataki László még képet is rajzolt hozzá, s ime kitűnik, hogy Jókai nem is személyesen adta át a híres rablónak az amnesztia-levelet (l. a 122. lapot).

Mindezek erős és jogosult kétséget keltenek föl bennünk Jókai saját följegyzéseinek történelmi értéke iránt.

Jókai barátainak s kortársainak a költőről való följegyzéseiről keveset mondhatunk. Az bizonyos, hogy semmiféle ilyen adatot, melyek esetleg a személyes érzelmek színező hatása alatt keletkeztek, nem szabad kritika nélkül fogadnunk. Mivel azonban a szerző meg sem próbálja kritikával kísérni őket, csak nagy kételkedéssel fogadhatjuk el igazak gyanánt.

Az most a kérdés, hogy e kétes értékű adatok alapján megírt könyvvel elérte-e a szerző azt a czélt, a melyet kitűzött: *«S addig is, míg sok idő multával rámutathat Jókai alakjára a történelem fáklyája, szerény mécszet gyújtunk emlékezetének, a melynek halvány fényénél ha nem is ismerhetjük meg Jókai írói és emberi egyéniségének minden vonását, de látjuk legalább körvonalait, s alakjának nagyságát.»*

Ez a feladat, egy kiváló egyéniség jellemét körvonalakban megrajzolni, azonban a dolog természeténél fogva nem előzheti meg a részletes, pontos jellemrajzot, mert a jellemrajz nem úgy készül, hogy

az író először nagy vonásokkal megvonja a körvonalakat s a köztük levő teret kitölti a részletekkel; ellenkezőleg, az egyes adatokból kell megrajzolni a jellemet, s ha már teljes a kép, akkor lehet csak arról beszélni, hogy a részletes kidolgozás után elkészítjük a vázlatot. Tehát a cél, melyet a szerző művével el akart érni, már a priori elérhetetlen volt. Egyébiránt nem érhetett célta a szerző már csak azért sem, mert noha vázlatosan is, de mégis a *történeti fejlődés* keretében akarta megörökíteni Jókai jellemét, és bár van ugyan történeti mű, mely csak a fontosabb eseményekre terjed ki, s ezeket is csak *körvonalakkal* rajzolja, de kétes értékű adatok kritikátlan fölhasználásával történetet soha sem nyújthatunk. Az a körülmény pedig, hogy a szerző maga mutatja ki adatainak téves voltát, nem mentés, mert nyomban előáll a kérdés: ha tudja, hogy nem igaz, a mit ír, miért írja? Ezek az okai, hogy a mű nem adja meg a költő jellemének hű képét.

Teljesen igaz van azonban szerzőnek abban, hogy Jókairól tudományos monographiát írni ma még nem lehet, sőt nem is szabad, nem engedi a kegyelet, a mely esetleg összeütközésbe kerül a történeti igazsággal, mert ez behatol a magánélet titkaiba, nem szent előtte semmi, nem vesztegeti meg a rokonok szeretete s a jó barátok vonzalma. Addig is, míg elérkezik annak az ideje, hogy nagy regényíróinkról a történeti hűség megnyilatkozassék, elégedjünk meg Jókai jellemének azzal a képével, melyet ő maga tár elénk remekeiben.

Ismételjük, a munkát, mint *történeti művet* alapjában elhibázzottnak tartjuk, de örömmel kell azt is jelentenünk, hogy mint *irodalmi mű*, derék munka. Tisztességesen áttanulmányozta a szerző az eddigi Jókai-irodalmat, iparkodott mentől pontosabb adatokra szert tenni és, a mi a *történetírónak* nagy hibája, de a szerzőnek, mint *embernek* érdeme, mindig tapintatosan bánik a kényesebb természetű eseményekkel. Megvan azonban benne a monographia-író természetes elfoglaltsága és egy kis félénkség, mely elfogja a szerényebb embert, midőn a köztudatban még élénken élő költő műveiről kell bírálatot mondania: szívesebben idézi Jókai nevesebb bírálóinak véleményét, a maga nézetének csak elvétve ad teret. Stílusa magyaros, eleven, az érdeklődést mindig fönn tudja tartani, nem válik untatóvá.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ERNŐ.

Marcus Aeneas Lucanus Pharsaliája. Irodalomtörténeti értekezés, írta *Hevesi Jenő*. Budapest, 1904. 48 l.

M. Aeneas Lucanus nem tartozik ma már az olvasottabb auctorok közé, jórészt azért, mert a polgárháborút (49—48) tárgyaló tíz énekes, befejezetlen főműve, a Pharsalia, történeti színezetével, csekély költői szépségeivel, a divina machinatio teljes mellőzése folytán, nemkülömben dagályos, nehézkes stilusával messze mögötte marad a legnagyobb római epikus gazdagon költői, az istenek beavatkozását lépten-nyomon élénk fantáziával festő, mondai tárgyú Aeneisének. A proömium, a Neróhoz írt ajánlás, a seregszámlálás (III: 169—297), továbbá a külalak juttatják leginkább eszünkbe, hogy eposznak készült e mű, melyben a lendületes beszédeknek, s a szabadság elveszését sirató szebb lírai részleteknek (V: 198, 297; VI: 298 stb.) élvezhetőségét is lerontja a sok ismeretterjesztés, földrajzi, csillagászati leírás. (V: 71, VI: 16, X: 14—33 stb.).

Főszemélyei, Cæsar és Pompeius, se szerepelnek mint eposzhősök, kik felsőbb, isteni sugallatra kezdik messzeható, vagy a költő által nagyra emelt tetteiket. A római történelem két főalakja marad mindkettő az eposzban is, csak a befolyásért való, egymás elleni küzdelmük van kiélesítve, csak harcaik vannak a zsarnokságra törekvésnek a szabadsággal vívott csatákul föltüntetve. Ez a fölfogás adja meg a terjengős műnek azon alapgondolatát, hogy a pharsalusi csata jelenti a római szabadság pusztulását, s adta meg az első lökést amaz áldatlan állapotokhoz, minőket Nero korában élt át a költő.

A ki a Pharsalia irodalmát alaposan akarja ismerni, olvassa el Hevesi munkáját; megtalálja benne mindazt, a mit a legrégebb időtől eddig bel- és külföldi philologusok e történet-rhetorikai eposz szerzőjéről, nevééről, szerkezetéről, személyeiről, nyelvéről és filozófiai álláspontjáról írtak. A nagyobb szorgalommal, mint ügyességgel megírt értekezés azonban csak egymás mellé állítja az ó- és újkor nagy philologusainak véleményét, a nélkül, hogy azok egymásra vonatkoztatásába, bírálatába bocsátkoznék. Magunk előtt látjuk az egyes kérdéseket, a vitákat is fölöttük, de eldöntésüket a szerző még csak meg sem kísérli.

A Pharsalia általános jellemzésén kezdi, hosszan kitér Lucanusnak és Petroniusnak viszonyára, Nerónak és költőnknek fölbomlott barátságára, de adós marad a felelettel azon nem kevésbé fontos kérdésre, miért olvasták Lucanust a középkorban annyira, s miért használták e kor epikusai oly sűrűen? Csak a középkor szigorú, türelmetlen vallásos nevelkedésére, a klastromokban szedett, többnyire száraz krónikákon fejlődött ízlésére, továbbá a Pharsalia ismeretter-

jesztő leírásaira kellett volna gondolnia.)¹⁾ Annak a részletes kimutatását pedig, hogy hol és mennyiben tér el Lucanus a történeti hagyománytól, joggal elvárhattuk volna olyan értekezésben, mely ez eposzt a százados szokásokhoz híven, a poétikák sablonos módján bonczolgatja. Személyeiről elég világos képet is nyújt. Cæsart, «a nagyoknagvát», s az egykori hírnevére, dicsőségére támaszkodó öreg Pompeiust, kinek lelkesedését bukása se csüggeszti; a stoicusok eszményképét, az igazi honatyát, Catót; Cornéliát, a kifogástalan hitvest, végül Latium «vésszellemét», Cleopatrát élénken rajzolja az eposz alapján. Helytelennek tartom azonban, hogy az egyes jellemző vonásokat föltüntető idézeteket magyar fordításban közli, nemcsak azért, mert ritka a jó fordítás, hanem mivel lelki tulajdonok rajzában nagyon fontos az eredeti nyelv jellemző ereje, kifejezései, sőt szavainak rendje is. A stoikus Lucanus fizikai és ethikai elveinek eposzában való megnyilatkozása van részletesen kimutatva az értekezés következő fejezetében, hol kelleténél bővebben is foglalkozik magával e filozófiai iskolával. Majd a verselésre kerül a sor; néhány prozódiai sajátosság (összevont perfectum-alakok, elisio) alapján — melyek más eposzokban is általánosak — kimondja, hogy «a Pharsalia metrika és nyelvezet (helyesebben nyelv) tekintetében különbözött a többi eposztól»; pedig e csekély különbség inkább a hexametereknek azon egyhangúságában rejlik, melyre Hevesi is rámutat, t. i., hogy az ötödik lábban kerül a jelentősebb szókat, s a sor végén majdnem kizárólag három, vagy kéttagú szókat használ, miáltal a szóhangsúly egybeesik az ictussal. Nyelvének költői és grammatikai sajátágaival bánt Hevesi a legmostohábban, Berthold, Obermeier, Hundt, Heitland és Bárdos néhány idevágó nézetét mondva csak el. Csupán a hasonlatokról szól bővebben, adván a hasonlatok theoriáját és számát. Homeros és Vergilius hatását is megemlíti, de arról, mennyiben változtatja meg költőnk az átvett hasonlatokat, mennyiben süti rájuk a tőle is hangoztatott «eredetiség» bélyegét, vagy minők saját hasonlatai, szót se ejt.

A Pharsalia kézírásainak és kiadásainak, továbbá magyar fordításainak és a rávonatkozó magyar értekezéseknek lajstroma zárja be ezen értekezést, melyet csak előmunkálatnak, derék anyaggyűjteménynek tarthatunk annál is inkább, mert stílusa is sok kívánni valót hágy.

(Budapest.)

SIMAI ÖDÖN.

¹⁾ A XVIII. század végén nálunk is igen kedvelt olvasmány volt, Anyos Pál lelkesedett érte különösen. Szerk.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

Sammlungen und Cataloge griechischer Handschriften. Im Verein mit Fachgenossen bearbeitet von **V. Gardthausen.** (Byzantinisches Archiv als Ergänzung der Byz. Zeitschr. in zwanglosen Heften herausgegeben von K. Krumbacher.) Leipzig, 1903. Teubner. Lex. 8-r. VIII+96 l. Előfizetési ára 4·80 márka (6 márka).

Végre-valahára megkapta a philologus kutató azt, minek eddig-élé igen nagy szükségét érezte, a görög katalogusok katalogusát. Ha görög auctor kézíratait kereste, jegyzeteire vagy a legjobb esetben a főkönyvtárak katalogusaira, no meg még Montfancon és Haenel ismeretes munkáira volt utalva. Most olyan útmutató birtokába került, mely nemcsak az eddig közreadott kéziratlajstromok publicatióit sorolja el, hanem azt is, mely városokban és mely könyvtáraikban található görög kéziratokat. Csak a papyrus-gyűjteményekre nem terjeszkedik ki, mi bizony nagy kár!

A tárgyalás sorrendje, nem tudom, milyen alapon a következő: Portugallia, Spanyolország, Franciaország, Belgium és Németalföld, Svájc, Olaszország, Anglia, Németország, Ausztria-Magyarország, Skandinávia, Dánia, Svédország (!), Oroszország, Románia, Görögország, Törökország s a Kelet. Ezen belül a városok alphabetikus sorrendben vannak felsorolva. Olaszország szerepel természetesen a legjelentékenyebb mértékben, a városok között Róma. Itt-ott a könyvtár történetének néhány főbb pontját világítja meg a szerző, kit törekvéseiben főleg W. Weinberger és H. Omont (de egyebek is) csak a külföldön tapasztalható önzetlenséggel támogattak.

Hogy minutiosus pontosságot nem érhetek el, az már az ilyen bibliographikus művek természetében rejlik. Így *Leiden* alatt nem látom fölemlítve *J. B. Kan*-nak W. N. du Rieu-ről írt necrologusát (Biograph. Jahrbuch für Altertumskunde XXII. [1899] 31—53), melyben a szerző a 34—41. lapokon a lejdai könyvtár keletkezése történetét adja, miután egyet-mást előrebocsátott a groningeni, utrechti, amsterdami és hágai könyvtárakról is. *Imola* városkának helyet ad szerző a lajstromban, noha maga is megjegyzi: «Keine griech. Hss.» (p. 32). Így vagyunk *Monteprandone*-val is. Az 52. lapon hiába keresem D. Tamilia indexét a római Bibl. Vitt. Emanuele-ben őrzött görög kéziratokról; az index 1902-ben, a Studi Italiani di Filologia Class.-ban jelent meg. *Boscha* munkája (p. 33.) nem 1673-ban jelent meg, hanem 1672-ben stb.

A latin kéziratgyűjtemények ilyforma katalogizálása persze még sokáig pium desiderium marad.

(Budapest.)

VÁRI REZSŐ.

Dr. Paul Daussen: Erinnerungen an Indien. Mit einer Karte, 16 Abbildungen und einem Anhang: *«On the philosophy of the Vedānta in its relations to occidental metaphysics»*. Kiel, 1904. 256 l.

Kevés ember volt jobban elkészülve egy indiai útra, mint a jelen mű szerzője. Évek során át tanulmányozta behatóan az ind bölcsészeti rendszereket, ő a *Védánta* és az *Upanisádok* filozófiájának egyik legmegbízhatóbb buvára. Húsz évi elméleti kutatás után végre szemtől-szembe láthatta tanulmányainak tárgyát, Indiát, és az ind népet. Mindjárt az első fejezetben siet megjegyezni, hogy ő nem mint sokan mások *«das indische Land und Volk nur durch die Augen der Engländer ansehe»*, mert nem szokása neki, úgymond, a siker aranyborjúja előtt térdet-fejet hajtani. Nagy előnyére szolgált *Deussen*nek, hogy jól tudott szanszkritül, és hogy a német tudósoknál ritka beszélőképesség sem hiányzott nála. Így módjában volt közvetlenül érintkeznie a műveltebb hindu körökkel. A szanszkrit ugyanis mai napság is a hindu tudósoknál és magasabb műveltségűeknél ugyanazt a szerepet játsza, mint a középkori tudósoknál játszotta a latin. *Der bequeme Gebrauch des Sanskrit aber als Umgangssprache vermag mehr als jeder Empfehlungsbrief in die sonst dem Europäer so verschlossenen höheren Kreise der Eingeborenen einzuführen.* (Vorbereitung 2. l.).

Úti élményeit igen élénken tudja leírni *Deussen*. Irodalmi babérokra úgy látszik, nem törekszik; kidolgozott, szépen kiszínezett természet-leírásokra nem pazarolja idejét.

A régi perzsák utódaival, a parszikkal, Bombayben megismerkedvén, feltűnt neki azok semita jellege. Különös, úgymond, hogy az indogermán nyelvcsaládhoz tartozó parszik *«vielfach einen ausgeprägt semitischen Typus tragen und nicht nur in Gesicht und Körperbildung, sondern auch in Wesen und Manieren stark an unsere Juden erinnern»*.

Számos indiai középiskolát, *Sanscrit College*-et meglátogatott. Mint a régi gimnáziumokban a latin, úgy itt szanszkrit a főtárgy. A hindu tanulók javarésze jól megtanulja Kalidásza nyelvét. *«Die beweisenswerte, dem Europäer unerreichbare Fertigkeit im Sanskrit, welche die Pandits in der Regel besitzen, beruht darauf, dass sie schon im Alter unserer Sextaner das Sanskrit zu lernen anfangen.»*

A hindukkal igen rokonszenvező írónak az indiai mohammedánokról épenséggel nincs jó véleménye. Mindent a hinduk szempontjából nézve, a moszlimok az ő szemében csak idegen hódítóknak uralomtól megfosztott utódai. *Deussen*nek természetesen fogalma sem lehetett a mohammedán műveltségről, hiányzott ehhez a perzsa, arab és hindusztáni nyelv ismerete. Végül röviden válaszolja angol nyelven a *Védánta* viszonyát a nyugoti metaphysikai rendszerekhez.

Egy angol versben búcsúzik el itt indiai barátaitól: (*O, sun of*

India what have we committed That we must leave thee and thy children now. Ez a vers is ékesenszóló bizonyíték a mellett, a mit a szerző maga nem igen akar elismerni, hogy az angol műveltség uralja Indiát, és hogy ott az angol a lingua franca.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Enciclopedia dantesca. Continuata dal prof. A. Fiammazzo. Volume III. Vocabulario-concordanza delle opere latine e italiane di Dante Alighieri. Preceduto dalla biografia di G. A. Scartazzini. Milano, Ulrico Hoepli, 1905. LVII, 667 l. Ára 8 lira.

Közel hatszáz esztendő óta úgyszólván mindig akadtak kiváló elmék, jeles írók — eleinte csak olaszok, de a XIX. században már németek és angolok is elég szép számmal — kik egész életüket a *Divina Commedia* és a firenzei vates egyéb műveinek tanulmányozására szentelték. Sorukban előkelő hely illeti meg Scartazzini János András drt, a svájci evangélikus lelkészt, ki 1901 februárius 10-én halt meg Fahrwangenben, s ki abból a hatvankét esztendőből, melyet élnie adatott, harminczháromat áldozott Dantének, éjet is nappallá tevő fáradhatatlan munkában. Német és olasz nyelven egyforma könnyűséggel dolgozott s 1869 óta alig volt esztendő, hogy egy-egy dantesca ne látott volna tőle napvilágot. Írt életrajzi, bibliographiai munkákat, kisebb és nagyobb kommentárokat, tömérdek apró tanulmányt és ujságcikket, melyek nevét a művelt világ Dante-kutatói előtt tiszteltté tették. Utolsó munkája az *Enciclopedia dantesca* volt két kötetben, melyek 2200 sűrű nyomású oldalon a Dantére és műveire vonatkozó összes ismereteket tartalmazzák. Szerző a második kötet zárószavában — 1898 októberében — már betegségéről panaszodik. Sejtí, hogy új munkával többé nem léphet a nyilvánosság elé, de másrészt azt is jól tudja, érzi, hogy Enciclopédiája sok tekintetben javításra, kiegészítésre szorul. A pótlásokat külön kötetben szándékozik összegyűjteni. Reményli, hogy e kötetet még a XIX. században elkészítheti. Reménye — sajnos — nem teljesedett. A tervbe vett pótló-kötet megírásával a híres milanói Hoepli-czég, az *Enciclopedia dantesca* kiadója, Antonio Fiammazzo tanárt bízta meg, ki előbb a Dante latin és olasz műveinek egyeztető szótárát állította össze az előttünk levő kötetben, hogy ezt rövidesen a Scartazzini által is szükségesnek tartott pótló-kötet kövesse.

Fiammazzo néhány sorból álló bevezetés után Scartazzini biográfiájának vázlatát s műveinek könyvészeti lajstromát adja, majd részletesen beszámol a munkája szerkesztésénél követett módszerrel.

Dante-szótárakban eddigelé sem volt hiány. Az olaszokat, a Viviani, Volpi, Bocci, Ferrazzi, Vassallo Paleologo és Poletto munkáit

nem említve, csak a német Blanc (*Vocabolario dantesco ou Dictionnaire critique et raisonné de la Divine Comédie de Dante Allighieri*. Leipsic, 1852.), az angol Toynbee (*A Dictionary of proper names and notable matters in the works of Dante*. Oxford, 1898.) és az amerikai Foy (*Concordance of the Divina Commedia*. Baltimore, 1888.) műveire hivatkozom. E munkák azonban részint csupán a Divina Commediát szedték apróra, részint nem merítették ki Dante nyelvének gazdagságát. Velük szemben a Fiammozzo könyve Dante nyelvének teljes leltárát nyújtja. Szerző épúgy tekintetbe vette a latin és a kisebb olasz műveket, mint a Divina Commediát s még a kétes hitelességű műveket sem hagyta figyelmen kívül. Óriási munkát végzett tehát bámulatra méltó kitartással, türelemmel és lelkiismeretességgel. Szorgalmánál s örökös fürkészésre való hajlandóságánál fogva e nehéz földadat megoldására nálánál rátermettebb Dante-kutatót nem lehetett volna találni.

Külön följegyzésre méltó körülmény, hogy Fiammozzo munkájánál túlnyomólag az angol Moore által publikált Dante-szöveget, az úgynevezett *Oxford Dante*-t használta, mely tavaly jelent meg harmadik kiadásban. (*Tutte le opere di Dante Alighieri*. Nuovamente rivedute nel testo dal dr. E. Moore. Terza edizione. Oxford, 1904.) Általában az olasz kritikusok is elismerik, hogy ez most a legmegbízhatóbb kiadása, *vulgata moderna* ja, a Dante összes műveinek.

Fiammozza könyve a maga nemeiben szinte tökéletes és nélkülözhetetlen mindazoknak, kik Dantevel alaposan akarnak foglalkozni.

(Budapest.)

KÁPÓSI JÓZSEF.

Alexander Baumgartner S. J. Die französische Literatur. Erste bis vierte Auflage. (Geschichte der Weltliteratur. V.) Freiburg i. Br. 1905 Herder. 8-r. XVII, 747 l. Ára 12 M.

Baumgartner munkájának legfőbb érdekessége egyrészt a szerző egyéniségében, társadalmi állásából kifolyó fölfogásában, másrészt tárgyának belső mivoltában áll. Mint tükröződik vissza egy katolikus papnak, mi több egy jézustársasági atyának, tehát az orthodox theologia legmegbízhatóbb letéteményesének előadásában a francia irodalom történeti kifejlődése: azé a francia irodalomé, mely az új korban örökké a hit és hitetlenség egymásra tornyosuló hullámai között hanyódva, egyrészt a katolicizmus legnagyobb irodalmi díszeit, másrészt legádázabb s valljuk be legtehetségesebb ellenfeleit termette, oly kérdés, melyet közelebről megvizsgálunk nemcsak érdekes, hanem egyúttal szükséges is.

Ha valamely nemzet irodalmán — s azt hiszem a legtöbb meg-

határozás ebben csúcsosodik — mindazon írásművek összegét értjük, melyek a szellemi élet bármely ágában, akár eszmei tartalmuk, akár művészi formájuk, foglalatuk által legtökéletesebb, vagy legalább is többé-kevésbé tökéletes megtestesülései a nemzeti jellegnek s a kor lelkületének, akkor az irodalomtörténetírónak valóságos polyhistornak kellene lennie, hogy tárgyának minden jelentőségét fölismerhesse, értékét megállapíthassa. Innen van, hogy mindig új perspectivák nyílnak meg előttünk, valahányszor az irodalomtörténetésben a philologussal a természettudós, sociologus, orvos stb. párosul. Érdekességre és értékességre nézve nem utolsó ezek közt az az eset sem, a midőn az irodalom történetése egyúttal képzett theologus. A modern francia irodalom három legnagyobb stilművésze, Pascal, Bossuet, Chateaubriand, pl. theologiai műveltség nélkül a maga teljességében alig értékelhető. A középkori irodalmi emlékekről nem is szólunk: hiszen a vallásos érzés e tengerén a hittudomány iránytűje nélkül még csak nem is tájékozódhatunk. S mily érdekes világításban jelennek meg a theologia sajátos fényénél a vajudó XVI. század, a nyugodt méltóságú klasszicizmus kora, Voltairék aknamunkája az önnön bűneikből romlásnak indult társadalmi rend ellen, a forradalom irodalmi szempontból sivár és kietlen évei s a XIX. század váltakozó irányjai.

A milieu-elmélet és determinizmus hívei, miután a testi és lelki élet minden mezejéről szerencsésen kitessekélték a szabadság fogalmát, még mindig görcsösen ragaszkodnak a tárgyilagosság, pártatlan ítélőképesség phantomához a tudomány birodalmában, s megkövetelik az irodalomtörténetírótól, hogy az a maga emberi természetéből mintegy kivetkőzve, saját énjét megtagadva, igyekezzék megítélni az emberiség szellemi termését. Mi részünkről nem vagyunk ily következtelenek: sisyphusi munkát a tudóstól sem kívánunk s azt hisszük, hogy midőn egyik-másik művét különösen tárgyilagosságnak ítéljük, optikai csalódásnak vagyunk áldozatai: egyazon szemüvegen át nézzük a dolgokat, mint a szerző, eunyi az egész. Aligha van tehát jogunkban kárhoz-
tatni az oly írókat, a kik másként, más világításban látják a tényeket, mint jó magunk: a különböző világítási hatások, ha talán nem is adnak egyformán éles képet, sokszor egészen új, addig nem is sejtett tulajdonságokat váltanak ki a tárgyakból.

Baumgartner munkájában, mely ez elmélkedésekre alkalmat adott, mindenütt érezzük a szerző becsületes törekvését az iránt, hogy tőle telhetőleg igazságot szolgáltatasson a vele ellenkező táborban állóknak is. A tárgyalt írók stilsztikai készségét, szellemi tehetségük jó tulajdonságait mindig kiemeli: még akkor is, ha a keresztyén morál szempontjából el kell ítélnie munkásságukat. Mert mondanunk sem kell, Baumgartner nem híve a *l'art pour l'art* hangzatos szólamának, s teljes

mértékben fenntartja magának a jogot, hogy a költői műveket erkölcsi megbírálásában is részesítse.

Ez az igazságosságra való törekvés, melynél többet — a fentebb mondottak értelmében — szerzőnktől nem kívánhatunk, csupán ott lankad el, a hol mintegy a katholicizmus vitális érdekei látszanak veszélyben forogni. Calvinnal például, a ki az Institutiók 1541-iki francia átdolgozása révén a francia prózáírók között igen előkelő helyet biztosított magának, alig három sorban végez, és stilisztikai jelentőségét figyelmen kívül hagyva, csupán azt jegyzi meg főművéről, hogy «szigorú, kezerű és fanatikus vitairadalomnak vált kiinduló pontjává, mely merev ellentétben állt Rabelais irányával.» (261. l.). Renannal már jóval részletesebben (691—695. l.) foglalkozik szerzőnk, de a regényírók sorában, Quinet és Feydeau közé ékelve különben igen ügyesen megírt fejtegetését, melynek «orán «A keresztyénség kezdeté»-től a tudományos ujdonság érdemét is elvitatja s «Jézus életé»-ben a modern naturalistikus regény érzélgős előfutárját látja.

Viszont annál inkább kielégítenek azok a fejezetek, melyek a *par excellence* katholikus írók munkásságát fejtegetik. Irodalmi kézikönyvekben csak ritkán olvashatunk oly beható jellemzést akár De Maistre József gróf, akár Montalembert vagy Veuillot működéséről, mint Baumgartner munkájában, hogy csak a múlt század néhány jelentősebb nevét említsük.

A több mint hétszáz lapos, sűrű nyomású kötet beosztása különben a következő. Rövid, négy oldalra terjedő bevezetés után, mely a román nyelvek kialakulását, földrajzi és számbeli elterjedését vázolja s bibliographiai összeállítást ad a mű megírásához használt irodalomtörténeti kézikönyvekről és folyóiratokról,¹⁾ az első könyvben (5—242. l.) a középkor és korai renaissance irodalma van ismertetve. Különösen részletes az elbeszélő költészetéről szóló rész, mely tizenkét fejezetben, száznál több lapon tárgyalja a fennmaradt emlékeket. Azonban e rész csak terjengős, de különben nem elégti ki a magasabb igényeket. Szerző a *chanson de geste*k tárgyalásánál íveket tölt meg azzal, hogy L. Gautier csoportosítását követve, sorban elmondja vagy harmincz tartalmát. E különben igen ügyesen, élénk tollal megírt kivonatok tömkelegében, mely a híres *Bibliothèque bleue*t juttatja eszünkbe, szinte megelégedezik a szerző azon tudományos problémák fejtegetéséről, melyek a szakirodalomban fölmerültek, s a melyek sommás összefoglalása még a nagyközönség számára is több

¹⁾ A szövegkiadások és monographiák az egyes írók tárgyalása közben vannak felsorolva s gondos, a mai kutatás színvonalán álló tanulmányról tesznek tanúságot.

tanulást nyújtana, mint a tárgyi adatok e túltengése. Verselési technikájukról, eredetük kérdéséről, æsthetikai jelentőségükről igen vázlatosan emlékezik meg Baumgartner, a történeti eseményekhez való viszonyuk, műveltségtörténeti értékük pedig alig van érintve.

A második könyv (245—516. l.) 19 fejezete a francia klasszicizmus korszakát öleli föl a XVI. század renaissance mozgalmától a «nagy» forradalom véres napjaiig. E fejezetek túlnyomó többsége (IV—XIV.) természetesen a XVII. századdal foglalkozik, rendszeren műfajok szerint csoportosítva az anyagot. De a kiváló egyéniségeket, a kik mintegy megtestesülései koruk irodalma egy-egy ágának (Corneille, Molière), külön fejezetekben tárgyalja, s az ő jellemzésükhöz fűzi a kisebb írókra vonatkozó megjegyzéseit. Máskor viszont egy-egy társadalmi intézmény köré csoportosítja a vele kapcsolatos irodalmi jelenségeket, így pl. a IV. fejezet «A Rambouillet palota» czégre alatt nemcsak Voiture és Balzac reformját ismerteti a prózaírás terén, hanem egyúttal az idealista regény fejlődését is vázolja D'Urfétól Scudéry kisasszonyig. Itt jegyezzük meg, hogy a szerző, elég furcsán, meg sem emlékezik a század realista, helyesebben humoros regényíróiról: Sorelnek, Scarronnak, Furetièrenak még a nevével sem találkozunk, pedig ezek sok tekintetben előkészítették a talajt a francia regény első nagy mestere, Le Sage, számára. Találkozunk végül Baumgartner-nél a csoportosítás egy negyedik, az előzőknél kevésbé szerencsés módjával is, a midőn sokszor merőben ellentétes irányok képviselőit vonja egészen ötletszerűen egy kalap alá. Így kerültek össze Pascal, Malebranche és La Rochefoucauld; La Fontaine, La Bruyère és Fénelon: ez utóbbiak azért, mert ők az utolsó nagy klasszikusok.

Hasonló szempontok érvényesültek a harmadik könyv (519—735. l.) beosztásánál, mely tizenhat fejezetben ismerteti a XIX. század irodalmát. Baumgartner művének egy harmadát szánta e legújabb korszak ismertetésére s az mégis szinte kevésnek látszik. Ellentétes, folyton váltakozó irányokban, markáns egyéniségekben oly gazdag e korszak irodalma, hogy szerző gyakran neveknel és könyvezímeknél alig mond egyebet. Különösen áll ez az utolsó fejezetre, mely alig egy íven akarja jellemezni a harmadik köztársaság irodalmi áramlatait; de a szerző nagyszabású, széles ecsetvonásokkal festett freskó helyett, apró részlettanulmányokkal, sokszor szinte alakatlan vázlatokkal szolgál.

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK

1903/1904.

10. Szabó Ignác dr.: Bánkban mint férj. (Kecskeméti kath. főgymn. 1—15. l.) — Mint a végén álló jegyzetben olvassuk, ez értekezés írójának célja nem annyira az eredetiségre törekvés — nehéz is volna, de megokolatlan is oly alapos fejtegetések után (Gyulai, Beöthy, Arany, Rákosi stb.), melyek egyszer s mindenkorra kijelöltek helyét legkiválóbb tragédiánknak — mint az volt, hogy kiemelve magának a tragédiának meséje alapján Bánkban jellemének egyik fővonását, mely katastrophája előidézésében nagyfontosságú. Mielőtt azonban ezt teszi, mielőtt vázolja Bánk viszonyát családjához s mielőtt egyáltalában bemutatja mint férjet, a tragikum lényegéről szól, nézetünk szerint jórészt feleslegesen, mert annak elmélete legkiválóbb esztétikusaink rendszerében már kellően kikristályosodott, de megannyival inkább is mellőzhető lett volna, mivel Bánkban tragikumának elemzése közben alkalmasabban elmondhatott volna egyet-mást arra vonatkozólag. Szerinte különben Bánk tragikumának és bukásának alapja nem pusztán a felségsértés és bosszú, hanem a bosszúérzetbe fulladt szerelem, a mely tekintetben már teljesen a Rákosi felfogásához csatlakozik, de a mire nézve talán nem is indokolt a motívumok ilyen szétválasztása, minthogy szerelmében megcsalatra és családi boldogságának feladásáért áll bosszút Bánkban, s lesz a királyné meggyilkolásával felségsértő. A mi különben értekezőnk szempontját, a főpathosnak — a megsértett férj bosszújának felépülését — illeti, világosan és áttekinthetőleg állítja egybe a tragédia fejlődésének egyes mozzanatait, melyek megmagyarázzák Bánkbannak viszonyát és kapcsolatát családjához. A korszakosság férj és nő között nem volt akadály a boldogságuknak, habár e körülmény mégis óvatossá tette az idősebb férjet, s e körülmény indokolta tette azt is, hogy a szép ifjú nőt elvonja az udvar kísértésre készítő alkalmaitól. Ezért enged csak a királyné unszolásának. De a lappangó szerelemföltés mégis kitör belőle, és pedig akkor, midőn országosi útjából váratlanul visszatérve tanúja az ismert jelenetnek Ottó és Melinda között, s még inkább azok után, a mik a sötétben olázkodók tanyáján történnek. De ekkor még nem foglya egészen a feltékenység gyötrelmeinek, minthogy egyáltalában jelleme is a reá szakadó csapások sulya alatt csak fokozatosan alakul át, úgy hogy a magánember sérelmein még mindig győzedelmeskedik a jó hazafi és alattvaló hűsége és loyaltása. Azonban a hír, hogy neje ellen merénylet készül, kelte viharát ismét felkorbácsolja s az előbb helyreállott egyensúlyt egyszerre annyira megbillenti, hogy annak visszaállítására már nem lehet többé gondolni. Hisz most már nem bízik nevében s nem állja megátközni fiát. Feldúlt szerelme, családi boldogsága megsemmisítésének szívéig ható fájdalma nagy felindulások és haborgó szenvedélyek közt hullámozgatják lelkét. Nevének elejtett szavaiból gyanút fog szíve a királyné ellen, a kinek meggyilkolására irányuló elhatározása rohamosan alakul ki. Annyira, hogy már a tett nyomában járó következmények eshető-

segeit is latolgatja: gondoskodik családja biztonságba helyezésétől. S ebben a ténykedésében — helyén mutat rá Szabó — ismét csak a gyermekét, családját szerető atyára, valamint a nejeről való érzékeny búcsúban a gyöngéd hitvesi szeretetre ismerünk. És ugyane szerető apa és hitves áll előttünk bukásában, megrendítő megsemmisülésében, midőn az erkölcsi érzés és sebzett becsület kényszere folytán végrehajtott megtorlás után neje holtteste, családi boldogságának mérhetetlen pusztulása felett fiára gondol.

(Gyöngyös.)

MAJOR KÁROLY.

11. Both Antal: A görög himnuszokról. (Balassa-Gyarmati áll. főgimn. 3—35. l.) A dolgozat, mely (helyesen) «összeállítójának» vallja Both A.-t, minden igény nélkül lép fel. A himnusról mint műfajról beszél, majd a mythikus és nem mythikus himnusköltőkről, újra a himnusról mint műfajról, végre a homerosi és kallimachosi himnuszokról. Az egészet egy kis irodalmi repertorium zárja le.

Nem minden himnusról tud, nem pl. az újabb fölfedezett himnuszokról, nem a Christ-től (4. kiad. 528. l.) említett himnusköltők énekeiről, nem a szent atyák himnusairól. Fő forrásai az 1786-ból való *Snedorf* és *Schwalb* értekezése 1852-ből, a mellett Baumeister kiadása, a Pape-féle szótár, Christ, Susemihl és Croiset irodalomtörténeti munkái s egy-két monographia, mint az Abelé, Hollanderé s a Christenséné. Hogy mi mindent nem ismer, arról jobb hallgatni. De hogy forrásait hogyan használta fel, azt mégis szóvá kell tenni, ha csak egy-két példán bemutatva is; a 29. l.-on meghatározza Susemihl alapján a kallimachosi himnuszok korát; Susemihl igen szépen választja széjjel a Richter és Brinker nézeteit a Rannow-étól, B. azt nem teszi, hanem egy kalap alá foglalja s a Maass-ét úgy csapja hozzá, hogy az ember nem tudja, a *Rannow* véleményét fogadja-e el *Maass* vagy a *Richter*ét; a kallimachosi (3.) Artemis-himnusz szerint *Kaibel* 277 utánból valónak mondja; de *Susemihl*-ből megtudhatta volna, hogy *Kaibel* a 6. és 3. himnusz tartja legrégebbinek: következőleg az I. nem eshetik 280-ra, a II. nem 283-ra; vagy ha ezt *Kaibel* tagadja, miért fogadjuk el nézetét a III. himnusznál s mért mellőzzük nézetét hallgatással az I. és II. himnusz korának a meghatározásánál? — De forrásai részben elavultak is; példa rá az, mit a dithyrambusról tud, mely szerint «dis thyras ameibon.» *Wilamowitz* (Eur. Herakles I. 63. l.) ezt írja: «Wir wissen ja wol so viel mit sicherheit, dass der dithyrambos dem wortsinne nach nur einen göttlichen d. h. besonders schönen oder erfreulichen *θύραμβος* bedeutet; *θύραμβος* oder auch *θρίαμβος* ist der appellativname eines gesanges oder tanzes, den wir so wenig zu deuten vermögen, wie *θύραμβος* oder *ταμβος*.»

Vannak határozottan képtelen állításai. Pld. a 9. l.-on «(Orpheus és Musaeus) számos költeményeiket a templomokban őrizték, pl. Délosban és bár a 11—13. századok közt, a hősök korában megfeledeztek róluk, mindazonáltal a későbbiek felkutatták töredékeiket s főként a Pisztratidák rendelkezése folytán Onomakritos szorgalma sokat megmentett az utókornak.» — U. e lap szerint Kalliope múzsa Hadrianus korából való, himnusát Dionysios szerzette (melyik a sok közül?). — A 11. lap szerint Cerest (!) Athenæusnál Jouláuak is

hívták «a szlávoknál e ma is divatos leány néven.» Én úgy tudom, hogy *Ἰουλιό*-nak; egyebekről nem beszélek. — A delphi hymnusokat «a falak feliratai között találták (10. l.)»; «in Atheniensium thesauro» mondja kiadójuk «Carolus Janus», kit Both talán beczéző néven Karl János-nak keresztelt el. — Hogy «az Aeneus házából származó fejedelmek dinasztíája» a peloponnesosi háborúig hol uralkodott, azt a 18. lapból nem tudtam kivenni. Both laconice azt mondja «ott.» — *Anne Lefèvre Ducier*-t Tanneguy Lefèvre [Tanaquil Faber] leányát két helyen is Fabri Annának nevezi. A latinban mondhatjuk «Anna Fabri», a magyarban Fabri Anná-t nem. — A görög istenek vegyesen Zeus, Jupiter (sic!), Neptun, Diana, Artemis, Venus, Mercurius néven fordulnak elő. — Alkaios 610 körül virágzik, Sappho 568 után; hát olyan vén volt a mi jó pajzsvetőnk, mikor *ἰόπιλοξ' ἄγρα μελιχόμευδε Σύμφοι*-t kiált? — A homerosi hymnusok kéziratának száma szerinte 20; van 1886 óta már több! — Ennyit úgy kutya-futtában jegyeztünk ki. A sajtóhibák tekintélyes számmal vannak; a stilus gyenge.

(Budapest.)

SZABÓ FERENCZ.

12. Saskó Sámuel: Haller János «Példabeszédek» című művének nyelve. (Szarvasi ág. hitv. ev. főgimnázium. 5—88. l.) — Szerző csak a Hármas Istória középső részének, a Példabeszédek könyvének nyelvét akarja ismertetni, de ezen munka nyelvi sajátságait teljesen kívánja földolgozni. E tanulmány első részének veszi a szókincset, azután következnek a hangtan, szótan és mondatlan, de «a munka fárasztó volta és helyszűke miatt» itt csak a szókincset adja. Ez a rész tehát szótár akar lenni, mely az alak és jelentés tekintetében a mai használattól eltérő szavakat gyűjtse össze. Először közli az idegen szavakat, majd a szóalakokat beszédrészek szerint, de kihagyja a számneveket, révmásokat, névutókat és kötőszókat, «mint-hogy ezek a mondatlani részben a szó- és mondatkötésnél úgy is bővebb tárgyalást igényelnek». Ezek után következnek a szólásmódok és végül a példabeszédek és közmondások.

A ki szerző munkáját sohasem olvasta is, első tekintetre látni fogja az itt föltüntetett vázlatból, hogy a szóanyag ilyen fölosztása helytelen. Szerző előtt munkája megírásánál kétféle cél lebeghetett: vagy szótárt akart adni, vagy pedig a szókincset nyelvtani jelentősége szerint csoportosítani. Előbbi esetben tanácsosabb lett volna a szókincset alfabetikus sorrendben, a Ny. Sz. beosztásának megfelelően összegyűjteni. Fölosztása azonban arra enged következtetni, hogy nem pusztán szótárt kíván nyújtani, hanem nyelvtant is. Ezen szempontból tekintve műve a kezdetleges kívánalmaknak sem tehet eleget. Külömben eljárásának helytelenségét maga a szerző is érzi, midőn a szótárban mellőzi a számneveket, névmásokat, névutókat és kötőszókat, és a mondatlanban kívánja tárgyalni. Ugyan ilyen joggal mellőzhetne volna a többi beszédrészeket is, a főneveket, igéket és mellékneveket, mert hiszen ezeknek is más helyen, még pedig a szótanban, főleg annak jelentéstani részében kell szerepelniük. Sőt a szótanba tartoznak a számnevek és a többi kihagyott beszédrész is, és nem egyedül a mondatlanba. Itt mondatlani szerepük érvényesül, ott mint beszédrészek szerepelnek. A szótárnak azonban nem lehet mostoha

gyermeke egy beszédrész sem, akár főnév, akár névmás az. Mindezen hibák onnan származnak, hogy szerző ezen részt közzétette, mielőtt a nyelvtant elkészítette, vagy abba belefogott volna.

Még csodálatosabb, sőt mosolyt keltő dolgokat találunk a fölosztásnak további részletezésénél. Beszél olyan igékről, «melyeknek eredeti értelmét igekötők módosítják»; a melléknevek között «sajátosabb értelműek»-ről; a melléknévi igenevek között a «szokatlanok»-ról. Az összegyűjtött anyag földolgozása általában megbízható, persze kisebb-nagyobb tévedés azért van benne, és legnagyobb érdeme, hogy dicséretre méltó pontossággal hasonlítja össze szótárát a Ny. Sz. adataival, és az itt hiányzókat megjelöli.

Az egész dolgozat azt a benyomást teszi, hogy szerző minden előtanulmány nélkül fogott munkájába. Forrásmunkái között a Ny. Sz.-on kívül más nyelvészeti művet, vagy hasonló irányú nyelvészeti dolgozatot nem említi, és mi el is hisszük, hogy nem használt, legfeljebb egy kis iskolai grammatikát, honnan a fölosztás címzésőit vette. Így szerző munkája nem is állhat a nyelvtudomány mai színvonalán és szorgalmasan, pontos lelkiismeretességgel kiírt szóhalmaznál egyébként nem tekinthető.

(Fehértemplom.)

KAUSCH MIHÁLY.

VEGYESEK.

— Bürger és Kästner epigrammái hazai emlékalbumban. A késmárki ev. lyceum birtokában van egy kis nyolczadrétű emlékalbum, a mely az Asbóth-család ajándéka folytán került az intézet gazdag könyvtárába. A külön lapokból álló album első tulajdonosa Asbóth János volt, a ki 1768-ban született Nemes-Csón, Vas megyében, hol atyja ág. ev. lelkész volt. (Ugyanott született 1724-ben ugyancsak lelkész atyától Gieseke német költő is, kit a Brümmer-féle «Dichterlexikon» [Reclam U. B.] még mindig «eigentlich Köszeghi»-nek mond.) Asbóth tanulmányait Sopronban és a göttingeni egyetemen végezte; az utóbbi helyen 25 aranyat nyert egy pályakérdés sikeres megoldásáért. Hazajövet előbb Lőcsén, majd Késmárkon vállalt tanári állást. 1801-ben Festetics György gróf meghívta tanárnak a keszthelyi Georgikonba, 1806-ban megtette őt jószágai kormányzójának is. Később jó állást nyert a Ferencz-csatorna-Társaságnál, 1820-ban ő lett a bácsmegyei koronauradalom kormányzója s ott működött haláláig. Több tudós társaság tagja volt, latin ódái, beszédei és értekezései nyomtatásban is megjelentek. Lajos fia a szabadságharcz kitűnő katonája, másik fia: Sándor az éjszakamerikai Uniót szolgálta a déli államok ellen, a polgárháború után Florida állam katonai kormányzója, majd pedig Buenos-Ayresben követ volt.

Az említett emlékalbum Asbóth János göttingeni diákkorából származik s nemes tanuságot tesz az akkori egyetem magas színvonaláról, továbbá a tanárok s tanítványok közt levő barátságos viszonyról. Göttingenben

akkor, 1791-ben, a tudomány és irodalom számos kitűnősége tanárkodott. Ezek közül megörökítették nevüket az emlékalumban latin mondásokkal a következők: *Feder János György*, a filozófia tanára, a ki Wolf eudaimonistikus erkölcsstanának híve s Kant bölcséletének ádáz ellensége volt; *Schlözer Ágoston Lajos*, a politika tanára, híres történész; *Heyne Keresztély Gottlieb*, nagy philologus és archæologus, a ki félszázadig tanított az egyetemen, a ki *Voss* is befolyásolta — bár utóbbi később tagadta e hatást s tollharczba bocsátkozott régi tanárával; *Lichtenberg*, a híres satirikus, a mysticismus, a Sturm és Drang, valamint Lavater kigúnyolója ezeket írja:

Innatum est cunctis sublimia plurima scire,
Utque scias, brevis est regula: Scire velis.

Az emlékalumban több irodalomtörténeti névre bukkanunk; egy Seckendorf báró nevére, kinek családja több író adott a németeknek. Legnevezetesebb az emlékalumban két nagy kincs: Kästner és Bürger saját kézírású apró versikéi. *Kästner Ábrahám*, a XVIII. sz. leghíresebb epigrammatikusa, a következőket írja 1791. okt. 12-én Asbóth könyvébe

Wir, deren Blick nicht in die Ferne reicht,
Verstehn es nie, was uns're Bitte wagt,
Mit einer Huld, die seiner Weisheit gleicht,
Verzeiht sie Gott, auch wenn er sie versagt.

Des Herrn Besitzers Andenken
sich zu empfehlen
Abraham Gotthold Kästner.

Götting.
12 Octob. 1791.

Bürger Gottfried Ágost a következőt írta:

Meister Katechismus

Nur diesz gebeut die Kunst dem Meister für und für:

Zuvor versteh Dich selbst und dann gefalle Dir.

Göttingen f. 14. Octobr. 1791.

Gottfried August Bürger.

Bürger e kis verse *Sauer Ágost* szerint (Kürschner's Nationalliteratur) 1798-ban jelent meg először; mint az Asbóth-féle albumból látjuk, már 1791-ben is meg volt írva. Az egyes albumlapokon tört oszlopok, urnák, allegorikus alakok láthatók aczélmetszetekben.

(Pécs.)

LÁM FRIGYES.

— Barcsay verse Báróczy neve alatt. Arany János Orczy Lőrinczről szóló irodalmi tanulmányában figyelmezteti a jövő irodalomtörténészeit, kik a «Két nagyságos elmének költeményes szüleményeit» valamikor rendezni fogják, hogy a tévedésből Orczyéi közé került Barcsay-verset (222. l.) annak idején juttassák vissza szerzőjének. Ez az intés nagyon helyén való az elegans poeta egy másik versére vonatkozólag is, mely majd a Báróczy, majd meg a Barcsay neve alatt szerepel.

A vers *Barátainhoz* czímen először 1777-ben jelent meg, Bécsben, a Bessenyei György Társasága czímű könyv 67—68. lapjain. Kiadója itt

ezt a jegyzetet írta hozzá: «Báróczi Sándor, ki Kasszandrával, az erkölcsi Mesék és Leveleknek nyelvünkbe való kiadásával magyarságát halhatatlanná tette, itt barátihoz versben szól. Nem igazollya, hogy a' Nagyok testeket értzbe, világos kövel kirakott vermekbe temetik, 's azért szóllítja meg barátit, hogy ha lelke testétől el-válván, örökké valósággra mégyen, tetemeit egy árnyékos, kies völgybe, valamely híves tölgyfa árnyékába temessék, had' változzanak hamvai ott virágokká, hol a Zéfrustól tsendesen lebegtetve tsókoltassanak.» Ez a jegyzet minden kétséget kizáró hangon tulajdonítja Báróczynak a költeményt, pedig mint látni fogjuk, épen nem olyan bizonyos, hogy ő írta. — Kazinczy egy barátja, Kiss Sámuel, a ki személyesen is ismerte Kasszandra fordítóját, 1813. junius 6-án kelt levelében szintén úgy ír a versről, mint a Báróczy tulajdonáról, sőt még bizonyos jellemző erőt is tulajdonít neki a híres fordító egyéniségét illetőleg (L. Kaz. Lev. X. 430. l.); a mi főleg akkor tűnik fel egy kissé különösnek, ha tudjuk, hogy Révai Miklós már 1789-ben a Barcsay versei közé sorozva közli e verset Orczy és Barcsay költeményeinek együttes kiadásában. Itt a czíme: *A' Magyar Marmontel Hoca' kívánkozik temetkezni.* Valószínű, hogy Kiss Sámuel nem nagyon forgatta Révai kiadását, vagy legalább nem nagy figyelemmel, mert lehetetlen, hogy ez esetben is olyan határozottsággal, bővebb indokolás nélkül emlegette volna a verset Báróczy darabjaként.

Toldy Ferencz a «Két nagyságos elmé»-re támaszkodva, más felírással ugyan, de már a Barcsay neve alatt adta ki a Handbuch der ungarischen Poesie-ben (Pesth, 1828. I. 158. l.). Meg is rója érte Kazinczy 1827. aug. 29-én, Újhelyről írt levelében. (L. Lev. Kisf. Károlylyal, Pest. 1860. 109. l.) Azt mondja itt a szent öreg, hogy már a theosophiai idea is (A por ezerféle formákba változik etc.), mit a költemény kifejez, a Báróczy szerzőségére utal, de ha ezt nem találja elég erős érvnek Toldy, nézzen utána a Bessenyei György Társasága czimű könyvben s akkor bizonyára be fogja látni, hogy helytelenül jelölte meg a szerző nevét. Végül arra kéri, hogy ha meggyőződött a tévedésről, a második kötetben közölje majd a helyreigazítást. Toldy azonban erősen meg volt győződve a maga igazáról és nem tett eleget ősz barátja kérésének.

Pedig nem ártott volna egy erősítő adattal támogatni a szerzőséget, mert ez által kikerülhető lett volna a későbbi félreértések egész sorozata. Legtöbben ugyanis megbizva a Bessenyei György Társasága czinű gyűjtemény kiadójának jegyzetében, továbbra is (még ma is) Báróczy neve alatt idézik a Barcsay versét. Az egymástól eltérő adatok ezen ellenmondása tette szükségessé az eredeti kézirat felkutatását, a mi Berkeszi Istvánnak a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban (XXI. k.) olvasható czikke alapján nem is volt nehéz feladat. A báró Radvánszky-család zólyomradványi levéltárában ugyanis Barcsaynak Radvánszky Jánossal váltott levelei egyikében megtaláljuk a vitás verset is, még pedig olyan bevezető és záró sorok kíséretében, melyek kétségtelenné teszik a szerzőséget. Az idetartozó levél 1772. aug. 22-dikén kelt Komjátiban, s minket érdeklő része így hangzik: «Öregbik Auersperg Hertzeg és Feld marschal Lienden halálakon feküsznek.

Én nem régen ezen szomorú igazságról gondolkozván Barátimnak ezt a Testamentumot tettem: (következik a vers.)

Minap ezen Testamentumot egy barátomnak küldvén kedvesen vette 's rendelésemet helyben hadta, azért néked is kívántam tudnodra adni reménlvén hogy ha azon említett rosát meg fogod csokolni téged is elfog a titkos szomorúság.*

Idézetünkéből a verses részt megelőző és követő sorok tanúsága szerint a vitás darab szerzője Barcsay Ábrahám, ki még 1772-ben küldte meg e versét egy barátjának. Bizonyosnak vehető, hogy e jó barát nem más, mint Báróczy Sándor: Marmontel fordítója. Erre mutat a versnek a Révai kiadásából kiírt czíme, továbbá az a köz tudomásu baráti viszony, mely a két testőríró között fennállott. Hogyan került a költemény, mind a két férfiú életében helytelen jelzéssel a nyilvánosság elé, azt bajos volna megállapítani. Minthogy nem is túlságosan fontos, elégedjünk meg egyelőre annak hangsúlyozásával, a mi a mondottak alapján bizonyos, t. i. hogy az említett vers szerzője: Barcsay Ábrahám.

(Sajókaza.)

BAROS GYULA.

— Bossuet emlékezete. Párizsban a mult év novemberében fedezték föl azt a házat, a hol Bossuet, a világhírű szónok, meghalt 1704 április 12-én. Párizs város tanácsa a nov. 23-iki ülésen vette tudomásúl ezt az öröndetes tényt s határozta, hogy a nevezetes házat emléktáblával fogja megjelölni. A kegyelet adója úgy is csak azért késett ily sokáig, mert nem ismerték e ház pontos helyét. Régebben úgy tudták, hogy Bossuet az Estaing-házban halt meg, a Neuve-Sainte-Anne-utczában, melynek az a része ma már nincs meg. E felfogás téves voltát most Levesque, a jeles kutató, mutatta ki. Megtalálta az igazi házat s a párizsi fölirati bizottság (le comité des inscriptions parisiennes) elfogadta kétségtelen bizonyítékait. Ma tehát már történeti hitelességgel tudjuk, hogy az a ház, melyben Bossuet meghalt, a Sainte-Anne-utczában van, száma 46. Levesque először is megkereste azt a házbér-szerződést, mely Bossuet aláírását (*† J. Benigne, *E. de Meaux**) viseli s mely még nem elég világos. Mindössze annyi van benne, hogy «une grande maison à porte cochère, appartenant au dit sieur de Langlée, sise rue Sainte-Anne, à présent occupée par M. Lhuillier, secrétaire du roi», mert, mint Bossuet mondta a jegyzőnek, a részletesebb megjelölés fölösleges (*plus ample déclaration n'être pas nécessaire a faire*), mivel a házat jól szemügyre vette s így fölismeri, tudja, hol van (*bien savoir et connoître la maison pour l'avoir vue et visitée*). A nagy főpap bizonyára nem tudta, hogy ebben a házban fog meghalni s még kevésbbé láthatta előre, hogy ha nem nevezi meg közvetlen szomszédait, épen két századig tartja tévedésben az irodalomtörténészeket. A gyér adatok halmazából végre rájöttott Levesque, hogy ez a «sieur Langlée» ugyanaz a «sieur Langlois», a ki a királyi telekkönyvben mint a Lhuilliertől bérelt ház tulajdonosa szerepel. Ez a negyedik ház, jobbra, a Neuve-des-Petits-Champs-utczától számítva. Lhuil-

lier, mint főbérlő s mint Saint-Anne-utczai lakos, szintén be van írva az Almanach Royalba.

Ez a ház — melyet Villequier-háznak is neveztek — szerencsére nem sokat változott azóta. Földszintjét boltta alakították át s most kereskedők jönnek-mennek ott, a hol egykor pénzemberek, főurak és főpapok éltek. Még áll a tekintélyes és széles kapu, mely alatt egy évig járt be Meauxból Párizsba az agg püspök, «a dauphin egykori nevelője s a bourgognei hercegnő első alamiznaosztója», könyvekkel rakott, rozszant hintóján. A hintó megállt az udvaron és a főpap, balra fordulva, fölment a lépcsőn, mely szintén megvan ma is. Az első emeletre érve, vagy hálógvá dolgozószobájába ment. Levesque fölismerte a dolgozószobát, mely megőrizte tisztas, ódon jellegét. A sarokban van az ablak, művészies erkélylyel, a hol épen elfér egy karosszék s a hol bizonyára sokat időzött a püspök, mikor beszédeit fogalmazta. Itt nem változott semmi, a szomszédos szobában sem, a mely — minden valószínűség szerint — a hálószoza volt, s a melyben 1702 júliusának egyik szombatján aludt Bossuet először; majd visszatért Meauxba és az őszszel ismét Párizsba ment, a honnan nem is mozdult többet ki, egyrészt sürgős tennivalói, másrészt megrendült egészségi állapota miatt.

Közel volt hozzá a könyvtára, mely a második emeletet foglalta el s melynek igen gazdag voltáról a ránk maradt jegyzék tanuskodik. Nehány példányt meg is találtak; ezek legkedvesebb könyvei voltak, melyeket ágyában olvasott és sűrűn ellátott széljegyzetekkel. Mert ez a nagy szónok, a ki olyan pompásan tudott rögtönözni, semmit sem bízott a véletlenre, minden idézete pontos szövegen alapult.

Titkárja, Ledieu, megírta napról-napra mesterének életét. E naplót olvasva, könnyen elképzelhetjük, milyen életet folytathatott Bossuet e 4000 livreért, hat esztendőre bérelt házban, a hová csak azért költözött, hogy ott meghaljon. Unokaöcscsei és nővére környezetében, néhány nagyobb műve befejezésén dolgozott és számos tisztelőjének látogatását fogadta. Ereje már hanyatlott: de igyekezett magát edzeni, s ezért gyakran sétált vagy a szomszédos Coislin-ház kertjében vagy a Tuileries parkban. Ez volt legkedvesebb szórakozása. Mikor baja az ágyhoz láncozta, szelleme akkor is ép maradt és testi gyöngesége nem gátolta meg szabad szárnyalásában. Szilárd, őszinte hit tartotta fönn szenvedései, agóniája közepett, és vége, melynek annyi csodálatos részletét tudjuk, épületes volt és méltó életéhez. Április 12-én szombaton, kevéssel hajnali fél öt óra előtt következett be halála.

Abban a házban, a hol ez a történelmi nevezetességű végső óra ütött, abban a hálósobában, a hol a püspök kiszenvedett, abban a dolgozószobában, a hol utolsó látogatóit fogadta és beszédeinek utolsó sorait mondta tollba, ma egy kereskedő vezetí virágzó kalapos üzletét.

A ház a Sociéte des Immeubles de France tulajdona; a társaság gondnoka, Philippon M. készséggel nyitott teret Levesque kutatásainak. A Sainte-Anne-utcza 46. számú házát tehát nemsokára hivatalosan fölavatják, ugyanakkor, midőn Dijon városa is Le Nordez érsek buzgalmá-

ból, fényes emlékekkel készül leróni hálás kegyeletét a népek és királyok nagy szónoka iránt.

(Párizs.)

SZABÓ KÁROLY.

— Kazinczy Ferencz: Keresztes Bálint Kedveséhez Tornai Margithoz, a szent Földről cz. költeménye. A költemény keletkezésének idejére nézve némi eltérést találunk Kazinczy saját tudósításai között. A vers először az Orpheusban jelent meg a következő megjegyzéssel: «Kassán, Septemb. 24-dik 1789.» A Heliconi Virágokban már pár napi eltérést találunk: «Kassán Mérték-hav. 27 d. 1789.» Abafi Lajos az Orpheus tudósítását fogadja el hitelesnek: «Készült Kassán, 1789. szept. 24-én.»¹⁾

A költemény keletkezésére vonatkozó adatokat a Levelezések alapján a következőkben állítom össze:

A költemény alapgondolata Kazinczy lelkében már 1789. márcz. 13-án Egerből Kassára való utazása alkalmával támadt. Keletkezéséről, tárgyáról Kazinczy ekkép tudósítja Rádayt: «Tegnap a' szekeremen egy Mimer lied írásához fogtam. Az ideám benne ez: Jerusálemi András idejkor egy Magyar Keresztúr, (az én ideám szerint a' Keresztúr Templárius) a' szent Földön sopánkodik itt hagyott kedvese után. A' Tónus, expressio, és poetikai képeknek simplexeknek kellvén lenni, én gerlitzét, kis kertet (azaz virágos kertet), pártát, guzsllyot akarok benne emlegetni. — De négy óra alatt sem tudtam 2 strophátskánál tovább menni. Ez az:

Fekete szemü szép Menyetske!
Repülhetnék tsak mint a' fetske,
Még ma szállnék, szemed láttára,
Ablakod' rostélyozatjára,

'S addig dúdólnám énekemet,
Míg, meg-szánván esdeklésemet,
Kis kamarádba bé-fogadnál,
'S öledben nyugvó-helyet adnál.

A vers a «Horváth Ádámmal szóló episztola» közé ékelve jelent meg az Orpheusban. Minthogy Kazinczy régies helyesírással s barátságosul (fractur) közölte a verset, sokan valóságos régi dalnak tartották a költeményt:

Fekete szemeu szeep Heölgiechke!
Röpeülhetnéc chac mint a' fechke,
Meeg ma zallané szemed láttára
Ablakod rosteelyozattiára.²⁾

Az érdeklődést, melylyel a kortársak a verset kísérték, legjobban mutatja Földi Jánosnak 1792. aug. 10. Kazinczyhoz intézett levele: «... még sem tudok annyit ez Énekről, a' mennyit tudni kívánnék. és tudnom kellene is, mert mások tőlem tudakozzák. Bévezetését, 's bérekesz-

¹⁾ Kazinczy Ferencz összes munkái. I. kötet 176. l.

²⁾ A Heliconi Virágokban megjelent szöveg szerint.

tését, látom, Te írtad Horváthhoz; de a' Dal, *Fekete szemű* stb. Mitsoda munka lehet? igazán Keresztes Bálinté e? az András király idejében íródott e igazán? Hogy és hol tartódott meg? ki hozta világhosszra? vagy tsupa költemény? ki költeménye? 's a' tb. Ezek 's még több illy kérdések, mind olyanok, mellyeket ezeknek első tekintetével kívánna tudni a' szemes és ítélő olvasó, és a' mellyekről hogy már kétszeri kiadásodban semmit nem jelentettél, megbocsáthatatlanul vétettél, a' mostaniakat kételkedésbe hoztad, a' következendőkét hibába fogod ejteni. Én ottan Inductiódat sem szeretem. Ha az a' Régiségnek olly drága maradványa volna: kár volt ezzel az új Inductióval meg motskolni.

E költemény volt annak idején Kazinczynak legismertebb s legkedveltebb verse. Nem elmékedik szokása szerint, nem keresi a mesterkélty kitételeket, hanem egyszerű, világos nyelven festi a gyöngéd szerelmet. Nem törekszik tömötségre, kerüli a szokatlant s homályost, melyben máskor a hatás alapját vélte feltalálni. Az a finomság, mely a költemény minden során átvonul, a kor legsikerültebb lírai termékei közé sorozzák a verset.

(Lőcse.)

CZEIZEL JÁNOS.

— Br. Apor Péter: Syntagma mortuorum-jához. Apor versben írt Syntagmáját *Szádeczky Lajos* nagybecsű kiadványából (Br. Apor Péter verses művei és levelei. Akadémia. 1903. I. k. 112—164. l.) már ismerjük. «Az kegyes olvasóhoz» szóló előszavában maga Apor mondja el, hogyan állította össze Syntagmáját. «Ezen jelen való 1742. esztendőben is akarván öregségemben mulatságot magamnak szerezni, sok Historiákból s kézírásokból és hallásból esszeszedém azoknak neveket, tisztségeket és haláloknak neveit, az kik az én születésem előtt meghaltanak». Apor tehát semmiféle forrást sem nevez meg; *Benkő József* feljegyzései alapján azonban valószínűséggel rámutathatunk egy ilyen, Aportól felhasznált forrásra. *Benkő* feljegyzése ugyanis (Hon és Külföld, szerk. Szilágyi Ferencz. 1842. 46. sz. 184. l.) így hangzik: «Göncz-Ruszkai *Kornis Sigmond* úr munkáji, mely is áll sok úri s nemes neveknek élészámlálásából és megírásából, kik hol estek-el táboron, vagy egyéb halállal, Básta s Mihály vajda idejekben és azon időtájatt. Becsületet érdemlő írás. Nálam az vagyon, melyet néhai altorjai *Apor Istrán* kincstartó s tanácsur maga számára az eredetiből iratott le. Kornis Sigmond volt szentelt vitéz, Bihar vármegyei főispán és háromszéki főkapitány». Kornisról tudjuk, hogy gr. Kálnoky Sámuel után 1713-ban erdélyi gubernator lett, meghalt 1731. decz. 15-én. (Benkő: Transsilvania. I. p. 15. és 23.) Apor Pétert nagybátyja Apor István neveltette; Péter lett főörököse, kit István ez által gazdag emberré tett s a kinek szerencséje megalapítását és emelkedését köszönhetette. (V. ö. Szádeczky kiad. I. XIX. l.)

(Dés.)

LUKINICH IMRE.

RIMAY JÁNOS.

A régi magyar költők között alig van egy is, a kinek írói hírneve korában oly általánosan elismert lett volna, mint a Rimay Jánosé.¹⁾ Az ország előkelő emberei közül többen, mint Rákóczy György, Esterházy Pál, Rádai András, Ferenczy Lőrincz, Reöty Orbán, Madách Gáspár stb. igyekeznek munkáit a költő életében és halála után megszerezni, hogy bennök lelki gyönyörűséget találjanak. Számos adat szól a mellett, hogy Rimayt a magyarság és magyar nyelv egyik fő oszlopának tartották s mind istenes énekeit, mind tanító verseit másolgatták. Halála után pedig mint valamely féltett kincset őrizték műveit, a melyeket összeszedgetni s közkézre bocsátani törekedtek. «Akarnám — írja Rimaynak egyik névtelen tisztelője Madách Gáspárhoz, a költő közeli rokonához — ha kegyelmed az mi szegény, Istenben elnyugodt Rimay János atyánkfíának néminémű jó híre, neve s

¹⁾ *Rimay János munkái. A Radvánszky- és a Sajókazai codexek szövege szerint kiadja B. Radvánszky Béla.* Budapest, a M. Tud. Akadémia kiadása, 1904. 8-r. 2, VIII, 380, 113 l. — E kiadás fölötte értékes és becses, nemcsak azért, mert Rimay János műveinek legteljesebb kiadása, hanem azért is, mert némileg új oldalról ismerteti meg velünk a költőt. E mellett figyelemmel van az eddigi kiadásokra; Rimaynak több, közönségesen ismert művében akárhány helyet kijavít, érthetővé tesz. Általában dicsérhetjük azt a gondosságot, a melylyel az egész kiadás készült. Csak egy nagy hiányát vettük észre. Szerettük volna, ha a ritkább vagy nehezebben érthető szókat nyelvi szempontból is megmagyarázta volna a tudós kiadó s ezeknek a névmutatóját is a kötethez csatolta volna. A függelék, a mely Balassa B. és Rimay J. istenes énekeinek bibliographiáját tartalmazza Dézsi Lajos összeállításában, szintén nagybecsű; a két költő különböző kiadásait, műveik összekeverését s megint szétválasztását számos új adattal világítja meg az első bártfai kiadástól (1632—5) kezdve, a melynek egyetlen példányát sem ismerjük, egészen az utolsó, pozsonyi és pesti kiadásig (1806). Emeli ez összeállítás értékét a címnapokról s a szöveg egy-egy lapjáról vett hasonmás is, a mely a további kutatást sok tekintetben alkalmas megkönnyíteni.

írásának világosítására való terjedezést és élemedést adhatna s támaszthatna, s izzasztó elméjéből való írásának munkája feledségben semmi se ne jutna országunkban, mert itt inmár mi tájunkon igen hanyatlásra juta munkájának szép, fontos magyarsággal folyó elméje, bágyasztó ékes írása.»¹⁾ S mintegy sajnálkoznak azon, hogy olyanok is forgatják írásait, a kik nem is értik s nem méltók, hogy «böles írásinak magyarságát» észbe vegyék s gyakori olvasással vagy még inkább másolgatással értelmét elferdítsék. «Bizonyosan írhatom kegyelmednek — olvassuk a fentebb idézett levélben — hogy oly megbúsult elmével vagyok az írásnak tékozlási felől, csak meg nem epezt elmémnek töredelmessége, holott látom szegény atyánkfíának egyszersmind mind testében s mind írásának ékességes voltában meghalni, s nem is remélhetek háza s maradéki közül, hogy írására jó gondot viselvén, világosságra való terjedezést adhatna.»

Már Balassa Bálint kiváló költőnek tartotta Rimayt s azt jósolta neki, hogy ha a megkezdett irányban halad s gyakorolja magát, nemcsak hogy eléri őt, hanem meg is haladja. De Rimayt sem Balassa dicsérete, a melyet bizonyosan legtöbbre becsült, sem mások magasztalása nem bírta arra, hogy munkáit összeszedje s még életében kiadja. Csak Balassa dicsőségét kívánta a maradékra hagyni, s mind utolsó vitézi küzdelmét megénekelte s kinyomatta, mind munkái kiadásáról gondoskodott. A magáéval kevesebbet törődött, úgy hogy azok elkallódtak, szétszóródtak, avatatlan kezekre jutottak, s bár — Dézsi Lajos bibliographiai adatai szerint — Balassa és Rimay istenes énekeiből 1632-től 1806-ig legkevesebb harminczkilencz kiadás jelent meg, Rimay költői működése egészen a jelenkorig többé-kevésbé homályba volt takarva, mert összes műveit nem ismerhettük s költői pályáját nem méltányolhattuk.

Már életében megkezdődött műveinek pusztulása. Versei gyűjteménye a Tiszába esett, nyilván valamely erdélyi útja alkalmával. Jó szerencse, hogy az odaveszett versek nagyobb része megvolt valószínűleg másolatban. De midőn sztrégovai házát a törökök felprédálták, írásainak egy része örökre elpusztult.

Több mint harmadfél-száz év múlt el azóta. S íme most Radvánszky Béla b. családja levéltárából Rimay János műveinek, ha nem is teljes, de az eddigi kiadásoknál minden esetre jóval teljesebb kiadását tehette közzé, úgy, hogy ebből már kijelölheti az irodalomtörténet az őt megillető helyet, megállapíthatja egész költői pályáját s Ipolyi Arnold idézett gyűjteményét is tekintetbe véve, egész élettörténetét.

¹⁾ Alsósztrégovai és Rimai Rimay János államiratai és levelezése. Szerkesztette Ipolyi Arnold. Budapest, 1887. 359 l.

Rimay Jánost kora ifjúságától kezdve pályája végeig folyvást nagy tevékenységben látjuk úgy is, mint író, úgy is, mint államférfiút. Valószínű, hogy mint végvári vitéz is kivette részét a török-magyar harcokból, s a XVII. század elejétől fogva Bethlen Gábor haláláig több fontos megbízásban működött közre, egyfelől az Erdélyi-fejedelemség s a Magyar-királyság között, másfelől a magyar és törökországi állapotok rendezésében, a bécsi, zsitvatoroki és szőnyi békék megkötésében s a békék végzéseinek pontos végrehajtásában. Bocskay István főkomornyikja lévén, gondja volt a keresztény fejedelmekkel való megegyezésre s Illésházy Istvánnal hathatósan közvetítette a béke feltételeit. Majd a császárnak s később Bethlen Gábornak egyik konstantinápolyi követe lévén, a hódoltság határainak rendezésében sokat és nyomatékosan alkudozott a szultán megbízottaival részint a török és magyar határok kijelölésében, részint a belső állapotok, az egyes községek ügyeinek eligazításában. Maga mondja, midőn Illésházy Istvánt a császárnál közbenjáróul kéri fel 1606-ban, hogy a kereszténységnek nem méltatlan szolgája volt a török pusztításaival szemben.

Családi élete boldognak volt mondható. Felesége, Ághy Orsolya, jóval túlélte őt, de mind végig megőrizte a költő és államférfiú emlékét. Két gyermekéről: egy fiúról, a ki apja nevét viselte, s kinek halálát az apa ékes rhythmusú elegiában siratta el (mely azonban ez idő szerint nem ismeretes), s egy leányáról bővebb adatok is szólnak.

Nagy műveltségű, nagy olvasottságú férfiú volt. Nemcsak a renaissance kedves hangú éneklőit ismerte s részben utánozta, hanem a régi latin költőket is. Sőt ő az első magyar költő, a kinek művein a klasszikus írók, különösen Ovidius és Horatius hatása — úgy szólván — szemmel látható. Cato distichonainak első könyvét nemcsak lefordítja, hanem verses alakban bővebben is megmagyarázza.¹⁾ Sőt *A parázناسágról* írott elmélkedéseiben számos klasszikus és középkori költő verses és prózai axiomáját versre váltja a maga felfogásának bizonyításául. A magyar költők közül Balassa Bálint vallásos, vitézi és virágénekei s a XVI. századnak egyáltalán vallásos irodalma hatását szembetűnően érezteti, sőt a középkori himnuszok egy-egy eszméje is megzendül lantján.

De nemcsak az a hatás mutatható ki, a melyet ő a régi magyar és klasszikus költészetből vett, hanem egyszerűen az is, a melyet

1) E fordítást tartja Radvánszky Béla h. a legrégebb ismeretes verses magyar fordításnak, a mi talán tévedés, mert hiszen már a középkori himnuszoktól kezdve a zsoltárfordításokig számos verses fordításunk van. Hihető, hogy a tudós kiadó úgy értette, hogy Rimay műve a klasszikus versek legrégebb verses magyar fordítása.

ő tett kortársaira s az utána következő magyar költőkre. Például oktató költészete általában s a Cato distichonainak fordítása különösebben hatással lehetett Beniczky Péterre, Koháry Istvánra s másokra nemcsak eszméivel, hanem alakjaival is. Valószínűnek tarthatjuk, hogy Beniczky Péter őt utánozza a magyar példabeszédek verses átdolgozásában. A mint Rimay Cato bölcs mondásainak alapján egy egy elmélkedő verset ír s az eredetinek tömör, szabatos tartalmát felhígítja és sokszor nagyon távoleső gondolatokkal úgy teleaggatja, hogy általánosításaiból alig ismerünk az eredeti kiinduló pontra vagy forrásra: ugyanezt tapasztaljuk Beniczky Péter magyar példabeszédeinek magyarzatában is. Tőle vette — minden valószínűség szerint — Beniczky az átdolgozásra való ösztönt s a stíl formáját.

Azonban Rimay egyéni életét még mindig kevésbé ismerhetjük meg tisztán művei alapján. Míg Balassa Bálint szenvedélyes, erőszakos, az élet különféle hatásaira mindig fogékony lelkét a maga mivoltában állítja élénk vitézi, hazafias és virágénekeiben, sőt istenes énekeit is át- meg átszővi a maga egyéni és hazafias érzéseivel: Rimay lantján alig van egyetlen húr is, a mely a költő belső világát oly híven tolmácsolná, hogy abból biztos következtetéseket vonhatnánk egyéniségére: égő vagy lemondó, küzdő vagy boldog szerelmére, vallásos lelkének tépelődéseire s ezek okaira és a közelet harczaiban tanúsított állhatatos vagy ingatag magatartására. Költői pályájának értéke tagadhatatlanul nagyobb és fontosabb immár irodalmunk történetében, mint eddig volt; de egyéni jellemének vonásai alig bővülnek oly mértékben, hogy azokból Rimay költői és emberi természetének biztosabb, hívebb képét megalkothatnók. Teljesebb, kifejezőbb, a valósághoz közelebb járó lehet e kép, de még mindig bajosan lesz az igazinak hú mása. Rimay szinte óvakodik a maga belső világát leplezetlenebbül feltárni az olvasó előtt, s akár szerelmét, akár vallásos áhítatát vagy bűntudatának vergődéseit éneкли, az általánosításnak többször nagyon is sűrű ködfátyolába öltözteti érzelmeit és gondolatait, kiveszi a maguk erejéből, egyénisége hullámozó változataiból, mintha szemlélődő lelkével csak visszatekintene élményeire, a mindennapi élet különböző hatásaira, de élményeit, hatásait gondosan eltakarná előlünk.

Az általánosításnak e sűrű ködfátyola kevésbé engedi, hogy Rimay költői egyéniségét pontosabban és teljesebben megrajzolhassuk. De néhány vonással talán sikerül a valódihoz közelebb jutnunk s az eddig ismertnél találóbb képből állítani őt magunk elé.

Rimay virágénekeit — számra huszonhét darabot — a melyek csak a szóban levő kiadásból lettek ismeretessé, Éva, Ilona és Lydia nevű nőkhöz intézi. Kit vagy kiket jelentenek e nevek, nem tudjuk. Családi életéből azt is hihetjük, hogy valamelyik, talán az Ilona vagy

Éva néven nejét érti. Egyébiránt azt is valószínűnek gondoljuk, hogy e nevek egyet jelentenek, legalább a költő lírai heve számbavehetően különböző fokozatot nem igen mutat, akár egyikhez, akár másikhoz szól. Csak annyi állapítható meg, hogy az Évához intézett versében szerelme legnagyobb boldogsággal tölti el, azért tartjuk valószínűnek, hogy ez az Éva nejét jelenti. Ebben látható a szerelmi tűz fellobbanása, a többiben kevésbé nyilvánul oly szenvedély, mely a költőt magával ragadná. Énekli ugyan, hogy szíve a szerelem tüzetől sebes, mert nemcsak hogy nem fordul el tőle kedvese, hanem szép szemével gyakran fölkeresi. szomorkodik is utána; de vívódó szívének kigyúlt lángja hamar ellankad, szemlélődő gondolatainak hamujába sülyed. Egy-egy csöndes sóhaj ellebben ajkáról, midőn kedvesétől távozik, mert úgy hallja, hogy kedvese is megindul távoztakor. Midőn azután magára marad, észreveszi, hogy szerelme nemcsak nem fogy, ellenkezőleg folyvást éleszti az emlékezet s a gond, melyet az iránt érez, a ki «égetvén emészti». Ilyenkor meg-megárad keserve. Hiába zárja le szemét, nem jó álom reá; beteg lelke nem talál gyógyító írt. Szívébe rejti kedvese képét, s minden kívánsága az, hogy ismét egészében láthassa. S mikor meggyőződik is, hogy kegyese is átérzi a szerelem gyötrelmeit; hogy ők csak egymáséi lehetnek: nem igen tudja átengedni magát a boldogság mámorának; inkább csak bizonyos méla öröm deríti kedvre, mintha sovárgó hangulatából nem akarna kiesni.

De némelykor mégis erősebb felindulást mutat. Kedvesének nemcsak szépsége, hanem erkölcsének szelídsége is meghatja, s ilyenkor mintegy bátorítja magát a szerelemért való küzdelemre. Ha vétek a szerelem — úgy mond — nem tehet róla, egész életében tusakodnia kell e vétekekkel, mert kedvesének szép szemével a ragyogó csillagok sem versenyezhetnek. Míg a kétség gyöttri: szeretne szabadulni a szerelemtől s «dühödt természetét, mint illik, kerülni»; de midőn átölelheti Éváját, kinek «fehér melle merő alabastrom», nem cserélné el semmi kincsért, mert — úgy mond —

Lenni nála nélkül szívem nem kívánja,
Nézni is reája két szemem nem únja,
Álomra nem húnnya,
Ha hunnék is, elmém vele álmodozna.

Csak azt várja, hogy az Isten békével visszahozza. Ha szép kezét megfoghatja, tudja, hogy

Áldott lesz az óra, melyben őt láthatom,
És én szerelmemet nekie vallhatom,
Megvizsgálhatom,
S vizsgálásával magam nyugosztatom.

Rimaynak szerelmi heve csöndesen, szinte félenken fellobbanó szelíd láng, nem éget, csak bizonyos jótékony melegséget áraszt. Borongó hangulata, melázó kedve legtartósabb. Megesik, hogy érzelme az élet és természet különféle jelenségeivel összeolvad, általuk erősödik. Balassa Bálintnál látjuk először, hogy a lírai hév a természet jelenségeitől mintegy hullámmzóbbá lesz, egyik a másikat áthatja, egyik a másikat elevenebbé, mozgékonyabbá teszi s mintegy megszépíti. Rimay e tekintetben is hű tanítványa Balassának. Benne is megvan a lírai szemléletességnek bizonyos foka, mi képessé teszi, hogy a szerelmet, vagy bármely más érzelmet — mint a népköltészet szebbnél-szebb példákban mutatja — a természet jelenségeivel összevegyítse s ez által meghatóbbá, igazabbá tegye. Ha nem lehet kedvesével, a kinek jelenléte mindent megbűvöl körülötte, bánatba merül:

Réten, völgyen, hegyen,	Vidámb minden virág,
Mert ő hol elmegyen,	Az hová lépik s hág,
Duplált szépség követi:	Nagy szeme fényét veti:

Mindeneket vidít,
Ébreszt, éleszt, indít
Szépségének termeti.

Van olyan virágéneke is, a mely a hirtelenül, váratlanul fellobbanó szerelem hevét érezteti, s a lírai szemléletesség nála szokatosan művészi hangon nyilatkozik:

Orczája szép teljes, kedvére mindent int,
Szép vékony ajaka piros, mint egy rubint.
Gyors vidám szemei, vélek szerelmet hint.

Ő szép szemöldöke, gyengén hajlott ijja,
Kiben áll szüntelen édes mírgő nyíla,
Sebesít, ha tekint. lő, nem esik híja.

De Rimay virágénekei között vannak olyanok is, a melyek inkább a szerelemről való elmélkedésnek, semmint a szenvedély hatásának, az érzés különféle hullámmzásának nyilvánulásai. E tekintetben egészen a kor lírikusa. Nemesak általánosságban elmélkedik a szerelemnek mindent megemésztő mérgéről, hanem mikor egyénibb megindulást zeng, gyakran akkor is ily általános, sokszor útszéli gondolatokba süllyed, a melyek minden egyéni mezt levetkőznek s hidegekké, szárazokká lesznek. A tartalomnak ily sekélyességével együtt jár a szerkezet lazasága, ernyedtsége. A mely művei tartalmilag sikerültebbek, a műforma keretébe is símábban illeszkednek. A 2—6., 10., 11., 14., 19., 21. és 22-ik számúak minden esetre a legsikerültebbek tartalmuknál és szerkezetüknél fogva egyaránt. Ezekben, ha nem is éri utól

Balassát, nem méltatlan tanítványa. Kivált a 2—6-ik számúak igazi virágénekek s jól sorakoznak a Balassa virágénekei után, mintegy segítvén kitölteni azt a hézagot, a mely eddig a magyar dalköltészetben Balassától egészen Amade Lászlóig észrevehető volt. Irodalomtörténeti tekintetben ez Rimay Jánosnak egyik fő érdeme.

Virágénekeinek egy része bár általános gondolatokat zeng, a gondolatok tréfás vagy szeszélyes színezete, többször bizonyos játszi könnyedsége által némileg újnak, érdekesnek tetszik, ha szinte nem eredeti is, hanem Ovidius eszméinek magyarázata. Például a 7-ik számú, a melyben az olyan asszonyt dicséri, «a kinek sok nemes ifjú legény udvart áll». Nem az erkölcsbíró szigorával szól felőlök, hanem a fölgerjedt érzésű ifjú sóvárgó vágyaival, pillanatnyi felbuzdulásával. Kedvét találja bennök, mert — így szól —

Mint meggyúlt gyertyának	Ha több gyertyát gerjeszt
Ragyogó lángjának	S mindenekbe ébreszt
Nem fogy azzal világa,	Szép fényt ő égő lángja:

Így nem fogy kegyes is,
Ha sokakra köll is
Szépséginek virágja.

Vidor hangon éneкли máskor is, hogy bizony hiába akarják eltiltani a szépeket a szerelemtől: a természetet bajos zabolázni; mert: «holt, nem eleven, ki szépet nem szeret.» Mikor rózsát küld kedvesének, óhajtja, hogy a rózsza szívük közös szerelmét jelentse, s belőle kedvese vidító illatot szívhasson.

Mind e mellett a szerelem csábjaitól óva int. Kemény szemrehányást tesz a szerelem istenasszonyának, a ki soha sem barátja senki-nek a nélkül, hogy néha-néha ellensége is ne lenne. A mértékletes és józan elme belátására hivatkozik, hogy a szerelem tüze föl ne emészsze az oly boldogtalant, a ki beleesett hálójába.

A ki Rimay verses műveit olvassa, nemcsak virágénekeiben, hanem többé-kevésbé majd minden versében szemébe ötlük az a fogyatékoság, hogy Rimay a szépen kezdődő gondolatot elrontja egy-egy oda nem illő sor vagy kép által, triviálissá, nevetségessé, dagályossá tevén az egész gondolatot nyilván pusztá rímhajhászatból. (L. a 14. lap 3. versszak utolsó sorát; a 21. lap 3. versszakának 3., 6., 9. sorait; a 25. lap, XIV. ének első és második versszakát, a XVII. ének 2. versszakának 3., 4. sorát, stb.) Különösen vitézi és istenes énekeiben bántó a gondolatok dagúlya, lapossága, kirívó vegyítése. Legszebben indult versszakai is sokszor épen e miatt elrontják az egész mű hatását.

Egyébiránt vitézi énekeiben egészen Balassa nyomdokain halad. több gondolatot szóról-szóra átvesz mesterétől. Legszebb az a hazafias

éneke, a melyet eddig a Balassa művei közé soroztunk, de e kiadás után határozottan a Rimayénak kell tartanunk, az «Oh szegény, megromlott, elfogyott magyar nép» kezdetű. Nemcsak az bizonyít a Rimay szerzősége mellett, hogy e mű a Radvánszky-codexben a Rimay versei között van felsorolva, de a rímkeresgélés, a gondolatok és képek ríktó színe s az egész előadás stílje is. E mű Rimay hazafias felfogásának legtöbbször mondó bizonyossága. Valószínűen a XVI. század utolsó s a következő század első évtizedében keletkezett. A tizenöt éves török háború s a német zsoldosok ekkor rontották, fogyasztották leginkább nemzetünket Rimay idejében. Elszorult szíve e szomorú kép láttára, s hazafi fájdalma erős gúnnyal párosult, hogy a magyar a legnagyobb ellensége önmagának. Erkölcsi ziláltsága rontja meg életfája gyökereit, mindennapos a szegénység nyúzása, egymás vérszopása. A főúr akár milyen lator is, ki tudja kerülni az igazság büntető kezét, míg a szegény legény csekély kihágásért is szörnyen meglakol. E százados panaszban van valami különösen jellemző a korra és költőjére. Több mint félszázad óta pusztította már két ellenség hazánkat, de az általános romlás eddig még talán sohasem mutatott olyan ijesztő képet, mint e korban, Bocskay kitémadásáig. Rimay nem volt tompa érzékű az anyagi javak iránt, szerette, ha szolgálatait méltóan jutalmazták, de — úgy látszik — az erőszakosság nem volt meg természetében, s e szenvedély végleteitől meg tudta óvni önmagát. Bizonyos fölemelkedett érzéssel szemlélte nemzete sorsát; tudta, hogy a viszoutagságos idők egyiknek kedveznek, másiknak ártanak; de józan hazafisága megőrizte a kétségbeeséstől:

Mint habzó tengerben,
Mi is ez életben,
Evezőnket forgassuk:

Kínnal mi lelkünket,
Sok gonddal fejünket
Igen ne nyomorgassuk;

Isten sok jókat ád,
Csak szelínek zúgtát
Csendes szívvel hallgassuk.

S midőn Szécsény, Fülel s más végváratok a keresztényeknek sikerül visszafoglalniok: nem emberi, hanem isteni erőnek tulajdonítja ez eredményeket, a melyek alkalmasok régi vitézi hírnevünket visszaszerezni. Hazafi érzelve, mint a legrégebb korból fenmaradt lírai költeményekben is, vallásos felfogással, Istenbe vetett erős hittel párosul; az egék királya kegyelmével emeli szívünk bátorságát, szent fiát is mellénk adja; s ha tiszta lélekkel tovább is benne bízunk, megrongált hazánkat újra fölépíti, lakóhelyeinket visszaszerzi, hogy áldozatokat mutathassunk neki háborítatlanul. A költő mély hite egyszersmind a nemzeté, s Rimay ebben fejezi ki legjobban kora hangulatát és fel-

fogását. Irodalomtörténeti fontosságát is neveli a közérzésnek ez elég találó kifejezése. Hazafias költeményei s virágénekei a régi magyar lírának méltánylandó termékei, s ha Balassa mellett haladást nem mutatnak is: egyrészt a korra, másrészt Rimay egyéniségére nézve jellemzőek.

Azonban Rimay hazafias énekei nemcsak a közhangulat tolmácsolói. Balassa Bálinthoz és Balassa Ferenczhez vonzó szeretetében s a költő Balassa iránti kegyeletében a vitézség és költői művészet együttes dicsérete is megzendül. Felfogása hagyományul száll az utókorra s egészen a legújabb időig fenmarad, noha a történeti hitelesség, mint az Illéssy Jánostól közlött számos adat bizonyítja, nem támogatja Rimay János felfogását. A *Balassa Bálintnak Esztergom alá való készüléti*ben a költőnek vallásos és hazafias meggyőződéséből magyarázza utolsó küzdelmét. Látván, hogy mindenki a haza oltalmára siet, Balassa is visezátér bujdosásából, hogy a pogányok elleni harczban ontsa vérért hazájáért. Sok szenvedést kiállott, folyvást az irigység átkaival küzdött, hűtlen barátainak rágalmai s bántásai zaklatták. De mind ez nem törte meg hazafiságát s vitéz karját. Meghajlik az örök végzés előtt. Az Isten irgalmából veszi kezébe kardját, ajkán a zsoltár igéi zengenek. Így indul utolsó útjára. Lélekben megtisztulva, Istenével kibékülve siet Vég-Esztergom kőfalaihoz az ágyúk bömbölése között. Ide várja a nemzeti tábor s a rendek sűrű nagy zászlós hada. Mindenki serénykedik, szívét és kardját készíti az ostromra. Marsot, a vitézség védőjét, Minerva, a költészet védőszelleme, kéri, hogy a költő-dalia végső harczát régi hírnevéhez méltóan megharczolhassa s a vitézség és költészet kettős borostyánjával ékesítve hagyhassa el e mulandó világot. A vitéz költő halálos sebet kap. Vére hullásával óhajta kiragadni nemzetét a veszedelemből, de már végórája út, s nem élesztheti a remény, hogy a nemzeti szabadság napja még felvirad. Búcsút vesz hazájától, barátaitól s Istennek ajánlva lelkét, végsőt lehel. Fohásza felhat az egekbe. Isten elküldi érte Raphael arkangyalt, a ki midőn Isten trónja elé viszi, a mennybéli seregek nagy örvendezéssel fogadják. A föld pedig megzsomorodék s holtát ez vitéznek siratá, keserülé. Balassa Ferenczet hasonló kegyelettel búcsúztatja el Rimay. A két testvér dicsőségének megörökítését Clióra bízza.

Nemcsak a vitézséget és költészetet magasztatja Rimay e művében, hanem mintegy hálóját rója le mestere iránt, a kinek hatását oly sokszor érzi, s a kinek halála oly mélyen megindítja. Ha Rimaynál igazi költői sugalomról szólhatunk, úgy tetszik, néhány virág s egy-két hazafias énekén kívül a Balassa Bálint halálára készült verseit igazi költői sugalomból eredetteknek mondhatjuk. Őszinte megindulása a kissé mesterkélt, de a kor stílmájához szorosan igazodó szerkezete

mellett is feltűnő. Érzéseinek van melegsége, ereje, a mely a való életből táplálkozott s nem a tanult vagy olvasott gondolatok elgyöngült visszhangja. Úgy látjuk, ő maga is becsülte e műveit, ezért adta ki még életében, holott egyéb műveivel keveset törődött. E művén meglátszik a költő simító keze mind az egésznek szerkezetén, mind a gondolatok dallamosabb kapcsolatán, mind a vers rhythmusán. Szerkezetére s a vers technikájára nézve ez a legkidolgozottabb, legbefejezetebb műve.

Csak kevés oktató, illetőleg elmélkedő s bölcselkedő verse hasonlít hozzá e tekintetben.

Rimay költeményeinek nagyobb részét oktató s istenes énekei teszik. Kora ezekért méltányolta őt leginkább, jóllehet tagadhatatlan, hogy a költő egyénisége ezekben kevésbé nyilatkozik. A XVI. századtól kezdve egészen Faludi Ferenczig belvilági költészetünk tetemes része bölcselkedő, moralizáló. Oka minden esetre az erkölcsi élet hatalmas hullámzása, melyet a vallásos küzdelmek, a régi és új hitbéli felfogás közötti ellentétek táplálnak. E küzdelmek magukba olvasztják, elmossák, egyszínűvé teszik a költői egyéniséget, s csak igen kevesen tudnak belőle kiemelkedni akár a régi, akár az új hitbéli felfogás hívei közül. Nemcsak nálunk, a külföldön is megtaláljuk e jelenséget; de a külföldön a kései renaissance hatása, a román és germán népeknél, közelebb férkőzik a nemzeti szellemhez, jobban átalakítja s nemzeti költészetet teremt. Nálunk — úgy szólván — csak külsőségeiben nyilatkozik a kései renaissance a vallási harczokkal kapcsolatban; a nemzeti szellem jobbára elmosódik benne, csak az általános erkölcsi eszmék kisugárzása tetszik meg rajta. Költőink a tanító mester szerepét öltik magukra, az erkölcsi tisztaság, az erény papjai akarnak lenni; de az erkölcsi igazságot nem annyira példázzák, mint inkább szárazon oktatják kevés lírai megindulással, még kevesebb műérzékkel.

Rimay is hódol ez általános szokásnak. Talán szemlélődő természetű, az élet gyakori tapasztalata valamivel jobban ösztönzik, mint kortársait; talán mélyebben érzi az erkölcsi élet hullámverését, korának szembetűnő ellentéteit, a való életnek az elvont eszménységgel folytatott ádáz tusait, mint mások; mert nemcsak a tulajdonképeni tanító verseiben s istenes énekeiben, de virág- és hazafias énekeiben is ki-kicsap lírai hevéből s az általános igazságok sűrű kódéba vész: azonban bizonyos, hogy költői pályájának nagyobb felét a tanító költészet foglalja le.

Ha elmélkedéseinek eredményét röviden össze akarjuk foglalni, azt mondhatjuk, hogy a valódi érdem és kétszínűség, az igazi és hazudott erény közti ellentétből, az istenes élet s a való élvezeteibe elmerülő, testelket megrontó, világi javakat hajházó élet közötti különbségből meríti

tanításait. Hogy a gazdagság bolondság; a szerencse nem tekint érdemre; valódi boldogságot csak a tudomány adhat (e gondolat majdnem egyedül Rimaynál hangzik); okos ember a lelki javakhoz vonzódik inkább, semmint a világiakhoz: mind ebből a fő gondolatforrásból ered, a melyet elég tömören így fejez ki:

Ez a fő bölcsesség:	Különbséget viselj
Üres légy vétkektől,	Az ő erkölcsöktől,
Félen is menj lakni	Alázd meg magadat
Sok gaz emberektől;	S függj az egy Istentől.

Az életigazságok, a tapasztalati bölcsesség tanítása, az erkölcsi tisztaság kívánalmi sokféle nyilatkozatokban jutnak tollára; de a világi hiúság megvetése, a szerencse kétes áldásaiban való esztelen elbizakodottság ostorozása, az anyagi javak szerfeletti szeretetének, a pénz utáni sovárgásnak, melybe «e világ bémerült,» megutálása szólatatják meg legtöbbször s leghatásosabban. Elmékedéseiben néhol a Horatius vidám bölcseségének nyomait is látjuk, kivált a *Laus mediocritatis* című versében, mely Horatius eszméinek a saját felfogásához alkalmazott magyarázata.

Ha vig elmével vagy, ne nyúlj gondolathoz,
Jövendő nap s idő rád hogy mit szánt és hoz,
Vig nevetéssel mérj mindent magadhoz —

mondja egyik versszakában; míg az utolsóban egészen szóról-szóra fordít:

Móddal igazgassad szélhez vitorládót,
S a mint az fű, te is ereszd úgy magodot,
Mevvond, ha hatalma, ládd, hogy elragadott.

Az ember a teremtés koronája — mondja egy másik művében — ezért mindenkinek szabad az Isten kegyelmét remélnie, mely a jó és balsorsban egyaránt megóv bennünket mind a boldogságba való elmerüléstől, mind a kétségbeeséstől. Ez isteni kegyelemre annál nagyobb szükségünk van, minél bizonyosabb, hogy a mindennapi élet vajmi ritkán adja meg valakinek érdemlett bérét. Okos ember ezen nem is aggódik, a jövőtől várja tettei jutalmát. A különféle erény mind megtalálja dicsőítőjét Rimayban: a szent erkölcs, a hűség, remény, erősség, mértékletesség, nagylelkűség és józanság, a melyeknek symbolumai valamely képen tűnnek a költő szemébe. Mindegyiket szívére köti az embernek, s mindegyikhez külön rövid, epigrammszerű versecskéket is ír. Ezek — aligha csalódnunk, ha állítjuk, hogy — szintén hatással lehettek Beniczky Péterre.

Az erkölcsi romlottság, paráznaság, bujaság s torkosság ellen

gúnynyal támad. Ír valódi szatirát is a Szkhárosi Horváth Andráséhoz közeljáró erős felindulással, de gúnyjának nem oly maró erejével, nem oly szúró hegyével. A szatirára való hajlam többé-kevésbé velejúr a tanító irányzattal; de Rimaynál érdemes külön is kiemelni, mert Szkhárosi Horváth után a XVII. század végeig — ide nem számítva a kurucz költészetet — valódi szatirát nem találunk, jóllehet belvilági költészetünk, sőt prózánk is általánosságban oly sokszor szatirai. Rimay a *Sodoma* című szatirájában az érzéki feslettség ostorozója, a rokonoknak egymással üzött buja életét állítja pellengerre. Kár, hogy a költő erős felindulása a mű vége felé elbágyad.

Még érdekesebb a *Bendő Panna Komáromi asszony éneke* című szatirai kép, a magyar költészetben az életkép első csírúja, melyet némi nagytáással Arany János *Szöke Pannija* ósének mondhatunk. Néhány versszaka igazi szemléletességgel szólaltatja meg a rosszéletű asszony csábító maga-kelletését s kirívó szentelenségét. Kár, hogy több versszaka annyira trivialis, hogy lehetetlen idéznünk. De élénk színeire a következő sorokból is következtethet az olvasó:

Pesténi hév vízben te mit cselekedtéél,
Fajtalan ifjakra gyakorta szemléltél,
Kamoka ködmönben igen frissen léptél,
Egy ingben sétálván, igen gyönyörködtél.

A szemléletességre való törekvés abban is nyilatkozik Rimaynál, hogy itt-ott a közmondások, vagy szokás-mondások szavait bizonyos ügyességgel használja; például:

Sok helyen sok számár	Jobb szűrrrel fedezzed
Visel bársony nyergét,	Benned a tudományt,
Senki nem érdemel	Hogy nem tudatlanul
Pénzért böcsületet.	Viselj bársony dolmányt.

Rimay szatirai hangja új és eredeti korában; szatirai életképe egyedüli a régi magyar költészetben. E műfajjal ő gazdagítja először irodalmunkat.

Istenes énekeiben egészen kora felfogásának kifejezője. Részint a régi egyházi himnuszoknak, a XVI. századbeli protestáns énekeknek eszméit újítja fel; részint szent Dávid zsoltáraiból merít ihletet s tanító költeményeiből ismert moralizáló hajlamával igyekszik a tanúságot kivonni. Hit nélkül senki sem lehet kedves Isten előtt, éneklí szent Pál után; hitbéli meggyőződésre pedig csak az evangelium vezet. A felekezetiségnek annyira csábító örvénye alig vonja magához. Mindössze egy pár helyen figyelmeztet, hogy a szentírásban kimutatott út irányától el ne térjünk, mert akkor «tétova bujdosunk». Az igaz

hit tanítja meg az embert, hogy Krisztus szenvedéseiben s halálában a maga megigazolását keresse s ellenségeivel bajt merjen vívni: „csak meg ne nyomja káromló tévelygés.”

Midőn hálát mond Istennek, hogy gondja volt születésére, nevelésére; hogy megőrizte a kísértetektől s minden veszedelemtől: van valami imádságszerű áhítat szavaiban. Ilyenkor vallásos érzésének emelkedése közeljár a hymnus szárnyalásához. Például:

Reménységem vagyok nekem
Az én gondviselő kegyes Istenembe:
Hogy el nem hagy, sőt meg is áld
Lelki-testi minden
Kedves szükségembe.
Szent természeti ötet követi
S nem akadoztathatja vétkeembe.

Különösen sikerültek istenes énekei között a 4., 5., 7., 8., 15., 19. 27. és 28-ik számúak részint a szerkezet szabatoságával, részint a rhythmus folyamatosságával. A következő versekben, úgy tetszik, mintha szent Bernát hymnusait olvasnók:

Ohajtozván, téged hívlak,	Segélj engem szükségemben,
Alázatosan imádlak;	Ez mostani nagy inségben,
Jobb kezed felől hadd álljak:	Végy fel engem én igyemben:
Mert Üdvözítőmnnek tartlak.	Szoríts be te szent kezedben.

Általában az Istenhez intézett fohásza vagy az isteni mindenhatóság magasztalása több szép versben meglepő csinos kifejezést nyer nála.

Feltűnő, hogy a népköltészet egy-egy közhelye milyen találó hasonlatra, vagy utánzásra ösztönzi:

Legyen jó idő csak:	Mit árt, ha meghinti,
Fecske száll házamra.	Soványágát hó is
— — — — —	Mert csak kővérti, stb.
Eső száraz földnek	

A többi versszakokban is folytatja a napi életből vett hasonlatokat. Így a 20. számúban is:

Gyakran az tenger is	Tisztájára derül;
Hab után csendesül,	Tűztől hevült ég
Homálybul az nap is	Harmatja által hül . . .

A Báthory Zsigmondhoz intézett verse egyike a kötet legszebb darabjainak. Az 1595-ki gyurgyevői diadal után írta s küldötte el

Rimay az erdélyi fejedelemnek. Benne azt a gondolatot fejezi ki, hogy a győzelmet nem a fejedelem, hanem az isteni segítség nyerte meg. Mintha a győzelem kivívásán érzett öröm önkénytelenül fakasztaná hálára a fejedelem ajkát s még nagyobb áhítattal kérné Istent, hogy ezután is segítse őt minden dolgában:

Te légy hitem czélja,	S így bátor lehetek:
Lelkemnek pánczélja,	Semmit nem félhetek
Szablyám éli, aczélja,	S dolgonnak nem lesz héja:

Terjed merészségem,
Rémül ellenségem,
Romolván kardja s íjja.

Kevésbé sikerültek azon művei, a melyekben a maga bűntudatának gyötrelmeit rikító színekkel rajzolja, Isten irgalmához esedezik, hogy a kárhozattól megmentse. Mert ha Isten megtisztítja őt bűneitől: példája másokat is a megigazulás ösvényére térít, a kik belátják, mily veszedelembé sodörják a kisértetek s a megismert igazság elleni tusakodások. Hiába folyamodnék máshoz az igaz Istenen kívül, hisz embertársai «rakovák bűnyalábbal». De az ilyen tartalmúak között is akad egy-egy jobb műve, a melyben a tömören kifejezett gondolat néhány versszakban valódi költői erővel hat:

Ha nem ébresztene néha ez gondolat,
Hogy a kiket szeretsz, kezed azokra hat,
Sujtolva sanyargat:
Epedvén megfűlnék, s elnyelne kárhozat.

Azonban a szerkezet lazasága ezekben inkább szembeötlő. Ihlete is egészen elhagyja és száraz prózai okoskodásba süllyed, mintha csak valami vitáiratot szedne versekbe:

Az a mondás igaz lehet mindeneknél,
Hogy az igaz ember igaz hitből él, stb.

Egy szóval: Rimay istenes énekei közül azok, a melyek Isten dicséretében a himnusz szárnyalása felé törnek, s a melyek templomi használatra készülteknek látszanak, tartalmilag, szerkezetileg s még tisztán a vers technikájára nézve is sikerültebbek, mint azok, melyekben a maga bűnös voltát s a kárhozatból kiszabadulásért való vergődéseit énekli. S noha Rimaynak mind egyéni, mind hazafias érzelmei ritkán olvadnak össze vallásos áhítatával, könyörgésével vagy hálájával, s noha még sikerültebb énekei is az elvont vallásos eszmék körében maradnak: a főntebb kijelölt énekek több méltánylatot érdemelnek, mint a mennyiben eddig részesültek; Rimayt a XVI. és XVII. század

énekköltészetében nevezetes hely illeti meg. A minthogy általában véve is kiválóbb költője korának, mint eddig tartottuk. Mind virág- és hazafias, mind tanító és istenes énekei között találunk többet, a melyek méltán megérdemlik kortársainak dicséretét; a melyek míg egyfelől a költő egyéniségére is világot vetnek, másfelől a XVI. és XVII. század határmesgyéjén átmenetül szolgálnak a XVII. század belvilági költészetéhez.

Rimay alapjában véve nem tüzes érzelmű, hanem szemlélődő, elmélkedő, vallásos lelkű férfiú. Az élet örömei, szerelmi boldogsága, sovargó vágyai, méléző borongása ritkán uralkodnak szíven, s mintegy óvakodik átengedni magát ilyen felindulásnak, mintha mindig maga fölött érezné az isteni büntető kezet, a mely keményen meglakoltat a világi élvezetekbe való elmerülésért. De bánatos szívvel kesereg a haza romlott állapotján, az erkölcsi és társadalmi élet szembetűnő lazaságain, a nagyok erőszakosságán, a szegények elnyomásán. S a protestáns küzdelmek és a katolikus visszahatás közötti eszmék meginduló harcában az erkölcsi tisztaság hirdetőjéül lép nemzete elé, hogy az evangéliumi hamisítatlan hit oltalmában keressen menedéket a tévelygések ellen, földözve a régebbi protestáns isteni dicséretnek fonséges eszméit s nem feledkezve meg a középkori egyházi himnuszok megható áhítataról sem. Nemcsak oktat; nemcsak a bűn örvényeitől óv elmélkedéseivel, hanem gúnyjának fegyvereit is felhasználja, hogy az erkölcsi élet nagy ellentéteit elsimítani segítse. S bár legtöbbször az általános eszmék körében marad, de oly sokszor, oly lelki meggyőződéssel hirdeti az erény jutalmát s kárhoztatja a különféle bűnöket s ijesztő képekben állítja elénk a vétékbe sülyedt lélek vergődéseit: hogy erkölcsi felfogásának komolyságára, emelkedettségére s meggyőződésének őszinteségére és állhatatosságára méltán következtethetünk.

A katolikus visszahatás már megindult ugyan, de őt az új áramlat nem igen érintette. Az előbbi kor eszméinek és küzdelmeinek körében növekedvén, nem tudott abból kibontakozni. Így lett mintegy az utolsó költője annak a kornak, mely az új hitbéli felfogás alapján alakította át az egész magyar közéletet; de már a felekezatiségnek gyengülő erejét mutatja, mintha a szigetekre darabolt magyarság segítségét e téren is megvalósítani törekednék. A vallási felfogásnak nem annyira régi vagy új irányún elmélkedik vagy gúnyolódik, mint inkább az általános erkölcsi fogyatkozásokat, ferdeségeket, a társadalmi élet romlottságát, visszataszító örvényét tárja nemzete elé s az ezek által okozott sebeket akarja gyógyítani úgy is, mint jóakarató s éles látású tanító, a ki a következmények hatásaira előre figyelmeztet, úgy is, mint szatira-író, a ki ha kell, ostorának keményebb csapásaitól sem riad vissza.

Igazában tehát Rimayt több joggal sorozhatjuk a XVI-ik, mint a XVII-ik század irodalomtörténetébe, noha államférfiúi működése határozottan emebbe esik. Egyfelől virág- és vitézi énekeivel Balassa Bálint tanítványa; másfelől tanító és istenes énekeivel a XVII. század költészetének előfutárja.

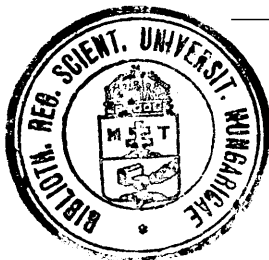
Valódi dalt — kivéve említett virágénekeit — nem igen írt. Lírai költeményei a dal és óda vegyületét mutatják helylyel-közzel, a nélkül, hogy az óda magaslatára emelkedett volna; de istenes énekei között magasabb szárnyalásúak is akadnak, a melyek kiváló helyet biztosítanak számára. Oktató költészetében a szatirai hang legjobban kiemeli őt kortársai közül; belevegyül ez hazafias lírájába is; szatirai életképe pedig egyetlen a maga nemében.

Prózája sokkal kevesebb becsű. Elmélkedései nem hasonlíthatók a XVII. századbeli jelesebb prózaírók műveihez, sőt még a XVI. századbeliek, például Telegdi és Magyarai műveivel sem versenyezhetnek. Nehézkes, túlterhelt, legtöbbször épen dagályos nyelvűek. Gondolatait a biblia alapján elvont tárgyilagossággal szövi, s nincs bennök sem emelkedettség, sem nagyobb rábeszélő erő. Csak a szőnyi békekötés tárgyalásáról frott naplótöredéke folyamatosabb, világosabb s tartalmánál fogva is becsesebb. De még magánleveleiben is czikornyás, dagályos nyelvű úgy, hogy az olvasónak nem egyszer fáradtságába kerül tulajdonképeni értelmöket kihámozni.

Prózája tisztán stílbéli szempontból semmivel sem emeli írói értékét. Verses művei azonban kora nevezetesebb költői közé emelik, a kit irodalmunk történetében külön hely illet meg, s nem vonható egy alapra azokkal, a kikkel irodalomtörténetíróink eddig együtt tárgyalták. Egyrészt a XVI. század költészetének utolsó képviselője, másrészt a XVII-iknek előkészítője. Virág-, hazafias és vitézi énekei inkább az előbbi, tanító s istenes énekei pedig inkább az utóbbi század költői közé avatják. A két korszakot az ő működése tartja össze.

(Budapest.)

VÁCZY JÁNOS.

AZ ALEXANDRIAI ARCHILOCHOS-KIADÁS KÖNYVBEOSZTÁSA.

A görög líra három faja közül az elegia nem igen volt tárgyva az alexandriai philologusok működésének, ellenben a melos és az iambus képviselői a *πραττόμενοι*:-hoz tartoztak.

A legnagyobb iambikussal speciálisan foglalkoztak: Herakleides Pontikos, ki *Περὶ Ἀρχιλόχου καὶ Ὀμήρου* írt (Müller FHG. II. 197); Apollonios Rhodios, kinek *Περὶ Ἀρχιλόχου* cz. művéből Ath. X 451 D idéz egy megjegyzést a *στυάλη*-ről. (Arch. fr. 89. 2.)¹⁾ Ugyane dologról, mely tudvalevőleg az írás terjedésének kérdésében nagyon fontos, Aristophanes Byz. egész munkát írt (Ath. III 85E.²⁾ A grammatikus Aristophanest érti valószínűleg Cicero is, mikor azt mondja: „ut Aristophani Archilochi iambus sic epistula tua longissima quæque optima videtur.”³⁾ Végül Aristarchosnak, az „iambikus kanon” atyjának Suidas szerint 800-ra rugó *ὑπόμνημα*-i közt voltak *Ἀρχιλόχεια ὑπομνήματα* is (Clem. Strom. I 388). Azon művek közül, melyek nem foglalkoztak vele speciálisan, de okvetetlenül részletesen kiterjeszkedtek rá, csak Lysaniasnak, Eratosthenes tanítójának *Περὶ ἰαμβοποιῶν* (Ath. VII 304 B stb.) cz. művét említem. Itt jegyzem meg, hogy Nageotte Kritias-szal is egész művet írat Archilochosról.⁴⁾ Sokkal helyesebb azonban a híres sophista-államférfiúnak Archilochosról szóló

¹⁾ Hogy az általános jellegű munkába, a melyet a cím sejtet, hogyan került ily speciális, tárgyi kérdés, azt ma már világosan látjuk. Didymos Demosthenes-kommentárjának, melyet Schubart és Diels publikáltak (1904), *Περὶ Δημοσθένους*; a címe s így most az egész *Περὶ τοῦ δαίνα* címmel megjelenő irodalomtörténeti műfajra új fény esik. E cím mögött kommentár lappang, melynek a *ὑπόμνημα*-tól való különbségét Leo tárgyalja, *Nachricht. d. Gött. Ges. d. Wiss.* 1904. 257.

²⁾ Ha az *ἀπορίματα Αρχιλόχου*, melyet Hesych. s. v. Ἀριστοτέλης; a philosophus műveinek katalogusában 144. helyen említ, tényleg létező munka volt, akkor e kérdésen kívül Archilochos életének Terpan-dros és Kallinos idejével való relativ chronologiai meghatározása, melyről sokat vitatkoztak, lehetett ily *ἀπόρημα*.

³⁾ Ad Att. XVI. 11, 2. Aligha szabad Bergkkel (comment. de rel. com. att. ant. p. 7.) itt a komædiáiróra gondolnunk.

⁴⁾ Hist. de la poes. lyr. gr. II. 43: son premier biographe fut probablement le tyran Critias. Christ, Littgesch.⁴ 138. l. 3. jegyz. kétségesnek tartja, λόγος-ban vagy versben szólta-e Kritias a költőről, ellenben Diels, *Vorsokrat.* 575. l.: «aus unbestimmten Prosaschriften».

megjegyzéseit Nestlével (N. Jahrb. XI (1903) 179) sophistikus *ὁμιλία*-ba utalni.

Hogy mennyien lehetnek, kikről nem tudunk, azt Hiller v. Gärtringen egy parosi inscriptio-lelete mutatja.¹⁾ Evvel ugyanis az eddig teljesen ismeretlen, valószínűleg parosi származású Demeas (talán 3. sz. Kr. e.) művéből nyertünk maradványokat. E műben Archilochos életének egyes eseményei, a mint a költeményeiben megjelentek, egyes archonokhoz, tehát határozott évekhez köttettek. Hogy ez parosi lokálchronika keretében történt-e vagy önálló biographiára lelkesítette-e a szerzőt a Paros legnagyobb fia iránt honában élő kegyelet, melynek legújabbán is nyomára akadtunk,²⁾ azt nem lehet megállapítani, mert Thasos, Naxos szerepe Paros történetében, továbbá Koiranos legendája, melyekről a maradványokban szó esik, mind oly dolgok, melyekre Archilochos speciális tárgyalásának keretében is rá kellett térni.³⁾ Demeas műve eszünkbe juttatja Aristoteles *Ἱσθίων πολιτεία*-ját (Phot. bibl. cod. 161) s Herakleides Pontikos hasonló cz. művét (Müller fr. II 214): mindezeknek a régi időkre nézve Archilochos-szal ép ily behatóan kellett foglalkozniok.

Hogy Archilochos költeményeinek *διόρθωσις*-a kinek műve volt Alexandriában, arról nem értesülünk. Az az egy bizonyos, hogy Aristarchosnak e kiadás már a kezében volt, mert a kommentárja e kiadás beosztását vette alapul: Etym. Gud. 305. 3 és Cramer Anecd. Par. IV 55. 12 *ὁὄτως εἴρον ἐν ὑπομνήματι ἐπιωδῶν Ἀρχιλόχου* (Bergk 92. fr.). Itt ugyanis csak az Aristarchos-féle kommentárról lehet szó, mert más *ὑπόμνημα*-ról egyáltalán nem hallunk, s különben is mint *ὑπόμνημα* par excellence csak az aristarchosi szerepelhet. Így tehát Aristarchos kommentárja terminus ante quem-et nyújt, s ha most az e terminus előtti, *διόρθωσις*-szal foglalkozó philologusok sorából kikeressük azokat, kiknek Archilos-szal való foglalkozásáról egyáltalán

¹⁾ Ath. Mitt. 25 (1900) 1. s k. lk.; I. G. XII. 5. 445, hol az irodalom is fel van sorolva (itt is Hiller adta ki).

²⁾ Hiller, Archilochosdenkmal aus Paros 1904 (Sonderabdruck aus d. Sitzungsber. d. Berl. Ak.) egy 1849-ben készült apographonból: Archilochosnak emléket állít egy tisztelője.

³⁾ E lelet által újból odairányul figyelmünk ama úgyszólván teljesen nyomaveszett munkásság felé, mely irodalomtörténeti és lokális tradíciókat ápolva és megőrizve, a nagy systematikus munkáknak közvetítő esaternául szolgált. Ide tartoznak pl. a régi időből a *ᾄροι, γενεαλογίαι, κτίσεις* s ez irány egyik epigonja Plutarchos a maga *βῆοτ* nemzeti tendenciájú irodalomtörténeti (Hesiodos-kommentár, Pindaros-életrajz) és történeti munkásságával (*Βῆοτ*ia apologiája Herodotos ellen).

hallunk, arra az eredményre kell jutnunk, hogy vagy Aristophanes vagy maga Aristarchos volt Archilochos költeményeinek kiadója.¹⁾

Az alexandriai kiadás könyvbeosztását a grammatikusoknál fennmaradt idézetek helymegjelöléseiből kell rekonstruálnunk. Miután ugyanis e kiadás megvolt, természetesen mindenki csak ennek alapján idézhetett, mert a későbbi példányok számára ez codicis unici instar volt.

Ath. X 451 D Ἀρχιλόχος ἐν τοῖς Τετραμέτροις mutatja, hogy a kiadás egyik részének ΤΕΤΡΑΜΕΤΡΑ volt a címe. Ámde Hephaist. p. 51 Gaisf. (28 Westph.) hasonló utalással nem troch. tetram.-ket, hanem asynartetikus verseket (asynæst. hepthem. + ithyphall.) idéz (79—83. fr.). Hogy magyarázzuk ezt? Hephaistion tévedésének még lehetősége is ki van zárva, mert id. h. maga elemzi az említett verseket s így tudatában van asynart. jellegüknek. Tehát sem arra nem gondolhatunk, hogy a nagyjában troch. jellegű s a tetram.-rel egyenlő hosszúságú verseket tetram. troch.-oknak nézte, sem, hogy a verseket emlékezetből idézve s előfordulásuk helyét eltévesztve nem ismerte fel az ἐν τοῖς Τετραμέτροις utalás s a versek valódi jellege közti ellenmondást.

A helyzetre a Pindaros-kiadás vethet világot. A nemei ódák könyvének végén álló három költemény nem nemei győzelmet ünnepel, s a scholiasta (N. IX 1) megjegyzi, hogy διὸ κερωρισμέναι φέρονται. Minthogy pedig mindkét antik Pindaros-kiadásban 17 volt a könyvek száma, s ezekből mindegyik kiadásban csak 4 eshetett az ἐπίνικιοσokra,²⁾ tehát világos, hogy e κερωρισμέναι, e nem nemei ódák nem

¹⁾ Alig hihető, hogy ha más valaki volna, egyáltalán ne említse az egész hagyományban senki. De hogy a fenti két grammatikus közül ki volt, eddig nem sikerült megállapítani. Tekintve, hogy még egyáltalán nincs tisztázva, mely költőkből készített Aristarchos kiadást, még nem volt helyén való Christ általánosítása (Littgesch.⁴ 627. l.), hogy csak azokhoz írt ὑπόμνημα-t, kiket nem adott ki. Ilyképen ép oly kevésbé sikerül Aristophanesre következtetni, mint Bahntje okoskodása alapján (Quæst. Archil. [Diss. Götting. 1900] 23. l.): verisimile est Aristophanem editorem fuisse, quem aliorum poetarum lyricorum carmina secundum cola disposuisse constat, de quibus in Archilochi epodis Iobacchis certe quaerendum erat. Ez okoskodás ellen Dionys. de comp. verb. c. 22. vehető: κῶλα δὲ με δεῖται νοῦν λέγειν οὐχ οἷς Ἀριστοφάνης ἢ τῶν ἄλλων τις διεκόσμησε τὰς ᾠδὰς. De különben is, Alkaios és Pindaros kiadásához csak kellett annyi metrika, mint Archilochoséhoz? Már pedig ezeket kétségtelenül kiadta Aristarchos. Szóval: non liquet.

²⁾ Mind a kétféle felosztásban — az egyik a Vit. Vrat.-ben, a másik Suidasnál — a többi 13 könyv egyéb műfajokra van lefoglalva s így a dolog minden kétségen kívül áll.

alkottak külön könyvet, hanem a *Νεμεονίαι* részbe foglaltattak.¹⁾ Ép így állt a dolog a *Παρθένια* részszel az egyik — a Vit. Vrat.-ben hagyományozott — felosztásban. A *Παρθένια* rész három könyvből állott, de csak az első két könyvben voltak a tulajdonképeni parthenionok, mert a harmadik könyv *ἐπιγράφεται χειρωρισμένων Παρθενίων* (Vit. Vrat.). Az első esetben tehát egy könyvnek, a másodikban egy több könyvből álló résznek heterogen függelékéről van szó.

Hephaistion fenti helyét ezek után csak úgy tudom magyarázni, hogy Archilochos kiadásában a *Τετράμετρα* könyvnek vagy — ha a tetrameterek több könyvet töltöttek meg — a *Τετράμετρα* egyik, talán utolsó könyvének végén függelékül asynartetusok álltak, vagyis Hephaistion egyszerűen a «tetrameterek könyvében» álló asynartetusokról szól, s így az *ἐν τοῖς Τετραμέτροις*-idézésben semmi különös nincs. A dolog valószínűleg úgy állt, hogy a *κατὰ στίχον* álló asynartetusokból — mert persze csak ezekről van itt szó — csekély számuk következtében nem lehetett külön könyvet alkotni s ezért a tetrameterek mögött még fenmaradt szabad helyre tették őket,²⁾ minek joga-

¹⁾ Valószínűen helyesen véli ezért K. O. Müller, Griech. Littgesch.¹ I. 398. jegyz. (4. kiadásban: 368. jegyz.), hogy a nomeai ódák eredetileg a győzelmi dalok végén, vagyis az isthmosiak után álltak, így ugyanis az egész *ἐπινίκιος*-rész végére jut-e függelék. Ezt a változtatást annál is inkább tarthatjuk jogosultnak, mert e könyvek sorrendje tekintetében tudvalevőleg nem köt meg bennünket az eredeti sorrendről szóló antik hagyomány. A Vit. Vrat.-ben a Pindaros-kiadás könyveinek felsorolásánál a győzelmi dalokról csak ennyi áll: *ἐπινίκων δ'*, Suidasnál az *Ὀλυμπιονίκας* és *Πυθιονίκας* szavak után lacuna van, melybe Küster ezt írta: *<Νεμεονίκας, Ἰασημονίκας>*; de bátran *<Ἰασμ., Νεμ.>* is tehető oda. A *Παρθένια* résznek is 3. könyvében álltak a *Κειρωρισμένα*.

²⁾ Mintha Diogenian. II. 99. *Ἀρχῶν ἄκουε καὶ δικαίως καὶ δίκως ἐκ τῶν τοῦ Σόλωνος ἐλεγείων παραινετική* a Solon-kiadásban is hasonló beosztás nyomára vezetne. Bergk² (30. fr.) ugyan megjegyzi: «Apparet non Solonis esse hunc versum, sed poetam similem sententiam in Elegiis protulisse», de talán nem kell annyira megijednünk e trimetertől s bele lehet nyugodnunk, hogy a Solon-kiadásban az *Ἐλεγεία* részhez toldalékul gnomikus jellegű trimeterek is járultak, különösen minthogy tudjuk, hogy az *Ἰαμβοί* rész az iambikus tartalmú költeményeket, nem az iambusban szólókat foglalta össze s így el lehet képzelni, hogy az említett trimeterek külön kerültek. Mindenesetre teljesen téves Heinemann vélekedése (Stud. Solonea, Berlin 1897. 39. l.), hogy *Ἐλεγεία* lévén a Solon-kiadás első része, Diog. forrása azt hitte, hogy ez az egész gyűjteménynek a címe. Úgy látszik, olyanformának képzel egy antik Solon-kiadást, mint holmi Bergk-féle gyűjteményt, hol, ha az ember az egyik címet *ellapozná*, esetleg ily tévedésbe eshetnék. Nem tudja, hogy minden tekeresen rajta kellett, hogy legyen a címe.

sultságát a kényszeren kívül avval is támogathatták, hogy — mint fent említettem — ez asynartetusok nagyjában troch. jellegűek s a tetram.-rel körülbelül egyenlő hosszúságúak.¹⁾

S úgy látszik, Hephaestionból azt kell következtetnünk, hogy az egész résznek czíme vagy egyszerűen *Τετράμετρα* volt — többnyire mi sem jelöljük meg a czímben az esetleg egészen különálló függelék-eket — vagy pedig — a hogy ma is szokás, ha elbeszélés-kötet czíme csak az első elbeszélést nevezi még — még ott állt valami «és egyebek»-féle (talán *ξεχωρισμένα*).²⁾ Még az utóbbi esetben is érthető Hephaestion idézése, t. i. egyszerűen megrövidítette a címet, a hogy ma is teszszük; de azt, úgy látszik, kizárja Hephaestion helyének fent (755. l.) vázolt természete, hogy ha a tetrameterek mellett az asynartetusok is megnevezettek volna a czímben, ő³⁾ mégis a cím azt a részt nevezte volna meg, mely nem az ő idézte helyre vonatkozik s nem azt mondta volna egyszerűen, hogy *ἐν τοῖς ἀσυναρτήτοις*. A tartalmat részletező cím⁴⁾ hiányát még valószínűbbnek fogjuk tekinteni, ha meg-

¹⁾ Ez nemcsak az említett 79. és k. fr.-okra szól, hanem a később tárgyalandó 85., 100., 114. és 115. fr.-ra is.

²⁾ A *Παρθένης* részben — Pindaros kiadásában — természetes, hogy a 3. könyvnek specialis czíme (a «*Παρθέσιον γ'*» mellett) *Κεχωρισμένα* volt. Ezt mondja a Vit. Vrat. is.

³⁾ Vagy a forrása. De ez itt egyre megy.

⁴⁾ Az antik könyvczímek természetéről először Bergk értekezett (Gr. Littgesch. I. 220. kk.). Azóta csak két dolgozat jelent meg e kérdésről: Hippenstiel, De græc. trag. principum fab. nominibus, diss. Marburg 1887. és Lohan, De libror. titulis apud class. scriptores græc. nobis occurrentibus. Marburg 1890: mindkettő Birt kezdeményezésére, tehát az oc-férfiú ægise alatt, kinek az antik könyv kérdéseiben legtöbbet köszönhetünk, mindamellett hogy újabban divattá kezd válni az ő elméletéről csak mosolyogva szólni, mint a mely «a könyvkötőknek is szerepet tulajdonít az irodalomtörténetben». Minthogy az említett két dolgozat, mint czímük is mutatja, szorosán határolt kis területeken végzi érdekes és eredményes vizsgálatait, itt még sok a feldolgozni való. Csak annyit akarok itt megjegyezni, hogy a rövidség, melyet Hippenstiel a drámaczímekekre nézve kimutat — itt okvetlenül meg kellett volna említeni, hogy Lessing (Hamb. Dramat. XXI. pont) volt az első, ki e téren megfigyeléseket tett — egyebütt néha a lehető legjellemzőbb s legprægnansabb címeket hozza létre, ha a tartalmat nem is jelöli meg. Pl. igaz, hogy a Xenophon-féle *κῆπος ἐνάβιας*; cím a mű második s tulajdonképen legfontosabb részéről mit sem árul el, de a szerző ép azzal, hogy a czímben csak a fontos történeti eseményt nevezi meg s nem szól a 10,000 görög magánvállalkozásáról és kalandjáról, hatásosan fejezi ki, hogy nem személyes érdekű mémoires akar adni, hanem történeti művet, melyben a magánjellegű események csak a históriai

gondoljuk, hogy mint az antik könyvczímezésnek általában jellemző sajátága a rövidség, a *στίτυβοι* is¹⁾ a vegyes tartalmú könyveknek nem igen adhatták a részletes tartalmát, hanem könyvtári célra csak az első, hozzátvetőleges tájékoztatásra törekedtek, míg a tartalom részletes felsorolására — erre már csak könyvkereskedői célból is szükség volt — a papyrus vége volt szánva. Ott volt a subscriptio, a mi «tartalomjegyzékünk» őse; a tartalom mellett a mi lapszámaink helyett stichometrikus adatokat nyújtott.²⁾

De akármilyen volt is a címe az Archilochos-kiadás e részének,

esemény utójátékát alkotják. Ép így a *Κύρος παιδεία* címből sem tudjuk meg, hogy Kyros egész életét is fogja tárgyalni a mű, de megtudjuk, hogy a mi Kyros neveltetésén kívül van benne, azt ép úgy a *παιδεία* következményeül akarja tekintetni a szerző, mint a 10,000 görög visszavonulását az *ἀνάβασις* epilógusának. (Érdekes, hogy Cicero zavarban van, mikor Brut. 112. le akarja fordítani a K. π. címét s úgy segít magán, hogy előbb a mű tartalmát mondja s aztán a címét: *Cyri vitam et disciplinam legunt.*) Itt említtem, hogy Cato sem habozott Originesnek címezni a művét még akkor is, mikor eredeti tervét, az itáliai városok eredetének tárgyalását, kibővítette s az újabkori történetet is felvette. (Mert a Cato-féle mű címe és tartalma közötti discrepantiát, melyet már a régiek is észrevettek és megróttak [C. Nepos, Cat, 3. 3, Festus p. 234 Th.], nézetem szerint az összes felvetett hypothesisek közül legjobban Lewis Untersuch. [ném. bővít. ford. I. 36.] magyarázata fejt meg, mely a discrepantia okául az eredeti terv megváltoztatását tekinti.) S miután ő így példát adott rá, hogy történeti mű címe csak a kiinduló pontot jelölje, Livius és Tacitus a maguk címekkel csak az ő nyomán haladtak.

¹⁾ Csodálatos, hogy Marquardt, Privatleb. d. Röm.² II. 817. fejtegetései ellenére még mindig oly gyakran kísért a *σάλλυβος* alak.

²⁾ A vegyes tartalmú művek címezésére nézve tanulságos a hesiodosi corpus: "Εργα maradt a cím akkor is, mikor a *Ἡμέραι* is hozzájárult és sok egyéb függelékét kapott; az *Ἥοιαι* cím sem mutatta, hogy mindent tartalmaz az ének e kívül. Megfontolandónak tartom, hogy a Theognis neve alatt fennmaradt elegia-corpust vagy az abderai iskola filozófiai könyvtárát nem ily rövid címezés következtében tekintették-e Theognis ill. Demokritos műveinek. Mert szem előtt kell tartanunk, hogy e gyűjtemények korántsem irodalomtörténeti célzatból készültek, hanem praktikus használatra, s mint ilyenek nem sorolhatták fel címükben az összes szerzőket, kik képviselve voltak bennük, hanem arról kapták a címüket, kitől a gyűjtemény zöme eredt, s kinek neve egyszersmid a gyűjteményben képviselt egész munkásságot symbolisálta. Szóval azt akarom mondani, hogy a gyűjtemény készítőiről nem kell feltételeznünk, hogy nem tudták, mi való Th., illetőleg D.-tól vagy pláne nem kell jóhiszeműségükben kételkednünk, hanem hogy a Th., ill. D.-nak való tulajdonítást későbbi félreértésből magyarázhatjuk.

az bizonyos, hogy a tetrametereken kívül a függelékben asynartetusok is voltak benne: quod erat demonstrandum.

Áttérve az Archilochos-kiadás többi részére, a *Τετράμετρα* címnek megfelelő metrikai felosztást találunk.

Az egyik könyvnek — vagy több könyvből álló résznek — *ΤΡΙΜΕΤΡΑ* volt a címe. E címet Harpokr. 143, 7 teszi kétségtelenné, midőn így idézi a 34. darabot: Ἀρχιλόχος Τριμέτροις; Eustath. II. 518, 22: Ἀρχιλόχος ἔφη ἐν τοῖς Τριμέτροις (48. fr.).

ἘΠΩΙΔΟΙ cím: Schol. Arist. Ach. 120 ἐκ τῶν Ἀρχιλόχου ἐπωιδῶν (91. fr.) Hephaist. p. 42 Gaisf. (23 Westph.) Ἀρχιλόχος ἐν Ἐπωίδοις (98. fr.); Steph. Byz. s. v. Ἠήρος: Ἀρχιλόχος ἐν τοῖσι Ἐπωίδοις (117. fr.) s végül az aristarchosi ὁποινήματα fent említett felosztása is bizonyít.

ἘΑΦΪΕΙΑ: Ath. XI 483 D Ἀρχιλόχος ἐν Ἐλεγεῖσις (4. fr.) ép így Orion 55, 22 (8. fr.).

Megzavarja a rendet az ἸΟΒΑΚΧΟΙ cím, melyet Hephaist. p. 98 Gaisf. (53 Westph.) ἐν τοῖς ἀναφερομένοις εἰς Ἀρχιλόχον Ἰοβάχους (120. fr.) és Steph. Byz. s. v. Βέγγειρ: παρ' Ἀρχιλόχου ἐν Ἰοβάχους (121. fr.) tesz kétségtelenné. Az Ἰοβάχου cím tárgyi szempontot hoz a könyvbeosztásba, melyet az eddig tárgyalt részekben a formai szempont irányított. Mert igaz ugyan, hogy az iobakchosok metrikai formájukkal is okvetetlenül eltértek az eddig tárgyalt könyvekétől, s így látványosan a formai szempont meg van tartva itt is; csakhogy tekintetbe kell vennünk, hogy Archilochosnak voltak paionjai és dithyrambosai is (maga mondja: 76. és 77. fr.), volt Demeter-hymnusa¹⁾ s bizonyára sok egyéb költeménye, melyek minl szintén lírikus formában szóltak, akárcsak az iobakchosok:²⁾ mind a lesbói líra (Ἀίσθιον παῖχονα 76. fr.) hangjaira emlékeztettek. S így ha a kiadás készítője a metrikai szempontot megtörekedett volna tartani, keletkezett volna egy «lírai versformákat» tartalmazó rész,³⁾ de nem Ἰοβάχου. Csak-

¹⁾ Liebel (Archilochi . . . fragmenta¹ 184. l.), s azelőtt Bergk is, feltette, hogy a Heph. p. 98 (53 Westph.) említett sor Δήμιτρος ἀγνής καὶ κόρης τὴν πανηγύριον σέβων a Demeter-hymnusból való, melyet Schol. Arist. Av. 1762. említ. Ebben az esetben Hephaistion itt hasonló felosztás nyomára vezetne, mint a tetrametereknél, t. i. fel kellene tennünk, hogy az egyedül álló Demeter-hymnusnak nem juthatott más hely, mint az iobakchosok függelékében. Csakhogy e sorból nem lehet hovatarozására következtetni. De az semmiesetre sem következék Liebel vélekedésének elfogadásából, hogy ezzel Hephaistionnak tévedést tulajdonítanánk, a hogy Förster véli. Raub u. Rückkehr d. Persephone, 63. l.

²⁾ Különösen a dithyrambosok. Hisz a grammatikusok nem is tudták, mi a különbség dithyrambos és iobakchos között. Mi sem tudjuk.

³⁾ Hogy nem csak teljesen egyező metrumokat egyesítettek egy

hogy úgy történt a dolog, hogy mivel e lírai versformák — talán kivétel nélkül — vallásos költeményekben fordulnak elő, tehát a kiadó feljogosítva érezte magát e metrikai alapon kapott csoportot műfaji szempontból rendezni. Így a metrikai csoportok mellé, melyek tartalom, műfaj tekintetében bizonyára nem voltak homogének,¹⁾ az *Ἰοβαχχοί* csoport került s mellé a többi vallásos költemények csoportja, melyekről nem tudunk semmit, csak azt, hogy a grammatikusok sem tudnak többet, s ez annyit jelent, hogy Alexandriába bizonyára kevés került e paionokból és dithyrambosokból, melyekre Archilochos oly büszke volt (77. fr.).²⁾

A fundamentum divisionis ily megváltozása nekünk különösnek tetszik, de hogy a régiek szemében nem volt az, számos példával bizonyíthatjuk. A Sappho-kiadásban a forma szerint fölosztott könyveket az *Ἐπιθαλάμια* követték; Anakreon kiadásában az *Ἐλεγεία* közt okvetetlenül epigrammák is álltak, s az *Ἰαμβοί* közé kerültek az epodusok is (Thewrewk, Anacr. 46. l.), tehát az *Ἐλεγεία* az elegikus formában, az *Ἰαμβοί* pedig az iambikus, gúnyos tartalommal írt költeményeket foglalták magukban. A hasonló fölosztások kevésbé biztos nyomait egyéb költők kiadásában mellőzve, még megemlítem Aristophanes Byz. lexikális művét, tehát azért, kinek köréből az Archilochos-kiadás is ered. Ebben a műben egyes könyvek a jelentésüknél fogva összetartozó *λέξεις*-eket gyűjtötték össze (*περὶ ὀνομασίας ἡλικίων. π. προσφωνήσεων* stb.), mások dialektusonként sorolták fel őket (*Ἀττικαὶ λέξεις, Λακωνικὰ γλῶσσαι*).³⁾

Hogy mindezekben az esetekben gyakori volt a szempontok összeütközése s hol nem állt valami a maga helyén, mert már máshol volt lefoglalva, hol meg kétszer is állt, az bizonyos. De hiába! Még ha nem állt is fenn külső akadály, a rendszeres fölosztás nem esett mindig oly könnyen, mint ma, miután Aristoteles óta két ezredév mult el. Nézzük csak pl. hogyan kinlódik Thukydides (VII, 57), mikor Athén szövetségeseit törzsek és politikai helyzetük szerint akarja

könyvbe, hanem olyanokat is, melyeknek csak jellegük volt hasonló, a Sappho-kiadás 5. könyve mutatja (l. Wilamowitz, Textgesch. d. griech. Lyr. 71. l.).

¹⁾ Hogy az *Ἐλεγεία* csoportban az epigrammák is helyet foglaltak, az világos: mert bár «epigrammatum Archilochi admodum dubia auctoritas» (Bergk P. L. G.⁴ 338), a kiadásban okvetlenül benn voltak.

²⁾ Hogy a Herakles-hymnusból már Aristophanesék sem ismertek többet, mint mi, azt Bahntje Quæst. Archil. 42. l. igyekszik valószínűvé tenni.

³⁾ Mert Rohde nézete (De Polluc. fontibus 16), hogy Ἀττικαὶ λέξεις volt az egésznek czíme, el van vetve (l. Susemihl, Alex. Litt. I. 440. jegyz.).

folosztani. Hol hibát követ el, hol korrigálja magát, szóval zavaros. Egyébként megjegyzendő, hogy kényszerből néha mi is megzavarjuk a fölöstás szempontját. A C. I. L. első kötete chronologiai, a többi pedig geographiai szempontot követ.¹⁾

Térjünk át a kiadás sorrendjének kérdésére. Hogy következtek egymásután a fentebbiekben megállapított könyvek? Crusius (Pauly-Wissowa, s. v. Archilochos, 496 s. k. lk.) és Bahntje (id. m. 24. l.). Hephaistion id. helyéből (ἐν τοῖς ἀναφερομένοις εἰς Ἰορξίλογον Ἰορξίλοχου) azt következtetik, hogy az Archilochos neve alatt Alexandriába került vallásos költeményeket Aristophanes-Aristarchosék skepsissel fogadták s ezért a gyűjtemény végére tették. Alig hiszem, hogy Hephaistion szavaiban a költemények kiadójának véleményét szabad keresnünk s valószínűbbnek tartom, hogy Hephaistion itt a maga, illetőleg forrása skepsisének ad kifejezést. Ha mégis azt hiszem, hogy az Ἰορξίλοχοι és a többi vallásos költemények a gyűjtemény végén, vagy legalább vége felé állottak, más okot tartok döntőnek: ugyanazt az okot, mely ugyanezeket a kiadókat ráírta, hogy Alkaios, Pindaros, Anakreon s egyéb melikusok kiadásában a vallásos költeményeket legelőre helyezték.²⁾ Ha ugyanis ehhez még hozzávésszük, hogy Sappho kiadásának első könyvét a sapphikus strófában írt költemények foglalták el, belátjuk, hogy a költői maradványok ama részét helyezték előre a kiadásban, melyet legfontosabbnak s legjellemzőbbnek tekintettek.³⁾ Mert bár a régiek sorrend dolgában gyakran a mienktől egészen eltérő eljárást követtek,⁴⁾ biztosra vehetjük, hogy a

¹⁾ Ezek alapján nem szabad, mihielyt valamely költő kiadásainak felosztásáról szóló adataink nem mutatnak kellő következetességet, mindjárt két, különböző szempontok szerint rendezett kiadást föltennünk, mint Bergk teszi P. L. G. III⁴. 82.

²⁾ Diels — tanítványa Heinemann dolgozatában (Stud. Solonea, Berlin 1897, 34. l.) — a melikusok analogiájára Solon kiadásában is ezt felteszi. Lehetséges.

³⁾ S ez természetes is. Én részemről mindig különösnek találtam, hogy Arany összes műveinek kiadásában a lírai költemények állnak elől, Petőfiében az epikusak.

⁴⁾ Itt szintén érdekes vizsgálatokra nyílik még tér. Ide tartozik pl., hogy a lexicographiában, hol mi praktikus czélatból külsőleges, alphabetikus sorrendet követünk, sokáig a belső, tárgyi szempont volt az uralkodó s a szerint csoportosítottak. Ellenben gyakran ott találunk alphabetikus sorrendet a régieknél, hol mi erre nem is gondolnánk: Euripides drámái ily sorrendben voltak kiadva; Sophoklesre nézve hasonlót fedezett fel Wilamowitz, Analecta Eurip. 143. l.; a Plautus darabok — valószínűleg Varro óta — így hagyományoztattak.

hol egyéb tekintetek nem kötötték őket, a sorrend nem volt közönyös előttük. Mióta a *πρόμαχοι* voltak a legkiválóbb harczosok, azóta a helybeli elsőség nem szűnt meg rangmérő lenni. A sorrend, melyben Sparta peloponnesusi szövetségének tagjai az ismeretes kígyó-oszlopon megjelennek, mindig állandó¹⁾, s a városoknak a Plataiai melletti csata idejében bírt jelentőségére nézve rendkívül jellemző ez oszlopon a három első város sorrendje: *Λακ[εδ]α[ι]μόν[ιοι]*, *Ἀθ[α]ν[α]ῖ[οι]*, *Κορίνθιοι*. Vagy az irodalom terére tekintve, a Demokritos-corpus készítőjének, Thrasylosnak és korának ízlésére mi sem jellemzőbb, mint hogy előre teszi a corpusban az ethikai műveket,²⁾ melyeket Demokritos s kora okvetetlenül a végére tett volna, a physikaiakat helyezve előre.

Tehát a mikor ama költő fenmaradt műveinek *διόρθωσις*-éről volt szó, kit nemzete mindig mint iambikust tisztelt s kit maguk a grammatikusok, kiknek köréből a kiadás eredt, az iambikusok kano-nába soroztak, tehettek-e mást a kiadásban első helyre, mint az „iambikus” költeményeket, vagyis a *Τρίμετρα*, *Τετράμετρα*, *Ἐπιοδοί* csoportokat? Ezek a könyvek a kiadás túlnyomó részét foglalták le. Utánuk következtek az *Ἐλεγεία* és a vallásos költemények (*Ἰόβαχοι* stb.) kis csoportja. Mily sorrendben, azt nem sejthetjük.

*Excursus: Az asynartetusok helye Bergknél.*³⁾

A 79—83. fr.-ban fenmaradt asynartetusok, tehát azok, melyeket Hephaestion a fent tárgyalt helyen ἐν τοῖς *Τετραμέτροις* állóknak mond, Bergk kiadásában is a tetrameterek mögé kerültek, tehát azt a helyet foglalták el, melyet az alex. kiadásban. Csakhogy több versünk van, melyet ugyanez a hely illetett volna meg s Bergknél mégis az epodusok között áll: a 85., 100., 114., 115. fr. Vegyük őket sorban. A 85. fr. elegiambus s igaz ugyan, hogy Hor. Epod. 11. epodikus szerkezet első része e vers, mégis semmiképen sem bizonyos, hogy Archilochosnál κατὰ στίχον nem állhatott.⁴⁾ Hisz ott van Alkaios és Anakreon példája (Hephaist. p. 94 Gaisf. [51 Westph.]), kik teljesen hasonló jellegű verset, az *ἐχωμολογικόν*-t, stichikusan használnak.

¹⁾ C. O. Müller, Dorier (I. 178.), az oszlop felirata legújabbban Dittenberger Syll.² I. 8. l. Nr. 7.

²⁾ Diog. L. IX. 45.

³⁾ Természetesen P. L. G.⁴⁾

⁴⁾ Kiessling, Hor. Epod. XI. 1. jegyz. okvetlenül helyesen veti el Immisch hypothesisét (Philol. XLIX. [1890] 193. k. lk.), ki e fr.-mal a 22.-et kötén össze, az így keletkezett epodikus szerkezetet (ἀλλά μ' ὁ λυσιμελής ὃ τ' αἶρε δάμναται πόθος | καὶ μ' οὔτ' ἰάμβων οὔτε τερπολέων μέλει) Hor. e két sorának mintáján tekinti: Petti, nihil me sicut antea iuvat | scribere versiculos amore percussum gravi (Epod. XI. 1—2).

A 100., 114., 115. fr.-nak az epodusok közé való sorozására föl lehetne ugyan hozni okul, hogy a 103. fr.-ban ugyanez a vers (t. i. tetrapod. dact. + ithyphall.) epodikus szerkezetben foglalt helyet s bizonyára igaza van Christnek, mikor Metrik d. Griech. u. Röm.² 567. l. ezt írja: „Der Archilochische Vers hat, wenn oft *κατὰ στίχον* wiederholt, etwas Einförmiges, Ermüdendes; bei den Griechen ist er deshalb auch nur äusserst selten mehrmals nacheinander gesetzt worden.“ De ki tudhatja, hogy a kevés példa, melyet Christ ezután felsorol, nem épen Archilochos példájára hivatkozhatott, ki esetleg valami rövid aggressióban használhatta?

Bár Bergk ez okokat ép oly kevéssé nevezi meg, mint egyebeket, mégis azt hiszem, más ok lehetett a döntő e soroknak az epodusok közé való sorozásánál. Döntő szerepe azon oknak lehetett, melyet a 115. fr.-hoz írt jegyzetéből lehet kiolvasni. A fr. így szól: *καὶ βήσσις ὀρέων δυσπαιπάλουσ. οἶος ἦν ἐπ' ἡβησ.* Bergk jegyzete: „*Δυσπαιπάλουσ.* Archilochum antiquo more *δυσπαιπάλουσ* scripsisse olim existimavi, sed potius syllaba anceps indicis est apud Archilochum hæc duo cola separata fuisse, quæ metrici secuti recentiorum poetarum consuetudinem copulaverunt.“ Bergk számára tehát, mikor a 85., 100., 114., 115. fr.-ot az epodusok közé írta, az a gondolat volt döntő fontosságú, hogy szerinte Archilochos az asynartetus verseket kettős verseknek, még pedig a hosszabbat rövid követvén, epodusoknak írta s csak az áthagyományozás alkotott belőlük egy verset. Ámde distinguálnunk kell! Föltéve, hogy valóban így állna a dolog, Bergk eljárása mégis következetlen lenne, mivel a 79. s köv. fr.-okat Hephaistion tekintélye alapján mint egységes verseket a tetrameterek könyvébe sorozva, e fr.-okra nézve az *alexandriai kiadást* rekonstruálja, ellenben a 100. stb. fr.-nak az epodusok közé való sorozásával az *Alexandria előtti helyzetet* igyekszik helyreállítani. Hartung (Gr. Liederdichter) mindenesetre következetesebben járt el, mikor Hephaistion ellenében is a 79—83. fr.-ot (nála 104—7.) az epodusok közé állította. De hogy ilyesminek semmi helye a mi kiadásainkban, melyeknek egyelőre csak az lehet a föladatuk — nem is képesek egyébre, nem is tesznek egyebet — hogy az alexandriai kiadást rekonstruálják, az nyilvánvaló. Csak miután ez meglesz, mitől még messze vagyunk, mehetünk tovább, régebbi időkre.

Külömben is minden jel arra mutat, hogy nincs jogunk az archilochosi asynartetust két külön versnek tekintenünk. Két tény áll ennek útjában. Mindenekelőtt a régi doctrina, melyet Westphal állított helyre.¹⁾

¹⁾ Legújabbban: Theorie d. mus. Künste (3. Aufl. d. Rossbach-Westphal'schen Metrik) 1887, III. 1. 296. k. lk.

Ma tudjuk, hogy az asynartetusok jellegét nem a *συνάρηαια* megszakadása adja meg, tehát nem az, hogy a vers belsejében az egyik *χωλον* végén syllaba anceps vagy hiatus állhat, hanem a *ρὸν μιζόμενον* *continuatiójának* megszakadása, tehát: a szűkebb értelemben vett asynartetusokban az arsis és thesis egymásutánjának megszakadása,¹⁾ azaz belső *κατάληξις*, az *ἐπισύνθετον*-ban pedig a két kolon között a rhythmusfaj folytonosságának megszakadása. Ezen meghatározás alapján a Bentley óta elterjedt definitio az asynartetusoknak csak egyik formájára vonatkozik.²⁾

Az asynartetusok jellegének ily megismerése után s meggondolva, hogy a belső katalexis modern rhythmikus compositiókban is mily gyakori,³⁾ csak nem gondol majd valaki két külön versre, melyek csupán egymás mellé irattak?

A másik körülmény, mely ép így útjában áll a Bergk-féle eljárásnak, az antik költői usus, mely a metrikus doctrinánál is sokkal régebbi. Ugyanis a pl. Christnél, a Westphal-féle tan ellenfelénél, Metrik 98. és 127. k. lapon fölhozott sorokon kívül, melyek azt mutatják, hogy a *χωλον*-végi syllaba anceps nem okvetetlenül *περίοδος*-véget is jelöl, annak is van jele, hogy a költők ép az archilochosi asynartetusokat egységes verseknek tekintették. Pl. Arist. Pac. 805 az elegiambus két *χωλον*-át nem választja el *cæsurával*, vagy Anth. Pal. XIII, 28. (Bakchylides- vagy Simonidesnek tulajdonítva) a 9. sorban az «Archilochius versus» első fele (a dact. tetrapod.) után nem alkot *cæsurát*. Persze hogy maga Archilochos is ily egységesnek tekintette már a maga asynartetusát, vagy erősen érezte még a két *χωλον* közti szakadást, az végre oly kérdés, mint a homerosi szóösszetételek kérdése.

Mínt hogy tehát a 85., 100., 114. és 115. fr.-ról nincs elég okunk föltennünk, hogy epodikus szerkezetek első sorát alkották s asynartetusok jellegük egyáltalán nem jogosít föl az epodusok közé való sorozásukra, tehát vagy — a valószínűség alapján, hisz *egy* versekként vannak hagyományozva — a 79. és k. fragmentumok mellé, azaz a tetrameterek függelékébe kell soroznunk őket, vagy — túlságos scrupulositással — esetleg a «bizonytalan helyről valók» közé lehetne őket

¹⁾ Persze csak látszólagos megszakadása, mert: rhythmus neque finem habent certum nec ulla in textu varietatem, sed qua coeperunt sublatione et positione, ad finem usque decurrunt (Quint. IX. 4. 55, 1. Westphal. id. h. 299. l.), t. i. a rhythmus folytonosságát a pausa vagy a katalexis megelőző szótag megnyújtása teszi kétségtelenné.

²⁾ Westphal. 343. k. lk.

³⁾ U. a. 299.

tenni, mert hát végre is talán mégis epodikus szerkezetben álltak. De ez oly eljárás volna, mely minden magában álló trim. iamb.-t is ugyanide sorozna, mert hiszen ezek is esetleg epodusban állhattak.

(Budapest.)

KALLÓS EDE.

ANZENGRUBER LAJOS DRÁMÁI.

(Vége.)

2. *Bécsi darabok.* Anz. 1867 óta lakott állandóan Bécsben. Már ifjúkorában is alkalma volt a bécsi életet tanulmányozni, a mióta állandóan ott lakott, folyton figyelemmel kísérte a fővárosi társadalmat. Szerette a bécsieket, ismerte gyengeségeiket; drámáiban sokat foglalkozik szülővárosának erkölcsi állapotaival. A bécsi előbbkelő társadalmi életet sohasem tanulmányozta behatóbban, szívesebben elkalandozgatott a külvárosokban, melyek tarka életét sokkal jobban ismerte.

Hogy csakugyan testestül-lelkestül nagyvárosi ember volt, mutatja drámáinak második nagyobb csoportja, a hova azokat a darabokat soroljuk, melyeknek színhelye Bécs külvárosai. Nép-zínműveivel csak ezek a drámák mérkőzhetnek, ámbár művészi tekintetben nem állanak olyan magas fokon, mint amazok. A bécsi helyi érdekű színdarab megteremtője nem Anz. Ő már megkezdett úton halad, tovább fejlesztí és művészebb fokra emeli azt, a mit elődei már megkezdtek. Ph. Hafner nemcsak bécsi típusokat hoz színpadra, hanem valóságos reális alakokat, már ő feltárja a bécsiek hibáit és gyengeségeit (Tanzmeister 1807.) Raimund is megteszi, hogy költészetének tárgyát néha a saját korából meríti, nevezetesen a bécsi életből (Der Verschwendter 1833). Hafner még Haunswurst-dramákat ír, Raimund jelentékenyen emeli a népszínmű színvonalát, de nem akad utódja. Nestroy darabjai ugyan nagy népszerűsége tettek szert (Der böse Geist Lumpacivagabundus), de Raimund drámáihoz mérten hanyatlást mutatnak. Jól ismerte Anz. Fr. Kaisert, a ki morális tendenciájú darabjaiban a bécsi polgári osztályból vett típusokat hozott színpadra. Anz. drámáinak különösen az adja meg a sajátos bécsi jelleget, hogy színhelyük a külváros, a hol a félig meddig megőrzött patriarchális életmóddal összevegyülnek a modern kor erkölcsi. A színpadot költőnk mint a nevelés egyik eszközét fogta fel és ezt sohasem felejtette el. Haraggal és szeretettel tárgyalja a bécsiek hibáit: „Mint szülővárosának hű fia haraggal és szeretettel szigorúan ostromozta mindazt, a mit a bécsi életben hely-

telennek és hamisnak tartott, épen úgy, mint Grillparzer *Abschied von Wien* cz. költeményében.¹⁾

1877-ben két dráma készül el: *Ein Faustschlag* és *Das vierte Gebot*. Ez utóbbinak a címét már egy 1864 szept. 2-án kelt levelében említi. Mivel e levélben nem tesz említést egyúttal a darab tárgyáról, bajos eldönteni, hogy vajjon a fenti darabról van-e szó. Nem lehetetlen, hogy már akkor gondolt hasonló tárgyra, csak nem dolgozta fel. Azután 13 évig nem hallunk róla, csak 1877 aug. 2-án említi megint egy Ed. Dornhoz írott levélben. Ugyanezen év decz. 31-én kelt levelében írja, hogy a cenzúra nem engedte meg, hogy *Das vierte Gebot* címen előadják, a minek következtében tulajdonképen cím nélkül adták: *Ein Volksstück in 4 Akten*.

Ein Faustschlag, a melyet szintén e levélben említ először, már jóval előbb volt kézben. Szociális tartalmánál fogva a cenzúra eltiltotta az előadástól, a költő ugyanis pártállást foglal a munkaadók ellen. Bár Anz. rendszerint arra törekedett, hogy személyeinek felfogása a dráma cselekvényében érvényesüljön, a *Faustschlagban* azonban a nép gondolkodásmódja inkább beszédekben nyer kifejezést, mint a cselekvényben; áll ez különösen az első felvonásról. A társadalmi ellentéteket a költő erősen kiemeli a darabban, a kiengesztelődés szerelem és bocsánat által történik. A gyenge szerkezeten kívül nagy hátrányára vannak a darabnak a benne előforduló szalon-alakok, a melyeket Anz. sohasem tudott jól jellemezni, és a melyek mint Bettelheim találóan mondja, «rendesen úgy beszélnek nála, mint az a külvárosi ember, a ki mindenáron fontoskodva és szépen akar beszélni . . .»²⁾

Midőn 1877-ben Dorn E., a Józsefvárosi színház igazgatója a költőtől egy darabot kért, ez azt írta neki (aug. 12-én): «Van egy darabom, mely a helytelen nevelés és a szülők rossz példaadásának a témájával foglalkozik és ebből kifolyólag bizonyítja, hogy bizonyos esetekben tarthatatlan az az isteni parancs: Tiszteld atyádat és anyádat.» Tehát a IV. parancs tragédiája ez a darab. A költő nem azt akarta a darabban kifejtetni, hogy a gyermekek ne engedelmeskedjenek a szülőknek, a mint azt sokan gondolták. Ha a rossz szülők könnyelműségüknél fogva gyermekeiket olyan ferde irányban akarnák nevelni, a mely előbb-utóbb a gyermek erkölcsi romlását vonja maga után, akkor a gyermekek nem tartoznak szüleiknek engedelmeskedni; ha ilyen esetben a gyermekekben nincs elég lelki erő az engedelmesség megtagadására, akkor a IV. parancs lesz a vesztük. A költő a szülőket leczkérteti meg, a miért a gyermekek nevelését elhanyagolják, nekik rossz példát

¹⁾ Bettelheim id. m. 206. l.

²⁾ Bettelheim id. m. 199. l.

adnak, a gyermekeikre való befolyással visszaélnék: «Ha az iskolában arra tanítod a gyermekeket — mondja Martin a kivégzése előtt (IV. fv. 5 jel.) — tiszteld atyádat és anyádat, akkor a szószekről hirdesd ám a szülőknek is, hogy érdemesek legyenek rá». Egyetlen bécsi darabjában sem tűnteti fel a költő a főváros erkölcsi romlottságát olyan sötét színekben mint itt.¹⁾ Tárgyánál fogva nem *tragikusan* hat, hanem *elszomorítja* a nézőt. A művészet szempontjából több kifogást lehetne emelni a darab ellen, különösen a laza szerkezet ellen, de mint erkölcsi kép sikerült. Tárgya olyan terjedelmes, hogy nem is alkalmas drámai feldolgozásra. A költő három családot hoz színpadra. A gazdag Hutterer kényszeríti leányát, Hedviget, hogy egy kicsapongó és léha emberhez menjen feleségül; gúnnyal és megvetéssel utasítja ki házából Freyt, a szegény zongoramestert, a ki a leányát, egy háziúr leányát, szeretni merte. Hedvig természetesen boldogtalan, férje fiatalkori bűneinek természetes következménye, hogy házasságuk gyümölcse egy csenevész gyermek. A boldogtalan anya tehát gyermekében sem talál örömet. Hedwigben nem volt elég erő, hogy szülei akaratával szemben a szívére hallgasson, de nem volt elég könnyelmű arra sem, hogy kedvesével megszökjék; engedelmeskedik, és ennek következménye egy elveszett boldogság, egy tönkretett élet. Egy jelenetben (II. fv. 9. jel.) a mely Ibsen *Nora*-jára emlékeztet, a költő világosan kifejezi, hogy a léha férfi, a ki kicsapongásaival egészségét már idő előtt aláásta, ne házasodjék, mert erkölcstelen életének szomorú következményeit a gyermekeknek kell megsínnyelniök. Még megdöbbenőbbben, de egyúttal sikerültebben is. festi a szülők rossz példaadásának gyászos következményeit a második, a Schalanter-család történetében. Nem gonoszság, hanem könnyelműség jellemzi e család minden egyes tagjait. A családfő a legnagyobb bűnös. Mesterségét teljesen elhanyagolja, ha egy kis pénze van, rögtön eliszsza, örökké részeg, ha otthon van, folyton veszekedik; a munkát állandóan kerüli. Méltó társa a felesége, a ki igazi Putifárné: minden kötelességérzet híján, könnyelmű és élvvagyó. Megengedi, hogy leánya bizalmas gavallérjával egyedül kirándulásokat tegyen és kocsmákba járjon; midőn pedig a gazdag gavallér ráún a leányra, a derék anya azzal vigasztalja, hogy ha nem lett volna az úrfival olyan bizalmas viszonyban, nem lennének neki olyan szép ékszerai. A milyenek a szülők, olyanok a gyermekek. A leány, Jozefa, midőn egyik gavallérja elhagyja, mást keres magának, ha ez is ráúnt. ellátogat a kocsmába vagy kávéházba, hogy valami jó keresetre szert tegyen; végre is

¹⁾ «Das erste und mächtigste unserer socialen Anklagedramen». (Adolf Bartels: Geschichte der deutschen Litteratur in 2 Bänden. Leipzig 1902. II. k. 632. l.).

utczai leánynya süllyed, és a kórházban végzi életét. Jozefa alapjában nem romlott szívű, de rossz útra kellett neki térnie, mert szülei rossz példát adtak neki, csak kívánságuknak engedelmeskedik, midőn a rossz úton megmarad, mert az egész család az ő keresményéből él. A családi képet kiegészíti Márton, Jozefa bátyja. Teljesen az apja fia: dologkerülő, haragos természetű, veszekedő; meg akarja verni az apját, mert ez őt ostobának találta mondani, nem csoda, hogy a családban örökös a perpatvar. Az első felvonásokat e két család szomorú állapotának a leírása tölti be; a többiek a következményeket tárják fel, nevezetesen Hedvig boldogtalan házasságát és válását, a Schalanter család teljes elzüllesztését. Helyenkint a két család sorsa egymásba játszik ugyan, de alapjában véve kevés közük van egymáshoz. Más mulasztást is követett el a költő. Nemcsak hogy kicsinyes motivummal, nevezetesen a leskelődéssel, idézteti elő a katasztrófát, a fiatal házások közti szakadást, még nagyobb hiba Martin gyilkossága. Nem valószínű, hogy egy olyan ember, a kiben a szülők iránti tisztelet és szeretet nincs meg — sőt tettelegességre is vetemedik velük szemben — megöli feljebbvalóját, az őrmestert, midőn ez atyját korholja.

A költő azonban nem akarja a nézőt csupán a sötét képek benyomása alatt hagyni. Az emberek jóságában való hit még nem veszett ki belőle, a bűn mély szomorúsággal tölti el, de optimizmusánál fogva mindig talál vigasztalást is. Az utolsó jelenetek pl. nem viszik előbbre a cselekvényt, de a költő bizonyára azért akarta a bűnbánó gyilkost szemünk elé hozni, hogy a darab zordonságát enyhítse. Ugyanez volt a célja, midőn egy harmadik családot is hozott a színpadra, a melynek szerepe azonban teljesen epizódikus. Az öreg kertész és felesége gonddal és nagy áldozatok árán nevelték fel egyetlen gyermeküket, és szeretetüknek, gondozásuknak megvan az a jutalma, hogy örömük telik a fiuban, a ki szeretettel és hálával van eltelve szülei iránt. A darab szomorú benyomását enyhíti még a Schalanter gyermekek nagymama Herwig, a kiben a költő édes anyjának állított emléket. Józan gondolkodású öreg anyóka, a ki ismeri az életet; okos figyelmeztetéseivel jó útra akarja téríteni az unokákat, de hasztalanul. A Schalanter család nem is tűrte meg őt a maga körében az ő «unalmas erkölcsi prédikációival». Az öreg asszony ezt tudva csak akkor jelenik meg, ha valami komoly baj fordul elő. Ez is egyike Anz. sikerült mellékalakjainak. A darab gazdag hatásos drámai jelenetekben, különösen a végén, mikor a költő egymásután vezeti elénk egyrészt a megtört szülőket, a kik csak most látják be, hogy gyermekeik életét ők rontották meg; másrészt a szerencsétlen gyermekeket, a kik szüleik könnyelműsége miatt kénytelenek bűnhődni. Nem tragédia ez, hanem oly erkölcsi életkép, mely Anz. t nagyon közel hozza a naturalista írókhoz.

Alte Wiener (1878,) cz. darabjában már nem találjuk a bécsi külvárosi életnek oly sötét képét, mint az előbbiben. Käsmeier a házi úr, és Schmalhofer, a gyártulajdonos, a külvárosi élet két típusa. Eleinte jó barátságban élnek, de a mióta a házi úr, Schmalhofer, gyárából egy munkásleányt vett feleségül, vége a barátságnak. Bonyolódottá teszi a helyzetet az a körülmény, hogy Schmalhofer fiának viszonya volt Käsmeier leányával, a kit anyává is tesz, de feleségül nem akarja venni, mert fél, hogy atyja nem fog beleegyezni. A leány kétségbeesésében meg akarja magát ölni. A dolog azonban szerencsésen végződik, mert Kernhofer, a ki mindenütt jelen van, mindent eligazít. megnyeri az apa beleegyezését, a házi úr és a gyáros az ő közbenjárására kibékülnek és újra jó barátok lesznek. Kernhofer a jószág típusa, embertársain mindig segíteni akar; nem azért tesz jót barátjaival, hogy jutalomban részesüljön, hanem mert jó szíve viszi rá. Ilyen volt maga a költő is. Jellemek és szerkezet tekintetében ez a darab Anz. leggyengébb drámái közé tartozik. Három cselekvény is van benne, az egész meglehetősen kuszált, a cselekvény lassan halad, nincs meg benne Anz. drámáinak szokott élénksége, és itt is, mint Anz. több drámájában, szerepel az a technikai fogás, hogy az egyik személy, akár akaratlanul, akár akaratlanul, kihallgatja másoknak a beszélgetését.

Anz.-nek nem csupán a sikerült darabjait olvassuk érdeklődéssel, hanem a gyengébbeket is: «A néző eleinte tán oda sem figyel, nem-sokára azonban érdeklődni kezd és ez az érdeklődés lassankint az elragadtatásig fokozódik és a végén hangos tapssal ad tetszésének kifejezést». ¹⁾ Ennek oka egyrészt, hogy találékonyságával, a mese ügyes szövésével, a cselekvény élénkségével le tudja kötni a nézőt, de különösen azzal, hogy a lélek legapróbb mozzanatai sem kerülnek ki figyelmét; ehhez járul, hogy a jó ötletekből és a kitűnő humorból sohasem fogy ki — másrészt, hogy a tréfás és komoly elem, a humor és páthosz vegyítésében valóságos mester. Nemcsak a dialogusban teszi ezt, hanem a cselekvényben is; komoly tárgyú darabjaiban belevisz egy-egy komikus alakot és viszont. Kreuzelschreiber-jében láttuk, hogy a papok beleavatkozása a házasság életbe nemcsak könnyen elhárítható zavarokat von maga után, hanem komoly következményekkel is jár (Brenninger). Grillhofer szenteskedése és bűnbánó kedélyhangulata mellett ott látjuk az örökké jókedvű Horlacherliest (Der G'wissenswurm). Die Trutzige cz. darabjának komoly természetű cselekvényébe beleszövi a döglött macska tréfás történetét. *Alte Wiener*-ben az elcsábított leány szeren-

¹⁾ L. Hevesi: *Gegenwart* 1890. Nr. 27.

csétlen szerelme mellett ott találjuk a cselédleány és kedvesének tréfásan és híven rajzolt naiv szerelmét.

A legutóbb megbeszélt darabnál sikerültebbek: *Brave Leut vom Grund* és *Aus'm g'wohnten Gleis*. Az előbbiben egy okos bécsi nő rajzát adja, mint szereimes leányét, mint asszonyét, a ki ügyesen tudja a férjére való befolyását megtartani, és mint anyáét, a ki leányától igen okosan távol tartja a léha udvarlókat. A vidámság és okosság némi gúnnyal párosul benne; talpraesett megjegyzései mindig mulattatók. Jó humoránál és élénkségénél fogva Anz. jobb darabja közé tartozik, mindamelllett a költő életében nem került előadásra. *Aus'm g'wohnten Gleis* cz. bohózat alap gondolata: az ember ne térjen el a rendes kerékvágástól, midőn ez már olyan mély, hogy elhagyása veszedelemmel jár. A költő két-három éltesebb embert visz színpadra, a kiknek mindegyike egy bizonyos életmódot megszokott; egy időre eltérnek ettől az életmódtól, utóbb azonban visszatérnek a rendes kerékvágásba. Mivel mindegyikük egészen jól beletalálja magát az új életbe, nem látjuk elég megokoltnak azon lépésüket, hogy újra visszatérnek a régi életmódhoz. Ilyenformán a darab alap gondolata nincsen eléggé megvilágítva.

Heimg'funden (1884—1885) cz. drámájának megalkotására egy megakadályozott öngyilkosságról szóló hírlapi tudósítás vezette a költőt. A darab, mely egy kissé terjengősen foglalja magában a testvéri szeretet dicsőítését, megszerezte Anz.-nek a Grillparzer jutalmat 1887-ben. A darab ugyan gazdag költői jelenetekben, sőt A. Müller-Guttenbrunn (i. m. 56. l.) «geniális jellemrajzú népszínműnek» mondja, még sem áll oly művészi fokon, hogy különös kitüntetésre érdemes lett volna. Hogy az említett jutalmat mégis megkapta, arra vonatkozólag Bettelheim elfogadható magyarázatot ad. Szerinte ugyanis (i. m. 151. l.) a Grillparzer-jutalom nem annyira a darab jóságát jelenti, mint inkább azt, hogy az anyagi gondokkal küzdő költőt megszánták. A szóban lévő darabban Dr. Hammer, egy tekintélyes ügyvéd, miután tékozlásával a családot a vagyoni bukás szélére juttatta, öngyikos akar lenni. Bátyja azonban, a kinek egyszerű munkás ember létére is mindig helyén van az esze és szíve, megakadályozza az öngyilkosságot és öcscsét visszaadja övéinek, a kikkél új otthont talál. A darab morális tendenciája abban van, hogy a költő szembe állítja a művelt polgári osztályt az egyszerű néppel, a mely két keze munkájával keresi mindennapi kenyerét. A munkás népnél a régi jó erkölcsök, a testvéri és a szülők iránti szeretet nem üres fogalom, egész életüket erős munkában töltik el és épen ezért örülnek az életnek. A gazdag polgárok élete azonban sokszor csak hamisság és tettevés, mindig csak szórakozáson jár az eszük, a sok mulatság miatt a

szülők nem érnek rá gyermekeik nevelésével törődni. Anz., mint a szegény nép költője, az előbbieket pártján van, és minden elképzelhető erényt ruház ezek képviselőjére, Tamásra, a kit olyanforma embernek tüntet fel, mint Kernhofert (Alte Wiener). A költőnek ez e pártállása. ha nem is indokolja, de legalább magyarázza a darabnak egy sajátosság motívumát. Hammer mindig kedvencze volt édes anyjának. a ki nagy áldozatok árán neveltette fel. Mihelyt a fiu tanulmányainak bevégezése után előkelő állást biztosított magának, már szegényli, hogy édes anyja egyszerű asszony, húsz éven át meg sem látogatja. És anyja ezt a háládatlan fiut mégis jobban szereti, mint Tamást, a ki folyton mellette van; őt szereti, érte dolgozik, és jóságában szinte a hihetlenségig megy. Nagy nehezen féltett garasából minden évben karácsonykor szép ajándékot vesz és azt bátyja neve alatt elküldi anyjának! Nem teljesen kifogástalan az ügyvéd alakja sem, mert édes anyja iránti viselkedésének okát sehol sem látjuk. A drámának azon részei, a melyek a szegény nép életéből vannak véve, sokkal költőibbek, mint azok, melyekben a szalonéletet festi, és így nem is állíthatjuk azt, a mit a darabnak egy már említett kritikusa mond, hogy t. i. néhány erős vonással kitűnően rajzolja a társadalom értelmiségének züllöttségét.¹⁾ A darab a felnémet nyelv és a dialektus keveréke.

3. *Társadalmi színművek.* Mihelyt Anz. elhagyja a falut. vagy a bécsi külvárosi életet, többé nem áll biztos talajon: «Anz. a nagy realista... valószínűtlenségekbe téved, sőt gyámoltalanná lesz, mielőtt egy előkelő ház küszöbét átlépte.»²⁾ Említettük, hogy paraszt drámáiban azokat az alakokat, a melyek nem a falusi életből vannak véve, már nem rajzolja oly mesteri kézzel; bécsi darabjaiban is a szalon-élet rajza sohasem sikerül neki kifogástalanul, társadalmi színművei meg éppen hanyatlást jelentenek. Anz. aligha volt ezen gyengeségének tudatában, mert mindenáron irodalmi nyelven is akart drámát írni. Valószínűleg a költői ambíció csábította erre, azt akarta ugyanis, hogy drámái a Burgtheater műsorán is szerepeljenek (levele, 1874. jul. 30.), és azért nagyon rossz néven vette a jó tanácsokat, midőn egy-két kevésbé sikerült kísérlet után figyelmeztették, hogy ne hagyja el a falut, és ne keressen drámáihoz tárgyat olyan helyen, a hol nem érzi magát otthonosan. Midőn *Die Tochter des Wucherers* cz. darabját a kritika kedvezőtlenül fogadta, egy 1873. február 14-én Schlögl-hez intézett levelében írja az említett kritikára czélozva: «Csak klasszikust írni! Istenem — gondolják az emberek, én csak parasztdramákat írok?... Ezek a sokat emlegetett parasztvígjátékok csakis azért lettek *paraszt-*

¹⁾ A. Müller-Guttenbrunn id. m. 57. l.

²⁾ A. Müller-Guttenbrunn id. m. 59. l.

vígjátékok, mert a bennük rejlő összeütközés városi viszonyok között nem lenne elég költői». Barátai részéről is kapott figyelmeztetéseket, de ezeket is méltatlankodva fogadta. Midőn pedig Gürtler megírta neki, hogy bizony ő is azok között van, a kik nem helyeslik, hogy legújabb drámájának tárgyát nem a falusi életből vette, ezt írja vissza (1874. febr. 1-én): «Már Te is csak olyan vagy, a ki csak azért nem akarsz engem visszaengedni a városba, mert már falun voltam egyszer. Barátainak igaza volt, de Anz. ezt csak akkor látta be, mikor *Elfriede* és *Die Tochter des Wucherers* cz. darabjaival nem aratott olyan sikert, mint a milyet várt.

Az előbbi Anz. első kísérlete a szorosabb értelemben vett társadalmi dráma terén. A darab 1873-ban készült el, de már egy 1872 május 2-án írott levelében tesz róla említést. E levélből látjuk azt is, hogy szerepdarab.¹⁾ Tárgyát már földolgozta sok modern drámairó. A költő sikraszáll a nő jogaiért, megtámadja a konvencionális házasságot, melynek eredménye a boldogtalanság. Ilyen Elfriede és Gusztáv házassága is. Gusztáv valóságos gyermeknek tekinti nejét, mindig szeretetreméltó, udvarias és előzékeny vele szemben; azt hiszi, hogy ezzel már eleget tett. Hét évig élnek együtt a nélkül, hogy békéjüket valami megzavarta volna. Ekkor Elfriede levelet kap régi ideáljától, és a házastársak között kenyértörésre kerül a dolog. A féltékeny férj követeli a levelet, az asszony azonban, kinek önérzete férjének bizalmatlansága miatt feltámadt, nem adja oda. Heves vita fejlődik ki köztük, a melyben az asszony erélyesen védelmezi a nő jogait. Az egész jelenet, a melyben a házasság morális értéke, a nő sorsa és állása a családban egyaránt szóba kerül, kitünően van megírva. Elfriede erélyes fellépése meglepő hatással van Gusztávra, a ki csak most ismeri őt meg és csak most látja be, hogy milyen hibát követett el, midőn feleségét gyermeknek tekintette. Elfriede tehát kicsikarja férjétől a maga iránti tiszteletet, férje ki is békül vele, de nem valószínű, hogy házasságuk ezentúl már boldog lesz. Talán egyetlen darabjában sem ment Anz. ennyire erkölcsi kérdés fejtegetésében, mint itt. Akár csak egy francia moralistának a drámáját olvasnók. Helyesen mondja Friedmann (id. m. 89. l.), hogy Elfriede gyenge hasonmása Ibsen Nórájának (Ibsen azonban 10 évvel később írta darabját). Nórát is gyermeknek tekinti a férje, mint Elfriedét, csakhogy az előbbinek a házassága szerelmi volt, ez utóbbié pedig nem. Nóra éveken keresztül nem is veszi észre, hogy férje nem veszi őt komolyan, és azt tartja, hogy a nő ne is legyen más, mint gyermek, mert ez teszi őt kedvesekké. Férjének ezen felfogása ellen küzd Elfriede: «Ti férfiak azt

¹⁾ «Und ferner für die Borch ein Schauspiel: Elfriede».

akarjátok, hogy a nő tapasztalatlan és jámbor legyen nektek felnőtt gyermekek kellene, a kik a kicsinyeket felnevelik. Eltűrtém, hogy engem játékszernek tekints Eltaposhattok minket, de le nem fogtok győzni» (II föl. 3. jel.) Midőn Norában feltámad az önérzet, olyan módon történik, hogy a házastársak között szakadásnak kell beállania; Elfriede és férje között a kibékülés még lehetséges. Nora ezt mondja férjének: «Szabad akarok lenni» (III. fv. 5. jel.), Elfriede pedig: «Add vissza szabadságomat» (III. fv. 1. jel.). A darab gyengeségét részben onnan magyarázhatjuk meg magunknak, hogy a költő nagyon is szem előtt tartotta a tendenciát. A cselekvényben néhány jelenet kivételével nincs elég drámai élénkség. A jellemek sincsenek eléggé kifejtve. Elfriede egyetlen jelenetben lép erősebben előtérbe, de itt is azonnal észreveszszük, hogy az író a saját nézeteit mondatja el vele. A férj féltékenysége nincs indokolva, mert Elfriede nem adott rá okot. Érdekes személy, de nem drámai alak, a tudós, Dr. Knorr, a ki már évek óta bolyongott Ázsiában és csak most tért vissza. Szerepe voltaképpen csak arra szorítkozik, hogy Elfriedének levelet hoz elhunyt ideáljától. A költő ismételten fellépteti, hogy így alkalma nyíljk olyan megjegyzéseket mondatni vele, a melyek egyik-másik európai társadalmi szokást nevetséges színben tüntetik fel; nem egyszer a legnagyobb gorombaságokat mondja Elfriedének.

A másik felnémet nyelven írott darabja: *Die Tochter des Wucherers* (1873.) még gyengébb. A színpadon megbukott, a kritika is nagyon kedvezőtlenül fogadta. Egy Schlögl-hez intézett leveléből (1873. okt. 20.) látszik, hogy a költőt különösen az bántotta, hogy a darabot a közönség nem fogadta kedvezően. Anz. sohasem zárkózott el a szociális kérdések elől. Már népszínműveiben is tárgyal ilyeneket, de erősebben előtérbe lépnek társadalmi drámáiban. *Die Tochter des Wucherers*-ben megmutatja, hogy a fiatalság milyen veszélyeknek teszi ki magát könnyelműségével. Egy lelketlen uszorás, Oehrlein, leányát eszközül használja a pénzszerzésre. A leány, Mathild, engedelmeskedik atyjának; udvaroltat magának a fiatal emberekkel és oda igéri nekik a kezét. A fiatal emberek nyakra-főre adósságokat csinálnak, a pénz természetesen a leány atya adja nekik uszorás kamatra. Mikor esküvőre kerül a dolog, Oehrlein előáll a váltókkal, a fiatal ember nem tud fizetni, és a házasságból nem lesz semmi. A miben Mathild vétkezik, abban bűnhődik is. Oehrlein ugyanis egy fiatal tisztet is hálójába akar keríteni, csak hogy ez, midőn az esküvő már a küszöbön van, kifizeti az uszorástól bemutatott váltókat és kijelenti, hogy a leányról mitsem akar tudni. A fiatal tiszt ilyen úton akarta megboszulni egyik barátját, a kit Oehrlein uszoráskodása a halálba kergetett. A boszúnak ez a módja épen nem mondható nemesnek, mindamellert a fiatal tiszt

azért nem tűnik fel szívtelennek, mert a kin boszuját kitölti, az nem bírja rokonszenvünket. Mathild csak most látja be hibáját; meg van törve, mert a tisztet valóban megszerette. Ha Anz. csak hatást akart volna elérni a színpadon, akkor itt bizvást bevégezhetette volna a darabot, de úgy látszik, hogy maga is érezte, hogy Mathild jellemzésében egy kis hiány van. A IV. és V. felvonást arra használja fel, hogy a leányt kedvezőbb színben tüntesse fel. Mathild többé nem akar atyja uzsorászkodásának eszköze lenni, elhagyja a házat, a miért atyja őt minden vagyonából kitagadja. Nem esik kétségbe, saját keze munkájával tartja fenn magát, sőt magához veszi a tiszt törvénytelen gyermekét is. Mindezzel azonban a költő nem tudja őt rokonszenvessé tenni, és a mi még nagyobb hiba, most annál jobban érezzük, mennyire hazug volt jelleme a darab első felében. A többi alak csak egy-két odavetett vonással van jellemezve, s nem mindég szerencsésen. Anz. jónak tartotta darabját, sikertelensége bántotta is, de a mint egy Gürtlerhez írott levele (I. K. 212.) mutatja, nem búsult tulságosan a bukáson.

Az olyan költő, a kinek munkái a korrallal a legszorosabb összefüggésben vannak, a ki a társadalmi, vallási és politikai küzdelmeket színpadra hozza és a ki a színpadot a nevelés egyik eszközének tartja, egyúttal moralista is. Anz. is az. Drámáiban sokszor kerülnek felszínre erkölcsi problémák, de azért nem prédikál, mert elveit jellemekben igyekszik kifejezni. Csak kivételesen történik, hogy erkölcsi prédikációkra akadunk (Elfriede). Célja az, hogy a beteg társadalmi állapotokon változtasson. A színpadon hirdette, hogy az államnak nem szabad a vak engedelmességet, az egyháznak nem szabad a vak hitet és az embereknek nem szabad az önzést egyedüli uralkodó elvnek tekinteni. Ezeket a tanokat Anz. nem regényes mozzanatokkal, hanem a mindennapi életből vett eseményekkel igyekszik megvilágítani. Anz. többé kevésbé mindegyik darabjában moralista, egyik másikban azonban feltűnően elóttérbe lép az erkölcsi tendencia. Ilyen *Die Trutzige* cz. darabja, mely a női kérdést világítja meg: ha egy nő egyedül nő fel, saját keze munkájával keresi kenyerét, akár csak egy férfi, miért ne legyen független és egyenrangú a férfival? Ilyen a *Hand wul Herz* (1873—74.) cz. darabja, a melyben a házasság felbonthatatlansága ellen fordul.

Ez utóbbi darab cselekvénye a falu és a város között oszlik meg, a személyek részint nyelvjárásban beszélnek, részint felnémet nyelven. A házasság alapja nem az oltárnál tett felbonthatatlan eskü, hanem két szívnek a vonzalma, a kölcsönös szeretet és becsülés. A költő hathatós okokkal támogatja, hogy a házasság nem felbonthatatlan, sőt bizonyos esetekben a felbontás szükséges. Katherine, mivel rég eltűnt, megútaít férjét halottnak hiszi, újra férjhez megy, gazdájához, Weller-

hez, a kit szenvedélyesen megszeretett, a nélkül azonban, hogy első házasságáról második férjét fölvilágosítaná. A halottnak hitt férj, Görg, váratlanul visszatér; most Weller is megtudja, hogy felesége férjes nő. A költő itt erős helyzetet teremtett, a melynek kimenetele csak tragikus lehet. Katherine sejti, hogy második házasságát érvénytelennek fogják nyilvánítani, mivel első férje előkerült; másfelől Wellert sem akarja otthagyni, mert szereti, ha pedig nála marad és feljelentik, a fegyházba kerül. Akár elválasztják Wellertől, akár a fegyházba kerül, mindenképen életével fogja megfizetni az elkövetett bűnt: az előbbi esetben a szenvedélyes szerelem okozza halálát, az utóbbiban a megszégyenítés. Katherine érzi, hogy a vallás és a társadalom törvényeit megsértette, módot keres, hogy legalább lelkiismeretével kibéküljön. Elmegy egy öreg szerzeteshez, Augustinhoz, meggyónja bűnét és feloldozást kér. A szerzetes azonban csak úgy oldhatja fel, ha elhagyja Wellert, miután második házassága úgy is érvénytelen. Midőn Katherine kérdezi Augustint, hogy nincs-e mód arra, hogy Görg-gel való házasságát felbontsák, és midőn ez azt feleli neki, hogy nincs, megadja magát és a szerzetes tanácsára elhatározza, hogy egy távol levő rokonához fog menni, a hol mindenkitől elrejtve fog éledegélni. A darab Katherine gyónásával csak lát-zólag nyer befejezést. Lelkiismeretével kibékülhet, de a világgal nem, mert a világrendet megsértette; első férjéről tudjuk, hogy jogának érvényt fog szerezni. A darab morális tendenciája legerősebben Katherine gyónásában jut kifejezésre. A gyónató felvilágosítja, hogy az elkövetett hibát csak megbánással teheti jóvá és azzal, hogy második férjét elhagyja: «Mert ez a második házasság teljesen érvénytelen, feleli a megtört asszony, hát életem legszebb ideje, hát gyermekeink, az mind semmi . . .?! Tudja-e, hogy milyen az emberi szív? . . . Ön azt akarja, hogy őszintén megbánjam azt, hogy boldog voltam!! Lehetséges ez? Lehet az eget ennyire meghazudtolni? Hát nincs megszejtetés a házasság azzal a férfiuval, a ki bennem csak gyűlöletet és utálatot keltett — érvénytelen a házasság, melyet szívünk választottjával kötünk? Istenem! hát nincs hatalmában, hogy felbontsa azt, a mit már összekötött? (III. fv. 3. jel.).

Weller nem akarja Katherine-t magától elereszteni, de mikor ez meghallja a közelben levő Görg hangját, elmenekül. A IV. felvonásban befejeződik a tragédia. Görg kijelenti, hogy feleségét visszaköveteli magának. Weller erre indulatba jön, haragja elvakítja és az erőszakoskodó Görgöt megöli. Weller, miután megtudta, hogy Katherine a hegyek között egy mélységbe zuhant és meghalt, átadja magát az igazságszolgáltatásnak. Mivel a darab tragikus befejezése az előzményekből szükségszerűleg következik, nem helyes, hogy a költő a hősnő

halálát véletlenségnek tünteti fel. Midőn a befejezés ellen több kifogást tettek, 1874 febr. 9-én egy Gürtlerhez intézett levelében védelmébe veszi darabját: a szomorú befejezés szükséges a tendenzia miatt; de szükséges azért is, mert ha Görg el is pusztulna, Weller és Katherine között a régi jó egyetértés többé amúgy sem állna helyre, mert Weller időközben megtudta feleségének bűnét. Ha a pap jelentést tenne a dolgról, akkor Katherine a fegyházba kerülne, a ki bizonyára inkább a halálba menekülne, semhogy ilyen szégyent kiálljon. Volna ugyan egy kibúvó, ha t. i. Görg egyáltalában elő sem kerülne, csakhogy akkor nem volna dráma. A darab meséje magában véve egyszerű, feldolgozása azonban igen hatásos. A szereplők közül csupán Görg és Katherine lép erősebben előtérbe; Weller nagy szerepet visz ugyan, de a költő nem fordított nagyobb gondot egyéniségének kidomborítására; nem tudjuk azt sem, mért kellett neki gyilkossá lennie. Görg emlékeztet Wurzelseppre. Gonosz csavargó, a kinek már sokszor volt baja az igazságszolgáltatással; erőszakos természetű ember és iszákos; dolgozni nem akart, feleségének vagyonát a kocsmába vitte, azonfelül még durván is bánt vele, és mikor otthon már nem tudott pénzre szert tenni, elment és éveken át csavargott, felesége pedig nyomorgott úgy, hogy kénytelen volt szolgálatba állani. Görg gonoszságát enyhíti az a körülmény, hogy fiatal korában szerzett keserű tapasztalatai térítették rossz útra. Nővérét ugyanis egy gazdag idegen elcsábította, de feleségül nem akarta venni; pénzzel sikerült a leány elveszett becsülete miatt méltatlankodó szülőket hallgatásra bírni. Görg lelke felháborodik, látva ezt az aljasságot, kezdi megutálni az embereket és ettől fogva mindinkább süllyed, a míg teljesen elzüllik. A közönség nem volt megelégedve a darabbal, csak a moralisták fogadták lelkesedéssel. A Stadttheaterben megbukott, a Burgtheater erősen kifejezett tendenciája miatt nem akarta előadni.

Die umkehrte Freit (1879) egy folvonásos alkalmi darab. Egy festő (Eduard Kurzbauer) özvegyének és árváinak felsegítésére rendezett jótékonyczélú előadásra írta. A darab befejezését a költő úgy alkotta meg, hogy a szereplő személyek a festőnek *Stürmische Verlobung* cz. képét élőképben mutatják be. Költőiségénél és jó humoránál fogva sikerült kis munka, melyet a közönség is tetszéssel fogadott. Egészen külön áll Anz. költészetében *Bertha von Frankreich* (1872—74.) cz. tragédiájának töredéke. Tárgya történeti, a 996-ik évben játszik. Mindenesetre érdekes a tárgyválasztás olyan költőnél, a ki valamennyi drámájának tárgyát a saját korából vette. Már 1872-ben kezdte írni, 1874-ig többször elővette, de csak az első felvonás készült el. E felvonásból is láthatjuk, hogy a népies költő sikeresen küzdötte volna le a távol eső tárgy nehézségeit. A darab tendenciózus lett volna.

A papok és maga a szentszék is vallás-politikai okokból beleavatkozik a házasságba, Róbertet, Capet Hugó fiát ugyanis arra akarja kényszeríteni, hogy feleségétől, Bertától elváljon.

* * *

Anz. drámái bejárták a külföldi színpadokat is és itt szebb sikereket arattak, mint szülővárosában. Legfényesebb bizonyítéka annak, hogy 1878. nov. havában Berlinből megkapta a Schiller jutalmat (3400 Márka), melyet Lindau P. indítványára adtak ki neki. Írói érdemeinek elismeréséül 1888-ben megkapta a Müller jutalmat. Valamennyi drámáját áthatja az ő erkölcsi felfogása; hirdetője az igazságnak, pártfogója a szegényeknek, védelmezője a gyengéknek, mindig ezeknek a pártján van, ha nem esik az igazság rovására. Ellensége a nagyoknak, a kik hatalmukkal visszaélnek, ellensége mindazoknak, a kik akár az államban, akár az egyházban magas hivatalt betöltenek és kötelességüknek nem tesznek eleget. Nagyon sok panasza volt a fennálló állapotokra és ilyenkor gúnyban és szatírban nem volt hiány. A szeretet vallását hirdeti mindenütt; ő maga mondja: «A jövő vallása nem lehet és nem lesz más, mint a kölcsönös szeretet».

(Budapest.)

GEDKON ALAJOS.

A GÖRÖG MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETRŐL,

különös tekintettel hazai viszonyainkra.¹⁾

1. A művelődéstörténetről általában.

Talán a történetírás tudásunknak az az ága, a mely a leggyorsabban halad napjainkban teljes átalakulása felé. Itt manapság mások a feladatok, más az anyag, mások a néző pontok és feldolgozási módszerek, mint a miök csak egy pár évtizeddel ezelőtt is voltak. Mert a míg a történetírás régebben alig értettek egyebet, mint a mit közelebbi meghatározással *politikai történetírásnak* nevezhetünk, a mai felfogás hova tovább mind nagyobb biztonsággal a szellemi élet egészére kiterjeszkedő *művelődéstörténetet* érti rajta.

Megváltozott tudományos irányok — csak ép úgy mint társadalmiak — egyetlen szóban iparkodnak kifejezést nyerni. Ilyen szó a művelődéstörténet is. Jelszó, az efféle jelszókhoz kapcsolt összes hibákkal és igazságokkal együtt. Talán csak üres követelmény annak szájá-

¹⁾ Bemutattatott a Philologiai Társaság 1905. ápril 12-én tartott ülésén.

ban, a ki a változások iránt fogékony elméjével megtanult a modernség tetszetős kifejezéseivel élni, a nélkül hogy ama változások lényegéről és feltételeiről számot adna magának. De azután a komoly tudomány körében az üres frázisból logikai szükség lesz. Szükség arra nézve, hogy egyetlen szóba, fogalomba sűrítsük a tudománynak módosult törekvéseit. A mely utóbbiaknak kifejtésétől, indoklásától és megvalósításától fog azután függeni magának a jelszónak értéke is.

A művelődéstörténet, feladatát, tartalmát illetőleg, nem jutott még közmegnyugvással elfogadott általános fogalmazáshoz; a rá vonatkozó felfogás a kutatók egyénisége szerint erősen ingadozik. Egyet azonban megállapíthatunk. Az az egyoldalúság és külszerűség, a mely a szóhoz használatának első idejében oly gyakorta fűződött, kezd mind inkább egy szélesebb körű és mélyebb értelmezésnek tért engedni. Művelődés vagy műveltség nem csupán csak az, a mit az emberiségnek haladása a használati tárgyának folytatólagos javításában előteremtett: s így a művelődéstörténet is sokkal több, mint a ruhaneműeknek, konyhaedényeknek vagy fegyvereknek rendszeresített tudása. Művelődés egy népnek vagy kornak *egész szellemi clete* azon viszonyokkal, képességekkel és hajlamokkal együtt, a melyek amaz életnek feltételeit alkotják. De már most hogy ezen anyagnak alapján közelebbről mi a művelődéstörténetnek jellege, s mennyiben különül ez el a történetírásnak régibb fogalmazásától, mindezt csak egy részletes fejtegetés tudja érthetővé tenni. Magam más helyütt már több ízben megpróbáltam, hogy tudományunk eme módszertani kérdéseire felfogásom szerint feleletet adjak; hisz megbocsátható merészség: a maga saját álláspontjára helyezkedni ott, a hol még nincsenek véglegesen kiforrott nézetek.¹⁾ Azonban itt, a hol általános fejtegetések helyett első sorban a *görög* művelődéstörténet feladatairól akarok beszélni, legfőlegb egész kivonatosan ismételhetem meg azt, a mit a tárgyra vonatkozóan egyebütt elmondtam, a továbbiaknak könnyebb megértése végett egyszerű *bevezetésnek* formájában.

Az előbb a politikai történetírásnak egyoldalúságát állítottuk szembe a művelődéstörténet egyetemességével. Mert a míg az a régibb keletű történetírás úgy szólván csakis a politikai életet méltatta figyelmére, a művelődéstörténet egy népnek erkölcsi, vallási, művészeti, tudományos életét ép úgy a maga körébe tartozónak gondolja, mint a politikát. De, azt hiszem, mégsem a tárgykörnek ilyforma kiszélesítése alkotja annak az ellentétnek igazi lényegét, a mely a történetírás ama régibb fogalmazása és az újabb keletű művelődéstörténet között fennáll. Kettejük való különbségét, minden további elkülönülésnek közös forrását, abban találom meg, hogy a míg a múlt tudománya egészben véve csakis az *eseményeknek* elbeszélője volt és nem is akart egyéb lenni, addig a mai művelődéstörténet *állapotoknak* rendszeres ismertetésére törekszik.

Események és állapotok: ime azon alapkategóriák, a melyek már egymástól elváló ismerettani feltételeik szerint is másképp fogják

¹⁾ Ide tartozik, a mit a «Philosophia és történetírás» kapcsolatáról írtam (különlenyomat, 1904.), s egészen speciálisan evvel foglalkozik «A művelődéstörténet elméletéről» írt értekezésem (a Philosophiai Társaság közleményeiben, 1905.).

a tudásnak célját és természetét megállapítani. Az *esemény* egy részlet a való életből. Ismertetése tehát annál jobban fog sikerülni, minél jobban megközelítem szavaimmal — már a mennyire szók erre egyáltalán képesek — a valót, a maga konkrétségében, singularitásában, individuális jellegében. Nem összehasonlító — elvonó és általánosító — képességgem fogja e feladatnál a vezérszerepet játszani, hanem fantáziám, a mely visszaérez és visszaképzeli, ugyan tudományos ismereteknek irányítása mellett és egy tudományos célnak keretei között, de mégis szubjektív érzelmek lehetősége szerint.

Évvel ellentétben *történeti állapotoknak* azon szokásokat és intézményeket nevezem a mögöttök rejlő lelki tényezőkkel együtt, a melyek megközelítő egyformaságban sokaknál megvannak, illetőleg sokaknak egyforma érzés- és gondolkozásmódját bírják háttérül. A mint látható, ezen ismeretanyag — az események singularitásához képest — mindenek előtt tartalmi gyarapodást, számbeli növekedést jelent egyénekre, időre és területre vonatkozóan egyaránt. Többé nem egyes embereknek kis területen végbemenő és határozott kis időtartamhoz kötött cselekedetei lebegnek szemeim előtt, hanem egy egész népnek vagy néposztálynak, egy egész kornak lelki sajátosságai, a mint ezek az illetők által lakott nagyobb területen és hosszabb időn keresztül jóformán azonosak. Végső eredménykép mindenestre azt az ismeretanyagot is, a melyet a történeti állapotnak nevével illetek, események tömegévé lehet felbontani: a szokások és intézmények egyes emberek cselekedeteiben jutnak kifejezésre. De a mi itt a fontos, az mégis csak az *összkép*, a mely a singularist, az egyes esetet csupán mint logikai követelményt foglalja magában; az *összkép*, a melyre a tudományos cél irányul, és a melyet magasabb rendű synthetikus tevékenységünkkel iparkodunk megteremteni. S ha azután tagadni nem is lehet, hogy az az általánosító eljárás, a melyet a történet nyers anyagán ez úton végezzünk, nagyon könnyen és nagyon gyakran hamis általánosításokhoz is vezethet, úgy viszont lehetetlen észre nem venni, hogy az események egyszerű megállapításához és elbeszéléséhez képest a történeti anyagnak általánosítása jelenti a tudomány természetes haladását.

Mondottam, hogy az események és állapotok ismeretani különbsége forrása minden további különbségnek történetírás és történetírás között. Csakugyan, mennyire magától értetődő dolognak fogjuk már most találni, hogy a történettudomány mintegy kizárólag a politikai élet felé fordul mind az ideig, a míg az események elbeszélője. Hisz az állami tényeket, az egész közösségre kiható uralkodói intézkedéseket vagy hárli tetteket csak joggal fontosabbnak kell tartania, mint a jelentéktelen embereknek apró-cseprő cselekedeteit! De vajjon megmarad-e ez az értékelés az állapotok szempontjából is? Vajjon mondhatom-e jogosan, hogy az együttélő emberek politikai rendszere fontosabb, nagyobb figyelemre méltó, mint pl. azon gazdasági feltételek vagy társadalmi szokások, a melyek az illető embereknek mindennapi életét meghatározzák? Bizonyára nem. Mert elméletileg minden politikai rendszer csak mint a boldogulás eszköze jó tekintetbe, holott ez a boldogulás magokban az anyagi viszonyokban és erkölcsi szokásokban találja meg kifejezését. Ine a művelődéstörténet már tartalmának természeténél fogva teljesen megváltoztatta az értékelési nézőpontot. Uralkodóknak életrajzi adatainál, hadvezérek fényes tetteinél nagyobb

figyelemre tarthat itt majd igényt a kis embernek mindennapi élete, étkezésének és öltözködésének módja, foglalkozásának és szórakozásának mikéntje, törekvéseinek és gondolkodásának sajátossága. S e kicsinyeknek látszó tárgykör elméleti vizsgálatával a művelődéstörténet a tudományos haladást jelentékeny léppel viszi előbbre. Mert fejlődéstani tételként állíthatjuk, hogy mindaz, a mi megszokott és közönséges, nehezebben és így későbbben is vonja magára a tudós figyelmét, mint az, a mi megnyilvánulásában nagyinak és rendkívülinek tűnik fel. A mily természetességgel csüggött a tudósnak szeme hosszú időn keresztül az érdeklődésnek kizárólagosságával a jelentékeny egyének tettein, ép oly természetesen vizsgálja az most, az elmélet egy magasabb fokán, a szürke sokaságnak mindennapi életét is.

E példa szolgáljon annak bizonyítékául, hogy mily különböző eredményhez vezet a történet felfogásában a szempont különbsége, t. i. a szerint hogy azt a történetet az egymást felváltó események tekintetéből vizsgálom-e, már a mint ezek tartalmok kiválóságánál vagy momentán hatásuknál fogva jelentékenyek, avagy az állandó közösségi structura tekintetéből-e, a melynél ép ez a viszonylagos állandóság a fontos, s a melyet az események csak folytatólagos befolyásokkal képesek megváltoztatni. Nincs itt módomban e felfogásbeli különbség további következményeit részletesen levezetni; csak egyszerűen jelezhetem a lényegesebb elvi differentiákat az események történetírása és a művelődéstörténet között.

Amaz már természeténél fogva az individualismus felé hajlik: egyénekre tekint fel és ezekkel magyaráz; holott a művelődéstörténet a collectivismussal szövetséges abban az értelemben, hogy főleg nagy csoportok vizsgálatával van elfoglalva. Ennek következménye azután, hogy míg az események történetírása, a már szóba hozott politikai életen kívül is, kivált azon szellemi megnyilvánulások iránt érdeklődik, a melyeknél az egyéni akarat és képesség áll a középpontban, a mint pl. az irodalmi téren, addig a művelődéstörténet az egyéni kezdeményezéstől és alkotó erőtlől többnyire távolabb eső erkölcsi, vallási, gazdasági és társadalmi tüneményeket sem engedi paragon heverni. Classicus-philologusaink számára, a kik a nyelvi jártasságtól eltekintve javarészt csak irodalmi iskolázottsággal rendelkeznek, a kutatási terrenumnak igen jelentékeny kibővítését követeli meg ez a művelődéstörténeti szempont. Azután az események története legfőkébb magoknak ezen eseményeknek, tehát az individuális cselekedeteknek folytatólagos kapcsolatából alkotja meg rendszerét, s nem gondolhat a különböző szellemi jelenségeknek olyforma egymáshoz viszonyítására, mint a minőt a művelődéstörténet végez. Mert ez utóbbi a maga genuin feladatát talán még inkább abban keresi és találja meg, hogy a vallási, erkölcsi, gazdasági stb. tüneményeket egymásra vonatkoztatva és egymással összefüggésben tárgyalja, mint sem hogy az illető tényeket külön-külön és izolált körben állapítsa meg. A magyarázásnak módja is más lesz az események történéseznél és más a művelődéstörténéseznél. Annak első sorban az egyének világos célképzeivel lesz dolga, vagy legalább is azokat fog az események kimagyarázásánál az egyénekben feltételezni; szükségszerű hajlandósága lesz tehát az intellectualismusra és rationalismusra. Míg ezzel ellentétben a művelődéstörténézés a szellemi életnek olyan megnyilvánulásait is kutatja, hol lehetetlen az akarat

kényszerűséget észre nem venni, a minek következtében azután a művelődéstörténész sokkal szélesebb és mélyebb psychológiára is támaszkodik, mint az események történése. A mit még elősegít és gyarapít az összehasonlító módszer is, már a mennyiben ez. a különböző történeti népek és korok szokásainak, intézményeinek, nézeteinek egybevetése által, sokkal nagyobb mértékben és sokkal jelentősebb eredmény kíséretében áll a művelődéstörténésznek, mint az események történésszének rendelkezésére, az események többé-kevésbé incommensurabilisek lévén, azaz az egymással való összemérést eleve kizárván. S mindennek következményekép a művelődéstörténet a különböző népek és korok történetét szorosabb kapcsolatba hozza, jobban egymásra vonatkoztatja, mint a hogy erre az események történetírása, a tényleges történeti érintkezés által megkövte, képes. Bármily távol is álljunk egyelőre annak a feladatnak megfejtesétől, a mely a történetben működő törvényszerűséget tételesen kívánja megállapítani (hisz legtöbb kutató előtt már a feladat is phantom), annyit mégis mondhatunk, hogy ahhoz a feladathoz az anyagot csupán a művelődéstörténet hozhatja majd össze, valaminthogy a törvényszerűség maga is, ha valahol, hát csak a művelődéstörténet anyagában, a viszonylag constans állapotokban és nem a véletlen eseményeiben juthat kifejezésre.

Főbb pontjaiban kifejtettük a különbséget, olykor ellentétet az események történetírása és a művelődéstörténet között. De ennek a különbségnek, ellentétnek természetesen csak elméleti jelentősége van. Magában a gyakorlatban az a két történetkutatási irány egymást kiegészíti, egymásra rászorúl és közösen szolgálja a múlt kifürkészésének nagy feladatát. Avval, hogy a művelődéstörténetet ez események történetírása fölé emeltem, az előbbit mintegy a tudományos fejlődés egy magasabb fokának tüntettem fel, korántsem akartam azt a buzdítást kifejezni, hogy ezentúl immár csakis művelődéstörténészek legyünk és ne törődjünk az eseményekkel. Ez lehetetlen lenne. Az események ismerete, és néha nagyon is aprólékos ismerete nélkül a művelődéstörténész nem tudna egy tapodtat előre menni a reális kutatás körében, már t. i. hogyha nem óhajtja saját képzelődésének termékeivel pótolni a való tudás hiányait. A mit a művelődéstörténet feladatának, jellegének kifejtése által, az események történetírásához való viszonyítása által meg akartam értetni, az csak abból áll, hogy a történet kutatásában ne tekintsük *önkéntnek* az események megállapítását, mert ezen feladaton túl, ennek eredményeire visszatekintve egy magasabb álláspontra is kell a történésznek törekednie, a hounan majd egy népek összes szellemi állapotát a maga összefüggésében látja át.

2. A görög művelődéstörténetről.

A mit eddig a művelődéstörténetről *általánosságban* elmondottam, csak *bevetetésül* mondtam el. Mert tulajdonképeni célom a *görög* művelődéstörténetről beszélni; t. i. arról, hogy ama különböző szempontok és irányok, melyeket fönt a művelődéstörténet sajátjainak ismertünk meg, hogyan és miként nyernek és nyerjenek kifejezést a görögökre vonatkozó kutatásban. Még pedig itt hazánkban, a magyar

tudományban. S csupán a teljes megértés kedvéért állítom majd ezt a hazai problémát a maga nemzetközi kapcsolatai közé.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk azt, hogy a görög vagy általában a classica-philologiai tanulmányok már régtől fogva kaptak oly jellegű és terjedelmű kiművelést a vezető tudományos irodalomban, a minőt egy egységes művelődéstörténetnek kialakulására rendkívül kedvezőnek mondhatunk. Már a XVII. századtól kezdve jelennek meg — kiváltképp Hollandiában — a szövegkiadások, commentariusok, irodalmi és nyelvi értekezések és lexiconok mellett azok a Thesaurus Antiquitatum Græcarum et Romanarum-ok, a melyek első tudományos kísérletei annak a törekvésnek: a görög és római életet a maga egészében szemünk elé állítani.¹⁾ Ezek az *Antiquitates*, a németek különféle Alterthümer-jeinek, s a nálunk is még mindig kísértő »régiségeknek» ősei, voltak ilyenképen a classica-philologia reális ismereteinek (az úgynevezett «realia»-nak) első nagy gyűjteményei, s szolgáltak folytatólag annak az *encyclopaedikus felfogásnak* magvával, melyet Fr. Aug. Wolf alapított meg a XVIII. és XIX. századok átmeneti idejében. S ezt az encyclopaedikus felfogást azután, melynek követelménye abból áll: az ókor classicus népeire vonatkozó összes tudnivalókat disciplinákba tagozottan felölelni, tudományunk örökségképen mind a mai napig megtartotta. Ilykép a tudomány egyetemességének szempontjából elég jelentős és előnyös különbséget teremtve meg maga és a szomszédos tudományzajok, pl. a román vagy germán philologia között; melynek képviselői a nyelvi és irodalmi körön kívül eső kérdésekkel már nem igen szoktak foglalkozni.

Tehát az alap egy, a modern elméleti igényeknek megfelelő görög művelődéstörténetnek felépítésére már régóta megvan. Ha mindazonáltal azt kell mondanunk, hogy ennek az épületnek felavatásától még nagyon távol állunk nemcsak itt minálunk, hanem a tudományban egyáltalán, akkor a sikertelenségnek okát részben abban is keresem, hogy a nagy elődöknek: a Wolfoknak és Böckhöknek követői, kiknek feladatuk lett volna: a tudományunk fogalmáról, céljáról, módszeréről, beosztásáról stb. alkotandó nézeteket a kijelölt encyclopaedikus alapon tovább fejleszteni, nem voltak feladatuk magaslatán. Mindenekelőtt csak sajnálni lehet, hogy a XIX. századnak azon *sociologiai vagy történetbölcseleti* mozgalmi és kísérletei, melyek oly módosítólag hatottak és hatnak még folyton a történetnek általános képzeteire és felfogására, részben positiv eredményeik, de talán még inkább a nyomukban járó kritikai eszmecserék által: hogy ezek a mozgalmak, mondom, a mint nagyjában a classica-philológiát egyáltalán, úgy ennek módszertanát is érintetlenül hagyták. Csak ilyenképen lesz érthető azután, hogy az az *encyclopaedikus rendszer*, a melyet a jelen classicus-philologusai szoktak nyújtani, s a melyet daczára ennek nem befolyásolt

¹⁾ *Graevius*: Thesaurus Antiquitatum Romanarum 12 vol. 1694—99, Utrecht. U. a.: Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae (halála után Burmann folytatásában és kiadásában). *Jac. Gronovius*: Thesaurus antiquitatum Græcarum, 12 vol. 1697—1702, Leyden. *Montefalconius*: L'Antiquité expliquée, et représentée en figures, 15 vol. 1719—24, Paris; ennek kivonata: Ant. Græcæ et Romanæ (Nürnberg, 1757, Schatz és Semmler-től).

a jelen általános történetelméleti haladása, tényleg inkább visszaesést, mint haladást tüntet fel a múlthoz viszonyítva. Mint a hogy mindenütt elsenyved a régi, ha az élet folytonosságával való kapcsolat nem képes újjá átalakítani.

Önkényt kínálkozik itt az alkalom a classica-philológiának azt a felosztását szóba hozni, a melyet Pecz Vilmos a legutóbbi időben, már ebben az esztendőben két helyen is kifejtett «saját rendszereként» (EPhK. 181. s k. lk. és «A classica philologia jövője tekintettel hazai viszonyainkra» cz. akadém. értekezés, melynek függelékekép Pecz egy class.-philologiai kézikönyv-gyűjteménynek tervezetét adja). A felosztásnak általános jellemzésére azt mondhatjuk, hogy minden eredetiség híján követi a rendes, megszokott encyclopædikus taglalást és terminusokat, a hogy ezek Böckh óta tudományos közismeretnek és többnyire közmelegnyugvának tárgyai. Sehol nyomát sem találjuk az olyanoknak, a mit a szellemi tudományok modern felfogásának hatásakép ismerhetnének fel. A mi Böckhben túlhaladott, azt meggondolás nélkül veszi át Pecz, a mit nála Böckhöz viszonyítva újnak lehetne tartani, az visszaesés: pontatlanság vagy egyenes hiba Böckhöz viszonyítva. Így hát a megjavított Böckh helyett az elrontottat kapjuk «Pecz rendszerében». Lássunk mindenek előtt (mert ez érdekei bennünket legfőképen) egy pár olyan pontot, a hol Böckh, a művelődéstörténetnek mai felfogását és feladatait véve alapúl, correcturára szorult volna.

Böckh elválasztja egymástól a *mythológiát és a vallási kultuszt*, az előbbit a tudásnak, az utóbbit a vallásnak és művészetnek szánt fejezetbe osztva.¹⁾ Ezt az elválasztást manapság senki sem fogja helyeselni, a ki az összehasonlító vallástörténet tanításaitól befolyásoltan alkot magának valamely vallásról fogalmat. A vallási képzetek, érzelmek és cselekedetek együvé tartoznak, mert együtt szoktak megjelenni, s így a *vallás* közös neve alatt együtt is tárgyalandók. Az úgynevezett kultusz-régiségek mindenkép csonka, belső magyarázati alap híján való tudományzakot fognak alkotni a mythologia nélkül, bármiféle értelmet is adjunk a mythológiának. Ha az utóbbin egész általánosságban a vallási képzetek tanát értjük: a vallási cselekedetek a mögöttük rejlő képzet-tartalom nélkül eo ipso érthetetlenek lesznek; ha viszont a mythológiát csak mint az isteni mondáknak, a mythosoknak tárgyalását akarjuk felfogni, úgy e mondáknak a vallási cselekedetekre való nagy hatását, velök való szoros kapcsolatát nem lehet majd tagadnunk, ha nem is fogjuk a kultusznak lényegét azokban a mondákban keresni. Tekintve, hogy a mythológiának a kutatók legnagyobb része azt a jelentést tulajdonítja, melyet másodsorban állapítottunk meg, t. i. főleg a mythosok gyűjteményét érti azon: az egységes vallásnak kultuszba és mythológiába való szétdarabolása által ép a vallásnak középponti részét, a vallási érzelmeket és az ezeken közvetlenül nyugovó képzeteket tesszük ki az elhanyagolás veszedelmének, egy harmadik (a mythológiát és a kultusztant kiegészítő) disciplina hiányában. S csakugyan azt is tapasztaljuk, hogy a mit a görög vallástörténet köréből a

¹⁾ B. rendszerének megbeszélésénél az: Encyclopædie u. Methodologie der Philologischen Wissenschaften 1886. megjelent 2. kiadását veszem alapul (Bratu check-Klussmann)

katatóktól rendszerint kapunk, az részben mondák elbeszélése, legfőlegb konkrét istenképek külszerű bemutatásával együtt, részben vallási cselekedeteknek pusztá leírása; már pedig a vallást e két irányú ismertetés nemcsak nem meríti ki, de annak lényegét nem is érinti. Minden vallásban az érzelmek alkotják a döntő mozzanatot; s a vallási képzetek abban az arányban bírnak itt fontossággal, a mily arányban nyugosznak közvetlenül érzelmeken; a kultusz, a cselekedetek meg azért oly jelentősek a vallásban (jelentősebbek minden mythosnál, daczára ez utóbbiak művészet- és irodalomtörténeti kapcsolatának), mert ama bizonyos érzelmeknek szokásos megnyilvánulásai. Mindebből pedig azt következtetem, hogy Pecznek nem lett volna szabad Böckhöt követnie az egységes vallás feldarabolásában, a mythológiának és kultusznak szétválasztásában.¹⁾

A *gazdasági életet* Böckh a magánrégiségek körébe osztja. Ha az volna a szándékom, hogy a szokásos philologiai encyclopædia helyett egy megfelelőbb kulturtörténeti encyclopædiát hozzak javaslatba, mindjárt a «magánrégiségek» kifejezésén is fennakadnék. Nemcsak a szónak második része, a semmit mondó «régiségek» elnevezése miatt: melyet Pecz helyes érzéssel kerülni is akar, a mikor helyette — ez esetben ugyan kevésbé megfelelően — «intézményekről» beszél.²⁾ De már a disciplinának mint *magántermészetű* tünemények foglatának megjelölése is egészen határozatlan, s így tudományunkban kerülendő volna; mert a magán-fogalomnak csupán negatív értelme van, lévén mindaz magán, a mi nem nyilvános jellegű, állami. Hagyjuk azonban az efféle kifogásokat, mert bennünket egy lényegesebb kérdés érdekel, t. i. az, hogy megfelelő-e Böckhnek csoportosítása, midőn a gazdaságról csak abban a körben akar szólni, melyet magánrégiségeknek nevez? Hogy a Böckh-féle keret szűk, ha a gazdálkodást a maga általánosságában tekintjük, az az első pillanatban szembetűnő. Hisz nyilvános jellegű: törzsi, nemzetségi, állami gazdálkodásuk már a legprimitivébb népeknek is van. Lehet, hogy a Böckh-féle osztályzás mögött önkénytelenül az a még manapság is szívós balítélet lappang, hogy — ha nem a római — a görög gazdálkodás mindenesetre nagyon kiskörű és kezdetleges volt, hogy nagyjában alig lépte túl azt a fokot, melyet az *οἶκονομία*-szó (a házi gazdálkodás, Hauswirtschaft) fejez ki. Bücher Karoly is ezt állította még a 90-es években is (Die Entstehung der Volkswirtschaft 1893, 2. kiad. 1898): de evvel csak alkalmat szolgáltatott, hogy Meyer Ed. is elmondja a maga ellenkező véleményét: Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums, 1895. című művében.

Külömben fődolognak itt az egész kérdésnél azt kell kiemelni, hogy manapság a görögök és rómaiak gazdálkodásáról már annyit tudunk, hogy teljesen igazolt, ha az illető népek történetének encyclo-

¹⁾ Pecz akad. értekezésének említett tervezetében a görög mythológiának (és keresztény hitnek!) 200 lapot szán, a görög istentiszteletnek (kultusznak) 50-et. Nem tudom közelebről, hogy Pecz mit ért mythológián. Ha mondatant, akkor a vallás szempontjából a lapszámok arányát (4 : 1) a kultusz előnyére meg kellene fordítania.

²⁾ Természetesen magánjellegű intézmények is vannak; de az egész magánéletet nem foglalhatjuk az intézmények kifejezése alá.

pædikus feldolgozásában a gazdasági élet *külön*, semmiféle más «régiségekbe» be nem osztott *fejezetet* alkot, mint a hogy a nemzetgazdaságtan is az elvont történetbölcseleti (sociologiai) tudományok között egy külön nagy tudományszakot képez. Böckhnek osztályozása még a XIX. század legelejéről való; ő az egyetemen tartott encyclopædikus előadásában mindenkor azt a füzetet vette alapúl, a melyet 1809. készített el (l. az id. munkához Bratuschek bevezetését). Ebben az időben még sejteti sem lehetett, hogy a közgazdasági problémák a XIX. század folyamán mind gyakorlati, mind elméleti szempontból milyen nagy jelentőségre fognak vergődni; nem sejtette ezt a genialis Böckh sem, a ki pedig maga is *Die Staatshaushaltung der Athener* című munkájával később a gazdaságtörténeti kutatásoknak egyik nagy úttörője lett. Ez esetben az általános elméleti érdeklődés mellett a speciális történeti sem maradt el, s így a többi kulturnépek gazdasági történetén kívül manapság a görögöké es rómaiaké is mind fokozottabb tanulmányásnak tárgya. S a netán aggodalmaskodók előtt, hogy vajjon pl. a görög nemzet- vagy társadalmi gazdaságtan megérett-e már arra, hogy mint külön disciplina szerepeljen, manapság már egy Büchenschütz,¹⁾ Blümner,²⁾ Lombroso,³⁾ Pohlmaun,⁴⁾ Beloch,⁵⁾ Meyer,⁶⁾ Guiraud,⁷⁾ Wilcken,⁸⁾ Fraucotte⁹⁾ stb. munkáira lehet utalni, mint különböző irányú előmunkálatokra. Mindebből pedig azt következtetem, hogy Pecz nem járt el a tudomány mai követelményeinek megfelelően, midőn a gazdaság történetét kihagyta encyclopædikus rendszerének sorozatából. Pedig ha felvette volna, megszabadult volna az olyan kényelmetlen, mert önálló tudományokat ki nem fejező kategoriáktól, mint a *numismatika* es *metrologia*. Ugyanis mind a pénz, mind a mérték gazdasági fogalmak, s így alaptermészetüknél fogva a gazdaságtanba utalandók.

Folytathatnám annak kimutatását, hogy a Böckh-Pecz-féle rendszer kultúrtörténeti szempontból mennyire javításra és pótlásra szorul. Beszélhetnék arról, hogy itt volna már az ideje, hogy a különböző *társas tüneményeket*: a családi, törzsbéli, osztály- és rendbéli, állami,

1) Besitz u. Erwerb im Griechischen Alterthume, 1869.

2) Technologie u. Terminologie der Gewerbe u. Künste bei Griechen u. Römern, 4 köt. 1874-1887.

3) Recherches sur l'Économie politique de l'Égypte sous les Lagides, 1870 (anyagában már elavult).

4) Übervölkerung der antiken Grossstädte 1884. és Geschichte des antiken Kommunismus u. Socialismus I. 1893, II. 1901.

5) Die Bevölkerung des griech.-römischen Welt 1886; u. a.: Die Grossindustrie im Altertum (Wolfs Zeitschrift für Soc. Wiss. II. 1899.); u. a.: Die Handelsbewegung im Altertum (Conrads Jahrbücher III. Folge, XVIII. Bd. 1899.); u. a. Griechische Geschichte (különösen a III. kötet 1904.).

6) Geschichte des Alterthums II., III., IV.; u. a.: Die wirtschaftliche Entwicklung des Alterthums, 1895; u. a.: gazdaságtörténeti cikkek a Jénai Handwörterbuch der Staatswissenschaften-ben.

7) Histoire de la propriété foncière en Grèce, 1894.

8) Griechische Ostraka aus Aegypten u. Nubien. Ein Beitrag zur antiken Wirtschaftsgeschichte I. és II. k. 1899.

9) L'industrie dans la Grèce ancienne 2. k.

egyesületi, társas érintkezési, közfelfogást és -véleményt kifejező, tömegszerűen megnyilvánuló stb. tüneteményeket egy közös név alatt (talán a szűkebb értelemben vett *sociologia* neve alatt) külön tudomány-szakba is csoportosítsuk az egyes népek történetírásában. A jogosultság és fontosság nem kétséges; mert mind itt egyetlen jelentős kérdés, a történetnek valóságos középponti kérdése az, a mely az ismeretek jellegét meghatározza, azok keretét megállapítja, t. i. hogy mi módon, milyen érzelmek és elvek alapján, minő mértékben társulnak az egyének egymással valamely történeti közösségnek határain belül. Böckh maga nem igen gondolhatott efféle görög vagy római sociológiára. Ő maga, mint az az egész kor, a melyben gondolkozása gyökerezett, rationalista volt lélektanában és individualista történeti felfogásában. Már pedig nem ez az a szellemi légkör, a melyben a gyakran oly kényszerű, mert ösztönszerű emberi társulások érthetőkké válnak és külön tanulmányozás tárgyaiul kínálkoznak; minthogy az említett felfogás-mód a társulásban csak egy matematikai problémát lát: az egyének és egyéni erők egyszerű összegezését, s így a sociológiának sajátos feladatát nem is képes észrevenni. Pecz más milieuban él, mint annak idején Böckh élt. Nem mondom evvel, hogy Pecznek szükségkép gondolnia kellett volna egy görög sociológiára, de mindenesetre gondolhatott volna reá.

De hagyjuk ezeket a távolabb fekvő kifogásokat; hisz — a mint már előbb mondtam — Pecz osztályozásának characteristikumait kevésbbé azok a hiányok adják meg, a melyek a nagy Böckhével közösek, mint inkább azok a tévedések, melyeknek elkerülése végett Pecznek csak Böckh encyclopædiáját kellett volna felcsapnia. Egyetlenegy példát fogok bizonyítékul felhozni, de — azt hiszem — arra eléggé alkalmas példát, hogy utána a «Pecz-rend-zertől» könnyű lélekkel vegyünk búcsút.

Természetesen Böckh kiváló helyet biztosít a maga encyclopædiájában a *filozófia és tudományok* történetének. Nos, Pecznél philosophiáról, tudományokról egyáltalán nincsen szó; ebben a «rendszerben» nem jutott külön hely a görög-római bölcsészeti és exact elméleti törekvések megbeszélése számára. Ha Pecznek csak úgy hamarosan, az utángondolásra szükséges idő és nyugalom nélkül kellett volna a classica-philologia osztályozásáról számot adnia, felhozott mulasztását még ez esetben is különösnek tarthatnók. De hisz arról itt szó sincsen, s a mint maga is mondja: «én azon a rendszeren, melyet 1895. röviden papirosra vetettem, a nélkül, hogy annak valómi különös fontosságot tulajdonítottam volna, azóta már régebben változtattam a classica-philologia encyclopædiájáról szóló egyetlen előadásaim keretében», s folytatólag is «módosított rendszeréről» beszél (EPhK. id. h.). Ha Pecz Vilmos csakis abban a tervezetében hagyja ki a bölcsészetet és tudományokat, melyet egy classica-philologiai kézikönyv-gyűjtemény előkészítése végett állított össze akadémiai székfoglalójában, még valahogy megértem, bár így sem helyeselném a kihagyást; a kézikönyvek költségei hozhatnak esetleg valakit arra a gondolatra, hogy a bölcsészetet és a tudományokat, mondjuk, az irodalomtörténet keretében akarja elhelyezni. De Pecz nézetei ezektől a finanziaális aggodalmaktól függetlenül sem ismerik a filozófiának és a tudományoknak történetét, a mint ezt az EPhK.-ben közzé tett «meg-

jegyzései bizonyítják, a hol t. i. az említett tervezettel való kapcsolat nélkül beszél az „ő rendszeréről.” És képzeljünk már most el — egész konkrét közvetetlenséggel és elevenséggel — egy görög encyclopædiát, tehát a görög világ összességét, nagy és apró dolgait egyaránt felölelő tudománykört, filozófia nélkül. Egy encyclopædiát, a melyben meg tisztelő külön helyre vagyok képes állítani a *ῥοιωνέ*-et, ezt a görög űrmértéket, mert a metrologiáról mint külön tudományszakról Pecz gondoskodott, de a hol szegény Sokratest, minden tartalmassága ellenére, sehová, még az irodalomtörténetbe sem tudom beprotégálni. Ugyan miféle értékelmélet képezi egy ilyen encyclopædiának a háttérét? Visszatérhetünk kiindulási pontunkhoz: a míg az efféle rendszerek szabhatják ki tudományunk körét, képezhetik egyetemi előadásoknak és kézikönyv-tervezeteknek alapját, addig még mindig távol állunk a modern elméleti igényeknek megfelelő görög művelődéstörténet felépítésétől.

* * *

De itt joggal azt az ellenvetést tehetné valaki: a tudományok haladása első sorban nem módszertani fejtegetésektől és encyclopædikus rendszeresítésektől függ. A legtöbb kutató nem foglalkozik külön tanulmányként tudományának módszertani kérdéseivel, nem törődik az itt számba jövő összes ismeretanyagnak logikai beosztásával, hanem megelégszik avval, hogy a tudást új adatok és tételek pozitív megállapításával gazdagítsa, s így előbbre vigye. Ezen pozitív ismeretgyarapodásnak minősége és a kutatás közben önkénytelenül kifejezésre jutó tudományos felfogásmód, a mint t. i. ezt már a *célok kitűzése* és azután a *kivétel* elárulják: ime, ezek azok a mozzanatok, a melyekből valamely elméleti haladásnak fokára és irányára következtetni lehet. Fogadjuk el az ellenvetést és vizsgáljuk meg a jelenkori görög studiumok állapotát ebből a szempontból.

A *németországi* viszonyokból fogok kiindulni. Hazai tudományunk mindenkép, *classica-philologiánk* meg kiválókép a német tudománytól függ. S *classica-philologiánk* ezt nem is tehetné okosabban, ha már függeni szükségkép kell; mert hisz az nem kétséges, hogy a német föld már régtől fogva mind a mai napig a görög és római tanulmányoknak anyaországa.

Felületes első vizsgálatra úgy tűnhetnék fel, hogy a német tudósok, ha valamikor, akkor most hódolnak leginkább és legegyszorúbban annak az irányzatnak, melyet a *specializálásnak* nevével szokás illetni. S tényleg nem is tagadhatjuk, hogy egyrészt az a folyton fokozódó elméleti követelmény: minden irodalmi adatot és *archaeologiai* tárgyat a legpontosabban és legkritikusabban értelmére és jelentőségére nézve megállapítani; másrészt az az ép legújabb időben minden várakozáson felül szaporodó új anyag, a mely *archaeologiai*, *epigraphikus* és *papyrus-leletekből* kerül elő, a speciális tanulmányok akkora irodalmát hozta itt a görög történetírás keretén belül létre, hogy azt a maga öszességében bátran mondhatjuk áttekinthetetlennek. És daczára ennek, még a látszat ellenére is azt állítom, hogy a német tudományban manapság a múlthoz viszonyítva jelentékenyebb, erősebb az *egyesítő törekvés*. Ezen minden oly irányú szándékot értve, a mely az ismeretanyagot egymással kapcsolatban: egymással

vonatkoztatva és egymást kiegészítve iparkodik feldolgozni; a mely a hasonló tünetenyeket egymással magyarázza és az összetartozó tünetenyek számára nagy kereteket teremt. S ha figyelembe vesszük, hogy ebben az egységesítésben rejlik tulajdonkép azon összes külömbségek gyökere, melyek a művelődéstörténetet az események történetétől elválasztják, fönti tételünket úgy is kifejezhetjük, hogy a német tudomány manapság gyorsabban és biztosabban halad a művelődéstörténeti felfogásnak irányában, mint bármikor azelőtt haladott. Tehát itt is arra a következtetésre jutok, melyet másutt, «Philosophia és történetírás» című dolgozatomban szintén kifejtettem: a tudományban specializálás és generalizálás nem zárják ki egymást, s ha részben más-másoktól is végezve, mégis egy időben és egymással viszonyban fejlődnek. Igaz, a generalizálás szempontjából még a német tudományban is sok a kívánni való. A mit az előbb, az encyclopædikus rendszerezésről szólva, mint általános pia desideria-t hangoztattam (görög nemzetgazdaságtant és sociológiát), az a németek között is megvalósulásra vár; az újabb történetbölcséleti törekvések és eszmék kevés kutató kivételével a német philologusokra is közvetetlen befolyás nélkül maradtak; de azért a javulásnak feltétele és kilátása mindenütt megvan. Nehány észrevétellel akarom e felfogásomat megindokolni.

A tudományos egységesítésnek példáit keresve nem fogok beszélni a folyton újabb és újabb kiadásokban megjelenő kézikönyvekről, melyek az időközben felmerülő új anyagot sem hagyják figyelmen kívül, sőt talán egyenesen annak köszönik megjelenésüket (Gilbert és Schumann-Lipsius állami régiségei és az Aristoteles-féle *πολιτεία*); nem a német philológiának nagy vállalkozásáról, a Pauly-féle szótár átdolgozásáról, pedig ez egyes czímszávaiban a görög és római művelődéstörténetnek valóságos kincsesbányája (tessék csak megnézni az utolsó füzetnek: Eiche, Eid, *Eῖδωλον* czikkeit); nem a számos kritikai folyóiratról, repertorium-gyűjteményről, a melyek mind az egybefoglalásnak, az összegezésnek szolgálatában állanak. De a német tudomány nagysága megengedi, hogy egyénibb műveket is szóba hozhassuk, midőn az ott szerepet játszó egységesítést akarjuk kimutatni. Soha sehol annyi «görög történet», még pedig tervezet szerint többnyire a görögségnek egész fejlődését felölelő történet nem jelent meg, mint Németországban a 90-es és már eddig az 1900-as években. Holm munkája 1894. lett teljessé (IV. köt.), Beloch I. kötete 1893., a II. 1897., a III. 1904. jelent meg (az utolsó kötet: Die griechische Weltherrschaft, erste Abteilung); az Eduard Meyer-féle Geschichte des Alterthums-nak II. kötete (itt kezdődik a görög történet) 1893. látott napvilágot, s ezt azután hosszabb szünet után 1901. a III. és IV. kötetek követték, a melyek a peloponnesosi háború végéig tárgyalják a görög viszonyokat; a már szűkebb körben mozgó, mert nem egyetemes görög történetet közöl meg Niesennek műve (Geschichte der griech. u. makedonischen Staaten seit der Schlacht von Chæronea) 1893. (I. kötet) és 1899. (II. k.) jelent meg; Kaerstnek Geschichte des hellenistischen Zeitalters cz. munkájából az I. kötet (Die Grundlegung des Hellenismus) 1901; Busoltznak Griechische Geschichte-jéből (bis zur Schlacht bei Chæroneia) a III. kötetnek 1. része 1897., 2. része (Der peloponnesische Krieg) 1904. [Hatalmas kötet, 1049 lap csupán a peloponnesosi háborúról kisse; sok a jóból!]. Ime, a mint látjuk, a német történészek

ugyancsak szorgalmasan dolgoztak, hogy önálló nagy munkákban tárják fel a görög történetnek egészét vagy legalább is annak hatalmas korszakait és ne engedjék, hogy a részletkutatások a magok isolált-ságukban maradjanak meg. De a mi itt bennünket első sorban érdekel, az nem is az összegező feldolgozások nagy tömege, hanem azoknak minősége. A történetírásnak ebben a körében, az események történetírásában is a *művelődéstörténeti szempont* mind jobban és világosabban domborodik ki a múlthoz viszonyítva. Csak meg kell Eduard Meyernek vagy Belohnak munkáját tekinteni. Az előbbi addig nem tapasztalt részletességgel írja meg a görög történet kezdeteit, a hol — már egyéni cselekedetekre vonatkozó tudásnak hiányában — csak kultúr-történetet adhat, és még a későbbi idők tárgyalásánál is pl. lapokon keresztül beszéli meg Hippokratesnek orvostudományát (IV. 207—212) abban a kultúrtörténeti képben, melyet az V. századról fest (u. o. 85—272); Belohnak III. kötete meg, a mely már a papyrus-irodalomnak teljes figyelembevételével foglalkozik a hellenismus korával, jó¹ részben tiszta kultúrtörténet (a 759 lapos munkából a 279—555 l.-ig terjedő rész). Tehát sem a görög medicinára vonatkozó speciális kutatások,¹ sem az újabb időben oly hatalmasan felnövekedett papyrus anyag nem eredményezték itt az ismereteknek végtelenségig menő elaprózását, hanem ellenkezőleg arra szolgáltak, hogy a történet összképét kulturális elemekkel gazdagítsák.²

Nagy mulasztást követnék el, hogyha kérdésünkkel összefüggésben Burckhardt vállalkozását nem hoznám szóba, Burckhardt: *Griechische Kulturgeschichte*-jét. Már csak azért is, mert címében egyenesen azt a nevet viseli, a melylyel a történetírásnak végcélját e dolgozatunkban magunk is jelöljük. A mű első két kötete 1898. jelent meg, tehát már egy esztendővel Burckhardt halála után, a 3. 1900., az utolsó, a 4. kötet 1902. Azon egyetemi előadások gyűjteményét kapjuk itt a rokon szeretettől vezetett redactióban (Oeri, a kiadó Burckhardt

¹) Hogy ezek irodalma milyen gazdag, azt l. most a Puschmann által alapított Handbuch der Geschichte der Medizin görögökre vonatkozó részében (Geschichte der Heilkunde bei den Griechen, von Robert Fuchs 153—402. l.) és ugyanott Blochtól: Griechische Ärzte des dritten und vierten (nachchristlichen) Jahrhunderts (481—491.), továbbá: Byzantinische Medizin (ugyanattól 492—568.). Az illető füzetek 1901—1903. jelentek meg.

²) Hiába mondja maga Ed. Meyer: Zur Theorie u. Methodik der Geschichte cz. történet-hölseleti dolgozatának (1902.) végszávaiban: „Ich fasse das Ergebnis unserer Untersuchungen in einem Satze zusammen: So viel man auch versucht hat, der Geschichte einen anderen Inhalt zu geben u. andere Aufgaben zu stellen, u. so sehr sich auch im Laufe der Zeiten das materielle Object des geschichtlichen Interesses verschoben mag, trotzdem giebt es nach wie vor nur eine einzige Art der Geschichte u. der Behandlung historischer Probleme, diejenige, welche der Athener *Thukydides* zuerst geübt u. deren Vorbild es in einer von keinen seiner Nachfolger erreichten Vollkommenheit hingestellt hat. Thukydides ridet rationalismusa, a mely csak egyéneket és ezektől okozott eseményeket lát, manapság nem lehet a történész lélektani vezére, és az a mindenre kiterjeszkedő kulturális érdeklődés, a mely egy népet összes megnyilvánulásaiban akar megérteni, inkább Herodotosban, mint Thukydidesben tiszteli őseit.

unokaöccse) melyeket B. 1872 1880 tartott baseli hallgatói előtt. A mi a mű tartalmát illeti, az 1. kötet az állammal és nemzettel, a 2. a vallással és kultusszal, a 3. a művészettel, költészettel és zenével, a bölcsészettel, tudományval és retorikával foglalkozik, míg azután a 4. kötet, a legterjedelmesebb valamennyi között (660 l.) a korok szerint való beosztás alapján mutat be összképeket a görög emberről, a heroikusról, a colonialis- és agonalisról,¹⁾ az V. századnak, a IV. századnak és végül a hellenisztikus kornak görögjéről.

A mű rossz, sőt nagyon rossz; nem is került ki a német kritika megszólását.²⁾ Hibáját mindenek előtt a források hiányossága képezi. A mily szorgalmasan olvasta és használta fel B. a görög irodalom auctorait mintegy a magok összeségökben és egészökben, ép úgy mellőzi a többnyire ifjabb keletű anyagot, az archæologianak, az epigraphianak, s a mennyire nála már szóba jöhetnek: a papyrusoknak adatait. A jelen kor irodalmával, a modern kutatók dolgozataival meg mintha egyáltalán nem törődnek. Úgy szólván mindent maga construál azoknak ismerete és segítsége nélkül, a kik a tárgyval már előtte foglalkoztak és arra nézve valamely új tény vagy tétel megállapításához jutottak; kivételt főleg a régibb irodalommal, a Nägelsbachokkal és Ottfried Müllerekkel szemben tesz, a kiket meg itt-ott szösz szerint követ.³⁾ De nem is tekintve ezekre a kétségtelenül nagy hibákra, melyeket ugyan a kiadó dicsőre méltó loyaltással bevezetésében maga is jelez, Burckhardt műve mindenek felett azért rossz, mert kritikátlan, mert nem egy oly tudományos tevékenységnek végső eredménye, a mely a részletek pontos átkutatása és megbírálása után épít. Sőt néhol, különösen a kultúra kezdeteire vonatkozólag, B. egész felfogásmódja bámulatosan híján van a tudományos gondolkodásnak. Tessék csak próba gyanánt a 4. kötetnek az a fejezetét elolvasni, a mely a «heroikus emberről» szól! A kritikátlanság minő nyomasztó atmosphérája nehezedik itt reánk! Úgy látszik, Burckhardt hisz, tényleg hisz abban a félisteni életben, a mely Homeros leírásából mosolyog felénk, s a melyet Homeros segítségével amúgy tételekbe szedve való-ágként ki is fejt, meg is állapít. De a mi a régmúlt költőinél: Homerosnál, Hesiodosnál önalkotta naiv hit az emberiség kezdetéről, az a XX. elején már alig lehet több: modern mysticismusnál. S bizonyításra nem szorul, hogy egy efféle érzés- és gondolkozásmód, melyet legmegfelelőbbben az æsthetikai rajongás nevével lehetne jelölni, semmikép sem alkalmas arra, hogy történetet tőle tanuljunk.

¹⁾ Hogy mit ért B. ezen, azt maga ekkép magyarázza: «Als das koloniale und agonale Zeitalter bezeichnen wir die ganze Zeit vom Abschluss der dorischen Wanderung bis fast zum Ende des VI. Jahrhunderts, also die Zeit, die man gewissermassen ein griechisches Mittelalter nennen könnte» (IV. 61.). A mi ez előtt van, az mind heroikus(?!) A kolonialis és agonalis nevek a gyarmatosításoknak és a nemzetközi versenyeknek (agonok) nagy jelentőségére vonatkoznak.

²⁾ A. Bauer: Neue Bücher zur gr. Gesch. (N. Jahrb. f. d. klass. Alt. 1902. I. 238.) mondja Ed. Meyer történetének (III. kötet) ismertetése folyamán: «Ranke's Abriss in der Weltgeschichte bezeichnet er (t. i. Meyer) wie J. Burckhardt's Griech. Kulturgeschichte als Werke, die der Forscher unwillig bei Seite wirft» stb.

³⁾ Az újabbak közül Helbiget és Rohdet is excerpálja.

És ennek daczára, azon feltűnő hiányok és csodálatos naivitások ellenére, a melyekben Burckhardt műve szenved, épenséggel nem állíthatjuk, hogy haszontalan munkával volna dolgunk. A vállalkozás nagystílű, a keretek egy hatalmas egésznek alkotására záródnak össze, a kitűzött cél abba az irányba mutat, a melyben tudományunk halad. B. egymaga kísérli meg, hogy a görög művelődéstörténetnek teljes encyclopædiáját készítse el, tárgyak és korok szerint osztályozva. Rendkívül nagy, de — mint más efféle történeti összefoglalások — nem kivihetetlen és fölötte szükséges kísérlet. Mert a mi az úgynevezett *tárgyak*, t. i. a művelődésnek különböző megnyilatkozási módjai szerint való ismertetését illeti (az állami, vallási stb. köröknek megfelelően), az a maga rendes kézikönyvszerű, s külön-külön másoktól feldolgozott formájában azt a nagy bajt szokta feltüntetni, hogy minden részében egyoldalú, mert az egész a magasabb egységnek híján való. A vallástörténész nem törődik az állami intézményekkel, ez utóbbi nem a művészeti vagy költői jelenségekkel. Már pedig sohasem volna szabad felejtenuk, hogy a miként az ezen különböző tüneményeknek alapjául szolgáló motivumok az egyén lelkében mint közös focusban találkoznak, s hogy a miként ennek megfelelően az egyéni élet és a való eseményei is amaz összes művelődési tüneményeknek keretében játszódnak le, úgy azokat a tüneményeket mint intézményeket vagy tipikus állapotokat is csak egymásra vonatkoztatva, tehát egymással kapcsolatban fogjuk megérteni. E tekintetben tehát Burckhardt inkább megközelítheti, tényleg inkább meg is közelíti azt a tudományos követelményt, melyet az egymással annyiszoros viszonyosságban lévő társadalmi jelenségekre nézve elsőnek Comte Ágoston állapított meg a «consensus universel» elnevezése alatt. S hasonlót mondhatunk a művelődéstörténeti anyagnak *korok* szerint való összeállítását illetőleg. Az úgynevezett «régiségeknek» rendes encyclopædikus feldolgozásából az efféle tömörített karképek el szoktak maradni, mint a hogy belőle eo ipso elmaradnak — a munkatársak többes száma miatt — a fel fogás egységét megkövetelő *synthesisek*.¹⁾ Igaz, az események történetírásában, a «görög történetekben» manapság már mind bővebb és mind gondosabban kidolgozott művelődési karképeket kapunk az egyes nagy időszakok összegezeképp, a hogy ezt már előbb hangsúlyoztuk. De ezek az események leírásától megszakítottan és egymástól elkülönítve állanak itt, nem képeznek tehát egy folytatólagos, magukba zárt egységet. Burckhardt vállalkozása ebből a szempontból is tanulságos és utánzásra csábító. Bármily kevéssé sikerült is néki a különböző korok tipikus görögjét, mint egy folytatólagos fejlődésnek sorozatát, a történeti valóságnak megfelelően szemünk elé állítani, a cél minden esetre azon czélok egyike, vagy helyesebben úgy mondhatnók: ama közös czélznak egyik formája, melyet a művelődéstörténet maga elé tűz. Egészben véve Burckhardt kísérletét, a munka kiadásával járó merészséget, egységesítésre törekvő időnk egyik jellemző megnyilvánu-

¹⁾ Itt alig képzelhetők az olyan összefoglaló fejezetek, minő pl. Burchardt művében (2. köt.) a következő czímű: Zur Gesamtbilanz des griechischen Lebens.

lásának tekinthetjük, minővel a jövőben bizonyára gyakrabban fogunk majd találkozni.¹⁾

Végül egy utolsó bizonyítékot említek arra nézve, hogy mily egyoldalúság az: a legújabb német tudományt a specializálásnak kizárólagos fogalma alá állítani, s itt az egységesítésnek és általánosításnak symptomáit észre nem venni. Kifejtettem már egy alkalommal, az események történetének és a művelődéstörténetnek viszonyáról szólva, hogy az utóbbinak egyik jellemző járuléka a *filozófikus conás*.²⁾ Nem azt értettem ezen, hogy az, a ki művelődéstörténetet ír, szükségkép valamely filozófiai rendszernek híve, hogy azután ennek keretébe szorítsa történeti anyagát, ennek segítségével és érdekében kövessen el erőszakot a valóságon. A filozófia itt csak készséget, hajlandóságot jelentett a különböző fajta szellemi tünemények legszelebb körű értelmezésére; készséget és akaratot ahhoz, hogy még a konkrét történeti alakulatokat is egy közös lélektannak alapján és a történetbölcséleti tudományoknak (a politikának, nemzetgazdaságtannak, erkölcsstannak stb.) minden történetre közösen alkalmazható ismeretivel magyarázzuk. A görög élet német kutatóiról, mint a hogy ezt már szintén felemlítettük, nem lehet ugyan még általánosságban azt állítani, hogy az ilykép értelmezett filozófiát mint általános tudományos követelményt elfogadták volna a magok részleges kutatásaik számára; de az ez irányban való haladásnak jelei itt sem hiányoznak. A gazdasági tünemények vizsgálatánál látjuk kiváltképen ennek bizonyítékát; a görög gazdasági életre vonatkozó fejtegetések -- a mint ez helyesen másképp nem is történhetnék -- a nemzetgazdaságtannak, mint elvont tudománynak fogalmain és tételein épülnek fel. A kapcsolat, mely a különböző korok hasonló tüneményeit egybefoglalja, itt ott már a könyvek címében is kifejezésre jut. Pöhlmann az «antik comunismusról és socialismusról» ír két kötetes munkát; tehát már munkájának címében elárulja, hogy olyan gazdasági irányokról és törekvésekről fog szólni, melyek az ismert modern jelszók alatt követett irányokkal és törekvésekkel alapjellegökben egyezők, s a magok emberi mélységökben csakis az utóbbiak tekintetbevételével érthetők meg. S csakugyan azt is tapasztaljuk, hogy Pöhlmann -- a maga sajátos történeti tárgyának minél nagyobb előnyére és minél kisebb kárára -- szorgalmasan hivatkozik a Morusok, Campanellák utópiáira, a Marxok, Engelsek materialistikus történetbölcséletére, a Schmollerek, Sombartok és Bücherek tudományos dolgozataira. Beloch meg, a mikor a görög és római népesedési viszonyokról ír könyvet, tudja, hogy evvel csak egy általános demographiának írja meg egyik fejezetét, s ezt a munka tábláján is megjelöli.³⁾ Az általánossal való kapcsolat a történet egyéb

¹⁾ Már leírtam e sorokat, midőn egy új német kulturtörténetnek I. Lieferungját kaptam kezeimhez (Die Hellenische Kultur, dargestellt von Baumgarten, Poland, Wagner). Körülbelül 30 ívre tervezett vállalkozás, nagyon szép illusztrációkkal, de, úgy látszik, népszerűsítő formában.

²⁾ L. «A művelődéstörténet elméletéről» szóló értekezésemet.

³⁾ Idézett munkájának főcíme: Historische Beiträge zur Bevölkerungslehre. Bevezetését így kezdi: «Die Wirtschaftsgeschichte ist als Wissenschaft erst im Entstehen. Ja ihr vielleicht wichtigster Zweig, die historische Bevölkerungslehre, hat überhaupt bisher eine wissenschaftliche Behandlung noch nicht gefunden».

terein talán nem oly világos, s így nem is oly világosan átértett és feltüntetett, mint a gazdasági téren; hisz itt a legegyszerűbb és legegyszerűbb emberi szükségleteknek történeti alakulatairól és következményeiről van szó. De azért a görög vallási tünemények kutatásának is megvan a maga Rohdeje, s a szellemi megnyilvánulásoknak egyéb kutatási köreiből is a nagy általánosítók eljöveteleivel kecsegtet a jövő.

* * *

A német tudományos viszonyoknak e vázlatos ismertetése után térjünk most át a hazaiak megbeszélésére. Minő állapotban van a mi classica-philológiánk, ha a művelődéstörténeti követelmények szempontjából tudakozódunk felőle? Tanultunk-e ebben az irányban is valamit a németektől, avagy tán még mindég csak a német czopfot hordjuk fejdszül magunkon? A kérdések az első pillanatban zavarba hozhatják az embert. Nekünk nincsenek új és új kiadásban megjelenő kézikönyveink, melyek a folytatólagos haladás mértékéül szolgálhatnának; nincsenek halomra növekedő görög történetjeink, a melyekből ki lehetne mutatni, hogy a művelődéstörténeti érzek miként hódít el mind több és több pagina-számot a maga részére; nincs egy akár-milyen rosszul sikerült görög művelődéstörténetünk; nincsenek oly nagyarányú monografiáink sem, a melyek egy Pöhlmann-nak vagy Rohde-nek tudományos gondolkozásmódjáról tesznek tanúságot. Minő anyagból fogjuk tehát levonni a hazai állapotokra vonatkozó következtetéseinket? De itt a magyar classica-philológiának egy legújabbán befejezéshez jutott társas vállalkozása kisegít zavarunkból. Ha még sok mindenünk nincs meg, egy valamink meglett: az *Ókori Lexikon*. Első kötete 1902. jelent meg, a második 1904. Pecz Vilmosnak szerkesztésében, a kit mint antiphilosophust már előbb megismertünk a philológiának encyclopædikus rendszerezéséről szólva.¹⁾

Tehát az *Ókori Lexikon*t fogom a művelődéstörténet szempontjából vizsgálat alá venni. Eleget tesz az az itt számba jövő követelmé-

¹⁾ Helyet adunk ezen észrevételeknek — bár az *Ókori Lexikon*ról már közöltünk részletes méltatást — egyrészt a Pecz-féle munka nagy jelentőségére való tekintettel, másrészt, hogy a bírálat szabadságának jogát elismerjük.

Szükségesnek tartjuk azonban a magunk álláspontját is jelezni, mely sok tekintetben ellentétben van a cikkíróéval. Egyoldalúnak és helytelennek tartjuk az olyan bírálatot, mely nem azt vizsgálja, hogy mi van a munkában, hanem tisztán a desideratumok szempontjából bírál; még pedig oly mértékkel, melynek a százados multtal bíró külföldi philológiának a Pecz-féle Lexikonnál sokkalta terjedelmesebb gyűjteményes munkái (Müller I.-féle *Handbuch*, Pauly-Wissowa, Daremberg-Saglio-Pottier) sem tudnak megfelelni. Méltánytalan dolog, az összes cikkírók hibáiért a szerkesztőt tenni felelőssé.

Azután meg különösnek tartjuk, hogy H. Gy. — a ki már az *Ó. L.* első füzetének borítékján is szerepel mint munkatárs — nem közölte észrevételeit a szerkesztővel, mikor az a kívánt cikkeket fölvehette volna — a mint azt P. V. több munkatársnak kívánságára szívesen megtette — hanem bevárta a munkának lezárását, a mikor a kért pótlások fölvétele a legnagyobb akadályokba ütközik. *L. N., szerk.*

nyeknek; feleletet ad az az olyan kérdésekre, a melyeket valaki mint a művelődésnek történésze intéz hozzá? Azaz valaki, a ki nem a tulajdonnevekre kíváncsi — ez természetesen nem jelenti a kíváncsiságnak lekicsinylését — hanem az intézményeket, szokásokat, eszméket, általános érzés- és gondolkozásmódokat: egyszóval az egész művelődést kifejező fogalmakra és nevekre. Mert hisz egy efféle reális lexikon a valamely népre vagy népekre vonatkozó tudnivalók *összeségét* akarja tulajdonképp ép úgy felölelni, mint egy encyclopædikus kézikönyvgyűjtemény vagy egy mindenre kiterjeszkedő «történet». A különbség e más-más módú feldolgozások között ép a feldolgozásmódban és nem az anyagban rejlik. Igaz, a forma a tartalomra is visszahatással lesz. Egy szótárból, a mely összefoglaló jellegénél fogva csak a jól és biztosan megállapított vagy megállapítható tényekre támaszkodhatik, eo ipso kimaradnak a szubjektív fejtegetések, a sajátos, egyéni felfogást feltételező synthesisek, és fokozódó természetességgel elmaradnak itt az olyan czímszók is, a melyeknek tárgya — egy könnyebben megragadható positívumnak hiányában — mind jobban és jobban közeledik a pszichikai általánosságokhoz. Hogy világosabb legyek: nagyon megbocsáthatónak fogom tartani, ha egy reális lexikon pl. a ravaszság vagy csalárdság általános ethikai fogalmát nem használja fel külön czímszóul, hogy itt azután mindazt elmondja, a mit e tekintetben pl. a görögök vagy rómaiak lelki sajátosságáról tudunk. De azért ezen nehezen meghatározható és elhatárolható probléma körében is lehet és lesz is majd különdéstörténeti szempont jobban vagy kevésbé érvényesül-e. Így ha mindjárt a csalárdságnak, mint a legtöbb egyéb ethikai tüneménynek *általános* fogalma talán túl is van már azon a körön, a melyen belül szótárszerű anyaggyűjtés még kívánatos vagy lehetséges, de azért a csalárdságnak tarsadalmi megnyilvánulásai és következményei, pl. az *ἀπάτης* *τοῦ δήμου γραφῆς* mint *intézmény*, mint a demos szándékos félrevezetése miatt indítható kereset, valamint az *ἀπάτη* mint büntetőjogi *terminus* maga, kétségtelenül egy reális lexiconnak keretébe tartoznak, s így az a szótár az efféle czímszókkal és a rájuk vonatkozó adatokkal még az ideák kutatóinak is jó szolgálatot tehet.¹⁾ Nem ad e körben végleges nézeteket, összefüggő felfogást (ilyet jellegénél fogva nem adhat), de igenis ad útbaigazítást arra nézve, hogy ama nézeteket és felfogást minő anyagnak alapján lehet megszerezni. Evvel még mindég nem lépte túl anyaggyűjtési feladatát.

A fenti példával, és a hozzája fűzött megjegyzésekkel már elárultam azt, hogy az Ókori Lexikonnak szempontunkból való elbírálását hogyan és miként értem. Ugyanis nem arra leszek kíváncsi, hogy mi van meg az Ókori Lexiconban, hanem arra, hogy *mi hiányzik belőle*. Ilyformán első sorban a *czímszókkal* lesz dolgunk, ezeknek esetleges hiányaival. Persze nem mereven és kizárólagosan; mert a főkérdés mégis csak az, hogy valami megvan-e a szótárban; és a mi tényleg benne van, s csupán külön czímszó alá nincs rendezve vagy

¹⁾ Az Ókori Lexikonban az *ἀπάτη* czímszó hiányzik, a *γραφῆς* cikkben sem találom az *ἀπάτης τοῦ δήμου γραφῆς*-nek akár csak névszerint való felemlítését; de a római *dolus* megvan.

utalással nincs szemünk elé állítva, legfőleg alaki vagy gyakorlati okokból szolgálhatna megszólás tárgyául. Végül ki kell emelnem, hogy nézetem szerint kritikai munkámnál csak nagyon kevésbé állok szemközt az egyes dolgozótársakkal, hanem igenis magával a szerkesztővel. Azt hiszem ugyanis, hogy egy efféle negatív eljárásnál, minő az enyém, a mely t. i. főleg a hiányzó czímszókat keresi, első sorban a szerkesztőről, ennek sajátos feladatáról van szó, s így a felelőség az itt esetleg mutatkozó hiányokért magát a szerkesztőt illeti. Pecz Vilmos a német *Lübker*-féle szótár (7. kiadás, 1891) czímszavait választotta kevés hozzátoldással az Ókori Lexikon alapjául (a hozzátoldott 268 cikk közül 121 hungarikum; a nem hungarikumok közül többek közt Tihanyi Mór 54 új címet hozott javaslatba [orvostudományi czímszók], a szerkesztő maga 53-t; 1. minderre vonatkozólag az I. köt. Előszavát). Helyesen cselekedett Pecz és talán egy nagyon is felesleges munkától kímélte meg magát az esetben, ha *Lübker* czímszavai még mindig a mai tudományos állapotok reflexumainak tekinthetők. Ha azonban vizsgálatunk arra az eredményre jutna, hogy *Lübker*en e tekintetben lényeges módosításokat kellett volna eszközölnie az időközben felhalmozódott új anyagnak vagy a felszínre került új szempontoknak hatása alatt,¹⁾ akkor a legjobb akarat mellett sem tudnám Peczet mint szerkesztőt attól a vádtól megkímélni, hogy szerkesztői feladatának legelső, mert legbensőbb, legegényibb jellegű részét hanyagolta el.²⁾

(Vége köv.)

(Budapest.)

HORNYÁNSZKY GYULA.

¹⁾ *Lübker* I. kiadása 1851-ből való. Egy efféle munka — minden utólagos pótlás, kiegészítés, színvonalra törekvés daczára — alapszerkezetében egynek marad meg.

²⁾ Felolvasásomban a fenti mondatot a következőkép fejeztem be: „azt, a melynek révén egy lexikon összeállítója egyedül érdemli meg, hogy neve a címlapon szerepeljen». Most elhagyom e záradékot, mert már a felolvasáskor észrevettem, hogy félreértésekre adhat alkalmat. A gondolatom az volt, hogy tán megfelelőbben címezhetnők a Pecz-féle szótárt *Lübker-Pecz*-félenek, ha már az itt számba jövő leglényegesebb pontban, a czímszók megválogatásánál, úgyszólván teljesen *Lübkerre* támaszkodik. Lám a most *Wissowa* szerkesztésében megjelenő nagy német *Real-Encyclopädie* nem restelli címében a *Pauly* nevet, holott egész berendezésében függetlenebb a *Pauly*-féle lexikontól, mint a Pecz-féle a *Lübker*-étől. Ha már átveszszük a némettől a czímszókat, tüntessük is ezt ki a munka címében. *Lübker* bizonyára nem önállóságának tudatában hagyta ki a maga lexikonának címlapjáról a *Pauly* nevet, hanem egy iskolai könyv szerzőjéhez illő szerénységből. (Pecz Vilmos, nézetünk szerint, igenis rányomta alkotására egyéniségének bélyegét. Mint szerkesztő majdnem 300 új cikkel és számtalan utalással emelte a munkának értékét és használhatóságát *Lübker*rel szemben; ott van az egész munkán végighúzódó következetes és eredeti helyesírás. S a ki látta Pecz Vilmosnak nyolcz évi fíradozását, a munkatársak cikkein eszközölt számtalan javítást és toldást, késedelmes szerzőkkel való küzdelmét, lehetetlen, hogy elismerés helyett kétségbe vonja azt a jogát, hogy neve a címlapon szerepeljen *L. N., szerk.*)

HAZAI IRODALOM.

Albii Tibulli carmina. Accedunt Sulpiciae elegidia. Edidit, annotationibus exegeticis et criticis instruxit **Geyza Némethy**, Acad. Litterarum Hungaricæ sodalis. Budapestini, Sumptibus Academia Litterarum Hungaricæ. MCMV. Pretium 6 cor.

Némethy Géza Persius latin magyarázatos kiadásával még a külföld elismerését is kivívta. A hermeneutika terén kiváló tehetségről tett tanúságot. Módszere termékeny és termékenyítő. Ezt örömmel állíthatom legújabb munkájáról is, melynek méltatására szántam e sorokat.

Tibullusnál más feladat állott Némethy előtt. Míg Persiusnál a részben túlélte thesaurus poëticusnak az utánzó költő által megkísérelt fölfrissítését, a reminiscenciák gazdag készletéből merítő, de nem valódi ihlettől megszállt költő frazeológiáját finom és beható kutatás útján elemzi: Tibullusnál a megszületett római elegia nyelvét, tehát egészen új frazeológiát, forrásaira, az alexandriai erotikus költészet hatására igyekszik visszavinni és a mellett Tibullus eredetiségét bebizonyítani. Tibullus nem a befejezés, hanem a kezdet. Tibullus költői ereje hozta létre a latin elegia egyéni vonásait, melyek megkülönböztetik az alexandriai elegia-költőktől. Tibullus hatása döntő volt Ovidiusra.

A ki Némethy módszerébe behatol, észreveszi, hogy annak fő jellemvonása a rokon helyek egybeállításában áll. E módszer már a híres Lemaire-féle kiadásokban is észlelhető; de Némethy a hermeneutika előhaladottabb állásponijára állva, nem meddő vagy esetleges idézetek halmazát adja, hanem a költői frázisok keletkezését, jelentését mutatja ki, tehát a *semasiologia* egy fejezetét írja meg.

Ha a szerelmi esküszegés, a szerelmi fegyvereknek Venus templomában felaggatása, a szerelmi babona, kuruzslás, a pásztor- és mezei élet romantikája, a béke rajongó kultusza, a csábítás módszere, a szív és vagyon közti ellentét, a költészet halhatatlanságot adó hatalma és a pénz hitvány értéke közti ellentétek körében mozgó eszmék kifejezésére oly megható, oly gyöngéd, oly őszinte, oly nemes Tibullust a maga szellemi *milieu*-jébe helyezve akarjuk látni: olvassuk el Némethy *Adnotationes exegeticae*-jét, és bizony megelevenedik a külszín szerint aprólékosnak látszó megjegyzésekből, idézetekből Tibullus alakja.

De térjünk a részletekre.

Némethy sajátos gondolata: a chronologiai sorrend megállapítása. Nem kevesebb, mint tiz excursusban ad számot a sorrendről, melyben Tibullus írta műveit. Ily sorrendben következnek az elegiák és egy-

ben mintegy előttünk fejlődik ki a költő egyénisége. A Marathus iránti vonzalomtól, Delia, Nemesis képezik a költői szív

Kél és száll a szív viharja

módjára történő hullámlását. A Messala köréhez való tartozás idézte elő a Sulpicia verseivel való foglalkozást és mintegy alexandriai módszer szerint Sulpicia szerelmének is külön elegiában való megörökítését. Némethy excursusai mintegy igazolják a sorrendet, melyben a hagyománytól eltérően adja Tibullus költeményeit. Kiválóan becses a VII. excursus, melyben a IV. 7. elegiáját Sulpiciának tulajdonítja. A XI. excursus egybeállítja az eredményt, melyhez a Tibullus elegiáinak sorrendjére nézve eljutott. E sorrend:

I. Fiú-muzsa sugallja I. 4., 8., 9. elegiát az aquitaniai hadjárat előtt, tehát Kr. e. 31. előtti időből.

II. Idill-szerelem kora; Vergilius Bucolicon- és Georgiconja hatása alatt keletkeznek. I. 10. még Kr. e. 31-ben keletkezett. Delia-elegiák:

I. 3., 1., 5., 2., 6. Kr. e. 30—27. évekből.

I. 7., mely Messala diadalmenete után iratott, mely Kr. e. 27-ben szeptember 25-én folyt le.

II. 1. (Ambarvalia), Kr. e. 27. után.

III. Kisebb elegiák Sulpicia és Cerinthus (Cornutus) szerelméről: IV. 2—6., melyeket a költő elegiái második könyvének kiadása után ír, mi Kr. e. 25-ben történt.

II. 2. Cornutus születésnapjára üdvözlése.

VI. Egy névtelen barátnőről szóló költemények: IV. 13. és 14. Szintén Kr. e. 25. után származnak.

V. Nemesis uralma alatt keletkeznek: II. 4., 6. és 3., valószínűleg Kr. e. 21. és 20-ban, Propertius elegiáinak megjelenése után (Kr. e. 22.), mivel Propertius utánzása érzik rajtok, és

II. 5. (Messalinus quindecimvir tiszteletére írott) elegiája körülbelül Kr. e. 20-ban iratott.

Tibullus költeményeinek második könyvét Kr. e. 20-ban vagy 19-ben adta ki. Meghalt 19-ben, Vergilius után, ki ez év szeptemberében hal meg.

Némethy belső érvekkel dolgozott. Tibullus szívéletének mozzanatait vette tekintetbe. Sorrendje valószínű egymásutánt mutat. De a hagyományos sorrend keletkezését nem világítja meg, a mi annyival szükségesebb lett volna, mert a második könyv kiadása mint sorrendbeli fontos mozzanat szerepel. Szerettem volna, ha a Messala körét külön fejezetben rajzolja, mint a hogy *Postgate* teszi (Selections from Tibullus and others, edited by G. P. Postgate Litt. D. London 1903, p.

XXXIV—LI. lapokon) és a mint Schanz római irodalomtörténete is kitűnő cikket szentel ez érdekes tárgy kifejtésére.

Tudom én, hogy Némethy nem marad adós ez irodalmi kör rajzával sem, hiszen a művelt közönség számára szánt és az Akadémia könyvkiadó vállalatának közé fölvetett *A római elegia története* cz. munkájában lesz erről szó. Úgyde e munkájában, melynek előszavában maga kijelenti, hogy törekedett «civium Academicorum rationibus consulere» mindenesetre helyén lett volna nemcsak a Messalát magasztaló költemény bevezetésére szorítkozni.

Most már idejét látom szólni előbb az *Adnotationes criticae*-ről és azután a magyarázatokról. Némethy kritikai jegyzeteit egybevettem a Hiller-fele kiadás (A. Tibulli elegiæ, Lipsiæ 1885.) *Adnotatio critica*-jával, mely a tudomány eredményeit nagy gondnal használja föl és állítja egybe.

Némethy nem egy javítást eszközöl, melyek határozottan elhárítottak oly nehézségeket, melyek Tibullus könnyen érthetőnek képzelt szövegeiben elég sűrűn fordulnak elő. A Némethy-javitotta szöveg a költő igaz szellemét igyekszik visszatükröztetni és hitem szerint szerencsés eredményyel.

Fő érdeme a helyes módszer. A divinatio mezejére kénytelen lépni, de sohasem szeszélyből és sohasem a helyes kritikai módszer kiprobált elveinek szem elől tévesztésével. De lássuk a példákat!

I. 4., 44: *portendat: admittat* Hiller y.d.-e alapján, az A(mbro-sianus) *annunciât*-ja után indulva elmés okoskodással állítja vissza a glossából bekerült szó helyére és így nyer helyes értelmet.

I. 9., 36: *rubras: puras*. Postgate vélelmére támaszkodva javítja e helyet, de a magyarázó részben kitűnő párhuzamos helyeket sorol föl a görög latin költők frazeológiájából a vélelem megerősítésére.

I. 10., 10: *sparsas: varias*. Hasonló módon találta föl az esetleges széljegyzetből bekerült szó által kiszorított eredeti helyes jelzöt. Ezt az összefüggés nyilvánvalóvá teszi.

I. 10., 55: *obtusa: subtusa* helyett. Szerencsés javítás, melylyel egy kétes értékű *ἀπαξ λεγόμενον*-tól megszabadítja a szótárakat. Én még megerősíteném e javítás indoklását a következő érvel: A sor így hangzik: *flet teneras obtusa genas: a kicsinyítő sub* nem talál, hiszen akkor nem fakasztott volna sírásra egy kisebb bántalom. Ép e bántalom durvaságát fejezi ki az *ob*.

I. 1., 25: egy igazán locus exagitatus. V. ö. Hiller *adnotatio critica* p. VIII. Némethy érdeme, hogy ugyanez elegia 35. versében előforduló *hic* szóval, melynek helyes értelmet eddig nem birtak adni, e helylyel párhuzamban igazolja az olvasást. A két *hic* egymásnak megfelelően kidomborítja és bizonyos rhetorikai éllel emeli ki a gondolatot.

I. 1., 43: *tuto*: *satis est* helyett szintén szerencsés vélelem; mert itt a zavartalan nyugalmat akarja a költő festeni.

I. 2., 74: *in dura*: *inculta* helyett szintén jobban kiemeli az ellentétbe helyezésen nyugvó gondolatot. A szövegromlás keletkezésének folyamatát is helyesen magyarázza. Itt a *kemény* földön való fekvésről van szó. Az ellentét: kedvesével *mollis* még a *dura humus*-on is pihenni. A mástól elfogadott vélelmet újabb érvekkel, többnyire párhuzamos helyekkel igazolja.

Erre jellemző példák:

I. 6., 7: Heyne *iurata*-t tesz az *A* kézirat *tam multa*-ja helyett, mely érthetetlen. Némethy Ovidius Trist. II. 447—8. alapján majdnem bizonyossá teszi Heyne szavát, mert e hely egyenesen Tibullus e sora idézetének tekinthető. Hiller javalta *mihī cuncta* erőszakolt.

I. 7., 10: *laetitiaē*: *tristitiaē* helyett régebbi coniectura, de Némethy ügyesen megokolja azzal, hogy a *dissolvere* nem járhat genetivus privativussal.

IV. 2., 23: *huic fumat*: *hoc fumet* vagy *haec sumet* szintén elfogadható lectio, mert ép beletalál az imaformulába, hogy *nehi*, az ő érdekében (dat. ethicus) szálljon föl az áldozati illat.

IV. 4., 6: *lanquida*: *pallida*: *candida* helyett Rigler vélelme ugyan, de Némethy a magyarázó részben Lygdamus- és Ovidiusból vett idézetekkel teljesen megokolja.

II. 4., 10: *vitrei* (a codex lectiója) mellett helyesen érvel szembe Hiller *vasti*-jával, mely üres, semmitmondó.

Egyáltalán a szöveg gondos át- meg áttanulmányozása, a kritikai kutatások eredményeinek lelkiismeretes bírálata és felhasználása jellemzi Némethy eljárását. Tőle a következő helyekre nézve van eltérő fel-fogásom:

I. 10., 37: *perfossisque*: *percissisque* helyett szükségtelen javítás; mert itt a halottak dült arczáról van szó, ennek jelzésére a *percissis* ép oly találó jelző. Álljon itt Némethy érvelése: «origo corruptelæ ex *perfossis* propter similitudinem litterarum *f* et *s*, o et *cī* in scriptura minuscula factum est *percissis*». De ha feleslegesnek is ítélem e javítást, azért elismerem, hogy a bizonyító párhuzamos helyeknek nincs hiájával.

I. 3., 7: *reūdat*: *dedat* helyett. Némethy éppen azzal a párhuzamos helylyel, melyet ugyanez elegia 34. sorából idéz: «*reddere antiquo menstrua Lari*» — gyengíti meg e vélelem szükséges és valószínű voltában való bizalmamat. Ily közel egymáshoz ugyanazon eszme kifejezésére nem használ a költő ugyanegy szót, mindön rhetorikai ismétlésről nincs szó. Igaz, hogy *dedat*-nak szó szerinti jelentése nem a legmegfelelőbb az áldozati illatszerek adományozására. Úgyde

képletes átvitele az önfeláldozó, az odaadó buzgalom kifejezésére szánt szónak nagyon is valószínű.

I. 7., 13: *tractis: tacitis*. A Curtius Rufusból vett idézet (III. 4., 8.) szembeötlő igazolást mutat, de Némethy gyöngíti a saját érvelését azzal, hogy azt állítja, mintha *tacitis* a következő sorban előforduló *placidis*-szal pleonasmust okozna. Ez nem pleonasmus, ez *synonym* kifejezések szerencsés halmozása.

De térjünk a *magyarázó* részre. Némethy módszerének fő jellemvonása az idézetek bő felhasználásával világítani meg a szöveg helyes értelmét. A mi a kritikai részben a bizonyítás eszköze volt, az a magyarázó részben a helyes értelmezés eszközévé válik. A szerelmi líra frazeológiáját oly gazdag idézethalmazzal gyarapítja Némethy e könyvének java részét alkotó *adnotationes exegeticae*, hogy már csak ezzel is tudományos érdemet szerzett, de különösen azon czélnek, melyet a praefatióban így fejezett ki: «*civium Academicorum rationibus consulere volui*», derekasan megfelel.

Így I. 4., 21—26-hoz a szerelmi hitszegésre vonatkozó helyek oly teljességgel vannak egybeállítva, hogy jól beleavat a szerelmi líra eszmetártsításának egy érdekes részletébe (71—72. l.)

Hasonlókép I. 8., 5: a *magicus nodus*ra, I. 9., 81—82: a Venus templomában felfüggesztett paizsra vonatkozó idézetekről ugyanez állítható (82. és 97—98. l.).

Régiségtani részleteket számos klasszikus idézettel széles alapon világít meg, mivel az egyemi tanulóknak tesz kiváló szolgálatot.

Így I. 10., 25—28-hoz írt magyarázata a Laroknak hozott áldozatokat világítja meg, egyben a *hostilis* és *hostia* eredetére nézve is elmés megjegyzést tesz (103. l.).

Az egyiptomi Apis-kultuszt kellően méltatja I. 7., 23—28-hoz fűzött magyarázatában (186—187. l.).

Érdekes a II. 1: az Ambarvaliát leíró költeményre vonatkozó magyarázatot egybevetni Postgate fennidézett művének megfelelő magyarázataival, hogy szembetűnjék az anyaggazdagság, melyet Némethy egybehalmoz.

Érdekes példa a szöveg menetének leírása (II. 1., 61—66.) írt magyarázata. Postgate idézi Seneca Epist. 90, 20. és erre szorítkozik, Némethy Juvenalis, Ovidius, Pseudo-Vergilius (Ciris), Vergilius Georgiconja, Silius Italicus, Euripides, Anthologia Palatina jellemző helyeit állítja egybe (208—209. l.).

A *παρὰλαυσιθυρον* (Ständchen) lírai műfajára ismét egész sor idézettel szolgál: Horatius Carm. III. 10, Prop. I. 6, Ovidius Amor II. 6.

A titkos és a tiltott szerelem furfangjait Ovidius *Amorum libri*-jéből bő választékkal rajzolja meg (113—114. l.).

Az Isis- és Priapus-kultusz összes részleteivel megvilágítást nyer az I. 4. és I. 1. költeményekhez írott magyarázatokban.

Élég megemlítenem még a II. 5., 67—70-hez írott magyarázatokat, melyek a Sybillákra nézve szolgálnak adatokkal (284—286. l.), bár nem ártott volna az egyetemi hallgatókra tekintettel a Sybillák tekintélyének az Augustus korában való váratlan lendületéről egy kis történelmi képet nyújtani.

Szerző egyébiránt az egyetemi ifjúság számára felette becses és a syntaxis, valamint a semasiologia rejtettebb részleteit tartalmazó észrevételeket tesz. Álljon itt egy pár példa:

I. 7., 6: *evinctos brachia*-ra idézi Verg. Aen. V. 364. — I. 7., 30: *solicitare*-ra Verg. Georg. II. 418. — I. 7., 49: *conscia sacris*-ra Ovid. Her. XXXV. 178: *conscia delitiis*. — II. 4., 22: *febilis*, sensu activo = *febilis sponsæ* Horatius Carm. IV. 2., 21. és ugyanő A. p. 123. — II. 17., 21: az *ari* (abl.) ritkább alakjára is idéz rokon helyeket.

Igen finom részletekre is kiterjedő párhuzamot talál. Így I. 5., 17: *omnia persolvi* etc. kifejezésre idézi Propert. II. 9., 25—26. De ép e ponton térek át egy pár bíráló észrevételre.

Az utánzás kérdését nem látom fölvetve, pedig Tibullus mély és tartós hatását a latin lírai nyelv megteremtésére érdemes lett volna egy ily teljesnek mondható műben feltüntetni.

I. 8., 17: *pallentibus herbis*-re írt magyarázatban lehetett volna a melléknevek cselekvő és szenvedő jelentésének váltakozására több példát idézni. E tekintetben Tacitus igen érdekes szerző.

I. 8., 72: *Ultorem post caput esse deum*-ra nézve idézi Seneca Her. fur. 385. *sequitur superbus ultor a tergo deus* és megjegyzi: «*Post caput insolenter pro tergo*» és idézi Sophokles Ant. 1272: *ἐν δ' ἐμφύ Κάρῳ . . . ἔπαισε*, holott ez idézet nem talál.

I. 6., 45: *nec—non*, pro solito: *non—nec*, idézi Herodotos VIII. 98, holott ez távol esik e hely kellenétől. Tibullusnál változatosság van, Herodotosnál *anaroluthia*.

I. 10., 53: *male sobrius* = *ebrius*-ra felhossa (106. l.) a példák közt Horatius Carm. 9., 14: *digito male pertinaci*-t. Kisslinget követi, ki ép így egybeállítja a *male*-nak fosztó értelmű jelentésére vonatkozó helyeket.

Én nem tehetek róla, de a régi Orelli-féle magyarázathoz ragaszkodom, ki «hamiskásan ellenszegülő» értelemben magyarázza, és szerintem Barna Ignác e hely fordításánál igen szerencsés fordulattal fejezte ki ép ily szellemben e gondolatot.

I. 10., 67: *Pax—spicamque teneto*-ra Germanikus *Aratea*-jából vett idézetet (109. l.), mely pedig *de sidere Virginis*-re illik. Ez nem hozható össze *Pax*-szal; mert ez *Astraea*. V. ö. Ovidius Met. I. 149. és köv. Juven. VI. 19, Hyginus: ast. 2., 25.

II. 5., 116: *ante suos currus oppida victa feret*, megemlékezhetett volna a Coponius-féle compositióról, mint a római szobrászat becses emlékééről. V. ö. Plin. 36, 41.

II. 3., 46: «*neglegat*, non curet, regit. acc. cum inf.» és idézi csonkán, mit Postgate teljesen idéz Cicero Phil. 13, 33. Egy kissé régi grammatikai kifejezésre emlékeztet az igék vonzásáról beszélni. Igazában itt a *neglego*-nak analogia útján támadt constructiójáról van szó.

Még egy megjegyzést. The last, but not the least. Részben a külföldnek szánt munkában meg lehetett volna emlékezni Tibullus magyar értelmezőiről, kivált Csengeriről, valamint figyelembe venni a francia irodalmat is. Nekünk óvakodnunk kell, hogy ne csak a német philologia irodalom segédcsapataiként szerepeljünk. Nem elfogult sovinizmus ez nálam, azt soha sem éreztem. De hogy sem a Persius, sem a Tibullus latin nyelvű, tehát a tudományos világnak szánt magyarázatában nem emlékszik meg a magyar szellem törekvéseiről, nekem feltűnik. Mikor Horatius görög verset kezdett irogatni, Quirinus megjelent álmában és figyelmeztette: «*In silvam non ligna feres insanius*»: nekünk meg kell minden alkalmat ragadnunk, a mi tudományos törekvéseink ismertetésére.

Mindent egybefoglalva Némethy Tibullus-kiadásával becsületet szerzett a magyar tudományos irodalomnak.

(Budapest.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

La Seiglière kisasszony. Vigjáték négy felvonásban. Írta Sandeau Gyula, francziából fordította Bürner Sándor. Olesó Könyvtár 1353—1356. sz. Ára 80 fillér.

Ismét oly fordítása egy idegen remekműnek, a melyeket üldözni nem szűnnek meg, legyen bár újra meg újra kitéve afféle válaszoknak, a minővel a Kisfaludy-Társaság francia anthológiájáról e Közlönybe írt bírálatomat tisztelte meg Zempléni Árpád (Közlönyünk mult évi májusi számában), ki a helyett, hogy hallgatagon beismerte volna a francia nyelvben való járatlanságát, nekem tart kétes értékű szellemességekkel fűszerezett praelectiót a műfordítás mibenlétéről, s tudása fogyatékoságát többek közt azzal sem restelli palástolni, hogy szegény Coppée-t, a kitől fordít, a saját félreértésének igazolására minden teketória nélkül leostobázza.

A most szóban forgó fordításra térve, módomban állana először is apróra kimutatnom a fordító színtelen, rossz magyarságát, ám — megvallo — fölöslegesnek tartom magasabb stílbeli kellekek hánytorgatását ott, hol a fordítás helyességének sine qua non-ja, az eredeti szöveg megértése is, kétséges.

Hogy pedig mit kell tartanunk Búrner Sándor francia tudásáról, mutassák meg fordításának következő helyei:

I. felv. 1. jel. **Jasmin**: «... van a tó partján egy nagyon csinos *szobor*». Il y a sur le bord de l'étang un bien joli *monument*. — Ugyane felvonás 4. jelenetéből tudjuk, hogy ez az emlék az öreg Stamply hamvai fölé emelt *mausoleum*.

U. o. 5. jel. **A marquis**: «Egészséges vagyok, mint a makk!». **A báróné**: «(nevetve) *Válgék egészségére!*» Grand bien me fasse! — A báróné tehát az eredetiben tréfásan csipkedi a marquis önző elégedettségét, míg a magyarban ez az árnyalat teljesen elvész.

U. o. 7. jel. **A báróné**: «...miután gyönyörködött zavarában, *némán* és bámészan rátekintett s *így szólt*». A beszélő némaság e non sens-e természetesen hiányzik a fr. szövegből: après avoir joui de sa confusion, après l'avoir tenu sous son regard, muet, penaud, sans maintien... elle lui dit. — Vagyis a megszólított Destournelles volt néma, ez jött ki a sodrából, nem pedig az őt faggató fölényes báróné. De hát mit történnek ily csekélységekkel a mi műfordítóink?

U. o. 9. jel. **Destournelles**: «... Vaubert bárónő *csak azon földket hagyta meg*, melyeket maga Stamply vett, hogy kikerekítse a birtokot». A francia ellenkezőleg azt mondja: Madame de Vaubert *ne lui laissa pas même les lopins de terre* dont il avait arroundi le domaine.

II. felv. 2. jel. **A marquis**: «Ez az a vad ember!» Voilà un brave garçon qui ne sera jamais un diable à quatre! = Derék fiú, de sohasem fog sok vizet zavarni! — Notandum: A báróról nem állította senki, hogy vad ember, úgy hogy a marquis felkiáltása, melyet a fordító ad szájába, teljesen megokolatlan.

U. o. **A marquis**: «Nem azért neveltem fel ezt az *illetelmes málárkát*» a francziában: *ce gentil oiseau!*

U. o. **A báróné**: «Hogy végkép elkeserítsem Destournelles-t, ma reggel elutasítottam; bizonyára nem mulasztja majd el, hogy minden ellenünk elterjesztett hírt felújítson». *Pour achever de l'exaspérer*, Destournelles que j'ai congédié ce matin, n'aura pas manqué de se faire l'écho stb. — hol a kiemelt hely Bernard-ra, nem pedig Destournelles-re vonatkozik.

U. o. **A báróné**: «Kell, hogy a vihar, mely tölgyeket akar törni, csak a *rózsákat* hajlítsa meg». Il faut que l'ouragan qui s'attend à briser des chênes ne courbe que *des roseaux*. — Búrner úr tehát nem tudja, hogy *roseau* magyarul *nádat*, nem pedig *rózsát* jelent s ennyi francia tudással oly subtilis finomságokkal telt darab fordítására vállalkozik, mint «Mademoiselle de la Seiglière»!

U. o. **A marquis**: «Teringettét!... Báróné, káromkodom, esküszöm, mint IV. Henrik, de azt hiszem, másképp fog e dologhoz (ki?), mint *Béarnais* fogott a királyság meghódításához». Ebből a zavaros mondatból azt sejttem, a fordító nem tudja, hogy *le Béarnais* a *béarn-it* jelenti s IV. Henrikre vonatkozik; mert pár sorral alább ismét így beszél: *Béarnais* azon véleményben volt, hogy Páris felér egy misével.

U. o. 5. jel. **Destournelles** (*ügyvédi pose-sal*). -- A francziában: **Destournelles** (*d'un ton posé*). — Tehát a fordítónak sejtelve sincs róla, hogy *d'un ton posé* = nyugodtan, higgadtan.

U. o. 8. jel. **A báróné**: «Ézert érdemes elhagyni az Ural hegy-lánczeit és cserben hagyni a *baskok* barátságát». Tehát baszkok az Ural tájékán! Kár, hogy ezt a nevezetes földrajzi fölfedezést pocsecské teszi a francia szöveg, mely így hangzik: «On peut quitter pour moins les co-teaux de l'Oural et l'intimité des *Baskirs*».

III. felv. 1. jel. **Bernát**: «Igen, kisasszony, ez a Regen; a nagy országút átszeli Nürnbergtől *Ratisbonne*-ig». — Először is *Ratisbonne* = Regensburg; azután a Regen vizét nem «Nürnbergből *Ratisbonne*-ig», hanem Nürnberg és Regensburg között szeli át az országút.

U. o. **A marquis**: Mostanában, hála Istennek, *nem követett el* többé csinyt! (t. i. Napoléon). *Maintenant, Dieu merci! il ne peut plus faire des siennes*, a mi talán mégis csak más egy kissé.

U. o. 7. jel. **Heléna**: «Néha meg van benne a fiatal kor *feltékénysége* stb.» Il a parfois encore toute la *pétulance* . . . du jeune âge. — *pétulance* tehát a. m. *feltékénység!* Mióta?

U. o. 9. jel. **Heléna**: «Semmi, atyám, *már jobban vagyok*». *Moi? . . . rien . . . Ah! je me sens mourir!*

IV. felv. 2. jel. **Destournelles**: «Ha a marquis úrnak szüksége volna még felvilágosításokra . . .» **A marquis**: «*Kénytelen vagyok*». *Je vous suis obligé*. — Valóban, alig hisz az ember a szemének! Helyesen: Nagyon lekötelez Ön!

U. o. **Destournelles**: «Nos százszor többet ér az ablakon kiugrani, *mint becsületének ártani*». Eh bien! mieux vaut cent fois sauter par la fenêtre *que de se traîner dans les escaliers*. Magyarul: Nos, százszor többet ér az ablakon kiugrani, *mint* (koldus módr) *a lépcsőn ácsorogni*.

U. o. 7. jel. **A marquis**: «Már mondtam, hallgasson, mindent tudok (mellette elhalad, hangosan) *Különbén éppen Onról van szó*». Dehogy! A francziában: *D'ailleurs, c'est bien de cela qu'il s'agit!* — Vagyis magyarul: Külömben, van is erről most szó!

U. o. 8. jel. **Rezső**: «Ön nem fog egyhamar *egy előkelő férfit* elhallgattatni». Vous n'étoufferez pas la voix *d'un galant homme*; hol a kiemelt szó nem «előkelő férfit», hanem «tiszteletes embert» jelent. Hogy is lehetett csak egy pillanatra is feltételezni Raoul-ról azt az izléstelenséget, hogy magát előkelő férfinak nevezze?

U. o. **Heléna**: (*Bernát és a marquis sokáig nézi*.) A francziában: *regardant tour-à-tour Bernard et le marquis*. Tehát Heléna nézi Bernátot és a marquis-t, még pedig nem *sokáig*, hanem *felcáltva*.

U. o. **Rezső**: «Áldani fogom a napot, melyen *tűzhelyemen* helyet foglalna». Ez a tűzhelyén helyet foglaló marquis-leány igazán jeles egy ötlet. A francia eredeti persze csak a tűzhely mellé ülteti őt.

U. o. **Heléna**: «A helyett, hogy *jó lélekkel* visszavonultunk volna». Au lieu de nous retirer *tête haute*. — Tehát nem *jó lélekkel*, hanem *büszkén*, emelt fővel.

U. o. **Heléna** (*zavartan*). A francziában: (*avec égarement*) — tehát nem *zavartan*, hanem *magán kívül*. — A félreértést, úgy látszik, valami szótár okozta, mert *l'égarement* annyit is tesz: *das Verlegen* (z. B. eines Buches); *verlegen* (kis kezdőbetűvel) pedig azt jelenti: *zavartan*.

U. o. 9. jel. **Destournelles**: «a báróné, ha győz is, szerencsétlenné tesz mindenkit; a marquis urat... gyermekeit, ... végre saját szerencsétlenségét.» — Tehát a szerencsétlen szerencsétlenné teszi a saját szerencsétlenségét! Ez a díszmondát a francziában így hangzik: *madame la baronne, si vous l'emportez, c'est en faisant votre malheur à tous: celui de monsieur le marquis... celui de vos enfants... le vôtre enfin.*

Ezzel be is fejezhetném ismertetésemet, ha még egy főben járó bűnét számon nem kellene kérnem a fordítónak. A II. flv. 5. jelenetében ugyanis ezt a kifejezést: «*Renaud dans les jardins d'Armide*», így adja vissza: «*Rinaldo Armidens kertjében.*» Kutya van ebben a kertben, tisztelt olvasóm, mert világos, hogy Büchner itt német fordításból fordította francia eredetijét és ezt — utólérvén őt a könnyelmű fordítók fatuma — szépen el is árulja nekünk. A dolog valószínűleg úgy áll, hogy a fordító még csak azt a fáradságot sem vette magának, hogy megszerezze *Mlle de la Seiglière* valamelyik teljes francia szövegét, hanem a Macher-féle castrált iskolai kiadást használta s az ebben hiányzó részeket német fordításból ültette át magyarra. A szóban forgó jelenet csakugyan nem fordul elő Macher-nál s föltevésemet az a körülmény is igazolja, hogy Büchner eredetijének egyik helyét Macher hibás magyarázatától félrevezetve, fordítja magyarra. (I. flv. 3. jel. Le marquis: Et toi, tu a persisté; *de mieux en mieux* = *egyre jobb lesz*; fordítónknál: *a mennyire lehetett*; Macher jegyzete: *de mieux en mieux* = *a mennyire lehetett.*)

Ezek után, azt hiszem, a t. olvasóra bízhatom annak eldöntését, vajjon a fordítónak francia tudása szűkebb-e, vagy írói lelkiismerete tágabb a kelleténél?

(Brassó.)

BINDER JENŐ.

Kelemen Béla: Ányos Pál. Irodalomtörténeti tanulmány. Székesfehérvár, 1906. 8-r. 48 l.

Valamennyi író, a ki Ányos életével és költészetével behatóbban foglalkozott — Endrőditől Széchy Károlyig és Ballagi Aladártól Koltai Virgilig — mindegyik ama problema megfejtését tűzte ki célul: vajjon életének mely körülménye, micsoda sorscsapás vagy leikirázkódás indokolja pessimismusát, s mi lehet a forrása szerelmi lírájának és az abban tomboló, sokszor érzékiségig fokozódó szenvedélynek?

Kivétel nélkül arra az eredményre jutottak, hogy Ányos szerelmes

volt; hárman (Endrődi, Széchy, Ballagi) egyenesen kimondják, hogy olyan viszonyának kellett lennie, a mely nem elégedett meg a boldogtalan sóhajtozással és plátói ömlengéssel; ennek gyönyörei és fíjdalmának szívébe törött tövisi ihlették lelkét dalra, a belőle fakadt csalódás és reménytelenség töltötték el világfájdalommal s adtak lantjának byroni hangot. Koltai szelidíteni igyekszik ezt a felfogást. Bár szintén nem tagadja annak lehetőségét, hogy Ányos, a szerzetesi fogadalmat megszegve, nőre vetette szemét, s szívében szerelem támadt, de ezt a szerelmet inkább eszményinek tartja és realitását tagadja. Konkrét adata ugyan egyiknek sincs a bizonyításra, inkább csak következtet mind a két fél, a mire meglehetősen széles mező nyilik — azonban a valószínűség Endrődiék mellett szól.

Kelemen Béla is az ő nyomdokaikon indul, velük egy úton halad s körülbelől ugyanazon megállapodásra jut. Ámde ő Batsányin, Virág Benedeken és a többi kortárson kívül, Pálóczi Horváth Ádámot is segítségül hívja igazának megvitatásában, a ki Ányossal benső barátságot kötött fehérvári tanár korában és ennek intimebb magánviszonyairól is tudomása volt, sőt költői levelezést is folytattak, a mit Kelemen megállapítottnak vél Horváth *Igaz barát* című költeményéből, melybe mint Ányos felelete van beleszöve a következő hatsoros vers:

Barátom!

Mivel érdemlettem érzékenységedet?
 Hogy érettem búra süllyeszed víg Lelkedet,
 Hogy értem keseregj; hogy ég végzésével
 Vigasztald szívemet jobb sors reményével,
 Nem vagyok sem véred, sem régi barátod,
 Csak azolta szeretsz, hogy kínomat látod.

E rövid levelet egyben Ányos utolsó sorainak mondja a szerző Koltáival szemben, a ki *Ájtatos ének*-ét tartja a költő hattyudalának. Nehéz eligazodni és még nehezebb apodiktikus kijelentést tenni e kérdésben; azonban én is abban a meggyőződésben vagyok, hogy a Horváthtól idézett levelet valóban Ányos írta.

Kelemen fejtegetései végleg eldöntik a tételt Endrődiék javára, mindaddig, míg újabb, kétségtelen adatok nem kerülnek felszínre, melyek esetleg más irányba terelik a vizsgálódást, de a mai nézetet már aligha változtathatják meg.

E tanulmány terjedelemben egyik legnagyobb, adatainak számában és megbízhatóságában talán legalaposabb az Ányosról írt munkák között. Szigorú objectivitással, nagy apparátussal dolgozik és ott, hol a források megszakadnak, helyes logikával mindig megtalálja az észszerű kapcsolatot az események fonalában. A költő egyéniségéről írt

jellemrajz, költészetének tárgyalása, részleteire való bontása, verseinek elemzése igen szép.

(Pozsony.)

GAGYHY DÉNES.

Mixich Lajos: Földi János. Budapest, 1905. 8-r. 74 l.

Földi életrajzát megírni nem hálás föladat. A mi kevés adatot össze lehet életéről gyűjteni, azt együtt kapja az érdeklődő Szinnyei Magyar Írók-jában, s ezt a képet csak Kazinczy levelezése alapján mélyíthetjük pár vonással. Érezte ezt a legújabb Földi-monographia szerzője, Mixich Lajos is, és mivel új, ismeretlen mozzanatokat nem talált, fő gondját nem az életrajzra, hanem Földi műveinek ismertetésére fordította. Az egy ívre terjedő biographia nem is egyéb, mint az ismert adatok pontos és világos előadása, és csak az a kis tévedés található benne, hogy Batsányit már 1831-ben megteszi akadémikusnak, holott csak 1843-ban kapta meg ezt a kitüntetést.

Földi irodalmi működéséről már részletesebb rajzot ad. Ismerteti verstani nézeteit, költészetét, nyelvtudományi törekvéseit és természetrajzi munkáit. A nyelvtudományi részt kivéve, mindenütt a nyugodt, objectiv ismertető álláspontjára helyezkedik, nem igen bírál, inkább csak beszámol Földi működéséről, elmondja művei tartalmát, kissé részletezve és nem menten az ismétlésektől, de sem azt nem kutatja, megállják-e helyüket Földi nézetei, sem a tárgyalt munkák alapján egységes képet nem rajzol Földi működésének különféle ágairól. A IV. fejezet, Földi, mint nyelvész, a mint említettük, kivételt alkot, ez, az egész értekezés legsikerültebb része, nemcsak híven jellemzi Földiben a nyelvtudóst, hanem azt is megállapítja, mennyi része volt Földinek a Debreczeni Grammatikában és Toldyval meg Váczy Jánossal szemben megvédelmezi Földit a maradiság és elfogultság vádja ellen.

A többi fejezetnek is van jogosultsága. Földi verstani nézeteit összefoglalni már azért is szükséges volt, mert Radnai Rezső, a ki e kor æsthetikai törekvéseit eddigelé legrészletesebben fejtegette, Földinek csak egy, különben is legkevésbé jelentékeny értekezéséről emlékezett meg. Suhajda Lajos pedig, az eddigi legkimerítőbb Földi-életrajz szerzője, nem részletezván annyira Földi irodalmi munkásságát, ezt a kérdést is bár alaposan, de röviden tárgyalja. Mixich tehát nem végzett fölösleges munkát, mikor Földi verstani fölfogását s fölfogásának átalakulását a Magyar Musában megjelent cikkeiből és Kazinczyhoz intézett levelei alapján bemutatta. Egy pár jó gondolat is van mindegyik fejezetben, a legtöbbet érő mindenesetre az, hogy az ú. n. debreczeni kör tagjait nem tekinti külön irány képviselőinek, vagy a magyaros iskola egy önállóbb csoportjának, hanem

tovább fejlesztve az irodalomtörténet elfogadott véleményét — a mely működésükben úgysis a különböző irányok áthidalásának megkezdését látta — Földit és Fazekast egyenesen a válogatók csoportjába helyezi át.

Van azonban az értekezésnek egy nagy hibája, illetőleg hiánya: nem ismeri Suhajda Lajosnak főntebb említett Földi-monographiáját. Pedig ez a selmeczbányai ev. lyceum 1899 900. és 1900/901. értesítőjében megjelent dolgozat — a mellett, hogy egyike az igazán sikerült programmértekezéseknek, tartalmilag és formailag egyaránt derék munka, s a mi a vidéki programokban ritkaság, technikai kiállítása, szedése is mintaszerű — Földi életének első felét hű, részletesen megrajzolt képen mutatja be, úgy hogy Mixich értekezésének első tíz lapja, bár egy pár adat kétségtelenné teszi, hogy az eredeti forrásokból dolgozott, azt a látszatot kelti, mintha Suhajda dolgozata szolgált volna vezetőjével. A mi Mixichnél olvasható, majd mind megtalálható ott is, de ez a források csekély száma és közismert volta miatt természetes. Az életrajz második fele — Suhajdáé csonkán maradt — s Földi műveinek jellemzése azonban teljesen eredeti.

Nem végzett tehát Mixich sem fölösleges munkát, nemcsak, mert az ő dolgozata teljesebb, hanem mert egészen más szempontból fogta föl földadatát. Suhajda a rendelkezésére álló kevés számú adatot úgy akarta kiszélesíteni, hogy a képet kiszínezte s Földi életének nem annyira külső viszonyait részletezte, mint inkább lelki rajzot adott hősről, s lelki életének fejlődésébe illesztette művei méltatását. Mind e két törekvése sikerült, folyamatosan, sőt érdekesen beszéli el ennek a nemes lelkű, de szerényebb tehetségű írónak pályafutását, Mixich pedig, a mint említettük, Földi munkásságának méltatását tűzte ki céljául. Így a két dolgozat mondhatni, kiegészíti egymást: a régebbi, mely irodalmi szempontból jóval magasabb színvonalon áll, mintegy tanulmány az emberről és íróról, az utóbbi gyakorlatibb, az író alkotásait teszi hozzáférhetővé az érdeklődők számára.

Megjegyezzük végül, hogy az a kézirat *Természet Tudomány*, melyet Mixich munkájának utolsó fejezetében tárgyal, nem Földi munkája, mert a mint Széchy Károly észrevette, már a Ceres bolygóról is beszél, a melyet pedig 1801-ben, Földi halála évében födöztek föl.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

KÜLFÖLDI IRODALOM.

The Pahlavī version of Yasna IX. edited with the collation of MSS. a literal translation into English explanatory and philological notes and an introduction by *Manekji Bamanji Davar*, M. A., Ph. D. — Leipzig, Otto Harrassowitz, 1904.

Sok keserves tapogatódzás bukdácsolás után immár kétségtelenül bizonyos, hogy az Avestā-kutatás a pehlevi-fordítás segítsége nélkül — bármilyen kétes értékű is ez különben — nem boldogulhat. Fölötte kívánatos tehát, hogy a phl. versio új kritikai kiadása, illetőleg jó fordítása, kellően magyarázva s az Avestával összevetve, minél előbb kezünk közt legyen. Ennek az óriási munkának egy kis részletét végezte el a szerző a IX. Yasna phl. fordításának kiadásával, fordításával és magyarázásával.

Munkája három részre osztható. A bevezetés a legújabb kutatások eredményei alapján általánosságban tájékoztat a pehleviről s az Avestához való viszonyáról. Szóba kerülnek: Az Avestā szövegének s a phl. fordításnak kora (a N. Sándor invasióját megelőző idő, illetőleg a Kr. u. I.—IV. sz.); a phl. versio jellemzése (szóról-szóra való fordítás jobbára interlinearis glossákkal); a modern phl.-búvár föladata (a textus és glossák elkülönítése, a fordításnak az Avestā constructiója világanál való vizsgálata); a phl. fordítók eljárása (járatlanságuk az A. grammatikájában, tudatlanságuknak időnkint való bevallása, hajlan dóságuk a naiv etymologizálásra etc.) s munkájuk értéke (egyreszét helyes magyarázata, a zoroasteri vallás főfogalmainak és doctrináinak ismertetése); a modern traditionalis és antitraditionalis iskola jelesebb képviselőinek (Spiegel, Roth, Hübschmann, West) állásfoglalása, parsi tudósok nézetei; a phl. textus megértésének és magyarázásának nehézségei hat pontba foglalva: a IX. Yasna korábbi fordításai (sanskrit: Neryosengh, gujrāti: Frāmji Aspandiārji és Aspandiārji Frāmji; angol: Lawrence Mills) s ezeknek értékelése; a felhasznált kéziratok (K⁵, I, M¹⁴). Erre a IX. Yasna pehlevi szövege következik (West átírórendszerében) a variáns lectiókkal s végül a phl. textus angol fordítása és magyarázása.

A ki szerző műve alapján a phl. fordítást az A. szövegével összeveti, nagyjában a következő eredményekre fog jutni:

1) Fordíthatlanok maradtak a pehleviben a köv. av. szavak: aaṭ (2, 7); taṭ (4, 7); aiōhāso (19); arənāum (22); gravasča (26); upa-mruye (27); kaməroδəm (31); aiōhā daenayā (31).

2) A phl. fordítás eltér az eredetitől, de az értelem kára nélkül. Ily esetek: 18. av. haenayāsca . . . davarīθyā pataiθyā des Heeres des

betrügenden des laufenden», phl. hēn... mūn (= kē) pa van (= pa) frēṭārīh patēnd «of the troops... who fall on (lit. run) treacherously». — 24. av. impf. nišādayaṭ, phl. præs. nišānēt. Különösen gyakori a passiv constructio activ helyett, így: 3. av. kaṣe θwam... hunūta «wer hat dich ausgepresst?», phl. mūn (= kē) lak (= tō)... hūmt... havāe (= hē) «(by) whom... wast (lit. art) thou prepared?»; így még: 4, 15 etc.

3) A phl. fordító félreértette vagy végkép nem értette az eredetit. Nevezetesebb esetek:

10. av. səvištō «der stärkste», phl. sūtkhvāstār «welfare-seeker».

11. av. ārstyō-bareza «klafterhoch», phl. asp-bālā «horse-high». — av. xvīsaṭ «er fing an zu schwitzen», phl. khvīst «he shied». — av. parābhāt «er warf um», phl. barā (= apē) sātūnt (= raft) «flowed off».

14. av. vibərəθwantəm «mit den Trennungen, d. h. Pausen versehen», phl. barā (= apē) yadrūnišnīh (= barišnīh) «without curtailing».

15. av. abavaṭ «er wurde», phl. dāt yekavimūnāe (= ēstē) «thou art created».

16. av. huḍātō «wohl geschaffen», phl. hūdhāk «just-giver»; — av. arš. ḍātō «recht geschaffen», phl. rāst-dihāk «good-giver»; — av. hvarəš «wohl wirkend», phl. hū-kāmak «well-wishing» or «desiring what is good».

17. av. nī tē... maḍəm mruyē «ich rufe deine Rauschbegeisterung zu mir herab». phl. barā (= apē) lak (= tō)... mādišn yemaleliūn (= gōw) «give out thy inspiration»; — av. varədaθəm «Wachstum», phl. vārišndahišnīh «growth» (a tévedés a képzésben van: vārišn magában is «growth», dahišnīh pedig a -daθəm szórészben vélt $\sqrt{dā}$ fordítása).

22. av. yōi... hita taxšenti arənāum «die ihr Gespann zum Wettkampf entsenden», phl. mūn (= kē)... frahākht tukhšāk vaḗedūnyēn ([Darmesteter: obdūnēd] = kunēnd) «who would make their teams vigorous» [Darmesteter: «qui rendent energiques leurs chevaux»]; e szerint az av. taxšenti 3. pl. præs. ind. ($\sqrt{taxš}$) úgy van fordítva, mintha helyette egy a $\sqrt{\theta waxš}$ gyökérből való adj. (pl. θwaxšō «rührig, emsig, eifrig») állott volna. Az av. arənāum minden esetre fordítatlan maradt. — av. spānō «sanctitas», phl. afzūnikīh «prosperity».

23. av. ayrvō (n. pl. fem.) «unverheiratet, ledig», eigl. «nicht schwanger», phl. agirift «uncaptured». Etymologiai játék, cf. giriftan «to seize».

24. av. vərəidyē «augere», phl. pavan (= pa) kāmak «at will».

26. av. drājanhe aiwiḍaitišča gravasča maθrahe «um zu bewahren die Wörter u. Sätze des M.», phl. avo [ō] zak (= ān) ī dirāz [drāž] madam sātunišnīh (= apar rawišnīh) yekavimūnāe (= ēstē) pavan (= pa) mānsar [mānsr] «upto the long passing away dost thou abide with the Holy Word», — A félreértés teljes; gravasča fordítatlan.

27. Az av. upa-mruyē szónak megfelelő szó a phl. fordításban nincs; hogy pedig ez a hiányzó szó valamikor megvolt s yemaleliūn (= gōw), tehát 2. sg. imperat. volt, azt mutatja a Neriosengh sanskrit fordításában levő brūhi. — av. spanaḥa, phl. afzūnikīh, l. 22. — av. pouru-baoxšnahe (gen. sg.) «reich an Genüssen», phl. purbujisnīh [pur bōžišn] «complete salvation».

30. av. paiti azōiš . . . višō. vaēpahe kēhrpēm nāšēmnaī ašaone . . . vadarē jaidī «gegen den Leib des Drachen, des Gift ausspritzenden, pro perituro fideli schlug die Waffe», phl. barā (= apē) Azī [až] . . . ī viš barā (= apē) ayāft, amat (= ka) karp yezrūnāt (= kašet? nayēt?) avo [ō] valā (= oī) aharūb [ahrav] . . . pētakināe [pađtākēnē] zanišn «point out [to him, i. e. to aharūb] the (means of) destruction of the dragon . . . which has obtained the poison when it might bring its body towards the righteous (man)». — av. vīvarəzdavatō (gen. sg.) «der mächtig geworden», phl. javit [yut] varzītār «counter-working».

31. av. aiwi. vōiždayantahe kamərəðəm «dessen, der das Haupt hoch trägt», phl. mūn (= kē) madam (= apar) aoišn [ōišn] yehbūnt (= dāt) yekavimūnēt (= ēštēt) «who is created for (lit. on) destruction».

Így áll a dolog a phl. fordítás megbízhatóságával. Semmi sem illusztrálhatja jobban az avestā-philologia állapotát, mint hogy ilyen fajta segítséget is örömmel kell fogadnunk — de egyúttal a legmesszebb menő gyanakodással is, mint ezt kicsiben a jelen párhuzam s nagyban Darmesteter monumentalis munkájának félsikere bizonyítja.

A szerző a legnagyobb elismerésre méltó philologiai akribiával járt el. Kifogásolni való alig akad nála; így av. spānō aligha «bliss» (p. 52), hanem «sanctitas»; az av. srvarəm (acc. sg.) aligha nomen proprium, hanem adj. («gehörnt») s akkor a phl. Srobar is srobar «horny» (p. 38); a phl. aaošišn (p. 17) helyett bizonyynyal ahōšišn olvasandó (AirWb. p. 1884). Megjegyzem még, hogy a phl. Ganāk (p. 18) legújabb olvasása zūrāk (AirWb., p. 105). — A dolog megkönnyítése végett nem lett volna fölösleges az ideogrammok mellé az iráni æquivalenseket is kitenni.

Sajtóhibák a phl. szövegben: p. 18. munaš, h.: mūnaš, Sāmān, h.: Sāmān; p. 19. a dīg szó szögletes zárójelbe teendő, így: [dīg]; p. 20. Zartušt különben mindig Zartušt; khrujdis talán h.: khrujdi/ (xrūždik); p. 22. vā, h.: va; p. 24. fīruzkarīh, h.: pīrūz° (pērōz°); p. 52. mōšu, h.: mošu; p. 58. bruhi, h.: brūhi.

A mű berendezése könnyen áttekinthető, nyomása tiszta, kiállítás a takaros. — Melegen ajánlhatom az érdeklődőknek.

(Budapest.)

SCHMIDT JÓZSEF.

Hertel J.: Ueber das Tantrākhyāyika, die Kasmirische Rezension des Pañcatantra. (Des XXII. Bandes der Abhandlungen der philologisch-historischen Klasse der königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Nr. V.) 154 l.

A leghíresebb ind mesekönyv, a *Pancsatantra*, szövegének kritikája egészen a mai napig igen gyenge lábbon állott. *Benfey* és mások szépen kikutatták ugyan az egyes mesék európai vándorlásait, de az

eredeti műnek sorsa Indiában rejtély maradt előttük. *Kosegarten* nem volt képes az általa fölhasznált három szöveg recenzióinak egymáshoz való viszonyát tisztán meglátni, s így az ezek alapján fölépült szöveg kiadása hamis képét nyújtja a híres oktató beszélggyűjteménynek.

Hertel, ki már régóta foglalkozik a két mesekönyv, a *Hitopadésa* és a *Pancsatantra* szöveg kritikájával, a *Pancsatantra* egyik legjobb recenzióját, az úgynevezett *Pürnabhadra* szöveget, készül kiadni *Schmidttel* együtt az amerikai *Harvard-Oriental Series*ben, eredeti szövegben és fordításban. Jelen értekezését utolsó előtanulmányának szánta a szerző. *Die vorliegende Schrift will keine Textausgabe, sondern lediglich eine litterarische Untersuchung bieten, die nicht aufgeschoben werden konnte, wenn die Herausgabe des Pürnabhadra-Texts nicht noch länger verzögert werden sollte; sie bildet die letzte Vorarbeit zu den nun in Angriff zu nehmenden Textausgaben.*

Igen megnehezíti az eredeti szöveg visszaállításának megkísérlését a fennmaradt anyag hiányossága. A legrégibb, az úgynevezett pehlevi-recensio, mely arab és syr fordításokban lett a tudomány közkincsévé, sem ad teljesen megbízható szöveget. *Schon der Pahlavi-Uebersetzer war kein guter Kenner des Sanskrit* — úgymond *Hertel* — sok helyen, különösen ott, hol az ind jogtudományi és vallásos ismeretekre lett volna szükség, félreértette az eredetit. Természetesen a későbbi átdolgozások még inkább eltávolodnak az eredeti szövegtől. Az indiai szöveg-recenziók közt óriási a különbség. Legtöbbnyire újak, és keveset őriztek meg az alapul szolgáló régi szövegből.

Hertel az 1903. év nyarán ismerkedett meg egy kasmiri *Pancsatantra* szöveg-recenzióval, mely bár hiányos és helyenként romlott, mégis a régi mesekönyv legeredetibb szövegét tartalmazza. *Von grösster Wichtigkeit, da sie, wie sich mit Bestimmtheit ergibt, dem Wortlaute der Prosa nach den ursprünglichsten Pañcatantra enthält, den wir besitzen* (Einleitung XI. 1.). Ezt a szöveget adta ki bő magyarázatokkal és két hasonmásával a *Sáradá* írású kéziratnak a jelen értekezésében (1—94. l.).

Meglepő egyezéseket találunk a szanszkrit szöveg és a pehlevi fordításon alapuló recenziók között, s ez bizonyítja a szövegnek régi prototypjához való szoros viszonyát. Kár, hogy csak töredék, de így is igen fontos adalék az állatmese irodalomnak indiai történetéhez.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

Toldi. Poetische Erzählung in zwölf Gesängen. Aus dem Ungarischen des *Johann Arany* im Versmasse übertragen von **Dr. Armin Lemberger**. Commissionsverlag der Jäger'schen Verlags-Buchhandlung Leipzig und Frankfurt a/M. 8-r. 124 l. Ára 2.50 M. — **Csongor und Tünde.** Schauspiel in fünf Aufzügen von *Michael Vörösmarty*. Aus dem ungarischen übertragen von **Dr. Heinrich Gärtner**. Autorisirte deutsche Ausgabe. Strassburg i. E. Verlag von Josef Singer 1904. 8-r. 141 l. Ára 2 M.

Örvendve tapasztalhatjuk, hogy hazánk halhatatlan klasszikusainak főbb műveit a külföldiek számára jó és élvezhető fordításban adják ki. E téren újabban több ilyen sikerült különösen német átültetésről számolhatunk be. Az első mű, melyet ismertetni akarok, Arany János «Toldi»-ja németül, melyet Lemberger Ármin bajai ügyvéd fordított.

Arany János művének átültetése igen nehéz feladat, és e körülményben kell keresnünk azt az okot, hogy a külföld Arany János műveiből aránylag csak igen keveset ismer.¹⁾ Egy pár balladáján kívül csak Sturm Albert fordította le németre «Buda halálá»-t, a többi epikai műve teljesen ismeretlen a külföld előtt. Annál nagyobb elismeréssel kell adóznunk Lemberger fordításának. A nagy szeretettel és odaadással készült fordítás, mely megtartotta Arany János eredeti versmértékét, a párosan rímelő Zrinyi-sort, Arany költészetét, nyelvét híven tolmácsolja, habár nem tagadhatjuk, hogy vannak e fordításban oly helyek, melyeket költőibben és simábban lehetett volna lefordítani, de e csekély hibák eltörpülnek kiválóságai, tartalmi és alaki hűsége, meg költőisége mellett.

A fordítást tanulmány előzi meg, melyben a fordító «Előszó» cím alatt a Toldi keletkezését, valamint az eposz forrásait tárgyalja, vázlatosan és röviden, a költő többi munkáinak azonban még címzeit sem közli. Nagy kár, hogy fordító a költő műveinek ismertetésére nem szánt több teret, a minek pedig a német közönség nagy hasznát látta volna.

Reméljük, hogy a fordító a Toldi-trilogia első és legszebb részének átültetésével — a trilogia másik két részét, *Toldi szerelmét* és *Toldi estjét* tudvalevőleg már korábban *Kolbenheyer M.* fordította le németre — Arany munkáinak a német közönség között is számos barátot fog szerezni.

A másik, német nyelvre átültetett munka Vörösmarty *Csongor*

¹⁾ De része van ebben annak az aggodalomnak is, hogy Arany epikáját, tárgyának és előadásának erősen nemzeti színezete miatt, a külföldi közönség nem tudja kellőképen élvezni. *Szerk.*

és *Tünde* című fantasztikus színműve, melyet Gärtner Henrik fordított le. Ez sem volt könnyű munka, mivel Vörösmarty stílusa e művében kiválóan színnyelve pompázó, tele képekkel, verselése nagyszerű és szinte zenei hatású, úgy hogy annak, ki e művét át akajja ültetni, a két nyelv minden csínját-binját ismernie kell. Dicsérőleg kell kimondanom, hogy a fordító az elébe torlódó nehézségeket fényesen leküzdötte s oly fordítást nyújtott, melyet a németek élvezettel fognak olvasni.

A fordítás elé bevezeteskép Gärtner egy mintaszerűen és érdekesen megírt irodalmi tanulmányt csatolt a költő életéről és műveiről, melyből a németek mindent megtudhatnak, a mi e költői mű könnyebb megértéséhez szükséges.

(Székesfehérvár.)

TÉRI JÓZSEF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK

1903/1904.

13. Herberger Béla: A regény. (Csiksomlyói kath. főgimn. 5—66. l.) — A legnépszerűbb s épen talán e miatt folyton alakuló műformának műelméletét összegezi ez értekezés, gazdag forrás-tanulmány-nal, a mennyiben nemcsak magyar nyelvűeket (16) használ fel, hanem figyelemmel van egy francia és különösen 11 német kutfőre. Ennélfogva anyaga a tárgykör miatt is, melyben mozog, általános nézőpontokat nyit meg. Értekező a regényre vonatkozó általános tudnivalók mellett beható párhuzamot von a regény és eposz, a regény és dráma között; majd szól a regény tárgyáról, eszméjéről, hősről és a jellemzésről s befejezi fejtegetéseit a regény szerkezetével. Minden szakaszában érdekes és jellemző dolgokat mond el, részint mint forrásainak lényegét, részint pedig mint saját észrevételeit. Így, a regény általános hatásáról szólván, a nagy elterjedtség igazolására hivatkozik pl. Lewis Wallace híres regényére, Ben-Hurra, mely 600,000 példányban kelt el, és Sienkiewicz H. Quo vadis-ára. E nagy elterjedésből magyarázza meg azután a regénynek a nemzetre és emberiségre gyakorolt rendkívüli hatását is. Jól megírt szakaszai másrészt az értekezésnek a regény és eposz, valamint a regény és dráma összevetéséről szólnak. Amabban vizsgálja H. a regény eredetét, illetőleg az átmenetet, mely mintegy az átalakuló világszellem követelményeként az eposzból életre kelti a regényt, a miért is a kettő egymással rokonvonásokat őrzött meg. A különbségek a tárgyra és a szereplő személyekre s az alakra vonatkoznak, mely utóbbi a regénynél rendszerint a próza, a minék alapja a tárgy és a szereplő egyének természetében gyökerezik. Evvel szemben az eposzhoz — mondja szerzőnk — a benne megnyilatkozó vallásos elemnél fogva jobban illik a verses

forma, de meg azért is, mert egyszerűbb életviszonyokat is tárgyal. Megvallom, nem tartom e magyarázatot, melyben egy értelemzavaró sajtóhiba is fordul elő, eléggé világosnak és kielégítőnek. mert az említett két körülmény még semmit sem bizonyít. A mit már a tárgy, a hősökről és küzdelmükről, életkörülményeik bonyodalmairól, alakulásáról mond, általánosan elfogadott nézetek visszhangja, s így elfogadható. valamint helyes azon eljárás is, hogy példáit jobbara irodalmunkból veszi, noha e részben nem is értünk teljesen egyet vele. Mert pl. korábbi regénykísérleteink, mint a milyenek a jó Dugonics meg Bessenyeieí, bármennyire elismeréssel adózunk érdemeiknek, aligha hivatottak arra, hogy épen a regényírás terén mintául szolgáljanak. A regény és dráma közti párhuzam világos, mert alkalmasan emeli ki a főszempontokat, többek közt mindkettőre nézve a gyönyörködést, de egyszersmind az oktatást, javítást állapítván meg czélul. Nemkülömben figyelemreméltók további szakaszai, melyek közt, úgy látszik, a regény tárgya, mely sok helyes utmutatást ad, a legtartalmasabb rész, valamint a regény eszméjét tárgyaló, a miben egészen Taine nézeteit követi.

A tanulmányt szorgalmas munkásság gyümölcseinek tekintjük, melytől itt-ott az önálló gondolkodás megnyilatkozását sem lehet megtagadnunk, de a melynek mindenestre legnagyobb érdeme, hogy fővonásaiban egybeállította a regényelmélet rendszerét.

(Gyöngyös.)

MAJOR KÁROLY.

14. Nagy Sándor: Seneca erkölcsi levelei. (Tanári székfoglaló értekezés. Szászvárosi ev. ref. collegium Értesítője, 3—16. l.) — Nero tudós nevelőjével többet foglalkozik az irodalomtörténet a neve alatt fönmaradt költői művek, tragédiák, epigrammák, mint az egész bizonyossággal tőle származó bölcsészeti iratok kedvéért. Igaz, hogy a filozófiában önálló rendszert nem alkotott, hanem a stoikusok hívének vallotta magát, mely iskolának a császárság első századában nagyon sok követője volt. Azonban az irodalomtörténet kutatói elismerik, hogy korának egyik legműveltebb férfja, széleskörű, általános műveltségű ember, ki szinte bámulatossággal tudta műveltségét értékesíteni, kinek alapos tudományos képzettsége nem elrejtett s haszontalanul heverő kincs, hanem bármely pillanatban könnyen és gazdagon megeredő forrás vala. A császári udvar közvetlen környezetében, mint nevelő, mint udvari ember; a politikai életben egy hosszú s változásokban, rendkívüli eseményekben gazdag pályafutás alatt; az irodalomban, mint költő és filozófus; a rhetorikában s a gyakorlati szónoklásban: a gyakorlati élet tevékenységének minden terén alkalma volt látni, megfigyelni, tapasztalni. S ha semmi egyéb nem volna az erkölcsi levelekben, mint csupán egy nem közönséges ember rendkívüli tapasztalatainak, erkölcsi fölfogásának és emelkedett gondolkozásmódjának kifejezése: akkor is érdemes volna velük foglalkozni.

Nagy S. értekezése ebből az alapelvből indul ki s ezen az alapon fejtegeti az erkölcsi leveleket. Egy pár külső adat, pl. a levelek keletkezési ideje és publikálása (4. l.), írójuk vázlatos életrajza (5—6. l.) után megismertet a levelek általános tartalmával (7—8. l.), czéljával (9. l.), hosszasan foglalkozik Senecának e levelekben nyilvánuló erkölcsi nézeteivel (10—13. l.), végre előadásmódjával, stílusával

(14—16. l.). A bevezető sorokban azt mondja szerző, hogy a dolgozat célja főképen az ifjúság figyelmének és érdeklődésének fölkelítése. Nem is látszik benne nagy tudományos apparátus, tudós philologiai acribia: a fennebbi célzt azonban a népszerű előadásmóddal, a könnyű elbeszélés hangjával elég jól megközelítette s ha nagyobb követelésekkel nem állunk elébe s egy pár kisebb jelentőségű tévedését (6, 8, 15. l.), egy-egy szóvirágot (3, 6, 13, 14. l.) nem számítunk: mindaz, a mi benne van, jónak és sikerültnek mondható. Általában csak annyit jegyzek meg, hogy szerző túlságosan nagyra becsüli ezen leveleket s nem jól jelöli meg helyüket az irodalomban. Hiszen nagyobb részük nem levél, hanem erkölcsi értekezés, melyet a fölnőtt, gondolkodó ember érdeklél, talán élvezettel olvas, de az ifjúságnak nem elég vonzó, nem elég meleg. S ha így tekintjük őket, akkor ne emlegessük a levélformát, hanem mondjuk csupán olyan külsőségnek, mely lehet szánszándékos és öntudatos, lehet egyébként sikerült: de az értekezésekből azért még sem csinál leveleket. Azt az egyszerű és természetes előadást, mely pl. Mikest oly kedvessé teszi, az érzéseknek azt az őszinte és közvetlen megnyilatkozását, melyre a világirodalomban oly kiváló egyéniségek adtak példát leveleikben s melynek a római irodalomban is méltó képviselői a levélírást terén Cicero és Plinius: mindezt hiába keressük Seneca leveleiben. Ne tekintsük tehát leveleknek, hanem népszerű erkölcsi értekezéseknek, melyek a bennük kifejezett ethikai arany igazságok miatt, mint értekezések valóban értékesek s megérdemelnék, hogy minél szélesebb körben, nemcsak fölnőttek, hanem ifjak között is, elterjedjenek. Egy kötetre menő szemelvény magyar fordítása Barcza Józseftől most van kiadás alatt az Akadémiában; mutatóványokat közölt belőle a kisújszállási ev. ref. főgimn. 1903 04. évi Értesítője, a 3—35. lapon.

(Kolozsvár.)

INCZE BÉNI.

15. Suhajda Lajos: A régi Róma. (Selmezbányai ág. ev. lyc. főgimnáziuma; 3—38. l.) — Inkább a régi Róma rommaradványai, mint maga az antik város a tárgya Suhajda értekezésének. Befejező soraiból világosan ki is tűnik ez, ott tanítványait arra az élvezetre figyelmezteti, a melyet a multnak átértése, megismerése nyújt, s a mely annál nagyobb, minél több fáradsággal jut hozzá az ember; az a csalódás pedig, a melyet Róma romjai között érez a látogató, tényleg csak fáradságos szemlélődéssel válik élvezetté.

A nagy gondnal szerkesztett értekezés szerencsésen válogatja ki a kinálkozó óriási anyagból azt, a mit középiskolai tanulóknak elmondani czélszerű, szól sorban a *forumról*, a *császári forumokról*, a *Capitoliumról*, a *Palatinusról*, majd a szórakozóhelyekre áttérve beszél *circusról*, *színházról*, *amphitheatrumból* és *fürdőkről*, alkalmas helyen kitérve a *Pantheon* leírására.

Ez a tartalmi kivonat mutatja, hogy tényleg nem a régi Rómát ismertette Suhajda, hanem a romok közül válogatta ki az úgynevezett «legfontosabbakat». Megvallom, a dolgozat címéből nem erre gondoltam. A régi Róma nem romokból állott, s lakói nem egészen úgy éltek, a hogyan a «régiség-tani» kézikönyvek előadják. A társadalmi szokásoknak, konvenczióknak a kötelező ereje, igaz, hogy nagyobb volt. mint ma, hiszen vallásos aggodalmak miatt sem tehetta az ókori

ember mindig azt, a mit akart, de az a temetés, az a diadalmenet, az a *circusi pompa*, a melyet Suhajda leír, nem minden temetésnek, diadalmenetnek, pompának a képe. hanem csak éppen *egynek*, a melynek a leírása vagy fennmaradt valamelyik auctorban, vagy a melyet egy humanista fantáziája állított össze töredékes adatokból. Ha nem is tartjuk szükségesnek, hogy egy-egy ilyen leíráshoz a forrást is megnevezzük, sokkal elevebb képet nyújtunk a tárgyalt dologról, ha nem a temetésről, hanem *egy* temetésről beszélünk.

Epen így az eleveenség rovására esik az is, hogy sehol se tér ki szerzőnk olyan összehasonlításra, a mely mai dolgokkal vagy állapotokkal mérné össze a régieket. Pedig például a 12. lapon készen kínálkozott annak a főemlítése, hogy a középkorban söraktárnak használt csarnok a *Tabulariumban* ma is raktárul, de régiség raktárul szolgál. Vagy a *Palatium* óriási *substructionnak* leírása mellé kész analógia a királyi palota nyugati szárnya Budavárában. Emelte volna a dolgozat érdekességét, ha kitér Róma kereskedelmére, forgalmára, a városba vezető országutak, a várost ellátó vízvezetékek ismertetésére.

Visszatérve arra, a mi benne van a dolgozatban, elismeréssel kell lennünk a szerző iránt, hogy röviden és világosan mondja el azt, a mit el akar mondani. Csak egyszer, a Constantinus diadalíve leírásánál maradt a tollában a domborművek eredetének a főemlítése (34. l.).

Apró tévedései közül főlemlítendőnek tartom, hogy a *porticus deorum Consentium* mögött lévő helyiségek (nem 7, hanem 12) a *porticushoz* tartoznak (11. l.). A Saturnus-templom oszlopainak mai formája nem Augustus idejéből való, hanem a harmadik századból (12. l.). A *Basilica Julia* ma álló boltozatai újkori restaurálás, nem antik maradvány (13. l.). A *pomoeriumra* nézve (25. l.) az Ókori lexikonra utalom a szerzőt. A *paedagogium* nem rabszolgákat nevelt (28. l.). Az „aranyházat” nem drágafémekről és drágakövekről, hanem aranyról nevezték el! (32. l.) Hogy a 7. lapon a *carcer Tullianumot* egybeírja s a 4. lapon *Puliliaeről* szól, az lehet íráshiba is. A *nagyobb és nagyobb, ezernyi és ezernyi* (15. és 19. l.) germanizmusokat jó lett volna elmellőzni.

(Budapest.)

FINÁLY GÁBOR.

VEGYESEK.

SZÁSZ KÁROLY.

(1829—1905.)

A magyar irodalom egész körének, költészetünknek és tudományosságunknak ismét nagy halottja van: Szász Károlyban, kinek mint Társaságunk 1895 óta való tiszteleti tagjának s a magyar philologiai irodalom régi nagyevű munkásának 1905. okt. 15-ikén bekövetkezett halálával súlyos veszteség ért bennünket is.

Szász Károly nemzetünknek azon szerencsés fiai közé tartozott, kiket a sors hosszú életpályájukon szinte csodaszerű munkaerővel áldott meg, s kik evvel az erővel, sokoldalú munkásság mellett, a magyar művelődésnek különösen egy-egy ágában korszakalkotó eredményeket hoztak létre, úgy hogy nevük egymagában véve a magyar művelődés egy-egy fejezetét jelenti. Így lőn a Szász Károly halála előtt épen 100 évvel született Toldy Ferencz óriási munkaerejének eredményei által a magyar irodalomtörténetnek megalapítójává, így Szász Károly csodás buzgalmat s kitartást igénylő munkássága főrészevel a magyar philologiai irodalom egyik ágának, a magyar műfordításnak atyjává.

Valóban Szász Károly neve úgyszólván az egész világirodalmat jelenti a magyar kultúrában, mert sem előtte, sem az ő föllépte óta a világirodalom remekeinek tolmácsolásában hasonló fogékonyságot nem tapasztaltunk, mint az övé. S midőn Szász Károly óriási receptív talentumával *Homért* s a *Nibelungokat*, *Goethét* és *Schillert*, *Shakespeare* s *Molière* sok remek darabját, *Byront* és *Hugót*, *Horatius*nak és *Heinének*, *Moórnek* és *Bérangernek* legszebb dalait, az angol, a franczia, a német, az olasz, a latin költészet legjavát s végső ajándokul az egész *Dantét* (ez utóbbit philologiai magyarázatokkal) egyaránt jeles fordításban adta nemzetének, csak olyan értékes philologiai munkásságot végzett, csak olyan közel jutott velük Társaságunk munkaköréhez, mint azokkal az irodalmi tanulmányokkal, melyek — részben egyetemi magántanári előadásainak eredményeképen — többek közt a következő tárgyakról szólnak: *A világirodalom nagy eposzairól*, *Goethe lyrai költeményeiről*, *Horatiusról*, *a Nibelung-évek keletkezéséről és gyanúható szerzőjéről*, *az Olyssiáról*, *Schillerről*, *az Arthur-mondakörrel s Tennyson királyidylljeiről*, *Molière-ről*, *A Századok legendájáról*, *A lyrai költészet világirodalmi fejlődéséről*, *A tragikai jellegéről*, *Széchenyi Istvánról s az Akadémia megalapításáról*, *id. gróf Teleki L. ismeretlen verseiről*, *Tompa Mihályról*, *Az Ember tragédiájáról*, *A legújabb magyar lyráról*, *Az aesopi meséről*, *A történeti hűségéről a költészetben* stb.

A Magy. Tud. Akadémia f. évi almanachja jól sejtő aggodalommal szemlét tartván a betegsége miatt néhány év óta elhallgatott nagy írónk és költőnk 60 évi munkássága felett, óriási perspektívát nyit Szász Károly nagyarányú munkásságára. Szász Károly műveinek pusztá czímekre szorítkozó bibliographiája a 215—231. lapokon 116 önállóan megjelent munkáján kívül folyóiratokban megjelent nagyobb értekezéseinek, czikkeinek sok százát jegyzi föl, úgy hogy e följegyzések láttára ámulat fogja el a szemlélőt e munkásság quantitása fölött. Ezt mind egy ember dolgozta. Eszünkbe jutnak a világirodalom történetéből a hasonló csodás jelenségek: egy Hans Sachs, egy Calderon, egy Goethe, egy Victor Hugo, egy Jókai óriási arányú munkássága. S ha figyelembe vesszük a nagy tradíciókat s nemes behatásokat, melyeknek eredőjeül az elhunyt költő munkásságát tekinthetjük, — ha látjuk, hogy Aranynak és Tompának, Eötvösnek és Kemény Zsigmondnak, Gyulai Pálnak és Lévy Józsefnek szívéhez forrott, az ő szellemükben, a magyar nemzeti irodalom virágzása korának szellemében nőtt magyar litterátorok egyik végsője hűnyt el benne, qua-

litásának megbíralása tekintetében is bizalommal bocsáthatjuk Szász Károly munkásságának nagy részét az utókor ítélőszéke elé.

Irodalmunk s tudományosságunk elmúlt félszázadi fölvirulásának egyik kiváló alakját veszítettük tehát Szász Károlyban, kiről már életében följegyezte az irodalomtörténet, hogy műfordításaival költészetünk fejlődésére nagy és jótékony hatást gyakorolt s így minden magyarnak vesztesége lett. De ha e széles kör után pusztán Társaságunk szempontjából mérlegetjük, hasonlóan nagy veszteségnek látjuk az értékes munkásságú férfiú örök elnémulását. Szász Károly nagy irodalmi, hivatali és társadalmi elfoglaltsága mellett alkalmas időt lelt arra is, hogy Társaságunk szorosán szakszerű munkálkodását méltányolva, e tudós kör életében is részt vegyen. 1883 óta rendes, 1895 óta tiszteleti tagja volt Társaságunknak s irodalmi dolgozataival is többször fölkereste folyóiratunkat. (L. V: 302—303., VI: 394—397., X: 64—66., XII: 56—59.)

Más nagyobb hatáskörű tudományos és szépirodalmi egyesületek mellett a mi Társaságunk is méltán fájlalja tehát Szász Károly elhunytát s bizonyára mindnyájan Társaságunk dicsőségét fogjuk találni abban, hogy a téren, melyen dolgozunk, velünk egy sorban láttuk munkálkodni őt is, kit mindenkor irodalmunk legjobbjai, legnagyobbjai közt fog említeni az utókor, kinek neve örökre élni fog a magyar műfordítás történetében.

(Budapest.)

GYULAI ÁGOST.

-- A Budapesti Philologiai Társaság 1905. évi október hó 11-én fölolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Cserép József*: Bérard az Odysseiáról.

2. *Schmidt Henrik*: A középelnémet mennyiségi és minőségi hangváltozásról.

3. *Siegescu József*: Cipar Timóteus emlékezete.

A felolvasó ülést követő választmányi ülésen Heinrich Gusztáv elnöklése alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár szerkesztő, Cserhalmi pénztáros, Bernüller, Finály, Hornyánszky, Kempf, Némethy, Pruzsinszky, Zlinszky vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. A választmány Hegedüs alelnök indítványára azt határozza, hogy a Classica-Philologiai Kézikönyv tervének kidolgozására kiküldött bizottság egyelőre függeszse föl működését, minthogy ez a terv különböző okoknál fogva belátható időben úgy sem volna kivihető.

2. A bevételek összege január 1-től 9684.90 K, a kiadásoké 8992.62 K; az alapítványok összege 4153.50 K, ebből értékpapirokban 3949.55 K, postatakarékpénztárban 203.95 K.

3. Társaságunk tagjai közül újabban elhaltak: József kir. herceg őfensége (tiszteleti és alapító tag), Naményi Lajos író (tagtársunk 1887. óta), Tomozy Endre kolozsvári kegyesrendi tanár (tagtársunk 1895 óta), Bohdaneczky Lajos budapesti főgimn. tanár (tagtársunk 1899 óta), Esztegár László dr. nemz. múzeumi tisztviselő (tagtársunk 1896 óta).

4. Új rendes tagok 1905 től: Schilling Lajos dr. kolozsvári egyetemi

tanár (aj. Pecz), Miklós Elemér dr. budapesti felső leányiskolai tanár, Vojnovich Géza dr. tanár, Horváth Balázs dr. kassai prem. főgimn. igazgató, Labancz György kassai prem. főgimn. tanár (aj. Császár); 1906-tól; Viszota Gyula dr. budapesti VI. ker. főgimn. tanár (aj. Császár), Bródy Mihály budapesti tanár (aj. Siegescu).

5. Az elnök indítványozza, hogy Közlönyünk címlapjáról az a kitétel, mely szerint a Közlöny Heinrich Gusztáv és P. Thewrewk Emil közreműködésével szerkesztetik, hagyassék el, mert ez mindúntalan félreértésekre ad alkalmat. A választmány elfogadja az elnök indítványát; hálás elismerésül azonban folyóiratunk megalapítói iránt és mert ápolni kívánja a nálunk ügyis csekély számú tudományos traditiókat, azt határozza, hogy Közlönyünk címlapján a jövődöben emlékezetül ez a kitétel álljon: «Alapították Heinrich Gusztáv és P. Thewrewk Emil».

6. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Himfy és Liza. E Közlöny 673. lapján azon töpreng Katona Lajos, a külömben oly éleselméjű kutató, hogy miért nevezi Kazinczy 1808-ban a Kisfaludy Sándor költői ideálját és akkor már szeretett hitvesét Elisének, Marsand pedig Petrarca-kiadásában 1820-ban Elisabettának. Pedig ezen nincs mit csodálkozni, mert Himfy tudvalevőleg Lizának nevezi kedvesét, a mi németül a. m. Elise, olaszul pedig a. m. Elisabetta. Persze 1820-ban már tudhatta az egész világ, hogy ez ideálnak neve voltakép Róza volt, de 1808-ban ezt bizonyára kevesen tudták, még nálunk is, így, mint látjuk, Kazinczy sem. Azután «kutatatandónak» találja Katona a Marsand jegyzetének eredetét, mely szerinte oly feltűnően hasonlít Kazinczynak egy 1808-iki magánlevélben foglalt nyilatkozatához. Ha ez így volna, csakugyan probléma előtt állnánk; de nincs így! Kazinczy és Marsand közt nem hogy feltűnő, de egyáltalában semmiféle hasonlatosság nincsen, mert a mit Marsand közöl, azt 1820-ban mindenki tudta (talán egy bécsi Conversationslexicon is), a Kazinczy részletesb adatai pedig nincsenek meg Marsandnál. Szóval, nincs rejtvény, nincs probléma és nincs e pontban mit kutatni. Hála Isten! h.

— Szeget szeggel. Shakespearenek e színművéről e Közlönyben (főnt 351. l.) megjegyzi V. J., a mire már mások is gondoltak, hogy színhelye nem Bécs (Vienna), hanem a francia Vienne, mert az angol költő «e romantikus dababjait mind olasz vagy francia földön játszátja és semmi valószínűség, hogy ezt az egyet osztrák földre plántálta volna». A dolog talán még sem oly egyszerű, ill. még egyszerűbb, a mennyiben Shakespeare rendszerint megtartja a forrásaiban talált színhelyet. A «Szeget szeggel» forrása, eddigi tudásunk szerint, Wherstone színműve «Promos und Cassandra» (1578) és ugyanannak novellagyűjteménye «Heptameron» (1582). Ez utóbbiban a történet Mátyás magyar király udvarában játszik, «midőn Corvinus, a törökök ostora, Csehországban mint király uralkodott». A cselekvény helye itt «Julia», a helytartó neve Promos, a szereplő házaspár Andrugio és Cassandra. Whetstone forrása Geraldo

Cinthio novella-gyűjteménye (1565), melyben a színhely Innsbruck. az idő Miksa császár uralkodása. Még régibb egy bécsi magyar diáknak 1547. októb. 1. Bécsben kelt és Penezith Györgyhöz (Nádasdy Tamás sárvári jószágkormányzóhoz) intézett levele, mely ezt a történetet, mint ép most megtörténtet meséli. A színhely itt egy kis város Milano közelében, a szigorú bíró a császár milanói helytartója Don Ferdinand Gonzaga. Egy 1598-ban megjelent beszélygyűjtemény is 1547-be helyezi ezt a történetet. Később Como a cselekvény színhelye (a magyar diák levelét közli Illésy János, *Századok*, 1893, 456. l., én németül közöltem és a Shakespeare darabjával való összefüggését kifejtettem *Ungarische Revue* XIII, 1893, 505. l.). — Tehát a délfrancia Vienne-re nem mutat semmi. A cselekvény helye, úgy látszik, Olaszország volt; de hogy némelyek Innsbruckot veszik színhelynek és belekeverik Miksa császárt, mások Csehországot és Mátyás magyar királyt, mégis érthetővé teszi, hogy Shakespeare valameiy kevésbé ismert város helyébe Bécs városát tette, melyre esetleg más, eddigelé ismeretlen forrás is vezethette. h.

— Középkori latin szavak. A Bartal-féle «Középkori latinság szótára» úgy látszik forrásai közül teljesen kifejtette Ábel Jenő «Adalékok a humanisták történetéhez Magyarországon» című művét. A források közt említve nincs. Pedig e munka annál érdekesebb, mert Janus Pannoniusnak Plutarchos «De dictis regum . . .» című művének fordítását foglalja magában, melyben Janus néhány szót középkori latin nyelven tolmácsol. Innen van, hogy Janus Pannonius fordításában néhány oly szót fedeztem fel, melyek a szótárból vagy teljesen hiányoznak, vagy pedig sokkal későbbi keletű forrásmunkákból vannak merítve.

1. *ficitia*. «Morienus amicis mandavit, ne quam sibi fictitiam imitatoriamve facerent, imagines ita appellans.» (Adalékok 60. l.) Du Cange-féle szótár III. k. 483. lapján *ficitia* = *simulatio*.

Itt *ficitia* = statua, a mint az a következőkből is kitűnik: «Nam si inquit praclari quicquam gessi, hoc mei monumentum erit; si nihil, ne universa quidem statua».

2. *byssinis uti verbis*: Ad. 35. A Bartal-féle szótár azt mondja: «byssinum linum: a bysso, tela pretiosa imprimis in Aeypto»; selyem-féle szövetek. Itt azt jelenti: «finoman beszélni». Parysatis Cyri et Artaxerxis mater, eum, qui liberius regem allocuturus foret, iubebat byssinis uti verbis.

3. *provisiones facere contra aliquem* (Teleki-féle kiadás II. k. 64. l.). A szótár sokkal későbbi munkából, «Epistola procerum»-ból idézi e szót, *provisio* = rendelet, intézkedés, holott ez már Janus Pannoniusban is «megfelelő intézkedést tenni vlki ellen».

4. *praedecessor* (Adalékok 87. l.) hivatali előd. A szótár e szót Wagner Indexéből idézi, tehát 1750-ben kelt könyvből. Janus II. Pál pápához intézett beszédjében használja.

5. *Cyrus ad belli societatem pellectam* Macedonios (Ad. 34.). *Pellectans* szót se találtam. Azt jelenti: «csalogat» (*pellicio*-nak egy mellékalakja).

6. *praesidentia* = elnökség (Ad. 33.). «... Cyrus dicebat... praesidentiam vero nemini convenire, qui non ipse sit iis, quibus praesideat, melior». A szó a középkori latinság szótárában Molimen Sysiphium-ból 1672-ben írt könyvből van idézve.

7. *Scholastici quondam coniuncti fuimus* — iskolatársak voltunk egykor (Ad. 92.). A szótár Bék. Maros-ból, tehát egy tizenhetedik századbéli szótárból veszi, holott Janus 1461-ben Protosius olműtzi érsekhez írt levelében használja e szót.

8. *Cathedra Petri* = apostoli szék; Szt. Péter trónja (Ad. 87. l.). E néven nincs meg a szótárban.

9. Érdekes e szó összeírva: «*Bortoarcha*», idest summus Bietorum magistratus» (Ad. 63. l.) = boiotiai főnök.

10. Sehogysem tudtam kisütni, sem az ókori szótárak révén, sem a középkori latinság szótára révén «*philomena*» értelmét. «Cum invitaretur, ut audiret philomenæ voces imitantem, Ipsam — inquit — audivi sæpe» (Ad. 60. l.). — Fínály-féle szótár, valamint Freund is «*Philomela*» szó alatt 1. azt jegyzi meg: Pandion athenei király leánya. 2. Fülemlé (Fin. 1890. l. Freund III. k. 808.), de philomena-t nem ismer. A Bartalfélében sem az első, sem a második értelemben nincs meg. Végre Du Cange ad e szóra nézve felvilágosítást: «*Philomena, pro Philomela, Gall. Rossignol. Glossar. Lat. Gall. ann. 1348. ex Cod. reg. 4120. Philomena, Gallice Loceugnos*». Jelentése tehát «*fülemlé*».

(Fogarasz.)

ZALAI JÁNOS.

— Arany János vígjátéka. Arany János 1847-ben egy vígjátékot írt, az első és utolsó életében. Szilágyi István egyes részleteket olvasott belőle. E művével pályázott az Akadémia jutalomtételére, de bár a díjat nem is nyerte el vele, érdemes volna utána nézni az Akadémia levéltárában. Ha nem is mint műredek, de mint egy nagy költő próbálkozása méltó volna a figyelemre. A vígjátéka könnyen rá lehetne ösmerni, a kézírás Arany gyönyörű, határozott vonásai, jelmondata pedig angol. Ennyit tudok róla, de a lelkes kutatónak ez is elég lehet útmutatásul.

(Beregszász.)

GYÖNGYÖSY LÁSZLÓ.

— Hibaigazítás. Közlönyünk 708. lapjának 1. jegyzete a következő sorba «*Ludovisi-féle Medusa-főnek*» mellé tartozik.

— A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *-gal jelölt munkák legközelebb ismertetésre kerülnek. A *Budapesten* megjeleneknél a hely, az 1905-ben megjelenteknél az év, a nagy 8-rétűeknél az alak nincs jelölve.)

Füzetek, nyelvészeti. Szerk. Simonyi Zsigmond, Athenæum.

*18. *Gácsér* Béla, Telegdi Miklós nyelve. 74 l. 2 K.

19. *Valló* Albert, *Agner* Lajos, *Szenttamási* János és *Stan* Vazul. Kölesönös hatások a hazai nyelvek közt. I. Tót jövevényszók. 50 l. 1:50 K.

20. *Szücs* István és *Gencsy* István, Nyelvjárási tanulmányok III. A nyitravidéki palócz s a gyergyói székely nyelvjárás. 62 l. 1:50 K.

21. *Kertész* Manó, Analogia a mondat szerkesztésben. 56 l. 2 K.

22. *Vértes* József, A gyermeknyelv hangtana. 31 l. 1 K.
 23. *Szeglét* István, A főnévi igenév Arany Jánosnál. 32 l. 1 K.
 24. *Réger* Béla, A határozott névmutató. 41 l. 1-50 K.
 25. *Béke* Ödön dr., A vogul határozók. 63 l. 2 K.
Füzetek, Sárospataki. Szerk. Horváth Cyrill. II. évf. I. füz. Sárospatak. 1905.
Miklós Ferencz, Német Olvasókönyv a középisk. VII. és VIII. oszt. számára. Franklin-T. 295 l. Ára 340 K.
 **Szinyei* József (ifj.), Magyar Nyelvhasznítás. III. jav. és bővített kiadás. Hornyánszky. XIV+184 l. Ára 3 K.
Szinyei József (id.), Magyar Írók élete és munkái. XI. k. 1. f. (Popeszcú—Prímics.) Hornyánszky. 160 l. Ára 1 K.
Tára, Filozófiai írók. szerk. Alexander Bernát és Bánóczi József. Franklin-T. II. kiadás. 1906.
 I. *Descartes*. Ford. és magy. Alexander Bernát. 275 l. 4 K.
 III. *Hume*. Ford. és magy. Alexander Bernát. 207 l. 3-20 K.
 IV. *Taine*, Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. sz. ban. Ford. Péterfy Jenő, rend. Alexander Bernát. 240 l. 3-50 K.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

Modern philologia.¹⁾

- Abeken*, B. R., Goethe in meinem Leben. Erinnerungen und Betrachtungen. Nebst weiteren Mitteilungen über Goethe, Schiller, Wieland und ihre Zeit aus Abekens Nachlass. Hrgs. von Adolf Heuermann. Weimar, 1904. Böhlau's Nachf. (VIII, 278 l.) 4 M.
Anders, H. R. D., Shakespeare's books. A dissertation on Shakespeare's reading and the immediate sources of his works. Berlin, 1904. G. Reimer, (XX, 316 l.) 7 M.
Aya, R., Monografías gramaticales sobre la lengua alemana. Usos y regimenes de las preposiciones en el alto aleman moderno. (XVI, 196 l.) Berlin, Horn u. Raasch 1904. 4 M.
Baumgartner, A., S. I.: Geschichte der Weltliteratur. IV. Die latein. u. griech. Literatur der christl. Völker. 3. u. 4., verb. Ausg. (XVI, 703 l.) Freiburg, i B., Herder. 11-40 M.
Berger, K., Schiller. Sein Leben und seine Werke. In 2 Bdn. I. Band. München, 1905. Beck. (VII, 630 l.) 5 M.
Bölsche, W., Goethe im zwanzigsten Jahrhundert. 5., neu durchgeseh. Aufl. (75 l.) Berlin, F. Wunder 1-20 M.
Caudel, I., Les Prédicateurs français dans la première moitié du XVIIIe siècle, de la Régence à l'Encyclopédie (1715—1750). Paris, Picard et fils. (XLV, 697 l.) 7 Fr.
Chaurin, V., Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes publiés dans l'Europe chrétienne de 1810 à 1885. VIII. Syntipas. (219 l.) Lex. 8°. Liège, 1904. 6 Fr.
Chialto, G., L'estetica di A. Schopenhauer: saggio espositivo-critico. Roma, Casa edit. Italiana. (179 l.) 4 L.
Christensen, A.: Recherches sur les Rubā'iyat de Omar Hayyām (III, 174 l.) Heidelberg, C. Winter. 9 M.

¹⁾ A mely munkáknál a megjelenés éve nincs említve, ott 1905. értendő, a melyeknél az alak megjelölése hiányzik, azok nagy S-adrétűek.

Christensen, H., Das Alexanderlied Valters V. Chatillon (XII, 225 l.) Halle, Buchh. des Waisenhauses. 6 M.

Daigimon, H., Molière et sa vie (Molière et les femmes; Molière et les petites gens; le drame dans Molière). Paris, Fontemoing. (307 l.) 3·50 Fr.

Deibel, F., Dorothea Schlegel als Schriftstellerin im Zusammenhang m. der romantischen Schule. Berlin, Mayer u. Müller. (VII, 188 l.) 5·60 M.

Diederich, B., Don Quijote u. sein Dichter. Eine Einführung. (Vortrag.) (39 l.) Stuttgart, R. Sutz. 0·60 M.

Mandäischer *Diwan* nach photogr. Aufnahme von B. Poertner. Mitgeteilt von Julius Euting. Strassburg, 1904. Trübner (9 l. 4. u. 1 Taf.) 10 M.

Fontane's, Th. Briefe an seine Familie. 1. u. 2. Aufl. 2 Bde. (XII, 316 és XII, 342 l.) Berlin, F. Fontane und Co. 10 M.

Fróberg, Th., Beiträge zur Geschichte u. Charakteristik des deutschen Sonetts im XIX. Jahrh. (VIII, 213 l.) St. Petersburg, Eggers und Co. 1904. 4 M.

Gibb, E. I. W., A history of Ottoman poetry Vol. III. ed. by Edw. G. Browne. London, 1904. Luzac und Co. (XIII, 381 l.) 21 shilling.

Briefwechsel der Brüder *Grimm* mit Ernst v. b. Malsburg. Von W. Schoof (Sonder-Abdruck aus Ztschr. f. deutsche Philol. Bd. 36, Heft 2.) Halle a. S., 1904. Buchhandlung des Waisenhauses. (62 l.)

Harnack, O., Schiller. (Mit 10 Bildnissen u. 1 Handschrift) 2., verb. Aufl. (XIII, 446 l.) Berlin, E. Hofmann und Co. 4·60 M.

Joachimi, Marie: Die Weltanschauung der deutschen Romantik. (VIII, 237 l.) Jena, E. Diederichs 4 M.

Jónsson, F., Hrólfs Saga Kraka og Bjarkarímur, udgivne for Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur. Kopenhága, Gyldendal. (208 l.) 5·50 Kr.

Joung, B. E., Michel Barow acteur et auteur dramatique. Paris, 1904. Fontemoing. (326 l.) 12 Fr.

Kälund, K., Heioarviga Saga, udgiven for Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur. Kopenhága, Gyldendal. (172 l.) 4·50 Kr.

Kleist, Heinr. v., Briefe an seine Schwester Ulrike. Mit Photographien, etc. (XI, 228 l.) Kleist-Bibliothek. hrsg. V. S. Rahmer I. Bd. Berlin, B. Behr. 2·50 M.

Leskien A., Handbuch der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Grammatik — Texte — Glossar. 4. Aufl. (XV, 348 l.) Weimar H. Böhlau's Nachf.

Literaturen, die, des Ostens in Einzeldarstellungen. Leipzig C. F. Amelung. IX, 1. *Winternitz*, M.: Geschichte der indischen Litteratur I. Th. Einleitung u. 1. Abschnitt: Der Veda. (VI, 258 l.) 3·75 M. — X, 1. *Florensz*, K., Geschichte der japanischen Litteratur. 1. Halbbd. (X, 254 l.) 3·75 M.

Litsmann, B., Goethe's Faust. Eine Einführung. Berlin, 1904. Fleischel und Co. (II. 400 l.) 6 M.

Luick, K., Deutsche Lautlehre. Mit bes. Berücksichtigung der Sprechweise Wiens u. der österreich. Alpenländer. Leipzig u. Wien, 1904. Deuticke (XII, 193 l.) 2·50 M.

Marr, D., Goethe, Stuttgart, Frommann (180 l.) 2 M.

Minor, I., Goethes Fragmente vom ewigen Juden und vom wiederkehrenden Heiland. Stuttgart, 1904. Cotta Nachf. (VII, 224 l.) 3·50 M.

Müller, E., Schiller. Intimes aus seinem Leben. 65 Bilder u. 8 Fksm. Schriftstücken u. Briefen. (IV, 271 l.) Berlin, A. Hofmann u. Co. 6 M.

Neri, F., La tragedia italiana dal Cinquecento. Firenze, Galetti e Cocci. (4-rét, 278 l.) 7 l.

Niedner, F., Karl Michael Bellman, der schwedische Anakreon. (VIII, 398 l.) Berlin, Weidmann. 8 M.

TOLDY FERENCZ.

(1805—1905.)

Próféta az író, a kinek egyetlen hivatása az *istenit* magyarázni a népének; ha azonban nem él egészen ebben az isteni eszmében, akkor övezzé bár homlokát a hír koszorúja, éljen kényelemben és jólétben, kontár marad, legföllebb mesterember számba megy. A nagy német filozófusnak, Fichtének, ezen meghatározása, mely Toldy születése előtt hét évvel jelent meg a *System der Sittenlehre* 31. paragrafusában, mintha csak a mi Toldynkra lett volna mérve. Most, harmincz évvel nagy tudósunk halála után, ha az író fogalmának olyan meghatározását keresnök, mely épen és első sorban Toldyra illjék: nem tudnánk megfelelőbbet találni, mint Fichtéét.

Valóban, kit lelkesített annyira íróink közül az isteni szikra, s ki szentelte olyan odaadással egész életét az isteni magyarázatának, mint Toldy s nagy mestere, a széphalmi vezér? Ebben az erős lelkesedésben, tökéletes odaadásban találjuk Toldy *emberi és írói* nagyságának igazi alapját.

* * *

Ha értékelni akarjuk azt a szellemi gazdagodást, a melylyel a magyar műveltség Toldynak épen félszázados írói működése folytán gyarapodott, többféle eszköz kínálkozik. A legegyszerűbb: fontra tenni munkáit. A mérlegelésnek ez a módja nagyon könnyű: hogy leolvashassuk a mérleg másik rúdján az eredményt, csak szemünknek kell lenni. A számok nem hazudnak. Beszélni azonban igen sokat beszélnek. Megtudjuk tőlük, hogy nincs a magyar tudósok hosszú sorában, Erdösi Sylvester Jánostól, az első magyar æsthetikustól kezdve a legújabbakig, egy sem, a ki annyit és oly sokfélét dolgozott volna, mint Toldy. Mikor félszázados írói jubileumára Greguss Ágost összeállította Toldy Ferencz irodalmi mun-

kásságát, a pusztá czímek egész könyvvé verődtek össze. Olvasva ezt a kimutatást, ugyanaz a szédítő érzés fog el bennünket, mint mikor azokat a számóriásokat állítják elénk, melyeknek kimondásától visszadöbben gyarló, laikus nyelvünk. És ebben az imponáló mennyiségben milyen tarka változatosság! Költemények, orvosi és természettudományi művek, politikai és történeti iratok nagy számmal, majdnem olyan vegyes tárgyúak, mint Aristoteles munkái, de első sorban és legnagyobb tömegben irodalomtörténeti és nyelvtudományi tartalmúak. Megírta a magyar irodalom történetét két különböző fogalmazásban: röviden, tömören iskolai használatra (*A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban*; első kiadása 1865-ben, utolsó — negyedik — kiadása 1878-ban); és széles művelődéstörténeti alapot vetve munkájának, a legapróbb jelenségre és az egész magyar szellemi életre kiterjeszkedve. (*A magyar nemzeti irodalom története*; I—II. k. Ókor és középkor 1851-ben, 3. utolsó kiadása 1862-ben.) Ez az utóbbi föladat azonban még az ő erejét is meghaladta, műve csonkán maradt, az Új-korból már csak egy füzetet adott. Megírta — talán a legnagyobb gonddal és legtöbb szeretettel minden munkája között — *A magyar költészet történetét*, de csak Kisfaludy Károly fölléptéig (1854., másodszer 1867.). Összeállította két nagy kötetben a magyar költők életét, majd ötven ívet töltvén meg életrajzi adatokkal és könyvczímekkel! Szerkesztett több költészeti chrestomatiát, egyet, német bevezetésekkel és a költemények német fordításaival, a külföld számára — ez volt a híres *Handbuch* — s egyet nekünk magyaroknak. Végre beszédeit, történelmi, æsthetikai s irodalomtörténeti értekezéseit, melyek gyakran egész könyvvé szélesedtek, és össze nem gyűjtött bírálatait figyelmen kívül hagyva, vagy száz kötetben közrebocsátotta nyelvünk legrégebbi emlékeit és nemzetünk klaszszikus íróit. A XVII. századtól a XIX. közepéig, Zrinyitől Vörösmartyig, majd minden költőnk műveit az ő kiadásában használtuk ötven esztendőn keresztül.

Ime Toldy munkássága, a mi a mennyiséget nézi. De bármilyen messze tolódik is ki a mérleg nyelve, nem ad helyes fogalmat arról, mit jelent Toldy irodalomtörténeti munkássága. A súly nem volt az igazi mérték. Keressünk jobbat.

Az irodalomtörténetet említettük. Szántszándékkal emeltük ki, mert Toldy irodalomtörténeti munkássága mellett egyéb irányú törekvései elhalványodnak. Vizsgáljuk hát, és ez az értékelés má-

sodik módja, mennyi positiv ismeretet nyújtott nekünk Toldy. Említettük, hogy egyik nagyobb munkája pusztán ismerethalmaz, s többi dolgozata is egész gyűjteménye olyan adatoknak, melyeket ő tett a tudomány számára hozzáférhetővé. Két forrásból merített: egyfelől régi könyvekből és kéziratokból, másfelől emlékeinek gazdag tárházából — hiszen végig élte, a legnagyobbakkal jó barátságban. Irodalmunk két legmozgalmasabb korszakát. Ezekre az adatokra, melyeknek száma csak egy Pray, egy Katona adataival hasonlítható össze, nagyon büszke volt. Nem annyira a számukra, bár arra is, mint inkább azt szerette emlegetni erős öntudattal, hogy a mit közölt, azt mind maga fődözte föl, vagy ő dolgozta föl először. Mint olyan tudós, a ki a szó valódi értelmében arcának verejtékével dolgozott, a ki, csak hogy kutatásai minél eredményesebbek legyenek, egy-egy adatért egész könyvtárakat böngészett keresztül, meg tudta becsülni a maga munkásságát. Nem hiú dicsőségvágyból dolgozott, de ha már annyit fáradt, megvárta, megkövetelte az elismerést. *A magyar költészet kézikönyvének* második kiadásában írja: „Az életrajzok kivétel nélkül forrásvizsgálaton alapszanak. Tudva, mennyi valótlanság és képtelenség terjesztetik nálunk a vizsgálati gondhiány miatt, s az első, felületesen odatetett adatoknak új meg új, vak után másolása által: régi szabályom: „Nem hinni“, mely a hitelesség első föltétele. Azért soha sem állítok semmit, mit utolsó nyomig ki nem kutattam. Hogy előadásom annyi újat s a közkeletű adatoktól és nézetektől elterőt tartalmaz, épen innen van; és mert igen gyakran nem épen mindennapi, sőt kézirati kútfőket es saját tudomásomat, sőt a hagyományt is használhattam . . . e munka kútfői rangot is vesz igénybe.”

Olvasva Toldynak ezt a tudatos nyilatkozatát, látva lépten-nyomon azt a buzgalmit, melylyel a legkisebb adatot is föl kutatja és megbecsüli, érezzük, hogy Emersonnek szellemes párhuzama az író és kertész között, a mint a Goethéről szóló fejezetében kifejti, nemcsak szellemes, hanem találó is. Valóban, a mint a kertész megtart minden oltó ágacskát, rügyet és magot, akként az író miudent, a mit lát és tapasztal, bármily terjedelmes, bármily kicsiny, bármily drága, azt leírja. Hasonlíthatnók az építőmesterhez, ha volna a valóságban építő, a ki maga fejtené a bányában a köveket, maga fuvarozná, faragná és illesztené egymáshoz! Így adatott neki egészen a maga erejéből megépíteni az impozáns méretű palotát.

Ha meggondoljuk, hogy Toldy nem szorítkozott mindenütt

az adatok közlésére és földolgozására, hanem igen sokszor a kutató tevékenysége mellé odacsatolta a műbírálót is, és a műalkotások vizsgálata, a költők meg írók hatásának, jelentőségének tanulmányozása alapján határozott æsthetikai ítéletet mondott működésükről, akkor előttünk áll nagy vonásokban irodalomtörténeti munkásságának belső tartalma. Annyi positiv ismeretet nyújtanak munkái, hogy működése a tartalmat nézve még jelentékenyebb, mint a mennyiséget tekintve. Teljes értéke szerint azonban csak akkor tudjuk megbecsülni, ha történelmi szempontból tekintjük.

Ha az irodalomtörténet mai tudásához viszonyítva vizsgáljuk Toldy írásműveit, hajlandók vagyunk érdemét kisebbiteni. Két ok is munkál ebben. Először az, hogy nagyon sok olyan adatot és jellemzést találunk könyveiben, a mi ma közkincsünk. Olvasva ezeket az ismeretes helyeket, elfelejtjük, hogy épen az ő buzgalma révén mentek át a köztudatba, és hogy ő volt az az «ultima causa», a melynek végső eredményei a mi kész képzeletünk. Így Toldy sorsa homlokegyenest ellenkezik De Scudéry kisasszonyéval, a kinek könyveit Sainte-Beuve szerint, nem olvassák többé, noha még mindig idézik. Toldy műveit olvassák, de nem idézik!

A másik ok még jelentősebb. Halljuk elégszer, tehát olvasás közben annál könnyebben észreveszszük, hogy Toldy adatai részben kiigazításra szorulnak, életrajzai javításra és pótlásra, kiadásai ellenőrzésre; hogy módszere, mely az írók alkotásait önmagukban, az alkotó lélektől elszakítva, pusztán bibliographiai és æsthetikai vizsgálatnak vetette alá, elavult; hogy æsthetikai ítéleteinek nagy részét csak úgy fogadhatjuk el, ha a rokonszenv és lelkesedés túlságosan pompázó színeit tompítjuk, a heves irodalmi küzdelem folytán elhangzott eles ítéleteinek sötét tónusát enyhítjük. Nem tagadhatjuk e megjegyzések alaposságát, és mégis így odavetve igazságtalanok, mert a jelen szemével nézik a múltat, olyan követeléseket támasztanak a múlttal szemben, melyeknek megvalósítására csak a jelen szolgáltatotta a föltételeket.

Szóval, mivel a történeti szempont alkalmazása csak méltányos, de mindenkitől meg nem követelhető, sem a munkák nagy száma, sem Toldy egész működésének önmagában tekintett belső értéke nem szolgálhat jelentőségének igaz mértékéül.

Tovább kell vizsgálódnunk, még érzékenyebb mérő eszközök kell keresnünk. Térjünk vissza a mérés alapjelentéséhez, a mely a

mathematika szerint semmi egyéb, mint összehasonlítás. Hasonlítsuk össze, és véleményem szerint így jutunk helyes eredményre, Toldy tudományának, az irodalomtörténetnek, állapotát abban a korban, a mikor Toldy fölépett, azzal az irodalomtörténettel, a melyet halála pillanatában mondhatott a nemzet magáénak: nézzük azt, mi volt irodalomtörténetünk 1825 körül és 1875-ben.

Hogy Toldy fölépte előtt nem volt irodalomtörténetírás, azt nem állíthatjuk, de hogy ez a pragmatikus történetírás nevet nem érdemelte meg, az kétségtelen. Voltak életrajzgyűjtemények, Czvitingeré és Horányié latin, Bodé magyar nyelven, de egyik sem több száraz felsorolásnál, irodalmi kritika nélkül; volt egy nagy rendszeres történeti művünk is, Wallaszkyé, a mely azonban csak címe szerint irodalomtörténet, valójában művelődéstörténet, illetőleg a magyar közoktatás története, és az írókat pusztán nevük szerint mutatja be; volt egy másik, Pápaytól, a kiről méltán említik dicsérettel, hogy mint első írta meg a magyar nemzeti irodalom történetét, még pedig magyarul, de ép oly joggal azt is be kell vallanunk, hogy a régibb írók tárgyalásánál ő sem nyújt többet, mint az eddigi művek, neveket és címeket ad, és csupán a maga korára vonatkozólag nevezhetjük irodalomtörténetnek; volt végre egy pár, igaz, hogy nagyon becses és érdekes tanulmányunk, főképen Batsányi és Kazinczy tollából: kisebb-nagyobb íróink önállóan dolgozott életrajza vagy jellemzése.

Ha a szak-monographiákat (Benkő, Transsylvania) és Majláth János grófnak vázlatos, de már bíráló észrevételekkel kísért *Uebersicht*-jét a *Magyarische Gedichte*-ben figyelmen kívül hagyjuk: ennyi és nem több volt, a mit Toldy a *Handbuch* jának szerkesztésekor maga előtt talált.

És mikor a halál kiragadta kezéből a tollat, egy egészen új, de bevégzett tudományt hagyott utódaira, a magyar irodalomtörténetet. Hogy a tudományát nem tudta művészivé tenni, hogy nyelve minden igyekezete s a Kazinczytól tanult simitgatás, csiszolás ellenére feszes, ünnepies, keresett és nem választékos, azt ép úgy nem róhatjuk föl neki, mint azt, hogy íteleteit szerette poétikai rájárára feszíteni, s ha az anyag makacszkodott, a bírálendő mű nem akart a mintára illeni, nem a mintát dobta el, hanem a műalkotás iránt lett igazságtalan. Ez igaz, de nem játszik szerepet tudományunk haladásában. Toldy elévülhetetlen érdeme marad, hogy *megteremtette* a magyar irodalomtörténetet. Jól mondja utolsó

nagyobb irodalomtörténeti munkájában: «Munkám nem compiláció, hiszen honnan compiláltam volna; hanem első kísérlete öszves irodalomtörténetünk tudományos és rendszeres kidolgozásának, mely irodalmunknak szinte már ezer éves életét, kirekesztőleg a kútfők s magának az irodalomnak vizsgáló áttanulmányozásából adja elő; mi mellett, fájdalom, csak ritkán támaszkodhatam — a szakirodalomban — idegen *ítéletre*; a tényekről pedig egyenként és öszvesen jót állhatok: mert semmit sem állítok, miről meg nem *győződtem*, s mert, ami létezik s hozzáférhető, azt mind láttam, sőt ismerem. Plagiatora csak magamnak vagyok; t. i. ahol már nyomtatott sorokat ismerne fel valaki, ott nevem alatt vagy nélkül kijött saját dolgozataimat használtam.» (*A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban*. I. kiad. Előszó.) Ugyanaz az önérzetes hang, a mely az előbbi idézetben megcsendült, de itt is teljes joggal.

Megalkotta az új tudomány kereteit — a melyeknek csak németes elnevezéseit (*ókor, középkor, újkor*) kellett kifejezőbb, tartalmasabb, nemzetibb műszókkal helyettesíteni — és e keretet kitöltötte tartalommal. Tudományunk rendszerbe foglalva kapta tőle ezer éves szellemi életünk minden termékét, leírva, jellemezve, méltatva az egyes alkotásokat; megláthattuk azokat az irányokat, melyekben irodalmunk a különböző korokban elindult, azokat a politikai eseményeket, melyeknek visszhangja vagy hirdetője volt költészetünk, azokat a külföldi áramlatokat, melyek megmozgatták íróink lelkét; megtaláltuk műveiben a szellemi erők és eredményeik, a műalkotások, kapcsolatát egymással és a teremtő erővel: szóval 1875-ben pragmatikus történetté lett az, a mi 1825-ben nem volt más, mint sovány vázlat és egyes, különálló mozzanatok sora.

A tudománynak ez a nagy emelkedése nem annak az ötven esztendőnek munkája, a mely a két időpontot elválasztja, nem az időnek és a benne élőknek hatása, hanem majdnem egyedül Toldy. Állításunk merésznek látszik, hiszen Toldy működésének második szakában, a szabadságharc után, olyan kiváló egyéniségek dolgoztak az irodalom terén, mint Erdélyi, Greguss, Arany János, Gyulai. Valóban e férfiak irodalomtörténeti tanulmányai sok tekintetben jóval fölötte állanak Toldyéinak. Nemcsak szebb prózát írnak, némelyikük, mint Gyulai, igazi szép prózát, hanem tartalmilag is meghaladják Toldy dolgozatait. Hiába keresnök Toldy

könyveiben Erdélyi fölfogásának eredetiségét, Greguss finom lélektani és æsthetikai elemzését, Aranynak hű és jellemző írói arcképeit, Gyulai ítéleteinek éleselméjűségét és biztosságát, fölfogásának mélységét — és épen azért az ő tanulmányaik mindig vonzóbbak és érdekesebbek lesznek, mint Toldy művei — de ne felejtjük el, hogy e férfiak kevés kivétellel mindig csak egy szempontból tekintették az irodalmat, az æsthetikaiból, míg Toldy minden oldalról bemutatta. Azok, miut a modern művészek, csak egy ágával foglalkoztak a művészetnek, szobrászok voltak, Toldy, mint a renaissance olasz mesterei, építő, képfaragó és képiró egy személyben. Azok szobrai művésziőbbek, de Toldy egész épületet emelt és díszített.

Így nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a mivé az irodalomtörténet 1875-ben fejlődött, az Toldy érdeme. Ha erről a magaslatról visszatekintünk a XVIII. század végi és a XIX. század eleji gyarló kísérletekre, akkor tudjuk csak igazán érteni Toldy irodalomtörténeti működésének áldásos hatását. És ha még meggondoljuk azt, hogy az ő forrástanulmányai mennyire megkönnyítették a kutatás további munkáját, hogy rendszeralkotó, interpretáló tevékenysége útbaigazította az új nemzedéket a műalkotások magyarázatában és fejtegetésében, akkor értékelhetjük igazán az irodalomtörténetírásnak és vele a magyar szellemnek gazdagodását Toldy működése révén.

* * *

Nagy embereknek, ha a közéletben több teren fejtenek ki tevékenységet, gyakran lesz osztályrészük a félreértés: vagy külön fogják vizsgálat alá működésük irányait, és az egyiket a másik kedvéért lekicsinyelik — így járt Eötvös, a ki költő és államférfiú volt egy személyben — vagy csak az egyiket látják meg s hallgatással mellőzik a másikat. Toldy szerencsésebb volt.

Bármilyen nagy elismeréssel szoltunk eddig is Toldyról mint tudósról és íróról, ha itt befejeznök fejtegetéseinket, mindenki érezné, hogy a róla festett kép töredekes. Toldyt ép úgy, mint Kazinczyt nem szabad szellemének csupán nyomtatásban reánk maradt termékei alapján megítélnünk. Mind a ketten nemcsak tollukkal szolgálták az irodalom ügyet, hanem eszmeiket átvittek gyakorlati tere is, törekvéseiket átültették a társadalomba. Mint irodalmi izgatók olyan tevékenységet fejtettek ki, a mely

Kazinczynál kétségtelenül, Toldynál megközelítőleg (bár az irodalmi és társadalmi élet határán van) vetekedett hatásában az előbbivel.

Hogy Toldy agitatorikus működéséből mennyi haszon hárult a közre, nemzeti műveltsegeinkre, azt mi, kései utódok, már nem is tudjuk valójában fölfogni. Nekünk nincsenek Toldyról személyes emlékeink, mint neki voltak az irodalom nagyjairól. Nem éltük át a múlt század közepének tizedeit, mi csak az eredményt látjuk, de nem azt a küzdelmet, mely az eredményt létrehozta. Kazinczy helyzete kedvezőbb, az ő óriási levelezése lehetővé teszi, hogy nyomon kísérjük minden gondolatának, törekvésének születését és útját, lássuk izgatásának módjait és eszközeit, Toldynál azonban, ha a végső fejlemények tisztán állanak is előttünk, maga a folytonos fáradozás, megfeszített munka, a melyet társadalmi téren kifejtett, rejtve marad.

A tények ismeretesek. Tudjuk, hogy a Kisfaludy Társaság és az Akadémia legnagyobb jóltevőik közé számlálják. Nem anyagi javakkal gazdagította e testületek alaptökéjét, hiszen szegény ember volt, hanem az előbbi szervezte, az utóbbinak pedig nemcsak irányt adott és vezette a reformkorszakban, hanem az absolutismus szomorú napjaiban, mikor az Akadémia, a magyar tudomány egyetlen gyűjtő pontja, kénytelen volt működését fölfüggeszteni, ő átvette egészen a szerepét. Maga köré csoportosította az önkényuralomtól széteszort írókat és tudósokat, dolgozott velük s munkára buzdította őket. De nemcsak példát és ösztönző szót adott, módot is nyújtott az irodalmi tevékenységre: lapot szerkesztett, hogy legyen organuma a tudománynak, vállalatokat indított meg, hogy foglalkoztassa íróinkat.

Adatokat gyűjteni s azokat földolgozni: érdemes munka, de a genialitásnak nincs szerepe benne, még Toldy annyira áldásos irodalomtörténeti munkásságában sem volt. Egy korszak tudományos életét megteremteni és megtartani, szervezni az írókat, fogékonnyá tenni a közönséget, kitűzni a czélt s megvalósításában áldozattól, balsikertől vissza nem rettenni: ehhez akkora lelkesedés, annyi kitartás, olyan szellemi és fizikai erő szükséges, a milyennel csak az igazi nagy lelkek vannak megáldva. Toldy működésének ez a fele az, a mit csak méltányolni lehet, de a mit minden mozzanatában megismerni, elképzelni nem tudunk. Nem is széleskörű, az irodalom egészét átfogó tudományosságával,

hanem a nagy lélek ezen adományaival emelkedett a legmagasabb polczra, a mit író maga elé tűzhet: az irodalmi izgatás révén a tudósból Kazinczy utóda, az irodalom és a tudományos élet vezető férfja lett.

A mint azonban Kazinczy működését nem szabad ketté tépni, az író elválasztani az irodalmi vezértől, akként Toldynál is összeolvad a kettő, az író és ember, az adatgyűjtő, elmelkedő tudós, és az erős akaratú, lázas tevékenységű irodalmi agitator. Alapjuk egy, s e kettős tevékenység csak két különböző nyilvánulása ugyanannak a törekvésnek, két különböző eszköz ugyanazon czél elérésére. Kazinczy azzal az izgatással, melyet a nyelvújítás érdekében kifejtett, ép úgy a nyelv és stilus szepítését, az ízlés fejlesztését, az irodalmi élet reformálását akarta megvalósítani, mint eredeti műveivel és fordításaival. Toldy tudományos munkásságának is az volt a czélja, a mi irodalmi izgatásának: kimutatni egyfelől, még pedig ellenmondást nem ismerő határozottsággal, a magyar kulturának régiségét és állandóságát — ezért fordította szemét a külföldre is, és közölte németül is eredményeit — emelni másfelől ezt a műveltséget, a magyar népet, melyet Széchenyi nagyobb számúvá és gazdagabbá, Kossuth és Deák politikailag függetlenné, ő műveltebbé akarta tenni.

Így a német származású Toldyt, a ki, mint önéletrajzában olvassuk, kis deák korában nem akart magyarul tanulni és anyjának szinte daczosan jelentette ki: én nem akarok magyar lenni, férfi-korában ugyanaz az ideál lelkesítette, a mely legnagyobbjainkat, az Újmagyarország színmagyar képviselőit: a magyarság erősítése. A nemzeti eszmét szolgálta mint tudós és mint irodalmi agitator egyformán, s ennek szolgálatában harmonikusan olvadt össze írói és emberi munkálkodása, tudományos és közéleti szereplése.

(Budapest.)

CSÁSZÁR ELEMÉR.

ARISTOTELES GONDOLATAI A ZENÉRŐL.

A zenetörténet oly folytonos fejlődést mutat, a mihez hasonlót a művészet többi ágában hiába keresünk. Eredetét a görögöknél találjuk. Habár uralkodó művészet a képzőművészet volt, a zene a néplelki világában, közéletében rendkívül nagy szerepet játszott. Nietzsche¹⁾ a zenedráma keletkezését látja a dionysos-játékokban. A zenészek gazdag hangrendszert fejlesztettek, a zene hatásának elméleti vizsgálata is föltűnik. Boëtius, Nagy Teodorik gót király udvarában, volt utolsó képviselője a klasszikus kornak, és a zenéről szóló öt könyve nagy tekintélyben állott azután a következő korban. A görög hangrendszert vette át a katolikus egyház és szent Ambrosius, milanói püspök, újításai csupán egyszerűsítésre szorítkoztak. A görög hangnemek elnevezései is azonosak az egyház hangnemeinek neveivel, csupán a sorrendben térnek el.²⁾ A zene további fejlődése a középkoron át el nem vész, meg nem akad a renaissance-korig, melyben a szellemi élet hatalmas föllobanása a zenének is új lendületet ad. A XVII. és XVIII. század zenei áradata tetőpontját éri el a XIX. században. A mit a zene terén alkotott, az elhomályosítja a korábbi századok műveit. Beethoven, Schubert, Schumann, Weber, Berlioz, Brahms, Wagner, Liszt nevei ékesítik, a kikhez fogható művelői a művészet egyéb ágainak e században nem voltak. A zene arany századának kell tekintenünk, a minő volt a szobrászatra Perikles kora, a festészetre a Cinquecento.³⁾

A fejlődés tetőpontjáról általános szempontból sem érdektelen visszatekinteni kezdetére. A fejlődés folyamán visszamenve, a zene eredetét messzebből származtathatjuk és kiváló jelentőségét jobban kiemeljük. A görög világban minden művészeti kérdéssel szoros összefüggésben áll Aristoteles neve. Empirikus vizsgálódásai kiterjedtek kora ismereteinek minden ágára. A tapasztalatot tartotta az ismeret alapjának és kereste a tapasztalati észrebevés érzéki föltételeit is. A megállapított tényekből általános elvekre következtetett és megvetette számos tudományágnak, így az æsthetikának alapját. A zenére vonatkozó két iratának hitelességét kétségbe vonták. Zeneszerző nem volt, az egyetlen dal, a melyet állítólag írt, elveszett. A neve alatt fennmaradt elméleti iratok számos ellenmondást tüntetnek föl. De

1) Nietzsche, Geburt der Tragödie.

2) Langhaus, Die Geschichte der Musik, 1884. I. 8.

3) Merian, Geschichte der Musik im neunzehnten Jahrhundert. 1902. S. 1.

annyira magukon viselik az aristotelesi vizsgálódás bélyegét, annyi helyes megfigyelést tartalmaznak, hogy kétességük ellenére is megérdemlik az összehasonlítást a mai zeneelméleti fölfogással. Gevaert, a brüsszeli zenede tudós igazgatója, ezért adta ki a szöveget fordítással és jegyzetekkel,¹⁾ miután az ókori zene történetének megírásával és egyéb vizsgálódásaival oly sokat tett a fejlődés e korszakának földerítésére.²⁾

Aristoteles nem nyújt rendszeres vizsgálódást, hanem problémákat állít föl és igyekszik azokat megoldani. A görög elmelkedő irodalomnak vonzóereje és fejlődő képessége a problémák fölvetésében nyilatkozik. A megoldás mai szempontból szokszor határozatlan, téves vagy gyermekes. De mindig a zene hatásának lélektani és erkölcsi alapját keresi, e tekintetben csaknem minden kérdésre kiterjeszkedik. Rövid áttekintést nyújtunk Gevaert idézett műve nyomán vizsgálódásairól és összehasonlítjuk a tapasztalati lélektan és zeneelmélet mai fölfogásával.

A kilencz hangtani probléma közül az első az *ethos*-szal vagy erkölcsi jellemmel függ össze. •Miért becsüljük többre a mély hangot a magasnál?• kérdi Aristoteles. A görög zenében ez kétségtelen volt. A legrégebb időben a lyra legmélyebb húrját *hypate*-nek, a legméltóságosabbnak nevezték, valamint Zeus mellékneve is *Hypatos* volt. A férfihang uralkodott a karéneken, a női hang csak kisebb műfajokban szerepelt. A kettős szólamokban rendszeren a felső hang volt a kíséret, a mély hang a dallam. Plutarchos szerint, •ép úgy, mint a bölcsen kormányzott házaséletben, minden a házastársak beleegyezésével történik, de úgy, hogy kitűnik a férj akaratának iránya•. A modern zenében ez megváltozott, és a tekintély áthárult a másik oldalra. A mély hangok nem veszítették el egészen szerepüket, a miről könnyen meggyőzhetnek Bach fugái, Beethoven, Wagner művei. Mennyit veszítene a IX. symphonia örömdala, ha nem a zenekarnak legmélyebb hangszerei kezdenék és fokozatosan át nem vennék a magasabbak. E példák sem czáfolják, hogy a dallam régiója ma az ókori zenéhez képest átlag sokkal magasabban fekszik. A vonósnégyesben és a zenekarban a hegedű viszi a főszerepet, és ennek nem a legmélyebb, hanem a legmagasabb húrja a legfontosabb a dallamra nézve. Az operában a tenor a baryton felett áll és a női hang, a sopran, oly helyet foglal el, a milyet a görög zene sohase biztosított számára. A jelenség kielégítő magyarázatát nem nyújtja sem a társadalmi fejlődés, sem a

1) P.-A. Gevaert et J.-C. Vollgraff, Les Problèmes musicaux d'Aristote, Gand.

2) Gevaert, Histoire et théorie de la musique de l'antiquité.

hangszerek tökéletesedése. Zenei fölfogásunk megváltozásának okát általános lelki fejlődésünkben találhatjuk. Újabb és erősebb ingereket kívánunk, ezért élünk az «ingerlékenység»¹⁾ korában. Az erősebb és bonyolultabb ingerek keltenek oly érzeteket, melyekkel lelkünkben maradó érzetek és művészi érzelmek járnak. A zenében egyéb tényezőkn kívül a dallamnak a felsőbb régiókban vezetése szolgálhat ily ingerül és ez lélektani alapja az æsthetikai jelenségnek.

Aristoteles többi gondolatai közelebről érintik a zene belső hatását és csaknem mind érzéki észrevenésünk körébe tartoznak.

«Miért van a *παροξαταλογία*-nek (szavak előadásának hangszerkísérettel), ha énekrészletek közé vegyül, valami tragikus hatása?

Talán azért, mert a rendestől eltér? A szenvedélyes valóban természeténél fogva szabálytalan ép úgy a boldogság, mint a boldogtalanság legmagasabb fokán.

A mi szabályos, az nem fejezi ki a fájdalmat.»

Szavak elmondása hangszerkísérettel gyakori volt a görög színpadon. Néha váltakozott az énekkel, majd ugyanazon színész szájában átesapott az ének a szabad előadásmódba. Aristoteles észrevette, hogy ez a váltakozás vagy átmenet mily megindító tragikus hatással van az érzetek különbözősége folytán. Ezt a különbözőséget a kifejezés különböző eszközei keltik: egyrészt a beszédben a hangsúlyos szótagok szabálytalanul, az énekben szabályosan következnek egymásután; másrészt egyidőben megszólal a hangszerek mesterséges és az ember természetes hangja. A szabályosan következő hallóingerek a feszülés és föloldás érzésével járnak; a szabálytalanság az érzésfolyamatot megzavarja és a kedvetlenség érzésébe csap át.²⁾ Az újkori zeneirodalom is támogatja Aristoteles fölfogását, habár más eszközei is vannak a tragikusan fájdalmas kifejezésére. Doña Anna siránkozása atyja holttesténél, a haldokló Tristan panasza a kétségbeesés szenvedélyes kitörései. Ellenben Orpheus, Alcestis vagy Iphigenia siralma szabályosságában szintén fenséges fájdalmat fejez ki, de nem oly megindító, mint az előbbi példákban, és Gluck törekvése volt a szenvedélyt mérsekeltetni, művészi formába önteni, nem a maga valóságában festeni, éreztetni. Aristoteles a zenei előadás két tényezőjének egyesüléséből támadó hatással még egy helyütt foglalkozik. «Miért szeretünk inkább fuvola- (*αὐτός*), mint lyra-kísérettel énekszót hallani?

Talán azért, mert mindaz, a mibe valami lágyág vegyül, maga is lágyabb lesz?

Így a fuvola lágyabb, mint a lyra.»

¹⁾ *Lamprecht*, Zur jüngsten deutschen Vergangenheit. 1902. I. 25. 1.

²⁾ *Wundt*, Vorlesungen über die Menschen und Thierseele. 1897.

A görögök lyráján és egyéb vonós hangszerein csak *pizzicato* lehetett játszani, csak a fuvola nyújtotta és kapcsolta a hangokat. A rokonságot még nyomatékosabban kiemeli: «az ének és a fuvóhangszer hangja rokonságában vegyül, mert mindkettőt az emberi lélekzet hozza létre»; viszont a lyra hangja «mivel nem az emberi lélekzettől származik, kevésbé kellemes hatást tesz, mint a fuvola és jobban elkülönül az emberi hangtól». Ma is csak megerősíthetjük e megfigyelést, és még tökéletesebb vonós hangszereink sem csáfolják meg. A különbség a hang létrehozásán alapul. A fuvola és az ember énekszerve sípot alkot, míg a lyrán húr rezgése hozza létre a hangot. Ez által a két előbbi hangszínezete közelebb áll egymáshoz, mint az utóbbié. A hangszínezetet pedig tudvalevőleg a felső hangok együttrezgése adja. A hegedűvel szemben nem oly föltűnő a különbség, ezért a mai zenében vetélytársa, gyakori kísérője az éneknek. Hajlékonyság, légység, életerő van benne, és semmi sem fejezhetné ki a hegedűnél tökéletesebben Wotannak Brünnhildétől való búcsújában a csók édességét és keserűségét, a melylyel megbocsát és büntet.

Az emberi hang volt az ókori zenének kiváltságos szerve. A görögöknek csaknem egész zenéje ének volt. Az ének legközvetlenebbül, legtermészetesebben fejezte ki a lélek érzelmeit, nemcsak hangokkal, hanem szavakkal is. A szóbeli kifejezés volt e művészet lényege. A szövegnek alárendelték a dallamot és szöveg nélkül az emberi hang is vesztett jelentőségéből. Ezért kérdi Aristoteles:

•Habár az emberi hangnak különös bája van, miért válik kevésbé kellemessé, mint a fuvó vagy húros hangszer, mihelyt az éneket megfosztjuk a szövegtől (pl. a dúdolásnál?)

Vajjon azért, mert mihelyt nem utánoz a szó segélyével, a hang nem bájol el annyira? •

Az utánzásban találta Aristoteles az összes művészetek lényegét. A mai esztetika fölfogása eltérhet az utánzás elvétől, de a megoldás helyességét nem dönti meg. Az ének elengedhetetlen föltétele a szöveg, azzal együtt szerves egységbe olvad. Az ének lelkünk érzelmeinek, gondolatainak kifejezésére szolgál, és e hivatásánál fogva megkívánjuk a dallam mellett annak legtermészetesebb eszközeit: a szavakat. A zene-történet is igazolja ez állítást. Ma már letűnt a dalköltésnek és az operának az az iránya, a melyben a hang folyton énekelt, de nem mondott semmit. Wagner a zenét a cselekménynek, a dallamokat a szavaknak alárendelte és visszaadta a szónak régi szerepét. Brahms dalaiban a dallam a szöveghez simul, és a zene gazdagabb kifejezési eszközeivel képes követni az érzelmet, a hangulat minden árnyalatában.

A mai zenében Wagner óta a szövegnek ép oly fontos szerepe

van, mint volt a görög zenében. Másrészt a kísérő hangszer oly fontoságot nyert, a miről az ókoriaknak sejtelmük sem volt. A zenekar összhangzását nem ismerték, a legegyszerűbb kíséretet tartották a legjobbnak. Ma az operában a zenekari kíséret, a daloknál a zongora-kiséret mind több hangszert vagy szólamot ölel föl, és még az énekhang elnyomása sem zavarja a zenei élvezetet.

Ha erről az oldalról a megoldás helyessége szűkebb körre szorul, érvényessége meg nem dől. De a zene és az emberi természet legmélyebb törvényét érinti a következő probléma.

«Miért kellemesebb ismert darab éneklését hallani teljesen ismeretlenlennél? Talán azért, mert a hallgató az előadót, a mikor a dalt előre ismeri, könnyebben követheti, valamint azt az embert, a ki határozott cél felé halad?

Vagy azért, mert az ember jobban szeret belemélyedni, mint újat tanulni?

Ennek oka, hogy az utóbbi esetben egészen új érzeteket kell szereznünk, míg az előzőben a korábbi ismeret följújtása tulajdonképen fölismerés.

Hozzátehetjük még, hogy a szokottat a szokatlannál többre becsüljük.»

A zene terén mindenkor megvolt az erős ragaszkodás a régihez. Az új tehetség, a lángész mindig ellenállásra talált, mert benne a korábbi eszmények lerombolóját látták, nem továbbfejlesztőjét. Bármily egyszerű volt a görög zene, nem hatott egyszerre, sem bárkire. A homophonia folytán a dallam harmoniája csak lassan fejlődött ki a hallgató előtt. A teljes összhangzás csak a tétel utolsó hangjával tárult föl és csak az előzővel való összefoglalás útján hatott. Az egész dallam nem egyszerre ragadta meg a lelket, hanem fokról-fokra hatolt a lélekbe. Az első hallásra a zenemű határozatlan és így kellemetlen benyomást kelthetett. Ezért találó az a megjegyzés, hogy ismert dalt a hallgató könnyebben követhet és szívesebben hall.

A polyphonikus zenében a dallam minden nyomatékos hangját megvilágítják a kísérő összhangok, ezért az egésznek harmoniáját rendkívül gyorsan fogjuk föl. De ma is nagyobb örömet kelt az ismert zenének újra hallása, mint az ismeretlennek megismerése, jobb szeretjük a régit följújtani, mint az újat fölfedezni. Ez a zenének és az emberi léleknek egyik alaptörvényében leli magyarázatát. A zene alapelve — kevés kivétellel — minden korban a zenei formák ismétlése vagy visszatérése volt. Szigorúan érvényesül a XVI. század többszólamú énekében és elterjed minden műfajban. Fejlődését követhetjük a fugán, variáción, sonatán, symphonián keresztül egészen Wagner vezérdallamáig (Leitmotiv). A fuga és a variatio volt Beethoven

gondolatainak kedvelt formája utolsó zongoraműveiben. Itt érezzük legjobban, mily élvezetet nyújt a szerzett érzetek mélyítése, a mikor egyszermind az ujság ingerével hat. A gondolat mindig ugyanaz marad, de a kifejezőmód átalakul. A motivumból, kisebb vagy nagyobb tételből való fölépítésben, sőt a dallam nyomatékos hangjainak szabályszerű váltakozásában, az ütemek egyenlő hosszúságában az ismétlés elve érvényesül.

Megvilágítja e gondolatot a zene hatásának lélektani alaptörvénye. Az inger tartama, erőssége és minősége változhatik a zenei érzetknél. De a változás csak szabályos lehet, egységbefoglalás és ismétlés minden zenei hatás alapja. A bonyolultabb jelenségeket analogia alapján egyszerűbbekkel összehasonlítva, mondhatjuk, hogy az inger tartamának állandóságát az ütem jelzi, az erősségét a fő- és mellékhangsúlylyal bíró hangok szabályos visszatérése; végre az inger minősége a dallamban nyilvánul és ennek ismétlődését is jeleztük a zene fejlődéstörténetében. Aristoteles magyarázata ez által mélyebb és általánosabb értelmet nyer. Ha egy zeneművön belül ennyire érvényesül az ismétlődés elve, egy ismert zenemű újra hallása jobban megfelel ez elvnek, mint ismeretlennek megismerése. A korábbi érzeteket sohasem újítjuk föl, mert azok valójukban sehol sem maradnak meg a szervezetben. Hasonló ingerre hasonló érzetfolyamat támad, ezzel hasonló érzés jár, és az érzések hasonlósága folytán fölismerjük az előbbi érzetfolyamattal való hasonlóságot. Minden érzetfolyamat bizonyos dispositiót hagy maga után, ez az új érzet tudatba lépésénél annak javára válik és a velejáró érzést is erősíti. Kellemes érzések följújtása ezért esik a kedv érzésének körébe; ha új kapcsolatokba lép, mélyebbé, maradandóbbá válik. Ez lehet az egyéni becslésnek lelki életünkben gyökerező alapja.

A zenei élvezetnek érzékszerveinken alapuló föltételein kívül Aristoteles foglalkozik azzal a kérdéssel is, mily szerepet játszik a zene érzélemvilágunkban, vagyis milyen erkölcsi hatása van.

•Miért gyakorolnak csupán a hallóérzetek erkölcsi hatást?

Mert a dallam még szavak nélkül is hat az érzélemre, míg a színnek, a szagnak és az íznek nincs hasonló hatása.

Vajjon azért, mert csak a hallás benyomásait kíséri, kedélymozgalom?

És itt nem az egyszerű (physiologiai) megindulásról szólunk, a mit a zörej okoz.

Mert hasonló megindulás támad a többi érzéki benyomásnál is. Így pl. a szín mozgásba hozza a látás szervét. Hanem azt a különös kedélymozgalmat értem, a mit a zenei hangnál érzünk... A halláson kívül más szerv benyomásai nem mutatnak semmi hasonlót.

Az erkölcsi hatás csak a zenére szorítkoznék. A hallás így kiváltásgolt szervünk volna. Ha a szaglást és ízlést mellőzzük is, a látást az erkölcsi hatás köréből semmikép se zárhatjuk ki. A kép, szobor, építészeti mű ép oly alkalmas erkölcsi érzelm fölkeltésére, mint a zenemű. De Aristotelesnek még e tévedése is tanulságos és jellemzi a zene szerepét a görög életben. Fölfogását megvilágítja a Poetika egy helye:

«Míg a festészet és a szobrászat, mely a látás szervéhez szól, a külvilág tárgyait és a személyeket színek és formák segítségével (*χρώμασι καὶ σχήμασι*) utánozza, addig a zeneművészet, a mely a hallás szervén át hat, a lelki állapotokat (*ψυχῆς*), az érzelmeket (*πάθη*) és a cselekvéseket (*πράξεις*) utánozza a rhythmus, a szó és a dallam folytonossága által.»

Az utánzás eszközeiben és tárgyaiban látja a különbséget a művészet egyes ágai között. Míg a látáson alapuló művészeteknél az utánzás objectiv elemét tekinti, addig a hallásnál a subjectiv elemet tolja előtérbe. Subjectiv érzelmeket keltenek a szobrászat meg a festészet is; viszont a zenénél sem ezek az utánzás tárgyai, hanem a zenei kifejezés eszközeivel együtt járnak. A zenének bizonyos arányoságon, ismétlődésen kívül más objectiv tárgya nem lévén, a fölkeltett érzelmek látszólag közvetlenebb viszonyban állnak a kifejezés eszközeivel. Ezért emelte ki Aristoteles a zenével járó kedélymozgalmat, ezért tulajdonított neki főképp erkölcsi hatást. Fölfogása csaknem napjainkig uralkodott az æstetikában. Herder szerint a zene belső állapotokat fejez ki, vagyis az egyénben a kedélymozgalmak folytán támadó változásokat; ezek jelképei eltérnek a költészet és a többi művészet jelképeitől, mert a fülre nézve azonosak a jelképezett dolgokkal. Schopenhauer a zenében látta a dolgok belső lényegének, a magánvalónak kifejezését, a mit az ész föl nem fog; a többi művészet csak a dolgok látszatát, körvonalait, színét utánozza. E metaphysikai gondolat már távol vezet Aristotelestől, de ugyanazon a fölfogáson alapul. Aristoteles a tapasztalat körében vizsgálta a zene mélyebb hatásának kérdését is.

A míg egyrészt kizárólag a zenének tulajdonított erkölcsi hatást, annak körén belül nagyon megszorította. Ily hatást találunk «a mély és magas hangok egymásutánjában, nem egyidejű hangoztatásában; az összhangnak nincs erkölcsre ható jellege» (*οὐκ ἔν τῇ μιξεί: ἀλλ' ἡ συμφωνία οὐκ ἔχει ἦθος*). E szavakban a rhythmus és a dallam kiemelését találjuk. A fejetlen görög zenét csaknem kizárólag e kettő alkotta. Az összhangzásnak és hangszerelésnek csak kezdetleges formáit ismerte. A fuvola és a lyra ez irányban nem fejleszthette. A modern zenekar volt erre hivatva, a mivel átalakult a zeneművészet és a hangszínezetek hatásának vizsgálata a rhythmus és dallam mellett ma egyenrangú helyet foglal el.

De az összhangnak a görögöknél ismert egyszerű alakjában is volt értelmet kifejező képessége. Aristoteles is érezte és mintegy önmagát czáfolja, a mikor megjegyzi:

«Az összhangban örömet találunk, mert az összhang oly ellentétes elemek egyesülése, a melyek bizonyos arányban állanak. Már pedig az arányos viszony, a rend az, a mi a mondottak szerint természetünknek megfelel. Külömben is a vegyes tartalom kellemesebb, mint a tiszta; főképp a mikor az érzéki fölfogásra helyes arány van a két ellentétes elem között.»

E szavak éles fényt vetnek a zene későbbi fejlődésére. Elismerik az összhang fontosságát; az emberi természetre alapított helyes következtetéssel jelzik az ellentétek hatását és a dissonantia fontosságát. Az ütem és a hangsúly változatossá tétele, az összhang viszonyainak gazdag kifejlesztése, végre a dissonantia szerepeltetése a föloldó harmoniával kapcsolatban: e vonások jellemzik az újabbkori zene fejlődését napjainkig. Az összhang mennyire képes erkölcsi érzelmek kifejezésére, azt akár Bach vagy Mozart, akár Beethoven vagy Wagner minden zeneműve bizonyítja. Aristoteles éleslátását e megjegyzéseiben sem vonhatjuk kétségbe, az ellenmondás csak onnan eredt, hogy majd a görög zenét, majd a zene hatásának az emberi természetben gyökerező általános föltételeit tartotta szem előtt. A későbbi fejlődést csak sejtette, de előre nem láthatta.

Aristoteles fölismerte a zene hatását az erkölcsi érzelmekre és ez talán a leglényegesebb pont fejtegetéseiben. A görögök nyilvános és magánélete e gondolat hatása alatt állott, és Aristotelesen kívül más elmélkedők is kifejezték. Ismeretes a zene szerepe az ifjúság nevelésében; de a nép lelkét is, akár az egyénben, akár a tömegben, a zene irányította, fegyelmezte. Aristoteles szerint legfőbb hatása a fölfogására képes egyének lelkében a *záθαρισ*, az a lelki tisztulás, a mit a Poetikában a költői hatás eredményének mond. Hasonló fölfogásról tanuskodik Schiller, a mikor «Die Kraniche des Ibykus» balladájában a zene megrázó hatását festi.

A hangok és érzelmek, a zene és a lélek viszonyát még szabatossabban is kifejezte a stagirai bölcs. A fölvetett kérdésre: Miért van a hallóérzeteknek erkölcsi hatásuk? így felel:

«Mert a zene hallása folytán támadt kedélymozgalom cselekvésre indít; a tettek pedig az erkölcsiség nyilvánulásai... Mert a rhytmus és a dallam hangjainak egymásutánja ép oly mozgalmak, mint a cselekvések.»

Nem fejez ki újat, nem mondja meg a hatás lényegét, de e szavakat a mai lélektan könnyebben megerősítheti, mint a *záθαρισ* tételét. Lelki életünk minden jelenségének alapja az akaratnyilvánulás.

A képzettársulásnál és a figyelemnél ép úgy megtaláljuk, mint az érzéki észrevevésnél és visszaemlékezésnél. A zene a befogadására képes lélekben akarاتفolyamatokat kelt; ezek csak lelki jelenségekben nyilvánulnak és közvetlenül se cselekvésre, se tettekre nem indítanak. De nyom nélkül el sem vesznek és bizonyos dispositiót adhatnak oly érzelemfolyamatokra, a melyek tettekben nyilvánulnak. A tettek már kétségkívül az erkölcsstan körébe tartoznak. A rhythmust és a dallamot nem azonosíthatjuk a cselekvés érzelmeivel; de azok is alkalmasak az ehhez hasonló érzelmek fölkelésére.

A lelki folyamatok között van bizonyos hasonlóság, a lelki folyamatok és a külvilág benyomásai között párhuzamosság. A hang rezgéseinek benyomásait érzékszervünkre, az anyag és lélek kapcsolatát, a zene csodás hatását az emberi lélekre érezte és kifejezte Aristoteles, de a rejtélyt megoldani nem tudta. A tapasztalati lélektan a hatás feltételeit mérő eszközeivel pontosan megállapította, a lelki folyamatok keletkezését és kifejlődését tüzetesen leírta, de arra a kérdésre: miért keltenek ilyen ingerek ép ilyen érzeteket, miért fejlődnek hasonló körülmények között hasonló érzelmek, megfelelni nem tudott. Aristoteles gondolatát kiegészíthette, kifejezésmódját szabatosabbá tette, de mélyebben nem hatolhatott. A rejtély annyi századon át megoldatlan maradt és a jövő századokra is talán egyedüli válaszuk: «Ignorabimus!»

(Győr.)

KARL LAJOS.

BARÁT-KÁDENCZIÁK.¹⁾

Ezen találó cím alatt Ősz János két zamatos küküllői néphagyományt közölt a Magyar Nyelvőrben (1904 : 297—301.). Népnyelvi eredetiségüknél alighanem nevezetesebb mondatörténelmi függésük. Népmesékkel van dolgunk, melyekről világosan kideríthető, hogy minden lényeges elemük más nemzetek meseirodalmában is megtalálható. Vegyük egyenként szemügyre.

¹⁾ Ezt az értekezést még elődünktől, Katona Lajostól, vettük át, ép úgy mint a rokon tárgyú *Egy fableau történetét* (Balogh Miklós). Mivel ez utóbbi már akkor ki volt szedve, nyomban sor került reá, Heller munkatársunk értekezésének közlését azonban a kéziratok nagy száma miatt mostanig kellett halasztanunk. *Szerk.*

Az első barát-kádencia.

Az első a bonyodalmasabb és gazdagabb. Egy kolostor három barátja külön-külön keresi a harangozó nejének szerelmét. Ez színleg rááll ajánlatukra. Az egyiket 7, a másikat 8, a harmadikat 9 órára hívja meg, fölszólván mindegyiküket egyenként, hogy 300 forintot hozzon magával. Férjével megbeszéli, hogy elveszik pénzüket. Az első papot a második elől, a másodikat a harmadik elől, ezt a férje elől a szomszéd szobába tolja, hol a férj sorra megöli őket. Arra jön egy katona, és szállást kér. Beeresztik, de figyelmeztetik, hogy ott kísértet jár. Fogadkozik, hogy majd elbánik vele. Mihelyt álomra csukódik szeme, fölkeltek, hogy itt az elátkozott lelkű barát. A katona elviszi a Küküllőbe. A bakter előtt úgy igazolja magát, hogy ő az ördög, ki papokat visz pokolba. Mikor visszaérkezik, elhitetik vele, hogy a kísértet is visszaérkezett. Így vitetik ki a második és harmadik barátot is. Midőn ezzel elkészült, arra jön lóháton a papok esperese. Most már megérti a katona, miért előzte meg mindig a szerzetes: hisz' lovon jár! Fejbe csapja az esperest és őt is a Küküllőbe veti.

A mesének ez a változata sokkal tisztább, eredetibb, népiesebb, mint az a másik, a melyet az ugocsamegyei Gődényházból Székely Sándor közölt «A hamis menyecske» czímmel (Magyar Nyelvőr 1874: 369–372.). Ez már kiszeltem, agyafúrtan van átídomítva. A három barát helyett (az ugocsai felekezeti viszonyoknak megfelelően) pópista, orosz és magyar pap jár pórul. A bakter helyett *főpap* vonja kérdőre a katonát (huszárt), majd utána néz a papvivő ördög dolgának; ez a kíváncsisága életébe kerül. Ezen különbségek ellenére is nyilvánvaló, hogy a küküllői és ugocsai mesének közös a származása. Még a 300 forintnyi összegben is megegyeznek, pedig a díj változatról-változatra különbözik.

Ha már most e két közös eredetű népmesének forrását keressük, ajánlatosnak látszanék abban az elbeszélő irodalomban körületeinken, mely egészen a népig hatolt. Heinrich Gusztáv «Ponczíánus historiájá»-nak kiadásában (Régi magyar könyvtár 5. kötet, 229. l.), Katona Lajos figyelmeztetésére, kiemeli, hogy Ponczíánus historiájának 12. elbeszélése milyen szembeszökően hasonlít az ugocsai népmeséhez; a küküllőit akkor még nem ismerhette. Ezt a 12. elbeszélést a 6. mester mondja el (154–162. l.). Egy vén vitéz fiatal leányt vett nőül. Az asszony éneke szerelmet gerjeszt a császár három vitézében. Az egyiket az éj első órájára, a másodikat kakasszóra, a harmadikat hajnalra hívja magához; mindegyikkel 100 forintot hozat. Férje sorra levágja őket. A nő elpanaszolja öcsésének, a ki városőr, hogy férje indulatos szóváltásban megölt *egy* vitézt. Öcsce vízbe dobja

a holttestet. Elhíttetik vele, hogy a vitéz visszatért. A másodiknak követ köt nyakára. A harmadikat szénné égeti. Ép arra jön lóháton egy negyedik vitéz és melegedik a parázs mellett. Ezt is megöli. Egy családi viszály hevében a nő elszólja magát és elárulja a hármass gyilkosságát. A császár lófarkon hurczoltatja meg a bűnös párt.

Nyilván sok a közös vonás ezen elbeszélés és a mi népmeséink közt. Mégis elhamarkodás volna Ponczianust az ugoctsi, illetőleg a küüllői barát-kádencia forrásának mondanunk. Főképp a küüllői sokkalta romlatlanabb hagyományát őrizte meg a mondatípusnak, mint a 6. mester előadása. Külföldi változatok közül pedig akad olyan, mely jóval közelebb áll a barát-kádenciához, mint a Ponczianus keretébe szorított novella.

Az első barát-kádencia két lényeges alkotó elemre bontható: 1. három szerelmes egymás után pórul jár; 2. holttesteiket eltávolítja egy katona abban a hiedelemben, hogy csak egy holttestet visz; tetejébe élő embert is agyoncsap.

A bűnhődő házasságtörők. Több házasságtörő szándékú férfinak együttes bűnhődése gyakori tárgya Kelet és Nyugot mesealkotó képzeletének.¹⁾ A legrégebbek közé egy Somadevánál olvasható ind mese tartozik. Vararuci grammatikus a Himalájába zarándokol. Vagyonát egy kereskedőre bizza. Ez a vagyont Vararuci nejének, az észbontó szépségű Upakóának, csak női becsülete árán akarja visszaadni. Upakózát azon felül a királyi herezeg minisztere, az udvari pap és az igazságügyi miniszter zaklatja. Mindnyájukat a tavaszi ünnep éjjelére hívja meg, az 1., 2., illetőleg 3., a kereskedőt a 4. őrzőjára idejére. Mindegyiküket korommal kevert fűszerekkel keneti; a királyi miniszterét a pap elől, a papot az igazságügyi miniszter elől, az igazságügyi minisztert a kereskedő elől ládába zárja; a kereskedőt pedig, miután a láda előtt megvallotta, hogy nála van letétben a vagyon, kikergeteti.²⁾ Másnap a ládába zárt három férfúval bizonyíttatja a keres-

¹⁾ E tárgy irodalmát megemlíti már Montaignon és Raynaud a Fableau-gyűjteményüket kísérő jegyzeteikben IV. 323, VI. 242; földolgozta J. Bédier: Les Fables. Paris 1895². 237—250. Ezekon kívül főképp még azokat a helyreigazító és kiegészítő utalásokat használtam föl, melyeket W. Cloëtta ad Bédier művéről szóló bírálatában: Herrigs Archiv 1894. (93. k.), főképp 223. l. Részletező gondossággal és művészi szabatsággal tárgyalja ép a mi mesénk földolgozásait Groeber a Grundriss der romanischen Philologie-ban, II. Band, 1. Abth. p. 614—617. A Bahar Danúshoz, valamint egyik-másik későbbi változathoz nem férhettem.

²⁾ A kopók veszik üzöbe, mint a Constant du Hamel-ről szóló fableau-ban a három udvarlót.

kedő vallomását. A király száműzi a csábítókat és elkobozza birtokukat.¹⁾

Ide vág Somadevának elbeszélése Devazmitáról is. Férje elutazott. Mindegyikök lótust őriz, mely addig virul, míg házastársa hű. Három kereskedő ifjú, apáca segítségével, Devazmitához akar férközni. Ez az ifjak homlokát tüzes vassal bélyegezteti, az apácának levágatja fülét-orrát.²⁾

Upakóza történetével meglepően egyozik a szép Arujaé, az Ezer egy nappalban. Aruja, mikor férje elszegényedett, visszakéri egy jogtudóstól azt az ezer czechinát, melyet neki kölcsön adtak. Az adós édes örömet fizetne kétezret is, de csak Aruja szerelmének díjakép. A kádi kész a hitszegő jogtudóst szétmarczangolni, ha Aruja neki megadja, a mit amattól megtagadott. A damaszkusi kormányzó, a kihez fordul, szívesen megígéri segítségét, de ugyanazon árért. Aruja a jogtudóst 10 órára, a kádit 11-re, a kormányzót 12-re rendeli és egymás után egy-egy ládába bujtatja. A damaszkusi király a csalárd jogtudóst négyezer czechinára ítéli, a kádit és kormányzót elcsapja.³⁾

A nyugoti irodalmak közül különösen a francia gazdag hasonló irányzatú és hasonló leleményű mesékben. A Ponczianus historiájabeli történettel, úgy látszik, ugyanegy forrású az Estormi Hues Piauceletől. Az erényes Ifame, hogy megszabaduljon három buja pap üldözésétől, a kik templomban ostromolják, meghívja őket *entre chien et leu* idejére, alkonyatra. Férje sorra megöli őket. A kocsnában koczkázó öcscsüket elhivatják, eltávolíttatják vele az 1., majd 2. és 3. papot, tetejében hozzá a szembevetődő élő papot is.⁴⁾

Sokkal kieszeltebb, szövevényesebb a Constant du Hamel-ről szóló *fableau*. Nejere egy pap, a város előljárója és az erdész ólálkodnak. Midőn az erényes Isabel ellent áll, a pap ürügyet keres és kiűzeti Constant-t a templomból, a város bírása gabonalopással, az erdész faorzással vádolja. Isabel meghívja a három udvarlót és pelyhes hordóba ugratja. Constant most oda csalja a három udvarló nejét és szegetszeggel fizet. Majd meggyújtja a pelyhes hordót, a három udvarló

¹⁾ Somadeva IV. 29. lefordítva Johannes Herteltől: *Bunte Geschichten vom Himalaja*. München 1903. 95—101. l.

²⁾ Somadeva XIII. 54, Hertelnél 73—84.

³⁾ Tausend und ein Tag. Leipzig 1762, 614—645. l., *Historie von der schönen Aruya*.

⁴⁾ Montaignon: *Recueil général et complet des Fabliaux du XIII-e et XIV-e siècles*. I. (Paris 1872.) 198—219; kivált a nőnek az öcsce emlékeztet Ponczianus historiájára.

meztelenül megugrik, nyomukban a kopók (mint Upakóza kereskedőjének nyomában).

A «Quatre Prestres» című fableau (Haisel-től) ép csak a legtipikusabb vonásokat foglalja össze. Három pap, kályhába menekülve, megfuladt. A nőtől fölbérelt ember eltávolítja háromszor az állítólag hazajáró papot, majd egy negyediket is megöl.

Hasonlóan a leglényegesebbre szorítkozik az a német változat, melyet Adalbert v. Keller tett közzé e címen: *Ain lied von ainer uischerin*. Egy halász elment halászni. Neje három íróniakkal tivornyázik. Hirtelen hazajön a férj. A nő az üres víztartóba rejti dőzsölő czimboráit. A haza hozott halak részére a férj vizet bocsát a medenczébe. A diákok megfulnak. A nő két forinton együgyű szolgát bérel. Ez az 1., a 2. és 3. holttestet a Dunába löki, majd egy eleven papot is utánuk.¹⁾

Részletezőbb, de durvább, sőt trágár az a francia népmese, melyet Vals-ban Eugène Rolland jegyzett föl és melyet «*Les trois saints de Palestine*»-nek nevezett el. Egy szerzet apáczái Palestinába küldik a sírásót három szoborért. De ez a legközelebbi városban eliszsza a szobrok árát. Pénz nélkül hagyott nejének a pék, mészáros és borkereskedő csak hitvesi hűsége megszegésének fejében akarnak hitelezni. Visszajön a férje. 7 órára a péket, 8-ra a mészárost, 9-re a borkereskedőt hívja az asszony. Valahányszor a férj kopogtat, a nő a meztelen szerelmezt egy-egy szekrénybe zárja. Mikor az apácák meghallják, hogy a sírásó hazatért, eljönnek a szobrokért. A sírásó kinyitja a szekrényt. A három «szobor» megfelelne az apácáknak, csak bizonyos csonkításokat követelnek. Az operáció elől a három szerelmes megugrik.²⁾

A visszajáró holttestek. Valamennyi változatban megbűnhődnek a férjes nő üldözői. Ez által ellentétbe helyezkednek a kevésbé szigorú fölfogás alkotásaival, melyekben barátságos megegyezés létesül; ennek a fölfogásnak legismertebb képviselője Boccaccio. Az egyetlen Con-

¹⁾ Erzählungen aus altdeutschen Handschriften. Gesammelt durch Adalbert v. Keller. Stuttgart 1855. 345—9. l. Az íróniák és pap alakjainak összekeverése (három íróniák + egy pap) arra enged következtetni, hogy ezen német Liednek latin vagy francia az eredetije; clericus, clerc (mint az angol clerk) író is, egyházi személyt is jelent. Bédier (244, 1. j.) mesecontaminatiót tételez föl.

²⁾ Romania 1882. XI. 119—121. l. Hasonlóan menekül a csonkítás-tól Gerbaut orleansi pap Gautier «*Du prestre teint*» cz. fableau-jában (MR. VI. 139. p. 8—23.); ellenben a «*Du prestre crucefié*» papján (MR. I, 18. p. 194—197.) végrehajtják.

stant du Hamel-ben nyilatkozik a szeget-szeggel fizető erkölcs. Minden egyéb változat súlyosabban torolja meg a házasság elleni merényletet. A nép közérzete ellent mond annak a fölfogásnak, mely Schopenhauer-nél is, bár kissé félénk visszhangra talál, hogy a házasságtörés nem egyéb, mint az egyéni biztonság kockáztatása a faj tökéletesítése érdekében; e fölfogás tükrül Schopenhauer épen a «Decamerone»-t tekinti.¹⁾ A keleti változatok (Somadeva, 1001 nap) beérik bírsággal és rangvesztéssel, a nyugatiak a házasságtörők életét követelik. A Poncziánus historiájában a három vitéz szörnyű halállal hal. Az a befejezés, hogy a házaspár is lófarkon hurezoltatik, nem lehet eredeti, ezt a Poncziánus keretje kívánta: Diocletianust is emberölésre akarja csábítani a neje, hogy őt ezzel elveszítse.

Viszont kétségtelenül eredeti a három holttest eltakarítása, mert ez az Estormival pontosabban megegyezik, nagyjában pedig a Quatre Prestresben, a Lied von einer Väscherin, az ugcasai és küküllői népmesében is megvan. A vázlat a következő: adva van három holttest, mely veszedelmet hozhat gyilkosára. A gyilkos fölbérel valakit *egy* holttest eltüntetésére; majd elhiteti vele, hogy a halott visszatért; a hullahordó sorra kiviszi a 2-ik és 3-ik holttestet is, majd élő emberrel találkozik, ki a háromhoz hasonlít és óvatosságból agyonüti, hogy újra ne kelljen czeplenie. A Poncziánus historiájának e vonása közös a két magyar népmesével; a 4-ik lóháton jár, azért előzhette meg a hullavivőt. Ez a hátsparipa inkább a vitéznél, mint a papnál látszik eredetinek.

Van a három holttest ezen elszállításának olyan változata is, mely e mese-elemet függetlenül adja a pórul járt szerelmesektől. A «Des trois Boçus» (a három púposról) szóló fableau (Durand-tól) egy púpos emberről szól, ki módfölött félti szép nejét. Karácsonykor a férj három púpos regőt hív be, hogy mulattassák. Midőn férje távozik, a szórakozásra vágyó nő visszahozza őket. De a férj otthou terem; szekrénybe zárja őket, hol megfúlnak. A 30 livreért fölfogadott teherhordó elhiszi, hogy az 1-ső púpos visszajött és kihordja a 2-at és 3-at is. Majd a férjjel találkozik és azt is agyoncsapja. A nő boldogan fizet.²⁾

Ámde akadunk e mese-résznek olyan párdarabjára is, melynek rokonsága a két magyar népmesével valósággal meglepő. Egy franczia népmese az, melyet Eugène Rolland közöl az Ardèche département-

¹⁾ Die Welt als Wille und Vorstellung. II. Band IV. Buch 44. Kapitel. Metaphysik der Geschlechtsliebe.

²⁾ Montaignon-(Raynaud) I, 2 (13—23.); hasonló népmese Vals-ból közölve Romania XIII. (1884.) 428—429.

beli Vals-ból. Egy molnár neje kelleténél kedvesebb a szerzetesek iránt. Férje megöl kettőt közülök. Ép katonák érkeznek. A molnárhoz is beszállásolnak egyet, kit ördögnek hívnak. Nagy összeg pénzért bedobja az egyik holttestet a folyóba. A klostrom öre előtt ezt úgy magyarázza, hogy az ördög viszi a szerzetes barátot. Visszatérve a molnárhoz, erősíteti, hogy ilyen súlyos munkára másodszer nem vállalkoznék. «Micsoda», vág vissza a molnár. «hisz el sem jártál megbízásodban!» és rámutat a másik halottra. A katona rémülten elviszi. A klostrom örenek újra bizonygatja, hogy az ördög viszi a szerzetes barátot. Az ör ezt ijedten beszéli a barátoknak, az egyik szerzetes félelmében számon elnyargal. Az ördög észreveszi és nyakon ragadja: «most már nem csodálkozom, hogy előbb értél vissza a malomba, hisz neked négy lábad van, nekem csak kettő». Szamarastól a folyóba veti.¹⁾

Nyilvánvaló, itt átvétellel van dolgunk, nem találkozással. Kétségtelen ugyan, hogy kivált a küküllői mese jóval tisztább a Vals-belinél; mégis, tekintve, hogy ép a francia irodalom leggazdagabb e nemű hagyományokban, és tekintve, hogy bajosabb elképzelni, miképp jutott volna el a magyar népmese Vals-ba, féltehető, hogy e mesetípus Franciaországból származott át hozzánk. Igaz, ezzel a probléma inkább föl van vetve, mintsem megoldva. Ha csak a küküllői változatot nézzük, bátrabban kockáztathatunk egy föltevést. E változat czélzata félreérthetetlenül szerzetesellenes. Ósz János úr, ki a mesét följegyezte, kérdésemre lekötelező előzékenységgel azt a levélbeli fölvilágosítást adja, hogy a mese, melyet nemcsak Pócsfalván, hanem Kibéden is hallott, és mely «a Kis-Küküllő völgyén nagy körben forog», reformátusok közt van elterjedve. Föltolul az a föltevés, hogy a reformáció hozta át ezt a barát-kádenciát. Az ugocsai mese éle mindenféle egyház ellen fordul. De ez már csak későbbi körmönfont átalakítása a tárgynak.

A második barát-kádencia.

A vándorló holttest. Kisebb a leleménye és kisebb a mondatörténeti érdekessége is a második barát-kádenciának. Egy «nagyhasú barát» szerette a bort és a nőket. Egy este ellátogat egy menyecskehez. A férj hideg kamarába zárja reggelig. A nő biztatására a pap másodszer is eljön. Ekkor a férj agyoncsapja. De mit kezdjen vele? Oda támasztja egy csizmadia ablakához. A csizmadia, ki elől a holttest elveszi a hold világát, dühében a szomszéd méhkasára borítja

¹⁾ Romania XIII. (1884.) 428. l.

és figyelmezteti, hogy lopják a mézét! A méhes gazdája reá üt a vélt tolvajra; azt hiszi, hogy ő csapta agyon. A csizmadiával együtt a malomba viszik, és fölköltik a molnárt, hogy lopják a lisztjét. A molnár kereklapoczkával fültövön legyinti a papot. Megijed, hogy ő ölte meg. Mind a hárman: a varga, a méhesgazda és a molnár, a malom zsilipje alá lökik.

Fölöslegesen meg van toldva ez a mese azzal, hogy a pap megismétli a látogatását. A férj első ízben is agyonüthette volna. A kádencia gerincze: egy holttest, mely gyilkosára veszélyt hozhatna, vándorútra kél; többen azt hiszik magukról, hogy ők okozták halálát. Míg az első barát-kádenciában több holttest egynek van föltüntetve, addig itt egy holttest több halált hal.

Ennek a meseképnek is gazdag műhelye a francia fableau-irodalom. Képviselői meglepően hasonlítanak egymáshoz. Beérhetjük egyikükkel. A cluny-i apát a templomban csábítgatja Hues nejét. Ez ellentáll. De midőn Hues elszegényedik, a nő 100 souért megcsókoltatja magát a templomban, és kedd estére meghívja az apátot. Ez a templomkincsből ezüst-, arany serleget és keresztet hoz. Hues (előre kieszelt terv szerint) buzogánnyal leüti. A holttestet a klastrom elé viszi és fáklyát tesz kezébe. Egy szerzetes reá esik, fél a gyanútól és Hues háza elé állítja. Hues zsákra bukkan, melyben tolvajok Tamás pék malacját lopták. Kiveszi a malacgot, becsúsztatja a holt papot. A tolvajok, a mint el akarják adni a malacgot a kocsmárosnak, papot találnak helyette. Visszaaksasztják Tamás pék szegére. Ez reggel szelni akar szalonnjából. Elrémül a holttest láttára. Csikóra ülteti, mely holt lovasával árokba zuhan.¹⁾

Teljes joggal utaltak e mese keleti eredetére. Az 1001 éjszaka 24. éjjele hasonlót mond el e czímen: «Elbeszélés a púposról, a szabóról, a keresztyén alkuszról, a felügyelőről és a zsidó orvosról.» Kína egy városában mulatós szabó sétál a nejével. Bohóczkodó törpével találkoznak. Magukhoz hívják. Lakomázás közben a nő pajkosságból hat darabot egyszerre nyelet a törpével. Ez megfulad. Elviszik a zsidó orvoshoz és ott hagyják a lépcsőjén. Az orvos belebotlik, lelöki, azt hiszi, ő ölte meg. Nejével együtt a szultán konyhájának felügyelőjéhez szállítják a holttestet, hadd egye ott patkány, macska, kutya. A konyha-

¹⁾ Montaiglon-Raynaud: Recueil etc. VI, 150. Li dit dou Soucretain [Jehans li Chapelains-tól]. Nagyon hasonló Du Segretain ou du moine (V, 123), Du Segretain moine (V, 136) és néhány töredék. Hosszadalmasabb és bonyolultabb Du prestre qu'on porte (ill. comporté) ou de la longue nuit (IV, 89), művésziileg földolgozva Ad. v. Keller-nél Altfranzösische Sagen. Heilbronn 1876², 313—331.

felügyelő, abban a hiedelemben, hogy készletei megdézsmálójára akadt, leüti. Fölállítja a piac sarkára. Egy keresztyén alkusz részegen arra tántorog. Azt véli, hogy ez az ember lopta le fejről a turbánját. Levágja. A piacfelügyelő a váli elé viszi. Ez halálra itéli. Mielőtt fölkötnék, a sokaságon keresztül tör a konyhafelügyelő, erősítgetve, hogy ő ölte meg a törpét. Neki akasztják a kötelet nyakába. Majd a zsidó orvos és a kínai szabó vállalja magára a gyilkosságot. Mind a négyüket a szultán elé viszik.¹⁾

Az 1001 éjszaka legteljesebb francia fordításának eszközlője, J. C. Mardrus, ezt a mesét a legrégebb 13 közé számítja, mert az 1001 éjszaka minden szövegében megvannak. A X. századra teszi keletkezését.²⁾ Hogy a nyugoti irodalomra hatással volt, nyilván kitetszik a három púposról szóló fableauból. Az 1001 éjben a bohóc törpeségénél fogva mulatságos; a fableauban és a törpe testvérekről szóló francia népmesében arra való a púp, hogy a holttesteket össze lehessen téveszteni.³⁾

Nevezetes, hogy a magyar barát-kádenciához egy votják népmese áll legközelebb. Címe: *Egy asszony és a szeretője*. Egy férj a kemenczéről meglesi feleségét, a mint szeretőjének árpalisztról lepényt süt. A nő vajért megy, hogy kedvese a száraz lepényen meg ne füljön. Addig a férj fejsze fokával agyonüti. Az asszony a padozatkamrába dugja a holttestet. Éjjel a férj halottas szagról panaszkodik. Neje a fürdőkamra padlója alá rejti a hullát. A férj fürdőt készített és megint hullaszagról panaszkodik. Az asszony közel méhkasok közé állítja a tetemet. A kas gazdája a «méztolvajt» rúddal fejbe csapja. Abban a hiedelemben, hogy ő ölte meg, erdőbe viszi. Látja, hogy ott valaki fenyőfa tetején mézet gyűjt; a holtak egyik kezét a kártusba mártja, másikat szájába nyomja. Erre az ember a fa tetejéről neki röpíti fejszét, hogy' mer abból a mézből enni, mely fölött ő még meg sem imádkozott. Csakhamar megjíjed, közelben lovat lát, arra köti a holtat. A ló gazdája puskával meglövi a «lókötőt», midőn ezzel sem állítja meg, mocsárba hajtja. Majd csónakba teszi a holttestet. A csónak neki

¹⁾ Le livre des mille nuits et une nuit. Traduction littérale et complète du texte arabe par le Dr. I. C. Mardrus II. (Paris 1900), 7. — Ez a kiadás a 496. éjjel elbeszéléseül nem tartalmazza Constant du Hamelnék azt a párdarabját, melyet Bédier (Les Fabliaux 1895², 455. és k. lk.) fejteget.

²⁾ Ugyanott I, XI.

³⁾ Hasonlóan Straparolánál, továbbá egy francia és egy olasz arca-ban; I. Bédier: Les Fabliaux 1895², 242, 243.

megy halászok hálójának; kormányrúddal fejbe ütik és vízbe fulasztják. Így bánik el Inmar isten azzal, a ki másnak feleségét elszereti.¹⁾

A második barát-kádencziával ez a votják-változat annyiban rokon, hogy kettejükben a holttestet minden új szereplő újra agyoncsapja; a méhkas is közös részlet. Ellenben az az elem, hogy a holttestet lóra kötik, a votják mesét a fableaukhoz vinné közelebb. (A Du Segretain ou du Moine több változatában MR V, 123, 136, VI, 150). Bajos volna elképzelnünk, mikép vándorolhatott a votják néphagyomány a szazapuli kerületből Kis-Küküllőbe. Nagyon kalandos és délibábos elmélet volna, ha az «árja mesealap» mintájára «finn-ugor mesealap»-ot tételeznénk föl. A második barát-kádenczia amúgy is eredetien van alakítva és találó, élezett fordulatokkal gazdagítva. Ha önmagában jelentkeznék, nem is kellene semmiféle kölcsönvételt föltételeznünk. De minthogy az első barát-kádencziával együtt lép föl, és — a közlő szíves értesítése szerint — vele együtt nagy körben forog a Kis-Küküllő völgyén, az elsőről pedig nagyon valószínű az idegen eredet, azért föltehetjük, hogy mind a két barát-kádencziát a szerzetesek elleni izgatás céljára a reformációval külföldről kaptuk.²⁾

(Budapest.)

HELLER BERNÁT.

¹⁾ Munkácsi Bernát: Vogul Népköltészeti Hagyományok. Budapest 1887. 133—135, magyar fordítás 135—137.

²⁾ *Pótlás.* A mikor ezt a dolgozatot készítettem, nem ismerhettem még Balogh Miklós ide vágó értekezését (EPhK. 1905: 124—135), de, sajnos, nem ismertem e tárgy legjelentősebb földolgozását sem Alf. Pillettől (Das Fableau von den Trois Bossus Ménestrels... Halle 1901). Ebből utólag kiegészítettem, hogy a póruljárt udvarlók meséjének legrégibb ismert változata Dsáhiz 9. századi arabs írótól keltezhető, és hogy az első barát-kádencziával rokon számos mese még most is él a nép száján. (Pillet, 89—93, tíz európai és egy annami változatot fejteget; Nöldeke egy bírálatából, Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft 1897, p. 175, kiveszem, hogy Damascusban is beszélik még a mesét.) Földrajzilag és történetileg leginkább az a délszláv elbeszélés hozható kapcsolatba kádencziánkkal, melyet F. S. Krauss közöl (Sagen und Märchen der Südslaven. I, 1883. Lipcse, 98. sz., 445—448, Der Zigeuner und die neun Franziskaner) és a mely (XXV, XXVI. szerint) vagy Horvátországból vagy Boszniából való. Végül pedig utalok a tárgynak gazdag bibliográfiájára Victor Chauvin-nél, Bibliographie des Ouvrages arabes etc. V, 182, VIII, 72.

SZÜL ÉS SÜMUL.

Új adalék az Ezeregyéj meséiből.

Egyik-másik elbeszélés abból a száz és egynéhány meséből álló mesecomplexumból, mely az «Ezeregyéj meséi» név alatt közkézen forog, a távoli Keletről megindult útjában már régen átment az európai Nyugat mesekincstárába, midőn az *Alflejla va-lejla* eredeti alakjával és terjedelmével még jó soká váratta az európai közönséget. A francia *Antoine Golland* volt az, a ki 1704. és 1717. között megjelent 12 kötetes fordításával, mely azonban inkább paraphrasisa volt a Keletről magával hozott arabs szövegnek, semmint fordítása, először mutatta be Európának az *Alflejlát* «Mille et une nuits» czímen. Ezt a kiadást német, angol, olasz, spanyol, hollandus és más nyelvű fordítások követték, melyek minden behatóbb philologiai és kritikai igény hijján készülvén és csak a nagyközönség szórakoztatásának lévén szánva, sok részlet kihagyásával jártak. Utóbb John Payne, de különösen *Richard Burton* az *Alflejlának* és fordításának kiadásában nagy gondot fordított nemcsak az addig ismert meseanyag teljes és hű átültetésére, hanem igyekezett fölvenni kiadásában mindazt, a mit az *Alflejlának* *Burtonra* nézve csak hozzáférhető keleti recenziók tartalmaztak s a közkézen forgó recenziókból külömben hiányzott. Ezzel azonban *Burton* még nem merítette ki föladatát. Az *Alflejla* mai terjedelmében sem teljes.

A meseanyag alapvető részét az eredetileg indus mesékkal elvegyített *Hezâr Ejsâne* nevű perzsa mesegyűjtemény tette. Ez a X. század felé arabs fordításban a muhammedán Keleten mindenfelé elterjedt; arabs mesélők, a *rávik*, e gyűjteményt új meséikkel megtoldották, minélfogva az így fölhalmozódott anyagnak könyvekbe foglalása itt-ott a tartalomra, olykor pedig az elbeszélések rendjére nézve egymástól eltérő recenziókra vezetett. A XV. század második felében nyeri az *Alflejla* azt az alakját, a melyben ezután közkézen forog. Ez azonban nem foglalta magában mindazt, a mit az egyes recenziók az összes recenziókban közös anyagon kívül egyenként tartalmaztak. E külömböző recenziókból *Burton* épen ezt egészítette ki, a nélkül azonban, hogy ezzel az *Ezeregyéj* mesekörébe fűződő összes anyagot teljesen összehordta volna, melynek hátralevő még ismeretlen részei külömböző helyeken várnak kiadóikra vagy még egyáltalában föl sincsenek kutatva. A fölkatatandó adalékoknak összehordása és kiadása pedig fölötte kívánatos; különösen most, mikor az arabs irodalomnak nem klasszikusnak nevezett népies része és épen a szórakoztató népies irodalom iránti érdeklődés élénken megindult és

annyira általános. Legutóbb *C. F. Seybold*, tübingeni tanár gazdagította az Ezeregyjéj mesegyűjteményét a tübingeni egyetemi könyvtárnak Wetzstein-kéziratai közül kiadott, az Ezeregyjébe fűződő, eddig nem ismert elbeszélés kiadásával.¹⁾ A kézirat, melynek nyomán a kiadást eszközölte, a XV-ik századból való.

Az elbeszélés, mely stílusában és hangjában egészen az *Alflejlára* üt, ettől csak annyiban tér el, hogy míg az *Alflejlának* fantasztikus indopersza anyagból származó többi meséje a muhammedán élet hű visszatükröztetésével inkább Bagdadban vagy Kairóban játszódik le, addig a *Szül és Sümul* szerelmi története a keresztyén Szüriába viszi az olvasót, Damaszkus környékére, hol a mesében a muhammedán helyi színezet erősen a keresztyénbe olvad. Az *Alflejla* többi meséjétől eltérőleg ebben továbbá kölcsönös muhammedán és keresztyén türelmesség háttére nyílik meg előttünk. Az egész cselekvényt a Szülnak nevezett muhammedán hősnek keresztyén szerzetesekkel való bizalmas érintkezése viszi előre. Muhammedán és keresztyén őszinte tisztelettel viseltetnek egymásnak vallása iránt. A hős és a hősnő neve symbolikus. Szül (a kérdezősködés), az epekedő, bánatos ifjú az esküvője napján mellőle elragadott menyasszonyának Sümulnak (az újra egyesülés) keresésére indul. Övétől elbúcsúzva Jemenen át a Wádi-l-Hidsáb-ba (a fátyol völgyébe) érkezik, a hol egy keresztyén kolostornak magas czellájában egy 200 éves barát lakik, kit Jézusra, Máriára, Szent Péterre, az Evangéliumra, a Szent Keresztre esket meg, hogy gyógyulást adjon szerelmes beteg szívének, tanácsot eredményre vezető kereséshez. A szerzetes vigasztalja és hazatérést ajánl neki. Nem hallgat reá, tovább megy kolostorból kolostorba. Útközben egy szerelmes boszorkánynyal keveredik kalandba, majd meg ismételten azt a tanácsot kapja, hogy térjen haza. Anbárból eljut Circésiumba, s egy rablóbanda kezei közé kerül, mely elveszi tőle ezer dénárját, majd egy a József bibliai történetére emlékeztető részletben, egy czisztárnába dobják. Két nő kimentí kényelmetlen helyzetéből. Mindkettő dsinn (szellem), ki szintén hazatérést ajánl neki és egyben tudtára adja, hogy Sümul egy embereknek és dsinneknak hozzáférhetetlen helyen van, hol sárkány őrzi. Elmegy Emesába, Emesából Damaszkusba, hol egy kolostort, egy keresztyén templomot vagy szenthelyet sem hagy látogatatlanul (61, 22. l.). Damaszkusból Gázába. Gázából Askalonba, mindenütt kolostorokba

1) Geschichte von Sül und Schumul, unbekannte Erzählung aus Tausend und einer Nacht. Nach dem Tübinger Unikum herausgegeben von Dr. C. F. Seybold. XVII és 104; valamint VII és 94. Leipzig (Spirgatis) 1903. 1. u. 2. Teilen.

megyen. Egyszer a védtelen emberre százával förmednek rá Sinbisták, lótolvajnak nézik és elfogják. Majd igazi pusztai arabs ízű lóperpatvarból folyó harcza vegyül, mely Tejjiták és Sinbisták között folyik, kik köré még egyéb törzs csoportosul. Málík, a sinbisták sejhje harcza száll, de Szúl egyelőre a feleségére bizza, ki a törzs nőivel gyakran hallgatja Szúl siralmas panaszait. Málík felesége végül is a törzs egy lányával akarja összeházasítani. Szúl tudni sem akar ilyesmiről... Mire Súmúl is részt vesz a harcban, a harcz dülöre kerül. Szúl győztes.

Azután egy elrabolt menyasszonyról van szó, kit Szúl megszabadít rablótól. Szúl találkozik egy muhammedánból keresztyénné lett szerzetessel, ki elbeszéli neki szerelme és keresztsége történetét. Végül csodás módon ráakad eltűnt menyasszonyára. Iblisz országában van, hova egy dsinna (női dsinn), Nehháda, ragadta, ki szerelmes Szúlba és féltékenységből rabolta el menyasszonyát. Iblisz parancsára Nehháda kiadja Súmúlt, ki boldogan követi Szúlt. Utánuk megy Nehháda is, ki «harmadik a szövetségben».

Körülbelül ennyi a Szúl és Súmúl szerelmes története, mely mint az Ezeregyjé többi meséje, szép versekkel s párbeszédekkel van átszőve. Az elbeszélés menetét vagy három-négy helyütt ugyanaz a megszokott fordulat szakítja meg, melyet az Ezeregyjé meséiből ismerünk: «Reggel lett. Sahrazáde abbahagyta a mesélést; nővére így szólt hozzá: 'Nővérem, de szép és csodálatos ez az elbeszélés!' Sahrazáde feleli: 'Jövő éjjel még szebb és csodálatosabb lesz.' A következő éjjel így szól Dunjazád Sahrazádehez: 'Istenre megesketlek, nővérem, ha aludni nem tudsz, hát meséld tovább a Szúl és Súmúl történetének a végét!...'»

S ott van az Ezeregyjében gyakori tipikus szólásmód egész tömege, többek között az, melylyel a hős megbélyegzett elkerülhetetlen sorsára utal, s a melynek indus eredetét multkoriban mutatta ki Goldziher a «Buddhismus és az Iszlám» cz. kisérletében: «mindaz, a mit az Úr előre meghatározott, a *homlokomra van írva*».¹⁾ (*Va'altaká kullu batal... vama'a zalik má kadhâ rebbî veszattarah jauk gebînî* =) és egyebek.²⁾

(Jászberény.)

OSZTERN SALAMON.

¹⁾ L. e sorok írójának az EPhK. XXIX. évf. 51—54. alatti közleményét.

²⁾ L. Goldzihernek Seybold kiadványáról a ZDMG. LVII. 1—7. közb. megjelent fölötte értékes és tanulságos recenzióját, melyben Súl és Súmúlnak az eredeti Alfejlához való tartozását kétségbevonja s bizonyítékaival valószínűvé teszi, hogy véleménye szerint nem az Alfejla körébe tartozó mesét csak egy későbbi redaktora látta el az Alfejla elemeivel.

A GÖRÖG MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETRŐL,

különös tekintettel hazai viszonyainkra.

(Vége.)

3. Az Ókori Lexikon.

Csak úgy találokra jut először eszembe a; *végrendelet*. A *Testamentum* czímszó természetesen benn van az Ókori Lexiconban, de csupán a római végrendeletre vonatkozik. Az *Örökösödési jog* cikkében, az attikai örökösödési eljárással kapcsolatban, előfordul ugyan a végrendelet-kifejezés (kár, hogy a görög műszót magát, a *διαθήκη*-t sehol sem találok!), de a görög végrendeletnek szokásos formájáról, rendes terminusairól itt sem olvasok semmit. Pedig mi ismerünk görög végrendeleteket szó szerinti szövegben az irodalomból (filozófusokét), a feliratok révén (pl. a híres Epikteta-félel Thera szigetéről) és papyrusok útján (katona-végrendeleteket). Szükséges lett volna tehát: vagy a Testamentum cikk keretén belül a görög végrendeletet is tárgyalni, vagy még helyesebben egy külön *διαθήκη* cikk alatt megtenni. L. most: *διαθήκη*, a Pauly-Wissowa szótárban, Ziebarth-tól; de már: Thalheim: Rechtsaltertümer, 70 s köv. l.

Rögtön itt kínálkozik az alkalom azt a körülményt felemlíteni, hogy az Ókori Lexikon igen sokszor csakis a római viszonyok ismeretetére terjeszkedik ki, s a görögökét egyáltalán mellőzi. Pl. az *Expositio infantis* cz. csakis a rómaiakra van tekintettel, s a görög *ἀποθραύσις*-ről v. *ἐξθεσις*-ről itt szó sem esik. Pedig a görögöknél a gyermek-kitevésnek volt legalább olyan jelentősége és hozzánk is átszármozott híre (l. Oidipus mondáját), mint a rómaiak között. A Daremberg et Saglio: Dictionnaire des antiquités-jében valóban úgy is találok, hogy az *Expositio* cz. 18 hasábon foglalkozik a görögökkel és csak 1¹² hasábon a rómaiakkal. — Hasonlóképen az Ó. L. *Venatio* cz.-e tisztán római, mintha a görögök, a circusi állathajszák hiányában, nem is vadásztak volna. Itt-ott meg, a hol a görögök a rómaiak mellett mégis csak részesülnek a felemlítés megtiszteltetésében, szálan-masan kevés az, a mit róluk hallunk. Pl. az Ó. L. *Aquae ductus* cz.-ének végén ezt olvashatjuk: „Görögországban is voltak vízvezetékek, de ezek korántsem voltak oly nagy méretűek, mint a rómaiaké”. Egyes kiszakított példák ezek, melyeket könnyű volna szaporítani. S minditt elégséges lett volna, ha a szerkesztő — a Lübker-féle anyaghoz való hű ragaszkodás helyett — egyszerű utasítással figyelemzeti dolgozó társait a görög viszonyok tekintetbe vételére.

A végrendeletéről beszéltem első sorban; ez a rabszolgákat juttatja eszembe; mert *rabszolgák felszabadítása* a görögöknél is történt végrendelet útján. Felcsapom a *Manumissio* cz.-et: ez persze megint csak a rómaiakkal foglalkozik. Megnézem a *Δούλος*, *δουλοσύνη* czímszót. Elég hosszú, 4 hasábos szöveg következik utána, a mely azonban a görög rabszolgának felszabadításáról semmit sem mond. Itt tehát egy *Ἀπελευθέρωσις* v. *Ἀπελευθέρωσις* cz. hiányzik az Ó. L.-ből. Mert

a görög rabszolgák felszabadítási módjáról is jócskán értesülve vagyunk, főleg a híres delphoi-i feliratok révén. Tessék csak Daremberg-Saglióban utána nézni az Apeleutherói cikknek, a hol Athénnel Caillemet, Görögország többi részével, első sorban Delphoi-jal Foucart foglalkozik. Ez utóbbinak közlésében olvashatjuk az inscriptió felszabadítási okmányoknak érdekes formuláját: Kleon, Kleoxenos fia, eladott Apollon Pythiosnak egy férfi testet, melynek neve Istiaios, 4 mináért azon feltétellel stb. Az efféle művelődéstörténeti érdekességeknek nem volna szabad egy kisebb terjedelmű és igényű lexiconból sem kimaradniok; mert hisz azt talán nem is kell mondanom, hogy jelentéktelenebb és érdektelenebb dolgokat, mint a görög rabszolgák felszabadítása, az Ó. L. tömegesen tárgyal. A hiba itt abban rejlik, hogy mert I übker a maga Lexikonában a feliratos anyagot, különösen az újabbat, alig használta vagy használhatta fel, ezt az anyagot az Ó. L. sem ismeri. Erre vonatkozólag találkoznunk még folytatólag is bizonyítékokkal.

A rabszolgák után egy merész ugrással a *vérbűn, vérboszú, vérdíj* eszméit hozom szóba; mert a jog nélküli rabszolga azt az esetet hívta emlékembe, midőn valamikor régen polgári jogait a görög ember is teljesen eljátszhatta. Mindenki tisztában van avval, hogy a szóba hozott eszmekor milyen nagy fontossága volt a görögség között, különösen történetének első idejében; hisz egész mythos-körököt, mint pl. az Orestesét, lehetetlen nélküle megérteni, s a homérosi *ποινή* (vérdíj) magyarázatánál is hozzá kell folyamodnunk. Annál meglepőbb tehát, hogy erről az egész témáról az Ó. L.-ban — hogy úgy mondjam — semmit sem találunk. Nemcsak hogy itt egy összegező cikk (vérbűn, vérboszú vagy vérdíj czím alatt) hiányzik, s nem csak hogy a *ποινή, ἄποινα, ὑπερπόνηα* stb. (csupa ide tartozó kifejezések) nem magyaráztatnak, de még a *Δίκη* vagy *Areopagus* cikkekben sem találom meg az ősi vérbűn eszméjére történő hivatkozást, holott erre az alkalom a *φονικά* (a gyilkossági ügyek) megbeszélésénél ugyancsak kinálkoznék. Egyedül az *Ἀνδροληψία, ἀνδροληψίον* cikkekben olvasom témánkra vonatkozóan a következő szavakat: «Az *ἀ.* azon régi vallásos felfogásból származott, a mely szerint a gyilkosság megboszulása a hátramaradt rokonoknak szent kötelességek, melynek elmulasztása az istenek büntetését vonta magára.» Ez a passus Pauly-Wissowából van szó szerint fordítva, a hol az *Androlepsia* cikkekben Toepffer mondja: «Die dem Verfahren der *ἀνδροληψία* zu Grunde liegende Auffassung ist uralt und aus der Anschauung entsprungen, dass die Ahndung des Totschlages eine heilige Pflicht der Verwandten ist, deren Vernachlässigung die Strafe der Götter herbeiführte». Tehát egy németből fordított mondat az egész, a mit az Ó. L. egy ily fontos eszmének, mondhatnám világnézetnek megismertetésére nyújt. A mulasztásnak okát itt abban találom, hogy főleg az újabb ethnographiai kutatások terelték a figyelmet a történeti népeket illetőleg is az afféle primitív intézményekre, a minő a vérboszú, a mely tényleg a mai napig általános ethnographiai jelenségnek mondható (L. most Rohde, *Psyche* I.² 259. s köv. lk.: *Elemente des Seelencultes in der Blutrache u. Mord-sühne*; bár már 1873. írt róla Eichhoff: *Die Blutrache bei den Griechen*). Természetesen Lübkert az ilyen modern mozgalom teljesen érintetlenül hagyta, s így vele együtt érintetlen maradt tőle Pecznek Ókori Lexikona is. Látunk mihamarább más példát is, mely szavaimat igazolja.

A vérbűne miatt kiközösített, mindenkitől magára hagyott görög után lássuk most ennek ellentétét, a *társaságokban, egyesületekben* élőt. A modern kutatás nagy szeretettel foglalkozik mind a rómaiaknak, mind a görögöknek egyesületi életével, részben a socialis problémák iránt felkeltett általános érdekből, részben az újonnan megnövekedett anyagtól indítatva. A rómaiakra nézve Waltzing 3 kötetes műve a *standard-work* (Etude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains stb.); a görögöket illetőleg E. Ziebarth könyve: *Das griechische Vereinswesen*, 1896. Ez utóbbiban részletesen elő van adva — a nagyon jelentékenynek mondható feliratos hagyományok alapján — mindaz, a mit a görög egyesületekről tudunk. S ez nem is oly kevés dolog, tekintve hogy egynémely inscriptio pontosan közli velünk a kérdéses társaságnak alapszabályait, ügymenetét, vagy felvilágosítást nyújt annak hivatalnokairól, a társaság céljáról, a tagok hovartartozásáról, számáról stb. stb. Itt tehát van elég közölni való, és hozzátehetem, hogy fontos közölni való, mert a magánjellegű, főleg vallási formák közt mozgó egyesületi életnek a görögség későbbi idejében, a hellenistikus kortól kezdődően, igen jelentékeny szerepének kellett lennie (Ziebarth id. munkája Rhodos városában egy magában 29 kultuszegyesületet mutat ki). Mit kapunk már most minderre vonatkozólag az Ó. L.-tól? Valamely egyetlen czímszó alá foglalt czikk, a mely a görög egyesületi jelenségeket összefüggésben tárgyalná, természetesen hiányzik; helyette az *Ἔρανοι* és *Thiasus* czímszókhoz kell folyamodnunk (többé-kevésbé a *Hetaeriae* is ide vonandó), ha kíváncsiságunkat ki akarjuk elégíteni (mintha bizony minden egyesület eo ipso *ἔρανος*-nak vagy *θίασος*-nak címezte volna magát, s a *τὸ κοινὸν* vagy a *ἡ σύνοδος* v. *συνθίσις* stb. elnevezések elő sem fordultak volna). A kérdéses czímszók alatt levő czikkek azonban nagyon kevésé alkalmasak, hogy azt a kíváncsiságot tényleg kielégítsék. Apró kis közlemények (az *Ἔρανοι* 6¹ 2 sor, a *Thiasus* 14 sor; de az utóbbinál az ide nem is tartozó dionysosi thiasosról esik a legtöbb szó), a melyek rövidségöknél fogva még arra sem igen elégségesek, hogy magoknak az *ἔρανος*- és *θίασος*-kifejezéseknek igaz értelmét megadják. Egyetlen egyesületnek nevééről, céljáról, berendezéséről nem hallunk; egyetlen inscriptióra hivatkozás nem történik, holott mi jóformán mindent a feliratoknak köszönhetünk. Tehát ismét, mint ezt már a rabszolgák felszabadításáról szólva megjegyeztem, a feliratos anyagnak teljes elhanyagolása! S ha legalább ezt a szörnyűséges lacunát az olyan czikkek által és czikkekből látnók némileg kisebbítve, a melyekben speciális társaságokról nyílnék alkalom beszélni. Ha volna egy *Ἰο,ταρχοι* czikk azon nagy feltűnést keltő, hatalmas feliratnak kapcsán, melyet a 90-es évek elején Athénban találtak (l. Maass: Orpheus); ha a *Βαρυχίων, Σουκόλος, ἀρχιβουκόλος* stb. kifejezések a Dionysosról szóló czikkekben szerepet játszanának; ha az *Ἐμπορος, ἐμπορία* és a *Mercatura* czikkekből (a czímszónak Lübkertől függő fölős száma, mert a *Mercatura* cz. újból foglalkozik a görögökkel is a már mondottak kínos megismételgetésével) a kereskedőknek egyesületeiről hallanánk valamit, minők a Peiraieusban már az V. századtól kezdve voltak, s ha az *Οριφίτες* cz. a különböző mesterembereknek, a *λευτονογοί, φαφίτες, κεραμῆς, ἀρτοκόποι* stb. társaságait tartaná legalább egyszerű felemlítésre méltóknak. De e helyett az a legtöbb említett czikk a következő szörnyűséget

állítja a görögökről: «Az ipart űző mesteremberek nem részesültek állami jogokban és teljesen ki voltak zárva a törvénykezés köréből (!?). még az agorán és a gymnasiumban sem volt szabad megjelenniök». Hát természetesen, ha a szegény görög mesterembereknek még az agorára sem volt szabad elmenniök, hogy ott ipartermékeiket eladhassák, akkor még kevésbé lehetett módjokban, hogy szabad egyesületekké tömörüljenek. Az ilyen társaságokra vonatkozó feliratok tehát csak mystificatiók lehetnek, a melyekről az Ó. L.-nak nincs semmi oka tudomást szerezni.¹⁾

A végrendeletnek, a rabszolgák felszabadításának, a vérbűnnek és az egyesületeknek kérdéseit felvetve és tárgyalva már is meggyőződhattünk, hogy mily hiányosak az Ó. L.-nak tudósításai a görög művelődéstörténetnek szempontjából. Ne hozza fel senki mentségül, hogy hisz a szerény tudományos viszonyaink közt létesült Ó. L. nem kíván sem Pauly-Wissowa, sem Daremberg-Saglio lenni. Tudom, nem is követelem tőle. De azt állítom, hogy még a tényleges terjedelemnek megtartása mellett is lehetséges lett volna a szóba hozott hiányokon könnyen segíteni, ha nem egy fölösleges vagy az arányokhoz képest túlságosan terjedelmes cikknek helyét az illető követelmények foglalhatták volna le a maguk számára. Mert hiszen e követelményeknek nem az a hibájok, hogy nem érdekes és fontos tudnivalókra vonatkoznak; sőt még az sem, hogy anyaguk népszerűsítése — ha már az Ó. L. minden áron népszerű munka akar lenni — nem ép oly könnyű módon és sikeres eredménnyel lett volna eszközölhető, mint a görög történetnek bármely más anyaga; e követelményeknek egyszerűen az a hibájok, hogy vagy új tudásforrásoknak vagy új szempontoknak ismeretét bírják feltételül. Az Ó. L. desideratumait majdnem kivétel nélkül e kettős ok, tehát végső eredetben az elavult Lübkertől való függés magyarázza. Lássunk még egynehány példát ez állítás igazolására.

Beloch 1886. egy alapvető jelentőségű munkát adott ki a görög-római *népességi viszonyokról* (Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt). Az ember azt hinné, hogy e kiváló műnek hatásakép, a mely a lakosságának abszolút számaira, viszonylagos sűrűségére, városokban való elhelyezkedésére vonatkozólag annyi érdekes problémát vet fel és fejt meg, egy szaklexikon, mely a 90-es évek végén és 1900-asok elején jelent meg, már külön cikkben foglalkozik a görög-római demographiával, talán a «népesség» közös czímszava alatt. Lám a jénai Handwörterbuch der Staatswissenschaften-ben (II.² 1899), melynek érdeklődése pedig mégis csak másodsorban terjedt ki a speciálisan ókori viszonyokra, a «Bevölkerungswesen» általános czímszó alatt Eduard Meyer a 674—689. l.-okig külön ismerteti Belochnak nyomán az ókor népesedését (III. Die Bevölkerung des Altertums); sőt ugyanott a 703—708 l.-okon Ludwig Elster «Bevölkerungspolitik und Bevölkerungswesen im Altertum» czímen még az ókori népességi politikáról és elméletéről is értekezik, szóba hozva egyrészt azon állami intézkedéseket, melyekkel a régiek a népességi viszonyokra befolyást akartak gyakorolni, másrészt Platonnak és Aristotelesnek tudományos állás-

¹⁾ A τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τετρατῶν σύνοδος-a mégis szóba kerül a *Színjátékok* cz.-ében (885. l.).

foglalását a népeségi kérdésekkel szemben. Már most evvel ellentétben az Ó. L., a görög és római életnek szaktudósítója, nemcsak hogy nem rendelkezik az illető czímzókkkal, de nála Beloch kritikai munkásságának ismeretét még azon cikkekben sem vesszük észre, a melyekben esetleg népeségi adatok kerülnek szóba. Pl. az *Attika* cikkekben, ott a hol a lakosság számáról van szó, névszerint még mindig csak Böckh-re és nem Belochra vagy Hansenre történik hivatkozás (Über die Bevölkerungsdichtigkeit Attikas, Festschrift d. Wilh.-Gymnas. in Hamburg, 1885); és a *Jóvilos, óvilosóvny* cikkben Belochnak fényes argumentálása ellenére is (id. m. 84 és köv. l.) ott találjuk az Athenaiosban ránk maradt ktesiklesi adatot, a 400,000 attikai rabszolgát, ezt a képtelenséget, melyet már David Hume 1752. „entirely absurd and impossible”-nek mondott.

Ugyancsak afféle eredményhez jutunk, mint a népesedés problémájánál, ha arra nézve teszszük fel a kérdést, hogy mit tanult az Ó. L. Pöhlmann ismert munkájából, mely az antik *communismusról és szocializmusról* szól, s melynek legalább is I. kötetét már kezdettől fogva felhasználhatta volna, mert ez 1893. jelent meg. Természetesen egy communismus vagy szocializmus czímzó ismét hiányzik; az Ó. L. tisztos conservatismusával nem fért volna össze ilyen modern ízü kifejezéseket a lajstromába felvenni. A görög agrárviszonyok megismerése céljából is hiába keresünk egy agrarismus-feliratú cikket, mert az *Ager publicus* cz. természetesen csak a rómaiakkal foglalkozik. Pedig ujból a jénai Handwörterbuchra hivatkozhatom annak bizonyítása végett, hogy ezen nagy jelentőségű gazdaságtörténeti kérdések mily érdeklődésre találnak az elméleti politikával és oecomiával foglalkozó tudcsok körében. Ott az antik szocializmusnak és communismusnak történetét Georg Adler írta meg, a ki egytetemes művének 1899. kiadott I. kötetében (Geschichte des Socialismus u. Kommunismus, I. bis zur französischen Revolution) a témát részletesebben is tárgyalta, s a ki ezen kívül a Handwörterbuchnak Anarchismus cikkében az anarchismusnak ókori történetét is megírta (Der Anarchismus im Altertum). A mit ez utóbbi helyen a gnostikus Karpokrates-ről mond (Kr. u. 2. sz.), azt az Ó. L.-ban egészen hiába keressük, már csak azon egyszerű oknál fogva is, mert Karpokrates neve az Ó. L. czímzavaiból hiányzik. Csak ép úgy mint a Jambulos neve is, kinek államregényét, Diodoros kivonatának nyomán, Pöhlmann tárta szemeink elé a maga egész érdekességében és jelentőségében. A jénai Handwörterbuchnak cikkei közül, a már említettekén kívül, ide tartozik Max Weber tanulmánya az ókori agrárviszonyokról (Agrarverhältnisse im Altertum. I² 57—85.), a hol természetesen a görögöknek is kijut az őket megillető rész (66—75.).

A görög vallástörténetet a német tudomány körében Rohdenek szép munkája, a Psyche hozta kapcsolatba az ethnographiai alapokon nyugvó egytetemes vallástörténettel. Ez idő óta a németek is fokozott érdeklődéssel vizsgálják a *görög vallásnak* első korszakát, kezdeteit, s mind sűrűbben használják a fetiszizmus, animizmus, totemizmus stb. kifejezéseket, az egytetemes vallástörténetnek e szokásos terminusait. Sajnos, az Ó. L. megint csak nem vesz tudomást e mozgalomról, s teljesen nélkülözi az olyan czímzókat, a melyek alatt a kérdéses terminusok által jelölt tünemények a magok összefüggésükben volnának

tárgyalhatók. Nincs külön cikk a lelkekben, szellemekben való hit kimutatására, nincs, a mely az élettelen világnak a görög vallásra kiható szerepéről számolna be, nincs cikk sem a fáknak, sem az állatoknak kultuszát illetőleg. Van ugyan benne egy közlemény, a hol alkalom kínálkozott volna mindezen vallási alapjelenségről legalább kivonatossan nyilatkozni: a *Vallás* czímszó alatt lévő. De a ki azt hiszi, hogy a modern értelemben vett görög valláskutatásból kap itt egy kis izeltetőt, az nagyon csalódik. Tulajdonkép nem is a görög vallásról van itt, e szerencsétlenül «sikerült» cikkben szó, hanem a görög mythológiáról; az Ó. L. még a vallás czímszó alatt is vígan mythologizál, mint a hogy nagyjában véve a görög vallástörténethez tartozó összes cikkekben egyebet sem tesz mint mythologizál. Különbösen a kérdéses cikk szerzője maga is rögtön elárulja nekünk, hogy mit remélhetünk tőle a görög vallásnak megértetését illetőleg; t. i. avval a mondatával, mely így kezdődik (1131. l.): «A görög nép szellemi életének legrégibb emlékében, a homerosi költeményekben» stb. Mert a ki számára Homerosban táru először fel a görög vallás megismerésének forrása, a ki nem tud a mykenei kornak hagyatékáról, nem sejtí a görög nyelvben, mondákban, szokásokban lefektetett anyagot: az ősi görög vallás mind megannyi korona tanúját, a számára természetesen a görög vallásnak első kezdete és további jellege is szükségkép érthetetlen marad.

Folytathatnám az ellenvetéseket és desideratumokat. Felhozhatnám, hogy a mint az Ó. L. az inscriptiós anyagot javarészt mellőzte, úgy még kevesebb tekintettel van a *papyrus-hagyatékra*, s egyáltalán nem ismeri az *ostrakonokat*. Nem akarok igazságtalan, még nem is túlkövetelő lenni. Tudom nagyon jól, hogy a közelmúltban megindult és a jelenben is folyton gyarapodó papyrus-editiók (l. rájok vonatkozólag Vári Rezsőnek összeállítását az Ó. L.-ban) csak napjainkban kezdenek művelődéstörténeti szempontból gyümölcsözők lenni, s hogy itt az összegező feldolgozásnak feladata tulajdonkép a jövőre vár. A mindennapi életnek intim okmányai: a számlák, nyugták, szerződések, háztartási feljegyzések stb. stb. csak a jövőben fogják a hellenistikus és római Egyiptomnak képét a maga közvetetlenségében szemünk elé állítani. De e feladat megoldásához a készségnek már most jelentkeznie kell, s bátran jelentkezhetik is, a hol a kérdéses anyagnak rendszeresebb feldolgozásával már most is találkozunk. Pl. az Ó. L.-nek *Bankár* cikke egész szépen hivatkozhatott volna az egyiptomi βασιλική τράπεζα intézményére, miután Wilken munkája: Actenstücke aus der Kgl. Bank zu Theben (Abhandl. d. Pr. Ak. d. Wiss.) már 1886. megjelent. Lám a többször idézett jénai Handwörterbuchban a bankok ókori történetének feldolgozója, Johannes Merkel (Die Banken im Altertum, II² 161—167), nem esik e figyelmetlenségnek hibájába. A mi meg az ostrakonokat illeti, igaz, hogy Ulrich Wilkennek pompás munkája, a hellenistikus és római Egyiptom adórendszerének ez örökbecsű monographiája, csak 1899. jelent meg (Griechische Ostraka aus Aegypten u. Nubien, Ein Beitrag zur antiken Wirtschaftsgeschichte, I. II., a hol a II. kötet csakis a szövegeket adja, összesen 1624 számot, melyek közül 1355 az először publicált). De ostrakonokat már a XIX. század elejétől kezdve ismertek, egy szerény kis ostrakon-irodalom már Wilken előtt is létezett, s így végtére is elképzelhetőnek gondolom,

hogy már az Ó. L. is figyelmeztessen egy rövid ostrakon-cikkben erre a sajtóságot, félig az archæológiába, félig a litteraturába tartozó hagyatékra, a használatban eltörött cserépedények darabkáira, a melyeket — drágább íróeszköznek hiányában vagy megspórolása végett — apró-cseprő feljegyzésekkel, többnyire nyugtákkal irtak tele.

Folytathatnám, mondom, az Ó. L. desiderandáinak felsorolását. Megállapíthatnám, hogy ez a lexikon az állami intézmények tekintetében oly egyoldalú figyelemmel fordul a görögség történetének ama ideje felé, a mely azután a chæroneiai ütközettel véget ér. hogy túlzás nélkül mondhatom, hogy az Ó. L.-nál az egész hellenistikus korszak, már a mi a politikai intézményeket illeti, tollban maradt. Az *Allam-jormák* cikk a negyedik század folyamán itt-ott újra fellépő tyrannis-szal végzi, s cikkíróinak, szerkesztőinek esze ágába sem jut, hogy talán csak a hellenistikus βασιλεία is megérdemelné, hogy egy pár szót szenteljenek neki. Itt Lübkernek gondatlansága vagy speciális pædagogiai szempontja nem elégséges mentő ok. Az Ó. L. *Αρχή* cikke meg, a mely a főbb görög államok hivatalnokaival akar megismertetni, a hellenistikus monarchiának tisztviselői karáról teljesen megfeledez. De nemcsak itt, ezen összegező cikkben, hanem külön czímzók alatt sem hallunk semmit a makedon *σωματοφύλαξ*-ről, a Seleukidáknak *ὁ ἐπὶ τῶν πραγμάτων*-járól (ma miniszterelnököknek nevezzük), s a többi hellenistikus hivatalnokokról: az *ἀρχιγραμματεὺς*- vagy *ἐπιστολογράφος*-ról, a *ὁ ἐπὶ τῆς δεραπείας*-ról, az *ἀρχιδέαρος*-ról, *ἀρχιτονογός*-ról, *ἀρχιπύργος*-ról, stb. stb. Mert mi a hellenismus közigazgatását ugyszólván az utolsó falusi jegyzőig, a *χωμογραμματεὺς*-ig ismerjük.

Folytathatnám, mondom. Kiemelhetném, hogy a jogász vajmi keveset vagy egyáltalán semmit sem találna az Ó. L.-ban, ha az *adás-vevési szerződéseknél* görög mintáira lenne kíváncsi: hogy hasonlókép járna a közgazdász, ha a javaknak a görög történetből ismeretes *áraí* felől az Ó. L.-tól kérne felvilágosítást; hogy az ethikus az *öngyilkosság* czímzót hiába keresné az Ó. L.-ban; hogy a filozófussal ugyanez esnék meg, ha a bölcsészettörténetnek valamely legsilányabb kivonatából sem hiányzó terminusokat az Ó. L.-ban akarná czímzóknak megtalálni, Pythagoras *χόσμος*-ától kezdve, Platon *ἰδέα*-ján és Aristoteles *κατηγορία*-ján keresztül, egész a stoikus *ἀδιάφορα*-ig és ezentúl. De lezárom kifogásaimat. Hisz minden további példa sem bizonyíthatna mást, a mit — azt hiszem — az eddig említettek már eléggé bebizonyítottak, hogy t. i. Pecznek kár volt a czímzók tekintetében az elavult, kis igényű, itt-ott megbízhatatlan Lübkerhez alkalmazkodnia. Pedig, sajnos, megtette egész a gondatlanságokig és hibáig. Minthogy Lübker kétszer beszél a görög kereskedelemről, t. i. az *ἔμπορος*, *ἐμπορία* és a *Mercatura* cikkeknél, Pecz is kétszer beszéltet róla; mert Lübker a speciális értelmű *κλήρονοχία* czímzó alatt tárgyalja a gyarmatosításnak egyetemes tüneményét, az *ἀποικία*-t, a nélkül hogy ez utóbbi kifejezést még csak föl is emlitené, tehát Pecznél is így találjuk.

* * *

Bírálatomnak végére jutottam. Senki sem mondhatja, hogy csak egyes önkényesen kiragadott példákkal akartam bizonyítani; reményem

tehát, hogy bizonyítékaim messzebb menő következtetésre jogosítanak fel, mint annak megállapítására, hogy -- a miként a világ minden szótárában — az Ókori Lexikonban is vannak hiányok. Itt többről van szó. Itt hiányzott a szerkesztésben az a tág szemhatárú áttekintés, a mely azután, a kellő czímszók megadása által, elejét veszi annak, hogy a művelődéstörténetnek lényeges kérdései felelet nélkül maradjanak; itt hiányzott a szerkesztőben -- bátran ki merem mondani — a művelődéstörténeti érzék. Tudom, hogy a türelmes resignationának emberei azt említhetik majd fel Pecz Vilmosnak védelmére, hogy keze a munka terjedelmét illetőleg kötve volt; hogy a hatalmasra fel-növekedett két kötet így is túllépte azt a határt, a melyen belül kellett volna a munkának, előirányzat szerint, maradnia. De a míg azt látom, hogy az effajta haszontalan cikkek is elő fordulnak a szótárban: «*Alec, Halec, Halex*: különböző, kisebb fajta halak belső részeiből készített leves» (ezt minden nyelvi szótárban is megtalálom; s *Halec, Halex* alatt még utalás is történik Alec-re!); a míg azt tapasztalom, hogy az életrajzok megokolatlan hosszúsággal számolnak be az egyéni tettekkel és eseményekkel, melyeknek részleteit az ember amúgy sem egy ilyen szótárban, hanem valamely történeti kézikönyvben keresi fel (l. pl. az *Alexander* cikket); és a míg azt veszem észre, hogy a lexikon telve van mindenféle földrajzi cikkekkel, melyeknek pusztá nevektől terhes, minden közvetlenséget nélkülöző leírásai helyett többet jelentene egy jó térkép, minőt azonban az Ókori Lexikon sem Görögországra, sem Itáliára nézve nem mellékel: addig változtatlanul fönntartom követelményemet a hiányzó művelődéstörténeti czímszók érdekében. Nem fogadom itt el azt az érvet sem, hogy hisz Pecznek tulajdonképp nem is volt egyéb szándéka, mint «magyar Lübkert» adni, s daczára ennek Lübkernél mégis csak többet adott. Erre azt mondom, hogy Pecznek nem volt semmi szuksége, sőt nem is lett volna joga Lübkert elavult címjegyzékéhez kötni a maga lexikonát, még azon többé-kevésbé gyakorlati és népszerűsítő czélnak szempontjából sem, melynek értelmében «tanárjelöltek és tanárok, a középiskolák felső osztályainak tanulói és a múlt nagy közönség» számára készí-tette szótárát. Azon elvnek figyelembevételével, a mely szerint még népszerűsíteni is csak a legjobbat és legújabbat illik, neki még ez esetben is számolnia kellett volna avval a körülménnyel, hogy Lübkert — minden újabb és újabb kiadása ellenére — beosztásában, anyagának és czímszavainak stock-jával a múlt század 50-es éveinek elejére, sőt a mennyiben maga is másra, Paulyra támaszkodik: a 30-as évekre megy vissza.¹⁾ Lübkertől nem veszem zokon, hogy pl. a *mykenei műveltség*, melyről manapság kötetek jelennek meg, nála nem szolgáltat külön czímszót; elég szép tőle, ha az újabb kiadásokban magáról Mykene-ről mondja el a legszükségesebbeket. De már Pecznek nem lett volna szabad a *Mycenae*-cikk szerzőjét azon kényszerűség elé állítani, hogy — egy külön czímszónak hiányában — legalább 3 sorban (!) tegyen cikkének befejezéseül arról a bizonyos műveltegről említést.²⁾ Ha pedig végül azt a szépítgető ellenvetést hallom, hogy

¹⁾ Pauly Real-Encyclopädie-jének hat kötete 1839—52. jelent meg; az I. kötet második kiadásban 1864—66.

²⁾ Ez az én hibám, nem a szerkesztőé! *L. N., szerk.*

egy szerkesztő mindent nem tudhat, minden cím-zóra nem gondolhat, akkor azt felelem, hogy másoknak, mondjuk egy bizottságnak segítségével, támogatásával a cím��zók megállapítása mindenestre jobban sikerült volna, mint a hogy véges erónk szerény tudatában az afféle megállapítást nem is volna szabad máskép elvégezni. E mellett a munka orozzlánrésze még mindig a szerkesztőt illette volna meg, a lexikon jellegét még mindig az ő egyénisége határozta volna meg.

Tehát a kifogások, melyeket az Ókori Lexikkal szemben meg kellett tennem, sajnos, nem engedik meg, hogy azok véleményéhez csatlakozzam. a kik — magok közt különböző készségnek alapján, s így egyszersmind különböző competentiával — ebben a szótárban a magyar classica philológiának fényesen sikerült erőpróbáját látják. De szerencsére hozzá tehetem azt is, hogy erre az erőpróbára, legalább a művelődéstörténetnek speciális szempontjából, a kellő vezetésnek híján még az alkalom is hiányzott. A görög művelődéstörténetnek érdekében tett felszólalásomnak, az Ókori Lexikonról mondott bírálatomnak tulajdonképeni célja nem is más, minthogy philologusaink számára az a bizonyos alkalom megadassék. Megjegyzéseimet a következő indítványnyal fejezem be, a melyet majd a philológiai társaságnak választmánya elé terjesztek: *küldessék ki egy szakbizottság arval a feladattal felruházva, hogy a görög és római történet köréből művelődéstörténeti címűszókat állítson össze, olyanokat, melyek a Pecz-féle lexikomból hiányoznak vagy itt nyert feldolgozásukban keréssé megélezték, s képezze azután az ez alapon megszerkesztett Görög és római művelődéstörténeti szótár a P-féle Ókori Lexikonnak pótkötetét.*¹⁾

(Budapest.)

HORNÝÁNSZKY GYULA.

¹⁾ Ezen értekezésemet először felolvasás alakjában ismerttettem meg a Philológiai Társaságnak 1905. ápril 12-én tartott ülésén. Most azután a felolvasáshoz híven, egyetlen betű változtatása nélkül adtam az olvasó közönség elé. (A művelődéstörténetről szóló bevezető részt a felolvasásnál elhagytam; az Ókori Lexikon bírálatánál felhozott példákat szabadon adtam elő jegyzeteimből.) Szükségesnek tartom ezt megjegyezni, mert élő szavaimhoz, sajnos, sok félreértés fűződött. Zsurnalisztikánk, a mely, úgy látszik, még mindig nem elég gondnal és pontossággal figyel tudományos életünkre, teljesen hamis híreket közölt a felolvasás tartalmáról: Pecz szótárát állítólag a Lübker-féle fordításának mondtam, sőt rossz fordításának, s e szenzációs leleplezésemmel újból gyarapítottam a magyar plágiumoknak egyébként sem rövid lajstromát. Nos, értekezésem megjelente után immár minden olvasó láthatja, hogy én abból egyáltalán semmit sem mondtam, a mit a hírlapi felületesség a szájamba adott. Készséggel elismerem, hogy az Ókori Lexikon német mintájánál nemcsak terjedelmesebb, hanem sok tekintetben jobb és megbízhatóbb munka. Magam részéről iparkodtam is azonnal a szükséges helyesbítést megtenni: bár kellő támogatás és jóakarát híján nem sokra mentem. Most azután minden egyéb czáfolat és nyilatkozat helyett tanuskodjék maga a felolvasott értekezés. S tanuskodjék — ne a nagyközönség, hanem az illetékes szakemberek előtt. A mit ebben az egész ügyben a legőszintebben óhajtok, a mit értekezésem kinyomatásától reménylek, az annak a hitnek felkeltése, hogy személyeskedéstől távol akartam a magyar tudománynak szolgálatot tenni.

HAZAI IRODALOM.

Vadnay Károly: Irodalmi Emlékek. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1905. Franklin-Társulat. S-r. 598 l. Ára 6 K.

Vadnay Károly emlékbeszédeinek és apróbb irodalmi tárgyú dolgozatainak összegyűjtése tulajdonképen a kegyelet műve. Legrégibb szépirodalmi intézetünk háláját akarta kimutatni azon jelese iránt, a ki hosszú évtizedeken keresztül buzgó, munkásságra mindég kész tagja volt.

Vadnay, bár szépirodalmi műveivel érdemelte ki székét a Kisfaludy-Társaságban, nem tartozott szépíróink legkiválóbbjai közé, legjobb regényei sem emelkednek a 60-as évek regényirodalmának színvonala fölé, és a közönség is nem annyira a regényíró, mint inkább a Fővárosi Lapok szerkesztőjét kedvelte benne. Valóban szerkesztői működésével reá is szolgált a kegyeletes elismerésre. Egyetlen szépirodalmi lapunkat úgy tudta vezetni, hogy nemcsak a közönség tetszését nyerte meg, hanem a tudományt is szolgálta, terjesztvén és népszerűsítvén a nagy közönség előtt az irodalomtörténetet. De ettől a subiectiv szemponttól függetlenül önmaga kedvéért is megérdemelték ezen emlékek az összegyűjtést.

A kötet, a mint föntebb már czéloztunk rá, két részből áll. Az első része, majdnem pontosan a fele, kilencz *emlékbeszédelet* tartalmaz, melyeket mind a Társaság megbízásából tartotta Vadnay, a második része *Emlékezések* címmel kisebb-nagyobb cikkekkel, többnyire irodalmi érdekességű tárgyakról. A kétféle emlékek között jóformán csak a külalakban és a tárgyak méreteiben van eltérés, fontosságuk egyaránt abban van, a mit elmondanak, az irodalomtörténet kedvelőjét mint összegyűjtött irodalmi adatok érdeklik.

Maguk az emlékbeszédek is — kivéve talán a Zichy Antalról szólót — elsősorban ezeknek köszönik jelentőségüket. Nem emlékbeszédek a szó megszokott értelmében, a mely műfajt a retorika az értekezések és szónoklatok mesgyéjére állít, de mind a kettőtől elárkol. Ezt a nehéz formát Vadnay nem műveli. Jól tudta, mennyire balvélemény az az általános hit, hogy az emlékbeszéd az írásművek legkönnyebb faja, mert hiszen csupa ismert adat ügyes csoportosítását követeli. A kik így gondolkoznak, nem veszik észre, hogy épen ez az, a mi nehezé teszi, s az emlékbeszéd művészete épen abban áll, hogy az újszerűség hatását tegye, noha valójában nincs benne, a mit a hallgatóság nem ismerne. Ezért vagy igen nagy stilművésznek kell lennie, a ki emlékbeszédet mond, s dictiójának kidolgozottságával és határozottságával, fordulatainak merészségével és biztosságával kell lekötne

a hallgató figyelmét, vagy mély pillantásu psychologusnak. és ha költő emlékéit újítja meg, finom ízlésű æsthetikusnak, a ki a közismert jelenségekből a lélek rejtelseibe tud beletekinteni, s a költő egész működésének méltatására meg tudja találni a kellő nézőpontot.

Vadnay, bár æsthetikai ítélete eléggé megbízható volt, nem merült el mélyebben az író műveibe, másfelől emlékbeszédei szerkezetére és előadására nem fordított kellő gondot, úgy hogy épen azokban a követelményekben marad el akadémiái szónokaink mögött, amelyek az emlékbeszéd lényegét alkotják. De ezért bőven pótolja a kárunkat. Teleszövi a beszédet sok érdekes, az ünnepelt íróra jellemző adattal — vagy jobban mondva, azokból szövi össze elbeszélése anyagát. Majdnem terv nélkül, szinte azt mondhatnók a kellemes csevegő módjára, állítja egymás mellé az emlékeit, azoknak az eseményeknek, mozzanatoknak történetét, melyeket ő hőisével együtt élt meg. A ki ismerte a «Fővárosi Lapok» szerkesztőjét, azok előtt szükségtelen hangoztatnom, hogy ebben nem szerénytelenség nyilvánult. Semmi sem állott távolabb tőle, mint a saját személyiségét előtérbe állítani. Vadnay egyszerűen elmondja a maga élményeit, azért, mert érdekesek, és mert ha ő föl nem jegyzi, veszendőbe mennek.

Hogy ezek az adatok nem az írók költészetére, művészetére vetnek világot, hanem miúdig a jellemükre, fölfogásukra, hogy belőlük nem a költőt, hanem az embert ismerjük meg, az Vadnay emlékbeszédeinek nem szolgál kisebbségére. Ellenkezőleg. Az irodalomtörténet, bár nem célja az ilyen aprólékos jellemvonások összegyűjtése, mégis igen nagy hasznukat veszi, mint élenkítő színeket alkalmazhatja az író arczképének megfestésénél. Sárosy Gyula külsejéről, viselkedéséről, szokásairól, Beöthy László életmódjáról, Pálffynak szerkesztői eljárásáról (Márczius 15-e), Csiky Gergely lelki életéről, Degré Alajos pályafutásáról, sok olyan jelentéktelen, de érdekes vonást őrzött meg és jegyzett föl Vadnay, a melyeknek ismerete nem okvetetlenül szükséges, hogy költői működésüket méltányolhassuk. Mivel azonban az újabb irodalomtörténet nem elégszik meg az egyes tények megállapításával és sorrendbe állításával, hanem segítségül hívja a psychológiát, megkeresi a kapcsolatot a költő és ember között, kifejti mint alakul meg a költő benyomásaiból, érzés- és gondolatvilágából a mű: háklával fogja venni az Irodalmi Emlékek adatait.

Míg tehát a kiváló szónokok emlékbeszédeire akkor fordulunk, ha az író rövidre vont jellemző képét akarjuk látni, vagy hogy gyönyörűséget találjunk a művészetrel megírt beszédekben. Vadnay emlékezéseinek fontosságát nem az a mód adja meg, a mint gondolatait tolmácsolja, hanem maguk a gondolatok. Épen ezért sokkal maradandóbban lesznek a subiectiv természetű dolgozatai, mint azok, melyek-

ben egy egész írói pályát próbál elemezni (Szigligeti). A legszebb, ha nem is a legnevezetesebb, a Hollósy Korneliára való emlékezés. Míg a legtöbb emlékezésben érzelmeit eltakarja az öreg író a száraz adatközlés leplével, addig itt minduntalan érezzük a megindultságát, szavain megrezdül az érzés, az az erős tisztelet, melylyel legnagyobb énekművésznünk iránt viseltetett. Tudományos szempontból e kötet legfontosabb dolgozata az utolsó, Czakó Zsigmond kiadatlan drámái költeményéről szóló, az Akadémiában tartott fölolvasása, mely Czakónak egy a hatvanas években nyomtatásban is közölt, de azóta megint elfelejtett drámáját (címe: *1445—1845*) méltatja.²⁾

És még egy nagy érdemük van az emlékezésedeknek és a visszaemlékezéseknek: a múlt század derekán élt írói generációnak, ha nem is a legkiválóbb, de legérdekesebb tagjait örökítvén meg, a róluk följegyzett apró vonásokból meg lehet szerkeszteni az akkori időszak szellemi életének képét. Vadnay természetesen nem olyan határozott, nagy vonásokban rajzolja a kort, mint a nagy történetírók vagy regényírók, nem mutatja be a kort jellemző törekvéseket és szenvedélyeket, hanem a maga bizalmas, meleg színeivel az irodalmi életet, az akkori irodalmi viszonyokat ábrázolja, híven, találóan.

(Pozsony.)

KISS IMRE.

A. Gellius «Attikai éjszakák». Fordították Barcza József és Soós József. I., II. köt. M. Tud. Akadémia. Budapest, 1905. 616, 708 l.

Az ó-klasszikus irodalom egyik érdekes írójának, A. Gelliusnak, «Attikai éjszakák» cz. munkáját, ezt a 20 könyves mindenes gyűjteményt, most már minden érdeklődő magyarul is kezébe veheti. Eddig csak irodalomtörténeteink néhány sorából ismertük őt, és kathedráinknak jórészt rövid lélekzetű szavában élt hire.

Szorgalmas munkások, Barcza József és Soós József, buzdító útmutatók támogatásával hozták magyar tető alá a vaskori alkotást. A VIII. könyvnek azonban — sajnos — hijával vagyunk. Csak a Plinius, *Naturalis historia* mintájára írt tartalomjegyzék pótolja a közbeszakadt hiányt.

A két vaskos kötetű, bilinguis kiadás előszavából vesszük a különös értesítést, hogy mivel a fordítóknak nem állott rendelkezésükre írójuk életrajzára közlendő műven kívül más forrásmunka, kiváló

¹⁾ Az alapos, de nem mélyreható fejtegetésbe egy hiba csúszott be: az érdekes szerző elfelejtette, hogy Czakó drámái első kiadásuk óta összegyűjtve is megjelentek a 80-as években (mint az Abafi-féle Nemzeti Könyvtár XXXIV. és XXXVII. kötete).

német fordítójának, Weiss Frigyesnek¹⁾ munkájában közölt életrajzát adják, a melyben aztán ilyen mondatok gyönyörködtetik a magyar olvasót: «Hiszen mi magunk is nem vagyunk-e magunkon kívül, ha ma valaki *Schillerünkről* vagy *Goethénkről* gyalázólag nyilatkozik.» Ha ez a Weiss-féle életrajz még valami különös értékkel bírna, de ilyet, nem sok fáradsággal, a fordítók is írhattak volna! Altalánosan ismert dolog, hogy G. életére vonatkozólag az említett munkáján kívül nincs is más biztosságot szolgáltató adat. Sőt e munkában is csak itt-ott, csak mellékesen tesz G. életére vonatkozó megjegyzéseket. Ezekből állították össze többen az ő életrajzát ügyesen és kevésbé ügyesen. Így a fordítóktól is említett Weiss Fr. Weissnél azonban sokkal kimerítőbb és tudományosabb a jeles Baehrtól²⁾ összeállított 44 columnás életrajz és egyéb G.-ra vonatkozó adat. Még inkább fölülmulja Vogel Tivadarnak a zittai realgimnázium értesítőjében közrebocsátott programmértekezése.³⁾ Latin nyelven mesteri kézzel megírt gyönyörű összegezése ez a 25 lapos értekezés mindazon adatnak, a melyet G.-ról mint egyénről és mint íróról 1860-ig feljegyzett a tudós világ. Ily tényállás után tehát fordítóink megnyitó előszavának az a tétele, hogy írójuk életrajzára a német fordítón kívül nem állott rendelkezésükre más forrásmunka, szegénységi bizonyítvány.

Szövegül a fordítók Hertz Mártonnak Lipcsében 1886-ban megjelent második, kisebb szövegkiadását használták. Munkájuk azonban csak akkor lehetett volna értékes, ha a tudós világ számára készült, nagy kritikai apparatussal ellátott kétkötetes kiadását⁴⁾ használták volna; ennek alapján nem egy tévedésüktől menekedtek volna meg fordításuk folyamán! — A nevezett munkának főleg a második kötete nagyon értékes; a bevezető 151 oldalon ugyanis G. jelentőségét tárgyalja az ó- és középkorban; tárgyalja továbbá a *Noctes Atticæ*-t tartalmazó codexeket, incunabulumokat, a későbbi kiadásokat egészen a kritikai apparatussal ellátott kiadás koráig. Mikor tehát Barcza és Soós, a bibliographia terén is teljesen és szóról-szóra a német

1) Die Attischen Nächte des Aulus Gellius. Leipzig, Fue's Verlag. I., II. 1875—76. A németben is ez az első teljes G.-fordítás.

2) Az Ersch u. Gruber, Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften u. Künste cz. hatalmas vállalatban.

3) De A. Gellii vita, studiis, scriptis narratio et iudicium. Zittau. 1860. — Weiss nyomán a magyar fordítók is említik kétszer, csakhogy pontatlanul.

4) A. Gellii Noctium Atticarum libri XX. Ex recensione et cum apparatu critico Martini Hertz. I., II. Berolini. 1883. 1885.

fordítóra esküsznek és Hertznek tudományos szempontból nélkülözhetetlen kritikai kiadását egyetlenegy szóra se méltatják, nemcsak bibliographiai járatlansággal kell őket vádolnunk, hanem azzal is, hogy a dolgot bizony a könnyebb végéről fogták meg.

A mi most már magát a magyar fordítást illeti, az is bizony nagyon magán viseli az emberi munka bélyegét. Nem ment a hibáktól, gyarlóságoktól, sőt a fordítás nem egy helyütt valóságos szörny-szülött! Ime:

XIII. 19, 3. *in Bacchis Euripidi* — E. Bacchusaiban — h.¹⁾ E. Bacchansnöiben. — XV. 13, 9. *a M. Tullio in secundo de finibus* = M. T. a Jó és rossz határaitól cz. Igazán csodálni lehet ezt a fordítók adta czímet, hiszen általánosan ismert munkáról van szó. — XVI. 4, 4. *feriære denicales* = vagy 10 napos gyász — h. vagy gyászünnepség. Úgy látszik, hogy itt a fordítók decem-re vagy deni-re gondoltak, pedig hát *denicales* a „de” és „nex”-ből származik, s Cic. szer. csak három napig tartottak. — XVI. 7, 13. *emplastrum*-ot (*járda*) *hímnemben mondta* — na hát itt németből fordították Gelliust! Mivel ugyanis *Weiss fordításában* az *emplastrum* után zárójelben Pflastert láttak, azt gondolták, hogy ez a szó nem jelenthet mást, mint a magyar flasztert (*járda*), holott *flastromot. tapasz* jelent. (A német szó mindkettőt jelenti!). Másodszor *οὐδετέρως* mikor jelent hímnemet? — tehát h. mert az e.-ot (*tapasz*) semleges nemben mondta. — XVIII. 12, 2. *pallium* — *inquit* — *non flocci facio*, ut *splendeat* = *subám*, hogy fénylik, mit se tészem az — h. *subám*, hogy ragyogjon, nem csekélybe veszem. U. i. *ne maculetur* = *ne piszkoltatik be* — h. *hogy piszkos ne legyen*. — XIX. 8, 3. *Caesar . . . in libris . . . de analogia* = C. az analogiáról (az irány arányossága) szóló művében. Az analogiának ily értelemben való fölfogása, fordítása valóban csodálatos! Különösen manapság, midőn széltében-hosszában erről beszélünk! továbbá mikor alig van valami árnyalati különbség a mostani álláspont és az akkori között. Azután meg ki ne hallott volna arról a híres *analogia* és *anomalía* vitáról?! De meg a kérdéses szöveg sem ad semmiféle alapot még csak az ilyenféle sejtelemre se! V. ö. Schanz, *Geschichte der röm. Litt.*² 120. és 77. §§.

Bizonyáságnul szolgáljanak továbbá a következő helyek:

Præf. 18. *quæ vero putaverint reprehendenda, his, si audebunt, succenseant* = ha pedig vmit megrovandónak tartani lesz bátorságuk — h. ha pedig vmit gáncsolásra méltónak találnak, azokra nehezteljenek, ha van bátorságuk. — I. 5, 3. *L. Torquatus . . . gravius acerbisque*

1) h. = helyesen.

apud consilium iudicum non iam histrionem . . . sed . . . appellaret = az igen tekintélyes és szigorú törvényszék előtt L. T. már nemcsak színésznévvel, hanem . . . illette — h. L. T. a törvényszék előtt durva gőrombasággal nemcsak . . . — I. 16, 2. *Ad portam mille a porta est, sed inde Salernum* = A kapuig s onnan S. újra ezer még — h. a kaputól a kapuig ezer, és innen S. hat ezer. — I. 20, 6. *Huius numeri cubum Pyth. vim habere lunaris circuli dixit* = Pyth. tan. szerint a hármas koczkaszám a holdpálya kifejezője — h. Pyth. tan. szer. ezen mennyiségtani köbreemelés a holdpályánál is szerepel. — Lejjebb: *et numerus ternio . . . tantundem efficiat in cubo* = a hármas számnak ugyanez a szerepe van 2 koczkában — h. a hármas szám ugyanezt az eredményt adja, ha köbre emeljük. — I. 22, 5. *In convivio legi nec omnia debent et ea potissimum, quae simul sint βιωφελῆ, et delectent, potius ut id quoque videatur non defuisse magis, quam superfuisse* = Lakomák alkalmával nem kell mindent összehordani, hogy tápláló erejű és kívánatos étek legyenek, s azokról is inkább az látszik, hogy nem hogy szűk-en, sőt még túlbőségben vannak — h. L. a. n. k. m. ö., hanem főleg tápláló és ízletes ételeket oly módon, hogy meglegyen az a látszat is, hogy nemcsak hogy hiány nincs, hanem inkább nagy bőség. — U. i. 8. *te nobis etiam superfuturum* = hogy te még fölül is múltál bennünket — h. hogy te még fölül is akarsz bennünket mulni. — II. 22, 3. *Satis notum est, limites regionesque caeli quattuor: exortum, occasum, meridiem, septentriones* — Eléggé ismeretes, hogy négy fő-irány, vagyis négy napszak van: napkelte, napnyugta, dél és éjfél — h. . . . vagyis négy világtáj van: kelet, nyugat, dél, észak. — III. 10, 3. *Sed eos in sphaera . . . propter brevitatem non inesse* = hanem ezek az égbolton rövidségük miatt nincsenek benn — h. hanem ezek (körök) kicsinységük miatt nincsenek az égbolton. (A kör rövid v. hosszú nem lehet, hanem igenis kicsiny vagy nagy!) — IV. 13, 3. *Democriti liber, qui inscribitur περὶ λογῶν* — Dem.: Az összhangról cz. könyve szerint — h. Dem. A ragályos nyavalyákról szóló k. sz. (Ha a fordítók az említettem kritikai kiadást használják, e hiba nem esett volna meg! Rögtön atlátták volna ugyanis, hogy itt többféle lectio variansról van szó. Ha pedig Hertz a *περὶ λογῶν*-t törvényesíti, és ennek nyomán a fordítók adoptálják, a mint hogy adoptálták, akkor nem szabad többé összhanggal fordítani. — V. 6, 10. *bello Poenorum secundo* — a két pún háború alatt — h. a második pún h. a. — V. 19, 10. *neque mulier, quae in parentis potestate non est* = sem az apai hatalom alatt álló asszony — h. . . . hatalom alatt nem álló . . . — V. 11, 6. *quod non adest* = a melyet megváltoztatott — h. a mi nincs. — VI. 1, 10. *perendie* = holnap — h. holnapután. — VI. 3, 37. *ecqua tandem lex est tam acerba, quae dicat* = úgy-e végre

is egy szigorú törvényünk ezt mondja? — h. van-e végre is olyan szigorú t., a mely ezt mondja? — VI. 9, 5. *gallina* = kakas — h. tyúk. — VI. 18, 9. *commenticio consilio* — közös elhatározással — h. koholt szándékkal. U. i. *fraudulenta calliditas* = rosszaság — h. csalárd ravaszság. — X. 15, 24. *in quo bustum est* = a hol víz van — h. a hol sár van. — U. i. *alias seorsum aiunt observitare* — fordításuknak csak akkor lesz értelme, ha a ,miket' elé ,de vannak mások is' szavakat közbetoldjuk. — 30. *Ad Argeos* — Argeibe — h. Argeiünnepségre. — X. 22, 24. *cum sensus tamen intellegentiaequae communis fide et cum quadam indissimulabili veritate disseruit* = a kinek helyes érzéke és az emberi tudásról ismerete van — h. a ki a közfölfogásnak tudatában van és leplezetlen őszinteséggel beszél. — X. 26, 3. *Transgressos omnes recipit mons praeceptus a Lusitanis* = Az átkelésben valamennyit akadályozta a lusitanoktól előbb elfoglalt hegy — h. miután valamennyien átkeltek, a l. tól már előbb elfoglalt hegyre bukkantak. — X. 26, 10. *Earum aliae paululum progressae nimio simul et incerto onere, cum paror corpora agitaverat, deprimebantur* = néhány ezek közül, mivel kellesténél előbb haladtak és a mellett legénységük nem volt megbízható, mikor a félelem a legénységet nyugtalanította, tönkrement — h. Ezek közül néhány (hajó), a melyek valamelyest előbbre haladtak, a rendkívül nagy és bizonytalan teher következtében a hajószemélyzet gyötrelmes félelme között elsüllyedt. — XI. 3, 1. *Quando ab arbitriis negotiisque otium est* = ha hivatalos és napi foglalkozásomtól megpihenek — h. ha hivatalos bírói f. (itt az arbitrium szónak fordítása fontos, mert életrajzi adat!) — XI. 8, 4. *quam culpa vacare* — hogy ezt az elnézést kikerüld — h. hogy magát ezt a hibát kikerüld. — XI. 11, 2. *ipse non fallit* = nem csalódik — h. nem csal. — XI. 13, 5. *aves nostrae cadentis aptae orationis modis eblanditae* = füleink a meglehetősen csillogó előadás hangzatosságától elcsábítva — h. fülünk a gördülékeny előadás (úgy látszik, hogy a fordítók cadentis-re gondoltak!). — XI. 15, 8. *spiritu multo* = sok átalakulás — h. sok lélekzetvétel. — XII. 2, 11. *Quidam sunt tam magni sensus Q. Ennii* = némelyek anyira magasztalják E.-t — h. E.-nek néhány gondolata oly nagy-szerű. — XII. 5, 2. és 15. *relictis vehiculis* = ott hagyva a hajót — h. ott hagyva a kocsit (csak egy pillantást kell vetnünk a térképre annak átlátására, hogy itt az utazás csak kocsin történhetett!). U. i. 7. *honestum . . . turpe* = tiszteletre méltó . . . rút — h. erkölcsös — erkölestelen (ismeretes fogalmak ezek a stoikusoknál!). — XIII. 22. 1. *in mores atque litteras spectatus* = magaviselet és tekintélye miatt — h. jelleme és tudománya m. — XIII. 24, 2. *ad sustinendam inopiam* = a megelégedettség fenntartására — h. a nélkülözés elviselésére. — XIII. 26, 4. A lectio variansok egybevetése után czélszerűbb és helyesebb

lett volna a latinban is a következő olvasás elfogadása: *item qui scribit mei studiosus, per e et i scribat; at cum mi . . ., tum per i unum scribendum est, non per e* — továbbá, a ki azt írja, hogy *mei studiosus*, e-vel és i-vel írja; de hogyha (a tulajdonító esetben) *mi-t* mondunk, akkor i-vel kell írunk, nem pedig e-vel. A fordítóktól adoptált *lectio v.* szerint a fordítás a köv.: mikor pl. azt mondjuk *mei studiosus*, i-vel, nem pedig e-vel írjuk; de ha tulajdonító esetben írjuk, e-vel kell írni (Hertz kritikái kiadásában *per e et i scribendum est* olvasható — tehát h. e- és i-vel kell írni). *Illustratio* kedvéért a fordítók zárójelbe teszik (mihe vagy talán mihei?). — XIV. 2, 8. *tabularum obsignatione* = számodási könyvvel — h. az adósságlevél pecsétjével. — XIV. 7, 7. *non omnes aedes sacras templa esse ac ne aedem quidem Vestae templum esse* = hogy nem minden templom van felszentelve, s Vesta temploma sem szentély — h. nem minden szentély templom, s V. szentélye sem templom. — XV. 2, 3. *hebdomadibus lunae* = a hó első napjain — h. a holdhónap heted napjain. — XV. 7. cím. *Observatum est in senibus* = öreg emberek megfigyelték — h. öreg embereknél megf. — XV. 9, 5. *postridie signis conlatis, aequo fronte, peditatu equitibusque atque alis cum hostium legionibus pugnavimus* = másnap az ellenség gyalogságával és lovasságával egyenes arcvonalban összecsapva, oldalsapataival csatát vívtunk — h. másnap az ellenséges haddal egyenes arcvonalban gyalogságunk, lovasságunk és szárnycsapataink csatát vívtak. — XV. 24, cím *de comicis Latinis* = a l. vígjátékról — h. a l. vígjátékírókról. — XVI. 4, 1. *bellum fecere deliqueruntque* = háborút kezdtek és viseltek is ellene — h. igazságtalan háborút kezdtek. — XVI. 6, 3. *de aestu maris* = tenger fáradalmai — h. hullámai. — XVI. 7, 5. *equid praecurris Calidonium?* = hova sietsz, te kályhafütőnő? Ha ezt a *lectio v.-t* fogadták el, akkor a helyes fordítás csak így szólhat: miért sietsz Calidonia elől (a fütőnő elől)? — XVI. 10, 1. *in consessu complurium* = közmegegyezéssel — h. többek társaságában. — XVII. 2, 15. *ac ne id quidem est, quod figura dici solet* = de nem is igen fordul elő a közönséges beszédben — h. de nem is különleges kifejezés mód (alakzat). — XVII. 11, 1. *in vesicam* = vesébe — h. hólyagba. U. i. 4. *per quam spiritus recipiatur* = minthogy ez a levegőt visszatartaná — h. a melyben a légáram váltakozva ki-bejár. — XVII. 21, 1. *ante secundum bellum Carthaginiensium* = a carth. háborúja előtt — h. a 2-ik pún h. e. — XVIII. 2, 6. *decreti perperam invulgati* = közönséges értelemben vett — h. rosszul értelmezett. — XVIII. 7, cím *Quem in modum tractaverit F. intempestivum quendam . . . quarentem?* = hogyan viselte magát F., midőn vkitől alkalmatlan időben kérdezősködött? — h. hogyan búnt el F. egy alkalmatlankodó

emberrel, a ki kérdezősködött. — XX. 6, 3. *neque nostro neque maiorum nostrorum immerito nobis id continget* = ez a vád sem magunk, sem elődeink hibáján kívül nem ér bennünket — h. ezt méltán tartatom a magam és elődeim érdemének. Hasonló fogatkozásokot jegyeztem ki: I 3, 27. és 29., 6, 3., 9, 9., 12, 9. és 14., 20, 5., IV. 9, 9., 16, 13., X. 3, 17., XI. 15, 8., 18, 6., XIII. 1, 1. XIV. 1, 31., XV. 13, 3., és 20, 7., XVII. 5, 1., és 11, 4., XIX. 5, 9., XX. 1, 34.

Szeretném, ha ezzel be is befejezhetném megjegyzéseimet. Mint-hogy azonban az Akadémia ægise alatt megjelent fordításról van szó, nem tehetem, hogy a pontatlanságok hosszú sorában legalább a főb-
bekre ne mutassak rá.

Præf. *λειμώνας* = szőnyeg — h. bercek; *ἐγγειρίδια, παραξι-
φίδας* = tőr — h. kézikönyvecskek, írotáblácskák (II. köt. 452. l. pugillaria-t lám ők is írotáblával adják vissza); *διδασκαλικὰ* = tudni-
valók — h. kézikönyv. I. 2, 4. *virtutum origines* = különféle erénye-
ket — h. az erény keletkezését. — I. 4, 8. *conciunitates sententiae* =
a gondolat kerekdedsége — h. a gondolat összejátszása; I. 11, 5. *ὄπερ
φιλεῖ τὰ μέγιστα στρατόπεδα ἐν ταῖς προσόδοις ποιεῖν* = a mi a leg-
jobb támadási mód az ellenféllel szemben — h. ez tehát a hatalmas
hadseregeknek hadi taktikája ütközetek alkalmával. — II. 2, 7. *abs-
que praeiudicio* = minden veszedelem nélkül — h. minden mellék-
tekintet nélkül. — II. 28, 2. *castissimi* = igen kegyes — h. isten-
félő. — XII. II, 4. *vel ingenio vel disciplina* = gondolkozásuk vagy
érzületüknél fogva — h. jellemük s fegyelmezettségüknél f. — XIII.
25, 11. államokat, h. városokat (Siciliában vagyunk!). — XIV. 2, 18.
qui iudices acres atque celeres videntur = keményeknek és gyorsak-
nak látszó bírák — h. szenvedélyes és heves bírák. — u. i. 19. *sedat-
iores* = komolyan — h. higgadtan. — XX. 10, 8. *in iure* =
jogosan — h. a törvényes forum előtt. Itt ugyanis törvényszéki kife-
jezésről van szó (si qui in iure manum conserunt). A római törvény-
kezésben pedig az «in iure» jelenti a pör megindítására rendelt első
forumot; a rendszeres, szigorú formulához kötött törvényszéki főtár-
gyalás pedig in iudicio néven ismeretes.

Külön kategóriába sorolhatók azok a kifejezések, sőt mondatok,
a melyeknek a magyar fordításban egészen nyomuk veszett:

Præf. 23. *omnia subsiciva et subsecundaria tempora* — mindazt
a fölös és mellékes időt. Præf. 25. *capita rerum, quae cuique com-
mentario insunt, exposuimus hic universa, ut iam statim declaratur,
quid quo in libro quaeri inveniri que possit* — Az egyes könyvekben
tárgyalt kérdések czímeit itt adtuk összeségükben, hogy már most nyil-
vánvaló legyen, hogy minden egyes könyvben mit lehet keresni és
találni. — I. 4, 3. *de quibus iudicium ab eo factum* — a bonczoló-

kése alá került. U. i. *debita solutare* kifejezésben *solutave*, vagy vissza-fizetett'. — I. 13, 3. *poena indeprecabilis* = ki nem közsörülhető büntetés. — I. 17, cím *in quadam satura*. — II. 2, 13. *quod pater erat*. — II. 17, 5. *profestum*. — II. 23, 18. *gemitum et ploratum audit puellae in puerperio enitentis* = meghallja a vajudó leány síró jajgatásait. — 26, 11. *plus viridis, in aliis* = inkább a zöld, másoknál. — III. 1, 12. *atque in sese colendo non aequae esse parcum* = és önnön művelésében ne legyen szükmarkú. — III. 2, 3. *is ei dies natalis sit* — III. 3, 15. *quibus multos ante laeserat* = és sok embert azelőtt vérgisértő. — 7, 19. *inter mortuos*. — 9, 2. *qui Diomedis Thracis fuissent* = (lófajta), a mely a thrák D.-é volt. — 11. 5. *quod unoculus fuit* = hogy egyszemű volt. — 13, cím *destitit a Platone* = elpártolt Platótól. — IV. 3, 2. *quia liberi ex ea corporis vitio non gignerentur*. — 11, 9. *causam erroris* = megtévesztő okot. — V. 8, 2. *virga brevis* = rövidke bot. — 14, 24. *in eadem specu*. — VI. 19, 5. *ut eum a collegae vi prohibeamus* = hogy oltalmazzuk meg őt egyik társunk erőszakoskodásától. — VII. 2, 12. *Ἄπο καὶ ὑπὸ τῶν Πυθαγορείων εἰρηται* = A pyth. is azért nyilatkoznak ekként. U. i. 13. *nocentes*. — 7, 6. *Romulum regem, ut quidam autem alii*. — IX. 1, 5. *si in prona iacias* = a lefelé dobásnál. — X. 3, 5. *pro legato*. — 4, 4. *ac spiritum atque animam*. — 12, 1. *intoleranda auribus* = hihetetlen dolgokat. — 23, 4. *multitatur, si vinum bibit; si cum alieno viro probri quid fecit, condemnatur* = ha bort ivott, fenyítse meg, ha mással vétkezett, ítéljen felette. — XI. 1, 2. *boves*. — 18, 5. *mitioribus*. — XII. 5, 7. *simul atque editus in lucem foret* = mihelyt a világra születik. U. i. *honestatis utilitatisque verae contemplatio* = az erkölcsösség és a valódi haszon a mérlegre kerül. — XII. 13, cím *an utrumque* = vagy mindkettőt. — XIII. 2, 1. *tragicis poëtis*. — 5, 11. *e Lesbo*. — 31. 1. *sedens*. — XIV. 2, 26. *si non melior Gellius est Taurio*. — 4, 4. *τὸ ἀδιάρητος εἶναι*. — XV. 2, 4. *sobrius*. — XVI. 3, 8. *διὰ τοῦτο οὐ περιώσιν* = azért nem éheznek. — 19, 15. *naritae, haut quaquam dubitantes, quin perisset, cursum, quem facere coeperant, tenuerunt*. — 16. *Laconicam*. — 8, 14. *quoniam contraria ea dicuntur, quae simul vera esse non queunt* = egymást kizáró fogalmaknak ugyanis azokat nevezük, a melyek egyszerre igazak nem lehetnek. — XVII. 1, 8. *quali forma nasceretur* = hogy minő külsővel születik. — 2, cím 'Évkönyvei' után, 'elsejének' teendő. — 2. 13. *qui ἐφόδιον a sumptu riae ad aliarum quoque rerum apparatus traducunt* = kik az é.-nak útravaló jelentését más dolgokra való készület értelmében is használják. — 8, 5. *inanem*. — 11, cím *opinionem Platonis*. — 13, 2. *interrogantes*. — XVIII. 2, 2. *qui in Graeciam veneramus*. — 6, 7. *neque matrem familias, nisi quae saepius*. — 12, 8. *de lingua Latina*. —

XIX. 7, 5. *non foederifragos*. — 8, 1. *visendi gratia*. — XX. 8, 4. *muribus*.

A stílus ellen is vannak észrevételeim. Előre kell azonban bocsátanom, hogy általában nyelvük magyaros zamatát, gördülékenységet szívvel-lélekkel aláírom, elismerem. Csak azt nem tudom fejembe venni, hogyan lopódzhattak bele ilyféle különlegességek: dicsbeszéd; horderő; szenttelen; kinézés, külső kinézés (külsőjük helyett számtalanszor); kifejezés előjön; felkerül (szóba kerül); a kik kincsenek (mivel kincsöknek); szülők szíveinek; bírvágy (telhetetlenség); legtudvágyóbbakat; röperő; semmi másért nem lép fel úgy egyik, mint a másik (. . . sem az egyik, sem a másik); Laberius az Avernus tóban a szerelmes asszonyt . . . amorabunda-nak mondja (Az Avernus tó cz. munkában . . . ; mi és mennyi különbség van (mi különbség van)); előjog (kiváltság); per viatorem — küldöncz (hajdu); előszeretet; támpontokat (gyámolítást); túlélend; kifejezés elferdült (elkorcsosodott); búvkör; láttani (fénytani); hatály (érvényesség); példánykép (példakép).

Továbbá mily szépen lehetett volna a magyarban értékesíteni az ilyféle *ἐν διὰ διῶν* kifejezéseket: senio ac tædio-fáradtságtól és unalomtól (vénytő unalom); nagy és heves — nagyon heves; ereje és természete — természetes ereje; természete és tulajdonsága — természetes tul.; költekezés és életmód — költekező életm.; közbevágott és csodálkozott — csodálkozva közbevágott; kedvence és barátja — kedves barátja.

A helyesírás bántó következetlenségeire nem terjeszkedem ki, föl kell azonban említenem, hogy a latin szövegből roppant sok sajtóhibát jegyeztem ki. Már pedig kétségtelen, hogy a latin szövegnek költséges lenyomatása csak akkor van helyén, ha javítása kellő gondal és lelkiismeretességgel történik, különben mégis csak külföldi szövegekhez kell folyamodnunk.

Ime, ezekben rajzoltam a magyar dolmányban megjelent «Attikai éjszakák»-at, ezt a becses és értékes mindenes gyűjteményt (nem pedig irodalomtörténeti jegyzetgyűjteményt, a minek a fordítók a 7. lapon megteszik). Becses és értékes két szempontból. Először, mert az ókori életnek majdnem minden terére elkalauzol bennünket rövid, mozaikszerű fejezeteiben. Másodsor, mert igen sok olyan adatot őrizett meg az utókor számára, a melyeket sehol máshol meg nem találhatunk. Ha pedig a mondottakhoz még hozzáfűzzük az «Attikai éjszakák» szerzőjének művéből megrajzolható nemes jellemét: szerénységét, szelid lelkületét, becsületességét, munkaszeretét, a tudományok és művészetek iránt tanúsított rajongó lelkesedését, atyai odaadó gondosságát gyermekei iránt: azt hiszem, hogy mindent elmondottunk, a mit ily szűkebb keretben el lehet mondani. Csak az a kár, hogy

ezt az érdekes munkát magyar köntösében olyan sok fogratkozás ékteleníti.

(Pannonhalma.)

BÁN JÁNOS.

Alexander Bernát: Shaksperc. Budapest, Lampel R. könyvkereskedése. (Magyar Könyvtár, 400. sz.) 1904. 58 l. Ára 30 f.

Shakespeareről már óriási sokat gondolkodott és írt az utókor. A Shakespeare-irodalom nagy rengetegében, a mint e sorok írója néhány esztendeje nagy vonásokban bemutatta, nem csekély erdőrésztlet a magyar Shakespeare-irodalom sem s mégis azt mondhatjuk, hogy egy új magyar könyvvel több a nagy drámaíróról — nem sok és nem fölösleges; még inkább, természetesen, ha az a könyv jeles alkotás s esetleg olyan szerző munkája, kinek évtizedek óta folytatott Shakespeare-tanulmányai s különben is éles kritikai elméje és fejlett izlése előre is a könyv jeles kvalitásaival biztatnak. Ezuttal Alexander művecskéjében ilyen értékű tanulmánnyal gyarapodott a magyar Shakespeare-litteratura.

Valóban Greguss Ágost óta Alexander a legjelesebb magyar Shakespeare-kutató s Gregussnak — sajnos — befejezetlenül maradt könyve, a *Shaksperc pályája* után ez a kis tetszetős füzet — úgy vélem — a legjobb dolog, a mit e tárgyról magyarul írtak. A mit Greguss szélesebb alapon kezdett, azt Alexander megoldotta dióhéjba foglalva: mindenről szól, a mi e tárgy körébe tartozik, s a Shakespearere vonatkozó philologiai kutatás eredményeit népszerűvé teszi a magyar közönség előtt.

Szerencsés gondolat a világirodalom nagyjait rövid tanulmányokban egyenkint bemutatni a mindinkább elterjedő népszerű Magyar Könyvtárbeli füzetek során (jegyezzük meg különben, hogy a Magyar Könyvtár ebben is követi nagy elterjedésű német mintájának, az Universal-Bibliotheknak példáját). E gondolatnak Radó Antal *Dante*-ja után ez a füzet már második szülötte. Szerencse és méltó dolog, hogy e gondolatot Shakespearere nézve a legavatottabb író valósítja meg.

A cél, melyet e vállalatban megjelenő hasonló tanulmányok tűznek a szerző elé, azonban természetesen bizonyos rövideiséget, mondjuk művésziiesen tömör előadást is követel, s ez csak olyan írótól várható, a ki teljesen ura az anyagnak. Hogy valaki ilyen arányú s hasonló célú Shakespeare-tanulmányt sikeresen megírhatson, ahhoz számos év előző munkája kellett. Goethe híres szálló igéje: «In der Beschränkung zeigt sich der Meister» ismét igaznak bizonyult. Shakespeareről 58 lapon okosan írni nehezebb, mint köteteken át áradozni róla.

Alexandernek szóban lévő, hat fejezetre oszló kis monographiája, mely Shakespeare értékelésére vonatkozó bevezetésében szinte költőivé, az eddigi Shakespeare-irodalom megítélésében pedig túlságosan szerénynyé válik, fejtegetései során nem egy helyen a philológiára nézve is érdekes tanulságokat tartalmaz s nem egy philologiai vonatkozást vagy eredményt, eljárást vagy módszert jellemző módon használ föl. Rövidsége mellett is sok problémáját megmagyarázza a Shakespeare-kutatásnak, új eszméket ad vagy legalább is új szempontból néz egyet-mást. Különösen philologiai érdekű pl. az I. fejezet, hol a Shakespeare-re vonatkozó adatok szegénységének iparkodik sokoldalú magyarázatát adni. Általában az egész munkán végig mutatkozik az a bizonyos negatív formája a philologiai pontosságnak, melylyel a philologiai módon kimutatható, rendszeres kutatás által kideríthető levéltári adatok hiányát sokszor hangsúlyozza. Hasonló módon nem röstelli bevallani a philologiailag teljesen megoldhatatlan föladatokat is, pl. mikor Shakespeare szonettjeinek a költő életrajza számára való értékesíthetlenségét lojálisan bevallja. Másrészt a legjobb források alapján philologiai értékű okoskodásokat is vegyít e népszerű munkába, pl. mikor a Robert Greene Shakespeare-elleni támadásából levonható conjecturák magyarázatát adja (17. l.).

Általában Alexandernek kellemes olvasmányul szolgáló s mégis valóban tudós kis könyvében ritkán esik meg az a különben igen népszerű és modern vétség a philologiai pontosság ellen, hogy az «adatok» hiányát folyton emlegetve, e negatív körülményből — kissé szabadon psychologisálva — mégis positiv eredményeket vonjon le. Néha azonban szerzőnket is környékezi egy egy pillanatra ez az eljárás. Így állapítja meg pl. igen tetszetősen, csakhogy mégis adatok híjján, «ködös homályból föltűnő regényes történet jelenése» gyanánt Shakespeare saját szerelmi regényének valószínűségét.

Mindamellet Alexander izlése s erős logikája megóvja a merészebb hozzávetésektől. A Shakespeare-tudomány körében gombamódra termett sejtések, conjecturák, hypothesisek közt nagyon selejtezve járkel, mindezeknek csak legjava, legjózanabbja van említve művében. Okos philologiai mérséklet vezérli ebben. Mindamellet iparkodik a legfontosabb problémákat is érinteni, így a költő drámáinak chronologiai sorrendjére vonatkozó föladatot is, melylyel annyi, mondjuk inkább, minden valamirevaló Shakespeareologus foglalkozott már. Izelítőt is ad a Shakespeare-kritika egyes részleteinek methodikus eljárásából, pl. mikor a Shakespeare-chronologia megállapításának módszereit ismerteti. Ugyanennél a részletnél komolyabb philologiai értékelést igénylő, sőt kritikát érdemlő önálló véleményt is találunk a könyvecskében ott, a hol a főbeosztásra nézve valamennyi összeállí-

tástól (Dowden, Lee, Ten Brink, Brandl, Brandes) eltérő chronologiai táblázatba foglalja Shakespeare drámáit. Ennek a táblázatnak megállapítása, a mily röviden végez e tárggyal, annyira lényeges, sarkalatos pontja Alexander könyvecskéjének. Hogy valaki e csekélységnek látszó chronologiai sorrendet önállóan összeállíthassa, épen ahhoz kell mélyreható vizsgálódás és Shakespeare teljes ismerete; ilyen módon van azonban igazi értéke a kis könyv VI. fejezetének, melyben szerzőnk Shakespeare lelki életét, költői fejlődését, darabjainak értékét fejtegeti, elmésen építve föl fejtegetését a maga alkotta vagy módosította Shakespeare-chronológiára. Ennek a chronologianak s a ráépített fejtegetésnek a kritikáját maga szerzőnk adja meg azzal a megjegyzésével, hogy a hypothesisek csak akkor jók, ha értelmes következtetéseket lehet rájuk építeni. Alexander következtetései nemcsak értelmesek, hanem szépek és tetszetősek is, épen úgy, mint az az összefoglalás, melylyel könyve V. fejezetében Shakespeare egész pályája conceptiójának lélektani magyarázatát adja.

Mindezek mellett elég érdekes e könyvecske még abból a szempontból is, hogy itt-ott elszórva sok gondolatébresztő megjegyzést találunk benne az irodalomtörténet tudományos módszereire nézve, a nélkül, hogy tulajdonképeni tárgyától eltérne vagy zavarólag hatna velük. A tárgyhoz tartozóknak látjuk e megjegyzéseket, melyeket szépen elvegyít Shakespeare-re vonatkozó tudása olvasztó tégelyében.

A módszerekre vonatkozó egyik-másik mondása merész ugyan. pl. az, a melylyel a philologiai módszert tagadja, mondván, hogy ily óriási embereknél, mint Shakespeare, az életrajz szinte mellékes, mert a külső körülmények is mellékesek; annál becsesebb azonban, mikor Shakespeare fejlődése rajzának bevezetésében appreciálja az irodalomtörténetben nyilvánuló fejlődéstörténeti és történelom-lélektani módszert (a milieu-elméletet) s bemutatja alkalmazását is, ennek a módszernek segítségével magyarázván Shakespeare drámái művészetének értékét. Érdekes az a pædagogico-philologiai megjegyzés is, melylyel Shakespeare latin nyelvi tudásáról szólván, az akkori latin tanításról mond egy ötletben kritikát. Végül a könyvecske gondolatkeltő részleteihez tartozik az is, hol a kritikus s az olvasó kapcsolatának s a kritika föladatának elmés fejtegetését olvashatjuk (35. l.). Ebben az értelemben veti föl ő maga is a kritika jogát a Shakespeare műveinek maga alkotta sajátos értelmezésével szemben is (57. l.).

Tegyük hozzá mindehhez, hogy a kis munka előadása világos, stílusa lendületes, helyenkint igazán kedves is, akkor röviden elmondtuk benyomásainkat e valóban élvezetes olvasmányról, a Magyar Könyvtár legértékesebb füzeteinek egyikéről.

E sorok írója, ki távolabbi czállal összegyűjtván a magyar

Shakespeare-irodalom teljes bibliographiáját, nagyjából tartalmilag is ismeri az e tárgykörbe eső összes magyar tanulmányokat, örömmel üdvözli e kis könyvet, a legutolsót — last, but not least — mondjuk inkább a legújabbat a Shakespeare-ről szólók közt, mint egyikét a legjobbaknak.

Szerzőnk szavaival élve: «Shakespeare valóban nagyobbá tesz mindenkit, ki odaadó szeretettel közeledik hozzá.»

(Budapest.)

GYULAI ÁGOST.

Maksimilijan Vrhovac (1752—1827) napisao Dr. Velimir Deželić.
U Zagrebu 1904. 8-r. 217 l.

A ki ismeri a horvát irodalomtörténetírás fejlődését az utolsó félszázadban, tudja, hogy drávántúli testvéreink — nem tudom, kinek a példáját követve, mert hisz tudvalevőleg nem állanak egyedül ebben a tekintetben — a dolgot hátulról kezdték: mindjárt teljes és rendszeres (!) irodalomtörténetet igyekeztek összeállítani. Hogy ez mennyire gyarló eredménynyel járt, azt világosan bizonyítja Kukuljević J. ez irányú működése, vagy a Kukuljević eredményeinek fölhasználásával készült, most úgyszólván egyik legtekintélyesebb irodalomtörténet, a Šurmin-féle «Povjest književnosti hrvatske i srpske» (1898.), mely bizony még a szerényebb követeléseknek sem felel meg. Épen ezért nagyfontosságú Deželić műve, mert ő nem követve az eddigi helytelen irányt, egyes kérdéseknek tüzetes földolgozásával kívánja előmozdítani és minél eredményesebbé tenni azoknak a munkáját, kik majd egy igazán rendszeres irodalomtörténet írására vállalkoznak. E munkájában Vrhovac Miksa életével kapcsolatban egy kerek művelődéstörténeti képet rajzol abból a mozgalmas korból, melyben a magyarok és horvátok a nyelv kérdése miatt mindinkább kezdtek egymástól elhidegülni, míg végre oly nagyfokú ellenségeskedéssé fejlődött, hogy bizony még ma is meglehetősen ironice hangzik, ha egymásról, mint testvérekről (braća) emlékeznek meg. Ennek a mozgalomnak alapját Vrhovac működése vetette meg és némi joggal az ő fölléptével lehetne számítani a horvát irodalomban a megújulás (preporod) kezdetét. Ránk magyarokra nézve annyiban érdekes és fontos Vrhovac élete és működése, mert ebből is az az igazság tűnik ki, a mit magukban még a nemzetiségi túlzók sem mernek kétségbe vonni, hogy hazánkban már a XIII. század óta a magyar faj kezébe van letéve a vezető szerep nemcsak politikai, hanem kulturális téren is: a nemzetiségek jóformán csak czammogtak utánunk.

Vrhovac 1786-ban a pesti központi szeminarium rektora volt, és így alkalma nyílt megfigyelni a magyar nemzeti életnek és irodalom-

nak megújhdását. Nem volt tétlen figyelő: a kiváló férfainkkal való érintkezés közben nemcsak magát a megújhdás eszméjét értetette meg, hanem eltanulta a módot is, a mint az megvalósítható. Erről későbbi működése, 1788-tól kezdve a zágrábi püspöki széken, világosan tanuskodik. Nem akarok itt arról a sok és sokféle tevékenységről szólni, melyet mint püspök, diplomata, 1809-ben az insurrectio szervezésére locumtenens banalis, hadvezér, igen sokféle vállalat szervezésében résztvevő vállalkozó, számos kulturális intézmény alapítója stb. kifejtett, bennünket inkább érdekel az a mi szempontunkból sajnálatos munkássága, a melylyel Horvátországban a magyar nyelv rovására a horvát nyelvnek és irodalomnak megújhdását anyagilag és erkölcsileg előmozdította. Mindenekelőtt hatalmas ellenállást fejt ki a magyar származású bánual, Balassa Ferenczcel szemben, majd az 1790-iki országgyűlésen, midőn már nagyszámú hívet szerzett a «Pannoniai féniksz» szerzőjének, Decsy Sámuelnek, eszméje, hogy a magyar nyelvet kell hivatalos nyelvvé tenni a szent korona országaiban: Vrhovac főlemeli szavát ellene és horvátjainak élén kiviszi, hogy megmarad a latin nyelv, de magyar semmi esetre sem lesz; erősen küzdött a magyaroknak Horvátország vallási ügyeibe való beavatkozás ellen is, eszméinek terjesztésére könyvnyomdat állít föl, az 1805. országgyűlésen pedig, midőn a magyarok újra megkísérelték, hogy az iskolákban és a hivatalokban Horvátországban is a magyar nyelv érvényesüljön, ismét Vrhovac az, ki tervöket meghírsítja, sőt nyíltan kimondja, hogy a horvátok is követni fogják a magyarok példáját és szintén a saját nyelvüket (lingua illyrica) fogják hivatalos nyelv gyanánt használni; de egyelőre nem fogadták el tervét a horvátok és továbbra is megmaradt a latin. Mikor biztosítva volt a horvát nyelv joga a magyarral szemben, hozzálátott annak műveléséhez. Mint károlyvárosi születésűnek, a štokavi dialectus volt az anyanyelve, de később a kajkav területen élve, csakhamar rájött, hogy szükséges volna egy egységes irodalmi nyelv szervezése. Összeköttetésbe lépett a kiváló szláv philologusokkal, Dobrovskyval és Kopitarral, egy egységes helyesírás létesítése végett, majd betetőzte ez irányú működését az 1813-ban papjaihoz írt körlevéllel, a melyben hivatkozva arra, hogy bár vannak szótáraik és más nyomatott műveik, mégis nem állítható, hogy a nyelv összes kince már össze volna gyűjtve, és mivel azt hiszi, hogy a nép között igen sok olyan szót találhatnának, a mely használható volna a philologusok által csináltak helyett, ezért írja: «Főlhívlak benneteket és kérlek, hogy a különös horvát és szlavon (kaj és što nyelvjárásbeli) szavakat, mindenféle közmondást és népdalt, a mit már összegyűjtöttetek és a mit majd gyűjteni fogtok, minél előbb küldjétek el nekem», majd hozzáteszi később: «... gyűjtsétek össze és lassan-

lassan küldjétek, legyen az akórmiféle népdal, ha horvát és szlapon, hozzáfűzve megjegyzést, melyből meg lehessen tudni, hol, ki és milyen alkalommal énekelte.* Majd még fölhívja őket a plébániákban lévő régi könyveknek beküldésére könyvtár alapítása végett. Tényleg néhány ezer kötettel gazdagította az egyetemi (akkor még akadémiai) könyvtárt és még nagyobb gondot fordított a püspöki könyvtárra. Gondolt tudós társaság alapítására, Dorotić-csal tárgyalásba bocsátkozik horvát újság kiadása végett, de e terveinek kivitele és más megkezdett munkájának tökéletesítése utódjára, Gaj-ra, maradt.

A cseh Prohaska D. az Archiv für slav. Phil. XXVII : 463. ismertette Deželić művét, azt hiszi, hogy helyes lett volna, ha a szerző V. és Strossmayer között von párhuzamot, vagy legalább is sokkal érthetőbb volna ilyen párhuzam fölállítás a előbbi kettő között, mint V. és Gaj Lajos között, mert szerinte «Vrhovac ist kein wirklicher Vorläufer Gaj's. Gaj knüpft ja gar nicht an ihn an — in keinem Punkte». Prohaska Gaj működésében minden áron cseh hatást akar megállapítani, valamint az egész illyrismust irodalmi tekintetben külső szláv-, különösen cseh hatásnak tulajdonítja. Pedig hát sem maga az *illyrismus eszméje* — irodalmi és nem politikai szempontból értem — nem cseh eredetű, nyoma megtalálható már a régi kajkav íróknál, pl. Magdalenic M.-nál, ki úgy igyekezett egységes irodalmi nyelvet létesíteni, hogy: «niti zavszima pravo hervaczki, niti zavszima slovinzki, nego sclavonico Croatice» akar írni a XVII. század második felében; az eszmének a megvalósítását célzó módok és eszközök megvitatasának helye pedig Pest volt, és így a közvetlen hatás bizonyára nem cseh, hanem magyar viszonyokból magyarázható, a mint majd egy külön dolgozatban pontról-pontra ki fogom mutatni. Vrhovac pesti tartózkodásakor ismerkedett meg a magyar irodalmi élet megújulásával, ilyen irányban működött Horvátországban, működését folytatta és pedig sokkal nagyobb méretben és eredménnyel Gaj Lajos, kinek működését — politikai szempontból — hatalmasan támogatották és munkája eredményét ki is használták később Bécsben.

Csak dicsérettel szólhatok Deželić művéről, ki igyekezett Vrhovac gazdag működését a legkülönbözőbb forrásokból összegyűjtött adatokból szép rendszerben ismertetni és igen szép eredményt ért el olyan téren, a melyen eddig a horvát philologusok igen keveset, mondhatnám semmit sem tettek. Munkájának egyik pontja (a IV.), a melyben Vrhovacnak a Martinovics-féle összeesküvéshez való viszonyát tárgyalja, kissé hiányos. Egyszerűen tárgyalja a kihallgatás lefolyását és Vrhovac védekezését és ezzel be is fejezi a fejezetet: kétségben hagyva az olvasót, hogy most már mi az igazság, bele volt-e avatva Vrhovac az összeesküvésbe, vagy igazat adjunk neki, midőn a vád

ellen védekeznek? Rám az egész azt a benyomást teszi, hogy Vrhovac előbbi életét tekintve nemcsak lehetséges, hanem valószínű, hogy igaza van Martinovicsnak és társainak, kik terhelőleg vallottak rá.¹⁾ De lett légyen akárhogy, szerzőnek mindenesetre meg kellett volna világosítani ezt a Vrhovac jellemét illetőleg annyira fontos kérdést és nem olyan egyszerűen átsiklani rajta.

(Zágráb.)

HAJNAL MÁRTON.

K Ü L F Ö L D I I R O D A L O M .

De Sanctis-Cipolla-Frati. Inventario dei codici superstiti greci e latini antichi della biblioteca nazionale di Torino. (Torino, Lœscher, 1904, Estratto dalla Rivista di Filologia e d'Istruzione classica diretta da Ettore Stampini 385—588. l.) 8-r. Ára 5.40 lira.

A strasburgi 1870-iki könyvtárégés óta, mondhatni, nagyobb kár nem érte a tudományos világot, mint a torinói nemzeti könyvtárnak az égése. E könyvtár jelentékeny része az 1904-ik év január 25-ről 26-ra virradó éjjel a lángok martaléka lett. Egész Olaszországban fölajdult a közvélemény a helyrehozhatatlan veszteség érzetén s mindenütt a világon, hol a történelmi ereklyék becsét méltatni tudják, osztoztak fájdalmán. Magyarország is átértette a veszteség jelentőségét, midőn közoktatásügyi minisztere Gyalui Farkast, a kolozsvári egyetemi könyvtár őrét, azonnal az égés színhelyére küldötte. Utóbbi az ottan tett tapasztalatokról a Magyar Könyvszemle múlt évi folyamában hűségesen beszámolt.

Maga a könyvtár egyike volt Olaszország legértékesebb könyvtárainak. A savoyai herczegek könyvgyűjteményeiből nőtte ki magát és pedig főképen az 1553—1580 közt uralkodó Emanuele Filiberto vásárlásai révén. A herczegi háznak e gyűjteményét II. Vittorio Amedeo 1720-ban közhasználatra engedte át, egyben az (1412-ben alapított, 1632-ben újjá szervezett, 1713-ban mostani épületét kapott) egyetem céljaira is. Akkor három teremben helyezték el, melyek csakhamar kicsinyeknek bizonyultak az egyre fölszaporodó könyvek számára. Sok előkelő piemonti alattvaló t. i. követte uralkodója pél-

¹⁾ A mi véleményünk szerint Martinovics romantikus szellemű és a valószínűségnek még látszatát is nélkülöző vallomásai, (l. Fraknoi, Martinovics és társainak összeesküvése, 290—298.) kétségtelenné teszik, hogy a püspök, bár szabadszellemű volt, távol állott az összeesküvéstől. Szerk.

dáját: így Giannone gróf, majd Carlo Alfieri di Sostegno márki, ki az Aldináknek egy igen értékes collectióját hagyta a könyvtárra. Jelentékeny mértékben gyarapodott Valperga di Caluso apát adománya következtében, ki egyebek közt körülbelül 600 héber codexet hagyott rája. De legbecesebb kincseire 1820-ban tett szert. Midőn t. i. a XIX. évszázad elején Felső-Olaszországban a francziák a vallási congregatiókat föloszlatták, a bobbioi könyvtár maradványait potomon kezdtek eladogatni. A még S. Columbanustól 612-ben alapított Bobbio-klasztrom könyvtára ugyan ez időtájt már sok kincsét elveszítette volt: 1606-ban Federigo Borromeo bíboros, a milanoi Ambrosiana alapítója vásárolt össze szép számmal kéziratokat, melyekből az Ambrosiana napjainkban még 71-et őriz, 1600-ban VIII. Kelemen, később utódja V. Pál szereztek meg értékes codexeket a Vaticana számára. Mindazáltal, midőn Balbo piemonti belügyminiszter felszólítására Peyron Amedeus apát, a torinoi könyvtár őre, elrándult Bobbióba, onnan 119 codex-szel megrakodva tért vissza, melyeket le is írt M. Tullii Ciceronis orationum in Scauro fragmenta című műve (Stuttgart-Tübinga 1824) előszavában De biblioteca Bobiensis címmel, majd 1890-ben Ottino, I codici bobbiesi nella bibl. nazionale di Torino című könyvében. Az egységes olasz királyság kormányai sem szüntek meg a könyvtárt gyarapítani; ez 1900-ban több mint 200,000 kötet nyomtatványból s körülbelül 4500 kéziratból állott.

Természetes, hogy a külföldi embert első sorban a könyvtár kézirati kincsei érdeklik. Görög és latin codexeit először Josephus Pasinus írta le Codices mss. bibliothecæ R. Taurinensis címmel (Torino 1749), a Valperga-Calusio-féle szerzeményeket Peyron, a libri Bobbianiakat, mint említettük, ugyancsak Peyron, illetőleg Ottino, kizárólag a Pasinus utáni korszakból szerzett görögöket C. O. Zuretti *Indice de' mss. greci Torinesi non contenuti nel catalogo del Pasini* címmel a *Studi Italiani di Filologia classica* IV. (1896.) évfolyamában a 201—223. l.-n.

E katalogusokból kitűnik, hogy a görög kéziratok száma 406 volt, melyek közt 32-nek a leírását olvassuk Zurettinál, a többiét Pasininál. Az összes latin kéziratoknak a száma 2475 volt; ezek közül 1184-nek a leírását találjuk Pasininál. Már most a tudományos világnak mielőbb érdekében állott megtudni, mit mentett meg a szerencsés véletlen kutatásai számára. A fáradságos munkának a czímül írt *Inventario* szerzői derekasan, s a mi ez esetben a fő, gyorsan is, eleget tettek olyformán, hogy *De Sanctis* a megmaradt görög kéziratokat, *Cipolla* és *Frati* a bobbioi latin kéziratokat, a codici dell' *abbazia di Staffarda*, a *Domenico della Rovere* bíboros codexeit s a különböző provenientiájú latin pergamenkéziratokat sorolják el, ugyan-

csak ők és De Sanctis végre a megmentett latin chartaceusokat. E leltárúkból látjuk csak át az egész nagy veszteséget, mely a class. philológiát érte: az elégett görög kéziratok száma 230, a latinoké több mint 1300. A bobbioi könyvekből csak 57-et sikerült a lángoktól elhódítani: a híres codex Theodosianus (a. II. 2), a Cicero-palimpsestus, mely Cicero különböző beszédeiből tartalmazott fragmentumokat (a. II. 2*), Cassiodorus codex tönkrement. De a mit a lángok nem pusztítottak el, azt — miként a brüsszeli könyvtárégésnél (1886. júl. 7. — a víz károsította meg, sokszor jelentékenyen. Magam is két kodex elpusztultát fájlam: az eléggé értékes, noha csak XVI. évszázadbéli C. VII. 1 jelzetű Oppianus-codexét, mely az Ambros. J 47 sup.-al tartozik össze, s melyből, sajnos, csak az I. ének 1—321. sorait vettem egybe, s a XII. évszázadbéli c. IV. 21 jelzetűt, melynek 231. foliuma versójáról Gregorius Nasianzenusnak *ἐκ τῶν ἐπιμέτρων αὐτοῦ* című költeményét másoltam le.

Az olasz kormány kevéssel a szerencsétlenség után 1.2 millió lirát szavaztatott meg a törvényhozással a könyvtár regenerálására. De minden nagy áldozat mellett helyrehozhatatlan a kár, melyet a tudományos világ szenvedett. Az óvó-intézkedések megkettőzése talán minden, a mi positiv haszon gyanánt a torinói könyvtárégés folytán bekövetkezett.

(Budapest.)

VÁRI REZSŐ.

Canfield, Dorothea Frances. Corneille and Racine in England. New-York, 1904. The Columbia University Press. 8-r. XI, 2, 295 l. Ára 1.50 dollár.

Az angol Restaurációval megindult francziá-ító mozgalom egyik eddigelé kellőkép nem méltányolt tényezője az a kised tábor, mely a két Corneille és Racine műveinek angolra fordításával tett az ügynek jelentékeny szolgálatokat s melyet *Dorothea Frances Canfield* igyekezett a jelen ismertetés tárgyát képező munkájával a feledés homályából kimenteni. Első sorban kimutatja, hogy a francia befolyás első nyomai I. Károly idejébe nyulnak vissza, a kinek neje francia hercegnő létere az angol trónon is szívesen hódolt hazája irodalmi törekvéseinek. Neki köszönhető, hogy 1637-ben megjelent az első még fogyatékos és itt-ott döcögős Corneille-fordítás: Rutter *Cidje*, még pedig, úgy látszik, kézirati másolat nyomán, minthogy megjelenési ideje az *editio princeps*-ével szinte egybeesik. Igazi jelentősége abban van, hogy Rutter fordítását, mint a természetos stílus és helyes oeconomiájú dráma példaképet állítja szembe a korabeli angol színmű túlkapásaival. Rutter fordítása többször színre került, úgy a forradalom előtt, mint a Restauratio első éveiben, sőt a Commonwealth

idején második kiadása is szükségessé vált. Külömben a puritán köztársaság korában még három Corneille-fordítás került ki az angol sajtó alól, az egyik Corneille Tamás *Berger extravagantja* valamely T. R. kezdőbetűk alá rejtőző ismeretlentől, a másik kettő a «nagy» Corneille *Polyeucteje* és *Horaceja*: Sir William Lower vaskos félreértésekben bővelkedő munkája.

Ez első szerény kísérletek után II. Károly uralkodása idején a francia drámafordítások valóságos lavínája szakadt az angol közönség nyakába. Corneille tolmácsai közül időrendben a legelső Mrs. Katherine Philips, a kinek *Pompeyjét* 1663 nyarán nagy tetszéssel adták elő a dublini színpadon s több kiadást is ért. Mrs. Philips fordításának az a legfőbb irodalomtörténeti jelentősége, hogy megelőzve Drydent, a ki csak 1664-ben, *The Rival Ladies* című tragicomédiája előszavában fejtette ki először ama nézetét, hogy a szomorújátékokban francia mintára rímes versalak használandó. «*blank vers*» helyett már is rímes «*heroic couplet*»-ekben van írva. Pompéén kívül Mrs. Philips lefordította még *Horace*-ot is (1667), de a halál megakadályozta őt abban, hogy ez utolsó művét befejezhesse. Az ötödik felvonással 1669-ben egészítette ki John Denham a töredékes alkotást. Mrs. Philips-szel egyidejűleg több londoni író ember együttesen dolgozott egy Pompéefordításon, mely 1664-ben látott napvilágot s az udvarnál is előadatott. Miként Mrs. Philips fordítása, ez is rímes versekben van fordítva, de akár szöveghűség, akár költőiség szempontjából jóval mögötte marad. Ugyancsak gyenge munka Lodowick Carrell *Heracliusa*, melyet először 1664 körül adtak elő. Csupán 1671-ben került a könyvpiaçzra, bár állítólag már 1665-ben készen állott Charles Cottonnak, Montaigne fordítójának *Horaceja*, mely szerzőnk állítása szerint valamennyi között a legsikerültebb. Ugyancsak II. Károly korába esik Pierre Corneille *Nicomèdejének* (1671) és *Menteurjének* (megjelent 1685-ben *The Mistaren Beauty* cím alatt, de állítólag már 1667-ben színpadra került) s öccse, Tamás, két vígjátékának (*L'amour à la mode* és *Le feint astrologue*), továbbá Racine két tragédiájának *Andromaquenak* és *Bérénicének* a fordítása. Ez utóbbiak közül az elsőt 1675-ben készítette John Crowne, a másodikat pedig Thomas Otway dolgozta át két évvel később kora bombasztikus modorában.

II. Károly halála után hosszú időre szinte szünetel Corneille és Racine fordítóinak tevékenysége; csupán Anna királynő utolsó éveiben éled föl ismét. Canfield e hosszú időközéből mindössze két fordítást tárgyal; az egyik William Popple londoni kereskedő kéziratban maradt *Cid*-fordítása 1691-ből, a másik Abel Boyer francia hugenotta *Achillese* 1700-ból, mely Racine *Iphigéniejét* adja meglehetősen szabad átdolgozásban.

Az Anna királynő korában készült fordításokat az jellemzi, hogy az angol nemzet szélesebb rétegeihez fordulnak, és ezért nem annyira fordítások, mint inkább átdolgozások, melyekben a hazai ízlés javára több kétes értékű változtatást is megengednek maguknak a szerzők. Így pl. e korszak első Racine-fordítása, Edmund Smith *Phaedra and Hippolitusa* (1706) — boldog házassággal végződik. Racine nemsokára határozottan divatos lett: alig tizenkét év alatt (1712—1724) nem kevesebb, mint kilencz fordítás, illetőleg átdolgozás látott napvilágot, melyek közül egyik-másik, mint pl. Ambrose Philips *The distressed Motherja* (*Andromaque*) számos újabb kiadást is ért s szinte a század végéig állandóan műsoron maradt. A korszak két legtevékenyebb színműfordítója Colley Cibber és John Ozell volt, amaz Corneille *Cidjét* (*The heroic Daughter*) és *Cinnaját* (*Cinna's Conspiracy*) fordította sok lendülettel, de Smithéhez hasonló szabadsággal, emez pedig különböző szerzőktől nem kevesebb, mint harminczhét színművet dolgozott át, köztük Racine két tragédiáját (*Alexandre* és *Britannicus*) és egy vígjátékát (*les Plaideurs*), továbbá Corneille *Cidjét*. Ez utóbbiról Canfield azt állítja, hogy nem egyéb, mint arczátlan plágium: egyszerű lenyomata Rutter munkájának; de állítását egyetlen idézettel sem támogatja. Szerzőnk egyáltalán fukarkodik az idézetekkel. Midőn pl. Charles Johnstont, *Iphigénie* fordítóját, védelmébe veszi az ollózás vádja ellen, melylyel kortársai sujtották, Johnson munkájából mindössze három sort vet össze Boyer fordításával, a mi ugyan édes-keves a kettő közötti viszony végleges tisztázására.

Ez az activ korszak 1730-ban Thomas Corneille *La Mort d'Achille* című drámájának Hatchett-féle átdolgozásával záródik be s azontúl kerek húsz évre keáll a teljes hallgatás. 1750-ben egyszerre csak megjelenik William Whitehead *The Roman Fatherja* (Corneille *Horace*) s óriási színpadi sikert arat. Ezzel megindul a Corneille- és Racine-fordítások harmadik korszaka, mely 1776-ban mindhárom szerző egy-egy művének hihetetlenül gyenge átdolgozásával ért véget. Ezen-túl a mi fordítás nagy időközökben még megjelent, irodalomtörténeti jelentőségre nem tarthat igényt.

Miként Canfield művének e rövid kivonata is mutatja, szerző csupán azon angol színművekre terjesztette ki vizsgálódását, melyek a két Corneille és Racine darabjainak többé-kevésbé szolgál fordításai és szabadabb átdolgozásai: azokra az eredetibb alkotásokra azonban, melyekre e franczia írók csak részleges hatással voltak, nem terjeszkedik ki s így hatásukról sem ad teljes képet; pedig mi épen ellenkezőleg azt hisszük, hogy valamely külföldi író hatásáról csakis úgy alkothatunk teljes és találó képet magunknak, ha nemcsak műveik

fordítását vesszük sorra, hanem azokat a többé-kevésbé mély nyomokat is fölkeressük, melyek az eredeti irodalmi termékekben föllelhetők.

(Budapest.)

GULYÁS PÁL.

Henry Victor: Les littératures de l'Inde Sanscrit-Pâli-Prâcrit.

Paris, 1904. 335 l.

India három nyelven írt óriási terjedelmű irodalmának történetét találjuk a jelen műben. Nem terjeszkedik ki minden íróra, ezt már a mű korlátolt tere sem engedné meg, és nem akar száraz névsorral szolgálni olvasójának. Igen helyesen csakis a jellemző művek részletesebb elemzésével igyekszik fogalmat nyújtani az egyes korszakok szellemi életének főbb jelenségeiről.

La masse en est énorme, mondja irodalomtörténetének előszavában; mais les oeuvres-types s'y comptent et celles-là seules appellent un examen quelque peu détaillé. Pour les autres il ressortira, je l'espère de l'index-final, que je n'en ai omis aucune qui méritât mention parmi celles qui rentraient dans mon cadre étroitement délimité. Az ind vallások és bölcsészeti iskolák ismertetésére különös gondot fordít Henry. Nincs irodalom, úgymond, mely annyira át volna hatva a vallásos eszméktől, mint az ind. A vallásos elem ott lépten-nyomon előtérbe nyomul. Nemcsak azért, mert India az, mely a legrégebb és legnagyobb terjedelmű vallásos költészetet őrizte meg számunkra, de világi irodalom ott a szó modern értelmében alig van. *Mais le terme même de «littérature profane» tel que nous l'entendons, n'a point de sens pour elle n'y trouve d'application que par voie de contraste.* (1. l.)

Nincsen olyan hindu könyv, mely valamelyik istenség védelmébe ne volna ajánlva. Minden szanszkrit vagy prâkrit színmű, még a legfrivolabb vígjáték is, rendszeren imával kezdődik és végződik. A klaszszikus apró költeményfüzérek, a milyenek nagy számmal vannak, hol a női szépség és az érzéki szerelem gyönyörei meglepő műgonddal kidolgozott színes képekben vannak lefestve, és sokszor egy az önmegtartóztatást és a világi élvezetekről való lemondást hirdető mély vallásos érzéstől áthatott fejezettel toldatnak meg. *Etrange pays!* — kiált föl a szerző, *où la morale ne se sépare point de la religion, et où l'érotisme fait partie de la morale!* (2. l.)

Mielőtt az ind irodalom legrégebb emlékei a védagyűjtemények ismertetéséhez fog, Agnival, a tűzistennel, kezdve a védakor mythológiájának sikerült rövid jellemzését adja. Védák — a véda szó ismert etymológiájának megfelelőleg — koruk tudományának valóságos versbe szedett encyclopædiái. Egész halmazát foglalják magukba a vallásos

filozófiai liturgiai többé-kevésbé földolgozott értekezéseknek. Oly sok minden van ott, hogy annak kikutatására alig lenne elég egy emberi élet *et au dépouillement desqueles une vie d'homme suffirait à peine*. Határozott véleményt a legrégebb Védagyűjteménynek, a sokat vitatott *Rigvédának* koráról nem kockáztat *Henry*. Szerinte nehéz elhinni, hogy a *Rigvéda* legrégebb énekei a Kr. e. 1000 vagy 1200 évnél újabb keletűek lennének. *Mais* — teszi hozzá nagyon óvatosan — *on ne dépassera jamais sur ce point intéressant les probabilité en partie subjectives*. (21. l.)

Külön fejezetet szentel a véda stílus ismertetésének, szól a vers-tanról és behatóan jellemzi a véda nyelv stílusbeli sajátosságait. (*Le Style Védique* 27—36. l.)

Mutatványokat is ad, a francia tudósok bevett szokása szerint, prózai fordításokban. Így a *Rigvéda* egyik legismertebb, számtalanszor idézett énekéből, *Rigvéda* I. 32., mely Indra isten harcát *Vritrával* írja le, közöl mutatványt: *Je vais célébrer les exploits d'Indra, les premiers qu'il a accomplis, armé du foudre: il a tué Ahi* stb. (31. l.)

Az ind kasztrendszer kifejlődésének és a törvénykönyvek korának szellemét másokkal ellenkezőleg igen rózsás világításban látja a francia indianista. Szerinte a könyörület a világi élvezetekről való lemondás és a rajongó vallásosság voltak annak a kornak a vezéreszméi. *Ce n'est point une race vulgaire* — így végzi értekezését a szerző — *celle qui a su se hausser à la conception d'un tel idéal*. (56. l.)

Egy egész fejezetet szánt *Manu* törvénykönyve ismertetésének. Igen szellemesen, jól kiválasztott példákkal igyekszik fogalmat adni a nyugoti olvasónak a leghíresebb indiai törvény-codex mibenlétéről. (*Les Lois de Manu* 57—61. l.)

Az egyes ind bölcsészeti rendszerek leírása után az V-ik fejezetben a buddhizmusra kerül a sor. Nem szabad, úgymond *Henry*, a buddhizmust úgy képzelnünk, mintha olyanforma ellentétben állott volna az uralkodó brahmanizmussal, mint például a római egyházzal a protestantizmus. Kezdetben a két vallás békésen megélt egymás mellett. Ha Buddha, a nagy vallásalapító, csak szóval is elismerte volna a Védák isteni tekintélyét, akkor tanítása az orthodox hitvallások és bölcsészeti felekezetek számát egygyel szaporította volna. Sohasem lett volna az esetben egy nyájnál több Indiában; igaz, hogy pásztor nélkül és igen laza összetartásban. (87. l.)

A buddhista költészet csaknem egészen gnomikus. Főremeke a *Dhammapada*, melyben találomra lapozgatva is gyönyörű szép mon-dásokra bukkanunk. A 423 versecskéje megannyi remeke a gnomikus költészetnek. Bátran lehet belőle idézni *sans crainte de déception pour le goût le plus sévère*. (91. l.)

Az eposzi költészet a könyv második részének legfőbb tárgya. A költeményóriások a *Mahábhárata* és *Ramajána* tartalmát jól áttekinthető módon, kimerítő részletességgel tárgyalja. Époly alaposan szól a lautos költészet és a színműírásról. A mese- és legendairásról beszélve hangsúlyozza: *Les Hindous sont en prose les premiers conteurs du monde. Ils ont une façon à eux de soutenir l'intérêt, d'insérer de courtes incises qui suspendent à la fois et piquent la curiosité.* (96. l.)

Bő név- és tartalomjegyzék zárja be a tartalmas könyvet, mely igen jó tájékoztatást nyújt India ósrégi, sok tekintetben rendkívül érdekes szellemi életét illetően.

(Budapest.)

KÉGL SÁNDOR.

N. Wecklein: Studien zur Ilias. Halle a. S. Niemeyer, 61 lap.

A homerosi kérdés a problémák problémája marad; Wolf óta a legjelesebb philologusok megpróbálkoztak e feladat megoldásával, de az még mindig megoldatlan, és nem is lesz egyhamar megoldható. Lassan-lassan azonban a legellentétebb nézetek között bizonyos közeledés érezhető és így a *kiegyeztető* nézetnek van ma legtöbb híve.

Wecklein is ezekhez tartozik és legújabb művében bebizonyítani iparkodik, hogy az *Ilias* azon részei, melyek nem az *Achilleis*hez tartoznak, régebbiek, mint az *Achilleis*.

Bizonyítékai a következők:

1. Vannak egyes alakzatok, melyek az *Ilias*ban (az *Achilleis*szel szemben) egyáltalán elő nem fordulnak: ilyen pl. az *emphasis*, a melyről Tryphon III. 199.-ben azt mondja: *ἔμφασις ἐστὶ λέξις δι' ὑπονοίας αὐξάνουσα τὸ δηλούμενον, «αὐτὰρ ὅτ' εἰς ἵππον κατεβαίνομεν. (λ 533) ἐν γὰρ τῷ κατεβαίνομεν δηλοῦται τὸ μέγεθος τοῦ ἵππου.* Ilyen *emphasis* pl. *Ilias* I. 3. «πολλὰς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Ἄϊδι προΐαφεν ἡρώων.

2. Aristoteles valamely költemény szellemi tartalmát, életnézetét, a belső indulatokat, a cselekvések és elhatározások indító okait a *διάνοια* szó alá foglalja. Így az *Achilleis*ben mutatkozó *dianoia* is sokkal fenségesebb és magasztosabb, sokkal több ethikai momentumot mutat, mint az *Ilias*. Azok a helyek, a melyekben a kifejezés ereje, a gondolatok fensége, az érzelem mélysége nyilvánul, az *Achilleis*hez tartoznak. Az *Achilleis* magasabb ethikai felfogása is mutatja tehát, hogy e költemény későbbi eredetű, mint az *Ilias*.

3. Achilleusról az *Ilias* többi énekeiben alig van szó, és a hol említetik is, az egybehangzó vélemények alapján interpolatio; e szerint, ha az újabb költészethez tartozó *Ἐκτορος καὶ Ἀνδρομάχης ὀμιλία* cz. és a *K.* éneket kivéve, azon énekek, melyek nem tartoznak az *Achilleis*-

hez, nem tudnak Achillesről és nem vonatkoznak rája, holott az Achilleis feltételezi az emltett énekeket és sokszor rájuk mutat, az következik, hogy azon énekek az Achilleis szerzője előtt ismeretesekek voltak és költészetének alapját képezték, azaz az Achilleist az ősi Ilias szerzője nem ismerte.

W. ezen nézete ellentétben áll Grote és követőinek nézetével, a kik szerint az Achilleis az Ilias eredeti magva, mely aztán az idők folyamán bővült.

Ezek után ismerteti W. az ősi Ilias tárgyát, melyről már Düntzer és Grote is szóltak. Szerintük a *B*-től *H*-ig terjedő énekek külön eposzt alkottak, melynek címe: *Ὀϊτος Ἰλίου* vala és Trója pusztulását tárgyalta. Ezen eposzban Achillesről nem történik említés, hanem minden Ilium sorsa körül fordul meg, s inkább is képezheti népies eposz tárgyát egy hatalmas város feldúlása és elpusztítása, mint egy hatalmas hős haragja és passiv magatartása.

Az ősi Ilias csak azt a történetet beszélhette el, miképen támadta meg Iliumot a hajón érkezett ellenség, mikép védték meg a várost saját polgárai és egy kiváló hős, az oltalmazó, hogy hátrál visszafelé az ellenség a hajókig, továbbá hogy harcol az egyik fél lelkesen hazájáért, családjáért, a másik fél pedig kétégbeesve, a míg Hektor elesik és a trójaiak menekülnek, a várost pedig elfoglalják a görögök és feldúlják. Az achaiok főhőse az ősi Iliasban Aias. *H.* 289.-ben mondja Hektor Aiasnak: *περὶ ἔργει Ἀχαιῶν φέρτατος ἐσσι.* Hektor méltó ellenfele Aias, a kivel négyszer is találkozik: egyszer leterítette őt Aias egy malomkövel, de Apolló felegyenesítette; másodsor újra követ dob rá Aias, de eredménytelenül. Érdekesekek Thoas szavai, midőn Hektor újra felkél *O.* 286. stb.

*ᾠ πόποι, ἦ μέγα θαῦμα τόδ' ὀφθαλμοῖσιν ὁρῶμαι
οἶον δ' αὖτ' ἐξᾶυτις ἀνέστη, κῆρας ἀλύξας.*

*Ἐκτωρ, ἦ θῆν μιν μίλα ἔλπετο θυμὸς ἐξάστων
χερσὶν ὑπ' Αἰάντος θανέειν Τελαμωνιάδαο*

bizonyos naivitással az eredeti költemény változtatására czéloz.

Az Ilias keletkezését úgy kell képzelünk, mint egyenletes fejlődést. Lachmann dalelméletének megvan bizonyos tekintetben a kellő jogosultsága, csak más szempontból kell tekinteni a dolgokat. Az énekek nem fejlődtek egymástól függetlenül, hanem minden újabb költő ismerte az elődeitől szerzett költeményt és sajátját fűzte hozzá vagy mindenesetre vonatkozásba hozta vele. Hermann, Bergk, Niese, Christ, részben Fick és Robert nézete is jogosult, csak a fejlődés kezdetét kell másképen képzelünk.

Végül következtek a *diaskeuasták*, az utánzóok, a kik az ősi Iliast

szorosabb kapcsolatba hozták az Achilleissel; ezektől származik a 'Εκτορος καὶ Ἀνδρομάχης ὄμιλις, a Sarpedon-jelenetek, a 'Οπλοποιία, az Ἰνείου ἄριστία, a Θεομαχία, a 23. és 24. ének.

(Beregszász.)

ENDREI GERZSON.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK

1903/1904.

16. Kaleta Máté: A határozók különböző osztályozása s ezen osztályozások bírálatos ismertetése. (Nyitrai kath. főgymn. 3—18. l.) — Szerző ezen értekezésében bírálatát adja a határozók különböző osztályozásának, vagyis a határozóosztályozások kísérleteit abból a nézőpontból vizsgálja: megfelelnek-e azok a logika követelményeinek? Simonyi határozó-elméletéből indul ki ugyanis, a ki a tulajdonképeni helyhatározókból vezette le a képes helyhatározókat s a többieket. Példáját követték számosan, s az elmélet átment a nyelvtanokba, avval a különbséggel, hogy nyelvészeink zöme az időhatározó kialakulását a helyhatározóból tartja a legrégibbnek, míg S. azt utolsó helyre állítja, legközelebb állóknak tartván a helyhatározókhöz a képes helyhatározókat, a mi talán nincs is oly távol a valószínűségtől. Simonyi állapothatározóit Szinnyei később képes helyhatározó néven a helyhatározók alá rendeli, de egyszersmind tovább is megy, mert már szaporítja a határozókat, megkülönböztetvén társ-, hasonlító- és részeshatározókat. A Szinnyei megállapította határozó-kategóriákhoz csatlakoztak többé-kevésbé Kalmár és Balogh, kik állapot- és átvitt értelmű helyhatározó csoportot különböztettek meg a tisztán állapothatározó helyett. De nevezetesebb B. elméletében az, hogy a képes helyhatározó fogalmát positive veszi, s hogy a folyamat, eredet és véghatározó elnevezéseket kiterjeszti az összes irány szerinti alcsoportokra, a mi ellen Kaleta tiltakozik, mivel szerinte folyamata csak oly cselekvésnek lehet, melynek tartalma bizonyos számú, de egynél több időegységet vesz igénybe. Ép ily módon kifogásolja a hely-, idő eredet- és véghatározóját, s ajánlja helyettök: a folyamat, hely, idő, az eredet, hely, idő határozója elnevezést, a mi meg szerintünk nem mond többet és jobbat, s csak megerősít, hogy megmaradjunk Balogh elnevezése mellett, a kinek határozó-elmélete még a leglogikusabb és rendszeres, habár bizonyos, hogy tisztán iskolai, didaktikai szempontból, épen az árnyalatokig menő megkülönböztetések miatt. tanítási sikere még mindig nehézséggel jár. Végül csak röviden érinti Gulyásnak ragok és névutók jelentésén alapuló hat. elméletét és Kalmár új osztályozási kísérletét, avval az óhajjal fejezvéen be sorait, hogy találkoznék valaki, a ki a bonyolult kérdést közmegelegedésre megoldja. Magunk is őszintén kívánjuk.

(Gyöngyös.)

MAJOR KÁROLY.

17. Bihari Ferencz: Quintilianus erkölcsi ideálja. (Munkácsi áll. főgimn.) — Quintilianus sokáig volt a mi iskoláinkban szívesen olvasott auctor és mégis föltűnő, hogy Pacséry Károlynak Q. nevelési elveiről és Friml Aladárnak Q. trópusairól és figurairól szóló értekezésén kívül irodalmunk a legújabb időkig alig tud valamit fölmutatni. a mi a De institutione oratoria szerzőjével való foglalkozásra vallana. Annál nagyobb Biharinak érdeme, kinek ez immár harmadik munkája, mely Quintilianusról szól. Az első, mely a Katholikus Pädagógia IV. kötetében látott napvilágot, az auctor életét és műveit tárgyalja, a másodikat pedig, mely Q. eszményéről értekezik, a Magyar Pädagógia IX. kötete közölte.

Jelen értekezés kilencz lapon mutatja be Quintilianus erkölcsi ideálját, melyet ez a szónokról — nem teremt, hanem megerősít, a mennyiben ő is M. Porcius Catóval tart, a kinek ítélete szerint a jó szónoknak *vir bonus, dicendi peritus*-nak kell lennie, vagy a mit Cicero A szónokról szóló művében (II. 20.) így fejez ki: *excellens orator, vir bonus*. Azok a nevelési elvek, melyeket a császári herczegek nevelője, az első «állami tanár», föllálít, hogy a gondjaira bízott gyermekből jó szónok váljék, olyan természetűek, hogy a XX. század etbikájában nevelt ember is aggodalom nélkül aláírhatja.

Bihari magát Quintilianust szólaltatja meg, hogy nézeteit megismertesse. És ezt jól megválogatott, szemléltető példákkal cselekszi, melyek tiszta magyar nyelven tolmácsolják Quintilianus mondatait, a melyek abban csúcsosodnak ki, hogy jaj volna a népnek, ha oly szónokokra hallgatna, kikbe a gondviselés a tehetség mellé kellő adag gonoszsgát oltott; különben sem lehet valódi szónok, a ki gonosz ember, mert nem mindenki vitéz férfiú, ki serényen tud vagdalkozni, mivel a vitézséghez erény is szükséges. A szónoki képesség megszerzésének szabályait Quintilianus művének X. könyvében foglalja össze, melylyel Bihari jelen értekezése keretében nem foglalkozik, annál többet idéz az író más könyveiből, nem mindig sajtóhibáktól menten.

Elszólásnak veszem, midőn a szerző azt mondja, hogy a császárság korában (nevezetesen időszámításunk első századáról van szó) a tudomány és művészet pangásnak indult (5. l.), holott bizonyos, hogy az, a mit római művészetnek ismer a műtörténelem, a zsarnokság mellett egészen vígan tenyészett.

Ezek az észrevételek azonban semmit sem vonnak le Bihar munkájának érdeméből, a ki annyira szereti auctorit, hogy ilyen kijelentésre ragadtatja magát: «Nem róhatjuk meg ama hizelgő sorokért sem, melyekkel művében Domitianus képzelt erényeit és nagyságát dicsőíti, mert egyrészt tekintetbe kell venni, mennyi halálával tartozott neki, másrészt pedig ne feledjük el, hogy a császár életében róla csak így lehetett írni, mert ez volt a hivatalos stílus.» Vagyis variálva azt a bizonyos mondást: Írni csak jót szabad vagy sehogy, de írni kell. Egy Cremutius Cordus talán nem így gondolkozott.

(Budapest.)

SZÉKELY ISTVÁN.

18. Kaposy Endre dr.: Művészi viszonyok a görögöknél. (Székesfehérvári ciszterci róm. kath. főgimn. 3—20. l.) — Az antik-művészek társadalmi helyzetéről szóló adatok között sajátos ellent-

mondások fordulnak elő. Egyfelől arról nyerünk hírt, hogy a görögök művészeit nagy megtiszteltetésekben részesítették, hogy költők dicsőítik, vezető államférfiak és királyok bizalmas barátságukkal tüntetik ki őket, hogy műveiket fejedelmi módon honorálják és hogy festői és szobrászi pályára egyáltalában csak szabad ember léphet, másrészt meg mindezt leromboló, a művészi tevékenységet megvető nyilatkozatokat olvashatunk, főleg Plutarchosnál (Pericl. 2.) és Lukianosnál (Somn. 9.). Innen ered a kérdésre vonatkozó ítéletek bizonytalansága, határozatlansága. (J. Müller, Die griech. Privataltert.² 233. l. Herrmann-Blümner, Gr. Privataltert. 471. l. Daremberg-Saglio «Artifices.») Ez a határozatlanság uralkodik Kaposynál is (4, 6. és 19. l.). Pedig érdemes lett volna egyszer a dolog mélyére járni s az összes adatok kritikai mérlegelése alapján a kérdést tisztázni. Azt hiszem, ilyen munka között nem volna nehéz Plutarchos- és Lukianosnak annyiszor idézett nyilatkozatait kellő értékükre leszállítani s akkor valószínűleg közel jutnánk ismét Stahr álláspontjához (Torso. I. 397—456.). — Kaposy nem viszi előbbre ezt az érdekes kérdést. Nyilván csak tanítványainak szánta dolgozatát, a melyben az ismert adatok közlése közben itt is, ott is pontatlanságokon akad fenn szemünk. Ez főleg a műtárgyak árának közlésénél tapasztalható, s onnan eredhet, hogy a szerző nem a klasszikus helyeket nézte meg, hanem különböző modern könyvekből merít. Apelles a villánszóró Sándor képeért nem 100,000 koronát, hanem 20 arany talantomot, azaz körülbelül 1.200,000 koronát kapott. Az Athena-Parthenos aranyköpenye nem 300 ezer korona, hanem legalább tízannyi értékű volt (1152-62 kg. arany). Honnan tudja s hogy állíthatja, hogy a Parthenon összes költsége 400 ezer korona, mikor a sokkal kisebb díszkapu 10 milliónál jóval többre került. Lord Elgin, a kinek a parthenoni szobrok fennmaradását köszönjük, nem vette meg azokat a törököktől 840 ezer koronáért, hanem ingyen kapta a szultántól; lefejtésük és az Angliába való szállítás 62,000 fontjába került; mikor később kénytelen volt eladni kincseit, tudvalevőleg csak 35,000 fontot szavazott meg neki a parlament. Az Erechtheion fríz számadásának (CIA, I, 324. v. ö. Overbeck, Gesch. d. gr. Pl.⁴ 476. l.) részletét hibásan közli. Pongyolaság olyat írni, hogy «az athéni Akropolis 20 év alatt készült el». Vagy hogy «a templom oromfalainak díszítés módjára az aeginai iskola márvány technikája nyújtott példát», hiszen Athénből az aeginai műveknél sokkal régibb oromcsoportozatokat ismerünk. Szerző idézeteit ilyenforma utalásokkal támogatja: Plinius N. H. XXXV. vagy: Curtius «Görögök története». Vagy úgy idézzünk, hogy utána nézhessünk a dolganak, vagy sehogysém. Aztán, mikor jutunk el egyszer oda, hogy tanáraink ne hivatkozzanak *Lübke-Semrau* (Die Kunst des Altertums) és a *Menge*-féle (Antike Kunst) népszerű vagy gimnazistáknak szánt művekre, mint tekintélyekre?

(Athén.)

LÁNG NÁNDOR.

19. Dr. Miklós Ferenc: Praxiteles. (Budapesti IV. ker. közs. főreálisk. 17—33. l.) — E gondosan megírt tanulmány Praxiteles művészetét jellemzi azon szobrok alapján, a melyeket közmegegyezéssel neki tulajdonítanak. Vitás kérdésekre nem terjeszkedik ki. Dol-

gozata Furtwängler (Meisterwerke), Overbeck (Gesch. d. gr. Plastik, 1858-iki I. kiad.) Collignon és Woermann műveire és Ubell könyvecskéjére támaszkodik. W. Klein monographiáját (Praxiteles, 1898.), úgy látszik, nem ismeri. Pedig jobb lett volna ezt venni tekintetbe a minden áron szellemeskedő Ubell helyett, a kirek követése vitte szerzőt arra a képtelen állításra, hogy a görögök a szobrászokat, még a legnagyobb mestereket is «a politikából kirekesztették s nevüket sem igen örökítették meg emlékeken vagy följegyzésekben» (18. l.). A szobrászok egyes filozófusok fitymáló nyilatkozatai ellenére is teljes jogú polgárok voltak; nevüket sokkal szembetűnőbb módon és helyen, mint ez ma történik, maguk vagy megrendelőik rávésték alkotásaikra (lásd Loewy, Inschriften griech. Bildhauer, 1885.); emléküket versenyezve örökítették meg írók és költők (l. Overbeck, Die antiken Schriftquellen, 1868.). Ezekből a Schriftquellen-ekből (1190—1300. sz.) győződhetik meg szerző arról is, hogy, mennyire nem igaz az a mondása (20. l.): «Írott kútfőnk mindössze kettő van . . . Pausanias és Plinius.» Egyébként is több tévedés van dolgozatában. A mantineiai domborművek nem tartoztak Prax. Leto szobrának talapzatához (22. l.), hanem egy zenei előadások céljaira szolgáló pódiumot díszítettek. Az *Eubuleus* nem a nápolyi (21. l.), hanem az athéni nemzeti múzeumban van. Kár, hogy Miklós nem adja a tárgyalt szobrok képeit, hiszen képek közlése ma már nem okoz nagyobb kiadást, s ha magyarázatait nyomon kísérnék a megfelelő képek, tanítványai is több élvezettel olvashatnák értekezését, mint ezt most tehetik.

(Athén.)

LÁNG NÁNDOR.

20. Grosz Julius: Sizilien im Altertum und in der Gegenwart. (Programm des Honterusgymnasium, Brassó, 1—15. l.) — Ezen széphanzású cím alatt Grosz, brassói igazgató, leírja azt az utat, melyet 1902. nyarán tett gimnáziumának abiturientienseivel Sziciliában. Az értekezés csak gyöngén felel meg címének és messze elmarad azon tanulságos beszámoló mögött, melyeket szerző hasonló alkalmakkor írt iskolájának tanulmányi kirándulásairól. Az antik és német költők vonatkozó helyeinek sűrű idézése sem feledteti el az olvasóval, hogy Grosz csak futólagosan írja le azt a keveset, mit Sziciliából megtekintettek (Messina, Taormina, Aetna, Siracusa, Palermo); a meglátogatott helyek emlékeit csak részben említi. az emlékek leírása alig több a semminél. Gimnáziumi tanulók kalauzolásáról lévén szó, joggal kérdezzük, hogy érdemes-e Sziciliába menni, ha *Girgentit*, *Selinust* és *Segestát* elkerüljük, s lehet-e egyáltalában egy ilyen hiányos utat tanulmányi kirándulásnak (Schulreise nach Sizilien) nevezni. A bevezetésben az akragasi Zeus-templomról szólván, fölújítja szerző Cockerellnek téves restaurációját. a mely szerint a gigasok (atlasok) a templom belsejében lévő pillérekre állottak s tartották a cella gerendázatát, holott Koldewey és Puchstein kutatásai óta (Die griech. Tempel in Unteritalien u. Sicilien, 1899. 160. l. és 143. kép) tudjuk, hogy ezek az óriások a templom külső falán, a féloszlopok között voltak elhelyezve, mint ezt már a kézikönyvek is hirdetik (pl. Springer-Michælis,⁷ ki a 339. ábrán Koldewey rajzát is közli). A syrakusai színház átmérője nem 130, hanem 150 méter.

(Athén.)

LÁNG NÁNDOR.

VEGYESEK.

-- A Budapesti Philologiai Társaság 1905. évi november hó 8-án fölolvasó ülést tartott, melynek tárgyai voltak:

1. *Latkóczy Mihály*: A pathologiai elem Euripides Heraklesében.
2. *Vértesy Dezső*: Kálidása Vikramórvasi-ja. I. A prologus.

A felolvasó ülést követő *választmányi ülésen* Heinrich Gusztáv elnökléte alatt jelen voltak: Hegedüs alelnök, Vári első titkár, Császár szerkesztő, Bermüller, Finály, Gyulai, Hornyánszky, Kempf, Maywald, Négyesy, Némethy, Pecz, Petz, Tolnai vál. tagok és Bleyer mint jegyző.

1. A bevételek összege január 1-től 10018:20 K, a kiadásoké 9977:72 K; az alapítványok összege 4161 K, ebből értékpapírokból 4045:95 K, postatakarékpénztárban 115:05 K. *

2. Társaságunk tagjai közül újabban elhunytak: Szász Károly dr. nyug. ev. ref. püspök, tiszteleti és Kugel Sándor dr. rendes tag (tagtársunk 1901 óta).

3. Új rendes tagok: 1905-től Széchy Károly dr. budapesti egyetemi tanár (aj. Pecz), 1906-tól Kájel J. Endre losonczy ev. ref. h. lelkész (aj. Vértesy Dezső); György Zsigmond dr. dési gimn. tanár (aj. Lukinich); új rendkívüli tag 1906-tól Tulbure György budapesti tanárjelölt (aj. Siegescu).

4. Az első titkár bemutatja a társaságunktól esetleg rendezendő vándorgyűlések tervezetét; az ő javaslatára a választmány a tervezet végleges kidolgozására és a közgyűlés elé terjesztésére egy bizottságot küld ki, melynek tagjai Hegedüs Istvánnak, mint az eszme felvetőjének, elnökléte alatt Hornyánszky és Négyesy.

5. Az elnök jelenti, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszterium a Társaságunk alapszabályain tett változtatásokat jóváhagyólag tudomásul vette.

6. Az elnök ajánlatára a *kijelölő bizottságba* megválasztatnak: Maywald József elnökléte alatt Hegedüs, Petz, Némethy, Vári, Császár és Bleyer; a *pénztárvizsgáló bizottságba* pedig: Négyesy, Gyulai és Bleyer.

7. Egyéb folyó ügyek elintézése után az ülés véget ért.

— Arany János «Ágnes asszony»-áról Zlinszky Aladár *Arany balladaforrásai* cz. alapos tanulmányában — Gyulai Pál szóbeli közlésére hivatkozva — azt írja, hogy a cselekvény «valóságban alapul annyiban, hogy Geszten, midőn Arany ott Tisza Domokos mellett nevelésködött, élt egy csendes örült parasztaasszony, a kinek mániája az volt, hogy reggeltől estig a patak mellett mosott». Nyilvánvaló, hogy a főmozzanatok. *a büntény és a bűnjel* (a véres lepedő) hiányzanak e történetben, s azért Zlinszky egyúttal Shakespeare hatását teszi fel, Macbethre és nevére utalva, a kik kezükön szintén folyton vérrnyomot látnak s ezt nem bírják lemosni. (*Irodalomtört.* Közlemények X: 281.) Arany teremtő képzelete bizonyára ezekre az elemekre, sőt akár ennél kevesebbre is támaszkodva megalkothatta volna Ágnes asszony képét s a balladában rajzolt helyzetét — de

azért talán mégis figyelmet érdemel, hogy e helyzetet lényeges vonásai-
ban készen találhatta Chamisso-nak *Die Jungfrau von Stubbenkammer* cz.
költeményében. E költemény, mely 1828-ban keletkezett s 1831-ben jelent
meg (l. Chamisso műveinek Koch-féle kiad. Stuttgart, Cotta, I. k. 154. l.)
így hangzik:

Ich trank in schnellen Zügen
Das Leben und den Tod
Beim Königsstuhl auf Rügen
Am Strand im Morgenrot.

Da sah sie unter Thränen
Mich an und bittend fast;
Da hat ein heisses Sehnen
Mich namenlos erfasst.

Ich kam am frühen Tage
Nachsinnend einsam her
Und lauscht' dem Wellenschlage
Und schaute übers Meer.

«Gegrüßet, mir, du blendend,
Du wundersames Bild! — —,
Sie aber, ab sich wendend,
Sprach schluchzend, aber mild:

Wie schweifend aus der Weite
Mein Blick sich wieder neigt,
Da hat sich mir zur Seite
Ein Feenweib gezeigt.

•Ich weine trüb und trüber
Die Augen mir und blind;
Gar viele ziehn vorüber
Und nicht ein Sonntagskind.

An Schönheit sondergleichen,
Wie nimmer Augen sahn,
Mit goldner Kron' und reichen
Gewändern angetan.

•Nach langem bangem Hoffen
Erreichst auch du den Ort —
O, hättest du getroffen
Zum Gruss das rechte Wort!

*Sie kniet' auf Felsensteinen,
Umbrandet von der Flut,
Und wusch mit vielem Weinen
Ein Tuch, befleckt mit Blut.*

•Hätt'st du ‚Gott helf'!‘ gesprochen,
Ich war erlöst und dein;
Die Hoffnung ist gebrochen,
Es muss geschieden sein!•

*Umsonst war ihr Beginnen:
Sie wusch und wusch mit Fleiss,
Der böse Fleck im Linnen
Erschien doch nimmer weiss.*

Da stand sie auf, zu gehen,
Das Tuch in ihrer Hand;
Und wo die Pfeiler stehen,
Versank sie und verschwand.

Ich trank in schnellen Zügen
Das Leben und den Tod
Beim Königsstuhl auf Rügen
Am Strand im Morgenrot.

Látni való, hogy Chamisso költeményének, főleg a kiemelt vers-
szakoknak, főmozzanatai megegyeznek az *Ágnes asszonyéival*: a ‚futó lab‘
közepett mosogató nő, a véres lepel, a rémes, gonosz folt, melyet mind-
untalan ott lát, az asszony ‚sűrű záporkönnye‘, szépsége (a melyet Arany
szintén jelez, mikor liliomhoz hasonlítja) és folyton ismétlődő hasztalan
fáradozása. Miként Ágnes asszony egy ‚véres ígézet rabja‘ (Greguss), Cha-
misso nőalakját is a népmese értelmében vett *igézet* köti le, és a ‚Gott
helf'!‘ varázsszó, a mely feloldhatná ez ígézetét, az ‚Irgalom atyja, ne
hagyj el!‘ refrainre s még pontosabban a bíró szavaira emlékeztet: ‚Isten
adjon erőt ahhoz és kegyelmet!‘ Még az a mellékkörülmény is egyező
mind a két költeményben, hogy a cselekvény kezdete hajnali időbe esik.
Chamisso ‚Volkssage‘-nak mondja költeményét, s magában véve nem

volna lehetetlen, hogy a költő az alapul szolgáló népmondával közvetlenül a helyszínén ismerkedett meg, mikor 1823-ban Rügen szigetén járt; e rügeni monda variánsaival újabb Tardel H. foglalkozott *Vergleichende Studien zu Chamisso's Gedichten* cz. értekezésében (*Zeitschrift für vergl. Litteraturgeschichte* XIII. k. 1899. 117. l.). Azonban valószínűbb Reuschel K.-nak az a fölvetése (u. o. 514. l.), hogy Chamisso forrása Lothar *Volkssagen u. Märchen* cz. a. 1820-ban megjelent gyűjteménye volt: a költemény sokkal pontosabban egyezik a mondának ott közölt alakjával. Az *Ämes asszony*-ra azonban, azt hiszem, nem ezen vagy ezekkel rokon mondai változatok, hanem egyenesen a Chamisso költeménye volt hatással. Mert hogy Arany nemcsak ismerte, hanem alkalmilag utánozta is Chamissót, arról kétségtelen bizonyosságunk van: már Greguss Ágost kimutatta, hogy a *Bor ritéz*ben az ismétlődő verssorok sajátos összefűzésére nézve Chamisso példáját követte (ő volt az, a ki ezt a „maláji formát” a német költészetbe átültette), sőt a *Bor ritéz* két sora egyenesen Chamissónak ily formában írott *Totenklage* cz. költeményéből van átvéve. (Greguss, *Arany János balladái*, 1877, 149. l.). Az *Ämes asszony* keletkezését (1853) csak két év választja el a *Bor ritézétől* (1855) s így bátran föltehetjük már ott is Chamisso ismeretét és hatását. A Chamisso nőalakjának képe a költő lelkében egybeolvadhatott a geszti mosogató parasztasszony emlékével, s így alkothatta meg az *Ämes asszony* népies háttérű „falusi balladáját” (Greguss), a mely azután a tragikum mélységére nézve természetesen nagyon felülmulja Chamisso költeményét s a melyben a tébolyodás rajza valóban méltó volna Shakespeare géniuszához is.

Lehetséges különben, hogy Chamissónak Aranyra való hatását régebbi keletűnek is mondhatjuk: Aranynak *A méh románcza* cz., 1847-ből való költeménye Chamissónak *Die Romanze der Blume* cz. költeményére emlékeztet (Koch kiad. I. k. 80. l.). A cím hasonlóságán kívül némi tartalmi hasonlóságot is találunk itt: Aranynál egy „kékszemű lány” rózsát szakít magának; egy kis méh megszólal, hogy ne bántsa virágát, de mivel hiába kérleli, fulánkjával boszúlja meg magát s ebbe belehal; Chamisso „románczá”-ban a költő egy szép leány kebléről rabolja el a virágot, itt a virág szólal meg szemrehányólag s elhervadva szintén elenyészik.

(Budapest.) PETZ GEDRON.

— Ányos Pál utolsó verse. Közlönyünk legutóbbi, novemberi, füzetében olvasható Kelemen Béla Ányos-monographiájának ismertetése Gagyhy Dénestől. Az ismertetés egyik pontjához csillag alatt helyreigazítást csatoltam, de a jegyzetemet technikai akadályok miatt mellőznöm kellett s így most utólag tesztem meg az észrevételemet. Gagyhy megemlíti, hogy Kelemen ráakadt Ányos utolsó versére — közli ő is a hatsoros kis költeményt — még pedig beleszöve Horváth Ádámnak Ányosról szóló *Igaz barát* című versébe (Holmi I. kötet 11—32. l.). Kelemen munkájának 28—29. lapján foglalkozik a verssel, és azt bizonyítja, hogy valóban Ányosé, nem pedig, a mire esetleg szintén lehetne gondolni, Horváth koholmánya, továbbá annak a nézetének ad kifejezést, hogy ez volt Ányos.

hattyú-dala. A kérdés első felére vonatkozólag kétségtelenül igaza van Kelemennek, a második felében azonban téved. Nem ez a *Barátomhoz* című verse volt az utolsó műve, nem is az az *Ájtatos-ének*, a melyet Koltai kívánt Ányos hattyúdálának tekinteni (*Ányos Pál élete és költészete* 42. l.; maga a költemény először közölve u. o. 59–60. l.), hanem az a szintén rövid kis költemény, melylyel Ányos kedves tanítványától, Pyrker Lászlótól, a későbbi velencei patriarchától és egeri érsektől, elbúcsúzott. Kazinczy tartotta fönn számunkra a verset, közölvén abban az előszóban, a melylyel Pyrker *Szent hajdan gyönygyeinek* magyar fordítását bevezette (1830). A vers így hangzik:

Bár melly csekély legyen ezen adományom,
Emlékezz meg rólam kedves Tanítványom,
'S mivel erkölcsidet mindéig szerettem,
Egy-két szent sohajtást tégy, kérlek, érettem.
De leginkább akkor, mikor már nem leszek
'S a halandóságnak karjain enyészek.
Több haszna lesz ennek, mintha könnyet sírnál,
Vagy koporsóm fölé néma szökat írnál!

Néhai jó akaród és tanítód
Ányos Pál.

Kazinczy előszavából tudjuk azt is, hogy a verset, mint ajánlást, írta Ányos egy imádságos könyvbe, az *Officium Rakócziánumba*, a melyet már »haldokolva» adott át Pyrkernek. Már Kazinczy ezen adata kétség-telenné teszi, hogy ez volt utolsó verse Ányosnak, de Madarász Flóris közléséből, a ki a Magyar Szemle 1901. folyamában (1–5. szám) Pyrker és Versegly levelezése alapján megrajzolta a két költő baráti viszonyának fejlődését és természetét, még a napot is meg tudjuk állapítani, a melyen az esemény történt: halála előtt két nappal adta át a könyvet Pyrkernek, 1784. év szept. 3-án. cs.

— A Pán-mythoshoz. A folklore és az összehasonlító irodalom-történet mai magaslátán a Pán-mythos minden földolgozásában — Reviczky költeményétől egészen Dionysios Areopagites és Eusebios elbészéléseig — már csak egy-egy szép vagy kevésbbé szép lánczszemet látunk, a melyet csak a jövő philologia fűz majd a még előkerülő szemekkel együvé, egy lánczúra. De a kutatás még itt sem állt meg, mert Wilh. Roscher még Eusebios közvetlen forrását, Plutarchost sem tartja eredetinek, hanem Herodotos segítségével Egyiptom mythológiájáig jut el, és ott keresi a nagy Pán mythosának eredetijét.

Bennünket, magyarokat, a Pán-mythos *Reviczky* költeménye miatt a németeknél is jobban érdekel. Még emlékünken van az a kis vitatkozás, a mely az EPhK. 1903. évfolyamában folyt le, és a melyre Tóth Béla egy Esti levele adott alkalmat. Márton Jenő rámutatott *Pichler Adolf*nak és a csak imént elhunyt *Lingg Hermann*nak a költeményeire, Gulyás Pál pótlásul *Jouffret* földolgozását ismertette, Gyulai Ágost pedig *Paul Arne*nek egy motívumaiban Reviczky költeményével föltűnően egyező francia legendájára figyelmeztetett. Részünkről ezúttal még néhány földolgozás

megemlítésével akarjuk az eddig említettek csoportját gyarapítani. Az egyik ezek közül *Nodnagel Agostnak* a költeménye, a mely menetében a többi ismert földolgozásnál élénkebb, drámaibb. Egy keresztyén leány és egy görög ifjú mennek hajón Róma felé. A leány az éj csöndjében sutogva kéri ifjút, hogy térjen át az új isten vallására, a kinek tanait hirdetni családja most Rómába megy. A szerelmes görög nem enged:

Auf deinem Schoosze ruht mein Haupt,
nicht frage, was es sinnt und glaubt.
Hier, wo Poseidon Herrscher ist,
sprich nicht von seinem Jesus Christ!
Nimm die Krone, nimm die Krone!
Meiner Liebe gluten Lohne,
lass mich nicht fluchen meiner List!

Még ismeri, imádja Erost, és neki köszöni az ifjút, hogy kedvesével elsőköthetett, még Venus inti őt az esti áldozatra, mikor a hajó megáll, és egy kiáltás zavarja a szerelmes pár édes álmait:

Verworren, herzbetörend dringt
der Klang herüber, angstbeschwingt,
wie aus des Hades tiefer Not
ein Götterdräu'n, ein Zorngebot:
Hört die Klagen, hört die Klagen,
zum Olymp emporgetragen,
der grosze Pan ist tot, ist tot!

És mire a hajó megindul, a hajó fölött föltűnik a kereszt; az ifjú tisztult lélekkel, az új istent imádva, borul kedvese karjaiba. — *Nodnagel* tehát alig-alig használta *Plutarchost*. Úgy látszik, csak az eszmét, és a cselekmény helyét: a hajót vette tőle. — A hangulat alkonyi, lázas-csöndes képe, a melyben az ügyes strófaszerkezet a hajó rhythmiikus haladását rajzolja, igen kedves. De az egészben nincs semmi abból a föntségből, a mely *Reviczky* költeményét jellemzi, és a mely legalább egy-két mozzanatában megvan a nagy Pán mythosának másik, irodalmunkban eddig még nem ismertetett német földolgozásában, *Stadelmann Henrikében*.

Stadelmann nevét ma csak *Byron*-fordításai őrzik. Működése korában, a mult század első felében, inkább bibliai versei és a classica-philologia terén kifejtett munkássága folytán ismerték. Fordított latinra, írt latin verseket és németbe átültetett sok középkori latin éneket. De még ezeknél is jobban elfeledte korunk a költeményeit, a melyek jórészt folyóiratokban jelentek meg. Pedig egy-egy verse akad, a mely megérdemli, hogy ne merüljön el egészen a feledés porában; ilyen az is, a mely a nagy Pán mythosát tárgyalja és a mely *Nodnagel* verséével azonos című: «Pan ist tot!» Forrását *Plutarchosban* a költő maga jelöli meg. Ha költeménye nem versenyezhet is *Reviczkyével*, mégis kiválik hangulatos, itt-ott ünnepies, méltóságos részleteivel. Menete teljesen megegyezik *Reviczkyével*, a kit *Stadelmann* költeménye jóval megelőzött. Mindkettőben az alkonyi vörös fényében úszik a görög legényekkel tele hajó. Csöndes, szép este van. Csak a hajósok vad lármája töri át az est csöndjét,

a kik lakomát ülnek. Zajos multságuk egyre hangosabtt lesz, mikor a part felől egy hang kiált: Pán meghalt! (Reviczky költeményében a kiáltás a kormányosnak, Thamusnak szól.) A kiáltás háromszor ismétlődik, és egyre hangosabban. Elpusztul az istenek szobra Athenæ magaslatain.

Dahin die süszen Schauer
der Lust, die sie umwebt!
Entsetzen nur und Trauer
den bleichen Mund umschwebt.
•Weh Pan ist tot! wir sterben
ihm nach, wie welke Blätter!
Es sterben und verderben
die stolzen Griechengötter!•

De keleten csodás fény támad és egy új hit jele kél az égen.

Nem merjük állítani, hogy Reviczky ismerte Stadelmann költeményét, de nem lehetetlen. Mindamellet Reviczkyé marad a dicsőség, hogy ő dolgozta föl legszebben ezt a gyönyörű tárgyat. És minket, magyarokat illet az a dicsőség is, hogy az újabb irodalomban magyar ember elevenítette föl először, és magyar ember dolgozta föl először költői formában ezt a szép részletet.

Faludi Ferenc-ről van szó. Az ő *Ecloga 6-ta*-jában szerepel először költői formában Pán halála. «A kesergő pásztorok», Moeris, Mopsus és Menalcas dialógusa tárgyalja a nagy Pán mythosát. Pán megharagudott a pásztorokra. Haragját az egész természet siratja, szomorkodnak a virágok, a fák, sírnak a dryádok és a nepæák. Ezen panaszkodnak Moeris és Mopsus, mikor Menalcas új hírrel jön:

Tarka hírrel jöttem, a Pánt eltemették,
Az új Pánt vig szóval székébe ültették,
Kulcsos városokban már fennyen hirtelik,
A folyó posták is pofássan kürtelik.

Mopsus:

Érzi már az erdő, kifakad zöldsége,
Felvont sátorinak színlik ékessége,
Futnak a patakok, csörögnek, vidulnak,
Hegy, völgy, sziget, liget szépen megujulnak.

Hogy Faludinak is Plutarchos volt a forrása, az valószínűnek látszik azokból a leírásokból, a melyek Pán haragjának a hatását jelzik. De Faludi versében hiányzik a vallási elem. Ennek az oka az, hogy az egész ecloga allegória, a mely a pápa halálát és az új pápa, Pius uralmát rajzolja, a ki visszaállította a jezsuita-rendet. A vallásos eszme tehát már így is benne van a költeményben. Az elébbi Pán, a ki megharagudott a pásztorokra, meghalt, és jön az új Pán, a ki újra kegyeibe fogadja a pásztorokat: a jezsuitákat, a keresztyén vallás legbuzgóbb hirdetőit. -- Faludi tehát csak az allegória kedvéért alakítja át a Plutarchostól vett tárgyat.

(Berlin.)

GÁLOS REZSŐ.

— Áldoztak-e halat a régiek? (Julianus császár tudósítása.) Az Ókori Lexikon teljesen elhallgatja ugyan, de Lübker röviden említi, hogy a halak áldozati célra való felhasználása ritkaságszámra ment az antik világban (S. v. *Opfer*: Fische und Wildbret kommen selten als Opfer vor). Rendkívül érdekes adatra bukkantam erre nézve *Julianus* császár, a nagy *Apostata*, egyik beszédében, a honnét azonban nemcsak az tűnik ki, hogy ritkaság volt a halak áldozása, hanem hogy az a *τιμητήρια θυσία* alkalmával egyenesen *tiltott dolog* volt, vallási törvények értelmében pedig a halaknak még eledelül való élvezése is meg volt tiltva. Az utóbbi tilalom hangoztatása persze csak amolyan theoretikus jellegű lehet: gondoljunk csak a régi világ ezerféle halétkeire! Érdekes egy másik dolog is: az ellentétek különös találkozása. A halak mai alkalmazása bőjti eledelül a kath. és a keleti egyházban; s a régieknél — Julianus értesítése szerint — ép ünnepi időben szigorúan tiltott élvezésük. Ide vonatkoznak *Juliani Or. V. pp. 176. C.—177. D.* (ed. F. C. Hertlein 1875.). Megtudjuk belőle, hogy a halak élvezetétől lehetőleg mindig, de legalább is ünnepi időben okvetetlenül tartózkodni kell: πάντως δὲ ἐν ταῖς ἀγισταῖς ἀποσχέσθαι. A tilalomnak pedig két oka van. Egyfelől azért kell tőlük tartózkodni, mert az isteneknek sem áldozzák, s ἂν μὴ θύομεν τοῖς θεοῖς, οὐδὲ σιτέσθαι προσήκει. Ám a hal-étket kedvelő gourmandok ellenvetésére megszorítja a dolgot. Hivatkozik a *τελεστικαὶ* és *τιμητήρια θυσία* között való különbségre: az istenek jelenléte csak az utóbbiakon képzelhető (ὡν μόνων κοινωνεῖν ἄξιον καὶ τραπέζουσιν θεοῖς), s ezeknél az áldozatoknál *hal sohasem szerepel*. Érdekesen magyarázza aztán a tilalmat: az isteneknek csak olyasmit áldozhatunk, a mi gondoskodásunk tárgya; azokat az állatokat, a melyek nyájakban, csordákban a szemünk előtt legelésznek, a melyek szaporításában és táplálásában magunknak is részünk van. Csak ez által lesznek azok méltók arra, hogy az isteneknek felajánltassanak a *τιμητήρια θυσία* alkalmával. S mivel a hal mindebben nem részesül, s így az isteneknek sem áldoztatik, legalább is ἐν ἀγνείας καιρῷ nem szabad azt eledelül használni. A mai bőjti diétáknak a prototypusát láthatni az ilyen időleges étrendben.

A halétkektől való tartózkodás másik oka: ὅτι τρόπον τινὰ καὶ αὐτοὶ κατὰ τοῦ βυθοῦ δεδυκότες εἶεν ἂν χθονιώτεροι τῶν σπερμάτων. Tehát az, hogy a hal a legfeneketlenebb mélységekben tanyáz: már pedig az emberiség a magasba tör, fel, az ég boltozatáig, röpülni vágyik magasra emelkedve, messzire a földtől: így hát vesse meg azt még eledelében is, a mi a mélybe rántja alá, s keresse azt, a mi magasan szárnyal, égbe tör: Μετασείει δὲ καὶ μετατρέχει τὰ τεινόμενα πρὸς τὸν ἀέρα καὶ σπεύδοντα πρὸς τὸ ἄνωγες καί, ἵνα τι καὶ ποιητικὸν εἴπω, πρὸς τὸν οὐρανὸν ὁρῶντα. Élvezheti hát főképen a madárfajtaikat, nehányat kivéve, a melyek szenteknek tiszteltettek; s a négy lábúakat is, kivéve a sertést, kóvér teste, földhöz közel fekvő testalkata miatt: ἀθέατον γὰρ ἐστὶν οὐρανοῦ τοῦτὶ τὸ ζῷον, οὐ μόνον οὐ βουλόμενον, ἀλλ' οὐδὲ περὶ τοῦ ἀναβλέψαι ποτέ. Persze, nem veszi tekintetbe Julianus egyfelől, hogy a fentebb hangoztatta ἂν μὴ θύομεν τοῖς θεοῖς etc. elvét lehetne ráolvasni: mert hiszen a madár sem valami gyakran szere-

pel áldozásnál (Plat. Plaid. p. 118. szerint kakast Asklepiosnak, Ov. Fast. I. 450. squ. szerint: galambot Venusnak, libát Inachisnak, kakast Noxnak szokás áldozni); a malacz meg igen is szerepelt (cf. suovetaurilia, Ov. Fast. I. 343. hol Ceres áldozatául említve). A halak áldozásának a megvilágítására azonban rendkívül fontosak a Julianus császár szolgáltatta adatok.

(Losoncz.)

VÉRTESY DEZSŐ.

A szerkesztőségnek megtisztelő felhívására, hogy szóljak hozzá a fenti kérdéshez, mivel Oppianus Halieuticájával foglalkozom, a következőkben bátorkodom eleget tenni. Mindenekelőtt ki kell emelnem, hogy a julianusi hely ismeretes a philologusok előtt *Stengel* Die griech. Kultus-*altertümer*-ei (Iw. Müller's Handbuch V. 3. I. kiad.) 85. l.-ról, hol a 7. jegyzetben utalás történik Julianusra. Stengelnél majdnem egy egész lapon keresztül értesülünk a haláldozatról s olvassuk «dass unter den Speiseopfern niemals *Wild* und sehr selten *Fische* erwähnt werden». Még valamivel bővebben tudósít bennünket *Stengel* az Ueber die Wild- und Fischopfer der Griechen cz. a. (a Hermes XXII. évf.-a 94—100. l.-n) megjelent értekezésében a 97—100. l.-on. Ott annak a nézetének ad kifejezést, hogy az isten az állat életét követelte magának, az élet pedig æquale vér. Mindazonáltal ezt az okadatolást nem from alá. Mert ha az elejtett vadat ez oknál fogva nem is áldozhatták fel, a halat mégis csak élve fogták s feláldozhatták azon véresen az oltáron, noha megengedjük *Stengel*-nek (p. 100.) azt, a mit különben is tudunk, hogy a halaknak sok vérök úgy sincs. Ha a fenti okadatolás megáll, a görögök halat ép úgy nem áldoznak, mint vadat. Ha szórványosan mégis áldozzák, kell, hogy annak más oka lett legyen. S itt kitünő útbaigazítással szolgál a julianusi hely: ἵτι τρέπον τιὰ καὶ αὐτοὶ κατὰ τοῦ βουβου δειδυκότες εἶεν ἂν χρισιοῦτεροι τῶν σπερμάτων, mert ha figyelembe vesszük, hogy Hekaté-nak (Athen. VII. 126.), Koré-nak (Athen. VII. 325F, 330C) áldoztak halat s ezek chthonikus istenségek (ezért áldozzák Démétérnek [de Dionysosnak] is, mint chthonikus istenségnek, a [Julianusnak ellenszenves] sertést) s ezt olvassuk *Stengel*-nél (Iw. Müll.-nél p. 86.): «Speiseopfer (t. i. azok, melyeket chthonikus istenségeknek hoztak) durften dies nicht sein, da man die Unterirdischen nicht zum gemeinschaftlichen Mahle laden konnte. So muss das ganze Tier hingegeben werden. *Es sind diese Opfer denn auch sehr selten.* Hades hat in keiner Stadt einen Altar, sagt der Scholiast zu II. I. 158» s lejjebb u. o., hogy az Eumenidák athéni szentélyében véres és vérnélküli áldozatokat mutattak be, akkor jogos az a föltevés, hogy a halban a görögök *chthonikus istenségek állatját* látták; ezért nem áldozták általánosságban, ezért mondja róla Plutarchos Quæst. sympos. VIII. 8, 3: ἡχθῶν δὲ βούβου οὐδέ; οὐδὲ ἱερεισμὸς ἐστίν, mi természetesen csak a τιμῆται βουβου-ra vonatkozhatott, a τελεταικά-ra ellenben nem. *Ha tehát a görögök halat áldoztak, az istennek mindig mint χθόνιος istenségnek áldoztak.* de tén e mellett még egy eleddig figyelmen kívül hagyott adatot használhatunk fel. Oppianus Halieutikája III. 9—16. soraiban u. i. ezt olvassuk

Ἑρμεία οὐ δέ μοι πατρώϊε, φέρτατε παίδιον
 Αἰγιόχου, κέρδιστον ἐν ἀθανάτοισι νόημα
 ψαίνε τε καὶ σήμαινε, καὶ ἄρχεο, νύσσαν ἀοιδῆς
 ἰσύνων· βουλάς δὲ περισσόνων ἀλιθίων
 αὐτὸς ἀναξ πρῶτιστος ἐμήσαο, καὶ τέλος ἄγρης
 παντοίης ἀνέστηνας, ἐπ' ἰχθύσι κῆρας ὑφαίνων.
 Πᾶν δὲ Κορυκίῳ βυθίῳ παρακάτ' εὖ τέχνην,
 παῖδι τέῳ, τὸν ὤσαο Διὸς βυτῆρα γενέσθαι κ. τ. λ.

Ennek értelmében a halászat mesterségének föltalálója *Hermes*, kinek ügyességét már a homerosi *Hermes*-hymnus dicséri; tudását közvetíti *Pan*-nal, fiával. Mért épen vele? Nyilván azért, mert *Pan*, mint barlangisten *ἐρ ὡς a föld mint a tenyer mélysegeinek* — chthonikus — istensége (v. ö. Schol. in Opp. Hal. III. 15: Κορυκίῳ δὲ τῷ ἐν Κορύκῳ, Κορύκιον δὲ τόπος ἐν Ἰσαυρίᾳ ἀντροῦθης ἢ σπηλαιώθης, καὶ φρούριον ἐν αὐτῷ παρὰ Σαλάσσης), a «Πᾶν ἄκτιος» (= littoralis; Theokr. V. 14; cf. Schol. in Theocr. Ambros. p. 39: ἔστι Πᾶνος ἱερὸν πλησίον Κράσιδος ποταμοῦ, ὡς φησι Φιλοστέφανος. τινὲς δὲ φασὶ τὸν Ἀπόλλωνα τὸν ἐπὶ τῆς ἀκτῆς ἰδρυμένον. φησὶ δὲ Πίνδαρος τῶν ἀλιείων αὐτὸν φροντίζειν). *Hermes* pedig mint Ἑρμῆς Χρόνιος közvetíti Pánnal tudását, a ki a «σεμνῶν ἀδύτων ψύλαξ» (*Pind.* Fragm. 63. Boeckh). Hiszen erre vall Oppianusnál III. 8. a δαίμονες ἐν Κιλίκισιν ὡς Ἑρμῆϊος ἀδύτοισιν is, melyhez a scholiasta ezt a megjegyzést fűzi: ἀπὸ τῶν Ἑρμῆϊων σπηλαίων· κἀκεῖ γὰρ ὕμνησαν τὸν Ἑρμῆν, ὡς Ἑρμοῦ μάλιστα ἐν Κιλίκίᾳ τιμωμένον. I. R.

— Adalékok Temesvári János deák életéhez. A históriás-énekszerző Temesvári János életviszonyairól eddig jóformán semmit sem tudunk. Heltai Gáspárnak 1574-ben Kolozsvárott megjelent Cancionaléjában, a Temesvári Jánostól írt históriás ének (*A Béla kiralyrol, mint időtenec be a Tatároc, és elpusztítottac mind egész Magyarországot.* A szent Tobiás notaiara mondiác. A₂—D₄ lev.) utolsó szakában csak ennyit ír magáról a szerző:

«Themesuári János Deác őszue szede,
 Deác Chronikából versekbe rendele,
 Deszen (= Dézsen) lackasában be szörze éneke,
 Ezer, öt száz hetuen és egy eztendöben.»

(Szabó: RMK. I. 59. l.)

Szolnok Doboka vármegye monographiájában (III: 151. l.) csak annyi olvasható róla, de minden forrásra való utalás nélkül, hogy «1575—84-ig városi főjegyző, 1592—93-ban főbíró»; ez a tudósítás azonban így helytelen is, hiányos is. Dés város levéltárának átkutatása alkalmával ugyanis több, Temesvári Jánosra vonatkozó okirat került kezünkbe, melyekből kitűnik, hogy Temesvári, 1575-től 1584-ig Belső-Szolnokmegye főjegyzője volt, s csak 1584-ben aug. körül lett egyúttal Dés városnak is a jegyzője; továbbá, hogy 1588—90-ben városi esküdt volt, s 1593-ban főbíró lett. Valószínű, hogy vagy 1593-ban, vagy 1594. elején elhalt, mert Báthory Zsigmondnak 1594. máj. 20-án kelt egyik okiratában már Litteráti Lőrincz szerepel, mint bíró.

Allításunk igazolására szóljanak bizonysgul a következők: 1575. december 26-án kelt okiratban, melyben Litteráti Mátyásné Anna asszony Varga-utcai házát Buda Jánosnak eladja, így írja alá magát: Joannes Litteratus de Theomoswar notarius mppia:

1584. (Zent Balynt nap wtan walo zereda) kelt magyar nyelvű okiratban, Veres Demeter egy kötelezvényében, ilyen aláírása olvasható: Joannes Themesvari notarius juratus sedis judiciariæ comitatus Zolnok Interioris manu ppia.

1584. Reminiscere vasárnap kelt okiratban, melyet Temesvári sajátkezűleg írt, így nevezi magát: «Themesvary János deák Belseo Zolnok vármegyének deákja».

1584. aug. 29-én kelt okiratban, Tasnádi Imre egyik reversalisában: Joannes Litteratus Themesvari notarius juratus comitatus Zolnok Interioris, nec non oppidi Des, manu ppia.

1588. «Zent Ersebeott azzony nap estin» kelt okiratban már mint esküdt szerepel: «Themesvari János deák és Vas Kelemen dési esküdt polgárok».

1590. Quadragesima vasárnapján a kolozsmonostori konventtől kiállított okiratban szintén mint esküdt van megnevezve: «Circumspecti Joannes Litteratus Theomoswari et Laurentius similiter Litteratus pisati cives oppidi Deesiensis».

1593. febr. 11-én kiállított okiratban, Kendy Ferencz egy jobbágya ügyében: «Dési bíró uram Theomeoswary János deák».

Ennyi mindaz, a mi Dész város levéltárában Temesvári Jánosra vonatkozólag található; személyi viszonyairól egyéb adat nincs.

(Dész.)

LUKINICH IMRE.

— Himfy és Liza. *h*-nak az EphK. 820. lapján olvasható ily című soraira csak az a megjegyzésem, hogy a meg nem érdemlett bókot köszönöm, a leczkéztetést pedig félreértésen alapulónak találok. Eszem ágában sem volt ugyanis azon «töprengni», hogy «miért nevezi *Kazinczy* 1808-ban a Kisfaludy Sándor költői ideálját és akkor már szeretett hitvesét Elisének». Azon pedig, hogy *Marsand* miért nevezi még 1820-ban is Elisabettának, ha *h*. szerint nem is érdemes «töprengni», szerintem mégis a sok lehetőség között bátran föl lehet vetni azt az egyet, hogy talán épen *Kazinczy* nálam idézett levélbeli nyilatkozata volt (bizonyára hosszabb kerülő úton) a végső forrás. Szóval, ha «nincs» is «rejtvény, nincs probléma», azt mégis bátor vagyok kétségbe vonni, hogy «nincs e pontban mit kutatni». Csekélység az egész, az igaz, és «prætor minima non curat»; de nekünk, apró embereknek, az ilyen quisquiliák is elég jök az idők nehéz unalmának elűzésére.

(Budapest.)

KATONA LAJOS.

— Taine szobra szülőföldjén. *Vouzièrs*, Ardennes département-beli városka vallja legszorosabban magáénak a kiváló író, a ki olyan rendkívüli hatást gyakorolt a francia szellemre s a történeti tudományok

fejlődésére. A szülőföld szeretete és büszkesége nyilatkozik meg abban az emlékműben, a melynek felavatása nem régiben (1905. szept. 24.) folyt le a város főterén, előkelő közönség, a département-beli képviselők és senatorok stb. jelenlétében. A kormány részéről *Dujardin-Beaumetz*, a szép-művészetek államtitkára, képviselő és jőnevű festő jelent meg. A felavató beszédet *Lucien Hubert*, a kerület képviselője mondotta, válaszván Taine életét és működését. Utána a kormány képviselője emelt szót és állásának megfelelően főképp a művészetek szempontjából, mint műtörténést és az *École des Beaux-arts* tanárárt méltatta a nagy író, kiterjeszkedvén az ő nevéhez fűződő milieu-elméletre is. Az emlékmű magas piédestal-ja Taine bronzzal mellszobrát tartja, a talapzaton egy mélylázó tekintetű fiatal nő, a filozófia személyesítője, nagy foliánsokra támaszkodik, a piédestal két oldalán latin és francia feliratok. Az emlék *Martongen* fiatal művész, szintén a département fia, alkotása. Ugyanez alkalommal a város egyik utcáját is Taine nevére keresztelték.

Sz. I.

-- Hibaigazítás. Közlönyünk novemberi számában a 801. lapou kétszer is *Sybillák* van szedve a kézirat helyes *Sibyllák*-ja helyett.

-- A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke. (A *gal jelölt munkák legközelebb ismertetésre kerülnek. A *Budapesten* megjelenteknél a hely, az 1905-ben megjelenteknél az év, a nagy 8-rétűeknél az alak nincs jelölve.)

**Brunot*, Ferdinand, Histoire de la langue française des origines a 1900. Tome I. De l'époque latine à la Renaissance. Paris, A. Colin. Lex. 8-r. XXXVIII, 547 l. 15 fr.

**Gyöngyösy* László, Gyöngyösy István élete és munkái. 86 l. Két képpel. 3 K.

**Harmos* Sándor, Balassa Bálint szerelmi költészete. Orsz. irod. r. társ. 50 l.

**Huttkay* Lipót, dr., Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Eger. 63 l. Arez képpel és hat hasonmással. 3 K.

**Kúnos* Ignác, dr., Oszmán-török nyelvkönyv. Keleti kereskedelmi akad. kiadása. VIII, 524, 42.

Némethy, Geyza, Albii Tibulli carmina. Sumpt. Acad. Hung. 346 l. 6 K. (Ismertetését l. az EPhK. nov. füzetében.)

**Szinnyei* Ferencz, dr., Arany Toldi szerelmének forrásai. (Magy. irod. tört.-i ért. 6.) Ráth Mór, 44 l. 1 K.

Szinnyei József (id.), Magyar Írók élete és munkái. XI. k. 2. f. (Primitivus—Rác.) Hornyánszky. 161—320. hasáb. Ára 1 K.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET.

·Modern philologia.¹⁾

Padovan, A., L'uomo di genio come poeta. Milano, 1904. Hoepli. (VIII, 376 l.) 4 L.

¹⁾ A mely munkáknál a megjelenés éve nincs említve, ott 1905. értendő, a melyeknél az alak megjelölése hiányzik, azok nagy 8-adrétűek.

Panconcelli-Calzia, G., De la nasalité en italien. Avec 98 illustr. (Thèse) Paris, 1904. Institut de laryngologie et orthophonie. (118 l.).

Piquet, T., Notes sur la légende de Dietrich et la mort D'Alphart. Le Havre, 1904. O. Randolet. (36 l.).

The works of Edgar Allan *Poe*; with an introd. by E. Markham. Cameo ed. New York, Tunk u. Wagnalls Co. (412 l.) 7:50 dollar.

Foestion, I. C., Isländische Dichter der Neuzeit in Charakteristiken u. übersetzten Proben ihrer Dichtung, (2. [Titel.] Ausg.) (VIII, 528 l.) München, G. Müller. 20 M.

Prölss, Rob., Von den ältesten Drucken der Dramen Shakespeares u. dem Einflusse, den die damaligen Londoner Theater u. ihre Einrichtungen auf diese Dramen ausgeübt haben. Leipzig, F. A. Berger (IV, 141 l.) 2:25 M.

Rolla, A., Storia delle idee estetiche in Italia. Torino, Frat. Bocca. (IX, 439 l. 16-rét) 4 L.

Rouge, I., Frédéric Schlegel et la genèse du romantisme allemand (1791—1797). Bordeaux, Feret et fils. (XIV, 316 l.) 7:50 Fr.

Schiavello, G., La fama dello Shakespeare nel secolo XVIII. (185 l.) Torino. Frat. Bocca. 2 L.

Marbacher *Schillerbuch*. Zur hundertsten Wiederkehr von Schillers Todestag hrsg. vom Schwäbischen Schillerverein. Stuttgart, Cotta Nachf. (X. 380 l. Lex. 8-r.) 7:50 M.

Schiller-Reden gehalten von Jacob Grimm, L. Doederlein etc. Ulm, Kerler, (152 l.) 2 M.

Schmid, K. F., John Barclays Argenis. Eine literarhistor. Untersuchung. I. Ausgaben der Argenis, ihrer Forsetzungen und Übersetzungen. (XI, 183 l.) Berlin. E. Felber. 1904. 4 M.

Schrempf, Chr., Goethes Lebensanschauung in ihrer geschichtl. Entwicklung. I. Der junge G. (VIII, 196 l.) Stuttgart, Frommann. 2:50 M.

Schulz, E., Das Verkleidungsmotiv bei Shakespeare, mit Untersuchung der Quellen. (VI, 59 l.) Halle 1904. Elberfeld Baedeker'sche Buchh. 4 M.

Stassow, V., Über Shakespeares Kaufmann v. Venedig u. das Shylok-Problem. Aus dem Russ. v. With. Henckel. (50 l.). München, A Buchholz. 1 M.

Steinschneider, M., Die europäischen Übersetzungen aus dem Arabischen bis Mitte des 17. Jahrh. A. Schriften bekannter Übersetzer. [Aus: Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss.] (84 l.), Wien, C. Gerold bizományá. 1904. 2 K.

Stern, A., Die deutsche Nationallitteratur vom Tode Goethes bis zur Gegenwart. 5., neu bearb. u. verm. Aufl. (VII, 227 l.) Marburg, N. G. Elwert's Verl. 2 M.

Storm, Th., u. G. Keller: Briefwechsel. Hrsg. u. erläutert v. Alb. Köster. 2., durchgeseh. Aufl. (272 l.). Berlin, Gebr. Paetel, 1904.

Vitagliano, A., Storia della poesia estemporanea nella letteratura italiana dalle origini ai nostri giorni. Rom, Loescher. (XVII, 269 l.) 6 L.

Vossler, K., Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft. Eine sprachphilosophische Untersuchung. Heidelberg, 1904. Winter. (VII, 98 l.) 2:80 M.

Wagner, H., Tasso daheim und in Deutschland. Einwirkungen Italiens auf die deutsche Literatur. Berlin, 1904. Rosenbaum u. Hart. (VII, 404 l.) 8 M.

Wiess, B., Altitalienisches Elementarbuch. Heidelberg, 1904. Winter. (XI, 320 l.) 5 M.

Zenker, R., Boeve-Amlehus. Das altfranzös. Epos v. Boeve de Hamtone u. der Ursprung der Hamletsage (XX, 418 l.) Berlin, E. Felber. 9 M.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

- Archilochos-kiadás 753.
Aristarchos 755.
Aristoteles 834.
Ast Frigyes 4.
Bacchilides költeményei 44.
Bellerophonis, Litteræ — 226.
Bengel János Albert 461.
Bergk 762.
Bernhardy Gottfried 6.
Béza Tódor (újszövetség kiadása) 458.
Birch András 463.
Boeckh Ágost 9.
Bonnet Miksa 16.
Brugmann 96.
Burekhardt 789.
Cato distichonjai 739.
Carcer (Mamertinus) 339.
Chalcondylas 346.
Cumont Ferencz: The mysteries of Mithra 70.
Curtius Rufus 446.
Dictionarium Valachico-Latinum-Hungaricum 77.
Dictys Cretensis 257.
Didymus 420.
ἑλέγια ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν 106.
elégia, római — 521.
Euripides 42.
Euthalios 270.
forum 338.
Gellius 867.
Griesbach János Jakab 462.
Haase Frigyes 7.
Hephaestion 755.
Hertz Márton 12.
Homeros 343.
homerosi kérdés 343.
hymnuszok, görög — 729.
Ilias 345. 351. 888.
Inscriptiones Græcæ 161.
Jacobus Félix 521.
Julianus Apostata 900.
Kern Ottó: Über die Anfänge der hellenischen Religion 363.
kéziratok, görög — 720. 881.
Középfokképzésről a görögben 89.
Lachmann Károly 464.
Lexicon, Ókori — 165. 231. 263. 302. 793. 855.
Lucanus 718.
Lübker: Reallexicon 795.
Magyarországi Latinság Szótára 31. 821.
manumissio 855.
Marcion 267.
Matthæi Keresztély Frigyes 462.
Matthæi Ágost 6.
művelődéstörténet, görög — 777.
művészi viszonyok a görögöknél 891.
mykenei kor 344.
mythologia, görög — 783.
Némethy Géza Persius-kiadásáról 349.
népességi viszonyok, görög-római — 858.
Odysseia 345.
Oppianus 901.
Origenes 267.
Orphanides, Theodoros 297.
palæographia, latin — 59.
Pán-mythos 897.
Papadimitrokopulos 58.
Pecz Vilmos 20.
Persius 502.
philologia, classica— rendszere 1. 181. 363. 437.
Pindaros 45.
Plutarchos 393.
Praxiteles 892.
Priskos rhetor 417.
Propertius ifjúsága 185.
Quintilianus 891.
Reich 106.
Róma, régi — 337. 816.

12

- Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez 714. — elbeszélő költészete 248.
 Seneca 815.
 Sophokles 254.
 szoborművek, antik — árai 76.
 szobrászat, antik — 701.
 Tacitus 61.
 Télfy Iván 18.
 Theokritos költeményei 405.
 Thurneysen 95.
 Tibullus 441. 796.
 Tischendorf Konstantin 464.
 újszövetségi kánon 265. 453.
 újszövetség: codexek 272. — nyomtatott szövegek 456.
 Ulrichs Lajos 15.
 Usener Hermann 14.
 vallás, görög — 383. 645.
 vallási kultusz, görög — 783.
 Vári Rezső 363.
 vérbűn 857.
 Vergilius eclogái 499.
 Wendtlandt Vilmos 471.
 Wetstein Jakab János 461.
 Wolf Frigyes Ágost 1.
 Ximenes Ferencz 457.
 Zeus 385.
 Ἰατρικὸς: Ἀκαδημαϊκὰ ἀναγνώσματα 57.
- II. Magyar philologia.**
- A hamis menyecske (népmese) 843.
 Anyos Pál 805. — utolsó verse 896.
 Apor Péter (Syntagma) 736.
 Arany János (Riedl könyve) 350. — adatok életéhez 483. — Ágnes aszszony 894. — Buda halála és a Nibelunglied 519. — Fülemléljének meséjéhez 297. — kiadatlan versei 487. — Toldi 169. — Toldi estéje 145. — Toldi német fordítása 813. — vígjátéka 822. — Zrinyi és Tasso-ja 209.
 Balassa Bálint 738.
 Barsay Ábrahám 731.
 Batsányi 709.
 Báróczy Sándor 731.
 balkány 24.
 Bánkban 727.
 Beniczky Péter 740. 747.
 brassói, brassai 519.
 Csokonai százados ünnepén 353. — műveinek kiadásai 354. — Béka-egérharcának latin és oláh fordítása 363.
 Dálnoki Veres Gerzson 715.
 Deák élete 495.
 Debreczeni Grammatica 184.
 Dessewffy József gr. Csokonairól 362. — az igeragozásról 36. — a nyelvújításról 28.
 Dictionarium Valachico-Latinum-Hungaricum 77.
 Döbrentey Gábor az ikes ragozásról 37.
 Eötvös József b. 135.
 Eszther-dráma, magyar — 416.
 Faludi Ferencz 72. — idilljei 899.
 Földi János 735. 807.
 Guzmics Theokritos-fordítása 406.
 Haller János nyelve 729. — születési éve 523.
 hangtan, magyar — 528. 524.
 hevesmegyei nyelvjárás 510.
 Historia, Unkarilajsen kirjallisuden — 513.
 históriás énekek 247.
 Horváth Ádám 806.
 ikes ragozás 36.
 irodalomtörténet fogalmának magyar meghatározása 438.
 Jókai Mór 715.
 József főherczeg 641.
 Kautz Gyula 144.
 Kazinczy Ferencz az ikes ragozásról 36. — Barsay egy verséről 732. — Himfyről 672. — Keresztes Bálint kedveséhez Tornai Margithoz a szent Földről 735. — nyelvújító törekvései 22.
 Kemény János fejedelem önéletírása 212.
 Kemény József gr. 213.
 Kemény Zsigmond: Özvegy és leánya 212.
 Kisfaludy Sándor 901. — Himfy 672. 820.
 Kornis Zsigmond 736.
 Kossuth 498.
 Kölcsey Ferencz mint nyelvújító 27. magánhangzóilleszkedés 330. magyar és német kézi szótár 242. magyar nyelv 711.
 Mankóczy István viselt dolgai 714. mezengye 29.
 Mikes Kelemen 183. 260. nyelvújítás 22.
 Pálffy Albert 54.
 Pétzeli József 438.
 Petőfi 163.
 Ponceiánus históriája 135. 843.
 Pongrátz Sándor: A magyar nyelv rendszeréről 182.
 Rákóczi Ferencz a költészetben 71.
 Rákóczi György, I. 213.

Romulus sírja 341.
 Scholtz János Márton Agoston 463.
 regényírók, Magyar — 334.
 Reviczky Gyula 897.
 Rimay János 737.
román szó írása 258.
 sélye 24.
 Somogyi Ede 183.
 Szalárdi siralmas krónikája 213.
 Szász Károly 817.
 Széchenyi István hatása Eötvösre
 137. — munkái 141.
 Szentgyörgyi József a nyelvújítás-
 ról 28.
 Szemere Pál mint nyelvújító 27.
 Szilágyi István 483.
 Szilasi Móricz 521.
 Szolga Mihály, Városfalvi — 714.
 tehén 80.
 Teleki László gr. a nyelvújításról 28.
 Temesvári János 902.
 Toldy Ferencz 169. 732. 825.
 Vadnay Károly 864.
 vitéz 346.
 Vörösmarty Csongor és Tündéjének
 német fordítása 813. — és Székes-
 fehérvár 347.
 Zrinyiász 111. 200. 279.

III. Germán philologia.

Anzengruber Lajos drámái 676. 765.
 Bartels A. 692. 767.
 Benedix R. 470.
 Bettelheim Antal 678. 766.
 Bluthaupt H. 397.
 Bürger Gottfried Ágost 730.
 Chamisso 895.
 Coleridge 467.
 Cumberland Richard Timon átdol-
 gozása 396.
 Dalberg W. H. 397.
 Delius 467.
 Drama, deutsche — des XIX. Jahr-
 hunderts 248.
 Farmer 395. 475.
 Fischer J. 397.
 Friesen H. 469.
 Ibsen H. 250.
 Kästner Gotthold Ábrahám 730.
 Kullmann 469.
 Müller-Gutterbrunn 695. 771.
 Német, Magyar és — kézi szótár 242.
 Nibelunglied 518.
 Nodnagel Ágost 898.
 Painter Vilmos: The Palace of Plea-
 sure 394.

Revue Germanique 440.
 Rümelin Gusztáv 470.
 Servaes 681.
 Schiller 249.
 Shakespeare 241. 875.—Athéni Timon
 391. 457. — Szeget szeggel 351.
 820. — Titus Andronicus 351.
 Sievers 329.
 Stadelmann Henrik 898.
 Tschischwitz 468.

IV. Román philologia.

Bédier: Les Fabliaux 124.
 Bossuet 733.
 Bouginé 439.
 Brunetière 414. 515.
 Ciego da Ferrara 131.
 Constant du Hamel 125. 845.
 Corneille 883.
 Dantesca, Enciclopedia — 722.
 Deschamps Eustache 424.
 Dictionarium Valachico-Hungari-
 cum-Latinum 77.
 Doni 127.
 Durant 125.
 Estormi 125. 845.
 Finzi 154.
 Französische Litteratur (Baumgart-
 ner) 723.
 Garnier Róbert 241.
 Groeber 398.
 Gueulette (meséje) 130.
 Kontz Jósi 364.
 Levesque 733.
 Louis François: Timon le Misan-
 thrope 397.
 Marsand 672. 820. 903.
 Mercier L. S. Timon d'Athènes 397.
 Petrarca 672. — Laurája 153.
 Petrarcesca 149.
 Pillet 124.
 portugál irodalom 398. 528.
 Quatre prestres 125. 846.
 Racine 883.
 Sandeau 802.
 Scartazzini János András 722.
 Straparola: Piacevoli Notti 129. 850.
 színiköltészet, francia — 240.
 Taine 903.
 Wyzewa 151.

V. Egyéb szakok.

æsthetika 251.
 alapszabályok, módosított — 87.

- Alfejla va lejla 852.
 animismus 391. 645.
 archæologiai kongresszus 433.
 'Awfi, Lubábu 'l Albáb of Muham-
 mad — 69.
 barát-kádencziák 842.
 Brosses, De — a fetisizmusról 388.
 buddhismus 51.
 Comte a fetisizmusról 389. 647.
 Daënu 80.
 Egy asszony és szeretője (votják
 népmese) 850.
 ésoterisme, L'— muszulman 67.
 fetisizmus 387. 647.
 G'áhiz 132.
 halottjai, a philologia — 1904-ben
 261.
 határozók 890.
 hét bölc mester meséje 126.
 Indien, Erinnerungen an — 721.
 irodalomtörténet elméletéről 413. —
 fogalma 438.
 iszlám 51.
 Karnarutić 111. 200. 279.
 Kern: Über die Anfänge der helle-
 nischen Religion 655.
 Michaelis 159.
 Mischle Sindabar 127.
 Mutalammisz 228.
 művelődéstörténet, általános — 775.
 naturismus 651.
 Naçr-Eddin hodsa egyik tréfája 296.
 Omar Khajjams Rubáiját 68.
 philologiai irodalom 1904-ben, ma-
 gyar — 529.
 philologiai program-értekezések
 1903 4. 84.
 regény 814.
 Schrader Otto: Sprachvergleichung
 und Urgeschichte 386.
 Schultze Frigyes a fetisizmusról 390.
 Somadeva 131. 844.
 Spencer Herbert a fetisizmusról 647.
 Springer 158.
 Szahifa-történet 229.
 szálló igék 349. 438.
 szűfiség 53.
 Szúl és Súmúl 852.
 Tantrākhyāyika 811.
 Tarafa 228.
 török irodalom, középzásiai — 509.
 Tylor az animizmusról 646.
 Urias levele 227.
 Vazetje magyar fordítása 279.
 Vrhovac Maksimilijan 878.
 Yasna IX, The Pahlavi version of
 — 809.
 Zrinyi Péter Zrinyiasza 113.

A Budapesti Philologiai Társaság 1905-ben.

I. A Társaság tisztviselői:

Tiszteletbeli elnök: <i>Ponori Theurewk Emil</i>	
Elnök: <i>Heinrich Gusztáv</i>	
Alelnök: <i>Hegedüs István</i>	Másodtitkár: <i>Bleyer Jakab</i>
Első titkár: <i>Vári Rezső</i>	Pénztárnok: <i>Cserhalmi Samu</i>
Szerkesztők: <i>Császár Elemér és Lány Nándor.</i>	

II. Választmányi tagok:

BUDAPESTIEK:

VIDÉKIEK:

<i>Bermüller Ferenc</i>	<i>Négyesy László</i>	<i>Bászel Aurél</i>	<i>Giesswein Sándor</i>
<i>Cserép József</i>	<i>Némethy Géza</i>	<i>Binder Jenő</i>	<i>Kacsorics Kálmán</i>
<i>Findácz Ernő</i>	<i>Pecz Vilmos</i>	<i>Bódiusz Jusztin</i>	<i>Karlós Albert</i>
<i>Findy Gábor</i>	<i>Petz Gedeon</i>	<i>Boros Gábor</i>	<i>Nátafalussy Kornél</i>
5 <i>Gyulai Agost</i>	15 <i>Pruzsinszky János</i>	5 <i>Burány Gergely</i>	15 <i>Pirchala Imre</i>
<i>Hornyánszky Gyula</i>	<i>Simonyi Zsigmond</i>	<i>Burián János</i>	<i>Récsey Viktor</i>
<i>Katona Lajos</i>	<i>ifj. Szinnyei József</i>	<i>Csengeri János</i>	<i>Spitkó Lajos</i>
<i>Kempf József</i>	<i>Timár Pál</i>	<i>Dóczi Imre</i>	<i>Szamosi János</i>
<i>Kuzsinszky Bálint</i>	<i>Váczy János</i>	<i>Erdélyi Károly</i>	<i>Zoltvány Irén</i>
10 <i>Maywald József</i>	20 <i>Zlinszky Aladár.</i>	10 <i>Erdélyi Pál</i>	20 <i>Zsoldos Benő.</i>

III. Tiszteleti tagok:

- Dr. Bartal Antal*, kir. tanácsos, Harasztí.
Dr. Brugmann Károly, egyetemi tanár, Lipcse.
Chatzidakis N. György, egyetemi tanár, Athén.
Csaplár Benedek, kegy. r. ny. tanár, Budapest.
 5 *Dr. Hartel Vilmos*, volt közoktatásügyi miniszter, Bécs.
Dr. Krumbacher Károly, egyetemi tanár, München.
Dr. Ludwig Arthur, egyetemi tanár, Königsberg.
Dr. Osthoff Hermann, egyetemi tanár, Heidelberg.
Samassa József, érsek, Eger.
 10 *Dr. Schuchardt Hugó*, udvari tanácsos, Grác.
Ponori Theurewk Emil, egyetemi tanár, Budapest.
Vahlen János, egyetemi tanár, Berlin.
Dr. Vámbéry Armin, ny. egyetemi tanár, Budapest.
 14 *Wilhelm Adolf*, egyetemi tanár, Bécs.

IV. Alapító tagok:

† <i>József, Csász. és Kir. Főherceg ő fensége,</i> Alcsúth	---	200	kor.	—	t.
† <i>Dr. Abel Jenő,</i> volt egyetemi tanár, Budapest	---	300	"	—	"
<i>Bayer József,</i> áll. főgymn. tanár, Budapest	---	11	"	—	"
† <i>Dr. Budenz József,</i> volt egyetemi tanár, Budapest	---	200	"	—	"
5 <i>Czeizel János,</i> tanár, Lőcse	---	66	"	—	"
<i>Dr. Gyomlay Gyula,</i> gyakorló főgymn. tanár, Budapest	---	100	"	—	"
* <i>Dr. Gyulai Fál,</i> ny. egyetemi tanár, Budapest	---	200	"	—	"
<i>Dr. Hegedüs István,</i> egyetemi tanár, Budapest	---	200	"	—	"
<i>Dr. Heinrich Gusztáv,</i> a M. T. Akadémia főtítkára, Budapest	---	456	"	—	"
10 † <i>Horváth Cyrill,</i> volt egyetemi tanár, Budapest	---	200	"	—	"
† <i>Dr. Hunfalvy Pál,</i> a M. T. Akadémia volt főkönyvtárosa	---	200	"	—	"
<i>Dr. Katona Lajos,</i> egyetemi m. tanár, Budapest	---	106	"	50	"
† <i>Gr. Kun Géza,</i> nagybirtokos, Maros-Németi	---	200	"	—	"
<i>B. és K. Latinovics Géza,</i> nagybirtokos, Bikity	---	200	"	—	"
15 † <i>Nogáll János,</i> pergamoni püspök, Nagyvárad	---	200	"	—	"
<i>ifj. Dr. Reményi Ede,</i> kir. kath. főgymn. tanár, Budapest	---	1022	"	—	"
<i>Dr. Schmidt József,</i> áll. főgymn. tanár, Budapest	---	101	"	50	"
<i>Dr. Székely István,</i> állami főgymn. tanár, Budapest	---	200	"	—	"
Összesen	---	4163	kor.	—	f.

A †-tel jelöltek elhaltak, a *-gal jelölt tiszteleti tag is.

V. Rendes tagok:

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Acsay Antal	Budapest	k. r. theologiai tanár	1885
	Adamis Gusztáv	Rozsnyó	ág. ev. főgymn. tanár	1904
	Agatsin Gyula	Esztergom	benczés tanár	1898
	Dr. Alexics György	Budapest	kel. keresk. akad. tanár	1889
5	Dr. Alkalay Salamon	Pozsony	tanár	1904
	Dr. Alter Béla	Vác	kegyesrendi tanár	1898
	Dr. Angyal Dávid	Budapest	főgymn. tanár	1881
	Gr. Apponyi Sándor	Lengyel	val. b. titkos tanácsos	1888
	Dr. Ágh Lajos	Sopron	főreálisk. tanár	1903
10	Ányos István	Budapest	földbirtokos	1902
	Dr. Badics Ferencz	Budapest	kir. tan., főgymn. igazg.	1894
	Dr. Bukács István	Budapest	székesfővárosi tanár	1903
	Dr. Balassa József	Budapest	állami főgymn. tanár	1885
	Balásy Dénes	Budapest	tanár	1898
15	Balogh Péter	Szentendre	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Baltazár Gábor	Kecskemét	ev. ref. főgymn. tanár	1898
	Bancsó Antal	Sopron	ág. ev. lyceumi tanár	1890
	Dr. Barbul Jenő	Budapest	egyetemi könyvtártsizt	1902
	Dr. Barcsa János	Debreczen	kollegiumi tanár	1905
20	Barcza József	Kisujszállás	ev. ref. gym. tanár	1899
	Baros Gyula	Sajókaza	tanár	1903
	Dr. Barta Mór	Losonc	áll. főgym. tanár	1903
	Bartos Fülöp	Budapest	keresk. akad. tanár	1897
	Bausz I. Theodorik	Komárom	benczés tanár	1903
25	Bálint Károly	Szentgotthárd	áll. gym. tanár	1899
	Bán Gualbert	Pannonhalma	benczés tanár	1899
	Dr. Bánóczy József	Budapest	orsz. izr. tanítók. igazg.	1881
	Dr. Bárdos Remig	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1892
	Dr. Bászai Aurél	Fehértemplom	áll. főgymn. tanár	1874
30	Dr. Becker Fülöp Ágost	Bécs	egyetemi tanár	1896
	Becker Nándor	Selmeczbánya	ág. ev. lyceumi tanár	1892
	Beckik Ferencz	Debreczen	kegyesrendi tanár	1901
	Dr. Beóthy Zsolt	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Berger E. János	Budapest	egyetemi tanár	1884
35	Bergmann Ágost	Temesvár	állami főreálisk. tanár	1895
	Bermüller Ferencz	Budapest	ny. főgymn. tanár	1874
	Bernáth Lajos	Halas	ev. ref. főgymn. tanár	1901
	Bibó-Bige György	Szabadka	községi gym. tanár	1903
	Bihari Ferencz	Munkács	áll. főgymn. tanár	1903
40	Binder Jenő	Brassó	állami főreálisk. tanár	1883
	Dr. Bleyer Jakab	Budapest	főgymn. tanár	1899
	Bogdány Ferencz	Gyongyös	főgymn. tanár	1905
	Dr. Bognár Dénes	Budapest	közs. fels. leányisk. tanár	1894
	Dr. Bokor János	Brassó	állami főreálisk. tanár	1900
45	Boros Alán	Sopron	benczés tanár	1903

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Boros Gábor	Erzsébetváros	főgymn. tanár	1881
	Borsodi Miklós	Baja	cziszt.-r. tanár	1903
	Borsos Károly	Mezőtur	ref. főgymn. tanár	1899
	Botár Imre	Fehértemplom	áll. főgymn. tanár	1903
50	Bozsenik Béla	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Bódiss Jusztin	Pannonhalma	benczés tanár	1888
	Bölcskei Lajos	Szabadka	községi gym. tanár	1903
	Dr. Brenndörfer János	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
	Breznay Béla	Budapest	egyetemi tanár	1900
55	Bródy Mihály	Budapest	tanár	1906
	Dr. Burány Gergely	Keszthely	főigazg., prem. kanonok	1881
	Burger Artur	Sz.-Udvarhely	tanár	1903
	Burián János	Arad	kir. kath. főgymn. igazg.	1885
	Buzássy Ábel	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1890
60	Büchler Pál	Marosvásárhely	r. kath. főgymn. tanár	1901
	Bürner Sándor	Székesfehérvár	áll. főreálisk. tanár	1899
	Ciura Sándor	Balázsfalva	főgymn. tanár	1903
	Dr. Császár Elemér	Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Dr. Császár Ernő	Budapest	áll. főgym. tanár	1904
65	Csellár Arnold	Lőcse	főgymn. tanár	1904
	Dr. Csengeri János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1881
	Dr. Cserép József	Budapest	állami főgymn. tanár	1882
	Cserhalmi Samu	Budapest	p. ü. min. számvizsgáló	1881
	Csermelyi de Rivo Sánd.	Budapest	tanár	1905
70	Csernák Szaniszló	Sopron	benczéstanárr	1904
	Csiki Lajos	Marosvásárhely	ref. kollegiumi igazg.	1885
	Csudáky Bertalan	Budapest	Ferencz József n. int. t.	1903
	Csukovits Sándor	Rózsahegy	k.-rendi tanár	1899
	Dr. Csűrös Ferencz	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1900
75	Czeglédi István	Lőcse	kir. segédtanfelügyelő	1892
	Danka Placid	Győr	benczés tanár	1897
	Dr. Darkó Jenő	Budapest	áll. főgymn. tanár	1905
	Debreczeni Nagy Sándor	H.-M.-Vásárhely	tanár	1901
	Dr. Dercsényi Móricz	Budapest	főgymn. tanár	1903
80	Dr. Dézsi Lajos	Budapest	egyetemi m.-tanár	1899
	Dr. Dingfelder Ede	Budapest	áll. főgymn. tanár	1903
	Dr. Dittrich Vilmos	Budapest	leány gym. tanár	1900
	Divényi Gyula	Debreczen	kegyesrendi tanár	1899
	Dr. Dombi Márk	Baja	cziszt.-r. főgymn. tanár	1899
85	Donáth Benjámín	Budapest	hirlapíró	1903
	Dóczy Imre	Debreczen	ref. főisk. felügyelő	1881
	Dr. Eisler Mátyás	Kolozsvár	főrabbi	1902
	Dr. Elek Oszkár	Eger	főreálisk. tanár	1903
	Elischer József	Nagyszében	kir. tanker. főigazgató	1874
90	Endrei Ákos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1886
	Dr. Erdélyi Károly	Kolozsvár	kegy.-r. főgymn. igazg.	1882
	Dr. Erdélyi Lajos	Budapest	ev. ref. főgymn. tanár	1902
	Dr. Erdélyi Pál	Kolozsvár	egyet. könyvtárigazgató	1883

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Erdödi Ármin	Vágújhely	reáliskolai tanár	1897
95	Dr. Erdős József	Debreczen	ev. ref. főiskolai tanár	1902
	Ermann Ferencz	Makó	áll. főgymn. tanár	1904
	Dr. Erödi Béla	Budapest	kir. tanker. főigazgató	1881
	Dr. Fallenbüchl Ferencz	Nagyszombat	főgymn. tanár	1904
	Faragó János	Pápa	ev. ref. főiskolai igazg.	1889
100	Fábián Imre	Kassa	r. kath. főgymn. tanár	1881
	Fejér Adorján Géza	Baja	áll. főgymn. tanár	1889
	Fekete István	Selmeczbánya	ág. ev. lyceumi tanár	1888
	Fekt Ferencz	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1877
	Dr. Ferenczy Árpád	Sátoraljaújhely	jogakad. tanár	1903
105	Ferenczy István	Nagyszeben	áll. főgymn. igazgató	1898
	Ferszigán János	Belényes	főgymn. tanár	1890
	Dr. Fialovsky Lajos	Budapest	áll. főgymn. tanár	1886
	Dr. Fináczy Ernő	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Dr. Finály Gábor	Budapest	állami főgymn. tanár	1892
110	Dr. Fiók Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Fludorovics Zsigmond	Felsőtúr	plébános	1885
	Földi József	Temesvár	kegy. rendi tanár	1903
	Dr. Förster Aurél	Budapest	tanár	1904
	Dr. Förster Jenő	Lőcse	vármegyei levéltárnok	1904
115	Fraknói Vilmos	Budapest	püspök	1881
	Dr. Friml Aladár	Besztercebánya	kir. főgymn. tanár	1883
	Fülöp Árpád	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1894
	Gaal Mózes	Budapest	állami főgymn. tanár	1890
	Gagyhy Dénes	Pozsony	főreális. tanár	1905
120	Gagy Jenő	Nagykőrös	ev. ref. főgymn. tanár	1905
	Dr. Gál Kelemen	Kolozsvár	unit. főgymn. igazgató	1893
	Dr. Gärtner Henrik	Losoncz	tanár	1885
	Dr. Gedeon Alajos	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
	Gerecs Szal. Ferencz	Kőszeg	gymn. tanár	1905
125	Gerencsér István	Kolozsvár	áll. tanítóképző tanár	1904
	Dr. Geréb József	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1882
	Géresy Kálmán	Debreczen	kir. tanker. főigazgató	1881
	Dr. Giesswein Sándor	Budapest	apák., a Szt. István társ. alelnöke	1892
	Glósz Ernő	Besztercebánya	áll. főgymn. tanár	1900
130	Dr. Gombocz Zoltán	Budapest	tanár	1900
	Dr. Gomperz Fülöp	Budapest	tanár	1903
	Góbi Imre	Budapest	ág. ev. főgymn. igazg.	1893
	Göbl Alajos	Erzsébetváros	áll. főgymn. tanár	1904
	Gröger Rezső	Budapest	állami főgymn. tanár	1903
135	Dr. Gulyás István	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1894
	Dr. Gulyás Pál	Budapest	muzeumi könyvtártszt	1904
	Dr. Gyárfás Tihamér	Brassó	r. kath. főgymn. tanár	1885
	Gyimóthi Jenő	Gyönk	ev. ref. gym. tanár	1902
	György Lajos	Losoncz	állami főgymn. tanár	1881
140	Dr. György Zsigmond	Dés	főgymn. tanár	1906
	Györi Gyula	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1888

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Gyulai Ágost. ...	Budapest ...	áll. pædag. tanár ...	1883
	Dr. Gyürky Ödön ...	Budapest ...	tanár, a B. K. K. titkára	1890
145	Hager József ...	Marosvásárhely	főgymn. tanár	1892
	Hajnal Imre ...	Budapest ...	kegy.-r. főgymn. tanár	1882
	Hallay Zoltán ...	Rozsnyó ...	ág. ev. főgymn. tanár	1899
	Dr. Hampel Antal ...	Budapest ...	miniszteri titkár ...	1900
	Haraszi Gyula ...	Kolozsvár ...	egyet. tanár ...	1905
	Dr. Haraszi Sándor	Békés ...	ev. ref. főgymn. tanár	1896
150	Hegedüs Béla ...	Budapest ...	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Hegedüs Izidor ...	Győr ...	áll. főreálisk. tanár ...	1900
	Hehelein Károly ...	Szatmár ...	kanonok ...	1881
	Dr. Heinrich Alajos ...	Rákos-Palota	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Heinrich Károly ...	Budapest ...	keresk. akad. tanár ...	1881
155	Hellebrant Árpád ...	Budapest ...	m. t. akad. könyvtáros	1876
	Dr. Herald Ferencz ...	Budapest ...	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Dr. Herczeg Árpád ...	Temesvár ...	áll. főgymn. tanár ...	1900
	Dr. Herzl Mór ...	Budapest ...	magánzó ...	1881
	Dr. Heteyi Szende ...	Pannonhalma	benczés tanár ...	1900
160	Himpfner Béla ...	Budapest ...	áll. főgymn. igazgató	1882
	Hirschmann Ferencz ...	Jászberény	főgymn. tanár ...	1900
	Dr. Hittrich Ödön ...	Budapest ...	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Dr. Hoffmann Frigyes	Budapest ...	felsőbb leányisk. tanár	1882
	Hoffmann Mátyás ...	Ujvidék ...	kir. kath. főgymn. tanár	1892
165	Hofmann Károly ...	Kisujszállás ...	főgymn. tanár ...	1898
	Horger Antal ...	Brassó ...	főreáliskolai tanár ...	1903
	Hornyánszky Aladár ...	Pozsony ...	ág. ev. theol. tanár	1901
	Dr. Hornyánszky Gyula	Budapest ...	állami főgymn. tanár	1893
	Dr. Horváth Balázs ...	Kassa ...	prem. főgymn. igazgató	1905
170	Dr. Horváth Cyrill ...	Budapest ...	szék. főreáliskolai tanár	1888
	Dr. Horváth Gyula ...	Budapest ...	főgymn. tanár ...	1905
	Dr. Horváth János ...	Budapest ...	főreálisk. tanár ...	1905
	Högyészi Amand ...	Komárom	benczés tanár ...	1899
	Huber Lipót ...	Kalocsa ...	theologiai tanár ...	1898
175	Dr. Huszár Vilmos ...	Budapest ...	főreálisk. tanár ...	1899
	Incze Béni ...	Kolozsvár ...	ev. ref. kolleg. tanár ...	1897
	Incze István ...	Nagykanizsa ...	kegy.-r. főgymn. tanár ...	1888
	Incze József ...	Budapest ...	áll. fels. leányisk. tanár	1899
	Irovics Tamás ...	Munkács ...	áll. főgymn. tanár	1904
180	Irsik József ...	Budapest ...	áll. főgymn. tanár ...	1898
	Isoz Emil ...	Budapest ...	tanár ...	1901
	Istvánffy Pál ...	Lelesz ...	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Jacobi Károly ...	Budapest ...	áll. főgymn. tanár ...	1898
	Jakobinyi Péter ...	Mármarosziget	ref. főgymn. tanár ...	1898
185	Dr. Janicsek József ...	Eperjes ...	kir. kath. főgymn. tanár	1893
	Janny László ...	Rózsahegy ...	kegy.-r. főgymn. tanár ...	1882
	Jándi Gy. Bernardin	Pannonhalma ...	benczés tanár ...	1888
	Jánosi Boldizsár ...	Budapest ...	állami főgymn. tanár ...	1885
	Dr. Jeszenszky István	Pozsony ...	ág. ev. lyceumi tanár	1889

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
190	Juhász Ervin	Eger	főgymn. tanár	1905
	Dr. Kacsovics Kálmán	Tothgyúgy	nagybirtokos	1895
	Dr. Kaiblinger Fülöp	Budapest	közs. főreálisk. tanár	1904
	Kanyaró Ferencz	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Dr. Kapossy Endre	Székesfehérvár	cziszt.-r. főgymn. tanár	1892
195	Karátsony Zsigmond	Késmárk	ev. lyceumi tanár	1896
	Dr. Kardos Albert	Debreczen	áll. főreálisk. tanár	1892
	Dr. Kardos Czelesztin	Pannonhalma	benczés tanár	1894
	Dr. Kardos Gyula	Kassa	főgymn. tanár	1897
	Dr. Karl Lajos	Győr	áll. főreálisk. tanár	1905
200	Dr. Kassai Gusztáv	Budapest	egyetemi m.-tanár	1881
	Kassuba Domokos	Eger	kath. főgymn. igazg.	1893
	Dr. Kaunitz Lajos	Budapest	felső keresk. isk. tanár	1902
	Kausch Mihály	Fehértemplom	főgymn. tanár	1905
	Kájel I. Endre	Losoncz	ref. hely. lelkész	1906
205	Dr. Kálmán János	Kolozsvár	ev. ref. főgymn. tanár	1905
	Káposztássy Jusztinián	Szentgotthárd	cziszt.-r. jószágkorm.	1882
	Kárpáti Ferencz	Ungvár	realisk. tanár	1900
	Dr. Kárpáti Károly	Szeged	áll. főgymn. igazgató	1895
	Kárpiss János	Gyulafehérvár	főgymn. tanár	1903
210	Kelemen Béla	Székesfehérvár	áll. főreáliskolai tanár	1885
	Kemény Ferencz	Budapest	főreáliskolai igazgató	1892
	Kemény Fülöp	Bakonybél	plébános	1893
	Kempf József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1882
	Király Lajos	Rózsashegy	kegyesr. tanár	1899
215	Kiss Albert	Igló	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Kiss Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1895
	Dr. Kiss Ernő	Kolozsvár	unit. főgymn. tanár	1893
	Klauber Frigyes	Munkács	áll. főgymn. tanár	1903
	Dr. Kliment Jenő	Budapest	ev. főgymn. tanár	1904
220	Klug Gyula	Pozsony	keresk. akad. tanár	1900
	Dr. Kmoskó Mihály	Budapest	közp. szemín. felügyelő	1905
	Knubels Rezső	Budapest	Ferencz József n. int. t.	1904
	Dr. Kocsis Lénárt	Pannonhalma	benczés tanár	1902
	Dr. Kont Ignác	Páris	collegiumi tanár	1881
225	Kopácsy György	Zalabaksa	tanár	1899
	Kosári István	Budapest	áll. gym. tanár	1897
	Kosztka György	Ujvidék	kir. kath. főgymn. igazg.	1895
	Kovalovszky József	Rákospalota	áll. főgymn. tanár	1901
	Dr. Kovács Dániel	Székelyudvarh.	ev. ref. főgymn. tanár	1896
230	Kovács Endre	Nagybecskerek	kegy. r. főgymn. igazgató	1892
	Dr. Kovács Géza	Budapest	áll. főgymn. tanár	1903
	Dr. Kovács S. János	Nagyvárad	felső keresk. isk. igazgató	1899
	Köpesdy Sándor	Budapest	áll. főgym. igazg.	1874
	Kovér Sándor	Ujpest	áll. polg. isk. tanár	1903
235	Dr. Körös Endre	Pápa	ev. ref. főgymn. tanár	1897
	Körösi Sándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1892
	Krasznopolszky József	Kolozsvár	kegyesrendi tanár	1892

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Krausz Sámuel	Budapest	orsz. izr. tanítók. tanár	1894
	Krauze Ervin	Kassa	főgymn. tanár	1893
240	Dr. Kresméry Károly	Nagykikinda	állami főgymn. igazgató	1886
	Kroller Miksa	Zalaapáti	zalavári apát	1884
	Kronberger Miklós	Nagyszében	áll. főgymn. tanár	1900
	Kubicsek Albert	Pozsony	áll. főreáliskolai tanár	1899
	Kulcsár Endre	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1892
245	Dr. Kunos Ignác	Budapest	a kel. keresk. akad. igazg.	1884
	Dr. Kurtz Sándor	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1899
	Kutrucz Rezső	Szentgotthárd	áll. főgymn. igazgató	1891
	Kuzmics Ferencz	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1900
	Dr. Kuzsinszky Bálint	Budapest	egyetemi tanár	1885
250	Labancz György	Kassa	prem. főgymn. tanár	1905
	Lakatos József	Ujpest	főgymn. tanár	1905
	Lakatos Vince	Keszthely	prem. kanonok, tanár	1893
	Latkóczy Mihály	Budapest	áll. főgymn. tanár	1887
	Dr. Latzkó Hugó	Budapest	keresk. akad. tanár	1900
255	Dr. Láng Margit	Budapest	leánygymn. tanár	1903
	Dr. Láng Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1894
	László Géza	Szegszárd	áll. főgymn. tanár	1901
	Dr. László Mihály	Budapest	főgymn. igazg.	1905
	Dr. Lázár Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1887
260	Lecombe József	Budapest	főgymn. tanár	1905
	Lehr Albert	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1882
	Dr. Lengyel Miklós	Dés	áll. gymn. tanár	1905
	Dr. Létmányi Nándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Lipóczy Keczer Géza	Nagyszében	áll. főgymn. tanár	1899
265	Dr. Lippay György	Szeged	áll. főgymn. tanár	1900
	Liska János	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Loisch János	Budapest	ev. főgymn. tanár	1904
	Loósz István	Szabadka	közs. főgymn. tanár	1896
	Dr. Losonczi Lajos	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1885
270	Dr. Lukinich Imre	Dés	áll. gymn. tanár	1903
	Macher Ede	Pozsony	áll. főreáliskolai tanár	1892
	Dr. Madarász Flóris	Eger	kath. főgymn. tanár	1904
	Madarász Pál	Budapest	kegyesr. főgymn. tanár	1885
	Dr. Madzsar Imre	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
275	Dr. Major Károly	Gyöngyös	áll. főgymn. tanár	1903
	Majthényi Géza	Sátoraljaújhely	főgymn. tanár	1905
	Marczinkó Ferencz	Budapest	tanár	1904
	Marek Ede	Budapest	miniszteri tan.	1897
	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. ev. lyceumi igazgató	1881
280	Dr. Marton József	Nagyszombat	főgymn. tanár	1903
	Marusák Pál	Sopron	áll. felsőbb leányisk. ig.	1888
	Matskássy József	Budapest	áll. főreálisk. igazgató	1881
	Dr. Mayr Aurél	Budapest	ny. egyet. tanár	1900
	Dr. Maywald József	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1877
285	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1889

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Mácska Lajos	Temesvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Dr. Márffy Oszkár	Budapest	áll. főgymn. tanár	1902
	Márton Jenő	Pozsony	ág. ev. lyceumi tanár	1883
	Mártonyi Lukács	Kézdivásárhely	gymn. tanár	1893
290	Dr. Máté Lajos	Erzsébetváros	áll. gymn. tanár	1899
	Máthé György	Budapest	áll. főgymn. tanár	1885
	Medgyesi Lajos	Zalaegerszeg	áll. főgymn. igazgató	1892
	Megyesi Ferencz	Zombor	főgymn. tanár	1901
	Dr. Melich János	Budapest	n. muzeumi tisztviselő	1896
295	Dr. Mérei Kálmán	Sopron	főgymn. tanár	1888
	Mészáros Jenő	Temesvár	áll. tanítókép. tanár	1896
	Mihelics Károly	Makó	áll. főgymn. tanár	1897
	Dr. Miklós Elemér	Budapest	felsőbb leányisk. tanár	1905
	Dr. Miklós Ferencz	Budapest	főreáliskolai tanár	1902
300	Molnár Béda	Bársonyos	benzész tanár	1900
	Molnár Gy. Ervin	Győr	benzész tanár	1899
	Dr. Molnár István	Budapest	áll. főgymn. tanár	1895
	Molnár János	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1898
	Dr. Molnár Samu Pál	Baja	cziszt. r. főgymn. tanár	1888
305	Mondik Pál	Kolozsvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Moravcsik Géza	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1881
	Moravszky Ferencz	Nyíregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
	Dr. Morvay Győző	Budapest	áll. gymn. igazgató	1886
	Moser József	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1881
310	Móroc Emilián	Pannonhalma	noviczius mester	1886
	Dr. Mráz Gusztáv	Balassagyarmat	áll. főgymn. tanár	1900
	Mutschenbacher Gyula	Nagyvárad	főgymnasiumi tanár	1899
	Nagy István	Budapest	áll. főgymn. tanár	1905
	Nagy József	Debreczen	polg. isk. tanár	1903
315	Dr. Nagy Zsigmond	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1890
	Nádor Béla	Máramarossziget	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Nátafalussy Kornél	Nagyvárad	kir. tanker. főigazg.	1881
	Nemes Béla	Szarvas	ág. ev. főgymn. tanár	1904
	Dr. Netoliczka Oszkár	Brassó	ág. ev. főgymn. tanár	1894
320	Dr. Négyesy László	Budapest	egyetemi m. tanár	1888
	Németh Károly	Kecskemét	kegy. rendi főgymn. tanár	1899
	Németh Regináld	Kőszeg	kath. főgymn. tanár	1888
	Németh Sándor	Pápa	tanár	1903
	Dr. Némethy Géza	Budapest	egyetemi tanár	1884
325	Nikolics Ignác	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Nyilasi Rajmund	Baja	cziszt. r. tanár	1904
	Olasz József	Nagykörös	ref. főgymn. tanár	1903
	Oraftsik József	Szeged	főgymn. tanár	1893
	Orbán Lajos	Zenta	főgymn. tanár	1899
330	Dr. Osztern Salamon	Jászberény	tanár	1903
	Otrok Mihály	Mezőtur	áll. fels. leányisk. igazg.	1901
	Dr. Ozorai Frigyes	Budapest	főreálisk. tanár	1903
	Dr. Ozorai Lajos	Temesvár	áll. főgymnasiumi tanár	1901

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
335	Pacher Donát	Sopron	r. kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Pap Ferencz	Budapest	áll. főgymn. tanár	1901
	Dr. Pap Illés	Kassa	főreáliskolai tanár	1904
	Pap János	Karczag	ev. ref. gym. tanár	1885
	Dr. Pap Károly	Budapest	leánygymn. tanár	1900
340	Papp Mózes	Székelykeresztúr	unit. algymn. tanár	1894
	Pataki Jákó	Szegszárd	főgym. tanár	1900
	Dr. Patrubány Lukács	Budapest	tanár	1900
	Dr. Pauler Ákos	Budapest	egyetemi m. tanár	1904
	Paulik József	Trencsén	kir. kath. főgymn. tan.	1882
345	Pazár Béla	Szeged	áll. főgymn. tanár	1903
	Dr. Pácz Sándor	Nagyvárad	prem. kanonok, tanár	1888
	Dr. Pápay József	Budapest	akad. könyvtartiszt	1903
	Pásztory Endre	Szabadka	főgymn. tanár	1898
	Dr. Peczkó Ernő	Debreczen	ev. ref. főisk. tanár	1899
350	Dr. Pecz Vilmos	Budapest	egyetemi tanár	1881
	Perényi Adolf	Budapest	főgymn. tanár	1904
	Petrovics László	Szeged	állami főgymn. tanár	1896
	Dr. Petz Gedeon	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Dr. Pécsi Ödön	Nagykároly	kegyesrendi tanár	1895
355	Péterffy Béla	Temesvár	főgymn. tanár	1904
	Dr. Pfeifer János	Pozsony	tanár	1903
	Pfeiffer Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1874
	Pirchala Imre	Pozsony	kir. tanker. főigazgató	1881
	Dr. Piukovich Sándor	Ujvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1904
360	Polgár Alajos	Paks	polg. isk. tanár	1894
	Polgár György	Miskolcz	kir. gym. igazgató	1886
	Dr. Polgár Iván	Székesfehérvár	cziszt. r. főgymn. tanár	1900
	Dr. Popini Albert	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1887
	Posch Árpád	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
365	Pölöskey Kornél	Eger	főgymn. tanár	1905
	Prie Oktavián	Balászfalva	főgymn. tanár	1903
	R. Prikkel Márián	Kőszeg	benczés tanár	1897
	Prokopi Imre	Zombor	állami főgymn. tanár	1903
	Dr. Prónai Antal	Budapest	kegyesrendi tanár	1896
370	Dr. Pröhle Vilmos	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1904
	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1883
	Dr. Radinovic Iván	Budapest	belügymin. titkár	1888
	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgymn. tanár	1881
	Dr. Radnai Rezső	Budapest	miniszteri osztálytan.	1885
375	Dr. Radó Antal	Budapest	író	1883
	Ranezay József	Lőcse	kir. főgymn. tanár	1899
	Ranschburg Viktor	Budapest	az Athenaeum igazgatója	1888
	Dr. Reibner Márton	Budapest	áll. főgymn. tanár	1890
	Reiszer Ottó	Székesfehérvár	cziszt. r. tanár	1895
380	Dr. Rell Lajos	Békéscsaba	gymn. tanár	1904
	Dr. Récesy Viktor	Bakonybél	tanár	1884
	Rédáy János	Temesvár	áll. főgymn. tanár	1901

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Révai József	--- Temesvár	tanár	1904
	Dr. Révai Sándor	--- Pécs	főreálisk. tanár	1903
385	Rhousopoulos Rhousos	--- Budapest	a kel. ker. akad. tanára	1896
	Dr. Riedl Frigyes	--- Budapest	egyetemi tanár	1881
	Roboz Andor	--- Budapest	főreáliskolai tanár	1896
	Roseth Arnold	--- Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Rózsa Vitál	--- Esztergom	kath. főgymn. tanár	1888
390	Dr. Ruzicska Aurél	--- Pannonhalma	benzés tanár	1898
	Sarudy György	--- Pápa	ref. főgymn. tanár	1890
	Dr. Schack Béla	--- Budapest	felső keresk. isk.-főigazg.	1885
	Schaefer Vilmos	--- Budapest	a F. J. nevelőint. tanára	1900
	Schäfer Illés	--- Budapest	főreálisk. tanár	1905
	Dr. Schilling Lajos	--- Kolozsvár	egyetemi tanár	1905
395	Schill Salamon	--- Budapest	rabbi szeminaryiumi tanár	1882
	Dr. Schmidt Attila	--- Budapest	állam. főgymn. tanár	1895
	Schmidt Fülöp	--- Zenta	gymn. tanár	1900
	Dr. Schmidt Henrik	--- Geszt	tanár	1900
	Dr. Schmidt Márton	--- Budapest	állami főgymn. tanár	1902
400	Dr. Schnabel Róbert	--- Budapest	állami főgymn. igazgató	1887
	Schuber Mátyás	--- Budapest	állami főreálisk. tanár	1883
	Dr. Schullerus Adolf	--- Nagysink	ev. lelkész	1888
	Dr. Schuster Alfréd	--- Budapest	áll. főgymn. tanár	1905
	Schüzler Albert	--- Vác	k.-rendi főgymn. tanár	1895
405	Schvannauer Ferencz	--- Kaposvár	állami főgymn. tanár	1895
	Dr. Schwartz Gusztáv	--- Budapest	egyetemi tanár	1900
	Dr. Sebestyén Gyula	--- Budapest	n. muzeumi igazgató ör	1895
	Dr. Sebestyén Károly	--- Budapest	áll. főgymn. tanár	1896
	Serédi J. Dénes	--- Sopron	benzés tanár	1890
410	Dr. Serédi P. Lajos	--- Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1896
	Serkei Szabó József	--- Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Dr. Siegescu József	--- Budapest	áll. főgymn. tanár	1898
	Dr. Simai Ödön	--- Budapest	tanár	1905
	Simonides István	--- Szeged	k.-r. főgymn. tanár	1895
415	Dr. Simonyi Zsigmond	--- Budapest	egyetemi tanár	1881
	Sinka Sándor	--- Debreczen	ev. ref. főiskolai igazgató	1894
	Dr. Solymossy Sándor	--- Budapest	felső iparisk. tanár	1896
	Soós József	--- Kisujzállás	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Sörös Pongrácz	--- Pannonhalma	benzés tanár	1897
420	Spitkó Lajos	--- Budapest	kir. tankér. főigazgató	1883
	Steidl József	--- Privigye	főgymn. tanár	1904
	Stern Ábrahám	--- Budapest	el. és polg. fiúisk. igazgat.	1895
	Strauch Béla	--- Nagyszében	állami főgymn. tanár	1885
	Striegl József	--- Szeged	áll. főgymn. tanár	1904
425	Stromp József	--- Igló	főgymn. tanár	1885
	Suhajda Lajos	--- Selmeczbánya	ág. ev. főgymn. tanár	1900
	Szabó Adorján	--- Kassa	premont. főgymn. tanár	1899
	Szabó András	--- Székelyudvarh.	ref. főgymn. tanár	1897
	Dr. Szabó Ignác	--- Vác	kegy.-r. tanár	1897

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
430	Dr. Szabó Károly	Budapest	tanár	1904
	Dr. Szabó Viktor	Budapest	székesfővárosi tanár	1901
	Szalay Gábor	Eger	cziszt.-r. főgymn. tanár	1889
	Szalay Gyula	Nagykőrös	ref. főgymn. igazgató	1881
	Szalay Gyula	Kunfélegyháza	közs. kath. főgymn. tanár	1888
435	Szalay Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Dr. Szamosi János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1875
	Dr. Számek György	Temesvár	kath. főgymn. igazg.	1896
	Szántó Kamill	Pécs	cziszt.-r. főgymn. tanár	1891
	Szártorisz Ferencz	Selmeczbánya	kir. kath. gymn. tanár	1898
440	Szegess Mihály	Veszprém	kegy.-r. főgymn. tanár	1895
	Szekeres Bónis	Pápa	benczés tanár	1903
	Dr. Szemák István	Budapest	ny. áll. főgymn. igazg.	1886
	Szentirmay Gyula	Budapest	ny. főgymn. tanár	1905
	Dr. Széchy Károly	Budapest	egyetemi tanár	1905
445	Dr. Székely György	Sárospatak	akadémiai tanár	1895
	Székely Salamon	Arad	állami főreálisk. tanár	1881
	Dr. Szigetvári Iván	Budapest	tanár	1886
	Dr. Szilágyi Sándor	Budapest	áll. főgymn. tanár	1902
	Szinger Kornél	Szeged	kegyesr. főgymn. tanár	1888
450	Dr. Szinnyei Ferencz	Budapest	áll. felső iparisk. tanár	1899
	Dr. Szinnyei József	Budapest	egyetemi tanár	1883
	Szkunzevics Kornél	Budapest	állami főgymn. tanár	1883
	Szlávnits György	Budapest	orsz. levéltári tisztv.	1892
	Szölgémi Ferencz	Gyöngyös	állami főgymn. igazgató	1890
455	Dr. V. Szócs Géza	Nagyszében	áll. főgymn. tanár	1903
	Szöke Adolf	Budapest	áll. főgymn. tanár	1899
	Szöts Gyula	Szentes	áll. főgymn. tanár	1902
	Sztoja Miklós	Nagykikinda	tanár	1904
	Szuchy Endre	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
460	Szútor Zoltán	Fiume	áll. főgymn. tanár	1900
	Dr. Szücs István	Budapest	min. fogalmazó	1898
	Szücs István	Debreczen	kegyesr. főgymn. tanár	1895
	Dr. Takács Menyhért	Jászó	jászói prépost	1893
	Tamási István	Kolozsvár	tanár	1888
465	Tankó Péter	Csáktornya	polg. isk. tanár	1905
	Telek László	Hódmezővásárh.	polg. és felsőker. isk. tan.	1892
	Dr. Tell Anasztáz	Győr	benczés tanár	1891
	Teveli Mihály	Körmöczbánya	állami főreálisk. tanár	1900
	Dr. Teveli Vargha Dezső	Kőhidgyarmat	plébános	1902
470	Dr. Tihanyi Mór	Budapest	m. kir. rendőrorvos	1900
	Timár Pál	Budapest	kir. főgymn. igazgató	1885
	Dr. Tolnai Vilmos	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1891
	Dr. Tóth György	Kecskemét	kegyesr. főgymn. igazgató	1886
	Tóth Gyula	Tarnaméra	római kath. lelkész	1894
475	Dr. Tóth Kálmán	Budapest	ág. ev. főgymn. tanár	1885
	Tóth Márton	Budapest	áll. főgymn. tanár	1900
	Tubán Tibor	Temesvár	kegyesr. főgymn. tanár	1898

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag ?
	Dr. Urbanek Károly	Zalaegerszeg	áll. főgymn. tanár	1903
	Usetty Ferencz	Budapest	főgymn. tanár	1904
480	Vajdafy Géza	Ungvár	kir. k. főgymn. tanár	1874
	Dr. Vajda Gyula	Trencsén	áll. fels. leányisk. tanár	1897
	Dr. Vajda Károly	Budapest	áll. főgymn. tanár	1899
	Vajda Károly	Budapest	főgymn. hely. tanár	1902
	Varsányi Román	Pápa	benczés tanár	1903
485	Vayer Lajos	Arad	főgymn. tanár	1904
	Dr. Váczy János	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
	Váli Tibor	Kassa	főgymn. tanár	1897
	Dr. Várdai Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1903
	Dr. Vári Rezső	Budapest	egyetemi m. tanár	1886
490	Dr. Vértesy Dezső	Losoncz	áll. főgymn. tanár	1903
	Dr. Vértesy Jenő	Budapest	muzeumi segédőr	1903
	Vida Aladár	Budapest	ny. gym. igazgató	1904
	Dr. Vietorisz József	Nyiregyháza	ág. ev. főgymn. tanár	1892
	Vikár Béla	Budapest	orsz. gyűl. gyorsíró rev.	1899
495	Dr. Vincze József	Budapest	kegy.-r. tanár	1903
	Dr. Vizota Gyula	Budapest	áll. főgymn. tanár	1906
	Dr. Voinovich Géza	Főlsóaláp	tanár	1905
	R. Vozári Gyula	Munkács	áll. főgymn. tanár	1881
	Vujsz János	Eperjes	tanár	1903
500	Wagner Adolf	Szeged	áll. főgymn. tanár	1903
	Wagner Antal	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1896
	Dr. Wagner Lajos	Pozsony	állami főreálisk. tanár	1875
	Dr. Waldapfel János	Budapest	gyak. főgymn. tanár	1894
	Dr. Wargha Samu	Deáki	szentbenedekr. lelkész	1882
505	Dr. Weisz Miksa	Budapest	köz. isk. vallástaná	1905
	Dr. Werner Adolf	Baja	cziszt. főgymn. igazgató	1892
	Dr. Weszely Ödön	Budapest	tanár	1898
	Wigand János	Szegzárd	állami gym. igazgató	1881
	Wirker Ernő	Székelyudvarh.	főreálisk. tanár	1903
510	Wirth Gyula	Budapest	állami főgymn. tanár	1895
	Wirthschafter Márk	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1898
	Yolland Arthur Battishil	Budapest	tanár a F. J. nev. int.-ben	1900
	Zászló János	Budapest	hirlapíró	1903
	Dr. Zimányi Dániel	Czegléd	tanár	1900
515	Dr. Zimányi József	Budapest	áll. főgymn. tanár	1885
	Dr. Zindl Béla	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Zlamál Ágost	Gyulafehérvár	főgymn. tanár	1903
	Dr. Zlinszky Aladár	Budapest	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Zolnai Gyula	Budapest	egyetemi m. tanár	1889
520	Dr. Zoltvány L. Irén	Pannonhalma	benczés tanár	1887
	Dr. Zombory J. János	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1894
	Zsoldos Benő	Sárospatak	ref. főisk. tanár	1883
	Zsogón Zoltán	Csiksomlyó	tan.-képző tanár	1904

VI. Rendkívüli tagok:

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Balogh Miklós	Brassó	főreálisk. tanár	1903
	Barthmes György	Nagyszében	tanár	1896
	Baumgartner Dezső	Abony	polg. isk. tanár	1903
	Benkóczy Emil	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
5	Biró Gyula	Komárom	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Bölcsházy István	Budapest	statisztikai hivatalnok	1888
	Böngérfi Géza	Erzsébetfalva	bölcsészethallgató	1902
	Bucsy István	Zalaegerszeg	gymn. tanár	1896
	Danczer Béla	Budapest	tanár	1894
10	Dengl János	Budapest	bölcsészethallgató	1905
	Einzig Miklós	Sopron	gymn. tanár	1903
	Fölkel Béla	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1889
	Früchtl Ede	Budapest	bölcsészethallgató	1903
	Gálos Rezső	Kolozsvár	tanárjelölt	1904
15	Dr. Gressler Gyula	Versecz	tanár	1903
	Grün Lajos	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Hajnal Márton	Zágráb	tanárjelölt	1905
	Harmos Sándor	Budapest	tanár	1903
	Hensch Béla	Beregszász	főgymn. tanár	1897
20	Dr. Kallós Ede	Budapest	tanár	1904
	Katona Ferencz	Budapest	tanárjelölt	1905
	Dr. Károsi Sándor	Kecskemét	kegy. rend. tanár	1904
	Kertész János	Budapest	bölcsészethallgató	1905
	Khin Antal	Budapest	tanárjelölt	1904
25	Kisfaludy János	Kecskéd	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Komonezy Gáspár	Pannonhalma	bencéz tanárjelölt	1904
	Kovács Ferencz	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Köblös Samu	H.-Böszörmény	főgymn. igazgató	1899
	Krick Dezső	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
30	Lantos Lajos	Arad	polg. isk. tanár	1903
	Laszczik Ernő	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Lám Frigyes	Pécs	főreálisk. tanár	1902
	László Béla	Budapest	egyetemi hallgató	1904
	Lendvai Márton	Nagybecskerek	főgymn. tanár	1901
35	Luz Ignác	Körmöczbánya	bölcsészethallgató	1903
	Magassy Antal	Zombor	főgymn. tanár	1901
	Magyar József	Genf	tanár	1900
	Marmorstein Arthur	Szenicz	tanár	1904
	Marschalk Hugó	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
40	Megyeresi Andor	Vál	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Molnár Árpád	Budapest	tanárjelölt	1905
	Molnár Ödön	Pipe	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Mózer Ödön	Magyaróvár	tanár	1900
	Dr. M. Nagy István	Mezőtúr	ref. főgymn. tanár	1897
45	Nedelcu Szilárd	Páris	bölcsészethallgató	1903
	Neiser Irén	Köbánya	tanárjelölt	1903

Folyó szám	A tag neve	Lakóhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Névény János	Budapest	tanárjelölt	1904
	Osztrovszky József	Temesvár	polg. iskolai tanár	1903
	Pachl Kálmán	Budapest	bölcsészethallgató	1903
50	Dr. Papp István	Szamosújvár	áll. főgymn. tanár	1904
	Papp János	Budapest	bölcsészethallgató	1905
	Pataky József	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Pelle József	Bánffyhunyad	polg. isk. tanár	1903
	Pécsi Béla	Budapest	bölcsészethallgató	1903
55	Popper Stefánia	Budapest	bölcsészethallgató	1905
	Rafain Jakab	Kolozsvár	kath. alap. urad. ellenőr	1888
	Rácz Imre	Máramarossziget	polg. isk. tanár	1903
	Rádits Dusán	Zombor	tanítóképző tanár	1894
	Ránzai Péter	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
60	Sági István	Budapest	tanárjelölt	1904
	Dr. Scharbert Vilmos	Bécs	tanárjelölt	1904
	Schmidt Frigyes	Besztercebánya	ev. gym. tanár	1889
	Simon Géza	Máramarossziget	ev. ref. főgymn. tanár	1888
	Smida István	Besztercebánya	főgymn. tanár	1900
65	Somogyi Kálmán	Palics	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Sróth Péter	Szenicz	polg. isk. tanár	1891
	Szabó István	Nagybánya	áll. gym. tanár	1887
	Szaghmeiszter Gyula	Szabadka	polg. isk. tanárjelölt	1903
	Szalkay Alfonz	Budapest	tanár	1903
70	Szenkovich László	Erzsébetváros	polg. isk. tanár	1903
	Szentgyörgyi Béla	Bukarest	polg. isk. tanár	1904
	Szeremley-Béla	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1897
	Székelly Simon	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Dr. Szigeti Gyula	Szentes	főgymn. tanár	1900
75	Szigeti János	Veszprém	kegy.-r. gym. tanár	1905
	Szigeti Pál	Budapest	egyetemi hallgató	1904
	Szilágyi Gyula	Nagyszeben	áll. főgymn. tanár	1904
	Szilágyi Sándor	Budapest	hirlapíró	1903
	Dr. Szőke József	Temesvár	áll. főgymn. tanár	1900
80	Talbure György	Budapest	tanárjelölt	1906
	Tangl Flóris	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1904
	Taucher Gusztáv	Nagybittse	polg. isk. tanár	1903
	Teleky István	Budapest	tanárjelölt	1905
	Tihanyi Gál	Komárom	benzész tanár	1899
85	Ujhelyi Imre	Rákosliget	polg. isk. igazgató	1903
	Vajda János	Hosszúfalu	polg. isk. tanár	1903
	Varga Antal	Ujvidék	tanár	1903
	Varsányi Géza	Rákospalota	polg. isk. tanár	1904
	Vasáry Dániel	Esztergom	bölcsészethallgató	1903
90	Dr. Wagner József	Budapest	tanár	1904
	Wald Leo	Budapest	bölcsészethallgató	1902
	Wiese Gyula	Budapest	tanárjelölt	1904
	Zander László	Budapest	tanárjelölt	1903

VII. Az Egyet. Phil. Közlöny előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Arad	Királyi főgymnasium	1883
	Aszód	Ág. ev. algynasium	1897
	Baja	Czisztercezi rendi főgymnasium	1899
	Balázsfalva	A gör. kath. főgymn. tanári kara	1890
5	Bártfa	Állami főgymnasiumi igazgatóság	1899
	Belényes	Gör. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Békés	Ev. ref. gymnasium	1883
	Békéscsaba	Ág. ev. Rudolf főgymnasium	1897
	Beregszász	Allami gymnasium	1897
10	Besztercebánya	Ág. ev. algynasium	1893
	"	Kir. kath. főgymnasium	1886
	Bonyhád	Ág. ev. algynasium	1893
	Brassó	M. kir. állami főreáliskola	1894
	"	Római kath. főgymnasium	1898
15	Budapest	Kilián Frigyes, könyvtáros	1894
	"	" " "	1904
	"	Pfeifer Ferdinand, könyvtáros	1883
	"	" " "	1883
	"	Rados Ignác áll. főreálisk. tanár	1897
20	"	Ranschburg Gusztáv, könyvtáros	1901
	"	" " "	1903
	"	Révai Leó, könyvtáros	1901
	"	Dr. Schmidt Mariska leánygymn. tr.	1903
	"	Toldi Lajos, könyvtáros	1897
25	"	" " "	1898
	"	I. ker. elemi isk. tanítóképző igazg.	1901
	"	I. ker. polg. isk. tanítók. olvasóterme	1901
	"	I. ker. polgári isk. tanító képző	1886
	"	II. ker. állami tanítónőképző	1896
30	"	II. ker. főreáliskola	1890
	"	III. ker. áll. főgymnasium	1905
	"	IV. ker. közs. felsőbb leányiskola	1903
	"	IV. ker. kegyesrendi Kalasantinum	1896
	"	IV. ker. kegyesrendi főgymnasium	1886
35	"	IV. ker. Classica-phil. seminarium	1903
	"	V. ker. állami főreáliskola	1890
	"	VI. ker. állami főgymnasium	1900
	"	VI. ker. áll. Erzsébet-nőiskola	1886
	"	VI. ker. Állami felsőbb leányiskola	1902
40	"	VII. ker. ág. ev. főgymnasium	1883
	"	VII. ker. áll. főgymn. (Barcsay-u.)	1900
	"	VII. ker. áll. főgymn. (Damjanich-u.)	1902
	"	VIII. ker. közs. főreáliskola	1895
	"	VIII. ker. gyak. főgymnasium	1886
45	"	VIII. ker. állami főgymnasium	1899
	"	VIII. ker. cziszt.-r. tanárképző	1893
	"	VIII. ker. Jézustársasági tanárjelöltek	1905

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizet?
	Budapest	IX. ker. Br. Eotvös József collegium	1896
	"	IX. ker. ev. ref. főgymnasium	1885
50	"	IX. ker. ref. theol. tanári kar	1905
	Buzeu	Bobes György	1905
	Csiksomlyó	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Csburgó	Ev. ref. főgymnasium	1903
	Czegléd	Állami főgymnasium	1900
55	Debreczen	Ev. ref. főgymn. tanári könyvtár	1888
	"	Állami főreáliskola	1884
	"	Csáthy Ferencz könyvtár	1904
	"	Hegedüs és Sándor könyvtárosok	1900
	Dés	Állami főgymnasium	1902
60	Déva	Állami főreáliskola	1883
	Eger	Állami főreáliskola	1899
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Eperjes	Evangelikus collegium	1883
	"	Evang. colleg. Magyar Társaság	1890
65	Érsekújvár	Főgymnasiumi könyvtár	1883
	Erzsébetváros	Állami főgymnasium	1892
	Esztergom	Főgymnasiumi tanári könyvtár	1893
	"	Közs. reáliskolai igazgatóság	1887
	Fehértemplom	Állami főgymnasium	1892
70	Felső-Lövő	Evangelikus tanintézetek	1898
	Fiume	Állami főgymnasium	1886
	Fogaras	Állami főgymnasium	1899
	Gyöngyös	Állami főgymn. igazgatóság	1890
	Gyöng	Ev. ref. gymnasium	1886
75	Győr	Állami főreáliskola	1901
	Györszentmárton	Pannonhalmi könyvtár	1886
	Gyula	Főgymnasiumi igazgatóság	1904
	Gyulafehérvár	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1886
	Hajduböszörmény	Ev. ref. gymn. könyvtár	1886
80	Hajdunánás	Ev. ref. gymnasium	1886
	Hódmezővásárhely	Ref. főgymnasium	1893
	Jászberény	Állami főgymnasium	1885
	Jászó	Jászvári prem. kanonokrend	1886
	Kalocsa	Érseki főgymnasium	1890
85	Kaposvár	Állami főgymnasium	1883
	Karczag	Ev. ref. gymnasium	1897
	Kassa	Állami főreáliskola	1883
	"	Főgymnasiumi önképző-kör	1890
	Kecskemét	Állami főreáliskola	1894
90	"	Ref. lyceumi igazgatóság	1883
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Keszthely	Premontrei társház	1888
	Késmárk	Ág. ev. lyceumi igazgatóság	1883
	Kézdivásárhely	Róm. kath. gymn. igazgatóság	1895
95	Kiskunfélegyháza	Kir. kath. főgymn. tanári könyvtár	1904
	Kiskunhalas	Főgymnasiumi könyvtár	1888

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Kisujzállás --- ---	Ev. ref. főgymnasium --- ---	1886
	Kolozsvár --- ---	Állami felsőbb leányiskola --- ---	1903
100	“ --- ---	Ev. ref. főgymnasium --- ---	1883
	“ --- ---	Tanárképző-intézeti igazgatóság --- ---	1883
	“ --- ---	Lepage Lajos könyvkereskedő --- ---	1903
	“ --- ---	Kalazantinum --- ---	1895
	“ --- ---	Ev. ref. theol. fakultás Ifj. Egylete	1901
	Komárom --- ---	Szentbenedekrendi székház	1883
105	Körmöczbánya --- ---	Áll. főreálisk. igazgatóság	1883
	Kunszentmiklós --- ---	Ev. ref. gymnasium --- ---	1886
	Léva --- ---	Kath. főgymn. igazgatóság --- ---	1883
	Liptórózsahegy --- ---	Főgymnasiumi könyvtár --- ---	1886
	Lőcse --- ---	Kir. főgymnasiumi igazgatóság --- ---	1883
110	“ --- ---	Állami főreáliskola --- ---	1888
	Losoncz --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1883
	Lugos --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1886
	Makó --- ---	Glauber József könyvtáros --- ---	1903
	Máramaros-Sziget --- ---	Reform. lyceum --- ---	1886
115	“ --- ---	Róm. kath. algymn. --- ---	1886
	Maros-Vásárhely --- ---	Róm. kath. főgymn. igazgatóság --- ---	1884
	“ --- ---	Ref. főgymnasium --- ---	1883
	Mezőtúr --- ---	Ev. ref. főgymnasium --- ---	1883
	Miskolcz --- ---	Reform. lyceum --- ---	1884
120	Munkács --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1883
	Nagybánya --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1883
	Nagyenyed --- ---	Bethlen főtanoda könyvtára --- ---	1900
	Nagykálló --- ---	Áll. gymn. igazgatóság --- ---	1886
	Nagykanizsa --- ---	Kath. főgymnasium --- ---	1883
125	Nagykároly --- ---	Kegy.-r. főgymnasium --- ---	1883
	Nagykikinda --- ---	Gymnasiumi tanári kar --- ---	1883
	Nagykörös --- ---	Ev. ref. főgymnasiumi igazgatóság --- ---	1900
	Nagyszalonta --- ---	Közs. gymn. igazgatóság --- ---	1887
	Nagyszombat --- ---	Érseki főgymnasium --- ---	1883
130	Nagyvárad --- ---	Állami főreáliskola --- ---	1901
	“ --- ---	Főgymn. ifjúsági könyvtár --- ---	1903
	“ --- ---	M. kir. honvéd hadapródiskola --- ---	1903
	Naszód --- ---	Alapítványi főgymnasium --- ---	1898
	Nyitra --- ---	Huszár István, könyvtáros --- ---	1887
135	“ --- ---	Róm. kath. főgymnasium --- ---	1883
	“ --- ---	Állami felsőbb leányiskola --- ---	1901
	Pancsova --- ---	Állami főgymnasium --- ---	1887
	Pápa --- ---	Borsos István, ref. főisk. tanár --- ---	1886
	“ --- ---	Szentbenedekrendi székház --- ---	1890
140	Petrozsény --- ---	Községi gymnasium --- ---	1900
	Pécs --- ---	Fischer Henrik könyv- és zeneműker. --- ---	1899
	“ --- ---	Zircz-cziszt. főgymnasium --- ---	1883
	Podolin --- ---	Gymnas. tanári könyvtár --- ---	1886
	Pozsonyszentgyörgy --- ---	Algymn. igazgatóság --- ---	1886
145	Privigye --- ---	Kath. algymn. igazgatóság --- ---	1890

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Rákospalota	Wagner Manó igazgató	1905
	Rimaszombat	Egyesült prot. főgymnasium	1882
	Rozsnyó	Róm. kath. főgymnasium	1883
	"	Ag. ev. főgymnasium	1895
150	Sajókaza	Báró Radvánszky Béla koronaőr.	1892
	Sárospatak	Trócsányi Bertalan, könyvtáros	1888
	Sátoraljaújhely	Kath. főgymn. tanári könyvtár	1883
	Segesvár	Ágostai ev. tanítónőképző	1903
	"	Teutsch Frigyes könyvtáros	1905
155	Selmeczbánya	Kir. kath. gym. igazgatóság	1883
	Sepsiszentgyörgy	Székely-Mikó-kollegium	1883
	Sopron	Szentbenedekrendi székház	1883
	"	Ev. lyceumi Magyar Társaság	1898
	"	Állami főreáliskola	1901
160	"	Thiering Gyula könyvtáros	1903
	Szabadka	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
	Szokolca	Gymnasiumi igazgatóság	1886
	Szamosújvár	Állami főgymnasium	1883
	Szarvas	Főgymn. tanári kar	1883
165	Szászváros	Ev. ref. Kuun-kollegium	1894
	Szatmár	Kir. kath. főgymnasium	1883
	"	Ev. ref. gym. tanári kar	1890
	Szeged	Somogyi-könyvtár	1885
	"	Kegyesrendi főgymn. önképző-kör	1884
170	"	Kegyesrendi főgymnasium	1898
	"	Kende Ferencz	1899
	"	Állami főreálisk. igazgatóság	1897
	Szegárd	Állami főgymnasium	1898
	Székelyudvarhely	Ev. ref. kollegium	1890
175	"	Állami főreáliskola	1897
	"	Róm. kath. főgymnasium	1887
	Székesfehérvár	Főreáliskola	1889
	"	Cziszt. r. főgymn. könyvtára	1905
	Szentes	Állami főgymnasium	1883
180	Szentgotthárd	Állami gymnasium	1896
	Szentkirály	Dr. Kégl Sándor, egyetemi m. tanár	1894
	Szilágysomlyó	Róm. kath. gymnasium	1891
	Szolnok	Állami főgymnasium	1902
	Szombathely	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
185	Tata	Kegyesrendi gymnasium	1886
	"	Kapsza Viktor	1900
	Temesvár	Pollatsek N., könyvtáros	1897
	"	Állami főreáliskola	1883
	Traszténa	Kir. kath. algymnasium	1886
190	Uj-Verbász	Községi algymnasium	1886
	Ujvidék	Kir. kath. magyar főgymnasium	1883
	"	Állami polg. fiúisk. tanári könyvtára	1904
	Ungvár	Kir. kath. főgymnasium	1886
	"	Állami alreáliskola	1900

Folyó szám	Az előfizető lakóhelye	Czíme	Mely évtől előfizető ?
195	Vác --- --- ---	Főgymnasiumi igazgatóság -- ---	1886
	Versecz --- --- ---	Áll. főreálisk. igazgatóság --- ---	1891
	Veszprém --- --- ---	Kath. főgymn. igazgatóság --- ---	1884
	Zalaegerszeg --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1895
	Zenta --- --- ---	Közs. gymn. igazgatóság --- ---	1883
200	Zilah --- --- ---	Reformatus főisk. igazgatóság --- ---	1884
	Zircz --- --- ---	Apátsági könyvtár --- --- ---	1883
	Zombor --- --- ---	Állami főgymnasium --- --- ---	1895
	• --- --- ---	Kovácsits Tivadar tanár --- --- ---	1904
	Zsolna --- --- ---	Kir. kath. gymnasium --- --- ---	1898

Jegyzet. 1904 végén volt tiszteleti tag: 15, alapító: 17, rendes: 502, rendkívüli: 106, előfizető: 200, összesen: **840**. E szerint a kimutatás szerint van 1905 végén tiszteleti tag: 14, alapító: 18, rendes: 523, rendkívüli: 93, előfizető: 204, összesen: **852**.

Kimutatta 1905. évi november hó 22-én

Cserhalmi Samu,
pénztárnok.

A

BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG
ALAPSZABÁLYAI.

I. SZAKASZ.

A társaság czíme, czélja és eszközei.

1. A társaság czíme: *Budapesti Philologiai Társaság*; székhelye Budapest.

2. A társaság érintkező pontja akar lenni a magyar állam területén lakó philologusoknak; azon van, hogy a szigorú philologiai módszert művelje, ismertesse és terjeszse; egyrészt a classikus ókort illető tanulmányokkal foglalkozik, másrészt a magyar és más nyelvet és irodalmat törekszik működése körébe vonni.

3. A társaság e czélok előmozdítására:

a) felolvasásokat és vitatkozásokat rendez a philologia említett köreiből vett tudományos kérdésekről;

b) szakszerű folyóiratot ad ki;

c) esetleg önálló philologiai műveket ad ki vagy kiadásukban közreműködik.

II. SZAKASZ.

A társaság tagjai.

4. A társaság tagjai tiszteletiek, alapítók, rendesek és rendkívüliek.

5. *Tiszteleti tagokká* oly egyének választhatók, a kik a philologiai tudományok terén kiváló érdemeket szereztek. A tiszteleti tagok egyszersmind tagjai a választmánynak, melynek üléseire meghívottnak.

6. *Alapító tagok* azok, a kik a társaság részére legalább kétszáz koronát fizetnek le, vagy ez összeg 5%-os kamatjának evenkénti fizetése mellett a felajánlott összegről kötelezvényt adnak. Ha az alapító egyszersmind rendes tag is, külön tagdíjat nem fizet,

7. *Rendes tag* lehet a tanügy terén működő minden férfi vagy nő, azonkívül minden más állású egyén is, a kitől a társaság céljainak előmozdítását remélheti.

8. *Rendkívüli tag* csak egyetemi és más főiskolai hallgató lehet.

9. A rendes és rendkívüli tagokat a választmány, a tiszteleti tagokat a közgyűlés választja.

10. Rendes vagy rendkívüli taggá csak az választható, a kit a társaság valamely rendes vagy tiszteleti tagja ajánl. A megválasztott a választmány határozatáról értesítést kap s a neki megküldött kötelező nyilatkozatot aláírva visszaküldi.

11. A tiszteleti tagságra való ajánlást a rendes közgyűlés előtt egy hónappal kell a választmány elé terjeszteni. Ezen indítvány csak abban az esetben kerül a közgyűlés elé, ha a választmány magaévá tette. A tiszteleti tag megválasztására a közgyűlésnek két harmad szótöbbsége szükséges. Külföldi egyének csak a magy. kir. belügyministerium előleges beleegyezésével választhatók a társaság tiszteleti tagjaivá.

III. SZAKASZ.

A tagok köteleességei és jogai.

12. A tagok kötelesek a társaságot céljainak előmozdításában támogatni és az évi tagdíjat minden év június 30-áig az időszerinti pénztárnok kezéhez megfizetni. Július 1-én túl a tagdíj-hátralékok postai megbízással szedetnek be.

13. Az oly tagoktól, a kik tagdíjukat 3 éven át nem fizették, a választmánynak jogában áll azt bíróilag behajtani. A hátralékos tagdíjak iránti per felvételére az időszerinti pénztárnok lakására nézve illetékes bíróság jogosult.

14. A rendes tagok három-három évre 10 korona évi tagdíj fizetésére kötelezik magukat. Azon tag, a ki egy-egy három-éves időszak végén nem jelenti be kilépését, úgy tekintetik, mint a ki kötelezettségét újabb három évre hallgatag elvállalja. A rendkívüli tagok egy-egy évre hat korona tagdíjat fizetnek. A kilépni szándékozó tag ebbeli szándékát az első titkár útján a választmánynak írásban bejelenteni tartozik. A kilépés csak az e pont elején említett kötelezettség teljesítése után történhetik meg.

A társasági év összeesik a naptári évvel.

15. Minden tiszteleti, alapító és rendes tagnak szavazó joga van; azonkívül választó és választható. Jogában áll továbbá:

- a) új tagot ajánlani (10. §);
- b) a választmányhoz írásban indítványt beadni, esetleg a közgyűlés elé terjesztés végett is (22. §);
- c) az első titkárnál való bejelentés mellett felolvasást tartani.
- d) Minden tag megkapja a társaság folyóiratát, az Egyetemes Philologiai Közönyt.

IV. SZAKASZ.

A társaság felolvasó ülései.

16. Felolvasó ülést a társaság havonként, rendszeren egyszer tart, kivéve július, augusztus és szeptember hónapokat.

17. A társaság minden felolvasó ülése nyilvános.

V. SZAKASZ.

A közgyűlés.

18. A társaság a januárhavi felolvasó ülés napján *rendes évi közgyűlést* tart a választmánytól megállapított napirend szerint.

19. A közgyűlés tárgyai:

- a) az elnök megnyitó beszéde;
- b) esetleg közérdekű felolvasások;
- c) az első titkár évi jelentése;
- d) az évi számadások megvizsgálásáról szóló jelentés s az évi költségvetés megállapítása;
- e) a tisztviselőknél, a választmánynál és a tiszteleti tagoknak megválasztása;
- f) esetleges indítványok tárgyalása.

20. A közgyűlés határozatra képes, ha legalább annyi rendes tag van jelen, a mennyi a budapesti rendes tagok számának egy negyedrésze. Ha ennyi rendes tag nincsen jelen, új közgyűlés hívandó össze s ez a jelenlevők számára való tekintet nélkül határoz. Csak a jelenlevő tagok szavazhatnak; határozatot az általános többség hoz. Egy tag kívánságára az elnök titkos szavazást rendel el,

21. A tisztviselőknek s a választmányi tagoknak megválasztása szavazólapok beadásával történik általános szótöbbséggel. Ha általános szótöbbség nem eretnek el, akkor a két legtöbb szavazatot nyert egyén közt szorosabb választás történik. Egyenlő szavazatnál a sors dönt.

22. A közgyűlés jegyzőkönyvének hitelesítésére két tag küldetik ki.

23. A közgyűlésen csak oly indítványok tárgyalhatók, a melyeket a választmány előzőleg megvitatott (l. 15. § *b*).

24. A választmánynak joga van esetleg *rendkívüli közgyűlést* is egybehívni. Ily rendkívüli közgyűlés 20 tag kivánságára is egybehívandó.

VI. SZAKASZ.

A választmány.

25. Minden ügyet, mely nem a közgyűlés tárgya, a társaság választmánya intéz el. A választmány tagjai: *a*) az elnök; *b*) az alelnök; *c*) az első titkár; *d*) a másodtitkár; *e*) a pénztárnok; *f*) a szerkesztők; *g*) 30 budapesti és 30 vidéki választmányi tag; *h*) a társaság tiszteleti tagjai.

26. A választmány minden felolvasó ülés után és közvetlenül a közgyűlés előtt rendes választmányi ülést tart.

27. Az elnököt és alelnököt, a titkárokat és a pénztárnokot a közgyűlés választja 3—3 évi megbizással. A szerkesztőket a választmány választja titkos szavazással 3—3 évre és a választás a M. T. Akadémia I. osztályának bejelentendő. A választmányi tagokat a közgyűlés választja egy évi megbizással. A volt tagok újra választhatók.

28. Az *elnök*, vagy ha akadályozva van, az *alelnök*, elnököl a felolvasó és választmányi üléseken és a közgyűlésen; ő képviseli a társaságot egyesek és hatóságok irányában; aláír a titkárok egyikevel együtt minden fontosabb iratot; utalványozza a közgyűlés által megállapított költségeket, sőt kivételes esetben a költségvetési előirányzatban nem foglalt összeget is utalványozhat 20 korona erejéig, az ily utalványozás azonban a választmány legközelebbi ülésén bejelentendő.

29. A *titkárok* intézik az irodai ügyeket, ők vezetik a közgyűlési és választmányi jegyzőkönyveket, melyek hitelesítendőek,

és nyilvántartják a tagok számát. A fontosabb irományokat az elnökkel együtt, a kevésbé fontosakat maguk állítják ki. Az első titkár a rendes közgyűlésen jelentést tesz a társaság évi működéséről.

30. A *pénztárnok* az Egyet. Phil. Közlönyben történő nyugtázás mellett átveszi a pénzt; kifizeti az elnök által aláírt utalványokat; havonként számot ad a választmánynak; gondoskodik, hogy a társaság készpénze a választmány belátása szerint gyümölcsözőleg elhelyeztessék, és az év végén benyújtja a részletes számadást a választmánynak, mely azt a közgyűlés elé terjeszti.

31. A *szerkesztők* a társaság folyóiratát, az Egyetemes Philologiai Közlönyt, saját felelősségük mellett szerkesztik, de a választmány határozatainak eleget tenni tartoznak.

32. A *választmányi tagok* kötelesek a választmányi ülésekben résztvenni, az elnöktől vett megbízásokban eljárni és szükség esetén az elnök felszólítására ideiglenesen a titkári vagy pénztárnoki teendőket is elvállalni.

33. A választmány csak akkor határozatraképes, ha legalább nyolcz tagja van jelen. A vidéki választmányi tagok fontosabb esetekben írásbeli szavazásra szólíthatók fel. Határozatot az általános többség hoz.

34. A választmányi ülés jegyzőkönyvét a legközelebbi választmányi ülés hitelesíti.

:

VII. SZAKASZ.

Az alapszabályok módosítása és a társaság feloszlása.

35. A társaság alapszabályait csak a közgyűlés módosíthatja, általános szótöbbséggel. A módosított alapszabályok helybenhagyás végett a m. kir. belügyminiszteriumhoz terjesztendők fel.

36. A társaság feloszlását egy évnegyeddel előbb kihirdetett közgyűlésen az összes tagok két harmada, vagy, ha ennyi tag nem gyűlt volna össze, egy hasonló módon kihirdetett újabb közgyűlésen a jelenlevő tagok határozzák el, két harmad szótöbbséggel.

37. Feloszlás esetében a társaság vagyona a M. T. Akadémia I. (nyelv- és széptudományi) osztályára száll. A társaság feloszlása esetében a vagyonának hovatartozásáról szóló közgyűlési határozat fogantatás előtt a m. kir. belügyminiszteriumhoz terjesztendő fel.

38. A társaság azon esetben, ha az alapszabályokban meghatározott célt és eljárást, illetőleg hatáskörét meg nem tartja, a mennyiben további működésének folytatása által az állam érdeke vagy a társaság tagjainak vagyoni érdeke veszélyeztetnék, a kir. kormány által felfüggeszthető s a felfüggesztés után elrendelendő szabályos vizsgálat eredményéhez képest végleg fel is oszlatható, vagy esetleg — különbeni felosztatás terhe alatt — az alapszabályok legpontosabb megtartására kötelezhető.

39. A jelen alapszabályok a ministeri megerősítés napján lépnek életbe.

Kelt Budapesten, a Budapesti Philologiai Társaság 1905. évi január hó 14-én tartott rendes évi közgyűléséből.

Dr. VÁRI REZSŐ s. k.
a Budapesti Philologiai Társaság
első titkára.

Dr. HEINRICH GUSZTÁV s. k.
a Budapesti Philologiai Társaság
elnöke.

Szám: 43883 905.

*Látta a m. kir. belügyminister.
Budapesten 1905 május 20.*

(P. H.)

A minister meghagyásából:

Szabó László s. k.
ministeri o. tanácsos.

1905. JANUÁR.

XXIX. ÉVFOLYAM.

I. FÜZET.

E G Y E T E M E S

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADEMIA CLASS. PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGANAK MEGBIZASÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

közreműködésével szerkesztik

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1905

L. a boríték 2. lapján levő Figyelmeztetést!

Figyelmeztetés.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratai **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a modern philologiai dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

Vári Rezső, A classica-philologia rendszere, 1. l.

Császár Elemér, A nyelvújítás 1815-ben, 22. l.

Desiderius Vértesy, *Analecta quaedam ad glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, 31. l.

Baros Gyula, Dessewffy József gr. az igeragozásról, 36. l.

Aurelius Förster, *De coniecturis a Geyza Keczero de Lipócz ad Euripidem factis*, 42. l.

HAZAI IRODALOM. Hegedűs István: Bacchylides költeményei. **Sarudy György**, 44. l. — Goldziher Ignác: A buddhismus hatása az iszlámra. **Osztérn Salamon**, 51. l. — Szvacsek Rezső: Erdődi Pálffy Albert. **Simai Ödön**, 54. l.

KÜLFÖLDI IRODALOM. Γ. Χατζιδάκις: *Ακαδημειὰ ἀναγνώσματα εἰς τὴν ἑλληνικὴν, λατινικὴν καὶ εἰς τὴν ἰνδικὴν γραμματικὴν.* **Pecz Vilmos**, 57. l. — Dr. Franz Steffens: *Latinische Paläographie.* **Vári Rezső**, 59. l. — Gaston Boissier: *Tacite*, **Incze Béni**, 61. l. — Blochet: *Études sur l'ésoterisme musulman.* **Kégl Sándor**, 67. l. — Christensen: *Omar Khajjámus Rubáiját.* **U. a.**, 68. l. — Browne E. G.: *Part II. of the Lubábu'l Albáb of Muhammad 'Awfi.* **U. a.**, 69. l. — Franz Cumont: *The mysteries of Mithra.* **Kropf Lajos**, 70. l.

PHILOLOGIAI PROGRAM-ÉRTEKEZÉSEK. Dombi Márk dr.: Rákóczi Ferencz a költészetben. — Szilveszter Ferencz dr.: Faludi Ferencz lyrai költészete. — Varjú János: Szellemi művelődésünk utolsó kétszáz éve. **Major Károly**, 71. l.

VEGYESEK. A Budapesti Philologiai Társaság 1904 decz. 20-iki fölolvasó és vál. ülése, 75. l. — Antik szoborművek árai, 1., 76. l. — Dictionarium Valachico-Latinum-Hungaricum, **Siegescu József**, 77. l. — Vallástudományi kézikönyv, **Losonczi Lajos**, 80. l. — Daënu és még valami, **Schmitt József**, 80. l. — Hibaigazítás, 82. l. — A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke, 82. l. — Philologiai program-értekezések 1903/04. 84. l. — Külföldi könyvészet, 85. l. — A módosított alapszabályok, 87. l.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság választmányának és a Magyar Tudományos Akadémia classica-philologiai bizottságának megbízásából s a M. T. Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai. a Közlöny meg nem kapott füzetekének megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság penztárnokához, Cserhalmi Sámu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadlatnak el.

1905. FEBRUÁR.

XXIX. ÉVFOLYAM.

II. FÜZET.

E G Y E T E M E S

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASAG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADEMIA CLASS. PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGANAK MEGBIZASÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

közreműködésével szerkesztik

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR. .

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1905

Figyelmeztetés.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a modern philologiai dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

Gerecs Szal. Ferencz, A primaer középfokképzőről a görögben, 89. l.

Hornyánszky Gyula, *Ἀρχαία ἀνδρεία καὶ γυναικεία*, 106. l.

Hajnal Márton, Karnarutic és a Zrinyiász. I. közl., 111. l.

Balogh Miklós, Egy fableau története, 124. l.

HAZAI IRODALOM. Ferenczi Zoltán, báró Eötvös József. **Pap Ferencz**, 135. l. — Gróf Széchenyi István munkái II. sorozat, I. kötet. **Császár Elemér**, 140. l. — **Aany**, Toldi Estéje, magy. **Lehr Albert**. **Pfeifer János**, 145. l.

KÜLFÖLDI IRODALOM. Petrarchesca. **Hegedüs István**, 149. l. — Springer Michaelis, Handbuch der Kunstgeschichte. I. Das Altertum. **Láng Nándor**, 157. l. — Solmsen, Inscriptiones Graecae ad illustrandas dialectos selectae. **Vári Rezső**, 161. l.

PHILOLOGIAI PROGRAM-ÉRTEKEZÉSEK. Pap Ferencz, Petőfi egyéniségének fejlődése. **Major Károly**, 163. l.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG XXX. KÖZGYŰLÉSE. Elnöki beszéd. **Heinrich Gusztáv**, 16. l. — Titkári jelentés. **Némethy Géza**, 172. l. — A pénztárvizsgáló-bizottság jelentése, 174. l. — Jegyzőkönyv az 1905 jan. 14-iki választmányi ülésről, 178. l. — Jegyzőkönyv az 1905 jan. 14-iki közgyűlésről, 179. l.

VEGYESEK. Megjegyzések Vári Rezsőnek A classica-philologia rendszere című közleményére. **Pecz Vilmos**, 181. l. — Horvát István redivivus. **cs.**, 183. l. — A debreczeni Grammatika bírálói. **Mixich Lajos**, 184. l. — Beküldött könyvek jegyzéke, 184. l.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság választmányának és a Magyar Tudományos Akadémia classica-philologiai bizottságának megbízásából s a M. T. Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reklamátiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárnokához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadhatnak el.

1905. MÁRCZIUS.

XXIX. ÉVFOLYAM.

III. FÜZET.

E G Y E T E M E S

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADEμία CLASS. PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGANAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

közreműködésével szerkesztik

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1906

Figyelmeztetés.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a modern philologiai dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

- Némethy Géza**, Propertius ifjúsága. 185. l.
Hajnal Márton, Karnarutic és a Zrinyiász. II. közl., 200 l.
Loósz István, Keimény Zsigmond «Özveggy és leánya» című regényének forrásához, 212. l.
Osztern Salamon, A «Litteræ Bellerophontis» és *sémi párhuzamai. 226. l.
HAZAI IRODALOM. Pecz Vilmos, Ókori Lexicon II. I. közl. **Schmidt József**, 230. l. — Haraszi Gyula, A renaissance francia szinklészete és a színszerűség. **Morvay Győző**, 240. l. — Kelemen Béla, Magyar és német kéziszótár II. **Gagyhy Dénes**, 242. l. — Pintér Jenő. A törtérisi énekek művelődéstörténeti vonatkozásai. **Janitschek Béla**, 247. l. — **Gagyhy Dénes**, A Rákóczi kor elbeszélő költészete. **U. a.**, 248. l.
KÜLFÖLDI IRODALOM. Georg Witkowski, Das deutsche Drama des XIX. Jahrhunderts. **Heinrich Gusztáv**, 248. l. — Johannes Volkel. System der Aesthetik. **Pauler Ákos**, 251. l. — Dr. Adolf Müller, Aesthetischer Kommentar zu den Tragödien des Sophocles. **Losonczy Lajos**, 254. l.
VEGYESEK. A Budapesti Philologiai Társaság 1905. évi febr. hó 11-ikén tartott fölolv. és vál. ülése, 256. l. — Dictys Cretensishez. **H. Gy.**, 257. l. — A román szó írása a magyar nyelvészetben. **Alexics György**, 258. l. — Horvát István redivivus. **Miklós Ferencz**, 260. l. — Válasz **cs.** 261. l. — A philologia halottai 1904-ben. 261. l. — Ókori lexikon, 263. l. — Hibaigazítás, 263. l. — Külföldi könyvészet, 263. l.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság választmányának és a Magyar Tudományos Akadémia classica-philologiai bizottságának megbízásából s a M. T. Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetekének megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárnokához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

1905. ÁPRILIS.

XXIX. ÉVFOLYAM.

IV. FÜZET.

E G Y E T E M E S
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSABAG VÁLASZTMÁNYANAK ÉS
A M. T. AKADÉMIA CLASS. PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGANAK MEGBIZÁSÁBOL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

közreműködésével szerkesztik

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDAJA.

1905

Figyelmeztetés.

Az **Egyetemes Philologiai Közlönybe** szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a modern philologiai dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

- Erdős József**, Az újszövetségi kánon görög szövegéről. 265. l.
Hajnal Márton, Karnarutié és a Zrinyiasz. III. közl., 279. l.
Vértesy Dezső, Naçr-eddin hodsa egyik tréfája s egy új-görög költemény. 296. l.
HAZAI IRODALOM. Pecz Vilmos, Ókori Lexikon II. k., II. közl. **Schmidt József**, 302. l. — Balassa József, Magyar Hangtan. **Schmidt Henrik**, 328. l. — Magyar Regényírók I. **Császár Elemér**, 334. l.
KÜLFÖLDI IRODALOM. Huelsen, Vaglieri, Petersen, Thiele, Zacher. Holtzinger, Amelung, Scheffernek a régi Rómáról szóló művei. **Finály Gábor**, 337. l. — Engelbert Drerup, Homer. **Hornvánszky Gyula**, 343. l.
PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK. Dr. Szigeti Gyula, A magyar történet görög kútfőiből. Chalcondylas. **Darkó Jenő**, 346. l. — Fürst Aladár dr. Vörösmarty M. és Székesfehérvár. **Major Károly**, 347. l.
VEGYESEK. A Budapesti Philologiai Társaság 1905. évi márcz. hó 8-ikán tartott fölv. és vál. ülése, 348. l. — Ujabb külföldi kritika Némethy Persius kiadásáról, 349. l. — Két szálló ige, **K. L.**, 349. l. — Riedl Frigyes Arany Jánosa, **cs.**, 350. l. — Félreértés a Shakespeare-fordításban. **V. J.**, 351. l. — Titus Andronicus, 351. l. — Az Ilias arab fordítása, 351. l. — Hibaigazítás, 351. l. — A szerkesztőkhöz beküldött könyvek, 352. l.
-

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság választmányának és a Magyar Tudományos Akadémia classica-philologiai bizottságának megbízásából s a M. T. Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság penztárnokához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1904-re: Bucsy I. 3 k., Kálmán J. 3 k., Lendvai M. 3 k., Szabó J. 3 k. — **1905-re:** Néveri S., Vasáry D., dr. Wagner J., Wiese Gy. 3 k.

Rendes tagdíj 1904-re: Breznay B. 5 k., Burger A. 5 k., Bürner S. 3 k., Ferenczy Á. 5 k., Herczeg Á. 5 k., Knubels R. 5 k., Marczukó F. 5 k., Miklós F. 5 k., Morvai Gy. 5 k., Ozorai L. 5 k., Stern A. 5 k., Zolnai Gy. 2 k. — **1905-re:** Bayer J. 12 k., Fináczy E. 5 k., Fiók K. 8 k., dr. Gärtner H., Gröger R., Hehelein K., Hornyánszky Gy. 1 k., Huber L., Kronberger A., Loósz L., Losonczy L., 4 k. 50 f., Mánywald J., Morvai Gy. 2 k., Némethy G., Osztern S. 4 k., Pauler A. 5 k., dr. Petz G. 6 k., dr. Radnai R., Schmidt J., Szamosi J., Szinnyi F., Szuchy E., dr. Vargha D., Vári R. 3 k. — **1906-ra:** Fiók K. 2 k.

Előfizetés 1905-re: Balázsfalvai gör. kath. főgymnasium, Budapesti áll. polgári tanítóképző, Budapesti áll. polgári tanítóképző olvasóterme, Budapesti áll. elemi tanítóképző, Budapesti VI. ker. áll. főreáliskola, Budapesti ev. ref. főgymnasium, Budapesti ref. theologiai tanári kar, Budapesti Jezus-társasági tanárjelöltek, Fischer H., Kecskeméti ev. ref. főgymnasium, 1 olozsvári tanárképezde, Miskolczi ev. ref. főgymnasium, Pfeifer F. 21 k. 60 f., Pozsonyszentgyörgyi gymnasium, Szamosújvári áll. főgymnasium, Szatmárnémeti kir. kath. főgymnasium.

Megjegyzés. A f. é. III. füzetben dr. Förster Aurél 6 k. tagdíjával tévesen van a rendkívüli tagok között felsorolva, mert nevezett rendes tag s a 6 k. rendes tagdíj 1905-re.

Budapest, 1905. márczius 15-én.

Cserhámi Samu, pénztárnok,
I., Vár, Országház-u. 27. sz., I. e., 2. a.

MAGYAR REGÉNYIRÓK

A legértékesebb magyar regények

egyöntetű képes kiadása hatvan kötetben.

Szerkeszti

MIKSZÁTH KÁLMÁN

aki a nagy vállalat eszméjét kidolgozta és a kötetek elé megírja az írók jellemrajzát.

A nagy magyar elbeszélő méltatja a magyar elbeszélő irodalom jeleseit.

A gyűjtemény 34 író 54 munkáját a magyar irodalom ötvennégy kiváló alkotását — öleli fel.

Minden kötet egy-egy kiváló magyar festőművész illusztrációival.

Mindössze ezer illusztráció külön díszes műmellékletek formájában.

A **MAGYAR REGÉNYIRÓK**, minden művelt magyar uri család örökbecsű könyvtára. A hatvan kötet félevenként *öt kötetes* sorozatokban jelenik meg. Eddig az első sorozat (öt kötet) hagyta el a sajtót. A második sorozat (öt kötet) 1905 április hó végén jelenik meg.

A 60 kötet ára előkelő kötésben 300 kor.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

ÓKORI LEXIKON

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISTER

MEGBIZÁSÁBÓL

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

SZERKESZTETTE

PECZ VILMOS dr.

EGYETEMI NY. R. TANÁR, A M. T. AKADÉMIA R. TAGJA.

Két kötet nagy lexikon alakban, 150 iv (2400 lap) terjedelemben.

900 ábrával és 17 kép-táblával.

Ára a két kötetnek 36 K, előkelő félbőr-kötésben 46 K.

Magyar Fonétika. A hangok és a beszéd fiziológiai elemzése. Irta *Balassa József*. A «Fonétika Elemei»-nek II. teljesen átdolgozott kiadása 2 kor. 50 f.

Arany János. Irta *Riedl Frigyes*. Harmadik bővített kiadás. Az Izsó-féle Arany-mellszobor fénynyomatával 3 kor. Vásznonkötésben 5 kor.

Vörösmarty életrajza. Irta *Gyulai Pál* Ötödik javított kiadás. Vásznonkötésben 5 kor.

Shakspeare összes színművei. Fordították Arany János, Arany László, Ács Zsigmond, Fejes István, Greguss Ágost, Gyóry Vilmos, Lévay József, Lőrinczy Lehr Zsigmond, Petőfi Sándor, Rákosi Jenő, Szász Károly, Szigligeti Ede, Vörösmarty Mihály. Hat kötet vásznonkötésben 30 kor.
I.—II. kötet: Tragédiák. III.—IV. kötet: Történelmi színművek.
V. kötet: Vigjátékok. VI. kötet: Regényes színművek.

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1903-ra: dr. Kálmán J. 3 k. — **1904-re:** Balogh M. 3 k., Korom Gy. 3 k., Szabó I. 3 k. — **1905-re:** Balogh M., dr. Förster Au., Hajnal M., Krick D. 3 k., Ránzai H. P. 3 k., Scharbert V.

Rendes tagdíj 1902-re: Roboz A. 2 k., Wirthschafter M. 4 k. — **1903-ra:** Burger A. 5 k., Pécsi Ö. 5 k., Stern Á. 5 k., Zászló J. 4 k., Zolnai Gy. 2 k. — **1904-re:** Alkalay S., Breznay B. 5 k., Bürner S. 2 k., Gulyás I. 5 k., Jakobinyi P. 5 k., dr. Kaiblinger F. 5 k., Kovács J. 5 k., Majthényi G. 5 k., Marczinkó F. 5 k., Ofenbeck Fr. 5 k., Pazar B. 5 kor., Révay J. 3 k. 50 f., Schuber M. 3 k., dr. Solymossy S. 5 k., Szóts G. 5 k., dr. Vajda K. 4 k. — **1905-re:** dr. Alexics Gy., Berger Ev. J., dr. Boros G., dr. Fallenbüchl F., Fekt F., dr. Fináczy E. 5 k., Fraknoi V., Gerecs Sz., Göbl A., Horger A. 12 k., Hornyánszky Gy. 9 k., Horváth Gy., Major K. 3 k., Nátafalussy K., Németh K., dr. Pap F. 8 k., dr. Pap I., dr. Pácz S., Pfeifer J. 8 k. 50 f., Pölöskey K., Rhousopoulos Rh., Vári R. 3 k., R. Vozári Gy., dr. Wargha S., dr. Zlinszky A.

Előfizetés 1905-re: Bártfai állami gymnasium, Besztercebányai ev. gymn., Bobes Gy., Bonyhádi ev. gymnasium, Budapesti II. ker. tanítónőképző-intézet, Budapesti II. ker. főreáliskola, Budapesti class.-philologiai seminarium, Budapesti V. ker. főreáliskola, Budapesti VIII. ker. főreáliskola, Csiksomlyói róm. kath. főgymn., Fehértemplomi áll. főgymn., Fogarasi áll. főgymn., Győri főreáliskola, Hajdúnánási ev. ref. főgymn., Hódmezővásárhelyi ev. ref. főgymn., Kalocsai Jézus-társasági collegium, Kézdivásárhelyi r. kath. főgymn., Kilián Fr. 21 k. 60 f., Kiskunhalasi ev. ref. főgymn., Kisújszállási ev. ref. főgymn., László Albert és T., Lugosi állami főgymn., Marosvásárhelyi róm. kath. főgymn. 11 k. 60 f., Nagykikéndi áll. főgymn., Nagyváradi áll. főreáliskola, Nyitrai felsőbb leányiskola, Pápai kath. gymn., Papai ref. főiskola, Selmeczbányai főgymn., Szakolczai gymn. igazgatóság, Szentesi áll. főgymn., Szentgothárdi áll. gymn., Székelyudvarhelyi róm. kath. főgymn., Székelyudvarhelyi áll. főreáliskola, Székelyudvarhelyi ev. ref. főgymn., Szilágysomlyói gymn., Temesvári áll. főreáliskola, Ujvidéki kir. kath. magyar főgymn., Ungvári kir. kath. főgymn., Váci főgymn., Verseczi áll. főreáliskola, Zentai gymnasium igazgatóság.

Budapest, 1905. február 16-án.

Cserhalmi Samu, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 27. sz., I. e., 2. a.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

PROPERTIUS ELÉGIAI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

CSENGERI JÁNOS.

Ara 4 kor. Latin és magyar szöveggel 6 kor.

ÖZVEGY ÉS LEÁNYA.

Regény három részben.

Irta **BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND.**

Ara 5 kor.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

ÓKORI LEXIKON

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISTER

MEGBIZÁSÁBÓL

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

SZERKESZTETTE

PECZ VILMOS dr.

* EGYETEMI NY. R. TANÁR, A M. T. AKADÉMIA R. TAGJA.

Két kötet nagy lexikon alakban, 150 iv (2400 lap) terjedelemben.
900 ábrával és 17 kép-táblával.

Ára a két kötetnek 36 K, előkelő félbőr-kötésben 46 K.

Eddig nélkülöztünk oly segédkönyvet vagy alapvető munkát, mely a görög és latin remekírók olvasása, vagy az ókori történelem tanulmányozása közben, vagy — ami oly gyakori eset — egy modern író classicus vonatkozásu helyének megértése céljából irodalmi vagy régiségtani tekintetben kalauzolhatott volna. Ezt az érzékeny hiányt az **Ókori Lexikon** pótolja, mely az ókor egész szellemi életének: irodalmának, történetének, philosophiájának, művészetének, állami, jogi, hadi, vallási és magán régiségeinek ismeretét közvetíti. **Kiváló gondban részesülnek a hungaricumok.** Az Ókori Lexikon tárgyalja először a magyar vonatkozásu régiségeket, melyekről eddigelé csak nehezen, sok fáradsággal lehetett áttekintést szerezni.

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1901-re: Thold O. 2 k. **1904-re:** Deák I. 3 k., Hensch B. 3 k., Korom Gy. 3 k., Luz I. 3 k. **1905-re:** dr. Kallós E., Marschalk H., Neiser I., Pécsy B.

Rendes tagdíj 1903-ra: Barta M. 5 k. **1904-re:** Bibó-Bige Gy., Bölskei L., Dercsényi M. 5 k., Glósz E., Gulyás I. 5 k., Klauber Fr. 5 k., Knubels R. 5 k., Kovács J. 5 k., Mráz G. 5 k., Schuber M. 3 k., Soós J., Szilasi M. 5 k., dr. Vajda K. 3 k., Wirth Gy. **1905-re:** Agatsin Gy., Gr. Apponyi S., dr. Agh L. 5 k., Bancsó A., dr. Barcsa J., Baros Gy., Bán J., dr. Bárdos R., Benczik F., Bergmann A., Bernüller F., Borsodi M., dr. Bódiss J., dr. Burány G., Csuszár E. 8 k., Csernák Sz., Dóczi I., dr. Erdélyi P., dr. Erdődi A., Ferenczy I., dr. Förster Au. 4 k., Hajnal I., Incze B., Incze L., Jándi Gy. B., dr. Karl L. 3 k., Kassuba D. 12 k., Kelemen B., Kemény Ferencz, Kemény Fülöp, dr. Latzkó H., dr. Láng N. 6 k., dr. Lengyel M., Liska J., dr. Major K. 6 k., Marek E., dr. Marton J. 5 k., Mérei K., Mőrocz E., dr. Nagy Zs., Németh R., dr. Nyilasi R., Oraftsik J., dr. Osztern S. 6 k., Pacher D., Pap J., dr. Pecz V. 4 k., Perényi A., Petrovics L., Pfeiffer A. 12 k., dr. Polgár I., Ranschburg V., Ruzsicska Au., Sarudy Gy., Schill S., Serédy I. D., dr. Siegescu J. 6 k., dr. Simai Ö. 4 k., Sörös P., Szántó K., Szartoris F. 12 k., Szilágyi S., Szinger K., Szölgyémy F., dr. Tóth Gy., dr. Tóth K., Tóth M., Vajda K. 5 k., Vértesy D. 9 k., dr. Weszely Ö., dr. Zoltvány I. **1906-ra:** dr. Pecz V. 11 k., Vértesy D. 1 k.

Előfizetés 1905-re: Bajai ciszt. r. főgymnasium, Besztercebányai kir. főgymnasium, Békési ev. ref. főgymnasium, Békéscsabai ág. ev. főgymn., Brassói áll. főreáliskola, Budapesti III. ker. áll. főgymn. 10 k., Budapesti evang. főgymnasium, Budapesti kegy. r. főgymnasium, Budapesti kegy. r. Kalazantinum, Budapesti IV. ker. közs. felsőbb leányiskola, Budapesti ciszt. r. tanárképző intézet, Budapesti Eötvös-Collegium, Csáthy F., Csurgói ref. főgymnasium, Czeglédi áll. főgymn., Debreczeni áll. főreáliskola, Dési állami főgymnasium, Egri kath. főgymn. igazgatóság, Egri áll. főreáliskola, Eperjesi evang. collegium, Erzsébetvárosi áll. főgymnasium, Esztergomi főgymnasium tanári könyvtár, Felsőlövői evang. tanintézetek, Fiúmei áll. főgymnasium, Gyöngyösi áll. főgymn. könyvtár, Gyönki ev. ref. gymnasium, Gyulafehérvári r. kath. főgymnasium, Gyulai r. kath. főgymnasium, Huszár I., Jászberényi áll. főgymn., Jászói prem. kanonokrend, Karczagi ev. ref. gymn. igazgatóság, Kassai áll. főreáliskola, Kassai főgymn. önképzőkör, Kecskeméti áll. főreálisk. 5 k. 40 f., Kende F., Keszthelyi kath. főgymn. tanári könyvtár, dr. Kégl S. 7 k., Késmárki ev. lyceumi igazgatóság, Kiskunfélegyházai főgymn., Kolozsvári ev. ref. collegium, Kolozsvári áll. felsőbb leányiskola, Komáromi kath. gymn., Körmöczbányai áll. főreáliskola, Kunszentmiklósi ev. ref. gymnasium, Losonci áll. főgymnasium, Lőcsei főreáliskola, Máramaroszigeti ev. ref. főgymnasium, Máramaroszigeti r. kath. algymn., Mezőtúri ref. főgymnasium, Nagybányai áll. főgymnasium, Nagyenyedi Bethlen-Kollégium, Nagykanizsai kath. főgymn., Nagykárolyi r. kath. főgymn., Nagykőrösi ev. ref. főgymn., Nyitrai gymnasium igazgatóság, Pancsovai áll. főgymnasium, Pannonhalmi könyvtár, Pécsi kath. főgymnasium, Podolini gymnasium, Privigyei kath. gymn. igazgatóság, Révai L., Rozsnyói ág. ev. főgymnasium, Rozsnyói kath. főgymn. igazgatóság, Rózsahegyi főgymn. igazgatóság, Sepsiszentgyörgyi ev. ref. Székely Mikó Kolleg., Soproni benczés főgymn., Soproni áll. főreálisk. igazgatóság, Szarvasi ev. főgymnasium, Szatmári ref. főgymn., Szegedi városi főgymn., Szegedi városi főgymn. önképzőkör, Szegedi áll. főreálisk. igazgatóság, Szegedi Somogyi-könyvtár, Szegszárdi áll. főgymn., Székesfehérvári ciszt. r. főgymn., Székesfehérvári főreáliskola tanári könyvtár, Tatai kegy. r. algymnasium, Temesvári kath. főgymnasium, Thiering Gy., Toldi Lajos 21 k. 60 f., Veszprémi kath. főgymnasium, Zalaegerszegi áll. főgymnasium, Zilahy ev. ref. Wesselényi-Kollegium, Zirczi apát-sági könyvtár, Zombori áll. főgymnasium.

Jegyzet az I. füzethez: Nem Vajda K., hanem dr. Vajda K. fizetett 1904-re 3 kort.

Budapest, 1905. január 23-án.

Cserhalmi Samu, pénztárnok,
I., Vár, Országház-u. 27. sz., I. e., 2. a.

A Franklin-Társulat kiadásában, Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

EGYETEMES IRODALOM-TÖRTÉNET.

Alexics György, Angyal Dávid, Asbóth Oszkár, Balogh Ármin, Becker F. Ágost, Csengeri János, Fiók Károly, Goldziher Ignác, Gombocz Zoltán, Haraszi Gyula, Hegedüs István, Hernádi M., Huszár Vilmos, Kégl Sándor, Kühnert Mihály, Latkóczy Mihály, Mahler Ede, Munkácsy Bernát, Nagy Zsigmond, Neumann Ede, Patrübány Lukács, Péterfy Jenő †, Pecz Vilmos, Petz Gedeon, Radó Antal és Széchy Károly közreműködésével szerkeszti

HEINRICH GUSZTÁV.

A Vallás- és Közoktatásügyi Ministerium támogatásával kiadja a

FRANKLIN-TÁRSULAT.

Öt kötet, az Ókori Lexikon alakjában egyenként 8–900 lapnyi terjedelemben,
gazdagon illusztrálva

Egy-egy kötet ára füzve **16 K**, diszes félbörkötésben **20 K**.

Az egész öt kötetes mű ára füzve **80 K**, diszes félbörkötésben **100 K**.

Az első és második kötet megjelent. Évenként jön egy-egy kötet.

A munka bármely könyvkereskedés útján havi részletfizetésre is beszerezhető.

Az öt kötet tartalma a következő:

I. Bevezetésül (Heinrich Gusztáv).

India (Fiók Károly). — China és Japán (Kühnert M. és Fiók K.) — Egyiptom, Babylonia, Assyria (Mahler Ede). — Héberék (Neumann Ede). — Arabok (Goldziher I.). — Perzsák (Kégl Sándor). — Örmények Patrübány Lukács).

Hellének (Péterfy Jenő, Hegedüs István, Latkóczy Mihály) Uj-görögök (Pecz Vilmos).

II. Római irodalom (Csengeri János); Bevezetés a románokhoz (Becker F. Ág.) Keresztény-latin irodalom (Balogh Á.). Provenceiak s catalanok (Hernádi M.). Francziák (Haraszi Gyula).

Olaszok (Radó Antal).
Spanyolok (Becker F. Á.).
Portugálok (Huszár Vilmos).
Rumének (Alexics Gy.).
Rheto-rumének (Gombocz Zoltán).

III. Bevezetés, germánok és kelták (Heinrich Gusztáv). Angolok és amerikaiak (Hernádi M. és Petz Gedeon). Németek (Heinrich G.). Németalföldiek (Nagy Zsigmond). Skandinávok (Petz Gedeon).

IV. Szlávok, szerkeszti Asbóth Oszkár. Ural-altaiak, szerkeszti Munkácsy B.

V. Magyar irodalom (Széchy Károly).

Nagy hézagja a magyar irodalomnak, hogy nem volt eddig az összes kultúrák irodalmának történetét felölelő munkája. Pedig ha van valami, úgy az emberek, mint a népek történetében, a mit tudni és ismerni érdemes, bizonyára az emberi szellem az, tehát az irodalom története és fejlődése a legméltóbb arra, hogy minden nemzet irott emléket állítson neki.

A mint a tartalom mutatja, ezt a föladatot akarja teljesíteni az **Egyetemes Irodalomtörténet**, s hogy méltóan teljesítse, arra reményt ad a munkatársak lajstroma, mely arról tanuskodik, hogy leghivatottabbjaink vállalkoznak erre.

Bátran mondható tehát, hogy e munka irodalmunk legbecesebb jelenségei közt fog helyet foglalni.

A Budapesti Philológiai Társaság f. hó 14-én szombaton, este 6 órakor tartja rendes évi

közgyűlését

a M. Tud. Akadémia heti üléstermében.

A közgyűlés tárgyai: 1. Elnöki megnyitó. 2. Titkári jelentés. 3. A számvizsgáló-bizottság jelentése. 4. A folyó évi költségvetés. 5. Az alapszabályok módosítása. 6. A tisztikar megalakítása és vál. tagok választása. 7. Esetleges indítványok.

A közgyűlést 5^{1/2} órakor választmányi ülés előzi meg és utána társas vacsora lesz később megállapítandó helyen. (Egy teríték ára ital nélkül 3 K.)

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1904-re: Forró P., Kiss G. 3 k., Radits D., Rafain J. 3 k., Simon G. 3 k., Szenkovich L. 3 k. — 1905-re: Früchtl E. 3 k.

Rendes tagdíj 1903-ra: Burger A. 5 k., — Naményi L. 3 k. — 1904-re: Baltazár G., Bürner S. 5 k., Glass F. 5 k., Györi Gy. 5 k., Kern A. 250 k., Kiss E., Dr. Krecsméry K., Lakatos J., Latkóczy M. 5 k., Madzsar I. 2 k., Németh S. 7 k., Polgár A. 5 k., Réulay J., Sarudy Gy., Schaefer V., Szabó V. 250 k., dr. Vajda Gy. 5 k., Vajda K. 3 k., 1905-re: dr. Bleyer J. 4 k., dr. Császár E. 2 k., dr. Cserép J., dr. Elek O. 2 k., dr. Finály G. 2 k., dr. Fiók K. 2 k., dr. Gulyás P., dr. Horváth C., Lakatos J., dr. Láng N. 4 k., Pap F. 2 k., dr. Petz G. 4 k.

Előfizetés 1905-re: dr. Kégl S. 4 k.

Budapesten, 1904 november 25-én.

Cserhalmi Samu, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 27. sz., I. e., 2. a.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent

és minden könyvkereskedésben kapható:

Ész és Szív. Értékezések a lélektan, neveléstan és életbölcselet köréből. Irta: Szitnyay Elek. Ára 5 K.

A Bölcselet Története. Irta: Schwegler Albert. A Koeber-től átnézett és bővített 15-ik kiadás után fordította ifj. Mitronics Gyula dr. Ára 7 K 50 f.

Apáczai Cseri János pedagógiai munkái. Összegegyűjtötte, a latin beszédeket fordította, jegyzetekkel ellátta Hegedűs Istrán. Ára 2 K.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

ÓKORI LEXIKON

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISTER

MEGBIZÁSÁBÓL

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

SZERKESZTETTE

PECZ VILMOS dr.

EGYETEMI NY. R. TANÁR, A M. T. AKADÉMIA R. TAGJA.

Két kötet nagy lexikon alakban, 150 iv (2400 lap) terjedelemben.

900 ábrával és 17 kép-táblával.

Ára a két kötetnek 36 K, előkelő félbőr-kötésben 46 K.

Eddig nélkülöztünk oly segédkönyvet vagy alapvető munkát, mely a görög és latin remekírók olvasása, vagy az ókori történelem tanulmányozása közben, vagy — ami oly gyakori eset — egy modern író classicus vonatkozásu helyének megértése czéljából irodalmi vagy régiségtani tekintetben kalauzolhatott volna. Ezt az érzékeny hiányt az **Ókori Lexikon** pótolja, mely az ókor egész szellemi életének: irodalmának, történetének, philosophiájának, művészetének, állami, jogi, hadi, vallási és magán régiségeinek ismeretét közvetíti. **Kiváló gondban részesülnek a hungaricumok.** Az Ókori Lexikon tárgyalja először a magyar vonatkozásu régiségeket, melyekről eddigelé csak nehezen, sok fáradsággal lehetett áttekintést szerezni.

1905. MÁJUS.

XXIX. ÉVFOLYAM.

V. FÜZET.

BUDAPESTI ALX.
D. EGYETEM
KÖNYVTÁRA

E G Y E T E M E S

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADÉMIA CLASS. PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBOL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

közreműködésével szerkesztik

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

• 1905

Figyelmeztetés.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt *class. philologiai* dolgozatok kéziratát *dr. Lang Nándor* (I., Lógody-u. 33), a modern philologiai dolgozatokéi pedig *dr. Császár Elemér* címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

Haraszi Gyula, Csokonai százados ünnepén, 353. l.

Váczy János, Egykorú ítélet Csokonairól, 362. l.

Siegescu József, Csokonai V. Mihály «Békaegérharczá»-nak latin és oláh fordítása, 363. l.

Vári Rezső, A classica-philologia rendszere (II. közl.), 369. l.

Hornyánszky Gyula, A görög vallás kezdeteiről, 383. l.

Sebestyén Károly, Shakespeare Athéni Timonja, 391. l.

HAZAI IRODALOM. Huszár Vilmos: Portugálok. **Becker Fülöp Ágost**, 398. l. — Vértessy Dezső: Theokritos költeményei. **Csengeri János**, 405. l. — Szigetvári Iván: Az irodalomtörténet elméletéről. **Otrok Mihály**, 413. l. — Bayer József: Egy magyar Esther-dráma. **Viszota Gyula**, 416. l. — Szilágyi Sándor: Szemelvények Priskos rhetor töredékeiből. **Kertész János**, 417. l.

KÜLFÖLDI IRODALOM. H. Diels et W. Schubart: Didymi de Demosthene commenta. **Vári Rezső**, 420. l. — Ernst Hoepfner: Eustache Deschamps. **Kubicsek Albert**, 424. l.

VEGYESEK. A Budapesti Philologiai Társaság 1905. ápr. 12-iki fölolvasó ülése, 433. l. — Az I. nemzetközi archaeologiai kongresszus, 433. l. — Oláh bírálat az Egyetemes Irodalomtörténet oláh részéről, **Gagyí Jenő**, 434. l. — A mai görögsegről, **P. V.**, 436. l. — A classica-philologia köre, **G. I.**, 437. l. — Fan termő madarak, **K. L.**, 438. l. — Az irodalomtörténet fogalmának magyar meghatározásaihoz, **Harmos Sándor**, 438. l. — Megjegyzések Morvay Győző úr bírálatára, **Haraszi Gyula**, 439. l. — Nyelv-mivelő társaság Franciaországban, **Sz. I.**, 440. l.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság választmányának és a Magyar Tudományos Akadémia classica-philologiai bizottságának megbízásából s a M. T. Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárnokához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

E G Y E T E M E S
PHILOGIAI KÖZLÖNY

A BUDAPESTI PHILOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M.T.AKADÉMIA CLASS. PHILOGIAI BIZOTTSÁGANAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

közreműködésével szerkesztik

CSÁSZÁR ELEMÉR ÉS LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1905

Figyelmeztetés.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt **class. philologiai** dolgozatok kéziratát **dr. Láng Nándor** (I., Lógody-u. 33), a modern philologiai dolgozatokéi pedig **dr. Császár Elemér** címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

Némethy Géza, Javitások Tibullus szövegében, 441. l.

Erdős József, Az ujszövetségi kánon görög szövegéről, 453. l.

Sebestyén Károly, Shakespeare Athéni Timonja, II. közl. 467. l.

Gyöngyösy László, Adatok Arany János életéhez, 483. l.

HAZAI IRODALOM. Ferenczi Zoltán: Deák élete. **Concha Gyöző**, 495. l. — P. Vergilius Maro eclogái, ford. Vietórisz Miklós. **Reményi Ede**, 499. l. — A. Persii Flacci satirae edidit Geyza Némethy. **Pruzsinszky János**, 502. l. — Thúry József: A közép-ázsiai török irodalom. **Pröhle Vilmos**, 509. l. — Berze Nagy János: A hevesmegyei nyelvjárás. **Dombi Márk**, 510. l.

KÜLFÖLDI IRODALOM. Szinnyei Ferencz: Unkarilaisen kirjallisuuden historia. **Dittrich Vilmos**, 513. l. — Brunetière: Histoire de la littérature française classique. **Szigetvári Iván**, 515. l.

PROGRAMMÉRTEKEZÉSEK. Pfeifer János: Buda halála és a Nibelunglied. **Major Károly**, 518. l. — Gyárfás I. Tihamér: Brassói-e vagy brassai? u. a. 519. l.

VEGYESEK. A budapesti Philologiai Társaság 1905. május 18-iki ülése, 520. l. — † Szilasi Móricz. **Gombocz Zoltán**, 521. l. — A római elegia eredetének kérdéséhez. **Némethy Géza**, 521. l. — Haller Jánosnak születési éve. **Lukinich Imre**, 523. l. — Még egyszer Balassa József «Magyar Fonetika» cz. könyvéről. **Schmidt Henrik**, 524. l. — Megjegyzések Hertész János bírálatára. **Szilágyi Sándor**, 526. l. — Helyreigazítások. **Szigetvári Iván**, 527. l. — A portugál irodalomtörténetről. **Heinrich Gusztáv**, 528. l. — Beküldött könyvek jegyzéke, 528. l.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1904-BEN. Összeállította **Hellebrant Árpád**, 529—640. l.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság választmányának és a Magyar Tudományos Akadémia classica-philologiai bizottságának megbízásából s a M. T. Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

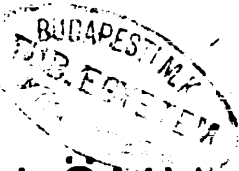
Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárnokához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

E G Y E T E M E S

PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

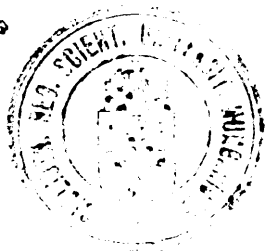

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK ES
A M.T. AKADÉMIA CLASS. PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

közreműködésével szerkesztik

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

Figyelmeztetés.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát dr. Láng Nándor (I., Lógody-u. 33), a modern philologiai dolgozatoké pedig dr. Császár Elemér címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

- Ponori Thewrewk Emil**, József főherceg, 641. l.
Hornyánszky Gyula, A görög vallás kezdeteiről, II. közl. 645. l.
Sebestyén Károly, Shakespeare Athéni Timonja, III. közl. 657. l.
Katona Lajos, Petrarca, Kisfaludy Sándor és Kazinczy, 672. l.
Gedeon Alajos, Anzengruber Lajos drámái, I. közl. 676. l.
Reményi Ede, Az antik szobrászat tárgyköre, 701. l.
HAZAI IRODALOM. Szinnyi Ferencz dr.: Bacsaányi János. **Janitschek Béla**, 709. l. — Simonyi Zsigmond: A magyar nyelv (II. kiad.). **Dombi Márk**, 711. l. — Magyar irodalomtörténeti értekezések. **Császár Elemér**, 714. l. — Szabó László: Jókai élete és művei. **Császár Ernő**, 715. l. — Hevesi Jenő: Lucanus Pharsaliája. **Simai Ödön**, 718. l.
KÜLFÖLDI IRODALOM. V. Gardthausen: Sammlungen und Cataloge griechischer Handschriften. **Vári Rezső**, 720. l. — Paul Daussen: Erinnerungen an Indien. **Kégl Sándor**, 721. l. — A. Fiammazzo: Encyclopedia dantesca. **Kaposi József**, 722. l. — Alexander Bauungartner: Die französische Literatur. **Gulyás Pál**, 723. l.
PROGRAMMÉRTEKEZÉSEK. Szabó Ignác dr.: Bánkban mint férj. **Major Károly**, 727. l. — Both Antal: A görög himnuszokról. **Szabó Ferencz**, 729. l. — Saskó Sámuel: Haller János «Példabeszédek» című művének nyelve. **Kausch Mihály**, 729. l.
VEGYESEK. Bürger és Kästner epigrammái hazai emlékalbumban. **Lám Frigyes**, 730. l. — Barcsay verse Báróczy neve alatt. **Baros Gyula**, 731. l. — Bossuet emlékezete. **Szabó Károly**, 733. l. — Kazinczy Ferencz: Keresztel Bálint Kedveséhez Tornai Margithoz a szent Földről cz. költeménye. **Czeizel János**, 735. l. — Br. Apor Péter: Syntagma mortuorum-jához. **Lukinich Imre**, 736. l.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság választmányának és a Magyar Tudományos Akadémia classica-philologiai bizottságának megbízásából s a M. T. Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 lnyvi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyez füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzetének megküldésére vonatkozó reclama-tiók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárnakához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtnak el.

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1902-re: Szigeti J. 3 k. — **1903-ra:** Fölkel B. 3 k., Szigeti J. 3 k. — **1904-re:** Bucsy S. 3 k., Fölkel B., Lendvai M. 3 k., Sróth P. 3 k. — **1905-re:** Bartmes Gy., Bíró Gy. 3 k., Böngérfi G., Einzig M., Fölkel B. 3 k., Harmos S. 1 k., Kertész J. 4 k. 50 f., Komonczy G., Kovács F. 3 k., Lantos L., Lám Fr. 3 k., László B. 3 k., Magassy A., Miklós A., Mózer Ö., dr. Nagy I., Papp J., Pataki B., Pelle J., Schmidt Fr., Somogyi K. 3 k., Szeremley B., Szigeti Gy., Szőke J., Taucher G. 3 k., Teleky I., Tihanyi G., Vajda J., Varga A., Varsányi G. 6 k. 4 f.

Rendes tagdíj 1902-re: Lázár B. 4 k., dr. Sebestyén K. 4 k. — **1903-ra:** Naményi L. 6 k., dr. Sebestyén K. — **1904-re:** Bohdaneczky L. 5 k., Ferszigán J. 5 k., Schuber M. 3 k., dr. Sebestyén K., Stern Á. 5 k., dr. Szabó K. 5 k., Zolnai Gy. 4 k. — **1905-re:** Adamis G., Agh L. 5 k., dr. Bakács L., dr. Balassa J., Balásy D., Balogh P., Baltazár G., Bálint K. 5 k., Becker F. A., Becker N., Bernáth L., Bihari F., Binder J., Bokor J., dr. Boros A., Borsos K., Botár I., Ciura S., Csengeri J., Csukovits S., Csűrös F., dr. Dittlich V. 4 k., Divényi Gy., dr. Dombi M., Eisler M., Elek O. 8 kor., Elischer J., dr. Erdélyi K., Faragó J., Fábián I., Fejér A., Fekete I., Földi J., Förster J., Friml A. 5 k., Gagyhó D., Gagyi J. 1 k., Gál K., dr. Geréb J., Géresi K., dr. Gombocz Z. 1 k., dr. Gompercz F., Gulyás I., Hager J., Hallay Z., Haraszi Gy., Haraszi S., Hegedüs I., Hellebrant Á., Herczeg Á. 5 k., dr. Heteyi Sz., Hirschmann F., dr. Hittrich Ö., Hoffmann K., Hoffmann M., dr. Horváth J., Högyési A., Irovics T., Jakobinyi P. 5 k., Janicsék J., Janny L., Jánosi B., Jeszenszky L., Juhász E., Karátsony Zs., dr. Kardos Cz., Kardos Gy., Karl L. 7 k., Katona L. 1 k., Kausch M., Kárpáti P. 5 k., Kárpiss J., Kempf J., Király L., Kiss A., Klug Gy., Kmoskó M., Kocsis L., Kosztká Gy., Kovács J. 5 k., Köpöcsy S., Kövér S., dr. Kőrös E., Krasznopolszky J., dr. Krausz S., Krauze E., Kubicsék A., Kulcsár E., Kurtz S., Kutrucz R., Kuzmics F., Kuzsinszky B., Láng M., László G., László M., Lecombe J., Létányi M., Loisch J., Losonczy L. 5 k. 50 f., dr. Lukinich I. 2 k., Madarász P., Markusovszky S., Marusák P., Mazuch E. 5 kor., Márton Jenő, dr. Márton József 5 k., Mártonyi L., dr. Máté L., Medgyesi L., Megyesi F., Melich J. 5 k., Molnár J., Mondik P., Mozer J., dr. Mráz G., dr. Nagy K., Nádor B., dr. Nemes B., Netoliczka O., Orbán L., Otrók M., Ozorai L. 5 k., Pap M., Pataki J., Patrubbyán L., Pauler Á. 5 k., Paulik J., Pázár B. 5 k., Peczkó E., Pfeifer J. 1 k. 50 f., Pirehala I., Piukovich S., Posch Á., Prie O., Prokopi I., Prónay A., Pröhle V. 2 k., dr. Pruzsinszky J., Radinovits I., Radlinszky J., Rell L., dr. Révai S., Rózsa V., Schmidt F., Schützler A., dr. Sebestyén K., Serki Szabó J., Siegescu J. 4 k., Simonides I., Stranch B., Suhajda L., Szabó A., dr. Szabó L., Szalay Gy., Szalay Gy. Nagykörszről, Szalay Gy. Kiskunfélegyházaiól, Számek Gy., Szegess M., Szekeres B., Szekely S. 5 k., dr. Szigetvári I. 5 k. 50 f., Szinyei E., Szőke A., Szóts Gy., Sztoja M., Szutor Z., Szücs L., Takács M., Tamási I., Tankó P., Teleki L., Tell A., Teveli M., Tihanyi M., Tubán T., Vajdafy G., Váczy J. 2 k. 50 f., Váli T., Vári R. 4 k., Vujsz J. 5 k., Wagner A., dr. Wagner L., Werner A., Wigand J., Zimányi J., Zindl B., Zlamál A., Zombory J., Zsoldos B., Zsögön Z. — **1906-ra:** dr. Geréb J. 2 k., dr. Sebestyén K. — **1907-re:** dr. Pecz V. 1 k., dr. Sebestyén K. 50 f.

Előfizetés 1905-re: Beregszászi áll. főgymn., Brassói r. kath. főgymn., Bpesti III. ker. gym. 2 k., Eperjesi ev. coll. könyvtár 6 k., Érsekújvári kath. főgymn., Kaposvári áll. főgymn., Kecskeméti reáliskola 5 k. 40 f., Kégl S. 3 k., Lőcsei kir. főgymnasium, Marosvásárhelyi ref. kollegium, Munkácsi áll. főgymn., Nagyikallói gymnasium, Nagyszombati gymnasium, Nagyváradon honvéd hadapródiskola, Nagyváradon főgymn. ifjúsági könyvtár, Petozeányi áll. segélygymn., Br. Radvanszky B., Satoraljai helyi gymnasium, Soproni ev. lyc. Magyar Társaság, Szésvárosi ev. ref. Kuuntanoda, Zsolnoki áll. főgymnasium, Teutsch Fr., Trócsányi B., Trsztenai kir. kath. gymn., Ungvári reáliskola, Wagner M., Zsolnai áll. főreáliskola.

Budapest, 1905 szeptember 14-én.

Cserhalmi Samu, penztárnok.
I., Vár, Országház-u. 27. sz., I. e., 2. a.

A Filozófiai írók tára szerkesztik Alexander Bernát és Bánóczy J.

következő köteteknek új kiadása éppen most jelent meg:

- I. **Descartes**, I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tud. igazságok kutatásának módszeréről. II. Elmékedések a metafizikáról. III. A filozófia elvei. I. rész. Ford. és magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. II. javított és bővített kiadás 4 k.
 III. **Hume**, Vizsgálódás az emberi értelemről. Fordította és magyaráza-

tokkal ellátta Alexander Bernát. II. javított és bővített kiadás 3 k 20 f.

- IV. **Taine**, Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században. Az eredetnek IV. kiadása után fordította Péterfy Jenő. II. javított és bővített kiadás, rendezte Alexander Bernát 3 k 50 f.

A Filozófiai írók tárában megjelentek:

- II. **Schopenhauer**, I. A halálról. — II. A faj élete. — III. A tulajdonságok öröklése. — IV. A nemi szerelem metafizikája. — V. Az élethez való akarat igenléséről. — VI. Az élet semmisségéről és gyötrelméről. Fordította és magyarázatokkal ellátta Bánóczy József. II. kiadás 2 k.
 V. **A XIX. század pessimizmusa**. (Schopenhauer és Hartmann.) Irta Alexander Bernát 2 k.
 VI. **Erdélyi János**, A bölcsészet Magyarországon. 4 k 60 f.
 VII. **Bacon**, A novum organum első része. Fordította és magyarázatokkal ellátta Balogh Ármin 1 k 60 f.
 VIII. **Kant prolegomenái** minden leendő metafizikához, mely tudományként fog szerepelhetni. Fordította és bevezetéssel ellátta Alexander Bernát 2 k.
 IX. **Kant**, A tiszta ész kritikája. Fordították és magyarázták Alexander B. és Bánóczy J. 8 k.
 X. **Platon válogatott művei**, I. kötet. Gorgias, Philebos. Görögből fordította s bevezetéssel ellátta Péterfy Jenő 2 k 80 f.
 XI. **Platon válogatott művei**, II. kötet. Euthyphron, Sokrates védekezése.

- Kriton, Phaidon. Görögből fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta dr. Gyomlay Gyula 2 k 40 f.
 XII. **Diderot válogatott filozófiai művei**, I. Ford. Kun Samu. Bevezetéssel ellátta Alexander Bernát 1 k 60 f.
 XIII. **Diderot válogatott filozófiai művei**, II. Fordította és bevezetéssel, magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát 5 k.
 XIV. **Sebestyén Károly**, A görög gondolkodás kezdetei. Thalesztől Sokratesig 3 k.
 XV. **Alexander Bernát**, Diderot-tanulmányok 3 k 60 f.
 XVI. **Sebestyén Károly**, A cinikusok. Tanulmány az antik ethika köréből 3 k.
 XVII. **Schopenhauer**, Az akarat szabadságáról. Fordította és magyarázatokkal ellátta Kelen Ferencz 1 k 60 f.
 XVIII. **Spinoza**, Tractatus theologico-politicus. Ford. s jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátták Posch Á. és Rencz J. 5 k.
 XIX. **Schwegler Albert**, A bölesek története. Ford. Mitrovics Gyula dr. 7 k 50 f.

Megrendelhető

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) részv.-társ.-nál
 Budapest, VI., Andrásy-út 21. sz. és minden könyvkereskedésben.

Az 1849 október 6-án

dicső vértanu-halált szenvedett hőseinknek emelt díszes irodalmi emlék az

Aradi vértanuk Albuma. Szerkesztette VARGA OTTÓ.

87 képpel. Ára díszkötésben 15 korona. 6 műmelléklettel.

A szabadságharc eseményeit a tizenhárom aradi vértanu személye körül csoportosítva írja le a szerző, megkapóan esetelvé a szomorú utolsó napokat és a nemzet újraébredését, Zichy, Man-leimer, Papp és más hazai művészek illusztrációival. Autogramokkal. Az 5. kiadás remek díszkötésben jelent meg és havi részletfizetésre is kapható.

Aradi fogságom alatt írt adatok az 1848/49-iki szabadságharcról.

Irta Csutak Kálmán. Ára 3 korona 20 fillér.

Magyar nemzeti vértanuk.

Irta Jókai Mór. Ára 80 fillér.

Kossuth Lajos élete és működése.

Irta Gracza György. Ára 5 korona.

Kaphatók

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) részv.-társ.-nál
 Budapest, VI., Andrásy-út 21. sz. és minden könyvkereskedésben.

Irodalmi jelentés.

A ragyogó szépségű Kelet kitünő ismerője és kutatója, a világhírű tudós, kiváló munkával gazdagította irodalmunkat.

KÜZDELMEIM

IRTA VÁMBÉRY ÁRMIN

LEX 8° ALAK, 33 IV, KÉPEKKEL, MŰMEL-
LÉKLETTEL ÉS FACSIMILÉVEL.

Ara: tüzve 10 kor., diszköt. 12 kor.

E címen adta ki hazánkfia, a jeles utazó, a néhány héttel ezelőtt angol nyelven megjelent, nagy feltűnést keltett munkáját, magyar nyelven. Önéletrajzát s ezzel kapcsolatban uti élmönveinek és viszontagságos kalandjainak számos, eddig még ismeretlen adatját közli e művében a művelt magyar közönséggel.

A magyar kiadás nem fordítása az angol kiadásnak, hanem tetemesen bővebb, egészen újra megírt munka

Vámbéry önéletrajza mig egyrészt az elmúlt félszázad történetére nézve sok kérdésben forrásmunka, másrészt regény-nél is érdekesebb olvasmány.

Küzdelmes viszontagságoknak, egy magyar ifju pályafutásának a története, aki ernyedetlen, becsületos munkával, bámulatos lelkierevével és kitartással felküzdötte magát az emberi haladás uttörő bajnokainak a sorába s magának világhírű nevet, nemzetének dicsőséget szerzett.

Kap-
ható Lampel R. könyvke-
reskedése (Wodianer F. és Fiai)
részv.-társ. Budapest, VI., Andrassy-ut 21.
és minden könyvkereskedésben.

Jutányos áron eladók:

Orsz. Középkolai Tanáregyleti Közlöny 1878,9—1903/4,
Philologiai Közlöny 1896—1904. Magyar Paedagogia 1892—1904.
Középkolai Szemle 1882. évfolyama. Hol? Megmondja a Franklin-
Társulat kiadóhivatala, Budapest, IV., Egyetem-utca 4. sz.

Epp most jelent meg!

Mátyás király birodalma és Magyarország jövője.

Irtá: **BEKSICS GUSZTÁV.**

Ara 4 korona.

A legaktuálisabb könyv a jelen pillanatban, ami csodálatos válságunk hányattatásai között.

(*Budapesti Hírlap*).

Magyarország legdicsebb korszakába visz a szerző, hogy megvizsgáljon a sivár jelenért, s bizalmat öntsön a nemzetbe. A multból igazolja a jövőt.

(*Pesti Hírlap*).

A cím megmondja, mi van a könyvben: Magyarország jövője Mátyás király birodalmának fel-támadása legyen.

(*Pesti Napló*).

A mű témája messzeható és óriási területet ölel fel politikai történelmünk mezejéből.

(*Egyetértés*).

Beksics tanulmánya finoman és nagy szakértelemmel csiszolt üveglencse, amelyen a mai viszonyokat a történelmi távlat összefoglaló képében látjuk.

(*Az Újság*).

Beksics szavainak van annyi súlya, hogy a magyarság ügyének barátai pártkülönbség nélkül érdeklődjenek iránta.

(*Magyar Hírlap*).

Kap-
ható:

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai)

részvénytárs.-nál Budapest, Andrassy út 21 és minden könyvkereskedésben.

Ujdonság! Rendkívül érdekes kötettel gyarapodott a *dr. Lóczy Lajos* szerkesztésében megjelenő Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára.

EMBEREVŐK KÖZÖTT

Nyolc évi csendes-oceáni hajózás a «Tolna» yachton

58 képpel
1 térképpel.

Irtá: **Gróf FESTETICS RUDOLF**
Francoziából fordította: **Sárossy Bella**

Ara díszkötésben 7 korona.

Eddig a következő kötetek jelentek meg:

Ázsia sivatagjain keresztül. Irtá *Sven Hedin*. Ara díszkötésben 7 korona.

A mennyei birodalom története. Irtá *Lóczy Lajos*. Ara díszkötésben 7 korona.

Mélytengerek világa. Irtá *Chun Károly*. Ara díszkötésben 7 kor. 50 fill.

Az «Észak Csillaga» az északi sarktengeren. Irtá *Szavojai Lajos Amadé*.
2 kötet ára díszkötésben 14 korona.

Az első sorozat 12 kötet előfizetési ára 72 korona. A 12 kötet előfizetési árban, az eddig megjelent kötetek külön (magasabb bolti áron) *havi részletfizetésre* is megrendelhető.

Lampel R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) részvénytársaság

Budapest, VI., Andrassy-út 21. sz. és minden könyvkereskedésben.

Hivatalos nyugtázás.

Rendkívüli tagdíj 1903-ra: Fölkel B. 3 kor., Sróth P. 3 kor. —
1904-re: Kaufmann G. 3 k., Szenkovich L. 3 k., Uherkovits Á. 3 k. —
1905-re: dr. Papp I.

Rendes tagdíj 1902-re: Czeglédy I. 5 kor., Roboz A. 2 kor. —
1903-ra: Wirthschafter M. 4 kor. — **1904-re:** Barta M. 5 kor., Burger
A. 5 k., Glass F. 5 k., Márffy O. 5 k., Mészáros J. 5 k., Mráz G. 5 k.,
Ofenbeck Fr. 5 k., Pazár B. 5 k., Pécsi Ö. 5 k., Szilasi M. 5 k., Zolnai Gy.
2 k. — **1905-re:** dr. Angyal D., Darkó J. 2 k. 50 f., dr. Erdős J.,
Finály G. 7 k., Katona L. 2 k., dr. L. Keczer G., Knubels R. 5 k., Kroller M.
12 k., Major K. 2 k., Moravszky F., Olasz J., Schmidt H., Steidl J. 5 k. —
1906-ra: Schmidt H. 1 k.

Előfizetés 1905-re: Aradi főgymnasium, Aszódi evang. gymnasium,
Belényesi főgymnasium, Budapesti Erzsébet-nőiskola, Budapesti VI. ker. áll.
főgymnasium, Budapesti áll. felsőbb leányiskola, Budapesti Damjanich-utcai
áll. főgymnasium, Budapesti Barcsay-utcai főgymnasium, Budapesti gyakorló
főgymnasium, Budapesti VIII. ker. főgymnasium, Debreczeni ref. főgymn.,
Dévai főreáliskola, Kapsza V., Kolozsvári ref. theologiai ifjúsági egyesület,
Kolozsvári Kalazantinum, Lévai főgymnasium, Nagyszalontai gymnasium,
Naszódi főgymnasium, Rimaszombati prot. főgymnasium, Segesvári ev. tanító-
képző, Szabadkai főgymnasium, Szombathelyi főgymnasium, Ujvidéki polgári
fiúiskola, Zsolnai főreáliskola.

Budapest, 1905. április 13-án.

Usherhalmi Samu, pénztárnok,

I., Vár, Országház-u. 27. sz., I. e., 2. a.

*A Franklin-Társulat kiadásában megjelent s minden
könyvkereskedésben kapható:*

Gellius A. Attikai éjszakák. Fordították Barcza József és Soós József.

I. kötet: I IX. könyv 3 K 50 f. Latin és magyar szöveggel 8 K

II. kötet: X XX. könyv 3 K 50 f. Latin és magyar szöveggel 8 K

Publius Vergilius Maro eclogái. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel
ellátta Dr. Victorisz József 80 f. Latin és magyarszövegű kiadás 1 K 20 f.

A magyar honfoglalás mondái. Irta Dr. Sebestyén Gyula, millenniumi
díjjal jutalmazott pályamű. Kiadja a Kisfaludy Társaság.

I. kötet 6 K. Kötve 7 K 60 f. (II. kötet sajtó alatt.)

A néphumor a magyar irodalomban. Irta Imre Sándor, kiadja a
Kisfaludy Társaság. 2 K. Vásznonkötésben 2 K 80 f.

A Magyar Remekírók új sorozata. A *Franklin-Társulat* magyar remekíróinak díszes gyűjteményes kiadásában, irodalmunk kincsházájában, most jelent meg a *hetedik* ötkötetes sorozat, harminczöt kötetre egészítvén ki immár ez irodalmi jelentőségű, nagyszabású gyűjteményt. Az új öt kötet irodalmunk különböző korból való remekeit sorozza egymás mellé az új sorozat keretén belül, úgy azonban, hogy mire együtt lesz a teljes gyűjtemény, az egyes írók időrendben illeszkednek majd bele a gyűjteménybe. Az új sorozat a gyűjtemény III., VIII., XII., XV. és XLIV. kötetét foglalja egybe. A harmadik kötet *Gyöngyösi István* válogatott munkáit illeszti bele a remekírók gyűjteményébe. *Badicz Ferencz* rendezte sajtó alá a kötetet, az első kiadások alapján, s ő látta el terjedelmes, nagyértékű bevezető tanulmányával is. A kötet Gyöngyösi két főmunkáját, a *Murányi Vénust* és *Kemény János emlékezetét* tartalmazza. Ez a két munka az, a melyben legfényesebben nyilatkozik Gyöngyösi zengzetes nyelve, gyönyörű verselése és lírai lendülete, azok a sajátságok, a melyek másfél századon át oly páratlan népszerűséghez juttatták irodalmunkban e ma is élvezetes poétánkat. — A nyolczadik kötet *Csokonai Vitéz Mihály* műveinek színét-javát, a *Lilla* ciklust, az *Anakreoni* dalokat, *Ódákat* és a *Dorottyát* foglalja egybe, méltó emlékeül e nagytehetségű költőnknek, a kit a magyar szellem legnagyobbjai között ünnepel irodalmunk. A kötet gyönyörű életrajzi bevezetését *Bánóczy József* írta, s ő rendezte lelkiismeretes gonddal sajtó alá is a kötetet. A tizenkettedik kötet *Kisfaludy Károly* munkáinak első kötete. A klasszikus tömörséggel megírt bevezető tanulmány a kötet sajtó alá rendezőjének, *Heinrich Gusztávnak* tollát dicséri. *Kisfaludy Károly* összes költeményei, továbbá az *Iréne* és a *Kemény Simon* tartalma e kötetnek, melyhez legközelebb még egy kötetnyi válogatott műve fog csatlakozni irodalmunk ez úttörő nagy mesterének. — A tizenötödik kötet drámai irodalmunk két legnagyobb alakját, *Katona Józsefet* és *Teleki László* grófit foglalja egybe, a *Bánkbánt* és a *Kegyenczet*. *Rákosi Jenő* mesteri tollából való e két gyönyörű tanulmány, külön-külön a két nagy íróról: korkép, jellemrajz és bírálat. A negyvennegyedik kötet *Arany János* munkáinak negyedik kötete, elbeszélő költeményeinek gyűjteménye, *Buda halála*, *Csaba királyfi*, *Az utolsó magyar*, *Édua*, *Öldöklő angyal*, *Daliás idők* és *Murány ostroma*. *Riedl Frigyes* szakavatott keze rendezte sajtó alá. — A *Magyar Remekírókból* eddig megjelent harminczöt kötet immár becses házi könyvtár, a mely a magyar szellem legnagyobb kincseit a művelt magyar családok kincseivé teszi. Csupa díszesen kiállított, gyönyörű kötet. Az írók és költők arcképeit *R. Hirsch Nelli* rajzolta meg nagy művészettel az egyes kötetekhez. Az 55 kötetes teljes gyűjtemény ára 220 korona; megrendelhető havi részletfizetésre is.

1905. NOVEMBER.

XXIX. ÉVFOLYAM.

IX. FÜZET.

E G Y E T E M E S
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK:

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TARSASAG VALASZTMANYANAK ÉS
A M.T.AKADÉMIA CLASS. PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGANAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

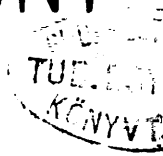
CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1905.

Figyelmeztetés.

Az Egyetemes Philologiai Közlönybe szánt class. philologiai dolgozatok kéziratát dr. Láng Nándor (I. Lógody-u. 33), a modern philologiai dolgozatoké pedig dr. Császár Elemér címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

Váczy János, Rimay János, 737. l.

Kallós Ede, Az alexandriai Archilochos-kiadás könyvbeosztása, 753. l.

Geddon Alajos, Anzengruber Lajos drámái, II. közl., 765. l.

Hornyánszky Gyula, A görög művelődéstörténetről, I. közl., 777. l.

HAZAI IRODALOM. Geyza Némethy: Albii Tibulli carmina. Hegedüs István, 796. l. — Sandeau-Bürner: La Seiglière kisasszony. Binder Jenő, 802. l. — Keléinen Béla: Ányos Pál. Gagyhy Dénes, 805. l. — Mixich Lajos: Földi János. Császár Elemér, 807. l.

KÜLFÖLDI IRODALOM. The Pahlavī version of Yasna IX. Schmidt József, 809. l. — Hertel I.: Ueber das Tantrakhyayika. Kégl Sándor, 811. l. — Arany-Lemberger: Toldi; Vörösmarty-Gärtner: Csongor und Tünde. Téri József, 813. l.

PHILOLOGIAI PROGRAMMÉRTEKEZÉSEK. Herberger Béla: A regény. Major Károly, 814. l. — Nagy Sándor: Seneca erkölcsi levelei. Incze Béni, 815. l. — Suhajda Lajos: A régi Róma. Finály Gábor, 816. l.

VEGYESEK. Szász Károly. Gyulai Ágost, 817. l. — A Budapesti Philologiai Társaság 1905 okt. 11-iki ülése, 819. l. — Himfy és Liza. h., 820. l. — Szeget szeggel. h., 821. l. — Középkori latin szavak. Zalai János, 822. l. — Arany János vígjátéka. Gyöngyösy László, 822. l. — Hibaigazítás, 822. l. — A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke, 822. l.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET. Modern philologia, 823. l.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny a Budapesti Philologiai Társaság választmányának és a Magyar Tudományos Akadémia classica-philologiai bizottságának megbízásából s a M. T. Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philologiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reclamatiók, egyes füzetek megrendelése, a lakasváltoztatások bejelentése, szövei mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philologiai Társaság pénztárnokához, Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reclamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

E G Y E T E M E S
PHILOGIAI KÖZLÖNY

ALAPITOTTÁK:

P. THEWREWK EMIL és HEINRICH GUSZTÁV.

A BUDAPESTI PHILOGIAI TÁRSASAG VALASZTMÁNYÁNAK ÉS
A M. T. AKADÉMIA CLASS. PHILOGIAI BIZOTTSÁGANAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTIK

CSÁSZÁR ELEMÉR és LÁNG NÁNDOR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TARSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1905.

Figyelmeztetés.

Az Egyetemes Philológiai Közlönybe szánt class. philológiai dolgozatok kéziratai dr. Láng Nándor (I., Lógody-u. 33), a modern philológiai dolgozatokéi pedig dr. Császár Elemér címére (II., Lánchíd-u. 6) küldendők.

TARTALOM.

Császár Elemér, Toldy Ferencz (1805—1905.), 825. l.

Karl Lajos, Aristoteles gondolatai a zenéről, 834. l.

Heller Bernát, Barát-kádenciák, 842. l.

Osztern Salamon. Szül és Sümül, 852. l.

Hornyánszky Gyula, A görög művelődéstörténetről, 855. l.

HAZAI IRODALOM. Vadnay Károly: Irodalmi emlékek. Kiss Imre, 864. l. — A. Gellius «Attikai éjszakák.» Bán János, 866. l. — Alexander Bernát: Shakspeare. Gyulai Ágost, 875. l. — Velimir Deželic: Maksimilijan Vrhovac. Hajnal Márton, 878. l.

KÜLFÖLDI IRODALOM. De Sanctis-Cipolla-Frati. Inventario dei codici . . . di Torino. Vári Rezső, 881. l. — Canfield, D. F.: Corneille and Racine in England. Gulyás Pál, 883. l. — Henry Victor: Les littératures de l'Inde Sanscrit-Páli-Prácrit. Kégl Sándor, 886. l. — N. Wecklein: Studien zur Ilias. Endrei Gerzson, 888. l.

PHILOLOGIAI PROGRAMMÉRTEKEZÉSEK. Kaleta Máté: A határozók különböző osztályozása s ezen osztályozások bírálatos ismeretése. Major Károly, 890. l. — Bihari Ferencz: Quintilianus erkölcsi ideálja. Székely István, 891. l. — Kaposy Endre dr.: Művészi viszonyok a görögöknél. Láng Nándor, 891. — Dr. Miklós Ferencz: Praxiteles. U. az, 892. l. — Grosz Julius: Sizilien im Altertum und in der Gegenwart, U. az, 893. l.

VEGYESEK. A Budapesti Philológiai Társaság 1905. november 8-iki ülése, 894. l. — Arany János «Ágnes asszony»-áról. Petz Gedeon, 894. l. — Ányos Pál utolsó verse. cs., 896. l. — A Pán-mythoszhoz. Gálos Rezső, 897. l. — Áldoztak-e halat a régiek? Vértesy Dezső és V. R., 900. l. — Adalekok Temesvári János deák életéhez. Lukinich Imre, 902. l. — Himfy és Liza. Katona Lajos, 903. l. — Taine szobra szülőföldjén. Sz. I., 903. l. — Hibaigazítás, 904. l. — A szerkesztőkhöz beküldött könyvek jegyzéke, 904. l.

KÜLFÖLDI KÖNYVÉSZET. Modern philologia, 904. l.

Név- és tárgymutató, 906. l.

A Budapesti Philológiai Társaság 1905-ben, 910. l.

Az Egyetemes Philológiai Közlöny a Budapesti Philológiai Társaság választmányának és a Magyar Tudományos Akadémia classica-philológiai bizottságának megbízásából s a M. T. Akadémia támogatásával jelenik meg, tartalmáért azonban a szerkesztők felelősek.

Az Egyetemes Philológiai Közlöny tíz havi füzetben, minden hónap (augusztus és szeptember kivételével) elején, évi 55 ívnyi terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára: Egész évre 12 korona, fél évre 6 korona. Egyes füzetek ára 1 korona 20 fillér, a kettős füzeteké 2 korona 40 fillér.

Az előfizetési pénzek, a Budapesti Philológiai Társaság tagdíjai, a Közlöny meg nem kapott füzeteinek megküldésére vonatkozó reklamatíók, egyes füzetek megrendelése, a lakásváltoztatások bejelentése, szóval mindennemű, a Közlöny szétküldésére vonatkozó közlemények a Budapesti Philológiai Társaság penztárnokához. Cserhalmi Samu-hoz (Budapest, I., Vár, Országház-utca 27. szám, I. em., 2. ajtó) intézendők.

Reklamatiók csak a füzet megjelenésétől számított három hónapon belül fogadtatnak el.

*A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent
és minden könyvkereskedésben kapható :*

A MAGYAR HONFOGLALÁS MONDÁI.

Irta **Dr. Sebestyén Gyula.**

Millenniumi díjjal jutalmazott pályamű, kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Két kötet.

Ára füzve 12 K. Vászonnkötésben 15 K 20 f.

A SZELLEMI TEHETSÉGEK EREDETE.

Irta **Szitnyay Elek.**

Felolvastatott a Magyar Filozófiai-Társaság 1904 decz. 18-án tartott ülésén.

Ára 1 K.

A HIBÁS GONDOLKODÁS

MINT A BOLDOGULÁS LEGFŐBB AKADÁLYA.

Lélektani és logikai tanulmány.

Bemutatva a Magyar Filozófiai Társaság 1905 okt. 4-én tartott ülésén.

Irta **Szitnyay Elek.**

Ára 1 K.

ÉSZ ÉS SZIV.

Értekezések a lélektan, neveléstan és életbölcselet köréből.

Irta **Szitnyay Elek.**

Ára 5 K.

A LECKETANULÁS ÉS A SZORGALOM.

Irta **Krammer József.**

Ára 60 fillér.

Tartalma : 1. A szülők feladata.

2. Hogyan és mikor tanulja meg a tanuló a leckéjét?

3. Mit tehet az iskola a lecketanulás érdekében?

A CINQUECENTO FESTÉSZETE ÉS SZOBRÁSZATA.

(Tekintet nélkül Velenczére.)

A népszerű főiskolán (University Extension) tartott előadásai nyomán.

Irta **Dr. Berzeviczy Albert.**

Ára kötve 2 K.

A Filozófiai írók tára szerkesztik Alexander Bernát és Bánóczy J.

következő köteteknek új kiadása éppen most jelent meg:

- I. **Descartes.** I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tud. igazságok kutatásának módszeréről. II. Elmékedések a metafizikáról. III. A filozófia elvei. I. rész. Ford. és magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. II. javított és bővített kiadás 4 K.
- III. **Hume.** Vizsgálódás az emberi értelemről. Fordította és magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. II. javított és bővített kiadás 3 K 20 f.
- IV. **Taine.** Franciaország klasszikus filozófusai a XIX. században. Az eredetinek IV. kiadása után fordította Péterfy Jenő. II. javított és bővített kiadás, rendezte Alexander Bernát 3 K 50 f.

A Filozófiai írók tárában megjelentek:

- II. **Schopenhauer.** I. A halálról. II. A fajélete. III. A tulajdonságok öröklése. — IV. A nemi szerelem metafizikája. — V. Az élethez való akarat igényéről. — VI. Az élet semmiségéről és gyötrelméről. Fordította és magyarázatokkal ellátta Bánóczy József. II. kiadás 2 K.
- V. **A XIX. század pesszimizmusa.** (Schopenhauer és Hartmann.) Irta Alexander Bernát 2 K.
- VI. **Erdélyi János. A bölcsészet Magyarországon.** 1 K 60 f.
- VII. **Bacon. A novum organum első része.** Fordította és magyarázatokkal ellátta Balogh Armin 1 K 60 f.
- VIII. **Kant prolegomenái** minden leendő metafizikához, mely tudományként fog szerepelhetni. Fordította és bevezetéssel ellátta Alexander Bernát 2 K.
- IX. **Kant. A tiszta ész kritikája.** Fordították és magyarázták Alexander B. és Bánóczy J. 8 K.
- X. **Platon válogatott művei.** I. kötet. Gorgios. Philebos. Görögből fordította s bevezetéssel ellátta Péterfy Jenő 2 K 80 f.
- XI. **Platon válogatott művei.** II. kötet. Euthyphron. Sokrates védekezése. Kriton. Phaidon. Görögből ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Gyomlay Gyula 2 K 40 f.
- XII. **Diderot válogatott filozófiai művei.** I. Ford. Kun Samu. Bevezetéssel ellátta Alexander Bernát 1 K 60 f.
- XIII. **Diderot válogatott filozófiai művei.** II. Fordította és bevezetéssel, magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát 5 K.
- XIV. **Sebestyén Károly. A görög gondolkodás kezdetei.** Thalestól Sokratesig 3 K.
- XV. **Alexander Bernát. Diderot-tanulmányok** 3 K 60 f.
- XVI. **Sebestyén Károly. A cinikusok.** Tanulmány az antik etika köréből 3 K.
- XVII. **Schopenhauer. Az akarat szabadságáról.** Fordította és magyarázatokkal ellátta Kelen Ferenc 1 K 60 f.
- XVIII. **Spinoza. Tractatus theologico-politicus.** Ford. s jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátták Posch Á. és Rencz J. 5 K.
- XIX. **Schwegler Albert. A bölcselet története.** Ford. Mitrovics Gyula dr. 7 K 50 f.

Megrendelhető

LAMPEL R. könyvkereskedése (Wodianer F. és Fiai) részv.-társ.-nál
Budapest, VI., Andrásy-út 21. sz. és minden könyvkereskedésben.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

A MAGYAR HONFOGLALÁS MONDÁI.

Irta Dr. Sebestyén Gyula.

Milenniumi díjjal jutalmazott pályamű, kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Két kötet.

Ára füzve 12 K. Vászonnkötésben 15 K 20 f.

A SZELLEMI TEHETSÉGEK EREDETE.

Irta Sztinyay Elek.

Felolvastatott a Magyar Filozófiai-Társaság 1904 decz. 18-án tartott ülésén.

Ára 1 K.